

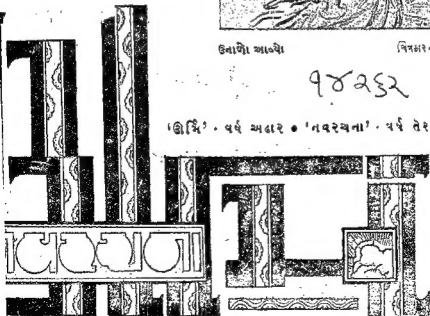
મોહનલાલ દવે

ઉનાળો આંચો

વિનહાર • મળલાલ ત્રિવેદી

૧૪૨૬૨

‘ભ્રમિ’ • ૫૧ અંક ૨ • ‘નવરચના’ • ૫૧ ભેર

ઓગ્રિલ '૪૮
આંક પાંદો

પ્રાંતેપ્રાંતની કલાની સૌરભ પ્રસરાવની કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

સંવત્ ૨૦૨૨ અ. રાવળ

યુગરતના સાત પ્રખ્યાત ચિત્રકારોએ આપા
રમ અને રેખાનું મુદ્ર આલેખન કરેલું છે.
લગ્ન કે ખીન એવા સારા પ્રસંગે ભેટ આપવા
જેવા આ નવો ચિત્રમુદ્ર વસાવળે
કિંમત માત્ર રૂ. ૨૫૦૦ - પોસ્ટેજ ચાર આપા

ગ ગ ન રા જ

અ. મુ. શંકર બે

બુલેવર્ડની અદ્યતન નવી સાહસકર્તા

કિંમત રૂ. ૨૦૦ - પોસ્ટેજ બે આપા

સૌરકિયા હુહા

૧ હવેરવંદ મેઘાણી

૨ લેખકની છેલ્લી કૃતિ

૩ લોકજીવનનો પમરાટ પ્રસારણ કુલાઓ
(સમગ્રની માથે)

કિંમત માત્ર બાર આપા - પોસ્ટેજ બે આપા

રોગ અને આસન

લેખકો

જીવતરાય દવે • શંકરલાલ દવે

રોગ ને આસનની ઝંડી સમજ આપતું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. અનેક ચિત્રા સાથે

કિ મ ત કે પિ યા ત જી • પો સ્ટે જ ચા ર આ પા

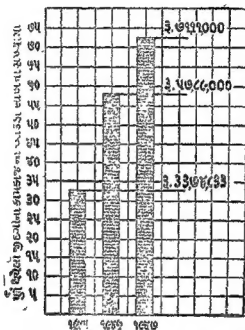
પ્રા પ્તિ સ્થા ન • ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે

કન્નાડીય પુલ નીચે, ગાંધી મ્તો • અમદાવાદ જી મીમરાજ બિલ્ડિંગ • કાલબાદેવી રોડ • મુંગાઈ

અપૂર્વ ફતેહનું વધુ એક વર્ષ

છેલ્લાં ૩ વર્ષમાં

કરેલું જિંદગીનું કામકાજ યુનિવર્સલની સંગીન પ્રગતિનું પ્રમાણ છે.

જિંદગી • આગ • આદર • દરિયાઈ • વક્રમેન કોમ્પેન્સેશનના

વીમાનું કામકાજ લખવામાં આવે છે

ચેરમેન : શ્રી બી. કે. સેતલવાડ

યુનિવર્સલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિ.

ટ. નં.

૨૦૮૨૮-૨૯, ૨૦૮૨૭

મેનેજર

કાકોરદાસ પી. કાપડિયા

ટલીમાં

UNIFIRE

હેડ ઓફિસ : યુનિવર્સલ બિલ્ડિંગ, સર ફરીજશા મહેતા રોડ, કોટ મુખર્ધ

શાખાઓ : અમદાવાદ : બેલગામ : કલકત્તા : દિલ્હી : ઉદાર : નાગપુર

કંપાલા (ઈ. આફ્રિકા) : પુના : રંજુન : બર્મા : સુરત : મદ્રાસ વગેરે

જોકરો વાપરવા ભાવામણ કરે છે

પ્રકાશ
ગ્રાઇપ સોપ

ભાણકને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક વાવાવણ ખાસથી મળશે

પ્રકાશ લોન્ડોનની ગ્રામીણ સોપ મુલની

આવાસની રે (૧૭-૨૬)

જીવન દરેક

મિત્ર, ચાંદ, અસરો
કેડો તેમજ ઘરો
વાણુ લીકી કપાળા
કાગને ફૂલ ભાવના
કાંદે અકરીય છે

ભાવાસાર કમીકલ વર્કસ
કલ્યાણ (દી.વી.કે.વે.)

ખાટલીની કિંમત

૩	ઓ સ રા.	૦-૮-૦	૪	ઓ સ રા	૨-૮-૦
૧	„ રા.	૦-૧૪-૦	૮	„ રા	૪-૮-૦
૨	„ રા.	૧-૮-૦	૧૬	„ રા.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

જામરની

વાપરવીની રસ
વાણક રાજ્ય

નેમેલવી લેવી મળતું
લાભ નિરોધી અને
મુખ્યુન ભરે છે

સારા કાગરો ખેરેલી
માટે ભાવના કરે છે
વાણુના વાવાવણ વેરે છે

એજન્ટ : કચ્છનલાલ વાલીલાલની કું

મંગળદાસ રોડ, મુ'બઈ ૨

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

૨ રૂ માફ જેન સે નં. ૩૦૨

કેલેસા, સ અણી શરી, બદનનો દુખાવો,
ખાણીવિકાર, સંધિવા, અસકિત, સોજા, અજલ્જલ
આપચો, ખાંસી, શ્વાસ, હમ, દાંત, દાઢમાં કળતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુજલ, ઝેરી કબ,
મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ધા પહોવા,
સોહીનીકળવું, તથા અનેક જાતના દરોખાતે મળ
વેલે, સ્ત્રીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાલકા
શિક લેપથોગી થઈ પડનારી અમૃત્ય આપધિ
કિમત મોટી ખાટલી રા ૧૫૫, વચલી ખાટલી
રૂ. ૧૫ અને નાની ખાટલી રૂ ૧૫૫ ૮ અ. લુદું

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોરીટ : કચ્છનલાલ વાલીલાલની કું.

પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુ'મઈ-૨

કુલ અરકયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોડાએ છે.

નેપયૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપયૂન પીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધ્યાય :

પાંચકૂવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માર્શિક

ભિમિ અને નવરચના

'ભિમિ' વર્ષ ૧૮ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૩ : અંક પહેલો

એપ્રિલ : ૧૯૪૮

ક્રમ ૧૪૨૬૩

૧ સુશાસન પટેલ તો માગે છે, રંગ-શાસન	ધૂમકેતુ	૫
૨ રણા ન ગાંધી (કાવ્ય)	હસિત ખૂચ	૭
૩ અન્નની	અન્ન-શાસ્ત્રી	૮
૪ સમયના રંગ-રંગ		૧૮
૫ શૂંપડીની માખો	પત્રાલાલ પટેલ	૨૫
૬ હોસિકા (કાવ્ય)	પ્રવાલ	૨૬
૭ તથા દુનિયા	અનુભવ કવિનંદુમાર	૩૦
૮ કૃષ્ણ સંપત્તિ નથી (કાવ્ય)	શેખરઆદમ અ.પુરવાસ	૪૨
૯ કવિઓએ ગાયેલી રાષ્ટ્રપિતાની સાધના	મગલાલ ત્રિવેદી	૪૩
૧૦ મૃત્યુધાત	નવલસાર્થ લાલ	૪૬
૧૧ રામદાસ વિરુદ્ધ રામનિવારણ	રમણલાલ એન્જિનીયર	૫૨
૧૨ ગામમાં પશુ દારૂગર્થ	દુર્લભાવ માલતિયા	૬૧
૧૩ મહાત્માજી સાથે પુણ્ય પ્રસંગો	ડૉ. દરિપ્રસાદ દેસાઈ	૬૪
૧૪ કવિ ઉપાડે કેથળા	ગોવિંદ કવિ	૬૭
૧૫ ઈ. સ. ૧૯૫૭ (એક નાનકડી આમંત્રિકા)	ધૂમકેતુ	૬૯
૧૬ પ્રસંગો, પુસ્તકો, પરિભ્રમણો	ધૂમકેતુ	૭૩
૧૭ અંધસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૭૭

: વાર્ષિક લેવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

બા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
શ્રીમદાજ નિલ્લિંગ : ૪૦૫, કાલણાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
કુરનાન્ડીજ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ
આફ્રિકા માટેનું સરનામું :
દયાળજી આણંદજી રાજ, ગા. બા. નં. ૭૪, SOROTI,
(B. E. Africa)

તમારા વાળ આમ
બેડાબુ થઈ ગયા હોય
તો

સ્વસ્તિકના મુગંધી
કેસ્કર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

આધાને માટે તો જનજાતનાં તેલ બજારમાં મળે છે પરંતુ તમારા
મુલકા અને બેડાબુ લટોને અકુશમાં રાખવાનું કામ તો મુગંધી
કેસ્કર ઑઈલ જ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે
અને તેમને સુંદર અને લલક લઈ બનાવે છે.

શીખીને નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની બીજા ઉચ્ચ બનાવટોમાં પ્રાન્તિ સાબુ, દાદીનો સાબુ,
પાંચાનો સાબુ, ગાવાલજી ૭૫૫ વનસ્પતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

મુવાસિત કેસ્કર ઑઈલ

ઉચ્ચ ના મા અભેડ

સ્વસ્તિક ઑઈલ મીલ્સ લીમીટેડ

મુમ્બઈ.

SRMPT

SOM 21 Gujarati

સુશાસન પહેલાં તો માગે છે, સ્વ-શાસન

તમને એક દેવ પડી છે. તમે એમ માનો છો કે કાયદો બરોબર હોય તો માણસો બરોબર ચાલે! બાળુ કે કાયદા વડે જ સુ-શાસન આવતું હોય! કેઈ પણ દેશનું તંત્ર હાથમાં લેતાં જ, જે કેઈ ઉતાવળે ઉતાવળે એના કાયદા ઘડવાની તૈયારી તરત કરી નાખે છે અને એ કાયદા સમજવા માટે, જે શિક્ષણ ભેઈએ, એને પાછળથી લાવે છે એ બતાવે છે કે એને રાજ કરતાં તો નથી આવડતું, પણ સુ-શાસન અને સ્વ-શાસનની વચ્ચેના મહાન લેહની પણ એને ખબર નથી!

સુશાસન એ તો સ્વ-શાસનનું પરિણામ છે. પહેલપહેલાં તો માણસ પોતે માણસાઈ ભરેલું વસ્તુતાં થીજે, ત્યારે કાયદો એ કાયદો રહે છે. નહિતર તો કાયદો એ કેવળ છાપેલા અક્ષરો જ બની જાય છે!

તમે એક હબર કાયદા ઘડ્યો ને એ એક હબર કાયદામાંથી એક લાખ રીત કાયદા ભંગની શોધી કાઢવાવાળા શોધી નહિ કાઢે? આ એક વિચિત્ર કંઠંગી અવસ્થા નથી કે, તમે શબ્દને આમથી તેમ મૂકો, ને તેમથી આમ મૂકો, એટલામાં તમારે એમાંથી જે અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકાય? તમને એ લાન ક્યારે આવશે કે શબ્દને જે અર્થ માણસ પોતાની માણસાઈના દર્ષિબદ્ધથી આપે છે, એ જ એનો ખરો અર્થ છે. અને એવો અર્થ મેળવવો માટે માણસને પહેલાં તો માણસ બનાવવો ભેઈએ. એટલે કે કાયદાને પૂછડે સંસ્કારને નહિ, પણ સંસ્કારની પ્રછવાડે કાયદાને રાખવો ભેઈએ! પણ તમે તો દેશમાં સુ-શાસનનો અર્થ જ કાયદાનું શાસન એટલો જ સમજો છો!

અને આ કાયદાનું શાસન એટલું અટપટું, કંઠંગુ, લાંબી લાંબી સુદંત લખાવતું, અને શકવી નાખનારું નીવડે છે, કે છેવટે જે માણસ કાયદા પ્રમાણુ રહેવા જાય છે એનું સુદું જ માત્ર ગાકી રહે છે, ને જે કાયદાભંગથી જીવન જીવે છે એનું જ જીવન ટકે છે! તમે ક્યારે સમજ્યો કે સામાન્ય જનતાને,

સામાન્ય, સાદા, સરળ, માણસાઈ બરેલા થોડાક કાયદા વડે જેટલી સુખી કરી શકાય એટલી સેકડો ન્યાયાધીશોને લોગ કરીને કાયદા ઘડાવવાથી સુખી ન કરી શકાય. છેવટે તો માણસ માટે કાયદા છે. પણ તમે તો એવું આદર્શ છે કે જાણે કાયદા માટે માણસને મૂક્યો ન હોય !

તમારી આ કાયદાની ખારીકી જોઈને અને એને ખારીકમાં ખારીક જનાવવામાં યતો તમારી શક્તિનો ધ્રુસ જોઈને, મને સમુદ્ર-કિનારે રેતીના ઘર કરીને રમતાં બાળક સાંભરે છે ! પણ એ બાળકો નિર્દોષ છે ને તમે અતિ ડાહ્યા છો એટલો જ ફર છે !

પણ સમુદ્ર રેતીનાં ઘરને ઉપાડી જાય છે. ને રેતીના ઘરની સામે એ મશ્કરીમાં હસે છે !

માણસની વૃત્તિઓના અનેક તોફાની તરંગોએ કાયદાનાં બાંધેલાં તમામ રેતીઘરોને વારંવાર ઉપાડી હીધાં છે એ શું તમને યાદ નથી ? અને એ સમુદ્રના મોભાએ માભ મૂકીને જ ગફી કાયદા અજમાવી હીધા પછી જ, તમારા કાયદાને હાય ત્યાં પહોંચ્યો છે ! અને તમારો કાયદો જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો છે, ત્યારે તો એ કાયદાની જેમને જરૂર હતી એવા માણસોના તો કેવળ મુઠકાં જ તમે નિહાળ્યાં છે !

એટલે જ એ માણસ માણસ થાયે, તો જ કાયદો સહીસલામત રહી શક્યો ! કાયદો કાંઈ માણસને સહીસલામત રાખતો નથી. માણસ દ્વારા કાયદાને સહીસલામત રાખવામાં સોની સહીસલામતી છે ! માટે પહેલાં માણસને ઘડો, માણસને ઘડો, માણસને ઘડો. અને માણસને ઘડનાર માણસને માણસ ગણો ! એને તમે અત્યાર કુધી કેવળ હીન પદાર્થ ગણ્યો છે ! અને હજી પણ ગણ્યો છો !

કાયદા તો તમે ઘડ્યા. પદ લેનારને દેવાનું વશનું લાગે જ છે. સૂરજ પ્રત્યે ધુર ઠને નક્ષત્ર છે, લંગડાને નૃત્યકારો પ્રત્યે અમદા છે, એ ફર કર્યા વિના કાયદાને સાચું માન શી રીતે મળશે ? અને વૃત્તિઓનું એ તોફાન ફર કોણ કરશે ? કાયદો ? ના, ના. કાયદો તો તોફાની વૃત્તિઓને મારવા દોડે છે. એને વાળનારો માણસ તો જુદો જ છે એ વૃત્તિઓને વાળનારા માણસોને એજાઓ ત્યારે તમે જે કાયદા ઘડ્યો એ કાયદો હશે.

કાયદામાં બેકાયદો એનારા નીકળ્યો જ નીકળ્યો. હજારોની સંખ્યામાં. કેટલાક આલાક હશે. કેટલાક ઉચ્છૃંખલ હશે કેટલાક રવ મછંદી હશે, પણ એ બધા કાયદાને તો બે-કાયદા જ માનશે !

તમે પહેલા તો એક એવી હવા સરળલે છે જેમ ચઢાળને ગાયા વિના ચાલતું નથી, વસંતઋતુને ખીંચ્યા વિના ચાલતું નથી, ફૂલોને સુગંધ ફેલાવ્યા વિના ચાલતું નથી, તેમ માણસને માણસાઈ વિના ચાલતું નથી, અને ચાલવાનું નથી, એ સો સમજી જાય એટલી સાદી સમજણ ઉપર જ કાયદાની અને બીજી તમામ ઇમારત નભે તેમ છે

ખાસી નેહિતર તો શું શુભાએ પોતાના જલિમ શાસનકર્તાઓની પ્રયંસા ગાતા, એટલે એ વધારે રાજભક્ત હતા ?

જે સુ-શાસન, સ્વશાસનના પાયા ઉપર આવ્યું નથી, પણ કેવળ માણસની 'કોણ જાણે ?' એવી ઉપેક્ષા ભરેલી નિઠ્ઠનીય ભીતિ-માંથી જન્મ્યું છે, એ શાસન જ્યારે તૂટે છે ત્યારે હિંસક વશુઓને, માણસ કહેવાં પડે એવી હિંસક વૃત્તિઓનાં ટોળાં એકબીજાને

નાશ કરવા ધસી રહે છે ! કારણ કે સુ-શાસનનું જ એ ફરજંદ હતું ! તમે પાછા કાયદાઓ ઘડી ઘડીને એવું સુશાસન ચલાવશો તો ચોક્કસ જ એનો અંત એવા જ ફિસક ટોળાઓના આપઘાતી વિગ્રહમાં પરિણમશે !

માટે હું કહું છું, કાયદા ઘડનારાઓ ! તમે ગામડિયાઓને બોલાવીને, એમની અડ-

ચણા સમજાવે, એમનાં માપ કાઢીને, એમના કાયદા એમની પાસે ઘડાવો ! તમે વડીલાનાં ટોળાં લેશો કરો માં. એમાં કાયદો નહિ હોય. કાયદાભંગની બારીઓ હશે ! તમે અત્યાચાર જે કરી રહ્યા છો એ તો કેવળ ગોરી ચામડીને બહણે કાળી ચામડીને ફેરફાર જ છે !

ધૂમકેલુ

રહ્યા ન ગાંધી

મહાનને મૃત્યુ સ્વયં ધરી રહે
અખંડ ધારે નિઃસાર અમૃત,
ત્રિલોકનાં અંતર સો સુવિસ્તૃત,
અતીત વા સાંપ્રત વા ભવિષ્યનાં,
અગાધ શ્રેણી જલ, હસ્ત દિવ્યમાં,
કૃતાર્થ થે, મૃત્યુ ધરે મહાનને.

ન આજ એ શબ્દ છટા, ન તેજ એ-
રહસ્યદર્શી, સુજ મહાન ચિત્ત વા
તમિસના મૂઠ પડે છવાયલાં
અચેત શાં લોચન કોઢિયાં તણાં
કરી શકે અદ્વય ચ કૃપ શિષ્ય, રે !
દાણે દાણે સત્ય કહી રહ્યું જયહાં,
-રહ્યા ન ગાંધી જગ આ વિશે હવાં,-
રહ્યું કહીં સાંત્વન વિશ્વમાં હશે ?

—હસિત બૂચ

જે વી હતાથી ચદ્ર વાદળામાંથી પ્રકાશી રહે એવી હતાથી એ મારી સામે આવીને બેઠી રહી. એનું ખરું આકર્ષણ એ હતામાં હતું. રૂપ કહો, સૌન્દર્ય શબ્દો, સુદ્ધિ માત્રો, કલા લેખો—તમને જે ગમે તે કહો, પણ અંજનીની હટા એ અંજનીની જ હતી.

એનું ખરું કારણ એ હતું કે એ જે કંઈ કરતી એ સપ્તમામાં એનું ચોતાનું વ્યક્તિત્વ એટલું તો પ્રકાશી ઉઠતું કે આપણને એમ ખાતરી થઈ જાય કે જેટલો ખૂબી એક પ્રસંગમાં છે એનાથી લેણ પણ એાછી ખૂબી ખીમ પ્રસંગમાં નથી. ત્યજ જેટલું જ વસોણું મોઢક ખની શકે. બ્યાખામ કરતી સ્ત્રી જન-સુદરી કરતાં એાછી આકર્ષક લાગવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. આવી રીતે દરેક વસ્તુને ચોતાના વ્યક્તિત્વથી છાઈ દેવાનું સપ્તમાને માટે શક્ય નથી હોતું.

અંજની વસ્તુને ન અડે ત્યાં સુધી જ એ કલાવિહીન લાગે: એ સ્પર્શ કરે કે તરત જ એમાંથી કલા જન્મે. આજે એ અધ્યાનક આવીને મારી સામે બેઠી રહી—પણ તેના કપાળ ઉપર ફરફરતી એકાદ છટ્ટી લટકી, એનું બેઠનું પણ સૌન્દર્યમય ખની ગયું હતું. કેટલાંક માણસો વસ્તુને અડકતાની સાથે એને વિરૂપ બનાવી દે છે: કેટલાંક એના સ્વરૂપને મોઢક બનાવે છે: પણ વસ્તુને સૌન્દર્યથી હસોહસ બરી દેવાનું બધું ચોક્કસ નજી છે: કારણકે એમાં વસ્તુ સથોજન નહિ—પણ વાતાવરણ જ પ્રધાનભાગ લાગે છે:

વાતાવરણને ઘણાં ઓળખતા નથી. ધણાને એ મળતું નથી. ધણાં એમાં માનના નથી. પણ એ દરેક વ્યક્તિનું અમત્વનું અંગ છે. કદાચ એ જ પ્રધાન અંગ છે. અંજનીની હટા વાતાવરણને એવી રીતે બરી દેતી કે ધડીમર નજી સૃષ્ટિનાં ખીખાં સપ્તમા કામેની દુનિયાને અગત્ય ન હોય એવું ખની રહેતું. આજે એને અધ્યાનક મારી સામે બેઠેલી જોઈને હું એક ધડીબર એની સામે જોઈ રહ્યો.

‘મારે તમારું એક કામ છે.’ એણે કહ્યું.

હેત્યાં વીસ વર્ષ થયાં, મેં મારી મતને ધડી છે એમ કહ્યું તો આવે. માગ દરેક કાર્યને મેં મનમાં જોખ્યું છે. ક્યાંય ખૂણેખાંચે પણ મસિન અંદર રહેવાનો સંભવ નથી, એમ ખાતરી કર્યા પછી જ હું જવાબ લાગું છું. કારણ કે ઘણી રખત અદરશ રીતે પણ સદ્યજીના સ્વાંગમાં દુરુષ્ય આવે છે ને એ વધારે બમંકર બની રહે છે. લીલી ક્ષોષસ, શેકસપિયર કોલગનું અરધીઓખનું લીલું ખમીસ, ક્ષોષસ પર ચામડાનો પટો, એમાં લટકતું ખંજર, મલખારી લલનાની પેટે ત્રણ શેરની ચૂંચેલી લાંબી લટકની વેણી, રજપૂત જમાનામાં ઓઝો લટકાવતી તેવી રીતે લટકાવેલી; કાનની બન્ને બાજુ દળતી મેઘરાતી કળાની માળા, વીંધેલું ને કાંઈ પણ પહેલાં વિના વધારે રૂપાણું લાગતું, નાનું, અશ્વિશુદ્ધ, મગારી મિગજ ને તેજરિવતાના ત્રિવેણીપાટ જેવું નાક, કાનમાં લટકતાં હીરાનાં એરિંગ, અને હાથમાં ધારણ કરેલી નેતરની સોટી—આ સપ્તમા સ્વાંગથી, પૂરું-પશ્ચિમના મનની મેળ-મુદ્રિકા હોય તેવી, અંજનીને જોઈને એક ધડી બર—માત્ર એક ધડી બર—મારા મનમાં વિચાર પસાર થઈ ગયો.

‘આ છોકરી—મજબૂતી મોઢક છે—’

પણ અંજની આગળ બેઠી રહી હતી:

‘મારે તમારા આશ્રમમાં રહેવું છે મારાથી બનશે તે સેવા કરીશ.’

‘પણ અમે—પહેનેને—ઓઝોને રાખતા નથી’

‘હું ઓ નથી. હું તો પુરુષો સામેની કાન્તિ-જવાલા છું.’

‘તે દસે, પણ અમે—એક સિદ્ધાંત તરીકે અમે ઓઝોને રાખતા નથી.’

‘ચોક્કસ ?’

‘તમે મારી ઉચ્ચતપાલટ તપાસ કરો છો ? મેં હજારોની જીવનબર ઉચ્ચતપાલટ તપાસ કરી છે. એવી ન્યાયાધીશીનું વાતાવરણ દરે મને મળતું નથી.’

‘તમારો નિશ્ચય અચ્ચ છે ?’

‘પરંત જોયો.’

‘સારું, પણ યાદ રાખજો તમે મને જીવવા માગશો તો પણ જીવી શકશો નહિ.’

હું મુરખનીવટ બચેલું હારવ હતી રહ્યો.

વીજળીની પેઠે એ સરકી ગઇ. પણ આ શું ? વીજળીની પેઠે જ એ સ્મૃતિમાં સ્થાયી સ્થાન પણ લઇ ગઇ. કેમ ત્યજે કેટલોક અક્ષિતઓમાં એવું કાવચી સ્થાન મેળવી લેવાની નૈઋત્તિક મોહિની હોય ! મને એ વાત આશ્ચર્યકારક લાગી !

[૨]

હું તો આ વાત જીવી ગયો. છતાં ક્યારેક ક્યારેક મને તેવા અધારમાં પણ—અંજનીનો ચહેરો મને નજરે દેખાઈ જતો. એક જ પ્રસંગમાં આપું કાવચી સ્મૃતિ—ચિદ્દેશ માટે રહી જવું જોઇએ એ માટે માટે એક કોયડો પણ યાદ ગયો. પણ કામના યોગ નીચે મેં જેમ સ્વાદને દબાવ્યા છે તેમ સ્મૃતિને પણ કુપાવી દીધી. એવા સ્મૃતિચિત્રો પ્રત્યે રાચવાનો મને વખત ન હતો. વર્ષોની મહેનત મેળવેલું મારું સમગ્ર ધન મેં ‘લોકાશ્રમ’ ને સમર્પણું હતું. ખીણું ભેટું પણ ક્યું હતું. જેમના વિષે કોઇને લેશ પણ શંકા લેવાનું મન ન થાય એવા સો ટકના સોના જેવા આદમીઓ ભેગા કરીને જ મેં મારું ‘લોકાશ્રમ’ સ્થાપ્યું હતું. એટલે અંજનીના આ પ્રસંગને એણે જ મને કહ્યું હતું કે હું જીવવા માટે ત્યજે કે આવવી નથી એ સોચું પડશે કે શું મને આશ્ચર્ય થયું ! મેં એ પ્રસંગને કાંઈ મહત્વનો માન્યો નહિ. સ્મૃતિમાં એ આવે એને નગળાઇ ગયુંને એને તિલાંજલિ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલેક વર્ષો એમાં સફળ પણ થયો. છતાં—આ છતાં ધણો ભયંકર યજ્ઞ છે—એ સારા મનના એક ખૂણામાં તો ત્યજે રહી જ હતી !

[૩]

ફનારાયણ આ લોકાશ્રમમાં કેવા સંયોગોમાં આવ્યો છે, એનો ઇતિહાસ હું તમને આપું.

ફનારાયણ શ્રીમંતપિતાનો એકનો એક પુત્ર હતો. તેની સમૃદ્ધિની ગણના લાખોથી થતી.

એની મા વિજયા સાધારણ કુટુંબમાંથી આવેલી હતી. શ્રીમંત પતિ અને શ્રીમંત પુત્રની વચ્ચે એને પોતાની જાત હંમેશાં નાની લાગતી. એને કોઇએ કશું ન હતું કે હું નાની છું. પણ એના નિસર્ગમાંથી જ એ વાત એના મનમાં ઊતરી રહી હતી કે હું નાની છું. એટલે પોતાનું આ સ્થાન અવિચલ રાખવા માટે એ જોઇએ તે કરતા ધણી વખત વધારે હોશિયારી બતાવતી. પરિણામે વિચિત્રમાં ખપતી. સંસ્કારી છે એ બતાવવા એ લાંબુ લાંબુ બોલતી, અને પોતે કોઇ પણ વિષયમાં એકદમ ઉતાવળે મત બાંધી દેતી નથી, એવા જમન ખવાસને પરિણામે, એ બાગે જ નિઃશ્વાસક વાણી બોલતી.

આટલી બધી વસ્તુ પડતી સભાન માને પોતાના હાથમાંથી છોકરા સરી જશે એનો હંમેશાં ભય રહેતો. એ સરવે ન જોઇએ એ માટે એ જમન રહેતી. એટલે કુદરતી રીતે એની ઇચ્છા એવી બની ગઈ કે પોતાના જન્મકુલથી વધારે ઉચ્ચ ન ગણાય તેવી જ કન્યા પસંદ કરવી. પોતાનું પદ તો જ કાવચ રહે.

મરીએને જેમ પોતાના કેટલાક ખાસ પ્રશ્નો હોય છે, તેમ શ્રીમંતોને પણ પોતાના ખાસ પ્રશ્નો હોય છે. પદ્મચુન થવું એ એમને મન આપધાતયી પણ વસતું છે. એટલે વિજયાએ એક લક્ષ્મી નામની કન્યાને ફનારાયણની નજરમાં આવતી જતી કરી.

જૂના વખતમાં માળાપો પુત્ર-પુત્રીને પોતાની મરજી પ્રમાણે પરણાવતા, એ એક આદિષ્ઠ છે; અને તે ધણે અંશે સાચો પણ છે. નવા જમાનામાં માળાપ પુત્ર-પુત્રીને પરણાવે છે તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પણ, એ ઇચ્છા તેમની છે એમ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. આડકતરી ઝોડવણ કરે છે. જૂનો જમાનો સંધિ હોતો, અને એના દોષ પણ સીધા હતા. નવા જમાનો કુનેહવાજ છે. એટલું જ; ખાટી માથુસ કેટલો ફૂંચો છે એ તો એક પ્રશ્ન જ રહે છે. ફનારાયણ અને લક્ષ્મીની વચ્ચે ત્રીતિના અનેક પ્રસંગો

ગેઠવાની મહેનત વિજ્યાએ એટલા માટે ઉઠાવી હતી કે લક્ષ્મી દૂર દુગ્ગી પથ એની સમીપ હતી: વળી બહુ શ્રીમંત ન હતી. અને ત્રોણું એ કે એ બહુ રૂપાળી પથ ન હતી.

વિજ્યા અત્યંત સાધારણ કુટુંબમાંથી એકદમ લાખોની સમૃદ્ધિમાં આવી હતી, એટલે કુદરતી રીતે એનું સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પોતાની પદ્ધતિ સ્થિતિ વિશે જ રહેતું પોતે સાધારણ કુટુંબની છે એ તીવ્રજ્ઞાને લીધે, સામા માણસના ખ્યાલમાં પથ ન હોય, એવી જરા જેટલી વિવેકની ભૂખ એને ખૂબી રહેતી. એટલું જ નહિ, એ હમેશાં ધન્ય હતી કે, મારું જ ધર્મ યત્ન જેવું.

ખીજું આ પદને સ્થિર કરવા માટે એણે હમેશાં પ્રગતિશીલ સ્વભાવી રહેવું જોઈ એ. એટલે કોઈપણ વિષય પરના પોતાના વિચારો અત્યંત ક્ષિપ્ર બનાવી દેતી. એ ટેવ એટલે સુધી થઈ ગઈ હતી કે નોકરો પાસે પથ રખે ન બોલતાં પ્રશ્નો કાંઈક ગુચ્છવામાં નાખી દેતી. ઉદાહરણ તરીકે કેલેન્ડરની હવાને લીધે દૂધનું બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂરિયાત હોય તો એ 'મેડિકલ પોઈટ'થી માઢી છેક આર્થિક પ્રશ્ન સુધી એ પ્રશ્નો એટલી ત્રીશી છજીવટ કરતી કે એક કલાને અંતે નોકર એની હાજરીમાંથી ખસેતો ત્યારે કારકુનને જઈ ને પૂછી આવતો કે પાછી ઊંડું કેવું કરવાનું છે તે બાંધકામ જરા બતાવજો. આટલી બધી નાની વિચિત્રતા બિનગવના એના સ્વભાવને પરિણામે એની ભૂલે અત્યંત મંદીર પ્રકારની થતી. વિજ્યાએ લક્ષ્મીને પસંદ કરવામાં સાધારણ રૂપ જોઈ એનું પથ આ જ કારણ; એના અભિમાની સ્વભાવને કોઈનું અસાધારણ રૂપ ગમે એ જોમ અચકચ; તેમ રૂપની પથ ક્રિયાતા આંહી આવે એમાં એની પદ હતી. એટલે એણે લક્ષ્મીમાં પોતાનો ઉદાર દોઢાં.

પથ લક્ષ્મીની વાત વળી તદ્દન નિગળી જ હતી. એ હોકરી રૂપમાં સાદી હતી એ બહુ પથ એનામાં માણસને આકર્ષી રાખવાની શક્તિ અજબની હતી.

વળી રૂપનાગણ સાથે એ પ્રેમમાં પડી ન હતી— પથ એને પ્રેમમાં પડવા માટે બોલાવવામાં આવી હતી એટલે તો પોતે એ ભાગ બજવવાનો છે એમ ધારીને એ રૂપનાગણને સાચવી રહી હતી: સાચવી રહી હતી કારણ કે તે જ વખતે એ મનમોહનને ત્યાં પથ પોતાનો દક્ષ નેપાવવાનું ભૂવતી નહિ. આ જમાનાની અનેકની પેઢે એ પથ એવો ધેર બ્યાપાર કરવામાં પોતાની સદીસશ્રામતી જોઈ રહી હતી!

મનમોહન જેને વિલાસપ્રિય કહેવામાં આવે છે તે પ્રગરનો માણસ હતો. એ પથ હતો તો શ્રીમંત. એને એક જ ચિંતા હતી કે એને કાંઈ ચિંતા ન હતી. અને તેથી એને મન દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટો પ્રશ્ન સમય થી રીતે ખૂટાકવો એ જ હતો. પથ સમયને દેખાય નહિ તેવી રીતે પસાર કરારી દેવાની ખૂબી તો જેવી લક્ષ્મીમાં હતી તેવી બાગે જ ખીજા કોઈમાં હતી. એનામાં જણે કે એ 'તેસરું' કુનેહ હતી એ એક વાત કરે અને એમાં એટલું બહુ વિનોદી તત્ત્વ મૂકે કે તમને પોતાને પથ એવી વાત કરવાનું મન થાય એ સાક્ષાત્તાના ચા-ટેનક ઉપર બેઠેલા માણસને એ જ ટેનક ઉપરથી સાકા પાંચ વાગ્યે પરજારી 'ટેનક' રમીકવા લાઈ જઈ શકે એટલી બધી હવાઈ રસિક વાતની રસખખનારૂપ હતી.

વાત વાતના રસખખનારૂપમાં પથ ફેર છે. કેટલાક વાતોના રસિયા હોય છે ખરા પથ તેઓ પોતાની જ વાતો કરે છે, એટલે સાંભળનારને એનો થાક લાગે છે. કેટલાક વાતોમાં નિંદાત્મક તત્ત્વ લાખા વિના વાતો કરી શકતા નથી. પથ વાતોને વાતોની ખાતર જ કરે જવાની ખૂબી બહુ થોડામાં જ હોય છે. લક્ષ્મીમાં આ ખૂબી હતી વાતોને વાતોની ખાતર કર્યા કરવી અને જાતે એનો થાક ન પોતાને લાગે કે ન સાંભળનારને લાગે એની માવજત રાખવી! એમાં એ અદ્વિતીય હતી. લક્ષ્મીના આ આકર્ષણથી મનમોહન એટલો પરવશ બની ગયો કે એને એમ લાગતો આંધળું કે એ લક્ષ્મી ન હોય તો કમનખત ઘડિયાળ ટકારા વગાડી વગાડીને જ એને મારી નાંખે! મનમોહનની આ પરવશતા લક્ષ્મીને

માટે તો એના વિનય જેવી હતી! એટલે હવે રૂપનારાયણ અને એની માના પ્રશ્નમાં એનો રસ ઓછો થવા માંડ્યો!

[૪]

એક દિવસ લક્ષ્મી અચાનક રૂપનારાયણને મળવા આવી. રૂપનારાયણ નિયમ મુજબ માના ખંડમાં બેઠો હતો.

લક્ષ્મીએ પ્રવેશ કર્યો. અને આવતી જોઇ વિનયા જતા માટે બેઠી, પણ લક્ષ્મી બોલી:

‘ના, બા, તમે જોરસો. તમે ન હો તો વાતમાં રસ પડતો નથી.’ આવી કંઈક ‘સ’ બોલવાનો લક્ષ્મીની રીત એ પણ એક પ્રકારનું એના માટેનું આકર્ષણ હતું, કે જેથી વાતોની ખાતર થતી વાતો પણ વધારે હળવું તે પવનની માફક બેઠી જાય એવું—રૂપનારાયણ કરી લે!

વિનયા અટકી: ‘પણ હું જરાક આધરસક્રીમનું કહી આપું—’

‘ના ખા, એવું ખાનું નહિ—આધરક્રીમ તો આહીથી મંગાવાય છે—’ અને લક્ષ્મીએ તરત ટાકરી વગાડી.

નોંડર આગ્યો.

‘ત્રણ આધરક્રીમ.’ વિનયાએ કહ્યું. લક્ષ્મી બેઠી હતી તેની સામે વિનયા બેઠી.

‘હમણાં હમણાંમાં તો કંઈ બહુ મોંઘાં થયાં છે!’

‘હમણાં તો કામ એટલું છે—અરસ—આખો દિવસ—’ લક્ષ્મી બોલી.

‘એવું શું કામ છે?’

‘કેમ નહિ?—જાણે સાડનવે તો ‘એમનો’ ટેલીફોન આવે...’

‘એમનો?’ વિનયાને આશ્ચર્ય થયું.

લક્ષ્મી હસી પડી: ‘અરે, હાં, જુલ મધ—મન મોહનનો—’ વિનયા વિચારમાં પડી ગઈ.

‘કેમ શું વિચારમાં પડ્યા?’

‘આ એસ્ટો, કીધું તમારો વળી ‘એ’ કાણ થાય છે તે.’

‘એ તો એમ છે બા! સૌનો બહુ આગ્રહ છે. અને મને પણ લાગે છે...’

‘હાસ્ટો’ વિનયા બોલી. પણ એ વધારે વાર જોઈયા વિના તરત ત્યાંથી બેઠી. બેઠવા માટે સફાઈગે ટેલીફોનનું ખાનું પણ મળી ગયું.

‘હા, હસ્ટો! કાણ? મનમોહન તમે? કેમ?’

‘લક્ષ્મી? હા હમણાં જ આહી’ આવ્યાં છે!’

‘હો લક્ષ્મી, તમને તો ઉપરાઉપરી બોલાવે છે. તમે તો કંઈ જૂઝૂકી નાખી લાગે છે!’

લક્ષ્મી હસતાં હસતાં જ બેઠી: ‘હો તમારે હું જઉં?—માફ કરજો હં. જેસી થકી નહિ—’ અને તે રૂપનારાયણ તરફ એક દૃષ્ટિ નાખીને ચાલી ગઈ. આધરક્રીમ લઈને પટાવણા સામે મળ્યો, તેમાંથી પણ માનને ખાતર એક ચમચી મોંઘાં નાખી, એ ક્ષમા માગતી, પણ જારી રીતે તો પોતે જે કહેવા આવી હતી તે કલા વિના કહેવાઈ ગયું છે. એ આનંદમાં ચાલી ગઈ. લક્ષ્મી આવા પતંગિય વેઠા કરી શકે એનો પોતાને આજ દિવસ સુધી ખ્યાલ ન રહ્યો એનો પરતાવો વિનયાને થયો હતો. છતાં ખીજી રીતે રૂપનારાયણ પારકે હાથે જતો બન્યો એનો આનંદ પણ હતો. પોતાના કરતાં રૂપનારાયણને ધીમ કાઢમાં વધારે વિશ્વાસ જેસે એ વાત એમનાથી સદન થાય તેવ ન હતું. અને લક્ષ્મી એવો વિશ્વાસ ચોક્કસ મેળવી શકે તેમ હતું. એટલે એના થયા પછી વિનયા રૂપનારાયણ તરફ ફરી: ‘નફરત જેવી લાગે છે!’

રૂપનારાયણે કંઈ સ્મિત કર્યું. એનામાં કાંઈ ધ્રુવ ન ધ્રુવવાનો જાણે કે શક્તિ જ ન હોય!

‘મને નો લાગે છે પરતાવ ની છે’ મા બોલી.

‘હુનિયામાં પરતાવો જ પ્રગતિ સાથે છે!’

રૂપનારાયણ બોલ્યો. અને પછી એણે એક પુસ્તક કાઢ્યું. વિનયા તેની સામે જોઈ પડી ઊઠેલા હાથમાં રજાનો સંતોષ હતો. પણ એની ફિરસદ—ચાણી એને

અંજની ની ની

[૫]

રૂપનારાયણ કાંઈ નારી પ્રત્યે ઉદારીન હતો એમ સમજવાનું નથી, પણ એની નારી બાબત સૌન્દર્યના એના ખ્યાલની પેઠે કાંઈ અજબ રીતે જુદા જ પ્રકારની હતી. ધણી વખત એવું જનતું કે જ્યાં લોકો 'વાહ ! વાહ !' કહાશ ! ' અહા હા !' કરતા હોય ત્યારે એ કોઈ નિયતિપ્રસન્નની જેમ શાંત બેઠા હોય. ખરી વાત એ હતી કે એનો આંહી જન્મ એ દુનિયામાં થતા ધણી અકસ્માતોમાંનો એક અકસ્માત કહી શકાય. એક રીતે એ જેમ પરવશ હતો તેમ બીજી રીતે સ્વવશ હતો.

એનો સાચો શોખ ભુખ જ પ્રકારનો હતો. એની તમજા પણ જુદી જ હતી. એની આખી જીવનરેખા ભુખ જ માટે જ નારી હતી એમ થવાનાં ધણી કાળો હતાં. અત્યંત સત્તાપ્રિય માતાનું સંતાન હોવાથી એ પોતે બાળ્યે જ કુકમ કરતા—ને કુકમ મનાવતાં શીખ્યો હતો. એને પરિણામે એ સામાન્ય માનવને જેતાં શીખ્યો. પણ એની જ સાથે અટૂલા—એકલા ઘણ જવાના સ્વભાવે એને સાચો અબ્બાસી પણ બનાવ્યો. એટલે ઉવટે તો એનું ધોરણ પ્રચલિત લોકપ્રિય ધોરણથી જુદું જની ગયું. અને એ એકાકી ઘણ ગયો કાંઈ વસ્તુ યામ ન યાય એનો જાણે કે એને રસ જ ન રહ્યો.

આ બનાવ પછી તો લક્ષ્મીમાંથી તેમ બીજી પણ અનેક ઓઝામાંથી એનો રસ ધોમે ધોમે આશ્વેષ ગયો. માતાનો પ્રભાવ એટલો જબરસ્તો કે એને લાગતું કે એણે કાંઈ જ ન કર્યું જોઈએ. એ પોતે કાંઈપણ કાર્યની શરૂઆત કરતાં મૂંઝવે. એ કે બીજી રીતે એ પોતાના આર્થિક જીવનમાં ધણી પ્રજાળ આત્મા બન્યો. પણ સાધારણ બાવલારિક પ્રસોમાં તો એ લગભગ બેવલારિક નહોતો.

એટલે એણે આ પ્રેમબાહારની પરિચય પરીક્ષામાં મેળવેલા દોઢા નોપવા જેવા હતા.

અત્યંત આગળ વધેલી ઊઠરીએએ એને બહુચક ગણ્યો.

અત્યંત પાછળ રહેલી ઊઠરીએએ એનુંદ લાગ્યો.

એને ન ગણનાર માટે એ કાપકારૂ થયો.

માધુર્વભરેલા વાત્સલ્યે દરકોઈ એ—ધરીનાં છૂટા બાગમાં—જેને એક અત્યંત સમય પુરુષ બનાવી શકે તેમ હતું. એનામાંથી પુરુષ—પ્રજાળ પુરુષ બિન્નો થાય તેમ હતું, જે કોઈ એની યાત યાયા ગળે તો. એમાંથી ઉવટે અભિપ્રાય ઉપર જીવનાર માણસ જન્મ લેતો હતો.

પણ જ્યાં કેવળ રૂપની, સત્તાની, લક્ષ્મીની સરતો આવી રહી હતી—ત્યાં એટલા અજબ ઉંઘાણથી જોવાનો ન તો કોઈને વખત હતો, ન તો કોઈને તમજા હતો.

એટલે રૂપનારાયણ હતો તેવો જ રહ્યો. એકાકી, પ્રજાળ, પોતાના અંતર બેવલારમાં. નિર્જન—જીવન બેવલારમાં.

લક્ષ્મી એને ઊઠીને આંહી ગઈ. એ સમજી ગઈ કે આંહી એનું રથાન બીજું જ રહેવાનું હતું. એ આંહી તો ગઈ પણ વધુમાં કહેતી ગઈ કે, 'જેથી જેવો છે !'

માલતી, બીજી કોઈ ઉમેદવાર, એ પણ એને તજીને કાંઈ વધારે સીનેમા-સીપીનને પરણી ગઈ ને વધુમાં ઉમેરતી ગઈ: 'એનામાં 'ટેકસ્ટ' જ ક્યાં છે ?'

શાસિની, ત્રીજી ઉમેદવાર, એ પણ બીજી પસંદગી પામી અને એણે દીકા ન કરી, પણ એનું ભાગર મીન કહી રહ્યું હતું કે આ ઊઠરી હજી તો માના ખોળામાં રમકડા લઈને રમે તેવડો છે !

આ પ્રમાણે માતાની યાતમાં અવિકસિત બેવલાર રહ્યો તેથી, અને પોતાના એકાકી જીવનમાં અત્યંત પ્રજાળ બન્યો તેથી, રૂપનારાયણ કોઈને જ આંહી ન શક્યો !

પ્રચલિત રૂઢિઓથી જુદા પ્રકારના વિચાર ધરાવવા એ ધણી વખત અસ્પૃશ્યતાના સીમામાં ઉપર બેઠેલા જેવો છે. એટલે ઓઝાની આધુનિકતા તો રૂપનારાયણ અસ્પૃશ્ય થઈ ગયો.

[૬]

પણ હવે કું મારો વિજયા સ્થાયેનો સંબંધ તમને

કહું, એક વખત એવો હતો જ્યારે વિજયને કું
ચાહતો. વિજયા મને ચાહતી. પણ જેવી રીતે તરુણ
અવસ્થાનાં માણસો એમ બોલે કે અમે એકબીજાને
ચાહીએ છીએ—એટલામાં લગ્નજીવનનો સંપૂર્ણ
વિજય આવી જતો નથી, કદાચ જે આજે ચાહે
છે, એ જ દંપતી પાંચ વર્ષ પછીથી કહે કે અમે
ચાહતાં નથી—એટલે જીવનની કંઈક શ્રમિકાની તાલીમ
પામ્યા વિના ચાહવું કે ન ચાહવું એમ બોલવું એ એક
પ્રકારની હોઝરવાદી છે, છતાં કહી શકાય કે કું
વિજયાને ચાહતો તે વિજયા મને ચાહતી. વળી અમે
એ ચાહનામાં કીક આગળ પણ વર્ષા હતાં. એટલાથી
અમારા જીવનનો કંઈક સંઘ સમજી શકાય.

પણ વિજયા જેટલું મને ચાહતી, એથી વધારે
જીવનને એટલે કે સુખસગવડોને ચાહતી. એટલે જે
કશું વધારે સગવડોને જીવનને શોધવામાં સફળ
થઈ તે જ કશું એમને તજી ગઈ. એ ધા મને પ્રથમ
તો આકર્ષી પડ્યો. પણ આ કરામાં આકર્ષી ધા છેવટે
થાળે પડી જાય છે, એમ એ પણ થાળે પડી ગયો.
જીવનની એ ખૂબી છે કે એમાં કોઈપણ ધા બહુ
લાંબો વખત રહી શકતો નથી. વિજયા મને હોડીને
ગઈ. પછી મેં કોઈ દિવસ એના પ્રત્યે બોલું નહિ.
જો કે અમારો જ્યારે પણ ભેટો થતો ત્યારે અમે
એકબીજાને નમસ્કાર કરતા. અને કદાચ નમસ્કાર
કરીને એકબીજાની પીઠ કૂંડે ત્યાં જ ટીકા પણ કરતા.

કારણ કે એના મનથી કું નિષ્ફળ હતો!

મારા મનથી એ સામાન્ય હતી!

[૭]

પરંતુ જો અસ્પષ્ટતા ન ગળીએ તો તો અમે
એકબીજાને પરિચય થાય એમ કદાચી હુમ્મીએ જ
નહિ. એ અમારા બંનેના કિતમાં પ્રયુ હતું. કારણમાં
ઉંડા ઉતરવાની જરૂર છે? એક વખત અમે ચાહનામાં
કીક આગળ વળ્યા હતાં એ જ સુખ્ય કારણ. અને
ખીલું હવે એમાં પહેલાંના આનંદ આવતો જ નહિ!

મારા આ 'લોકાગ્રમ' પ્રત્યે રૂપનારાયણ પહેલ-
વહેલો આકર્ષણો ત્યારે એ મારે મોટે એક મોટો પ્રેરકો

થઈ પડ્યો. વિજયાને એમ તો નહિ લાગેતા કે જૂન-
કાલીન જીવનનો બદલો લેવા માટે મેં જ એના છોક-
રાને આવા કામમાં બેઝી લીધો છે? એ એક વસ્તુ
મને મૂંઝવી રહી.

ખરી વાત તો એ હતી કે મેં રૂપનારાયણને
બેઝી ન હતો. એ પોતાની મેળે જ ચાહી આવ્યો
હતો. એના આવવાથી અમારા કામમાં સરળતા થતી
હતી એટલું જ. કારણ કે અમે 'લોકાગ્રમ' દ્વારા
અજ્ઞાનેને સામાન્યતા આપતા. સાધારણ વેદુ
કરતા. સાદા હિસાબકિતાબ કરી દેતા. ઉનાળામાં
લોહાને પાણી પાતા. આસપાસના ગામડાઓમાં ફરીને
લોહાને આપી શકાય તેવો ઉપદેશ આપતા. અમારું
એકદમ સાદું જીવન પોતે જ એક કિતાબનું કામ
કરી જતું! રૂપનારાયણને સામાન્ય માણસોમાં રસ
હતો. અને વળી એ પૈસાદાર હતો. એટલે એનું
આવડું અમને રુચ્છું તો હતું! પણ માણસનું મન
એ કેવો વિચિત્ર પદાર્થ છે! એનું ઉંડાણ માણુ
મપાવું નથી. એની સુષ્ટ જીવનશીલાનો કોઈ અંત
નથી. અને વળી કરનારા ગમે તેટલું કહે છતાં એ
એની લીલા ક્યારે પ્રગટ કરશે એની કોઈ આગાહી
સાચી પડતી નથી! મન! સૌથી વિચિત્ર તો
એ પદાર્થ છે!

અજ્ઞાત કરવા જેવો આ મનપદાર્થ, અમે
એને, અમારા નિત્યકામને લીધે અને વિવિધ પ્રવૃત્તિ-
એને લીધે, ચકવી નાખીને શાંત તો કરી દીધો
હતો, પણ એ તો મનપદાર્થ! આત્મા મરે તો એ
મરે! એની ખજાર તો ત્યારે પડી કે જીવવાનો પ્રયત્ન
કરવા છતાં પણ જ્યારે આ છતાંબરેલી અંતની કોઈ
કોઈ વખત મારા માનશક્તિ સમક્ષ આવવા જ
માંડી! પહેલાં તો મેં એની ઉપેક્ષા કરી જ હતી,
પણ તેમ તેમ તો એ વધારે બળવાન થતી ગઈ.
છતાં એ મારા પોતાના મનમાં બેઠી હતી ત્યાં સુધી
તો કંઈ વાંધો ન હતો. ત્યાં એ શું કરવાની હતી?

પણ એક વખત ચાંદની ગત હતી અને હું એકલો
મારા 'લોકાગ્રમ' થી થોડે દૂર ટેલો રહ્યો હતો.
આસપાસનાં સુંદર જંગલોની કુશયંધળીમાં પડેલી

ત્યારે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો. પહેલાં એને અર્થ થયું. પછી બધા લાગ્યો. છેવટે તો અગ્નિમાની સતોષ થયો. એના ચહેરા ઉપર જરાક આવી રહેલા શિખરે મને ઉત્તેજન આપ્યું : 'તને ના પાડનાર પણ હું હતો! તે આજ્ઞાન પણ આપ્યું હતું પરંતુ રૂપનાગવધુ અને તું, એકબીજાનાં રક્ષા છતાં, એકબીજાથી પ્રસન્ન થઈ શક્યાં, એ બતાવે છે કે તું આંહીને માટે આદર્શ છે! એટલે આજે હું કહેવા આવ્યો છું !'

મારી વાતની એના ઉપર અસર થતી લાગી ત્યારે તો મને કેટલો આનંદ થયો!

હું મારી વાતને સમજ્યો હતો. સમજાવી પણ શક્યો હતો. માત્ર જાતને એ જ વખતે સમજ્યો હોત! મન કેવો વિચિત્ર પદાર્થ છે, જુલજુલામણી બારેલો!

એક વખતની વાત છે. અંજની અમારે ત્યાં આવીને રહી ત્યારે સૌને પહેલાં આશ્ચર્ય થયું. પછી ચાલક ચાલક વાત ચાલી. પછી ધીમે ધીમે એ પરિચિત સ્ત્રીકારીને સૌ યાત્રા થયા. મને સંતોષ થયો. માત્ર એક રૂપનાગવધુ આવ્યો ગયો. પણ એક રીતે એ ઠીક થયું. એ જુવાનોના મનને શો બરાસો! ક્યારે એ ખડ ન કરી એણે? એટલે એક રીતે એ ઠીક થયું.

પણ અંજની મને હજી આશ્ચર્ય લાગતી હતી. હવે તો મને એમ લાગતો આશ્ચર્ય કે ક્ષતિમુનિએ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ સ્ત્રીઓ સાથે રાખતા એ કાંઈ યેશા ન હતા! સ્ત્રી વિનાયકો કાંઈ 'લોકઆશ્રમ' ચલાવેલા એમાં પાપ પણ ને અપ્રમતિ પણ છે, અને જાતના ઊર્જાકરણનો તો એમાં કાંઈ જ રસ્તો નથી! વિ જ યા કદાચ આ જાણીને વિરોધ કરે- પણ છેવટે તો આ છોકરી લોકાશ્રમને પણ આશ્ચર્ય ન કરી શકે!

હું અંજની સાથે ઊર્જાકરણની વાતો કરતો પછી ધીમે ધીમે સૌન્દર્યની ને કલાની વાતોએ ચડ્યો. એક વખત તો અમે રસની પણ વાતો કરી. પણ માફ મન મને ઠગવું હતું, કારણ કે હું મનને ઠગતો હતો!

મારા મનથી હું એને પચદર્શન કરાવી રહ્યો હતો. એના મનથી એ જુમિકા તૈયાર કરી રહી હતી

એક દિવસની વાત છે. તે દિવસે અમે ખાસ રસમીમાંસામાં ખેંચાયાં દર્તા. અચાનક અંજનીએ મને પૂછ્યું : 'કયો રસ સર્વોત્તમ છે? વીર? કરણ? કે 'માર?'

'કરણ!' મેં તરત કહ્યું!

'ના શૃંગાર!' એણે જવાબ વાળ્યો. અને એ મારી સામે જોઈ રહી. એમ એના જોવામાં મને એનો વિશ્વ દેખાતો હતો, છતાં કાંઈ રીતે આશ્ચર્ય એણે થતું ન હતું. મેં આગ મનને ઠીક ઠીક માફ કર્યું પણ મને ક્યાં ખબર હતી કે મન માણસો મરતું જ નથી! મારવાથી તો એ રસ્તો ખસે છે! એટલે હું આશ્ચર્ય રીતે જોલતો હોઉં તેમજ એણે

'તમને જુવાનવર્તને શૃંગાર વધારે મને, માથા જીવનનો ખરો રસ તો કરણ છે।' કેટલું ખેંડું એ વાક્ય હતું! અંજની એ સમજી ગઈ લાગી

'હું તો શૃંગારમાં જ રાગ્યું છું. અને તમે પણ શૃંગારમાં જ રાગ્યારા છો!' એણે કહ્યું

'કાણે હું?'

'ના, ત્યારે હું!' એણે લાડથી ઉમેર્યું. એ વાણીમાં કેટલો જાણે અર્થ બરો હતો! અચાનક કાંઈ ધક્કાથી પ્રેરાયો હોઉં તેમ હું, એના તાર ખેંચાયો. મેં સહજ જ એનો હાથ પકડી લીધો આખા ચિત્તને કાળે એ જ પછે અંજનીની હાથમાં ઘસ મેલો, જો કે એનો હાથ મારા હાથ હતો! પહેલે દિવસે એ મજાની લાગેલી છોકરીને ને કહ્યું હતું એ બધું જ જુલાઈ મયું! વિ જ એનો હતો!

પણ ત્યાર પછી મેં શું કહ્યું એ પણ મને યાદ નથી. ને એણે શું જવાબ વાળ્યો એ પણ મને યાદ નથી. માત્ર એટલું જ વાદ છે કે રાપમરેલી વિ જ ત્યાં ઊભી હતી. અને એની પાછળ રૂપનાગવધુ પણ હતો!

આ શી રીતે અન્યુ એની પહેલાં તે મને સમજ ન ન પડી. પણ પછી તરત ખ્યાલમાં આવ્યું કે અંજની મારી સામે જોઈ રહી હતી, એમાં થોડાની છતનો ફટકો આનંદ હતો ! ત્યારે શું આ ત્રણે જણાએ મને હાંપવા માટે આ રસ્તો લીધો હતો ? પણ એમાં વિજયાને શું રસ હોઈ શકે ? કેમ નહિ ! વિજયાને એક વખત હું ચાહતો. આજે એણે એ વાતનું ચેર લીધું. ને વળી રૂપનારાવણને ખતાવ્યું કે આહી પણ ચૂસો તો માંડીનો છે ! પણ એનું વધુ રહસ્ય તો હજી હવે આવવાનું હતું !

હું તો શું જવાબ આપવો કે કેમ ખુલાસો કરવો એ કાંઈ સમજ ન શક્યો નહિ હું ત્યાંથી ખસી જવા માગતો હતો. પણ એટલામાં વિજયા બોલી : તમે પુરુષો ક્યારે સમજશે કે જાતિજીવનના અત્યંત પ્રમળ પદ્ધતિ છે, માટે જાતિજીવનના આદર્શો બંધો મહિમા માથો છે ! તમને કાંઈ યાદ ન

હોય તો યાદ કરો !

વિજયાની વાણીનો કાંઈ અર્થ મને સમજાયો નહિ. પણ એણે એક વખત અંજની તરફ જોયું. અને પછો તરત મારી તરફ જોયું !

‘આ...હા !’ મારા મનમાં વિજયાની વાણીનો જાણે એકદમ જ અર્થ બેસી ગયો. ‘આ...હા !’ હું હચ્ચ થઈ ગયો. અને વળી પૂછાતાંથી બપ પછી પામ્યો : ‘ત્યારે તો જે દિવસોમાં હું વિજયાનો મિત્ર હતો ને વિજયા મારી મિત્ર હતી...’ અને મને અચાનક બધું સમજાઈ ગયું.

એરે ! પણ મારા મનમાં આ વાત પહેલી તકે કેમ ન આવી ગઈ ! આવી દોવા જેવી વાત !

એણે કે મારા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી હોય તેમ વિજયાએ કટાક્ષમાં જતાં જતાં એક જ શબ્દ કહ્યો :

‘જાતનું-જાતિજીવનનું જીર્ણોદ્ધરણ !’

[શ્રી. ધૂમકેતુનું ‘જીવનપથ’ આ વખતે એમના પ્રવાસને લીધે આખી શકાયું નથી.]

*

ધૂમકેતુ નવાં ત્રણ પુસ્તકો

થોડા વખતમાં બહાર પડશે

મેઘમિન્દુ [ઐતિહાસિક પ્રસંગ કથાનકોએનો સંગ્રહ] ૩-૦-૦

વનછાયા [અભિનવ નવલિકાઓનો એક વધુ સંગ્રહ] ૩-૦-૦

જ્ઞાનગોષ્ઠિ [સામાન્ય જનજીવન માટેનું સ્વર પુસ્તક] ૧-૦-૦

તમારો આર્ડર મોકલાવશે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીરાજ બીલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી રસ્તો : મુંબઈ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : માંધી રસ્તો : અમદાવાદ

હવે પછીની દીલથી લાલ આંખમાં ધૂળ પડશે ।

રવ

તત્ત્વનાનું પ્રભત આખું ત્યારથી આજ દિવસ સુધીનો લગભગ સાત આઠ મહિનાનો લોહી નીચળતો ઇતિહાસ—દુનિયાના તમામ ઇતિહાસોમા અને દુનિયાની આજ દિવસ સુધીની પાંચ હજાર વર્ષની તવારોખમાં એ રીતે અંગેક છે કદાપી પણ તોડછેડ થઈ ન શકે એવી વાતોમા પણ હિંદીસરકારે ખતાવેલી ઉદારતામા, અને એની તમામ ઉદારતાની કડી કૂર મશ્કળે મરવાની, કમાખાણ ભરેલી કેવળ છછચછોની પાકીસ્તાની રીતભાત છતા, વારવાર શ્રાંતિની તક ઝાપી લેવાની એ જ સરકારની લોકશાહી રીતરસમમા તોડછેડ પૈસા અને પ્રદેશમાં થાય છે પણ જે સરકારને આપણે કાઢી મૂક્યાનો દાવા કર્યો છે, એ નિર્માત્ર સરકાર પણ, એની એક અઝિઝનારોના અપમાન માટે તો, પોતાના તમામ સાધનો ન્યોખવર કરવાની છેવટ સુધી બહાદુરી ખતાવતી રહી હતી હિંદી સરકારે અપહરણ કરેલી ઓગોના માનમર્યાદા માટે પોતાના તમામ સાધન વાપરી નાખવાની અને અરૂર પડે તો ઘેર ઘેરથી એક એક છોકરો ઉધરાવીને પણ, પાકીસ્તાનમા જે અભાગી નારીઓને ઉપાડી જ જવામા આવી છે એમને પાછી મેળવવા માટે જન ન્યોછાવગી કરવાની મખમુગી ધેલી રીતભાત નથી અપનાવી, એમાં બ્યવહાર કદાપણ અરૂર છે જ, પણ એ રસ્તાને એના બયરમાન નથી એમ નથી જે આજે નથી ક્યું તે એક વખત કર્યું જ છૂટકો થાય એવું પણ બને જે ટોળાંએને પોતે સાચવી શકતા નથી તે ટોળાંએને હિંદના ખેતર લૂટી લેવાની સૂચના આપવામા, જુના મખમુગી મહમદમજબનીના જમાનાનું પામિરતાને તો અહુરથ અનુકરણ આદ્યું ॥ આમ જેને લોકશાહી રીતરસમનો સ્ખંડની ગમત કરવા સિવાય બીજો ખપ જ નથી, એવા રાજનીતિષ પુરૂષોની સામે, આપણા ત્રજ પુરૂષો જ્યારે એલિયાના સ્વખની વાતો કર્યા કરે છે—અને એ સધળો વખત પેની દતારા નારીઓની નારકી માતના તો આણ જ હોય છે—ત્યારે એવા માણસના ઇતિહાસગ્રાન માટે

હસવ કે એની કવિતા માટે રસુ એ જ સમજાનું નથી । જેને બ્યવહાર નકકઝૂ ભૂમિકાનું કદાપણ કરે વામા આવે છે અને જેનો ચોખ્ખો સમય, પછ આખી ને પાછ લેવી એવી રીતનો જ હોઈ શકે અને જે સબધ પાકીસ્તાને એના તમામે તમામ બ્યવહારમાં ચોગ્ય રીતે આજ દિવસ સુધી ધારણ કર્યો છે, તે સબધ વિષે ઘેનછા ભરેલી ઉગ્રતા દાખવનારાઓ કા તો પોને બીત બૂને છે અથવા તો આખી પ્રજાને ખાડામાં ઉતારે છે । પછી જ્યારે એ લાન આખ ખતાવવા જશે ત્યારે પેવા માણસની આંખમાં ધૂળ પડી હતી એવી ધૂળ પડ્યાની વાત થાશે અદ્વર, નિજમ, ભરતપુર, વડોદરા કોલ્હપુર ને કાઠિયાવાડ—ગિયાસો સધળી હિંદીસરકાર કરતી નાની જ છે, અને હિંદી સરકાર એમની લોકશાહી વનણ હોય તો, એમના મનમરતનામા આવતી કાલનો અબ્યુલ્ય દેખે ડે એ વસ્તુ હવે દોઢમામના કાઠિયા વાડના મિરાસદારથી માંડી ને નિજમ સુધી બધાને હિંદી સરકારે સ્ખંડેમા સમજાવી દેવાનો વખત ક્યારનો પાકી મયો ડે એમાં જેટલી દીન થાશે એટલી દીન અતરિક વિમક જમાવવામા વખત અપાય છે એવી આપખાતી મણારો લોકમાનસ એમાં અકળાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે ॥ લોકશાહીના સ્વીકાર માટે તો હિંદી સરકારના તાજવામાં દોઢ મે મામનો અરાથીષો અને નિજમ, બન્ને સરખા જ મણાવા જોઈએ એમ જે ન મણી શકાય તો હિંદી સરકારનું ચૌરખ આવતી કાને, આજ જેટલું નહિ હોય ।

ગકારખાનનો બ્યવહાર પંથ

આમાં ખાન અબ્દુલ ગકારખાને લીધેતો રસ્તો એકદમ બ્યવહાર, બહાદુરી ભર્યો, સીધો ને સ્પષ્ટ ॥ એની સામે ધમધિતછા ભર્યા ટોળાને એમ કહીને ઉશ્કેરવામા આવતાં દર્તા કે, એ પાકીસ્તાન તોડવાનો પથ લે છે ખાનસાહેમે સ્પષ્ટ કરી દીધું કે અમારે પાકીસ્તાનમા જ રહેવું છે પણ અમે અમારી રીતે અને લોકશાહી નામની કાઈકે પગ ચીજના પડછા થામા રહેવા માગીએ છીએ જનાય છન્દા—નીયાકત

અલીખાનની કંપનીએ તો જે ચકલીઓ ઉડાડી છે એ ચકલીઓ પાછો પાંજરામાં પૂરવાની એમની તાકાત નથી. એટલે પહેલાં તાલકાવાળાઓ વિશે ટેવળ અજાન બતાવ્યું. પછી એમને રોકવાની અશક્તિ બતાવી. પછી અમેરિકાનું શરણ લીધું. પછી સામે આમ-અવળા ધા ક્યાં-અને હવે છેક છેદલે તબક્કે-જનાબ જિન્હા બોલ્યા, હિંદુસ્તાન પાકીસ્તાન સંરક્ષણ માટે તો ભેગો જ સામનો કરવો એ સાચો પંથ છે ! હજી એ માત્ર બોલ્યા છે-કે સમજાય છે, એ વસ્તુ તો, એમનાં સઘળાં વાક્યોની પેઠે કદપનાતીત રહે છે ! પણ એવી સમજણ આવી હોય-કે જે શક્ય નથી. તો પણ એટલી જરાક ઉદારતાનો આપણા તરફથી દીવાન અમનલાલ વગેરેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે, એ આપણા લોકોમાં ધર કરવા મોકલી લોકશાહીનો તાત્કાલિક રીતનો સૂચક બની છે. બ્યારે એ જ લોકશાહી વિષેનો એમનો ખ્યાલ નિમ્નમનો ઉન્નત વર્ગ આપી રહેલ છે. કારણ કે એ સૌ જનાબ જિન્હાને આધારે રહેનાર છે. જનાબ જિન્હાએ તો ત્યાર પછી ૨૫૪ દર્શાવી દીધું છે કે અમારે શક્તિ નામની ચીજનો વાત પૂરતો ખપ છે ! વ્યવહાર તો અમારો હતો તે જ રહેવાનો છે. લઘુમતીઓને લૂંટવાનો, અને વાતોમાં એમનું રક્ષણ કરવાનો ! આમ જનાબ જિન્હાની જ માન્યતાનો ટેકો-કે આ બે સંસ્કૃતિ પ્રવાહો જ જૂદા છે, ને બન્નેની લોહી સમજણ વચ્ચે આરમાન ધરતીનો ફેર જ છે, ત્યાં હવે બ્યારે એક વખત પાકીસ્તાન એ પાકીસ્તાન થયું છે, ને હિંદીસ્તાન એ હિંદીસ્તાન થયું છે, ત્યારે સારામાં સારો માર્ગ-૨૫૪ થવામાં રહ્યો છે. એક પણ પ્રસંગે, એક ક્ષણને માટે પણ, નમતું નહિ જ આપવાની અને ન્યાય સામે ન્યાય જ બેખવાની રીતિ, જે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો એ રીતિ ગ્રહણ કરનારાઓ પોતે આશ્ચર્ય પામે એટલી ઝડપથી સમાધાનનો પંથ જોઈ શકશે. ખાન અબ્દુલગફારખાને એ રીતિનું સામ્યા ગહાદુર લઘુવા પેઠે શરણ લીધું- અને એનું પરિણામ પણ મેળવ્યું. પકાણેના પોતાના વિકાસ માટે, એક સંસ્થા જોઈએ. એ સંસ્થા પકાણીસ્તાન. એ પાકીસ્તાનની લોકશાહીને

નેવે મૂકનારી નીતિની હિમાયતી નથી, નિઝામ સાથે હિંદી સરકારે લેવાનો ખરો પંથ આ રીતિમાં રહ્યો છે. જે માણસ આ જમાનામાં કહી શકે કે હું લોકશાહીમાં માનતો નથી, અને સાતસો વરસનો ઇતિહાસ ખૂંસાવાનો નથી-એ માણસને નિઝામ સાંખી લે, એ જ બતાવે છે કે વખત પાકી ગયો છે, આટલે સુધી-અને આથી વધારે આગળ નહિ, એમ ૨૫૪-વાણી કહેવાનો સમય ધણો જ નજીક છે.

સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ

સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓએ એક પછી એક જે ઉદારતાથી અભિમાન ત્યાગ કરીને લોકશાહીનો પંથ સ્વીકારવાની તત્પરતા બતાવી છે, એ દર્શાવે છે કે હવે પછી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ પોતે, જે ક્યાંય બન્યું નથી તે બનાવવું પડશે. પ્રાગદ્વાર્માં તો તે પહેલાં ભાષણ થયું હતું કે રાજાઓ ક્યાં કમાવા ગયા છે-વગેરે. એ તમામ લોકશાહીમાં માનનારા સેવકની અને પ્રજાની બન્નેની આકરી કસોટી હવે છે. સૌરાષ્ટ્ર આખાની સઘળી શ્રીમંત વેપારી પેઢી કંપનીઓ વગેરેએ, રવેબઝાથી, પોત-પોતાના નફામાં મજૂરોને ભાગીદાર બનાવવા પડશે. ખેડૂતોએ, સાથીઓને અને મજૂરોને, ભાગ આપવા પડશે. મજૂરી નહિ. વધીભોએ પોતપોતાની વહીલાતની શી-બગીના પગાર સાથે મેળમાં રહે એમ રાખવી પડશે. ટેવળ ગાંધીજીનાં વખાણ કરતા એ જમાનો ગયો છે. ડોક્ટરો ઈન્જી-જનમાં વધારે શ્રદ્ધા ધરાવતા થયા છે, એમણે પણ પંચાવન વર્ષે 'પ્રેક્ટીસ' છોડીને, છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષે મક્ત હવાખાનાં બોલતાં પડશે. માર્સરોને આજ સુધી બગી જેટલા પગાર આપ્યા-હવે એમને જરાકે માણસ ગણવા પડશે અને આ તમામ વસ્તુ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર કંઈ આદાશમાંથી ઉતારી શકશે નહિ, માટે બહુ થોડા વખતમાં ત્યાં 'ઇન્કમટેક્સ' આવશે અને તે પછી સઘળાંએ 'ટેચ ડ્યુટી' એટલે અમુક રકમ ઉપરાંત હોય તો અમુક ટકા સરકારને આપવાના, એ દાખલ મશે.

આ સઘળી વસ્તુઓ માટે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ

તેવાર થઇ રહેવું. તેમ જ આ જે નવોયુગ આવે છે તે સક્રિયશીલ માણસોની યાગ વધારશે. એનાં ખનીજ, ભૂમિ, પાણી, ધાસ, ઢોર, માણસ, કેળવણી સરકાર બધી વસ્તુઓમાં નવો પ્રાણ સંચરશે. ગુજરાતની સાથે રહેવા માટે એણે પહેલી તકે નિરક્ષરતા-અને વહેમ કાઢવા પડશે. હિંદુસ્તાન આખામાં જેમ સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓએ ઝકપભેર જમીનો ઝાળખી લીધી, તેમ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા પણ નવો જમીનો ઝાળખી લે. માત્ર દસ જ વર્ષની અદર-લોકોએ આટલી બધી અસમાનતામાં રહેવાની રીતરસમનો ત્યાગ કરીને, સમજાવે સામાન્ય રીતે રહેવાની તાલીમ લેવી પડશે. માધીયજીએ કહ્યું હતું કે હું તો બંગાળી છોકરીને વાઇસરોય કરું-એનો અર્થ એ કે એક એક શિક્ષિયો એક એક દિવસમાં એક લાખ કરોડ, ને મળુર વરસ દહાડે હજાર પણ ન કામે-એટલી બધી અસમાનતા હવે રહી શકશે નહિ. પછી બંને ફાળામાં એક માણસ પચાસ હજાર આપવાને બદલે, પચાસ હજાર માણસ, એક એક આપે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ પરિસ્થિતિએ હવે જન્મ લેવા પડશે.

કોઇ રીતે દુભારી ઢીલ કાઢી શકે ?

આપણી પ્રજાકીય વ્યવસ્થા પણ દુભારી ઢીલ કાઢી શકી નથી એ હકીકત છે. ખીજું એને કાપવા ધડાવા ને હુકમ કરતાં આવડતા નથી, એ પણ હકીકત છે. ત્રીજું આ પ્રજાકીય વ્યવસ્થા પ્રત્યે ધણે જ ઘેરા ને ઉંડો અસંતોષ ઉભો થતો જાય છે એ પણ હકીકત છે. આમાંથી એક પણ હકીકતનો કોઈ પણ ઈન્કાર કરી શકે તેમ નથી. સર્વર્થે ને પ્રધાનો જ્યારે આવે, ત્યારે પાર્ટીમાં પડી જાય છે. ત્યાં એક બાજુ કરે છે. પછી છાપારાજાઓને બોલાવે છે. આ વસ્તુ બતાવે છે કે જેમ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં, વિદાનો, અગ્રેજીના અનુકરણ સિવળ ખીજું કાંઈ જ કરી શકતા નથી, અગ્રેજી અથવા એમની અતિબાને એટલો બધો હણી નાખી છે, તેમ, આ પ્રધાનો પણ પોતાની નિમર્ણદત કોઈ શક્તિ કોઈ પણ પ્રજાના ઉકેલમાં જાણે કે વાપરી જ શકતા નથી કે પછી એમનામાં છે જ નહિ. સર્વર્થે મહારાજસિંહે

પૂછ્યું તો ખરું કે તમને એમાં બાવે કે મકાઈ-પણ તે જ દિવસના એમના એ વર્તન ઉપરની ટીકા સાબળવાની એમનામાં નૈતિક હિમ્મત છે ખરી ? તો બસ મુસાફરીમાં બેરાં, વકોલ, ડોક્ટર, બ્યાપારી ને લાલેલા-સૌ કેવા એકમત હતા-એ મારી પાસે નોંધવ પડ્યું છે ! અને આ ટીકાઓ શું તદ્દન વાહિયાત હોય છે ?

હમણાં એક દાખલો મને મળ્યો એક જગ્યાએ અધારાને લીધે વારંવાર અકસ્માત થતા. ત્યાં એક ચાંબાની જરર હતી. સપ્ટેમ્બર મહિનામાં કરેલી અરજીનાં માથાંમાં જવાબ મળ્યો કે જમીન સરકારી છે !

આક્રમે દિવસે જે કામળતો જવાબ માણસ ન આપે તે માણસે ઘેર જવું જ જોઈએ. એવો કોઈ ધારો ધરાવતી કામનામાં હિમ્મત છે ! અને જે ધારો થડે એના તમામ પ્રત્યાધાતોનો અગ્રાસ કરવાની શુ ખરેખર ભુલિ દર્શાવવામાં આવે છે ? હમણાં જ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ શું કહ્યું ? પહેલા પોતે કહ્યું કે યોગાભાગમાં જ મકાન બાંધવું. હવે પાછી એ કહેવા નીકળી કે જે ભાગમાં મકાન બાંધ્યું નથી એનો 'ટેક્સ' આપો. બાવી નિર્માણભુલિની ટીકા થઈ, એટલે એ સુધારો કરવાં બેઠી ! આમાં ક્યાંય શક્તિ દેખાય છે ખરી ? અને આ આપણા પહેલા વર્ગના ઉત્તમ માણસો ? દસ દસ લાખ ગુજરાતીઓ જે શહેરમાં વસે તે શહેરની જે આવી દશા, તો ગ્રામપંચાયત રચતા-પાંચ યોગ્ય માણસો માટે કેટલું નીતરે ? અને ઉત્તમ બક્તિઓ વડે જ પ્રજા બને છે એ સૂત્ર શું કોપીજનમાં લખવા માટે દરી ?

સીનેમાની ને આખી દુનિયાની ટીકા કરનારા દૈનિકા ક્યારે સમજશે કે લોકચાહી ને લોકચાહી થશે તો એમના જ વડે; ને એ અભાસી દેખાવ હશે તો એ પણ એમના જ વડે !

શું આનો કોઈ ઉડા જ નહિ ?

આપણને એક દિવસ એવા સમ્રાટ્યાર મળશે કે કરાંતીથી કવેટા, કારમીર ને લાડોગ સુધીમાં-આખા પાકીસ્તાનમાં દરે એક સમ આવવાને માટે. પણ હિંદુ

વધારે વ્યાપક, વધારે ગ્રામજી ગ્રામજી, કરવો પડશે. લોકનારી સમજનાર ને કાઠિયાવાડની જમિ પ્રત્યે, મેઘાણી જેવો કદપનામય પ્રેમરંગ ધગવનાર માણસ એ વસ્તુ કરી શકશે. પણ વધારે અગત્યની વસ્તુ તો આ છે કે કાઠિયાવાડમાં વહેલામાં વહેલી તકે 'જોગાર મિલિટરી કોલેજ' રચાપાઈ જતી જોઈએ. અને તેર તાજાજીઓ, જે હવે એક રીતે નવરી પડે છે, એમને દેશાભિમાનને દેશરક્ષણની મહત્તાનો ખ્યાલ આપીને કામમાં રાકી લેવી જોઈએ. એ રીતે જ સુનિયમવતેના પણ ઉદ્ધાર થશે. નહિતર રાજ્યો ને રાજ્યોની આસપાસનું નવજૂ પડતું મંડળ તકવિતકના પંથે જીવનદ્રોહની દવા લેવા મંડશે! પ્રથમમાં પ્રથમ જરૂર સૃષ્ટિમાં હમેશા દૃષ્ટિની જ રહે છે. એ દૃષ્ટિ જ ન હોય તો શું પશિયામ આવે એ જેવા માટે સૌરાષ્ટ્રે બહુ દૂર જવાની જરૂર પણ રહેતી નથી. અમદાવાદમાં આવીને એની 'બસ સર્વીસ' જોઈ શકે! અને એકાંતર એકાંતર કામનો પાંચ જ મિનિટમાં નિઃશ્વર કરતી એની સુધરાઈની કાર્યશક્તિ જુએ!

વધુ કંઈ નહિ આપણે આપણા પાડોશીઓમાંથી કાંઈક ન શીખીએ! અને હિંદુ-મુસ્લિમ વિમલ કરતાં પણ ભય કરે ધર ધર વચ્ચેના વિમલની દવા જે રીતે પોપાઈ રહી છે-એ પદાર્થ પાડ ન જોઈએ!

કદાચ ગાંધીજીએ એક વખત એટલા માટે જ એમ નહિ કહ્યું હોય કે મારે તો બંગાળી હાકરી રાજ કરી શકે એવું જોઈએ! એટલે કે ઉંઝામાં ઉંઝા આસને એસનારો વધારેમાં વધારે લોકસંપર્ક જોઈએ. પણ આપણે લોકસંપર્કનો ખ્યાલ હવે પાંચ જાણવાણને બેસા કરીને વાત કહી દેવામાં પરિણમ્યો છે. જ્યારે લોકો ધ્રુવે છે કે એમના લોકપ્રિય પ્રધાનો એમની વાતોને સમજવા માટે પોતે જ દોડે! પણ પેલું કહ્યું નથી-ન હોય ત્યાં સુધી કેટલીક વસ્તુઓ મોઢક લાગે છે-લક્ષ્મીની ને સત્તાની-એ વાત શું એક વખત ફરીથી પોતાનું સત્ત્વ સિદ્ધ કરશે!

હૈંસાજી ગયા છે માટે હવે તો જ જાને. રક્તીંગ ઉઠાવતી વખતે માણસાઈનું લીલાચ ચવાનો જખર-

જરૂર ભય જોશે થયો છે એમ એણે જ પ્રથમ કહ્યું હતું પાદ છે! આજ એવા જ અનેક અર્થહીન વટકુઓ દ્વારા જે તંત્ર ચાલુ છે એમાં એ જ ભય ફરીને ડોકિયાં કરે છે એ કાંઈના ખ્યાનમાં દરો! એનો સાદો ઉપાય, સામાન્ય મધ્યમગીરી માણસોની સાથેની મૈત્રી ચર્ચામાંથી જ સાંપડી શકે એ પ્રાર્થના ખ્યાન દરો ખરું! જ જાને! ફરીને અત્યારના તમામ પ્રશ્નોનો આ જ જવાબ રહેવાનો છે જ જાને! કારણ કે સત્તા બધે છે, માણસ ક્યાંય નથી.

સમાજવાદ : સર્વોદય : કોંગ્રેસ અને સરકાર

પંદરમી ઓગસ્ટે લોકોએ સ્વતંત્રતાના દિનનો મનનચુખી જનજીવન ગળાવ્યો હતો. તે દિવસે કોંગ્રેસની લોકપ્રિયતા દિમાલખના ઉચ્ચત્તમ શિખર સમાન હતી. તે દિવસે કોઈ પ્રધાન એ પ્રધાન રહ્યો ન હતો સમજા જ લોકકલ્પનાની ષેલજામાં જન્મેલા દેવેન્દ્રો ખન્ધા હતા. કોઈ માનવ રહ્યો જ ન હતો!

પંદરમી ઓગસ્ટ ને પંદરમી માર્ચ-એ બહુ લાંબો સમય નથી. એટલે દલજ આ દેવેન્દ્રો પોતાની શક્તિ ન બતાવી શક્યા હોય, તે લોકોએ શાંતિ રાખવી જોઈએ. એટલી મામણી એ નવાથી મામણી છે. પણ લોકોને મનમાં એક ભૂત ભરાયું છે. એમના દેવેન્દ્રોએ શક્તિ ન બતાવી તો કંઈ નહિ, પણ આટલી બધી અસક્તિ એમનામાં છે એ છતુ વર્ષ મયું, એવું એમને લાગી આવ્યું છે! એમને કુખમાં કુખ એ છે કે એમની જાણે કલ્પના જ મરી ગઈ છે!

આને માટે બન્ને પક્ષ થોડા થોડા જવાબદાર છે. લોકનેતાઓએ વાતવાતમાં લોભને કલ્પનાનું રવજું આપવા માંડ્યું પણ અંગ્રેજોએ આપેલું રાજ્ય એ તો સર્વના કરંદિયા જેવું હતું. એણે મૂકેલું તંત્ર, એ ખીજવાયલી મધમાપીઓના ટોળા જેવું હતું. પાડોશી પાકિસ્તાની પ્રદેશ ત્યાં માણસાઈ નામનું દિવાળું હતું અને એના ઉઠેલા ભયંકર પદ્માઓ, એનાથી હિંદી આકાશ આજુ ધવાઈ ગયેલું હતું! અને આમાંથી સરકાર માર્ચ કાઢવાનો હતો.

પણ લોકોની ખુદી સામાન્ય પ્રશ્નોમાં જ રાખ-

નારી રહી. એ તો એટલું જ સમજે કે એનાથી પત્નીસ જ ગાઉ દૂર એક લાખ મણુ ધઉં પડ્યા છે ! અને એ રેશનકાર્ડ ઉપર ચોકડી મરાવવા બંધ છે ત્યારે ત્રણ કલાકે માંડ માંડ કારકુન અડધી ચોકડી મારી દે છે ! એ તો એમ સમજે કે આમ થાય છે અને છતાં એનું કોઇ નફર કારણ કોઇ જ આપતું નથી, કાં ફરીને રેશન દાખલ કરવાની ધમકી આપે છે અને કાં કાળાખાનરને બે ચાર ગાળો આપે છે, એથી વધુ કોઇ જ વ્યવહાર ઉકેલ કોઇ બતાવી શકેલું નથી, માટે દાળમાં કાંઈક કાણું છે ? સામાન્ય માણસની યુદ્ધિ આ રીતે વિચાર કરનારી છે. અને એવા માણસો ઉપર, ને એમના જ મત ઉપર પોતે જીવે છે, એમ નો લોકશાહી સરકાર માનતી હોય, તો એણે એનો, લોકને સમજાવ તેવો ખુલાસો આપવાનો જ રહ્યો ! એ નો ખુલાસો ન આપી શકે, તો ખુલાસો કેમ નથી આપતી એનો ખુલાસો આપવો રહ્યો ! લોકશાહી રીત તો આ છે.

પણ જે પ્રધાનો, અંગ્રેજોના જ સમયમાં સામાન્ય માણસને સમજાવી શકાય એવી ભાષા બોલી શકતા એ હવે, કાં તો એ ભાષા જ બૂઝી ગયા છે અથવા તો 'હાથી ચલતે હે ને ફેરે બસતે હે' એવી અંગ્રેજીની મદદરતી ખાલીમાં બે ચાર ટીપાંનો રસારવાદ આપી ગયા છે. કારણ કે નહિતર કોંગ્રેસની અનુપમ ક્રાંતિ'નો જે મુઠક ધવામાં એમનો પોતાનો જ ફાળો હતો, એ જ મુઠક પ્રત્યે આજે સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ શંકા ધરાવતો થયો છે, ત્યારે જિંઘ કેમ આવી શકે છે ?

એવારજી દેસાઈએ બાપજીમાં જ્યારે કહ્યું કે સમાજવાદીઓ ગયા તે કીક થયું, કારણ કે એ કોંગ્રેસને અંદરથી નિર્ગળ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમણે કોંગ્રેસની ગાંધીમાર્ગની મહાનનીતિ 'જનત નિરીક્ષણ' એનું બરાબર અનુકરણ કર્યું હતો ખરું ? આ પ્રશ્ન એ કોઈ વાદવિવાદનો પ્રશ્ન નથી. પોતાની જાતને પૂછવાનો ને જાન પાસેથી જ જવાબ લેવાનો પ્રશ્ન છે. વળી આપણે એ જીજ્ઞાસુ ન બોઈએ કે સાધુતા કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન એવી વ્યવસ્થા-

શક્તિ જ આપણા તંત્રને અત્યારે બચાવી શકે તેમ છે. તે પહેલાં અંગ્રેજો માનતા કે આઇ. સી. એસ માં સર્વશક્તિનો સંગ્રહ છે. આજે આપણે અંગ્રેજોના કરતાં જુદી જ રીતે એવી જ એક બીજી માન્યતાના શુભાશય થયા છીએ. અને તે માન્યતા એ કે ગાંધીજીના શુભચિન્તન કરનારા જ સાચા લોકશાહી રીતરસમનો અનુવાસી છે ને એ જ સર્વશક્તિ સંપન્ન છે. એથી કરીને કેટલું શિથિલ તંત્ર ઊંચું થયું છે એ હવે અભ્યાસનો વિષય બને તેમ છે ! પણ એ શુભચિન્તન કરીને એનો પણ 'વેપસો' કરી કાઢનારા વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. કોંગ્રેસની નિર્બળતાનાં બીજ એમાં જ રહ્યાં છે.

હવે પછીનાં દસવર્ષ એ સમાજવાદનાં આંતરિક પ્રવાહો વિસ્તૃત થવાનાં દસવર્ષ છે. એ આંતરિક પ્રવાહો, આપણી પ્રગતિની નવી ચેતનાને સર્જનાત્મક રસ્તે વાળે, એમ જે હિતચિન્તા હોય, એમણે સમાજવાદ અને સર્વોદયની કાર્યપદ્ધતિનો પુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને, આપણી પ્રગતિ સમક્ષ એ વિષયનું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટિવાન આપી દેવું જોઈએ. આમાં એક અવરથાન છે. ગાંધીજીના તમામ સિદ્ધાંતોનું અક્ષરશઃ આધિનું અનુકરણ કરવાની શ્રેયશ્રી વૃત્તિ જે સર્વોદયમાં નાખવામાં આવશે તો મુજબવાદની તાજી હવાથી એ પ્રવૃત્તિ વંચિત રહેશે. અને જે કલ્યાણચામી શક્તિ એમાંથી ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તે શક્તિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે એમાંથી સંપ્રદાયની એક નાનકડી નહેર જ ચાલશે ! આ તો એક અવરથાનનો ઉદ્દેશ છે. બાકી તો આગામી વર્ષોમાં કોંગ્રેસને ફરીને એકવાર સમાજવાદ સામે મુઠક કરવું પડશે અથવા તો સમાજવાદ ને સર્વોદયનાં મિલનની સંસ્કાર-મૃગિકા થઇને સરકારને નવા પ્રાણ આપવા પડશે. આ સરકાર, આ વિચારસરણી, આ કારકુની તુમારી તંત્ર, અને આ પરસ્પરની પ્રશંસા માટે ચતા લાપજી-એ સવળા જે પ્રણાલિકા એક અભિનવ પ્રયોગથી ફેરવે જ છૂટકો છે. ને ને ટીકાઓ થાય તે બધી જ સાચી હોય એવે નથી. પણ પોતાની ટીકાને જવાબ બીજી

ઇને વાળવાનો કે વાળીરવાતંત્ર ઉર અંકુશ મુક-
વાનો કે ગાંધીજીનાં ગુણગાન આરક્ત નમગામ્ઓને
હાકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં હવે કોઇ જ મવગમતી નથી
એટલું સમજવાનો તો વખત આવી ગયો છે ! રેશ-
નીંગના અનાજના જવામમાં આપણે લીમડાના પાન
ખાવાની વાત કરીએ, ને ચિયુકોના પચાર મરિ
આપણે સેરાની વાત કરવા બેસીએ અને આપણે
પોને તો પ્રધાની પચાર લખીએ, એ આ જમાનામાં
ન આવી શકે તેવી વાત છે ! સેવા જ કચી હોય તો
સી સેવા કરવા બેસીએ ! પછી તો પ્રધાન, મંત્રી,
ભગી, વકીલ, ડોક્ટર, વેપારી કારકુન સૌનું ધોરણ
કરાવી દઇએ. કોઇ બે વ્યક્તિના ધોરણ વચ્ચેનું
આર્થિક અંતર અમુક રકમથી વધારે ન જ
બેઠીએ, એ વિચાર આજે તમારે તમામના
અંતરેજીને વીજળીપ્રવાહની માફક વિધી
ગયો છે એ ભગીરથી પ્રવાહને શી રીતે આ જમીન
ઉપર ઉતારવામાં આવે છે એમાં સૌના કાર્યની અને

શક્તિની કસોટી રહી છે ! સમાજવાદ, સર્વોદય, સરકાર
ને કોંગ્રેસ-નખામની પરીક્ષા એના વ્યવહાર ઉકેલમાં રહી
છે. અને સમાજવાદનો જ કાર્યક્રમ, કોંગ્રેસ, સરકાર ને
સર્વોદય, ત્રણે જણા પોતપોતાનામાં અંતર્ગત હોવાનો
ઉલ્લેખ કરે છે, એ કાર્યક્રમ ભલે ધીમી પણ મજબૂત
ગતિએ અને સાચા સ્વરૂપમાં વ્યાપક બનાવાશે તો
અંતે આ ત્રણે બધા લોકકલ્યાણી ત્રિવેણી રથાપી
શકશે બાજી ગાંધીજીની રત્ન, એમનો જ
'પ્રોપેગેન્ડા' અને એમના નામે પોતપોતાની
રેડીયેશન સહીસલામત કરી લેવાની વાકુલતા
એ વસ્તુઓએ સૌની વાણીમાંથી હવે અદૃશ્ય થતું
થતું છે. એના કળ્તાં તો સમાજવાદને સામેના બળ
તરિક્કે સ્વીકાર કરવામાં કોડવાઇએ બનાવેલી દષ્ટિ
વધારે ચોગ્ય છે બાજી કોપીલુકમાં સખી દગલ એવે
સોપા ધૂતેનો મુશ-ખલું કરીને એ આયમી ગયો કે !

ચો યા કો યા મવામ્પદં

શ્રી સમાજનું દર્શન કરાવતું સામાયિક

તંત્રી : યુગ્માવતી મહેતા

✽ પાંચ અંક પ્રગટ થઈ ગયા છે. પહેલી જ નજરે ગમી જાય તેવું આ માસિક દશ પણ
તમારા ઘરમાં ન આવતું હોય તો મ માવળે.

✽ નવા પ્રશ્નો, નવી રજુઆત, વિચાર પ્રેરક સાહિત્ય એવ્વધા માટે 'ભગિની' નેતુ ભોધશે.

જૂતક અંકની કિંમત દસ આના
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩. છ
પરેલમા „ રૂ. સાડા સાત

આહ : થવા માટે લખો :

યુગ્માવતી મહેતા. વિકાસ ગૃહ, આનંદનગર, અમદાવાદ-૭

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩.

ચા બા નં. ૯૯૮, મુંબઈ-૨.

ચા બા નં ૭૩, અમદાવાદ

શાન્તુ

નંદુ, એ બહી નસની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પણ એને પેલી ઝૂપડી તરફ વળતી નોંધને તો વિચારમાં જ પડી ગયો. અને જ્યારે પેલા અવાજે સાંભળ્યો. 'યે તુમારા કોટ મિસ્ટર દેરાસરી.' ત્યારે તો શાન્તુ મનની અંદર ચિદાર્ધ જ ઊઠ્યો. 'અરે મરેરે તુ ને તારા દેરાસરી.' બજકતો એ બારણાની મધ્યમાં જ ઉભો રહી ગયો.

સુશુભર તો શાન્તુને સમજ જ ન પડી શું કરવું. એ ખાર—પંદર ફૂટની ઝૂપડીમાં અકસ્માત ખૂલેા સામ્યની પડેલા પેલા ત્રણ દર્દીઓ ઉપર પણ એ મનની અંદર ચિદાર્ધ રહ્યો: 'નાલાયક જ છે ને. પેલા ભરવા ને ઝૂપડીમાં પડી રહેવું! અરે કંઈ મફત રાખે તોય—'

શાન્તુ બહી બેઠો કે પોતે દર્દી છે. એણે મૌન જ પાળવાનું છે. અરે ચિત્તને પંથુ કલેશયુક્ત ન થવા દેવું એવો ડોક્ટરનો આદેશ છે.

પણ એ તો બરાડી જ ઊઠ્યો: 'હમ નહિ રહેંગા ઈસ ઝૂપડીમે.' કાણ બધે ક્યાંથી-સોડી તો શરીરમાં છોટા પ ન હતું છતાં ય એ પૂણી સ્વપ્ન મોં લાલ થઈ ઊઠ્યું. તંદુરસ્ત બાણસની જેમ એ બહાર નીકળી ગયો. સામાન સાથે પાછળ ઉભેલા ફૂલીને હુકમ કર્યો. 'ચાલ લઇ લે પાછો ખસ રોશન પર. જહાન્નમમાં ગયું આ સેનીટારિયમ ને દઈ બધું ય!'

બિચારી નસ! આ ખાર-પંદર વર્ષની નોકરીમાં ડોક્ટરને ય એણે આ રીતે ઘસે ચતા ને પોતા તરફ ચિદાતા નહોતાં બેઠા. એણે કરતાં કરતાં બિ. દેરાસરીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. 'ડેજો મિસ્ટર તુમે કુછ હમારી ખાત—'

શાન્તુ બાણુની બેઠક ઉપર બેસી પડતાં બજકતો: 'અરે સાંભળ્યા તારી વાત!'

શાન્તુ મનથી તો એ બધે સ્વમત જ બોલતો હતો. પણ ખરી રીતે તો એના અવાજ આ નાનકડા બગીચાની ય ખાર સડક ઉપર પહોંચ્યા હતા.

'શું છે શાન્તુ? શાના બરાડા છે?' આજકહેલા

શાન્તુના મોઢાભાઈ હાથમાં રસિક વગેરે કાગળિયાં સાથે આવી પહોંચ્યા.

'શું તે—તમારે રહેવું હોય તો રા' બાકી આપણે તો આ ઝૂપડીમાં નથી રહેવાના. ને એણે એક તિરસ્કૃત નજર પેલી ઝૂપડી તરફ નાંખી.

ગમે તેવી સફાઈથી બનાવેા અને કોટેજ નામ આપેા છતાં ય લાકપત્રોનું મકાન બંગલાની તોલે તો ન જ આવે ને? વળી કામચલાઉ ઉઠું કરેલું એટલે નીચે સિમેન્ટ કે એવું તેવું પણ નહિ. હા શાન્તુએ એવું તો મધ્યમાં, સુંદર રોડ સાથે વીનજાની એક બાંતિ લટકતી હતી.

એને જરાક હસવું આવી ગયું, મન સાથે બખડાયો: 'બિચારી કોઈ કાલેજ—મલ'ને બધે હાંસિયે ન લટકેવી હોય!'

પણ આ સાથે જ શાન્તુને પોતાની કોલેજ વાર આવી. અને મોઢાભાઈ આમળ ચોખવટ કરતી નસને સાંભળવાને બદલે આકાશ સાથે વાતો કરતાં પેલા હંથા મકાનને દવામાં બેઠા રહ્યો. અરખાં સરખી મજાની ગેલેરી છે. ને સામે પેલા મહેરામણ, ક્ષિતિ-એને પોતામાં સમાવી લેતાં પથરાઈ રહ્યો છે. કોઈવાર એ, પુરતાઓ. સાથે જમ આદરે છે તો કોઈ વાર આજા આજા ડોલન સાથે ધેર—મીઠું ગીત ગાય છે તો વળી કોઈ વખત આજા આજા ત્યાસ લેતો બધે લીધા કરે છે.

આ સિવાય કોલેજ અને હરિયા વચ્ચેની પેલી સડક પણ આજે તો શાન્તુને એવી લાગવા માંડી બધે ખેલું અનેકરંચી જગત ફેરફારડી ન ફરી રહ્યું હોય! મોટરો ને વિક્ટોરિયાઓ તો આવતી જ, પણ સાથે સાથે નારિયેળ-પાણીવાળા તો વળી ભેળવાળા લેયા તો. પોતાનામાં નાનકડું એક બાજર સમાવતી પેલી લોરીઓ તો—આ સિવાય બીજા બીજાનાં કપડામાં રોકતા બીજા બીજાનાં મહેરા અને અવાજો—

અને એ તો બધું ઠીક પણ કોલેજનો પેલા બગીચો ને બગીચામાંનાં ફૂલો શું?—

બગીચો તો અહીં થ બધો જ પથુ છે એમાં કંઈ ઠેકાણું ? શાન્તુ મન સાથે બળાયો.

પથુ સાચું પૂછે તો શાન્તુના એ ચપ્પો પાછળનો ખુનિ ભુલે જ હતો. અને એ તો એના મન-જમાં પેલી કષ્ટનામાં દીવાની જેમ ચમકી રહ્યો હતો. રિશેસ-અવસ'માં એ પેલો એકેરીમાં ઉભો છે ને તીચેના બગીચામાં શાન્તુને એ જ ન સમજાય કે બગીચાનાં ફૂલડા પેલાં રંબેરગી પતમિયાંથી શોકતા'તા કે એ પતમિયા પેલાં જાત જાતના ફૂલ-પાંદાંથી શોકી રહ્યાં હતાં ?

અમે તેમ હોય પથુ શાન્તુને અત્યારે-આ સેને-ટારિયમના બાકા પર બેઠે બેઠે એવું દેખાઈ રહ્યું હતું જાણે કોઈ નંદનવનમાં પરીઓ ઉતરી આવી જ ને પોતે જગમાં ઉભો ઉભો એ લોકનાં હલનચલન ને ડાલન ! મહારાજરી પેલીનું મો ખૂલી મૂકું હોય તેવા દાસ્યના રજાદાર ને—

ને શાન્તુ આ બાર હજાર ફૂટની ઉંચાઈ પરથી મુખર્ષ, પેલી દરિયા પરની કોલેજ, કોલજનો બગીચો ને એમાં થ પેલા મંડપ આગળ વેલ ભેગી વેલ બની ઉભેલી કોઈ ઉંલ-ઉમિલી છોકરીનું યુવાનવર્ણ મો, એ મોમાં શોકતી પેલી આખો—પોપચાં ફરતી આછી આછી શ્યામરેખા અને વચમાં પેલી જુરી કિકિયો ! —આડી નજરે અવારનવાર પોતા તરફ નજરની દોર દે'કતી ને ગોળમટાળ હોઠ વચ્ચે આઠે' હાસ્ય રમાડતી—

ત્યાં તો નસ'ની ચોખવટ સાંભળવા વળેલા મોટા-ભાઈનો અવાજ આવ્યો : 'શાન્તુ—'

ને શાન્તુની પેલી કિકિયો ને છોકરી, બગીચો ને કોલેજ—અરે આખી મુંગઈનગરી—આ ચાર હજાર ફૂટ ઉપરથી જેમ કોઈ સોનાની ચાળી, છત્તર છત્તર કરતી પડે ને એકાદ બે આજા અમધારા મારતી તીચેની કોતરેમાં કયાંક હતી ન હતી ચર્ચ રહે તેમ પેલું આખું દરખ હવાચ બની રહ્યું, ભુલે છે તો મોટાભાઈ ને પેલી બડી નસ' પોતાની સામે ઉભા છે. મોટાભાઈ મહે છે : 'શાન્તુ, આ તો માત્ર મહિના

પૂરું ટેમ્પરેરી જ છે, ચોમાસામાં કંઈ ઓછા તને અહીં રાખશે ?'

અરે પથુ આ તે કંઈ રીત છે ? પેલાં પૂરા લેવા ને—'ખૂંપડી તરફ નજર નાખી લેતા, 'આમાં તો દઈ ન વધતાં હોય તોય વધે !' ને હસી રહેવો નસ'ના બોલવા ઉપર ખ્યાન ન આપતાં એણે બાળનાં મઠાન તરફ નજર નાખી લેતા દયામણી સૂરતે પૂછ્યું : 'આ વોડના વરંડાના થ કયાય જગ્યા—'

કુઝા સરખા મોલેમાં હાસ્ય જાણે સમાવું ન હોય તેમ હસતાં નસ' વચ્ચે જ બોલી પડી : 'ઉપર જ્યા હો તો બી—' મોટાભાઈ સામે જોઈ 'વાચ્ય પડું કહ્યું : 'યે તો વીમે-સકા વોડ' હે.'

ચિદાઈ રહેલા શાન્તુની જીભ ઉપર આવી ઉભુ : 'અરે વીમે-સકા હોય કે મે-સકા હોય અહીં થ કરતું છે ! અહીં તો એક કાંઠ રે' એટલી જગ્યા મહી હોત તો—'

પથુ એણે લાખ વાતની એક વાત કહી નાંખી ; પેલો ખૂંપડી તરફ નજર નાખી લેતાં એણે એના નિષ્કૃંષ વધુ મક્કમતાથી જાહેર કરી દીધો : 'તમે લાખ પ્રયત્ન કરો તોય હું આમાં તો નથી રે'વાનો અંશુભાર્ષ !...'

ને અંશુભાર્ષએ પથુ કકકાઈથી પોતાનો કુકમ સંભળાવી દીધો. 'ને, તું કરે જી ઉકારમત ને માંદે મોટરનો સમય જાય છે. બાકી એટલું એકસ કે હું તને મૂકી ને જ—ને તે થ આ કોર્ડેજમાં મૂકીને જવાનો છું.'

આ સાથે જ મોટાભાઈએ નસ'ને કુકમ આપ્યો : 'પથુવો તો આ ગાદલું ને એનો સામાન પથુ—'

અને આ પછી તો નસ', મોટાભાઈ પેલા મન્દરો અને વોડ' બોય જધાયનો મેળા પેલો ખૂંપડીમાં જતો રહ્યો.

બારે શાન્તુ લમણે હાય કપને થ-ય મનરક બની ફરતી કુન્નરગરી સિતિજ તરફ તાકી રહ્યો... તાકી જ રહ્યો, ન એણે વિદાય લેતા મોટાભાઈને

કંઈ કહ્યું—અરે એમણે ધરેલ પાકીટ ઉપર પણ એણે લીધું એવું બાલુમાં મૂકી દીધું—કંઈ જાન જ ન આપ્યું, કે ન જાન આપ્યું નર્સની પેઠી વિનંતિ ઉપર ‘ચલો મિ. દેરાસરી તમારા કાંટ તૈયાર હૈ. ફેંક બિચાર મત કરો; સો જાઓ.’

પણ બેઠો હોય તો શાન્તુ એની સામે ય જુવે! ને આ ધૂં? નર્સે જોયું તો જવાબ આપવાને દાઢ દેવાને બદલે શાન્તુ તો પેલી ઢેઘની જેમ ટપોટપ આંસુ સારતો હતો!

નર્સ તો બિચારી છેબીલી પડી ગઈ. પોતાની આ મુંઝવણ બચત કરવા માટે સહાય મેળવવા માટે એણે આસપાસ નજર નાખી.

એને સહભાગ્યે મોટાબાઈના મોઝલેલા ખુદ બેવ-સ્થાપક જ આ તરફ આવતા દેખાયા. ને નર્સે આખીય વાત એમને કહી સંભળાવી.

‘પણ બવરસાપક મહાશયની સમજવડનેજ શાન્તુએ કંઈ જ કાને ન ધરી. ને ક્યાંથી ધરે? અંતરમાં તો વિલાપ આસતા હતા : ‘અરે!... આથી તો મૂલું આજુબું હોત તો છુટકો મટત!... આ ઝૂંપડીમાં કેમ કરીને હું સમય વિતાવીશ.’

‘અરે મિસ્ટર,’ બવરસાપકે ઉમે આવાજે જરા હસીને ઉદર્યો. ‘તમને છોકરીની પેટે રક્તાં ચરમ નથી આવતી? ને એમણે બાલુના પેલા લોડ’ તરફ હાથ સંભાવતા કહ્યું : ‘જુવો પેલા છોકરીએજ તમને રક્તાં ભેંધને હસે છે?’ ને પોતેજ હસવા લાગ્યા.

‘છોકરીઓ’ નામ સાંભળતાં જ શાન્તુએ ડોહ ઉઘી કરી. બાલુમાં જુવે છે તો કાચની બારિયામાં જુવાન ચહેરા—અરે પરિવો જ જાણે પોતાને હસી રહી છે. શાન્તુ ક્ષણ બે ક્ષણ ચરમગઈ રહ્યો... ને ઉઠીને ચાલતો થયો સીધો ઝૂંપડીમાં...

કાઠી વાદે ચાલતા કાંસા ધડીબાળના પેલા સેકન્ડ કાંટા તરફ તાકતાં શાન્તુ બબડ્યો, ‘અરે રામાં કેમ કરીને છ આસ વિતાવીશ!...’

પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે આ કાઠી વાદે ચાલતા સમયે તો જુગના જુગ ખેંચી કાઢવા છે.

શાન્તુ ચાટું ઉપરની તારીખો ભેવા લાગ્યો, દિવસ ગયોવા લાગ્યો : ‘એક બે ત્રણ ચાર અંકવાડિયું ને પખવાડિયું પૂરું.’

ખીશ સતારે જ પેલી નર્સે મલકાતા—રાશ યતાં ખબર આપી.

‘દેવો મિ. દેરાસરી હમને સખસે પહેલી બદલી તુમારી કરામ તો બસને કે’ દેરાસરી તો નર્સ સામે તાકી જ રહ્યો. નર્સે સમજ પાડી : ‘અખી આ ય પીને કે બાદ તુમકો સિલ્વર બોલકને’ જાને કા હૈ. તુમને દેખા હેતા?... વો ઉધર... બકા અખ્ચા બ્લોક હૈ હવા તો બેસી અખ્ચી’—ને એ આ વધામણી આપીને આવી હતી એ રીતે હસતી રાશ ચતી ચાલતી યઈ. શાન્તુ તો બેમાકળાની જેમ તાકી જ રહ્યો, પણ...પણ...! આગળ શું બોલવું એની મુશ્કેલી જ ન પડી. ‘બદલી’ સાંભળતાં જ એની છાતી ગેસી ગઈ હતી. જાન આવતાં એણે ચાકી જતી નર્સને હાંકે મારી, ‘પણ સિસ્ટર,... અરે પણ તમે મારી પૂરી વાત તો સાંભળો?’

‘પણ નર્સ’ તો હલ્લાસમાં હતી. એ તો એમ જ સમજતી હતી કે મિ. દેરાસરી આ ખુશ ખબર બદલ પોતાનો આવાર માનવા બોલાવે છે. પણ એને ઉતાવળ હતી ઉપરાંત આવા આભારની એ મૂખી પણ ન હતી. ને તેથી જ તો એ, પાછળ હાથ હલાવતી ને ‘બકા અખ્ચા બકા અખ્ચા’ કરતી ચાલી જ ગઈ ને?

કપાળે હાથ ડીચતો શાન્તુ કાંટ પગ—સમજાય ફેંસાઈ પડ્યો. બકાકાટ તો ચાલુ જ દતો : હાણુ અર્ટીનું આણુ જ એવું છે. કેદ કંઈ સાંભળવું જ નથી.

‘પણ તમને વાંધો કો પડ્યો શાન્તુભાઈ?’ પડો-શના-એકે હદીને નગમં લાગતાં પૂછ્યું.

પણ એ એકને જ કેમ પેલા ખીશ-એને માટેય એટલી જ નવાઈ હતી. શાન્તુએ ઉઠતાના ખુશ ચુંડ બોલ્યો ત્યારે આ લો—

ને બીજાએ પણ સવાલ કર્યો: 'તમને વાધો ક્યાં પડ્યો ?'

ગ્રીમએ ઉમેર્યું: 'સિદ્ધર બેઠાક જેવો બેઠાક મર્યો છે ને તમે —'

'ચિદને બને તેટલી કાણુમાં સેતાં શાન્તુ વચ્ચે જ બોલ્યો: 'અરે જ્ઞાનમમાં જાણ એ સિદ્ધર ને ગોઠાન બધા ય: ને લાંબા ચર્તા સ્વચ્છ બોલતો હોય તેમ ઉમેર્યું: 'આપણે તો બસ આ કોટેજ છે એ જ ખરી... અહીંથી ઉઠીશ ત્યારે બેઠાં જ ઉઠાવનારોય ઉઠાવશે ને !...'

એટલામાં આનો કષ આબેયો ને એ પછી જમ જેવા બે વોડ' બોલ્ય પણ ખરા ઘડ જવા. એક ટેમલ ઉપરના કાચના ગ્લાસ, તખતો, કાંસરો વગેરે અચ્ચરણ પચ્ચરણ સામાન ભેગો કરવા લાગ્યો તો બીજો આધા-પાછીના અભિનયથી શાન્તુના ઉઠવાની રાહ ભેરા લાગ્યો.

મૌન રહેવાનો નિર્ણય કરી બેઠેલા શાન્તુથી મુંઝા ન રહી શકાયું. લગભગ ખરાડી ઉઠ્યો: 'ક્યા હે ? કાચકુ ઘુમ હમારો સામાનકુ અડતા હે !'

પેલા બે જણ તો હેમતાઈ જ ગયા. ચોખ્ખરટ કરવા લાગ્યા. 'આપણી બહલી હૈ-સિદ્ધરને હમકો.'

ત્યાં તો ખુદ સિદ્ધર જ આવી નીકળી, દસતે વડે ને ઉલ્લાસ ભરી ઘાસે. પણ આ હું દેરાસરી તો જાણે આપરેશન હોલમાં ન જવાનું હોય એવે ચહેરે-અડધી ફાનબરો, અડધી ચિદમયો-દેખાયો. પૂછ્યું: 'ક્યા કુવા મિ. દેરાસરી ?'

'ક્યા તે-હમકુ નહિ જાણ હે વો સિદ્ધર બેઠાકમે.'

'તો શીર કાનયા બેઠાકમે-ઉસસે અચ્છા હે કાનયા !'

'અરે સ્વગ્ન જેવો હોય તોય મારે અહીંથી નથી જવું.'

મિચારી નસ' ! તે દિવસની જેમ આજે પણ એ મુંઝાઈ રહી બાળકને પટાવતી હોય એ રીતે

એણે દેસાસરી પાસેથી ન જવાનું કારણ જણવાનો પ્રયત્ન કરી ભેગો. સાથે સાથે પોતે, ડોક્ટર અને વ્યવસ્થાપક આગળ આ બહલી કરાવવા માટે ફેટલી મહેનત કરી હતી એ પણ કહી સંભળાવ્યું.

પણ દેરાસરીએ ન તો ન જવાનું કારણ આપ્યું કે ન કંઈ કહી કરી નહોતી અલમનસાઈતી.

'મર ઘુમકો દસ દિનકે બાદ બી જાનેકા હે.'

'જખણી બાત જખ દેખા જખમા.' શાન્તુ સ્વચ્છ બોલ્યો.

'વો સમ ઠીક મર નસે' નરમાશને કારે કરતાં તમ સુરત સાથે સંભળાવી દીધું- 'ઘુમકો જનાહી હોમા મેનીજર સાદખકા કુકમ નહિ શીર સકતા. અને પેલા સામાન ઉચ્છાનનારોએ કુકમ ક્યો લે જામે. ઉઠાવ વો પેટી પેલા દહીંઓનો તાવ આપવામાં ને એમ કામે વળી...

પણ સાચું પૂછા તો એનું મગજ આ જ આ દહીંઓની નાડીના ધમકારા ન હતું મથતું બલકે મથતું હતું થોડાક દિવસ ઉપર આજ કોટેજમાં ન રહેવાની કાળકુદી કરતા ને ઓસુ સારતા દેરાસરીના અત્યારે ના પાડતા માનસની મથતોને.

ત્યાં તો શાન્તુને ડાટ ઉપરથી ઉઠવાની ના પાડતા સાંભળ્યો. કણ બે કણના વિચાર પછી કંઈક નિર્ણય કર્યો હોય તેમ એ સપાટા ખંધ કોટેજ બહાર નીકળી ગયો.

ને પાંચ જ મિનિટમાં પેલા વ્યવસ્થાપક સામે વટાળની જેમ એ દાખલ ઘડ. દેરાસરી તરફ અંજ અને ગુરસાથી જોતી વળી પાછી એ પોતાને કામે વળી...

પણ શાન્તુ એમ મચક આપે: એવો ઝોટો હતો ! વ્યવસ્થાપકને પણ એણે એ જ કહ્યું: 'મને અહીં ફાવી મથુ છે. હમણાં ફૂં નથી જવાનો.'

શાન્તુના પોતાના શબ્દો કાનોકાન સંભળતાં વ્યવસ્થાપકના મોં પરની નવાઈ-અનેકમણી વધી પડી.

‘અરે લાલામાણુસ, તમે પંદર દિવસ પહેલાં તો અહીં રહેતાં રહતા હતા ને આજે.’

‘બીજું કંઈ નહિ સાહેબ હવે મને અહીં ફાવી ગયું છે.

શાન્તુનો અવાજ કંઈક ઢીલો હતો. નબર પણ હમેશી જ હતી.

‘ફાવે શી રીતે? તમારા ભાઈએ મને મરીન લાઈન્સ ઉપરના તમારા ફેમેટની ને એ બધી વાત ન કરી હોય તો ને?...ને એ બધા ઉપરાંત ખુદ તમારો જ સખત વિરોધ હતો. કાં તો તમે રીસમાં ના પાડો છો કે પછી....’

શાન્તુએ વ્યવસ્થાપક તરફ એક પલકારે મારી લેતાં પેલા ઢીલા અવાજે વળી કહ્યું: ‘બીજું કંઈ નથી સાહેબ, હું સાચું જ કહું છું. મને આ કોટેજમાં ફાવી ગયું છે.’—

‘એ સાચું હોય તો પણ તમારે જવું પડશે. પંદર દિવસ પહેલાં આ લોકને પણ ખસેડી લેવાના છે.’ વ્યવસ્થાપક પગ ઉપાડ્યો.

શાન્તુ કોઠ પરથી લગભગ નીચે ઉતરી પડ્યો: ‘પણ સાહેબ... મારે ખદ્દો આ લોકમાંથી—એ લોક જવા ખુશી છે. આપ પૂછો તો ખરા?’

સાહેબ ઇન્કા. પણ એમનું મગજે ય નસની જેમ પેલી જ શીધમાં ઝૂંચાયકું હતું: ‘રહેતી વખતે આંસુ સારનાર માણસ આમ ના—’

શાન્તુ કહી રહ્યો હતો: ‘બીજું કંઈ નહિ પણ મને આ કોટેજમાં’—

પણ ત્યાં તો પેલી નસ નાડીના ધમકારા મણવા પડતા મૂંઝી મારવા આવતી હોય એ રીતે ધસી આવી. અલખત એના મોં ઉપર તો આનંદનો અને હાસ્યનો પ્રકાશ જ પથરાઈ રહ્યો હતો. દેરાસરી તરફ કાતિલ હાથભરી એક નબર નાખતાં વ્યવસ્થાકને કહ્યું ‘ક્યા જૂઠી બાત કરતા હે પે? ઉરકુ એ કોટેજ કી નહિ મગર વો—વો... દેખો સામને બારીમે’.

વ્યવસ્થાપકે જોયું તો એ-ત્રણ ઝેકરીએ બારી-માંથી આ તરફ જોઈ-સાંભળી રહી હતી.

નસે વાક્યને પૂરું કર્યું: ‘વો ફાવ ગયા હૈ.’ ને દેરાસરી તરફ આંખનું મટકું ને હાથનું આલું લટકું કરતાં ‘ક્યા? સખને? કહી ચાલતી થઈ પાછી પોતાના કામ ઉપર. વ્યવસ્થાપક પણ દેરાસરી તરફ એક નબર નાખી હસતા મલકાતા ચાલતા થયા.

બપોરે શાન્તુ બેઠો પેલો પડો—પડાના બંધ તુડી જતાં બાજુની ખૂરશી પર બેસી પડતાં આ જ વળી પાછા આંસુ સારી રહ્યો.

એ આંસુમાં ન તો ઝુંગઈ નગરીની પેલી કોલેજ હતી કે ન હતાં સામેનાં પેલી નવજુવાન છોકરીઓનાં હરતાં ફરતાં ને બગીચાનાં ફૂલથી મરતી ફરતાં ફૂંદ! એ આંસુમાં તો હતો પેલો છેક નીચેના કાગમાં આવેલો પથરનો સિલ્વર બ્લોક જેમાં—છોકરી તો ધણી વાત —અરે નસ પણ ન હતી! નસને ટેકાણે હતો એક ટૂંકો કપાળવાળો બડા હોઠ ને કાળા મેવાળો બૂઢરો ને ચિદિયો માવ એક કંપાઉન્ડર!... પછી શાન્તુનો શ્વાસ-શ્વાસ નિશ્વાસ ખતી પોકારે એમાં નવાઈ શી હતી: ‘અરેરે કેમ કરીને વખત બશે?’

હોલિકા

અંતરે સળગી રહી આ હોલિકા વિરાટની: વસંતવાસુ, કોકિલા ને રંગથી ભરતી ધરતી, શાંતવે ના, એ પ્રબળતી, કિચકિત્તા ચે થતી, આવી બધ એ અંતરે સળગાવતી સર્વે વ્યથા.

ને બીજાએ પણ સવાલ કર્યો : 'તમને વાધો ક્યાં પડ્યો ?'

ત્રીજાએ ઉમેર્યું : 'સિદ્ધવર બેઠાક જેવો બેઠાક મળ્યો છે ને તમે —'

'ચિદને બને તેટલી કાણુમાં લેતાં શાન્તુ વચ્ચે જ બોલ્યો : 'અરે જદાનમમાં જળ એ સિદ્ધવર ને ગોઠવન બધા થા : ને લાંબા ચર્તા સ્વગત બોલતો હોય તેમ ઉમેર્યું : 'આપણે તો બસ આ કોટેજ છે એ જ ખરી... અહીંથી ઉઠીશ ત્યારે બેઠીંમ ઉઠાવનારોય ઉઠાવશે ને...'

એટલામાં આનો કપ આબો ને એ પછી જમ જેવા બે વેડાં બોલ પણ ખડા થઇ ગયા. એક ટેમલ ઉપરના કાચના ગ્લાસ, તખ્તો, કાંસકા વગેરે અચૂરણ પચૂરણ સામાન બેઠો કરવા લાગ્યો તો બીજો આધા-પાછીના અભિનયથી શાન્તુના ઉઠવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

મૌન રહેવાનો નિર્ણય કરી બેઠેલા શાન્તુથી યુંથા ન રહી ચકાવ્યું. હમઝમ બરાડી ઉઠ્યો : 'ક્યા હૈ ? કાપકુ ધુમ હમારા સામાનકુ આતા હૈ ?'

પેલા બે જણ તો હેમતાઇ જ ગયા. ચોખવટ કરવા લાગ્યા. 'આપકી બદલી હૈ-સિદ્ધરને હમકો.'

ત્યાં તો ખૂદ સિદ્ધર જ આવી નીકળી, દસતે વડે ને ઉલ્લાસ ભરી ચાલે. પણ આ યું દેરાસરી તો જળે એપરેશન હોલમાં ન જવાનું હોય એવે અહેરે-આધી રૂનબરો, આધી ચિદમયો-દેખાયો. પૂછ્યું : 'ક્યા કુવા મિ. દેરાસરી ?'

'ક્યા તે હમકુ નહિ જાના હૈ વો સિદ્ધર બેઠાકમે.'

'તો શીર કાનચા બેઠાકમે-ઉસસે અચ્છા હૈ કાનચા ?'

'અરે સ્વગ જેવો હોય તોય મારે અહીંથી નથી જવું.'

મિચારી નસ ! તે દિવસની જેમ આજે પણ એ ધુંધાઈ રહી. બાળકને પટાવતી હોય એ રીતે

એણે દેસાસરી પાસેથી ન જવાનું કારણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. સાથે સાથે પોતે, ડોક્ટર અને વ્યસ્થાપક આમળ આ બદલી કરાવવા માટે કેટલી મહેનત કરી હતી એ પણ કહી સંભળાવ્યું.

પણ દેરાસરીએ ન તો ન જવાનું કારણ આપ્યું કે ન કંઈ કદર કરી નર્સની બસમનસાર્થની.

'મગર ધુમકો દસ દિનકે બાદ બી જાનેકા હૈ.'

'જબકી બાત જળ દેખા જાયમા.' શાન્તુ સ્વગત બોલ્યો.

'વો સમ ઠીક મગર નસે' નરમાશને કોરે કરતાં તંજ સુરત સાથે સંભળાવી દીધું- 'ધુમકો જાનાલી હોમા મેનીજર સાદબકા કુકમ નહિ શીર સકતા. અને પેલા સામાન ઉચકનારાઓને કુકમ કયો લે જાઓ. ઉઠાવ વો પેટી' પેના દહીંઓનો તાવ આપવામા ને એમ કામે વળી...

પણ સાચું પૂછે તો એનું મગજ આ જ આ દિવસોની નાઠીના ધગધારા ન હતું ગણતું બસકે ગણતું હતું યોગાક દિવસ ઉપર આજ કોટેજમાં ન રહેવાની કાળકુદી કરતા ને ઓસુ સારતા દેરાસરીના અત્યારે ના પાડતા માનસની ગણતીને.

ત્યાં તો શાન્તુને ઠાટ ઉપરથી ઉઠવાની ના પાડતો સાંભળ્યો. ક્ષણ બે ક્ષણના વિચાર પછી કંઈક નિર્ણય કર્યો હોય તેમ એ સપાટા બંધ કોટેજ બહાર નીકળી ગઇ.

ને પાંચ જ મિનિટમાં પેલા વ્યવસ્થાપક સામે વટાળની જેમ એ દાખલ થઇ. દેરાસરી તરફ બગ અને શુરસાથી જોતી વળી પાછી એ પોતાને કામે વળી...

પણ શાન્તુ એમ મચક આપે એવો ઝોંકો હતો ! વ્યવસ્થાપકને પણ એણે એ જ કહ્યું : 'મને અહીં ફાવી ગયું છે. હમણાં હું નથી જવાનો.'

શાન્તુના પોતાના સખ્તો કાનોકાન સંભળતાં વ્યવસ્થાપકના ચોં પરની નવાઇ-અનેકમણી વધી પડી.

‘અરે ભલામાણસ, તમે પંદર દિવસ પહેલાં તો અહીં રહેતાં રહતા હતા ને આજે.’

‘ખીનું કાંઈ નહિ સાહેબ હવે મને અહીં ફાવી ગયું છે.

શાન્ટુનો અવાજ કંઈક ઢીસો હતો. નજર પણ હળેલી જ હતી.

‘ફાવે શી રીતે? તમારા ભાઈએ મને મરીન લાઈન્સ ઉપરના તમારા ફેસેટની ને એ બધી વાત ન કરી હોય તો ને?...ને એ બધા ઉપરાંત ખુદ તમરો જ સંખત વિરોધ હતો. કાં તો તમે રીસમાં ના પાડો છો કે પછી....’

શાન્ટુએ વ્યવસ્થાપક તરફ એક પલકારો મારી લેતાં પેલા ઢીસા અચાને વળી કહ્યું: ‘ખીનું કંઈ નથી સાહેબ, હું સાચું જ કહું છું. મને આ કોટેજમાં ફાવી ગયું છે.’

‘એ સાચું હોય તો પણ તમારે જવું પડશે. પંદર દિવસ પહેલાં આ લોકને પણ ખસેડી લેવાના છે!’ વ્યવસ્થાપકે પગ ઉપાડ્યો.

શાન્ટુ કોઈ પરથી લગભગ નીચે ઉતરી પડ્યો: ‘પણ સાહેબ... મારે ખલે આ લોકમાંથી—એ લોક જવા પુછી છે. આપ પૂછો તો ખરા?’

સાહેબ થંભ્યા. પણ એમનું મગજે ન સંની જેમ પેલી જ શીઘમાં શુધાયકું હતું: ‘રહેલી વખતે આંસુ સારંતર માણસ આમ ના—’

શાન્ટુ કહી રહ્યો હતો: ‘ખીનું કંઈ નહિ પણ મને આ કોટેજમાં’—

પણ ત્યાં તો પેલી નર્સ નાડીના ધમકારા મણુવા પડતા મૂડી મારવા આવતી હોય એ રીતે ધસી આવી. અલખત એના મોં ઉપર તો આનંદનો અને હાર્યનો પ્રકાર જ પથરાઈ રહ્યો હતો. દેરાસરી તરફ કાંતિલ હારથકરી એક નજર નાખતાં વ્યવસ્થાકને કહ્યું ‘ક્યા જૂડી ખાત કરતા હોયે? કોરડું એ કોટેજ કી નહિ મગર વે—વે... દેખો સામને ખારીમે.’

વ્યવસ્થાપકે જોયું તો એ—ત્રણ ઝોકરીઓ ખારી-માંથી આ તરફ જોઈ—સાંભળી રહી હતી.

નર્સે વાક્યને પૂરુ કહ્યું: ‘વે ફાવ ગયા હો.’ ને દેરાસરી તરફ આંખનું મટકું ને હાથનું આંતું લટકું કરતાં ‘ક્યાં? સમજો? કહી ચાલતી થઈ પાછી પોતાના કામ ઉપર. વ્યવસ્થાપકે પણ દેરાસરી તરફ એક નજર નાખી હસતા મલકાતા ચાલતા થયા.

અપારે શાન્ટુ એદનો પેસે પડ્યો—પડાના બંધ દૂરી જતાં બાળુની ખુરશી પર બેસી પડતાં આ જ વળી પાછા આંસુ સારી રહ્યો.

એ આંસુમાં ન તો ઝુંમઝુંમ નગરીની પેલી કાલેજ હતી કે ન હતાં સામેનાં પેલી નવલુવાન છોકરીઓનાં હરતાં ફરતાં ને બગીચાનાં ફૂલથી મસ્તી કરતાં વૃંદાં! એ આંસુમાં તો હતો પેલો છેક નીચેના ભાગમાં આવેલો પત્થરનો સિલ્લર બેલોક જેમાં—છોકરી તો ધણી વાત—અરે નર્સ પણ ન હતી! નર્સને કેકાણે હતો એક ટૂંકા કપાળવાળો બાકા હોઠ ને કાળા મોંવાળો બૂલ્યો ને ચિહ્નિયો ગામ એક કંપાઉન્ડર!... પછી શાન્ટુનો આસે—આસ નિઆસ બની પોકારે એમાં નવાઈ થી હતી: ‘અરેરે કેમ કરીને વખત જશે?’

હોલિકા

અંતરે સળગી રહી આ હોલિકા વિરાટની: વસંતવાયુ, કોલિકા ને રંગથી ભરતી ધરતી, શાંતવે ના, એ પ્રજળતી, ક્રિયુષ્ણિતા ચે થતી; આવી બધ એ અંતરે સળગાવતી સર્વે વ્યથા.

૭૬—ચક્ર મડ...તાળીઓના પ્રચંદ ગડગડાટથી રઘુનાથ ચમક્યો. મામની બરોબર મધ્યમાં માંધીજીનાં પૂતળાની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી, આ સમારંભના મહેમાન તરીકે આવેલ મોટા દેશમકાતની બજુર્મા પોતાના શેઠ ભોંટલા, તેમજ આ પૂનળા માટે બધાથી મોટી રકમ આપેલી. આવેલ મહેમાને, માંધીજીએ આપણા દેશમાં કેવી ક્રાંતિ આણી દીધી એ વિશે મોટું બાપણ આપ્યું. એવે વખતે પોતે જીંધું ?

છી-છી-છી—ફેફસાંએ આ જોયું તો—રઘુનાથે મહાપરાણે આંખો ઉઘાડી.

તેને પોતાની આંખો પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. તે સમાનું બાપણ સાંભળતો ન હતો. જનકીએ ફરી પાછા ધીમગા લગાવવાથી એકાદ બીભારી જેવી દેખાતી મચ્છરદાનીમાં તે સૂતો હતો ! મચ્છરદાનીમાં બાપણે સાંભળવાનો પ્રસંગ પુરુષો ઉપર ધણી વખત આવે છે એ ખુર ! પણ તેની જનકી થોડી યુરસે ધાય તો પણ પોતાનો યુરસો બોલીને વ્યક્ત કરવાનો તેના રત્નાવ નહોતો. તેની આંખોજ સુખદુઃખની બધી વાત સ્થુનાથને કહેતી. અને હવે તો તે આંખો પણ બીકાવેલ કમળ પ્રમાણે—જીધમાં હસતી જનકી તરફ રઘુનાથે ક્ષણભર માટે માંડી જોઈ, તેણે પોતાનો કામો હાથ બંને વચ્ચે સતેલા મોહનના સરીર પર જનકીને રાખેલા હતા, કૃષ્ણ ઉપર આકર્ષણક્રમ પડે ને, બરોબર તે પ્રમાણે ! રઘુનાથે તે હાથ તરફ જોયું. સોનાની ફક્ત એક બંગડી તે હાથમાં હતી. અને તે પણ પૂરી તોલાની ચે નહિ હોય. તેણે કામોથી તે હાથનો સ્પર્શ કર્યો, વાસણ મજાવાથી તેના હાથ પર પડેલ ચીરા તેને દેખાવા તણખાનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ તેણે પોતાનો હાથ પાછો લીધો. તેના હાથના ચીરા એટલે પોતાનાં હૃદયનાં જખમો છે એમ તેને પળવાર બસ થયો. પાંચ વર્ષ પડેલાં પ્રેમથી પત્ની મણીને ધરમાં લાવેલ આ કાળી અણક છતા મધુર હાકરીનાં સરીર પર તેને આ ચપાને એ વર્ષ થવા છતા પોતે તોલાબાર સોનું પણ નથી નાખી શક્યો, તેની એક પણ હોંસ તેનાથી પૂરી નથી થઈ,

આ વિચારે તે અસ્વસ્થ થયો.

એકાએક તેની નજર મોહન તરફ વળી. તેનું આંધી દેખાતું મળું—આ પાંચ વર્ષમાં જનકીએ એવી હંક એક જ વખત લીધી. ગયે વરસે મોહનના પહેલા જન્મદિને તેના ગળામાં એક તોલાની સોનાની માળા કરી પહેરાવવી, અને તે માળામાં માંધીજીના નાના ફોટાવાળું લોકેટ રાખવું એવું તે જન્મદિન પહેલા કેટલાંયે દિવસથી ચિનચીને કહ્યું હતું પણ—

મહિને પચાસ રૂપિયાથી એક/કાપડની કુકાને દિવસના દસ કલાક વીતાવનારા કારકુનની પત્નીએ પોતાની હંક પકડવી એટલે ખરેખર ગર્કપણ જ છે. નહીં કે ! તેણે સત્વારથી સાંજ સુધી સંસારની ધૂંધરી ખેંચવી અને પોતાના બાળકને ખુશ કરવાની હોંસ લઈ નાસ પામે તો પણ ચાર આઠ આનાની કાચની રંજેરગી મચ્છકાની માળા તેના ગળામાં નાખવી.

રઘુનાથને બહુ વાદ આવ્યું—તેની પેલી હંક કાપપણ રીતે પોતે પૂરી શક્યો નહિ. મોઢવોરી ખૂંચ હતી. પચાસ રૂપિયાની તો ચારેક દિવસમાં મૂકીમર રાખ થઈ ગય. આવી સ્થિતિમાં મોહનને એક તોલાની સોનાની માળા કરવાના પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? ધરણી પ્રમાણે હંક પણ બનિકાને જ શોભે છે એમ તે બોલીને પોતે જન્મદિને જનકીને સમજાવી દીધું, તેણે પછી માળાની બાળતબા કઢી પણ એક અસરેલ ઉચ્ચાર્યો નહીં. પણ આડોશીપાડોશીના બાળકોના મળામાં ધરણી જેવે કે તરત જ પોતાનાં મુખ પર આવી જતી ખિન્નતાની છાયા કઢી અછતી રહેતી નહીં. તે ઉદાસ છાયા જોઈને જ પોતે મનમાં નકકી ક્યું કે મોહનના બીજા જન્મ દિવસે—

મધુરકૃપાથી રાત્રે નવથી દસનું એક ટયુશન મળ્યું. પોતે મેટ્રિક ન હોવા છતા અગ્રેજ ટયુશન મળ્યું. કુત્રાન નવ વાગે બધ થાય છે અને પછી હું લાપજેરીમાં જઈને કલાક વાંચું છું એમ કહીને પોતે જનકીને લગભગ વરસ સુધી તો ફેસલાવી. પણ તેના બાંહે આજ—

રઘુનાથ ઉઘાડી આંખે સ્વપ્ન જોતો હતો—

—આજ મોહનનો બીજો જન્મદિન. આજ ખપેરે ખાંર વાંચે માળા જરૂર મળી જશે એમ શરદે કહ્યું છે. ખપેરે તે માળા જ્યારે જનકીના હાથમાં મૂકશે ત્યારે પોતાના પતિને શું કરવું અને શું ન કરેવું એવું લાગી જશે. જન્મ પછી પાન આપવા તે ચારી પાસે આવશે ને ત્યારે હું તેને કહીશ પાન ખાનારની છાત્ર રંગાપ છે એ આજસુધી હમર વખત મેં જોયું છે! પણ પાન આપનારનાં માથપરે પણ તે રંગ ફેલાય છે એ ચમત્કાર આ કુલાળી કોપામાં તો ખરેખર નિરાળા જ છે હં!

કલ્પનાની આ તદ્રાશ જ રઘુનાથે જનકી તરફ જોયું તેનો જીવમાં હસતો ચહેરો જોઈને તેને મનમાં થયું—માઠું છૂટું રાખેલું આને જાણીશ તો નથી મળે ને!

એમ તે એમ તે તેની તરફ જોઈ-રહી. જોતા જોતા તેને લાગ્યું કે પોતાના શેઠે રાખેલી રાક્ષસખાઈ કરતા જનકી ખરેખર સુંદર છે, પણ તે એક ગરીબ પુરાણીની છોકરી અને એક ગરીબ કારકુનની પાત્રી થઈ એટલે તેનાં શરીર પર ફૂટી બહાર થયું નહીં. તે રાક્ષસખાઈને એમ ધનિકની—

પોતાનાં મનમાં આવેલા આ વિચિત્ર વિચારોનું તેને પોતાને જ આચર્યું થયું. કુલોનાં હાથમાંથી એકાએક વીંછી બહાર પડવા જેવી જ તેને આ કલ્પના લાગી. રાક્ષસ જેવી શરીર વેચનારી બાઈ સાથે જનકી જેવી પતિવ્રતાની તુલના કરીને પોતે તેને મોટા અન્યાય કર્યો એવું તેને લાગવા માંડ્યું. તે મનમાં ઘોરવો—જનકીની દુનિયા જુદી, રાક્ષસની દુનિયા જુદી. પતિ એ જનકીને દેવ છે, પોતાનું બાળક પણ જનકીને દેવ છે. રાક્ષસની દુનિયામાં પેસા એ જ દેવ છે. આ જન્મે દુનિયા તદ્દન જુદી છે. એક સ્વર્ગ, બીજું નરક!

અચાઉ તે એકાએક કેવી રીતે બગી ગયો હતો તેની રઘુનાથને કલ્પના આવી, સવાર પડવાથી તેના ઘર પાસેથી વજ્રે વજ્રે એકાદ ગામડેથી આવનારી

બળદ માઠી જવા લાગી હતી. ખાડા ટેકરાથી ભરેલા રસ્તા પર તે ચાલીઓનાં ચતા ખડ ખડ અવાજ અને કાલ સાંજની સલાની તાળીઓનો અવાજ એ જન્મે એકરૂપતા પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ફોણ લાગ્યું કેને ખગર! પણ તે જવાબને લીધે જ માઠાને અવાજ હવે દૂરથી સંજળાવા લાગ્યો હતો. તેમાં પહેલાનું કણું કેટલું નહેલું—

કાલનાં વ્યાખ્યાનમાંની અનેક વાત રઘુનાથને યાદ આવવા લાગી. તેનું મન ઉલ્લાસથી ઊભરાઈ મથું. મન્નરદાનીમાંથી તે ધીમેથી બહાર આવ્યો. ખારણાની સાંકળ તેણે ધીમેથી ઉઘાડી. ખારણું ઉઘડ્યું જ પ્રભાતની સીતળ લહરીથી તેનું અંતર પીલી ઉઠ્યું. તેણે ઊપર જોયું. વદ ચૌદશની શીથી ચંદ્ર રેખા મોટી અને રમણીય દેખાતી હતી. જાણે કે પોતાના દરિદ્ર સંસારને સમવતી જનકીના પ્રેમની પ્રતિમાજ તે હતી!

શ્વેત નદીનાં કાંઠ પર પાણીમાં પથ મૂકીને જોસવામાં જે આનંદ હોય છે તેની યાદ હોવાથી રઘુનાથ પોતાને જ હસ્યો અને ખારણાનાં ઓટલા ઉપર બેઠો. પવનની લહરી—દૂરનાં મંદિરમાંથી સંજળાતા શરણાંખનાં સર—જગલને ચંદનની ઊંળો ઉઘાડતી સવાર આરંભી બોલતી હતી.

રઘુનાથને રાતનાં ઉઠવાટની યાદ આવી મન્નરદાનીમાં મોહન જ્યારે એકસરખો આ ખુરસી ઉપરથી પેઢી ખુરસી ઉપર થતો હતો ત્યારે જનકીએ કહ્યું હતું કેવો સખત ઉનાળો છે આ વખતનાં!

અત્યારની શીતળતા અનુભવતા રાત્રે ખૂબ ઉઠવાટ થતો હતો. તે રઘુનાથને પચ્ચાર તો ખડું જ ન લાગ્યું. કાલનાં વ્યાખ્યાનનો રહી રહીને વિચાર કરવાણું તેનું મન બોલ્યું—છ કલાકમાં દુનિયામાં કેવો મહાન ફેરફાર થઈ ગયો હતો! પછી ગાંધીજી અમિસ વર્ણનાં પ્રયત્નથી સમાજ બદલી જતા હોય તો તેમાં નહું શું!

કાલનાં પેલા દેશલક્ષ વ્યાખ્યાતાએ કહ્યું હતું, 'જટક વાંમને ત્રણ પગલાંથી ત્રિભવન વ્યાપી દીધું.'

આ પુરાણમાંની કથા ગંધીજીએ કલિયુગમાં સાચી કરી બતાવી છે, ધનિકોની દુનિયા, મધ્યમ વર્ગની દુનિયા, અને તદ્દન બેઠાલ દશામાં જીવન ધપાવતા મરીબચુરખાની દુનિયા એવી આપણા સમાજમાં આજ સુધી ત્રણ દુનિયા હતી પણ ગંધીજીએ આ ત્રણ દુનિયાના બધા બેદરબાવનો નાશ કર્યો છે. ત્રણેય દુનિયાને મેળવતીને એક નવી દુનિયા તેમણે તૈયાર કરી છે.

અને હાખલા તરીકે તે દેશબંધતે સફેદ ખાદીનો પોવાક પહેરીને તેની પડોસમાં બેઠેલા પોતાના શેઠજી પાસે પ્રથમ આગળી બતાવી. તે જ વખતે તે દેશબંધતને માટે રાતની ગાડીમાં લોકે કલાસનું રીઝવેશન થયું છે એ જોઈને કાનમાં કહેવા માટે હું બાસપીઠ પર ગયો હતો. શેઠજીએ તે માટે મારી પીઠ ધાબડી. આ દૃશ્ય સાથે તે નેતાએ તરત જ આગળી કરી, 'એક માસિક પોતાના નોકર સાથે તે જૂઓ. ગંધીજીના સિદ્ધાંતનું જ પરિચામ છે, એવું જ જાણે તેને ચૂક અભિનયથી સૂચવ્યું હતું. તરત જ તેને શેઠજીના પગ આગળ બેઠેલા સીતારામ તરફ આગળી બનાવી કહ્યું કે ગંધીજીના પૂતળાના મળામાં બીજા કરતા કોઈપણ દરિજાને હાર પહેરાવેલા જરૂરી હતો. આ વખતે શેઠજીને તે ખ્યાનમાં આવ્યું. ગિરદીમાં પાછળ બેઠેલો સીતારામ ઝટકે દહને પોતાની નજર પડ્યો. તે મરીબ દરિજાન વિદ્યાર્થીને થવા વર્ષથી પોતે દર મહિને એક રૂપિયા મદદ આપતો હોવાથી—અર્થાત્ જનજીને ખજાર ન પડે એવી રીતે—પોતાને તેના સારા પરિચય હતો. પોતે બોલાવવાની સાથે જ તે આગળ આવ્યો. પાછળ પડેલા હારના ઢગલામાંથી એક હાર પોને લઇને તેના હાથમાં દીધો. પૂતળાને હાર પહેરાવી તે પાછો જવા લાગ્યો, પણ પેલા દેશબંધત વ્યાખ્યાતાએ તેને રોકીને પોતાના મળામાંને હાર તેના મળામાં પહેરાવ્યો. તાળીઓનો પ્રચંડ ગડગડાટ થયો. ચરમાથેલો સીતારામ તરત જ બાસપીઠ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

પણ શેઠજીએ પુરથી ઉપરથી બિતરી તેના હાથ

પકડ્યો અને આમદપૂર્વક તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. ફરીથી તાળીઓના મનમનેદી અવાજે થયા.

સાંજની સમામાંનું તે વિશ્વક્ષણ દૃશ્ય—શેઠજી, પોતે અને સીતારામ—વ્યાખ્યાતાનાં તે રૂઢિતિદાયક શબ્દો—ત્રણે દુનિયા મેળવતીને એક નવી દુનિયાનું ગંધીજીનું નિર્માણ—

'બા, બા,' મોહનની આ બૂમો કાનપર પડતાં જ રઘુનાથ એટલા પરથી બેઠો. 'બા, આ કલ્પના આલ; આલને વળી !—' તેના તે શાશ્વ શબ્દો તેના કાને પડ્યા.

કાલનાં પેલા વ્યાખ્યાનની ધૂનમાં પોતે પોતાને મધુર કરાર પાળ્યો નહિ તેથી જાગી ગયેલી જનજી પળવાર તો બેટી બોટી રિસાઇ જશે એવી કલ્પના કરતી અંદર આવનાં તેના મનમાં 'આવી, એમ તો કરાર તદ્દન સરળ હતો. અને હજુ સુધી બન્નેમાંથી કોઈએ તે તોડ્યો નહોતો. બન્નેમાંથી જે પહેલું જાણે તેણે બીજા પાસે જઈને તેને જમાડ્યું અને પંખાએ જમ પરોઢ થતાં થોડીવાર કલશોર કરીને પછી પેટ માટે બહાર જાય છે તેમ—એકબીજાનાં મળામાં મળું નાખીને થોડીવાર મીઠું મીઠું બોલતું અને પછી આખા દિવસનું કામ કરવા બેઠું. સવારની આ વાતો એટલે રઘુનાથ અને જનજીનાં જીવન સંબંધની ભેરવી જ હતી તેમનાં—પંચવાર્ષિક સંસારમાં વિરહકાલ બાદ કરતા આ કાર્યક્રમમાં ક્યારેય વિશેષ પડ્યો નહોતો. પણ આજ—

રઘુનાથ ચોરપગસે જ અંદર આવ્યો. મેહનની કાંધી કે લાંબી બૂમો સાંભળીને પણ જનજી હજુ જાગી કેમ નથી તેનું તેને આશ્ચર્ય થયું ધીમેથી મનઃકાંતીમાંથી નીકળીને તેણે જનજીનો કામે હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. કાચની જમડીઓનો કિચકિચ એવો અરપણ મધુર અવાજ થયો. આ ચરમાળ છોકરી કેમ રિસાઇ છે તે તેને સમજાયું. જનજીનો હાથ ફૂલ કરતાં ચે તેને નાજુક લાગ્યો. રઘુનાથ પોતાના હોઠ જનજીના હોઠ પાસે લઇ ગયો. મોહન તેના મંજળસૂત્ર સાથે રમત કરતો હતો. જોઈને ઘું લાગશે

તેણે વિચાર : ધુનાથના મનમાં આવ્યો. તે પોતાથી જ થોડો શરમાયો, પછી હસ્યો. એકાદ બમર ફૂલની આસપાસ થેરા ધાલ્યા પછી એકદમ તેને ચૂમી લે છે, તે જ પ્રમાણે તેના હોઠ—

જનકીએ ખેડું ફેરવી લીધું. રઘુનાથ મોટેથી હસીને બોલ્યો, ' સ્ત્રીઓ લુચ્ચી હોય છે તેવું કહેવાય છે તે કાંઈ ખેડું નથી હ' ! '

' અને પુરુષ નિર્દય હોય છે એમ કહેવાય છે એ પણ જરાયે ખેડું નથી હ' ! ' તેની સામે ન જોતાં જનકીએ જવાબ આપ્યો.

આ બોલતાં બોલતાં જ તેણે મોહનના ગાસ સાથે પોતાના ગાસ અડાડ્યા, અને તેની ખાલી ખાલી દેખાવી ડોક તરફ જોતી તે બોલી, ' આજ મારા રામને બીજો જન્મદિન ! પશુ તમને તેની ક્યાં યાદ છે ? તમારા શેઠ—તેમણે પેલું માંધીનું પૂતળું—

તે આગળ કંઈ જ બોલી નહીં. ફક્ત તેણે નિરાશ દૃષ્ટિથી ધુનાથ સામે એકે કટાક્ષ કર્યો. અને મોહનને લખને તે મજરદાનીમાંથી બહાર નીકળી. પણ ખારણામાંથી નીકળતા નીકળતાં પાછળ ફરીને જોયા વિના તેનાથી રહેવાયું નહિ. થીંગડા મારેલી એ મજરદાની જોઈને તેને એક વિચિત્ર વિચાર આવ્યો—આપણું જીવન પણ આવું જ ફરેલું-વરેલું કાણું પડેલું. થીંગડાં સમાવીને તે કાણું કેમ પૂરવાં એ આપણું કામ-મરતા સુધી આપણે તે જ કરવું જોઈએ.

આ વિચારથી તેના મન સાથે વાળેલી ગાંઠ છૂટી ગઈ. એક અરપણ હૂમકું તેના મળામાંથી બહાર નીકળ્યું.

તેણે ધુનાથ સામે જોયું. તે ફદીને બહાર આવીને પોતાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવશે, પોતાની ખાસે લેશે, પોતે તેના જોખમાં માથું મૂકીને આ બધું દુઃખ જુઠી જામ એવી આશા તેની આ નજરમાં હતી. પણ ધુનાથ તો તેની તરફ જોઈને મુશ્કેલીથી દસવું ખાળી રાખી ચક્રા હલો. ફડક ફરતી જતી વખતે તે મનમાં બોલો, ' પુરુષ પથ્થર

હોય છે—એ જ સાચું ! સ્ત્રીઓ તે પથ્થરને દેવ માને છે—તેની પૂજા કરે છે...પશુ—'

હમેશ મુજબ જરાબર આઠ વાગ્યે ધુનાથે દુકાનમાં પગ મૂક્યો. તેના તરફ નજર જતાં જ સામેની હોટલમાંથી આવો કપ મગાવીને ખાસ્વાદના ધરડા કારકુન બોલ્યા, ' આજ કંઈક વિશેષ છે કે શું રઘુનાથરાવ ! '

હાથમાં લાકડી સાથે અધિક કપડા વતી સામેના અરીસા પરની ધૂળ ખંખેરતા નોકર પાંકુએ તે સળહો સાંભળીને અમકીને પાંકું ફરી જોયું.

એમ તો તે ધરડા કાઢતાં શબ્દનો અર્થ તરત રઘુનાથના ખ્યાનમાં આવ્યો નહોતો. પણ પાંકુ દર ઘરાબી અરીસામાં—પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવાથી દીકનું કારણ તેને પૂરપૂરું સમજાયું. તેને કાસની યાદ આવી. તે પોતાને જ હસ્યો. કાસ એવડો મોટો સમારંભ થયો. શેઠનું તેમાં અગ્રપદ હોવાથી જાણે કે પોતાના ઘેર લગ્ન છે એમ સમજીને જ દુકાનનાં બધા નોકરોને તેમાં ભાગ લેવા પડ્યો, પાંકુ પણ યુવાની કેટલા બાંધીને આવેલો. ફક્ત શરીર પરનો કાટ તો એ જ ફરેલો મેલો હતો. તે બદલેલા પણ શી રીતે ? મથુતરીના બે કાટમાં પોતાનું મુદરથપણું ઠંકી રાખેલું. ધોવા નાખેલો બીજો કાટ પોતે લેવા માટે તે દિવસે રાંધે ગયો પણ ધોળી, દરજી, સોની, કોઈ દિવસ સમય પર કામ કરે જ નહીં !—નિરુપાયે તે મેલો કાટ પહેરીને પોતાને કામના સમારંભમાં આવડું પાડ્યું. બધાને આ ખ્યાનમાં હતું. એક બે જણે તો કંઠી બતાવ્યું પણ ખરું. આજે પોતે ધોળીનો ધોયેલો કાટ પહેરેલો જોઈને તેણે પોતાની મસ્કરી કરી તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું છે ? જનકીએ ધોળીની પાછળ પડીને કાલે આ ફદી રીતે તૈયાર કરાવ્યો કાને ખબર ! પણ ધરમાંથી નીકળતા કાલેના જ મેલો કાટ પહેરવા લાગ્યો ત્યારે કીમેથી તે આ કાટ લખને આગળ આવી અને બોલી, ' આજે બાબાનો જન્મદિવસ છે ! ' પોતે મેલો કાટ

તેને આપ્યો અને ધીરેથી કાઢ પોતે પહેર્યો. જે રિવાજ કાઢની તે જ દાદીની! કાલ દાદી ક્યાં પછી પોતાના નિયમ પ્રમાણે આજ તેને કરવાની નહતી સેફ્ટીફિકેશનની બેઝે ખૂબ મોંઘી થવાથી પોતાને રાજની દાદી કરવાની ટેવને રજા આપવી પડી હતી. અરે! પુરુષની વધેલી દાદીનો ત્રાસ થાય તો પછુ તેની આને જ થવાનો! બીજા લોકોને તો તેણે દાદી કરી છે કે વધારી ■ એવી પૂંપ-છ કરવાથી શો ફાયદો? ગયા વર્ષથી પોને ત્રણ ત્રણ દિવસે દાદી કરવા લાગ્યો અને અંદરડિયે ધોળી પાસે આપવો નો કાઢ પખવાડિયે આપવા લાગ્યો, તેથી જ તો સીનારામ જેવા મરીમ વિદ્યાર્થીને દર મહિને એક રૂપિયાની મદદ કરી શકે છે, અને તે પછુ પાર્થપાછનો વિસાળ રાખનાર જનકીને ખજાર સુઠાં પડવા દીધા વખત.

તેને પોતાનું આ વર્તન જણાવ્યું નહોતું અને અમુકે નહોતું. પછુ ફક્ત જરીબીને કારણે જેની મેલિકની પરીક્ષા નથી અપાઇ અને તેથી આખું જીવન કારકુનીમાં કાઢવાનો સંભેગ જેના પર આવ્યો છે, તેને જ—

તેથી જ તો આજે પોતે દાદી કરવાનો નહોનો પછુ જનકી કેવી ઉત્સાહી કે આ થતા જ તેણે અરમ પાણી મારી આમળ મૂક્યું હું તે પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ જોતાં બેઠો. તેણે અરીસો લાવીને સામે મૂક્યો. હું તેમાં મારું મોઢું જોવા લાગ્યો. તેણે દાદીનો સામાન લાવીને સામે પછાડ્યો, હવે આપણે આપા-પાછી કરવાથી જરા પછુ ફાવવાનાં નથી એમ સનજીને દાદી પર સાખૂ લગાવવો શરૂ કર્યો.

પછુ આ બધો ઇતિહાસ આ કાકાને થી રીતે સમજાવવો? તેનાં જુવાનીકાળમાં પત્ની પોતાના પતિ પર કટલો અને કેવો પ્રેમ રાખતી એ કેમે કરીને યાદ આવશે નહીં. અને દરિજન વિદ્યાર્થીને હું મદદ કરું છું તે તેમને કહું તો તે મને પછુ અડવા તૈવાર નહીં જ થાય. પછુ ખરેખર, આ મદદ જ આપણું જીવનનો સર્વથી ઉત્તમજી લાગ છે. સીતારામનાં હાથમાં દર મહિને ચૂપચાપ એક રૂપિયો મૂકતી વખતે

પોતાને જે આનંદ થાય છે—હશે! લગ્ન થયા પછી જનકી ઘેર આવ્યા પછી બધાની નજર ચુકીને તેણે પોતે જે પહેલું મુખ્યન તેને કહ્યું તેની યાદનો આનંદ પણ તેની જરોગરી કરી શકતો નથી. ગમે તેમ તો પણ એ તો આત્માનો સંતોષ છે, શરીરનો નહીં. કોઇ એક જરીજ કારકુન પણ પોતાનું ઇન્કોલ હાથ વિચ્છેદ્ય નિઠ્ઠાથી પાલે છે એ માંધીજીને જણાય તો તેમને પછુ—

તે દાદર ચડીને ઉપર ગયો, કુકાનનાં માળ પરથી ચોકમાંનું માંધીજીનું બાવડું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું; ફક્ત તેની પીઠ કુકાન તરફ હતી. ઝડપથી પક્ષીઓનું ટોળું આવે અને જીડીને જતું રહે તે પ્રમાણે કાસનાં સમા-રંજની બધી યાદગીરી રહુનાથના મનમાં આવી મઠ. તે યાદગીરીમાં જ તે રમતો રમી હોત. પછુ—સામેનાં કપાટ તરફ નજર પડતા જ તેની છાતીમાં કાસનો પડ્યો ઇન્કમટેક્સનું પત્ર ભરીને મોકલવાની મુદત તદ્દન નજીક આવી હતી. વચ્ચેની આ ધમાકાને લઇને બેતરુ દિવસ કંઈજ કામ થયું નહોતું. શેકજી તો ફક્ત સહી કરી ગયો. આખમાં તેલ નાખીને દિસાળ તપાસનાર અધિકારીને પછુ શેકજીએ કાળા ખજાર કરીને મેળવેલા પૈસાનો પત્તો લાગવા દીધો નહીં તેથી પોતે જ—

તેણે કપાટ ઉઘાડ્યો, ચોપડા બહાર કાઢીને તે આંકડા માંડવા લાગ્યો. પછુ કાણ જાણે કેમ, તે ચોપડામાં તેને માંધીજીનું પૂતળું ફરી ફરી દેખાવા લાગ્યું. તે પોતાને જ કહેતો હતો, ખોટા દિસાળ કરવા એ પાપ છે. એ પાપ પોતે શેક માટે કરે તો પછુ તેની જવાબદારી-છે? તરત જ લાગ્યું, આ પાપ આપણે પેટ માટે કરીએ છીએ.

અસ્વસ્થ અને રહુનાથ જાડ્યો અને બારીમાંથી બહાર જોવા લાગ્યો. પીકડાણું માંધીજીનું પૂતળું તેને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું, તેને લાગ્યું, સત્યનો આગ્રહ કરનાર માંધીજીના, આ પૂતળાને જો કાને સંજળાય તો ખજાર પીકડા આ ત્રણ ત્રણ માળનાં મકાનનાં પર્યટ-એ પણ પોતાની સાક્ષીથી આ પાપો પોઢારી પોઢારીને

કલા હોત અને પછી આ પૂનજી પળવાર પણ અહીં રહે નહીં'તે દોડીને નાસી ગયું હોત. આ વિચારથી તેને પોતાને જ હસતું આંખું. પણ શાંધીજીનાં પૂતળાને ઊંજી કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર શેઠનાં દિસાખનાં આ તરફ પડેલા ચોપડા જોઈને જ તેનું મન ફરી અસ્વસ્થ થયું. આ દુનિયામાં ગમે સારું કંઈક પણ જુલાય છે. મનુષ્યનાં જીવનસંગીતમાંથી મધુર સ્વર કરતા અસ્વર જ વધારે સંભાગાય છે. એવી કંઈક કદપના તેનાં મનમાં ઠસી ગઈ.

પૂજામાંથી શેઠજીની મોટરનું હોર્ન વાગતું સાંભળતા જ રઘુનાથ તંદ્રામાંથી જાગ્યો થયો. તે એકદમ દાદર ઊતરી ગયો. દાદરનાં છેલ્લા પગથિયે તે પહોંચે ન પહોંચે ત્યાં શેઠજી જ ઉપર આવતા દેખાયા, તે લપાઈને ઊભો રહ્યો. શેઠજી ઉપર ગયા પછી તેમની પાછળ ધીમે ધીમે એકએક પગથિયું ચડવા લાગ્યો.

રઘુનાથ ઉપર આવતાની સાથે જ શેઠજીએ કહ્યું, 'કાલેના સમોર'ભ પૂજ સરસ થયેલી નહીં? આવતા કાલનાં બધા પાત્રોમાં તેનું વર્ણન આવશે!' રઘુનાથે ડોકું ઠલાયું.

'હવે તારે એક બીજું કામ કરવાનું છે. રાશનનો ભાઈ માર દિવસ પહેલાં આવ્યો છે ને? તે ખારની ગાંઠીમાં પાછો જવાનો છે, તેની સાથે ફેરીઓ મોકલવાની હોવાથી સારી-જોઈને આવવું.'

શેઠજીએ ખિરસામાંથી સો સોની બે નોટાં જાણે તે કામળના દુકાન-છે એ પ્રમાણે ઠાઠી અને રઘુનાથનાં હાથમાં મૂકી. રઘુનાથ દિસાખનાં ચોપડા કપાટમાં પાછા મૂકવા લાગ્યો. શેઠજીએ કહ્યું, 'અને જો જોઈ, આ મોટર જ લઈને તું જા! રાશનનો ભાઈ નીચે છે, ફેરીઓ લઈને તેની સાથે જ તેનાં બંગલા પર તું જા. એટલે એમનો સામાન બાંધવાનું પણ જલદી પતશે!' રઘુનાથ કપાટને તાળું મારીને નીચે જવા લાગ્યો. શેઠજી ઘૂરકયા! અરે, પુરું સાંભળ્યા વિના તું ક્યાં ચાલ્યો? અને આ મહેમાનને ખારની ગાંઠીમાં પહોંચાડવા તું જાજે! બપોરે જમીને જલદી આવજો હં! દિસાખ તૈયાર કરવાનાં છે. આ પૂનજીએ વચમાં આપણે પૂજ સમય બગાડ્યો છે!'

રઘુનાથ મહેમાનને લઈને બજારમાં ગયો. મહેમાનને ફેરીની પસંદગી કરવામાં બરાબર બે કલાક લાગ્યા. તે ફેરીના જખર શોખીન હતો એમ લાગ્યું. હાપુસ, પાયરી, માણફરનાં તો બજારે કરડિયા તેણે લીધા જ, પણ રઘુનાથને જેનાં નામની પણ ખબર નહોતી એવી બીજી કલમી ફેરીઓ પણ તેણે ખૂબ લીધી. આ સોદા ચાલુ હતો ત્યાં રઘુનાથને એકદમ મોહનની યાદ આવી. આજે તેનાં જન્મદિને જનકીએ શું બનાવ્યું હશે? મોહનને ફેરી ખૂબ ભાવે છે. જનકીને પણ રસ ભાવે છે. પોને પાયરીનો અડધો કરડિયા થેર લઈ ગયો હોત તો સાડું થયું હોત એવું તેને મનમાં થયું. પણ અડધો કરડિયા એટલે જોહામાં જોહા આઠ-નવ રૂપિયા, મહેમાનની ફેરીનું બીસ હાથમાં આવેલું તેણે જોયું. એકસો સાડાત્રીસ રૂપિયા આઠ, આના! રઘુનાથ હડીમર તો ગાંઠાની જેમ જોતો જ રહ્યો. પછી તેને શેઠજીએ આપેલી બે મોટાં આપી.

મહેમાનને પહોંચાડીને રઘુનાથ આવ્યો ત્યારે સાડાખાર થવા આવ્યા હતા. તાપમાં ઉતાવળ ચાલવાથી તેનાં મોઢા પર પરસેવો નીતરતો હતો. તેને એકજ બીક લાગતી હતી-પોતે મોહનની માળા કરાવવા આપેલી કુકાન બંધ થઈ દરી તો?'

કુકાન ઉઘાડી છે એવું દૂરથી દેખાતા જ બધી નિરાસા ઊડી ગઈ. મોઢા પરનો પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં તે કુકાનદાર પાસે જઈને ઊભો રહ્યો, અને હસ્યો. કપાળ પરનાં ચરમા નાક ઉપર લાવીને સોનીએ તેની તરફ જોયું. એ આજુ હસતો હસતો બોલ્યો, 'તમારું જ કામ પૂરું કરતો હતો.'

તેના હાથમાં તો આઠ સુંદર સોનાની બંગડીઓ દેખાતી હતી. રઘુનાથ બીતો બીતો બોલ્યો, 'મેં છેકરાની માળા કરવા આપી હતી. તે તૈયાર થઈ કે નહીં?'

'અરે, શી રીતે થાય?' આ તમારું જ બીજું કામ વચ્ચે આવ્યું ને? રાશનખાઈ પરમ દિવસે પોતાની બાળીની નવી ફેલનવી બંગડી ખતાવવા

આપી. તેને અપોરના સાકળારને વાપડે દીધો છે !
દેશન જરા નરો છે તેથી થોડી વધારે વાર લાગી
હવે તમારી માળા-રાતનાં આંઠે આવે-નક્કો આપીય,
નક્કો હ' !

નિરાશ થઈને રઘુનાથ ઘર તરફ જવા નીકળ્યો.
જન્મદિને અપોરે માળા લઈને ઘેર જવું અને જનકીને
ખૂબ ચડિત કરી દેવી એવું તેણે કેટલાયે દિવસથી
નક્કો કર્યું હતું, તેથી જ તે મહિના પહેલાં તેને તે
માળા કળવા આપી હતી. પણ પરમદિવસે કરવા
આપેલી શક્તિનામની અમીટીઓ આજે તૈયાર થાય
છે અને પોતે મહિના પહેલાં આપેલી માળા દસ
વારના થવા છતાં એક છેલ્લે દિવસે પણ તેને મળી
નહિ તેનું તેને ખૂબ દુઃખ થયું

જનકી નારજામાજ તેની ગાઢ જોતી ઊભી હતી.
તેને દસનો ચક્રેશ ભોળેને રઘુનાથને આશ્ચર્ય થયું
આ જન્મદિને પણ પોતે મોહનને ક'ઈ નહીં કરે તેથી
આજ તે તેની સાથે અખોલા લીધા સિવાય નહીં રહે
એવી કલ્પના કરેના કરેના તે ઘેર આવ્યો હતો પણ
જનકીના મોઢા પર ચમકતું તે હાસ્ય જોઈને- પુરાય
તેની પાસે-થઈને અંદર જવા લાગ્યો પણ તે બાંધે
શક્તિને ઊભી હોવાથી તે મંભીર થઈ બોલ્યો, તમારી
હું જાતી લીધા વિના તમને અંદર જવા દેવાની
નથી

જનકી આવી વાચાળ ક્વાચી થઈ તે રઘુ-
નાથને સમજાવું નહીં !

'જાતી !' તેણે પૂછ્યું.

'હા !'

'કોના કુલમથી ?' મશકરીમાં સામેલ તથા રઘુ-
નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

'મુરારજનાં :'

'મોહને ચારી જાતી લેવાનું કશું છે ?'

'હા-હા હા !'

'તે રોને માટે ?'

'આજે ઘરમાં મોટી ચોરી થઈ છે' રઘુનાથ
તેની તરફ જોતા જ રહ્યો

ઉભારાયેલા દૂધની જેમ ગાલમાંથી બહાર પુર-
નારું હાસ્ય મહામહેનતે શક્તી જનકી બોલી,
'મોહનની સોનાની માળા ખોવાઈ મધ છે, તે તમારા
ખિરસામાં છે એવું એક જોવીએ કહ્યું છે !'

એમ કહીને જનકીએ રઘુનાથનાં બન્ને ખિરસામાં
હાથ નાખ્યા. ઘણી વાર સુધી તેણે ખિરસા ખખોળ્યા
પણ તેના હાથમાં કંમે કરીને માળા આવી નહીં. તે
રાવા જેવી થતી બોલી, 'કહે છે કે સોનાં સુન્દરી
હોય છે. હું કહું છું કે પુરુષો સાત સુન્દરી હોય છે
પેલી માળા ક્યા છે ? બતાવો ને આમ થ કરો છો ?
બતાવો ને ? નહીં' તો ખારાનું મળશે નહીં !

રઘુનાથે તુરુલયથી કહ્યું, 'પણ હું માળા લઈને
આવીશ એવું તને કશું કાણે ?'

'તમારા કેટે !'

હવે રઘુનાથના પ્યાનમાં આવ્યું—સરાયે આપેલી
મેથા ઝાટમાં સરાયની ચીટી હતી. તેમાં માળા જન્મ-
દિને અપેરે આપીશ એવું તેણે લખ્યું હતું

જનકીને નિરાશ કરાવતું રઘુનાથને શરૂ કર
આવ્યું. પણ—ખડું દહીં ખાવા માટે તેમાં થોડી
સાકર તો નાખ્યા જોઈએ એવો વિચાર કરીને
કૃત્રિમ હાસ્ય કરીને તે બોલ્યો, 'માળા રોને અંકે
વાગે મળવાની છે ! આ તબી જૂની કહેવાન છે :
વાણિયો, સોની ને લઈ, તેને તિસાસ—

'હમેશાં કરજો.' જનકીએ તેના લખેલા ઉસદાવી
પૂરા કર્યા

ઉપાવળથી જતા જતાં તે બોલ્યો, 'કેટલું મોઢું
થયું' તે તમને ખબર છે ? મોહન તો મૂર્ખ પણ ગયો.

x

હરિનાર્જનો કાશિ જેમ જેમ આંકે તન્દ્ર જવા
લાગ્યો તેમ તેમ રઘુનાથનું પ્યાન દિશાનના ચોપડા
પરથી ઊડતા લાગ્યું સામેનાં ચોપડામાંનાં આંકડાની
જગ્યાએ તેને એક શુદ્ધ માળાનું નાટક ચિત્ર દેખાવા

લાગ્યું. ખેસવાની જગ્યાએ તેણે ખરોખર ખનપૂર્વક જોયું પણ સામે હિસાબ માટે બેઠેલા શેઠજી ખરોખર તપ કરવા બેઠેલા વિશ્વામિત્ર જેવા દેખાતા હતા. અત્યારનો તેમનો ખોલવા મુશ્કેલીથી જ એ કલાક સુધી તે બેઠવાના નથી એવું દેખાતું હતું.

શું કરવું તે રહુનાથને સૂઝતું નહીં. શરણે આઠ વાગે ખોલાવેલ ઘેર જનની એક સરખી મોહનને કહેતી હશે, 'તેમને આવવાની સાથે મીઠાઈ આપજે હ, તારા ગળામાં પહેરવાની સરસ માળા લાવવાનાં છે તો' શેઠાદની દુકાન બંધ થયા પછી છેવટે બેઠેલા તો ખરો! ખર્ચાને જનનીને એક વખત તો બોલું કહ્યું છે. હવે પીછા વળત પછી? તેની આ તો પહેલીજ હા છે! આજ મોહનનો જન્મદિન! આજે માળા મળે તો તેને જે આનંદ થશે તે કાંઈ કાંઈ મળવાથી—?

ઘોડી વાર બહાર જઈ આવવાની રેખ શેઠ પાસેથી બેસી એવો રહુનાથે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પણ શેઠજીનાં કપાળ પરની કરચલી જોતાં જ મોઢામાંથી એક સ્પષ્ટ પણ ખટારે પડ્યો નહિ. એટલામાં દારૂનાં ખારણામાં કાંઈતો પડજાયો પડ્યો. રહુનાથે ધારાને જોયું. શેઠજીનાં ધરનો તોફાર હતો તે!

તેણે આગળ આવીને શેઠજીને કહ્યું : 'બાઈ-સાહેબે જલદી આપને ખોલાવ્યા છે!'

'માયુ-માયુ કુખે છે કે યુ ?' શેઠજીએ ચિંતા-રૂપક અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

તે હસીને બોલ્યો, 'આપ સહેજે નવી ખંડીઓ ખતાવવાની છે. અને કાંઈ નવી ફિલ્મ ચડી હોય તો બોવા લાઈ જવા—'

શેઠજીએ તુરતજ ચોપડા દૂર ખસેડવા. તે કવિ ન હતો. કનક અને કામિનીનાં કામિનીની માતા છે એવું તેને કાંઈએ કહ્યું હોત તો તેનો અર્થ પણ જાણ્યો ન હોત. પણ કામિનીની માતા કનક ઉપર ચાલે છે તેનો અનુગ્રહ તે હમણાં હમણાં રાખ કરતો હતો.

શેઠજીના જવાથી ચોતાની છાતી પરનો મોટો ખચર કાપક દ્યાળુ માથાએ દૂર કર્યો એમ રહુનાથને લાગ્યું. નાનપણમાં તેના બાપ મંદિરમાં પુરાણ કહેતી વખતે મળે-દ્રમોદ્ધની કથા ખૂબ રંગમાં આવીને કહેતા. રહુનાથને તે ખૂબ ગમતી. પણ તે કથામાંના મળે-દ્રને સહાય કરવા વિપ્લવ દોડી આવવાથી તે કેટલો આનંદિત થયો હશે તેની ખરેખરી કલ્પના તેને આજે જ આવી. તેણે રાક્ષસખાઈને મનમાં ફરી ફરી આભાર માન્યો. શેઠજી દુકાનમાંથી બહાર ગયા ન ગયા ત્યાં તો રહુનાથને પણ જતો જોઈને ધરડા-ઠારકુને અરમા બે નથ વખત ઉપર નીચે કરતા પૂછ્યું, 'કેમ લાકડાં? એટલામાં ઘેર ચાલવા!'

'થોડું જરૂરું કામ છે કાકા પાંચ મિનિટમાં પાછો આવું છું.'

આવજનાં સરવડા પેઠે નસીબ પણ લહેરી હોય છે એ રહુનાથને હવે સમજાયું. સવારે ખાંધી વાત તેના વિરુદ્ધ ચલી હતી. પણ હમણાં હમણાં નસીબ તેને અનુકૂળ થયું હતું. વિશ્વામિત્ર જેમ આસન વાળાને બેઠેલા શેઠજીને પેલી મેનકાએ કેવા સમયસર નસાડવા! શરણેથી ધડિયાળને આગળ જવાનો વખત ન આવ્યો. અને ખાંધથી આશ્ચર્યની ધાત તેા શરણે આગળનો વાવડો કર્યો નહીં! ટસ પંદર મિનિટ જ તેની ખોટી ચલ.

ખતીનાં પ્રેક્ષકમાં ચક્રચત્રી પેલી નાજુક માળા હાથમાં લેતા રહુનાથનું હૃદય આનંદથી કંપવા લાગ્યું. માળાની પાછળ પાછળ ખીલ તેના હાથમાં પડ્યું. તેણે નીચેનાં આંકડા તરફ જોયું—એકસો સાંકડીસ રૂપિયા આઠ આના!

તે ચમક્યો—તરતજ તેને ટસવું આવ્યું. સવારે શેઠજીએ રાક્ષસખાઈના લાકડાને બેટ આપેલ કેરીનાં કરડિયાની ફિમત ખરોખર એટલીજ હતી. આ યોગાનુ-યોગની તેને પળતાર નવાઈ લાગી. તરત જ ખીજતી રકમ ચૂકવીને તે ચોતાની દુકાન તરફ જવા નીકળ્યો.

તેનો જમણો હાથ એક સરખો લાલ પાતળા કાગળમાં વીઢેલી ખીસામાંની પેલી માળા સાથે રમતો

હતો. એકાદ નવું રમકડું મળેલા નાના છોકરા જેવી તેની સ્થિતિ થઈ નવ વાએ દુકાન બંધ થવાની, પછી પોતે ઘેર જશે. અને જરાગર એક કલાક સુધી તો આ આનંદ જનકી પાસે છુપાઈ જ રાખવાનો ? તેના પ્રત્યેના આજ પ્રેમ ?

રઘુનાથે દુકાનમાં જઈને ધરડા ઠાકાને કહ્યું, 'કાકા, કે જરા ઘેર જાઉં છું. નવ વાએ દુકાન બંધ કરીને તમે જાઓ'.

કાકાએ આખો ફાટીને તેની તરફ જોયું. 'આજે કંઈક પથ્થુ રીંચે જણાય છે !' એમજ તેમની તે વિચિત્ર દૃષ્ટિ કહેતી હતી. પથ્થુ તેની તરફ ધ્યાન આપવાની રઘુનાથને કુરસદ ક્યાં હતી ?

રસ્તા પર આવતા જ તેને લાગ્યું કે પોતે દોડતો જશે તો ઘેર જાઈ પહોંચાશે. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે તે ડેડો આડો છે ! ગતને વખતે પોતે રસ્તામાં દોડતો જ્ય તો પોતાને ચોર સમજીને પોલીસ તેની પાછળ પડે અને—

ઝડપથી ચાલતા ચાલતા તે એકદમ અટક્યો. પોતાની પાછળ દોડ દોડતું આવે છે એવું તેને લાગ્યું. ખિરસામાંની માળાને ખિરસામાં જ હાથથી મજબૂત પકડીને તે ઝટપટ આગળ આવ્યો. માથીટીનાં પૂતળા પરનો તીજળીનો દોનો તેને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. તેના હૃદય હેઠે એટલે જરાગર પૂતળા આગળ આવીને તેને પાછળ ફરીને જોયું. પોતાની પાછળ દોડતી આવતી એકીતને જોઈને તે થંબી જ ગયો. સીતારામ હતો તે ! આઠઠી મોઢી રાત્રે—

થોડો આગળ થઈને પાસે આવેલ સીતારામને તેણે પૂછ્યું, 'કેમ, સીતારામ ?' સીતારામની મોઢામાંથી શબ્દોને બદલે એક અનુદૃષ્ટ હાથે જાહેર આવ્યું. તરતજ તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

કાલે આ ઠોઢી જે સીતારામના મળામાં દેસજાકલ મહેમાને પોતાના મળામાંના દાર પહેરાવ્યો હતો, તેના પર આજ ત્યાં આંધ્રુ સારવાનો વખત આવે ? રઘુનાથથી ડેમે ર્યો આ ડોન્ટો ઉઠાવો નહીં. સીતારામને પાછળથી હાથ દેરવતા તે જોઈયો, 'હું

થયું' તે તો કહે ? ગાયકે લારી આ તો મોઢી નથ ને ?' સીતારામને નમારમાં ડાકું ધુણાવ્યું.

'તારા નાના લાંકુડા પૈકી કોઈ—

'અં હં !'

'ત્યારે—'

ફરિયાદી પીડિત સીતારામને ધીમેધીમે પોતાની વાત રઘુનાથને કહી. તેનો બંધ મથે વગસે જ મરી ગયો હતો. તેણે કહેલા દેવાનું બાજુ પથ્થુ પડું ન થવાથી જગીનદારે ઘર પર જતી લાવવાનો કુશળ મેળવ્યો હતો. તેની બંને ચાર કચ્ચાપચ્ચા લઈને રસ્તા ઉપર જેસસાને વખત આવેલો—ત્યારે કૌંથી મોઢા ઉઠારાને આ બંધી વાત જણાવી હતી. સીતારામ મરી જઈને જોઈયો, લાલ, આ સંકટમાં તમારા સિવાય—'

રઘુનાથે સામેના પૂતળા તરફ જોયું. દીવાના પ્રકાશમાં અધીરું હસતા દેખાતા હતા. તેને સીતારામને પૂછ્યું, 'દેવું કેટલું છે ?' એકસો સાઠનો સ રૂપિયા આઠ આના.' એટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને સીતારામ આજામરી આંખે રઘુનાથ તરફ જોવા લાગ્યો.

રઘુનાથ ચમક્યો. ફરી તે જ આંકડો ! તેણે સામેના પૂતળા તરફ જોયું. દીવો બંધ થયો હતો. અધીરો અહેરો તદ્દન નિસ્તેજ દેખાતો હતો.

એકસો સાઠનો સ રૂપિયા આઠ આના ! પોતાના ખિરસામાંની માળા સીતારામને આપી કે તો તરતજ માળાની રાહ જોઈને બારણામાં બિમેલી જનકીની ચૂર્ત તેની આંખો સામે ખડી થઈ. તેને પોતાના મનને સમજાવ્યું કે આ માળા મોહનની છે, તે સીતારામને આપવાનો પોતાને શો હક છે ? એક પ્રકારની ચોરી જોડેવાય ને !

તીજળીના દીવાનો પ્રકાશ પડે કે ચોડમાં ને માળસો અને એક પૂતળું બિયું છે એમ દેખાય. તે બંધ થાય કે તે ચોડમાં ત્રણ પૂતળા જ ઊભા છે એવો ભાસ થાય.

ધર્મિમાળ ચાર જ મિનિટ આગળ મધ હતો.

પણ આ કાળ તે બનેને આર યુગ જેવો લાગ્યો. ઉવટે કંઈક પણ બોલવું જોઈએ તેથી રઘુનાથ બોલ્યો, 'શું કરવાનું તે' નક્કી કર્યું છે ?'

ધૌધરા અવાજે સીતારામે જવાબ દીધો, 'શું કર્યું ?' દર મહિને એક રૂપિયાની હસતે મુખે મદદ કરનાર દેવ આ ગામમાં મને એક જ મળ્યા. મોટા મોટા માણસો મોઢા પર તો રૂપિયા કેકે છે તે કપાળમાં કરચલીઓ પાડીને. રસ્તાનાં ફૂતરાનાં ચરીર પર ટાકા રોટલાના ડુકડા નાખ્યા અને—'તરત જ પોતે વધારે પડતું બોલે છે એમ લાગવાથી તે બોલ્યો, 'સાળા છોડીને દેહુ'રોડની નોકરી લેવી અને આ કરજ ફેડવું એવું મેં ફરમાવ્યું છે !'

સીતારામે આ ઉવટનાં સળે શાંત થઈને કહ્યા. પોતાનાં પર પ્રેમ કરનાર આ સજ્જન મનુષ્યને પોતાના હૃદયના જખમ ખત્રાવીને વિના કારણ દુઃખ શા માટે આપવું એવો વિચાર હવે તેના મનમાં પ્રવળ થયો હતો. પણ જખમોનું દુઃખ કાઢ મોઢેથી કહે નહિ, તેથી તેમાંથી વહેનારું લોહી ખીંજીને ને દેખાય એવું જવસે જ બને છે, આ વખતે પણ એવું જ થયું. સીતારામની આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પડવા લાગ્યા. તે ગળગળા અવાજે કહેવા લાગ્યો, 'મારું આ મેટ્રિકનું વર્ષ છે લાઇ, સારો અભ્યાસ થાય તેથી રજામાં મારી આ પાસે પશુ નહોતો ગયો !' તેનાથી આગળ બોલાયું નહિ. મોઢું ફેરવીને તે પોતાનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

'આ મારું મેટ્રિકનું વર્ષ છે લાઇ !' આ તેના શબ્દોએ રઘુનાથના મનમાં પ્રચંડ વાદળ 'ખડું' કર્યું. તે વાદળ સ.થે વહેતા વહેતા તે દર વર્ષ પાછળ ગયો. મેટ્રિકના વર્ગમાંનો એક પુરાણીનો છોકરો તેને દેખાયો. તે ખૂબ હોશિયાર હતો ! તેનું સંસ્કૃત પણ અનોક હતું ! કાવ્યો પણ તેને કેવા આવડતા ! આગળ આ સંસ્કૃતનો પ્રેક્ષક થશે એવું તેના બધા શિક્ષકો અને સહાધ્યાયી કહેતા હતા. પણ તે જ વરસે તેના બાપા હૃવરોગથી પચારીમાં પડ્યા. નાઇલાએ તેને નિરાળ છોડી પડી. પછી બે વરસે તેના બાપા ચુશરી ગયા.

પણ ફરી કોઈ પણ હિસાબે તેનાથી મેટ્રિકનો અભ્યાસ થયો નહિ. સંસ્કૃતનો પ્રેક્ષક થનાર તે વિદ્યાર્થી એક કાપડ-કુકનનો કારકુન થઈને—

રઘુનાથે ધારીને બેસ્યું. તેની સામે હિંગ્લન સીતારામ બેઠો નહોતો. દસ વર્ષ પહેલાંના પાઠશાળા રઘુનાથ તેને ત્યાં દેખાતો હતો. તેને તે રઘુનાથનો સખ સંભળાયો. 'શતના બારની માઠીમાં દેહુ'રોડ ફેડ બઈ' હું લાઇ ! તમારો ઉપકાર—'

રઘુનાથ અનિમેષ દષ્ટિએ સામેનાં પૂતળા તરફ જોતો હતો. કાલનું બધું દૃશ્ય તેની સામે 'ખડું' થયું. શેઠજીએ સીતારામને પોતાની પાસે બધાં ખેસાડ્યો હતો તે જગ્યા પર તેની આંખો પડી. અંધારામાં અંદોલન થાય એવું તેને લાગ્યું. તેણે ઉલ્લાસીન થઈ સીતારામને કહ્યું, 'સીતારામ, ભગવાન ચરીઓનો બેઠી હોય છે. તે કોઈના પણ મનમાં અને મોઢામાં બેઠો રહેશે. નિરાળ છોડવાનો પ્રસંગ તે તારા પર નહિ આવવા દે. હું કલાક પછી મારા ઘેર આવજો. ત્યાં સુધી—

દીવાની મેશ કોઇએ પણ સાફ કરવી જોઈએ, તેવી જ સીતારામના મોઢા પરની ચિંતા નાશ થઈ. રઘુનાથે પૂતળા તરફ જોયું. વીજળીના દીવાના પ્રકાશમાં ગાંધીજી હસતા હતા.

x x x

રોશનના બંજલામાં જવાની રઘુનાથને ટુરત રજા મળી. પણ 'મારે શેઠજીને મળવું' છે' એવું બમારે તેણે કહ્યું ત્યારે જ કક્કા બધા નોકરો વિચારમાં પડ્યા. શેઠજી અને રોશનબાઈના એકતનેા ભંગ કરવાની હિંમત તેમનામાંથી 'કોઈનામાં નહોતી. બોલવા સિવાય આશ નયો, એમ જોઈને રઘુનાથ બોલ્યો, 'કુકનનું ખૂબ જરૂરી કામ છે. રોડની અને મારી મુલાકાત ન થવાથી મોટું નુકસાન થશે. અને પછી શેઠજી તમને—

રઘુનાથનું આ પ્રમાણે બોલવું સાંભળીને એક નોકરે આગળ જવાની હિંમત કરી. થોડી જ વારમાં રઘુનાથને શેઠજીએ બોલાવ્યો.

શેઠજી પોતાના રંગમહેલમાં નકશીદાર પલંગ

ઉપર બેઠા હતા. મધુનાથે ખંડમાં પગ મૂકતા જ તેની દૃષ્ટિએ પક્ષગતી સુંદર મન્દહરદાની પડી. સત્તર ચોરસાં દાંધેરી પોતાની મન્દહરદાની તેને યાદ આવતાં કંઈનું કંઈ થયું. રોશન શેઠજીને પાન જનાવી આપવામાં મશગૂલ હતી. તેનાં શરીર પરની તે ઝરીની ગુલાબી સાડી—જનકીને સાદી ગુલાબી સાડી લેવા માટે મધુનાથ હાજર બે વરસથી પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ—પતિને પત્ની પર અને તેટલો પ્રેમ હોય તો પણ તેને ખજાનમાંથી બેઠેએ તે સાડી મળે એવું ભાગ્યે જ બને છે.

રોશન શેઠજીના મોઢામાં પાન ચૂક્યું. અને તે રમુનાથ તરફ ફરી. તેના કાના હાથમાંની પેસી નવી બગીચીઓ—આઠ નર્તકી જ તે હતી! ખુશી તરફ આંજળી ખતાવીને રોશને મધુનાથને કહ્યું, 'બેસો ને !'

શેઠજીનાં કોપી મોઢા સામે નજર જતા જ રમુનાથને કંઈ કહી બેસવાની ધીરજ ન રહી. યુગ્દ્ધાનીમાં ધૂક નાખીને શેઠજીએ પૂછ્યું, 'કેમ ? કુકાનનું કંઈ કામ અત્યારે નીકળ્યું છે ? હિસાબના ચોપડામાંનું કાંઈ—' હવેતો શબ્દ બોલતા શેઠજીનો સ્વરમાં થોડી કાતરદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

'હું—હું—' મધુનાથ થોથરાતો બોલવા લાગ્યો. શેઠજી બરાડ્યા, 'જે હોય તે બોધી નાખ ને !' તપશ્ચર્યાનો જંગ થયેલ ઝગમગ જેવી રીતે સંતોષ થાય છે તે પ્રમાણે કામુક પુરુષના ઝોંકાંતોના ભય થયો. એટલે તેનું માથું ફરી જાય છે—એ મધુનાથને અત્યારે ક્યાંથી ખ્યાનમાં આવે ? પણ—હવે તેનાથી એકાંત નાસી જવાશે !

અત્યંત ધીરજપૂર્વક તે બોલ્યો, 'કાલનો પેસો હરિજન છોકરો—' તે પડે ખાડામાં શેઠજીએ વચ્ચે જ ગર્જના કરી. 'કુકાનનું જે કામ હોય તે કહે અને અહીંથી ચાલતો થા !'

'એવું કુકાનનું તો કંઈ કામ નથી રોક ! પણ—'

'તો—તો—તું અહીં આવ્યો શા માટે !' બોલતા બોલતા સંતાપીને શેઠજી બિચા થયા, 'ચોર—હુઆ—'

'કાલવાળો પેસો હરિજન છોકરો મોઢા સંકટમાં છે રોક. તેને પેસા બેઠેએ છે. વધારે નહિ, ફક્ત એકસો સાઠત્રીસ રૂપિયા, આઠ આના. એટલું મળશે તો તેના છત્રનું કલ્થ થશે. નહિ તો—'

શેઠજી ચાર કમલાં આગળ આવીને બેસા, 'પેસા શું કાલ પર થાય છે ? એટલે થોડા કદિ, એકસો સાઠત્રીસ રૂપિયા, આઠ આના. વધારે નહિ, તો તું જાય છે કે !'

'આ અંધીજીનું જ કામ છે રોક. આવડું પૂતળું આપે બિજું કંઈ નહીં—' મામને શોભા આપી—તે ખર્ચ પાસે આ રકમ કંઈ—' શેઠજી શરૂ થઈને બરાડ્યા, 'હાંથી જીજ કરીને અને ગીખવે છે ! કાલના સમારંભ માટે અને કેટલા પૈમાનું ખર્ચ થયું એ તને ખબર છે ! તે શું તારો ખાખ હરી દેવાને છે ? મથેડો નહિ તો ! મને ત્યારે અહીં શા માટે આવ્યો ! આવું ફરી માર્ગ વખત કંઈ છે. તો નોકરી જશે, ખ્યાનમાં રાખજો !'

'પણ શેઠજી તે હરિજન છોકરો—'

શેઠજીની આંખ સામે એકાદ બપોરના પ્રભલે જનીકનીને બેઠેથી રોશનની સાથે કરવાની વિવશકીયાળ ચિત્રો તરતા હતા. તે ચિત્રોમાં મધુનાથનાં આ શબ્દો એટલા અસંમત હતા કે—

બેજાન થઈને તે મધુનાથના શરીર પર ધસ્યા. રોશને નેમનો હાથ પકડીને તેમને અટકાવ્યા અને આંખથી રમુનાથને જતા રહેવાની સૂચના કરી.

X X X

કેટલી વાર સુધી તો પોતે ક્યાં ચાલ્યો તે જ રમુનાથને સમજ્યું નહિ. તેના મનમાં જાણે કે કોઈ દેવાયા હતા.

તે થોડો જાનમાં આવ્યો ત્યારે પોતે એકાંતમાં અંધીજીનાં પૂતળા સામે બિચો છે એવું તેને યાદ આવ્યું. નવ તો કપારનાં વાગી ચૂક્યા હતા. પૂતળા પરનો વીજળનો દીવો અરામ લેતો હતો. અધારામાં અંધીજીનું હાસ્ય જરાયે દેખાતું ન હોતું.

રઘુનાથ નિષ્ક્રેષ્ટ પગલે ધર તરફ ફર્યો. આખે રસ્તે તે એકજ વિચાર ઘેળતો હતો, આજ અમાસ છે. અમાસનું આ અધધારે રાતભર રહેવાનું. આકાશમાં ટમઝમટા હળસે તારાઓથી તે ક્યારે પણ પ્રકાશ્યું છે ખરું. આ કાણું ધખખ અધધાર ફર કરવા ચંદ્ર-લેખાજી ઊભવી જોઈએ !

જનકી બારણામાંજ તેની રાહ જોતી બીબી હતી. તેને જોતા જ તે બોલી, હવે મારા જીવ ઠેકાણે આવ્યો. કેટકેટલી કફપના મારા મનમાં આવવા લાગી હતી, અધારામાં કાંઈ ચોરે ખિરસામાંની માળા—

એકાદ વંચતી જમ રઘુનાથનો હાથ ખિરસામાં ગયો. તેણે માળાનું પડીકું કાઢ્યું અને નિર્વિકાર સુપ્રાણે તે જનકીનાં હાથમાં મૂક્યું. જનકી ડોડતી ધરમાં ગઈ. રઘુનાથ અંદર જમ ન જમ ત્યાં તો સ્તેષા મોહનની ડોકમાં માળા પહેરાવીને તેને બતાવવા પથ્ય તે હાઈ આવી. હવે રઘુનાથ પોતાની કંઈક પથ્ય મીઠી મજાક કરશે એવી તેની કફપના હતી. પથ્ય તે તો એક બક્સર પથ્ય બોલ્યો નહીં. તેને નવાઈ લાગી.

જમતી વખતે પથ્ય તેલું જ. તેણે ખાસ તેને બાવતી દાળ ખનાવી હતી. પથ્ય જમતેમ બે ચાર કોળિયા ખાઈને ઊઠતા તે બોલ્યો, ‘આજે જૂન જ નથી,’ આજ એવડી મોટી ખિજખાની કર્યાં હતી એ જનકીના પ્રશ્નને ટાળવા તે તરત જ બોલી ગયો, ‘કાસે તે પૂતળાનો સમારજ થયોને ! તેની આજ પારી હતી !’

રઘુનાથે હાથ ધોવા ન ધોયા ત્યાં તે જ બારણું કાંઈએ ખખડાવ્યું. જનકી બારણું ઉઘાડવા જવા લાગી, પથ્ય તેણે તેને કહ્યું, ‘તું જમવા બેસ. કોણ છે તેન્કું જોઈ છું.’

બારણું ઉઘાડવા જતી વખતે કાંઈક પોતાને ફાંસી આપવા હાઈ જાય છે એમ રઘુનાથને લાગ્યું. તેણે ખૂબ મહેનત કરી બારણાની સાંકળ ઉઘાડી. તેની સામે સીતારામ બોલો હતો.

રઘુનાથે નીચું મોઢું કરી તેને કહ્યું, ‘ક્ષમા કર

મને સીતારામ ! મંદીજીએ ગ્રન્થ દુનિયાની એક દુનિયા કરી છે એમ સમજીને મેં તે વખતે તને ધીરજ દીધી. પથ્ય-પથ્ય શું કરું ? સીતારામ, હાથમાં બેડોવાળા ગુલામને પગની બેડોઓ તોડતા ન જ કાવે !’

સીતારામ અદ્વિતિ આવળે બોલ્યો, ‘ભાઈ, એવું ગમે તે ન બોલો. કું બારની માડોમાં દેકું રોડ જઈ છું. મને તમારા આશીર્વાદ આપો.’ આ બોલતા બોલતા રઘુનાથનાં પગ પકડવા સીતારામ વળ્યો.

રઘુનાથ તુરત પાછો હટ્યો અને વિધારી જખમ થયા પ્રમાણે વિહરણ થઈને બોલ્યો, ‘કું તને ક્યાંથી આશીર્વાદ આપું ! તું જ મને સાપ દે !’

સીતારામે મુરઠેલીથી તેનાં પગપર માથું મૂક્યું અને માનપૂર્વક તેનો સંદેશ લઈને તે અધારામાં અદ્વિતિ થયો.

x

x

જનકી સૂવા આવી ત્યારે રઘુનાથ તલન સાંતિ-પૂર્વક સૂતા છે એમ તેને લાગ્યું. દિવસભરની મહેન્ટે નવથી તે પથ્ય થાકી ગઈ હતી. પથારીમાં પડતા જ તેને જાંબ આવી.

પથ્ય મંથરાતે તે એકદમ જગી ગઈ. મોહન આજ શા માટે રડે છે તે તેને સમજાયું નહીં. તેણે આંખો ઉઘાડીને જોયું. મોહન સાંતિથી પોતાનાં પગખામાં સૂતો છે. નાના દીવાનાં આજા પ્રકાશમાં પથ્ય તેની ડોકની માળા કેવી સુંદર દેખાતી હતી.

તે ફરી આંખો બંધ કરે ત્યાં તેને એક ‘ફસકું’ સંભળાણું. તે ચકિત થઈ. રઘુનાથ રડતો હતો એ જોખણું હતું. તેટું રડવું-જેનાં ખભાપર માથું મૂકવાથી પોતાનાં આંસુ આંખોઆપ અટકે છે તે પોતાનાં જીવન સર્વસ્વનું તે ફસકું—તે સીધી સાદી ઊઠકરી ગકરાણ ગઈ. એની આંખમાં આંસુ જલકાઈ બીડ્યા.

રડતી બાને સમજાવવા માટે નાનો બાળક ધોરેથી તેની કેટ વળગી પડ્યો. પથ્ય તેને કશી દાદ ન દેતા તે તુરત રઘુનાથ પાસે ગઈ અને પોતાનો માથ તેના માથ સાથે અડાડ્યો. તેનાં માથ પરનાં તે બિના આંસુ—

જનકી જમી મધ ■ તેની રઘુનાથને કલ્પના જ નહોતી ! તેણે તેનું માથું પોતાનાં ખોળામાં ઘીકું અને તેના વાળમાં લાડથી હાથ ફેરવતા તે બોલી, 'આવુ નાના ડોકરા જેવું શું કરવા માંડ્યું છે !' રઘુનાથ બોલ્યો. 'હું નાનો હોત તો કેવુ સારું થયું હોત ! તો આ દુઃખ અને જાણ્યાં જ ન હોત !'

ધન, મીન ને તીન માણસની દુનિયામાં વસનારી જનકી ! દુઃખ મુખ્યત્વે ચરીરનું જ હોય છે એવી તેની પ્રમાણિક કલ્પના હતી ! તેણે પ્રેમાદ્રંસ્વરે પૂછ્યું, 'માથું કુખે છે કે ?'

રઘુનાથ હસ્યો, પણ આંસુની પચાઈશ્વરિ ઉપરનું તેનું તે હાસ્ય જનકીને ભથ્થર જણાયું. તેને દલે તો ખીછ જ શંકા આવી. મોહનની ડોકમાંની માળા તરફ અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોઇને તે બોલી- 'આ માળા મારે કંઈ દેવુંએવું તો નથી ક્યું ને ? એવું હોય તો આ માળા અત્યારે ને અત્યારે પાછી આપી આવો. આપનાં ગળામાં ફાંસી દબને ડોકરાનાં ગળામાં માળા પહેરાવવાનું અને કંઈ માંડપણ નથી થયું !' 'જાકો નહિ તો !' રઘુનાથ વચ્ચે જ બોલ્યો.

'તો આવું શાનું દુઃખ તમને થાય છે ?'

'શાનું ! શી રીતે તે તને કહું જનકી ! મારું

દુઃખ-ચરીરનાં જખમ કોઇને પણ ખતાવી શકાય છે, હૃદયનાં જખમ પ્રેમ કરનાર માણસને આપોઆપ દેખાઇ જ આવે છે, પણ મનુષ્યનો લોહી-તરબોળ થયેલ આત્મા-નહીં, જનકી, તને તે કહેવું નથી ! જ્યાં મનુષ્ય સરખા, આપું વિશ્વ એક એવું દુઃનાનપણથી જ શીખતો આવ્યો-માનતો આવ્યો-સાંભળતો આવ્યો ! પણ એક વિશ્વ રહેલું નથી, મનુષ્યે તેનાં ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખ્યા છે !'

એકાએક બારની માહોની રોશનમાંથી છૂટવાની ક્યુંક્યું સીટી સાત વાતાવરણમાંથી સંભળાઈ. રઘુનાથ બોલ્યો, સંભળ, સંભળ, જનકી આ આમ-માઠી પણ જૂઓ પાડીને એ જ કહે છે !'

જનકી ગાંઠાની જેમ તેની સામે જોતી રહી રઘુનાથની આંખમાં ફરી આંસુ આવેલા જોઇને તેને એકદમ આંધિની લાગે તે પણ રડવા લાગી.

એ જ વખતે સીનેમા જોઇને મૌનમાંથી રોશનના અંધારા તરફ જવા નીકળેલા શેકજી, આમળ દ્વાર પર છે તેની પરવા પણ ક્યાં વિના તેની સાથે અંધારા આળા કરવામાં મશગૂલ થઇ ગયા હતા અને રેડ્ડીશ તરફ જવા નીકળેલો સીતારામ અશ્વપૂર્ણ આખે પાછળ રહી જતા આમ તરફ જોતો હતો.

ફેલ સૂંઘવું નથી !

ફેલની સુવાસસેજમાં જરીય ઊંઘવું નથી !

ફેલ, ફેલજિન્દગી હરી, ઠલીય સૂંઘવું નથી !

મંદ નાનુકાઇથી લયંત છોડ્યો જુદું કરી

એક ફેલને વિયોગજનનમાં વળૂલવું નથી !

રૂઝવે જગના જાણી, આંદર્યા ને પૂરા કરે
ચલાવે સંસ્થિતો તંતુ, ધન્ય તે નવચોવના.

ધનભર્યા અનંત આકાશમાં વીજળીનો પ્રકાશ
માથે ત્યારે જ આપણે જોઈ શકીએ કે, આભાચો
ઉપર કેટલું ધેરણું બન્યું છે. એવી જ રીતે આ
કળિકાળના મહાન અધારયુગમાં મહાત્માજી માનવ-
જીવનની આંખોના પડળ આગળ એક મહાન પ્રકાશ
ખેલી જીવનનું સત્ દર્શન કરાવી અદૃશ્ય ચર્ચ ગયા.
આવી કાંઈ મહાત્ શક્તિ જે યુગમાં જન્મે છે, એ
યુગના મોલસો પરંપર ધન્ય બને જ, અને સમસ્ત
સંસ્થિતો દોર આવી વિશ્વતિના કાળમાં રમી રહ્યો છે,
એ પણ દેખીતું છે.

પણ દુઃખની વાત એ છે કે, ભારે પ્રકાશ થાય
છે, ત્યારે આપણી એક આંખો એ તેજ ઝીલી
નથી શકતી. ભારે આકાશમાં વીજળી પ્રગટ થાય
છે, ત્યારે આપણી આંખો એ પ્રકાશ સહન ન થતાં
બંધ થઈ જાય છે. એટલે એ મહાન પ્રકાશનું રહસ્ય
આપણે ક્યાંથી સમજી શકીએ ?

મહાત્માજી જેવા પ્રખર શક્તિનો સમકાલીન
તરીકે આપણે ધન્ય બન્યા. પણ આપણે એ શક્તિને
ઝોળખી ન શક્યા. એનું કારણ એટલું કે એમના
વિરાટ તેજથી આપણે એટલા નજીક હતા કે, એ
તેજ આપણે ન ઝીલી શક્યા, કે ન સહન કરી શક્યા,
કે ન એનું સત્ત્વ સ્વરૂપમાં દર્શન કરી શક્યાં. કુદરતનો
એ દાનત છે કે અગ્નિથી પ્રમાણસર દૂર આપણે
રહીએ તો જ એની દૃઢ આપણને તાઝી આપે.
હવે તો કદાચ એવું જ બનશે. આપણા યુગની હવે
પછીની પેઢીએ મહાત્માજીના પ્રકાશનું સત્ત્વ દર્શન
કરી શકશે અને સમજી શકશે.

અને વળી પરદેશના એક પ્રખર વિદ્વાને, મહા-
ત્માજીને અંજલિ અર્પતા એવું પણ કહ્યું છે કે,
આજથી હજારો વર્ષ પછીના યુગમાં આપણા
તારસદારોના શુદ્ધિપ્રદેશમાં મહાત્માજીના સત્ત્વ,
અર્હિસા અને વાનિયમના સિદ્ધિતાં ઉમુલ્ક આટીવૂટીની

શંકાઓ પ્રગટાવશે. દુનિયાનો નવો ઇતિહાસ એમની
આંખો આગળ ભારે ખડો થશે અને ભારે એમાં
આ પ્રમાણે વાંચશે કે, દુનિયાના સમસ્ત દેશો ઉપર
અણુશક્તિથી સર્ગજેલ એટમ બોમ્બ બૂબ્બ હાથોની
અંદર વિશાળ ભૂમિના પટાની ઉપર પથરાયેલી
માનવજાતનો સંહાર કરી રહી હતી. યુરોપ અમેરિકા
અને અન્ય દેશોના માનવીઓ દારૂગોળાના ભયંકર
વારસાથી પૃથ્વીપટા જીતવા પોતાની તંદુરસ્ત જાતોને
હોશમાં મૂકી દબને, જળી જઈને, કપાઈ જઈને,
જોળીએથી વીંધાઈ જઈને, સમુદ્રોમાં ખૂટી જઈને,
આકાશથી પછાડાઈને, માનવતાનું ભાન ભૂલીને,
પ્રાણાર્પણ કરવા છતાં, જે સ્વાધીનતા અને પરમ
શાંતિ અને પ્રેમ નહોતાં જીતી શક્યા, તેવા જ યુગની
અંદર હિંદને એક સુકલકડી કસેવર ધરાવતો મહાન
આત્મા, સત્ત્વ અને અર્હિસાના પ્રભાવથી, લોકોનું
એક પણ ટીપું હિંદની ભૂમિ ઉપર વહેવાળા
સિવાય જપ કશેડ આત્માએતે યુક્તિમીના બંધનમાંથી
મુક્તિ કેવી રીતે અપાવી શક્યો હશે ? આજ ઇતિહા-
સને સમજવામાં એ લોકો ચૂંચવાયા કરશે. અને જેમ
જેમ ચૂંચવાયા કરશે તેમ તેમ બવિધના વિચારકો
પોતાની કંપનાઓને આ મહાન શક્તિ ને સમજવા
કામે લગાડી દેશે. સાપ્તસદી અનેક રીતે વિકસેલ
વિનાશક શક્તિઓના યુગમાં વસર શકે અને ખૂન-
ખરાબી સિવાય ઉપરના બધા બજોની સામે ઘડને
કેવી રીતે આ યુગપ્રણેતાએ ઇતિહાસસત્તનત પાસેથી
હિંદને સ્વાધીનતા અપાવી હશે ? આ હકીકત દુનિ-
યાની બાવિધજનને મળે જિતરશે કે કેમ એ પણ એક
સમસ્યાજન રહેશે.

ખીજ તરફ શાસ્ત્રપુરાણોના આધારે આપણે
આપણા પૂર્વજો તરફ નીટ માંડી જળથુવા પ્રયત્ન
કરતા આવ્યા છીએ કે રાજ દરિયેદ્ર અને ધર્મરાજન
વગેરે એ લોકોએ સત્ત્વને ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ
કર્ષે હતા, અને દુઃખો વેઠ્યાં હતાં એ ઘટનાઓ જેમ
આજે આપણને કાંઈ કાંઈ વખત શંકાકુશલકાઓ
તરફ ધસી જાય છે. એ ઘટનાઓનો આજે સ્વસ્થ
પુરાવો પૂન્ય મહાત્માજીથી આપણા યુગને ચોક્કસ

ખાતરીદાયક બની ગયો છે, કે જગત ઉપર આવું સત્ય અને આવા સિદ્ધાંતો જરૂર હોય છે.

વિશ્વમત્ અને માનવતાની એકતા સાધવા મહાત્માજીએ પોતાનું જીવન બહુરૂપી એરણ્ય ઉપર ઘડાવેલો છે. યોગીની જીંદગી ભૂમિકામાં પહોંચવા યત્નમયેના જેટલા કષ્ટો શરીરને ભોગવવા પડે એ સર્વશ્રેય ભોગવી એમણે મહાનતા મેળવી હતી. કવિશ્રી અરવિંદશર કરામજીએ આવા સંતને પોતાના કાવ્યમાં એક કેસાણે મદયા છે કે—

જેણે અંગે ચોળી ભરમ કરી સંસારની
જેણે કંઈ ઘાટ્યો મૃત્યુ તણો મણીકાર
જેની પાવડીએ રજ લાગી સાંતે સ્વર્ગની
જેને પગલે પડતા મોક્ષ તણા ચીતાર
આવેા આજે એની ચઢે અલખ દરબાર
જેણે અંગે—

આવા વિરાટ પુરુષનેા મૃત્યુદરબાર ભારતની રાજધાની દિલ્હીના યમુનાના રાજપાટે જીજવાઈ ચૂક્યો. એટલું જ નહિ પણ દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થભૂમિ અને જળાશયોમા તેમના અરિથ અને ભરમ ને અંજલિ અર્પવા કાવ્ય દરબારો ભરાઈ ચૂક્યા. એ મહાન સૂચન એટલું સૂચવે છે કે મહાત્માજીને આત્મા સારાથે વિશ્વ સાથે એકરૂપતા પામી ચૂક્યો છે.

પુરુષોત્તમ જેવા આપણા રાષ્ટ્રપિતાના નિત્ય-જીવનના વસવાટનું સ્થળ કાઠિયાવાડના મયહર આરણ્ય કવિ કુલાભાયા કાગે મહાત્માજીના જીવનનો સહવાસ જાણે સાધી અને અનુભવ મેળવ્યો હોય એવી રીતે આ પ્રમાણે રંગૂ કથો છે કે—

એને શ્રીમંતના અસિમાન નથી,
એને કોઈ હરામમાં ધ્યાન નથી
એને માન અને અપમાન નથી
એને કોઈની આશા નથી ઉરમાં,
એને મોજ નથી કરવી ઘડીએ
મને ગોતણા હારા તીયાં મળ્યો
મારા રંક સુદામાની ઝૂંપડીએ—
મારા રંક—

એક જીંદગી કાઢીનેા સંત - બોધતો હોય તેવી જ રીતે કવિ ભરતે લખ્યું છે કે માડું સ્થાન તો રંગોની ઝૂંપડીઓમાં જ છે. અને કોઈ રાજમહેલોમાં શોધવાના ફારૂ મારશો મા. માનવતાના નીચલામાં નીચલા થરોમાં વસવાટ કરવાવાળા આ યોગીને માટે આટલું બસ નથી. કવિભરતે તો પાણું ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે એક કાવ્યમાં દરિયાપારના રાજદારી મુત્સદ્દોએને ન સમજાય એવી ભાષામાં કહેવા જેવું બધું કહી નાખ્યું છે.

એનું નામ ફકીર જગમાં, જેની મેરૂ સરખી ધીર
—જગમાં—

મનમાં ન મળે માડું તાડું અંતરમાંય અમીશ
હોય મર એ નર હરામી એને કદે પલમાં પીર
—જગમાં—

અર્થેલ જેવા સત્તાધારીઓએ દિ'ક આવતાં ધણા દાકોત્રો (વાઇકરોય)ને આક્રમક રીતે ચડનાયો આપી દાધીરી કે લાઇ ત્યાં તમે જાઓ છો તો ખરા પથ્ય આદ્યો ઝૂંપડીમાં રહેવાવાળો એક સંત ફકીર છે. એની મુલાકાત લેવાની હોય રાખશો મા. કાળજી એને જોતાવેત જ તમારું દિવ દેરવાઈ જશે. અને જો વાર્તાલાપ કરવામા ઝડપાઇ જશો તો તો તમને એક પથકવારમાં જ એલિયા પીરના રૂપમાં દેરવી નાખશે પછી તો તમારાથી હિંદુસ્તાનનું બધું જ થઇ જવાનું.

બહેને તમારા દિલમાં એવી સફાવાના ને હોય ? એ ફકીરમાં એવું જાદું છે. મમે તેવો પુરુષ હરામ-ખોર હોય તેને પથ્ય એક પતવારમાં પીરની કાઠીમા મુકી થકે છે. ખિટનની પાલામિન્ટ્રમાંય આવી તો દહેશત લાગી ચઈ હતી. લોહ વેવલ અને માઉન્ટ બેટન જેવાના દાખલા આપણી આગળ મેળવે થઇ પડ્યા છે. એમનાથી મેળાપ થઇ ગયો તે એ લોહી ભક્તિરસમાં તગ્ગોળ બની ગયા. પણ ૧૯૪૨-માં તો લોહ વિલિંગ્ડનને તો એવી દહેશત લાગી તે જીયાગ આખર સુધી સંત (મહાત્માજી)ને મળ્યા જ નહિ.

મહાત્માજી એમના જીવનમાં, એમના દરેક કાર્યમાં અને સિદ્ધાંતમાં મેરૂની જેમ અચળ રહ્યા હતા.

મેરૂ રે ડગે પછુ જેનાં મન નથી ડગતાં
મરને લાંગી રે પડે ભરમાંડ

વિપત પડે વણસે નહિં

સોઈ હરિજનનાં પરમાણુ—મેરૂ રે.

હરખ અને શોકની જેને આવે નહિં હેઠકી

જેણે શિક્ષા તો કર્યાં કુરબાન

સતગુરૂ વચનમાં કાયમ વરતે

જેણે મેલ્યાં અંતરના માન—મેરૂ રે.

અને રવ. કલ્યાણિની બાધામાં કહે તો મહાત્મા-
જીનું દિલ દરપણે માનવતાની સુકિતની અંખનું માટે
તમ્બડું જ રહ્યું હતું.

બેઇશક હું જાણું શરાણી ચા શરાણીની મળ
બેઇશકથી જૂની મહેબત તુટતી આજે નથી
પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસા રૂપી શરાણનો જામ
પીવાધરા સારી જહાને કું આમક કરે છું, પણ
બે ઇશી જહાને આ મારી શરાણીમાં જરા પક્કુ
સિજજત પડતી નથી. એની એને મોજ પણ આવતી
નથી. એવું જાણું છું છતાં એમના પ્રત્યેની મહેબ-
બત કું જરા પણ તોડી શકતો નથી.

ખ્યાલું ધરું હું જ્યાં લગે, આલમ પુંકારી ઉઠતી
ઝાડો ઝરા કુલો રહે આંસુ સહાતા એ નથી.

અને તેમ છતાં પણ કોઈવાર મને એમ થઈ
આવે કે હું એકલો જ એ શરાણનો જામ પી જાઉં.
ત્યારે દુનિઆ તો પાછી રડી ઊઠે છે. એ બેઇશકી
માનવતાના આંસુ બોહ અને મારું જિગર કંપી
ઊઠે છે.

તાઝીમેથી ઇશકથી

લાગો પુશામદથી અગર,

જાઈ જહાને લાવવા

તો ત્યાં મળ એને નથી.

અને હું સલામો ફરી લારીને પ્રેમથી અનેક

પુશામત કરીને દુનિઆને અહિંસા અને સત્યનો
અમૃતકોરો પાવા જાઉં છું તો તેમાં પશુ એને
મળ નથી, ત્યારે મારે વિષનું હળાહળ પાન જ કરવું
રહ્યું. ન તો અમૃત દુનિઆ થી શકતી કે નથી મને
પીવા દેતી, આ સહી અને સોપારી વચ્ચે જેવી
સ્થિતિમાં ક્યાં સુધી જીવી શકાય ?

વિશ્વધર્મની એકતાના મહાન ફિરરતાની અગ્નિ-
કસોટી અનેકવાર થઈ ગઈ, એવી એક ઉદ્ધૃતિ એમના
અવસાન પહેલાં હમણાં થઈ હતી. ત્યારે ત્યારે
આવી અગ્નિહરી જ્વાળાઓમાં મહાત્માજી અનશ્વન-
વૃત કરવા બેસી જતા ત્યારે એને અનુલક્ષીને રાષ્ટ્ર-
શાસર મેધાણીજી મહાત્માજીની વેદનાતું મંથન આબે-
હમ રખૂ કરતા.

સુર અસુરના આ ઉદ્ધૃતિ વલોણે

શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનોને

તું વિના થાંજુ એર દોણે કોણુ પીશે

હૈયા લગી મળવા મરજ

જટ બાએ રે ખાપુ.

આજર માનવ બાત

બ્યાકુલ થઈ રહી ખાપુ

તારી તળીળી કાજ એ

તલખી રહી ખાપુ.

દેવ અને દાનવોના ઉદ્ધૃતિમંથન વખતે અમૃત
અને એરના કુંપા તીકળ્યા હતા. એમાં અમૃત દાન-
વોએ દોળી નાખ્યું. કોઇને પીવા જ ટીકું નહીં.
ત્યારે વિષ પીવાની વિંમત કેમ ચાલે ? તેમ એને
દોળી પછુ નખાવ નહિ. દોળે તો સુદિનો વિનાશ
થાય. અને સંકર છેવટે એ વિષને પોતાના મળામાં
સંમલ કરે છે.

એમ હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે પ્રેમ અને બાધ્યા-
રાની પાળ વડી પદ્ધતિ જાગરજરત વૈમનરમ ઉત્પન્ન
થયું. અને એમાંથી માનવતાની કલ્પેઆમના વિષનો
ખાલો નીકળ્યો. ત્યારે શાસર શ્રી મેધાણીજીએ મહા-
ત્માજીને સંબોધીને કહ્યું કે,

બાપ ? આ વિષયો ખાસો મળવા તારે જ જવાનું છે. જા બાપ ! જા ! તારી વગર અત્યારે શબ્દનું બિરદ કોણ ઝીલશે ? શ કરે તો, મળા સુધી જ વિપનું પાન કરેલું. પણ તારે તો હલ્લમાં જરૂર સુધી હળાહળ થી અને એને પચાવ્યે જ છૂટકો છે. અને ને બાપ, તું એને નહિ પીએ તો આખી માનવ-જાત આજે બચાવે જાતી રહી છે, એ તું ક્યાં નથી જાણતો. આજ આખી માનવજાત નારી પાસેથી શાંતિથી ઓપીને જંખી રહી છે, એક બાજુ આ પ્રમાણે મહાત્માના દિલમાં ભવ્ય મંથન થતુ હતું ને બીજી બાજુ માનવતાની કમ્પેઆમનના રૂપરેખા શેરડાઓ દિલમાંના દેડને લાલ રંગે જતા હતા. ત્યારે બાપ બોલ્યા કે હવે મને ધરતીનો છેડો દેખાય છે. હવે હું એક કમલું પણ દાંધી શકું એમ નથી. આ બલિદાનોનો આખરી ભોગ હું ખનું એ જ સારું છે. એમ કહીને એમણે મોતને દંડોળાને કણું કે, - જીક ભાષ ! હું હવે તૈયાર થઈ ચેલો છું. મારી મજલ તો ધણી બધૂની રહી મધ. એક જોતાં તો—

મારે હોંશ તો ખાસ હતી મારા ખૂનના —
ખાસી જનોના મિલાપ તણી
મારે હાથ હતી બૂદ્યા સિંહોને ભોઠમાં
પેસીને પીઠ. પ પાળવાની

બિહારની રક્તવર્ષા જૂનિમાંથી પરવારી અને મારે ન્યા ન્યા કર્મેઆમ થયે છે એ જૂનિ ઉપર વિચરવા ધણી હાથ હતી મારા લોહીના તરરમાંનો એટલા ધણી ઉતરેલા હતી. અને સિંહ જેવા જુખ્યા-વરૂઓની ભોડમાં દાય નાખી નાખી તેમની પીઠો યાખડવાના મારે ધણા એવંતા હતા. પણ હવે એ બર નહિ આવે. હવે તો આ આખરી યજ્ઞભૂમિ ઉપરથી ઉઠાય જ કેમ ? એમ કહીને એ સંતે સારાવે વિશ્વની માનવતાને આખરી જુદાર કરી જણાવ્યું કે મારા ગમ રામ વાંચો.

સો સો રે સલામ મારા ભાંડુકાને કહેજો...રે જાજેરા જુદાર જગને કહેજેરે હો...છ.

મળાયું ન હોય એને માફમાફ કહેજો....રે રૂદિયામાં રાખી અમને રહેજો હો...છ.

આ આખરી જુદારે સારા વિશ્વમાં ધરતીકપ અને ખળમળાટ મચાવી દીધો. ત્યારે દિલમાંતા રહે એમાં નવાઈ શી ? પણ પંખી પ્રાણીઓ અને કુદરત પણ થંભી મધ, પાટનગર દિલ્હીમાં, તાર ઉપર તારોના પ્રવાહ ધસવા લાગ્યા, દરિયાપારના દેશોના કેબલના શેરડા ખળમળી ઊઠ્યા. અને બીજી બાજુ મહાત્માજીનો આત્મા વિશ્વશાંતિના અતજ જોડાણમાં પ્રવેશ કરતો જતો હતો. અને કુનિયા કાળી ભીડી, મહાત્માજીને આ યજ્ઞકુંડનો બલિ થતા અટકાવો પોકારો વધ્યા. વેદના જાગત ખતી, ત્યારે દિહુ અને મુસ્લિમની એકતા કરવાવાળા મિશનરીઓ મહાત્માજીની યજ્ઞભૂમિ આગળ પ્રગટ થયા. અને વિનંતી કરી કે બાપ કોઈ દિશાએ આજ પારલું કરે, આખું વિશ્વ કાળી ઊંડું છે

સતે કણુ કે મારી ધરતો કણુપ કપ શકે એમ હોય તો જ આ યજ્ઞભૂમિ ઉપર તમે વચન આપનો મિશનરીઓ ગજારાયા, પોતાની જાતને અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા કે, આપણાથી વચન પગારી ? મહા-ત્માજીની ધરતો આ આપણા જુડાં કસેવેરા પાળી શકશે ? એ તો બધા વિચાર કરવામાં શાકાયા ત્યાં તો ડોક્ટરોએ પોતાના હાથ અંધેરવા માંડ્યા અને જુએડીનો પણ જાહેર કર્યો કે, મહાત્માજીનો જીવનદીપ કાળિ પડતો જાય છે. ૩૬ કલાક સુધીની અમને આસા છે.

ત્યાં તો તુરત જ માનવજાતની આરજુ મિશનરીઓના મળામાં બેસી મધ અને તેઓએ કણુ કે બાપુ આપની ધરતો સત્વર અમને જણાવો. એ પાણવાની અમે આપના ચરણો આગળ પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ. તે વખતે બાપુનો આત્મા તો જાજને રંગાયેલો હતો. એટલે પુરાણો લોકમજનોના દાળો ગાતા ગાતા બાપુએ મિશનરીઓ આગળ પોતાની ધરતો રજૂ કરવા શરૂઆત કરી.

તમેરે હિરો ને અમે લાલ, -
એકીરે દોરામાં ઢોળું પ્રોવોયા હો...છ.

મારી શરતુ તો આવી કપરી છે, તમે ધીરજથી સાંભળો.

ઈસ્લામ અને હિંદુમાંથી ગમે તે એક હિંદુ એ હિંદો અને અને ઈસ્લામ એ લાહ અને અને એ બન્ને સંપત્તિ મારા લક્ષિતનાં દોરામાં એકસાથે પોતાવાદ બધ તો જ મારા આત્માની જે આ ભવેત યુગાતી બધ છે. એ ફરી વખત સતેજ અને.

અને વળી ખીલુ.

તમે જે થયો ને અમે કેળ

એકી થે કયારામાં દોહું રોપીયાં હો....છ.

એવી જ રીતે હિંદુ અને ઈસ્લામ બન્નેમાંથી એક થયો અને અને ખીલો કેળ અને અને કારતના આ સતના કયારામાં એકીસાથે રોપાય અને બનેની સુમધ સાથે મેકેકાય તો જ મારા મુસ્લિમ હું પાછું દેહી ચાકું એમ છું.

અને તમને બહુ શું કહું આ માળખા જેવું કમવર આવના અને આદર્શનાં સિદ્ધાંત ઉપર ટકી રહું છે.

તમે જે પાણી ને અમે પાળ

એકી થે કયારામાં દોહું રોપીયાં હો....છ.

એવી જ રીતે હિંદુ અને ઈસ્લામ બન્ને કામોમાંથી એક પાણી અને અને ખીલો એવી પાળ અને અને એવી રીતે માનવતાનું સરોવર ખનવા એકબીજા પ્રતિદા થયે ત્યારે જ એમાંથી શાંતિ અને સંપૂર્ણતા ઊભી થાય. આમ થાય તો જ આ આનંદ-સંહારની જ્વાળાઓ અને બાળતી અટકે, બાકી તો—

રોઈ રોઈ કેને સંભળાવું

ઉડા દુઃખ કેને સંભળાવું

રૂડીઓ રૂવે જે માંડહો ભીતર જડે....હોછ.

અનંતનહતની વચ્ચેથી આગળ ધસ અને કામની એકતાના મિશનરીઓ પ્રતિદા થયે છે અને બાપુ લીધુનો રસ લેશ ઉપવાસ છોડી પારણા કરે છે. ન્યૈતવમાં ફરી તુરત જ પ્રાણ પ્રબળી છે અને પ્રકાશ માનવતાને સત્યપથ બતાવે છે.

પણ અફસોસ આ તો માનવતાના આકંઠને સાંત્વન આપવા ખાતર જ આ આખરી પ્રકાશ સતે પૃથ્વી ઉપર પાચરો, મુસ્લિમ દુતને તો મહાત્માએ કયારનું આખરી આમંત્રણ આપી દીધું હતું. દુનિયા ક્યાંથી આ સમરણ સમજ શકે? માતા બાળકને રીઝવવા કંઈક આપી અને ખુશી કરે એમ જ આપણા રાષ્ટ્રપિતાએ આખરી અને છેલ્લે પ્રકાશ વિશ્વની સચરત માનવજાત પર પાચરો અને આપણા આકંઠ કરતાં ઘનને હળવા કર્યાં.

મહાત્માજીની જીવનસંધ્યાના દિવસોની આખરી પ્રાર્થનાઓમાં પોતાના આત્માને બ્રહ્મ કરતા-જગદાતા હતા કે હવે આ જીર્ણ સરીરનો ત્યાગ કરવાનો છે. મોટે આતમરામ તૈયાર રહેજો.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું આ કાબ મહાત્માજીના નિર્વાણનું આખરી મનોમંથન સૂચવી ચલું છે.

સમુદર ઘુલવે છે ફર, વાયુ સુસવે ગાંઠોતુર સમજી ન બરતી કે આ તે આવે છે તુફાન

આ તે આવે છે તુફાન.

હજીએ ન જાગે મારી આતમરામ....

હજી સુધી હે આતમરામ તું કેમ જાગતો નથી? આરે દિશાઓમાં આજ માનવ માનવને ઊંચી રહ્યો છે. વાયુના સુસવાટાઓ ખપ્પર લઈ લઈ અને ગાંઠો તુર બની રહ્યા છે. મને તો કશી સૂઝ પડતી નથી કે આ સમુદ્રની બરતીનો મોગજો આવે છે કે મોઢ મોટી આંધી કે તુફાન આનવતાને ઘેરવા આવડું આવે છે?

હે પહાલા આતમરામ મમે તે હોય પણ તું જાગી જ અને આપણી કૃત્યો સામાન જલદી તૈયાર કરી નાખ અને જો આ—

શબં સંધા ફૂલફૂલે દોર ધીંગા કહકહે

હોજર સો ટહેલ એકે આ સુતા છે સુકાન—

હજીએ ન જાગે...

જીવનનું જહાજ એના બધા શોધો જવાહર સર.

દાર અને મોલાના જેવાઓ ફક્કલા માંગ્યા છે અને મારા હાથમાં જઢાજ (રાષ્ટ્ર)ની લગામના દોરકાઓ પશુ તૂટવા માટે કડકડાટી બોલાવતા જણાય છે. આ ખધા અહોં સર્વે દ'ડેલો આમ હાજર રહેવા છતાં પશુ આ જઢાજનું સુકાન કેમ સુકાની વચરનું હકિગોચર થાય છે ?

હે વહાલા આતમરામ જઢાજ (સરીર)નો સુકાની કાખૂ ખોઈ બેઠો લાગે છે. માટે

હવે તો થાએ છે મોડું 'વિનવું' હું પાચે પડું' મારે તો થાવા બેઠો છે ફેરો આ નકામ.

વહાલા મારા ફેરો આ નકામ

જગોજી જગોજી વહાલા આતમરામ

હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ.

આ હેલ્લી લીલીમાં તો કુદરતને મહાત્માજીએ પગે પડીને આખરી વિનવિત કરી લીધી કે હે નાથ મારી સફરનો આ ફેરો નકામો જવા દઇશ નહિ, તને પગે પડું છું. જલદી આ જઢાજને કિનારે છોડી અને મને પાર ઉતારી દે.

આ હેલ્લી પ્રાર્થનાએ તો બાપુનો આતમરામ ચેતી અને નવી સફર માટે તૈયાર થઈ ગયો હતો. આ મહાન આત્માએ પોતાની બાજી સંકેતી લીધી અને આજળની ગત્રે પોતાના સ્વજનોને બોલાવી કહ્યું કે 'મારા જરૂરી કામના કામગો લાવો. હું બાજો જ એનો ફેસલો કરવા હજુ છું' અને એ સતે તેજ રાત્રે પોતાના મહાકામોનો ફેસલો કરી

અને બીજે દિવસે સાંજે વહાલા સરદારની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હસીને કહ્યું કે, 'સરદાર હવે મને જવા દો મારે પ્રાર્થનામાં જવાનો સમય પૂરો થવા આવ્યો' અને હું 'ઝાઉ' છું. હસીને મહાપ્રવાણ કરતો આ યોગી પગલે, પગલે મૃત્યુનો મહિદાર પોતાની ડાકે ધરતો જતો હતો. આખરે આ મહાન યોગેશ્વર અને વિશ્વની માનવજાતને જીવંતનો સમય નજીક આવી પહોંચ્યો. અને ભરાખર સાપ કાળે પ્રાર્થનામાં જ મૃત્યુના પાર્શ્વે એક અબુધ માનવને નિમિત્ત બનાવી યોગેશ્વરના આત્માને પોતાની ગોદમાં પ્રહણ કરી લીધો. અને એ જ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર મહાત્માજીના પંચમહાભુતના શરીરે ચિરનિદ્રા લીધી.

જગવાન શ્રી કૃષ્ણની વહાલી સરિતા યમુનાના રાજપાટ ઉપર વિશ્વના સમસ્ત માનવકુળે રાષ્ટ્રપિતા મહાન યોગેશ્વરના આત્માને અજસિ આપી સર્વ કૃતાર્થ બન્યા. એ મહાન વિશ્વનિ, મારી નમ્ર શ્રદ્ધાજિ બાપને અર્પણ કરી છું એને પશુ રથાન આપળે.

સ્થાવર જંગમ પાવક પાણી ધરતી બીજ સમાન, સબમેં મહીમા યારી દેખી કુદરતકે કરખાન ના કોઈ મારે ના કોઈ મરતો તેજ એ અગ્યાન ચેતન જીવતો અજર અમર હે યોગી તેજો બ્યાન

બાપુ ! આપનો આત્મા મીતામા સદાયે વરશે રહ્યો હતો અને આખરે આપ ગીતામાં જ સમાયા હતા.

હે રામ !

મારા મરવાથી બધા અંદર અંદર લડવા મંડી પડે તો શું થાય એનો વિચાર પણ મેં કરી રાખ્યો હતો. મેં વિચાર્યું હતું કે બચાવવો હશે તો ઈશ્વર અને બચાવી હશે. અહિંસાથી ભરેલો માણસ મરશે તો તેનું ક્ષણ પણ સાફ જ આવશે....હું તો ગરીબ માણસ છું. મારી કરી વિસાત નથી. તો મારા મરવાથી લડી મરવાનું શું ?

ગાંધીજી

અહીં જ જનમ્યો. ખેલ્યો, કૂદ્યો, મોટા થયો અને એક દિવસ આ જ ધૂળમાં મારો દેહ પણ ધૂળ થવાનો. મારા બાળખંડ્યા પણ અહીં જ જનમ્યાં છે; આ ધૂળમાં ઘર ઘર રમે છે; આ જ નદીનું પાણી પીએ છે અને આ જ વડલાની વડવાઓએ હિંચે છે. જગત એને મસાણીઓ વડે રહે છે. એના વિષે લોકોના હિલમાં અનેક ભત્રાતની ભ્રમણાઓ છે. એનું નામ સાંભળતાં જ મનરોય છે. પણ બસા ! આ રથળમાં ડરવા જેવું છે શું ? જગતમાં બે ડરવા જેવું રથળ હોય તો તે ઘર છે કે બાંધી ધમદમ આવીને ડિપાડી બાય છે. અહીં ? અહીં તો ફક્ત માટીનો દેહ, માટીમાં મળે છે. કુદરતનો એ ક્રમ છે. એમાં ડરવા જેવું છે શું ?

લોકો પણ મારા તરફ આશ્ચર્યભરી આંખે જુએ છે. તેઓના હિલમાં હદ વિશ્વાસ છે કે, મેં શ્વત સાધ્યાં છે. કાકેલોની સાથે મારે દોસ્તી છે. પિશાઓ મારી સાથે રમે છે. અને એક શ્વત તો હમેશાં મારા હુકો ભરી આપે છે. આવી અનેક વિચિત્ર કલ્પનાઓ મારી અને મારા નિવાસસ્થાન સાથે જોડી દીધી છે. પણ તેથી શું ? કાચ એક એવી વસ્તુ છે કે જે વાતોથી ભાગતો નથી; અને કલ્પનાનો કાચ એક એવી હકીકત છે કે જેનું પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પણ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી. છતાં એવું કહીપણ ડાળવાની પણ મને કુરસદ ક્યાં છે ? સવાસ્થી સાંજ સુધી એક અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ સહેરથી મારા નિવાસસ્થાન તરફ વહે છે. મૃતદેહ બળે છે અને આજે હંડી ધર્મ ન થઈ ત્યાં તો બીજા મઠમાં આવી બેઠાં જ હોય છે. અહીં ઉંઝો રહી કોઈ વિચારે તો એને એમ જ થઈ બાય કે આપું જગત મૃત્યુના સુખમાં મળે ધરતી ન રહું હોય ? મોત ! મોત ! મોત ! ચૈન-નવત્ત પ્રાણીઓ રડતાં કકળતાં મારી દુનિયામાં આવે છે. જરૂર મૃતદેહને બાળે છે. અને તે વખતે વૈરાગ્યની અપૂર્વ રખાઓ તેમના મહેરા ઉપર બેઠે છે. ધણીવાર તો એમ પણ થઈ બાય છે કે કદાચ આ માણસ તો અહીં જ રહી પડશે. પણ બધાં વે

મૃત્યુધાતની હદ છોડે છે કે તરત જ જગતનો માદક પતન તેને લાગે છે. શોક, દુઃખ બધું બૂધી તે જગતના પ્રવાહમાં તણાવા લાગે છે. આ છે મારી દુનિયા, હું છું મૃત્યુધાતનો રખેવાળ. લોકો મને મસાણીઓ કહે છે.

મારી દુનિયામાં આજે એક વિચિત્ર ઘટના બની ગઈ. હું મારી ચોરડીમાં પડ્યો પડ્યો ડુછાનો દમ ખેંચી રહ્યો હતો. એકાએક સુગંધની એક પ્રચંડ આંધીએ આખા સ્મરાનને ઘેરી લીધું. વર્ષોની બદબૂધો નાખવાને ભગવાને માર્ગભરી સુગંધ મળે હાલવી ના હોય ! મારું નાક આવી ખુશખૂંથી ટેવા-એણું ન હતું. તે અકળાઈ બેઠું. હુકો પડતો મૂકી હું બહાર નીકળ્યો. નદીકાંઠે સુખડનું મારું હાલવાનું હતું. હિતાવળો ફાળિયું બાંધી હાથમાં કઢીઆળી કાંગ લઈ હું ત્યાં પહોંચ્યો. માડાવાળો ભૈયો પરિચિત જ હતો. છેલ્લાં વીસ વરસથી આ ધમધાટ પર લોકો વહી લાવવાનું જ કામ એ કરતો હતો. એ જ બળદ, એ જ ગાડું અને એ જ રામદુલારી. મને જોતાં જ ભૈયાણ ખોલી બેઠા, “ભાઈ આ જ તો અકા મળ્યો હુઆ. આકાશકે તારે ગીર પડે. એમ કહી માથાનો પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં એણે ચલમ કાઢી. બાણુ પર બળતી એક જુદી સ્ત્રીની ચિત્તામાંથી અંગારા ડિપાડી મેં ચલમની તમાકુ પર ચૂકવે અને રામદુલારીએ દમ ખેંચ્યો.

હું એ કુમારના ગોટામાંથી એની મૃતિ નેહ રહ્યો. તે રોજ સ્મશાનમાં આવે. બે પાંચ દાંપાં કરે અને બ્યારે આવે સારે ચલમ પાછા ગામની બે પાંચ મીઠી વાતો પણ કરતો બાય. પણ રોજના કરતાં આજે એની આંખમાં કોઈ જુદું જ તે જ હતું. “રામદુલારી ! બહા ! આકાશના તારા તુરી પડ્યા તો તો બહુ જ ખરાબ થયું. હવે આ સ્મશાનમાં મારી રાત કેમ જશે ? અંધારી રાતે ખાટલીમાં પડ્યો પડ્યો એ મને જોતાં જોતાં રાત પૂરી કરતો હતો. મારા સાથીદારના એ જ એક સાથી હતા. હવે ?” મેં બારે હેંચ કહ્યું.

બધી રહી હતી. રાતના આટલે વાગ્યા હશે એકાએક દિલમાં નિચાર આવ્યો. 'હાલ ચિતામાંથી એકાદ બે સપ્તકના દુકા ઉપાડી લાવું. 'ઠાણ' મરીમશ્વરનાની ચિતામાં ચૂકવા ખપ લાગશે. એમનો પથ્થુ જનમારો પાવન થાય.' ડાંગ લઇ ચલત કૂંતો કૂંતો હું ચિતા તરફ જવા લાગ્યો, પાસે જ વડલો ઊભો હતો. સેકડો પ'ખીઓ એની ગોદમાં મીઠી નિંદ લઇ રહ્યાં હતા, મેં એના તરફ નજર નાખી. અને આગળ વધ્યો. આ શું ? આ કુર્મ'ધ ક્યાંથી ? માર' માયુ ભમવા લાગ્યું, ચિતા બે જ કદમ દૂર હતી. સુખડના ઢગલામાં જણે આખા જગતની કુર્મ'ધ જણે ઠસી ઠસીને ભરી ન હોય ! નામે હુંએ દીધો પથ્થુ... મારાથી એક ક્ષણેય લાં ન થોભાયું. મેં પૂઠ ફેરવી. અને ધર તરફ ડગ દેવા માંડ્યો. ત્યાં તો જણે ઠાઈ મારાં પગલા ન પકડી રહ્યું હોય ! 'થોભ ! થોભ !' અવાજ આવ્યો. 'એણે ફેલાવેલી કુર્મ'ધને ફાળવાને આખા જગતનું સુખ પથ્થુ એણું છે, મને તેટલાં કૂંસોથી એને ઢાંકવા ચાહો તો પથ્થુ એ ઢાંકાય એમ નથી. નદીથી તો શું સાતે સાગરનાં પાણીથી ધૂએ પથ્થુ એ ધોવાય એમ નથી.'

મેં જોર કરી એક બે ડગ આગળ દીધા. 'તું જણે છે એની પાઈએ પાઈ ઉપર લાખોના નિસાસા છે, ખૂન, અભિચાર, વૃઠ, કાળા બજાર એ બધું જ

એની કૃતિ છે. એની પર એની આ ચૂડી છે. સત્તા છે ફરીથી અવાજ આવ્યો.

હું દોડ્યો. ધર પાસે આવી પહોંચ્યો. ધર પથ્થુ ગંધ ગંધ અછ ગ્રહ્યું હતું. મેં ધરમાં જઈ બંકારિયું ખોલ્યું. થી નહિ ગંધનો પડોઓ હતો, ગોળ નહિ ફર્ગ હતો દુકડો હતો. મેં ચાળા ઉપાડી, ફેંચ્યા પથ્થુ તેમાં ચૂકવા અને બહાર નીકળ્યો

ફરી ઠાણ દોડતું આવી રહ્યું હતું. વિચાર કરું ન કરું ત્યાં તો રામકુલારી પાસે આવી પહોંચ્યો. અને એકદમ ખોલો ઊઠ્યો. 'શામ્ત ! શામ્ત ! મેં કવિયે નહિ વાપ છે ! મેરે ઘરમેં જોર જોર સે ચિત્તા રહે મે ! મુલે જલા દો ! મેં વાપ છું !' ઉસકે સાથ મુલે બી જલા દો !'

અમે ઉતાવળે પગલે ચિતાની પાસે પહોંચ્યા અને રામકુલારીએ નાક ઢાળી ફિપા આગમાં નાખ્યા અને મેં પથ્થુ થી અને ગોળ હોટ્યા. ચિતાની જવાલા લાગી ગઈ અને એ બાકામાં ફિપાની નોટના કાગળામાં બળીને ભસ્મ થઇ ગયા.

હળવે હૈયે અમે ઘેર પાછા વળ્યા. મેં લેખાદાદાના હાથમાં અલમ ચૂડી. કુડીનો હથ યે'ચતાં યે'ચતાં કહ્યું, 'મુલે સોને તક નહિ દિવા ! બારમાર કિલાતે મુલે જલા દો, મુલે જલા દો ! ! મેં વાપ છું ! મેં વાપ છું ! પાર્વકે સાથ વાપકો સી જલા દો !'

★

‘મારી પ્રાર્થના આ છે. અને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. છતાં હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું અને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજીએ મુક્ત ન થયા હોઈએ, તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ હરિજનને ઘેર પ્રવિષ્ટ છું, કે જોથી હું તેમનાં કુખોના પૂરેપૂરો અનુભવ કરું, અને તે ઝોછો કરવા બારે તપશ્ચર્યા કરું.’

—ગાંધીજી.

“૩” રોગોની રૂઢિગત સારવાર રોગ-
નિવારક નથી, પણ રોગદમન કરનાર છે, ”
એ પ્રકારના મારા દાવાનો ધણું કરીને મારા દવા-
વાદી મિત્રો તરફથી ધન્ધાર થશે. તેઓ એમ કહેશે
કે તેમની પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ પણ શરીરમાંથી રોગ-
દ્રવ્ય અને રોગજનું એને કાઢી નાખવાનો છે.

પણ વારત્તવિક પ્રેક્ટિસની ખરેખરી હકીકતો શું
છે ? શું એ હકીકત સાચી નથી કે, “આમરીના
રોગો” મારફતે, કંઈમાળ-ક્ષયના, ઉપદંશ-પ્રમેહના
અને ખસ-ખરજવાના રોગોને, શરીરમાંથી કાઢી
નાખવાનું કામ કુદરતને કરવા દેવાને બદલે, રોગશ્લ-
કોશી, યુમકા, મઝામઝા ઇત્યાદિને કાબી દેવા માટે
પારો, સીસ, જસત અને બીજાં પ્રયોગ એરોની
બનાવટોનો સતત ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ?

હો, વીલે જે એક જીવપૂર્વ સરકારી રસાયન-
શાસ્ત્રી હતો, એણે જોડાકે સમય ઉપર, ચરદી,
સળખમ અને કફના સંજ્ઞાઓએ લોકપ્રિય ઇલાજોની
મદદકર્તૃતા પ્રગટ કર્યાં હતાં. એમાંના દરેક ઇલાજમાં
કોઈ પ્રયોગ અરીજીની બનાવટ કે રત્નકે દવાનો
સમાવેશ થતો હતો. આ એરી દવાઓ નાસિકાઓ,
આસનળી અને ફેફસાં, પાચક અને જનન-અર્ચિસ-
નેકે અવયવોનાં આગ્રહાદક પટોની ઉત્સર્જક પ્રવૃત્તિને
નિષ્ક્રિય કરી નાખીને ચરદી અને સળખમના ઉપ-
દ્રવોમાં રાહત આપતી હતી. પણ આમ કરવા બતાં,
કુદરત જે રોગદ્રવ્યને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતી
હોય છે, તેને તે દવાઓ શરીરમાં પાછું નાખી દે છે,
અને રોગએરોમાં દવાએરોનો ઉમેરો કરે છે.

સત્ત્વનની છરી દારા ચર્લે રોગદમન દવાદારો
થતાં રોગદમન જેટલું જ નુકસાનકારક છે. સૂએલા
એપેન્ડિક્સ અથવા તો રોગી કાકડાને કુદરતી ઇલા-
જોથી મટાડવા માટે, નીરોગી લોકોના સર્જન કરવાના
અને શારીરિક વિષોના ઉત્સર્જને ઉત્તેજકના કામ
કરતાં, એ અવયવોને કાઢી નાખવાની ક્રિયા વધુ
ઝડપી અને દેખીતી રીતે વધુ અસરકારક માલુમ પડે
એમ બને, પણ વિનાશક સારવાર નિસર્જક નથી.

એ સોમના કે તંદુરબો અને અવયવોના બગાડના
મૂળ કારણને શરીરમાંથી દૂર કરતી નથી, પણ કુદરતે
રોગદ્રવ્યોના છૂટકારા માટે યોગ્યતા ઉત્સર્જકોને જ
દૂર કરે છે.

આરીતે બળાત્કારે શરીરમાં સંધરવામાં આવેલાં
રોગદ્રવ્યો બીજા જાગો અને અવયવોને નિર્મળ બનાવે
છે અને એમનો નાશ કરે છે, અથવા તો દરદીની
સામાન્ય તંદુરસ્તીને બગાડે છે.

મારા પોતાના લગભગ પંદર વર્ષના અવકાશ
અનુભવ દરમ્યાન કરવામાં આવેલા અવયવોનો, જેને
નિસર્જકપ્રચારના ચિકિત્સકો, તેમજ બીજા સંપ્રદાયોના
ચિકિત્સકો અને ખુદ એસોપેથીના ચિકિત્સકોના
આમાલિક નિરીક્ષકોનું સમર્થન છે, એ એમ ૨૫૫
રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, જીવન આવસ્થક જાગો અને
અવયવો ઉપર કરવામાં આવેલા એક “મોટા”
ઓપરેશન પછી દર્દીનું સરેરાશ આયુષ્ય ૧૪ વર્ષ
કરતાં પણ ઓછું હોય છે. અને આવા ઓપરેશન
પછી ઘણા મોટા જાગના કેસોમાં દર્દીની સામાન્ય
તંદુરસ્તી પણ પહેલાંના જેવી સારી હોતી નથી.

હવે પછીના ફક્ત એકાદ રોગદમનના કેટલાક
બહુજ બપાવક સ્વરૂપો અને એમના કેટલાક સ્વાભાવિક
હાલના પશ્ચાત પરિણામો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આડાને અરીજીના સત્ત્વ અને ખીજા અરીજીની
બનાવટોથી દબાવી દેવામાં આવે છે. જે આતુરકાંના
સર્વગતિ જેવા કાર્મને સ્થગિત કરી દે છે. અને જો
આ દમનનું પુનરાવર્તન થાય તો દૂરેક સમયમાં કાઢી
કમળિયાતને જન્મ આપે છે.

અમેરિકાની રસીના ઉત્સર્જને અને ઉપદંશના
ચોદાને સ્થાનિક પીચકારીઓથી, કામ દહને અને
પારો, આયોડીન અને બીજાં એરી રસાયનો ધરાવતાં
મોસીકોનોથી અટકાવવામાં અને દબાવી દેવામાં
આવે છે, જે શરીરમાંથી ઉપદંશપ્રમેહના વિષોને
કાઢી નાખવાના કુદરતના પ્રયત્નોને અસરકારક રીતે
અટકાવે છે.

તમામ તાવવાળા રોગોમાં સહનાશકો, જન-રૂપ દવાઓ, રક્તરસો અને પ્રતિવિષો દ્વારા ઓછો-વતી ધાસમેલ કરવામાં આવે છે, અથવા તો એમને એનાથી દવાવી દેવામાં આવે છે. દવાશાસ્ત્રો વિષેના સર્વોત્તમ પુસ્તકો અને કોલેજોમાંના પ્રાધ્યાપકો એમ શીખવે છે કે આ ઉપચારો તાવ ઘટાડે છે, કારણકે એ, "જીવનરસવિનાશક વિષો" છે; એ લોહીના રક્ત અને રસેત કણોને નિષ્ક્રિય કરી દે છે, હૃદયની ક્રિયાને અને શ્વાસોચ્છવાસને મંદ પાડે છે, અને તમામ જીવનાવશ્યક ક્રિયાઓને દબાવી દે છે.

એએની, અનિદ્રા અને વેદનાને સામક દવાઓ, અશ્લીલુની બનાવટો અને ઘેનની દવાઓથી દવાવી-દેવામાં આવે છે. આવા હેતુ માટે વાપરવામાં આવતી દરેક દવા એ એક એવું પ્રયોજ વિષ હોય છે કે જે મગજ અને મસ્તિસ્કના ક્રિયાને નિષ્ક્રિય કરી નાખે છે; અને એ રીતે કુદરતના રોગનિવારક પ્રયત્નોમાં નકાર કરે છે, તેમજ કલ્યાણપ્રદ "રોગનિવારક ક્રાંતિ" ના પ્રક્ટીકરણને વારંવાર અટકાવે છે.

અપરમારના હુમલાઓને અને જીભ પ્રકારની તાણોને મગજ અને મસ્તિસ્કના કેન્દ્રોને મંદ ને નિષ્ક્રિય કરનાર ઓમાઇડાથી દવાવી દેવામાં આવે છે, પણ કદી મટાડવામાં આવતા નથી. આ "સામક", દવાઓ વધુમાં વધુ એટલું કરી શકે છે કે, એ કાળે કરીને મૂઠતા તથા જુદીજુદી બતના લકવાઓ અને બાકેળ પુદ્ગલને જન્મ આપે છે.

હાથ, આ પૃથ્વી ઉપર મળી આવતાં અત્યંત વિનાશક એરો વડે કૃત્રિમ નિરોધ કે ઉત્તેજના ભાજાં કરીને, આ અને એને મળતાં બીજાં અનેક ભાષક પરિણામો અત્યંત ઝડપથી જે બતાવી શકે, તે હું સર્વોત્તમ દાકતર મનાતો નથી ?

માથાનો ખોડો અને વાળનું ખરવું, એ માથાની ચામડી મારફતે થતા દારૂરિક વિષોના ઉત્સર્ગને દારણે હોય છે. એટલા માટે કરવા શોગ્ય કામ તે એ છે કે, આ સલ્વાસર્ગને દાખી દેવો ના બોધ્યો, અને એ રીતે મગજમાં એરોનો સંચય

કરવો ના બોધ્યો, પણ શરીરની અંદર એરનું ઉત્પાદન બંધ કરવું, બોધ્યો, અને નૈસર્ગિક માર્ગોએ એના નિકાલને ઉત્તેજન આપવું બોધ્યો.

માથાના ખોડાના ઈલાજો અને કેશવર્ધક દવાઓમાં ગ્લીસેરીન, એરો સહનાશકો અને કતોખદો હોય છે, જે માથાની ચામડીમાં અને મગજમાં શોષાઈ જાય છે, અને એનાથી ચક્ષુર, શિરોવેદના, રમૂતિ નાશ, મસ્તિસ્કના નિર્મળતા, બહેરાપણું, દ્રષ્ટિ-દૌર્બલ્ય વગેરે ઉદ્ભવે છે.

મથાની જૂઓ અને શરીરના બીજા ભાગો સાથે સંબંધ ધરાવતા એને મળતા જ પરીપટ્ટવીઓ કંઠમાળ અને ખસના રોમ્હેયો ઉપર જાય છે, જ્યારે એ રોમ્હેયો-ખવાઈ જાય છે, ત્યારે જૂઓ જેથી બાવી તેથી જ ચાલી જાય છે. એ કવાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે, એ હાઈ જાયવું નથી.

આ મતને એ હકીકતથી ટેકો મળે છે કે, જે જે લોકો આ ઉપદ્રવકારક જીવજંતા સંસર્ગમાં આવ્યા હોય છે, તે સૌની સાથે એ રહેતાં નથી, પણ તે એવા લોકોની સાથે જ રહે છે કે જેમની આંતરિક અસવા બાહ્ય સહિન અવસ્થા આ પરીપટ્ટવીઓને નિર્વાકરું સાધન પૂરું પાડે છે.

"રોગનિવારક ક્રાંતિ" જૂઓના સ્વરૂપમાં પ્રચટ્ટી હોય એવું અમે સંખ્યાબંધ દાખલાઓમાં જોઈએ છે. એ સમયે એ દરદીઓ અત્યંત સ્વચ્છ યાતાવરણમાં રહેતા હતા, દરરોજ જુદી જુદી ગતની જોડાપથા-રની સારવારો લેતા હતા, અને એ પ ભાગવાનું તો વારતવિક રીતે અશ્વકષ્ણ હતું.

આ લોકોને એકસરખી રીતે એ વાદ આવતું કે, તેમને પહેલાં કોઈ સમયે આ પરીપટ્ટવીઓને ઉપદ્રવ થયેલો, અને એને માટે સખ્ત જંતુનાશક દવાઓ, પારાના મલમો અથવા તે રોગદમનના બીજા માર્ગોના ઉપયોગ કરવામાં આવ્યા હતા.

જૂઓને દૂર કરવા માટે અમે ફક્ત દંડ પાણી અને કાંસડીના ઉપયોગની ક્રિયાવત કરીએ છીએ. જંતુનાશક સાબુઓનો પણ ત્યાગ કર્યો નોંધ્યો.

બાળકોના રોગોના દમનનાં પરિણામો ગરમીના ફેલ્સાફેલ્લી

બાળકોના માથા અને શરીર ઉપર થતા "ગરમીના રવગ્રોમ"ને નામે બાળખાતા ફેલ્સાફેલ્લીને મહત્ત્વોથી, તેથી દ્રવ્યોથી, અશુભા માન્ય થયેલી, કે પછી કેવળ ગરમ પાણીના રનાનથી દબાવી દેવામાં આવે તો તેમના પછી અનેકવાર કંપવા, અપરમાર, કઠમાળિયુ શરીરબધારણુ અને પશ્ચાત્તઃ જીવનમાં ક્ષય દેખા દે છે.

એપ્રિ, રક્તજ્વર, ડિફ્થેરિયા, સ્પાઈનલ મેનીન્જાઈટિસ અને બાંધાવરથાના બીજા તાવવાળા રોગોની કુદરતી ઉપચારોથી જો યોગ્ય રીતે સારવાર થાય તો શરીર ઉપર તેમનું પશ્ચાત્તઃ રોગનિવારણમાં અથવા તો છેવટે શરીર મુદ્દાગ્રસ્તમાં તો આવે જ છે. આ રોગોથી વગેરેના ઉત્સર્ગ માટેની સ્પષ્ટ અને સુબ્યવસ્થિત નૈસર્ગિક પ્રક્રિયાઓ દર્શાવે છે. પણ આ રોગોએ એમને નૈસર્ગિક કેમ પૂરા કર્યા પહેલાં, અને એ રીતે કુદરતને સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિની પુનઃસ્થાપના માટે પુરોત્તમ સમય આપ્યા પહેલાં, જો અટકાવવામાં કે દબાવી દેવામાં આવે તો અસ્વાભાવિક અવસ્થા સ્થિર અને શાશ્વત (હીલી) બને છે.

આ ઉપરાંત રોગની ક્રિયા અટકાવી દેવા માટે વાપરવામાં આવેલા વિષો અને રસોઓ મળીવાર જીવનપરિચયક ભાગો અને અવયવોને કાપમને માટે ખરાબ કરે છે, એ રીતે ક્રોમો ને તત્ત્વજોનું ક્રમશઃ અધઃપતન થાય છે, અને ક્ષય, ગુરદાઓના હીલા બાધિઓ કેન્સર વગેરે માટે જીવરતી અવસ્થામાં માર્ગ મોકળા બને છે.

જોની ખાતરી કાંઈપણ પૂર્વગ્રહ રહિત નિરીક્ષક કરી શકે એમ છે, તેથી આ સ્વતઃ સિદ્ધ હકીકતો, દવા અને ગરમ ચિકિત્સિત ઉપ રોગોના "બેદબરેલા પશ્ચાત્તઃ-પરિણામો"ના ખુલાસો રજૂ કરે છે જ્યાં રોગનિવારણની કુદરતી પદ્ધતિઓ સાચી રીતે અમલમાં મુકવામાં આવી હોય છે. ત્યાં આવા પરિણામો કદી દેખા દેતા નથી. આમાંના કેટલાક હીલા પશ્ચાત્તઃ

પરિણામો તો બહેરાપણું, અધાપો, હૃદયના અને ગુરદાના રોગો, મજ્જાતત્ત્વોના બાધિઓ, મૂડતા, આલ્લકાવો વગેરે જેવાં હોય છે.

રોગદમનનાં પરિણામોના આ તો કેવળ થોડાક સામાન્ય દાખલાઓ છે. આવા તો બીજા સેંકડો દાખલાઓ આપી શકાય, છતાં "દવાવાદ" એવી ખાતરી આપે છે કે, કેન્સર અને બીજા જીવ્યેણુ રોગોના કારણે "અગાત" છે.

એલોપેથીના નિષ્ણાત તરફથી અપા- યલો નિસર્ગોપચારનો સુંદર ઉપદેશ

સ્વ. ડૉ. નીકોલાસ સેનના નીચેના ઉદ્ઘારો રોગના સ્વરૂપ અને મટાક માટેના અમારા જ્ઞાપોને મજબૂત રીતે ટેકા આપે છે. આ વિધાનો એ સુવિખ્યાત સમ્પત્તિ અને ચિકિત્સકના મોંમાંથી બહાર પડતા હોવાને લખેને, જે લોકો પોતે પોતાની એક વિચાર કરી શકતા ન હોવાને કારણે, "નિષ્ણાતો" ના પગ આગળ પ્રજિપાત કરે છે, તેમને માટે કંઈક વળનદાર માલુમ પડશે નીચે રજૂ કરવામાં આવેલા ઉત્તરો, એ રોકરેટર દુનિયાની મુસાફરી પૂરી કરીને ઘેર આવ્યા પછી, શિક્ષકોના હાપોઓના પ્રતિનિધિઓને આપેલી મુલાકાતના અહેવાલમાં લેવામાં આવ્યા છે *

સખ્ત કંમરપટા જાંતુઓનું બીબરોપણું કરે છે. અત્યાહાર અને અતિપોશાક કેન્સરનાં કારણો તરીકે રજૂ થયાં

"ડૉ. નીકોલાસ સેન જે આફ્રિકાના પ્રવાસથી મુકાલે શિક્ષકો પાછા ફર્યા તેમને કેન્સર એ "સંસ્કૃત" રોગ છે, એ પ્રકારની એમની માન્યતાને આફ્રિકામાં પણ સમર્થન મળ્યું હતું.

પોતાના ચાર મહિનાના પ્રવાસ પછી ઘેર આવ્યા પાછા પહેલે જ દિવસે એમણે હાપાના અર્થો ક્રમ પ્રતિનિધિઓ સાથે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ ડાહરની

કિંમતનો સમય-એમના સમયની દર કલાક લેએ થતી નગદ કિંમતને હિસાબે-માન્યો. આ સમય દરમ્યાન એ અને એમના જેવા ગુણવાર્થકા નિષ્ણુઓ ખાદ કરતાં, આજીનું આખું જગત આ કાયદે રાગ વિષે જે કાંઈ જાણે છે, તે કરતાં વિશેષ માહિતી એમણે પૂરી પાડી. એમના પોતાના પાંડિત્યનો સાર એમણે એ વિધાનથી રજૂ કર્યો કે, પ્રારંભિક ભૂમિકાઓમાં શ્વેતોપચારથી થતો સુધારો ખાદ કરતાં, આ રાગ હજીએ અસાધ્ય છે, અને એને અટકાવવાનો સૌથી સારો રસ્તો સ્વચ્છ, સાદું જીવન છે.

ડૉ. સેને એમ કહ્યું કે-આફ્રિકાના આદિવાસી-ઓમાં એમણે કેટલાં સંશોધનોએ એમની એ માન્યતા લઢ કરી હતી કે "સંન્યાસ અને ખીજ સંખ્યાનંપ વિદેશી રોગોની પેઠે" કેન્સર એ પણ સંસ્કૃતિની જ એક પેદાશ છે. "હેમાઇટસ"ને નામે એ જેમને ઝોળખાવતા, એવા એ ઉત્તર આફ્રિકાનાં આદિવાસીઓમાં, એમણે કેન્સરનો એક પણ કેસ જોયો કે સાંભળ્યો નહોતો, અને ગ્રીનલેન્ડના એસ્કીમો લોકોમાં પણ આ રોગ અજાણ્યો છે, એ હકીકત ઉપરથી, એમણે એમ ખાતરી આપી કે આમેહવાને આ રોગ સાથે કંઈજ લાગતુંવળગતું નથી. આમેહવાથી આ રોગ થતો નથી, અને આમેહવાથી એ મટવાનો નથી.

કેન્સર એશારામી જીવનથી થાય છે

"માનવજાત પોતાની ટેવોમાં અને એમાં ખાસ કરીને આહાર ને વસ્ત્રોની બાબતમાં જેટલે અંશે પ્રાણીઓની પાસે જશે તેટલે અંશે એ કેન્સરમાંથી મુક્ત થશે." એમ એમણે કહ્યું. "કેન્સરનો ઉદ્ભવ અત્યાહાર અને એકશારામમાં થાય છે."

"નશાખાજી, ખાધિવાપણું, તથા તંત્ર કમરપટા જેવી ઓઝોની અકુદરતી ટેવો, આ બધી બાબતો બાળકમાં કેન્સરના બીજો રાખવાનું કામ કરે છે.

"અને એને મટાડવાનું આપણે શીખ્યા ના હોવાને લખને, સૌથી સારો રસ્તો તો એ છે કે, આપણે એને જ્યારે અટકાવી શકીએ ત્યારે અટકાવવું

એમણે. બાળકોને જે કુદરતી રીતે સાદામમાં ઉછેરવામાં આવે, અને જે અતિપોષણ અટકાવવા માટે સંભાળ લેવામાં આવે, તો કેન્સરનું નેપથ્ય ધણું ઓછું થઈ જાય. કેન્સર પોતેજ એક અતિપોષિત વસ્તુ છે-એની તંતુમળો કદી પરિપૂર્ણ વિકાસ પામતી નથી, કચણ કે જે હું કાપેને પૂર્ણ વિકસિત કરી શકું, તો હું એ રાગને મટાડી શકું. જે લોકોને એવી ખીજ લાગતી હોય કે એમને એ વારસામાં મળ્યું હશે, તેમને માટે કરવા યોગ્ય વસ્તુ એ છે કે, એમણે-સાદું જીવન સાદી રીતે જીવું એમણે. -સાદી જીવનપદ્ધતિ ધરાવતા લોકોમાં જેવા મળતા એના એક કેસને હિસાબે, રથૂલતા તરફ વલણ ધરાવતા લોકોમાં એવા અનેક કેસો જોવાના મળે છે-અને ખરાબ દાંત, તમાકુ તથા શરીરની આમડી જેનાથી હાસાય એ પ્રમારનાં કપડાંના જેવાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારાં તમામ કારણો ખાસ કરીને દૂર કરવાં એમણે.

આફ્રિકન પ્રબલો અભ્યાસ કર્યો

ડૉ. સેને એ પંડના પૂર્વ કિનારાના એમના આ જળપ્રવાસ દરમ્યાન આફ્રિકન માનવીનો અભ્યાસ કર્યો.

એમણે એમ કહ્યું કે: "એ એક મજબૂત મુસાફરી હતી. એમાં ધણી વસ્તુઓ શીખવાની મળી. મને એ ખાતરી છે કે, વૃક્ષવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં આફ્રિકનો એકજ સામાન્ય વંશની પ્રજા છે. આફ્રિકાના ગમે તે લોકમાં વસતો હોય છતાં એક હબસી તે હબસી જ રહે છે. કારીર જાતિથી માંડીને વનવાસી અને વામનજાતિ સુધીના બધાએ હબસી હેમાઇટ હોય છે.

"એ લોકો મોટે ભાગે સારીરિક રીતે સરસ લોકો છે. ઠીંધ્રુજીઓ ખાદ કરતાં તેઓ પાતળા ને જાંઘા હોય છે. એમનામાં રથૂલતા તરફ નજીવું વલણ હોય છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણી પેઠે તેઓને નથી સંન્યાસ થતો કે નથી વિવૃત્ત સીરાઓ જણાતી. એટલે જ તેઓ કેન્સરથી મુક્ત હોય છે, તેઓ કુદરતી રીતે જીવે છે અને મોટે ભાગે નિરામિષાહારી હોય

છે. જોકે ઉપર તરફના એકઠાનો લોક મિત્રાદારી હોય છે, તોપણ બંને પ્રજાઓ જીવન ટકાવવા માટે કુદરતી રીતે ખામ છે, એટલે જ તેઓ તે રોગથી મુક્ત હોય છે. ત્યાં આગળ બોજન એક કલા ખતે છે ત્યાં આગળ જ ફેસર અત્યંત વ્યાપક અને છે.”

આપણને ત્રાસ દેનારા બીજા અનેક રોગોથી પણ તેઓ મુક્ત હોય છે. ક્યારે બાએ જ કોઈ જાણતું હોય છે, અને તે પણ કેવળ કિનારે કિનારે માલુમ પડે છે, ત્યાં એને ગોરા લોકો લાગ્યા હોય છે. કિનારાના પ્રદેશોને ખરેખરે શાપ તો મેલેરીયા છે પૂર્વ કિનારાના છે ઉપરથી નીચેના ભાગમાં એનો ત્રાસ છે. દરરોજ જૂએ પેટે પાંચ થેન કવીનાઈન અને એક લીજુનો રસ મેવાથી મેં મારી જાતને એનાથી બચાવી લીધી હતી. એ મેલેરીયાનો સરસ ઇલાજ છે, કારણકે મારી આ બધી મુસાફરી દરમ્યાન એ મને કદી લાગ્યું પડ્યું નથી.”

(તબીબી નોંધ:—ડૉ. સેન જાન્યુઆરી ૨, ૧૯૦૮ ને દિવસે ગુજરી ગયા. એમના મરણ પછી બાપાએ એમ જાહેર કયું કે એમના લાગ્યા જળ-પ્રવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી ડોક્ટરે કદી સાળ રહ્યા જ નહોતાં એન્ડીઝ અને બીજા પર્વતોની લીધાને લઈને એમના હૃદય અને મગજના ઘુર્ણન ઉપર મંબીર અસર પડેલી હતી. જમને તો એ આશ્ચર્યકર્ષી પ્રકાર થાય ■ ૩, આ મુનિષ્ણાત ચિકિત્સકના હૃદયરોગ અને મરણ માટે “પદાંતની કિંયાઈ” જવાબદાર હતી કે “દરરોજના પાંચ થેન કવીનાઈન” દોષવાળ હતું.)

હઠીસા રોગોત્તું કરણ-રોગદમન

ડૉ. સેન માયા હતા. એ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વધુ કુદરતી રીતે જીવે તો મોટા ભાગના રોગો અદરશ થઈ જાય.

રોગોત્તું મૂળભૂત કારણ કુદરતના કાયદાઓત્તું ઉલ્લંઘન એ છે. આપણી “સંસ્કૃતિ આજ સુધી મોટે ભાગે જીવનની કૃત્રીમતા અને અકુદરતી રેવોના પ્રતિક રૂપે રહી છે. હાલિયતમાં આદરનારી એક ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિ સાચી સાદાઈ અને જીવનની

નૈસર્ગિકતા સાથે હૃદય અને મનના ઉત્તમોત્તમ સંરક્ષણનો સમન્વય કરીને અર્થત મિત્રાદાર, ઉંમર મરી-મસાલા, દારૂ કાંઈ, ચા, અતિશ્રમ, રાત્રીશ્રમ, લપ, ચિંતા, કામચોંટાળ, તંગ કમરપટાં લીધી એડીના જૂટ, મંદી દવા અથવા આસોંછાસ, કસરતો અભાવ, પ્રેમશૂન્ય લગ્નો, સંતતિનિરાધ. આ સવળા અને “અતિસંસ્કૃતિના” બીજા અનેક અનિષ્ટોએ. ડૉ. સેને ટીકા કરેલ, સંસ્કૃત ગાંધીના વિશ્વબાપી વિનિપાત સર્જવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

આ સારો કે જીવનની નિસર્ગોપમારના કિંમતી-ઓએ અનેક વર્ષો થયા હૃદયોષણ કરી છે, તે શીખવા માટે એમને ઉત્તરમુવૃત્ત અને ક્રાન્તિવૃત્ત સુધી મુખ ફરી કરવાની જરૂર પડી. નૈસર્ગિક જીવનના મેવાઈ પશ્ચિમો વિશે વિશ્લેષ વિવેચન કરતી વખતે એ એટલું ઉમેરી શક્યા હોત કે, જે આઠીવાસી પ્રજાઓ કુદરતના કાનૂનો મુજબ જીવનનિર્માન કરે છે, તે પ્રજાઓ હૃદયરોગ, મંદાગ્નિ, બેચેની, ગાંઠપણ, લોહાકોટર એટલેકે, ચરચરિયો વા, સર્વાંગ લકવા અને સંસ્કૃતિના બીજા અનેક શારીરિકથી પણ સમગ્ર મુક્તજ હોય છે, અને આ પ્રજાઓની સ્ત્રીઓ, “સંસ્કૃત” પ્રજાઓની માતાઓને પ્રસૂતિની જે ભયાનક વેદનાઓ સહન કરવી પડે છે, તે સહન કર્યા સિવાય જ એમના નાજાકોને જન્મ આપે છે.

એ ઉપરાંત ડૉ. સેન વિનાશક હઠીસા રોગોના ક્રોધી વધારાનું અત્યંત ચક્રવર્તુ કારણ પારખવામાં નિષ્ફળ થયા છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ પરિસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ જે ઉંમરોગોત્તું એડી દવાઓ અને અને સર્જર્ગિકલ ઓપરેશનોથી દમન એ છે, તેની તેમજે ઉપેક્ષા કરી છે.

જીવનની જે નૈસર્ગિક રેવોને ઉપર ઉમેળ કરવામાં આવ્યો છે, એનાથી ત્યારે જીવનશક્તિ ઘટે છે, અને નિરુપયોગી પદાર્થ અને એશોનો એટલી હો સચ્ચ થવામાં અનુકૂળતા થાય છે કે સુરત-આંતરંગ, મુરદાઓ, લવચા, અને મલોત્સર્ગના બીજા અવયવો ધરને રવજી રાખી સકતા નથી, ત્યારે કુદરતને સરીર

શુદ્ધિના વધુ ઉગ્ર ઇલાજોનો આશરો લેવો પડે છે, જે એમ ના થાય તો આપણે આપણી પોતાની જ અશુદ્ધિઓમાં ગુંગળાઈ મરીએ. શરદી, સળેખમ, આમડીના ફોલાફોલી, ઝાઝા, યુમર્ડા, ચાંદા, અરવાલા-વેંક પ્રવેદ, રક્તસ્રાવો અને બીજા અનેક પ્રકારના સોજાયુક્ત તાવરાળા રોગો, જે કુદરતની બળાતકારે થતી શરીરશુદ્ધિઓ છે.

અધિક અને પારે આમડીના ફોલાફોલીને પાછાં ઠેકી દઈ શકે. જવમ્મ અને જંતુમ્મ દવાઓ તાવ અને સળેખમને દવારી દઈ શકે. અને આ રીતે શરદી અને દાકાર પોતાની જાતને ઝંખી મટાક માટે અબિનંદન આપી શકે. પણ સાચી પરિસ્થિતિ શું હોય છે ? કુદરતને એનું રોગનિવારણ અને શરીર-શુદ્ધિનું કામ કરતી વખતે નડતર કરવામાં આવ્યું હોય છે. એને પારે, ક્ષીનાઇન, આયોડીન, રટ્રીકનીન વગેરે વધુ અસરકારક વિશે સામે લકવા માટે રોગદમન સામેની લડાઈ પડતી સૂચી પડે છે. શરીરની અંદર રોગદમન હાથે મોળું હોય છે એમાં દવાવિષનો ઉમેરો થાય છે.

શરીરની અંદર દવાઘેરોનો જામવા થયાનો નિષ્ણં-યાત્રમક પુરાવો આંખ ઉપરથી કરવામાં આવતું નિદાન પૂરો પાડે છે. આ મુદ્દો બીજા એક પ્રકારમાં વધુ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે.

ત્યારે જીવનશક્તિ ફરી પાછી પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રખળ બને, ત્યારે કુદરત શરીરશુદ્ધિ માટે બીજો એક પ્રયત્ન, આ વખતે કદાચ બીજા કાષ્ટ દિશામાં કરે; પણ ફરીવાર એના શુભલક્ષી પ્રવાસોનો પરાજય કરવામાં આવે છે. ત્યાંસુધી લોહી અને તંતુઓ નિરુપયોગી પદાર્થ અને ઝેરોથી ઝેટલી હરે બારાઈ જાય કે શરીરનાં રોગનિવારક બળો એમની સામે ઉગ્ર રોગોથી પ્રતિકાર કરતાં અટકી જાય ત્યાંસુધી આ રોગદમનની ક્રિયાનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે. એમાંથી ‘દીર્ઘકાલિન રોગી અવસ્થા’ ઉદ્ભવે છે, જે વૈદકના જૂના સંપ્રદાયના શબ્દકોષમાં ‘અસાધ્ય રોગ’નું માન બીજું નામ છે.

ઉગ્ર રોગોનું દવાઓ, છરી, ક્ષ-કીરણો, રક્તરસો બળાતકારી રસીનું ઝેર, વગેરેથી દમન કરવામાં એવો-પેચિક સંપ્રદાય જેમજેમ વધુ ને વધુ કુશળ થતો જાય છે તેમતેમ હકીકો મંદાસિ, યાતનતંત્રોનો શક્તિશાળ્ય, માંડપણ, લોકોમોટર એટકસ્ટી સર્વોચ્ચ લકવો, કેન્સર, દ્વિતીય અને તૃતીય અવસ્થાનો ઉપદંશ, ક્ષમ અને બીજા અનેક કહેવાતા અસાધ્ય રોગોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં વધારો થશે.

ઉગ્ર રોગોનું દવાઓ અને છરીથી થતું દમન એ જીવલેણ રોગોના ઉદ્ભવનું સૌથી વધારે મહત્વનું કારણ છે, જેની ડોઝ મેને, હકીકો વિનાશક રોગોના કારણે વિષના પોતાના વાતાવિષમાં ઉપેક્ષા કરી છે. આ ખુલાસાઓના પ્રકાશમાં એમણે જે એમના પરદેશોના અનુભવોને અભ્યાસ કર્યો હોત, તો એમને એ માલુમ પડ્યું હોત કે, દુનિયાના જે ભાગોમાં દવાઓની ફુકોનો કુલીફાલી હોય છે, તે જ ભાગોમાં માનવજાતની આ સમગ્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ વિધાનો અતિશયોક્તિ ભરેલા છે, એમ કદાચ કોઈને લાગે. પણ મને અમારી દૈનિક પ્રેક્ટિસમાંથી રોગદમનનાં ચોક્કસ લાક્ષણિક કેસો અને શરીર ઉપર માલુમ પડતાં એનાં પરિણામો તમારી આગળ રજૂ કરવા છો.

સામાન્ય રીતે જેમ માનવામાં આવે છે તેમ, સર્વોચ્ચ લકવો, લોકોમોટર એટકસ્ટી, અને થયરિથો વા દ્વિતીય અને તૃતીય ભૂમિકાના ઉપદંશને લઇને ઉદ્ભવના નથી. પણ ઉપદંશ અને બીજા રોગો મટાકવા માટે આપવામાં આવેલા પારાને લઇને આ રોગો થાય છે. આ કહેવાતા વિશિષ્ટ ચોખી રોગોને જે પારે, આયોડીન અથવા બીજા ઝેરી દવાઓથી દવાવવામાં કે ગુંચવવામાં ના આવે તો જ મહિનાથી ઓછા સમયની અંદર અમે એમને મટાકીએ છીએ. અમે મૂળ ક્ષતમાં કદી ધાલમેક કરતા નથી, પણ આ હેતુ માટે રચાયેલા માર્ગ મારફતે કુદરતને ઝેરોનો ઉત્સર્ગ કરવા દઈએ છીએ.

આ વિવેકયુક્ત સારવાર હેડના, ઉત્સર્ગ અને ચાંદુ શરીરના મળવિસર્ગને દાર તરીકે કામ કરે છે. કેળવણી ઉપદેશ પ્રમેદનું વિશિષ્ટ વિષય નહિ, પણ સાથે સાથે સાગ પ્રમાણમાં આનુવંશિક અને સ્વેપાજીત શાગ દ્રવ્યને પણ આ ક્રિયા દરમ્યાન નીકાલ થાય છે, અને આવા મટાડ પછી દરદીના લોહી અને તત્તુઓ એપ પહેલા હતા તેના કરતાં વિશેષ વિશુદ્ધ બને છે.

ઉપરોક્ત કથનને ઉપદેશ પ્રમેદનાદિ શોભાના ઉપાગ્ન સાથે સકળાયેલ નૈતિક બાળુ સાથે કેષળ લાગતુવળગતું નથી. આ બામતની અદર તો આપણે એકવાર એપ લાથ પડી ગયા પછી, એની વિવેકયુક્ત કે વિવેકશૂન્ય સારવાર વિષે જ ફક્ત વિચાર કરી રહ્યા છીએ. અમે એવું સૂચવવા માગતા નથી કે શરીરને મટાકવા માટે આત્મનો નાશ કરવો એ હિતાવદ્ છે.

આમ હોવા છતાં, આપણને કુદરતમાં જેવી હકીકતો મળી આવે, તેવી હકીકતો સાથે જ આપણે કામ પાડવું નેહ્યે એ ઉપરાંત, મધી બ્યક્તિઓ અને ખાસ કરીને તો સ્ત્રીઓ અને બાળકો અનુભવતા જ આ શોભા ભોગ થઇ પડે છે એમના મનોને બિનજરૂરી બયમથી સુક્ત કરવામાં અને ઉદ્વેશની દ્વિતીય અને 'તૃતીય' ભૂમિકા, જે પારો અથોડિનના ક્ષારો, '૬૦૬' વગેરે શામદમન કરનાર દવાઓની સારવારથી ઉદ્ભવે છે, તેની બયાનક યાતનાઓ અનુકાવવાનો માત્ર જતાવવામાં શું આપણે યોગ્ય કામ કરતા નથી ?

આ ઝેરી દવાઓ મૂળ ક્ષતિનું દમન કરે છે, અને શોભા ઝેરને શરીરની અદર ફેલાવે છે કુદરત આમદીના ફેલફેલો અને શરીરના ભાગોની અદરના ચાંદા મારફતે મનોસ્થિતિ ઉપાડે છે, પણ એમને પણ પારાના બીજા "રસાયણો" થી તત્કાળ દમન કરે છે. ન્યા સુધી શરીર આ હદ સંતૃપ્ત થાય કે જીવનમાં સામે, ઉચ પ્રતિઘરોથી નિહિ, ત્યા સુધી એટલે મળે.

આ શામદમનની ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે, આ "જીવ બળની ક્રિયાશૂન્યતા" ની અવસ્થાને પછી "મટાડ" કહેવામાં આવે છે.

પણ વૈદ્યશાસ્ત્ર આપાપક આ મુદ્દા પરત્વે વિષ સાથે જાણુતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને બ્યાખ્યાની બ્યાસપીડ ઉપરથી ઉપદેશ આવે છે, "ત્યારે મે કે ત્રણ વર્ષની પારાની સારવાર પછી ઉપદેશના લક્ષણો દેખા દેતાં બધા થાય, ત્યારે તમે દરદીને પરણવાની રજા આપી ચકો પણ કદી મટાડની ખાતરી આપશો નહિ.

આ માટે નહિ ? કારણ કે આપાપક એ જાણુતો હોય છે કે, દરેક ચિકિત્સક જેનાથી મુખાદિત્યાર હોય છે, તેવા "આનુવંશિક" લક્ષણો સાથે જ આવા લગનનાં સત્તાનો જન્મતા હોય છે અને એ ઉપગત આવી રીતે સામે થએલો (૧) દરદી ત્યાર પછી ગમે ત્યારે, એના તાળવામાં કાણા સાથે, એના શરીર ઉપર ચાંદા સાથે, હાકાના ખવાઈ જવા સાથે, અથવા તો દ્વિતીય અને તૃતીય અવસ્થાના ઉપદેશનાં બીજા લક્ષણો સાથે હાકતરની ઓદિસમાં આવીને બેસે રહે છે.

જુદા જુદા રૂપમાં આપવામાં આવે છે.

શેડીંગ વર્ષો અઘાઉ, લોકોએટર એટકસીની છેલ્લી ભૂમિકાઓની એક દરદી અમારી સંભાળ હેઠળ હતી. એ વર્ષો થયાં નરકની ચાતનાઓ ભોગવતી હતી. એના શરીરમાં ઉપદંશનો દોષ કદીયે હતો જ નહિ, પણ એના જીવન દરમિયાન ચાર જુદે જુદે સમયે એને દેશભક્ત ખરાબીને મુખપાક કરવામાં આવ્યો હતો. આ અપાનક વિષ એનો કલેજનો વધારો અને કબજાવાત મટાડવા માટે એને મોટી માત્રાઓમાં આપવામાં આવ્યું હતું. એને લાંબને એ બ્યારે પહેલવહેલી ઉપ પારદવિષપ્રયોગથી પીડાઈ, ત્યારે એ કંઈક ચોદ વર્ષની ઉંમરની હતી.

ખીને એક દરદી જે પંદર વર્ષ થયાં “ધીમે ધીમે રીખાઈ રીખાઈને કકડે કકડે મરી રહી હતો” એ પણ એ જ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. એના કોમારકાળના દિવસોમાં એક છાત્રાલયવાળી શાળામાં અભ્યાસ કરતી વખતે એણે પારાણ વિષ શોધ્યું હતું. તે વખતે છોકરાઓમાં પ્રસંગોપાત રોગચાળાના રૂપમાં ફેલાતી ખસ એને ચઢેલી, જે મટાડવા માટે ચોપકામાં આવેલા પારાના મલમોથી એને બે વાર મુખપાક થયેલો. એને પણ એ જ રીતે કઠો ઉપદંશ થયો નહોતો.

એક જીવાન માણસ, જે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મોટો થઈ ગયો છે, એ બ્યારે ચાર વર્ષની ઉંમરનો હતો, ત્યારે એણે આ નાકીક વિષ શોધ્યું હતું. એને તે વખતે એક ખસવિષયુક્ત તબોગ થયો હતો પણ એના કુટુંબના દાકતરને વહેમ આવ્યો કે એને એની પરિચારિકા પાસેથી ઉપદંશનો ચોપ લાગ્યો હશે, એટલે એણે એ બાળકને છ મહિના પાસે ખવરાવ્યો ઉપદંશનું નિદાન મોટું હતું એની અમને કેવી રીતે ખબર પડી ? કારણ કે એ વહેમપડતા ફેલ્લા જેણે પાછળથી એના જીવનમાં કેટલીયે વાર ફરીફરીને દેખા દીધી હતી, એનું કારણ “ખસવિષ” હતું, એમ આખની કનીનિકા ઉપરથી માલુમ પડ્યું, અને એ ઉપરાંત પાછળથી અમર ચિકિત્સકો દ્વારા એ નોકરી

સંપૂર્ણ રીતે સંચયયુક્ત થઈ ગઈ હતી.

આખ ઉપરથી કરવામાં આવતા નિદાન દ્વારા મળતા પુરાવા

અમે આજસુધીમાં એવા સેંકડો દરોની સારવાર કરી છે કે જેઓ કહેવાતા હોમીયો રોગો જેવા કે ચસકા, મનમનંતુના સોજને લાંબને થતી વેદના, સંધીવા, મનમનંતુઓની અશક્તિ, અપરમાર અને મૂંઝતાથી પીડાતા હોય, જે રોગો એમણે “દવા”ના વેશમાં લીધેલાં, કવીનાઇન, આયોડીન, સોમન, સ્ટ્રોન્ટીન, કમરની બનાવટો અને ખીખાં ચિનાશક વિશેનાં કુટ પરિણામોને કારણે ઉદ્ભવ્યા હોય.

વાસ્તવિક હકીકત આ મુજબ જ છે, એની અમને કેવી રીતે ખબર પડી ?

કારણ કે—

(ક) આખ ઉપરથી કરવામાં આવતા નિદાનથી આ એરાનું શરીરમાં અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે.

(ખ) આખની અંદર જેવા મળતા દવાચિકીની સાથે સાથે જ શરીરમાં આ એરોના લક્ષણો જણાય છે.

(ગ) આખમાંની નોંધને દરદીને પ્રતિહાસ ટોકો આવે છે.

(ઘ) નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સા હેઠળ, લાંબા સમય ઉપર દવાઓ અથવા છરીથી દબાએલા રોગો ફરી પાછા “શેગનિવારક કાન્તિ” તરીકે દેખા દે છે.

(ક) આ “શેગનિવારક કાન્તિ”એ દરમિયાન આખની કનીનિકામાંના ચિકી દ્વારા સૂચવાતી દવાઓ, એમનાં પોતાનાં વિચિત્ર લક્ષણો મારફતે અનેક વાર શરીરની બહાર નીકળી આવે છે.

(ચ) જેટલા પ્રમાણમાં એક દવા શરીરમાંથી “શેગનિવારક કાન્તિ” દ્વારા નીકળી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં એના ચિકી આખની કનીનિકામાંથી અદશ્ય થાય છે.

દાખલો તરીકે—

આ વિવેકયુક્ત સારવાર હેડગ, ઉત્સર્ગ અને ચાંદુ શરીરના મળવિસર્ગક દ્વાર તરીકે કામ કરે છે. કેટલે ઉપદેશપ્રમેદનું વિશિષ્ટ વિષય નહિ, પણ સાથે સાથે સારા પ્રમાણમાં આનુવંશિક અને સ્વોપાજીત રોગ દ્રવ્યને પણ આ ક્રિયા દરમ્યાન નીકાલ થાય છે, અને આવા મટાડ પછી દરદીના લોહી અને તત્ત્વગણો એપ પહેલા હતા તેના કરતા વિશેષ વિશુદ્ધ બને છે.

ઉપરોક્ત કથનને ઉપદેશપ્રમેદાદિ રોગોના ઉપાજન સાથે સંજ્ઞાયેલ નૈતિક બાણ સાથે કષ્ટજ લાચરુવળગતું નથી. આ બામતની અદર તો આપણે એકવાર એપ લાગુ પડી ગયા પછી, એની વિવેકયુક્ત કે વિવેકશૂન્ય સારવાર નિષેજ ફક્ત વિચાર કરી રહ્યા છીએ અને એવું મૂલ્યવંશ માગતા નથી કે શરીરને મટાડવા માટે આત્માનો નાશ કરવો એ દિવાલદ છે.

આમ હોવા છતાં, આપણને કુદરતમાં જેવી હકીકતો મળી આવે તેવી હકીકતો સાથેજ આપણે કામ પાડવું નીતએ એ ઉપરાંત, લઘુ બ્યક્તિઓ અને ખાસ કરીને તો સ્ત્રીઓ અને બાળકો આજ છતાંજ આ રોગના ભોજ થઈ પડે છે એમના મનોને બિનજરૂરી બધામાંથી મુક્ત કરવામાં અને ઉદ્ધારની દિતીય અને 'તૃતીય' શ્રમિકા, જે પાસે અયોગ્યતાના કારણે, '૬૦૬' વગેરે રોગદમન કરનાર દવાઓની સારવારથી ઉદ્ધારે છે, તેની ભવાનક ચાતનાઓ અપકારવાનો માર્ગ નલાવવામાં શુ આપણે યોગ્ય કામ કરતા નથી ?

આ ઝેરી દવાઓ મૂળ ક્ષતિવૃદ્ધિ દમન કરે છે, અને રોગના ઝેરને શરીરની અદર દેવાવે છે કુદરત આમદીના હેઠલેદી અને શરીરના જુદા જુદા ભાગોની અદરના ચાંદા મારદરે મનોસર્ગનું કામ ઉપાડે છે, પણ એમને પણ પારાના મનમે અને બીજા " રસાયણો " થી તત્કાળ દુનારી દેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી શરીર આ રાસાયનિક ઝેરોથી એટલી હદે સંતૃપ્ત થાય કે જીવનગળ મૂળ ઉપદેશના ઝેર સામે, ઉચ્ચ પ્રતિકારોથી બિનકુલ પ્રત્યાધાત કરી શકે નહિ, ત્યાં સુધી એટલે મદિનાઓ અને વર્ષો સુધી

આ રોગદમનની ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે આ ' ઝેર બળની ક્રિયાશક્તિ " ની અવસ્થાને પછી ' મટાડ ' કહેવામાં આવે છે.

પણ વેદકીય પ્રાખ્યાપકે આ મુદ્દા પરતે વિંચ સાડે બજીતો હોય છે વિદ્યાર્થીઓને વ્યાખ્યાનની વ્યાસપીક ઉપરથી ઉપદેશ આપે છે, ' ત્યારે એ કે ત્રણ વર્ષની પારાની સારવાર પછી ઉપદેશના લક્ષણો દેખા દેતાં બધ થાય, ત્યારે તમે દરદીને પરજુરની રમ આપી શકો પણ કદી મટાડની ખાતરી આપશો નહિ.

આ મટે નહિ ? મારજુ કે પ્રાખ્યાપકે એ બજીતો હોય છે કે, દરેક મિત્તિસક જેનાથી મૂળ કિત્તર હોય છે, તેમાં " આનુવંશિક " લક્ષણો સાથેજ આવ્યા લગનનાં સતાનો જન્મતા હોય છે અને એ ઉપગત આવી રીતે સામે થએલો (૧) દરદી ત્યાં પછી મને દવારે, એના તાળવામાં કાણા સાથે, જેના શરીર ઉપર ચાંદા સાથે, દાઝાના ખવાઈ જવા સાથે અથવા તો 'દિતીય અને તૃતીય અવસ્થાના ઉપદેશના બીજા લક્ષણો સાથે દાકતરની ઓદિસમાં આવેને જોવા રહે છે.

પારાને અરિમધારણો માટે ખાસ આપણું હોય છે એ કરોડના મજુકાઓમાંથી અને યોપરીના દાઝાઓમાંથી રરગ કરતો કરતો મગજ અને કરેજનજીના મનમદ્રવ્યમાં પહેંચીને ત્યાં સોને અસલ શિરોવેદના મનમદ્રવ્યને લગતાં લક્ષણો કળીનક વેદના, વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. ઉચ્ચસોળની આ શ્રમિકાઓને, ચોડાક વર્ષો સુધી મનમદ્રવ્ય અને રક્તવાહિનીઓના સખત થવાની અવસ્થા અનુસરે છે જેમાંથી સર્વાંગી લકરો, લોભાભાવર ઝોટકસી અથવા થરથરિયો વા પરિણમે છે.

આ ભવાનક અવસ્થાઓના ભોજ બનવા માટે ઉપદેશપ્રમેદ વિશિષ્ટ રોગો લાગુ પાડવાની પણ જરૂર નથી પારો આયોદીન અને બીજા વનાશક રસાયનો બીજા સખ્યાપક વ્યાધિઓ માટે અનેક

જુદા જુદા રૂપમાં આપવામાં આવે છે.

ચોક્કસ વર્ષો અગાઉ, લોકોએટર એટકસીની છેલ્લી ભૂમિકાઓની એક દરદી અમારી સંભાળ હેઠળ હતી. એ વર્ષો થયાં નરકની યાતનાઓ ભોગવતી હતી. એના શરીરમાં ઉપદ્રવનો દોષ કદાચ હતો જ નહિ, પણ એના જીવન દરમ્યાન ચાર જુદા જુદા સમયે એને કેરોમસ ખવરાવીને મુખપાક કરવામાં આવ્યો હતો. આ ભયાનક વિષ એનો કલેજને બાધ અને કષ્ટજ્વાલ મટાડવા માટે એને મોટી માત્રાઓમાં આપવામાં આવ્યું હતું. એને લાંબને એ ત્યારે પહેલવહેલો ઉચ્ચ પારદવિષપ્રયોગથી પીડાઈ, ત્યારે એ ફક્ત ચૌદ વર્ષની ઉંમરની હતી.

ખીજે એક દરદી જે પંદર વર્ષ થયાં “ધીમે ધીમે રીઆઈ રીઆઈને કકડે કકડે મરી રહ્યો હતો” એ પશુ એ જ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. એના કૌમારકાળના દિવસોમાં એક છાત્રાલયવાળી શાળામાં અભ્યાસ કરતી વખતે એણે પારાણ વિષ શોષ્યું હતું. તે વખતે છોકરાઓમાં પ્રસંગોપાત રોગચાળાના રૂપમાં ફેલાતી ખસ એને થયેલી, જે મટાડવા માટે ચોપવામાં આવેલા પારાના અલગોથી એને બે વાર મુખપાક થયેલો. એને પશુ એ જ રીતે કદી “ઉપદ્રવ” થયો નહોતો.

એક જુવાન માણસ, જે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મોટા થઈ ગયો છે, એ ત્યારે ચાર વર્ષની ઉંમરનો હતો, ત્યારે એણે આ નાકીંક વિષ શોષ્યું હતું. એને તે વખતે એક ખસવિષયુક્ત ત્વચોગ થયો હતો. પણ એના કુટુંબના ઘાતરને વહેમ આવ્યો કે એને એની પરિચારિકા પાસેથી ઉપદ્રવનો ચેપ લાગ્યો હશે, એટલે એણે એ યાજ્ઞકને છ મહિના પહેલાં ખવરાવ્યો. ઉપદ્રવનું નિદાન મોટું હતું એની અમને કેવી રીતે ખબર પડી? કારણ કે એ વહેમપડતા ફેફલા જેણે પાછળથી એના જીવનમાં કેટલીયે વાર ફરીફરીને દેખા દીધી હતી, એનું કારણ “ખસવિષ” હતું, એમ આંખની કનીનિકા ઉપરથી માલુમ પડ્યું, અને એ ઉપરાંત પાછળથી સમય ચિકિત્સકો દ્વારા એ નોકરડી

સંપૂર્ણ રીતે સંશયયુક્ત થઈ ગઈ હતી.

આંખ ઉપરથી કરવામાં આવતા નિદાન દ્વારા મળતા પુરાવા

અમે આજસુધીમાં એવા સેંકડો કેસોની સારવાર કરી છે કે જેઓ કહેવાતા હરીલા રોગો જેવા કે ચક્કા, મનમનપુના સોજાને લાંબને થતી વેદના, સંધીવા, મનમનપુએની અશક્તિ, અપરમાર અને મૂઠતાથી પીડાતા હોય, જે રોગો એમણે “દવા”ના વેશમાં લીધેલાં, કવીનાઇન, આયોડીન, સોમન, સ્ટ્રીકનીન, ક્રમરની બનાવટો અને ખીજાં વિનાશક વિશેષાં દુષ્ટ પરિણામેને કારણે ઉદ્ભવ્યા હોય.

વાસ્તવિક હકીકત આ મુજબ જ છે, એની અમને કેવી રીતે ખબર પડી?

કારણ કે—

(ક) આંખ ઉપરથી કરવામાં આવતા નિદાનથી આ એણે શરીરમાં અસ્તિત્વ રપટ રીતે માલુમ પડે છે.

(ખ) આંખની અંદર એવા મળતા દવાચિક્તોની સાથે સાથે જ શરીરમાં આ એણેના લક્ષણો જણાય છે.

(ગ) આંખમાંની નીંધને દરદીને ઇતિહાસ ટેકા આપે છે.

(ઘ) નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સા હેઠળ, લાંબા સમય ઉપર દવાઓ અથવા છરીથી દવાઓના રોગો ફરી પાછા “રોગનિવારક કાન્તિ” તરીકે દેખા દે છે.

(ક) આ “રોગનિવારક કાન્તિ” આ દરમ્યાન આંખની કનીનિકામાંના ચિક્તો દ્વારા સ્વયંવાતી દવાઓ, એમનાં પોતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો મારફતે અનેક વાર શરીરની બહાર નીકળી આવે છે.

(ચ) જેટલા પ્રમાણમાં એક દવા શરીરમાંથી “રોગનિવારક કાન્તિ” દ્વારા નીકળી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં એના ચિક્તો આંખની કનીનિકામાંથી અદશ્ય થાય છે.

લાંબલા તરીકે—

- (ક) આંખ ઉપરથી કરવામાં આવતા નિદાનથી મગજના પ્રદેશમાં ભારે પ્રમાણમાં કવીનાઇનવિષ-સંચય માલુમ પડે છે.
- (ખ) એને લઇને અરે દરદીને કોઇ પણ જાતના પ્રશ્નો પૂછવા સિવાય એમ કહેવાને શક્તિમાન થઇએ છીએ કે, એ કપાળના સખત દુખાવાથી પીડાઈ રહ્યો છે, એના કાનમાં ગજગજાટ થાય છે, તેમજ એ બહુ જ કુખ્ધ છે, અને એ જ રીતે કવીનાઇન વિષપ્રયોગનાં વિવિધ લક્ષણોનાં અહેવાલ અમે રજૂ કરીએ છીએ.
- (ગ) દરદીના ઇતિહાસ ઉપરથી એ હકીકત માલુમ પડે છે કે એણે શરદી, ઇન્ફ્લુએન્ઝા અથવા મેલેરિયા માટે મોટા જથ્થામાં કવીનાઇન લીધું હતું.
- (ઘ) અમારી નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સાની પદ્ધતિઓ હેઠળ દરદી સુધારો અનુભવે છે; એનું શરીર-વધારે બળવાન બને છે; અને મલોલ્સર્જની અવયવો વધુ છૂટથી કામ કરે છે; છૂપાં એા એમની છુપાવાની જગ્યાઓમાંથી હાલી બીડે છે, એટલે રોગનિવારક કાન્તિઓ દેખા દે છે. આવી રીતે શરૂ થએલી મલોલ્સર્જની ક્રિયાઓમાંથી હમ વિષપ્રયોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો રિકાસ પામે છે. મલોલ્સર્જની કાન્તિઓની સાથે સાથે શિશોવેદના, કાનમાં ગજગજાટ, નાકનું સજીવન, અરિથવેદના, મગજાતંત્રુદાહ, મોંમાં કવીનાઇનનેા કાક રવાા વગેરે માલુમ પડે છે.
- (ડ) દરેક રોગનિવારક કાન્તિની જો નૈસર્ગિક રીતે સારવાર થાય, તો એનાથી આંખમાંના રોગનાં અને હવાગોળના ચિકોમાં ધટાડો થાય છે.

સુખી જીવન ગાળવા માટે બચત કરો

આવી કારમી મોંઘવારીમાં નાણાંની બચત શી રીતે થઈ શકે ?

બિનજરૂરી તેમજ વધુ પડતો ખર્ચ કમી કરી બચત થઈ શકે.

કરેલી બચત મુરક્ષિત રાખવી શી રીતે ?

બચત કરેલી રકમના

ના. હિંદ સરકારના સંપૂર્ણ આયપતવેરા મુકાબલે ટકા વ્યાજ આપતા

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટ ખરીદો

૧ આ સર્ટીફિકેટ ખરીદવામાં સરળ છે તેમજ વરાવવામાં પૂરતી સગવડવાળો છે.

૨ ખરીદ કર્યા તારીખથી રૂ. ૫ નાં દરનાં ઓક વર્ષ પુરૂ થયેથી અને રૂ. ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦ ના દરનાં દાહ વર્ષ પુરૂ થયેથી વ્યાજસહ વરાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી

પોસ્ટ ઓફીસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો
અથવા

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર તથા સ્થાનિક અધિકૃત આડતીયાને મળો.

અધિકૃત આડતીયા તરીકે નિમવા અરજી કરો :

(૧) પ્રકાશન ખાણ, વડોદરા. (૨) સ્થાનિક, વહિવટદાર, મહાલકારી

[ગામડામાં ધરવાલી ગયેલાં દુરાચાર અને જાતીય વિકૃતિના, લેખકે નજરે જોયેલા, તપાસેલા અને એમની જ સારવાર કે દેખરેખ તીચે બનેલા. કિસ્સાઓને માત્ર નામ ફેરવીને એની એ જ રીતે અહીં મૂક્યા છે. 'આવા કિસ્સાઓનું પ્રકાશન કરવું કે નહિ, શિષ્ટ સમાજની રુચિ તો આથી નહિ સ્થાય' એવો વિચાર મનમાં આવેલો, પણ એવી કોઈ માનસિક ગલીપગી માટે આ કિસ્સાઓ નથી. આ કિસ્સાઓનું આલેખન કેવળ ગામડાનો એક ભાગ ક્યાં જઈ રહ્યો છે, એના રંગોનું સૂણ ક્યાં છે, તે તપાસીને તેના નિવારણમાં કાંઈક ઉપયોગી થવાય તે હેતુથી કથું છે. આશા છે કે વાંચકો આ હેતુને લક્ષમાં રાખશે.

—સંપાદક]

એનું નામ પુરી. ગોરૂ અંગ, ધારીહું શરીર અને નમણા નાકથી એ જુદો જ તરી વરતી, એના કપડાની ચોખખાઈ, એની ભોલવાની રીત અને કામકાજનો વળાટ સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે તેવા હતા. આખા કાળી કામના દીંબામાં એ જુદા જળની માછલીની જેમ જુદો જ ભાત પાડતી હતી. મારા જેવા આગવુંકને કાળી કામમાંથી માત્ર ત્યાં જ મીઠું રંગાગત અને થોડું બહુ આતિથ્ય મળતું. એથી જ મારો એ બાઈ સાથે પરિચય વધ્યો. એક દિવસ એણે વાત કરી: 'આજ તો મને આખી રાત ઊંઘ ન આવી. કોઈ ખસ ખુલ્લીની દવા દોને? મેં એમને સારામાં સારી દવાઓ આપી પણ લવ-લેશ ફેર ન પડ્યો. પંદર વીસ દિવસની દવાઓ પછી મેં એને કહ્યું: ખસ તપાસવી જોશે. જોવા વિના એની જાતનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. એ બાઈ તો શર-માઈ ગઈ અને વગર દવાએ ચાલી ગઈ. પાંચ સાત દિવસ બાદ આખના આંસુ પાડતી પાછી આવી. અને મેં એને ખસ જોવાની વાત કરી. એણે એની બધી મર્યાદા મૂકી દીધી. લગભગ છાંટી એણે એનાં શુપ્ત અંગે ખુશ્કાં કર્યાં. આખાય ભાગમાં રસીતો. પાર નોતો. ચાંદીની કાળી બળતરા અને ઉપદેશની ફેાડથી એના બધા ભાગો કચકચી ગયા હતા. હું તો હેબતાઈ ગયો. આવી પવિત્ર અને સ્વચ્છ સુધક દેખાતી આ એન-એને આ દર્દ ક્યાંથી? મેં ધીરથી વાત શરૂ કરી! એન તને આ દર્દ ન હોય! તારા ધણીનું ધ્યાન રાખજે. એના સિવાય તને આ દર્દ થાય જ નહિ. બાઈ મોં સંવાદી ગઈ, એની આંખમાં આંસુ હતા. એના શ્વાસમાં નિશ્વાસો હતો. એણે કહ્યું એ.

તો પરણીને ભાગ્યે જ ઘેર આવ્યા છે, એમના શરીરમાં ચેતન જ નથી. ધીરેધીરે એણે એનો છતિહાસ ખોલ્યો.

[૨]

શ્રમમારા બાલપણમાં લગન થયા. મારું શરીર તો ઉકરડીની જેમ વધતું ગયું. મારા અંગે કશાવા લાગ્યા અને મને ઉંમર પણ વહેલી જણાવા લાગી પણ મારા પરણેતરના શરીરનું ઠંકાણું નહોતું-તેમ છતાંય મારી માતા આગ્રહથી એણે આણે તેડી અને મારો ધર સંસાર મંડાવ્યો. એ તો મારાથી સાત નાના મારા પડખામાં નાનકડા છોકરડા જેવા લાગે. એમનામાં હજી કળજીર આવ્યો જ નોતો એટલે એ તો પડખામાં હસકસાટ જીવી જાય, ત્યારે મારી તો રાત ન જાતી. મારા મન અને શરીરના વેગ ક્યાંય ન માય, કોઈ રાત્રિ તો કાળ જવા લાગે. છાતીમાં ઝુંઝ આવે. શ્વાસોચ્છવાસ લરાઈ જાય અને શરીરનો ઉઠાડાટ જાણે છૂર કાઢી નાખશે તેવી તીવ્ર વેદના જીભી કરે પણ એને એની ગમ ન પડે, ઉવટે મેં જ પહેલ કરી-મારા શરીરના બધાય વેગથી મેં એના શરીરને બીંસી નાખ્યું. પણ એનામાં ક્યાંય ઉલ્લાસ ન ફેાવાય, એની આંખમાં ઘેન નોતું, એના હોઠમાં તરસ નોતી-એને ખૂંચી તે મને ધરવાથી ભોગવવો પડ્યો. એના શરીરમાં પણ ચેતન એણું. મારી તરસ ન છીપી. આ ઝુંઝમાં ને ઝુંઝમાં મારું શરીર લેવાવા લાગ્યું. શરીરમાં રંગનો પાર નહોતું ન ભાવે ખાતું ન આવે ઉંઘ અને કોમ એણી થવાથી સાસરાના મેળાનો પાર નહીં. પરિણામે મેં કાગળ લખ્યા ને મારે પિયર આટા આવી.

[૩]

પિયર ધરે મારી માએ દવાની મથા ન રાખી.

ડોક્ટર અને વેદને જગ પ્રમાણે પૈસા ભર્યા પણ મારો રોગ ક્યાંથી જાય ? એક રાતે મૂંગી અકળામણે મારા શરીરના કામદા વળવા લાગ્યા—મારા અંગો એના વલખાટથી તલસીનલસી ખેંચાવા લાગ્યા અને મારું મુંઝાયેલું મન સાદ પાડીને રક્ષા લાગ્યું. તેજ દિવસથી માને ઘેર જીવાના કાકલા બેઠા, મારા હાથ પર દોગના આંકા બધાણા—અને જીવાન રાવણિયાની તરસી નજર મને વધુને વધુ મુંઝવવા લાગી. પણ દોરા-ધામા થાપી ગયા અને મારી માંએ એક દિવસ બમારા સૂઘનની માનતા માની—અમે બધા સવારમાં જવાના હતા. નિવેડની તૈયારી થતી હતી. વિધવા માતા રાંકે રાંટલામાં આ ધુળો મુકાતો ભેઈ મારું મન રકું રકું યદ્ય મયું, મેં નક્કી કર્યું, મારી માને સીધી સીધી વાત કરી દેતી. રાતે રાતા રાતા મેં કહ્યું, મારે છ ધરે નથી જીવું. મરિ મને સાસરિયાનું દુઃખ પૂછ્યું, મેં કહ્યું એમાં કંઈ કેવા જેવું નથી. વાંધો ક્યાં છે ? એમ માંએ પૂછ્યું ?

હું શરમાઈ ગઈ અને સંકોચાતા સંકોચાતા કહ્યું, એનામાં છવ જ ક્યાં છે ? સાવ પોચા અને નમાસા, માંએ વાત પકડી લીધી પણ સામાવાળા લખાણુ ન કરે. મને ઊંડાવવા નેટલા નહોતા અમારી પાસે પૈસા કે નાતની સામે ટકવા નેટલી ન હોતી દિવંત. પરિણામે મા—અને ભાઈભાઈએ મને ધરાડે, એજ ધરે મોકલવાનું નક્કી કર્યું. મેં એનો વિરોધ કર્યો, ત્યાં તો મારા સાસરિયા આવી પહેંચ્યા. ધરમાં ધમાલ ખેલી ગઈ. પહેલા તો મારફટ થઈ. હું વધારે ને વધારે મક્કમ થતી ગઈ. ત્યારપછી સમજવડે આવી, મારા એક સગા મારફટ વાત ચાલી—મેં એને ફાડલો ફાડીને વાત કરી. ત્યાંથી જવાજ આવ્યો. એની ચિતા ન કરવી. તારો જેઠ લોકો છે—જીજી છે. એટલું જ નહીં પણ માટી ઠાવેકો પણ છે. મેં ધસીને ના કહી. એક ભવમાં જો ભવ નહીં થાય. મારે ત્યાં નથી જવું. બસ, આ છેલ્લો પ્રયાસ હતો. જને પણ મારા પર તૂટી પડ્યા, હું રાતોરાત નાસી ને એક ભંગિયાનો આસરો માંગ્યો આપા ! તારા મોળાનું પાંદ દેને ? આ લોકો વટલાઈ ગઈ માની મારો

કેડો છેડો ! પણ ભંગીભાણા ન માન્યા. 'નારે બેન ! હું—પાપમાં' પડું' હું ત્યાંથી ભાગી અને કણખીની વાડીમાં સંતાઈ, શીયાળાની રાતે વાટે મને ઓથ આપી. એક જીવાનિયે મને રાંટલો આપ્યો. ને રાત હું ઝુંપડીમાં સૂઈ રહી.

[૪]

શીયાળાની કારમી ઠંડી ને મારી પાસે તો મારી એ દણી જ હતી. ઠંડી કહે માઈ કામ, રાતે હું તો વાહની પાંદડી પર સૂતી હતી. પેસે જીવાન થોડી થોડી વારે મારી ખજર કાઢી જતો. એણે એક પછેડી આપી અને મને થોડો આધાર મળ્યો. અધરાત પહેલાં તો એણે મારી ત્રણ વાર ખજર પૂછી પણ એની નજરથી હું કરતી હતી. એમાં એક જાતની મેથી ચોટ હતી. 'નારે એવું ન હોય' એમ કહી મેં માઈ મન મનાવ્યું. ત્રીજે પહેરે એ જીવાને પણ મારી નજર જ મૂકાવ્યું, હું સંકોચાઈ ગઈ એ પણ જાણે કંઈ જાણતો જ ન હોય તેમ સૂતો. એણે એના ઓઠાને એક છેડો મારા પર ફેંક્યો. હું મૂંગી રહી જીંધાને જીંધમાં જી નજર આવવા લાગ્યો. હું ધર-ધર કાંપતી રહી. મારું મન રકું રકું યદ્ય મયું. ચીસ પાડીને ભાગી છૂટવાની ઇચ્છા થઈ. પણ હું દબાઈ ગઈ. કંઈપણ ન બોલી શકી એનાથી દૂર ભાગતી રહી. છેવટે એણે જીંધાના ડોળે પ્રેતાના અંગો મારા પર ઢાળ્યા. મેં જોર કરી મારા પગવતી એના સાથ-જોને પાછો દેલ્યો. ને તે દિવસે તો ભગવાને મારી લાજ રાખી. પણ ખીજ દિવસથી મારી શોધ થાકી. કેવા હવેલા તપાસાર્થ ગયા. માણસોએ દોઢદોઢ કરી મૂકી. મારી પાસે પેસા જીવાનિયા મારફટ બધી વાતો આવવા લાગી. મારો ભાઈ તો ફાટી આંખે મારી નાખવાની ધમકી દેતો ધૂમતો હતો. મને અધારા આવ્યા. હું સાવ દબાઈ ગઈ. અને આખો દિવસ વાહમાં જ સંતાઈ રહી.

ખીજ રાતે મારી કારમી કસોટી થઈ. પેસે જીવાનીએ આજ વેળાસર આવી ગયો હતો. એણે કંઈક ગપાટા માર્યા, અને સવાનો ડોળ કરી મારી

સામે જ લાંબાવ્યું. હું પણ સૂતી. એ ધીરે ધીરે મારી પાસે સરતો ગયો. એણે ધીમેથી મારા પકાખામાં હાથ નાંખ્યો.

હું ચૂપ રહી. એ મારી નળખાઇ પામી ગયો. એણે બીન્ને હુમલો કર્યો અને મારામાં છૂપો વેગ જાણત થયો. મારા મનમાં પણ પાપ આવ્યું અને મારી આંખે હા કહી, બસ તે દિવસથી મારી બધી પવિત્રતા ધોવાઇ ગઇ.

આજસુધીનું સાચવી રાખેલું બળ ચાલ્યું ગયું. પવિત્રતાની ખુમારી આસરી ગઇ. એણે મને લપેટી લીધી, તે દિવસથી માંડે વેંચાણ થયું. એ જુવાનિયાનું મિત્રમંડળ હમરાની જેમ ધૂમવા લાગ્યું. અને એક દિવસ તો અગિયાર અગિયાર માણસોએ મને પાંખી નાંખી, હું ચાકી. આ કરતાં એક નેકું શું જુડે ? લાગીને ધીર આવી, અને સાસરિયાનો સાથ લીધો.

બસ તે દિવસથી મારી પવિત્રતા આલી ગઇ છે. તે દિવસે મારા લોહીનો ખૂંખ્યો કોષ ભોળવી ગયો. એમાંથી આ રોગ લાગ્યો છે. મારી જેમ મારા

ગામના આ પંદરે થ જુવાનિયા આજે પીકાય છે, એની તરફના શું હાલ છે એ હું જાણતી નથી. આમ છતાંય આ સમાજમાં હું સહુથી વધારેમાં વધારે પવિત્ર મણાઈ છું. આની દવા હું તમારી પાસે માગવા આવી છું.

આજ તો મેં એમને લેડી ડોક્ટરની સારવાર નીચે મુકેલ છે. અને હવે કંઈક સાંઠે લાગે છે. ગામડા સીરીલીસથી ખરાબ છે. એની શરેરીએને કપાંથી ખખર હોય ? આના ઇલાજ માટે ડોક્ટરો, દવાઓ અને ઇન્જેક્શનો રોપાય છે. પણ રોગના મૂળ જેવી સમાજરચના તરફ આપણું પૂરતું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. આવા અનેક સો-પુરપો પોતાના રોમને સંધરીને ગામડાના અધારા ખૂણામાં પડ્યા છે. એવાઓ માટે જિંદગી એ કોઇ ઉલ્લાસ, આનંદ કે 'હાલક' કરી જીવવાની તમનાવાળું જીવન નથી પણ કેવળ એક ઢસ-રડો છે. આવા માણસો પગ ધસીને જિંદગી પૂરી કરે છે. આ વર્ગનો કોણ વિચાર કરશે ? એમનામાં કોણ નવી શ્રદ્ધા પૂરશે ? એ હિજરાઇ ગયેલા જીવનને કોણ નવપદ્ધતિત કરશે ?

આ પુસ્તકો વાંચ્યા ?

ગગનને ગોખે	નિરંજન વર્મા, જયમલ પરમાર	૩-૮-૦
આપણે આંખણે ઊડનારાં	"	૪-૮-૦
અણખૂટધારો	"	૪-૦-૦
ખંડિત કલેવરો	"	૩-૮-૦
કદમ કદમ ખદાએજ	"	૩-૮-૦
પરિકયાઓ ભા. ૧-૨-૪	"	૬-૮-૦
દેરાદેરાની લોકકથાઓ ભા. ૧-૨	"	૬-૦-૦
રૂપકયાઓ ભા. ૧	"	૩-૦-૦

૬. સન ૧૯૧૫થી એક વર્ષ ગાંધીજીએ દેશની રાજકીય સ્થિતિ વિશે અવલોકન કરવામાં આવ્યું. ૨૫ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને પોને રાજદારી ખાતાના ચુર માનતા હતા. આજે ગોખલેએ એમને સલાહ આપી હતી કે સ્વદેશમાં આવ્યા બાદ ૨ વર્ષ ગામડા અને શહેરોમાં ફરવું, કામ કરનારા આગેવાનોને મળવું; ભોજાની સ્થિતિ નજરેાનજર જોવી કો-એસની કાંઈ પદ્ધતિ ઉંડા ઉતરીને તપાસવી અને ત્યાં સુધી જાહેરમાં કોઈ પ્રધારનો અભિપ્રાય રાજદારી સ્થિતિ સંબંધે ઉચ્ચારવો નહિ. એમણે એજ પ્રમણે બેરોયર મૉન રાખેલું પરંતુ જ્યારે વર્ષ પૂરું થયું ને નવ વર્ષનો પહેલો દિવસ આવ્યો તેજ સાંજે પ્રાર્થના પછી મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું કે હવે આપ કહો કે દેશમાં શું ચાલે છે કે આજ મૉન રાખવાની આપની પ્રતિજ્ઞા પુરી થાય છે અને આપ દેશના ચારખંડ પણ ફરી જુકયા છે.

એમણે નિસાસો નાખ્યો અને કહ્યું કે “બધે નાટારમ ચાલી રહ્યા છે કોઈ દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી.”

મેં કહ્યું: પંજાબમાં તો આખંસમાજીઓ છે. એ પ્રદેશ તો Land of whole hearted people અંતઃકરણપૂર્વક પુરેપુરા ચાલનારા એવા લોકો ત્યાં વસે છે એમ કહેવાય છે. લાલા લજપતરાય નાટક કરે છે ?

દક્ષિણમાં લોકમાન્ય ટીળક છે, એ નાટક કરે છે ! અને બંગાળમાં બેાળ કેકનારા ઊલા થયા છે. પોને જીવ હાથમાં લઇને તો ફરે છે. શું એ નથી સમજતા કે પોને એવું કામ લઇ જોડા છે, કે ફાંસીના લાકડા સિવાય બીજી એમની ગતિ નથી ? એ શું દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી એમ આપ કહો છે ?

ઉપર મુજબ મેં પણ લવાયેલા હૃદયે પૂછ્યું. કારણ કે ૧૯૦૫ની બંગલગંની લડત ચાલતી હતી ત્યારે હું કલકત્તે હતો. “ભગો હિન્દુ-મુસલમા ! બાળે બંગ પરી—”

એવા પ્રેરક ગીતો અને લાપણો સાંભળ્યાં હતાં. પકોટની ઢીલચાલ જોઈ હતી. લાલા લજપતરાયને

અમારા સ્વદેશી મિત્રમંડળે અમદાવાદ બોલાવ્યા હતા; અને બાબ સરખસ કાઢીને સમસ્ત શહેર તરફી એમનો સત્કાર કર્યો હતો. એમના નામ પરથી કાળુપુરમાં લાલા લજપતરાય લાયબેરી અમારા ધુવક મિત્ર સારાભાઈ કાશીપારેખના પ્રયાસથી નીકળી હતી.

દાદાભાઈ જ્યંતી અને ગોખલે જ્યંતી; સ્વદેશકોતનો અને અમદાવાદ પાસેનું; ગોખલે સોસાયટી સને ૧૯૦૨ની મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદે મળેલી અમદાવાદની કો-ગ્રેસ; અમારૂં ઉદ્યોધન માસિક અને લોકમાન્યની ત્રિરંગી છબી. અમારા મિત્ર કીરપાથંકર પંડિતે ૨૫ મગનસોશ ચિત્રકાર પાસે તૈયાર કરાવેલી હિન્દેવોની છબી અને કકાડેલો સ્વદેશી સ્ટોર, અમારી દાદાભાઈ લાયબેરી અને રાત્રિયાળાઓ એ બધું ગાંધીજી જાણતા અમારા મનથી તો અમે રાજકોઠી બનીને અનેક પ્રકારના જોખમ ખેડી રહ્યા હતા અને કંકાલના મોહન પંડ્યા જોડમ બનાવતાં શીખી ગયા હતા અને વનસ્પતીની ફાવ્યો નામથી જોળ કેમ બનાવવા એની ચોપડી છાપીને ઘેરઘેર વહેંચતા હતા. પોલીસ એમની પાછળ ફરતી હતી. ખેડના પૂંજભાઈ વકીલે સનંદ શુભારી હતી અને આજુબંદા નરસીભાઈ અમીને ગેરોમાફડી અને પેસીનીના જીવનચરિત્રો સરકારના સખ્ત ખીંબસ્ત છતાં છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં.

સુરતની ૧૯૦૭ની કો-ગ્રેસ લોકમાન્યે તોડી હતી. અને અરવિંદ ઘોષે વદમાતરમ દેનિકથી ઉમ વિચારો ફેલાવવાનું અને જેલમાં જવાનું જોખમ વહોરું હતું કોકોરી કેસ અને ખુદીરામ જોઝ, લાલ, પાલ અને આલનાં ઉદ્ધામ રાજકારણ જા બધું મારી આંખ પાસેથી પસાર થઈ ગયું અને તેથી લવાયેલે હૃદયે મેં પૂછ્યું કે જ્યાં નાટક ચાલે છે ? ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. એમણે હૃદ સ્વરે જવાબ આપ્યો કે, હું જો જોશો છું તે વિચાર કરીને જોશો છું. એમાંથી એક પણ સખ્ત પાછો એની લેવા તૈયાર નથી.

લાલાજી મોટા માણસ છે એમને વિશે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવો તે ઘુજતા મણાય. લોકમાન્ય માટે

મને અલુચ્છ માન છે અને બંગાળીના ત્રાસવાદીઓને હું ઓળખું છું, એ મરવા તૈયાર છે ખરા પણ એમની પદ્ધતિમાં અને મારી પદ્ધતિમાં ફેર હોવાથી હાલમાં એમને તમે બાળુએ રાખો. બીજા સંબંધે મેં કહ્યું તે તદ્દન સાચું છે.

લોકમાન્ય પૂત્ય છે. પરંતુ ત્રણત્રણ દિવસ સુધી પોતે પોતાને “હું રાજકોટી નથી” એવી સામીતી આપવા જે કેસ મુંબઈ દારૂકોર્ટમાં ચલાવ્યો તે તો નાટકનો જ એક ભાગ હતો. હું એ કેસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વાંચતો અને છુલ્લો હતો અને લાગતું કે એ એમ જટ દહને કેમ કહેતા નથી કે, “હું રાજકોટી છું જ, તારા તરફ હું વફાદાર કેમ રહી શકું ?” જે રીતે તેં મારા દેશ પર રાજ્ય અમલ ચલાવ્યો છે તે જોતાં સાચા દેશ ભક્ત તરીકે હું વફાદાર રહી શકું જ નહીં. હું રાજભક્ત નથી અને તું કહે છે તેવા રાજકોટીને યુનેા મેં કહ્યો છે. એને માટે વધારેમાં વધારે સજા તું કરી શકે તે મને કર. અને એમાંથી છુટીને હું બહાર બાવીશ તો ફરીને પણ હું એજ યુનેાડ કરીશ એમ લોકમાન્ય કેમ કહેતા નથી ?” એમ મને થતું હતું.

હું નાનો માણસ છું. પણ તક મળે તો જતાવી આપું છું કે દેશની સેવા કેમ થાય છે.

પછી એ તકા એમણે જાણી કરી. ગુજરાત સભા હતી પણ મવાલ હતી. એને પોતે સંકલ્પન કરાવી પ્રમુખ તરીકે પેહેલા સર ચીતુભાઈને નીમવાની દરખાસ્ત આવી ત્યારે ઇલ્લું કરીને મારા મિત્ર, તુલસીદાસ મકોડે કહ્યું કે પ્રમુખ તો ગાંધીજી થવા જોઈએ. સર ચીતુભાઈ પ્રમુખ ને ગાંધી સેક્રેટરી થાય એ યોગ્ય નથી

ગાંધીજી કહે હું સેક્રેટરી થઈં એજ જરાજર છે. આ તો તમે મારું અવમાન કરો છો. હું સર ચીતુભાઈની ખીજસત નાં ઉઠાવી શકું એવો તમે મને ધારો છો ? પછી તુલસીદાસ શાન્ત થઈ ગયા અને ગાંધીજી સેક્રેટરી અને સર ચીતુભાઈ પ્રમુખ થયા. ગુજરાતસભા સંકલ્પન થઈ અને પહેલું જ કામ એક સત્યાગ્રહનું શરૂ થયું.

[૨]

કોચરખ સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજી રહેતા હતા ત્યારે બે-ચાર બનાવો તોંધવા જેવા છે.

આશ્રમમાં દરરોજ ટોપલો બરીને કેળાં આવનાં અને આહારશાખના પ્રવીણ ગાંધીજી રવાદ્દલીન બોજનના ફળો તો રાખતા. એ ઝડપુ કેળાંની હતી એટલે રવાલાનિક રીતે કેળાં આવતાં અને એ કેંઈ શટલી કરતાં મોંધાં ન હતાં પણ કોચરખના લોખાને તો મહાધિપતિ મહંતો માલપૂઆ ને દૂધપાક ઉઠાવે છે તેમાં અને ગાંધીજીનાં કેળાંમાં કંઈ ફેર પણ બજાયો નહિ. એટલે એક પરોડે ગાંધીજીને જરા કરાડીમાં પૂછ્યું કે, “કેળાં આવ્યાં કે ?”

ગાંધીજીએ એ જવાબ પ્રાપ્તના પછીની ચર્ચામાં ઉઠ્યો એ કહેં મને આજે એક મામકાના બાઈએ મેલ્યું મારું એને લાગેજ કે આ દેશનાં મરીય લોકો કંઈ કેળાં ખાઈ શકતાં નથી અને અમે રોના ખાઈએ છીએ ? એવું મેલ્યું ખરું છે. અમારે કેળાં ના ખાવાં જોઈએ મેં કાલથી જ કેળાં મંગાવવાં બંધ કર્યાં છે.

અમે તો આ સાંભળીને દિગમ્ભ્ર થઈ ગયા. કોઈ રસ્તે જતો માણસ વગર સમજાયે કંઈ અંધડીત ટીકા કરે તેનો આટલો બધો ગંભીર અર્થ કરેના શું બ્યાજખી છે ? અમે એ વિષે થોડીક દલીલ પણ કરી પણ ગાંધીજીએ તો નિર્ણય કરી ત્યાંથી હતો અને તે દિવસથી વર્ષો સુધી એમણે કેળાં ન લીધાં. દેશ-સેવક રામચંદ્રજીના પેલા ધોખીના વિચારો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને ૩૦ કરોડમાંથી એક માણસને અંધડીત લાગે એવું વર્તન એનાથો ન થાય એવી બીજીય એમની આ રીતભાત હતી.

આ કોચરખને ફૂલે પાણી ભરવા જતાં હતાં તેવામાં કાંઈ એક બાઈના ઘડાને એમનો ઘડો અથડાયો અને એ બાઈનો ઘડો ફુટી ગયો.

બાઈએ લાખસોવાનાં કર્યાં અને પોતાને નુકસાન કરવા માટે બાને માળો સુધાં દીધી.

આ તો મિચારાં રહી પડ્યાં ને ઘેર જઈને ગાંધીજીને બધી વાત કહી. ગાંધીજી કહે કાલે એ બાઈની મારી માંગજે ને ચાર આના એને નુકસાનીના

૬. સન ૧૯૧૫થી એક વર્ષ ગાંધીજીએ દેશની રાજકીય સ્થિતિ વિષે અવલોકન કરવામાં આવ્યું. સ્વ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને પોને રાજદારી ખાતાના શુરુ માનતા હતા. આજે ગોખલેએ એમને સલાહ આપી હતી કે સ્વદેશમાં આવ્યા બાદ ૨ વર્ષ ગામડા અને શહેરોમાં ફરવું; કામ કરનારા આવેવાનોને મળવું; લોકોની સ્થિતિ નજરે રાખીને જેવી કોન્ટ્રીમાં કાર્ય પદ્ધતિ ઉઠા ઉતરીને તપાસવી અને ત્યાં સુધી જાહેરમાં કોઈ પ્રકારનો અભિપ્રાય રાજદારી સ્થિતિ સંબંધે ઉચ્ચારવો નહિ. એમણે એજ પ્રમાણે બરોબર મૌન રાખેલું પરંતુ જ્યારે ૧૯૧૬ પૂરું થયું તે નવ વર્ષનો પહેલો દિવસ આવ્યો તેજ સાંજે આશના પછી મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું કે હવે આપ કહો કે દેશમાં શું ચાલે છે? આજ મૌન રાખવાની આપની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય છે અને આપ દેશના ચારેખંડ પહોં દરી ચૂક્યા છે.

એમણે નિસાસો નાખ્યો અને કહ્યું કે “જયે નાટારાજ ચાલી રહ્યા છે. કોઈ દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી.”

મેં કહ્યું: પંજાબમાં તો બાર્બરસમાજીઓ છે. એ પ્રદેશ તો Land of whole hearted people અંતઃક્રમણપૂર્વક પ્રેરણા માલનારા એવા લોકો ત્યાં વસે છે એમ કહેવાય છે. લાલા લજપતરાય નાટક કરે છે!

દક્ષિણમાં લોકમાન્ય ટીળક છે, એ નાટક કરે છે! અને બંગાળમાં બોંબ કેકનારા લોકો થયા છે. પોને જીવ હાથમાં લઈને તો કરે છે. શું-એ નથી સમજતા કે પોતે એવું કામ લઈ બેઠા છે, કે દર્શિના લોકો સિવાય બીજા એમની ગતિ નથી? એ શું દેશને માટે મરવા તૈયાર નથી એમ આપ કહો છો!

ઉપર મુજબ મેં પણ થયેલા હૃદયે પૂછ્યું. કારણ કે ૧૯૦૫ની બંગાળની લઘવ માલતી હતી. ત્યારે હું કહતો હતો, “જાઓ હિન્દુ-મુસલમાન! બાળે બંધ પૂરી—”

એવા પ્રેરક ગીતો અને લાપણો સાંભળ્યાં હતાં. ૧૮ની હિંદુચાલ જોઈ હતી. લાલા લજપતરાયને

અમારા સ્વદેશી મિત્રમંડળે અમદાવાદ મોલાખ્યા હતા; અને બળ્ય સરખસ કાઢીને સમસ્ત શહેર તરફથી એમનો સત્કાર કર્યો હતો. એમના નામ પરથી કાળપુરમાં લાલા લજપતરાય લાયબ્રેરી અમારા મુખ્ય મિત્ર સારાભાઈ કાશીપારેખના પ્રયાસથી નીકળી હતી.

દાદાબાઈ જયંતી અને ગોખલે જયંતી; સ્વદેશીવર્તનો અને અમદાવાદ પાલમિન્ટ; ગોખલે સોસાયટી સને ૧૯૦૨ની સુંદરન્દનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદે મળેલી અમદાવાદની કોન્ગ્રેસ; અમારું ઉદ્દેશ્યન માસિક અને લોકમાન્યની નિરંજી છબી. અમારા મિત્ર કીરપાણી કર પડિતે ૨૯. મગનલાલ ચિત્રકર થાસે તૈયાર કરાવેલી હિન્દુદેવીની છબી અને કહાડેલો સ્વદેશી રોડ, અમારી દાદાબાઈ લાયબ્રેરી અને રાનિલાળાઓ એ બધું ગાંધીજી જાણતા. અમારા મનથી તો અમે રાજગોંડી બનીને અને પ્રકારના જોખમ ખેડી રહ્યા હતા અને કહલાલના મોહન પંડ્યા જોતજ બનાવતાં શીખી ચયા હતા અને વનસ્પતીની ફાગળો નામથી બોંબ કેમ બનાવવા એની ચોપડી છાપીને ધેરેધેર વહેંચતા હતા. પોલીસ એમની પાછળ ફરતી હતી. ખેડાના પૂંજભાઈ વડીએ સનંદ ઝુમકી હતી અને આજુદના નરસીમાઈ અમીને ગેરોમાઈ અને પેઝીનીના જીવનચરિત્રો સરકારના કમ્પટ બંદોબસ્ત છતાં છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં.

સુરતની ૧૯૦૭ની કોન્ગ્રેસ લોકમાન્યે તોડી હતી. અને અરવિંદ ધોષે વંદેમાતરમ્ દેનિકથી ઉઘાડેલાં ફાગળવાનું અને જોલમાં જવાનું જોખમ વહેવાયું હતું કોફારી કેસ અને મુદીરામ ભોજ, લાલ, પાલ અને માલનાં હિંદુ રાજકરણ આ બધું મારી આંખ પાસેથી પસાર થઈ ગયું અને તેથી મવામલે હૃદયે મેં પૂછ્યું કે આ નાટક ચાલે છે? ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. એમણે દૈવ સ્વરે જવાબ આપ્યો કે, હું જો જોઈશું તો વિચાર કરીને જોઈશું. એમાંથી એક પણ શબ્દ પાછો જોઈ શકા તૈયાર નથી.

લાલાજી મોટા માલુસ છે એમને વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવો તે કૃષ્ણતા ગણાય. લોકમાન્ય માટે

મને ખુબ માન છે અને બંગાળના ગ્રામવાદીઓને હું એળખું છું, એ મરના તૈયાર છે ખરા પણ એમની પદ્ધતિમાં અને મારી પદ્ધતિમાં ફેર હોવાથી હાલમાં એમને તમે બાલુએ રાખો, ખીખ સંબંધે મેં કહ્યું તે તદ્દન સાચું છે.

લોકમાન્ય પૂજ્ય છે, પરંતુ ત્રણત્રણ દિવસ સુધી પોતે પોતાનો “હું રાજકોહી નથી” એવી સાબીતી આપવા જે કેસ મુંઝવે દારૂકાટમાં ચલાવે તો તો નાટકનો જ એક ભાગ હતો. હું એ કેસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વાંચતો અને કુલતો હતો. અને લાગતું કે એ એમ “હા હવે કેમ કહેતા નથી કે, “હું રાજકોહી છું જ. તારા તરફ હું વફાદાર કેમ રહી શકું ?” જે રીતે તે મારા કેસ પર રાજ્ય અમલ ચલાવે છે તે તો સાચા કેસ લગત તરીકે હું વફાદાર રહી શકું જ નહીં. હું રાજકોહી નથી અને હું કહે છે તેવા રાજકોહીને યુનો મેં કહ્યો છે. એને માટે વધારેમાં વધારે સજા હું કરી શકું તે મને કંઈ અને એમાંથી છુટીને હું બહાર આવીશ તો ફરીને પણ હું એ જ યુનો કહીશ એમ લોકમાન્ય કેમ કહેતા નથી ?” એમ મને ચતું હતું.

હું નાનો માણસ છું, પણ તક મળે તો બતાવી આપું છું કે દેશની સેવા કેમ થાય છે.

પછી એ તક એમણે જીવી કરી, ગૂંજરાત સભા હતી પણ મવાલ હતી. એને પોતે સહવન કરાવી પ્રમુખ તરીકે પેઢેલા સર ચીતુભાઈને નીમવાની દરખાસ્ત આવી ત્યારે હાલું કરીને મારા મિત્ર, વલસીદાસ વડીએ કહ્યું કે પ્રમુખ તો ગાંધીજી થવા જોઈએ, સર ચીતુભાઈ પ્રમુખ ને ગાંધી સેક્રેટરી થાય એ યોગ્ય નથી.

ગાંધીજી કહે હું સેક્રેટરી થઈ જોઈ જરાજર છે, આ તો તમે માત્ર અપમાન કરો છો. હું સર ચીતુભાઈની ખીજમત નાં છઠ્ઠાની ચક્રું એવો તમે મને કારો છો ? પછી વલસીદાસ સાન્ત થઈ ગયા અને ગાંધીજી સેક્રેટરી અને સર ચીતુભાઈ પ્રમુખ થયા. ગૂંજરાતસભા સહવન થઈ અને પહેલું જ કામ ખેડા પ્રત્યાગ્રહનું ચરૂ ચતું.

[૨]

કાચરજ સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજી રહેતા હતા ત્યારે એ-ચાર બનાવો મેંધવા જવા છે.

આશ્રમમાં દરરોજ ટોપલો લરીને કેળાં આવતાં અને આહારશાલના પ્રવીણ ગાંધીજી રવારફીત બોજવના ક્ષણે તો રાખતા. એ ખટુ કેળાંનો હતી એટલે રવાભાવિક રીતે કેળાં આવતાં અને એ કેંઈ શટલી કરતાં મોંધાં ન હતાં પણ કાચરખતા લોકોને તો મહાધિપતિ મહંતો માલખૂઆ ને દૂધપાક લડાવે છે તેમાં અને ગાંધીજીના કેળાંમાં કંઈ ફેર પણ જણાયો નહિ. એટલે એક પોતે ગાંધીજીને જરા કરડાકીમાં પૂછ્યું કે, “કેળાં આભાં કે ?”

ગાંધીજીએ એ બતાવ પ્રાર્થના પછીની ચર્ચામાં છેડયો એ કહે મને આજ એક મામડાના ભાઈએ મેળું માયું એને લાજેજ જે આ દેશનાં ગરીબ લોકો કંઈ કેળાં ખાઈ શકતાં નથી અને અમે જોના ખાઈએ છીએ ? એવું મેળું ખાઈ છે. અમરે કેળાં ના ખાવાં જોઈએ મેં કાલથી જ કેળાં મંચાવનાં ખંધ કર્યાં છે.

અમે તો આ સાંભળીને કિમ્મટ મધ ગયા, કાર્ફ રસ્તે જતો માણસ વગર સમજ્યે કંઈ અપધીત ટીકા કરે તેના આટલો બધો મંજીર અર્થ કરવો હું બાળબી છે ? અમે એ રિયે ચોડીક દલીસ પણ કરી પણ ગાંધીજીએ તો નિર્ણય કરી નાખ્યો. હતો અને તે દિવસથી થઈ સુધી એમણે કેળાં ન લીધાં. દેશ સેવકે રામચંદ્રજીના મેલા ધોખીના વિચારો પણ ખ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને ૩૦ કરોડમાંથી એક માણસને અપધીત લાગે એવું વર્તન એનાયો ન થાય એવી બીધણ એમની આ રીતભાત હતી.

જા કાચરખને કૃતે પાણી ભરવા જતાં હતાં તેમાં જાણ એક બાંધના ઘડાને એચવો ઘડો અધકાયો અને એ બાંધના ઘડો ફુટી ગયો.

બાઈએ લાખસોવાનાં કર્યાં અને પોતાને નુકસાન કરવા માટે બાંધના સુદાં દીધી.

જા તો જિયારાં રડી પડ્યાં ન થેર જાંબે ગાંધીજીને બધી વાત કહી. ગાંધીજી કહે કાલે એ બાંધની માફી માંગ્યે ને ચાર બાના એને નુકસાનીના

આપી દેતે.

ખાએ એ પ્રભાવે ક્યું પણ પૈસા એ બાહ્ય એ લીધા નહીં અને ઊલટી ફરીથી લડી. 'જોઇ મોટી તાલેવનની બેટી, પૈસા તે જ દીકા છે અને એનાં તાગ પૈસા વગર બેસી નથી રહ્યાં.'

આવાં તો કેટલાયે હૃદયવેધક કુખ્યા એ દેવતાઇ દંપતીએ મોરે મને વેઠ્યાં છે.

મામા ફક્ત કાકા કાલેલકરની પાછળ અંતેવાસી થયા આજ્યા પણ ગાંધીજીને કોઇએ એત્યા દતા કે આ તો સી આર્મ. ડી-જીવી પોલોસને કોઇ બાત-મીદાર બધાય છે. ગાંધીજીએ એમને કસોટી પર મૂક્યા. આજમને માટે શાકેતુ મોડું પોટલું બાંધીને બજારમાંથી ફરોજ સાંજે લાવવાનું કામ મામાને સોંપ્યું.

એક સાંજે અંપારણ્ય જવા ગાંધીજી નીકળ્યા અને હાલ વાડીવાલ સારાબાઇનું દવાખાનું છે ત્યાં મામા માથે પોટલું મળૂની માફક મૂકેલું ને સામા મળ્યા. પરીક્ષા થઇ સુઝી. અમે તેવી કંઈક કસોટીમાંથી પસાર થવાનું હોય પણ મામાને એ વિષે વિચાર સરખો આવેલો નહીં. ગાંધીજીને કોઇપણ કુકમ હોય પણ, એમને એ શિરસાવંદ્ય હતો.

ગાંધીજી એજ વખતે ગળમળા થઇ જતા એ નજરો નજર નોંધા છે. મહાન પુરોનાં હૃદય કુસુમથી પણ કોમળ અને વજીયો પણ કઠોર કેવાં થઈ શકે છે એમ તે વખતે અનુભવ્યું અને પછીથી તો અનેક વખત એનો પરચો મળ્યો છે.

સુવક સધે ટાઈટોયની જર્જરી ઊગવવાનું નક્કી કર્યું અને સાંજે બંધા સખ્યો સાળમતી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ગયા. હું પ્રચુખ હતો. પ્રાર્થનાવિક બાપથુમાં મેં લીલી સોટીની વાત કરી. એ વાત નીચે મુજબ હતી. ટાઈટોય અને એનો મોટોભાઇ નાના હતા ૧૫૧૨ એક વખત નદી કિનારે ફરવા ગયા. ત્યાં એક સુંદર લીલી સોટી ટાઈટોયને જડી એને એટલી બધી ગમી મઠ કે ચોતાની પાસેથી

સેજ પણ એને દૂર કરે નહીં. મોટાભાઇને જોવા પણ આવે નહીં મોટાભાઇને પણ એ બહુ ગમી ને એટલે સુધી કે ટાઈટોયે જ્યારે એને ન આપી ત્યારે મારીને વઘ લીધી અને ફરી ટાઈટોય ન લઇ લે માટે મોટાભાઇએ એક જ જગ્યાએ રેતીમાં એને સંતાડી દીધી પછી સાથેના છોકરાઓ રમ્યા, ફર્સ અને જ્યારે છેવટે ધર જવાની વખત થઇ ત્યારે બંને બાહ્યએ ભેગા થઈને પેલી સોટી શોધવા માંડી પણ ના જડી. ટાઈટોય લખે ■ કે આખી જિંદગી મેં એ સોટી ના જડી તેને માટે શોક કર્યા જ કર્યો છે. મેં મહાભાઇને વિનંતી કરી કે ટાઈટોયની સોટી બાપને જડી છે તે એમની જર્જરીને વિનસે આપ આ સુવાનોને આપો.

મહાભાઇએ એનો જવાબ બહુ સુંદર રીતે આપ્યો. પહેલા તો એમણે પોતે આ દિવસ જ જુની ગયા હતા તેનાં કારણ આપ્યાં 'ટાઈટોય માંસ શુરુ છે પણ એના મરુતોનો શોક હું કર્યા સુધી કર્યા કરું' એના આદર્શોને જીવનમાં- ઉતારવા હું નિશ્ચિન મહેનત કર્યા કરું છું. અને એ જ થું એનું શ્રાવ નથી કે લીલીસોટી એટલે તો આદર્શ. એ એને જડી હતી. પણ આદર્શ એવી ઝીજ છે કે હાથમાં આવે છતાં ક્ષિતિજની માફક એ આધે ને આધે જતા બધાય છે, ટાઈટોયને લાગ્યા જ કર્યું કે જીવનનું Idial આદર્શ પોતાને ન જ મળ્યું. એના આદર્શ તમે સુવાનો પણ બધા ફળવો અને પોતપોતાની ઉન્નતિ સાધો એ જ મારે તમને કહેવું છે.'

મહાભાઇએ પણ સ્વરાજ્યનો આદર્શ લીલી સોટીની માફક જ હૃદયમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો ભગીરથ પ્રવળે પોતે એ મેળવ્યો પણ અંતિમ થી સુધી એમને એમ લાગ્યા જ કર્યું કે હંમેશા મને પણ રામરાજ્ય હજી કર્યા ■ ?

આંત્ર બળ્ય આદર્શ આપણે સેવતા શીખીએ અને દૈવી અસંતોષ Divine Discontent માં જીવનનિર્મન કરીએ તો કેવું સારું !

ગુજરાતના એક ખૂણા પર આવેલા તારંગા રેશનેથી કે ગાઉ દક્ષિણે અને સાબર નદીથી કે ગાઉ પશ્ચિમે એક ગામ છે. એનું નામ ચાડા. ત્યાં આ પુરુષનો જન્મ થયેલો. ચાડાની પાસે કહેવાય છે કે અશ્વત્થામ જતો હતો ત્યાં એણે તરણથી ટળવળતી ગાયો જોઈ બાણ માણું, પાતાળ વિંધી નાંખ્યો અને મંદાકીની (પાતાળ ગંગા) નો પ્રવાહ ત્યાંથી વહેવા માંડ્યો. હજુ આ બાણગંગા ત્યાં છે.

ચાડા એક સામાન્ય ગામકું છે. એકાદ ગામઠી યુગરાતી શાળા છે. મોટેભાગે લોકો અબણ અને ખેતીને ધંધો કરનારાઓ જ છે.

મીરખાં બહારવટે વહુલો ત્યારે ચાડા ગએલો. ત્યાં હસુબાપાણી કરેલા અને ઉજળિયાત કામ (વાણિયા) ને લૂંટીને ચાલ્યો ગએલો.

પરંતુ આ લૂંટમાં શૂલથી એક બહાનટની ધોડી આવી ગએલી. મીરખાંને પાછળથી ખબર પડી, પોતાની શૂલ બહાનટ પશ્ચાત્તાપ કરીને એણે સારી એવી રકમ સાથે એ ધોડી ત્રીજે દિવસે પાછી પહોંચાડેલી.

ચાડાની એક બાજુ કેવાડાનાં વન આવેલાં છે બીજે પાસે ચંપાના હોડાનાં બૂંડ પથરવાં છે. વગર મહેનતે કુદરતે આવી સુંદર ફૂલવાડી ત્યાં જન્માવી છે.

આવી સુંદર જગ્યામાં રહેવા છતાં શિક્ષણહીન રહેતી ત્યાંના જનતા પ્રત્યે રોષે બરાબરે કાઈ કવિજને ગાયું છે,

આડે, ચંપો કેવડા
ચડ આંખાની કઠઃ
લોક નહિ રસભોગી ત્યાં
ગહાં કરે એંગઠ

અર્થ:—ચાડામાં ચંપો, કેવડા અને આંખાનાં વન આવેલાં છે પરંતુ ત્યાંના લોક એ ઉપભોગ કરી શકે, એને માણી શકે એવાં નથી. એ તો મજૂરી-માંથી જીઆ જ નથી આવતાં, અને આ સુરખ જગાઓમાં ગંધાં રખડે છે.

એ ચાડામાં એક એક પિતાને ઘેર સુંદર નામના એક બાળકનો જન્મ થયો. બાળપણથી જ એને બાણવાનો શોખ હતો. ગામઠી શાળામાં લાણી રલા પછી એને કવિ બનવાની ઈચ્છા થઈ. કવિ થવું હોય તો શિંગળનો અભ્યાસ તો કરવો જ પડેને ! એટલે કવિ બનવા માટે શૂળની પાકશાળામાં શિંગળનો અભ્યાસ કરવા માટે આ પુરુષે શૂળ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

શૂળમાં એમણે શિંગળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરું કર્યો. સાથે થોડીક મંત્રવિદ્યા પણ શીખી લીધી. મંત્રવિદ્યાથી અજબબીભર્યા ચમત્કારો તેઓ કરી ખતાવતા.

લાણીને પાછા આબ્યા પછી આ ઉત્સાહથી તરવરતો પુરુષ પોતાનાં વિદ્યાર્થીશ્રવનના પોતાની જ કામના એક સાથી સાથે આજુબાજુના રાજવીઓને મળવા જવા તૈયાર થયા. એકાદ એ ઠેકાણે એ ગયા પણ ખરા. પરંતુ ત્યાંથી જો મળ્યું એમાંથી પેત્રો સાથી બહું હળમ કરી ગયો. જે મળે તેમાં સરખો ભાગ, એ શરતે આ બન્ને નીકળેલા. પરંતુ મિત્ર હમાખોર નીકળ્યો. નજીવો જ ભાગ એ આપવા માંડ્યો અને આળા કવિ હેવા ઉપર એક કાતિલ ધા થઈ ગયો.

મિત્રનો ત્યાગ કરીને પોતે એકલા જ બાણના ઉંડડી નામના નાનકડા રાજ્યનાં રાજ્યને મળવા ગયા. રાજ્યએ બણ્યાણું કે અમારા રાજકવિને મળો અને એ શું તમારું મૂલ્ય આંકે છે એ વાક્યા પછી તમને શિરપાલ આપું.

લાગવગને જોરે કે બીજાને કાટલે પોતાનું તોલ થાય એ કાઈપણ સ્વયાની માણસ કેમ સહી શકે ? શૂદરસિંહે રાજ્યને કહ્યું કે આપની પોતાની તુલના-શક્તિએ જ માડું મૂલ્ય આંકે પરંતુ રાજ્યને તો પોતાનો રાજકવિ કહે એજ જાખવાકામ પ્રમાણ હતું.

ફૂલ શા કોમળ-કવિ હેવા પર એ ધા પડ્યા. એક મિત્રદોહનો અને બીજો અયોગ્ય મૂલ્યાંકનનો અને.....

એણે નિર્ણય કર્યો કે કવિતાને સમજવાનો કે એનું મૂલ્ય આકાશનો, અધિકારી સમજન આ વિસ્તારમાં નથી. બાકી પૈસા તો ગુણ એક પરંતુ એ પૈસાનો બુખ્યો નહોતો. ગરીબનો છોકરો હોવા છતાં કવિતાકલાના અપમાન કરતા ગરીબી એને વધુ પ્રિય હતી. નિર્ણય થઈ ગયો. કાંઈને ચાચવું નહિ, કોઈ માનવીની કવિતા હવે બનાવવી નહિ.

એક વણિકની દુકાનમાં એણે નોકરી લીધી, મૂઢી વણિકની. મજૂરી ભૂદગની. દિનરાત અવિરત પરિશ્રમ કરે ત્યારે એ માઠ પેટપૂરતું રળતા. કવિતા બનાવવાની પોતાની આવડતને એ કલાની ઉચ્ચતા જાણવી રાખવા એણે હૃદયને બેઠે ખૂણે બંકારી દીધી.

એક સામાન્ય શ્રમજીવીની રીતે એ સાહિત્યજીવે મજૂરી આદરી.

ધણી વખત બનાજની પાચ મજુની શુણે ખળે ઉઠારીને આ કવિ સર્જી જતા હતા.

ઉઠકડી દરમારને બૂદગની આ કાળી મજૂરી દ્વારા શરીર રળવાની વાતની ખગર પડી. પોતાનાં રાજકવિને પૂછતા એણે તો કહ્યું કે “બૂદગની જગજગીમાં તો હું પણ આવી કફું તેમ નથી, એ તો મહાવિદ્વાન છે. એનું મૂલ્ય આકાશની મારી શી તાકાત ?”

ગમને પશ્ચાત્તાપ થયો. રાત્રી પોતે પણ સાધારણ કવિ હતો. એણે એક કાવ્ય બનાવીને બૂદગને નિમંત્રણ મોકલ્યું.

બૂદગ તું એકનાર ઉઠકડી આવ
હું તારી કદર કરું
કવિ ચમકે ચડા મર્મિય
તું શીઠ ઉપાડે કાચળા ?

અહીં ‘દુકાનની’ આકરી મજૂરી અને અપાર કૌટુંબિક વિટંબણાઓ હતી. રૂપિયા રૂપિયા માટે રાજદરબારોને ચાચવા નીકળનાર સંબંધીઓએ મૂદરને સમજાવ્યા કે આવેલ નિમંત્રણનો અરવીકાર ન કરો.

પરંતુ વિદ્યાનો વારસદાર લક્ષ્મીને દાસ કેમ બને ? કોઈકના વખાણમાં પોતાની કાવ્યકલાને રમ દેખાવા કેમ દેવાય ?

અને કવિએ રાજ્યને જવાબ બીડ્યો.

“આજે મેં જોધાણુયા, તબ પાચક થે મજબૂદ
અમ કવિ ઉઠાવે કાચળા, જબ રાક હુવે રગપૂત”

અર્થ:—જોધાણુ એ જોધપુરના રાજા માટે વપરાય, પરંતુ ચણુ અર્થમાં જોધાણુ એટલે જળરજત, મહાનુભાવ, એવા રાજાઓ હતા, ત્યારે માનનારા ઔરવપૂર્વક માનતા, હવે એ મહાનુભાવિતા ગર્ભ. રાજપૂત રાજ સર્જી ગયા. હવે એનાં બોટાં વખાણ કરવા એ કરતા, કાચળા ઉઠાવવા શું બોટા ?

જલતે દેવે, સ્વામ્ય કરીને આ કવિએ, જીવન પૂરું કહ્યું. અયોગ્ય પરીસ્થિતિને લીધે એનું કાવ્યકરણ યોગ્ય પ્રભુશ્રમનોમાં જ નિહીત થઈ ગયું.

૫૦ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૯૮૪માં એ અવસાન પામ્યા મરતી વખતે પોતાનાં બાળકોને પોતાના જટલું પણ એ ન જણાવી શક્યા, કે મારિયતે એમને કોતરી ખાધા.

એમનાં બે દીકરાઓ છે. બે માર મોપડી લવ્યા છે. એક મિલમાં જાય છે. બીજા ભાઈ એક ગ્રેમમાં કે પોલીટર છે. ગુજરાત એમનું એકાદ રમરણ જાળવે તોય ધણું થશે.

ધ્રુવરૂપ

વ્યંકેશ : [આખા સરસીને ઘેરી ઘાંટા ધડિયાળ સામે નજર રહે છે, પછી પથારી પાસેના ટેબલ ઉપરથી ચરમા ઘડાવીને]

એ...હ...ઉશ્શુ !

[આશ્ચર્યથી... પછુ ફરી બરેલી રીતે]

વાસંતી : કોને કહે છે વ્યંકેશ ?

વ્યંકેશ : [ખડાનું શોધી કાઢવા થુંક ગળતો] એ તો આ મારી ચાલતી નથી ના—[કાંઠા ધડિયાળ કોને લગાવે છે]...એ...ને !

વાસંતી : [હસીને] તો...હીક !

વ્યંકેશ : [એકિયાળો હોય તેમ] તારે આ નથી મૂકવી કે શું ? દેટલા વાળ્યા એ તો બે !

વાસંતી : [શોધી] તું કોને કહે છે વ્યંકેશ ?

વ્યંકેશ : [થોમરાતો] હું...હું...હું...હું કોને કહું છું ? હું મને કહું છું.

વાસંતી : તો...હીક !

[થોડીવાર રહીને કાંઈક સંભારતો હોય તેમ]

વ્યંકેશ : સાત-તો થવા આવ્યા. આ નથી આપવાની કે શું ?

વાસંતી : તું આ કોને કલા કરે છે વ્યંકેશ ?

વ્યંકેશ : હું ? હું...હું...હું કોને કહું ? હું આને કહું છું [પોતાની રીટરોએ ખતાવે છે.]

વાસંતી : [હસીને] તો...તો...હીક ! પછુ એ શું તારી વાત સમજે છે ?

વાસંતી : તેર કલાક કામનું રતો.

વ્યંકેશ : એમાં સ્વપ્ન શાનું ? એ સ્વપ્ન હોય તો તો હું ચોતે પછુ સ્વપ્ન ! તું સાત કાળે મને જતો એ'તી'તી એ બૂઝી ગયું ? તું આઠ વાગે મારી સાઠ એ'તી'તી એ પછુ બૂઝી ગયું ?

વાસંતી : ત્યારે ઉશ્શુ ! તું જે વાત કરે છે એ વાત પતી ગયાને ખાસતી એતેર કલાક કામ ગયું છે એ તને ખબર નથી લાગતી. એ તો એ જમાનો જ ગયો. તું તેર કલાક વૈતર કરતો ને હું સત્તર કલાક મહાવૈતર કરતી—ને દિવાળીને દિવસે શેઠ શું બોનસ આપશે. એટલી ચિંતા થાતી એ આખો જમાનો જ પીતી ગયો. તું હજી એ કુસ્વખ જેવી માથાવી દુનિયાને બૂસી શક્યો નથી ?

વ્યંકેશ : આ...હા ! આપણે હજી એ દુનિયામાં જ છીએ એમ સમજીને જ હું આ બોલી રહ્યો હતો ! સાચું વાસંતી સાચું !

વાસંતી : કહે કે તું લસરી કરી રહ્યો હતો ! આ આપણી એતેર કલાક ચર્ચા ફરી ગયેલી દુનિયામાં તારે સાત વાગે કામ જમાનું નથી, તારે આપણી પીને આરામથી નવવાગે જવાનું છે. એ તને ખબર નથી લાગતી !

—ટક ટક... ત્યારે તું કોને કહે છે કે ખરી મરુ છે? હાથની નાકી ભેગો આ પછુ કામ આપે છે.

વાસંતી : [ખેડા યુસ્તાયી] અને એ ઉલ્લુ! હું તને કહું છું તું જુલો મરો છે કે છે-ય!

બંકેશ : કેમ હું જુલો મરો છું? હું મને જોળણું છું. હું બંકેશ, હું તને જોળણું છું. તું વાસતી, હું મરુદાને જોળણું છું...

વાસંતી : [હસતી હસતી આટલામાંથી ફરીને] ઉલ્લુ! ઉલ્લુ! અથા હવે ક્યાં કોઈ પરખણી છે? ક્યાં કોઈ ભાકુલ છે? આ ધર ચાકું કે તારું ક્યાં છે? તું જુલો મરો કે શું? આપણે સરકારી નોકરીમાં છીએ! જો આપણા જેવા તો ડેલ્લા મળા જીવ્યા આંહી આરામ કરે—સામે જો!

બંકેશ : ત્યારે આ, છીંચાં ચા? ચા મરુ?

વાસંતી : આપણી ચા મારે આ આપણા જે જીવના, આપણી સરકારે ટીકીટ આપી છે [ટીકીટ બતાવે છે] જો આ રહી. આપણે ૭-૩૦ વાગે સામે હોટેલમાં ચા પીવા જવાનું છે!

બંકેશ : [ફરીને] અથા! હા, હા, હા, મને હવે સાંભળું, હવે સાંભળું, પેલી દુનિયા તો એક મગમ રવખાની માફક વહી મરુ છે.

વાસંતી : હા, હું એ જ કહું છું ઉલ્લુ! તું મને ચા કરવાનું કહેતો હતો, પછુ મારે હવે આ ક્યાં કરવાની છે? આપણે કહેવામ તેવું રસોડું ક્યાં છે કે મારે રાંધવા જવું પડે? આ રહી જો આ શું છે? [ટીકીટ બતાવે છે] આ આપણી જમવાની ટીકીટ છે!

બંકેશ : હા, હા, હવે મને જરાજર સાંભળું. આ તો આપણે ચો વકાસીને રોડિયાની મોટું જોઈ રહેતા—

વાસંતી : ને એ મારા બેટા, આપણને ધૂળ ફાવતા ચાલ્યા જતા એ જમના મરો! હવે તો એ

પણ ત્યાં સરકારી મોટરોની રાહ જતા ટીકીટ લઈને એ ઉભા જો! રાખઓ પછી રોડિયાઓની વાત આંખી મરી હતી. તને હવે એ જરાજર ચાલ્યા નાં?

બંકેશ : હા હા, મને માફ આપ્યું! હવે તો આપણા મંથાનો, મરુદા, રોડિયાઓ સો એક જ ટીકીટના બરાક બની મર્યા કાંઈ મને સાંભળું, સાંભળું. હવે કોઈ વર્ગ જ રહ્યો નથી! ઠીક ચાતો, મારું બેટું, આખી દુનિયાનું એ મરુદા રવખન છેવટે ચમ્પું મરુ. આપણા દીનેશને લઈને...

વાસંતી : [એને અટકાવીને] અથા! હજી તું તો અભિનવ દુનિયાનો કોઈ મરુ જ મરુદા કરી શકતો નથી કે શું? દીનેશ એ નામનો કોઈ, આપણે હવે ક્યાં રહ્યો છે? એ તો નં. ૧,૩૫,૯૧૭ છે. ને એ તો 'સરકાર' નો પુત્ર છે!

બંકેશ : અથા હા! ત્યારે આપણે તો

વાસંતી : ખાવું પીવું, મજા કરવી, કામ કરવું, ઉત્પાદન વધારવું, ને દુનિયાની પડોપડમાંથી બને. તેટલો રસ લેવો!

બંકેશ : અને મરુદાનું લાજન કરવું!

વાસંતી : વળી અથા એ દારૂનું નામ લીધું છે! તને 'હજી' ખબર લાગતી નથી કે તમારે તમામ ધર્મ એ જગતમાં એને અથાકી મારવા માટેના દારૂના કારખાનાં હતા. એ કારખાનાં ટળ્યાં ત્યારે તો માણસ આખો! ને સરકાર ટળી ત્યારે તમ આખું! કોઈકે કહ્યું હતું એ તું જુલો મરો! મરુ, મરુદા હજી ત્યારે આવશે, જ્યારે, ધર્મ નહિ હોય!

બંકેશ : પછુ ત્યારે આ જીવનમાં વાસંતી! આપણને વહેવે મોટે ચાક લાગશે હો! મરુદા વિનાનું જીવન?

વાસંતી : તું જુલો મરો લાગે છે. મરુદા આપણે ત્યાં હતો, અને જીવન ન હતું. હવે જીવન છે, ને મરુદા નથી. પછુ જીવન દરેક તો એ કોઈક દિવસ મળશે! અને તું કહે છે. ચાક લાગશે! શેનો ચાક લાગશે? આમાં મારે રોડિયા મરુદાનો ચાક નથી.

તારે ધસડભોળાનો માક નથી. રહેવાનું મળે છે. કામ મળે છે. લુગડાં મળે છે. આરામ મળે છે. હોડાગં નહિ, હેયાં નહિ. કાંઈ ઉપાધિ નહિ ! છવનમાં આના કરતાં કાંઈ વધારે હોય - એમ તું માને છે !

બ'કેટલ : આપણે ૭૨ કલાક પહેલાં તો માનતા કે છવનમાં કાંઈક વધારે છે !

વાસંતી : એ વધારે હોય તો પણ આટલા આધાર વિના એ ક્યાંથી મળવાનું હતું ? તને ખબર છે આ બેતિર કલાકમાં અને બેતિર મુનનું જ્ઞાન મળી શકે ! સાચું, તે પહેલાં તો, સક્રિય આપણામાં, કામ આપણે કરવું, ને રૂજ મારા બેટા કોઈક ખાવ. મરવું આપણે-મકાઈ ખાઈ ખાઈને ; ને રાજ કરનારા, મારા બેટા શીશ ખાવ ! પાછા આપણને કહે પણ નહિ કે આજ કેમ થાય છે ! હાહ ! તમામે તમામ ખંધનમાંથી ખરી સુકિત આજે મળી !

બ'કેટલ : પણ ત્યારે આજે આપણે કાંઈ કામ નથી એમ !

વાસંતી : કામ કેમ નથી ? તારે તારા કામ ઉપર જવાનું છે. મારે મારા કામ ઉપર જવાનું છે. ખરાખર સાચ્યારે તું રંજન મંડળમાં આવજો. ત્યાં આજે મદાભારતનો ખેલ છે. તે આપણે સાથે જોઈશું. ચાત્ર વાગે, નહાવા જઈશું. નવ વાગે જમવા જઈશું. દસ વાગે, આજ સાંજની છે એટલે, આકાશમાં ફરવા જઈશું !

બ'કેટલ : [આશ્ચર્યથી ન માનતા હોય તેમ] આકાશમાં ફરવાનું આપણે ? એમ ? આપણે ક્યાં શીમંત છીએ, રાજ છીએ કે સરકારના પ્રધાન છીએ કે નિસાનમાં દોડાદોડી કરીએ !

સંતી : ને બ'કેટલ, તું હવે આ અભિનય સમાજ જને દેવાઈ જા તો સારું. હવે આહી' મારા તારા કરતાં કાંઈ મોટું નથી એ પહેલું ખ્યાલ રાખી લે. આહી' કોઈ રાજ નથી, કોઈ શીમંત નથી. કોઈ પ્રધાન નથી. તમામ આજુસ છે. એમને

તમામે તમામને પેનપેતાની સક્રિય પ્રમાણે કામ કરવાનું છે. ને તેના જાહેરાત સરકાર એમને જે આપે છે એ સૌને આપે છે. આહી' હવે ખરા અર્થમાં જાણ સરખા છે. તે પહેલાં તો પાંચ દસ લાખ બેકમાં રાખી, એના બાળમંથી, મારા બેટા મળ કરે, અને પાછા 'આહીએ ! આપણે સૌ સરખા છીએ' એવાં વાપણ કરે, એ વાપણથી જામના જ આપણે વહી ગયેા છે. આપણે કોઈને પોતાનું હોડકું જ ક્યાં છે કે સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ થાય ? આખા દેશમાં જેટલાં હોડકાં છે એટલાં આપણાં છે !

બ'કેટલ : આ તો તું એવું બોલે છે, જેવું કાંઈક કાંઈક વખત, કોલેજમાં તે પહેલાં, તરવજાનના પ્રોફેસરો બોલતા !

વાસંતી : અને સ્વાર્થસાધુ રાજદારી પુરુષો પણ બોલતા ! તે વખતે એ બોલવા મટિ હતું. હવે એ છવવા માટે છે.

બ'કેટલ : પણ ખરેખર તું કહે તેમ જ છે ! આમાં દહ કાંઈ જૂલ તો નથી નાં ? કોઈને ખાનગી માલિકીનું કાંઈ જ નહિ એમ ?

વાસંતી : અગ્રે સીએએ, અભિનય સમાજ સરજવા માટે, સંતાન જેવા સંતાનને છોડી દીધા છે અને દહ તને એ બધું મનમાં ગાળે છે એમ ? બ'કેટલ ! પાક માન, આ નવી વિચારસરણીને જુવાન માણસોએ અપનાવીને, એક કપાટે, તમામે તમામ જુવાન રૂપોને હોડાબેડી નાખ્યાં એનો, નહિતર દહ બીજાં બેસોવરસ સુધી, આ તું જેને લોકસાહી લોકસાહી કરતો હતો, એ તારી કાંધ ઉપર સડીને, તને કાંધ મારત ! એની પાસે કેવી કેવી બાબ હતી ! અને હવે ? તમામે તમામ રચનમાં 'રેડિયે' છે. ત્યાં ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારના સંસ્કૃતિથી મારીને હોડામાં હોડા સમાચાર એક પાછ પછુ આપ્યા વિના સૌ સાંભળી શકે છે. માણસની બધી સક્રિયતા સંપૂર્ણ વિકાસ કરવા માટે, જે જે સાધન

એ સવળાં સાધનો સૌને માટે ખુલા છે। હવે
માર્ગ બિપતો વર્ષ નથી કોઈ ખાસ લાભ લેનારો
વર્ષ નથી કોઈ નીચનો ચગ નથી ખજાજ
માણસો છે. સૌ માણસ યશ એ થોડું છે ।
કોઈને કોઈ અધિકાર નથી—સિવાય કે એની પાસે
જે શક્તિ છે, તે શક્તિ સામાન્ય જનમિતને માટે
વાપરવાનો કોઈ કોઈ સમઢીને મળી શકે નથી
કોઈ કોઈ ખાસ લાભ મેળવી શકે નથી દરેકે
દરેક માણસે, તમામ માટે જીવવાનું છે તે તમામે
તમામ માણસે, દરેકને માટે જીવવાનું છે અને
તો બીજી કોઈ નહિ—આમાં સુક્ત, સ્વતંત્ર,
નિષ્પ્રભિત, વ્યવસ્થિત, એકબીજા જીવન મળી મળી
છે ચાતા આપણે આનો વખત થઈ ગયો છે
તારી રીઝીટ મારી પાસે છે ચાલો,

[ચાલનાં થઈએ]

વ્યવસ્થા પણ વાસતી । ત્યારે તો તું પણ મારી
નહિ એમ !

વાસતી . અરે અજનાલ । આજ દિસ સુધી તમે
ભીઓએ મારી મારી, કરીને મારી નાખી, હવે
તો એમને મમે ત્યા સુધી એ તમારી, ને ન
મમે ત્યારે એ પાછી પોતાની, એટલું તો
થાવા છો !

વ્યવસ્થા આ બધું—

વાસતી . તવુ છે એ ખરું પણ એક નવી વ્યવસ્થા
કુનિયા નહિ રહે, મો સમાન થઈને નહિ રહે
તો આ જગતીઓના પીઠાટ ટોળાં સામે પ્રભુ
ટકી શકશે ? થહેનરહેનાં તો આ પરુઓ સામે
કો પરુઓ થઈને રહેવું પડશે અથવા તો ' સૌ
સમાન ' નો છુતક અવાજ મજબૂતીને સૌને મેળ
કરવા પડશે । દૂધ દહીંનો પથ તો હવે મારી
નાખે એવું હતું ।

[સંભળનો હોય તેમ]

વ્યવસ્થા આ ટોચરી શામી વાગી ।

વાસતી ' સર્વ ભોજનાત્મ 'ના ' કોઈ દાહિય 'ની
સૌ એક સાથે આ પીએ, એક સથે મમે ભય
એક સાથે આનંદ કરે એક સાથે શ્રેષ્ઠ, ઉદ્ધ,
વિનોદ કરે, ઉપનિવદ્ધાં કહેલું ' સહનાવવત્ સહ
નો જીવકલ્પ—સહ વીર્ય' કરવાવડી—તે આ જ
નહિ હોય । '

વ્યવસ્થા સૌને સાથે રહેવું હોય, સમાન થવું હોય,
સમાનજીવન જીવવું હોય તો તો રસ્તો આ જ
લાયે ।

[નન્ને રીઝીટ તપાસતા અદરશ થઈ જાય છે]

★

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ત્રણ મૌલિક પુસ્તકો

કેળવણીની પચ્ચઢી

નાનાભાઈ ભટ્ટ

૩-૮-૦

દષ્ટાંતચાઓ

" "

૧-૦-૦

વિકલ્પ સાધના

ક્ષિતિમોહન સેન

૧-૧૨ =

[૨]

આ

પણે ત્યાં કોઈ પુસ્તકવિકેતાએ પોતાના અનુભવોની નોંધ કરી હોય તેવું જ્ઞાનમાં નથી. એવી નોંધ પોતે રસિક તો થઈ પડે, પણ એ ઉપરાંત પ્રમુખીય સંસ્કૃતિની એ એક પ્રકારની પારાશીશી થઈ રહે. એક જમાનો એવો હતો જ્યારે દેલવાડાકર કૃત 'નીલમ-માણેક' ની ખોલખોલા હતી. વળી એક જમાનો એવો આવ્યો જ્યારે મઝલમાં ગીતાની સેંકડો નકલો ઉપડી ગઈ. આવી રીતે વાચન એ પણ જાણે વ્યક્તિગત જરૂરિયાત કરતાં ફેશનની વસ્તુ તરીકે આપણા પ્રજાએ આજ દિવસ સુધી સ્વીકારી લીધી હોય તેમ જણાય છે. એને એક જરૂરિયાત તરીકે સ્વીકારનારો વર્ગ ધણે જ ઓછો નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે બીજી તરફ વિશાળ જનસમુદાયને પહોંચવા માટે, પુસ્તકોને આપણે શી રીતે લોકપ્રિય કરવાં એ પ્રશ્ન પણ ધણે અટપટો ને વાદવિવાદ ભરેલો છે. બ. ક. ડા જેવા વિદ્વાન સરતી લોકપ્રિયતાને એક રીતે અપરસનો ફેલાવો મળે છે. એ પણ એટલું તો કહી શકાય જ કે સાદિત્ય ભણે અધિકારીજનો માટે હોય, પણ એ અધિકારીનું ખેડાણું પણ સાહિત્ય વિના બીજી કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. ત્યારે એનું પ્રાથમિક ખેડાણું કરનાર સાહિત્ય કહું? મા, જૂ મા, બા, એ તો નહિ જ? એટલે એનું સાહિત્ય રચવાની પણ કોઈકના અંતરની તમસા જાગે એને આપણે સરતી લોકપ્રિયતા કહીને ધીટકાપી જ કરીએ એ વસ્તુ ખરાબ નથી જણાતી. હા, એમાં અપરસ ફેલાવનારાઓને પણ અપનાવી લેવા એમ કોઈ કહેતું જ નથી. પણ અત્યંત કિલક શૈલીમાં નવીન કાવ્ય પ્રકાર લેખે આપણે જે વસ્તુઓ પ્રગટ કરીએ એ જ સાહિત્ય, એ દરિદ્ર ધણી સંકુચિત જણાય છે. એમાંથી તો પરસ્પરી પ્રશ્નસા વડે ઉત્પન્ન કરેલી માયાવી ભ્રમભળમાં અટવાવા જેવું થાય!

આનો વાદવિવાદ કોઈ પણ નિષ્ણાત પરિણામ લાવી શક્યો નથી. અને લાવી શકે નહિ. અધિકારી

જનો માટે જ સાહિત્ય- એમ કહેતાં તો ધણું જ લખાણ, ખુદ માંધીજનું પણ, સાહિત્યમાંથી ખાતલ થઈ જાય. આ વાત કોણ માન્ય કરશે? બીજી તરફ સાહિત્યને પણ આંમળાઓ ઉગી હરીને નિર્ણય કરવાની વસ્તુ લેખે મળુવા પણ કોણ તૈયાર થશે?

આ વસ્તુસ્થિતિનો અંત એક જ રીતે આવી શકે, સમજી મહાકાલને ચરણે સોંપી દો. એ નિર્ણય કરી દેશે.

દરમિયાન જેને જરૂરિયાત જણાય તે જરૂરિયાત લેખે ભણે સર્જન કરે. જેને સરતી લોકપ્રિયતા આકર્ષે એ ભણે એમ કરે. જેને કિશ્કિતના મોહ હોય એ ભણે કિશ્કિત થાય. જે કોઈ પોતાની જાનને બેવડા નહિ હોય એ એક કે બીજી રીતે પણ આકર્ષક રહેશે જ. અને જે જાતને જ બેવડા હશે- એને માટે કોઈ સ્થાન નહિ હોય એ પણ ચોક્કસ. આ એક જ વસ્તુ અભારે તો માર્ગદર્શક જણાય છે.

એને જ્યારે એક પ્રકાશકે કહ્યું કે, હિંદી સાહિત્યની વિશાળતાના પ્રમાણમાં એનું ઉંડાણ નથી ત્યારે એક વસ્તુનો વિચાર આવ્યો. હિંદી પ્રચારને અતિ પ્રધાનપણે અપનાવી લેવાનો આગ્રહ જે માણસો રાખે છે એમની શુદ્ધ શુદ્ધિ માટે સહેજ શંકા થઈ. જે બાધાને હિંદ પ્રચલિત કરવી તે તો હિંદ પ્રચલિત છે જ. જ્યારે એનું સાહિત્ય, આંમળા મરાઠી ગુજરાતીને દિસામે પણ, બહુ મૂલ્યવાન ન હોઈ, એમાં પ્રચલિત કરવાપછી બહુ ઓછું રહે છે. તો પછી કેવળ ભાષા સારું આ આગ્રહ શા માટે? જે કામ-ચલાઈ ભાષા વડે આપણે રાજકીય અને આર્થિક, વ્યવહારી ચલાવવા છે, તે ભાષા તો લોક નિત્યવ્યવહારમાંથી જ શીખે છે, પાઠ્યપુસ્તકોનો આગ્રહ એ તો કેવળ એવા લોકોનો આગ્રહ જેમને સંસ્કૃતમય ને ઉર્દુમય હિંદી દારા વિવેચનનો રસ આવ્યા કરેલો છે! એ વિદ્વદ્ભોગ્ય ચર્ચા આપણા માટે તો અત્યારે અર્થહીન જેવી જ છે!

ખાંધી તો જેમને હિંદીને હિંદવ્યાપ્ત કરવાનો રસ છે, એમને તો ખજાર હોવી જોઈએ કે જે સાધનો

ઉપર ઝેમનો અંકુશ પણ નથી, અને જે સાધનોમાં
 'ઝેમને' ગતાગમ પણ નથી, એ સીનેમા, નાટકો રંગ-
 ભૂમિઓ, જ આપને એક છેડેથી બીજે છેડે ફેલાવી
 જાય છે ! ફેલાવી જાય છે એટલું જ બસ નથી, એ
 જ લોકમાનસને પણ ધરી જાય છે. અને છતાં હજી
 ઝેમના તરફ કોઈની દૃષ્ટિ નોંધે એ તેવી રીતે પડી નથી.
 ઝેમને કાષ્ટએ કાષ્ટ પ્રકારની શુદ્ધિ વિશે આગ્રહ કર્યો !
 હા, સરકાર એક બોર્ડ રાખે છે ને કાષ્ટ કાષ્ટ વખત
 એના પ્રયાનો સીનેમા નાટક જોઈને સમજ્યા વિના
 મહાનચિત્રાની જાહેરાત કરે છે એટલું જ ! માત્ર દસ
 રૂપરેલીની જગ્યા એસવા મળી માટે ! ખરી વાત તો
 ઝેમ છે કે આપણને આપણા ઉપરના ઝામનો વેશ
 પણ ખ્યાલ હોત અને એની વિશાળતા વિશેની જરા
 પણ કલ્પના હોત, તો આપણી આખી કાવ્યપ્રણાલિકા
 જુદા જ પ્રકારની હોત. આ કામ એટલે સામાજિક,
 રાજકીય, આર્થિક, સંસ્કૃતિક ગમે તે પ્રકારનું કામ
 એમ ગણવાનું છે. એક જ ઉદ્દેશ્ય આપું. હમણાં
 હું મજૂરોદ્યયી એ અદીમાઈસ દૂર આવેલા મંડેર
 માં ગયેા હતા. ત્યાં એક નવા યના વીજળી કામ
 માટે આવવાના તો રવિશંકર મહારાજ હતા, પણ
 છેક ઉશ્શી ધડીએ એ આવી શક્યા નહિ એટલે
 કાવ્યોદ્યયી મને પકડ્યો ! ત્યાં મહારાજને નામે સજ્જા
 થયેલી, અને લોકો તો મહારાજને જોવા આવુર
 એટલે ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મેળા જમ્યો હતો.

ત્યાર પછી તો સજ્જા થઈ ગઈ, જે વેલુ જે
 આવડ્યાં તે કલા અને મહાદેવના મંદિરમાં ઉતારા
 હતા ત્યાં સૌ આવ્યા.

પણ આસપાસના ગામડેથી જે જુહાપાસાઓ
 આવેલા એમણે એનાના આખા મામને આ વેલુ
 સંજ્ઞાવવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એમણે મોડેથી
 રથાનિક કાવ્ય કરાને પકડ્યા. જોયેરે જમીને નિરાતે
 સૌ પડ્યા હતા ને ઉપલે માણે જતગનું જાપરું હતું.
 એટલે નીચેની ઓઠારીમાં લાંબુ ક્યું હતું ત્યાં તો
 'કવિરાજ ! તા. સંવેપાનથી હું બાકી ઉઠ્યો. આહી
 પણ કાષ્ટ રથાનિક કવિગજ આભ્યા છે કે શું ! એ
 વિચાર કરું ત્યાં તો પેલા બાઈએ મને જ કહ્યું.

'કવિરાજ ! આ બાઈએ તમને અજ જાવા નહિ
 છે. કાલે હું પોતે તમને રોડેને મૂકવા આવીશઃ પણ
 આજ રાતે તો પડખેના આમરાઓમાં સજ્જા કરવાની.
 ■ !' સલામાં થયેલું ધૂમકેતુજનું સંબોધન સૌ ભૂવી
 ગયેલા. એટલે એમને જે સડળ લાગ્યું, કવિરાજ
 એ જ એમણે કહી નાખ્યું હતું. એટલે આ કવિરાજ
 નામ માત્ર જ હતું એ મને હવે ખબર પડી !

'કબીરજીની તમારી વાતે તો અમારાં પાળ
 ઉપડી ગયાં ■ !' બીજા બાઈએ કહેવા માંડ્યા.

એ તો હમણાં પ્રીતિદયુષ માટે મારો તૈયાર
 થતો 'ચોથી ચોપડી' માથે એક-એ વાઈઓ ઉપાડી
 લીધેલી, એમા કબીરજીની પણ એક વાત છે.
 એ વાત આહી અસરકારક નીવડી એટલે આ
 લોકોને જે કાંઈ આપવાનું છે એની ભાષા માહિતી
 મારી સાચી હતી એટલે આત્મસંતોષ થયો. ત્યાં
 તો એ બાઈએને મારા મીનનેા અર્થ હકારમાં
 લેતા જોઈને, મારેતરત જ મારા વિચારદોરને અટકાવી
 વાતને નવા વળાંક આપવાની તૈયારી કરવી પડી.
 વખત હોત તો આજપાસનો બધો બનાસ પ્રદેશ
 જોઈ કાઢવાની મારી ધમ્જા હતી પણ અત્યારે તો
 એ અશક્ય હતું.

એમણી ફક્ત આટલું જ યાદ છે. આહી જાનું-
 ભૂખનો કાઈ પાર નથી. બીજું રેકે રેકે બચકિતગત
 રીતે જે સમજે છે, તે સમૂહમાં કહેવાની કે
 આવરવાથી હિમ્મત તો જ કરે ને કાંઈક પણ
 પીડમજ મળતું રહે આવા તો અનેક વિચાર ત્યાં
 આવી ગયા. આપણી સરકાર નિરક્ષરતાને નાણુક
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગે છે, એને આ કામ
 કેટલું અગત્યનું ■ એ હવે ફરી ફરીને કહેવાની
 ખાસ જરૂર જ ન હોય. પણ મને લાગે છે
 કે ખાસ રાજકીય નુકસાન થતું ન હોય તો, સઘળાં
 પ્રકારનાં 'છકમ' 'મધીક્રમથી મંડી ને કોમ્યુનિ-
 ઝમ' સુધી નિરક્ષરતા નાણુક કરવાના પ્રયત્નમાં તો
 એકવત થઈ ન શકે ! એ પણ એક પ્રકારની દેશ
 સેવા જ છે ! હા, એટલું ખરું કે સામાન્યમાન પ્રચાર

કરતાં કાંઈ પોતાનું 'ક્રમ' ફેલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો જ આ શક્ય બને.

અ

ટલા આ પ્રદેશનું ઐતિહાસિક મહત્વ પણ ઘણું છે. આહી જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમયનાં કેટલાક અવશેષ દૃશ્ય મોજુદ છે. ગાયત્રી વચ્ચે જ ઉંઘા ભાગમાં બે મંદિર છે.

એમાં તો એક મંદિર તો, રથાપત્યની દૃષ્ટિએ છઠ્ઠી સાતમી સદીનું હોવાનું જણાયું, જુવનેશ્વરની પાર્વતી જેટલી રમણીય તો નહિ, પણ લલિત અંગ-ભંગની દૃષ્ટિએ એટલી જ મધુર વાતાવરણની યાદ આપતી એક પ્રતિમા ત્યાં જોઈ. જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમયમાં આ સંડેર એ પાટણનું પૂર્વદ્વાર ગણાતું. શ્રી. ભોગીલાલ સાહેબરાનો એક લેખ સંડેર ઉપર પ્રસિદ્ધ પણ થયો છે. સંડેર એ સિદ્ધેશ્વર ઉપરથી હોય એમ જણાય છે. આહી સિદ્ધનાથનું મંદિર છે. સ્થાનિક દંતકથાઓએ તો આ સિદ્ધનાથના મંદિરને ઘણું જ મહત્વ આપ્યું છે, પૃષ્ઠા કરતાં એમ પણ જણવા મળ્યું કે, સિદ્ધપુરના વિખ્યાત રાજભારધોની જગ્યાનું પૂજ્યરથાન આ સિદ્ધનાથ ગણાય છે.

જ્યારે જ્યારે મહારાજ સિદ્ધરાજને લાઠ મારવા જેવી વિખ્યાત યુદ્ધસંઘાલની મંત્રણાઓ કરવાનું થાતું, ત્યારે આ સિદ્ધનાથનું કે સિદ્ધેશ્વરનું મંદિર એનું કેન્દ્ર થઈ રહેતું, હારીજ, રાંધનપુર, સાંતલપુર, ને કમ્બ સિંધનો પ્રદેશ આહીથી એક રીતે બહુ દૂર ન ગણાય.

આહી એક લાલખાવાનું સ્થાનક છે. એ સ્થાનકને ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈના હાથેદરસા સાથે સબંધ દર્શાવતી દંતકથા ત્યાંના એક લાકડાં રા. દયાશંકરે કહી ખતાવી. કલ-ત્રાથી નીકળતા જૂના 'નવરોઝ' ના ઇ. સ. ૧૯૨૩ના દિવાળી અંકમાં એમણે એ આપેલી છે. 'ને મૂળ મગઠી મલાકાલ' માંથી ઉતારેલી છે. રાણી લક્ષ્મીબાઈને આહી આવવું પડ્યું હોય એવો કાંઈ ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ્ય ખાનમાં નથી. પણ જે

સમયે ઝાંસીમાં લાકડાં ચાલી, તે સમયે એ લાકડાંમાં સપડાયલા પુતાના એક સળંગને એક નોંધપેઠી લખેલો, તે જૂની કિતાબ, હાલ માવજંકર પાસે ને બેચેલી એમ કંઈક યાદ છે. એમાં આવી કાંઈ વસ્તુનો ઉલ્લેખ છે કે નહિ તે જોવા પછી કહી શકાય.

આ લાલખાવાના સ્થાનનો સ્થાનિક મહિમા મણો છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે પાણી જળાશયમાં થઈ સરસ્વતી નદીએ સંડેરને એટ ખતાવી દીધેલ અને ઉગરવાનો કાંઈ માથું ન રહ્યો, ત્યારે એ આપતિમાંથી લાલખાવાએ ઉદ્ધાર કરેલો. આજ પણ નવરાત્રિના તહેવારોમાં આપું ગામ ત્યાં ઉત્સવ કરવા જાય છે.

અને ત્યારે આપું ગામ ત્યાં આનાં કરે છે. આમપ્રવેશ વખતે પહેલ વહેલો પ્રવેશ રજપૂતારાણી ખાઈનો થાય એવો રિવાજ છે.

ખરા દિલથી નો પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને વ્યવસ્થિત રીતે જ્ઞાનપ્રચાર કરનારા, કૌરવ શાલ, પ્રાદ, આપણી સંસ્કૃતિનાં ભાંડાં મૂળ જાણનારા, ચોક્કસ કુનેહવાળા સાધુચરિત માણસો મળી આવે, તો આ તમામ ગામડાંઓ નવા પ્રવાહની આવશ્યકતા સ્વીકારતાં કરે તેવાં નથી. આ ચાર પાંચ ગામડાંના પાટીદારોનું બૂથ છે. પણ એમાં કન્યાવ્યવહાર આ ઘોળમાં જ થાય છે. પરિણામે ત્યાં બાળલગ્ન એવા ભયંકર પ્રકારનાં થાય છે કે જેનો અસલ કાહેરવા-સીઓને તો ખ્યાલ જ ન આવે. કન્યા બાર મહિનાની હોય તો વર બાવીસ વર્ષનો હોય. અને વર પાંચ વરસનો હોય તો કન્યા પંદર વરસની પણ હોય. એ તો જેવી કુલીન પ્રથાની યોજનાની વ્યવસ્થા. આ વાતની ભયંકરતા સૌ સ્વીકારે છે. પણ એ જે કાંઈ કરે તે સમૂહમાં વહીને જ કરે, તેમ છે. અદિત-મત બદાદુરાને આહી સ્થાન નથી. એટલા માટે જ કાર્યકરો—આસં કરીને જ્ઞાનસરકાર ફેલાવનારા કામંકરો—નાનકા નાનકા છોકરા જેવા મોકલવામાં આવે તો, એમની કાંઈ જ સ્થાયી અસર ગામડાંઓમાં પડવાની નથી. અને જ્યાં દૃશ્ય તો આટલું બહુ પ્રાથમિક કામ પડ્યું છે ત્યાં રક્ષિયાની વાતથી

ઉપર ઓમનો અકુશ પશુ નથી, અને ને સાધનોમાં
 'એમને' ગતામય પશુ નથી, એ સીનેમા, નાટકો રંગ
 ભૂમિઓ, જ ભાષાને એક છેડેથી બીજે છેડે ફેલાવી
 જાય છે। ફેલાવી જાય છે એટલું જ ખસ નથી, એ
 જ લોકમાનસને પશુ ધરી જાય છે અને છતાં હજી
 એમના તરફ કાંઈની દૃષ્ટિ ભેદિત છે તેવી રીતે પડી નથી
 એમને પ્રાપ્ત્યે કાંઈ પ્રકારની શુદ્ધિ વિશે આગ્રહ કર્યો।
 હા, સરકાર એક બોર્ડ રાખે છે ને કાંઈ કાંઈ વખત
 એના પ્રધાનો સીનેમા નાટક ભેદને સમજ્યા વિના
 મહાનિયત્રોની જાહેરાત કરે છે એટલું જ। માન દસ
 રૂપરૂની જગ્યા ખેસવા ગળા માટે। ખરી વાત તો
 એમ છે કે આપણને આપણા ઉપરના કામને લેસ
 પશુ ખ્યાલ હોત અને એની વિશાળતા વિશેની જરા
 પશુ કલ્પના હોત, તો આપણી આખી કાર્યપ્રણાલિકા
 જુદા જ પ્રકારની હોત આ કામ એટલે સામાજિક,
 રાજકીય આર્થિક, સંસ્કૃતિક અને તે પ્રકારનું કામ
 એમ ગણવાનું છે એક જ ઉદાહરણ આપું દરજ્જા
 હું મણુદશીથી બે બહીમાર્થનું દૂર આવેલા મંડેર
 ગામે ગયો હતો ત્યાં એક નવા થના વીજળી કામ
 માટે આવવાના તો રવિસકર મહારાજ હતા પશુ
 છેક છેલ્લી પડીએ એ આવી શક્યા નહિ એટલે
 કાર્યકરોએ મને પકડયો। ત્યાં મહારાજને નામે સજ્જા
 થયેલી, અને લોહો તો મહારાજને જોવા આવુર
 એટલે ઠીક ઠીક ક્ષેત્રમાં મેળો જમ્યો હતો

ત્યાર પછી તો સજ્જા થઈ થઈ બે વેળે ને
 આવડયા તે કજા અને મહાદેવના મંદિરમાં ઉતારો
 હતો ત્યાં સૌ આવ્યા

પશુ આસપાસના મામડેથી ને એકાદાએ
 જાણેલા એમણે 'એતના' ગામના મામડે આ રેલુ
 સંભળાવવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો એમણે મોડેથી
 રથાનિક કાર્ય કરાવે પકડયા જયેરે જમીને નિરાતે
 સૌ પડ્યા હતા ને ઉપને મળે પતંગનું ડાપકું હતું,
 એટલે નીચેની ઓશરીમાં લાજી કુચું હતું ત્યાં તો
 'કવિર જા'ના મંત્રોપનથી હું કાઢી ઉઠ્યો અહીં
 પશુ કાંઈ રથ નિમ્ન કવિગાજ અબ્બા છે કે શું। એ
 વિચાર કરું ત્યાં તો પેના બાઈએ મને જ કહ્યું

'કવિરાજ! આ બાઈએ તમને અજ નવા નહિ
 લે કાલે હું પોતે તમને રટશેને મૂકવા આવીશ પશુ
 આજ રાતે તો પડેના મામડાઓમાં સજ્જા કરવાની
 છે।' સલામ થયેલું ધૂમકેતુજી સંમોધન સૌ બૂલી
 ગયેલા એટલે એમને ને સદજ લાગુ, કવિરાજ
 એ જ એમણે ઠઠી નાખ્યું હતું એટલે આ કવિરાજ
 નામ માત્ર જ હતું એ મને હવે ખબર પડી।

'કમીરજીની તમારી વાતે તો અમારા પાળ
 ઉવડી ગયાં છે। બીજા બાઈએ કહેવા માંખા

મે તો હમણાં પ્રોડસિસજી માટે મારો તૈયાર
 થતો 'ચોથી ચોપડી' માંથી એક બે વાનાંઓ ઉપાડી
 લીધેલી, એમા કમીરજીની પશુ એક વાત છે
 એ વાત આઠી અસરકારક નીવડી એટલે આ
 લોકોને ને માર્ગ આપવાનું છે એની ભાષા માહિતી
 મારો સાચી હતી એટલે આત્મસંતોષ થયો ત્યાં
 તો એ બાઈએને મારા મૌનનો અર્થ હકારમાં
 લેતા જોળે, મારે તરત જ મારા વિચારોને અટકાવી
 વાતને નવો વળાંક આપવાની તૈયારી કરવી પડી
 વખત હોત તો આપણાસને બધો બનાસ પ્રેશ
 જોઈ કાઢવાની મારી હજી હતી પશુ અત્યારે તો
 એ અશક્ય હતું

એમાંથી ફવિત આટલું જ થાય છે આઠી જાન
 બૂખનો કાંઈ પાર નથી બીજી દરેક દરેક વ્યક્તિગત
 રીતે ને સમને છે તે સમૂહમાં કહેવાની કે
 આવરવાથી હિમ્મત તો જ કરે ને કાંઈક પશુ
 પીડમય મળતું રહે આવા તો અનેક વિચાર ત્યાં
 આવી ગયા અજબી સરકાર નિરક્ષરતાને નાશુદ
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગે છે, એને મા' મમ
 કેટલું અપતનું છે એ હવે ફરી ફરીને કહેવાની
 ખાસ જરૂર ન હોય પશુ મને લાગે છે
 કે અસ રાજકીય નુકસાન થતું ન હોય તો, સજ્જા
 પ્રકારના 'કમ' 'ગાંધીજીમણી મારી ને કોમ્યુની
 ઝમ' સુધી નિરક્ષરતા નાશુ કરવાના પ્રયત્નમાં તો
 એકમત થઈ ન શકે એ પશુ એક પ્રકારની દેશ
 સેવા જ છે। હા, એટલું ખર કે સામાન્યમાન પ્રચાર

કરતાં કોઈ પોતાનું 'ઇઝમ' ફેલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો જ આ શક્ય બને.

આ દલા આ પ્રદેશનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પશુ ધણું છે. આંદો જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમયનાં કેટલાક અવશેષ હજી મોજુદ છે. ગામની વચ્ચે જ ઉંચા ભાગમાં બે મંદિર છે.

એમાં તો એક મંદિર તો, રથાપત્યની દૃષ્ટિએ જૂઠી સાતમી સદીનું હોવાનું જણાયું, જુવનેથરની પાર્વતી જેટલી રમણીય તો નહિ, પણ લલિત અંગ-ભંગી દૃષ્ટિએ એટલી જ મધુર વાતાવરણની સાથે આપતી એક પ્રતિમા ત્યાં જોઇ. જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમયમાં આ સંડેર એ પાટણનું પૂર્વદ્વાર ગણાતું. શ્રી. મોગીલાલ સાંડેસરાનો એક લેખ સંડેર ઉપર પ્રસિદ્ધ પણ ઘણો છે. સંડેર એ સિદ્ધેશ્વર ઉપરથી હોય એમ જણાય છે. આંદો સિદ્ધનાથનું મંદિર છે. રથાનિક દંતકથાઓએ તો આ સિદ્ધનાથના મંદિરને ધણું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે, પૃષ્ઠા કરતાં એમ પણ જણવા મળ્યું કે, સિદ્ધપુરના વિખ્યાત રાજભારથીની જગ્યાનું પૂજ્યરથાન આ સિદ્ધનાથ ગણાય છે.

જ્યારે જ્યારે મહારાજ સિદ્ધરાજને લાટ મારવા જેવી વિખ્યાત યુદ્ધસંભાલની મંત્રણાઓ કરવાનું થાતું, ત્યારે આ સિદ્ધનાથનું કે સિદ્ધેશ્વરનું મંદિર એનું કેન્દ્ર થઈ રહેતું, હારીજ, રાંધનપુર, સાંતલપુર, તે કમ્પ સિંધનો પ્રદેશ આંદોથી એક રીતે ખડ્ગ દૂર ન ગણાય.

આંદો એક લાલખાવાનું સ્થાનક છે. એ સ્થાનકને ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈના મોઝેદરરાવ સાથે સંબંધ દર્શાવતી દંતકથા ત્યાંના એક લાઇ રા. દવાશકરે કહી બતાવી. કલ-તાથી નીકળતા જૂના 'નવરોઝ' ના ઇ. સ. ૧૮૨૩ના ફિવાળી અઠકમાં એમણે એ આપેલી છે. 'તે મૂળ મરાઠી મલાકાલ' માંથી ઉતારેલી છે. રાણી લક્ષ્મીબાઈને આંદો આવવું પડ્યું હોય એવો કોઈ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ જ્ઞાનમાં નથી, પણ જે

સમયે ઝાંસીમાં લડાઈ ચાલી, તે સમયે એ લડાઈમાં સપાકયલા પુનાના એક સમજાને એક નોંધપોથી લખેલી, તે જૂની કિતાબ, લાઇ મારલકર પાસે મેં જોયેલી એમ કંઈક થાદ છે. એમાં આવી કોઈ વસ્તુનો ઉલ્લેખ છે કે નહિ તે જોવા પછી કહી શકાય.

આ લાલખાવાના સ્થાનનો રથાનિક મહિમા મણો છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે પ્રાણી જળમ'ખાકાર થઇ સરસ્વતી નદીએ સંડેરને ભેટ બનાવી દીધેલ અને ઉમરવાનો કોઈ મામ' ન રહ્યો, ત્યારે એ આપતિમાંથી લાલખાવાએ ઉદ્ધાર કર્યો. આજ પણ નવરાત્રિના તહેવારનાં આખું મામ ત્યાં ઉત્સવ કરવા ગમ્ય છે.

અને ત્યારે આખું ગામ ત્યાં આનંદ કરે છે. ગ્રામપ્રવેશ વખતે પડેલ વહેણે પ્રવેશ રજપૂતાણી ખાઈનો થામ એવો રિવાજ છે.

ખરા ટિલથી જો પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને બ્યવસ્થિત રીતે જ્ઞાનપ્રચાર કરનારા, ફરેલા શાંલ, પ્રાઇ, આપણી સંસ્કૃતિનાં ઊંડાં મૂળ જાણનારા, થોડાક કુનેહવાળા સાધુચરિત માણસો મળી આવે, તો આ તમામ ગામડાંઓ નવા પ્રવાહની આવશ્યકતા સ્વીકારતાં ફરે તેમાં નથી. આ ચાર પાંચ ગામડાંના પાટીદારોનું જૂથ છે. પણ એમાં કમ્પાબ્યવહાર આ ધોળમાં જ થાય છે. પરિણામે ત્યાં બાળલગ્ન એવા લખકર પ્રકારનાં થાય છે કે જેનો અસલ શહેરવા-સીએને તો ખ્યાલ જ ન આવે ! કમ્પા બાર મહિનાની હોય તો વર બાવીસ વર્ષનો હોય ! અને વર પાંચ વરસનો હોય તો કમ્પા પંદર વરસની પણ હોય ! એ તો જેવી કુલીન પ્રથાની થોજનાની બ્યવસ્થા ! આ વાતની લખકરતા સૌ સ્વીકારે છે. પણ એ જે કોઈ કરે તે સમૂહમાં ચીની જ ફરે તેમ છે. બ્યકિત-મત બદાલુગને આંદો સ્થાન નથી. એટલા માટે જ કાચકરે—ખાસ કરીને જ્ઞાનસંસ્કાર ફેલાવનારા કાચકરે—નાનકડાં નાનકડાં ઊંડકડાં જેવા મોકલવામાં આવે તો, એમની કોઈ જ રથાથી અસર ગામડાંઓમાં પાવાતી નથી. અને જ્યાં હજી તો આટલું ખુબ પ્રાચીનક કામ પડ્યું છે ત્યાં રક્ષિયાની વાતથી

શરૂઆત કરવા બેસવી એ પણ મૂખ્યતાનો પરિણામ જેવું છે. પણ આવી સામાજિક વાતો જ્યારે જણવામાં આવી ત્યારે એક નવાઈ લાગી. આપણે ક્યાં ઉભા છીએ એના જ્ઞાન વિના જ આપણે ફરી રહ્યા નથી ?

દોઢ જે હજાર માણસોનું આ ટોળું જ્યારે શબ્દ શબ્દને જાણે પી જવા માગતું હોય એટલી આતુર આજે ત્યાં બેઠેલું મેં જોયું, ત્યારે મને મોટામાં મોટો શરમ મારી પોતાની જાત માટે આવી. મારી પાસે તો ગામડાની નિશાળોમાં, મેં વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે, એટલે કંઈક સુદી છે, બાકી રામાયણ મહાન કારત, ભાગવત ઉપનિષદો, જનનિકા એ સુને કાળે અક્ષરે ફૂટો મારનારો, કેવળ કેઈ ને કોઈ વાંદો જણાયો લાગેયો આમાં પોતાની યોદ્ધીક અસંતોષ ભરેલી ઉપજવાયાઓ સિવાય બીજું શું આપી શકવાનો હતો ? એ દૃષ્ટિએ જોનાં આપણી મોહસિ-શબ્દની પ્રચલિતતાનું રવાબો સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે યોગ્ય સત સાચા કાર્યકરોના જૂથ સંગેષનનો, કોઈક વિચાર આપશે થાય તેવો સમય, હવે પાકી ગયો ગણાય.

જો ગામડાઓને સદેશો આપવાનું સચુ સેવા-કાર્ય કરવાનો કોઈ અખનારનો નિર્ણય હોય તો તેને

માટે એણે પણ હવે વિચાર-કરવો જોઈએ. જે ટાઇપ એ વાપરે છે એ ટાઇપ એ સદેશો માટે નમ્રમાં છે. એક જુઓ એને માટે અલગ રાખવો જોઈએ. અને એમાં નિષ્ણાત માણસો પાસે અમુક દૃષ્ટિ કાણુથી લખાતું લખાણ હમેશા આવે એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. રાજકીયજ્ઞાનપ્રચારનો પણ માર્ગ તો એજ છે. પછી એવું બને કે આપવા આપવાની દૃષ્ટિમાં પ્રયોગ ફેર પડે જે હેતુ માટે પોતાનું અસ્તિત્વ હોવાનો વર્તમાન-પત્રો દાવો કરે છે, તે હેતુ કંઈકે અંશી પાર પડે. શિશુજ્ઞાન કરતાં પણ વધારે આવરણ ને ઝડપી એવું મોઢો મારેલું જ્ઞાનસત્ર, એ આપણો આજનો એક મુખ્ય કાર્યક્રમ થઈ જવો થઈ છે. જૂનું ધણી છે આમાં અવળા સાથા બોટા તમામ વિચારો હવામાં અથડાયા કરે છે. ટોળું ટોળામાં ફેરવાને ટેવાયું છે. એ સમયે આપણે હવે ' પ્રેસ કોન્ફરન્સ ' પાર્ટી ' ને સલામી ના જૂના પથોમાં નિવૃત્ત થવું થઈ. હવે તો તમામ પ્રકારના કાર્ય-કર્તાઓને, અને ખાસ કરીને શોક્ષક' સાધી શકનારાઓને, આપણે સામે જઈને બોલાવવા પડે, એમને કહેવાનું છે કે, ' આલો બાઇઓ તમારી પાસે છે, એ આ લોકવચમાં આપો. અત્યારે તો ધી રીતે વધારે સરળતાથી, આપણે શોધીને વિચાર કરતા કરવા, ને એમના સામાજિક બંધને કાપવામાં કેમ મદદરૂપ થવું એ પ્રશ્ન ખરી અત્યંત ધરાવતો થયો છે.

સાહિત્યોપાસનાના વિરલ ગ્રંથો

૧ નિઃપરેખા	વિશ્વનાથ બટ્ટ	૫-૦-૦
૨ સાહિત્યવિહાર	અર્જુનરાય રાવળ	૩-૦-૦
૩ અર્જુન કાવ્ય-સાહિત્ય-નિર્ણય	રત્ન વિ પાઠક	૩-૦-૦
૪ આલોચના	" "	૩-૮-૦
૫ સાહિત્ય પરામર્શ	" "	૩-૦-૦
૬ પરિભ્રમણ બા. ૧	અવેરથંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
૭ " બા. ૨	" "	૩-૮-૦
૮ " બા. ૩	" "	૩-૮-૦

પાંચ વાર્તાસંગ્રહો

૧. આકાશદીપ

૨. પરિશિષ્ટ

[લેખક: 'ધૂમકેતુ': શૂન્ય અંશરત કાર્યાલય; અમદાવાદ; મૂલ્ય, દરેકનું ત્રણ રૂપિયા.]

સાદિલના બગરની રૂપ જોઈ હૃદય કંટકાંક વરસ્યા નવસકથા લેખનમાં મચી પડેલા આપણા પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર 'ધૂમકેતુ'એ તમિલતે માગેલા આપણા સમયમાં આ એ વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ કરી નાખી પોતાને સાદિલયક આપનાર ટૂંકી વાર્તાને પોતે સાવ વિસારે પાડી દીધી નથી એ બતાવી આપવા માગું જણાય છે.

બંને સંગ્રહોમાં કુલ ૪૦ વાર્તાઓ સંગ્રહાઈ છે. એ બધી નવી નથી. કેટલીક જૂની એટલે પુરાણી સંગ્રહોમાં નહિ હાથેલી પણ તેમાંની વાર્તાઓની સમકાલીન કે પુરાણી વાર્તાઓ પણ છે. 'આકાશ-દીપ'માં એવા ત્રણ અને 'પરિશિષ્ટ'માં ચાર વાર્તાઓ છે, કદાં જેને સંવાદવાર્તા નામ આપે છે તે 'મરતાની' અને 'હાલ-વસ-મંગ'ને પણ આ એ સંગ્રહોમાં અનુ-ક્રમે રચાન મળ્યું છે. એ એ સંવાદ પહેલાની વીરવ ને સૌંદર્યના યોગની અને બીજાની તીખા આત્મ-ગૌરવ ને સ્વમાનની જાવનાઓને લીધે તેમજ જાવાની જળકને લીધે લીકે બાન એવે છે, જૂની સાત વાર્તાઓ જે કોઈ હાપ પાડે છે તે એટલી જ કે એ 'ધૂમકેતુ'ની '૨૧ ને '૨૪ વચ્ચેના માળાની ધક્કાતી વાર્તાકલાના જુદા જુદા પ્રયોગો છે અને આરંભિક અવસ્થાની કથાશીથી તે સર્વથા મુક્ત નથી.

બંને સંગ્રહોની બાજીની મુકાબલે નવી વાર્તાઓમાં 'તમુખા'ના 'ધૂમકેતુ' દેખાય છે ને નથી દેખાતા. 'દેખાય છે' તે એમની વાર્તાકાર તરીકેની કેટલીક જાણીતી વિષયને લગતી વિશિષ્ટતાઓ અહીં પણ જોવા મળે છે તે કાંજી. જાણવા તરીકે, જાણવા-શીલ ધૂનીઓ અને વિદ્યા તથા કલાના અનન્ય ઉપાસકોની વાર્તાઓ 'ધૂમકેતુ'ને લખવી એને ને ફાવે

છે, તે એવી વાર્તાઓ આ એ સંગ્રહોમાં પણ છે. 'આકાશદીપ'માંની 'મારા પોતાને માટે' અને 'પરિશિષ્ટ' માંની 'હિમકન્યકા' અને 'આરાધના' એવી વાર્તાઓ છે. યોગ, વૈદક, જ્યોતિષ ને મુક્ત વિદ્યાઓની સિદ્ધિઓ ચમત્કારો તથા મૃતતમાઓ સંબંધી ઘટનાઓમાં 'ધૂમકેતુ'ની ખુદની જ નહિ તે એમનામાં વસતા રોમાન્ટિક સાદિલકારની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ જેમ 'ધૂમકેતુ'ના પુરાણી વાર્તાસંગ્રહોમાં જોવા મળે છે તેવી અહીં પણ છે. 'આકાશદીપ'માંની 'દારિત રાજલક્ષ્મી', 'કન્યા ઇંદિરા' તથા 'જન્મપત્રિકા' અને 'પરિશિષ્ટ'માંની 'હોલકા દર્શન', 'વિચિત્ર અકરમાત' અને 'એક જૂની પોથી' આવી વાર્તાઓ છે. મધ્યમ અને નીચલા વર્ગનાં માનવીઓની વાસ્તવલક્ષી તથા જાવનાઅંગનાં વાર્તાઓ તેમજ ઐતિહાસિક પાત્રો ને પ્રસંગોની કથાઓ પણ એક સંગ્રહોમાં પોતાની દાગરવી પુરાવે છે. આમ છતાં એમાં 'તમુખા'ના 'ધૂમકેતુ' દેખાતા નથી એમ કહ્યું તે એ પ્રતીતિને લીધે કે એમાં 'તમુખા'ની વાર્તાઓની મુશરો તથા રસા-વદના અનુભવાતો નથી, અને 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તાઓએ કોઈ વધુ વિકાસ આ થોડાં વરસમાં કર્યો હોય એવું બહુ જણાવું નથી.

આ તે બંને સંગ્રહોના વાચનને અંતે પડતી સમગ્ર હાપ બંનેમાં સારી વાર્તાઓ જોવા મળતી નથી એમ નહિ, પણ એની સંખ્યા મોટી નથી. 'આકાશદીપ'ની એવી મોખરે મુકાવાપાત્ર વાર્તાઓ આ ચાર: અંગ્રેજ લખાણોને આધારે લખાયેલી એક અંગ્રેજના માતૃપ્રેમ અને તેને ૫ ટકરે ભારત દેશ-પ્રેમની અને શિવાજી મહારાજની ઉદારતાની કથા કહેતી 'શૂન્ય થયેલી તસવીર', સત્તાવનના બળવાના એક તફોમતદાર રાજાની વીરતા તથા જોધીના જોધની અટલતાની વાર્તા 'જન્મપત્રિકા', જૂના કોળીની અતુ-રાષ્ટ્રની વાર્તાઓ જેવી તાતિલ બીરતના પરાક્રમની વાર્તા 'તાંતિલો બીર' અને કંકુડી કાળજીના અભિ-જાત પ્રેમની વાર્તા 'મનની મોજ'. 'પરિશિષ્ટ'ની સારી મુશાવા પાત્ર વાર્તાઓ તે મિત્ર રમુનાથને ખાતર પોતાના ન્યાયના અમૂલ્ય અંશને ગંધામાં પધરાવી દેનાર

શ્રામજીવનનું મુખ્ય દર્શન કરાવતી ઇશ્વર પેટલીકરની નવી નવલકથા

સમાજ, સાહિત્ય ને સંસ્કારવાંચ્છુનું જીવનરૂપશી માસિક

સંપાદક:

અને પ્રથમલાલ મોહનલાલ દવે

નવરચના

‘ભીમ’ - વર્ષ અઢાર • ‘નવરચના’ - વર્ષ તેર • મે ૧૯૪૮ • અંક બીજો

જીવન સંગીત

વિનય-સોમનાથ લાલોરી

આમજીવનનું સુખગ દર્શન કરાવતી ઇશ્વર પેટલીકરની

પ્રકાશક : નવસર્જન કાર્યાલય • મોટા આંકડિયા • કાઠિયાવાડ

સમાજ, સાહિત્ય ને સંસ્કારવાંચ્છુનું જીવનરૂપશી માસિક

સંપાદક:

અને ઇશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

નવરચના

‘ભિક્ષુ’ • વર્ષ અઠાર • ‘નવરચના’ • વર્ષ તેર • મે ૧૯૪૮ • અંક બીજો

જીવન પ્રેરણા

ચિત્રકાર • સોમનાથ લાલ્લી

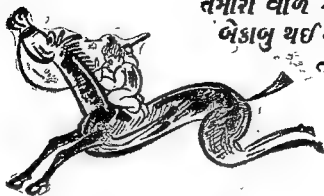
સંસ્કાર ઘડતરનાં હેતુલક્ષી પુસ્તકો

કિ શોર અવસ્થામાં સંસ્કારના જે ધીર વધાય છે તે જવદ્વેષ ધસાય છે વિચારનું ઘડતર પણ આ ઉમરે થાય છે. જીવનના આ નાજુક તબક્કામાં નસકાર ઘડતરનાં પુસ્તકોની મોખત કેળવળે. પ્રતાપી જીવનચરિત્રો ને અભિવ્યક્તી માફક ને પરાક્રમકથાઓ વાંચળે. માદલુ માહિત્ય વાંચીને હાગણીને માત્રી બનાવના નહિ. ઉમર વધવા માથે જીવન પણ બ્યવમાર્ધ બને છે. કેટલીકવાર થાક ઉતારવા, કેટલીકવાર મનના અજંપાને દૂર કરવા તો કોઈકવાર કેવળ સમય વિતાવવા આપણે પુસ્તકો વાચીએ છીએ. પણ એ દરેક પુસ્તકનું વાચન આપણા મન ઉપર એક ચોક્કસ છાપ મૂકી જાય છે. આવી છાપ ઘેરી બને એટલે એ સંસ્કારરૂપે જીવનમાં વજાઈ જાય છે. જીવન સંસ્કારને સમૂહ કરે એવી ડંધક હેતુલક્ષી દ્રષ્ટિથી નીચેના પુસ્તકો ચૂંટ્યાં છે. એકવાર વાચી જાળે. એક નહું વાતાવરણ તમારા મનઃપ્રદેશ ઉપર મૂકી જશે.

અમનદાહ વેળવના પત્રો	૨-૦	ગાંધીબાપુ ભાગ ૨	મ. ના. પાઠક ૪-૮
ગીતાહૃદય	જ્ઞાને શુકેજી ૧-૮	સત્તાવન	નગીનદામ પારેખ ૨-૮
રામ અને કૃષ્ણ	કિ.ધ.મશરૂવાળા ૧-૪	એકાન્ત ૩૧ નાઆન્યમાં	૩-૪
જુદ્ધ અને મહાવીર	” ૧-૦	મહાન સુમારે	મૂળસકર મો. ભટ્ટ ૨-૦
મહાદેવભાઈ	વળુભાઈ શાહ ૩-૦	ધરતીને મથાળે	” ૩-૦
આપણે આંગણે ઊડનારાં નિરજન વર્મા	૪-૮	માહમિક સોદાગરો	કુંગરસી મપટ ૨-૧૨
જયમલ્લ પરમાર		બાપુની છાયામાં	પુરાતન બુધ ૨-૦
ગગનને ગોળે	” ૩-૮	શામ્ભુપિતાના અરજોમાં	
જીવનશિક્ષણીઓ	” ૨-૮	કપિલરાય મહેતા	૧-૧૨
તીલુ મેં ગામડું જ્યાં રતિલાલ અદાણી	૨-૮	પશુપાજ	૧ ૧૨
ગાંધીબાપુ ભાગ ૧	દા. ના. પાઠક ૪-૮	હિંદોસી મા	૧-૧૨

પ્રાપ્તિસ્થાન • ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે • અમદાવાદ જિ ભીમરાજ ગિરિડેઝ • કાલબાદેવી રોડ • મુંબાઈ-૨

તમારા વાળ આમ
બેકાબુ થઈ ગયા હોય
તો

સ્વસ્તિકના સુગંધી
ડેસ્કટ ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

આધાને માટે તો જાતજાતનાં તેલ બજારમાં મળે છે. પરંતુ તમારા
શુભકાં અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી
ડેસ્કટ ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે,
અને તેમને સુંદર અને ભલક લગ્યા બનાવે છે.

શોખીન નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની બીજી ઉપયોગ બનાવવામાં કાનિ સાબુ, દાદીના સાબુ,
ધોવાના સાબુ, ગોવાલજી સાથે વનસ્પતિ વમેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

સુવાસિત ડેસ્કટ ઑઈલ

1 ઉપયોગમાં આ બોલ

સ્વસ્તિક ઑઈલ મીસ્ટ લીમીટેડ

સુભાષ.

SHALPI

80M. 21 Ojastall

કોઈનો વાપરવા ભલામણ કરે છે

પ્રવીણ
ગ્રાઉન્ડ શીરમ

બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક દવાવાળા થામેથી મળશે

પ્રવીણ સેલોઈડી

બિલ્લા અને લગ્નરોકે ગુલાબી ખસ.

ગુલમરુ મલમ ખુબલી

બાળકોના ચોથી

દવાના ચાદા તથા

ભરેડર દારૂના પર

સાકારી છે

ભાવસારક મીઠા વકર

દવાવાળા (સીધી રીતે)

બાટલીની કિંમત

૩	ઔસ રા.	૦-૮-૦	૪	ઔસ રા.	૨-૮-૦
૧	,, રા.	૦-૧૪-૦	૮	,, રા.	૪-૮-૦
૨	,, રા.	૧-૮-૦	૧૬	,, રા.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

ધણપુ નવીને નરિ
ધણપુ નવીને નરિ
નવીને નરિ

અમર

વાપરવા તંદુરસ્ત
વાળકને રાખવા

બેસેલી લેવી માન્ય
બાળક સિંચેલી અને
મજબુત બને છે

સારા ગરમ પેશા
મોરે ભાગ્યશુકરે
માઠવી દવાવાળા સેલો

અનેક રોગની એકજ દવા

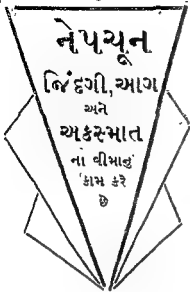
ઔવજવારા

૨૩ માર્કેટ જી.એન.સી. ૨૦૦૦

કોલેરા, સ થલજી શરદી, બદનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, બાઇજી
આથમો, ખાંસી, શ્વાસ, દાંત, દાઢમાં કઠલર,
પેટ પેટુનો દુખાવો, અપુંજણ, ઝેરી ઠા,
મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક બતના તાવ, થા પડવો,
લોહીનીકભવું, તથા અનેક બતના દરોમાં મિતમળ
રેલવે, સ્ત્રીમર થા મોટરની મુસાફરીમાં તાલકા
સિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ
કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫૫, વચલી બાટલી
રૂ. ૧૫ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૫૫ ટ.ખ. છુટક.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

એજન્ટ : દર્યનકાલ વારીવાલની કું.

કુલ અકસ્માત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ :
નેપચૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.
અમદાવાદ ઓફિસ :
પાંચકૂવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ગિર્મિ અને નવરચના

‘ગિર્મિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ : અંક ખીજો
મે : ૧૯૪૮

કંઠ

૧ શિક્ષણ વિષે	ધૂમકેતુ	૫
૨ અપૂર્ણ કવિતા !	જન-ચાત્રી	૬
૩ અનંતના સુકાનીને (કાવ્ય)	જયંતીલાલ આચાર્ય	૧૪
૪ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૫
૫ ગોવણી	પદ્માલાલ પટેલ	૨૨
૬ જીવનનું છટુંછવાણું	નરસિંયો	૩૦
૭ વારસો	પ્ર. હ. મહેતા	૩૩
૮ અદ્વૈતનો સ્વાસ્થકાર	સાને શુરુજી	૪૪
૯ અધિકારની ભ્યેવપ્રાપ્તિ	રવિશંકર મ. રાવલ	૫૦
૧૦ ગ્રામજીવનનું કાવ્ય	કાકા કાલેલકર	૫૨
૧૧ મેલગિંદુ	ધૂમકેતુ	૫૩
૧૨ ઝેર તો પીધું છે જાણી જાણી	દશકે	૫૬
૧૩ વિદ્યાનદર્શન	જાંસી ગાંધી, જયંતીલાલ દે. ઝોઝા, નરસિંહ મે. શાહ	૬૪
૧૪ ગ્રંથસમીક્ષા	જ. મ. રા.	૬૬
૧૫ અવધિ	પ્રવાલ	૭૨

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ - લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ નિર્દેશ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ
આફ્રિકા માર્ટનું ચરનાયું :
દયાળજી આણંદજી રાજ, પો. બો. નં. ૭૬, SOROTI,
(B. E. Africa)

ભાગી

તત્રી : પુષ્પાવતી મહેતા

- ❖ આઠ એક પ્રગટ થઈ ગયા છે પહેલી જ નજરે ગમી ગય તેવું આ માસિક હજી પણ તમારા ઘરમાં ન આવતું હોય તો મંગાવજો.
 - ❖ નવા પ્રશ્નો, નવી રજૂઆત, વિચારપ્રેરક સાહિત્ય એ બધા માટે 'ભાગી' એવું નોંધશે.
- છૂટક અંકની કિંમત ફક્ત આના
વાર્ષિક લવાજમ દેખમાં રૂ. ૭
પરદેશમાં „ રૂ. સાડા સાત
માહુંક થવા માટે લખો :

પુષ્પાબેન મહેતા. વિકાસ ગૃહ, આનંદનગર, અમદાવાદ-૭
ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ૭.
પો બો નં. ૬૭૮, મુંબઈ-૧ પો બો નં ૭૩, અમદાવાદ

સુખી જીવન ગાળવા માટે બચત કરો.

આવી કારમી મોંઘવારીમાં નાણાંની બચત શી રીતે થઈ શકે ?
બિનજરૂરી તેમજ વધુ પડતો ખર્ચ કમી કરી બચત થઇ શકે.
કરેલી બચત સુરક્ષિત રાખવી શી રીતે ?
બચત કરેલી રકમના

ના. હિંદ સરકારના સંપૂર્ણ આયપતવેરા મુક્ત હરે ટકા બચાવ આપતા

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટ ખરીદો

- ૧ આ સર્ટીફિકેટસ ખરીદવામાં સરળ છે તેમજ વડાવવામાં પૂરતી સગવડવાળાં છે.
- ૨ ખરીદ કયાં તારીખથી રૂ. ૫ નાં દરનાં એક વર્ષ પુરું થયેથી અને રૂ. ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫૦૦૦ ના દરનાં દોઢ વર્ષ પુરું થયેથી બચાવસહ વડાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી

પોસ્ટ ઓફીસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો
અથવા

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્તર તથા સ્થાનિક અધિકૃત આડતીયાને મળે.

અધિકૃત આડતીયા તરીકે નિમવા અરજ કરો :

- (૧) પ્રકાશન પાલ, વડોદરા. (૨) સ્થાનિક વહિવટદાર, મહાસકારી

શિક્ષણ વિષે

પ્રમુદેશ

[૧]

‘પૃષ્ઠી એક શિક્ષકે કહ્યું: ‘શુરુદેવ! અમને શિક્ષણ વિષે કંઈક કહો.’

અને એણે જવાબ વાળ્યો:

તમારા પોતાનામાં જેનું બીજાંકુર નથી એનું કંઈ પણ જ્ઞાન તમને કોઈ પણ માણસ આપી શકે નહિ; કારણ કે જ્ઞાન, એ આપવાની વસ્તુ નથી; પ્રાદુર્ભાવ પમાડવાની વસ્તુ છે.

મંદિરના શિખરના પહોળાયામાં, વિચાર ચંક્રમણ કરતા શુરુની પાછળ, જે શિષ્યસમુદાય ફરે છે, એને શુરુ પોતાના જ્ઞાનમાંથી નહિ, પણ શ્રદ્ધામાંથી અને પ્રેમમાંથી કંઈક પાથેલ આપે છે.

વિવેકી શુરુ પોતાના જ્ઞાનમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની તમને આજ્ઞા નહિ કરે. એ તો તમને આંગળીએ વંજગાકીને, તમારા જ પોતાના મનના દ્વારની પાસે તમને મૂકી દેશે. કારણ કે સઘણું સાચું જ્ઞાન ત્યાંથી—તમારા પોતાના મનમાંથી છે. જ-મ લે કોઈ ખગોળ-વેત્તા આકાશ વિષેને એનો ખ્યાલ તમારી પાસે રજૂ કરે, પણ એની સમજણ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ, એ તો તમે પોતે અનુભવો ત્યારે જ તમારાં થાય.

કોઈ સંગીતાચાર્ય એનું મધુર ગાન તમારી પાસે ગાળને તમને બે ઘડી ઠાલાવી દે, પણ એના કાન, જે હવાની લેરખીએ લેરખીમાંથી, સંગીતના રમ્ય સ્વરો માંભળીને પકડી શકે છે, એ કાન, કંઈ તમને ઉઠીના આપી શકે? એ તો તમારે જ મેળવવા રહ્યા. અને કંઈ, એ પણ તમારે જ મેળવવો રહ્યો.

કારણ કે એક માણસની દૃષ્ટિ એ એની પોતાની અનુભવની સૃષ્ટિ છે. કદપનાની રમ-ણીય અનુભવવાટિકામાં જે માણસ જતો નથી, એને એ મળતી નથી.

અને જેની રીતે ઈશ્વર એક છે, છતાં તમારો દૃઢેકની સમજણનો એક એક ઈશ્વર છે, અને તેથી એ અનંત પણ છે, તેમ તમારા જ્ઞાનમાં પણ તમે એક રીતે એક છો, અને છતાં એમાં અનંતની શક્યતા પણ છે. તેથી જ જ્ઞાનસમુદ્રને કિનારે, પડિત અને મુર્ખ, સૌ રેતીમાં લીટા કરતા બાળક જેવાં છે.

[૨]

અને પછી નગરના એક વૃદ્ધજને કહ્યું: ‘અમને સહ અને અસહ વિષે કહો.’

અને એણે કહ્યું: ‘તમારા સદૃશ વિષે હું

પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વપ્ન નહિ હોય એમ શા માટે માનવું ?

એટલે લલમનસાઈના હબર હબર ને લાખ દાર છે. ખૂરાઈ, એ પણ એનું જ એક દાર છે એમ સમજવો.

હરણના જેટલી ક્ષણ ન લરનારે કાચળા પણ પ્રગતિ તો કરે જ છે.

વિરાટની ઝંખી કરવાની તમારી મહે-
ન્ટામાં તમારો સદંશ કામ કરી રહેલ છે.
અને એ મહેન્ટા ન હોય એવો તો કોઈ-કોઈ
જ નથી. ખૂરાઈમાં ખૂરાઈ ભરેલી વૃત્તિને પણ
લગવાનની લલમનસાઈનો આધાર છે. સદંશ-
નો આ સાર્વત્રિક વિજય નથી ?

આ સાર્વત્રિક વિજય જ દર્શાવે છે કે
તમારા કેટલાકનો સદંશ તમને એ તરફ
નૈસર્ગિક બળથી દોરી જાય છે; તો બીજાનો
એ પ્રવાહ બીજી ગતિએ વાલી રહે છે. પણ
પ્રવાહ તો એ એક જ છે: સદંશ.

એટલા માટે જ સંતોએ કહ્યું છે કે પાપીમાં
પાપીને પણ પુણ્યપ્રવાહનો પતિત જીવ ગણવો.
કેવળ પાપી એનું કોઈ જ આંહી નથી.

આપણે જેમ લિખારીને કોઈ દિવસ
પૂછતા નથી કે અદ્યા ! તારા મોતીનો હાર
ક્યાં છૂપાયો છે કે નિરાધારને કહેતા નથી
કે તારું ઘર ક્યાં છે-એ જ ક્રમે પાપવૃત્તિ-
વાળાને પૂછવાનું ન હોય કે તે પાપ કેમ
કયું ? એનું આદ્યું હોત તો એ ન કરત

એટલા માટે એ આપણી વધુ પ્રીતિનો
અધિકારી છે એટલું જ.

[૩]

અને એક કવિએ વિરૂપિત કરી: 'સૌન્દર્ય
વિષે અમને બે શબ્દ કહો.'

અને એણે જવાબ વાળ્યો.

સૌન્દર્યને તમે ક્યાં શોધવા જશો ? અને
મેળવવાની એક અનિવાર્ય શરત તો આ છે
કે તમારુ પથદર્શન કરાવનાર સૌન્દર્યદેવી
પોતે જ હોય તો તમને સુંદરતા મળે. એટલે
શોધનાર પોતે જ પોતાને શોધે એવી એક
અકરચના આમાં રહી છે.

અને વળી એ પોતે જ તમારી વાણીમાં
ઠેકેલ ન હોય તો તમે એને વર્ણવો પણ
શી રીતે ?

અને એ ક્યાં નથી ? દુઃખી અને અન્યાય
પામેલાના અંતરમાં પણ એનો વાસ છે.
એનો અનુભવ એ દેવીનું વર્ણન આમ
આપશે: " સુંદરતા એટલે માયાળુ, મમતા,
પ્રેમ, દયા, સહાનુભૂતિ. એ જુવાન માતા જેવી
છે. એવી જુવાન માતા, કે જે હજી તો
પોતાના નવા માતૃત્વને અરધી લાજની
ભરી સુંદરીનો આધાર આપી રહી હોય !
આ સૌન્દર્યદેવીને અમે અમારી વચ્ચે એ
પ્રમાણે વસાવી મોઢ છે: "

પણ જે રાગ ભરેલ છે એ કહેશે: " ના
રે ! સૌન્દર્ય તો સામર્થ્ય છે. એ તો
ભય છે.

ભયંકર અંજાવાતની માફક એ પૃથ્વીને
મૂળવે છે: આકાશને વિદીર્ણ કરે છે. "
સૌન્દર્યનું એ પણ એક દર્શન છે.

કલાન્ત અને શ્રાન્ત કહેશે: " સૌન્દર્ય
તો ધીમો મૃદુ મંભુલ વિશ્રમ્ભ શબ્દ પ્રગ-
ટાવે છે. તેનો શબ્દ અમારા આત્માને
સ્પર્શે છે.

પોતાના પડછાયાથી ધૂજતી નાનકડી
દીપશિખાની જેમ એનો શબ્દો અમારા

અંતરાકાશને પ્રેમલબ્ધિપ્રાપ્તિ પેઠે પ્રકાશ આપે છે ”

પણ અર્થાત્ માનવી કહેશે : “ મેં તો સુંદરતાને પરિતાવલિમા ભેષ્ટ છું ચોટેથી જૂમરાણ પાડવી અને એના જૂમરાણની સાથે જ શાર્ફલની તાડને ઉઠાડતી. ”

રાત્રિનો પડેરેગીર બોલશે : “ સૌન્દર્ય, પ્રભાતના આકાશમાંથી જિતરી આવે છે ! ”

બપોરે લીમડાને છાંયે બેઠેલા લક્ષ્મકહેડા માનશે કે : ‘ ધણીવખત, સાંજને સમે, આકાશની અગાશીમાં એક ક્રોધક મૂર્તિ કેળાય છે તે જ સૌન્દર્ય હશે ! ’

શિયાળામાં સૌન્દર્ય ત્યાં વસે છે-જ્યાં વસંતઋતુ વસે છે.

ઉનાળાની ગરમીમાં પાનખરઋતુનાં પાંદડાંમાં એનું નૃત્ય જણાય છે.

પણ સૌન્દર્ય વિષે આટલી વિવિધ વાણી કહેનારાઓ ખરી રીતે સૌન્દર્ય વિષે કંઈ જ કહેતા નથી. એ તો માત્ર એમની અનભિચિત્ત કામના વ્યક્ત કરે છે

અને સૌન્દર્ય એ ખરી રીતે કામના પ્રગટ કરવા માટે નહિ-આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે છે.

એ તુષારકુવ શોં નથી કે કંઈક લેવાની હિચ્છા માટે લાંબો થયેલો જૂખ્યો હાથ નથી.

એ તો હૃદયનું પ્રતીક છે. એવા હૃદયનું

કે જેમાં અગ્નિ પ્રગટયો છે. એ એવો આત્મા છે કે જે આનંદ મહોદધિમાં તરી રહ્યો છે !

તમે બધ નેત્રે જે મૂર્તિ હૃદયમાં ભૂંચો છો તે સૌન્દર્ય છે તમે બધ કાને જે સ્વર સાંભળો છો તે સૌન્દર્ય છે હમેશાં બધાં પુણ્યો નિત્યવસંતમાં બહારમાં છે એવી આનંદવાટિકા એ સૌન્દર્ય છે

જીવન, જ્યારે પડદો ખસેડીને જીવનને પોતાનું રહસ્ય આપે છે. ત્યારે જે દર્શન મળે છે તે સૌન્દર્ય છે.

તમે પોતે જ જીવન છો જોનાર તમે છો. જોવાનું હસ્ય પણ તમે છો અને વચ્ચેના પડદો એ પણ તમે જ છો.

પ્રતિમા કોતરેલી કોઈદર્પણકન્યા. અતંત સમય થયાં, પોતાને જોયા જ કરતી હોય જોયા જ કરતી હોય, અને પોતાની એ સુંદરતાનો કોઈ દી એ અરધિ જ ન પામતી હોય, સૌન્દર્ય એવું છે. જાણે કે અતંતને આરે, આકાશદર્પણમાં કોઈએ પોતાની નિત્ય યૌવની સુખસુદ્રા દીડી !

પણ એ જેની સુખસુદ્રા છે એની જ શોધખોળ ચાલે છે ! શોધનારે પોતે પોતાને શોધવા નીકળે એવી આ સુંદરતાની મોહક સમર્પણ જૂલજુલામણી છે !

એટલા જ માટે કવિએ ગાયું કે ‘ સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં, સૌન્દર્ય ખતવું પડે ! ’

[ખલિલ જિબ્રાન ઉપરથી]

ગિ

રતનાર પાસેનું એ સુંદર નાનકડું, પાર્વ-
તીના નયન જેવું મનોહર જાંબ, શેષાવન હો કે
સીતાવન હો, કે ગમે તે નામે હો, પણ ત્યાં મેં
જાણેલો એક દિવસ આજે સાંભરે ॥ ત્યારે ધડીબર
તો મારું અંતર ત્યાંનાં દરેક દરેક વૃક્ષની નળે જૂની
પિછાન ધરાવતું હોય એટલું આનંદમગ્ન બની જાય
છે! એનાં વૃક્ષો મારી સામે ખડાં થઈ જાય છે!
પેલો લીંછુડી-ને પ્રેમો ઘટાણા આજો!

જગમોહન સાથે ત્યાં જાણેલો દિવસ એ તો
સર્વોત્તમ રહ્યો-અને વળી સ્વપ્નવત રહ્યો!

ધણું કરીને વિજ્યાદશમીનાં કે એવો કાંઈ તહે-
વાર હતો. જલેખીપૂરી ચઢાવીને અમે ચાર પાંચ
ટીખળી વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈને, બોઘની પટલાઈ
માંડીને બેઠાં હતાં. એટલામાં જગમોહન આવ્યો.

જગમોહન મારો સાહિત્યમિત્ર હતો. એ લખતો
તે હું વાંચતો. હું લખતો તે એ વાંચતો. ધણાખરા
સાહિત્યમિત્રો એમ જ કરે છે. અમારી બંનેની વચ્ચે
ગર બોલો એક સરત હતી.

એકબીજાના લખાણની કોઇને વાત ન કરવી.
એટલે એ લખે છે-એની માન મને ખબર હતી.
મારું લખાણ મેં એને ધણી વખત બતાવ્યું હતું.
શેષાવનનું મેં કંદેલું વર્ણન વાંચીને-એ ખીજે જ
રવિવાર, બીતામોનો શેષાવન દેખ્યો મથો હતો!
એને આ ખાખતમાં મારો એકનો જ લેખો હતાં.
ખીજાં સૌ એની મશ્કરી કરતા. એટલે જગમોહન
મારી પાસે જ પોતાનું હૃદય-અને પોતાનું લખાણ-
બંને મૂકતો!

અત્યારે પણ એ એવા જ કાંઈક કામે બાંધ્યો
હશે એ હું સમજી ગયો. બધા જાય પછી જ અમારો
સાહિત્ય-વ્યવહાર શરૂ થાય તેમ હતું!

ધીમે ધીમે સૌ વેરાવાં ચાલ્યા. અંતે હું ને
જગમોહન એ જ બંધા ત્યાં એકલા રહ્યાં. જગમોહને
ધીમેથી મને કહ્યું: 'હાલમાં મારે જરાક તમારું

કામ છે-આવેતો!'

હું એટલા વિદ્યાર્થી-મંડળમાં જરાક પ્રોદમાં ખપતો.
કોઇને કાંઈ દબ હોય, કોઈની મેત્રી તૂટી હોય, કોઇને
સાંધવી હોય, કોઇનાં અધ્યાપનો હપ્તો ટંકમાંથી
તાણું તોડીને કાઢી લેવો હોય, કાંઈ મહેફિલ કરવા
બહાર જવાનું હોય, કોઇને માનપત્ર આપવાનું હોય,
તો તરત મારી સલાહ લેવાતી. જગમોહનને પણ
કાંઈક એવું કામ હશે એમ ધારીને હું એની સાથે
ચાલ્યો.

જગમોહન મને એની 'ફૂમ'માં લાઈ ગયો. 'નર-
સિંહલાલ ક્યાં ગયો?' મેં કહ્યું. નરસિંહલાલ એની
સાથે રહેનાર હતો.

'હમણાં આવશે-આટલામાં જ ગયો હાજે છે!'

'શું તમારે કહેવું 'તું'!'

જગમોહને પહેલાં બહાર જઈને લાંબી આશરીમાં
એક દિવિ કરી બેઠા. નરસિંહલાલ ક્યાંય દેખાતો
નથી એની ખાતરી કરી. પછી એણે બારણું ખંધ
કયું. ધીમેથી પોતાનો દ્રંક ખોલ્યો. હું તો આભો
બનીતે બેઠા જ રહ્યો. આણે પોતાનાં કાવ્યોને આવી
રીતે ક્યારે સંધરવા બાંધ્યાં! એટલામાં એ એક કવર
લઈને મારી પાસે આવ્યો.

'તમારો શેષાવન ઉપરનો લેખ મેં વાંચ્યો-અને
મને લાગ્યું કે-આતો જવાબ તો તમારી પાસે
લખાવીને-પછી જ હું મોકલું એમ થાય છે.' જગ-
મોહન મારી સામે એક કવર ધરી રહ્યો.

'શું છે જગમોહન? ક્ષાત્રી વાત છે?'

'તમે ખોલોને-ખાનગી કાંઈ જ નથી. એમાં પણ
એવું જ કાંઈક છે!'

'કેવું છે?'

'તમે જુઓને-આપણી વચ્ચે ક્યાં હવે પડેલો
રહ્યો છે? મારી બધી વાત તમે જાણો છો. તમારી
બધી વાત હું જાણું છું!'

વાત સાચી હતી. તરબુટવનના પ્રથમ દિવ-

સોની રસિક કંધાઓ પણ અમે જાને જણાએ
ચાંદનીમાં ફરતા-ફરતાં કલાકાના કલાકો સુધી કરી
હતી! પરીતળાવને કિનારે ભેસીને અમે ચંદ્રલોકની
નોકલોમાં દરરોજ રાતે જઈ આવતા!

જીવનની કલ્પનાઓ મૈત્રીના એ દિવસો હતા!
એવા દિવસો પાછા ફરી ફરીને આવતા નથી એ
એક કરુણતા છે. પણ એ દિવસો, જીવનમાં એક
વખત આવ્યા તે કોઈ દિવસ જતા નથી એ ખીજી
કરુણતા છે!

મેં ક્વર હાથમાં લીધું. 'કોઈ ખાનગી નથી નાં
જમમોહન! કાનું છે?'

'કાનું છે એ તમે જાણીને સમજી જાઓ. ને
આપણી વચ્ચે હવે ખાનગી કોઈ ક્યાં રહ્યું છે?'

ક્વરમાંથી કાગળ કાઢીને મેં હાથમાં લીધો. પણ
એ કાગળ હાથમાં લેતાં જ હું તો હજી ચર્ચ ગયો.
ક્વર તો સાકું ટપાલકું વાપડું હતું. પણ અંદરનો
કાગળ-એની જાત કદ, ધડી, ફર્નિચ અને જરાક
એમાંથી છાની છાની પ્રગટતી પરિભ્રમણ, એ
સમગ્ર કોઈક રસિક સંસ્કારી ભક્તિનો પરિચય
આપી જતાં હતાં! આ કાગળ, એની મુલામત જાત
જ, ફેટલી બધી વાત પ્રગટ કરી દેતી હતી!

'જમમોહન! આ તો કોઈ, કોઈ બારે રસિક...'

'તમે વાંચો તો ખરા!' જમમોહન બોલ્યો.

જમમોહન 'ફેન્ટર આર્ટ્સ'માં બેસ્યો. હું પણ
એની સાથે હતો. ઉત્તરરામચરિતનું બન્ધ નાટક અમે
બધી રચા હતા. આ કાગળ લખનારે, એ ઉત્તર-
રામચરિતના એક શ્લોકથી જ શરૂઆત કરી હતી!

હું તો કાગળ પછી અક્ષરના મરોડ જ જોઈ
રહ્યો! મોતીના વેરામવા લાજી જેવા સ્વપ્ન, નાજુક
એકધારા-અને એટલા તો અનિર્ણય રીતે સુંદર એ
ચાલ્યા આવતા હતા કે, આ લખનાર કોણ છે-એ
જાણવાની તાલાવેલીમાં, ઝપાટાપંથ કાગળની ખીજી
બાજુ તરફ, મેં છેડે નજર ફેરવી લીધી. 'લિન
આપની નીલાંગના!' નાચ વાંચીને હું તો રતબધ

જ થઈ ગયો!

નીલાંગના જમમોહનની વહનું નામ હતું એ મને
ખબર હતી. પણ એ આટલી સંસ્કારી, રસિક સુધી
હી હશે એનો તો કોઈ કોઈ દિવસ ખ્યાલ આવ્યો
જ ન હતો. જમમોહને પણ એવા કોઈ ઉત્સાહી
મને-એની વાત કરેલી નહિ!

'જમમોહન! આ તો... હિ! તે નીલાંગના બાબતે!'

'બાબતે? જાવ, જાવ, તમે ખારા કરતા મોટા છે!'

'હા, પણ કહેવાય તો કાલી જ નાં- આ તો
તે... રતન...'

'અરે! એ જમમોહનીયા!' બહારથી નરસિંહ-
લાલે લાંબા રેવરે એને બોલાવીને ખારણું ઉઘાડવા
માટે ધાધક કરી ચૂકી હતી!

જમમોહને કાગળ મારા હાથમાં જ રહેવા દીધો.
ધીમેથી મને કહ્યું: 'તમારો ખીસામાં ચૂકી રાખો.
આપણે ત્યાં પરીતળાવે જઈશું!'

મેં કાગળ ખીસામાં ચૂકી દીધી, જમમોહને
બાળું ઉઘાડ્યું. ને નરસિંહલાલે ધમધમ અંદર પ્રવેશ
કર્યો: 'અલ્યા! શું વહનો કાગળ વાંચનારો?'

'અરે જા જા! કરોળિયા! અહીં વહુ જ
કાને છે?'

એક વખત ચોરસીમાં કરોળિયો નીકળ્યો, અને
એ વીંછી છે એમ માનીને નરસિંહલાલે એટલી
ધાધક કરી ચૂકી કે ત્યારથી એનું નામ નરસિંહલાલ
કરોળિયો પડી ગયું!

'અલ્યા છતી વહુએ વઢિ: શું કરવા મા'છી?'
નરસિંહલાલે કહ્યું.

'તો તારે ક્યાં નયો?'

'પણ અમે ક્યારે ના પારી કે બમારે નયો!
અમારે તો બે છે-એક તો મરી મધ!'

'લ્યો, હવે તમારું સમાધાન હું કરું, તમારે
વહુ છે. એને પણ છે. ને મારે તો વહુ ને છોડી
બેવ છે. હવે બોલના બંધ થાવ-ચાલો!'

હું હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

[૩]

તે દિવસે પૂનમની ચાંદની રાત હતી. ન્યારે જગમોહને આવીને મને કહ્યું કે એનાં કાકીનાં તાર છે એટલે એને અત્યારે રોકેને જવાનું છે—ને આપણે હવે કાલે રવિવાર છે તે શેષાવન જઈશું ! ને ત્યાં જવાનું લખીયું—ન્યારે કોણ જાણે કેમ મને શું થયું તે આ કાગળ એકાંતમાં વાંચવા મળશે, એ આશાએ મારું મન ફક્કા મારી રહ્યું !

જગમોહન ગયો એટલે હું પરીતજાવ ઉપર જ બેસીયો.

જૂનાગઢના પરીતજાવને જેમણે ચાંદની રાતે નોંધું છે, એમણે પછી જીવનભર, એની જ કદપના કરી કરી છે. એટલી સાદી સુદરતા ત્યાં પથરાઈ રહી છે ! અને ત્યાંનાં વૃક્ષો—જાણે એ તજાવને ઝાળખતા હોય ને તજાવ એમને ઝાળખતું હોય—એમ એક એવા પ્રકારનો એમની વચ્ચે સંવાદી મેળ જોયો છે કે એ ન્યારે જુઓ ત્યારે આનંદગોષ્ઠિ કરતાં લાગે ! હું ન્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે ચાંદની પૂરંખદારમાં હતી. અકાસનો સ્વદ્રમા પોતાની ચાદરને આખા ઉઘાનમાં, માથરી દબને ઊભો રહી ગયો હતો. એક અજબ જેવી શાંતિમાં તમામ ઉપવન ખેસી ગયું હતું, આજે સફળાએ અત્યારે ત્યાં કોઈ જ ન હતું !

નીલાંગનાનો કાગળ આવી ચાંદનીમાં જ વાંચવો નોંધ્યો—એને એ પ્રેમણે એ વચ્ચારો, એવા કાલ્પનિક રંગદર્શી ખ્યાલે મારું મગજ ક્રેક થોડા થકી રહ્યું હતું !

અંતે એક શાંત, એકાંત, તેજછાવાની મધુર મૂંચણીભર્યું રક્ષણ મેં શોધી કાઢ્યું.

મેં કાગળ કાઢ્યો. એના અક્ષર નીરખી નીરખીને જોવા ફેરવી ફેરવીને એને તીરખ્યો. એમાં જાણે સાચાં મોતી વેર્ષાંતા જેમ જેમ એ હું વાંચતો ગયો તેમ તેમ હું તે નીલાંગનાનો, મધુર પ્રેમભર્યો, જરાક શોકવિતો સારો, નિર્દોષ, આધુન્નિત કરતો ચહેરો એમાંથી બહારો બહારો રહ્યો હતો. આ નીલાંગના અર્ધજીવ રમણી હતી. હું તે એને નીરખી જ રહ્યો—

મારી કદપનામાં. અને આ જગમોહન—એ જેટલો કદંગો હતો ! એ જમવા બેસતો ત્યારે રસોવાને ડર લાગતો કે આજ જગમોહન બહાર નહિ ને જગમોહનને ડર લાગતો કે આજ રસોવા પીરસી રાકશે નહિ ! ખત્રીસ પૂરી એના—આજમાં એકાંત ખોરાક ગણાતો. ને એસઠે એણે પૂર્ણ વિરામ ન કર્યું હોય એવા પ્રસંગ કાંઈ જાણ ન હતા. એનો વેપ—એટલો જ લથકપથક ને કાચળા ઢાટ. બોલે તો થૂંક બોડે—ને હસે તો લૂંચીમાં કાંકરા ખખડતા હોય એવું લાગે !

અને એનું લખાણ—કેટલું કૃત્રિમ ને વિચિત્ર ! એ પાછો ફાંકો રાખતો કે તમે જેમ બેઠકમર હંખાવ તેમ લોક તમને 'કવિ'માં ગણે, 'કવિ'માં ગણ્યામાં ગણી વખતે એ એક ચપલ એક જાતનું ને ખીજું ખીજું જાતનું પહેરતો !

જગમોહનના નજરે નહિ પડેલા—એવા એક હજાર હોય અત્યારે મારી સામે મોટા થઈને ઊભા રહ્યા. અને એમ પછી થયું કે આ કાગળનો જવાબ તો હું જ આપી શકું પણ એ મોકલવાનો તો જગમોહનને હતો ! હાથેર ! વિધાતા ! તને કાલિદાસે ધિક્કારી હોય તેના કરતાં એક હજાર ગણી વધારે હું ધિક્કારું છું ! તને કાંઈ દી બેડી મોકલતાં આવડશે જ નહિ !

નીલાંગનાનો આખો કાગળ પ્રેમની એક અત્યંત સુદર રસિક ચર્ચા જેવો હતો. વૃક્ષને વિંદાતી વેલીના જેવી એની મનોરમ પદ્ધિત નેટલી આકર્ષક હતી એટલી જ અર્થગંભીર હતી.

હું તો એની સામે જોઈ જ રહ્યો. આ કાગળ જગમોહન સમજશે ? અરે રામ રામ કરે ! એટલે તો એણે મને જાતવ્યો હતો ! મારા મનમાં આ કાગળને લીધે જગમોહનની લલુતા વધુ ને વધુ મોટી થતી-મઈ !

[૩]

તે રાતે મેં એનો જવાબ લખતો પ્રેમપત્ર પૂરો કર્યો ત્યારે ધડિયાળમાં ચારના ટકોરા ચંપા, સદ્ભાગ્યે જમારો જોરડી મિત્ર તે દિવસે ગામમાં આવ્યા ગયો

હતો. એ પત્રમાં મેં પ્રેમને એવા લક્ષણો હતા કે એના મું જવાબ નીલાંજના આપશે, એ મારે મન એક રસિક કોયલાને વિષય બની ચેલો હતો.

સવારમાં છ ન થયા ત્યાં જગમોહને બારણું ખખડાવ્યું.

અમે બેપડા પથુ જગમોહન પ્રત્યેના મારા વર્તાવમાં અત્યારે કેટલી ઠંડી હતી ! એ મને એક આવશ્યક અનિશ્ચિત જેવો લાગવા માંડ્યો.

શેષાવન અમે પહોંચ્યા. લગભગ-મારેક વાગે ખાઇ પરવારિને દરવા નીકળ્યા-ત્યાંની હરિયાળી કુંજોમાં જે પંખી બેસતા, તે મને પ્રેમની ભાષા લાગતી હતી. ત્યાં ઝરણા જે આઈ રહ્યા હતાં-તે પ્રેમોર્મિની પંક્તિઓ હતી. ત્યાં જે ફૂલ, મંદ પરિમલ ફેલાવી રહ્યા હતાં, એમાં નવેઈ રનેહનો છંદકાવ જાણતો હતો. અમે તો ત્યાં ફરતા ફરતા-જે મહત્ત્વે આવડી એ બધી જ માંડે નાખી. પછી એક પથરા છપર બેઠા.

‘જગમોહન ! કામળ તો મેં લખી નાખ્યો છે રાતે, પથુ એમ ને એમ જવા દેવો છે ?’

‘તો તો-અક્ષર જોગળે નાં માર ! કેમ સમજ્યો નહિ ?’

આટલું સાડું સત્ત્વ સમજવાની પથુ મારું મનજી આત્મારે ના પાડી રહ્યું હતું-મને એ સમજતાં વાર લાગી.

‘તેં તે પહેલાં કામળ લખ્યો ?’

‘નહિ ત્યારે ! પથુ તે પહેલાં તો એ દૂંકા સાદા કામળ લખતી-’

‘તે તું જવાબ વાળતો ?’

‘હારતો. દૂંકા સાદા !’

‘એ...મ ! ત્યારે-તો બરા...બરા...’ મેં વિચાર કરતાં કરતાં જવાબ વાળ્યો. મારા મનમાં એક દુરાચાર પ્રવૃત્તિ રહી હતી. આટલી ચતુર સ્ત્રી બહુ જ બરી કે આ જવાબ આ બોલકાઓ નથી ને તો !.. તો !

એક સુંદર પ્રશ્ન ‘તો ?’ મારા મનથી એ ધણે મહત્ત્વનો થઈ ગયો હતો.

મેં કામળ જગમોહનનાં લાચમાં આપ્યો. એણે તો પહેલું વાક્ય વાંચ્યું ને એ તો ફેલા જ માંડ્યો. ‘ર ! કવિ ! તે...તે’ અચ્ચા બારે કરી નાખી છે. મજબૂત, લખાણ, છે...’ તે બોલી બેઠો. કામળમાં પહેલું વાક્ય આ પ્રમાણે હતું :

‘આ મારી દુનિયામાં જ્યાં સુધી તું ન હતી ત્યાં સુધી કેટલાં કેટલાં રૂપવિરૂપ બનીને મારી સામે બેઠાં હતાં ! અને આજે વિરૂપના કું શોધું છું ને એ કપાલ મળતી નથી ! તારા વિરાટ પડછાયામાં તમામે તમામ વસ્તુ એટલી સુંદર બની મઈ છી !...’ વગેરે.

અને એક બીજું ‘આશ્ચર્ય ચક્ર’. નીલાંજનાને મેં આ કામળ લખ્યો એ તો ઠીક, પણ મારાં અત્યંત-કરચુની બહે સરવાણી પ્રગટી હોય, તેમ અત્યંત સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ મારામાંથી પ્રગટવા માંડી !

આ તરફ આ પત્ર-બવહાર તો ચાલતો જ રહ્યો. મારું મન કેટલું ધ્રુવી રહ્યું હતું કે કામળ લખનાર કું-જગમોહન નહિ, પણ કું છું. એ કાંઈ રીતે આ રમણીને ખબર પડે !

પથુ એ ખબર થી રીતે પડે ! ને નીલાંજનાને પોતાને તો એ થી રીતે દર્શાવાય ! કામળમાં કાંઈ સંકેત સૂચ્યો હોય તો ! પથુ અંજાણી એવી આવાત કરતાં હિંમત ન લાંબી !

એવામાં મામમાં એક બે પેંચના ‘કેસ’ થયા. એટલે હવે તો એકદમ કોલેજ ખંધ થશે એમ લાગવા માંડ્યું. જગમોહને મને કહ્યું : ‘મારે ધેર જ માલને. પંદર દિવસમાં કાં તો કોલેજ પાછી બિયડે છે ! આપણે સાથે વંચારો ને બેધ વાત !’

મારે તો એટલું જ ભેળવું હતું. કું તો નીલાંજનાને જોવા તલસી જ રહ્યો હતો. એની પાનીને બોલકે રંગ ચિત્રશેખરને કઈ લાલ રંગી વાદળોમાંથી ઢાલ્યો છે એ મારે ભણવું હતું !

સાંજરે અમે જગમોહનને ત્યાં પહોંચ્યા. જમ-

મેહને ખબર ક્યાં દશે એટલે મારે માટે પાસેનો એક એરડા તૈયાર કર્યો હતો.

હું ત્યાં બેઠો. જગમેહન તો ઘરમાં રવજનો સાથે વાતોમાં પડી ગયો હતો. થોડીવાર થઈ ને પાસેના ઘરમાંથી, એક કોઈ બાઈ, યાની ખાલો લઈને આવતી જણાઈ!

આ-હા! આ તો દેવોને પણ દુર્લભ એવો દેહાવે હતો. આવનાર નીલાંગના જ હોવી એમ હતું. ને જગમેહનને એને આ દેવા મોકલી લાગે છે. હું આવું-રતાથી એના આવવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો!

એટલામાં તો એ પાસે આવી. હવે તો ઘરના ઉંચાર નજીક હતી. એના શરીરનું સપ્રમાણત્વ મને તો દૂરથી એ 'ડોહાવી રહ્યું હતું! આ હો હો! આટલું સપ્રમાણ શરીર! જાણે કોઈએ માપ લઈને જ મૂક્યું ન હોય!

એટલામાં તો એ આરસપૂતળી વધુ ને વધુ નજીક આવતી ગઈ.

હું તો એકા એકા થઈ ગયો હતો. એની સોનેરી ખંડોને રચકાર તો જાણે કાબજનિ જેવો અદ્ભુત લાગ્યો. એ એક પગલું આગળ મૂક્યું. એની સાથે પહેલો શું શબ્દ બોલ્યો, શબ્દ તો ઠીક, એ શબ્દને કેટલો સ્વર ભાર દેવો, એનો પણ મારા મનમાં હું વિચાર કરી રહ્યો હતો! એટલામાં તો નીલાંગના નજીક આવી ગઈ. એણે એરડાની અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો. એના હાથમાં યાનો ખાલો હતો એટલે એનાં પગલાં ધીમાં પડી રહ્યાં હતાં. અને તેથી અધરાઈ જેવી મોહક મંદતા જાણે એમાંથી પ્રગટતી હતી! આ અમ્મસા!

હું તો ઉત્સાહમાં ને, ઉત્સાહમાં, બોલાય કે નહિ એનું જ્ઞાન રાખ્યાં વગર, મોટેથી બોલવા જતો હતો, 'કેમ? એાળખો છો નીલાં.....લાભી!' કરીને, પણ મારો શબ્દ અધૂરો જ રહી ગયો! પાછળથી આવેલો જગમેહન, નાક ઉપર આંગળી ચૂંટીને અને ન બોલવાની જાણે કે નિરાશી કરી રહ્યો હતો! કંઈક કાન્યું કપાનું છે એ લાગે હું એ કાન્યા પાછી હસ્યો,

પણ એથી તો જરાક અધારમાં રહેલું, પેલી નીલાંગનાનું મોં તેજમાં આવી ગયું, અને હું છડી બેઠ્યો! એમ મારા બાપ!

પહેાળું ચોરસ જડથું નાનકડી ડોક ઉપર ચોડ્યું હોય તેવું, એક કંઠનું મોં પોતાનું કંઠનું દર્શન એપડું લાં આરી સામે બેસું હતું અર! ૨૨! આ નીલાંગના? હું મરે ઉપરથી માણસ ખીણમાં ગબડી પડે ને એની જેવી દશા થાય એવી મારી દશા થઈ ગઈ હતી. મારી જાણે કોઈ કદપનાચી મરીપરવારી હતી! એટલામાં તો એ ત્યાં આ મૂખને ચાલતી થઈ ગઈ હતી.

'એનું નામ લલિતા છે, નીલાંગનાનું નામ તો એકલો હું જ જાણું છું. એટલે મેં તને બોલવાની ના પાડી હતી!'

'હે! પણ ત્યારે નીલાંગના લાભી—એ ક્યાં છે?'

'નીલાંગના લાભી કોણ?'

'નીલાંગના લાભી કોણ? જગમેહન! હું તારી વફવતું નામ જૂલી ગયો?'

જગમેહન દસી પડ્યો. 'હું તો કાંઈ જુલો નથી. આ લલિતાનું મેં એવું નામ પાડ્યું! એટલે એ નામે લખતી એટલું જ.'

'નીલાંગના?'

'હા. કેમ?'

'પણ ત્યારે કામળ કોણ—આ તારી વફ લલિતાએ લખેલા?'

'ત્યારે નહિ? તેં જવાબ વાળ્યા તે બધા આ લલિતાના જ લખેલા!'

મારું મગજ લમવા માંડ્યું. હું બાજુ દિવસ સુધી, આ કાષ્ટની પૂતળી જેવી, હમણાં ગઈ, એ મેરીને, મેરીને શું ચોરસ જડપાને, આવા પ્રેમભર્યા પત્રો લખી રહ્યો હતો! એ વિચારે ધડીભર તો મારું મગજ ચળ્યું જેવું થઈ ગયું!

મારી પગ નીચેથી જાણે સંજીવ જ ખસી જતી

હોય એવું મને લાગ્યું ! હું ખુરશી ઉપર બેસી જ ગયો
મને લાગ્યું કે મારી આખમ્માંથી દમણાં આંસુ
ખરવા માંડશે !

અને એટલામાં એ ધાને દિગુણીત કરતો હોય
તેવો એક કકેશ અવાજ બહારથી આવતો તો હું
નીચે પડતો રહી ગયો. લલિતા શું ગંધલુ છે એ
પૂછી રહી હતી

ખીન્ને દિવસે વહેલી સવારે જ હું મારો સર
સામાન બાંધીને તૈયાર થઈ ગયો હતો જમમોહન
આશ્વર્યથી એ નિહાળી રહ્યો 'અલ્યા ! કેમ ? પદર
દી થઈ ગયા ?'

'જમમોહન ! મને રાતમાં એક બહુ જ ખરાબ

સ્વપ્ન આવ્યું છે અમારા કોઈ નિહાટના સ્વપ્ન
બંધે મૃત્યુ પામ્યા છે એટલે હવે હું નદિ રોકું !

અરે ! પણ તું આવો વહેતો કયાથી ? ચાલ,
લલિતાને પૂછી લઈએ !'

ના, જમમોહન ! ના, ' હું એ હાથ જોડીને
તેને નમી રહ્યો કાંઈ પૂછવું નથી મને જવા દે
મને લાગે છે મારું સર્વસ્વ હણાઈ ગયું છે !'

×

આ બનાવ પછી ત્રણ વરસ સુધી મેં કવિના
લખી તો નથી, પણ વાચી પણ નથી અને કાગળ
લખવાનું ખાસ કરીને કોઈ રૂપાળા કામળને જવાન
આપવાનું તો મારો જ નાશ્ય છે !

★

અનંતના સુકાનીને

છોડી હઠાર છે સુકાની અનંતના,
સાગરના નીર પાર કરવા હોય રે,
ગર્જે તરગદોલ નજને ધખાળવા,
અતરના રૂદ્ર તાન મહાભુવા હોય રે,
છોડી નિજ દેશ હવે પરદેશે નીસર્યા,
પરદેશે રીતભાત ન્યાળવા હોય રે,
માનવના હર્ષ અને માનવની વેદના,
માનવની ભાવના વધાવવા હોય રે
જળના ઉડાણુમાંથી મોલી લઈ આવવા,
પૃથ્વીના લેહ બધા ટાળવા હોય રે,
વાયુ શાં ધૂમવા ને તેભાગર ધારવા,
જૂમાના ંયોમગાન ગાવા હોય રે,
આજે સુદર દૂર ધ્રુવના એ ધાણુમાં,
મહાણી મીટ લાવધેરી હોય રે,
આવે ને બધ કંઈ નોકાના કાફવા,
મારે તો એક વારી ધારી હોય રે !

બચતીલાલ આચાર્ય

ધૂમકેતુ

- ★ ચોરખંદરના જલવિજયતરંગ કિનારે જન્મેલાં કાવ્યો
- ★ મેટ્રિકની ને 'કાવ્ય'ની મથામણ.
- ★ એમટના 'નરકેસરી નેપોલિયન'ની અહમુત જીવનપુરુષાર્થો પગલાટ

પોરખંદર ગાળેલાં બે વર્ષો એક દિવસે અત્યંત મહત્વનાં બની મયાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'કાવ્ય' ઉપરથી 'ગદ્ય'માં જવા માટેનો કેટલોક રસ્તો ત્યાં જ દૃઢ થઈ ગયો એમ કહીએ તો ચાલે.

મેટ્રિકના વર્ષમાં ભારે મથામણ હતી. એક તરફથી મારે સૌની સાથે પોતાની પ્રગતિ બતાવ્યા વિના છૂટકા જ ન હતો, તો બીજી તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મારે ચાલવાનું હતું. રાજમહેલની પાછળ દરિયા કિનારે એક વગરવપરાશી ફવાના યાગીમાં જઈને બેસો તો વંચાય આજી વાંચવાનું કાંઈ રમણ જ મળે નહિ! ધરની યોરડી તો એટલી સાંકડી હતી કે ન પૂછા વાત! એટલે હું કાંઈ ને કાંઈ મિત્રની શોધમાં તો રહેતો જ હતો.

ભોજશ્વરજોડામાં દામોદરકાકાના ધરની પાસે જ પંડ્યા માસતર રહેતા. અને પાસે માર્કેટ સાહેબ પણ રહેતા. થોડું દૂર બે મકાનો હતાં. એકમાં ડોક્ટર મણિચંદ્રનું કુટુંબ રહેતું. બીજામાં ડોક્ટર વજેશંકર વ્યાસનું કુટુંબ રહેતું. આ વજેશંકર વ્યાસ-તે આંહીના એક વખતના ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. દેવશંકર વ્યાસના પિતા. મૂળ એ રહેવાસી ચૂડના. એ ત્યાં મેટ્રિકમાં અમારી સાથે જ હતા. એ વખતના બીજા અમારી સાથેના વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રેમજી રામજી ચંદ્રાણા, શ્રી. જીપતાણી અમારી પાછળ છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા. શામળદાસ ગાંધી, એ વખતે પણ ચોરખં-

દરના દરિયાકિનારે ગર્ભનાત્મક સ્વરથી જ વાતો કરતાં, તે ધણું કરીને છઠ્ઠીમાં નાપાસ થઈને છઠ્ઠીમાં જ પડ્યા રહ્યા હતા. પરંતુ એ વખતે પણ એમનો સ્વભાવ અલકમલકની વાતોને રસિક રીતે કહેવાનો ખરો!

આ બન્ને ડોક્ટર કુટુંબો સાથે મારે મૈત્રી ભેટું હતું. ડોક્ટર મણિચંદ્રના પુત્ર મેટ્રિકમાં હતા, દેવાશંકર એનું નામ. એને અંગ્રેજીને ધણો શોખ હતો. મોઢાં શબ્દો એ મેકેમેન્ટીયાં પણ ઉપાડી લાવીને વાપરતા. એની સાથે સાથે મને પણ અંગ્રેજીને શોખ ભગ્યો.

આ વખતે ધણું કરીને એકાદ વખત પ્રાચીન જીવન પાઠક એક વેકેશન માળવા ત્યાં ચોરખંદરમાં આવેલા. તે મુંબઈમાં લખતા હતા એમ સંજોરે છે. તિથે એમને એ વખતે પણ પ્રિય લેખક હતા. અમારા મંડળમાં તિથેની પ્રથમ વાત એમની મારફત આતી. મેક્સ તોડો તો દેવાશંકરનો અતિશય પ્રિય લેખક. એટલે સમજાએ ન સમજાએ પણ અમે મેક્સનોડો, મેક્સલે, તિથે એવાં એવાં નામ હાલતાં ને ચાલતાં-વાપરવા મંડ્યા.

એમાંથી મારી ગણના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં મયા માંડી. ટાંગોરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે 'Every man grows by pretentions' એનો અર્થ ધણા વખત સુધી સમજાયો ન હતો. એ

એક વખત એ વાપરશે ત્યારે આપણા એક સાહિત્યવિવેચક હેમચંદ્ર પલ્લુ પહેલાં 'અરે! એવું તે હોવું હશે. સત્ય જ વિકાસનો જન્મ કરે!'

પલ્લુ એક વખત તમે જે સ્વાંગ ધારણ કરો, એ સ્વાંગના નિકાશ માટે તમે સત્યને માર્ગે પાછળથી ધસો છો અને પછી તમને બળ મળે છે. મેં સ્વાંગ ધારણ કર્યો. મેકસે, મેકસેટોર્ડો, નિસી, એવા એવા લેખકોના નામનો, ધીમે ધીમે વર્તમાન વાત થાવા માંડી કે માણે આ છે તો હોશિયાર !

એમાંથી હોશિયાર ગણાતા વિદ્યાર્થીઓમાં મને વાંચવા માટે આમંત્રણ મળવા માંડ્યાં !

મારે તો ધાસની ઝાંઝી ઉપર સૂતાં સૂતાં ત્યારે ગણવા પડતા હતાં, એમાં આ આમંત્રણો આશ્ચર્યક રૂપ ધર્મ પડ્યાં !

અને એમાં પલ્લુ ખાડો ચૂંટણી કરવાનો અવકાશ રહેવા માંડ્યો !

મેં શરૂઆતમાં રેવાચંદ્રને ત્યાં વાચવનું રાખ્યું. એક તો એ વાંચતાં વાંચતાં વારંવાર કાંઈ ને કાંઈ આડીઅવળી વાતમાં પડી જવાના સ્વભાવવાળો હતો ને મારે એવું જ નોંધવું હતું કે જેને નિશાળ ઉપરાંત ખીજે રસ હોય. વળી એ સ્વતંત્ર ઝોરડી રાખીને ત્યાં રહેતો. એ ઝોરડીમાં એ સિપાળાના દિવસોમાં ખજૂર મગફળી એવું રાખતો ને ખજૂરનાં બકુ જ ગુણગાન કરતો. મારે તો ખજૂર સાથે કામ હતું. એનાં ગુણગાન સાથે કાંઈ બકુ સંબંધ ન હતો. એ મેકસેમાંથી 'વોર્ન ટેરરી'એ'નો કેસ વાંચતો હું સાંભળતો. એણે પહેલવહેલાં મને એનટના નેપોલિયન વિષે કહ્યું.

એનટનો નેપોલિયન એ પછી તો મારો જીવન-મંત્ર ઘર્ષ પડ્યો. નેપોલિયનનો પુરુષાર્થ ને સિંહનાદ એ જીવનરસાયન બની ગયા. નરકેસરીની પ્રતિમાઓ ડેર ડેરથી ભેગી પલ્લુ કરી. એ વખતે 'ગુરુરાત'ના દિવળીના અંકમાં નેપોલિયનની વાતો આવેલી એ તો તમામે તમામ વાંચી કાઢી. એનટના ચબ્દે ચબ્દે

એક અદ્ભુત પ્રતિમાનું સર્જન થતું હતું એમનને અને ગીતાની પેઠે નિત્યજીવન વ્યવહારનું જીવનપુરતક દરમી દીધું હોય એટલો એનો રસ લાગ્યો. પુરુષાર્થ પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થ એ બંને કે નેપોલિયનના આખા જીવનક્રમમાંથી લેતો મહાખનિ હતો. અને એ ખનિ પકડી લીધો.

એવું એક સીધું ચર્ચિયામ મારા જીવન ઉપર તો એ ઘડ્યું કે હું પરમ આશાવાદી અને પુરુષાર્થનો-શિષા-સક બની ગયો. પરમપરમાં હું બૂલ જોવા લાગ્યો. વિનય એ માણસનો જીવનમિત્ર બન્યાવા માંડ્યો. વિનય મેળવવા માટે જ માણસનો જન્મ છે એ સત્ય મને તો મળ્યુંથી, મારા પિતાએ '૬૬ આશુક્ય'નું નીતિપુસ્તક વંચાવીને આપ્યું જ હતું એમ આ નેપોલિયનનો, તમામ અસહ્યતાઓ ધનકાર કરતો, સિંહકંઠ સંભળાયો. આજ દિવસ સુધી એનટનો નેપોલિયન એ મારો પુરુષાર્થનો એક આદર્શ રહ્યો છે. બી. કનેવાલાલ મુનશીને ત્યાં મેં નેપોલિયનની એક સરસ કાસપ્રતિમા જોઈ હતી એવું કાંઈક મને યાદ આવે છે. એમાં એ નરકેસરીની, લાગ્યને આહવાન દેતો, વાંસે હાથ મૂકેલી જાણીતી ભવ્ય પ્રતિમા જોઈ હતી.

એ વખતે તો મારાં જ અને નેપોલિયનના વિખ્યાત સેનાપતિઓ, મહાભારતના રથધોડાની માફક અને હમેશનો હમેશ જીવનરસ કંઈ શકતા હતા. અને અમે ન જાણીએ તેવી રીતે અમારો જીવનપથ પકડી રહ્યા હતા. ત્યાં જે નાનકડા મંડળમાં હું રવો તોમાં પલ્લુ એનટનો નેપોલિયન દેવની માફક પૂજ્યતા એક મિ. અમૃતલાલ એચ. વોરા કરીને ગહરમ હતા, તે એ વખતે હાઈકોર્ટ' જ્ઞોડરની, ઘણું કરીને પરીક્ષા તૈયારી કરતા હતા. આ પરીક્ષા ધણી અબરી ગણાતી. પાસ થનાર બકુ એાછા નીકળતા. વોરા એ માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. વાત વાતમાં જ અગર પડી કે એ પાસ થવાના જ છે, કારણ કે નેપોલિયનની પેઠે એ પલ્લુ કાંઈ વરદ અથામ ગણતા જ નહિ !

આ રેવાશંકરની ક્રેટડી એકરીતે બારે આનંદ-જનક હતી.

સવારમાં હું વહેલો ત્યાં પહોંચું ત્યાં રેવાશંકર આવી ગયેલ હોય. ખબર દાખિયા મગફળી કાઢીને એનાં ગુણમાન કરવાનું એણે શરૂ કર્યું હોય. એટલામાં એનો ભાઈ સવાઇલાલ આવે. એને વ્યાયામની પ્રીતિ હતી. અને મજાનૂત રનાયુમાં ગ્રહા હતી. એટલામાં નીચે એક સુનસફ રહેતા કંવાણજી વેરા, એને ત્યાં 'હેતુ' નામે કોઈ એમનો સંગ્રહ રહેતો તે પોતાની ભૂમિતિનાં ચિત્રો દોરતો આવે, ત્યારે જુઓ ત્યારે એ ભૂમિતિના કોયડા ઉકેલતો જ હોય, એટલે બધો એને ભૂમિતિનો રસ હતો. પડખેની ઝોરડીમાં એ વંખત અભ્યાસ કરી રહેલા રતિલાલ દામોદર નેશી પણ આવી ચડે, અમારી વિદ્યાર્થીઓની મિજાસમાં એમને પણ રસ મળતો કારણ કે એ સફકુટુંબ ત્યાં રહેતા પણ હજી કામ શીખી રહ્યા હતા. એટલે અરધાપરધા તો વિદ્યાર્થી જ હતાઃ ધઉનાં દાણા લાવીને એ રેલવેની લાઇનો કરતા ત્યાં બેસે.

પછી અમારો નિત્યક્રમ શરૂ થાય. જે 'હેતુ' એ ભૂમિતિનું કોષ અટપટું 'પ્રોબ્લેમ' મૂક્યું હોય તો તો સૌ એમાં જ પડી જાય. નહિતર રેવાશંકરનો મેકસવેર્ગે આવે કે એપટનો નેપોલિયન વંચાય. મેકસવેર્ગે ઇંગ્લીશ અનુકરણમાં જે ગુજરાતીમાં લખેલો કોષ અતિદાસિક નિષ્પદ વંચાય કે પછી મારું એકદમ ખંડકાળ પણ શરૂ થાય.

આ પ્રમાણે થોડો વખત ગાળ્યા પછી તરત મારકે સાહેબ ગાદ આવે.

માર્કે સાહેબની પાસેથી ફેર્મ લેવું એ હિમાલયના કુંગરેથી કરતુરી લાવવા જેવું હતું. એટલે તરત અમારી અભ્યાસધમાલ વધી પડે. સૌ બોલ્યા વિના વાંચવા જ બેસી જાય. અગાશીમાં બીંતને આધારે લાકડી ટેકવી, માથે લૂગડું દાંડી, રાવટી જેવું કરી હું પણ એમાં બેસી જઈ તે છેક નિરાળાટાણે એમાંથી નીકળું.

આમ વાંચતાં બહુ થાક લાગે ત્યારે શ્રી. રતિ-

લાલનાં પત્ની કાશીબેન, ગાદલાં ગાદલાં સંકવત્રા અગાશીમાં આવ્યાં હોય, એતો એક નાનો છાંકરો હતો એને બગાક રમાડી લખ્યે. આમ મેટ્રિક માટે ખરેખરાની તૈયારી આદરી.

પણ એવો કોઈ માનસિક નિયમ લાગે છે કે એટલા બેરથી તમે તમારી કુદરતી વૃત્તિઓને દાખો એટલા જ બેરથી એનો પ્રત્યાંવાત પડે. આ પ્રમાણેની તૈયારી કરવામાં હું મારાં ખંડકાળેને દાખી રહ્યો હતો. એટલે કોઈ કોઈ વખત એ ખંડકાળે અને દાખી દેતાં. એવાં કાળે રમવા માટે, રાજ્ય મહેલની પાછળ દરિયાકિનારે, માઇસોના માઇસો સુધી હું ફરવા ચાલ્યો જતો ને સમુદ્રના નીલાં ભૂરાં પાણી નેચા જ કરતો. કુંગરની, દરિયાની, જંગલની નદીની, કુદરતનાં એ તમામ રૂપોની માગ ઉપર એવી આકર્ષક મોહિની છે કે એમને જોતાં જ હું જીવનની તમામ વ્યવહારુ વાતો એક પળમાં ભૂલી જઈ છું. અંકે દારકા કરીને મને તો ત્યાં જ ધામા નાખવાનું મન થઇ આવે છે. એ તો પછી સાડું છે કે પુસ્તકો, પ્રકાશકો, મિત્રો, વર્તમાનપત્રો, નવલકથાઓ, સપ્તા રાહ જોતાં હોય ને મહિના ઘાય ત્યારે રેશનિંગ રાહ જોતું હોય, એટલે ગમે ત્યાંથી પાછા ફરી ફરીને ખીસે જ આવી જવાય છે. પણ કુદરતની ને કલાની મોહિની વિષે કાળજી જે કહે છે તેવું કાંઈક, મને લાગે છે, કોઈ કોઈ વખત મારા અંતરમાંથી જોગી નીકળે છે.

ચોરખંદર નિવાસ દરમ્યાન પણ મેં જોતપુરમાં શરૂ કરેલાં ખંડકાળે ચાલુ જ રાખ્યા હતાં. પણ એ તો એક પ્રયાનશીલ અભ્યાસીનો કાચો પ્રયોગ ગણાય.

એ બધાં ખંડકાળે ઉપર કલાપી અને કાન્ત અને નરસિંહરાવની છાયા સ્પષ્ટ છે એ આગળ જણાવેલું છે. જીમ નવા પ્રકારોનું ખેડાયું પણ ચાલુ થયું હતું. છતાં મને લાગે છે કે ગદ્યનું આકર્ષણ ધીમે ધીમે વધતું તો જતું હતું. એ વખતે વળી સરસ્વતીચંદ્રના જેવી ધૂન પણ લાગેલી. આ એક ગદ્ય જેવું કાંઈક એ ધૂનનું પરિણામ જણાય છે.

‘હનિયા તણા નૂપનો બની હું’ શ્રવણિ આને ફરે
સેવક નથી, નહિ સેવ્ય હું, નહિ સત્તુ કોનાથી કહે ?
જંગલ વિષે બની જંગલી વળી વરતીમાં રમતો ફરે
હાલત કુશીરી હાલ છે ‘ફિકર તણી કુશીરી’
મદારા મગજના તારંગ, નથી તાર આ રાક વિશ્વનું
એ તારના બસ તોનમા, રમું રૂપ મદારા નાશનું !
આલસ જણાવે મંત્ર કે, હેરાલ છું હું’ અસ્તીમાં
મદારે મન છે મરલીની, મરણું અંધ છે ઉરકમાં
આશક બની શાશક, એ સૌન્દર્ય જગજગદિર છે
છવિમ વિહારી શોધતો, માશુક ત્રિય માશુકી !

આમાં ‘વિહારી’ નામ આવે છે એ કાવ્યમાં
ધારણ કરેલું નામ છે. વચ્ચે મેં થોડું પાઞ્ચ નામથી
પણ લખ્યું હતું. જોડણ તાણકા રકૂચના આસર
બહેચરલાલ પટેલ, જે ગીતાના સારા અભ્યાસી હતા
અને કેટલાક કાવ્યો લખતા, ખાસ કરીને એમનું
વખણાયેલું કાવ્ય ‘વીરસ’ એમણે ધારણ કરેલા
‘વિહારી’ નામનું આ અનુકરણ હતું.

એ વખતે પોરબંદરમાં નાનું સરણું સાહિત્ય
રસ લેનારાઓનું અંગે જે મંડળ જમાવેલું તેમાં
ઉમંગલાલ મોહનલાલ મોટા એ મારા ત્યાં નિકટના
મિત્ર બન્યા હતા. એમણે મને રોકાટની નવલકથાઓ
તરફ દોર્યાં. રોકાટની ઘણી નવલકથાઓ મેં ત્યાંવાંથી
અને જાને વાર્તારસ જામત થયા. ઉમંગલાલે એક
પત્રમિત્ર પણ રોકાટી આપ્યો હતો. અત્યારે બરાબર
ચાલ નથી, પણ સ્મિતનલાલ કરીને પાટણના કોઈ
વિદ્યાર્થી કાવ્યો લખતા, ને એ કાવ્યો મને મોકલતા.
હું પણ એમને મોકલતો. એમનું એવું એક કાવ્ય
મારી પાસે સુચવાંવલું પડ્યું છે, તે કલાપી સૈલીનું
‘મૃતમાતા’ એ નામનું છે.

એની રૂઝઆત આમ છે :

‘વિત્તા દિતો અને માસો વર્ષો પાંચે વહી ગયાં
તથાપિ હાથ ! આ દેવું, જંબે કાં મૃત મતાને !’

• વેલી પ્રસિદ્ધ કવિ,

‘ફિકર સબક ખાત છે, ફિકરસખ કા પીર
ફિકર કી કુશીરી, ઉરમ નામ કુશીર’

નો આમાં ધ્વનિ છે.

સ્મિતનલાલ ઉપર મેં કેટલાક પત્રો લખ્યા હતા
પછી એ પત્રધારાનો શી રીતે અંત આવી ગયો તે
આજે યાદ નથી.

એ વખતે ગઝલના કાવ્યા પ્રયોગો પણ કી
કીક પ્રમાણમાં કર્યા જણાય છે. એવો એક પ્રયોગ,
આશર્પજનક રીતે, આજના શ્રીમંત ગરીબાનો
કાંઈક ધ્વનિ પાડતો લાગે છે.

‘શ્રીમંતોની સફાઈમાં ગરીબોની ખુશી ■
ગરીબોની ખુશીમાં. શ્રીમંતોની ખરાબી છે !
શ્રીમંતો માનતા પોતે, ‘હમ તો બાહ્યાદાલદા’
ગરીબોની ગરીબીમાં શ્રીમંતોને ખુશી છે !
હમરો સામલ ડાંકમ, તવારીખમાં બતાઈ કે,
શ્રીમંતોએ ખુશીથી, બધી રીતલ ખુશી છે !
જપાબા વચ્ચે મીળાયાં, તમારાં છવરો કાળાં,
છવરમાં ફેલાતો કોરો, મુખે મલાની ધવાઈ છે !
મુખું આરામ લેવાને, તમારે અંક ને માણું,
કલાવી માણું ધરપી ને, કલસ ખાસી ચલાવી છે !’

પાછળથી નવલિકા તત્ત્વમાં આવતું ગરીબોની
સમાજનું આકર્ષણ, ઘણું વિવેચકો માનવા પ્રેમણ
છે તેમ, રસિયન નવલિકાઓમાંથી નહિ, પણ પરિ-
સ્થિતિમાંથી જ જન્મેલું તત્ત્વ હોય એમ આ ઉપરથી
લેઈ શકાય તેમ છે. ‘હમારો રાખડકાલ’ એમાં
પણ એ જ વાત દેખાય છે.

‘અમારા કોરાના રાખડ, તમારા કોરાથી ન્યારા,
તમારા રાખડતા અર્થો અમારા અર્થથી ભડા.
તમારા કોરાનાં પલાં, બધાં મેં ફેરવી એમાં
વ રીકા ‘દોસ્તદારી’ કે ‘સનમ’ ‘મારા’ વા ‘પ્રદા’ !
મીઠું મધ જેવું બોલીને તમે તો વેર ધરાવો
અમારે ખુલ્લું છઠી દેવું, અમે ખુલ્લું જ કહેનારા !’
વગે બાપુ ! શીખો ધરતા, જિગરમાં રનેદનાં મંત્રો
પછી પથો હમારા ને તમારા, ■ નહિ ન્યારા !

આ પ્રમાણે પોરબંદરમાં હું મેટ્રિકને અભ્યાસ
આગળ વધારી રહ્યો હતો, પરંતુ એ વખતે મારે ત્યાં
એક પુત્રી જન્મી ચુકી હતી તેનું નામ સંખ્યા. એનું
જીવન વ્યકાલે કરમાઈ મરું પણ એ સંપળો સમય,
મારે એક કે બીજી રીતે કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરીને

ચોડામણા રાહત પૈસા પણ મેળવી લેવા પડે તેમ હતું. હું વીરપુર જતો આવતો. ને ત્યાંથી મારા પિતા ઉમરાળા ચોડા વખત રહેલા મહેલા એટલે ત્યાં પણ જતો. વીરપુરથી ઉમરાળા પાંચ ગાઉ થાય. એટલે વીરપુર બીતરીને બીજો દિવસે હું ઉમરાળા આવ્યો બહિં !

આ ઉમરાળા જતાં વચ્ચે એક ઘાસનું ઘણું મોટું બીડ આવે છે. રસ્તો એ બીડમાં જ આવે છે. મોમાજી તાણું હોય તો દિવાળી ઉપર માથાપૂર ખેવના ઘાસમાં ફેડી ચાલી જાય ને નજર પહોંચે ત્યાં સુધી લીસા પીળાં ઘાસ ડોહ્યાં કરતાં હોય ! પડખેની કોઈ કોઈ ટેકરી ઉપરથી રચારી ફડા બોલતો હોય ને વ્હાધેના કોઈ કુંગરે એનો પ્રતિબિંબિ પડતો હોય ! આજ એ દેખાવ સંભારીને આપણા જીવન કવિ ઉમાશંકરે હમણાં પોલાડના ઘાસ બીડનું વર્ણન કર્યું છે એ સારી આવે છે ! દેશ દેશના પ્રકૃતિસૌન્દર્યે કવિઆત્માને કેવો સુંદર સમાન આનંદ હોડોળ આપે છે ! આપણા દેશની સુંદરતાને કેવળ આ દૃષ્ટિથી જ્ઞેનારા સુભગ આત્માઓ ધણા ઓછા છે એ ખોટ સાહે તેવી છે.

આ ઉમરાળા હું જ્યારે જ્યારે જતો ત્યારે આ ઘાસબીડની ફેડી એ મારા એક બનોએ આનંદ થઈ જતો !

મેટ્રિકની બીજી ટર્મમાં મેં ઘણું કરીને રેવાશંકરની ફાટડી છોડી દીધી હોય એમ જણાય છે.

એક નાનો સરખો ઝેરસમજણનો પ્રસંગ બન્યો હોય ને એને પરિણામે આ થયું હોય તો નવાઈ નહિ !

વાત એમ હતી કે હું પૈસાની ખેંચમાં હતો જ.

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને પાંચ વાગ્યા પછી ફિક્કટમાં રોકવાનું મરજિયાત હતું. એ નિયમનો લાભ લઈ હું વહેલો જ ધેર પહોંચી જતો. આ પ્રમાણે મને સાંજે એક કલાક લગભગ, આરામનો મળી રહેતો.

આ આરામનો વખત કોઈક ઉપયોગી કામ

એવો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાં મિ. પંથકી કરીને પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ આવેલા.

એમને પોતાનાં બાળકો માટે કોઈ વિદ્યાર્થી શિક્ષક જોઈતા હતા. એમણે એ વાત કાંઈરૂલના એક શિક્ષકને કરેલી. એ શિક્ષક મને બોલાવ્યો.

શિક્ષકે મને કહ્યું કે, 'પંથકી સાહેબને એક માસ્તર જોઈએ છીએ. ડોક્ટરને હાથે તો કહેલો.'

એ જાણે કે રેવાશંકરની સાથે જ આ વાતે છે. રેવાશંકરને એની બોલાવવાની શૈલી તેમજ એના પિતા -ડોક્ટર એટલે નિરાળમાં 'કેમ ડોક્ટર !' એમ કહીને બોલાવવાનું સાધારણ હતું.

આ પ્રમાણે જ્યારે એ એના મનથી મને રેવાશંકર વિષે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે હું મારા મનમાં, અનુભૂતી જ, એ વાતને બીજી રીતે સમજી રહ્યો હતો !

મારા કાકાનો દીકરો ત્રિભુવન સીકરથમાં હતો. એનું ધરમ્યાંગણનું કુટુંબ કુલામણું નામ 'ડોક્ટર' હતું. અમે એને 'ડોક્ટર' જ કહેતા. વાત વાતમાં પણ કાં ડોક્ટર ! એમ જ બોલાવતો હતો. એટલે હું એમ સમજી રહ્યો હતો કે આ વાત ત્રિભુવન વિષેની જ મને કહે છે. મેં જવાબ આપ્યો કે, 'સારું' હું પૂછી જોઈશ !'

એણે કહ્યું કે 'પછી મને જવાબ દેજો !

આ વાત આ રીતે પ્રમાણિકપણે જ, એકબીજા જુદી જુદી રીતે સમજ્યા હતા. એમના મનથી એમણે રેવાશંકરને કહેવાની વાત મને કહી હતી. મારા મનથી હું ડોક્ટર એટલે મારા કાકાના દીકરા ત્રિભુવન વિષેની વાત સમજ્યો હતો.

સાંજે મેં કાકાને ને ત્રિભુવનને વાત કરી કે પંથકી સાહેબને એક માસ્તર જોઈએ છીએ. ને ત્રિભુવનને કહેવાનું મને માસ્તરે કહ્યું છે. એટલે ત્રિભુવને જાનું હોય તો એમને મળે.

કાકાએ કહ્યું કે ત્રિભુવનને એમાં ગજ નહિ વાગે. પાંચમી ચોપડી પોતે બધું એવાને કોઈ ન રાખે માટે તું પહોંચી જા.

મે' કાપું 'સારુ.' કાલે માસ્તરને કહી બેઠ્યું !'
કાકા કહે કે 'જે એક રાતમાં તો રામચંદ્રે રાજ
ખાધું હતું. તું અત્યારે રાતે ને રાતે પંથકી સાહેબને
બંગલે પહોંચી ત્વ. ત્રિભુવનને કહેવાનું હતું તે તે
કહી દીધું છે. ત્રિભુવનને નથી જાણું એમ તું કાલે એને
કહી દેજે !

આ વખતે પણ ડોક્ટર નામથી કોઈ બીજાનો
નિર્દેશ થયો હશે એવી લેશ પણ શંકા મારા મનમાં
આવી ન હતી. કારણ કે ત્રિભુવનનું ડોક્ટર નામ
મારા મનમાં તો છેક બાળપણથી ધર કરી
રહ્યું હતું !

મે' કાકાને કહ્યું : 'પણ પંથકી સાહેબ આપ-
ણને ઓળખતા નથી !'

કાકા કહે : 'બરે ! એમાં ઓળખવાનું શું કામ
છે ! જ્યારે આપવી ચિઠ્ઠી. સલામ કરીને ઊભું રહેવું !
આ અંગે રાણાસાહેબ પાસેથી એવી રીતે નોકરી
લાધી છે ને !'

મને વાત ઠીક લાગી. વિશ્વ મેળવી લેવાનું
પ્રાત્સાહન આપ્યું. રાતે ને રાતે હું તો પંથકી
સાહેબને બંગલે પહોંચી ગયો.

પંથકી સાહેબ તો સમજ્યા કે જે માણસ મારે
એણે માસ્તરને વાત કરી હતી, એ માણસ આખો
છે. એટલે એમણે મારી સાથે વાતચીત કરી. 'કે
ખુશી ને 'મહેરખાતું' એમનાં. જે બાળકો પણ
નવા માસ્તરને જોવા મારે કોડમાં આવ્યાં, વાતચીતમાં
પંથકી સાહેબને ઠીક લાગ્યું એટલે એમણે માસિક
સાત રૂપિયાથી અને રાખી ચીસાં, ખારે સાંભળે એ
કલાક જવાનું હતું !

આ પ્રમાણે એક બે દિવસ હું ગયો પણ ખરો.
પેલા શિક્ષક મને ગળ્યા મને પૂછ્યું : 'કેમ
ડોક્ટરને પછી તે વાત ન કરી ?'

મે' કહ્યું, 'ડોક્ટરને જાણું નથી !'

'કેમ, કેમ ?'

મે' કહ્યું : 'એનો વિચાર લાગતો નથી !'

'ત્યારે ?'

'હું ત્યાં જાઉં છું !'

'હા...એમ કહ્યું ! શું આપે છે તને ? ત્રિ-
તારી વાત કરી ?'

મે' કાપું, 'હું પોતે જ ગયો હતો.'

એના મનમાં એક શંકા ખેંચી ગઈ. મે' આને
વાત કરી એનો આણે લાભ લીધો છે ને ડોક્ટરને
અધારમાં રાખ્યો લાગે છે !

રેવાઈકરને પૂછતાં એણે કહ્યું કે મને તો કોઈએ
વાત જ કરી નથી !

હવે તો એ શંકા જડાયેલમાં થઈ ગઈ. એમણે
મને બોલાવીને કહ્યું : 'અર્યા ! તે તો ડોક્ટરને
વાત પણ ન કરી ! તારે વાત તો કરવી પડી !'

મે' કહ્યું : 'મે' તો વાત કરીતી !'

પડખેની ઝોરડીમાંથી જ રેવાઈકર નીકળ્યો
માસ્તરે કહ્યું : 'આ ડોક્ટર તો કહે છે કે નથી કરી !'

મને હવે સમજ્યું. કે માસ્તર આ ડોક્ટર વિષે
કહી રહ્યા હતા. મે' તરત કહ્યું કે 'સાહેબ ! હું તો
અમારા ડોક્ટર-ત્રિભુવનને પણ અમે ડોક્ટર કહીએ
છીએ-એ વિષે સમજ્યો હતો !'

પણ એમના દિલમાં મારી કુચ્છાઈની જાણે કે
ઝાંઝ વળી ગઈ. વધારે સમજણ આપો તો વધારે
મજબૂત થાય એવી એ માફ પડી ગઈ. મે' સમજા-
વવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ફેગટ !

આ ઉદાહરણ બરાબર મને યાદ છે. તેવું નહિ
છતાં એમાં જે ચેરસમજણ હતી તેણે મને પક્કો
કરાવ્યો. ત્યારે સાચી રીતે હું કેવળ સમજાવવાનું કામ
કરી રહ્યો હતો !

પણ આવા બીજા ઘણા પ્રસંગો ત્યાર પછી તો
મારા જીવનમાં આવી ગયા છે. એ ઉપરથી એક જ
વાત યાદ રાખવા જેવી લાગી છે. ધણી વખત
આપણે કમર્સ ને ક્રમમાં સ્વતંત્ર આરાધનાનો પણ
અમ જ કિવલો હોઈએ છીએ એટલું જ !

આ વાત અંદી આવી ત્યારે આવી જ એક આશ્ચર્યજનક સ્વપ્નની વાત પણ આપી દેવાનું મન થાય છે.

એક વખત હું સીમલામાં હતો. ઠંડી હવા, પર્વતોની મનોહર હારાવણિ, નચત જેલું છવ્વન અને પહેલો જ પ્રવાસ એટલે મનમાં આનંદ પણ હતો. રાતે બેઠા કારકુન સાથે ગરખાં ખારતા હતા. અને હિમાલયના પહાડી સૌન્દર્યની વાત કરી રહ્યા હતા. એમાં કોઈ પ્રાણીની વાત પણ ચર્ચા હતી. ત્યાર પછી તો અમે સૌ નિદ્રા સૂઈ ગયા.

મારાથી થોડે દૂર કારકુનનો ખાટલો હતો. એક બીજા શિક્ષક હતા પણ એ તો અંદરની ઓરડીમાં ખારણું વાસીને સૂતા હતા.

રાતે એવું બન્યું કે અમને બન્નેને એકસાથે સ્વપ્ન આવ્યું.

કારકુનને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ ચોર અંદર પેઠો છે ને જોડીના ખાટલા ઉપર એને હપાવી રહ્યો છે.

અને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ રીંછ અંદર આવ્યું છે ને ઝવેરચંદને પગ પકડ્યો છે.

હવે આ બન્નેના સ્વપ્નસત્યને મદદ કરનાર એક ત્રીજા વસ્તુ અકસ્માત એ સમયે જ ત્યાં બની. ત્રીજા વાઈ જે નીચે જમીન ઉપર સૂતેલા તે બંધમાં કાંઈક અવાજ કરે.

આ ઉપરથી ઝવેરચંદને પોતાનું સ્વપ્ન તે સત્ય જ બજાવા માંડ્યું. પોતાના સ્વપ્નમાંથી જરાક અંધ બીધતાં એ બમમાં ને બમમાં એણે તરત મને મદદ કરવા માટે, મારા ખાટલા ઉપર આવીને પડ્યું જ મૂક્યું.

એટલે માટું સ્વપ્ન અને સાચું જ બજાયું. અને પણ હાથેય કે રીંછ, ઝવેરચંદને ઓડીને મારા ઉપર મર્યું છે.

અમે બન્ને અધારામાં એકબીજાની સાથે હોકારા કરી રહ્યા. એના મનથી એ ચોરને પકડારતો હતો. મારા મનથી હું રીંછને બાધું કરવા મથી રહ્યો હતો.

સફલાગ્ને પડ્યેનું ખારણું તરત બિધાયું ને 'લાઈટ' ચર્પી.

પછી તો આ પોતપોતાની બ્રમણાકથા સાંભળીને એટલું હત્યા કે બીજે દિવસે રસોયાને ડર લાગ્યો એટલે એણે પહેલેથી જ યાળીમાં વધારે રાંટલી ચૂરી દીધી.

ત્યારે આપણે આતવારે ને છારાવારે જ્યારે સત્યની ઉપાસનાનો ને પોતાની શુદ્ધિનો મહિમા માધ્યમે છીએ ત્યારે એક વસ્તુ ચૂકી જઈએ છીએ કે સત્યનું પદ અસંખ્ય શીગડાઓમાંથી જીવું થાય છે. ને દરેક માણસ-મહાનમાં મહાન માણસ પશુ-પોતાનું એક નાનકડું થીતકું માંડ આપી શકે છે. કોઈએ આપેલું સત્ય, એ આપ્યું સત્ય કોઈ શકે જ નહિ.

પોરબંદરમાં હેઠમાસ્ટર માર્કેટ સાહેબ એ એક અંગ્રેજીના તો અદ્ભુત શિક્ષક હતા. એમની સમ-જનક એટલી સરસ કે અધરામાં અધરી વસ્તુ એમની પાસે આવતાં સહેલામાં સહેલી થઈ જતી. રેવાશંકરની કાટડી મેં ઓડી દીધી પછી હું ડોક્ટર વળેશંકરને ત્યાં વાંચવા જતો. ડોક્ટર સાહેબ પોતે પણ એવઠના નેપોલિયનના શોખીન હતા. વાંચનમાં અદ્યતન રહેતા. વ્યવહાર પરત્વે કાંઈક ઉદાસીન પણ હતા. મને અને દેવશંકરને આગળ ધસેલી રસાયન માત્રા એમણે ઠીક પ્રમાણમાં આપી હતી. અમારું અંગ્રેજી એ સુધારતા.

સાદામાં સાદી બાબામાં શી રીતે મુદાસર લખ્યું એ વિષે વારંવાર પોતે આશ્ચર્યક સૂચનાઓ આપતા.

હું અને દેવશંકર એ વખતે બહુ મહેનત કરી રહ્યા હતા. મારે પાસ થયે જ છૂટકો હતો. પાસ ન થવાય તો આગળ વધવાનું અશક્ય હતું એટલું જ નહિ, ખીજા વખત મેટ્રિકમાં અવાય એ પણ અશક્ય હતું. પાસ થવું હોય તો આ પહેલી જ વખતે અથવા કોઈ દિવસ નહિ, એ જાતની અવિધ-વાણી મારા ઉપર લટકતી હતી.

દેવશંકરને એટલો વંધો ન હતો. પણ પાસ તો થવું જ જોઈએ, પરાજય કેવળ અશક્ય તો માટે છે, એ નેપોલિયનવાણીનો ટંકારવ એને પણ સ્પર્શી ગયો હતો.

‘કેમ કોદરબાઈ, એણી પા ક્યાં હેંડ્યા?’
મેળે જવા માટે ફળીને નાકે ઊભેલા ટોળામાંથી એક
જુવાનડોએ સવાલ કર્યો.

‘એ...થોડેક જવું પડે એમ છે.’ જેમાંના
આગળ ચાલતા જુવાને—કોદરે બેઠકારીથી જવાબ
આપ્યો. ત્યારે પાછળ ચાલતાં જુવાને પાછળ ડોક
ફેરવી કરડી નજર નાખી અને, ‘હાળીને આખા
ગામની જાણે એને જ પચાત!...’ ક્યાં હેંડ્યા’
પૂછીને યકન માટે ન બધાવતી હોય તો?...’ આમ
ખાખાટ પથુ કરવા લાગ્યો.

કોદર હસીને વચ્ચે બોલ્યો: ‘આપણુ આજ-
ગોકળઆક્રમને હતે તેકવા નીકળ્યા છીએ. ને તે વ
પાછા રોટલા વખતે (જમવા ટાણે) પછી કાલા દાચે
પાછા ફરવું પડે તો એમાં બાલકોને ‘વાંક કાલેવા
શો કામ આવે?’—

પાછળ ચાલતા જુવાન જરાક ધીમે પડી મયો:
‘ત્યારે તો તું જ કમને તેકવા જાય છે એમ કે ને?’—

‘હો પચાત ક્યાં વચર પમ ઉપાક હેંડ હવે!’
કહી કોદરે એને ખાવડેથી ઝાલીને આગળ કર્યો.

પેલાએ આગળ ચલાયું: ‘તે હું તો આવું જ
હું ને! પથુ આ તો તે—એક ને બદલે બે બચાવ્યા:
તારી વહુને વ નથી તેડી લાવવાના ને પેલી પા મેળેક
વ ચૂકવાના.’

‘ને જો બે વ કામ સરે તો?’

‘એ તો સર્પા હવે! ને પાછો દને વ બોળી
બોળી ને એવા બોલ્યો છે કે બોળો કહાર-કંસાર)
ખાવા મક્કલ એ વ ચૂકવા.—’

‘એ વ મક્કરીએકવાર કહારની કરનારીને મારે
થેર આવવા કે ન પછી બોળાને બદલે બે બોળા.
આક્રમને આપા (ઉપવાસ) આપણે થેર છોડને પછી
તો બસને?’

પેલો જુવાન હસ્યો: ‘કહારની કરનારી આવ-

વાની વ નથી ને લામાબાઈને બે બોળા કહાર
મળવાનો વ નથી’—

‘ને પાછો!’ કોદરે બગા સામે અગિયાર માઠો,
‘ન શું આવે?’ એમ તો તું કે ‘તો’ તો! થેર
તો બિલટો તું અને લઢતો તો ને અઠી’ હવે વાટમાં
તું જ પાછો—’

‘તે એ તો હું હજી વ તને કહું છું. તું તારા
સાસુને જોયે સ’સે બોલવાનો વ નથી કે નથી કંઈ
વહુને ધાકધમકી દેખાડવાનો.’

‘પથુ એટલે તો મેં તને સાથે લીધો છે; હું
નહિ બોલું પથુ તું તો બોલીશ ને!’

બગો જરા ધીમે પડ્યો. ‘હું તો બહુ બહુ તો
તારી સાસુને બે વચન કહું. પથુ ધાર કે તો વ ન
મેલેલી તો!’

‘તો ત્યાંથી પરભાયાં મેળામાં. એકાદ મકોને
ફેર પારો—’

બગો એકદમ થંભી મયો. તૂંખા જવું મોં
કરતાં કહ્યું: ‘તો તો બાર્ડસા’નું એકલો જ જા!’—

કોદરને દસતું આશુ ‘અરે તું તો બગો માથુસ
છે! ન મોડલે તો પછી કંઈ—’

‘એ કંઈ કંઈ કંઈ નહિ ન મોડલે તો ચોટલો
હાઈને આગળ કરવાની. હું તો તને ધરમૂળથી જ
કહેતો આવ્યો છું કે જો આમ કરવું હોય તો જ
અને સાથે લઈ જ નહિ તો હું તો નથી આવતો. તું
તારે જ એકલો!’

‘પથુ તું તો—એમ કંઈ ગામ વચ્ચે કોઈને
ચોટલો હાઈને તે તાણી લવાતી હશે બગા? તું વ
તે જરા વિચાર તો—’

‘હા! તું એકલો વિચારવાળો ને અમે બધા-
આ એમ ચોટલો હાઈને હું તાણી લાવ્યો’તો બે.
વરસથી સીધું સદ્ ગાડું ચાલે છે ને તમારે હજી—’

‘હા બાઈ હા, તું એકવાર હેંડ તો ખરો. મોકું
થયે તો પાછી બહુ હશે તો મેળે જતી રેશે; પછી
ચોટલો વ કોતો જાણીયું—’

ભગાએ પગ ઉપાડતા પહેલાં વળી કહ્યું: 'હા પથ્થ પછી તું-કાલા હાથે પાછું ફરવા જેવું કરશે એ નહિ બને. પેલા બધા કે'તા'તા એ ન'તો સાંભળતો! 'કાદરભાઈ તો પચ્ચી વખત ધક્કા ખાઈને નથી ધરાયા તે હવે વળી ભગોભાઈ મેળો મા'લવો મેલીને ધાડ મારવા જાય છે! '...આવું' જણ્યો હોત તો હું એ લોક સામે મૂકો ન મરડત. અરે આવત જ નહિ ને!

'પથ્થ એવું થાય તો ને?' કહી કાદર ચૂપ રહી. ભગો પથ્થ આ પછી કંઈ ખાસ બોલ્યો નહિ.

આવથળી હરિભરી વાદળોએ જાણે ધરતી પર ગવાઈ રહેલાં ગીત સાંભળવા પોતે જતી યુવાનીને નિરખવા નીચે ઊતરી આવી હોય તેમ ધરતીના માથા ઉપરથી આરતે કદમ સરી રહી હતી. કોઈ કોઈ વાદળો તો હાંડા વેરીને પેલાં યુવાન-યુવતીઓની જાણે ઉડતી પથ્થ કરતી હતી. પરંતુ એમને-અલગત પોતાનાં અંગ બીજાવાની પરવા તો જનમથી જ ન હતી જાણે...પથ્થ આજે તો પેલાં રંગજેરંગી કાળિયાં કે મવનની ફરકાર પથ્થ ન હતી કરતાં. ઊલટાની વરસાદને લીધે તો એમની મરતી વધતી જતી હતી. કોઈ વાગ્ગિજનો સૂર જળતાં વધારે તાનમાં ન આવ્યાં હોય તેમ એનેરી હલકથી ગાએ જતાં હતાં.

ધરતીને વાદળે ધાવડી ઓ વાલ્મ્યા વનરાઈએ કુંગરા છવાયા રે- લોહ. સુકી નદીઓનાં ઉર હલક્યાં ઓ વાલ્મ્યા કુંદાં ફૂલકાંની એક કાયા રે લોહ.

કાદર અને ભગો 'કુકા ઊડણુ' (પાસપાસે પસેલાં) ગામડાઓને સીમાડેથી આવતા ગીતના સૂર સાંભળવામાં પક્યાં હોય કે ગમે તેમ પથ્થ ચૂપ હતા. એમના અંગને અચકાઈને નથી જતી મકાઈની પાંન-ઠોના અવાજ સિવાય ચારે બાજુનાં એ વાલ્મ્યાં ખેતરોમાં શાન્તિ જાણે સોડ તાણીને પડી હતી...

એકાએક ભગાએ શાન્તિ તોડી. કેટલાય વિચારને અંતે બોલતો હોય તેમ બોલ્યો: 'તું બસે ના કે' કાદર પથ્થ મને તો લોકોની વાત સાચી જ લાગે છે,

-તારી વહુએ નક્કી કાંક મોચણી કરી છે.'

કાદર હાસ્ય સાથે બોલી ઊઠ્યો: 'તે એની ના પ કાણ કે' છે? મોચણી લગાડી છે એટલે જ તો એનો ચોટલો હાઈને આગળ કરવાની મારી દિ'મત નથી પડતી ને? નકર—'

ભગાને ઝાળ ચઢી. બોલી ઊઠ્યો: 'ભણેને તું વાતને હસીને કાઢે. પથ્થ બે ફક્કા'—અને પાછળ ફરી મૂકે-આંખોએ ચઢાવતાં કહ્યું:—'એ બેડું' આગળ જતાં તને નાચ ન નચાવે—અરે નાચ તો શું પથ્થ બે ધોડો કરીને તારી ઉપર ન બેસે તો વાદ કરને કે ભગો શું કે'તો'તા!?' અને આખોનાં બર્બા ઉલાળી વળી પાછો ચાલવા લાગ્યો. ઉમેયું: 'અરે પાંદડે પાણી પાશે પાંદડે! એની આંખો જ મને તો અત્યારથી જ કહી આપે છે.'—

'ને બે આજે ચોટલો હાઈને આગળ કરી તો!'
—કાદરે મુઠમાં હસતાં પૂછ્યું.

'તો તું સાચો મરદ ખરા!'

'તો બે ત્યારે આવ.'—

પરંતુ ભગાને-કાદર હસતો હતો. તેથી કે પછી વહુ તરફને એનો પક્ષપાત હતો એને લીધે-એના આ હબ્દોમાં જરાય વિશ્વાસ ન બેઠો. કહ્યું પથ્થ ખરું: 'એ તો એવા હવે! હા, સાંપને તું હાથ લે એ માણું પથ્થ તારા બેરાના ચોટલાને તો—' પથ્થ તરત જ એણે બોલવાની ટપ બદલી નાખી: 'પછી ભાઈ કે'વાય નહિ! બે તે' ધાણું' જ હોય તો તો ભણેને એ લાખ કામણ કરે પથ્થ તું-એને મથ્થકારે એવો તો નથી જ.' ભગાએ ગામ આવવાથી હોય કે ગમે તેમ પથ્થ વાત દે'કાવી.

'ધાણું' છે એટલે જ તો કહું છું.' કાદરે એને પ્રુથ કરવા કહ્યું.

'તો બેઉએ ત્યારે હવે; વારે ય રી છે.' કહી એણે ગામ બહાર જતા-જમણી બાજુના રસ્તા ઉપર એક નજર નાખી. એણે જતી બમિયાઓમાં કાદરની વહુ તો નથી ને એ એવા સ્તો. પથ્થ ત્યાં તો એની

નજર ડાબી બાજુ વળી અને ફળીને સામે નાકેથી કોદરની વકુને એક માહેલી સાથે ચાલી આવતી જોઈ ભગવાયો બોલી જવાયું : 'કોદરભા...ઈ લો! મેળા તો આ આવે સામે!'

પણ કોદરની નજર તો એ પહેલાંની પડી ચૂકી હતી. અને તેથી જ તો એક તરફ જીવ બળતો હતો, 'બિચારીનો મેળા બગાડ્યો!' તો બીજી તરફ સાસુ ઉપર રીસ પણ ચઢતી હતી : 'કામ કામ કરે છે ત્યારે આને ક્યાં મરુ કામ?'...અને વકુને શેકવી કે જવા દેવી એનો કંઈ નિર્ણય કરે તે પહેલાં તો એણે વકુને જ ધંભી જતી જોઈ.

આ તરફ ભગો પણ કંઈક વિચાર આવતાં ધંભી ગયો. કોદરને ધીમેધી કહ્યું : 'મારું કહ્યું માને તો એક અમછો રસ્તો દેખાડું.'—કોદરે વિચારની ધૂનમાં ડેકું હલાવ્યું.

'જો, ભલે તારી વકુ મેળા જતી ને આપણ-ને મોકલવાની હા કે'શે તો ઠીક છે મેળેથી આવશે ત્યારે તેડી લઈ જઈ, પણ એ ના કે' તો તો આપણે ય ફટકારિયે એની પાછળ. મેળા માંલવા દેવા હશે તો ભલે માંલતી. પણ પછો વળતી વખત વાટમાંથી કાંડું હાથને બાંધેલ્યાર બર મેળા...કેમ ખરું ને?'

જાણે કથી સૂઝ જ ન પડતી હોય તેમ કોદરે 'એ ય ઠીક છે,' કહી પગ ઉપાડ્યો. પણ બેઠે જાણે જોયું તો પેલી બે જીવાનડીઓ તો ક્યાં દેખાતી જ ન હતી. ભગો વળી બોલી કીધો : 'જોયું ને!'

'શું?'

'શું તે-મને તો લાગે છે કે તમારું વકુ પેલા નવેળામાંથી બારોબાર પાછો વાટે ચઢીને હોડતાં ધ્યાં—'

'એમ?' કોદરને જરા નવાંધ લાગી. પૂછવાનું મન પણ થયું.

'તે' તારી નજરોનજર જોયું કે પછી'—પણ એવું કશું ન પૂજાં એ ચૂપ જ રહી.

૧૨૮ સસરાના આજ્ઞામાં જતાં જ જોયું તો

પેલી અટકળ જોડી પડી-પાછલા બારણાની બહારની બારસાળે કાપ બીજું હોય તેમ મગન દરદરી રેહ્યું હતું. બ્યારે પેલી સદિવર તો ધરમાં જ હતી. કોદરની સાસુને કહી રહી હતી. 'મે' તો ધણું ય કહ્યું પણ એ તો માનતી જ નથી. બિલકું જ મારું' મેળે જવાનું બગાડ્યું—'

બારસાળ બહારથી આવજા બાબો : 'તે હું તારે જાને? હજી તો અડધું ગામ નથી નીકળ્યું.'

કોદરે ચોપાડમાં પેસનાં જ સાસુનો કંઈક આવજા સાંભળ્યો : 'પણ તો પછી છું કેમ પાછી વળતે આવી? ને તેડવા આવનારને ય આ સપરમે દને આવતાં બે જાણી બાળેય ન આવી? પછી કે'શે કે અમને વારે ધણિયે પાછા કાઢે જા—જો પાછા જોમને લખખણે...જા હું તારે મેળે.' કહેતાં સાસુ હાથમાંના સુપડાને બાજુમાં સરકાવી દેતાં બીજા ક્યાં અને બારણામાંથી ચોપાડમાં ડેકું કોદરનાં બારેમાં હાળતા કોદરને કહ્યું : આ ત્યારે તમારો વિચાર તો લોકોમાં મને ફેલેત કરવાનો છે એમ જ કોને?'

આને પહેલી જ વાર કોદરે સાસુ સામે ભૂકડિ ચઢાવીને વાત કરી : 'ફેલેત થવાની ખીક હોત તો તો આ આજી ચોપાડ છોડીને ધરમાં ન બાંધી રાખત?'

'ને આજ સપરમે' દને હું મારી દીડરીને ધર બહાર કાઢીશ—તમને બાગળ કરી આલીશ એમ!'

'ત્યારે હું આડે દને હજી જુદું મૂકીને ધક્કા ખાધા કડું એમ ને?'

'તે ધક્કા ખાઓ તો ય કાંઈ કાંઈની બાળે? ને હું તો મારી સરવડ (સગવડ) પડે મોકલવાની. તમને કુણ કે'છે કે હજી જુદું મેલીને ધક્કા ખાઓ!'

'કુણ તે મારું કામ તમારું કામ ખરું ને અમારું' કાંઈ નાઈ એમ ને? જેતી તો તમે એકલા જ કરો છો. તમારે એકલાને જ નેંદવા ગોડવાનું છે અમારે તો ક્યાં—'

'ને આટલા વરસથી કુણ નેંદવું ગોડવું' હું!

ઉણ જ અમ ખડું બાંધી પાડું છે ?' સાસુએ હાથને લહેકા કરતાં પૂછ્યું.

‘અમરથુ ચમ તે ! છાંવાંમાંનાં છાલાએડી ક્યાં વગર આગળ ફરી આસા; નહિ તો આજ ભારા જેવું થાક થકું નથી.’ કાદરે જરાક શાન્ત પડતાં ચોકડી વાત કરી.

પણ સાસુ એમ કાંઈથી ગાંઠ નવ-એમ ન હતી. ભગોના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘હવે વરસથી રૂઝાપો માણે છે !’ પારણા બહાર પગ ચૂકી કમ્પરે હાથ ફેરવે પૂછ્યું : ‘નકર જોડાં યંબને શું કરવાના છે ?’

‘શું તે’—પણ તરત જ કાદરે જવાન પર જાણે લગામ ચઢાવી દીધી. કાંટાળા સાથે ઉમેયું : ‘તમે મેરખાની કરીને મને ઠસિ (નિર્દ) ન ચઢાવશો. ન મોકલવી હોય તો ન મોકલો ! હું પ. જાઉં છું કે કેટલા દન સુધી નથી મોકલતાં. આ ખાટો છે ને હું છું—’

ભાથી હવે ન રહેવાયું : ‘ત્યારે તમે મે જરા ત્રિમાર તો કરો વેવાયું :—અને પછી કાદરે એકલાને ધરતું ને અંદારતું કામ કરતાં કટકટણ વીતતું હશે એનો ખાસ આપો, ઉમેયું : ‘ને તમારે તો હવે તમારા દીકરાની વડુ પણ આવતી જતી થઇ છે—’

‘હારતો, દીકરાની વડુએ કામનો ટગલો વાળી નાખ્યો હવે મારે શું ફર છે !’ જાણે આળા ખાટાં હોય તેમ બોલ્યા અને કણેક થંભી કહ્યું : ‘આ શું બેઠને વાત—’

પણ આ આની (કાદરની) પેટે તમારા દીકરાને હાથ તો નથી બાંધવા પડતા ?’

‘તે એમને શું કામ હાથ બાંધવા પડે ? શું કામ એમના મોટાભાઈથી ભુલા થઇ મેં ?’ અને પાછાં જણે એકાએક છછેડાઇ પડ્યાં, જમણા હાથની મુઠીને ડાળા હાથની હથેળીમાં ટીપતાં ટીપતાં બોલવા લાગ્યા : ‘આ તો એમ કે ભુલ થઇશું એટલે થયું જ એમની દીકરીને સાચરે મોકલશે...પણ હું ક્યાં એમ કાંચી છું તે’ અને કાદર સાચે ડાળાં કાઢતાં સંભ-

ળાયું : ‘તમે તમારા મનથી ગમે તેમ આંક ખાતા હશો પણ જો આપ સપાઈમરી કરશો ને તો તો દિવાળી સુધી ન નહિ મોકલું હા !’ પારણા તરફ પગ માંડતાં વળી ઉમેયું : ‘તમે બાંધો કે રાંડીયાં છે એટલે આપણે જમ ખીવરાવીશું તેમ ખીસે પણ જો લાલા સુલી જાશે.’ અને ધૂરમાં જઇ વળી એમની દીકરીને કુકમ કયો : ‘શું કામ તું હજી બેસી રહી છે ? જાલી જ બેઠ મેળે જ, આ બિચારી જમની ન—’

રૂખી છણકી પડી : ‘તે એને જવાની કુશ ના પાડે છે ! અને બાલુમાં એટલી જમનાને કોણથી જરાક હસેલતાં કહ્યું : ‘ભાંચી જમની બેઠ અઢાંથી.’

‘ને તું ?’ સાચે વળી કહે હાથ દીધા.

પણ રૂખી વ. એમની જ દીકરી હતી ને ? ‘મારે નથી જવું.’

‘કાંઈ કારણ ?...તને કાંઈએ ખીંક ખાસો છે કે, છે શું ?’ અને જમના તરફ ફર્યા. ‘એ’ લી જમની ? તમને આ પેલા ડાળાં મેઘોને આળ્યા છે એમણે—’

‘તમે મે શું તો ફર !’ જમનાને પણ ખીજ ચઢી, બ્યારે રૂખી તો બેઠાંકેને પેઠી બાલુ જઇ કપડાં ખસવા લાગી.

આ તરફ મા કામ કરતાં કરતાં ધડીકમાં દીકરીના મોંળા સ્વભાવ ઉપર તો ધડીકમાં વારે ધરિયે આવી છવ ખાતા જમાઈ ઉપર છ છ હમટ ફરી રહ્યાં.

રૂખીને સાદાં કપડાં પહેરી કામે વળેલી એજ જમનાએ પણ કપડાં ખસવા માંડ્યાં. અસખત રૂખીએ એને એક બે તાર કહ્યું પણ એ ન માની તે ન જ માની, અને માની હોત તો પણ હવે સગાય મળવા મુશ્કેલ હોતો. રૂખીએ પણ અંછ માથાકૂટ ન કરી. એણે કાઠીમાંથી દાણા કાઢી પૂંમર્ધવાને બેઠ બેસી રહેલા આંચણામાં હવા ઉડાડવા ચૂકવા. મામે તો કહ્યું પણ ખરું : ‘આ શું તારે ચઢવાના હશે આ !’

પણ તોય રૂખીએ કંઈ જવાન ન આપ્યું.

આરીને પુ'ને કાઢવા વળી... અને... બાણામાંથી ચોપાસ તરફ ડોકું કાઢતી જમના ઉપર જરાક ખીચાઈ પથુ ખરી : 'અક્ષય વગરની એમ નોંધ શું રહી છે ?'

'એમાં તને શું થાય છે ?'

'તારે ક'પાળ !' ખગડી રૂખીએ પાછળ બેઠું. માને રસોડામાં ગએલા નોંઠ ધીમેથી પથુ ચીઠ સાથે કહ્યું : 'તું તો જરા ગોઠવી તો પાથરી આપ ! ને સામે ઘેરથી વુકો—'

જમની તો ક્ષાઈ જ મઠ. 'ઓ હો...! એટલું બહુ બળે છે ? ત્યારે તું જ'—

પથુ ત્યાં તો રૂખીએ જીડો ઉઘાડ્યો, 'બેઠું છે આ !'

અને જમન જીભ કાઢીને તો વળી આંખો નમાવીને રૂખીને ચીંદવતી ચીંદવતી પરાણાઓની સર-ભરામાં ચૂંચાઈ.....

સાંજ સુધી ખાસ કાંઈ બન્યું નહિ. રૂખી તથા જમન દળવામાં પડ્યાં હતાં, તો વળી રૂખીની આ ખેતરે જઈ બેઠાં હતાં. જ્યારે કોદર અને લાંબો દુકાનો બેર-કાલવ કરી રહ્યા હતા.

વાતો પથુ ખાસ નહોતી ચલી. જમન રૂખીને ધડીકમાં ટાણા મારતી હતી તો વળી કોદરને પથુ— ધડિયે ધડિયે તેડવા આવવા બદલ ને તેમાં અજ્ઞને મેળો બેસાડવા બદલ લાંબી જતી હતી રૂખી લગ-ભગ ચૂપ હતી.

પેલી બાજુ બગા અને કોદર વચ્ચે પથુ લમલમ આવું જ હતું. બેઠો ધડીકમાં, 'નજાવી છોકરી ને મોહડી (બન્યુ મરી મવા છતાં વ દુઝની) બેંચ ડોને ન મરે લાઈ ?' આમ કહી કોદરને પાણી ચડાવતો હતો તો ધડીકમાં 'વારી વહુએ તને કમણ જ કયાં છે. ને બેંચું નીચળે ફક્ક તો ચૂલ ચૂંચવી નાખું,' આમ કહી જીવ પથુ બાળતો હતો...

દિવસ ઠીક ઠીક નથી ગયો. અને બપોળે કહુ તેમ 'ધડી કંક તો મેળે ગયેલાંનાં પગલા પથુ સંભળારી.'

છોટ કોદર બેઠો થયો. રૂખીમાં નજર નાખી પરંતુ કાંઈ કામ આવે / એવું છોડું ન દેખાયું. એનો સાથો પથુ મેળે ગયો હતો. છેવટે ધરમાં આવીને જમનને જ કહ્યું : 'જમન, જરા તમારાં કપડે તો બોલાવી કો', કહીએ પેલાંને દન આપમે છે હેર આવશે તો ઘેર બાંધશે કાણ ?'

ધડી થંભી મઠ. જમને કહ્યું : 'પથુ કપડો તમે લાખ કરજો તેવ નથી મોકલવાનાં.'

'તમે એમને બોલાવી તો લાવો. જતા પહેલાં હું એમને બેસા તો થઈ. જોકે તો ખરા શું કે છે એ !'

જમને રૂખી સામે બેઠું. પથુ રૂખી શું કહે ! એ તો માળામાંના-લોટને ચપડીએ ચડાવતી નીચી નજરે બેસી જ રહી.

શું કરવું એની જમનને કંઈ સમજ ન પડી. અને તેથી જ તો કોદરને એણે કહ્યું ને ! 'બેચા થવું હોય તોય વાટવળા વાટમાં જ છે જતાં જતાં—'

પથુ ત્યાં તો પાછળ બાણામાંથી સાસુનો અવાજ આવ્યો રહ્યો : 'એક ફેરા કહ્યું તો ખડું કે નહિ આવે પછી વારે ધડીએ બેમા—'

કોદર સાસુ સામે આજ પહેલી જ વાર આંખ માંડી : 'તમે લાખ કરશો તોય આજે તો હું કાલા હાથે પાડો નથી ફરવાનો.—'

'કાલા હાથે જતાં ચરમ આવતી હોય તો મામમાં પેલા જમન સુતારને કહું કે એક લાકડાની લાકી ધડી આંખે, પછી તો સગમ નહિ આવે ને !' અને બેડું આવી કરતાં ઉમેયું : 'ત્યારે શું તો ! લાઈ સાહેબને પાછી લાખ—'

'આજ તમે મને ન છોડાડો હો. હું ઠીક કહું છું.—'

'નકર શું કરી નાખશો ?' સાસુ બેઠાનાં બે કમ સામે આંખાં.

'આ શું તે'—પથુ ત્યાં તો કોદર પોતે જ ચૂંચવાયો. બીજી જ ધડિયે કરી નાખ્યું : 'હાઈ ચોટ—'

લો ને આગળ કરીશ હા.—’

‘અરે હાથા હાથા, હવે ચોટલો. હું વાવણુ જેવી બેટલી છું ને કંઈ માનો જણ્યો મારી દીકરીનો ચોટલો.—’

તકરાર વધી પડી અને ફૂળીનાં લોક ભેગાં થઈ ગયાં, કોદરને સમજાવીને બહાર લઈ જઈને બેસાડ્યો અને છોડાયેલી સાસુને પણ શાન્ત પાડી.

આ પછી બેચાર બીઓએ અને એકાદ બે પુરુષ મળીને વાતનો નિકાલ આપ્યો: ‘આજ તો નહિ પણ કાલ દન ઊગતામાં ફેબલી તમારે ઘેર પહોંચશે જાઓ.’

પણ આ ત્રાહિતોની સામે તો ભગો પહોંચી વળે એમ હતો, બોલ્યો: ‘તો કાલ સવારે અમે જ તેડીને જઈએ તો શું બોલું? અપ્પા ક્યો છે એટલે એમને અમારે માટે ખાતાખીવાની માંધલ કરવી પડે એમ તો છે નહિ. ખાટલો ય એક હશે તો બેઉ ભેગા લોચો વળાઈને—અરે છેવટે ભોંય પડી રહીશું એ વાતની એમને કંઈ—’

વળી પાછાં કોદરની સાસુ છેકાંઈ પડ્યાં અને તે ત્યાં સુધી કે આ વખતે ગામનંને પણ ‘પંચાત’ કરવા બદલ સાંભળવું પડ્યું. અને તેથી જ એ લોક પણ ‘એ ત્યારે, સાસુ જમાઈ બે ય પડે કૂવામાં.’ કહીને વેરાઈ ગયાં ને ?

વળી પાછી શાન્તિ. અલખત ઘરમાં રહ્યાં રહ્યાં સાસુ બખડતાં તો હત્યાં જ.

આ તરફ ભગો પણ વિચારમાં પડી ગયો હતો. એ ચોટલો ઝાલીને લઈ જવાયું કામ એ પોતે ધારતો હતો એટલું સહેલું ન હતું: ધારો કે ચોટલો ઝાલ્યો ને ઝેની સાસુ—બૈરુ અને—હાથે આવીને વળગ્યું તો ?...ને વળગે એમાં બૂલે ય નહિ. અને એણે કોદરને પણ કહ્યું: ‘આજે મને ખબર પડી કે તું કેમ તારી વહુને બાવડાડીને આગળ નથી કરતો ?’

કોદર કંઈ સમજ્યો નહિ: ‘કેમ ? શું’ ખબર પડી તને ?’

‘આ તારી સાસુને લીધે રતો ? ને વાતે ય સાગી છે.—’

કોદર વચ્ચે બોલ્યો: ‘હવે ગણીએ ત્યાં સુધી સાસુ બાકી એ તો બિચારી શું કરતીંતી!—’

ભગો અકળાઈ બોલ્યો: ‘અને ત્યારે તું વિચાર શાનો કરે છે ? કે પછી તારી વહુની કાંઈ બીક—’

‘બીકરીક કાંઈ નથી ભગા, પણ આ મારા મનથી એમ કે...એક તો એ (ફૂળી) જરા વટના કેટકા જેવી (માની સ્વભાવની) છે ને પાછું આ આટલા મનેખના ફેખતાં...પણ સાચું પૂછો તો કોદરને જુલું જ કહેવું હતું. શખ્તો ય જડતા હતા પણ કહી નહોતો ચકતો. છેવટે કહી જ નાખ્યું: ‘તને ખબર છે ભગા, -મન, મોતી ને કાચ એક વાર તૂટ્યાં તો પાછાં નથી સંધાતાં ! સંધાય તો ય સાધો તો રેવાનો જ !—’

‘અરે આમ તૂટ્યાં ને સંધાયાં ક્યાં વગર એમજ કે’ ને કે ધેરાને માથું લગાડવાની હિંમત નથી ચાલતી !’ અને કોદરને શૂપ ભેઈ ઉમેર્યું: ‘અમે ય ત્યારે એ જ કહીએ હોએ ને ? તું ભલે ન માને પણ એ તારી બેરીએ તારા પર મોઢણી (મોહિની) ન કરી મેલી હોય તો તારો શુભામ થઈને રહું જા.’ અને એકદમ બેટો થઈ ગયો. ‘લે બીક, તું સાત દન બેસી રહીશ તોય એ સીધી રીતે તો ત્યારે નથી જ મોકલવાનાં.’

એ જ વખતે જમન બહાર આવી અને એણે પણ કોદર તથા ભગાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ‘મારી કંઈ હલે ચઢ્યાં છે એટલે આ વખત તો એ—’

‘પણ ત્યારે એ કયે ફેરા હલે ચઢ્યા વગર રે’ છે ?’ કોદરે કહ્યું.

‘તો ત્યારે ભેસી રે’ અહીં હાથ ભેગા કરીને.’ કહી જમને બારણા તરફ એક નજર નાખી લેતાં ટાણો પણ માર્યો: ‘કશું બનતું તો છે નહિ ને નકામા કંકાસ ન હાંકતો હો તો !’ અને મોં મચ-

આવીને પુ'ને કાઢવા વળી...અને...ખાગ્યુમાથી
ચોપાડ તરફ ડો' કાઢતી જમના ઉપર જરાક ખીજાઈ
પણ ખરી : 'અક્ષય વચરતી એમ જોઈશું રહી છે ?'

'એમાં તને શું થાય છે ?'

'તારે ક'પાળ !' ખગડી રૂખીએ પાછળ જોયું.
માને રસોડામાં ગૂંચેલા જોઈ ધીમેથી પણ ચીદ
સાથે કહ્યું : 'તું તો જરા ગોઠી તો પાથરી આપ !
ને સામે ઘેરથી હુકો—'

જમની તો કપાઈ જ ગઈ. 'ઓ હો...! જોઈશું
ખડું ખજે છે ? ત્યારે તું જ—'

પણ ત્યાં તો રૂખીએ જુડો ઉગામ્યો, 'જોયું છે
આ !'

અને જમન જીભ કાઢીને તો વળી આંખો નમા-
વીને રૂખીને ચીદરતી ચીદરતી પરાણાઓની સર-
ભરામાં ગૂંચાઈ.....

સાંજ સુધી ખાસ કાંઈ ખન્યું નહિ. રૂખી તથા
જમન ફળવામાં પડ્યાં હતાં, તો વળી રૂખીની મા
ખેતરે જઈ બેઠાં હતાં. બપોરે કોદર અને ભગો
હુકોને ભર-ઠાલવ કરી રહ્યા હતા.

વાતો પણ ખાસ નહોતી થતી. જમન રૂખીને
ધડીકમાં ટાણા મારતી હતી તો વળી કોદરને પણ-
ધડિયે ધડિયે તેડવા આવવા ખાસ ને તેમાંય આજનો
મેળો ખમોડવા ખાસ કાંઈ જતી હતી રૂખી સજ-
ભગ થયે હતી

પેલી ખાણુ ભગા અને કોદર વચ્ચે પણ સર્જન
આવુ જ હતું ભગો ધડીકમાં, 'નજીવી છોડરી ને
મોહડી (ખચ્ચુ મરી વધા છતાં ય દૂજની) બેસ
કાને ન ગમે ભાઈ ?' આમ કહી કોદરને ખાણુ
મઢાવતો હતો તો ધડીકમાં 'તારી વધુએ તને કામણ
જ કયાં છે. ને ખોટું નીકળે ફક્કડ તો મૂજ મૂડાવી
નાખું,' આમ કહી જીવ પણ બાળતો હતો...

દિવસ ઠીક ઠીક નથી ગયો, અને ભગાએ કહ્યું
તેમ 'ધડી કેડ તો મેળે મેલેલાં પગલાં પણ
સંભળાશે.'

છેલ્લે કોદર ભગો ઘણો. ફળામાં નજર નાખી
પરંતુ કાંઈ કામ આવે એવું છોડી ન દેખાયું.
એનો સાથે પણ મેળે મેળો હતો. છેવટે ધરમાં
આવીને જમનને જ કહ્યું : 'જમન, જરા તમારાં કપડે
તો બોલાવી કો', કહીએ પેલાંને દન આપમે છે કોર
આચરી તો ઘેર બાંધે કોણ ?'

ધડી ઘંભી ગઈ. જમને કહ્યું : 'પણ ફક્ત તો-
વમે લાખ કરશે તોય નથી મોકલવાનાં.'

'તમે એમને બોલાવી તો લાવો. જતા પહેલા
હું એમને ભેગો તો ઘઉં. જોકે તો ખરા શું કે
છે એ ?'

જમને રૂખી સામે જોયું. પણ રૂખી શું કહે ?
એ તો શાળામાંના-લોટને ચપડીએ ચઢાવતી નીચી
નજરે બેસી જ રહી.

શું કરવું એની જમનને કાંઈ સમજ ન પડી.
અને તેથી જ તો કોદરને એણે કહ્યું ને ! 'ભેગા
થઈ હોય તોય વાટવાળા વાઢામાં જ છે જતાં જતાં—'

પણ ત્યાં તો પાછળ બારણામાંથી સાસુનો અવાજ
આવ્યો રતો : 'એક ફરા કહ્યું તો ખડું કે નજ આવે
પછી વારે ધડીએ ભેગા—'

કોદર સાસુ સામે આજ પહેલી જ વાર આંખ
માંડી : 'તમે લાખ કરશે તોય આજ તો હું ઠાલા
હાથે પાડે નથી ફરવાનો.—'

'ઠાલા હાથે જતા સરખ આવતી હોય તો મામમાં
પેલા જમના મુવાતે કહું કે એક લાકડાની લાડી
ધડી આંખે, પછી તો યગમ નહિ આવે ને ?' અને
એક ખાલી કરતાં ઉમેયું : 'ત્યારે શું તો ! ભાઈ
સાહેબને પાછી લાજ—'

'આજ તમે અને ન છોડોડો હો. હું ઠીક
કહું છું.—'

'નજર શું કરી નાખશે ?' સાસુ ભગતાનાં બે
દન સામે આંખાં.

'આ શું તે'—પણ ત્યાં તો કોદર પોતે જ
મૂંચવાયો. બીજી જ ધડિયે કરી નાખ્યું : 'લાઈ મોટ

લો ને આગળ કરીશ હા.—’

‘અરે હાધા...હાધા, હવે ચોટલો. હું વાપણુ જેવી બેઠેલી છું ને કંઈ માનેા જણ્યો મારી ઠીકરીને ચોટલો.—’

તકરાર વધી પડી અને ફળાનાં લોક ભેગાં થઈ ગયાં. કોદરને સમજાવીને બહાર લઈ જઈને બેસાડ્યો અને છંછેકાયલો સાસુને પણ શાન્ત પાડી.

આ પછી બેચાર સ્ત્રીઓએ અને એકાદ બે પુરુષ મળીને વાતનો નિકાલ આપ્યો: ‘આજ તો નહિ પણ કાલ દન ઊગતામાં ફેખલી તમારે ઘેર પહેલિયે જાઓ.’

પણ આ ત્રાહિતોનાં સામે તો...ભગે પહેાંચી વળે એમ હતો, બોલ્યો: ‘તો કાલ સવારે અમે જ તેડીને જઈએ તો શુ ખોટું? અપા કર્યો છે એટલે એમને અમારે મટે ખાવાપીવાની ધાંધલ કરવી પડે એમ તો છે નહિ. ખાટલો ય એક હશે તો બેઉ ભેમા લોચો વળાવને—અરે છેવટે ભોંય પડી રહીશું એ વાતની એમને, કંઈ—’

વળી પાછાં કોદરની સાસુ ઉઠાઈ પડ્યાં અને તે ત્યાં સુધી કે આ વખત માગનાંને પણ ‘પંચાત’ કરવા બદલ સાંભળવું પડ્યું. અને તેથી જ એ લોક પણ ‘એ ત્યારે, સાસુ જમાઈ બે ય પડે ફૂવામાં.’ કહીને વેરાઈ ગયાં ને?

વળી પાછી શાન્તિ. અલખત ધરમાં રહ્યાં રહ્યાં સાસુ અબડતાં તો હતાં જ.

આ તરફ ભગે પણ વિચારમાં પડી ગયો હતો. એ ચોટલો આવીને લઈ જવાનું કામ એ પોતે ધારતો હતો એટલું સહેલું ન હતું: ધારે કે ચોટલો આલ્યો ને એની સાસુ—ઐડું બને—હાથે આવીને વળવું તો?...ને વળગે એમાં શૂલે ય નહિ. અને એણે કોદરને પણ કહ્યું: ‘આજે અને ખજર પડી કે તું કેમ, તારી વહુને બાવડાટીને આગળ નથી કરતો!’

કોદર કંઈ સગલ્યો નહિ: ‘કેમ? શું’ ખજર પડી તને?’

‘આ તારી સાસુને લીધે સ્તો? ને વાતે ય સાચી છે.—’

કોદર વચ્ચે બોલ્યો: ‘હવે મણીએ ત્યાં સુધી સાસુ બાકી એ તો બિચારી શું કરતીંતી!—’

ભગે અકળાઈ બેઠો: ‘અરે ત્યારે તું વિચાર શાનો કરે છે? કે પછી તારી વહુની કંઈ ખીક—’

‘ખીકશીક કંઈ નથી ભગા, પણ આ મારા મનથી એમ કે...એક તો એ (ફેખી) જરા વડતા કટકા જેવી. (માની સ્વભાવની) ■ ને પાછું આ આટલા મનેખના દેખતાં...પણ સાસુ પૂછે તો કોદરને જુડું જ કહેવું હતું. શબ્દો ય જડતા હતા પણ કહી નહોતો શકતો. છેવટે કંઠી જ નાખ્યું: ‘તને ખજર છે ભગા, મન, મોતી ને કાચ એક વાર તુઠ્યાં તો પાછાં નથી સંધાતાં! સંધાય તો ય સાધો તો રેવાનો જ!—’

‘અરે આમ તુઠ્યાં ને સંધાયાં કર્યાં વગર એમજ કે’ ને કે બેરાને ચાહુ લગાડવાની દિંમત નથી ચાલતી!’ અને કોદરને ચૂપ જોઈ ઉમેર્યું: ‘અરે ય ત્યારે એ જ કહીએ છીએ ને? તું ભલે ન માને પણ એ તારી બેરીએ તારા પર મોઢણી (મોહિની) ન કરી મેલી હોય તો તારા ગુલામ થઈને રહું જા.’ અને એકદમ બેઠો થઈ ગયો. ‘લે ઊંક, તું સાત દન બેસી રહીશ તોય એ સીધી રીતે તો ત્યારે નથી જ મોઢલવાનાં.’

એ જ વખતે જનમ બહાર આવી અને એણે પણ કોદર તથા ભગને સમજાવવા પ્રયાન કર્યો. ‘મારી કંઈ હોં ચડ્યાં છે એટલે આ વખત તો એ—’

‘પણ ત્યારે એ ક્યે ફેરા હોં ચડ્યા વગર રે છે?’ કોદરે કહ્યું.

‘તો ત્યારે બેસી રે’ અહીં દાય બેગા કરીને.’ કહી જમને બારણા તરફ એક નજર નાખી લેતાં ટોણો પણ માર્યો: ‘કંઈ બનતું તો છે નહિ ને નકામ કંફાસ ન હાંકતા હો તો!’ અને મોં મચ-

હાડીને ચાલતી થઇ ધરમા જમન પાછળ આગભરી નજરે તાકી રહેના કાઠગની આખમાં જાણે તાપણીઓ સમઘવા લાગી એમાં લગાએ વળી મળતણ ઉમેરું 'શે સાબલ્યુ ને ? તારી સાળીય—'

'તું હમણા મને વતાવીય (છહેડીય) નહિ બમા નકા કાતો મતો જોવા જોયુ યધ મેસરો ! એનું મો પચુ તામાના ચક્રચકના નોટા જેવુ યધ યધ હતું તરત જ ઊભો થયો 'શે ઊક હેક ધેર' અને ખભે પટેડી નાખતાં ઉમેરું 'મોકલશે ત્યારે એમને મોકલવી હશે ત્યારે'

પણ બગાને તો કાવા હાથે જવુ એ માથાવાદ લાગતું હતું અને તેથી જ તો એણે, 'તું જરા બેસતો ખરા કુ એકવાર' કહી મદરની સામુને મળવા પોતાની કાળી લઘાવા એ ધરમાં ચાનતો થયો

ત્યારે રૂપી ધરમાંથી પૂજો કાઠની કાઠલી ચોપાડમાં બાવી અને નીચી મુઠિયે પૂજે કાઠવા લાગી ચીદાવશે કદર એની આપાર બેતો હોય એ રીતે તાડતો ક્યારે ખાસે આગે ને ક્યારે એને પચુ—શુ કામ બધા એક યધને જીવ ખાવા બેઠાં છા ? આવુ કઈક સજાગાવે એમ વાદ જોતો બેસી રહ્યો હતો

પચુ એટલામાં તો બગાબાઈ બધા એવા હાથ મસતા જ પાછા રૂપા 'શે ઊક બાઈ, કેનારે બેગની જાતને એક નસીલી (હગીલી) કહી છે તે કઈ જોડુ નથી કહ્યું અને ખાદના ખરથી પટેડી લેતા ધીમેથી ઉમેરું 'મે રૂપી તે એક જ રસ્તો જો જો ચોટલો હાવાની હિમત હોય તો '—કેદર કટાળા સાથે બોલ્યો 'અરે જરાક વિચાર આવે છે, નહિ તો ચોટલો તો શુ પચુ જાણી ને જાણી—'

જરાકારમાં ખસે આવી પહોંચેલી રૂપી જાણે દરમાંથી નાગણુ ન બેસતાં હોય તેમ બોલી 'હાથા હાથા હવે ચોટલો ? વીસ વખત ધક્કા ખાધા પચુ એક વખત તો એ હાઈ જોયું તો ?'

બગો તો કહાઈ જ ગયો મનમાં પચુ થયું 'ધન છે તારી જાતીને' અને તિરસ્કૃત નજરે કેદર

તરફ જુલે છે ત્યાં તો એ ઊભો પચુ યધ ખરો હતો. હાથમાંની પટેડી કેટલીટી ન વીંગી ને કટકેનાકેને રૂપાને એણે બેગીમાંથી પકડી, નોળિયે જાણે નાગણુ પકડી ઠેનણુ ગાડીની પેટે કેવાએ જતી રૂપી બૂમ—અગા ૫ : વાને બદલે રકવા લાગી કદર આગે આગણે પહેચે છે ત્યાં તો સાસુ ગાથોના વરસાદ વરસાવતાં ધરમાંથી ધધી અબા બે પચુ પળ તો શુ કટુ શુ ન કરતું એવી કહા જમકચવમાં 'જિતો રે' મારા પીગયા' એમ બગાડતાં ચોપાડમાં આમતેમ જોવા લાગ્યા અને ખૂણામાં પહેલું લાડકું ઉપાડવા જાય છે ત્યાં તો જમન એમને જાણે વળગી પડી 'તમે ન જરો રૂપ' જમને રકવાં કળતા મ્હુ 'એ પીટયો વિદેને છે ને તમને—કુ તમારે પગે પકુ' ને એણે પોતાને તાણી જતા રૂપના પમ જ પકડી લીધા

પેની જાણુ કદર તો જિવાડી ઉદરને લઈ જવી હોય એમ રૂપીને એક હાથે ગળામાંથી પકડી ધકેલતો લમકાય જી ચડતો રસ્તા સુધી પચુ પડોચી ગયો હતો

ત્યારે લગો, કેદરની અતજબાઈ પર તિરકાર વળાવતાં લોકોના અવાજમાં સર પુરાવતો અને સાથે સાથે રૂપીની માને રાકવા માટે રૂપીનાં ધેરને બલામણુ કરતો આગણમાં ઊભો હતો

જમનની ચદરમાં રૂપીની એક બે ડાહીઓ પચુ જઈ લાગી અને રૂપીની માને, 'આપણુ ધેરા મને ખતું એ કામ ? એ તો પીટયો જીન યધને ઊભો થો પચુ આપણાથી—' આમ કહી એને સમજાવી રહ્યા અને એણે પચુ—ઓ ત્યારે બધીય બાણુથી નાસીપાસ થાય ત્યારે ચાનું ચરણુ શોધે ?—આગણમાં બેસીને રુદન આદ્યું

નામગ્રા મા રાતી હતી તો રૂપીને નાદિ ખેતરોમાં દોકરી રાતી હતી. લગાને પચુ ફિકર પેડી 'હાથે ક્યાંચ ખૂંડ્યુ ન શાદી નાખે' અને પાછળ જીપડ્યો તો આ તરફથી જમન પચુ દોડતી દોડતી જઈ પહોંચી

કેદરે રૂપીનું મળુ તો ઊંચુ હતુ ૧૨મુ એનો ગુસ્સો તો કાવમ જ હતો બલકે વધારે ઉમ હતો રૂપીને ધક્કા મારતાં એ લમકાય એકનું એક જ

બોલતો હતો: ‘આ ભુવો ને આ ! હું’ બિલટો દયા ખાતો’તો ત્યારે ઊપડતીકેને અને જ મેણું મારવા આવી !... ખમર તો રાખ હવે...’

અને ભગા તથા જમનને આવતાં જોઈને તો ઠંડો પડવાને બદલે બિલટો વધારે છંછેડાયો. રૂખીનો ચોટલો ઝાલતાં લગભગ બરાડી બિંધો: ‘નાગણુ તો આ કે બીજી કોઈ—’ અને એણે રૂખીને લગભગ ? અંજીરી નાખી. ઉપરથી કાંતો લાત પણ મારત પણ ત્યાં તો સાસુભરી જમન એના હાથને વળગી પડી. એની સિકલ જોઈ હોય તો જાણે સાચે જ કોઈ છેકાચલી નાગણુ જોઈ થયો. કોદર પણ ક્ષણભર તો ડબાઈ ગયો.

‘હવે કેવા દોને તમારી મદીઈ ?’ જમને રૂખીને પોતાના પડખામાં લેતા કહ્યું. તિરકાર વધીવતાં ઉમેયું: ‘આ એણીએ વ્હાટલું મેણું ન માયું’ હોત તો કાંઈ હાથે ઘેર-અરે જવા માટે બિલા ચપા’તા કે વળી થયું’તું !’

‘ભગો તો જાણે પેલા પડકો બિલટા તખ્તા પરનો કાંઈ ભગ દેખાવ ન જોઈ રહ્યો હોય ! કોદરનું વાન સાવ પડી ગયું.’

જ્યારે જમન સફૂર્ત બરતી રૂખીને માથે સાંકલો એાદાસી હજીય સુણાવી રહી હતી: ‘બે પૈસાભાર અક્કલ તો છે નહિ ને—’

‘પણ અને શી ખમર કે એણીએ આપું’ કરાવવા જ મેણું માયું’ હશે ! અને એાછીયાણે મોઢે એણે રૂખી તરફ જોયું. ‘નહિ તો—’

‘ને પાછા કે છે.’ ત્યાં રૂખીએ એની સામે જોયું. જમને એને પણ સંભળાવ્યું: ‘ખાધોને પેટ ભરીને મેથોપાક ?’

આટલા કુઝમંગ રૂખીના હોઠેમાં એણે હાસ્ય જેવું જોયું, અને મીઠા હપકાથી ધક્કો મારતાં ઉમેયું: ‘શું લુચ્ચી છે જો ! જાણે હવે રસ્તો આપો પાછાં...’

અને કોદરે પગ ઉપાડયો. પાછળ ભગાએ પણ.

એજે પાછી મારી બાને ખખર ન પડે, નહિ તો જનસભર એ એના આંગણમાં અને પગ નહિ મૂકવા દે. કહી રૂખી પણ એ લોકની પાછળ ચાલતી યત્ર.

પણ આ તરફ ભગાનું તો પેટ ચઢી ગયું હતું. છેવટે પાછળ આવતી રૂખી સાંભળે એમ કહી જ નાખ્યું. ‘કોદર મારું’ બેટું, આ તો બિલટું’ નીકળ્યું ?—’

‘શું ?’

‘શું તે-હું તો-અરે આપું’ ગામ કે’તું’ હે રૂખી ભાભીએ તને કામચું કયું’ છે પણ આ તો બિલટું’ તારું કામચું એમના ઉપર નીકળ્યું.’

‘કેમ મારું ?’

‘કેમ તે-અરે મૂખાં...! આટઆટલામાં અને એક તો એવું’ બેટું’ દેખાડ કે જેણે સાસરે આવવા માટે આમ હાથે કરીને માર ખાધો હોય ! તારા જેવા પાણી વગરનાને આમ પાણી—’

કોદરની જાતી ફૂલી નહોતી સમાતી, પણ એણે મંબોરતા જ દારણું ફરી. કહ્યું: ‘અરે એક તો નહિ ને ધણાંય છે, બોલ ?’ કહી ચંચી ગયો.

‘અરે ધણાં ને જલ્દે જો એક દેખાડે તો-તારે મારે લાગી નાળિયરની ચરત.’ ભગો પણ બિભો રહી ગયો.

‘તો જો ત્યારે,’ અને હસ કદમ પર ચાલી આવતી રૂખી સામે એક રતેહબરી નજર નાખતાં ઉમેયું: ‘આ હંડી બાવે પાછળ પાછળ !’

‘કોદર પાછળ ભગાએ પણ પગ ઉપાડયો: ‘એ તો છે રસ્તો...પણ હવે મેં’ણું’ ન માયું’ હોત તો તો—’ પણ તરત જ એના શબ્દો અને અવાજ બેઉ બદલાઈ ગયાં: ‘માન ન માન કોદર, પણ મારું’ બેટું’ તે’ આ બાઈ ઉપર જેવે કાંકે મોચણી કરી છે નકર—આમ તે શું હોય !—’ અને આ બદબાડ સામે કોણુ જાણે કેમ પણ ભયાનો છવ સુધાં બળી રહ્યો હતો. ત્યારે આ સાંભળીને પેલા બે છવ ફૂલ્યા નહોતા સમાતા !

મહારાજ

વતનના કેટલાય વર્ષોના માળા પછી એ ભૂમિના દર્શનનો લાલ મળે છે; અને જૂનાં સંસ્મરણો જાગે છે. વિધિએ અને દૂર ધોડ્યો તો અને એવું કાંઈકેન આપ્યું છે કે કુરસદ મળવા છતાં હું કામમાં જ રોકાયેલો રહું છું. પણ આખરે મને તક મળી મારા ખાતુઓએ હાં પકડી: “આ વખતે હું નહીં આવું: તું આવ.”

સરદાર વજ્રભલાષ્ટએ એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે “યુદ્ધ પછીના આ કાળમાં હિંદુસ્તાનની રેલ્વે ખરીદી ડોસી જેવી થઈ ગઈ છે.” પરંતુ કાઠિયાવાડની રેલ્વેઓ તો બાપુઓની માઠી તરીકે ધણી વખતથી પંકાતી આવી છે. અમારે હવે તેને શું નામથી વિશુદ્ધિત કરવી એ સમ્મત નથી. મોરબી રેલ્વેના એક ઝાડિયાહેમે મને મળ્યાં કહ્યું કે “સાહેબ, ટાઇમની વાત ન કરશો. એવો વખત આવવાનો છે કે જ્યારે રેલ્વેના માથાસો ગામમાં જઈને ટોલ પીટાવશે કે કાલની માઠી આવવાનો વખત થયો છે, સાદ સાંભળજો.” આખરે માઠીએ આજ એ કલાક મોડો મને પહોંચાડ્યો.

રેલ્વેને ઊતરતાં જ હાસમે માઠીવાળા મળ્યો. હાસમાના બાપા પણ માઠી હાકતા, અને અમારા જૂના પાડોશી હતા. હું જવાનો હોઉં ત્યારે હાસમાના બાપાને ધેરથી ખજાર આપી દોષા દોષ એટલે મારે તો તેના પાટમાં બેસી જવાનું; હાસમે પણ એવો જ નાતો રાખે છે. માઠીમાં બેસી જઈએ એટલે માઠી આજુ કરીને હાસમે ગામની નવાજની ખજાર આપવા માંડે.

કાઠિયાવાડનાં રાજકોશમાં મારા ગામની મળ પ્રગલ્ભિય શબ્દો છે. ગામની વસ્તીના મોટા ભાગ પરદેશ ખાતે કમાવા માટે નીકળી ગયેલા છે. આજની રાજકીય પરિસ્થિતિએ આ જહાર વસતા લોકોને તેમના વતનમાં પાછા ધકેલ્યા છે. આ નવું લોકો તરત કેપાલ આવે છે. હું નાનો હતો અને જે જોયું હતું અને આજે જોયું તેમાં કોઈ ખાસ ફરક ન લાગ્યો. એ જ જૂનવાણી રીતે જહું ચાલતું લાગ્યું. સિવાય કે ગામમાં સારા સારા મકાનો વિશેષ નજરે

પડ્યા. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરોની હાલતીન સોસાયટીઓની આવૃત્તિ અહીંયા પણ ભીલી થવા લાગી છે. અહીંયા જમીન વારના ભાવે નહીં પણ ફૂટના ભાવે વેચાય છે! શું જાહેરલાશી! વેપાર-શાનમારમાં સટો અગ્રધાને છે!!

મારું ઘર ગામના બીજે છેડે આવેલું છે. આ ભાગને બહારનું પડું કરે છે. ગામ ફરતો મઢ હતો-હવે તેનો મોટો ભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. મઢના એક માઢ પાસે એક ગુજરાતી નિશાળ છે. આ નિશાળમાં હું બહુસો. વિધિની લીલા છે! એ ગુજરાતી નિશાળનું મકાન એ જ ખાંડિયેર હાલતમાં એ જ સ્થાનમાં પુરાતત્વજ્ઞતાના એક સ્મારક જેવું આજે પણ ભીલું છે. મને બાલવા બેસાયો ત્યારે જે ગણપતિની મૂર્તિ આગળ નાંખિયેર વધેરેકે તે અંદર છે કે નહીં એ હું ન જોઈ શક્યો. મોરારામ આસ્તરના સ્મરણે લાજ થયાં નાચાલાસ જ કહેમસવારને માંડ કર્યો.

સામે જ પેસતનજી શેઠ દારૂપીકું ચલાવતા. બાલુમાં આવેલું તેમનું સોઢ બનાવવાનું કારખાનું પણ અમારું બાળકપુલક હિતેજિત કરતું. આજે સોઢવોટરનું કારખાનું નથી. એ કોરકામાં નિશાળના બાળકોને પાણી પીચ માટે ગોડવણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ દારૂપીકું એ જ સ્થિતિમાં આજે છે. માંડ ફેર એટલે પડ્યો છે કે પેસતનજી શેઠ નથી પણ તેમના દીકરા ધણી ચલાવે છે, અને આ જમાનાને યોગ્ય ફેરફાર રોક્યો અને વીજળીની બત્તી પીકામાં હિતેરમા છે. પીકાની સામે જ જમીનનાં મઢરેલું મંદિર તેની ધમ્મ ફરકારી રહ્યું છે. કેવું આધુનિક મિલન! કેળવણી, દારૂ અને ધર્મના સ્થાનો!

મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે એક ગોશી અમલદાર રાજ્યના ઉપરી તરીકે આવ્યો. તેને ઉપરનું પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન બરાબર ન લાગ્યું. નિશાળ ફેરવવા નવું મકાન કરે કરાવ્યું. પરંતુ તે ગયો! અને સાકાવાળા સત્તા પર આવ્યા. ઉપરનું ‘મિલન’ એમ ને એમ ચાલુ છે. તાલેતરમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી

સૌરાષ્ટ્ર સરકારના કુળવણી પ્રધાન ઉપરનો કેળવણી-
દાર-ધર્મ રથાનનો નિમેશ બેવાનું રખે ચૂકે !

બેચરણ પટાવાળો ! મારી હાથરૂલનો જૂનો
પટાવાળો ! ભેદીદોનો અને ત્રીણી આંગણવાળો !
બેચરણએ ક્ષણ હેઠાસરતવાની સેવા ઉઠાવી છે !
બેચરણને છોકરાં આપો મારતર કહેતા ! અચાનક
બેચરણ ભેદી ગયો.

“કેમ, સાહેબ ! બેચરણે છો ?”

“સાહેબ, બેચરણ, કેમ ન બેચરણ ? મળ્યા
છો તે ?”

“હા, સાહેબ,” ખૂબખૂબ વાતો યાદ, પટાવા-
ળાએ દિલ બોલીને કહેવાનું કહી દીધું.

“આ બધું ફૂલું, સાહેબ ! પણ આપણી હાથ-
રૂલની રીતરસમ ન ફરી. તમે સાહેબ જાણતર કતા
ત્યારે જેવું આશનું હતું તેવું જ થાય છે, એથી સાડું
નહીં પણ...”

દુનિયા બધે પછોડે પણ અધારા મામમાં તો
ફેરફાર નહીં, જડનું એટલું સોનું નથી ? તો પછો
કેળવણીના આ નવા વિચારો શું કામ કરવા ? ફોછમ
વિજ્ઞાન એ બધી આ જમાનાની લખને નાકક બહુ-
તરમાં શું કામ દાખલ કરી છોકરાઓને હેરાન કરવા ?
બહેને દુનિયા ખૂબખરાકા પાડે કે આ તો વિજ્ઞાનયુગ
છે અને વિજ્ઞાનને મહત્વનું સ્થાન બધા આપતા હોય !

મારો પાડોશી લીંગવાદી સુસલમાન છે. તે સમજી
છે. પણ લીંગવાદીઓનું તકેશાસ્ત્ર નિરાણું છે એનું
સાડું હજાંત પૂરું પાડે છે.

એક દિવસ બપોરે બપે મહવા. મને આપણી પાયાં,
અને એણે વાતચીતમાં કહી નાખ્યું : “આ તમારા હિંદુ
છાપાવાળાઓ ઉસ્કેરણી કરે છે, અને, સુસલમાનોને
જપવા દેતા નથી. વફાદારી બહેર કરી તો કહે છે
કે એ વફાદારી સામી નથી. સુસલમાનોનું નિંકદન
કાઢ્યું છે...” તેની દલીલમાં કોઈ પણ વજૂદવાળી
વાત ન મળે ! માત્ર એક જ વસ્તુ-લીંગનાં છાપાં,
રહિયો કહે તે સાડું : બાપી બધું બોલું !

મારા પાડોશી નીમજી બોબા ઈમાનદાર આમા-
ખાની હતા. બાબે તેઓ આ દુનિયા પર નથી. તેમનો
દીકરો મળ્યો.

‘રામ રામ ! શેઠ !’

‘રામ રામ’ મેં જવાબ આપ્યો. બોબાના
મેંઘાંથી આ સ્વદેશ સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયું. હાં
તો બાબુઆણુ બોબાખીતા બોલી બકવા કે એ તો
મોડો ચર્મ ગયો છે !

આજે અન્ય ધર્મના ભગવાનનું નામ ઉપચારનું
એ પણ વર્ણન બન્યું છે એવી આપણી અધોગતિ
ચર્મ ગઈ છે. દેર અને ઝંઝનનું પ્રાપ્ત્ય માનવીના
વર્તનમાં વધી ગયું છે.

રહીમતુલ્લા શેઠ પણ મારા પાડોશી છે રહીમ-
તુલ્લા શેઠનું અને ચાડું થર એકદમ પાસે પાસે
આવેલા છે. તેઓ અમારી સાથે સારો નાતો રાખે
છે. તેઓ સુસ્ત આગાખાની છે, હવાં કોષ દિવસ
તેમણે સાંકડી કમી દષ્ટિ લાખી નથી. હિંદુ પાડો-
શીની જેમ તેઓ વર્તે છે. બીજા પાડોશીઓ પણ
તેમની સલાહ લે છે. સૌની સાથે તેમને મોટો સંબંધ
છે. રહીમતુલ્લા શેઠ રૂના વેપારી છે, એટલે વેપારીને
જાળવી લેવાવતા તેમનામાં છે. હિંદુસ્તાનમાં બધે
આવા રહીમતુલ્લાઓ હોય તો કેવું સાનું !

પેમા દોલા વાણીઆ કોષ્ટ મારા પ્રરની બાલુમાં
તેમની દુકાન. પેમા શેઠને ચાર છોકરા; બધાં કુલજ
કારીગર. જામ આપામાં પેમા શેઠના મીઠાભાઈની
મીઠાઈ વખણાય. પેમા શેઠ બાબે દેવાત નથી. ગીધો
શેઠ પણ નાની ઉંમરમાં આ દુનિયા છોડી ગયા છે.
પણ પેમા શેઠની દુકાન હજી પણ ચાલે છે.

પણ આ વખતે એક કોણક બેઠ્યું. કટાઈની
દુકાનના એક ખૂણે પાનની દુકાન અસ્તિત્વમાં આવી
છે. મને થયું કે આ તો કોષ નવીન દુકાન હશે પણ
પરસોત્તમ-પસા શેઠને ઠંડે બેઠેલા બેઠને આશ્ચર્ય થયું.

‘કેમ છો ? પસા શેઠ,’ મેં પૂછ્યું.

‘આવો આવો, સાહેબ.’ તેમણે મને આવકાર્યો.

‘પણ બહીયા કટાઈની દુકાનમાં આ શું ?’

મેં પાન બીટી સોપારી સિગારેટ તરફ દષ્ટિ ફેરવી
તેને પૂછ્યું.

‘પસ મને આ ધંધામાં કંઈક દિલ લાગ્યું
એટલે પાનની દુકાન ચર્મ કરી છે.’ ફૂં સાંભળી રહ્યો,

યેમા દોહાના છોકરામાં પરચોત્તમ મેટ્રિક સુધી લાગેલો છે. પસાને કંદોળના ધધામાં પહેવાથી મન નહોતું એ બિપદાએ રમૂન ઠીક વર્ષ ત્યાં રહ્યો. પાછા આવીને કંદોળની દુકાન કરી મેટ્રિકયુવેશન કંદોળ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો પણ શું થયું એ ભગવાન જાણે !

હવે પાનની દુકાન માંડી છે તથા ધધા બંદલ્યાં : રંગૂનની નોકરી, કંદોળીરી અને પાનબીડીવાળો, આ રિયલિ નેઈને મને થાય છે કે આપણી કેળવણીએ આપણી કેવી દશા કરી છે ? કેટલાય જીવનને આવી દશામાંથી પસાગ થતા હશે !

કલ્યાણ પૂનરાને હજી ભગવાન કૃપા લાગતા નથી કું સમજાવો થયો ત્યારથી કલ્યાણને પૂનરીનું કામ મગાડો નેઈ કું જૈન સંપ્રદાય તેને સોટ માગવાનો હક્ક છે. તેની જોળી સોટ માટે હજી ક્યાં રહે છે. બધું થઈ નથી. દેરાસરમાંથી કોઈ કોઈ વાર ભગવાનનાં ધરેણાં ગૂમ થાય તો કલ્યાણનું કહેવું એમ છે કે ' ભગવાનને પુણ્ય જૂનાં ધરેણાં કોઈ વાર કાઢી નાખવાનું મન થાય ? આપણે પણ બે ચાર વર્ષ નવું વસ્ત્ર લાવીએ છીએ, તો ભગવાનનો શો મુનો ? અને અત્યારે કાળાં જાનરની કમાણીમાંથી ભગવાનનાં ધરેણાં બનાવવાનું પુણ્ય પણ ભાવિકો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે !

કલ્યાણની રમીસ કાઢી નાખવો જેવી નથી ! બિટ ક્યાં ઠેકાં તો માથાસે ક્યાં કાઢાં.

ગામમાં કામધ થતાં જ એક ચોટું મકાન આપ્યું. મકાનની બારી પાસે સાડું પાટિયું ટિપાડેલું હતું- ' સર્વ...કી લાયબેરી, ' મને ખૂબ આનંદ થયો. આર-જ દિવસ રોકાવું છે એટલે જાપાઓ તો વાંચવા મળશે ઉત્ત્રાસભર્યો કું બીજે દિવસે લાયબેરીમાં ગયો. મને કુમરી દુદી થુ આ લાયબેરી છે ? કે મરકરી ? આપું મકાન કાઢેલુંના બરડા જેવું લાગતું હતું. સાફ કરવામાં આવતું હશે કે નહીં એ વિષે મને મનમાં શંકા થઈ, એક બે દિવસના જૂના જાપા પડ્યાં હતાં ! બે તથા કળાટમાં અઢારમી સદીના જૂના થતા પુસ્તકો ગોઠવેલા હતા. મકાન જગરદસ્ત-આ તો દમદોલ માંહે પોલ ! માંગેના લોકો આને ટાઉન હોલ તરીકે ઓળખે છે. અંદર-અંદર બિડતાં હતાં.

હું લાયબેરિયન જેવા લાખતા એક વદ કામ પાસે ગયો, અને પૂછ્યું : ' આજનું છાપું છે ? '

' હોય તો બેઠક લે ' :
' મેં બેઠક અને કાંઈ પત્રો લાગ્યો નહીં એટલે જ આપને પૂછ્યું છું '

' તો પઠાવાળો દયણું જ સાહેબને ઘેર લઈ ગયો. '

' એટલે સાહેબને જ વાંચવાનો હક્ક ? મેં બીજી વાતચીત પછી કહ્યું

' મિસ્તર, ગરબા ન કરો. તમને ઠીક લાગે તો ફિરિયાદ અરજી કરો. '

જવાબ મળી ગયો.

કાળુ બોલો તેની નાતને આગેવાન મારા ધારી સામે તેની તથા બુજવાની દુકાન, તેની મેડી ઉપર તે રહે કાળુવાઈની વદ માતા રાજબાઈ હજી સાજી છે. બિનાળામાં કાલાં ફેલવાની મોસમ રહે થાય અને રાજબાઈ કાલાંને સુંકેલો કરી શરીમાં ફેલવા બેસે. રાતનો વખત બીજા બેઠકોમાં પણ મંડળીમાં બેસે. અમે બધાં છોકરા પણ કાલાં ફેલવા આજીવાણુ જોડેવાઈ જઈએ. રાજબાઈ મોતીયા શેકનાં છોડારી વાત માંડે છોકરાં હેકારો દેતા જાય મધરાત થાય તો પણ બિડવાનું મન ન થાય.

રાજબાઈ ખૂબ માયાળુ હતા. દિલુ-મુસલમાનોને તેમને બેઠ નહોતા. અમને છોકરાઓને શાક અને શેટલાનું બટકું ખાવાનું આપે.

' અમે વદલાઈ જઈએ, ' અમે ના પાંડીએ.

' એ તો તમે પરણીશો એટલે ધોવાઈ જશે ' રાજબાઈ આગ્રહ કરીને ખવડાવે.

રાજબાઈ આજી રહ્યાં આને કાળુ બોલની મેડી નથી હમણે લાઈનદોરીમાં મકાન પડાવી નાખ્યું અને ને થોડો ભાગ રહ્યો તે કાળુબાઈએ વેચી નાખ્યો પછી તો કાળુબાઈએ અનેક ચાટીપગીના દિસ્તો બેલા. આને ચારો એ જૂનો પાંડારી આ કુનિવામાં નથી તેમનો દીકરો પોતાના આપતો ધધો છોડી રેકડી ફેરવે છે. તેની દાનત ને વિચાર-વચ્ચે ફરી ગયેલો દેખાય છે જૂની મહોખત દેખાતી નહોતી. લોકો કહે છે કે હાહાનો કળજીવ બેઠો છે.

૨૧

જુનુર નાનું ગામ હતું પણ ગામની અંદર જૂતાં મકાનો પર હસ્તસિખિત પાટિયાઓ-‘શુભરાતી નિશાળ’ ‘વિદ્યેશ ડિરેન્સરી’, ‘સરકારી કન્યાશાળા’-વગેરે મદાસુરીમતે વાંચી શકાય એમ લટકતા જોઇ, ગામના પ્રમાણમાં તેને ઠીક ઠીક સમવડતા મળતી હશે એમ ખ્યાલ આગળ વગર રહે નહિ. આ ઉપરાંત પણ એક ‘પ્રિન્સિપેલ’ જેવા મકાનમાં ‘ગ્રામ સંકટ વિદ્યારક સભા’ની એક પથ્રુ મળતી અને નિકાલ ન થઇ શકે એવા પ્રશ્નો પર ઉમ ચર્ચા કરવામાં આવતી અને નિકાલ થઇ શકે એવા પ્રશ્નોને અચોક્કસ સુદૃઢ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવતા.

નિશાળમાં એક જ માસ્તર હતા. તેમનું પ્રમાણિક-પણે એવું માનવું હતું કે પોતે સાત તો થું પણ કદાચ ચૌદ ધોરણ હોત તો પણ એકલા જ ખસ છે, બધાં ધોરણોને પહેંચી વળે. નિશાળનો વખત તેના પર જ નિર્ભર રહેતો અને ક્યારેક ‘દિલીપાક્ષય’ જેવું કંઈક કહી અને નિશાળમાં છૂટી કરી દેતા, પણ આથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે તેઓ બંદુ અનિ-યમિત હશે. છોકરાઓ પાસેથી પોતાના ઘરનું કામ કરાવવામાં ખૂબ નિયમિત જ નહિ, કુશળ પણ હતા.

માસ્તર કરતાં પોતે જરામ ઊતરતી ઐશ્વરીના નથી, પણ એ કમળા આગળ છે એ સાબિત કરવા ડોક્ટર પણ આગળ આવતા. વિદ્યાર્થીઓને રથાને આ વખતે આવતા કંપાઉન્ડર અને એક બે નોકરો પોતે આપે છે એવી દવા મોટા શહેરમાં પણ કોઈ આપતું નથી પણ ગામડાંનાં જૂતને કદર જ નથી.’ આ વાક્ય દરેક દવા લેવા જનારને સાંભળતું જ પડતું. કોઇ દર્દીએ પોતાના દર્દ વિષે દવા આપત ખીજ કોઈની સલાહ લીધી છે એવું કાન પર આવતાં એ દર્દીને દવાખાના-માંથી દવા મળતી નહિ-મળતી તો એકલા દવા ન મળતી-સાથે ડોક્ટરે અનેકવિધ રીતે કરેલી હાંસી, કપકો, હલકી એવી માથો વગેરેનો બોલો પણ સાથે લઇ જવો પડતો. ‘તમે તો સાક્ષાત ભગવાન છો, દયાળુ છો, મોટા માણસ છો.’ આવાં કહેનારને પ્રસ-ન્નતાપૂર્વક ઠીક દવા આપવામાં આવતી અને સાથે

સાથે એ પણ કહેવામાં આવતું કે: ‘ધેર જાહેને નાખી દેલા નહિ, દવા કિંમતી છે અને તમે જૂત છો!’

એટલે ડોક્ટરને ક્યારેક દવા દેવા સિવાય અને માસ્તરને ક્યારેક લજ્જાવા સિવાય બીજી ખાસ ઉપાધિ હતી નહિ. હા, માસ્તરને ડોક્ટર કરતાં એક કામ વિશેષ હતું. વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘટતી શકવા માટે છોકરાઓનાં મામાપોને આટલું કહેવું પડતું: ‘પોતાની નિશાળમાં જો કંઈ થોડુંકલું બહુને છોકરા બહાર આવે છે તેને દુનિયાભરમાં ક્યાંય કોઇ જાતની મુશ્કે-લોનો સામનો કરવો પડતો નથી.’

પણ ગામ જો ખરેખર ભાગ્યશાળી હોય તો આવા મહાનુભાવોને લઇને નહિ પણ જેનાથી એ લોકો પણ ડરીને ચાલતા એવી એક વ્યક્તિથી. તે હતો પરસનદાદા. ગામના સમસ્ત અવિવેક, જડતા, અન્યાય વગેરેને ડારતી, ગામને દેવની દીપેલ એ એક બક્ષિસ હતી. તેઓ દુદ્ધ હતા અને નાતજાતમાં નહિ માનતા છતાં ચુસ્ત શિવધર્મી હતા. તેનું વરસતી ઉંમરે પણ એના શરીરની રક્તિત્તે અજબ હતી. આખની વેધકતા અને શુદ્ધિમત્તા પણ કંઈ કંઈ ન હતી. ગામલોકો તેમને ‘દાદા’ કહીને બહુમાન કરતા અને સાદેનરસે પ્રસંગે, ગમે ત્યારે દાદા પાસે દોડી જતા.

માસ્તરનાં અને ડોક્ટરનાં કતબો જો કે જુદાં હતાં પણ જ્યારથી દાદાએ બન્નેને પોતપોતાના કતબોનું સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાન કરાવવાની કોશિશ કરી ત્યારથી દાદાની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવામાં બન્નેનાં કતબો એક થઇ જતાં. ડોક્ટરને દાદા તરફ ખીજનું ચોખ્ખું કારણ આ હતું: મોતી લુધારની મા ગિમાર, પછી પોતે લાયલો જ દાદા પાસે આવ્યો. દાદાએ કહ્યું, ‘તું દવાખાનેથી ડોક્ટરને તેડી અને ધેર આવ મોતી, હું તારે ધેર જઈ છું.’ થોડીવાર પછી મોતી ધેર આવી દાદા પાસે રહી પડ્યો, કહ્યું: ‘દાદા, દાકારસાળ આવવાની ના પાડે છે.’

‘ના પાડે છે ? શું કહ્યું એણે ?’

મોતી બોલ્યો : ‘તેણે કહ્યું, સીધો જ મારી પાસે આવ્યો છે કે ?’

પેમા દોલાના ઊંઘરામાં પરચીતમ મેટ્રિક સુધી બહોળો છે. પસાને કંદોઈના ધામામાં પહેવાથી મન નહોતું એ ઊપડ્યો રચૂન. ઠીક વર્ષ ત્યાં રહ્યો, પાછા આવીને કંદોઈની દુકાન કરી મેટ્રિકયુલેશન કંદોઈ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. પણ શુ થયું એ બગવાન ભણે !

દલે પાનની દુકાન માંડી છે. ત્રણ ધધા બદલમાં : રચૂનની નોકરી, કંદોઈગીરી અને પાનખીડીવાળો. આ સ્થિતિ નોંધને મને થાય છે કે આપણી કેળવણીએ આપણી કેવી દશા કરી છે ? કેટલાય ભુવાનો આવી દશામાંથી પસાગ થના હશે !

કલ્યાણ પૂજારને કહ્યું બગવાન ફેલા લાગતા નથી હું સમજ્યો થયો ત્યારથી કલ્યાણને પૂજારીનું કામ મળ્યું નોંધે હું જોઈ લેધો તો નોંધ નાખવાનો દહ છે. તેની ઝોળી લોટ માટે દહ ક્યાં કરે છે. બધ ધધ નથી. દેરાસરમાંથી કાંઈ કાંઈ વાર બગવાનનાં ધરેણાં મૂમ થાય તો કલ્યાણનું કહેવું એમ છે કે 'બગવાનને પણ જૂનાં ધરેણાં કાંઈ વાર કાઢી નાખવાનું મન થાય ? આપણે પણ એ ચાર વર્ષે નવું વસ્ત્ર લાવીએ છીએ, તો બગવાનનો શો મુનો ? અને અત્યારે કાળાં બગરની કમાણીમાંથી બગવાનનાં ધરેણાં બનાવવાનું પુણ્ય પણ ભાવિકા સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે !

કલ્યાણની દબીલ કાઢી નાખવા જેવી નથી ! જો કે ક્યાં કેકાં તો બાણસે ક્યાં કાઢાં.

ગામમાં દાખલ થતાં જ એક મોટું મકાન આખું મકાનની ખારી પાસે સાડુ પાટિયું ટિંગાડેલું હતું- 'સર...કી લાપચેરી,' મને ખૂબ આનંદ થયો. ચાર-૫ દિવસ રોકાવું છે એટલે છાપાઓ તો વાંચવા મળશે ઉદ્યાસભર્યો હું બીજા દિવસે લાપચેરીમાં ગયો અને કુચ્છી છટ્ટી ચા આ લાપચેરી છે ? કે મશ્કરી ? આખું મકાન કાંઈજ ના જરા જેવું લાગતું હતું. સાદું કરવામાં આવતું હતું કે નહીં એ વિષે મને મનમાં શકા થઈ. એક એ દિવસના જૂના છાપાં પાઠ્યાં હતાં ! એ ત્રણ કળાટમાં અદારમી સહીના જૂના યતા પુસ્તકો ગોઠવેલા હતા મકાનજમરહસ્ત-આ તો દમદોલ માટે પોલ ! ગામના લોકો આને ટાઢિન હોલ તરીકે ઓળખે છે, અદ્દ-કળાટર જોડતાં હતા.

હું લાપચેરિયન જેવા લાગતા એક વદ કાઠા પાસે ગયો, અને પૂછ્યું : 'આજનું છાપું છે ?'

'હોય તો નોંધ લો' :

'મે નોંધ' અને કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં એટલે જ આપને પૂછ્યું :

'તો પડાવાળો દમણા જ સાહેબને ઘેર લઈ ગયો.'

'એટલે સાહેબને જ વાંચવાનો હક્ક ? મે બીજા વાતચીત પછી કહ્યું

'મિસ્તર, મરખા ન કરો. તમને ઠીક લાગે તો ફરિયાદ અરજ કરો.'

- જવાબ મળી ગયો.

કાણુ ખોળે તેની નાતનો આગેવાન. મારા ધમી સામે તેની ચણા બુજવાની દુકાન, તેની મેડી વંદે તે રહે. કાણુભાઈની જલ માતા રાજખાઈ હજીય સામરે છે. ઉનાળામાં કાલાં ફેલવાની-મેસમ શરૂ થાય અને રાજખાઈ કાલાંનાં મુંડો કરી ચેરીમાં ફેલવા બેસે રાતનો વખતે બીજા બેગરો પણ મુંડળીમાં બેસે. અમે બધાં ઊંઘરા પણ કાલાં ફેલવા આણુગણ આંધેવર્ધ બધાં. રાજખાઈ મોતીયા શેકના ઊંઘરાની વાત માંડે : ઊંઘરા હેઠોરો દેતા નામ મધરાત થાય તો પણ જીંડવાનું મન ન થાય.

રાજખાઈ ખૂબ સાચાણ હતા. દિ-દુ-ધુસલમાનને તમને બેદ નહોતો. અમને ઊંઘરાઓને શાક અને રોટલાનું બટકું ખાવાનું આપે

'અમે વટલાઈ બધાં,' અમે ના પાંડીએ.

'એ તો તમે પરચુરો એટલે ધોવાઈ જશે.'

રાજખાઈ આમલ કરીને અવકાવે.

રાજખાઈ આસ્થા ગયા આને કાણુ ખોળની મેડી નથી દરવારે લાઈનદોરીમાં મકાન પઢાવી નાખ્યું અને જે થોડો સામ રહ્યો તે કાણુભાઈએ રેન્ડી નાખ્યો પછી તો કાણુભાઈએ અનેક ચટ્ટીપટ્ટીનાં દિવસો જોયા. આને મારો એ જૂનો પાંડોશી આ ફુનિયામાં નથી તેમનો દોરો પોતાના આપનો ધધો છોડી રેકડી ફેરવે છે. તેની દાનત ને વિચાર-વૃત્તિ ફરી ગયેલો દેખાય છે જૂની મહોજમત દેખાતી નહોતી. લોકો કહે છે કે હાલના કળજુમ બેરો છે.

૨

જુર નાનું ગોમ હતું પણ ગામની અંદર જૂતાં મકાનો પર હસ્તક્ષિપ્ત પાટિયાઓ-‘શુજરાતી નિશાળ’ ‘વિલેજ ડિરેન્સરી’, ‘સરકારી કન્યાશાળા’- વગેરે મહાસુરીગતે વાંચી શકાય એમ લટકતા બોધ, માનના પ્રમાણમાં તેને ઠીક ઠીક સંગવડતા મળતી હશે એમ ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે નહિ. આ ઉપરાંત પણ એક ખંડિયેર જેવા મકાનમાં ‘આમ સંકટ વિદારક સભા’ની એક પણ મળતી અને નિકાલ ન થઇ શકે એવા પ્રશ્નો પર ઉમ ચર્ચા કરવામાં આવતી અને નિકાલ થઇ શકે એવા પ્રશ્નોને અચોક્કસ સુલત સુધી મુલતવી રાખવામાં આવતા.

નિશાળમાં એક જ માસ્તર હતા. તેમનું પ્રમાણિક-પણે એવું માનવું હતું કે પોતે સાત તો શું પણ કલાચ મોદ ધોરણ હોત તો પણ એકલા જ ખસે છે, ખંધાં ધોરણોને પહેાંચી વળે. નિશાળનો વખત તેના પર જ નિર્ભર રહેતો અને ક્યારેક ‘દ્વિતિયાક્ષય’ જેવું કંઈક કહી અને નિશાળમાં છૂટી દરી દેતા, પણ આથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે તેઓ બહુ અનિ-પમિત હશે. છાત્રાઓ પાસેથી પોતાના ધરનું કામ કરાવવામાં ખૂબ નિયમિત જ નહિ, કુસળ પણ હતા.

માસ્તર કરતાં પોતે જરામ જીતરતી એણીના નથી, પણ બે ડગલાં આગળ છે એ સાબિત કરવા ડોક્ટર પણ આગળ આવતા. વિદ્યાર્થીઓને રચાને આ વખતે આવતા કંપાઉન્ડર અને એક બે નોકરો પોતે આપે છે એવી દવા મોટા શહેરમાં પણ કોઈ આપતું નથી પણ ગામઠાંનાં જૂતાને કદર જ નથી.’ આ વાક્ય દરેક દવા લેવા જનારને સાંભળતું જ પડતું. કોઈ દહીંએ પોતાના દહીં વિશે દવા બાગત બીજા કોઈની સલાહ લીધી છે એવું કાન પર આવતાં એ દહીંને દવાખાના-માંથી દવા મળતી નહિ-મળતી તો એકલો દવા ન મળતી-સાથે ડોક્ટરે અનેકવિધ રીતે કરેલી દાંસી, કપો, હલકા એવી ગણે વગેરેના બોલો પણ સાથે લઇ જવો પડતો. ‘તમે તો સાક્ષાત લગવાન છે, દવાળ છે, મોટા માણસ છે.’ આશું કહેનારને પ્રસ-ન્નતાપૂર્વક ઠીક દવા આપવામાં આવતી અને સાથે

સાથે એ પણ કહેવામાં આવતું કે: ‘ઘેર જઇને નાખી દેતા નહિ, દવા કિંમતી છે અને તમે ભૂતછેા!’

એટલે ડોક્ટરને ક્યારેક દવા દેવા સિવાય અને માસ્તરને ક્યારેક લણાવવા સિવાય બીજા ખાસ ઉપાધિ હતી નહિ. હા, માસ્તરને ડોક્ટર કરતાં એક કામ વિશેષ હતું. વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘટતી રાકવા માટે છાત્રાઓનાં માથાપોને આટલું કહેવું પડતું: ‘પોતાની નિશાળમાં જે કંઈ ચોક્કસ બહીને છાત્રાં બદાર આવે છે તેને દુનિયાકરમાં ક્યાંય કોઇ જાતની મુશ્કે-લીનો સામનો કરવા પડતો નથી.’

પણ ગામ બે ખરેખર ભાગ્યશાળી હોય તો આવા મહાનુભાવોને લઇને નહિ પણ જેનાથી એ લોકો પણ ડરીને ચાલતા એવી એક વ્યક્તિથી. તે હતા પરસનદાદા. ગામના સમસ્ત અવિવેક, જડતા, અન્યાય વગેરેને ડારતી, ગામને દેવની દીધેલ એ એક અક્ષિસ હતી. તેઓ વહ હતા અને નાતખતમાં નહિ માન લતાં સુસ્ત શિવધર્મી હતા. તેનું વરસની ઉંમરે પણ એના શરીરની રક્તિ અજબ હતી. આંખની વેધકતા અને છુદિમતા પણ કંઈ કંઈ ન હતી. ગામલોકો તેમને ‘દાદા’ કહોને બહુમાન કરતા અને સારેનરસે પ્રસંગે, મને ત્યારે દાદા પાસે દોડી જતા.

માસ્તરનાં અને ડોક્ટરનાં કતંગો બે કે ત્રણ હતાં પણ ત્યારથી દાદાએ જન્મેને પોતપોતાના કત-વ્યનું રજૂ રીતે લાવ કરાવવાની ટાશિશ કરી ત્યારથી દાદાની વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરવામાં બન્નેનાં કતંગો એક થઇ જતાં. ડોક્ટરને દાદા તરફ ખીજનું મોખ્ખું કારણ આ હતું: મોતી હુવારની મા ખિમાર પડી. પોતે લાગલો જ દાદા પાસે આવ્યો. દાદાએ કહ્યું, ‘તું દવાખાનેથી ડોક્ટરને તેડી અને ઘેર આવ મોતી, હું તારે ઘેર જઈ છું.’ ચોરીવાર પછી મોતી ઘેર આવી દાદા પાસે રહી પકચો, કહ્યું: ‘દાદા, દાક્ટરસા’બ આવવાની ના પાડે છે.’

‘ના પાડે છે ? શું કહ્યું એણે ?’

મોતી બોલ્યો : ‘તેણે કહ્યું, સીધો જ મારી પાસે આવ્યો છે કે ?’

પેમા દોહાના છોકરામાં પરચીત્તમ મેટ્રિક સુધી ભણ્યો છે પસાને કંદોઈના ધધાગાં પહેલાથી મન નહોતું એ ઊપડો ૨૭૦૦ ઠીક વર્ષ ત્યા રહ્યો પાછા આવીને કંદોઈની દુકાન કરી મેટ્રિક્યુલેશન કંદોઈ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો પછુ શુ થયું એ ભગવાન જાણે !

હવે પાનની દુકાન માઠી છે ત્રણ ધધા બદલાય ૨૭૦૦ની નોકરી, કંદોઈગીરી અને પાનબીડીવાળા આ સ્થિતિ જોઈને મને થાય છે કે આપણી જીવવણીએ આપણી કેવી દયાર કરી છે ? કેટલાય જુવાનો આવી દયામાથી પસાગ થતા દરો !

કંધાણુ પૂજારીને હજી ભગવાન કૃપા લાગતા નથી હુ સમજ્યોયે થયો ત્યારથી કંધાણુને પૂજારીનું કામ કરતો જોઉં છુ જૈન સંઘમાં તેને લોટ માગવાનો હક્ક છે તેની ઝોળી લોટ મળે હજી ક્યાં કરે છે બધ ધધ નથી દેરાસરમાંથી કાઢ કાઢ વાર ભગવા નના ધરેણાં ગૂમ થાય તો કંધાણુનું કહેવું એમ છે કે ' ભગવાનને પછુ જૂનાં ધરેણાં કાઢ વાર કાઢી નાખવાનું મન થાય ? આપણે પછુ જે ચાર વર્ષે નવું વસ્ત્ર લાવીએ છીએ, તો ભગવાનનો શો ગુનો ? અને અત્યારે કાળા ખખરની કમાણીમાંથી ભગવાનના ધરેણા બનાવવાનું પુણ્ય પછુ ભાવિકો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે '

કંધાણુની હલીત કાઢી નાખવા જેવી નથી ! જિંદે ક્યાં ટેકાં નો માથુસે ક્યાં કાઠાં

ગામમાં કાપલ થતાં જ એક મોટું મકાન આબુ મકાનની બારી પાસે સાડુ પાટિયું ટિંગાડેલું હતું- સર્વ ક્રી લાયબ્રેરી ' અને ખૂબ આનંદ થયો ચાર-છ દિવસ રોકાવું છે એટલે છાપાંઓ તો વાંચવા મળશે ઉદ્દેશસભર્યો હુ બીજા દિવસે લાયબ્રેરીમાં ગયો મને મુજરી છટી શુ આ લાયબ્રેરી છે ? કે મરકરી ? આપુ મકાન કામળના બરડા જેવું લાગતું હતું સાફ કરવામાં આવતું હતું કે નહીં એ વિષે મને મનમાં થકા થક એક બે દિવસના જૂના છાપાં પાયાં હતાં ! બે ત્રણ કળાટમાં અહારમી સદીના જૂના થતા પુસ્તકો ગોઠવેલા હતા મકાન જમરદસ્ત- આ તો હમડોલ માહે પોલ ! મામના લોકો આને ટાઉન હોન તરીકે ઓળખે છે અદ્દર કખતર ઊઠતાં હતા

હુ લાયબ્રેરિયન જેવા લાગતા એક વદ કામ પાસે ગયો, અને પૂછ્યું ' આજનું છાપુ છે ! '

' હોય તો જોઈ લો '

' મે જોયું અને કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં એટલે જ આપને પૂછુ છુ '

' તો પટાવાળો હમણું જ સાહેબને ઘેર લઈ ગયો '

' એટલે સાહેબને જ વાંચનાનો હક્ક ? મે બીજી વાતચીત પછી કહ્યું

' મિસ્તર, મરખ ન કરો તમને ઠીક લાગે તો ફરિયાદ અરજ કરો '

જવાબ મળી ગયો

કાણુ જોલો તેની નાતનો આગેવાન મારો ધરતી સામે તેની ચણા જુ જવાની દુકાન, તેની મેડી ઉપર તે રહે કાણુભાઈની વદ માતા રાજમાઈ હજી સામરે છે ઉનાળામાં કાલાં ફેલવાની મોસમ શરૂ થાય અને રાજમાઈ કાલોનો સુકો કરી શેરીમાં ફેલવા જોડે રાતનો વખત બીજા જૈમજો પછુ મડગીમાં જોડે અને જ્યાં છોકરા પછુ કાલાં ફેલવા આજુબજુ ગોઠવે જઈએ રાજમાઈ મોતીયા શેડના છોકરાની વાત માંડે છોકરાં હેઠાં હતા જમ મધરાત થાય તો પછુ જીડવાનું મન ન થાય

રાજમાઈ ખૂબ માથાણુ હતા હિંદુ-મુસલમાનો તેમને ભેદ નહોતો અમને છોકરાઓને થાક અને શેટલાનું બટકુ ખાવાનું અપે

' અમે વટલાઈ જઈએ, ' અમે ના પાંડીએ

' એ તો તમે પાંડુશો એટલે ધોરાઈ જશે '

રાજમાઈ આમક કરીને ખવડાવે

રાજમાઈ આજ્યા ગયા આજે કાણુ જોજની મેડી નથી દરગારે લાઈનેદોરીમાં મકાન પાયા નાખ્યું અને જે થોડો લામ રહ્યો તે કાણુમાઈએ વેચી નાખ્યો પછી તો કાણુમાઈએ અનેક ચાટીપાટીના દિવસો જોયા આજે મારો એ જૂનો પાંડોશી ' આ દુનિયામાં નથી તેમનો દોરો પોતાના બાપને ધધો છોડી રેકડી ફેરવે છે તેની દાન ને વિચાર જતિ ફરી મથેલો દેખાય છે જૂની મહોબત દેખાતી નહોતી લોકો કહે છે કે હાહડનો કળજીગ મેડો છે

રજપુર નાનું ગામ હતું પણ ગામની અંદર જૂનાં મકાનો પર હસ્તલિખિત પાટિયાઓ—‘શુજરાતી નિશાળ’ ‘વિલેજ હિરે-સરી’, ‘સરકારી કન્યાશાળા’—વગેરે મહામુસીમતે વાંચી શકાય એમ લટકતા બેઠા, ગામના પ્રમાણમાં તેને ઠીક ઠીક સમયગતતા મળતી હતી એમ ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે નહિ. આ ઉપરાંત પણ એક ખંડિયેર જેવા મકાનમાં ‘આમ સંકટ વિદારક સભા’ની એક પથ્રી મળતી અને નિકાલ ન થઇ શકે એવા પ્રશ્નો પર ઉપચાર કરવામાં આવતી અને નિકાલ થઇ શકે એવા પ્રશ્નોને અચોક્કસ મુદત સુધી મુલતવી રાખવામાં આવતા.

નિશાળમાં એક જ ભારતર હતા. તેમનું પ્રમાણિક-પણે એવું માનવું હતું કે પોતે સાત તો શું પણ કદાચ ઓક ધોરણ હોત તો પણ એકલા જ ખસે છે, ખર્ચા ધોરણોને પહોંચી વળે. નિશાળનો વખત તેના પર જ નિર્ભર રહેતો અને ક્યારેક ‘દિતિયાક્ષય’ જેવું કંઈક કહી અને નિશાળમાં છૂટી કરી દેતા, પણ આથી કેટલેકે એમ માની લેવાનું નથી કે તેઓ બહુ અનિયમિત હશે. છોકરાઓ પાસેથી પોતાના ધરતું કામ કરાવવામાં ખૂબ નિયમિત જ નહિ, કુરાળ પણ હતા.

ભારતર કરતાં પોતે જરાય ઊતરતી એણીના નથી, પણ બે કમલા આમળા એ સામિત કરવા ડોક્ટર પણ આમળ આવતા. વિદ્યાર્થીઓને રેશને આ વખતે આવતો કંપાઉન્ડર અને એક બે નોકરો. ‘પોતે આપે છે એવી દવા મોટા શહેરમાં પણ કોઈ આપતું નથી પણ ગામડાંનાં ભૂતને કદર જ નથી.’ આ વાક્ય દરેક દવા લેવા જનારને સાંભળવું જ પડતું. ‘કોઈ દર્દીએ પોતાના દર્દ વિશે દવા બાબત બીજા કોઈની સલાહ લીધી છે એવું કાન પર આવતાં એ દર્દીને દવાખાનામાંથી દવા મળતી નહિ—મળતી તો એકલા દવા ન મળતી—સાથે ડોક્ટર અનેકવિધ રીતે કહેલી હાંસી, કંપકો, હલકા એવી ગાંઠો વગેરેના બોલો પણ સાથે લઇ જવો પડતો. ‘તમે તો સાક્ષાત ભગવાન છો, દયાળુ છો, મોટા માણસ છો.’ આનું કહેનારને પ્રસન્નતાપૂર્વક ઠીક દવા આપવામાં આવતી અને સાથે

સાથે એ પણ કહેવામાં આવતું કે: ‘ધેર જઇને નાખી દેતાં નહિ, દવા કિંમતી છે અને તમે ભૂત છો!’

એટલે ડોક્ટરને ક્યારેક દવા દેવા સિવાય અને ભારતરને ક્યારેક લાણીવાવા સિવાય ખીજ ખાસ ઉપાધિ હતી નહિ. હા, ભારતરને ડોક્ટર કરતાં એક કામ વિશેષ હતું. વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘટતી રોકવા માટે છોકરાંઓનાં માખાપોને આટલું કહેવું પડતું: ‘પોતાની નિશાળમાં જે કંઈ થોડુંકણું લણીને છોદરાં બહાર આવે છે તેને દુનિયાબરમાં ક્યાંય કોઇ જાતની મુશ્કેલીના સમિતો કરવા પડતો નથી.’

પણ ગામ બે ખરેખર ભાગ્યશાળી હોય તો આવા મહાનુભાવોને લઇને નહિ પણ જેનાથી એ લોકો પણ કરીને ચાલતા એવી એક વ્યક્તિથી. તે હતા પન્સનદાદા. ગામના સમસ્ત અવિવેક, જડતા, અન્યાય વગેરેને ડારતી, ગામને દેવની દીધેલ એ એક બક્ષિસ હતી. તેઓ વફ હતા અને નાતખતમાં નહિ માનતા છતાં મુસ્ત શિવધર્મી હતા. તેનું વરસની ઉંમરે પણ એના શરીરની સ્ફૂર્તિ અજબ હતી. આખીની વેધકતા અને શુદ્ધિમત્તા પણ કંઈ કમ ન હતી. ગામલોકો તેમને ‘દાદા’ કહીને બહુમાન કરતા અને સારેનરસે પ્રસંગે, ગમે ત્યારે દાદા પાસે ફેરી જતા.

ભારતરનાં અને ડોક્ટરનાં કર્તવ્યો બે કે ત્રણ હતાં પણ બ્યારથી દાદાએ બન્નેને પોતપોતાના કર્તવ્યનું સ્પષ્ટ રીતે બાન કરાવવાની કોશિશ કરી ત્યારથી દાદાની ત્રિરુદ્ધ પ્રચાર કરવામાં બન્નેનાં કર્તવ્યો એક થઇ જતાં. ડોક્ટરને દાદા તરફ ખીજનું મોખ્ખું કારણ આ હતું: મોતી લુહારની મા ખિમાર પડી. પોતે લાગલો જ દાદા પાસે આવ્યો. દાદાએ કહ્યું, ‘તું દવાખાનેથી ડોક્ટરને તેડી અને ઘેર આવ મોતી, હું તારે ઘેર જઈ છું,’ થોડીવાર પછી મોતી ઘેર આવી દાદા પાસે રડી પડ્યો, કહ્યું: ‘દાદા, દાકતરસા’બ આવવાની ના પાડે છે.’

‘ના પાડે છે ? શું કહ્યું એણે ?’

મોતી બોલ્યો : ‘તેણે કહ્યું, સીધો જ મારી પાસે આવ્યો છે કે ?’

‘તે શુ કહ્યું ?’

‘મે’ તમારે નામ લીધું દાદા એટલે એણે પીળાઈ અને આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી, ઉપરથી કહ્યું બીમાર તો કેસી છે ને ? અર્થાં તો તું ચ છટપો અને એ ચ છટપો’

દાદાએ આ વખતે ધરીકાળ વિચાર કર્યો. પછી કહ્યું : ‘કામગીરી કુકરો દરો ધરમા ?’

મેાતી હોડતો કામળ અને અડિયો-કલમ લાગ્યો. કહ્યું એમારુ લીટી લખી અને મેાતીને આપતા કહ્યું : ‘આ હે, ડોક્ટરને આપ.’

કેાણ મળે શુ ચ લખ્યું દરો પશુ મેાતીનાં આશયે વચ્ચે ડોક્ટર તુરત જ તેની સાથે ચાલી નીકળ્યા. અવગત પીજનું પ્રમાણ કર્કે વધું ખટુ પશુ મેાતીની મા તે વખતે દવા વગરની રહી નહિ

આ બધી વાત અને ડોસાની ‘તુમાખી’ વિષે ડોક્ટરે જ્યારે માસ્તરને વાત કરી ત્યારે તેણે કહ્યું : ‘જુદો ભારે ખેપાન છે ડોક્ટર સા’ખી જેમ તમે એક સાધારણ ક’પાઉન્ડમાંથી અહીં ડોક્ટર જની ખેમ છે એ વાત એ જાણે છે એમ માટે પશુ શું શું નહિ જાણતો હોય ! અને એક દિવસે આવી અને શું કહે છે ખજાર છે ? કહે છે : ‘માસ્તર હોકરગો પાસેથી થવું કામ લીધું. દવે એમાર અક્ષરે માંડતા ચિખવાડો.’

આ વખતે ડોક્ટરે બહું કામ પાડું મૂકી, અખેથી ચરમા ઉતારી અને ખૂન જ રસપૂરક મૂક્યું ‘પછી !’

મે કહ્યું, ‘હોકરગોનાં જ્વાળાદારીનું માસ્તરને પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન કશવવાની કાષ્ટએ જોડી તાલીફ લેવાની નથી. હે’ ડોક્ટર કામ કરાખ્યું છે તે ક્યાં પારકા ધરનું કરાખ્યું છે ? મે’ તો ચોખ્ખું કહ્યું કે એ પશુ એક જાનનું સિદ્ધચ જ કહેવાય.

તે કહે-‘સિદ્ધચ ખટું. પશુ તમે જે અહીં આપતા બેડા હો એ સિવાયનું હોકરગો મેાટા યજે ત્યારે તેએાને નાનાં હોકરગો સાફ કરવા, ધર સાફ

કરવું. ગાંધલાગોદર્ડા તકરો નાખી અને માકસ વીણા એ કામ નહિ હોય એ કમ બૂચી જાઓ હો !’

આવે જુદો છે. પાછ કહે છે કે કાર્કથી ખોરે નથી તમે શું કહો છો ?

ડોક્ટરે કહ્યું ‘હું શું કહું ? તમે જ તો બધું કહો છો-માત્ર એક ઉપાય સિવાય ! આખરે માસ્તર જ ને ?’

લમણે દાઘ દર્ધ થોડીવાર પછી માસ્તર મેાસા ‘આજણુ યજ અને દલકા વણને ઘેર આવે જાય, એનાં હોકરગોને તેડે રગાડે અને એમ ને એમ પાછો મંદિરમાં આવે એ શું હું નથી જાણતો ?’

‘દલકા કામના ?’

‘હા, મુસળમાન મુદ્દાનાં-’

ડોક્ટરે ધીમેધી માસ્તરના ઝાનમાં કહ્યું. ‘તો તાલ બેલાવી એનો જ્વાળ મગિ-નાત બદાર મૂકો !’

‘મારો વિચાર જ તમે મને કહો ડોક્ટર સાહેબ. પશુ તેને કહે કેાણ ? બોલું, કહે છે કે નાનજાતમાં તે માનતો પશુ નથી.’

‘એ તો કહેવાનું-’

‘હા, કહેવાનું જ વળી ! ઠીક તો એમ જ યજે. આપણે ત્રિકમ મારી ચ ચગમ રાખે એવો નથી. સાચું મોદામોદ કહેવાનો જ.’ પછી જાનાં જાંતાં કહ્યું : ‘જેવણીની જાને તાવ જીનરતો જ નથી. તે એમ કયા કરે છે કે પોને પીએ છે તે ચોખ્ખું કિવનાઈન નથી.’

‘ચોખ્ખું કિવનાઈન નથી ? કાંઈ આવે તો સામે.....’

‘ના, ના, સાહેબ, એમ તે દોષ ? તમે તો કિવનાઈન જ આપો. આપણે ક્યાં એવો મંમચ...’

‘તો પછી ?’

‘તો પછી શુ ? મે’ તો એને ચોખ્ખું કહ્યું કે હું જે દવા પીએ છે તે કિવનાઈન નથી એ શંકા હું કરી ચકે છે, પશુ ડોક્ટર સા’ખ કિવનાઈન સિવાય

ખીલું આપે છે એવી શંકા કદી કરીશ નહિ. અમારા સંબંધનો તને શું ખબર પડે? અને કિવનાઈન અત્યારે બીને કોણ આપે છે?’

‘હું તો કિવનાઈન જ આપું’ પણ ગામલોકોને મારી કદર ક્યાં?’

[૨]

તે જ સાંજે ત્રિકમે બેચાર માણસોની વચ્ચે દાદાને કહ્યું, ‘બાહ્યણ ચંપને અને હલકાં વણુંનાં છોકરાઓને રમાડવા એનાં ઘરમાં જઈ આવી અને મંદિરે આવેા છે. ખીજાં લોકો તો ઠીક બાહ્યણ આ વિધે વિચાર કરે છે. નાતને શું સાવ જૂલો જ ગયા છે?’

દાદાએ કંઈક ગંભીર ચંપને ત્રિકમ સામે જોયું પછી એકદમ ખડખડ હસી પડ્યા. ‘નાત છે એ કેમ જૂલું? ખરેખર યાદ છે. ત્રિકમ, નાતની બીક તો તારા કરતાં મને ધણી છે બાઈ!’

ત્રિકમે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: ‘તો દાદા, તમને નાત બહાર મૂકવાની વાતો આવે છે.’

દાદાએ કહ્યું: ‘જોડી વાત.’

‘જોડી વાત હું ન કહું દાદા. પૂછે મહાશંકર મારત...’

દાદાએ વચ્ચે જ તેને રોકી અને કંઈક અલૌકિક હસી અને બોલ્યા. ‘મારે એ નાત નથી બાઈ, મારે તો એથી ૫ બહુ મોટી નાત છે. એ નાતમાં બધાં માણસો-આખું ગામ-આવી જાય છે. હું તો એટલી ફિકર રાખું છું કે એ નાતમાંથી હું છુટી પડી ન જઉં. હું માણસોને હલકાં અને ઉચ્ચ વણુંના બેવા નથી ખેસતો બાઈ, હું તો માણસને માણસ તરીકે જ જોઉં છું.’

ત્રિકમે સામા પક્ષના મહારથીઓને રૂપટ શબ્દોમાં કહી દીધું કે એને તમારો નાતબાતની પડી નથી. એની પાછળ પડો મા! એની ઊંચાઈએ તો નહિ પહોંચી શકો પણ નીચે પડે તો કાઈ બાવડું પકડનાર પણ નહિ મળે.’

‘બડો જાદુગર છે’-ત્રિકમની વાત સાંભળી

મારતરે અને ડોક્ટરે એકીઅવાજે પોતપોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો.

[૩]

દાદાના પરિવારમાં એક પુત્ર છે. નામ છે. માધવલાલ. સારી એવી ઇંગ્લેન્ડી પામી અને શહેરમાં મોટા ખજારથી નોકરી કરે છે. સ્ત્રી છે, અને ચાર વરસનો વાસુ પણ છે. લોકો ઉપરાંત માધવે પોતે પણ પોતાના વૃદ્ધ માબાપને શહેરમાં વસવાટ કરવાનો ધણીવાર આમંત્ર કરી જોયો પણ દાદા કહેતા, ‘અમારે ખન્નેને અહીં આરામ છે. થોડાં વરસ માટે ચંપને હવે બીજે ક્યાંય જવું નથી. અમને અહીં કોઈ જાતની ઉપાધિ નથી.’

પણ થોડા દિવસ પછી દાદાને પોતાનો ઉપલો અભિપ્રાય ફેરવવો પડ્યો. એક બપોરે તેઓ બહારથી ઘેર આવ્યા અને રસોડામાં નજર કરી તો વૃદ્ધ પત્ની માંડમાંડ લોટ મસળી અને શેટલા ધડતી હતી. શેટલો પણ તાવડીમાં નાખવા જતાં તેમાં પડ્યો નહિ. દાદા સમજ્યા કે વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને આમ ચાલ છે. પોતે જમી અને પુરતકો લઈ જીજ ખંડમાં ચાલ્યા ગયા. ચારેક વાગે આવીને જોયું તો ઘરમાં પત્ની સ્ત્રી હતી અને ધીમે અવાજે પાણી માગી રહી હતી. દાદાએ એકદમ પાણી આપી, શરીર હાથ અડાડ્યો. શરીર બહીની જેમ તપતું હતું. તાવ તો સવારથી જ આવેલો પણ પોતે નહિ રૂંધે તો વૃદ્ધ બાહ્યણને તકલીફ પડશે એમ ધારી જણાવવા દીધું ન હતું.

દાદાનું મોં ગંભીર થઈ મરું અને કપાળે કર-ચલીઓ પડી ગઈ. એમને એમ વિચાર કરતા ધણીવાર સુધી ત્યાં જ બેસી રહ્યા. ઘરમાં માત્ર બે જણાં. એકલાં-અટૂલાં-નિસહાય. માંદગીના પણ કંઈ એવો નિયમ રુથો કે ખન્નેને સાથે ન આવે! ખન્નેનાં મંદવાડમાં શું દશા ચાલે? દાદાએ તે જ વખતે માધવને લખ્યું.

‘એવું ન બને કે તમે બધા અહીં આવીને રહો?’ જવાબમાં માધવલાલે ખૂબ દિલગીરી સાથે

પ્રજ્ઞાનું કે એ વાત કેમ મને ? પોતે આટલો ભણેલ માણસ બોલ્યા જેવાં મામમાં આવીને કરે ન શું ? છેવટે એમ પણ લખ્યું કે અમને ન તમારાથી ભુલ રહેવું મમતું નથી પણ શું યાવ ? મન કંઈ રાખીને અમે દિવસો પસાર કર્યે જઈએ છીએ...વગેરે.

કામળ વાંચી દાદાએ નિરામો નાખ્યો.

એકાદ માસ પછી માધવ પોતે માતાપિતાનો અમર કાદવા આપ્યો માથે કહ્યું : 'વઠું અને વાસુને કેમ ન તેડનો આપ્યો બાપ !'

માધવ : 'યોડા દિવસ રહેવું એમાં ક્યાં તેડનો આવું !'

મા : 'હે, બાપ, તે તને અહીં નોકરી ન મળે ?'

માધવ : 'કંઈ નોકરી ના ?'

મા : 'આ કંઈક ભારતરંગીરી કે એવી કંઈક'

પરિહાસપૂર્વક હસી માધવ બોલ્યો, 'એવી તો સત્તરસો નોકરી મળે મા પણ એમાં મારા બહુતરના કંઈક થઈ જાય, આટલું ભણ્યા પછી એવી નોકરી કરવી ? હી !'

અથવા માથે આધર્મ પામી પૂછ્યું, 'બહુતરનાં કંઈક થઈ જાય ? તો તો બહુતર સાત નકામું થઈ જાય !'

'એ તો હું કંઈક હું મા.' માધવ હસીને બોલ્યો.

માધવને અહીં આવ્યાને બે દિવસ પસાર થઈ ગયા. એક બપોરે જમતા જમતાં માધવે વાત કરી, 'દાદા, આસો આપણે બધાં યજ્ઞેરમાં રહીએ. અહીંની તકલીફથી તો ભણી જવાય !'

દાદા જમતાં જ રહ્યા કંઈ ઉત્તર દીધો નહિ.

'તો આપણે કામ નહિ અને પરમ દિવસે જ ઉપડીએ-હું કહો છો દાદા ?' આ વખતે જમતાં અટકી દાદાએ કહ્યું, 'ના.'

'ના ! ના કેમ દાદા, હા કેમ નહિ ? તમને બન્નેને કામ અજવાતા નહિ નહિ. ચોપડીઓ તો ત્યાં પણ નેત્રી ભેળવે તેવી મળી રહેશે. મોટા યજ્ઞેરમાં વિદ્વાન મોટાનો સમાવેશ પણ થઈ શકશે. કંઈ ક્યાં

કામ વાતે ઉપાધિ નહિ રહે, દાદા. ઉપરાત અમને પણ સેવાનો લાભ મળશે

દાદાને કાઠિયો એમને એમ રહી ગયો, બેલ્ય, 'અહીંથી હવે બીજે ક્યાંય મારાથી ન જવાય મધવ, અત્યંત સજવાની વાત નથી બાપ, પણ તેનું કારણ તો છે આ મામનાં બોળાં, અણધાર મામડીયાં, સાંજ પડે તેઓ મારી પાસેથી કંઈને કંઈ ભણવાની ઇચ્છા ગાળીને બેસે છે. મોંઘડે કંઈ સલાહ ભેળવે છે, દોરવણી ભેળવે છે, દુઃખ દર્દમાં સહનુભૂતિના બેક ચબ્દો ભેળવે છે. એ સિવાય મારું શિશુમિરિ પણ છે. પાછલી અવસ્થામાં આવું છોડાવીને અમને પું બીજે ક્યાંય લઈ જવાનું કરીશ નહિ બાપ એવું હું માનતો નથી, અને તુલ્ય એવું સમજતો નહિ કે અમુક વ્યક્તિ વખત આ મામના લોકો અધિગામીત થઈ જશે પણ એક વાત, એવ છે કે એક વખત પાળ માંથી એટલે પછી તેનાં બેકામ પાણીને વગેરે રોકી નહિ શકાય.

શુદ્ધિથી રસોડામાંથી કહ્યું, 'જમવું પણ નહિ અને જમવાય ન રેડું !'

માધવ ચાંત નિવરથી સામગ્રી રહી દત્તો, માતા કહેવાથી તેણે જમવામાં ખ્યાન પરાંવ્યું. દાદાએ આમળ કહ્યું, 'જમાને જેટલો બદારથી સારો અને સુધરેલ લાગે છે એટલે જ એ બદારથી સહેલો છે બાપ ગીચતા, અધમતા, પાખંડપણા વગેરેની સામે થવા અહીંના લોકોમાં જોર નથી. એક જ રહેલો એને પાકવા માટે બસ થઈ પડશે.'

દાદા ધોતા ધોતા માધવ બોલ્યો, 'તો એમાં આપણે શું કરીએ ? ને થવાનું દરો તે તો થશે જ. લાખ પ્રયત્નો પણ કામ નહિ લાગે.'

'કામ નહિ લાગે એ પહેલાં માત્ર પ્રયત્ન કરી બેતાની જ હું વાત કરું છું. કામ નહિ લાગે તો થવું જોઈ પરિણામનો ગુણાકાર પહેલેથી જા માટે કરી રાખવો ?'

જમ્યા પછી બીજા ઝોરમાં યોડીતાર આગલ કરવા માધવ પધારી પર પડ્યો, આંખો મીચી અને

નિદ્રા લાવવા માટે ધણીય કાશિસ કરી પથુ બ્યથે ગઈ. આંખ સામે વૃદ્ધ માતાપિતાના આંખો દિવસનાં કાર્યો તેની આંખ આગળથી પસાર થઈ ગયાં. આટલી ઊંઘે મા રાંધવાનું, ગાય સાચવવાનું, એ ઉપરાંત દાદાનાં બધાં કાર્યોમાં પથુ મદદ કરવી-એહો, કેટલું કામ ! કંટાળી અને હેવટે પોતે બેઠી ગયો. પરસાળમાં આવીને બેથું તો મા સામે જ બેઠાબેઠા હાથે કરી અને સાકસક. કરી રહી છે. માધવ મા પાસે બેસી ગયો, બેઠ્યો, 'મા, તમે હા પાડો આવવાની.'

માએ હસીને કહ્યું; 'મારી એકસીની 'હા' થી શું વળે ભાઈ ! ઉપરાંત મને પોતાને પથુ કંઈવું બેઠાંબેઠા ?'

'તમે 'ન' ફાવે, ન ફાવે' ક્યાં કરો છો, પથુ એકવાર આવી અને જુઓ તો ખરા કે ફાવે છે કે નહિ !' પછી જરા શરમાઈને બેઠ્યો, 'તમને ખબર નથી પથુ એણે આગ્રહ કરવામાં કયારા રાખી નથી મા !'

'હું જાણું છું. વહુ મારી લક્ષ્મી છે. પથુ માધવ, હજીય મારા હાથપગ તો ચાલે છે. ત્યાં આવવાથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની સેવામાંથી સાવિત્રી મને ખાકાત રાખી દેશે એ હું સારી રીતે જાણું છું. લોક કહેશે, 'ડોસીના હાથપગ ચાલતા હતા છતાં ય ધણીનું 'ભાણું' સાચવતી ન હતી,' ત્યારે મારે જીવવું કેવી રીતે, કહે તો ?'

આ પછી માધવ કંઈ બોલ્યો નહિ. જવા વખતે નિયમાનુસાર પોતે માતાપિતાને તેમની તબિયત બરાબર સાચવવાની અને વધારે પડતા શ્રમ ન લેવાની ખાસ ભલામણ કરી અને એને માટે જરૂર પડતા સમસોગંદ પથુ દેવાનું બૂલ્યો નહિ.

[૪]

માધવલાલની વહુનું નામ હતું સાવિત્રી. બાપને ઘેર બેચાર-ચોપડી લણી હતી પથુ પોતાની અતિશય નમ્રતાને લીધે અને અપૂર્વ સમજબુદ્ધિને લીધે તેણે પોતાનું અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. સ્વામી

આબ્યા કે તરત જ પાસે જઈને પૂછ્યું. 'મા અને દાદાને તેડતા ન આબ્યા ?'

માધવે ફાટ ઉતારતાં કંઈક લાપરવાઈથી કહ્યું, 'મારે ખબરો કંઈ બીમસેનનો નથી કે બનેનો બાર ઉપાડી શકે !' કહી પોતે હસી પડ્યો.

અમુક માણસો એવાં હોય છે કે તેઓનાં વર્તન, વિચાર, વાતચીત, રંગદંગ, વગેરે જુદે જુદે ઠેકાણે જુદાં જુદાં હોય છે. આમાં એમનો કંઈ વાંક હોતો નથી. વાંક હોય છે કુદરતે દીધેલા એમના સ્વભાવનો. એટલે જો આગળ માધવે માતા-પિતા માટે કરેલી આ ટકારમાં કદાચ પરિહાસ બેથું લાગશે પથુ ખરો રીતે એમ નથી. માધવલાલ સાવિત્રી આગળ જુદી પ્રકૃતિના માણસ ક્યારેક બની જતો. હસતાં હસતાં પોતે સાવિત્રી સામે બેથું તો પોતાના આવા બુદ્ધિ-શાળી જવાબથી તેણે મેં પથુ મલકાવ્યું નહિ, બેઠાની અંબીર થઈ ગઈ હતી.

માધવે એકદમ પાસે આવી અને કહ્યું, 'શું થયું ? શું વિચાર કરે છે સાવિત્રી ?'

સાવિત્રી આ વખતે મોં ફેરવી લઈ કંઈક બોલી, પથુ શું બોલી તે માધવ બરાબર સાંભળી શક્યો નહિ.

તે આખોય દિવસ સાવિત્રી બહુ ઉદાસ રહી. તેની દરેક દિલચાલ કામકામ વગેરે પતિ તપાસતો રહ્યો. જમવા વખતે પથુ ઝટપટ એકાદ બે કોળિયા મોંમાં નાખી અને બેઠી થઈ. મોં જોતાં માધવ ડરનો માર્યો કંઈ બોલી શક્યો નહિ. સાંજે આંદોલેથી આવીને બેથું તો સાવિત્રી એમ જ સુખસામ બેઠી હતી. માધવે પૂછ્યું; 'તને થયું છે શું ?'

અન્યમનરકલાવે અને કંઈક પરાણે હસીને સાવિત્રી બોલી, 'મને ? મને તો કંઈ થયું નથી, ચાલ શું ?' કહી ચાલ્યા જવાનું કરતી હતી એટલામાં માધવ બોલ્યો, 'જતી નહિ સાવિત્રી જરા બેસ.'

'શું કહ્યો છો ?'

'તું એમ નં સમજતી કે મને કંઈ થયું નહિ હોય ! આ અને દાદાને સમજાવવામાં કંઈ બાધી

રાખી નથી પણ જે જાનાનું નથી એ એક વખત
પર પડી જાય પછી તેની પાછળ પડ્યા કંપુ
એમાં વ્યવહારિકપણ નથી લોકો તેને લાગણ્યેવા
અને એવું કહ્યું કે હા અને હાસી ઉઠાવવા મટી
પડશે ।

ચોટીવાગ પછી જોતો 'તેઓ પોતે પોતાની
મેળે આગમ નહિ જ લે તેઓના સ્વભાવને એવો
છે બળ પરીચો કોઈ આરામ અપાવે તો જુદી
વાત તો પણ દુનિયામાં કામ કેમ એક જ નથી
અમણિત છે એકમાથી નિર્મલ મળશે એટલે બીજાને
લેવા હાથ લાગવો જ ।'

આ વખતે સાવિત્રી ધીમેથી માત્ર આટલું જોલી
પણ કામકામમાં કેર હોય છે ને ?

હા, એ ખરું ।

રાતની વેળાએ પતિપત્ની વચ્ચે આ પ્રમાણે
વાતચીત થઈ

પતિ 'દાદા અને જાની સેવા, તને કરવી મને
સાવિત્રી ?'

'પત્ની ખૂબ જ'

પતિ 'નાનું મામ તું શહેરમાં જીલ્લેની કામ પણ
કેમ જોણ નહિ તાગથી એ થઈ શકે ?'

પત્ની થઈ શકે, જરૂર થઈ શકે ।'

પતિ 'થઈ શકે ? ન થઈ શકે સાવિત્રી એ તો
કહેવાની વાત તું વિચારીને જોનાતી નથી ।'

પત્ની 'શહેરમાં ઉછરવાથી સીઓ સીઓ મટી
જતી હશે શું ? કહે ની સીઓ કેમ કામ જ ન કરી
શકે એવો અભિપ્રાય તેઓના પતિઓ જ નાધિ છે
અને પછી મળ્યે અનળ્યે અથવા કુનળતાથી
સીઓનું અપમાન કરી બેસે છે ।'

આ વખતે માધવે પયારોમાંથી બેધ થઈને પૂછ્યું
'અપમાન કેવી રીતે માધવો દેવી ? તમારી દલીલ
મને ન ઉતરો-જરા સમજ પડે તેમ કહે ।'

જામા દીવાના પ્રકાશમાં પોતે પતિનું મોં નગ
બગ જોઈ ચમ્પતી હતી પૂછવાની આ નીત અને

પતિના હાવભાવ તથા તેણે જ પાડેનું પોતાનું
લાડીલું નામ માધવી વગેરે સાબળી સાવિત્રી એકદમ
ચરમાઈ મધ દાંત નીચે હોડ દાખી અને ધીમેથી
જોલી 'આપની સામે દલીલ કરવાની મારામાં તક ન
નથી સ્વામી મારી જુલ થઈ તમે શું કરવાનું કહેના
હતા ?'

સાબળી માધવ ખૂબ હસી પડેા સાવિત્રી
ક્યારેક આવેશમાં આવી જતી ત્યારે આવું જોલી
જીકતી માધવને એ મમતું પણ ખરું છતાં કે જ્યારે
'માધવીદેવી, કેમ સમજાવું નહિ'—આમ પતિ
જ્યારે જોલી જીકતો ત્યારે સાવિત્રી પોતાની હાર
કબૂલી લેતી માધવનું હાથ ઝાઝીવાર ટકવું નહિ
મૂળ વાત પાછી મળીરપણે જ ચાલુ થઈ 'તો હું
કહેતો હતો, તું ત્યાં જઈશ ? દાદા અને બા ખૂબ જ
રાજ થશે જઈશ તું ?'

સાવિત્રીનું મોં ચલકો જીક્યું મોહી, 'તમે કહે
છો ને જનાનું ? ક્યારે કાલે જવાનું રાખું ?'

માધવ હાંજોડાડેલા થઈને જોલ્યો, 'તું વિચારીને
નથી કહેતી, તને એકલીને ત્યાં મમવા મરવાનો પણ
વિચાર કેયો છે કે નહિ ?'

'મમશે રે મમશે હું ત્યાં એકની ચાની ? બા
દાદા વાસુ-મધા કે તો દશે ।'

માધવ જોડો પડી અને ચૂપ થઈ મયો ચોટી
વાર મુઠી બંને કેમ જોલ્યા જ નહિ શરૂઆત કરી
સાવિત્રીએ—'કેમ કેમ જોલ્યા નહિ ? તમારો શું
મત છે ?'

દીના અવાજે માધવે કહ્યું 'બહુ સારું, ઉત્તમ,
સરસ ।'

બીજો જ દિવસે સાવિત્રી વાસુને તેડી, સાસુ
સસરાની સેવા કરવા રાજપુર આવી પહોંચ્યા

માધવ પાસેથી છૂટા પડતી વખતે સાવિત્રી રડી
પડી હતી અને માધવના મોં સાસુ જોઈને એમણે
કહી મેડી કે મારે જવું નથી-જઈએ તો ચાલો
આપણે નખાં કે ત્યાં જઈને રડીએ તમે પણ અડી

એણા દુઃખી નહિ થાય । મારે નથી જાતું,—કહી પોતે ખેસી ગઇ હતી.

પતિએ આ વખતે પોતાનું મન રાજ કરવા કહ્યું હતું. 'હાય રે, અબ્બુન, આજે સૈન્ય વચ્ચે આવીને ઊભા પછી 'હું નહિ લઉં' કહેવાની તને આ દુર્ભાગિ ક્યાંથી સૂચી ? આ તે, તારા કેવો બ્યામોહ ?'

આ કથન સાંભળી પોતે રડતી હતી કે દસતી હતી એ સાવિત્રી પોતે પણ કહી શકે એમ ન હતી.

માધવે પછી કહ્યું હતું : 'આ શું વત-ખધી તૈયારીએ થઈ ગઇ છે અને હવે આ શું ?'

'તમે અહીં એકલા હેરાન થશો.'

'આ અને દાદાની હેરાનમતિ તું જોઈશ, તો તને પાછું અહીં આવવાનું મન નહિ થાય સાવિત્રી'

પોતે પછી થોડીવારે બોલી હતી : 'ઠીક, પાછી ન આવું તો મારો વાંક તો નહિ ઠોડો ?'

'તારો વાંક જોરાય નહિ, બિલકુલ નહિ.'

'વારુ, ત્યારે એમ જ થશે,' કહી એકદમ રવાનીના ચરણે માથું નાખી માધવના પગને આંસુથી ભીંજવી દીધો. ખૂબ હેતુપૂર્વકે માધવે સાવિત્રીને બેઠી કરી. બીજાનું તેના સાસુ જોઈ રહ્યો. એણે તો બીડી પહેલાં છત્રકાંતો આંસુનો સમુદ્ર અને વિષાદના ભાવો ઠોણ જણે ક્યાંય અદશ્ય થઇ ગયા છે. ઘણા વરસે પતિના ધેરથી પિયર જતી સ્ત્રીના જેવા ભાવો સાવિત્રીના મોં પર રમવા લાગ્યા.

સાવિત્રીને રોદનથી મુક્તિને માધવ ધેર આવ્યો ત્યારે તેને પણ ક્યાંય એન પડ્યું નહિ. સારા ખોટા કેટલાય વિચારો, મગજમાં આવતા જ રહ્યા. છેવટે પોતે એકલો એકલો જળાયો—'એમ જ હોય, મને આ સ્થિતિમાં લાવનાર માતાપિતા માટે મારે શું કંઈ ન કરવું જોઈએ ? અહીં આખ્યાં હોત તો સારું થાત પણ તો ય શું થઇ ગયું ? સાવિત્રી ગઈ છે, હું પણ જતો આવતો રહીશ. જિંદગીના પાછલા દિવસો સારા ન જાય તો એથી વધીને દુનિયામાં બીજું કોઈ દુઃખ મોહું નથી. એજાને તેવું વરસે કોઈ આરામ ન આપે.

સાજમાઈ કોઇ કહેનાર ન મળે કે, 'દાદા, અમે તમારી પાસે છીએ'—તો એને પરિણામે શરમનો જે ભોળો મરી પર આવી પડશે એથી તો હું કોઇને સારું મોં નહિ જતાવી શકું. પછી ખરું ય નકામું. પોતાનું બાણતર, આવડો મોટો પગાર, પોતાનું પુત્ર-પણ્ડ અને પોતાનું જીવતર પણ.

સાવિત્રી રાજપુર પહોંચ્યા પછી અઠવાલિયા પછી માધવનો કાગળ દાદાને મળ્યો. સાવિત્રી પર જીદો કાગળ હતો. એયાર લીટીમાં લખ્યું હતું કે 'મને તું ખોટો સમજશ નહિ સાવિત્રી. કતબ જ્યારે માથે આવી પડે છે ત્યારે મોજશોખ કે સુખસગવડ કંઈ જેવા એસાતું નથી. દહમને એ કરવું જ રહ્યું.'

વળતા જવાખમાં સાવિત્રીએ લખ્યું કે 'હવે એ બાળત ચિંતા કરી મને ચિંતામાં ન નાખો તો સારું તમે પત્ર લખતા રહેજો. કામકાજ આડે મારાથી પેત્ર ન ચે લખાય. આજે આ અવસર મળ્યો છે તો મારા શરીરની કિંમત કરવા ખેલું એવું મને શિક્ષણ મળ્યું નથી—તમારી તબિયત સંભાળજો' વગેરે.

જે કામ આજસુધી માત્ર નિયંત્રણપૂર્વક થતું તે કામમાં સાવિત્રીએ આવીને જીવ અને રસ પૂરી દીધો. સાવિત્રી પોતે પણ કામમાં એવી તો તક્ષીન થઇ ગઇ કે આત્મ-ભાન જેવું પણ બહુ ઓછું રહ્યું. સવારમાં દાદાથી ય વહેલા ઊઠી. 'ખેટા, રહેવા દો—એ કામ મૂકી દો ખેટા,' વગેરે દાદાને મેંચેથી સાંભળવાની જાણે તેને ટેવ પડી ગઇ. જુદાના રોહનિતરતા એકએક સપ્તથી સાવિત્રીમાં નવું જોશ ઉત્તેરાતું. ધરતી સફાઇ, શંકુચુંચીંધુંચી માંડી છોડને પાણી પાવાસુધીનું કામ તેણે ઉપાડી લીધું. માના હાથમાંથી કામ છોડાવી તેને મીઠો કપડો આપ્યો; 'ના, મા. શરીર પાસેથી ધણુંય કામ લીધું. હવે જરા વાસુને પાતાં નહિ કહો ?

માત્ર સાસુ-સસરા જ નહિ પણ આખા ગામે એકી અવાજે કળહ કહ્યું કે વડુએ છુટ્ટોએની પાછલી જિંદગી સુધારી અને ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરી; જે કદીય ઈશ્વર પોતાના ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છા કરી બેસે તો સાવિત્રી જેવી જ ધરમાં વહુ આવે.

નહિતર જા તો ઊંઘરાને વાંઢા જ રાખે અગર પ્રસન્ન થવાની જ માયાકૂટ ન કરે !

દેવસેવાનો સામાન તૈવાર કરવાથી માંડી ધરના પાછલા ભાગમાં આવેલી પીળી કરેલો, જૂઠાં અને ખારમાસીના કૂંડો ઉતારવા સુધીનું કામ સાવિત્રી વહેલી કરી નાખતી. પિતાતુલ્ય સસરા હોવા છતાં અને—‘તમે તો મારી દીકરી છો બાપુ’—એમ મુદ્દા દાદાએ કહ્યા છતાં પોતે બાપી ભોળાને દાદાની આડે ઊંચરતી નહિ સસરાની માન-મર્યાદાની એને મન ખૂબ કિંમત હતી.

પણ દાદાને ફાવ્યું વાસુ સાથે અને વાસુને ફાવ્યું દાદા અને એના ‘દાદા’ સાથે. દાદા પૂજા કરતાં હોય ત્યારે મંદિરના ઉંચર ૫૨ બેસી વાસુ તે કામ બહુ જ બારીકોથી ભેતો. કાંકરરજને નવઝાવવા, લૂછવા, આસન પર બેસાડવા, અંદન કરી અને શણગારવા—આ બધી ક્રિયાઓ ભોંઈ ભોળાને એવી તો મોંઝે થઈ ગઈ હતી કે હવે પછી કંઈ ક્રિયાઓ આવશે અને એ કેવી રીતે કરવાની છે એ પોતે દાદાને આગળથી કહી દેતો. વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્ન પણ પૂછતો.

‘દાદા, કહું ?’

દાદા : ‘હ’, કહે.’

વાસુ : ‘ભગવાનને શેજ નવઝાવવા પડે ?’

દાદા : ‘હા જ તો.’

વાસુ : ‘તમે તો દાદા જીને પાણીએ નહાવ ઊં, ભગવાનને ટાકું પાણી કેમ ?’

દાદા : ‘મને તો ટાક વાંચ, ભગવાનને ટાક ન વાંચ. વાસુ.’

વાસુ : ‘ભગવાનને ટાક કેમ ન વાંચ દાદા ?’

દાદા : ‘તો એ ભગવાન ન કહેવાય’

વાસુ : ‘દાદા કહું ? ઉંદરને મણપતિ સુંદથી મારતા કેમ નથી ?’

દાદા : ‘ઉંદર મણપતિનું વાહન છે એટલે. વાહન સમજે છે વાસુ...માલી...’

વાસુ : ‘દાદા મારું વાહન શું ?’

દાદા : ‘તારું વાહન હું !’

બાળક આ વખતે ખિલખિલાટ દસી પડતો અને વારે વારે પૂછીને ખાતરી કરતો કે પોતાનું વાહન ખરેખર દાદા જ છે ને ? પછી પૂછતો આખો વખત વસુ પોતાને પૂજા કરવા દેવાની માગણી દાદાની હજુરમાં કરી જ કરતો અને કહેતો કે ભે એક વખત માત્ર એક જ વખત—પોતાને તક આપવામાં આવે તો દાદાના કામને પણ ટક્કર મારે એવું કામ એને કરી જતાવવામાં પાછી પાની કરશે નહિ.

દાદા કહેતા, ‘તને ન આવડે માણ !’

‘ન કેમ આવડે ? તમને તો આવડે છે !’

• ‘હું તો તારથી મોટા છું તું નાનો છે.’

‘ઠીક’—કહી એકાએક પોતે ગૂંપચૂંપ બેસી જતો. ઠેક આગલી વખતે દાદાને વાસુ સાથે ફરિયાદ સંધિ કરવી પડતી કે ભે વાસુએ પોતાની નજર મુકોળીને લીધેલી એક સાલીમામની મૂર્તિ, બે સિંચ સિંચ અને એક મણપતિનું આસન—આટલી વસ્તુ પાછી સુપ્રત કરશે તો તેને આજે તો નહિ પણ આવતી કાલે જરૂર પૂજા કરવા દેવામાં આવશે.

વાસુ રાજ રાજ થઈ અને ખિરસામાંથી ઉપર જીણવેલી વાતુઓને ઉંચરા પર ઢગમેા કરી દેતો.

સાંજને વખતે વાસુ દાદાની આંગળી પકડી તેની સાથે મંદિરે જતો. દાદા જે ઝોટલા પર બેસતા એ ઝોટલા પાસે જ ચૂપચાપ બેસી જતો. આ વખતે પણ તેના બાલમજામાં તકો ન કોઠના એમ નહિ થયું દાદાને જૂઠામાં તક ન મળતી. પારિજાને તેમાં બધા પ્રશ્નો ચાપ્યાં જતા. આથી શાંતચિત્તે દાદા નર્મ સુધી બેસે ત્યાંસુધી બેસી રહેતો, લોહોને પણ આ શાંત અને મંજેલમય બાલ-સ્વરૂપ એકદમ ચિત્તમાં પસી જતું.

[પ]

દોઢેક વર્ષના દુકંદ માળામાં પછી જે કંઈ બની ચ્યું તે માણસની નજરે વિદ્યાતાનું દૂર અને અચા-

સાવિત્રી કૃત્ય લાગ્યું. પણ અરવાભાવિક વસ્તુને સ્વા-
ભાવિક વસ્તુ બનાવવાનું કુદરતનું જ એક કામ છે
એ જાણવા છતાં ય કરના માર્ગ આપણે બીજાને
દોષ દઈ બેસીએ છીએ. કિનારો બેઠાને ચનગનતી
નાવને કાણુ જાણે ક્યાંથી કાંઈ પ્રયત્ન આંધી ચડી
આવીને પાછી બેઠી ક્યાંક સમાવી દે છે કે તેના
પત્તો પણ ન મળે! પછી અદ્ભુતોઈ જીવે કહે છે કે
'જો આમ થયું હોત તો જે વસ્તુ બની તે ન બની
હોત!' પણ એ તો અજ્ઞાનને ઠાંકવાનાં નકામ કાંઈ
જ, સિવાય કંઈ જ નહિ. એટલે દુનિયામાં કાંઈ
વસ્તુ આમ જ બનવી જોઈએ કારણ કે અર્થજ્યુત્તે
ચોખ્ખું દેખાય છે અને છુદ્ધ પણ એવા તરો કરે
છે—અને છતાં ય એમ ન બને તો નવાઇ પામવા જેવું
કંઈ નથી. આંધીમાં મૂકાં, પીળાં ફૂલોની સાથે
જીવનનું પ્રભાત જ હજી તો ઊઘડતું હોય એવાં ય
ફૂલોનો હચમચાણ વળી જાય છે તેમ દેવની આંધીમાં
એક એવું જ ઊઘડતું અને સુવાસથી ભરપૂર પુષ્પ
હાપાટામાં આવી ગયું... તે પુષ્પ હતું સાવિત્રી. સાસુ-
સસરાને ખૂબ જ સુખ આપી-સુખનું તેઓને સારી
પેઠે બાલું બંધાવી—તેઓને રવાના કર્યા પછી—ઘેર
પર પોતાની ફરજ બજાવ્યાના આત્મ-સંતોષનું નિર્માણ
અને નિરંજિમાની હાસ્ય લખને એકાએક પોતે પણ
તેઓની પાછળ ચાલી નીકળી.

આંધી પછીના એ બચાનક અને સુમસામ વાતા-
વરણમાં માધવ નિસ્તેજ મોં લઈ, તોફાને કરેલાં
નુકસાનનું સરવૈયું કાઢતો એકલો બેઠો છે. વાસુ
પડખેના શિવમંદિરમાં એકલો એકલો પથ્થરની મૂર્તિઓ
સાથે કોણ જાણે શું ય લમણાંઝીક કરતો હતો. માધ-
વનું મોં કાણું પડી ગયું હતું અને મોં પર તિતિલાના
લાવ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. દાદા અને માની
સ્નેહમૂર્તિઓ તો નજર સમક્ષ હતી જ છતાંય સાવિ-
ત્રીના વિચારોથી તો તેનું હૃદય ચીરાઇ જતું હતું.

સાવિત્રીએ એક વખત કહેલા સળેલા શબ્દ આંખો.
'હીક, તો પછી ન આવું તો મારો વાંક તો
નહિ કાઢે ને?' પોતે કહ્યું હતું 'વાંક, તારો? જરાય,
નહિ!'

'વારુ ત્યારે એમ જ થશે—'

વળી પાછું સાવિત્રીએ એક પત્રમાં લખ્યું હતું.
'એટલું કેમે ય બની જાય કે માતાપિતાની ગાદમાં જ
હસતી રમતી અને સેવા કરતી...'

આ વખતે પોતે એકદમ ઊઠીને લટાર મારવા
લાગ્યા. એમ તો ચોતેય ઘણી વખત ઘેર આવી
ખજર લઈ ગયા હતા પણ સાવિત્રી આમ ચાલી
નીકળશે એમ તો કેમેય ખ્યાલ પણ નહોતો આવ્યો.
પોતે બપોલે: 'હું મૂરખ છું.'

લટાર મારતો મારતો પોતે દાદાના નાના સરખા
બગીચામાં આવીને બેસો, હવા અને મુક્ત વાતાવરણથી
મનને કંઈક શાંતિ વળી અને વિચાર આવ્યો :
'મારામાં કેટલી નિર્જાતા છે? પ્રિયજનોનાં મૃત્યુથી
ગભરાયે કેમ ચાલશે? મૃત્યુ અને પાણુ કંઈ મૂંઝી
દેવાનું તો નથી! મારેય તો બધાને રસ્તે જવું છે
ને? દાદા...મા...સાવિત્રી...'

પાણુ એકાએક કોણ જાણે શું યઈ ગયું. કે જેરથી
રાડ પાડી બેઠો: 'વાસુ.'

વાસુ દોડતો આવી બેઠો 'બાપુજી'
'વાસુ, દાલે આપણે જવું છે. ચાલો, તૈયારી
કરો મારે ય તો નોકરી છે—એકરો છે, આમ કામ
ન ચાલે વાસુ, આમ કાંઈ દિવસ ન ચાલે!'

બાળક વાસુ પોતાના પિતાની આ ઉંમરમાં અવ-
સ્થાને કંઈ સમજી શકેલો કે નહિ એ તો એ જાણે.
મોં ફાડીને તે માત્ર જોઈ જ રહ્યો.

બપોરને સમયે માધવ, મા બધાં બેસીને બનાબ
વજેરે ઠીકઠાક કરતી હતી તે જગ્યાએ આરામપુરસી
પર માથે હાથ દઈ બેઠો બેઠો એકાદ ચોપડીનાં પાનાં
ફેરવતો હતો. પાછળથી એકદમ અવાજ આવ્યો.

'મારી બા ક્યાં છે?'

માધવ એકી બેઠો. પાછળ નજર કરી તો પડી
અથેલ મોં લઈ વાસુ બેસો હતો. માધવ કંઈ બેઠો
નહિ. વાસુએ ફરીવાર એવાજ અવાજે કહ્યું 'ક્યાં છે
મારી બા?'

માધવે આ વખતે સામે એવા જ અવાજથી કહ્યું:
'દાદાબાપુની સેવા કરવા ગઈ છે!'

'દાદાબાપુ ક્યાં ગયા છે?'

'દાદાને ઘેર—કહી પોતે જૂનાપુરાણા મંદિર તરફ
આંગળી ચીંધી.

‘દાદા ત્યાં ગયા છે ? મારે જુનું છે દાદા પાસે !’
‘વાસુ, મુપ રહે-’ માધવે જોરથી રાડ પાડી.
થોડીવાર પછી પોતેજ બોઠો પડી ગયો અને એકદમ
છાકરાને છાતી સરસો આંખી-કેટલીય વાર સુધી તેના
માથા પર હાથ ફેરવતો રહ્યો.

સાંજને હજી દીકરીક વાર હતી. માથેાનું ધણુ
પણુ હજી આંધુનું ન હતું. માધવ અહીંની શું બપરચા
કરવી એના વિચારમાં પડ્યો હતો. કાલે ન જવાય તો
પરમ દિવસે તો જુનું જ નોંધએ. જેમ જેમ દિવસો
જતા જાય છે તેમ તેમ આ જગ્યા તેને માટે અસહ્ય
થતી જાય છે. શહેરમાં જઈ અને તોફારીમાં જીવ
પરેવે તો કંઈક શાંતિ મળે એવો દૃઢ અભિપ્રાય
માધવનો બંધાઈ ગયો હતો. જવાની પણુ તૈયારી
કરવાની હતી જ. મુસાફરીમાં સાથે છોકરા છે. એને
કપાડે શું વસ્તુ નોંધશે, એ બધી ગથતરી કરવાની
હતી જ. આ વખતે વાસુએ આવીને કહ્યું:

‘બાપુ ચાલો મંદિરે જઈએ.’

‘તું એકસો જ વાસુ. કાલે આપણે જવું છે.
તૈયારી કરવી પડશે ને ?’ બાળક કંઈ રાજ થયો નહિ,
ખોશ્યો—‘દાદા તો રોજ જતા !’

માધવે વાસુ સામે જોયું તો તેનું મોં ખિન્ન
થઈ ગયું હતું. પોને એકદમ શરીર ઉપર ઝબો
નાખી ખોશ્યો—‘ચાલ જઈએ.’

મંદિરે કંઈ મોટું ન હતું પણ મંદિરની પાસે જ
એક મળ્લો. ચોક હતો માધવ મંદિરમાં દાખલ થયો.
તેણે આસપાસ નજર કરી. આ મંદિર, આ જ પેલા
ભોઠો—દાદાના પ્રિય શ્રોતાઓ—એ જ પેલો ઓઠયો
જેના પર દાદા બેસતા. એ જ હતું ચંરકાર-ઝરણાનું
મૂળ. ત્યાંથી જ નાની એવી સરિતા ધીરમંજીર નાદે
ચોડા કાળ પહેલાં ખજખજ કરતી વહેતી હતી.
જનસમુદાય તેમાંથી ખોજો ભરી ભરી પી અને
સંતોષ અનુભવતો. આજે એ મૂળ સૂકાઈ અને
રસવિહીન બની ગયું છે, છતાંય માણસો પોતાના
તરસ્યાં ગળાં લઈને હજીય જાણે કંઈક આરામાં મોં
ફાડીને બેઠાં છે !

ચોકમાં યઈ અને ધીમે પગલે પોતે ઓઠલા
પાસે આંબ્યો. ફાટી આંખે તેણે ઓઠલો-માણસો
વગેરે જોયું. ઓઠલાને ખૂબ પ્રેમથી પોતાના ઝબ્બાની

માળ વડે લૂછ્યો અને પછી પોતાની આંખમાં
આવેલાં થોડાં આંસુને લૂછ્યાં. ઓઠલાને એક પૂરું
ધણ કરતો પોતે બેસી ગયો.

તેને જાણે કોઈ કહેતું હોય એમ લાગ્યું. ‘ના,
માધવ, શહેરમાં મારાથી ન આવાય. આ ભોજી
પોતાનાં દુઃખદર્દો લઈ તેને ઉકેલ માગતા મારી
પાસે દોડ્યા આવે છે અને કું’ મોં સંતાડું—એને
જાકારો દઈ—એ માગથી નહિ બને. મામમનો
જીવાનવન—જાણીશથી અને મામ છોડી શહેરમાં
જઈ વસે છે. તેઓની અવેજમાં કોઈકે તો તેમનું
કામ કરવું જ નોંધએ ! અડાની મામબનો નહિતર
ટકરો શા આધારે ?’

એકદમ તેણે ચોકમાં બેઠેલાં માણસો તરફ જોયું.
દીન વદને તેઓ પોતાના તરફ શા માટે નોંધ રહ્યાં હતાં ?
ધેર ગયો ત્યારે ભાર ધટવાને બદલે વધ્યો.
વાસુને ખબર પડી અને કહ્યું, ‘સૂઈ જ—વહેશે
સૂઈકે તો વહેલાં જીડી ચકારો. કાલે આપણે જવું
છે.’ પોતે પછી દાદાનાં પુસ્તકો ખોલીને જોવા લાગ્યો.
બધાં પુસ્તકો સામાજિક અને ધાર્મિક હતા અને
દરેક પુસ્તક દાદાની આંખ નીચે ફરી ગયું હતું
એની સાળિતી દાદાની નોંધ આપતી હતી. માધવે
બહુ સાવચેતીથી બધાં પુસ્તકોને જતનપૂર્વક કપમાં
વીંટીને મૂકી દીધાં. શિયાળો હજી હમથાં જ મેઠો હતો.
કંઈક ઠંડીની પણુ ચક્રાચાલ થઈ ચૂકી હતી છતાંય
આ વખતે પોતાને પરસેવો વળી ગયો. ફાનસ લઈ
પરસાળમાં આવીને બેઠો.

પરસાળની સામે મોટું ફળિયું હતું અને ફળિ-
યાને એક ખૂણે ગાય બંધાતી. ખીન ખૂણામાં
ઘસતીના છોડનું ફૂકું હતું. માની માનીતી આ બે
વસ્તુઓ. માધવને જોઈને ગાય બેઠી થઈ ગઈ. તેના
સામું જોઈને લાભારી. માધવે પાસે જઈ હાથ
ફેરવતા ફેરવતા તે ‘ખોશ્યો—તેને હજી ખાવા મળ્યું નથી
ખડું ને ?’ કહી પોતે પાસેના ઓરમાંથી ખંડ લાવી
નાખ્યું. ગાય લડીભર લાવવિહાણી આંખે માધવ
સામે જોઈ રહી પછી પોતે ખાવા સાગી. માધવ
તેને હાથ ફેરવતો ત્યાં જ બેઠો રહ્યો.

પાસે જ આવેલા—દાદાએ વાવેલા વનરખતિ
અને ફૂલકાના છોડવા કેવા મોટા થઈ ગયા છે !

પેલી જૂન, ડાહર, ખારમાસી તો ફૂલથી લુભેલુંબે છે ! માધવના મોમાંથી એક નિઃશ્વાસ નીકળી પાડ્યો.

પછી આવ્યું દાદાનું શિવમંદિર. સાવિત્રીના અહીં આવ્યા પછી દાદા કલાકો સુધી અહીં બેઠા રહેતા. ધોરેથી તેણે શિવમંદિર ઉઘાડ્યું. ખૂણમાં જ એ વર્ષો પહેલાં બેઠેલા ઇશ્ટદેવ હજી પણ ત્યાં જ બેઠા હતા. એક તલમાત્ર પણ ફેરફાર થયો નથી. ઇશ્ટદેવને જોઈ પોતાને એક નાનપણનો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. દાદા કંઈક કામસર બદારગામ ગયા હતા અને નિશાળેથી આવતા ખબર પડી કે પૂજા કરવાનું મહાદેવિય આજ પોતાનું છે. દેવોને ફૂલ ચઢાવવા સિવાયનું બીજું કામ પોતાને કંટાળા ભરેલું લાગતું. ઝોરસિયા પર સુખડ કદી ધસાતી જ નહિ એટલે એ સુખડ પોતે થોડીવાર ભૂતિ પર જ ધસી અને ચંદન ચોપડ્યાનો દેવ પાસે દાવો કરતો. તે દિવસે પોતે બધા દેવતાઓને ખૂણેખાંચેથી પ્રત્યક્ષપૂર્વક એકઠા કરી અને છાબડીમાં નાખી—માથે એક ઢોડા પાણી રેડી દીધું. પછી ‘બખડયો: સંખ્યા પચ્ચ કંઈ થોડી છે? આટલા બધાને લુછવા ભેસું તો આશો ન આવે!’ એટલે એમ ને એમ મરજી અનુસાર સૌને બેસાડી દીધા હતા. ફૂલ ચઢાવવાનું અને આરતિનું કામ બહુ જ ધામધૂમપૂર્વક થયું. માત્ર એક બૂલ રહી ગયેલી. દેવને ધરવાનો ભોગ મંદિરના ઉંબરે જ પડી રહ્યો. અને ઉતાવળમાં દીવો સળગાવવાનું યાદ જ ન આવ્યું.

માને કહ્યું હતું : જ તો મા. જમને હમણાં જ દશન કરી આવ. પૂજા એટલી તો સરસ થઈ છે કે ને હમણાં નહિ જ તો પછી તેની બધી મજા મારી જશે !

આને આ પ્રસંગ યાદ કરી પોતે ખૂબ ઝાનિ અનુભવવા લાગ્યો. શિવની ભૂતિ સાથે નજર મિલ. એની કંપના સામે શાંત પ્રશાંત અને સૌમ્ય મુખમુદ્રા ખડી થઈ ગઈ. અરે આ શો ચમત્કાર ! આ દાદાનું જ મોં નહિ ? એ જ લગ્ય અને ભરવાદાર મોં. મોં પર માંતરસ છલકી રહ્યો છે અને મોટી આંખો ખીડાયેલી છે. માધવે પોતાની આંખો યોળી. જ્ઞાનસવાળો હાથ ધૂણી જાયો. પોતે જીવો રહી શક્યો નહિ.

મંદિરના ઉંબર પર માથું નાખી દઈ બેસાન જેવી અવસ્થામાં હમણે થઈને પડી ગયો.

પછી કેટલી વખત વીતી ગયો એ માધવને બાન રહ્યું નહિ. અકાબે જાગેલ કોષ પક્ષીની પાંખના ફેફસાં પોતે જાગી જાયો. જ્ઞાનસ હજીય કાંઈકાંઈ ખળતું હતું અને આસપાસ બધેય ગાંઠ અંધકાર છવાયેલો હતો. રાત પણ કંઈ થોડી મધ્યમ હતી. આવી અંધારી રાત, લૂખાચૂકા વાળવાળો અને લાલ-દૂમ-આંખોવાળો માધવ ! દરેક બહુ જ ડગમણું હતું. મંદિરનું બારણું બંધ કરી અને ધીમે ધીમે તે ધરમાં આવ્યો. કામળનો ઢુંકડો ચોતી તે વખતે તેણે પોતાના ઉપરીને એક પત્ર લખ્યો : “હું મારી નોકરીનું રાજીનામું આપું છું. સ્વીકારીને આભારી કરશો.”

મામની ટપાલ વહેલી સવારે નીકળી જતી. પત્રને પરબિડિયામાં ખીડી, વાસુને બરાબર એઠાડી અને માધવ રસ્તા પર આવ્યો.

પત્ર પેટીમાં નાખી ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે જાણે અસહ્ય ભોળે એકાએક દૂર થઈ ગયો. ધડી પહેલાનું કાળાડીબાંધ વાદળોથી ખીંચેખીંચે ભરેલું આકાશ ક્ષણમાત્રમાં ચોખ્ખું થઈ જાય એમ માધવના મોં પરથી તમામ ઉદ્વેગ, પરિશ્રમ વગેરે ક્યાંય અદરશ થઈ ગયા.

વાસુ બીંધમાં ઝંખતો હતો : ‘દાદા—એ દાદા—હનુમાનજીને કંઈક કહેા : જામફળીનાં કાંચાં જામફળ—મારે નથી જવું—હું નહિ આવું—હું...તમે...’

માધવે હેતથી તેને માથે હાથ ફેરવ્યો : બોલ્યો; ‘હવે જવાનું કેનું ? અહીંનું કામ કોંઈ એવું નથી કેટલો વખત થયાં સંરકારજરૂર સંકાપ ગયું છે તેને પાછું રસવાણું કરવું નેહરો. નીલકંઠની શસ્ત્રાત્મની કરેલી પળવણીની પણ મારી માંગવી છે અને એથીય વધીને જ્ઞાનનો દીવો પ્રગટાવવો છે અને એના હાથમાંથી જે લાકડી ચૂંટવાઈ ગઈ છે તે પણ પાછી આપવી છે. સાવિત્રીના ઠપકામાંથી પણ બચવું છે. દાદાનો આ અચ્છેદ વારસો છે અને હું દાદાનો જ દોકરો છું ને ?’

ઝાંખા જ્ઞાનસના પ્રકાશમાં માધવનું મોં કોષ અનેરી દીપ્તિથી જળહળી જાયું.

સર્વ સજીવનિર્જીવ સૃષ્ટિમાં અદ્વૈતનો અનુભવ થયો એ અંતિમ સિદ્ધિ હોવી જોઈએ. મનુષ્યેતર ચરાચર સૃષ્ટિ માટે પણ પોતાપણું લાગતું, આત્મીયમય જાણતું એટલે અદ્વૈતની પરાધિક્ષા કહેવાય. મનુષ્યથી જ્યારે એ સધાય ત્યારે ખરું, પરંતુ નિદાન માત્રજ્ઞાતિ પરંતુ તો તેણે વિશાળ દૃષ્ટિથી ન વર્તવું જોઈએ ?

આ ભરતશૂંભિમાં પ્રાચીનકાળથી મંદીને પરસ્પર બિન્ન એવી સરકૃતિનું ધર્ષણ રાઠ થયું ભારત બહારના આય' અને એવાજ ઉદ્દેશવાળા મહાન સંસ્કૃતિ સંપન્ન અનાય' એમની વચ્ચે અનેક ઝપાઝા થયા. દક્ષિણ તરફના વાનર એટલે અનાય' લોક. લંકામણિ રાવણ એ આય' હતો. તે પોતાનું સામ્રાજ્ય, ઉપર નાસિક સુધી ફેલાવતો આવ્યો. વાલીનું અને તેનું મુક થયું. આ કાળ ને જૂનારા રંગના લોકોને તેઓ તિરસ્કારથી વાનર કહેતા. પરંતુ બીજા કેટલાક આય' લોકો આ અનાયોમાં ગણાયા. અમરત્ય ઋષિ વિષ્ણુ-ચળ જોળંગીને આવ્યા અને આ દાવિડી લોકોમાં ગણાયા. તેમણે તે લોકોની બાબતમાં બાકરણ સખમાં તામિલ ભાષાના પહેલા બ્યારણ કરતાં અમરિત મનાય છે. તામિલ ભાષા એ અત્યંત પ્રાચીન એવી મુસંસ્કૃત ભાષા છે. આય' ઋષિઓએ અનાય' લોકોમાં પોતાના આશ્રમ રથાપ્યા સંસ્કૃતિની આપ-લે શરૂ થઈ. રામને આ આય' ઋષિઓએ અનાયોની ખાણ લેવાને બાધવા. રાવણનો રામે પરાજય થયો. આય' અને અનાય'નું જોડાણ કરનાર રામ એ પહેલા મહાપુરુષ હતા. રામ સહુને પ્રેમથી પાસે લે છે. અદ્વૈત ફેલાવે છે. સંપી-જીવિત રહેતાં શીખવે છે. રામ એ માણસની ઉપાસના કરનાર છે. મનુષ્યના ધર્મને એ જોળ્યો છે.

આય' અને અનાય' એકબીજામાં ભળવા લાગ્યા. પરસ્પર વિવાહ થવા લાગ્યા. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક પોતાના આય'ત્વનો જર્વ કરનારા પ્રતિબંધિત આગેવાનો નીકળી આવે છે અને તેઓ અનાયોનો ઉચ્છેદ કરવાને ઇચ્છે છે. આને જે પ્રમાણે હિંદુસ્થ સર્વ જાણીને લંકા કાઢે છે, તે પ્રમાણે જનમેજય સર્વ નામજ્ઞાતિનો ઉચ્છેદ કરવાને ઉચ્ચત થયા હતા. અનુન નામજ્ઞાતિ

પરપણે હતો, પરંતુ નામજ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થયેલા પણ વાહનને અનુન, અભિમનુ કરતાં હોતરતો મળે. હતો ! પરીક્ષિતનું એક નામકન્યાએ ખૂન કયું તેથી જનમેજય ચિદાચો. સર્વ નામજ્ઞાતિને બાળીને ભગ્ન કરો, એવો તેનો અમાનુષી દુક્રમ છૂટ્યો. કેકેલાણે નામલોકને જીવતા સગાવાવવામાં આવ્યા, જે કામ નામલોકોને આશ્રય આપતા તેને પણ એ જ પ્રાપ્તિ ભોગવવું પડ્યું એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

આવે વખતે ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંરક્ષક ભગવાન આસ્તિક બોલા રહ્યા. ઝાંઝાસ ઉપર જેની પ્રકા તે જ ખરો આસ્તિક ! આસ્તિક ઋષિને પ્રત્યક્ષ દસ સંસારમાં અદ્વૈતનાં ફાંન કરવાં હતાં. દસ સંસારમાંથી વિરોધ, વિષમતા દૂર કરવાને માટે પ્રબળ ન કરતાં, પરલોકનાં અર્પાં મારનારાઓ ખરેખર નાસ્તિક છે ! તે ખરો આસ્તિક કે જે આજીવનું જે દેખાય છે તેમાં મુલતો બાધવા છડે છે. આને જે આસ્તિકના નામે જોળખાય છે તે ખરેખર નાસ્તિક છે અને જે નાસ્તિક તરીકે જોળખાય છે તે ખરેખર આસ્તિક છે, ગીતામાં કહ્યું છે કે યદ ન કરનારે આ લોક તો નહિ જ પણ પરલોકેય દૂર જ છે ! એટલે આ લોકનું મહત્ત્વ વધુનું છે. પ્રાચીન મુનિઓ જીવવાના, લોકવાયા એ રાજીને મહત્ત્વના માનતા. સંસારને તેઓ તુચ્છ માનતા નહિ. ફક્ત પોતાના જ સંસારને જોવો એ મિથ્યા છે. પરંતુ સમાજના ધ્યેયથી પોતાનો સંસાર જોવો તો તે મિથ્યા નથી. અને એકલાને આ જગતમાં શું કરતાં આવડે ! સમાજથી માડું પોષણ થાય છે. આ સમાજની સેવા કરવામાં વ્યક્તિનો વિકાસ છે.

તે મદર્ષિ આસ્તિક સમાજના યતા દુક્રમ ક્રાંત-પણે શી રીતે જોઈ શકે ! આસ્તિક બોલ્યા અને લોકોને સમજાવનાર જનમેજયને આસ્તિક કહ્યું, " ખરે મને પણ હોળીમાં ફેડો. હું પણ નામકન્યાને પેટ અવતર્યો છું ! " તપસ્વી આસ્તિકનો મહાન ત્યાગ જોઈને જનમેજયની આંખો લીધડી. નામજ્ઞાતિને શું દીન સમજવી ! જે જાતિમાં આસ્તિક જેવા વિશ્વવંશ માણસો

નિર્માણ થાય છે, તે જાતિ સું તુચ્છ ?

જનમેજય આસ્તિકને પૂછે પડ્યા. તે સર્વસત્ર બંધ પડ્યો. આસ્તિકે ભારતવર્ષનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય તે સમયે કહ્યું. આસ્તિકે કહ્યું: “હે જનમેજય ! અરે જગતમાં કોઈ તુચ્છ નથી, કોઈ જોય નથી. સર્વમાં દિવ્યતા છે. આર્યોમાં કોઈ યુક્ષો છે, અનાર્યોમાં પણ છે. બન્નેમાં દોષ પણ છે. આપણે એક-બીજાના દોષ ન જોતાં દોષની નીચે સંતાયેલી આત્મિક યુગ્મસંપત્તિ જ જોવી જોઈએ. જે બીજા જાત-જાતને સદાય હીન સમજશે તેને નાસ્તિક જાણશે. આ અદ્વૈત દેશમાં અનેક જાતિ અને વંશ છે. તમે આર્યો બહારથી આવ્યા. દહ્મ પણ આવી જ રીતે જાતિએ આવશે. આજે તમે જે પગદંડી પાડીશો તે આગળ ઉપર ટકશે. આ ભારતભૂમિમાં સેંકડો જાતિ-જાતોએ એકત્ર સંપીજીવીને રહે છે એવો પ્રયોગ થવા દો. આર્ય અને અનાર્ય એક બનેા. આર્યોનું દૈવત એ અનાર્યોનું બનેા, અનાર્યોનું આર્યોનું બનેા. આર્યોના સુદર રીતરિવાજ અનાર્યો અપનાવશે અને અનાર્યોના આર્યો અપનાવશે. આ પ્રમાણે નવીન ભવ્ય સંસ્કૃતિ નિર્માણ થાય. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે સહસ્રદળ શતરંગી ભવ્ય કમળ ! આ યુગ્મોમાં સેંકડો વિવિધ સુગંધ નિર્માણ થાય. તરેહ તરેહના રંગ, તરેહ તરેહની ગંધ ! હે જનમેજય, નાગજાતિને સર્વદેવતા ખૂબ જ પ્રિય અને પૂજ્ય લાગે છે. તારા પિતાએ સાપ મારીને તે મરેલો સાપ એક ઋષિના ગળામાં પહેરાવ્યો ! નાગના દેવતાનો આ ઉપહાસ હતો. નાગસેકાની નાગપૂજા તમે પણ અપનાવો. નાગપંચમીનો દિવસ પંચાંગમાં પોતે રૂઢ કરતા ભવ્ય. આર્ય અને નાગજાતિના ઐક્યની તે નિશાની લાવે પેદાએને મર્ગદર્શન કરાવશે !”

ભારતીય સંસ્કૃતિની આ મહાન વિશેષતા છે. અબેદમાં બેદ અને બેદમાં અબેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ છે. તે પ્રાચીન ઋષિએ એક પૃથ્વીના મૂલ્ય જેટલો મંત્ર કરી રાખ્યો છે.

* “एकं सच्च विद्मः बहुधा वयम्भि ।”

● અબેદ મણ્ડલ ૨.

સત્ય વસ્તુ એક જ છે; પરંતુ તેને જુદી જુદી રીતે સંબોધન કરવામાં આવે છે. સેંકડો દૈવત એ એકજ શક્તિનાં નામ હોય છે. એક જ પાણીને જે પ્રમાણે જલ, નીર, વારિ વગેરે નામ આપણે આપ્યાં છે, તે પ્રમાણે આ વિશ્વની પાછળ રહેલી શક્તિને આપણે અનેક નામ આપીએ છીએ. આપણે આ નામ માટે લડીએ છીએ ! અંદરનો અર્થ જોવા જઈએ તો આપણે કરેલા અનર્થનું આપણને જ હસવું આવશે. આપણે સરમથી માથું નીચું ધાલીશું.

આર્ય અને અનાર્યનાં સેંકડો દેવતાનું ઐક્ય કરવામાં આવ્યું. દૈવતાનું ઐક્ય કરીને માનવોનું ઐક્ય સાધવામાં આવ્યું. દેવતાના હીન સ્વરૂપને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવાના પ્રયત્ન થયા. અદ્વૈત અતુલ્યવાનો એ કેવડો મોટો પ્રયત્ન હતો !

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રત્યેક તરત્ર મનમાં હસાવવાને માટે કેટલાંક પ્રતીક વર્ણવવામાં આવેલાં છે; પરંતુ આ પ્રતીકમાંથી મદત્ત નહિ જેવું રહીને તે પ્રતીક એક નિહાંવ મુઠકું બનતું જાય છે. પ્રતીકમાંથી અર્થ નાશ પામે છે અને પ્રતીકની પૂજા ફક્ત મંત્રવત સૂર થાય છે. અતૈતનું તરત્ર મનમાં હસાવવાને માટે એક મહાન પ્રતીક કહેવામાં આવ્યું છે.

સુમુદ્ર ઉપર સ્નાન કરવા જવ, સંગમ ઉપર સ્નાન કરવા જવ, નદી ઉપર સ્નાન કરવા જવ, એમ આપણને શીખવાડવામાં આવેલું છે. આપણે ભયાં સ્નાન કરીએ ત્યાંનો લાવ સરીર સ્વચ્છ બનતાં મનમાં પણ જીતરતો. નળ ઉપર સ્નાન કરનાર માથુ-સળું હૃદય નળના મોઢાં જેટલું જ સંકુચિત અને કુદ્ર બનવાનો સંભવ છે. વાવ નળ કરતાં સારી, પણ વાવ પણ ચારેય બાજુથી બાંધેલી હોય છે. તેનું મોં પણ સાંકડું હોય છે; પરંતુ નદી ? તે ખળખળ વહે છે. સેંકડો માછલ જાય છે. નદી ઉપર સ્નાન કરવાનું પુણ્ય હોય છે ! શાનું પુણ્ય ?

નળ નીચે પલાળેલું માથું નળ જેવું થશે, નદીમાં ફગાડેલું માથું નદી પ્રમાણે ધરો. નદી પાપ દૂર કરે છે. માયાનો મેલ અને હૃદયનો મેલ, શરીરના મેલ

સાથે જ નીકળી જશે. નદી એટલે શું ? નદી એટલે સેંકડો ઠેકાણોના નાના મોટા પ્રવાહોનું જથ્થું કે પરમ મંગલ અદૈત્યનું ! નદી એટલે અદૈત્યની મૂર્તિ ! નદી એટલે સુંદર ઉદાર પરોક્ષ સદ્ગતિ ! તે સેંકડો પ્રવાહોને એકબીજાથી ઘુસ્સ મથતી નથી. ગટર આવે, કે બીજો ગમે તે પ્રવાહ આવે, બધા સામટા આવે છે. “આપણામાંથી મેલ નીચે બેસશે, આપણામાં પ્રસન્નતા પ્રગટશે,” આવી અમર શ્રદ્ધાથી બધા પ્રવાહ એકમેકમાં જળી જાય છે. એકબીજાની સાથે સહકાર કરવાથી તેનો મહાન પ્રવાહ બને છે. એ પ્રવાહ બે એકબીજાનાથી અલંકારને કારણે દૂર રહેતો તેના વિકાસ થયો ન હોત. તેને લંગાઈ, લીંકાઈને પડોળાઈ પ્રાપ્ત ના થઈ હોત. સેંકડો એક જમીન તેનાથી પાકવાળી બનાવી શકાઈ ન હોત. તે અલંકારી પ્રવાહ સુકાઈ ગયો હોત. નહિ એવો યથ્ ગયો હોત. તેમાં જીવ પક્યા હોત. પરંતુ તે એકબીજામાં અભિજાત પવિત્રતા જોઈને એક જ આવ્યા અને મહાન નદી નિર્માણ થઈ !

નદીમાં ફૂંખાડેલા મરતકમાં આ વિચાર ઉત્પન્ન થવા જોઈએ. નદીનું આ અદૈત્યમાન છુદ્ધિને સંજગાતું જોઈએ. પરંતુ મંગાજી ઉપર રનાન કરનારા મંગાપુત્રો પધ્ધરનાય પધ્ધર જ રહે છે. સર્વ પ્રવાહોને પાસે સેનાર તે નદીમાં જીતા રહીને તે બીજાને ઉપહાસ કરતા હોય છે ! “તું ઘુસ્સ, તું પાણી, તું ત્યાં જા !” આ પ્રમાણે કરતું ઉચ્ચારણ કરતાં અને નદીમાં ફૂંકી મારતાં તેઓ માનવોનું અપમાન કરે જાય છે, સેંકડો વરસોથી નદીમાં માણું ફૂંકે છે, પરંતુ મરતક આવી જ રહેલું છે !

નદી કરતાં સંગમ અધિક પવિત્ર ! અદૈત્યનો અનુભવ સેનારા બે સંતોની બેઠા એટલે કેવું પવિત્ર દર્શન ! વસિષ્ઠ-વામદેવની બેઠા, ગમદાસ-ગુહારામની બેઠા, મહામાજી અને રવીન્દ્રનાથની બેઠા, એટલે એક મહાન કાવ્ય હોય છે.

‘सतां सद्भिः सहः कथमपि हि पुण्येन भवति ।’

હજારો પ્રવાહોને પેટમાં સમાવીને એક નદી

આવે છે, બીજી બાજુએથી બીજી એક એવી જ નદી આવે ■ અને બન્ને એકબીજાના મેલ વળગી પડે છે !

મંગા, જમના અને સરસ્વતી એના સંગમને આપણે પવિત્ર માનેલો છે. એક જ શુદ્ધ-સ્વચ્છ જીવા દિમાવચમાંથી મંગા, જમુના નીકળી ! પરંતુ મંગા જરા ગોરી ને સુંદર, તે અલંકારથી ઉપર ઉપર વહેવા લાગી. જમના સ્વામ એટલે તે જરા દૂર દૂર વહેવા લાગી. પરંતુ સ્વામ જમનાને આશિર્વચન દીધા સિવાય, મંગાથી શતધારાએ, સાગરને ભેટવા જવાનું સ્વપ્ન ન હતું. તે અલંકારી મંગા મુઝપણે ચોલી. ત્યાં જમના આવી. મંગાએ દામ લંબાવ્યો. “આવ, જમના, આવ. તું સ્વામ-શાળી એમ માનીને મેં તને ઘુસ્સ મણી. પરંતુ તારા તીર ઉપર ગોપાળકૃષ્ણે પ્રેમભક્તિનો વરસાદ વરસાવ્યો. રામ અને રાકેને એક બનાવ્યા. સરને ‘સદ્ગતી મુનક્’નો મંત્ર આપ્યો. તીરે તીરે એકતાની મુરલી વાગી. આશાશમાંથી દેવ તારા પાણીમાં માછલી બન્યા તારો મદિમા મહાન છે. તું દેવાઈમાં શાળી સ્વામણી છે, પરંતુ અંદરથી તો અત્યંત નિર્ભય છે. આવ, મને ભેટ.” મંગાનું હૃદય કરાઈ આશ્નું. તેનાથી બોલાયું નહિ.

જમના પણ જીજ્ઞાસુ. તે બોલી, “મંગાબહેન ! તું મારી રુપિત કરે છે, પરંતુ તારો મદિમા પણ અપાર છે. મારા તીરે ભક્તિ વધી, પરંતુ તારા તીરે ઉપર જ્ઞાન વધ્યું. ચોરીરાજ ભગવાન પશુપતિ તારા તીરે જ્ઞાનમાં તદ્દલીન બન્યા. સેંકડો ‘અધિમદર્શિ’ તારા તીરે તપશ્વર્મા કરતા. મોટા મોટા રાજાઓ રાજ્યોને તુલ્યમાન માનીને તારે તીરે બ્રહ્મચરિત કરે છે. મંગાબહેન, તું એટલે મૂર્ત જ્ઞાન છે. મને તારા શુભ પત્ર આગળ આજોટવા દે.”

પ્રથમ રહેનાર સરસ્વતીની મંગીર વાણી સંજગાત પવા લાગી, “જ્ઞાન સિવાય ભક્તિ અધિગ્ની છે. ભક્તિ સિવાય જ્ઞાન લૂથું છે, અને કમ અવતીર્ણ પામ્યા સિવાય જ્ઞાન અને ભક્તિનો અર્થ નથી.

જ્ઞાનમયી ગંગાને ભક્તિમય જમનામાં મળવા દો, અને કર્મમય સરસ્વતીને ભક્તિજ્ઞાનનો સ્પર્શ થવા દો. "

ગંગા, જમના ને સરસ્વતી એટલે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો મને સંગમ દેખાય છે. ગંગાજમની વાસણને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ, અને આંખોમાંથી વહેતારી અશ્રુધારાને આપણે ગંગાજમના કહીએ છીએ. ગંગાજમના આપણા જીવનમાં ઊતરેલી છે. પરંતુ ન્યાં પહેાંચવી નેહતી હતી ત્યાં હજી પણ પહેાંચી નથી. ઊજળે લગ્ન કરનારાંની ગંગા કાળા શામળા અમળવી લોકોની જમનાને હજી પણ મળેલી નથી. ઊજળે કપડે કરનારા લોક પોતાને પવિત્ર અને શુદ્ધ માનીને બહુજનસમાજથી દૂર રહેલો છે. ઊંચો વર્ગ ને નીચો વર્ગ એકત્ર બનીને ન્યાં સુધી પ્રેમથી એકબીજાને આસિંગશે નહિ ત્યાં સુધી ભારતના લોકોથી ગુલામી દૂર ચનાર નથી. અને સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું એટલે તો પવિત્રતાની પરિસીમા.

" સાગરે સર્વતીર્થાંનિ । "

જગતના સર્વ પ્રવાહને સમુદ્ર પોતામાં લે છે. એટલે તે સદાય ઊજળાતો રહે છે. વરસાદ વરસો ચા નહિ, સમુદ્રને સ્રાવણું થું તે ખખર નથી. જે સર્વને પાસે લેશે, તેની પાસે સર્વ તીર્થો છે એમ ખાસિ કહે છે.

" દેવ રોકડા સજ્જનો "

બેલાંબેલો બાળીને સર્વને હાથે લગાવનાર સજ્જનમાં પ્રલક્ષ રોકડા દેવ છે. પ્રત્યક્ષ બેઈ શકાય એવા દેવ ત્યાં છે.

ભારતીય ઇતોએ આ પ્રમાણે આ પદ્યાર્થ પાઠ આપણને આપ્યો. પરંતુ તેમાં મહાન અર્થ આપણે કયારે ય મનમાં ઉતાર્યો નહિ. સંગમ ઉપર અને સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી પાપ નાશી જનાર નથી. તે સંગમ ઉપર અને સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને પાછા આવ્યા બાદ અદ્વૈતનો સંદેશ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતાર્યો તો સમાજ નિષ્પાપ બનશે, નિર્દોષ થશે. સમાજમાં ઊંચુપ બાકી રહેશે નહિ, મેલ રહેશે નહિ, દુઃખ

જણાશે નહિ. સર્વન પ્રસન્ન એવું વાતાવરણ નિર્માણ થશે.

જીવનમાં અદ્વૈતનો આ રીતે સાક્ષાત્કાર કેવળ ભારતપુત્ર કરી જોવા હમ્મે છે? આપણે સર્વ જગ્યાએ આંખોચિયાં નિર્માણ કર્યાં છે, ચિત્તપાવન, કહાડા, દેશસ્થ મનુર્વંદી, મૈત્રાયણી, દિરણકેશી, આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં સેંકડો આંખોચિયાં છે. પહેલાં એક એક ભતિનાં આંખોચિયાં અને ફરીથી એ આંખોચિયાંમાં બીજાં આંખોચિયાં! આંખોચિયાં, કહીને જોનારા અને અકંકારથી દુરાં દુરાં કરનારા આપણે બધા દેકડા જોવા બન્યા છીએ! કાદવમાં દુકડા મારવાના અને કાદવ જમવાનાં-એ આપણું પવિત્ર ધ્યેય બન્યું છે!

ભતિભતિના, સ્પર્શ અસ્પર્શના, બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતરના, હિંદુ-મુસલમાનોના સેંકડો વાડા છે. એ સિવાય જીજ્ઞાસી, મહારાષ્ટ્રીય, મદ્રાસી અને બંગાળી એ પ્રાંતીય વાડાઓ તો છે જ! આંખોચિયામાં રહેનારને પ્રસન્નતાના પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતો નથી. આંખોચિયાનું પાણી બંધિવાર બન્યું કે ગંદકી ઉત્પન્ન થાય છે. કાંસ મગ્ગરતો ગળુગળાટ થાય છે. રોમ ઉત્પન્ન થાય છે. ભારતભૂમિને માટે લોકો દિવસ કોને એવી જો હમ્મણ હોય તો એ વાડાઓને દૂર કરવાને માટે આપણે ઊંડું જોઈએ, ભેદની ભીંતોને જમીનદોસ્ત કરવી જોઈએ. બધા ય પ્રવાહોને પ્રેમપૂર્વક પાસે આવવા દો—ઊજળવા દો એ સાગરને.

" વાઙ્મીશ્વ હું મેદ, એનું પ્રમાણ છે દેવ "

એમ કુકુંડામ મહારાજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. સમાજના કલ્યાણની લગની લાગેલી હોય એવો પ્રત્યેક મનુષ્ય આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસકો! કર્યાં એટલાં પાપ હવે બહુ થયાં. ઊંઠા અને હરિજનોને છાતીએ લગાવો. સર્વ પદલક્ષિત જનતાને પ્રેમપૂર્વક આસિંગન દો. એક જ પ્રજાનાં આપણે સર્વ સંતાનો એક જ શુભ, સ્વચ્છ મૈત્ર્યનાં આપણે રૂપો છીએ. જેટલા જેટલા આપણે પ્રેમમય બનીશું, અદ્વૈત બનીશું, તેટલા પ્રમાણમાં બાનંદ્યો ને સૌભાગ્યથી નામીશું.

ને ખીજને તિરસ્કારશે, તે જાતે તિરસ્કારાશે. ને ખીજને તુચ્છ ગણશે, તેને પણ લાલો પડશે. આપણે આપણા જ પાપનાં ફળ આજે ભોગવી રહ્યાં છીએ. આપણે ગુલામી રાખી તે આજે પેટ ભરીને મળી રહી છે. આપણે સર્વત્ર ગુલામખીરીને પુષ્ટ બનાવી. પુરુષોની ઝીંઝો ઉપર લાદેલી ગુલામખીરી, સ્ત્રીઓની અરપાપો ઉપર લાદેલી ગુલામખીરી, રામની રૂંઠ ઉપરની ગુલામખીરી. શાહુકારની ખેડૂત ઉપરની ગુલામખીરી, યાનવંતોની અઘાનીઓ ઉપર લાદેલી ગુલામખીરી. શતયુષી ગુલામખીરી આપણે નિર્માણ કરી અને આજે સંપૂર્ણપણે ગુલામ બનાવી છીએ. મરાઠાઓનું રાજ્ય અદૈતના આધાર ઉપર નિર્માણ થયું, પરંતુ મેદામેદ નિર્માણ થતામાં જ તે હતું ન હતું થઈ ગયું. 'મરાઠા તિતુકા મેળવાવા' + - મરાઠાઓ હોય એટલાને સંગઠિત કરવા. આ મંત્રથી મરાઠાઓનું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પરંતુ બ્રાહ્મણ, મરાઠા, પ્રજા, યદ્દ એમની, અંદર અંદર રપધો શરૂ થઈ. જીંઘનીચપણ શરૂ થયું અને જલગવોઝડો ભરીશૂત બન્યો. મરાઠાઓ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગયા. તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે લોકોને પાસે લીધા નહિ, તેથી કરીને મરાઠાઓનો પરાજય થયો. હળવે હળવે એ અંકમંત્ર વધારતા જવાનું હતું, 'મરાઠા તિતુકા મેળવાવા' એવું કહેનાર સમર્થ થયા. પેશવાના કાળમાં 'હિંદુમાત્ર મેળવાવા' એવું કહેનારા ખીજ કોઈ સમર્થ નોંધતા હતા. અને આજ 'હિંદીમાત્ર મેળવાવા' એવું કહેનાર મહાત્મા નોંધાયે છે.

જીવનમાં આવું અદૈત અનુભવનારા મહાત્મા એ જ માનવજાતિની આશા છે. અનુભવજાતિ કેટલે જીવે ચઢી શકે છે તે મહાપુરુષ બતાવે છે, આકાશમાં ઝાંટવરવધિ અશ્વની ગરમીથી સૂર્ય પ્રકાશી છે ત્યારે આપણા શરીરમાં ૯૮ અંશ ગરમી હોઈ શકે છે. ભગવાન શુદ્ધ જેવા મહાત્મા વાક્ય ઉપર પણ પ્રેમ કરે છે ત્યારે કયાંક, માણસ પાડોશના માણસ ઉપર થોડી દયા કરતો થાય છે. સમાજ આજળ જાય માટે, ઉપર ચડે

માટે, વિશ્વપ્રેમી પુરુષોની ખાસ જરૂર હોય છે. તે પ્રેમસમુદ્રને તેઓ જ્યારે જીવનમાં હોય ત્યારે છે, ત્યારે કયાંક પ્રેમચિંતુ આપણા જીવનમાં આવશે એકમ બને છે! સંત એ પોતાના પ્રેમે કરીને અને અને તપશ્ચર્ચાથી સમાજને ધારણ કરી રહ્યા છે.

‘સન્તો તપસા મૂર્તિ ધારયન્તિ ।’

અદૈતના મંત્રનો જાપ કરતાં જીવનમાં સંગીત નિર્માણ કરનારા પૂર્વજો હતા. હિંદુ-મુસલમાનોમાં પણ તે આશાથી એકમ આશુતા હતા, હિંદુના દેવધર્મોને મુસલમાની રાજ્યોએ જાન આપ્યા અને મુસલમાની પીરોને હિંદુ રાજ્યોએ વેતન આપ્યાં. હિંદુ રાજ્યો મોહરમ જન્મવત્તા અને હિંદુ ઉત્સવમાં મુસલમાનો પણ આવતા. અમલનેરના સખારામ મહારાજના રથને પહેલી હિંદુના રથને મુસલમાન ખિરાદો પહેલાં આપવાનું માન મુસલમાનને છે! અને તેમને નાજી-ચેરનો પ્રસાદ વહેંચવા દેવામાં આવે છે।

આજના જમાનામાં આને મૂળપણું ને સ્વામિ માન શન્યપણું સમજવામાં આવશે. પરંતુ પૂર્વજોની દૃષ્ટિ ખૂબ મહાન હતી. ભારતમાં આવેલા સકુર્મ પ્રેમનો સંબંધ નિર્માણ કરવા એ તેમનું પરંપરાગત પવિત્ર કાર્ય હતું. આસ્તિક એતાવેશો તે યાનદીપ્ત તેમને ઝાલવતા ન હતા. મુસલમાનોની મોહરમમાં હિંદુ પણ સામેલ થતા. હિંદુ જમીનદારોને ધેર તાજૂત આપવાનું. મુસલમાનોને નારિયેળ અને જોળ આપવાનાં. અપારા મામમાં મારા નાનપણમાં એ પ્રેમજન સંબંધ એ જેવેલો છે. જરીખ મુસલમાન બાળકો અમારી પાસે કાજળ માગવા આવતાં અને અમે તેમને આપતા, અનમાં થાય કે મારી પાડોશનાં બંધુનું તાજૂત સરસ થાય।

હિંદુના ઉત્સવમાં મુસલમાનોને બોલાવીએ તો તે આવતા. મારા એક મિત્ર પાસે એક મુસલમાન છોકરો પ્રેમપૂર્વક ગણપતિ અથર્વશીલ શીખ્યો. મારા એક અમલનેરના મિત્ર પાસે દત્તજયંતીને દિવસે મુસલમાન મિત્રો આવ્યા હતા.

+ રામદાસ સ્વામીના 'દાસબોધ'માંથી.

* ચિવાજી મહારાજનો ઝડો સમય રૂંચેલો હતો.

• મૂર્તિ આજળ અખંડ બળતો દીવ.

આપણા કરતાં આપણા પૂર્વજો સમાજસાથને વધારે જાણનારા હતા. આપણે આજે સામાજ્યવાદી પર સત્તાના શુભાશ ખન્ધા છીએ. પારકાલોક આપણામાં બેદ પાડે છે. આપણે પણ બેદ પાડીએ છીએ. બેદ પાડીને શુભાશગીરી લાદનાર સરકારને આપણે મદદકર્તા બનીએ છીએ. બેદને કાઢવાને માટે અબેદ એ જ ઔદ્ય છે. વિધને માટે અમૃતનો જ ઉપાય. બીજાની ટેકી લાગવાની નથી.

પૂર્વજોના પ્રયોગને આપણે આજળ ચલાવીએ. અદ્વૈતનો અધિક સાક્ષાત્કાર કરીએ. ભારતભૂમિમાં

ચીકમ નિર્માણ કરીને પછી જગતને આપણે હાંક મારીએ. આ ભારતભૂમિ, માનવજાતિનું તીર્થક્ષેત્ર બનશે. બધાય ધર્મો, જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ અહીંયાં સંપીજાવીને રહે છે એ સાંભળીને સર્વ દેશો ભરત-ભૂમિના પગ આગળ બેસશે! એ દુઃસ્વરૂપ મહાન કાર્ય આપણે સાધવાનું છે! એ મહાન ધ્યેય આપણને બોલાવે છે. આ મહાન ધ્યેય માટે બાકીની બધી ક્ષુદ્રતા આપણે ખંખેરીને ફેંકી દેવી જોઈશે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસકોએ શ્રદ્ધાથી ત્યાગપૂર્વક આને માટે બેઠવું જોઈશે.

સરકારી યોજનાઓ

ઉત્તરમાં એક દોલેજમાં એક અખ્યાપકને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ધર્મ વિશે શીખવવાનું કહ્યું. બારે શ્રમ અને પ્રયાસ વડે તેમણે શુદ્ધતા જીવન અને કથન પર એક લેખમાળા તૈયાર કરી. પ્રતિવર્ષે વિદ્યાર્થીઓ નવા નવા આવતા અને આ જિજ્ઞાસા શ્રીતાગ્રણ માટે આ એકના એક વ્યાખ્યાન આપ્યા કરતા, પરંતુ એક વિદ્યાર્થી દરેક વર્ષે નપાસ થતો. તે એની એ વ્યાખ્યાનમાળા સાંભળી કંટાળી ગયો. એક દિવસ અતિશય કંટાળીને તેણે અખ્યાપકને કહ્યું કે હવે તો આ વ્યાખ્યાનનો વિષય બદલો. અખ્યાપકે જવાબ વાળ્યો, “તું પ્રત્યેક વર્ષે નપાસ જ થયા કરે તો તારે માટે મારે નવા શુધ્ધી સરખવવા ?”

હિંદ સરકારના નાણામંત્રીનું અંદાજપત્ર પરનું ભાષણ વાંચી આ વાત યાદ આવી. સરકારે હમણાં જ નીતિ તથા યોજનાઓ બહાર કર્યાં છે તે ૧૯૪૨થી વાઇસરોયની કારોબારી સમિતિ જે કહેતી આવી છે તે જ ચોક્કસ ફેરફારો સાથે રજૂ થયા છે. આ ભાષણે જીદાજીદ ખાતાઓના વડાઓ તૈયાર કરે છે. છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં વહોવટની ખાતમમાં બેઠે કંઈ પ્રગતિ થઈ શકી ન હોય પરંતુ યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં તો બધા જ મશગુલ હતા.

ખાતાઓના આ વડાઓ લગભગ એ જ રહ્યા છે. જ્યારે પ્રધાનો બદલાયાં છે. પરંતુ એમાં પેલા વડાઓ શું કરે ?

શ

નુતા વિસારે પાડવા કે સુખા દાખવવા એક માત્ર રીત છે કે આપણે આપણી જાતને બૂલી તેનાથી અનેકમણી મદાન અને પુણ્યવત્તા કાર્યમાં મગ્ન પડવું. પછી અપમાનો કે દુરમની અસર કરી શકશે નહિ કારણકે તમને તમારા ખોલ વિના બીજું નભરે પડશે જ નહિ.

૧૯૧૮માં મોસોસીપીના દેવદાસના વનોમાં એક અત્યંત દુષ્ટાંતરૂપ ધટના બની મધ હતી.

જીવતા બાળા મૂકવાનો જ એ જનાવ હતો. લોરેન્સ જોન્સ નામના એક સ્થામવજ્યુના ચિલ્ડ્રની એ વાત છે.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે લોકલાગણી ખૂબ તીવ્ર બની મધ હતી. ગ્રીસીસીપીના મધ્યપ્રાંતમાં મપ્રોલો જીરો કે જર્મનોએ સીદી લોખાને ઉશ્કેર્યો છે અને તેઓ મોટા બળવા કરવાના છે. લોરેન્સજોન્સ એક સીદી હતો અને તે આ બળવો કરાવવામાં આગેવાની લઈ રહ્યો છે એવી માન્યતા ફેલાઈ. કેટલાક ગોરા લોખાએ તેને લોકસમુદાય આગળ આપું બોલતો પણ સાંભળેલો. 'જીવન એક યુદ્ધપ્રસંગ છે અને તે માટે પ્રત્યેક સીદીએ બખતર સજી જીવવા અને જીતવા કુખ્યે ચાહવું જોઈએ.'

કુદે ચાહું, બખતર રાખવું-જસ મધ મધું પેશા ઉશોગયેલા જીગનીઆઓ થોડે પલાણ નાખી નીળા મગા. લોખાને ક્યાં બેળા અને બેપડા ચર્ચમાં.

ત્યાં જઈ કાળા પાદરીના મળામાં દોડકાને માળાઓ નાખ્યો અને રસ્તા પર ધસકાળા અડધો માછિ બેઠી ગયા ત્યાં લોકકાની મિના પર ખડો કરી દી-વાકળીએ ચાંપવાની તૈયારી કરી. એમનો ધરાદો તેને એકસાથે રસો દેવો અને બાળા મૂકવાનો હતો. એવામાં જોઈએ ખૂબ પાડી: 'ખાગેલ, આ કાળિયો સળગી જાય તે પહેલાં તેની ચારગઈ સાંભળી લો પાદરી કંઈ કાવજી આપો નહ' એ વખતે ગળામાં ફંસો નાખી મિના પર બેઠેલો લોરેન્સ જોન્સ બોલવા લાગ્યો. તેણે પોતાની જીવનકથા અને તેનું જીવનમત

કહી સંભળાવ્યું. ૧૯૦૭માં તે આગેવાન યુનિવર્સિટી માથી ગ્રેજ્યુએટ થયો. તેનું અણુશુદ્ધ ચાંચ, વિદ્યા અને ગીત ગાવાની શક્તિથી તે વિવાદાંજોમાં અને પ્રાધ્યાપક મંડળમાં ખૂબ જ માનીતો યથા પડ્યો હતો. સ્નાતક થયો કે તુરત તેને ધંધામાં પડવાને એક હોટલવાળાએ કહ્યું. બીજા એક શ્રોમંતે સંશીનના ચિયજી માટે તેની માગણી કરી પણ તેણે સોને નાખ પાડી. આ માટે ના પાડી એટલા માટે કે તેના જીવનમાં એક ભૂલ આદર્શ જાગી રહ્યો હતો.

જીવન ઠી વેશીજીવનનું જીવનમગ્નિ વાંચીને તેને પ્રેરણા મળી મધ હતી કે પોતાની કામમાં અસખ દારિદ્ર્યપ્રસરત અવાન બાંધવો માટે જીવન સમર્પણ કરવું. એટલા માટે તે દક્ષિણ પ્રાંતમાં સીપી મળત પડી રહેલા વર્મને શોધવા નીકળ્યો. ગ્રીસીસીપીના જોક્સન નમરથી રૂપ માર્ફલ દૂર એ જગ્યા હતી. ૧ ડોલર ૬૫ સેન્ટમાં તેણે પોતાનું ક્ષતિયાળ વેચી નાખ્યું અને ખુણા જગમમાં લોકકાની લીધીમાં પર બેસી તેણે ત્યાં યાળા ચર્ચ કરી.

તેને જીવતા બાળા મૂકવા તૈયાર થયેલા—ધમી રહેલા લોખાને તેણે આ બધી વાન કહેવા માંડી એ જગમના બિચારા જગજ છાંદાઓને અને છાંદારીઓને લાજાવી શીખરી સાગ બેઠું, ચંત્રવાદો, રસોઈ-આઓ અને ધરના નોકરો બનાવવા દેણે મહેનત માંડી હતી તે સાથે જો જો ગોરા લોકોએ તેની બીજી ગુણામ યાળા સ્થાપવામાં સહાય કરી હતી. જેઓએ જીવીન, લોકકા, માયો, કુછગ અને પેલા આપી તેના ચિયજી અને સેસના કામમાં સહાય આપી હતી તે બધાના નામ લીધાં.

છેતરે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે 'તેને ફાંસીએ દઈ સજાવાવી દેનારા લોકો પ્રતિ દેવ કે પિયરાર કેટલો થયો છે?' ત્યારે તેણે કહ્યું. 'મારા કાર્યના વિચારમાં પિયરાર માટે જગ્યા જ નથી હું લોકકાને નવરો જ નથી તો પછી દિલગીર રાને માટે થવું? જોઈપણ માણસ મારી નજરમાં પિયરારવાન અને એવી જોઈ દુરજને હું વચ થવાનો જ નથી.'

આ બધું લોરેન્સ જોન્સ બહુ લાગણીથી અને હૃદયદાયક વાણીમાં કહેતા હતા, તે પોતાની ભત માટે બોલતા નહોતા પણ પોતાના કાર્યને સમગ્રથી રજી હતા એટલે ટાણું શાંત બન્યું.

છેવટે તેમાંના એક આગેવાને કહ્યું, 'આ પોરીઓ કહે છે તે બધી સાચીજ વાત છે. જે માણસોનાં તેણે નામ-આપ્યા છે તે બધાને હું 'ઓળખું' છું.

'હું મારા વિરોધીને મારું' તો તે હિંસારુ છે જ, પણ, ખરેખરા અહિંસક થવા માટે એના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. અને તે મને મારે તેને માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

'કંઠ્યમાં કંઠ્ય ધાતુ પણ પૂરતી થરમી આપતાં ઓળખી ભય છે. તે જ રીતે કંઠ્યમાં કંઠ્ય હૃદય, અહિંસાની પૂરતી થરમી લાગતાં, પીગળતું જ જોઈએ. અને અહિંસામાં થરમી પેદા કરવાની અમર્યાદ શક્તિ પડેલી છે.'

'ખવાસ વર્ષના મારા અનુભવમાં મેં જોઈ, પરિસ્થિતિ એવી નથી જોઈ કે બ્યારે બ્યારે, કહેવું પશું હોય કે હું લાગ્યાર છું.'

—આંધીજી

૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિનાં બે પ્રકાશનો

અય્યપૂટકારા નિરંજન વર્મા : જયમલ પરમાર ૩-૦-૦

પાદરના તીરથ જયન્તિ દલાલ ૨-૮-૦

'કરંજે મા મરંજે'ની રજુભરી વાગી અને એક અબૂનપૂર્ત સંત્રામ બેઠાયો. એવા મહાસંત્રામના અલિદાનની લગ્ન ગાયક આ બે નવલકથામાં વર્ણવેલાં આવી છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘે લિમિટેડ : મુંબઈ-અમદાવાદ

‘રંગચુંદડી’ એ સાત ચિત્રોનો સંપુટ
ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ગયો. ચિત્રો સારાં છે. દરેક
ચિત્રમાં પાકૃતિક અને ઘરગથ્થુ વાતાવરણ
છે. એ જોઈ વિશેષ આનંદ થયેલ. ગૂજરાતમાં
શ્રામજીવનનું કાવ્ય આવેખનારા ચિત્રકારો
એક પછી એક નીકળતા જાય છે એ સમા-
ધાનની વાત છે. આપણા જીવનમાં રંગનું
ને ક્યાન છે તે આ ચિત્રકારે સરસ પકડ્યું છે.

‘પ્રેમસંગીત’ એ ચિત્રમાં બનેલા
મોઢા ઉપરના મુગ્ધભાવો સરસ ચિતરાયા છે.
એટલું જ સરસ ચિત્ર છે. ‘ઉમળકા’ પણ
એના ભરખર સહેજ સુધારવા જેવા લાગ્યા.
ઝોઢણીની કિનારીનો વાઢળી છેડો સાપ જેવો
લાગે છે બાળક માના હાથમાં એવું મળનું
સમાયું છે કે આ રીતે જ માના હૈયાનો
ઉમળકો એ ઝીલી શકે.

‘એડુત કન્યા’ની મુગ્ધતા વાછરડાના
સાપથી વધે છે. એ કન્યાના જમણી બાજુના
વાળની લટો જરા ખંડખેર લાગે છે એડુત
કન્યા અને એનું વાછરડું એ બેલડી સાથે
મળીને ત્રિપુટી બનાવનાર ચકલીને માથે
મૂકીને ચિત્રકારે પોતાની રસિકતા સિદ્ધ કરી
છે. જમણો હાથ જેટલો સુંદર દેખાય છે
તેટલો ડાબો હાથ નથી દેખાતો. અંગૂઠાનું
મૂળિયું જરાક ઉપર કાઢ્યું હોત તો ડાબો
હાથ સુંદર દેખાત. કૂતરું બિચારું છે પોતાને

ઠેકણું. એને કારણે સૌન્દર્યમાં વધઘટ થતી
નથી કેમકે એનામાં વ્યક્તિત્વ જેવું છે જ નહિ.

‘માનતા’ અને ‘સુખનો ઘૂંટ’ એ
બંનેમાં દાંપત્યજીવનનો પરિપાક અપૂર્ણ
વાતસલ્યમાં પરિવૃત્ત છે. ‘માનતા’માં કુલ
પરંપરાનું સૂચન કરી કુલપરંપરાની ગંભી-
રતા એમાં આણી છે. પતિપત્ની બંનેના
હાથમાં કુલદીપક છે. અને એનું સ્વાગત
કરતો લાલ શિખાવાળો દીપક ત્રિપુટીને પૂરી
કરે છે. ‘સુખનો ઘૂંટ’માં ત્રણેને ત્રણ પ્રકારના
ઘૂંટ મળે છે.

‘સંધ્યાને જોવારે’માં કેટલીયે બેલડી
છે! આનું વાતાવરણ પણ સારું છે. જમણી
બાજુ પૂણામાં તારક શા આટે બતાવ્યો છે!
બમલાના બંને-સમાં?

‘લોકગાયકો’ ગાર્થ ગાર્થને ઘણું મેળવી
શક્યા છે પણ થાક્યા નથી લાગતા. અધવા
ઘેર જવાની એમને ઉતાવળ થઈ હોય. પણ
એમનો રસ્તો દૂંકો હોય એમ લાગતું નથી.

ચિત્રો સારા છે પણ પ્રસંગો સહેજ
hackneyed છે. આશા રાખું છું કે તમારા
ચિત્રકાર પ્રજલાલ ત્રિવેદી ગૂજરાતના સમૃદ્ધ
જીવનની અનેક બતની વિવિધતા પોતાની
કળામાં ખીલવી બતાવશે *

* રંગચુંદડી : ચિત્રકાર પ્રજલાલ ત્રિવેદી,
પ્રાસિરધાન : ભારતી સાહિત્ય સંપલિંગ મુંબઈ-
અમદાવાદ : કિમ્બલ ત્રણ રૂપિયા.

હે! સોમનાથના શિલ્પો !

તું તારી કલ્પનામાં સોમનાથ લગવાનું
જે લબ્ય મંદિર ઘડી રહ્યો છે, તેમાં એકાદ
ખૂણે, મારી આ એક અનામી, નાનકડી રૂદ્ર-
રમ્ય પ્રતિમાનું નિર્માણ કરજે લાઈ !

એ પ્રતિમા સોમનાથના પૂજારીના જીવાન
પુત્રની છે. એણે શું પરાક્રમ કર્યું એમ તું
પૂછે છે ? હે શિલ્પી ! એણે જે પરાક્રમ કર્યું
છે એ તો કેવળ જાણનારા જ જાણે છે. આ
પૂજારીના છોકરાનું કોઈ નામ નથી. એની
અનામીની કોઈ ઇતિહાસે નોંધ લીધી નથી.
કોઈ શીલ્પવંતી તરુણ સ્ત્રીએ એના પાંગરતો
વેલો જાળવી રાખીને આજ દિવસ સુધીની
એની વંશાવલિ ચોપડે નોંધાવી નથી. અને
છતાં પૂજારીના આ એકાદી છોકરાએ જે
વિષયપાન કર્યું હતું, હે શિલ્પી ! લાઈ ! આજ
પણ એ સાંભારીએ છીએ, અને કલ્પના ધૂણ
જાય છે ! એકાદો ! આટલી બધી મૂંઝી વેદ-
નાના મહાસાગરને એણે પીધો શી રીતે હશે ?
રણભૂમિમાં ગિરદાવલિ સાંભળતે સાંભળતે તો
અનેક મરી ખૂટે છે. આ તરુણ તો એકલો
મર્યો. કોઈ એને એક પ્રેમનો સખૂન કહેનાર
ત્યાં ન હતું. કોઈ એનું નામ સાંભળનાર પણ
ત્યાં ન હતું. એ તો એવો અનામી અજુબ-
કથો 'કેઈકનો લાઠકવાયો' થઈ ગયો !

એટલા માટે હું તને કહું છું લાઈ ! કે આ
રૂદ્રરમ્ય જીવાનની પ્રતિમાનું તું તારા સોમનાથી
મંદિરમાં કયાંક પણ નિર્માણ કરજે ! એને તું
જૂલતો નહિ લાઈ ! એનાં વિનાનું મંદિર એ
મંદિર નહિ હોય ! એની એવી રૂદ્રરમ્ય પ્રતિમા

વિના તો તારાં આરસકમળ લજવાશે ! તારી
દેવાંગનાઓ, યક્ષકન્યાઓ, દર્પણકન્યાઓ, ગંધર્વો
દેવો, વિમાનો, તારી અપ્સરાઓ અને તારો
લબ્ય કૈલાસદરબાર પોતે, તારી તમામે તમામ
શિલ્પકૃતિઓ એના વિના અર્પણ થઈ જશે
અને અધૂરી અધૂરી લાગશે.

લગવાન શંકરને પોતાને તું પૂછી જો કે
“હે લગવાન ! કર્યું વિષયપાન વધે ? તમે કર્યું”
તે કે આ જીવાન છોકરાએ કર્યું” તે ? ”
પિનાકપાણિ હસીને તને જવાબ આપશે કે
“હે કંઠારણુરાજ ! સાચું વિષયપાન કરનારા
તો આવા સમર્પણ ધર્મને વરેલા કોઈ કોઈ
તરુણ ક્યારેક જ પ્રગટે છે. આ અને એમને
તો હું પણ જાગીરથી મંડિત મારી જટા-
જૂટમાં શીર્ષ ઉપર રાખું છું ! વિષયપાન તો
એમનું. મેં પીધું એ તો એમની તુલનામાં
સચ્ચદ્રવ્ય અમૃત હતું ! ”

હે શિલ્પી ! લગવાન શંકર જેવાની
જટામાં ખોપરી રૂપે રહેલા, સોમનાથના આ
તરુણની પ્રતિમા ઘડતાં, તું રૂપની ને રંગની
ને લાવની ને શોકની, વિષાદની ને વેદનાની,
આનંદની અને મહાઆનંદની હજાર હજાર
વાતની રસકૂંપી, તારા હૃદયમાં ભરી રાખીને
પછી ટાંકણું ઉપાડજે લાઈ !

સોમનાથના એ તરુણની પાવનકારી
સમર્પણ કથા તેં સાંભળી છે ? નહિ ? ત્યારે
સાંભળ લાઈ ! સાંભળ ! સોમનાથનાં જલજિંદુએ
જલજિંદુ ને સિંધના રેતીનાં કણે કણ, આ
વિષયપાન કરનાર જીવાનને હજી પણ સંભારે
છે ! એવી એ કથા કહેવા માટે જે લબ્ય

[૪]

મધરાત યહ તારાઓ એમની વેદના વાણી કહેવા માટે જાણે સમુદ્રના હૃદયમાં આવ્યા. આરે તરફ શાંતિ છવાઈ ગઈ. ઘોર અધકારના અંધળા નીચે સોમનાથ રણમેદાનના અનેક વીરો હાકલ પડકારા દેતા, હજી જાણે ફરીને છત્રી રદ્યા હોય એમ લાગવા માંડ્યું. સમુદ્રના અગાધ જળમાં પડેલાં અનેક અભાગી નારીઓનાં શબરૂઢન જાણે કે, ઠેર ઠેર કરુણાદં સ્વરે પોકારી રહ્યાં હતાં કે, અમારાં શિશુઓને અમે ધરતી ઉપર છોડ્યાં છે, એમને હવે તમે કાંઈક સંભાળજો! કાંઈક સંભાળજો!

પૂનરીના છોકરાની આંખ આ વખતે ઊઘડી ગઈ. તેણે ખંડિયેરમાં આરે તરફ જોયું, તો છાના બળી રહેલા દીપકના હાલતા પડછાયા દેખાતા હતા. એના કાનમાં સોમનાથના સમુદ્રનું ધીમું ગર્જન આવી રહ્યું હતું. કાંઈક ઠેકાણે બેઠેલા ધ્રુવકાંઠી અમંગળ વાણી આકાશને વીંધતી, આરે તરફની ભયની હવાને જાણે યથરાવી રહી હતી. એક પળ એ શાંત બેઠો રહ્યો. પછી ધીમેધી પોતાના શરીરને આધારે રહેલા કંઠેશ્વરીનો હાથ, પડખેના કૂલના ઢગલામાં જોણે ઢાળી દીધો. તે એકદમ સાવચેતીથી બેઠો થઈ ગયો. એનું મન આજ એનું ન હતું.

એના દાદા, બાપા, મામા, કાકા, તમામે તમામ, જ્યાં પ્રાર્થનાનો કાંઈ જ અર્થ ન હતો, એ વિદેશી સેનાપતિના ચરણ પાસે પ્રાર્થના કરતા કરતા થાકી ગયા હતા એ જોણે પોતે સગી આંખે જોયું હતું. છેવટે તો એ સી ભાગી છૂટ્યા. કાંઈ સમુદ્રમાં પડ્યા. કાંઈ ઝેર પીને સૂઈ ગયા. કાંઈ બિખારી થઈ ગયા. કાંઈ જીવનું મરણ લોગવી રહ્યા.

પણ એમના ઉપર અકારણ આક્રમણ કરનારનો એક વાળ પણ વાંકો કરવાનું કોઈને ન સંજયું!

આવી વાતચેલી લાગેડું પ્રજામાં એ શું હવે વારંવાર નહિ આવે? આકાંક્ષે મધ છે એ જાણવા પછી એ શું નિરાંતે બેસશે? આવી કાલે એ પાછો આવશે? ને આવતી કાલે આ સોમનાથી સમુદ્રના જળમાં અનેક અભાગી નારીઓનાં પાછાં શબ ખડકાશે! તેણે કાંઈક વજજર નિશ્ચય કર્યો. હોય તેમ એ એક ઢગલું આગળ વધ્યો.

થોડે દૂર એની કંઠેશ્વરી, આજે ત્યાં નિરાંતની નિદ્રા જાણે લઈ રહી હતી. ઠેકાણે કેટલા દિવસના શ્રમ પછી જોણે આ ખંડિયેર ગુફા થોધી કાઢી હતી! હજી તો જોણે પોતાની વાત પૂરી કહી પણ ન હતી. એ કહેવા માટે તત્પર એવા એના શસિક હોઠ જાણે જિંઘમાં પણ ઉત્સુકતા દર્શાવતા જરાક ખુલ્લા થઈ રહ્યા હતા! જેમ ફૂલની ઠળી રજનીના પાલવ નીચે નિરાંતે જાયે તેમ આજે એ ત્યાં જિંઘતી હતી! કાલે સવારે તો એ પડખેને ગામડેથી પોતાની ગાય આંહીં આવવા માટે જવાની હતી!

પૂનરીનો છોકરો ધીમેધી યથા પાસેથી વધારે દૂર જવા આગળ વધ્યો.

જોણે પોતાનો સરસામાન સંભાળવા માંડ્યો. સરસામાનમાં બીમું શું હતું? એક અત્યંત નાનકડી, કાળભેરવની એની પૂનમૂર્તિ હતી. એક દોરી લોટો હતો. ખલે નાખવાનું એક ઉપવસ્ત્ર હતું. પોતાની નામસુદાની એક વિટી હતી. અને એક નાનકડું પોટકું હતું! સઘળાંની ગંઠડી કરીને જોણે જવા માટે પગ

ઉપાડ્યો! પણ આ...હા! એ પળ અને એ પળ! હે શિલ્પી એની એ વેદના તું ભાઈ! તું, પથ્થરમાં રેઠ્ઠે! મારું એ ગળું નહિ! પણ એ જતો હતો ક્યાં? કોણ બાણે ક્યાં?

ફર ફર ફર, જે રસ્તે આ આકેમણ કરનારાઓ પાછા ફરી રહ્યા હતા, એ રેતીરસ્તે ફર ફર, કોઈક રીતે એમને રફેદફે કરવા! અને એમ કરતાં પકડાઈ બાથ પોતે તો? તો જીવતી સમાધ લેવા! જલસમાધિ એ તો વૈભવ હતો. આ તો મા ધરતીની સમાધ!

એ બાણે હવામાંથી આવતો હૈરવી ડમરૂ નાંદ સાંભળતો હોય તેમ અવશ જેવો આગળ વધ્યો, એ એકલો હતો સામે હબરો હતો છતાં—એણે એક પગઠું આગળ ધર્યું અને હઠતાથી આગળ પગલાં ભરતો જ ગયો.

[૫]

હે સોમનાથના શિલ્પી! તારે આ તરુણની પ્રતિમા ત્યાં મૂકવી છે. જેવા તેવાની નહિ. જે કાંઈ રિદ્ધિસિદ્ધિ હોય તારી, તે આજ હવે ખરથી નાખજે ભાઈ! આવો સમો ફરી ફરીને તને નહિ મળે.

પણ હે શિલ્પી! તું તે આ વીરની કંઈ પ્રતિમાને ઘડશે ને કંઈને નહિ ઘડે? એના જીવનની કંઈ પળ આપશે ને નહિ આપે?

એ જીવન છોકરાએ, કનક અને મોક્ષિકનાં આબુખણેથી ભરેલો, અમૃતના જીવનઝોત સમો, રૂપ ને રૂપથી મઢેલી પોતાની જીવન પત્નીનો, મહાપ્રેમના પ્રતીક જેવો, રસભર્યો હાથ, એ મધરાતે ધીમેધી પોતાની છાતી ઉપરથી ઉઠાવીને, ફૂલશાખામાં ઢાળી દીધો, ને પછી પોતે મહાત્યાગની ધડીએ, ભગવાન તથાગતને

મળેલો એવો, એક છેલ્લી નજર નાખવાનો આશ્વાસની સંતોષ પણ લીધા વિના, બધારે આંધી નીકળ્યો, ત્યારે સોમનાથ ભગવાનના જાડિત મંદિરના વેરણુછેરણુ પડેલા ભગ્ન પથ્થરોને પણ, બાણે કે કાવ્યવાણી ફૂટી નીકળી! એમાંનો હરેકે હરેક પુલકિત હૃદયે આનંદવાચા ઉચ્ચારી રહ્યો કે ધન્ય છે! સેંકડો ને હજારો માંથી તને એકને, હૈરવી વેરધોષની રુદ્રવાણી સંભળાણી માટે તને ધન્ય છે! રે પૂજારીના તરુણ પુત્ર! ધન્ય તો તને છે!

એ વાણી સાંભળીને સાનંદાશ્ચર્ય થઈ ગયેલા એ હર્ષ રોમાંચી વીરની પ્રતિમા તું ત્યાં મૂકશે કે તે સંધ્યાટાણે, ભગવાન સોમનાથના ઉન્મત્ત મહાસાગરને નિહળતો, એ ત્યાં બેઠો બેઠો, પોતાના હૃદયના રાખ ઢગલામાં જળતા સ્ફુલ્લિગને જોઈ રહ્યો હતો, એ પ્રતિમા ત્યાં મૂકશે કે પછી તારા અંતરમાં એની કોઈ અનોખી પ્રતિમા બેસી છે?

પણ હે શિલ્પી! આ નીલકંઠ—એને અનામીને આપણા આત્મસંતોષ ખાતર હવે કાંઈક નામ જ આપોને, એણે પણ વિપપાન કર્યું હતું નાં—આ નીલકંઠ જે પળે, સેંકડો ને હજારો ગાઉને અંતરે, કોઈક ઠેકાણે દૂર મસ્કરીઓ, ખુનામસ્કી ભરેલી આંખો, લયકર ઉપહાસો અને કાતિલ ઝેર ભરેલા ધિક્કાર સખૂનેની વચ્ચે, પોતાની જાનને, ધીમે ધીમે રણુરેતીની દયાહીન લોમાં જીવતાં જીવત લંઠારાઈ જવાનું અનિનિશ્ચિન ભાગિ નિડામી રહ્યો છે, અને છતાં પોતાના દેશ ઉપર આકૃત લાવનારાઓને રફેદફે કરી નાખવાનો વગ્ગર નિશ્ચય કરે છે, અને વિદ્યાસલાતના મહાવિપત્તિ પાન કરીને, રણુભોમિયો અનવા નીકળે છે,

હે શિષ્યો! હાઈ! જો તારાથી જાને તો ની લક ઠની, એ પળની મનોવેદના દર્શાવતી, એક ભવ્ય ને લૈશ્વીર્ય્ય એવી પ્રતિમા આપજે! એ પળની! એવી એક પ્રતિમા આપજે હે કલાધર!

અને એને તું ત્યા સોમનાથના દ્વારે મૂકજે!

એની આખમા તું ભલે ભગવાન ત્રિલોચનનો વજ્રર અગ્નિકુક ઠાલવે, પણ એના મો ઉપર તો સોરઠી સોમનાથને નિહાળી રહેલા ભક્તજનની આતુરતા છવરાવી દે જો!

હે શિષ્યો! તું આ એક પ્રતિમા-સોમનાથના પૂજારીના જુવાન છોકરા ની લક ઠની પ્રતિમા-જરૂર આપજે! જરૂર કઠારજે, હે કઠારણાધિરાજ!

એ પ્રતિમા વિનાની તો તારી લભામ પ્રતિમાઓ અર્થહીન થઈ જાશે!

હે શિષ્યો! જ્યા સુધી આવે, કાંઈ ને

કાંઈ કૃતનિશ્ચયી, લૈરની સ્વરૂપને સધરનારે, પોતાની ભતસમર્પણની મહાકથા વડે, સત્યના જીવનજળને પ્રાણ આપતો જુવાન આત્મા નીકળતો રહેશે, ત્યા સુધી તો આ પૃથ્વી ઝલભરા સોઢાશે!

હે કઠારણાધિરાજ! તું સોમનાથના આ મહામાનવને ત્યા મૂકજે! મૂકજે! ત્યારે જ કાંઈ કવિજન ગાઈ શકશે,

‘જ્યા સિંહણ નિજ સતાન, ધવરાવે જાળે
જ્યા સાગર ઉછળે નીર, માતીની પાળે
જ્યા પ્રેમભક્તિના ગાન, ભક્તજને ગાયા
જ્યા સ્થળ સ્થળમા ઇતિહાસ, રૂરના સોઢાયા!

જ્ય હો! સોમનાથના પૂજારીના, એ
ભતસમર્પણી, વૈરશુદ્ધિ કરનારા, વીર તરુણ
પુત્રક ની લક ઠનો!

* આ નીલકંઠની આખી કથા શ્રી પૂર્ણતુના
અનિલ ભીમદેવ માં આવે છે ‘અનિલ ભીમદેવ
હજી લખાય છે એનું ઐતિહાસિક સંશોધન ચલુ છે

આવા બાપક સત્યનારાયણના અત્યંત દર્શનને સારુ જીવ માત્રની પ્રત્યે અત્યંતવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યમતા છે અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની જાહાર નથી રહી શકેતા તેથી જ સત્યની આરી પૂજા અને રાજમારણ્યા એવી ગર્હ છે ધર્મને રાખ્ય પ્રશ્નજીની સાથે સબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને બાણ્યો નથી એમ કહેતા અને સંકાય નથી થતો

ખંડ પહેલો : સત્ તમારાં ત્રત અમારાં

દરરક

પ્રકરણ ૮મું

સાંકડી શેરીમાં હંસા જવું સામે તીર

રો

દિલીએ અમળાઈ જતા હૃદયે કાળજ

વાંચે

હમરીબાગ જેઠ.

પ્રિય રૈહિલી,

હું બહીં શા માટે બાબો છું તે-પછી લંબાણથી લખીશ ત્યાં વખતસર પહોંચવા જ નિહાળ્યો હતો. પણ ધર્મસંકટ આવ્યું-માગ પગમાં બેઠી પડી ચૂકી; આ જોલની બેઠી વૂટે પણ જે ધર્મસંકટમાં હું આવી પહોંચે તેમાંથી એક કોણે ધરા કે સળંગ એકથી હકામ તેવું નહોતું. જો મેં એમાંથી છટકવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો ઊંચકું બાપાનું સંસ્કારવાવણ લગવું ગણત. અત્યારે તો એટલું જ કહું કે એક દીપ-જેઠને એલવાઈ જતાં મેં ખચાવી છે.

બાપા ગયા એ વાંચીને હું શું બનુભવી રહી છું તે ક્ષેત્રી રીતે લખું? હવે તારી એકલ સ્થિતિ કલ્પતાં અંતર વલોવાઈ ગય છે, પણ દિશ્મત હાર્યો નહિ આશે. હું ને તું એવા પુરુષનાં સંતાન છીએ કે જેને જીવન અને મૃત્યુ બંનેએ વંદના કરી છે, એ હકીકતે આપણને ટટાર કંવા બોધ્યે-ભલે બને ત્યાં હોઈએ.

આ ધાતથી માણસ પડી ગય છે એ વાત ખોટી છે. આધાતથી તો માટી પડે છે, માણસ તો પ.પથી જ પડે છે. આપણે આપણની પૂરવ છાયામાં જીવાં છીએ. આપણે ખમ રહેવું પડશે.

આ છતાંએ જે વાત મારે તને ખાસ લખવી છે તે લખાતી નથી; મન કેવું છે? વલખાં ચાંચાં વિના એનાથી રહેવાતું જ નથી. ત્યારે વાત કડું. તું ગલરાતી નવિ તારી જ મને ચિંતા છે, પણ એટલે જ આ લખું છું.

તું જાણે છે કે મને જ્યોતિષનો શોખ છે, કાકતાલીય કે ગમે તે ન્યાયે એમાં સાચું પાતું જોયું પણ છે. અગિયારસની રાત હતી-હું પહર ચારવા ગયો હતો. આકાશના તારા સામે જોતો વિચારતો હતો કે નિર્મળ અજકાટ દોનામાં વધારે છે? તારામાં કે એનામાં વધારે છે? મનમાં મનમાં ધરમાં લાવવાની ચીજોની યાદી કરતો હતો-ત્યાં નરશી કાકાએ આવીને કહ્યું, “માઈ માન તો તું લગનને વિચાર માંડીવાળો. બેમાંથી એક જણ લગન પછી દેંકગણામાં ને હો તેવો આ થોગ છે.”

શુ થયું હશે મને વિચાર કરી જોજો. મને મોતની ખીક હતી તો લાગી નથી. બહીં પણ આ કોર એકાન્ત કારાવાસમાં મને કશી જ યાદ સતાવતી નથી-માન તું એકલી હો-વિધવા થઈ હો-એ કલ્પનાથી જ હું હનુદિ બની જઈ છું. એટલે વાત સાંભળી ચાલું કુઃખવા માંડ્યું. ઘેર આવીને ધર્મ ગયો. કાંધમાં સાંભળ્યું તો નરશીમહેતા-મારી સાથે જે વાત કરી હતી તે જ વાત બાપાને સમજાવતા હતા. “દિખી-પેખીને શા સાર આવું કરવું? બંને જીવતા હશે તો એકબીજાનાં મોં તો જોશે.” પણ બાપા તો મક્કમ હતા. એમણે તિથિ પણ ક્ષી દીધી. પણ મહેતા તો કહે: બાપા તમે એ તિથિએ લગન કરાવી શકો તો સારું. હું ધાખજો ફાવીને બેઠો ધર્મ ગયો. આપણા ઉપર કાંઈક પડવાની તૈવારીમાં હતું-હું કેમ સ્વપ્ન રહી શકું?

બાપાએ તો એને કહ્યું-મને નેશમાં વિશ્વાસ નથી-કર્મમાં છે. પણ મેં એટલું નકશી ક્યું? કે નરસિંહ મહેતાની આ ખીજ વાત સાચી પડે તો પહેલી પણ સાચી પડે એમ માની આ લગનના વિચારમાંથી દટી જવું.

ચાજો એ જન્મું છે.

મારો ધર્મ શું? મનોબળના પ્રયંસ વાવા-ઓમાં ને ઉદ્ધાપાત વચ્ચે પણ મને આકેતસ્યક અવાજ સંભળાય છે. આ-ન યાય-આમાંથી બટકવું જોઈએ. આટલી સાન દેશણે રાખવા માટે

હે શિદ્ધી ! ભાઈ ! જો તારાથી જાને તો નીલકંઠની, એ ખજાની મનોવેદના દર્શાવતી, એક ભવ્ય ને ભૈરવીરમ્ય એવી પ્રતિમા આપજો ! એ ષળની ! એવી એક પ્રતિમા આપજો હે કલાધર !

અને એને તું ત્યાં સોમનાથના દ્વારે મૂકજો !

એની આંખમાં તું ભલે ભગવાન ત્રિલોચનનો વજ્રવર અગ્નિકુંડ ઠાલવે, પણ એના મોં ઉપર તો સોરઠી સોમનાથને નિહાળી રહેલા ભક્તજનનો આતુરતા છવરાવી દેજો !

હે શિદ્ધી ! તું આ એક પ્રતિમા-સોમનાથના પૂજારીના જીવાન છોકરા નીલકંઠની પ્રતિમા-જરૂર આપજો ! જરૂર કંઠારજો, હે કંઠારજી !

એ પ્રતિમા વિનાની તો તારી તમામ પ્રતિમાઓ અર્થહીન થઈ જાશે !

હે શિદ્ધી ! જ્યાં સુધી આવો, દેહ ને

કોઈ કૃતનિશ્ચયી, ભૈરવી સ્વરૂપને સંધરનારો, પોતાની ભતસમર્પણની મહાકથા વડે, સત્યના જીવનજીવને પ્રાણ આપતો જીવાન માત્રા નીકળતો રહેશે, ત્યાં સુધી તો આ પૃથ્વી યત્નભરા સોહાશે !

હે કંઠારજી ! તું સોમનાથના આ મહામાનવને ત્યાં મૂકજો ! મૂકજો ! ત્યારે જ દેહ કવિજન ગાઈ શકશે,

‘જ્યાં સિંહજી નિઃસંતાન, ધવરાયે જાગે
જ્યાં સાગર ઉછળે નીર, મોતીની પાળે,
જ્યાં પ્રેમભક્તિનાં ગાન, ભક્તજને ગાયાં
જ્યાં સ્થળ સ્થળમાં ઇતિહાસ, ધરના સોહાયા !

જય હો ! સોમનાથના પૂજારીના, એ ભતસમર્પણી, વૈરશુદ્ધિ કરનારા, વીર તરુણ પુત્રજ નીલકંઠનો !

* આ નીલકંઠની આખી કથા શ્રી. પૂમોત્તમ ‘અનિત ભીમદેવ’માં આવે છે. ‘અનિત ભીમદેવ’ હજી લખાય છે, એનું ઐતિહાસિક સંશોધન ચાલુ છે.

★

‘આવા વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવ માનવી પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે, અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજન અને રાજકારણમાં જેવી ગઈ છે. કર્મને રાજ્ય-પ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર કર્મને જાણતો નથી, એમ કહેતાં અને મીઠાચ નથી થતો.’

ખંડ પહેલો : સત તમારાં તત આમારાં

૬૨૬

પ્રકરણ ૮મું

સાંકડી શેરીમાં હંસા બહુ સામે તીર

રો

હિલ્લીએ અમળોષ જતા હૃદયે કાગળ વાંચ્યો.

હાનરીખાજ ભેદ.

મિથ રોહિણી,

હું અહીં શા માટે આવ્યો છું તે પછી લેખાણથી લખીશ. ત્યાં વખતસર પહેંચવા જ નિકળ્યો હતો. પણ ધર્મસંકટ આગળ-માગ પગમાં બેઠી પડી ચૂકી; આ જોઈને બેઠી તૂટે પણ જે ધર્મસંકટમાં હું આવી પહોંચ્યો તેમાંથી એક ડોઝ યાર કે સહજન એકથી હંકાય તેવું નહોતું. જો એ એમાંથી છટકવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો ઊંચકું બાપાનું સંસ્કારવાવણુ લગભગ મળ્યું. અત્યારે તો એટલું જ કહું કે એક દીપ-જોડને એકવાર્ષ જતાં મેં ખચાવી છે.

બાપા ગયા એ વાંચીને હું શું અનુભવી રહ્યો છું તે કંઈ રીતે લખું? હવે તારી એકલ સ્થિતિ કલ્પતાં અંતર વસોવાઈ જાય છે, પણ દિગ્ભ્રમ હાથે નંદિ આશે. હું ને તું એવા પુરુષનાં સંતાન છીએ કે જેને જીવન અને મૃત્યુ બંનેએ વંદના કરી છે, એ હકીકતે આપણને ટટાર કરવા બોધ્યો-લાલે ગમે ત્યાં હોઈએ.

આ હાતથી માણસ પડી જાય છે એ વાત જોડી છે. આહાતથી તો માઠી પડે છે, માણસ તો પ.પથી જ પડે છે. આપણે આપણની પૂરવ છાયામાં જીવાં છીએ. આપણે ખરા રહેવું પડશે.

આ છતાંજે જે વાત મારે તને ખાસ લખવી છે તે લખાતી નથી; મન કેવું છે? વજ્રખાં માર્યાં વિના એનાથી રહેવાતું જ નથી. ત્યારે વાત કડું. તું ગભરાતી નવિ તારી જ મને ચિંતા છે, પણ એટલે જ આ લખું છું.

તું જાણે છે કે મને જ્યોતિષનો શોખ છે, કાકતાલીય કે ગમે તે ન્યાયે એમાં સાચું પાતું બેસું પણ છે. અગિયારસની રાત હતી-હું પહર ચારવા ગયો હતો. આકાશના તારા સામે જોતો વિચારતો હતો કે નિર્મળ ઝળકાટ દોનામાં વધારે છે? તારામાં કે એનામાં વધારે છે? મનમાં મનમાં ધરમાં લાવવાની ચીજોની યાદી કરતો હતો—ત્યાં નરશી કાકાએ આવીને કહ્યું, “માઈ માન તો તું લગનને વિચાર માંડીવાળ. બેમાંથી એક જાણુ લગન પછી દેવકાળામાં ને હો તો આ શોગ છે.”

શુ થયું હશે મને? વિચાર કરી જોજો. મને મોતની ખીક હતી તો લાગી નથી. અહીં પણ આ કોઠર એકાન્ત કારાવાસમાં મને કશી જ યાદ સતાવતી નથી—માત્ર તું એકલી હો—વિધવા થઈ હો—એ કલ્પનાથી જ હું હનુદ્ધિ બની જાઉં છું. એટલે વાત સાંભળી માયું દુઃખવા માંડ્યું. ઘેર આવીને સૂઈ ગયો. ઊંઘમાં સાંભળ્યું તો નરશીમહેતા—મારી સાથે જે વાત કરી હતી તે જ વાત બાપને સમજાવતા હતા. “દેખી-પેખીને શા સારૂ આવું કરવું? બંને જીવતા હશે તો એકબીજાનાં મોં તો જોશે.” પણ બાપા તો મક્કમ હતા. એમણે તિથિ પણ કહી દીધી. પણ મહેતા તો કહે: બાપા તમે એ તિથિએ લગન કરાવી શકો તો સારું. હું ધાખળો ક્યાંવોને બેઠો થઈ ગયો. આપણા ઉપર કાંઈક પડવાની તૈયારીમાં હટ્ટ-હટ્ટ કેમ સહ રહી શકું?

બાપાએ તો એને કહ્યું—મને જેવમાં વિશ્વાસ નથી—કર્મમાં છે. પણ મેં એટલું નકામી ક્યું કે નરસિંહ મહેતાની આ ખીજ વાત સાચી પડે તો પહેલી પણ સાચી પડે એમ માની આ લગનના વિચારમાંથી દટી જવું.

આજે એ જન્મું છે.

મારા ધર્મ શું? મનોજયના પ્રયત્ન વાવા-એમાં ને ઉલ્કાપાત વચ્ચે પણ મને આક્રમક અવાજ સંભળાય છે. આ—ન યાજ—આમાં—અટકવું બોધ્યું. આટલી સાન દેશણે રાખવા

પણ મારે ભયવાનનો પાઠ માનવો જોઈએ આ કારાવાસમાં નાખવા માટે પણ એ જ નિયતનો આજે અહેશાન માનું છું કારણકે જો હું ત્યાં પહોંચ્યો હોત—તો ખાપાના આવા આઘાત પછીની તારી મુખરેખાએ મારી સાન ને દહતોને ટકવા ન દીધાં હોત આજે આ ધડીએ પણ તારા એ મોતી ક પના કરતા મારા મન ૧૨ ચાપેની ચિન્તા ખસવા માટે છે પણ થોડા દિવસના સુખને માટે યદને તને યાચન હું ખસાગરમાં ધેવવા જેટલો અધકામી હું નથી. મારો પ્રેમ મનોહર ફૂલ જેવો નથી કે જે મનારે ઊંચે ને સજે ડોક ઢાળી કરમાઈને ખરી પડે મારો પ્રેમ તો અનત આકાશ ને સદનરીનાધરિત્રી સમો છે એણે તો આપણું વેઠવું ને સર્જવું એ જ ધર્મ છે. પણ આકાશ ને પરિસ્પર્શ ના મેકે એક નથી એકની વચ્ચે પ્રચ્છ દરિયો ઘુન્નવે છે પુરુષાર્થ વડે સેતુન ધ કરવાનો છે તે પુરુષ થઈ તારી પાસે ગઈને થાય તેવું આજે દેખાવું નથી મોહમાં એવી બધી બીક તો તો મારા હાથે જ મા મો સર્વનાથ થાય એટલે આ જેનમાંથી તો થોડા વખનમાં છૂંટીશ પણ એ તરફ આવવાનું મન નથી ક્યાંક દૂર ચલ્યો જમ્મશ, ક્યા જમ્મશ તે તો નક્કી નથી પણ જ્યાં મને તારી પાસે રહેવા છતાં ચિન્તિત ન થવાની તાકાત સાપડશે ત્યા જમ્મશ આણુ સ્થળ નહિ મળે તેવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી પૃથ્વી બહુરાના છે, ખૂણેખાતરે કોઈ ને કોઈ પાયા જ દશે બાપા હતા જ ને ?

સાંજ ઘણું મજા છે, મારી ઝોરડીમાં અધાર આવે છે, પણ મારા અતરંગો દીવો તો સ્થિર જોને જશે છે, ને તેવો જ સ્થિર, નિર્મળ, તેજ નીરવો બીજે દીવો હું દૂર દૂર ની વાડીના અધૂરા રહેલા મકાનમાં પણ જોઈ શકું છું

હું કબૂત કરે છું કે કોઈકવાર દિવસો મહિના જેવા લાંબા લાગશે ને રાત્રિઓ વર્ષો જેવી લાંબી થઈ જશે પણ આપણે ફટકિયા મોતી નથી કે ધણના ધાંથી ફરી જઈએ—આપણે સાચા નવલખા મોતી છીએ—નવલખા

સાચોસાચ એક બીજી વાત પણ કરી દઉં હાથ તો છે કે પાડો એક દિવસે આવીશ તું એ વખતે નાહીને બીનાવલો કપડા સૂકવતી હોયશ એક મે વાછગડા તારી આણુનાણુ ફરનાં દશે આપણી મોરસલીની ઘટામાં ચઢીએ—પોપટો બોતતા દશે તારી સાથે મધુ ધસવા આવતી વાછીને તું હસીને થોભી જવા કહેતી હમ્મશ, એ હાસ્યને નીચે પાડું અગાવી ઝીલી લેવા હું આવોશ, આવોશ પણ સજાવ છે કે ન પણ આણુ સજાવ છે કે ક્યાંક રોમ કે અક સ્માતથી મારે જવાનું પણ થાય પણ એ વખતે મ હું તો એક જ વસ્તુ ધ્યાનમાં કે તારે હસ્ય ને નિર્મળ તેજ ન વીનાવ તે રીતે જ જીવન મે કાળે-જે પ્રેમ બધે છે તે મોહનું હમ્મશ છે એટલે આજે કે કાલે મે તને બાધી રાખી છે, ને મુક્તિના માતલની અડે મારો ઝોછાયો આવે છે એવી કમ્પનાય મને મને ત્યાં સુખી થવા નહિ કે એટલું ટેકેને કહી શાણુ

શહિબી આગળ વાચી ન સજી એની બાંબાળથી આસુની ધારાએ વહેતી હતી, પણ કોના મો ૧૨ મોરવનો જગહળાટ હતો

x x x

રાત્રે અતેકવાર કાગળ લખ્યો ને ફાડી તાપ્યો. કેટલીયે છેકમ્મસ કરી છેવટે લખ્યું

“તમે નહુ જીવે ચઢતી પણ એવી રીતે હું કેટલોક વખત આકાશમાં રહીશ તમે એકવાર અહીં આવો પછી આપણે નેકો કરશ બાપા મયા ને તમે પણ તમે સોજે મરુ શું ધાણું છે ? જારે જ્યેતિષ ! મોતથી હું બીલી નથી—વિયોગથી બીક છું આપણે સાથે હોઈએ ને મોત આવે તો એ નહિ બીનગતી થકે પણ આજે તો દિવસમાં વીસવાર અશુભની ચકા મને ફકડાવે છે

ને મુક્તિની વાતે સારી કહી હું તો મુગિત ન માયુ—માયુ જનમોજનમ અવતાર રે ! જેવી સાદી છું શું લખું ?

અનન્દા ન જાવે
નયણે નીદરા હરામ

ચોક્ક લખ્યું ઝાઝું કરી વાંચ્યો, ને જવાબ
હત લખ્યો.”

કાગળ નાખી દીધા પછી શેઠિણીને થયું કે એને
લખવાનું હતું તે બધું તો રહી ગયું. પણ ટપાલ
નીકળી મળે હતી.

થથા દિવસે પછી કાગળ આપ્યો.

પ્રિય શેઠિણી,

તારો કાગળ રખડતો રખડતો બહો મળ્યો.
મોઢો મોઢો પણ મળ્યો તે સારુ ઈશ્વરને પાઠ માનવો
જોઈએ. તને કાગળ લખ્યા પછી મેં કેટલોયે વાર
મારા વિચારને ફરી ફરીને તપાસી જોયો છે. પણ
તું કહે છે એ દિશામાં આવવાની હામ ચાલતી નથી.
અર્થાત્ લોકોનો વિશ્વાસ કરવો મુશ્કેલ છે. ને બહો
તો લોકોને ગંધ લીધી છે. ખરેખર બાપાના અવસાને
મને મોકાવી દીધા છે. કોટાનોકાટિ જોજન દૂર પડેલા
આકાશના તારાઓની મનુષ્યના કાંઈ પર કબ્જી રીતે
અસર થાય છે તેનો ખુલાસો હું કરી શકતા નથી.
પણ આપણે બધા ખુલાસો થાય પછી જ પગલાં
મૂકીએ તેવું થોડુંજ છે. નરસિંહ મહેતાએ બાપા
વિષે કાખેહું તે મને તે કારણે સાચું પડ્યું. તારા
વિષે હવે જોખમ યોડવા તૈયાર નથી. એક દોષ પણ
જો એવો સંભવ હોય તો પણ નહિ. મચરી એનાં
ખ્યાલને ખાદ જાય છે એ વાત સાચી, પણ માણસ-
જાતે એનાં કરતાં થકી પ્રગતિ કરી છે; મારાથી
મારા જ પ્રિયને નહિ ખાદ શકાય.

મારા મનમાં એમ હતું કે તું મને જન્મ તિલક
સમો કાગળ લખ્યો. તું તો બેઠકી મને બોલાવે છે.
બાપા જતાં તું એવી થઈ જા તોમી નવાઈ નથી.
પણ મને શું ઓછું દુઃખ થયું છે? મારા મનમાં
બળાને વેરાન થયું છે તે તું જો તો છળી મરે; પણ
બાપાએ જેમ વેરાનમાંથી વાકી કરી તેમજ આપણે
આ વેરાનમાંથી વાકી કરવાની છે. મારું મન તો
સાક્ષી પૂરે છે કે એ યસો જ. કયે દિવસે તેની મને
ખબર નથી.

ને વૈધવ્ય કરતાં વિચાર વધારે દુઃખકર છે
ખરે! તું સ્વસ્થ મને જરાક વિચારી જોને.

તારો હું કેટલો ત્રણી છું તે કયા સપ્તેમાં
કહું? જે અસરમાં કેટલી મીઠાશ હારી છે તે આજ
સુધી બાપનું નહોતું. હું વાકીયા આપ્યો. ત્યારે મોઢો
ને બેપરવા હતો. બાપાને સંગે તો મને નહું જીવન
આપ્યું છે, પણ એ જીવન તું ન હોત તો પાંચરત
જ નહિ, તને ખાતરીપૂર્વક હું કે જે અતેક વડવા-
ધર્મો આપાથી પાંચરસો તેની માટે માટે તું હતો.

તું કહીશ પણ જ્યાં વલોણું શો, ખપનાં!
જે માથે જતું નહિ તેની દ્રવ્ય પૂછરી શા સારું?

શેઠિણીએ આ કાગળનો તરત જવાબ આપ્યો

“તમે બાટલા બીરુ કેમ થયા છો તે મને
સમજાતું નથી. બાપાનું મૃત્યુ જોશીએ ન જોયું હોત
તો પણ ન થયું હોત? ને લગન થવામાં શું બાકી
રહ્યું છે? આજણ આવીને જે મત્રો મેલે ત્યારે
આપણા લગન થાય ખરું? એ તો કેહાડે, કષ્ટ લીધું
થયું છે એની જોશીનેય ખબર નહિ હોય ને તો તો
હું ને તમે તરત મરીપરવારવાનાં. તમને બપ હોય
તો ભલે જે વરસ-ત્રણ વરસ જુઓ, ને તે પછી
આવળે-આરે મન લગન થવાનાં નથી, થયાં છે.
મૃત્યુના ભયે જિંદગીભર ભાગતા રહેવા કરતાં મૃત્યુ
સાથે જ ઝંખડી લેવું સારું—તમે ઠેર ઠેર કાણું
માંડતા જિંદગી પસાર કરો ને હું બાકી આપાને
છાંચે બેસી રહું તેવો જીવન તમને કરવો કેમ મને
છે? તમે એકતાર બહો આવો.”

શેઠિણીએ દિવસો સુધી-મહિનાઓ સુધી રાંઠ
જોઈ, પણ કશો જવાબ ન આપ્યો. જાણે અનંત
સાગરમાં કાંકરી ફેંકાઈ ગઈ. એને એક-બેવાર કાગ-
ળના છેલ્લા સરનામે જઈ આવવાનું મન થયું પણ
એની હિંમત ન ચાલી. શા સારું નહિ ગઈ? એના
મનમાં પણ જોડે જોડે સત્યકામની વાત સાચી
હોય તેમ લાગતું હતું? જે વાતાવરણમાં એ બેઠકી
હતી તે એને વખતે શા... તેમજ જોડે જોડે

કહેવું હતું ? રખેને સત્વકામ કહે ॥ તેવું જ પાછ-
ળથી ચાપ તો પોતાને પોતે સુઝા આપી ન શકે
તેવો ભય હતો ? કે એને જો હતાવળ નથી તો મને
થુ છે તેવું અભિમાન હતું ? સંભવ છે કે ત્રણે
વરતુઓ સાથે સાથે હોય. માનવી મનરસાપણ અણ-
શોધ્ય છે; પૃથક્કરણ ક્યાં પછી પણ એનો પ્રદેશ
એટલો ને એટલો જ રહી જાય છે. શૈલિણી સત્વ-
કામને ઠંખતી હતી, ખેંચવા માગતી હતી, પણ
એના પોતાના પગ પણ પ્રેમની પોચી ધરતી પર જ
હતા ને, એનો પ્રેમ પણ અંદરથી સત્વકામને ન
ખેંચવાનું કહેતો હતો. એટલે એક બે વાર એની
પાછળ જવાનો સામાન તૈયાર કરાવ્યો ને પાછો
હોવાની નાખ્યો. ક્યાં જવું એણે ? કોને ખેંચવું ?
ને ખેંચ્યા પછી પણ જો હાથમાંથી કોઈક ખેંચી
જવાનું હોય તો શા સાફ આ બધી દોડધામ ? ધડકા
મારીને જાણે દિવસને કાઢતી હતી. ખાવાનું ભારતું
નહોતું કામ થતું નહોતું, આંખો નહીને પેલે પાર
જમ્યા કરતી-વચ્ચમાં વચ્ચમાં અસીમને છેડે જાણે
ખોડાઈ ગઇ હોય તેમ સ્થિર થઇ જતી-ચાલ કરવાનું
મન નહોતું થતું, અરે બે ડમલાં ખસવાની પણ
શરીર ના ભણતું-મન કહેતું-“જહુ સરખું જ
છે ને ?”

એક દિવસે બપોરે અરજીના માંદા હોકારને
તે જોવા જતી હતી. ત્યાં રસ્તામાં ટપાલીએ કામળ
આપ્યો. કામળ ધણી હાપ ખાઈને આંખો હતો-
અક્ષર પણ કોઈ અનુદવાના હતા; ઉપર અણખ
લખ્યું હતું-કોઈકવાર દૂરના સપાઓ એને આવા
પ્રસંગે સંભારતા-એવું કાંઈક હશે એમ ધારી એણે
કામળ ફેડ્યો; કારીના કાંધ અન્નઞ્ચત્રમાંથી કામળ
લખ્યો હતો-એવું હદય રૂંધવા માગ્યું.

ભાગિની,

“વિધિની એ વિચિત્રતા છે કે તમને પહેલો જ
વાર કામળ લખ્યું છે ને તે કઠોર સમાચાર આપવા
આ અન્નઞ્ચત્રમાં ઉઠવા છ મહિનાથી એક ભાઇ
આવીને” અર્ધમાગધી ને સંરૂંઠ ભાષા શીખતા

હતા. એમનું નામ સત્વકામ. હું એમને વિષે ખાસ
કશું જાણતો ન હતો. થોડા દિવસ પહેલાં એમને શીળી
નિકળ્યાં-કાશીની ગરમીનું થું પૂછ્યું ? શરીર પર વદ
મૂકે તેટલાંથે જમ્યા બાકી નહોતી. અનુદવા ને
અક્રિયન વિદ્યાર્થીઓની સારવાર કેવીક થાય ? પણ
હું કાંઈયાવાડનો એટલે એમની પાસે બેસી રહેતો
એ ભાગ્યેજ કાંઈક બોલતા. જીભમાં પણ શીળી
નીકળેલાં એટલે ફાવે પણ કેમ ? કોઈકવાર મારા
વરઘણેલા રાજમાં પણ ભજન માઠું એમ કહેતા.
કાલે મને કહે, “સુખદેવ-હવે આ અસહ્ય થતું જાય
છે; આંખો મધ લાગે છે. અંદર જાણે ચિતા સળગે
છે, માતા અંદર જીતયાં હોય તેમ લાગે છે. ભેંમડું
કશું સાઈમાડું” થાય તો નીચેના સરનામે ખજાર
આપજો-કે મારી બધી મિલકત એને આપતો જાઉં
છું ને મને થાદ કરીને જિંદગી મફત મિ ન ખનાવી
દે તેમ આજ્ઞા આપતો જાઉં છું. બાપાની બીજી
ધૃત્તિ અમદાવાદની હતી તે પણ થાદ આપું છું”
પછી કાંઈક લાજન બોલ્યા, પણ એ કું સમજાયો
નહિ. રાત્રે કાંઈક ઢીક હતું. મે લખેલું તે સાંભળીને
ખરાજર કશું ને પછી સૂઇ જવા કહ્યું. માધુરી
માગીને પગ દુઃખી ગયેલા એટલે જોધ આવી મધ.
સવારે જીડીને એમની ઓરડીમાં જાઉં તો ન મળે
અને ચારે બાજુ શે.ધખેળ કરી, પણ પત્તો ન
લાગ્યો બપોરે અમારા અધિપતિએ કહ્યું કે પડખેની
કાંટવાળીમાં ગંગામાં તથાતુ મુકાઈ મૂકાય છે. ને એ
સત્વકામ ભાઈનું છે...હું...”

શૈલિણીની છ.તીને મસ્તક સોંસરવી જાણે ગોળી
પસાર થઈ મધ, ત્યાં ને ત્યા અતીપાટ પડી મધ-
જાણે તપતા હતા. સાથીએ બધા બપોર મળવા
પોતપોતાની ઓરડીએ ગયા હતાં. ફાડીઆઓ એકાદ
એકાંત ખૂણે ભાત ખાતા બેઠા હતા-આજુબાજુમાં
કેમ ન હતું શૈલિણીએ પડતાં પડતાં જાણે આ
સમાચાર માનતી ન હોય તેમ કામળ દૂર ફાટી
ઠીસે હતો. એના હાત દોઢે ચડી ગયા હતા-આંખો
જાણે હાહાકાર પોકારતી હતી. સોથી પહેલાં એક
ગાય આવી, એ ચરીને આવતી હતી. રસ્તામાં

પેતાને માવશત કરનારીને જોઈ જીવી રહી. થોડી વારે અંજલુ લગત આવ્યા. એ બહેનને કેમ વાર લાગી તેની તપાસ કરવા આવ્યા હતા. શહિદીને રસ્તા વચ્ચે બેલાન પડેલી જોઈ એણે છુમરાણ કરી મજૂરોને બોલાવ્યા-ખાટલો મંગાવ્યો-ઓશરીમાં લઈ ગયા.

“હરિ હરિ-તે” શું ધાણું છે? કોક પ્રાણજનન દાસને કહ્યો, દાગતરને એ ઝટ બોલાવતા આવે.”

એક બે બાણી બાપમાં દોડ્યા. વાડીવાળાઓ ટોળે મળીને જુદી જુદી દવાઓ ચીંધતા હતા-કોઈક કુંગળી સુંધાવાની વાત કરતું, કોઈક જોડા સુંધાવાની વાત કરતા હતા, કોઈક ઘરમાં વિજાવતી દવાઓના કમ્પાઉન્ડ શીશોઓ પરના જૂંસાઇ ગથેલા યુગરાતી નામો ઉકેલવા મથતા હતા-ત્યાં થોડાગાડીનો

અવાજ આવ્યો.

“દાગતર સાહેબ આવ્યા.”

“શહિદીને અહીં જ રહે છે ને?” પૂછતાં એક સોળેક વર્ષનો કિશોર ગાડીમાંથી બેગ લઇને ઊતર્યો.

“આવો આવો, દાગતર સાહેબ.” અરજણે આમળ આરોને કહ્યું.

“શેનો કેસ છે? હું દાગતર નથી, હું તો અમદાવાદથી આવું છું.”

લોકોએ માગે આવ્યો-ખાટલા પર ટુટેલી કમલિની સમી શહિદી પડી હતી.

આવનારે શહિદી જીંધમાં હોય તેમ તમીને કહ્યું.

“મારું નામ અમ્યુલ, મારા બાપાએ અમદાવાદથી તમારા ખજર કાદવા મને મોકલ્યો છે.”

જૂનાગઢની લોકકાવ્યિત :

[લેખક રતુભાઈ કોઠારી: પ્રકાશક વેરા એન્ડ કંપની લિ. ૩, રાઉન્ડ બિલ્ડીંગ, કાલગાદેવી, મુંબઈ-૨, કિંમત રૂ. ત્રણ.]

જૂનાગઢમાં અલુતપૂર્વ કાવિ-ચર્ચ તેવું દર્શન આ પુસ્તકમાં લેખક સુંદર રીતે કરાવ્યું છે. કાલિયાવાડની કાપાપલટ જેને કારણે યમ, જે જન જયંતિ કાલિયાવાડના એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે વ્યાપી ગઈ તેનો પરિચય શ્રી. રતુભાઈએ આપણને આપ્યો છે.

ટૂંકા સમયમાં જૂનાગઢની ધરતી ઉપર એક એવો સંગ્રામ ખેલારો કે જેનું દસ્તાવેજ મહત્વ આજે આપણે સમજીએ છીએ. સમય કેટલીકવાર એવી જાણો મારીને દોડતો હોય છે કે નાનો માનવી ધણો પાછળ રહી જતો હોય છે.

કાલિયાવાડ અને હવે સૌરાષ્ટ્ર એક એવો ખમી-

વતો પ્રદેશ છે જ્યાં એના બાળકો સાગરની છાતી ઉપર ફેલા હોય છે. સાવજની બોડમાં ધૂમતા હોય છે. જંગલો ને પહાડોમાં રખડતા હોય છે, પાકૃતિક સંજોગોએ એને ખડતલ બનાવ્યો છે. અનેક સીમાડાઓમાં વહેંચાયેલી પ્રાચીન જીવવા મંદિર ધણો પરિશ્રમ કરવો પડતો.

જૂનાગઢની કવિતાએ ઇતિહાસને બદલી નાખ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના જીવાનોમાં નવો મહાનગીનો રંગ પુરાયો છે. વૃહોને જૂની આંખે ધણું નવું ભેદા-જાણવતું મળ્યું છે. એવા ચીર વાતાવરણને તાદરશ કરતું આ પુસ્તક અનેક પ્રાણલરી તસવીરોથી ભરેલું છે. જૂનાગઢની લોકવલ્લ અનેક રીતે અનોખી હતી.

આ પુસ્તક કવિ ને ઇતિહાસમાં જેને રસ છે તેવા દરેક ઘરમાં હોવું જોઈએ. આપણા જીવાનોના પસંદખનું આ એક વીરગાથ છે.

વિજ્ઞાની રાષ્ટ્રપિતા 'બાપુજી'

૩૦

મી જન્યુઆરી ૧૯૪૮ની, સંખ્યા ૭૧૧૧ના દિનિકામમાં એક કાળીઅધારી સંખ્યા બની ગઈ છે. આખા દેશનો જીવનપ્રકાશ બૂકઈ ગયો. સર્વત્ર અધકાર છવાય ગયો. એક અવિરોધી પાત્ર નવજુવાને ધડત્રમાં બાંધીછેને જોગોમાર કરી દારૂ કંઈ આપી દુનિયાએ અને દુઃખપૂર્વક એ સમાચાર સાંભળ્યા.

વિગ્નનીઓમાં બાપુજીની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ હતી માત્ર ભારતના જ નહીં પણ સમગ્ર દુનિયાના વિજ્ઞાનીઓને મહાત્માજી અર્વાચીન કામળના એક મદાન સંત પુરુષ તરીકે ખૂબ આદરપાત્ર હતા. તેમની પચોતેરમી વર્ષગંઠિ જન્મવતી વખતે વિજ્ઞાનીઓની વતી અજસિ આપતાં દુનિયાના એક મદાન વિગ્ન નશાભી પ્રોફેસર આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું હતું: 'કોઈ પણ જાનની બદારની સત્તા નહીં હોવા છતાં ગાંધીજી જનતાના નેતા છે. એમની સફળતાનો આધાર રાજ્યરમતથી કુનેડ જીપર નથી ટકતો. દિવ્ય સોસાઈ જીવરી જાય એવું એમનું બ્યક્તિત્વ જ એમને સફળતા અપાવે છે, તેઓ એક વિજયી સત્યવા છે, છતાં બળના ઉપયોગને એમણે હંમેશાં ઘૃષ્ટકોષો છે એમના અલ્પ એ અલ્પમાં નમ્રતા અને હૃદયપણ બરેલાં છે. એમણે એમની સમગ્ર શક્તિમળ એમના દેશવાસીઓના ઉદ્ધાર અને કલ્યાણ અર્થે ખરડ્યું છે એમણે યુરોપની મથાળાની સામે અદના મનુષ્યની કબજતા રજૂ કરી અને દરેક પ્રસંગે એ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ રહ્યું છે. બરિખની પેટીઓ તો કદાચ માનગે પણ નહીં કે આવે એક આત્મી આ પૃથ્વી પર પાકશે તો!'

ગાંધીજી સત્યના અર્કજ પૂજરી હતા. તેમના દરેક કાર્યમાં જિયા પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક રૂતિ હતી પોતાની આત્મકથાને તેમણે 'સત્યના પ્રયોગો'નું નામ આપી પોતાની વિજ્ઞાન-રૂતિ પુરવારકરી જતાવી છે. એ આત્મકથાની પ્રસ્તવનામાં બાપુજીએ લખ્યું કે: 'મારા પ્રયોગોને વિશે દુઃકષ્ટ પણ પ્રકારની સપૂર્ણતા આરોપનો જ નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેમ પોતાના

શ્રી. બંચી ગાંધી, વી. જનક પ્રોફે. જયંતીલાલ ડે. ઓશા, એમ જનક ડો. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ જનકી, વીજય ડે.

પ્રયોગો અનિશ્ચય નિયમસર, વિચારપૂર્વક અને ક્ષીણ વટથી કરે છે, છતાં તેમાંથી નિપજનનાં પરિણામે તે છેવટનાં અણવાનો નથી, અથવા તો એ એકદમ સાચાં જ પરિણામ છે એ વિશે પણ સાતક નહીં તો તટસ્થ રહે છે, તેઓ જ મારા પ્રયોગોને વિશે મારો દાવો છે...હા, એક દાવો હું અવશ્ય કહું છું કે મારી દૃષ્ટિએ એ ખરાં છે અને અમારે તો છેવટનાં જવા લાગે છે. કંઈકી નમ્રતાથી પાંચ દહતાપૂર્વક ગાંધીજીએ પોતાના પ્રયોગોના પરિણામોના વિશ્વાસ પ્રકટ કર્યો છે!

જેઓ ગાંધીજીના મહા સંપર્કમાં હતા તેઓ ખરતા જાણે છે કે ગાંધીજી પોતાના દરેક કાર્યમાં હૃદયદરહિત વૈજ્ઞાનિક રૂતિ ધરાવતા. વિચાર કે અનુગત સિધ્ધિના અને ખોટા વિધાનો તેમની પાસે કદાચ આવે તો તેઓ પૈર્ અમાવતા, તેમની પ્રતિભામાં આધુનિકતા ન દેખાતી, છતાં સત્યની શોધમાં તેઓ વૈજ્ઞાનિકોના જેવા જ સંશોધક હતા. એકસ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિપૂર્વક મોજેલા દધિમારો વડે જ તેઓ કામ કરતા. તેમની દરેક કામ-પ્રતિભા વિજ્ઞાનની મદદ લેતા તેઓ ચૂકતા નહીં. પરંતુ એ મદદ માનવીનું મનુષ્યત્વ હજીનારી ન હોય એવું ધ્યાન ગળ્યા.

આજે જગતમાં વિગ્ન નને માત્ર ગ્રેટેથી માત્ર આપનારા પણ જડી આવે છે. તેઓ તેનો સાચો ખોટો ઉપયોગ પણ કરી લે છે પરંતુ જીવનનાં અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતે અખતાર કરનારા મહાત્મા ગાંધીજી જેવા જૂજ મનો આવે છે.

આપણા વૈજ્ઞાનિકોને આ એક બોધપાક પૂરો પાડે છે. એમાંથી આપણને ખૂબ શીખવાનું મળે છે. આપણા વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉજાગરણ છે. હેમશ ત્રણ દશકાઓમાં આપણા વૈજ્ઞાનિકોએ ખૂબ પ્રતિભા સંભોગમાં પણ પ્રશંસનીય સંશોધનકાર્ય કયું છે

આ કાર્ય જોઈ કોટિનું હોવા છતાં દુનિયાના વિજ્ઞાન-જગતમાં તેને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા મળી શકી નથી. કારણ રૂપે છે. શ્રેષ્ઠ ગણ્યગાંધીમાં અપવાદોને બાદ કરતાં, આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેમજ સંશોધન કેવળ 'સત્યની ઉપાસના' તરીકે રહ્યા નથી. કારણ કે આપણા પરિણામોની બાબતમાં આપણે ગાંધીજીની માફક સ્પષ્ટ રહ્યા નથી. આપણે એ શીખવું જોઈએ કે વિજ્ઞાનની ઉપાસના સત્યની ઉપાસના છે અને તેમાં સ્વાર્થ તથા આંતરિક દ્વેષને જગ્યા નથી.

કોઈ પણ દેશમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો આધાર તે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ પર રહે છે. પંદરમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ની પૂર્વે આપણા દેશના વૈજ્ઞાનિકો પણ પરદેશી બંધનની શુભાશીમાં હતા. આને આપણે શુભાશીમાંથી મુક્ત થયા છીએ એ આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના પ્રયત્નોનું ફળ છે. એ મહાન પ્રયત્નોના સ્મારક તરીકે સર્વોત્તમ કાર્ય એ છે કે આપણે આપણી નવી પરિસ્થિતિની જવાબદારીઓ સમજીએ અને એ સત્યના પરમ ઉપાસકનું અનુકરણ કરી આપણી પ્રિય જનમજૂમિની ઉન્નતિ અર્થે દંભેશ પ્રયત્ન કરીએ.

કાઠિયાવાડમાં કોલસો નીકળવાની શક્યતાઓ

પણ બાલુ રત્નાકરથી વીંટાયેલો, કુંગેરા અને નદીઓથી ગળિયામણો, ખેતીએ ફળદ્રુપ કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ ખનિજો પણ સમૃદ્ધ છે. તેની ધરતીના પેટાણમાં અનેક ખનિજ પદાર્થો સંતાયેલા પડ્યા છે. સોનું, લોહું, ત્રાંસુ ઇત્યાદિ ધાતુઓની ખાણો હોવાની શક્યતા છે. કાઠિયાવાડનું વૈજ્ઞાનિક ઉદ્યોગીકરણ ચાલે તો ત્યાં અનેક ઉદ્યોગો ખીલવી શકાય તેમ છે.

કોઈ પણ દેશની ઔદ્યોગિક ખિલવણી માટે પ્રથમ જરૂરિયાત સંચા ચલાવવા કાળે શક્તિની જરૂર છે, અને તે ઉત્પન્ન કરવા બળતણની જરૂર છે. કોલસો શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું આદિ સાધન છે. વીજળીનો ઉપયોગ વધતો જાય છે પણ ધોધમાંથી પેદા કરવામાં

આવની વીજળી (હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રીક પાવર) નો પ્રશ્ન બાલુએ ગાળીએ તો કોલસાનો ઉપયોગ પહેલે નંબરે આવે છે.

આ મશીનના બનાવનાની અગત્યની જરૂરિયાત કોલસો અને લોહું છે. આ બંને વસ્તુઓ વિના આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિની પ્રગતિ અશક્ય છે. લોહાના ખનિજમાંથી લોહું કાઢવા માટે પણ કોલસાની જરૂરિયાત છે. રેલ્વે, સ્ટીમર ઇત્યાદિ વ્યવહારના સાધનોમાં પણ કોલસો અગ્રે આવે છે. તેના વિના એ સૌ સાધનોનું સંચાલન અટકી પડે છે.

કોલસો જૂસ્તરીય કાળની વનસ્પતિના અસ્પર્શીભૂત અવશેષ હોવાથી તે જમીનમાં દટાયેલો પડ્યો છે. તે જલદીથી ખતો શક્ય નથી. એટલે કોલસો રાખવું ધન છે. ઉદ્યોગોમાં બાળક વધેલા બધા દેશો તેને રાષ્ટ્રીય મિલકત તરીકે ગણે છે. કાઠિયાવાડનું ઔદ્યોગીકરણ થયા પછી તે પ્રદેશની સમૃદ્ધિ વધારવા કોલસો ઉપયોગી ભાગ બનવશે એટલે કોલસા સંબંધી કાઠિયાવાડમાં પરિસ્થિતિ શી છે તે ચર્ચવા આ નોંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

કાઠિયાવાડમાં કોલસો દટાયેલો પડ્યો છે એ સંબંધી સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાની જમજૂજી કન્નડાએ તેમના 'ખરડાનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૂના પુરાણકાળમાં દુર્વાસા મુનિને કાઠિયાવાડના જંગલોમાં ફરતાં જાંડના કાંટા વાળ્યાં. મુનિને ક્રોધ અધ્યે. તેમણે એ જંગલોને શાપ આપ્યો. એટલે બધાનો નાશ થયો. આમાં દંતકથાનું તત્ત્વ વિશેષ લાગે છે. પછી તો અનેક જૂસ્તરીય પરિવર્તનો કાઠિયાવાડની જમિને જોયાં. એ પ્રદેશ ટાપુ મટીને દ્વીપકલ્પ થઈ ગયો. સિંધુનાં વહેણ ફરી ગયાં. આ બધા ફેરફારોમાં જંગલોના જંગલો દટાઈ ગયા એટલે સ્વાભાવિક છે કે કાઠિયાવાડની જમિનમાંથી કોલસો નીકળે. તો પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે આ દિશામાં કોઈ પ્રયત્નો નથી થયા ? એમાં શંકા નથી કે રાજકીય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ નહોતી. આ દિશામાં અભ્યાસ થયેલ પ્રવૃત્તિની પ્રાંત માહિતી જરા નોંધ જમજૂ,

મોરબી રાજ્યની જૂસ્તરીય તપાસ મિ. હેનરી જે. યુન્સને કરી હતી. તેમના અહેવાલમાંથી યાન નજીક કોલસાના ઘરોના “એક્સ” અસ્તિત્વનો ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે. યુન્સને ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે કાઠિયાવાડની ઉત્તર કચ્છના ઉમિયા ઘરોમાં પણ કોલસો આવેલો છે.

૧૯૦૬માં વઢવાણ રાજ્યની જૂસ્તરીય માપણી મિ. પી. એન. બોએ કરી હતી. તેમના રિપોર્ટમાંથી નીચે પ્રમાણે માહિતી મળે છે: “ઉપજા ગોડવાના ધુમના નીચલા ધરોમાં આવેલા રેતી-પથ્થરોમાંથી વઢવાણનો રેતી-પથ્થર મુશ્કેલીથી જુરો પડે છે.

...ઉમિયા પથ્થરોના ઉત્તર તરફના ધરોમાં કોલસો મળી આવવાનો સંભવ છે... કલામણ કરું છું કે ત્રણ ધોરીય કરવા, એક વઢવાણ ચોરે નજીક, બીજું વઢવાણ કેપ નજીક અને ત્રીજું ચામ-રાજ પાસે.”

૧૯૦૯માં વઢવાણ રાજ્યની ખૂનિજ સંપત્તિ સંબંધી ત્યાંના ડોકોર સાહેબને રજૂ કરવામાં આવેલ અહેવાલમાં લીન્ડસે અને વેઇસે લખ્યું છે. “વઢવાણ રાજ્યનો ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગ ઉપજા ગોડવાના ધુમના રેતી-પથ્થરો પર આવેલો છે. કાઠિયાવાડમાં આ જૂનામાં જૂના પથ્થરો છે વઢવાણની સરહદથી પંદર માઈલ લખતર રાજ્યના યાન વિભાગમાં પણ આવા પથ્થરો નીળે છે. તેવી જ રીતે માલવા રાજ્યના આખરથલ ગામ પાસે અને કામધાના કાંદોરી ગામ નજીક પણ આવા પથ્થરો આવેલા છે.”

હિંદી દ્વીપકર્પની પૂર્વ બાજુએ, ખાસ કરીને બંગાળ અને મધ્યપ્રદેશમાં, નીકળેલા પુષ્કળ કોલસો નીચલા ગોડવાના ઘરોમાંથી મળી આવે છે. એટલે કે હિંદની પશ્ચિમ બાજુ પર આવેલા આ ઉપજા ગોડવાના ઘરોની તપાસ કરવાથી કોલસો મળી આવવાનો સંભવ છે. અને જે આ તપાસ કળીશૂત નોવડે તે બંગાળ કરતાં પણ વધારે કિંમતી કોલસાના ઘરો મળી આવશે. આ તપાસ માટે પ્રારંભિક પગલાં લેવાની શરૂઆત થવી જોઈએ.

ભાવનગર રાજ્ય ૧૯૧૫માં પોતાના રાજ્યની જૂસ્તરીય તપાસ કરાવી હતી. તે રિપોર્ટમાંથી જાણી આવે છે કે બોટાદ, નીમાળા અને વેલાવરનો ઉત્તર કોલસો હોવાનો સંભવ છે.

૧૯૪૦માં મેંડોરના શ્રી. નરસિંહ મૂર્તિગે સાવલા રાજ્યની જૂસ્તરીય તપાસ કરી રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે “મને સાવલા અને લખતર રાજ્યમાંથી થોડાક કોલસાના નમૂના મળી આવ્યા છે. મેં બાજુ-બાજુનો પ્રદેશ તપાસી જોયો છે. વઢવાણનો ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે ઉપજા ગોડવાના રેતી-પથ્થરોનો બનેલો છે. આવી જ રચનાએ લગભગ મધ્ય બાજુ-બાજુના પ્રદેશમાં મળી આવે છે.”

આવા રિપોર્ટો પરથી એમ લાગે છે કે કાઠિયાવાડના પ્રદેશમાંથી કોલસો નીકળવાની શક્યતાઓ છે. કેટલાક સાહસિક વેપારીઓએ ૧૯૪૧માં કોલસો કાઢવા માટે પ્રાથમિક તપાસ કરવા સાવલા રાજ્ય પાસેથી સનડ લીધી હતી. પરંતુ ૧૨૭ ફૂટ નીચે જોવા પછી એ પ્રવતન છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. જૂસ્તરીયોઓના અભિપ્રાય અનુસાર ૮૦૦ ફૂટ જવાનું હતું.

હારના અહેવાલ પરથી એમ લાગે છે કે કોલસો કાઢવા માટે વધારે વ્યવસ્થિત પ્રવતન થવો જોઈએ. સમગ્ર કાઠિયાવાડની જૂસ્તરીય માપણી કરાવી જોઈએ અને જે જગ્યાએ કોલસો સારી રીતે નીકળે એમ હોય ત્યાં પદ્ધતિસર કાર્ય શરૂ કરવું જોઈએ. આ કાર્ય માટે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની સત્વરતાઓ મળે એવાં પગલાં સૌરાષ્ટ્ર સરકારે લેવાં જોઈએ. કાઠિયાવાડની ખિલરણી માટે પ્રથમ જરૂરિયાત છે એક પ્રથમ પકિતની વિજ્ઞાન-કોલેજની, જેમાં વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે એટલું જ નહીં પણ સંશોધન પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાય ગયોનો રોગ.

ગોળાની ઔપધીય ઉપયોગિતા સુવિદિત છે, તેમ જિંદે આશુવેદમાં ઉદ્દેશ્ય છે. અને યુરોપીય તેમજ હિંદી વનસ્પતિવિદોએ તેની ઔપધીય ઉપયોગિતાની

સુકતકે વખાણુ 'કર્પા' છે, આયુર્વેદમાં ઔષધિ તરીકે લીમડા પગની ગળેા ઉપયોગ માટે ઔષ્ઠ ગણાય છે. પરંતુ 'વનરપતિસુદિ'ના લેખક ગોકુલદાસ ખાન-સાહ તેમાં લેખે છે. 'લોકમાન્યતા એવી છે કે લીમડા પરની ગળેામાં વધારે યુગ્લો આવી જાય છે. પરંતુ તે માન્યતા તદ્દન સાચી નથી. જોકે તેમાં કેટલાક વિશિષ્ટ યુગ્લો આવતા હશે પરંતુ તેથી થોર વગેરે ખીજ રચનાતી નકામી કે યુગ્લુહીન છે એ કહેવું બરાબર નથી. 'ગળેાનું ક્ષેત્રીન નામ 'ટાઇનોસ્પોરા કોડીફોલીઆ (Tinospora Cordifolia, Miers)

એમાંનાં દિવસોમાં કેટલીક જગ્યાએ ગળેાનાં વેલાના પાંદડા પર સફેદ કોઈ જેવા કાષા નજરે પડે છે. શરૂઆતમાં પાંદડા ઉપર નાના સફેદ કાષા નીકળે છે અને તે ક્રમેક્રમે મોટા થતા પ્રસારાપતે એકબીજાની સાથે મળી જતાં આખા પાંદડા ઉપર એક મોટા સફેદ કાષા દેખા કે છે. આ સફેદ કાષા પાંદડાની નીચેની બાજુ ઉપર દેખાય છે. ઉપરની બાજુ પર તે કાષા પીળાશ રંગના હોય છે. આખા પાંદડા ઉપર ભારે રોગના સફેદ કાષા નીકળે છે ત્યારે પાંદડું તે રોગિત સ્થિતિમાં રોગ્ય બે રોગની જીવનક્રિયા કરવાને અસક્ત હોઈ વેલાથી વિપ્રુટ પડી જમીન પર ખરી પડે છે. આ કોડીઓ રોગ ભારે વેલાના બધાં પાંદડાં ઉપર ફરી ફરે છે ત્યારે ભાગંકર હરથ નજરે પડે છે. આ રોગ એકલાં પાંદડાં ઉપરજ નહિ પરંતુ ગળેાની પાનની ઠાંડીઓ તેમજ યક ઉપર પણ જટા-હવાયા કાષા રૂપે નજરે પડે છે.

ગળેાની આવી રોગિત દશા કરનાર એક કુચ છે. વનરપતિ વનરપતિને ખાધ અગર ગુકસાન કરે તેવી આદી વસ્તુરિયત છે. આ કુચને જીવનજ્ઞતાંત અદ્ધુત છે. પોતાના જીવનચક્રાવામાં તે ત્રણ અવસ્થા માંથી પસાર થાય છે. સિવાળેા, ઉનાળેા અને ચોસાસામાં તે જુદી જુદી અવસ્થામાં રહી પોતાની જીવનદોરી લંબાવે છે અને એક નહિ પરંતુ અનેક ગળેાના વેલા ઉપર રોગનો-ફેલાવો કરે છે. ગળેા ઉપર થતાં આ રોગ અને તેને અટકાવવા માટેના ઉપાયો વિશે અગ્રયાસપૂર્ણ સંશોધન થયેલ છે જે સંશોધનનો વિસ્તૃત અહેવાલ 'સુગંધ યુનિવર્સિટીના જર્નલ (માર્ચ ૧૯૨૫) માં તેમજ બેન્ડોરથી પ્રસિદ્ધ થતાં 'કરન્ટ સાયન્સ' (ફિબ્રુઆરી ૧૯૩૫)માં છપાયેલ

છે. વિશેષ માહિતી માટે જિઝાસુએ એ અંગ્રેજ સાહિત્ય વાંચી લેવું.

કેરી અને વિટામીન

કલકત્તાની જાનગમાં મળતી જુદી જુદી જાતની કેરીઓની પોષણની દૃષ્ટિએ કેટલી યોગ્યતા છે એ તપાસવા કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કોલેજના બસુ, રાય અને કે. એ. એક સંશોધન કાથ ધર્યું હતું. સદરકુ સંશોધનના પરિણામે જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચર સોસાયટીના તાજેતરના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ઉપયોગી તારવણી નીચે આપીએ છીએ :

(૧) કાચી કેરીઓમાં ખાટા પદાર્થો અને વિટામીન 'સી'નું પ્રમાણ, પાકી કેરીઓ કરતાં વિશેષ હોય છે.

(૨) પાકી કેરીઓમાં કેરોટીન (જેમાંથી વિટામીન 'એ' રેદા થાય છે) ખૂબ હોય છે, અને કાચી કેરીઓ કરતાં સાકર પણ વિશેષ હોય છે. કેરી પાકે એટલે ખાટા પદાર્થોનું સારકમાં ફેરવાઈ થાય છે એ સી કોષ્ટ જણે છે.

(૩) કેરીઓ પાકતાં કેરોટીનના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે, અને વિટામીન 'સી'નું પ્રમાણ ઘટે છે. આ વધઘટમાં કોષ્ટ-એકસ પ્રમાણ જડી આવતું નથી. મુગમ્બ કેરી તરીકે ઓળખાતી જાતમાં કેરોટીનનું પ્રમાણ અને વિટામીન 'સી'ની વધઘટ લગભગ સરખી થાય છે.

(૪) વિટામીન 'સી' અને ખાટા પદાર્થોના પ્રમાણ વચ્ચે કોષ્ટ પ્રમાણ પુરાસર સંબંધ નથી. એવી જ રીતે ખાટા પદાર્થોની ઘટ અને સાકરનું પ્રમાણ વધે એ બે વચ્ચે પણ કોષ્ટ સંબંધ જડો નથી.

(૫) પાકી લાંગડા કેરીઓમાં કેરોટીન તેમજ વિટામીન 'સી' બીજી બધી જાતની કેરીઓ કરતાં વિશેષ હોય છે.

(૬) પાકી મુગમ્બ કેરી, ફઝલી, સેપીઆ તેમજ કોસનવોગ જાતની કેરીઓમાં કેરોટીન સારા પ્રમાણમાં હોય છે.

(૭) કાચી લાંગડા કેરીઓમાં પાકી લાંગડા કેરીઓ કરતાં વિટામીન 'સી' ખૂબ વિશેષ હોય છે.

(૮) તોતાફલી, મુગમ્બ, સેપીઆ કેરીઓમાં બીજી

બધી જાતો કરતાં સાકર ખૂબ વિશેષ હોય છે એટલે આ કેરીઓ વિશેષ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

(૯) પાટી કાસનવોમ કેરીઓમાં ખટાચ ઓછામાં ઓછી માત્રામાં પડે છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડ તેમજ મુમ્બઈ હવાકામાં કેટલીય સારી જાતની કેરીઓ પાકે છે. આ બધી જાતની કેરીઓની તપાસ કરવાની જરૂર લાગે છે. આપણા ખેતરોની ઝીણોત્તુ વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કરવાની આવશ્યકતાનો આ એક ભાગ છે. વનસ્પતિ અને માનવી વિષે વિશેષ

જીવિત વનસ્પતિ પોતાના અંગો-મુખ્યત્વે કરીને પાકામાં રહેલા લીલા પદાર્થને અંગે પોતાનો ખેતરો તૈયાર કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશેષ કઠોળે તો આખી માનવજાતને વનસ્પતિ જ ખેતરો પૂરો પાડે છે. દુકામાં મનુષ્યજાતના નિર્વાહ કે શરીર-પોષણ માટેના જરૂરી ખેતરો મુખ્યત્વે વનસ્પતિ જ પૂરા પાડે છે. આપણા નિર્વાહ માટેના વિવિધ ખેતરો પૂરા પાડવાની પરાપકારી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત જીવિત વનસ્પતિ સાથે આપણને અનેક જાતનો સંબંધ રહેલો છે. અમારું જીવાણુ હતું તેમ આપણા શરીરનું રક્ત પણ કરવા માટે જરૂરી વસ્તુ કે આપણા શેઠ જ શેઠના જીવન માટે રહેલાય કે નિવાસ માટેનું ઘર વનસ્પતિ પાસેથી મેળવેલા સાધનોમાંથી જ મુખ્યત્વે કરીને આપણને મળે છે. શેઠપીડિત જનતામાં પ્રસરી રહેલ અસંખ્ય રોગોનું નિવારણ કરનારી ઔષધિઓ મુખ્યત્વે કરીને વનસ્પતિના અંગ કે ઉપજિમાંથી જ મળે છે. આધુનિક સમાજમાં જાન પ્રસારના જે મુખ્ય સાધનો પ્રસારકો અને વર્તમાનપત્રો છે તેમાં વપરાતા કામગીની બનાવટ માટે વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ચિત્રચિત્રિ રંગોથી સુશોભિત બનેલાં અને વિવિધ સુવાસથી ગ્રંથેકતાં પુષ્પો જે આપણી સૌન્દર્યલાલસા તૃપ્ત કરે છે અને સુશિશોભનું એક મનોરમ ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખંડુ કરે છે તે વનસ્પતિના જ મુખ્ય અંગો છે. દુકામાં પ્રવૃથ્તને વનસ્પતિ સાથે અહોનિશ સંબંધ રહેલો છે. અને તેથી વનસ્પતિજીવન વિષે જેટલી માહિતી મળી શકે તેટલી માહિતી મેળવવામાં જન-સમાજને હંમેશાં હાથો જ રહેલો છે. વનસ્પતિ-શાસ્ત્રનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું સર્વ માટે શક્ય

નથી તથાપિ સામાન્ય સુસિદ્ધિત મનુષ્ય વનસ્પતિ જાતના મૂળશૂત સિદ્ધાન્તો અને વનસ્પતિની વિવિધ પ્રવૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે તો એ અભ્યાસો મેળવેલી વનસ્પતિજીવન વિષેની સાધારણ માહિતી આજકાલ થતી વનસ્પતિશાસ્ત્રની આધુનિક શૈલીનું મહત્વ અને ઉપયોગ તેમજ એ શીધાનો અભ્યાસિક કાયદા સમજવામાં ઉપયોગી અમર તો કેટલેક અંશે માર્ગદર્શક થઈ પડે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી થતાં અસંખ્ય અભ્યાસિક કાયદાના એક બે ઉદાહરણો એ કથનની વર્ણનતા સમજવા માટે પૂરા થઈ પડશે. આપણો દેશ-દિન્દ-ખેતીપ્રદાન હોય ખેતીની અમલ સાથે સહેજે સમજાય દર વર્ષે દિંદમાં નોંધપાત્ર જુલુ જુલુ ધાનના પાકને તે જ થતાં અસંખ્ય રોગોથી પારાવાર નુકસાન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે દર વર્ષે ધઉના પાકને 'ચે' નામના રોગથી લગભગ ૪ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થાય છે. ધઉના ઊંઝ ઉપર થતાં ખીન રોગોથી થતાં નુકસાનની તો વાત જ જુલુ. અત્યારસુધી અમારો રોગોથી થતાં પારાવાર નુકસાનને મનુષ્ય 'કેરી' 'કાપ' સમજી લાય જોડી એસી રહેતો. પરંતુ હવે વનસ્પતિ ઉપરના વિવિધ રોગોના નિવારણ સંબંધી જાતીય રોગખોજોની માહિતી મેળવ્યા પછી તેના નિવારણ માટે આપતા અને વખતસર ઉપાયો લઈ શકાય છે. દિન્દની ધઉપીરીઅલ કાઉન્સિલ એ જોશીકચરલ રીસર્ચ આજના પ્રિસર ડૉ. કે. સો મહેતા પાસે જે વિરોધક ધાન્યની જાત ઉત્પન્ન કરવાને લાગે રૂપિયા અર્થો કરોડો પ્રયોજોતો જીવેજી ઓડી કરી શકાય વળી, વનસ્પતિની પુનઃ પ્રવૃત્તિ વિષેના જાનથી નવીન ગુરુધર્મવાળી, ધર્મિક, વનસ્પતિની જાત ઉત્પન્ન કરવાનું આપણા માટે શક્ય છે. આના ઉદાહરણ તરીકે કાંઈમગુરુના ધઉપીરીઅલ સ્વચરકેન રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં શેરડીની જાન સુધારવાના પ્રયોજોને ગણવી શકાય.

દુકામાં મનુષ્યને વનસ્પતિ સાથે નિકટનો સંબંધ રહેલો છે, અને તે વિષેનું સામાન્યજ્ઞાન થઈ ઉપયોગી છે.

પરિભ્રમણ ભાગ : ૨-૩

[લે. ઝવેરચંદ મેઘાણી; ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુંબઈ, અમદાવાદ; મૂલ્ય, પ્રત્યેકના સાઠાનણ રૂપિયા]

નિઃ 'જન્મભૂમિ'ના 'કલમ અને કિતાબ'ના પાના માટે ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૧ સુધીનાં આઠ વરસમાં 'વિવેચનના પંડિત લેખે નહિ, એવા પંડિત બનવાની ઉમેદ રાખીનેય નહિ, પણ એક સામાન્ય સમજના રસિક વાચક લેખે જ' સ્વ. મેઘાણીએ લખેલાં ને તે પાનાં પર હપાઈ ગયેલાં લખાણો ને સાહિત્ય-નેધાના સંગ્રહ 'પરિભ્રમણ'ના આ બે અનુભાસી સંગ્રહો છે.

એમાં ૨૦૬ શ્લેષી સામગ્રી જલ્લવિધ છે. એનું વિશાગીકરણ જરા મુશ્કેલ છે. એમાં નવાં ગુજરાતી પુસ્તકોનાં અવલોકન છે, સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સ્પર્શતા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા છે, અને ગુજરાતી, હિંદના અન્ય પ્રાંતોના અને પર-દેશી સાહિત્યકારોનાં જીવન તથા કૃતિઓને લગતી માહિતી તથા તેમના વિશિષ્ટ અભિપ્રાયોનો પરિચય છે.

અધી સામગ્રી સ્વ. મેઘાણીની ધણી શક્તિઓ ખતાવી રહે છે. બીજા ભાગમાંની 'સાત ગુજરાતી કાવ્યગ્રંથો'ની અને ત્રીજામાંની 'સાત ગુજરાતી નવલિકાસંગ્રહો'ની સમીક્ષા સંસ્કારગ્રાહી અને રસ-લક્ષી વિવેચનના સારા નમૂના છે અને એમની પ્રકૃતિ તથા વ્યવસ્થા વચ્ચે શક્ય હતી તેવી સ્વ. મેઘાણીની અભ્યાસશીલતા, એમની રસયતા, એમનું રુચિતંત્ર અને એમની સાહિત્યપારખ સારા પ્રમાણમાં છતાં કરે છે. સાહિત્યક ચર્ચાઓ સ્વ.મેઘાણીના જાહેર સાહિત્ય-ચિંતન (Thinking aloud) જેવી અને તેમની સાહિત્યભાવનાનાં સારો પરિચય કરાવે છે. સાહિ-ત્યકારના કર્તવ્યને એના હકો સંબંધમાં એક સાહિત્ય-કાર તરીકે સ્વ. મેઘાણી કેવા જાણત હતા એ પણ કેટલીક નોંધો ખતાવી આપે છે. આપણાં, અન્યપ્રાં-તીય અને પરદેશી સાહિત્યકારોનાં જીવનકવનાદિ સંબંધી

લખાણો સ્વ. મેઘાણીનું વાચન, મધુરી મધુકર વૃત્તિ અને પોતાને ઠીક લાગ્યું તે ગુજરાતી વાચકો આમળ ધરી દેવાની એમની હોંસ ખતાવી આપે છે. અને બંને સંગ્રહોમાંનું બધું લખાણ મેઘાણીના વ્યક્તિત્વનો તેમજ સાહિત્યચર્ચા અને વિવેચન જેવા પંડિતોને હાથે રુક્ષ ને ભારેખમ યથ જતા વિષયને ય રસાળ અને હળવા ફૂલ જેવા બનાવી દેતી તેમની કલમની રંગદર્શી છટાનો પૂરો પરિચય આપે છે.

આ સંગ્રહોમાંનું સાહિત્યવર્ણન ને વિવેચન છે તો પત્રકારિત્વની નીપજ. એમાં જાણી જાણું બહુ નથી તો બીજે પ્રશ્ને છાજરાપણું પણ નથી. એમાં નરી પ્રાસંગિકતા નથી, પ્રાસંગિકતાને ઓળંગી આમળ જતી સ્થાવિતા પણ છે. એનું એક વખતનું વાચન બધા સાહિત્યરસિકોને માટે જરૂરીજી. અને એના લાભ સૌથી વધુ તો ઉઠાવી શકશે આપણાં વર્તમાનપત્રોનાં સાહિ-ત્યપૃષ્ઠોના સંપાદકો. સાહિત્યપૃષ્ઠને કેવી રીતે ચમક-દાર બનાવી શકાય અને સાહિત્યચર્ચા તથા વિવેચ-નને સામાન્ય વાચકના હૃદયના આરણ્ય સુધી પહોંચાડી કરી કેવી રીતે લોકપ્રિય કરી શકાય તેનો કસબ આ સંગ્રહો તેમને શીખવશે.

સોરઠિયા હુકા

[સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી : ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુંબઈ-અમદાવાદ, એક રૂપિયા]

ઉદ્ધાસ વાચનમાળા'ની આ ચોથી પુસ્તિકા ૧૬૪ હુકા, દીનદરવેશના ૬ કુંડલિયા અને 'બાબ'ના' ની ૬ કડીઓ સ્પૂ કરે છે. હુકાઓ નીચે તેના અર્થ પણ આપ્યા છે. 'હુકો દસમે વેદ' અને 'સોરઠિયો હુકો બાલો' જેવા વચનો જેના પરિચય અને રસાસ્વાદની છાજા જગાવે છે તે સોરઠી હુકાના સાગરમાંથી ચિત્તને પ્રસન્ન કરે તેવું એક નાનું શું આચમન આ પુસ્તિકાથી અવશ્ય કરી શકાશે. બે જ લોટીમાં મર્મોળાં વેણ, બવહારમેધ ને અનુભવશીખ આપતા, તેમજ વીર ને સૂંગાર જેવા રસોનું અસર-કારક નિરૂપણ કરતા હુકાની શક્તિનો પણ એમાંથી

પણ સીની કેવી બધાં કર અવગણના થાય છે તે કતાંએ બતાવવા માધું છે.

કર્તાની સુધારક દષ્ટિ માત્ર આ દષ્ટીકન પૂરતી જ નહિ, આખી કથામાં અદ્ વાગે નહિ એવી રીતે કામ કરતી જણાય છે. કતાંએ બાળક ગોવિંદને નગર કન્યા સુધીલા જોડે અવગમ્યું છે, અને ગોવિંદનો બ્રાહ્મણ રામગણની પુત્રી સાથે લગ્ન સંબંધ ગોઠવ્યો છે. સુધીલાની માતા કે રામરાય ને તેનાં પત્નીને આ બાબતનો કશો છાછ નથી. કતાંએ ઢોળવરને પાત્રેલી પરિણીતા ચંચળને વળેસંગ સાથે નવા સંસાર માંડતી બતાવી છે ને એ પગલાને પોતાની સંમતિની મોઢર મારી છે. વિધવા બ્રાહ્મણ પુત્રો મહાકોરને તો કથાનામકની મુશ્કયાથી જાહેરમાં પ્રતિષ્ઠા કરતી તેમણે આલેખી છે, એટલું જ નહિ તેની જૂનો પ્રજ્ઞાસિકામા ઊઠેલી ને જીવેલી માને પોતાની પુત્રીના આ પગલાને જાહેરમાં સંમતિ આપતી બતાવી છે.

આ ઉલ્લી વાન 'પાનાજ કૂવા' પરત્વે કહેલી એ વાતને આ નવગ્રંથ તરફથી પણ ટેકો આપે છે કે કતાંને સમજી, સુધીસ ને શુષ્કની સુત્રધ પમરાવતાં ઓપાત્રો આલેખવાં કીક મને ને હાવે છે. મહાકોરની મા તો જોઈ પાત્ર છે, પણ ગાંધીની માતા કપિલા-જેન, અને સુધીલાની માતા કૈલાસજેન એ બે. શુષ્ક-મગવાં. પાત્રો બધા વાચકોનો આદર જીતી લે એવાં છે. શુષ્કનીઓમાં બાળપણમાં તેજરી અને મરીનાઇને લીધે કરમાઇ ગયેલી છતાં શીલબ્રમ્હના કરતાં મોતને વડાણું મજાતી સવિતા, મરતીખોર ને બિહગતી રાધા, અને સુધીસ સુરિમતા પણ કતાં પાસેથી સાડું આલેખન પામ્યાં છે. એમ તો સુધા પણ પાણીદાર બતાવાઇ છે. એના પાત્રોના આ અંગ્રમ કતાં લાવરી

અને એને અંતમાં એકકોર ખસેડી મૂકે એ બાબ વાચકોને પહેલેથી આવે તેમ નથી.

સામી સંસ્કારિતા શી તે બતાવવાનો પણ કતાંનો આશય આ કથામાં વરતાય છે. સુરેન્દ્રના કુટુંબના વિવાહતી આચારની સામે આર્થ. સો. એમ અમલદાર રામગણના ધરની રહેણીકરણને તથા રામરાય જોની કદર કરે છે તે ગેવિંદના સમય વર્તનને કતાંએ એટલા માટે જ મૂક્યાં છે.

કથાને કતાંએ વધુ પડતી કુશાચી છે. નારણ પોપટના આલેખનમાં અરવાસાચિતા આવી છે. પોતાની પુત્રી સુધીલા પહેલે નંખરે જેને એ મોટા સિવમસાદ માસ્તરને કિશોર ગોવિંદના કદર દડુ બતાવવામાં વ કતાંએ જરા દહાવી વધુ બેચ્યું છે. સુરેન્દ્રને એક તરફથી શુભરાતીનો પ્રિદેશર કદી બીજી બાજુ એના મોંમાં અગ્રેષ્ઠ મિત્ર દેહ શુભરાતી ભાષા મૂકી તેને પોતાનો હેતુ સારવા કતાંએ પૂર્ણ બતાવ્યો છે. સુધા અને સુરિમતાનું શું કરવું તે ન સુજના આખરે તેમની આ કથામાં કરી તેમનિ કરી છે. આણું આણું આ કથા માટે લુહા લુહા વાંચકોને કહેવાપણું મળી રહે તેમ છે. તેમ છતાં કથા પૂરતી સુવાચ્ય છે.

શ્રી. પેટલીકરને ખાસ કહેવા જેવી વાન તો એ છે કે આવી સુવાચ્ય કથાઓ શુભરાતને આપી છે તો 'ઝોળા' ને બદલે 'ઝોરી' (ભા. ૧૫ ૧૬૫), 'ઝોરતો' ને બદલે 'ઝોળતો' (ભા. ૨૫ ૫૪), 'સાંભળો' ને માટે 'સાંભળ્યા' (ભા. ૨. પૃ. ૧૦૪), અને 'દરમ' ને રથળે 'દવસપણું' (ભા. ૨. પૃ. ૧૧૭) જેવા અશુદ્ધ અનપ્રયોગો વહેલી તકે બંધ થાય તો સાડુ વળે.

અવધિ

મગા મિલનમાં ન કાં, રમરણ-માંડી જે જે બરી ?
પ્રિયતમ તણી જ રાહ નિરંજવી વધુ ઉત્તમ ?
બરી અમિત પ્રેમની પ્રવરતા, સગાયમાં
સદા વસવું—એજ શું પરમ છે અવધિ બરી ?

મ થા ન.

‘ઊર્મિ અને નવરચના’ અંગેનો બધો પત્રબ્યવહાર, જાહેરાતો પત્રો, અવગણનાં પુસ્તકો વગેરે અમદાવાદ કાર્યાલયને સરનામે જ કરવો. આદેશોએ કોઈપણ બંનનો પત્રબ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનો આ નં. લખવો બૂલવો નહીં.

ગુજરાતનું શ્રેષ્ઠ માસિક
ઉર્મિ-નવરચના

૧	દણંતકથાઓ	નાનાભાઈ બંદ	૧-૦
૨	કેળવણીની પગડી	,,	૩-૮
૩	હતિહાસ કથાઓ રોમ દરેક		૧-૮
૪	,, મીસ બી.-૧	,,	૧-૪
૫	,, , બી.-૨	,,	૦-૧૨
૬	દોષનિર્વાણ	,,	૩-૪
૭	બે વિચારધારા	,,	૨-૧૨
૮	ગગનરાજ (ગુલો વર્મા)	મૂળશંકર બંદ	૨-૦
૯	નાનસેન	,,	૧-૪
૧૦	અંધારાના સીમાડા	ટાલ્ટેલ	૧-૮

આ બધા પુસ્તકો એક્સ નેમ સાથે પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. રચનાકાર્યની એક પીટ ગંદાઓ આ પ્રકાશનો કર્યા છે. તમારા ધરમાં કે ગામના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો ન હોય તો અવગણ્ય વસાવજો.

પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં.

અા. ગોપ્રિયથી નવું વરસ શકં થયુ છે. તમારું આહુક તરીકેનું નામ તરત જાણી જાણીવશે.

દેશમાં સાદાનાત ૩૫૫૫ @ બરદેશમાં ૬૨૫ રૂપિયા

부동산 공제금 사용 내역

આલક નોંધાવાનાં સ્થળો

- ૧ મુખ્યદ : ૪૦૫, કાલજાદેવી, ગીમરાજ બ્રિટીશ, નવી હનુમાન મલી.
- ૨ અમદાવાદ : કરનાન્ડીક પૂલ તીર્થ, ગાંધી રસ્તા.
- ૩ વડોદરા : કોડી પોળ સામે, રાવપુરા.
- ૪ સુરત : પ્રમતિ સાહિત્ય મંદિર, ખપાડીઓ ચકલો.
- ૫ કનકતા : એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા રાટીટ.

છેલ્લા અઢાર વરસ થયા આ સામયિક પ્રગટ થાય છે. અનેક મુદ્દેર તપક્કામાંથી પસાર થઈને આજે એ સમૃદ્ધ બન્યું છે. એ સમૃદ્ધિમાં એના લેખકોનો અને વાંચકોના ગૌરવભર્યો હિસ્સો છે.

સુજ્ઞાનની આશાનું જે નવ ઘડતર થઈ રહ્યું છે, એના સાક્ષિત્વનું જે નવસર્જન થઈ રહ્યું છે તે આપ જાનનાની એકાધિસનાના સંકલ્પ સાથે આ સાસયિકત્વનું સંચાલન થઈ રહ્યું છે. અમે આ પ્રધાન લોકોએ તે વિદ્વાન લેખકોના સહકારથી કરી રહ્યા છીએ.

શ્રી. ધૂમકેતુની પ્રાસાદિક ને વિશિષ્ટ શૈક્ષીયા
લખાતી એમની જીવનકથા એ હિન્દી અર્ધા
સૈકાની સાંસ્કારિક કથા જેવો છે.

‘હર્ષિ નવરચનાનું’ પહેલું પાનું એટલે બાવ,
રસ અને અભ્યાસની સુંદર મિલાવટ.

સૌથી નિશ્ચય તો ‘ભૂમિ-નવરચના’ એ એક જીવંત ને જનમંતું સામયિક છે. એમાં વાંચકને પોતાના જીવનનું ને વિચારનું પ્રતિબિંબ દેખાશે. ખાત્ર સાહસાત રૂપિયાનાં લવાજમમાં આ કલાનું રસ ને સમૃદ્ધિભર્યું વાંચન યુગજાતનું હાર્દ માસિક આપતું નથી.

प्रकाशक : भारती साहित्य ग्रंथ विनिमय कृती ताराचंद भावेचंद स्वामी : १६ श्रीभाषी सेसायदी - अमहाबाद.

मुद्रक : हरिदास भगनवास बन्धु - भारतीय मुद्रणालय : दक्षिणवाणी रोड - नगर रस्ता; प्याडिस। अमदावाद.

विज्ञापना व्यवस्थापक : सायन्टिफिक पब्लिशिंग प्रॉ. इन्स्टीट्यूट पुणे पासे - अमहाबाद.

શ્રી. ધૂમકેતુનો ઐતિહાસિક ટૂંકી વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ,

મેઘબિન્દુ

આ ઐતિહાસિક કથાનો લેખકે પોતાની અનિબંધનમય રચના છે. આ હોઈની વાર્તાઓની જ્યના, કે નિરૂપણ, એની શૈલી અધ્યાનો કથોગ વધને એ એણ વાતવરણ ઉભુ કરે છે વાચકને ઘણું સમયે આકર્ષે તત્કાલ વાચ્યનો સતોષ મળે કિં માત્ર હા તણુ દળ અ આના રજીરતરથી મગારાને ચાર આના વધારે મોહવદ

卐

શ્રી ધૂમકેતુના બીજા એ ન પુસ્તકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે

૫

૧ વનછાયા અભિનવ ન લિકાઓનો નવો સંગ્રહ કિમત રૂા ત્રણ

૨ જ્ઞાનમેષિ: સામાન્ય જ્ઞાન માટેનું સુદર પુસ્તક કિમત રૂા એક

આપ્તિસ્થાન

બારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરનાન્દીજ પુલ ખાસે, ગાંધી સ્તો - અમદાવાદ મીમનાજ બિરિંજ ૪૪૫, કાલજાદેવી ૩૧૩ - મુમ્બઈ

૫૬ છાપનારે ૧૫૫ પ્રિ. મી. અમદાવાદ

આલક-મંગળ

ચિત્રકાર - બન્દ્ર ત્રિવેદી

નવરત્ન

નવરત્ન

વર્ષ ૧૮૦૭-૧૮૦૮-૨૦૧૬ ત્રીજો

નિર્ણયની પળેખાં
વિરલ મળ્યાં વિપરી

મોરારી વાંપરવા બિલામણા કે છે

પ્રવીણ ગાંધી

બાળકને તફરત રાખે છે

દરેક દવાવાળા પામેથી મળશે

પ્રવીણ લલિતેશી ગાંધી

ગુલાબી પલ્કુ
બુનલ
લગભગ-જાણી
રવવાના ચાલ તથા
ભાવેકરે દાઢિલા પદ
માફરતિ બે.

ભાવસાર કમીકલ વર્કસ
અમદાવાદ (સી. બી. રોડ)

ખાટલીની કિંમત

૩	ઓ સ રૂ.	૦-૮-૦	૪	ઓ સ રૂ.	૨-૮-૦
૧	,, રૂ.	૦-૧૪-૦	૮	,, રૂ.	૪-૮-૦
૨	,, રૂ.	૧-૮-૦	૧૬	,, રૂ.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

પ્રથમ પરીકે વધે
કેવળથી સેવે
નવી જીવિતે

જામરડી

પાણીની કિંમત
માળકે રાજવા

મેટલો કેવી જાણ
માળા મિત્રો અને
મજબુત મરે છે

સાથે સાથે ફિટ
મો ભાવજી રહે છે
જામરડી દવાવાળા જેવો

એન્ટી-કેન્સરવાસ વાડીલાલની કું.

મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

અનેક રોગની એકજાણી

વેનુધારા

૩ રૂ માફ જનરે નં. ૩૦૨

કોમેશ, સ શરૂથી શરૂ, બાદનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અસાકિત, સોજા, આછાજી
આરથો, ખાંસી, શ્વાસ, હામ, જાંત, દાઢમાં કળાતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અધુજલ, ડેરી કાખ,
મોઢાની દુખી, દરેક બાતના તાવ, ધા પડવો,
લોધી નીકળવું, તથા અનેક બાતના હરો માટે મજ
રેલ્લે, સ્ત્રીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાકા
લિક ઉચ્ચેગી થઈ પડનારી અમુક યૌવધિ
કિમત મોટી ખાટલી રૂ ૫૫૫, વચલી ખાટલી
રૂ ૫૫ અને નાની ખાટલી રૂ ૫૫૫-અ. જુદુ
દરેક ડેકાણે વેચાય

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોરીટ - કેન્સરવાસ વાડીલાલની કું.
પી-સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

કુલ સભ્યસંખ્યા
શ્રી. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કોમ્પ્યુટર દ્વારા સમયમથાળા
અને સક્તિશાળી એજન્ડો
વેબસાઇટ છે.

નેપ્રોલોજીસ્ટ એસોસિએશન
કંપની લિમિટેડ

: હેડ : સેક્રેટરી :
નેપ્રોલોજીસ્ટ, સુખર્ષ.
અમદાવાદ શાંતિ :
પોંચેલા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના આશિષ

શિર્ષિ અને નવરચના

'શિર્ષિ' ૧૫ : ૧૮ : 'નવરચના' ૧૫ : ૧૮ : અંક ત્રીજો

જુન : ૧૯૮૮

ક્રમ

૧	સાહેબ : પુસ્તક : પદ્મિનિ,	પૂર્ણિમા	૫
૨	દિવાન, (૧૫૫)	સેવક સમ સંસ્કૃતિ	૧૪
૩	નંદી	મન્નાડી	૧૫
૪	સુભાષ	પૂર્ણિમા	૧૬
૫	સેવક (૧૫૫)	સાહેબ દે	૨૭
૬	૫૫૫ સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ, મુ. સંસ્કૃતિ	૨૮
૭	સુભાષ (૧૫૫)	સુભાષ સંસ્કૃતિ સેવા	૩૭
૮	સુભાષ	સંસ્કૃતિ	૩૮
૯	સેવક	સિ. શ. સંસ્કૃતિ	૪૫
૧૦	સંસ્કૃતિ (સંસ્કૃતિ)	સંસ્કૃતિ દે	૪૬
૧૧	સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	૪૭
૧૨	'સંસ્કૃતિ' સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	૪૮
૧૩	સંસ્કૃતિ (સંસ્કૃતિ)	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	૪૯
૧૪	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ	૫૦
૧૫	સંસ્કૃતિ (સંસ્કૃતિ)	સંસ્કૃતિ	૫૧
૧૬	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	૫૨
૧૭	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ	૫૩
૧૮	સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ	સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ	૫૪

: સાહિત્ય : સમાજ :

દેવતા : શ્રી. ૮-૮-૦

: સંસ્કૃતિ : શ્રી. ૧૦-૦-૦

શ્રી ૨ તી આ હિત્ય સંધ્ય લિમિટેડ
શ્રીમદ્વાજ સિદ્ધિ : ૪૦૫, કાલકાદેવી શ્રી : સુખર્ષ-૨
કરનાનીજ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

આશિષ આપેલ સંસ્કૃતિ :

દેવતાજી આલુદેશ સંસ્કૃતિ, પા. શા. નં. ૦૪, SOROTI,
(B. E. A)

મોડરો વોપરવાં ભલામણ કરે છે

પ્રકાશ ગ્રાઉપરીશ્વ

બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

ગુલાબી ખાવાનું ખુબ જ સ્વાદુ અને સ્વચ્છ છે. આવાના વાંદા તથા બર્લકર ટાકેલા પત્ર અત્યંત જ મે.

ગુલાબી

ખાવાનું ખુબ જ સ્વાદુ અને સ્વચ્છ છે.

આવાના વાંદા તથા બર્લકર ટાકેલા પત્ર અત્યંત જ મે.

ભાવદાર અમીકલ વર્કસ

અમીકલ વર્કસ

ખાટલીની કિંમત

૩	ઓ સ રા.	૦-૮-૦	૪	ઓ સ રા.	૨-૮-૦
૧	„ રા.	૦-૧૪-૦	૮	„ રા.	૪-૮-૦
૨	„ રા.	૧-૮-૦	૧૧	„ રા.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

જમણી જેવી સ્વચ્છ અને સ્વાદુ છે. આવાના વાંદા તથા બર્લકર ટાકેલા પત્ર અત્યંત જ મે.

જમણી

જેવેલી જેવી સ્વચ્છ અને સ્વાદુ છે.

આવાના વાંદા તથા બર્લકર ટાકેલા પત્ર અત્યંત જ મે.

એજન્ટ : કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું

મંચગદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

અનેક રોજની એકજાણી

જીવના

૨-૩ માર્કે જીવના ૩૦૨

કેવેરા, સ્વચ્છ શરીર, બદનનો દુખાવો, ખાણીવિકાર, સર્પિલા, અશક્તિ, સાળ, અટકાવ આપવો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, ફાંટા, દાંડમાં કળતર, શેઠ જેડુનો દુખાવો, અપુષ્કલ, જેરી હાથ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, થા પડવો, લોહીનીકળવું, તથા અનેક જાતના દરદોષો માટે મજા દેવે, સ્ત્રીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાકા સિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી ખાટલી રૂા ૧૫૫, વચલી ખાટલી રૂા ૧૫ અને નાની ખાટલી રૂા ૧૫૫ ટ.ખ. જુડ.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોર્સ કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંચગદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

कुल अस्त्रकथाभक्त
रु. ५५,००,०००धी वहु

हामकोज ठरेवा लागवगवाणा
अने शक्तिशाणी ओज्ज्वा
लेखने छ.

नेपथून अस्त्रुरन्स
कंपनी लिमिटेड

: छिड अफ्रिस :

नेपथून पीएलडींग, मुंण्ड.

अमदावाद भाँयः
पांयङ्गवा, अमदावाद.

सभाज, साहित्य अने संस्कारसुं भासिड

रामि अने नवरथना

'रामि' वर्ष १८ : 'नवरथना' वर्ष १३ : अंक त्रीजे

जुन : १९४८

रुम

१ प्रसंगो : पुस्तकैः परिमण्ड	धूमकेतु	५
२ रिशरता (काव्य)	शेभभादम आधुनावा	१४
३ नीली	अ-वात्री	१५
४ छवनपथ	धूमकेतु	१६
५ वैशाख (काव्य)	मकर-द	२७
६ भास्वर जीहानाद	नरसिंह म. साद	२८
७ अरुदेव आभारे आंअजे	अनु० रमलीक मेधापुी	३३
८ सुकितसता	नवलसाध	३७
९ कोकिला	वि. सा. पाडिकर	४५
१० अने कवि (काव्य)	हरीन्द्र दवे	४६
११ हावपेय	श्रीराम शर्मा	४७
१२ 'आतिथ्य'नु आतिथ्य	कुमेश शुक्ल	५३
१३ २५ मेधापुीने (काव्य)	यशवंत दोशी	५६
१४ अरे तो पीधं छ जखी जखी	दशक	५७
१५ जखर (काव्य)	प्रवात	६३
१६ वितामनदशन	मंसी गांधी, जयतिदास	
	हे. ओजा, नरसिंह म. साद	६४
१७ मंथसमीक्षा	अ. म. रा.	६८

: वार्धिकि विवाजम :

देवभां : रु. ७-८-०

:: परदेवभां : रु. १०-०-०

भा २ ती सा हि त्य सं ध लि मि टे ३
भीमराज निहिनः ४०५, कादगादेवी रोड : मुंण्ड-२
इरनान्कीज पुख नीवे : गांधीरस्तो : अमदावाद

आफ्रिका गोटु-सरनाथुं :

दयाजल आधुं देल राज, रा. भा. नं. ७६, SOROTI,
(B. E. Africa)

૪

માત્ર ચાર વર્ષના સંગીન કામકાજથી
સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એસ્યુ. કું. લીમીટેડે
મેળવેલી આદર્શ લોકપ્રિયતા અને અનુપમ સિદ્ધી
પ્રિમિયમની આવકના આંકડા

ની સરખામણી અત્યાર અગાઉના બધાં રેકૉર્ડ વટાવી જાય છે.

	૧૯૪૫	૧૯૪૬	૧૯૪૭
આગ	૧૦ લાખ	૨૫ લાખ	૨૮ લાખ
થી વધુ			
દરિયાઈ	૨ "	૪ "	૫.૮૦ "
અકસ્માત	૧ "	૪ "	૫.૧૭ "
કુલ પ્રિમિયમની આવક			

૩૯,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ઓગણચાળીસ લાખથી વધુ

★

હેડ ઓફીસ : કલકત્તા
ચેરમેન : બદીપ્રસાદ ગોએન્કા નાઈટ-સી. આર્થ ઈ

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ
એશ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

શ્રી કે. જી. મર્યાદિત મેનેજર-મુખ્ય ઓફીસ
૪૫-૪૭ એપેલો સ્ટ્રીટ-ફોર્ટ-મુંબઈ

૨. નં. ૨૨૦૪૮-૪૯

✽

ટેલીગ્રામ્સ: STANGENAL

અમદાવાદ શાખા. — શ્રી રમણલાલ બે. પટેલ - પ્રાન્થ મેનેજર
વહીવટી બીલ્ડીંગ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ. ૨. નં ૨૩૭૮

પ્રસંગો : પુસ્તકો : પરિભ્રમણો

શ્રુમકેતુ

થોડા દિવસ પહેલાં નડિયાદ, ઉમરેઠ અને ડાકેર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ગુજરાતની રસાળમાં રસાળ ભૂમિની લીલી હરિયાળી ભોને બાજે નજરથી પીધા જ કરીએ, એવી ત્યાંની ખેતર ખેતરમાં પથરાયેલી વનશ્રીને જોઈને મનોમિ થઈ આવી. જ્યાં જુઓ ત્યાં મનોહર આંખાઓ ભિલા જ હોય. આપણી સંસ્કૃતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ પંડિત, ખેતર વૃક્ષ ને પાણીની પરબ એ ત્રણ વિનાની સંસ્કૃતિને કદાપી કદપી શકશે જ નહિ; એટલે કે ધરતી, આરામ, અને શાંત સ્વસ્થ સોને શાંતિ આપનારું જીવન, આપણી સંસ્કૃતિનો આ જ મૂળભૂત પાયો છે. આથી ભારતનો આ ધરતીસંસ્કૃતિનો, કાણુલ, કંઠહાર, પેશાવર તરફની ડુંગરી રખડુ જીવનસંસ્કૃતિ સાથે હમેશાં કલહ થતો આવ્યો છે. આજે પણ એ જ પ્રશ્ન ઝુખ્ય બની જવાનો લય જોલો થયો છે.

ગુજરાતની કોઈ એવી ભૂગોળ આપણી પાસે નથી, તેમ જ એવો કોઈ ઇતિહાસ પણ નથી, કે જે દ્વારા ઘરઆંગણેથી, શિશુઓને લવિષ્યના મહાન ગુજરાતીઓ ખતાવવાતું કોઈ સ્વપ્નદર્શીને મન થાય તો એમાં એ સહાયક રૂપ થઈ પડે. વધારે નહિ, જો આટલી જ બ્યવસ્થા આપણી આ નવી રચનામાં શક્ય બને કે, દેશના જે કોઈમાં કોઈ શક્તિ હોય, એનો સ્વમાનભર્યો કુંકરમાં કુંકર ઉપયોગ કરવાની તક શોધવામાં આવે.... તો પણ એમાંથી અત્યુક્ત સારું પરિણામ આવે. પણ સંતરામ મંદિરની પાછળનું પેલું લીલુંકાચ પાણી સંધરતું વિશાળ તળાવ મેં જોયું, અને આ તમામ ઈચ્છાઓ એ ઈચ્છાઓ જ રહેવાની છે એવી નિરાશા થઈ આવી. દસ વર્ષ પહેલાં પણ એમાં એવું જ લીલું કાચ પાણી લેરળી મારતું હતું. દસવર્ષ પહેલાં જીવનની જેવી અસ્વચ્છતા ત્યાં દેખાતી હતી એવી જ અસ્વચ્છતા ત્રિગુણીત બનીને આજે પણ ત્યાં દેખા દે છે. બાજુ કે સમાજને, આ વિશાળ તળાવનો જીવનકાન્તિકારી કોઈ ઉપયોગ હોઈ શકે એવો કોઈ જ્યાંલ જ કોઈ દિવસ કોઈને આવ્યો ન હોય! આ વાતને

૪

માત્ર ચાર વર્ષના સંગીન કામકાજથી
સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એસ્ટુ. કું. લીમીટેડ
મેળવેલી આદર્શ લોકપ્રિયતા અને અનુપમ સિદ્ધી
પ્રિમિયમની આવકના આંકડા

ની સરખામણી અત્યાર અગાઉના બધાં રેકર્ડો વટાવી બચ છે.

	૧૯૪૫	૧૯૪૬	૧૯૪૭
આગ	૧૦ લાખ	૨૫ લાખ	૨૮ લાખ
	થી વધુ	થી વધુ	થી વધુ
દરિયાઈ	૨ ,,	૪ ,,	૫.૮૦ ,,
અકર માત્ર	૧. ,,	૪ ,,	૫.૧૭ ,,
કુલ પ્રિમિયમની આવક			

૩૯,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ઓગણચાળીસ લાખથી વધુ

★
હેડ ઓફીસ કલકત્તા
ચેરમેન બદ્રીપ્રસાદ ગોસ્વમી નાઈટ-સી આઈ ઇ

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ
એશ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

શ્રી કે. જી. મર્ચન્ટ મેનેજર-મુખર્જી ઓફીસ
૪૫-૪૭ એવોલી રોડ-રોડ-મુખર્જી

૭ ન ૨૨૦૪૮-૪૯

★

ટલીઆમ્સ. STANGENAL

અમદાવાદ શાખા.— શ્રી રમણલાલ જે. પટેલ બાન્ધ મેનેજર
વજીવ બીદાઈ, ચાર સ્તા અમદાવાદ ૭ ન ૨૩૭૮

પ્રસંગો : પુસ્તકો : પરિભ્રમણો

ધ્રુમકેટ

થોડા દિવસ પહેલાં નડિયાદ, ઉમરેઠ અને ડાકૌર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે શુજરાતની રસાળમાં રસાળ ભૂમિની લીલી હરિયાળી ભેતે જાણે નજરથી પીધા જ કરીએ, એવી ત્યાંની ખેતર ખેતરમાં પથરાયેલી વનશ્રીને જોઈને મનોમન થઈ આવી. જ્યાં જુઓ ત્યાં મનોહર આંખાઓ લીલા જ હોય. આપણી સંસ્કૃતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ પંડિત, ખેતર વૃક્ષ ને પાણીની પરણ એ ત્રણ વિનાની સંસ્કૃતિને કદાપી કદપી શકશે જ નહિ; એટલે કે ધરતી, આરામ, અને શાંત સ્વસ્થ સોને શાંતિ આપનારું જીવન, આપણી સંસ્કૃતિનો આ જ મૂળભૂત પાયો છે. આથી ભારતની આ ધરતીસંસ્કૃતિનો, કાષ્ઠ, કંઠકાર, પેશાવર તરફની ડુંગરી રણડું જીવનસંસ્કૃતિ સાથે હમેશાં કલહ થતો આવ્યો છે. આજે પણ એ જ ગ્રંથ મુખ્ય બની જવાનો ભય લાગે થયો છે.

શુજરાતની કોઈ એવી ભૂગોળ આપણી પાસે નથી, તેમ જ એવો કોઈ ઇતિહાસ પણ નથી, કે જે દ્વારા ઘરઆંગણેથી, શિશુઓને લવિષ્યતા મહાન શુજરાતીઓ બનાવવાનું કોઈ સ્વપ્નદર્શીને મન થાય તો એમાં એ સહાયક રૂપ થઈ પડે. વધારે નહિ, જો આટલી જ વ્યવસ્થા આપણી આ નવી રચનામાં શક્ય બને કે, દેશના જે કોઈમાં કોઈ શક્તિ હોય, એનો સ્વમાનભર્યો સુંદરમાં સુંદર ઉપયોગ કરવાની તક શોધવામાં આવે.... તો પણ એમાંથી અચૂક સારું પરિણામ આવે. પણ સંતરામ મંદિરની પાછળનું પેલું લીલુંકાચ પાણી સંઘરતું વિશાળ તળાવ મેં જોયું, અને આ તમામ ઇચ્છાઓ એ ઇચ્છાઓ જ રહેવાની છે એવી નિરાશા થઈ આવી. દસ વર્ષ પહેલાં પણ એમાં એવું જ લીલું કાચ પાણી લેરણી મારતું હતું. દસવર્ષ પહેલાં જીવનની જેવી અસ્વચ્છતા ત્યાં દેખાતી હતી એવી જ અસ્વચ્છતા ત્રિજુલિત બનીને આજે પણ ત્યાં દેખા દે છે. જાણે કે સમાજને, આ વિશાળ તળાવનો જીવનકાન્તિકારી કોઈ ઉપયોગ હોઈ શકે એવો કોઈ જ્યાલ જ કોઈ દિવસ કોઈને આવ્યો ન હોય! આ વાતને

થોડા વર્ષ પહેલાની એક બીજી વાત સાથે સાકળ છુ અને થાય છે કે યત્નેશી સત્તાને ટાળવાનો જે ભગીરથ પ્રયત્ન થયો, એ આમ અણધારી રીતે, સભેગવચાત ધાર્યા કરતાં વહેતુ, જેવું તેવું પણ કાર્ક સાચું પરિણામ લાવી શક્યો છે, તે એ પ્રયત્નને દૃષ્ટિવાન કરવામા હવે કોઈ રાષ્ટ્રપ્રેમી કહેવાતો મનુષ્ય ક્યાશ ન રાજે એટલું થાય તે આ દેશ ફરીને નર્મદ ઇન્દ્રિયું 'હરિ તું ફરી ભેખનિસું આપે,' એ કવિવાણીનો પડથો પાડે!

થોડા વર્ષ પહેલાંની બીજી વાત વિશે કહ્યું તે એ છે કે, હું ભાઈ રાયચુરાની મહેમાની માણતો, એક વખત ગીરનાં જંગલ ભેવા જઈ ચક્રયો હતો. ત્યારે તુળસીસ્થામ (તલ-શ્રી-સ્થામ) જવાનું થયું. ત્યાંના એક ભાઈ સાથે વાત કરતાં ખબર પડી કે જૂનાગઢનો નવાજ કેવો છે ને કોણ છે એ છેલ્લા પચાસ વરસ સુધીની ઉમ્મરના કોઈ માણસને ખબર નથી! કારણ કે કોઈ નવાજ ત્યાં આવેલ જ નથી! તુળસીસ્થામનું સ્થાન ઘણું સુંદર છે. પણ એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો, ત્યાં જે ઉનાંપાણીનાં નિરંતર ઝરણાં વદ્યા કરે છે—યૂરોપના કોઈ પણ દેશમાં એ સ્થાન હોત તો આજે ત્યાં એક મહાન નિસર્ગોપમારી ઓપધાલય બિંબું હોત!

આ બધી વાતનો સાર સમજવા જેવો છે ઉત્તરકાંઠામાં યૂરોપીઅન શિશુઓની એક નાનકડી શાળા ભેવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ફરતા ફરતા એક ઝોરકામાં ગયો. ત્યાં માત્ર એક નાનકડું પાંચ છ વર્ષનું, ભૂરી આંખવાળું બાળક બેઠું હતું બેઠું બેઠું કાળા પાટિયા ઉપર એક ચિત્ર દોરી રહ્યું હતું દરિયો ને હોડી!

મેં એને પુછ્યું: 'આ શું છે?'

એણે ચક્રયા કે ભક્રયા વિના જવાબ વાળ્યો: 'મારા દેશનો દરિયો!' અને જે જવાબ આપીને કાલ્પનિક મનોભૂમિમા એ તો પાછો મગ્ન થઈ ગયો.

આ શિશુ સંસ્કૃતિ દ્વારા આવળા સર્વાંગી વિકાસનો વારસો આપણે જે વ્યાપ્ત રીતે ફેલાવવા માગતા હોઈએ તો આપણે એક વસ્તુનો ખ્યાલ રાખવો ઘટે છે કાઠિયા વાડમાં એક વખત કોઈ એ ગ્રેજ અમલદારને માન આપવા માટે રાજકોટમાં સૌ રામજી ભેગા થયા. એમાં જૂનાગઢના નવાજ પણ હતા: જ્યારે મેળાવડો વીંખાયો ત્યારે દરેક રાજાની ગાડીમાં એક એક ઓપ્રીસર બેસાડવાનો ફાળો આવ્યો. એ વખતે ગોપાળજી મુરમાઈ, નડિયાદના દેસાઈ, કાઠિયાવાડના જેજવણી અધિકારી, નવાજ સાહેબની ગાડીમાં આવ્યા! નવાજને ખબર નહિ કે આ કોણ છે. એટલે એણે પૂછ્યું, પણ 'એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર' ને એવી એવી વાતમા બિચારા ભોળિયા નવાજ શું સમજે? ઇન્સ્પેક્ટર હોય તો ખેડે બંદક કાર્ક હોય નાં? એ તો કોઈ સમજે નહિ! રાજદારી પુરવે! આ શિશુ સંસ્કૃતિની પોલને ખરાબર સમજે છે એટલે એક નાગર અમલદાર ભેગા હતા એમણે ફોડ પાડી કે 'સાહેબ! જે બડા પંડા, લડકેક પઠાનેવાલા! વો કોઈ સાહેબ નહિ હય!'

સમાજના માનસમાં શિશુ પ્રત્યે આ જે અવહેલના ભારી હતી અને હજી પણ રહી છે, એ આપણી અધમદશાનું બરાબર માપ યંત્ર છે. એ અવહેલનાને આપણે હવે કાઢ્યે જ છૂટકો છે. એમાં પ્રયત્ન બન્ને બાજુ તરફથી થશે તો જ ઉકેલ થશે નહિતર તો

પહેલાં જે સ્વપ્ન અવહેલના થતી તે જરાક સ્ફાર્કનું રૂપ ધારણ કરશે એટલું જ! સમય પ્રમાણે એ આખી વસ્તુસ્થિતિ, તદ્દન જ નવી પ્રકારની રચના માગે છે. માત્ર શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ નહિ, પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ. કોઈ પણ શિક્ષકને, કોઈપણ ગ્રામઠું, એના તમામ જીવનવ્યવહારની સુગમતા કરી ન આપે, તો એ ગ્રામઠું 'સ્વરાજના' એકમ તરીકે તદ્દન નાલાયક ગણાવું નોઈએ. તેમ જ ગ્રામજીવનની સાથે એકરસ ધવાની વૃત્તિ ન હોય તો એ માણસે શિક્ષકનો ધંધો છોડી દેવો નોઈએ. ગ્રામઠામાં શિક્ષકનું આ પગાર પ્રમાણ સ્થપાવું ઘટે.

અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં તો કોઈ પણ શિક્ષકનેા સો રૂપિયાથી નીચે પગાર રાખવો, એ જુ. ને નાલાયક કરાવવાનું પુરતું કારણ છે, એવો સરકારે પોતે જ પોતાનો ધારો સ્થાપી દેવો નોઈએ—એ એ વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે તેમ એણે, સાત રીતે પ્રજા-જીવનનો નવરચના દ્વારા ઉપયોગ કરવાની સાચી ધગશ ખતાવવી હોયતો. 'બાકી આપણે શિક્ષણ સંસ્કૃતિની વાતો કરીશું ને તમામ પ્રકારની આર્થિક સંકડામણને, શિક્ષકના ટૂંકા પગાર સાથે સાંકળતા રહીશું, તો એ વિષ-અકેનો અંત કેવળ આપણા સર્વનાયની ભૂમિકા તૈયાર કરશે.

જાનના છનો ટકારો પડે અને રક્તપિતથી કૃશ બનેલી, અનેક યાતનાઓ સહન કરતી, એક ભિખારણુ બાઈ, મંદિર પાસે આવીને હમેશાં બેસી રહે. શહેરનું એ પ્રચિદ્ધ મંદિર

હતું. ત્યાં ભિખારીઓનાં ટોળે ટોળાં પડ્યા પાથ્યા રહેતાં જે પ્રમાણે એ હમેશાં ત્યાં બેસી રહેતી. અને કલાકોના કલાક મુઠી બેલતું પડે તો બેસી રહીને પણ મૂર્તિની આંખી કર્યા પછી જ એ ત્યાંથી ખસતી.

એને કોઈ પાઈ પૈસા આપે છે કે નહિ એની બહુ યેવના ન હતી. આપે તો લઈ લેતી. માગતી પણ ખરી, પરંતુ એનું ધ્યાન તો, બે હમલાં આમ કે તેમ ખસીને, કોઈ પણ રીતે માનું, દર્શન મેળવવામાં રહેતું જ રહેતું!

પોતાની યાતનાનો આ ઉદ્દેશ છે એમ કદાચ એના આંઝાબેલા મનમાં ઉગી નીકળતું હોય!

એ જમે તેમ હોય જે જીવન એના બાળે આબરું હતું, એમાં હવે રસમાં રસ, એના માટે કેવળ આટલો જ રહ્યો હતો: આ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાનો!

પણ બહિષ્કારમાં જનતાના ટોળેટોળાં છ વાચ્યા પછી તો ત્યાં ઉભરાતાં, એમાંથી કોઈનું માથું આડે આવતું. કોઈની ટોપી આડે આવતી. કોઈની પાથથી, કોઈનું આપું શરીર હરપળે એની અને માની વચ્ચે આવીને એમાંનું કાંઈનું કાંઈ બિચું રહેતું!

એટલે એમ ને એમ સાત વાગે. આઠ વાગે. નવ વાગે. પણ એ કંઠાલ રક્તપિતિયા બાઈ હજી ત્યાં બેસી જ હોય! એની નજર ત્યાં મંઠાણી હોય તુષાતુરની જેમ. એણે પોતાના મન સાથે શું સંકલ્પ રચ્યો હતો એની તો કોને ખબર? પણ જેમે તેમ પોતાની મનભરી આંખી ન મળે ત્યાં મુઠી એ ત્યાંથી ખસતી જ નહિ!

એમ તો કોઈક દિવસ વહેલી પથ્થુ ચાલી જતી પથ્થુ તે કોઈક વખત.

એક દિવસ હું રાતના મોઢેથી ત્યાંથી નીકળ્યો, ત્યારે એને હજી પથ્થુ ત્યાં ઊભેલી જોઈને નવાઈ પામ્યો મંદિર તો બંધ હતું. પ્રીતિ બિખારીઓ દરવાજાના ખૂણા ખાંચરામાં આડા અવળા પડી ગયા હતા. માણસ પથ્થુ કોઈ દેખાતાં ન હતાં. અત્યારે દર્શન પથ્થુ થાય તેમ ન હતું. અને છતાં એ ત્યાં ઊભી હતી !

મને શંકા પડી. આ બિખારીઓ-એમની સહિ પથ્થુ કોઈ જોઈ ભયંકર છે ? પરંતુ મારે પણ એ પણ જ થોળતું પડ્યું.

પેલી બિખારણુ ધીમેથી નીચે ઊસીને આકુળ બ્યાકુળ લયગ્રસ્ત મોઢેરે આરે તરફ દૃષ્ટિ કરી રહી હતી. પાસેના મકાનના પક છાયામાં હું ભોંત સરસો એ શું કરે છે એ જોવા ઊભો રહી ગયો. એની કરેક ક્રિયા ત્યાંથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી હતી.

મને લાગ્યું કે કોઈનું કોઈ પડી ગયેલું છે અને એવે ત્યાં જીવાતી દીધું લાગે છે.

અત્યાદ્યુષી કદાચ માણસની અવસ્થા અજોઈ યવાની એ શક જોઈ રહી હશે.

થોડીવાર યાદ તે જોઈ હતી ત્યાંથી ધીમે ઘસઘાટી ઘસઘાટી આગળ વધી ! મને નવાઈ લાગી. કોઈની જોવાયતી ચીજનું અસાધ્ય યાત્રક એવે યાદ રાખ્યું હોય એમ સમજાયું.

ઘસઘાટી ઘસઘાટી તે આગળ વધતી રહી. આસપાસ એક લયગ્રસ્ત દૃષ્ટિ નાખીને, ઘડીબાર એ થોભી જતી. પછી પાછી આગળ

વધતી. એને બીકમાં બીક કોઈ દેખી નહોતી હોય એમ જણાતું હતું.

મંદિરના પગથિયાં પાસે પહોંચીને એવે ત્યાં ઉભાવળે પોતાનું માથું નીચે ઢાળી દીધું ! એના આંગળીઓ વિનાના એ કુંઠા હાથ એ માથાની આગળ જોડાઈ ગયા હતા એ જાણે પોતાનું સમર્પણ જ કરી રહી હતી; પોતાની રીતે. થોડીવાર એ એમ પડી રહી.

‘જો હો હો !’ મારા મનમાં એક ઊંઘા વિચાર ઉદ્ભવ્યો. ‘આને તે અજ્ઞાનની પરિ સીમા કહેવી કે અધઃપાત્રની ?’

એ ત્યાંથી પાછી ફરતી જણાઈ. એટલે હું પથ્થુ એની પાસેથી નીકળ્યો.

એને આપવા માટે મેં એક એ આવી કાઢી. એની સામે ધરી.

એવે પોતાના કુંઠા હાથ લાંબા કરવાને બદલે મારી સામે જોડી રાખ્યા : ‘નાહિ’ સોજી ! હવે નાંચ !’

‘કેમ હવે શું છે તે લેવાનું’ નહિ એની એ વાતમાં મને કોઈ સમજ પડી નહિ.

મેં કહ્યું : ‘હવે લેને લેતી હોય તો..’ પથ્થુ એવે તો લેવાને માટે હાથ ન લંબાવ્યું મારી સામે જોયું એની આંખમાં અજાણ્યો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. હું છોમીલો બની ગયો. ધરણ વિનાની કર્કસ ભાષા વાપરવાનો મનમાં પશ્ચાત્તાપ પથ્થુ થયો એટલામાં તો એવે એ હાથ જોડી રાખીને મારા પગ પાસેની જમીન ઉપર જ પોતાનું માથું ઢાળી દીધું હતું ‘સોજી’ મારા સાથે ! હવે નાંચ !’

એનો આ ‘હવે’ શબ્દ ‘હોવે’ એવે સંજગતો, એ અગમ્ય યાદ રહ્યો.

એના આ વર્તનનો કોઈ ખુલાસો મારા મનમાં આવ્યો નહિ. હું ત્યાંથી ખસવા જતો હતો એટલામાં એક અપંગ વૃદ્ધ જેવો અશક્ત લિખારી ત્યાં મારી સામે આવીને ઊભો રહ્યો. એના હાથમાં મેં બેઆની મૂડી દીધી. ને ચાલતી પકડી.

થોડેક આંધે જઈને પાછી નજર કરું છું તો હું જે જોતો હોઈ તે માનવામાં આવતું ન હોય તેમ, મારો આગળ વધતો પગ ત્યાં જ થંભી ગયો.

પેલી કંગાળ લિખારણ પોતાનાં પાંધ પેસો, આની, જેમાં રાખતી હતી એ આખું ડબલું, એની મરણમૂડી, પેલા લિખારીને આપી રહી હતી. કોઈ બારે નવીન વસ્તુ જોઈ હોય તેમ જ પગ ત્યાં થંભી ગયો. કાસો ચાલ્યો ગયો, પણ પેલી લિખારણ હજી ત્યાં જ બેઠી હતી. સોતાનો મંદિર સામે દંદિ રાખીને.

ખીને દિવસે સાંજે છ વાગે નિયમ પ્રમાણે હું ત્યાં ગયો તો આજ પેલી લિખારણને ત્યાં ઊભેલી જોઈ નહિ. મને ઘણી જ નવાઈ લાગી. કોઈ દિવસ એક પગ પણ એ મોડી ન પડે.

દર્શન કરીને પાછો ફરું છું ત્યાં કોઈ ધાર્મિક જાઈએ એક ચુંથાઈ ગયેલા જેવું કાગળિયું મારી સામે ધરું. 'સાહેબ! તમારી શ્રદ્ધા હોય તે પ્રમાણે.'

'શું છે?' મેં પૂછ્યું. 'શાને માટે છે?'

'અરે! સાંખ! એ તો પેલી લિખારણ મરી ગઈ છે તે સાળીને આ લિખારાં મસાણ લેગી કરે. જો પેસા એટલા માટે લેગા કરવા છે.'

'કઈ લિખારણ?' મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'અરે! સાંખ પેલી આંહીથી ટળતી જ નહિ એ.'

'પેલી?'

'હા-એ, પેલી રગતપીતડી.'

મેં ઝંડપથી એના હાથમાં જે આંધું તે આપી દીધું. એનાથી આંધો ખસવા માંડ્યો. એણે કાગળિયું ચીંચી પીળા કાંઈની સામે ધરી રાખ્યું હતું. મારા મનમાં એક મોટો વિચાર તરંગ સવાર થતો હતો: 'કાલે એણે કહ્યું 'નહિ સેકલ! હવે નાંચ...' એના ઉચ્ચારનો સ્પષ્ટ અવાજ જાણે અત્યારે પણ સંભળાયો. 'એ આટલા માટે હશે? એને લિખારણને શું...?'

મેં ઉતાવળે પેલા ધર્મવાનને પકડ્યો: 'એ ક્યારે મરણ પામી?'

'એ તો શું ખબર સાંખ? સવારે બંગીયો વહેલો વાળવા આવ્યો તો એ.... પેલે ઠેકાણે...' એણે આંગળી વતી જગ્યા બતાવી: 'ત્યાં એ પડી હતી.'

મેં એણે બતાવ્યું ત્યાં જોયું. 'પેલા વૃદ્ધ અશક્તને એણે પોતાની મરણમૂડીની જગ્યા સોંપણી કરી હતી, એ જ એ જગ્યા હતી.'

જો પગ હું વિચાર કરતો ઊભો જ રહી ગયો.

એના મૃત્યુના માનમાં કાંઈક વધારે આપવાની ઇચ્છાથી મેં ખીસામાં હાથ નાખ્યો તો સિંકાને બદલે, ખોટી પ્રશંસાથી ભરેલો કાંઈક નવા લેખકનો ચુંથાઈ ગયેલો કાગળ એમાંથી હાથ પડ્યો.

મુ/શ ખીસ્સામાંથી એક વખત એક સો રૂપિયાની નોટ કોઈક ગડિયો કલકત્તાની બજારમાં ઉપાડી ગયો હતો. પણ એ તો એ જમાનો 'તરત દાન ને મહાપુરુષનો' હતો, એટલે મને લાગે છે સોની નોટ મળી જતાં એણે મારો બોગ લેવાનું ચાંડી વાળ્યું હોય. મને તેમ પણ એ સોની નોટ કરતાં એક વખત એક રૂપિયાની નોટ બજાર સમયે ખોવાઈ હતી મને એનું આજ લાગી આવે છે

સીવીલ હોસ્પિટલ પાસે એક ચાંમલાને અદંગીને એક બાઈ બેઠી હતી. ટેબીલી રીતે એ કોઈક નવીસરી ગામડામાંથી આવેલી હતી. એના મોં ઉપર તુર ન હતું. આંખમાં બાંધક શૂન્યતા હતી. ચહેરા ઉપર અતિશય નિરાશા વ્યાપી ગયેલી હતી

એના ખેજામાં જેવા તેવા પાથરેલા એક કાટક લૂગડા ઉપર જેને માથુસ નહિ પણ હાડકાનું માળખું હતી શકાય એવું એક માનવ હાડપિજર પડ્યું હતું.

બાઈ પોતાના કાળા સાડવાના છેડાથી એને ધીમે પવન નાખી રહી હતી

આવના જતા મદદારીના ધ્યાન પર પડે તેમ એકી પડખે એક લૂગડું પાથર્યું હતું એમાં જતા આવના માણને નાજેકા પેસા પડ્યા હતા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો. મારે કામની ઉતાવળ હતી. પણ કેવળ હાડકાંને આ બાઈ, જે જતનથી ધીમે ધીમે પવન નાખીને તરફ અસમ આવના પ્રયત્ન કરી રહી હતી, એ પ્રયત્નના માનમાં હોય તેમ પણ આમળ આવેના યંત્રી મયો.

મેં એની સામે અદબ ભરેલી રીતે બીજા

રહેવામાં ઓચિત્ય એમું. બોલી શકાય એટલે કોઈ અવસ્થા ત્યાં હતી નહિ આ મેને ઊકરો ભાગ્યે જ બે દિને મહેમાન કરે. એને એ બજાર હોય તેમ એ પણ એને સાથે ધીમા ધ્યાન શોકભર્યા અવાજે એને કાંઈક કહી રહી હતી.

મેં વરસો પહેલાં એક વૃદ્ધ આમિશને પોતાનો એકનો એક ક્ષયરોગી દીકરો દવાખાને લાવતાં જોયેલો ખરે ખરો લે મારામાં હેઠગડ હેઠગડ થતો આવ્યો. દવાખાને ગયો. ટોકટરને બોલવામાં સહેલામાં શરૂ થઈ પડ્યું છે, એ 'ભાસંબીતું' ટોકટરે એને કહ્યું. એ આમમાં 'ભાસંબી' શોધવા ગયો. પાછો આવ્યો 'ભાસંબી' લખીને, તો ત્યાં ઉભો હતો નહિ! મારો બહુ જ નજીક આ બનાવ મન્યો-ત્યાંરે એ ટાસાએ જે ફાન કરેલું-ત્યાં પહેલાં સંભળેલું એ ફાન, આજ મને અચાનક આ ટોરી ને એના જેવા જ આ ક્ષયરોગી ઊકરાને જોતાં સંભરી આવ્યું.

ત્યાં ટોરીએ કહ્યું: 'બાઈ! આને મટે ભાસંબીના પેસા આપને. મારે આજ ઊભા મટે થઈને બીજા માગવી પડે છે બાપુ!'

મેં ખીમામાં હાથ તો નાખ્યો. પણ એને નવી નકેર રૂપિયાની નોટ હતી. ખીજું કંઈ દેતાં કાંઈ હતું નહિ. એક રૂમાલ હતો રૂપિયો આપી દેનાં જીન ચાલ્યો નહિ!

પાછા ફરતાં આપણું હૃદય એ વખતે મેં ચાલતી પકડી.

હાલમાં જ અમમાં બેઠો. પણ આ ને 'અસ ચોલો' ની બસ. એટલે બીટીનું પૂર્ણ શું? મળી એ જ મોટો ઉપકાર ને!

માંડમાંડ પિતળનો ચરધો તૂટલ સળિયો પકડીને, મ્યુ. ના સાહે મેળરોને મનમાં લાંડતો ત્યાં ઊભો તો રહ્યો, પણ પછી બીજે કે ત્રીજે સ્ટેશને ટીકીટ લેવા માટે ખીસ્સામાં હાથ નાખ્યો, ત્યાં નોટ તો ઠીક, રૂમાલ પણ મળે નહિ! કેઈ લગવાનલરોસે લેટી ગયો હતો!

ચારે તરફ નજર કરી, કેઈ હરિને લાલ મળે તો, એક આનો ટીકીટનો ભેધએ નાં?

એટલામાં એક ખૂણામાં કેઈકનો હસતો ચહેરો નજરે પડ્યો. નિશાની કરીને એક આનો એની પાસેથી પડાવ્યો.

સાંજરે પાછા ફરતી વખતે સિવિલ હોસ્પીટલ પાસે નીકળ્યો તો પેલી ડાશી ત્યાં બેઠી હતી. પણ મારી પાસે કંઈ હતું નહિ.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે સાંજે હું ત્યાંથી નીકળ્યો તો પેલી ડાશી એકલી દુઠિયાવાળીને મોં નીચું કરીને ત્યાં બેઠી હતી. આજ એના બોળામાં પેલા છોકરો ન હતો. કે પડખે પાથરેલું ફાળિયું ન હતું.

મેં ત્યાંથી પસાર થતાં એના તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એકીટશે એ જમીન ઉપર નજર કરીને બેઠી હતી.

‘ડાશીમા!’ મેં એને જગાડી : ‘આ થ્યો-તે દિવસે તમને આપવાનું રહી ગયું હતું!’

‘કેણુ લઈલા!’ ડાશીએ જરાક મોં ઉચું કરીને કહ્યું, ‘કેણુ છે?’

મેં તેની સામે એક બેંગાની ધરી.
‘હે!’

એક રૂપિયાની નોટ શુભાવ્યાનો મને ત્યારે ખરો પચાતાપ થઈ આવ્યો.

‘ના માફી! એણે તો ગામતરું કર્યું!’
હું આશ્વાસન દેતો બોલ્યો એ વધુ કંઈ બોલી નહિ. પણ એ ચૂપ જ થઈ ગઈ. ફેટલીએવાર સુધી એણે એ પથરા ઉપર બેઠા કર્યું. અને પછી પોતાનો ફાટલ સાંકડો લઈને એ ધીમે શોકભર્યા પગલે ત્યાંથી ચાલો નીકળી!

હું બોતો જ રહ્યો!

હિંમણાં અશ્વમેધયજ્ઞની આખી વિચાર-સરણી ઉપર એક નવી દૃષ્ટિ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અશ્વ એટલે આપણું પોતાનું મન એવો સ્પષ્ટ ધ્વનિ એમાંથી નીકળે છે. ગીતામાં મનની ઘોડા સાથે સરખામણી કરી છે. પણ એ વિચારળીજનું મૂળ તો ઉપનિષદમાં છે. ત્યાં જ એક બીજી વાત પણ છે. વર્ષે ઘોડા ફરીને પાછો આવે ત્યારે યજ્ઞમાં હોમાય -એ રૂપકનો અર્થ તો એમ છે કે, વ્યક્તિનું જીવનચક્ર પુરું થાય, ત્યારે બાણે એ નવજીવનનો સ્વાંગ સંજવા મૃત્યુના દ્વારમાં આવે છે. એ રીતે જીવનના કરતાં પણ વધારે મોટો મહોત્સવ મૃત્યુનો કરવો ઘટે. મૃત્યુ, એ જીવનને ખરાબર બહુનાર માટે તો, જીવન કરતાં કેઈ જુદો પદાર્થ નથી. મૃત્યુના મહાસાગરમાં તો જીવન સ્ફુરી રહ્યું છે. મૃત્યુ વડે તો જીવનનો તંતુ હમેશાં ચાલતો રહે છે. એટલા માટે સમાજમાં મૃત્યુને અમંગળ રૂપ આપવાની રીત દાખલ થઈ ગઈ છે એ સુધારો માગે છે. જીવનના બેટલું જ આપણે મૃત્યુને સમજવું ઘટે. પ્રોફે. દાવરે લખેલું ‘મોત ઉપર મન’ એ નામનું એક પુસ્તક હમણાં વર્નાક્યુલર

મુશ ખીરસામાંથી એક વખત એક સો રૂપિયાની નોટ કોઈક ગડિયા કલકત્તાની બજારમાં ઉપાડી ગયો હતો. પણ એ તો એ જાનાને 'તરન દાન ને મહાપુણ્યનો' હતો, એટલે અને લાગે છે સોની નોટ મળી જતાં એણે મારો લોભ લેવાનું માંડી વાળ્યું હોય. ગમે તેમ પણ એ મોની નોટ કરતાં એક વખત એક રૂપિયાની નોટ બરાબર ચમચે જોવાળી હતી અને એટું આજ લાગી આવે છે

મીલીલ હોસ્પીટલ પાસે એક યાંત્રાને અદંગીને એક બાઈ બેઠી હતી દેખીતી રીતે એ કોઈક નવીસરી ગામડામાંથી આવેલી હતી એના મોં ઉપર તુર ન હતું. આંખમાં વાપકર શૂન્યતા હતી. અલગ ઉપર અનિશ્ચય નિરાશા વ્યાપી ગયેલી હતી

એના જોખામાં જેવા તેવા પાથરેલા એક ફાટલ લૂગડા ઉપર જેને માણસ નહિ પણ હાડકાનું માળખું હતી મકામ એવું એક માનવ હાડપિજર પડ્યું હતું !

બાઈ પોતાના કાળા સાડવાના ઉંડાથી એને ધીમે પવન નાખી રહી હતી

આવના જતા નદદારીના ધ્યાન પર પડે તેમ એણે પડે એક લૂગડું ચાલ્યું હતું એમાં જતા આવના માણસે નાખેલા પેસા પડ્યા હતા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો. મારે કામનો ઉનાવડ હતો. પણ કેવળ દાડકાને આ બાઈ, જે જતનથી ધીમે ધીમે પવન નાખીને જરાક અરામ આપવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી, એ પ્રયત્નના આનમાં હોય તેમ પત્ર આમળ સાંભળે થઈ ગયો !

મેં એની સામે અદબ બરેલી રીતે ટેલા

રહેવામાં ઓચિત્ય ભેટું. બોલી યામ્ય મેં કોઈ અવસ્થા ત્યાં હતી નહિ આ મેં છોકરો સાચે જ બે દિને મહેમાન હો. એને એ બખર હોય તેમ એ પણ એને સાથે ખીમા શાન્ત શોકમયાં અવાજે બે કાંઈક હસી રહી હતી

મેં વરસો પહેલાં એક વૃદ્ધ મામલિયને પોતાનો એકનો એક ક્ષયરોગી ઠીરે દવાખાને લાવતાં જોયેલા મારે ભયોરે મેં ગાડામાં હેડલક હેડલક યતો આવ્યો દવાખાને ગયો. ડોક્ટરને જોલવામાં સંવેદનાં થઈ ચર્પ પડ્યું છે, એ મોમંબીનું ડોક્ટરે એને કહ્યું. એ ગામમાં મોસંબી શોધવા ગયે પાછો આવ્યો મોમંબી લઈને, તો ત્યાં છેકે હતો નહિ! મારો બહુ જ નજીક આ બહુ બન્ધે-ત્યારે એ ટાસાએ જે ફાન કરેલું-વો પડેલાં સંભળેલું એ ફાન, આજ મને અમાનક આ ટારીને એના જેવા જ આ ક્ષયરોગી છોકરાને લેતાં સાંભરી આવ્યું !

ત્યાં ટારીએ કહ્યું : 'માર્ધ ! આને પડે મોસંબીના પેસા આપને. મારે આજ છોખા માટે થઈને બીજા માગવી પડે છે બાપુ !'

મેં ખીયામાં દાઘ તો નાખ્યો. પણ એ નવી નકોર રૂપિયાની નોટ હતી. ખીલું રૂંધેલાં કાંઈ હતું નહિ એક રૂબાલ હો રૂપિયો આપી દેનાં છતાં માથો નહિ !

પાછા ફરતાં આપણું હતીને એ વખતે મેં આલતી પકડી.

અપ્રત્યક્ષ બસમાં બેઠો પણ આ મેં 'બસ મેલો' ની બસ. એટલે બીટીનું પુણ્ડ થું ! મળી એ જ મોટે ઉપકાર ને !

માંડમાંડ પિતળનો અરધો તૂટલ સળિયો પકડીને, મ્યુ. ના સાહે મેમ્બરોને મનમાં લાંડતો ત્યાં બિલો તો રહ્યો, પણ પછી બીજે કે ત્રીજે સ્ટેશને ટીક્રીટ લેવા માટે બીસ્સામાં હાથ નાખ્યો, ત્યાં નોટ તો ઠીક, રૂમાલ પણ મળે નહિ! કોઈ ભગવાનભરોસે લેટી ગયો હતો!

ત્યારે તરફ નજર કરી. કોઈ હરિનો લાલ મળે તો. એક આનો ટીક્રીટનો ભેંધએ નાં?

એટલામાં એક ખૂણામાં કોઈકનો હસતો ચહેરો નજરે પડ્યો. નિશાની કરીને એક આનો એની પાસેથી પડાવ્યો.

સાંજે પાછા ફરતી વખતે સિવિલ હોસ્પિટલ પાસે નીકળ્યો તો પેલી ડાશી ત્યાં બેઠી હતી. પણ મારી પાસે કાંઈ હતું નહિ.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે સાંજે હું ત્યાંથી નીકળ્યો તો પેલી ડાશી-એકલી ટુટિયાવાળીને મોં નીચું કરીને ત્યાં બેઠી હતી. આજ એના બોળામાં પેલો છોકરો ન હતો. કે પડખે પાથરેલું ફાળિયું ન હતું.

મેં ત્યાંથી પસાર થતાં એના તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એકીટશે એ જમીન ઉપર નજર કરીને બેઠી હતી.

‘ડાશીમા!’ મેં એને જગાડી : ‘આ ર્યો-તે દિવસે તમને આપવાનું રહી ગયું હતું!’

‘કોણ લઈલા!’ ડાશીએ જરાક મોં ઉંચું કરીને કહ્યું, ‘કોણ છે?’

મેં તેની સામે એક બેઝાની ધરી.

‘હે!’

એક રૂપિયાની નોટ શુભાબ્યાનો મને ત્યારે ખરો પચાતાપ થઈ આવ્યો.

‘ના માડી! એણે તો ગામતરું કર્યું!’ હું આશ્વાસન દેતો બોલ્યો એ વધુ કાંઈ બોલી નહિ. પણ એ ચૂપ જ થઈ ગઈ. કેટલીએવાર સુધી એણે એ પથરા ઉપર બેઠો રહ્યો, અને પછી પોતાનો ફાટલ સાંભળી લઈને એ ધીમે શોકભર્યા પગસે ત્યાંથી ચાલો નીકળી!

હું એતો જ રહ્યો!

હિંમણાં અશ્વમેધયજ્ઞની આખી વિચાર-સરણી ઉપર એક નવી દૃષ્ટિ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અશ્વ એટલે આપણું પોતાનું મન એવો સ્પષ્ટ ધ્વનિ એમાંથી નીકળે છે. ગીતામાં ગનતી ઘોડા સાથે સરખામણી કરી છે. પણ એ વિચારણીનું મૂળ તો ઉપનિષદમાં છે. ત્યાં જ એક બીજી વાત પણ છે. વર્ષે ઘોડો ફરીને પાછો આવે ત્યારે યજ્ઞમાં હોમાય-એ રૂપકનો અર્થ તો એમ છે કે, વ્યક્તિનું જીવનઅર્થ પુરું થાય, ત્યારે બાજુ એ નવજીવનનો સ્વાંગ સજવા મૃત્યુના દ્વારમાં આવે છે. એ રીતે જીવનતા કરતાં પણ વધારે મોટો મહોત્સવ મૃત્યુનો કરવો ઘટે. મૃત્યુ, એ જીવનને ખરાબર બાજુનાર માટે તો, જીવન કરતાં કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. મૃત્યુના મહાસાગરમાં તો જીવન સ્ફુરી રહ્યું છે. મૃત્યુ વડે તો જીવનનો તંતુ હમેશાં ચાલતો રહે છે. એટલા માટે સમાજમાં મૃત્યુને અમંગળ રૂપ આપવાની રીત દાખલ થઈ ગઈ છે એ સુધારો માગે છે. જીવનના જેટલું જ આપણે મૃત્યુને સમજવું ઘટે. પ્રોફે. દાવરે લખેલું ‘સોત ઉપર મન’ એ નામનું એક પુસ્તક હિંમણાં વર્નાક્યુલર

માસાપરીએ પ્રગટ કર્યું છે. એમાં મૃત્યુ વિષે મહાન વિચારદેએ ઠેવી ઠેવી દૃષ્ટિ વડે વિચાર કર્યા છે તે આપ્યું છે. ઐતિહાસિક મૃત્યુ નામની ઠાંઈ ભવ્ય સ્થિતિ હશે કે નહિ એ આપણે માટે આજે તો દેવપનાનો વિષય ચર્ચા પડ્યો છે, પણ એવું નહિ હોય કે જન્મ અને મરણ એ બંને ઉપર માનવનો ઠાંઈક પ્રકારનો એક વખત કાબૂ તો હશે જ હશે? આપણી દુનિયા ને પ્રગતિ કરી રહી છે તેમાં એણે બુદ્ધિ પહોંચી શકે ત્યાં સુધીની વસ્તુઓના પત્તો મેળવ્યો છે. મન, ચિત્ત, અહંકાર, અને ચેતન એ સઘળા પદાર્થો ઉપર હજી ભેદ એ નેટલી શોધખોળ ચર્ચા નથી. એ પણ શોધ-ખોળના વિષયો છે એટલેા સ્વીકાર યદ્ય શક્યો છે, એ વસ્તુ જ અત્યારે તો સતોપકારક ગણવી ભેઈએ. જરાક વિખ્યાતર મામ છે છતાં આપણે સમજવું ભેઈએ કે સત્યની શોધ એ હામ ધર્મનું જ છે એમ નથી; વિજ્ઞાનનું પણ છે જેવી રીતે કલા માત્રનું પ્રધાન કામ, ધર્મ નતિ કે સત્ય આપવાનું નથી, પણ સૌન્દર્ય આપવાનું છે, અને સૌન્દર્ય વિષેના આપણે ખ્યાલ હીછરેા બની જવાથી જ, આપણે સત્ય નીતિ અને ધર્મનાં વિશેષણોને વારંવાર સૌન્દર્યદર્શનમાં પણ ઉપદેશક ગનીને આપવાનું શરૂ કર્યું છે! બાકી એ બધાં એમાં હોય જ હોય. તેમ વિજ્ઞાનનો ખરો ખ્યાલ ન રહેવાથી જ આપણે વિજ્ઞાનને ધર્મથી જુદી વસ્તુ ગણવા માંડ્યા હીએ. બાકી વિજ્ઞાન એ સત્યની જ ઉપાસના છે. જેવી સત્યની ઉપાસના વિજ્ઞાને કરી છે એવી તો ધર્મ પણ કરી નહિ હોય એ વિજ્ઞાનનો આ કે તે ઉપયોગ એ તો માનવ બુદ્ધિના દીવાળાનો વિષય છે. એમાં વિજ્ઞાનને, વિજ્ઞાન તરીકે કાંઈ

લેવા દેવા નથી. વિજ્ઞાન, ને નિયમિતજ્ઞ, વ્યવસ્થા, ધ્યાન, અને શક્તિની ઉપાસના માટે છે, એ પ્રત્યે આપણે દેશ બેદરશ રહેશે, તો આવતી કાલે આપણે ને સંદેશો દુનિયાને આપવાની હવાઈ વાતો કરી દાઢીએ, તે સંદેશો પણ વિજ્ઞાનદારા જ સિદ્ધ થશે અને આપણા હવાઈ મહેલ એ તો હવાઈ મહેલ જ રહેશે! કેને ખબર ॥ આવતી કાલે શુનેગારની લુટી જુદી વૃત્તિઓના પૂરકપૂર માંથી, એક કઠાપિ શુનો ન કરનારી પ્રજા જડી નહિ આવે? પાણીની આશામાં યોગેા આમ કે તેમ ફેરફાર કરવાથી એ માછલીઓના મગરમચ્છ બનાવી શકવાનું સફળ થતું હોય ને બિલાડી ઉઠર વચ્ચે સંકેત વેર નથી, એ પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરવાની પાછળ વિજ્ઞાન લાગ્યું હોય, તો એ વિજ્ઞાન, પ્રજાની નૈતિક ને સંસ્કારિક ભાવનાને પણ વંશવિજ્ઞાનનો લાભ આપતાં શું પરિણામ ન લાવી શકે એ દેવ-નાતીત વિષય છે.

આપણે વિજ્ઞાનના સક્ષમી ઉપયોગ સામે સાવચેતી રાખવાનું રીખવાની વાત કરવા કરતા હવે પ્રુદ વિજ્ઞાનની સામે જ મારવા માંડ્યો છે. આપણે જૂલપું ન ભેઈએ, કે વિજ્ઞાનની ને યંત્રવાદની સામે વાત કરનારો દરેક દરેક માણસ, યંત્રના ઉપયોગ વડે જ હરે છે, ફરે છે, વાંચે છે વિચારે ॥ ને વાતો કરે છે. આ યંત્રવાદમાં આપણે માણસ શુમાવી ન મેસીએ-એટલું જ એ આપણે આપણી આર્થિક વ્યવસ્થાથી શક્ય બનાવી દઈએ, તો આપણે દુનિયાને આપવાનો એ એક જ સંદેશો હોઈ શકે: માણસને ન શુમાવતા.

પૃથ્વી એ પણ ધર્મનો નહિ-એટલેા

વિજ્ઞાનનો વિષય છે. અને એમાં માણસજાતે આગળ વધવું રહ્યું.

એ કે રાજતંત્ર ચલાવવા માટે કુનેહ જોઈએ, અને લાકડખો ચલાવવા માટે બૂદ્ધિ રચના જોઈએ, છતાં આદર્શ તો માનવનો એ હોવો ઘટે કે, રાજતંત્ર ચલાવનારાઓએ જોછામાં જોછી ઠપ્પલ કરીને રાજતંત્ર ચલાવતાં શીખવું જોઈએ.

મહારાજાઓ ત્યારે જ નહોં છે, જ્યારે આની કોઈ ઠપ્પલ એ ઊભી કરતાં નથી.

આ મેં શી રીતે બદલું એમ તમે પૂછો છે ?

એની આ સૂત્રાવલિ છે.

જ્યારે રાજ્યમાં ધણી નિયમાવલિઓ અને ઘણા ખાસધારાઓ હોય. ત્યારે લોકો વધારે ને વધારે દીન અને દીન બને.

જેમ કાયદાનાં શાઓ વધારે તીક્ષ્ણ, તેમ કાયદાની વધારે ગેરવ્યવસ્થા.

જેમ લલિતકલાનાં નામનો લોકોને વધારે હસમચ્ચકો, તેમ નિરૂપણી વસ્તુઓના વધારે ઠંકારો.

જેમ જેમ વધારે કાયદા ઊભા થાય, તેમ તેમ વધારે ચોર રસ્તા ચોષતા બંધ. એટલા માટે પ્રાચીન પુરુષો તો કહે છે કે, જેમ સૂર્ય તમે તેમ સુસન્ધે, લોક કલ્યાણ માટે દ્વરથી તપવું ઘટે. એના નિત્ય જીવનમાં ઠાકિયું કરી ઠપ્પલ કરનાર સરકાર, ચોર ડાકુની ટોળી ગણાય. અને જની રાજ્ય જ્યારે જોઈએ ઠપ્પલ કરનાર અને

ચોડું ઘુસેલિયું થાય છે, ત્યારે એ પોતાની પ્રજાને રાજ કરતાં શીખવાડી શકે છે.

જ્યારે રાજ્ય અવિવેકી બને છે, ત્યારે લોકો અચાંત ને ટીકાખોર થાય છે.

દુઃખના સાગર ઉપર, સુખની એક લહરી ચાલી બંધ તો પણ બસ થઈ રહે છે.

સુખના સાગર નીચે દુઃખ તો છે ને છે જ એટલે રાજ્ય એ હમેશાં રામ-રાજ્ય થઈ રહેશે એમ તો કેણુ કહી શકે ?

પણ રાજ્ય, એ પોતાનો કંકડો જ ખેંચે કરવા માટે રાજ કરે, તો એમાંથી પહેલે માટે એ કુનેહ ને ઠગબાજી શીખે અને પોતાની પહેલાનાં શઠ રાજકર્તાઓની પેઠે, એ પણ બોલવા માંડે કે 'લોકકલ્યાણ માટે.' અને ખરી રીતે એ સવળું હોય પોતાની પોલ ઠંકવા માટે. માણસ જાત, રાજદારીઓની આ કુનેહબાજી બિચારી હમેશાં અડ રહી છે. એટલા માટે જ્યારે પેલા ઈંદ્રે માછલીઓને લાકડાનો કટકો આપ્યો ત્યારે એણે જીજ્ઞે રાજ માગ્યો. વધારે બળવાન. પછી બગલો આવ્યો ! માણસજાત બિચારી રાજદારી વિષયમાં આમ આંધળે બહેરા જેમ કૂટાય છે !

એટલા માટે રાજ્ય તો એ છે કે જે, નિયમિતને વ્યવસ્થિત છે, પણ તુભારી લીલમાં પડેલું નથી.

એ આદર્શવાદી છે; પણ સત્તાં સૂત્રો બોલતું નથી.

એ પ્રમાણિત સૂત્ર છે; પણ

પ્રભને ભાર રૂપ થઈ પડે તેવા અત્યાચારીઓને પણ નભાવી દે, એટલું બધું નહિ.

એ પ્રકાશમાન છે; પણ બીજાને આંછ નાખે એટલું લાલકાલયુક્ત 'પ્રોપેગેન્ડીસ્ટ' નહિ.

[Taoist scripture ઉપરથી]

ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિ, શક્તિ અને સંયમ વિના, કેવળ આંધીજનું નામ લેવાથી રામરામ સ્થપાઈ જાય, એવી બાતતું ભયંકર માનસરોગી મૂર્તિપૂજક વાતાવરણ હવામાં ફેલાય છે, ત્યારે મનમાં ને મનમાં એક પ્રશ્ન ઉઠે છે, વર્ષો સુધી ચીનમાં આંતરવિજ્રહને અગ્નિ શેમી શક્યો નથી, એવા કોઈ ભયંકર અગ્નિ તરફ તો આ અભાગી દેશ ઘસડાતો નહિ હોય ? ગદ્ય કાલ સુધી જે ડાહ્યા જણાતા હતા તે કેવળ સોઘાં સૂત્રો જ કાં ઘાલ્યા કરે ? અને છતાં જેમ કાપડ ને ચીલમાલિકો વિષેની અનેક સાચીખોટી કુશંકાઓ લોકહૃદયમાં ઘર કરી

રહી છે તેમ આ ખુદ રામરામ સચાલકો વિષે પણ આવી સાચીખોટી કુશંકાઓ લોક હૃદયે કેમ જામી થયા કરે છે ? લોકો શું નાલાયક છે ? તો સ્વરાજ પ્રાપ્તિ માટે શું આવા નાલાયક લોકો લડના હતા ? ટીકાખોર બનવા નવરા છે ? કે સત્યનો અંશાંશ પકડતાં ઉતાવળા ને ઘેલા બન્યા છે ? છે શું ?

આપણા આ રાષ્ટ્રને ઘડનાર મહાનપુરુષનું મૃત્યુ પણ આપણને સંયમી રહેવા નહિ પ્રેરે ?

આપણો રાષ્ટ્ર એક એવા મહામંથન કાળમાં છે, કે જે વખતે ઉતાવળે બોલેલો એક શબ્દ કે ઉતાવળે કરેલો એક કાંચરો, એને વિપત્તિમાં ધકેલેલી દૃષ્ટિ શકે તેમ છે.

જેમને હૈયે રાષ્ટ્રનું કિત હોય-એ તમામ કોઈ સંધીદાશ ફરી વાતને અને વાતાવરણને વિચારવાનો તક લેશે કે લોકમાનસ સંપર્ક સાધવાનો પ્રયત્ન કરશે કે પછી આપણા દિવસો બરાબ ચૂકવાનો અટલ ભાવિદેખ કોઈ મહાન વિશ્લવની ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યો હશે ? જ જાને.

✱

સ્થિરતા

યુવાન ! બસ અંખના જગવ એક હૈયા મહી :
'ખનાઈ જગ પ્રેમચાંતિમય વેદનાઓ સહી !'
પછી અડગ, સ્થિર ને અટલ તું રહેજે સદા !
અને જલકે આણીને જીવનમાં તું કર્તવ્યની સદા સ્થિર રહીશ તો—
ખનીશ જ તું કોઈ દી લક્ષ્મી પ્રવતારા સમા !
અને નિરખી સ્થિરતા—
બધાં મનુજ હોડલાં તું જ ભણી દગો માંડશે !

શ્રેષ્ઠપદ્યક આયુવાલા

કોઈ દિવાનમાં આમ તેમ બેસતું એ પેલું નાનકડું ફૂલસરા પંખી આવે છે જોયું છે? નીલોને જોતાં એ પંખીની યાદ આવે! એટલી ખુશનુમા. એટલી પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિમાં તદ્દલીન. એટલી આનંદી તે રમતિયાળ. એવી જ ફૂલ ઉપરથી ફૂલ ઉપર ઉડતી જાણે પંખીણી!

એ કાઈ દિવસ અંબીર મળે નહિ. કાશ્મી જાણે એના હૃદયમાં ક્યાં એણે નાનો સરખો એક આનંદ ફૂલરો સંધરી રાખ્યો હતો, પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે એ એમાં જ નહાતી જાણી હોય! અને તમે જો એની પાસે જામા રહો તો તમને પણ એ આનંદ-સેરમાં થોડાક બીજવી નાખે! અંબીરતાને અને એને એક સો ગાઉનું છેડું. શોક ને એને તો એક હજાર!

એના જીવનમાં કોઈ દિવસ મેં ડોકિયું કરેલું નહિ. માત્ર આટલું જ જોયેલું કે આ જીવનમાં કયાક કાષ્ટક બેઠું છે. અને એના જોર ઉપર આ પંખીનો કિસ્કોલ ચાલી રહ્યો છે!

એક દિવસ સવારે મેં એને જોઈ. આ પૃથ્વી ઉપર પગ મૂકવાના પણ જાણે એણે સોગંદ લીધા હોય એમ એ ઉડી જ રહી હતી! એના આનંદી જીવનને, આજે કોઈએ ધેલજાની ખાલીમાંથી, જાણે કે, ઢંગલમાં વિનાના ઉત્સાહનું એક મોટું આરણું લઈને પીરસાવી દીધું હતું!

આજ માત્ર એનું મોં જ દસતું ન હતું. આંખો દસતી હતી. પગ દસતા હતા. એની ગતિમાં હારથ દેઠા હોઈ હતા. ઉડતા વાળમાંથી પણ હારથના જ પડધા ઉઠતા હતા. તંગ પહેરેલાં કપડામાંથી પણ એની જ ઘેરખીઓ રેલાતી હતી.

મેં એને ખગીયામાં દોઢતી પકડી: 'અરે! નીલી! ઇંતની કયું ખુસ ખુસાલ હો મઘ હો! કુજ નખ આત. આપ હય?'

'અરે! માર્ટર સા'બ! કુજ કેને કી ખાત નહિ!' પોતાનાં વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણે વધુ પ્રિય ને મધુર લાગતી. એની જબાનમાં પણ, કાઈ અનેરા

ઉત્સાહનો પદ્ધતિ ઉઠતો હતો.

હું એની પાસે સેરી: 'કયું! મૂલને દ લીયે કાઈ પ્રલી મીલ મઘ?'

'અરે! માર્ટર સા'બ!' તે મોટેથી હસી પડી: 'એસા નહિ! એસા કુજ નહિ!'

'પણ બોલ તો ખરી ત્યારે છે શું?' મેં મારી બડી રીત વાપરી.

'અરે! સા'બ મેં તો દેસ મેં જ રહી હું!'

'દેસમે'! મગર ચે ખાતમે ઇંતની ખુસખુસાલ કયું હો મઘ હો?'

'અરે! માર્ટર સા'બ! તુમકે કયા ખતલાઈ? મેરે હૃદયમે' કયા હે ચોર કયા નહિ! કાસી તરહમે' ખતલાઈ? 'આ મયા કુજ યાદ દિલ, બરખાયા આંસુ ખીર મહે!' તેણે એક પંક્તિ માર્ક કાઢી, અને પછી અતિ આનંદના એ વારથી હોય તેમ જરાક શોકધેરી આંખે મારી સામે જોત રહી.

'નીલી! શું છે? દેશમાં શું છે? કોઈકા ખમાદ હય?'

'કુજ નહિ સા'બ!' તેણે કહ્યું: અને પછી ધીમેથી ઉમેર્યું: 'સા'બ! ઈંધર અમારા ઘર હય. માં હય. અરે સા'બ! મને જો મઘ રહ્યું છે એ હું તમને થી રીતે ખતાવું!' અને ૨૫૦૮ સમજાવવા માટે હોય એમ એણે લાપા ફેર કરી નાખનાં કહ્યું: 'અરે! માર્ટર સા'બ! હું આપડી હતી...' તેણે જમીન ઉપર હાથ રાખીને પોતાની સાત આંઠ વર્ષની ઉંમરનું કદ ખતાવ્યું: 'હું આપડી હતી, ત્યારથી આઠો આવી છું. આજ એ વાતને આઠ દસ વરસ વીતી ગયાં. મને એટલું સાંભરે છે, કે અમારું એક નાનકડું મુદર ઘર છે. કુંગરના પડખામાં. એની પોછળ લીલી ટેકરીઓ છે. એના ઉપર નાનકડું વનકુંજ જંગલ આવી રહ્યું છે. ઘરથી થોડે દુર એક નાનું સરખું ચોખ્ખા પાણીનું ઝરણું વહે છે. મારા મા આપ લાઇ મોમઝ સી ત્યાં છે. આજ કું ત્યાં મારાં મા આપને મળવા જવાની છુ ને મારા આનંદની કોઈ

સીમા નથી. ' હર હર પોતાનું ધન ભેલી હોય તેમ
એ પગથાર આપાસમાં નજર મારતી થોભી ગઈ.
' મારી રાહ ભેળેને ત્યાં મારી મા માગને પાદર
આવેલા આંખા નીચે બેઠી હતી હું ત્યાં જઈશ. એ
મને ઉપાડી જ મેરો કેદથી બધી વાર એના હેવ
ભર્યા આશિર્વાદમાંથી હું છુટીશ ! અરે ! મારટર
આંખ ! મને યુ થઈ રહ્યું છે, એ હું તમને યુ રહું ?
મને તો અત્યારે ને અત્યારે કોઈ પંખો આવે !

મરી બાબી કેવી હતી ! એને તો મેં પ્રેમ પશુ
નથી ! મારા બાપા છાકરી ભઈને, અમારી કુમરી
નાનકાની માવડીને, પેલી ટેકરીમાં ચારતા હતો, એને
ખખર પડશે કે નીલી આવી છે અને એ દોરતા આવશે !
અરે ! મારટર સાંખ થે—મેરો હાથ છોડ, કેજ ન
કુજ કવિતા આપ લેખ લીખ દો. આપ મોલો તો
મેં કીલ છુટી ! મેં હમારે હાથથી બાવડી કોઈ
કમિતા મોટા સોમ કમી નહિ લખતે કમી !

છાતી ઉપર દાંધ મૂકેને, એ થોડીવાર સુધી
આંખે મીઠી ગઈ જાયે કે પોતાની કલ્પનામાં પડી
મઈ હોય !

હું શરમી ! બનીને મુંઝો જ ઉભો રહી હતો.
કવિતાની તો અત્યારે જ માગ રેખબના આનામાં
તેરહળર લીંટીએ પડી હતી ! પશુ આ નીલીને
સંભળાવવા જેવી કોઈ મેં લીટી પશુ, એમાંથી મારે
પોતાને એ કેટલો જ હતો ને !

અને એ તો કલ્પનાની નિંદરમાંથી જાગીને
કવિતાના અરજી મારફત અત્યારે પોતાની ભત્તની
આનંદકારી પ્રેમભાષા પ્રગટાવવા માંડી !

' અરે ! મારટર સાંખ ! મેં કોઈ મારી કપારની
રાહ ભેલી હતી ! હું ત્યાં મારી નાનકડી વાડીમાં
હરીયા હરીયા મારા બાપ સાથે હતો, મારી મા ત્યાં
હશે. મારી ભાભી અને પડકવા દોડશે. બાઈમાંકું
મળશે ત્યાંના ટેકા કેદમાં પગીને હું જોળણુ છું !
એક તો ચોક્કસ મને ભેળેને દોડ્યું જ આવશે !
દોસ્ત રેલુ મારું છુલછુલ !

એની માનસી સંપત્તિને જરાક પણ પાશિંવ રચક

મારી તો આ માંડી છાકરી અત્યારે આંધી જ હતી
પાસે એ બીડથી મૂળતે હું ત્યાંને ત્યાં બોલ્યા વિના
જાત ઉભો ઉભો એને જ સંભળી રહી હતો !

નીલી તો આગળ બોલતી હતી ' અરે ! મારટર
સાંખ તુમણી કોઈ દિન ઉપર આ જાના મેં આપો
લીંચે અરજા સા આવલ બનાઉગી ઓર આજુ
સાંકે ભી તૈયાર કરગી. મારો બાઈ લાઈમાંથી આવી
મરેા હતો. ' તેના મેં એમ બોલતાં ઉપર તોજ અતેરો
આનંદ છવાઈ ગયો.

એના નાનપણના મનજમાં એના ધરની એક
કલ્પનાઓની સૂતી પડી હતી. આજ એણે પોતાને
ધેર થોડો વખત જવા માટે રમ મેળવી. અને એ
જગી હતી હતી ! એ મનોદરસંપત્તિ એમાં નોંધી રહી
હતી મેં એને વ્યવહાર વાવવું શંકે કહ્યું.

' આંધી નીલી ! તું પાછી ક્યારે આવશે ? મેં
પૂછ્યું

' આઉગી. જન મેં મેરો ધર સે... અરે !
' મારટર સાંખ ! મારું નાનકડું ધર, મારે ધરાઈ
ધરામને ભેળું છે ! હમણું આંધી 'છાંલી' રહેગી !

' છાંલી ?

' છાંલી ધંધર હમેરે બહેને મેં મેં કામ કરેથી
હમેરી છાંડી બહેન દય ! મેં આજ જાઉં છી, છાંલી
કલ પરસુ આ જાવગી.

અને એના વામને જવનિ આડપંકે લાગે
કોઈ બચવાળ કંડે મેં એની બહેન દને ' છાંલી'
કહોને જાયે ભાગવાન પાસે આરામ માગેા હતો !

પશુ નીલી તો પોતાની મનમુષ્ટિના પાપા
પાસતી ગાતી ગાતી જ દોડી ગઈ !

' મેં હમેરો જીંદગી જા. ખવાન કોઈ સે મરે,
ખવાન નહિ ખુદ જીંદગી કે, મેં હમેરો મેં મરે !

[૨]

નીલીની બહેન છોલી આવી નીલી ઉતા પગી
જેવી હતી તો છોલી, જાયે પાંચગેમાં મેંડેલ મેંડા
જેવી વડન મુંગી અને તો લાગ્યું કે એની વાણી

જાણે મરી જ ગઇ હતી. મને નવાઇ લાગી. નીલી વિના વાતાવરણમાંથી જાણે કેઇ પડ્યા ઉઠતા ન હતા ! નીલી હોય તો હવા ઝાંજી જ હોય !

એક દિવસ બપોરથી જ વાહાણોએ નાનકડાં રખડુ છોકરાની જેઠે, ખીણ ટેકરા હુંગરા ને અડમાં જેમ ઠીક પડે તેમ, ભમવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. હુંગરા ઉપર તડકો દેખાતો હતો તો ખીણની ગાદમાં ધોધમાર વરસાદ પડતો હતો ! ડાહ્યા ડમરાં ચઢને હુંગરાની ખીણમાં આબોડી ગયેલાં વાહાણોને એક ક્ષણે પવન ધીંચકાવતો હતો, તો ખીણ જ ક્ષણે એમને ઝાડના ટોચ સિંહાસન ઉપર લઇ જઇને ત્યાંથી કાણ જાણે ક્યાં ફેંકી દેતો હતો !

એમની આ રમતિયાળ દોડદોડી જોઈને લાગે કે ખરાબર જાણે કે નીલી જ દોડી રહી છે ! હું વિચાર કરી રહ્યો હતો કે નીલીનું પછો એને ઘેર શું થયું હશે ? એના ગાંડા સ્વપ્નનું !

બહાર ઠેરનાની ખારી ઉઘાડી રાખીને, મોડી સાંજે વાહાણોની આ રમત નેતાં નેતાં મારી આંખ ક્યારે મીંચાઇ ગઇ એનું મને કાંઇ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. પણ અરધી રાતે અધકાર સાગરમાં કેડા મારતી વીજળીએ મને જગાડ્યો, હું તરત ખારીને બંધ કરવા માટે ઊભો થયો. બહાર નજર કરી. બધે અધકાર છવાઇ ગયો હતો. ધીમા પવનની પાંખ ઉપર નાનકડાં જલભિંદુ આવી રહ્યાં હતાં.

એ ક્ષણે ત્યાં એતો ઊભો રહ્યો. અધારાની નિઃસ્ત્રીમ સજિમાં સામેના હુંગરાના કોઇ કોઇ વીજળી દીવા માત્ર ઝખ્ખડી રહ્યા હતા.

પાછા પયારીમાં પડતા જતો હતો, પણ કાન ઉપર, જાણે કેઇને પરિચિત અવાજ સંભળાતો લાગ્યો. કંઠેમાંથી એ આવતો હોય તેમ જણાયું. મને નવાઇ લાગી. કંઠેરનું એક બારણું સીધું રસ્તા ઉપર પડતું હતું એ મને યાદ આવ્યું. આવારે ત્યાં કાણ હોય ? હું ગુપ્ત્યુપ બહાર નીકળ્યો. છાને પગલે જઇને ત્યાં કંઠેરના બારણાની પાછળ લપાઇ ગયો. અવાજ ધીમે-અતિધીમે, આવતો હતો. પણ શબ્દ સ્પષ્ટ

પકડાતા હતા. હું જ્યાં હતો ત્યાં પૃથ્વી સાથે જાણે ચોંટી જ ગયો. નીલી ને છીલ્લી ખનને કાંઇક વાતો કરી રહ્યાં હોય એમ મને જણાયું. મને લાગ્યું કે ખારો શ્રમ હશે, પણ ના, અવાજ ચોખ્ખો હતો. ત્યારે તો નીલી પાછી આવી કે શું ? નીલી આવી હોય તો પણ મોડી રાતે આવી હોય. એટલે તો મને બહુ જ નવાઇ લાગી. એટલી જ વારમાં એ પાછી આવતી રહી કે શું ? ધીમેથી જરાક આંધે સરીને એમની વાતને કાન દીધા. નીલી છીલ્લીને કાંઇક કહી રહી હતી :

[૩]

‘ મુઝે ક્યા માલુમ છીલ્લી ! તુમને દિખસાયા ભી નહિ, અપના ઘર ઇંધર નહિ આ ! ’

હું સાંભળી રહ્યો. નીલી પોતાને ઘેરથી આજે જ આવી હોવી જોઇએ. છીલ્લીને આંહી જાની રીતે સળવા આવી હોય તેમ જણાયું. છીલ્લીએ કાંઇ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હોય એમ જણાયું નહિ. એ તો મૂંગી જેવી હતી જ.

‘ જો ઘર મેંને જયપણસે, અપને ખજાઅમે’ રાતહિન દીખ રહ્યા આ, તે ઘર છીલ્લી !’ ઉંધર નહિ આ.’ નીલીનો અવાજ ભારે થઇ ગયો હતો. બીજાર એ ઘોલો રાકી નહિ.

‘ અરે ! છીલ્લી ! તેં મને લખ્યું પણ નહિ ! ’

છીલ્લી ઝોઝાઝોલી હતી. પણ અત્યારે એનો જવાબ સાંભળીને હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. એની વાણીએ વેદનાનું મૌનજળ જાણે પી લીધું હતું. તે બોલી :

‘ નીલો ! તું ત્યાં જઇ આવી ને જાતે જોઇ આવી એ જ સારું હતું. એમાં લખાય એવું શું હતું ! ’

‘ તેં ખબર પણ કરી નહિ ! ’

‘ ખબર કયેં ? તું શું કરી રાકવાની હતી ? જ્યાં આશ કાટણું હતું ત્યાં થીમકું ક્યાંથી સાવરાનું હતું ! ’

‘ પણ હું તો છીલ્લી ! જે માને મૂંઝીને આંહી’ આવી હતી એ માને, એ ઘરને, એ વાડીને, એ આપણી ગૌને જોવા ગઇ હતી ! મને તો એમ હતું કે એ ની એ આ ત્યાં બેઠી હશે ! એ ગૌ હશે ! અરે !

કેટલાં બધાં પંખી આપણી વાડીમાં બોલતાં હતાં !
એમાંનું એક પણ પંખી ત્યાં મળે નહિ. ખીજું તો
હીક, પંખી કયા મળે ! પેલું મારું છુલછુલ પલ્લ
આવ્યું નહિ !

‘હસ વરસમાં આ થમ શું ગયું ? ત્યાં જાણે
વાડીમાં કાંઈ રહ્યું જ ન હતું. આપણી ગાય પણ ન
હતી. મો કયા ગઈ છીલ્લી !’

‘જો ! માએ તને કહ્યું નહિ હોય ! કસાઈને ત્યાં !’

‘અરે ! આપણે એ કયું ?’

‘નીલી ! તને આંધી બેઠાં ખગર નથી કે બહાર
કેવા વખત આવે છે !’ છીલ્લી બંને જંબીરતાઈ
બેઠી : ‘આપણે દાણા ખાવા હોય તો મધ વેચવી
પડે, વાડી આપવી પડે. આ પશુપંખી, અરે !
આપણી જાત વેચવી પડે એવા સમય હતો. મકાનના
વીસ બોલતા હતા, બાપાને ત્યાં આવ્યા ને ચારણ
લાવવા પડ્યા, ત્યારે નીલી !.. નીલી !.. નીલી !..’

મૂંગી જેવી છીલ્લી આગળ બેઠાવાને બદલે
હીમકા કરી રહી હતી : ‘અરે ! ની.. લી !’ એટલું
જ એ બોલી યાગી.

બંને બહેનો જાણે એકબીજાને બાથ કરાવે
ત્યાં અંધારપડકામાં કાંઈ ચરમકથાને ઢંકી રહ્યાં હતાં !

‘છીલ્લી ! આ તું શું બોલે છે ?’

‘નીલી ! આપણી દુનિયા કેટલો પલટાઈ ગઈ છે
એ તને શું ખગર પડે !’ મૂંગી જેવી ગળ્યતી
છીલ્લીના પાસે કોયું જાણે કેવા કેવા અનુભવની
વેદનાપાણી બંનેની લાગી એના મૂંડાપણાનો આ અર્થ
સમજતાં કાંઈનું કાંઈ નવું અજવાળું પડ્યું. એ
આગળ બોલો રહી :

‘મા ત્યાં હોય કયાંથી ? ત્યાં જાયા પણ નથી.
ત્યાં ધર પણ નથી. નીલી ! દેશબરમા એક જ વસ્તુ
રહી છે, પૈસા ?’

કાળી નજીરી કરાને કેવળ ચેતાનો શાંતો રંગવા

નીકળેલી આ બંને બહેનોને ખગર ન પડી કે જા
વરસ પહેલાં એમના ઘરમાં કિલ્લોલ હતો એ
કિલ્લોલ આજે હવે કયાં ગયો હતો ? શી રીતે
ગયો હતો ? અને કેવળે ત્યાં ગયો હતો !’

નીલી બોલી : ‘છીલ્લી ! આપણું ઘર હવે ત્યાં રહ્યું
નથી. હું કયાં રહું ! અને મારી પાસે, થોડુંક મૂંડી
જેવું હતું, એ ધનું રવખું, એ પણ હવે મારું રહ્યું
નહિ ! હું હવે શું કરું ?’

અને એના ગાથાની પેઠી બે લોડી ચાખાં
આવી યાગી.

‘માએ શું કહ્યું ?’

નીલી કટલીયે વાર સૂધી બેઠી નહિ.

‘નીલી ! માએ શું કહ્યું ?’

નીલીએ કાંઈ જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિ.

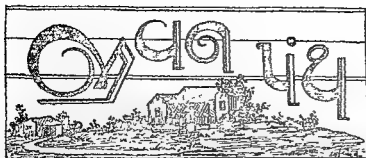
ત્રીજી વખત છીલ્લાએ પૂછ્યું : ‘નીલી ! માએ
તને શું કહ્યું ?’

નીલી જવાબ આપવાને બદલે એને વળગી
રોષ પડી : ‘છીલ્લી ! એ જ, તને કહ્યું હતું તે. ધર
રવખું કે જાત ગાખતી. છત્રવું કે જાત સાચવતી.
છીલ્લી ! એ બેની વચ્ચે પસંદગી રહી છે. ત્રીજી
કચાવ રસો જ નથી. હું આજ તને એ કહેવા આવી
હતી. હું હવે દમણાં આંધી જ રહી જાજો. હું..
ચોગમ ધરતીમાંથી માને કાંઈક કાંઈક આધાર મળે..
.. અને આપણા માંડા જાપને આવલ મળે..’ નીલી
બોલતી અટકી પડી.

અને પછી એક પણ સપ્ત બેમાંથી કાંઈ બોલ્યું
નહિ બોલી યાગ્ય નહિ.

અને બંને એના એકબીજાને વળગીને ત્યાં
અંધારામાં જ જોડ્યા વિના ભેટી ગઈ. નાનકડી,
જનેતા રિજોણી, શોક કરી કરીને યાગી મુઠેલી
ખાલિકાઓનાં હીમકા જેવાં એમનાં રહી રહીને
આવતાં હીમકાં જાત સંજાગતાં હતાં.

બહાર આકાશમાંથી, એક મોટા કાકા સાથે વરસાદ
પડી પડ્યો.

૬૫

★ મેટ્રીકનું ફોર્મ મળ્યું.

★ અમહાવાહનું પહેલું દર્શન.

★ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીની પ્રખ્યાત નાટક કંપનીનું નાટક 'ઉપા અનિ-
શ્ચ' જોયું.

એ

વખતે હું અને દેવશંકર બન્ને એક જ ટેકાણે બેસીને એને ઘેર વાંચતા. અમે રાત્રે પાસે પાસે પથારીઓ કરીને પડ્યા પડ્યા કેકે સ્વપ્નાઓ ધસતા અને મેટ્રીકમાં પાસ થઇ જવામાં તો કાશ્મિર-શવનની મગ્ગનાં સપ્તદ વર્ષોની જીમિકા રચતા.

દેવશંકરના પિતા ડૉ. વળેશંકર વિદ્યાનસિક માણસ હતા. એમને મારા ઉપર પ્રીતિ હતી. અમને બન્નેને પાસે બેસારીને એ અમારું ઇંગ્લીશ હરપો-ઝીશન સુધારતા. હમેશાં એ કાંઈ ને કાંઈ લખાવતા ને જૂલો ખતાવતા. એ ઉપરાંત એમનામાં પરકમ, પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થ પ્રત્યે અજબ જેવી શ્રદ્ધા હતી. એ અત્યંત ઉદ્યમશીલ હતા. ઉદ્યામાં હેંટલું તળીખી વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવી લેવાનો એમનો પ્રયત્ન વિદ્યાર્થીની અદાથી એ ચાલુ રાખ્યા જ કરતા.

પાછળથી દેવશંકર, જે આઈ. સી. એસ. થઈને આગળ વધી શક્યા, તેમાં પોરબંદરના અભ્યાસના સંબંધન મહારાજની ઉદારતા ભરેલી મદદ કારણરૂપ હતી, પણ એ મહત્વાકાંક્ષીનાં બીજાંકુર મૂકનાર તો ડૉ. વળેશંકર હતા.

એ કરતાં પણ એમનું એક મોટું ઝણુ મારા ઉપર એ હતું કે મેટ્રીક પાસ થવા પછી, ચારે માટે તો અંધકાર જ નિર્માયો હતો. મારે માટે આગળ વધવાનું શક્ય જ ન હતું. એ છતાં ડૉ. વળેશંકરે મને

પ્રેરણાકન આપ્યું હતું એમ સંજોરે છે. એમણે હજી હતું કે પ્રયત્ન કરનારને કાંઈ ને કાંઈ પાંચદ પડી જ જાય છે. એ ઉપરથી મને જુખ એવું મન થયું કે જો મેટ્રીક થવાય તો આપણે પ્રયત્ન તો કરવો. પછી થયું હોય એ થાય.

પણ એ વખતે કાઠિયાવાડમાં, જે વાણિયા કે નાશરને પેટે જન્મ્યા ન હતા, એ સમ્રાજા પરુઓ મણ્યાતાં. આજ એમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે એ કાંઈ ખબર નથી. પણ એમાં ફેરફાર થવાની શક્યતા, આપણા કેવળ જ્ઞાતિમાં જ શક્તિ માનતા મનિસમાં, એકદમ પ્રવેશ એ એક કલ્પના જેવી વાત છે. એટલે મારા મનમાં જોડો જોડો ભવ તો હવે કે કદાચ ફેમ મળે, કદાચ પાસ થવાય, પણ કદાપિ કોઈ પણ સ્કોલરશીપની મદદ કરે ને કોલેજમાં જવાય એ 'ન જ્ઞતો ન ભવિષ્યતિ' ની વાત હતી. રાજ સિવાય બીજાનું કોણ સ્કોલરશીપ આપે? ને ત્યાં તો બધે ભોરમની ચોઢી ભેડી હતી. અને રાજાઓને પોતાને તો કોઈ પ્રજાજનને સાંભળવાના કાન જ ક્યાં હતા?

પણ આગળ ઉપર એક ચમત્કાર થયો. અને કાઠિયાવાડના તમામ હલકટ મુતસદ્ઓની, કોમને પણ વિદ્યામાં મદદ ન આપવાની રાજનીતિને, ઉધે કાંધ નાખીને, કુદરતે મરતો સરળ કરી દીધો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો. એ મદદ કરનારા

જુન જુદા નીડળી પડ્યા એ દિશામાંથી મદદની આશા પણ નહિ-એવા દક્ષિણીનાઈએએ પણ કેળ ખારી વિદ્યા પ્રીતિથી દોષાઈને રચાયી મદદ આપી દીધી હતી આજે એ તોષ લેતા એ બન્ને સજ્જનો પ્રેરિ મદદદેવ મદદાર જોશી, અને તે વખતના જુના મદના રાજ કમ્પારી તામે સાહેબ-એમને મારુ અત કરજુ પ્રેમથી સહાયતા વિના રહી શકતું નથી

એમ તો વીગપુર કોઠાર સુગાઈ અને એક વખતના અમારા માતર ને પાછળથી બીજામાં દિવાન થયા તે જોડાનાન છકલાન રાવળ, એમણે પણ મદદ કરેલી પણ એ અને ઓળખતા હતા આ બન્ને સજ્જનો તો વિના ઓળખાણે મદદ આવેલા અને એમાં તામે સાહેબે તો નિયમ રાખેલો કે એમના ઘણું કરીને આદેશના પચારમાંથી પાચસો આ પ્રમાણે મદદમાં જાય !

કેવડકર ને કુ એ વખતે ભોજપુર મદદિવાના મદિરમાં દિવસે વાચવા બેસતા પ્રિલિમિનરી હજી થવાની હતી એક પણ વિવચમાં એક પણ આઈ કહે તો માકરસાહેબ ફોર્મ આપે એ વાત તદ્દન અશકય એ નાનકડા પારસી દેહની સીધી રહેણીકરણીની કકકાઈ પાસે ભલભવાનો અજ વાગે તેમ ન હતો ત્યાં એ વખતે પોરનદરમાં એકબીની રટ્ટર નરીકે આવેલા હકાગા હગ્ગાર વાજસરવાળાના અમત મિત્ર ને ખાનગી કારભારી જેવા સચિતના એક પુત્રને એમણે જરાક મારે કે અં આપવાની ના પાડી હતી ને કોઈની લાગવગે માકર સાહેબ કગા ન હતા પોરનદરની દાર્પરકુવમાં મેરીકમાં મૂળે છાકરા જ વીસ કે પચીસ એટલે એમાં જરાક જોટલી પણ કયાસ હોય તો એ વર્ગમાં દિગુણિત થઈ રહેતી કાકાએ પણ કહ્યું હતું કે આપણે આ માકરસાહેબના ધરથી જીવ ખોરડાં આવે રહીએ છીએ એ ખરું, પણ એ જો એક વખત નાનું ડોકું પૂણાવરી, તો એ 'ના'ની પછી હા નહિ થાય !

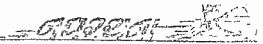
અને અમને પણ એ અનુભવ હતો એટલે કેવડકર ને હું બન્ને ઘણી સખત તૈયારી કરતા હતા

જોખલેના પાચસોએ પાચસો કાપલા મણી મદદ હતા એવી જ તૈયારી અંગ્રેજીની હતી રાના બાર સામાન્ય હતા ને એ વાગે અમે વાચલ હોઈએ એવા દિવસો પણ ઘણા પણ એ જાઈ તૈયારીનો અમને જે થાક થડતો તેમાંથી આગમ લેવા, મદિરમાં આજ તો હમણુ આવે છે એવી એક વિચિત રમત અમે શોધી કાઢેલી

મદિરની પડસાળમાં ઘણી કંડી રહેતી, અગ્રી મદાથી હાથે પણ ઠીક રહેતો એટલે ત્યાં કાંડરી પીગી મોગી માયોના પુકા જમતા. પૂજારીની એક ખજુરીની સાવચૂકી ત્યાં બકાર પડી રહેતી વાળી વાચીને ચાકા જઈએ ત્યારે અમારામાંથી એક જણે યુપચુપ ઉઠે બીજાએ કેવું વામ્પુ છે એ જણ વાળી તાનાવેથી બહુ રહેતી પણ પહેરો એક ખૂણેથી ઉઠે, ત્યાં જ બીએ વાચનારો પોતાની ચોપડી જ બંધ કરી કે દેવશ કરવી મળ્યાના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓઈ હતી, તેમ જરાક જાડી છુલ્લિવાગા મોખજાસમાં પણ હતી જો કે એ તો એ પુસ્તકને આધારે ઘડું બોલવાનો પ્રયત્ન કરે, એમાંથી ઉભી થયેલી માન તાને લીધે પણ હોવાનો વધુ સભવ હતો આ પ્રમાણે બીજાએ થુ વામ્પુ ને કેટલું વામ્પુ એનો પતો ન મળે એટલે જોને નિરાશા મળે તે સાવચૂક લઇને કાંડરી મ પીના પૂકા ઉપર કુમરો કરે ! માખીએ ઉઠે એટલે બન્નેને વામણુ પડે ને લોચુ વાચવાને હેઠાણે રહી જાય ! આ પ્રમાણે મે પણ વખત ફિલસમાં થાય થાય ને થાય એ અમારી જાણે કે, પણ ચાર વાગ્યાની નિશ્ચિત આ થઇ પડી ! માખીએ શોડીક મરતી પણ ખરી, પરંતુ અમને મળેલી એવી વાજગીથી પાછું કામમાં ચિત્ત એડી જતું

સદ્ગતાએ કેાઈ વખતે માખી કરડી હોય એ અજાણ નથી બાકી જો કરડી હોત એ પૂરા વૈશી જ વગી જોને ને પદરેક દિવસનો ખાદશી થાત !

મધમાખીઓએ એક વખત અમને સૌને હેગલ મ્માં હતા એવી એક વાત આના અનુસધાનમાં થઈ આવી જન ! અમે પામ્પુ મેલેલા ત્યારે ત્યાં મામ

બહાર બંધવામાં ઉતારો હતો ને વિશાળ બગીચાનો ઠંડો પવન લેતા પંખા નીચે બેઠા હતા. બપોરનો પાટણનો ધોમ તડકો હતો. હમણાં જ ટપાગાડીમાંથી ઉતરીને નિરાંત કરી રહ્યા હતા. ત્યાં કોણ જાણે શું થયું તે એકદમ આંખો ઓરડો માખીઓના લશ્કરથી ભરાઈ ગયો ! ને માખીઓ તો મંડી એક પછી એક ચોટવા, બારીમાંથી બારણામાંથી જેને જેમ ઠીક પડ્યું તેમ દોડી દોડીને ભાગવા માંડ્યા. કોઈક અતુલવી માળીએ હાકલ કરી કે હાથ હલાવ્યા વિના શાંત રીતે ચાલતા જ રહો ને માથા ઉપર રમાલ કે કંઈક નાખી દો નહિતર ટાણું કંડો નહિ છેડો !

ફરેક જથ્થો જુદો જુદો દિશામાં ભાગી ગયા. ત્યારે એકાદ કલાકે એ તોફાન શરૂ થયું.

પાછળથી ખબર પડી કે ગાડીવાળો ધોડાને ખા ખવરાવતો હતો ત્યારે એણે ખીડી સળગાવી. ઉપર જ છતમાં મધમાખીનો પૂકો. એને ધૂમડો પહેંગેયો ને એમાંથી આ તોફાન શરૂ થયું.

ગાડીવાળાનો ધોડો તો એવો ભાગ્યે કે એની ગાડી સાજી રહી કે શું થયું તેનો કંઈ પતો જ મળ્યો નહિ.

નર્મદા નદીમાં આ પ્રમાણે ખીજબલી મધમાખીઓના ટોળાએ એક છાંછરાનો પાણીમાં જીવ લપ્પ લીધો હતો. જેણે પાણીમાંથી ડોકું બહાર કાઢે કે તરત ચોટી પડે. એમ ને એમ એને ફૂગાડી લીધો !

જગલપુરના બેઠાપાટ પાસે નર્મદા જળકિનારે એવડા મોઠા માખીના પૂકા બાજેલા છે કે એ થી રીતે રહેતા હશે એ નવાઈની વાત લાગે.

ત્યાં હોડીમાં ફરવા ગયા, ત્યારે હોડીવાળાએ પહેલી સૂચના એ કરી કે, જરા પણ અવાજ કરતા નહિ. આ માખીઓ ભયંકર છે.

એ જ મધમાખીઓને કેળવીને એમાંથી તો અત્યંત લેનારા દેશો પણ પડ્યા છે. કેળવેલી મધમાખી હાથ ઉપર નિરાંત બેઠી રહે છે. એવી કેળવેલી મધમાખી- 'ઓયું' મધ પણ ધણું સ્વચ્છ બને છે. એ કે મેં

એક વખત 'એયું' હતું તેમ, આ મધમાખીઓને પાછી ખાંડ કે એવા પદાર્થ ઉપર રાખીને, ઝડપી ઉત્પાદન કરવામાં આવે તો એ મધ કદાચ એણું ગુણકારી ચતું હોય. પણ આપણા દેશમાં એ એક ઉલોગની- ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં-શક્યતા રહેલી છે. નીલ-ગોરીના જંબલી તો આવા મધપૂકાઓના ધોમ ખતી ગયેલ છે. મીરનારમાં એ શક્યતા છે. દૂધ ઘી ને મધની નદીઓ રેલાવવાની સુરચના થાય તો જનતાનું સામર્થ્ય પણ વધે.

આ પ્રમાણે બ્યારે અમે બંને જણા આ માખી-ઓના ખેલમાં પડ્યા હતા ત્યારે કોને ખબર હતી કે ભવિષ્યનાં વર્ષો શું શું છુપાવી રહ્યાં છોં અંતે અમે જેની આતુરતાથી રાહ એતા હતા તે પ્રિલિમિનરી પણ આવી પહોંચી.

જે દિવસે પરિણામ આવવાનું હતું તે દિવસે કસ વાગ્યાથી જ ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં અમે સૌ ટોળે વળીને ઊભા રહી ગયા હતા. પરિણામ ની વિચિત્રતાને પુરો ખ્યાલ છતાં, જેમને ખાતરી જ હતી એ તો ફેર્મના પૈસા લઈને આવ્યા હતા. મારી પાસે પૈસા ન હતા.

પરિણામ આવ્યું. પાટિયા ઉપર નામ દેખાયું. મને જાણે સ્વર્ગ નજીક આવતું જણાયું. એકદમ ઘેર દોડ્યો. ઘેર કાકાની ચિંતાનો પાર ન હતો. બે વરસ સુધી જેને જળબચો એની આ ઉલેલી કસોટી પાર પડે તો જ વાત પાર પડી કહેવાય. હું દોહતો આવ્યો અને એ વાત પામી ગયા 'શાબાશ ! લીધું નાં ! જીવરામ બાપાના મોળા ન હોય ! વગેરે...' એમણે એમની શેડી પ્રમાણે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

ફેર્મ મળ્યા પછી જ આકરો તાવણી હતી. મારે તો ઝોળખાણમાં ઝોળખાણ એક આ દેવજીંકરની. એટલે પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ જવું એ પણ એક ચેટો કોયડો હતો. ને અમદાવાદ વિના ખીજે કર્યાં પરીક્ષા મળે નહિ ! અમદાવાદમાં ઉતરવાનું ઠંકાણું નહિ ને કોઈ ઝોળખાણ મળે નહિ ! દેવજીંકરના કાકાએ અમદાવાદમાં બદોબસ્ત કરેલો.

એટલે હેનરે દેનશ્કર સાથે પરીક્ષા આપવા માટે હું પેરમંદરથી ઉપડયો. તે પહેલાં હું પથ્થરી સાહેબને મળી આવ્યો. એમના 'પ્રયુથન'નો ટીક આધાર મને મળ્યો હતો. એમણે એક સ્વર સર્ટિફિકેટ મને આપ્યું.

અમદાવાદ સુધીનો એ મારી પહેલો લાંબો યુક્તાદરી હતી. વદરાજીયા દેનશ્કરના કાકા ડૉ. જોરીશ્કર લોલાધર અમારી સાથે આવવાના હતા. ભાઈ દેનશ્કર ઉતરે ત્યાં જ મારે ઉતરવું એમ નહોતું કહ્યું. આ એના કાકા વિશે અમને પેરમંદરથી જ ડોક્ટર સાહેબ વળેશ્કરભાઈએ કેટલીક રીતે તૈયાર કર્યા હતા: મોહું કિયું 'મીલટરી' ક્લાવર ધરીર, પાછંદ દેખાવ ને ઘેરા તંદુરસ્તી લઈને મોટા અવાજ અને હસમુખે વાતોહિચો રચાવા. ડૉ. વળેશ્કર એક રીતે વેરાગી સ્વભાવના હતા. યોજામાં મોહું બોલે. રચાવામાં પુરુષાર્થની શ્રદ્ધા છતાં કાંઈક નિરાશા ખૂટે. પણ આ એમના ભાષ એ તો લશ્કરો માણસ નીકળ્યા. આનંદો ને મુશ્કેલી મામને રાજી હોળી નાખનારા!

એમને લીધે અમારી અમદાવાદ ઉતરવા રહેવાની ખૂબી મુશ્કેલીઓ તરત દુર થઈ ગઈ.

અમે અમદાવાદમાં મોઢી હામનની પોળમાં ઉતર્યા. ડોક્ટર સાહેબની પીછાનવાળા પહેલ બેભીસાલ તથા ઇશ્વરલાલ એમને ત્યાં મુકામ કર્યો. એ વખતે અમદાવાદમાં ખસ નહિ. ગાડી વાળા તો ચીરી નાખે ના! એટલે યુગરત ડાલેજના તંબુમાં પહેલી જવા માટે નવ વાને નીકળી જતા. એમને લા ઉતર્યા હતા તે સજ્જન નીકળ્યા. એમણે ત્રણે દિવસ એક મીની-ટનું પથ્થર મોહું થયા હોઈ નહિ!

પથ્થર આ મેટ્રીકનો મહિમા આજના કરતા એક હજાર ગણે તે વખતે વધારે હતો. અમારા વીરપુરમાં એક ફેજદાર હતા. ઘવારામભાઈ એનું નામ. એના ચિરંજીવી અશ્વત્થાલે ત્યાંથી મેટ્રીકમાં એસવાનું પહેલું સાહસ કર્યું હતું! અને એક પછી એક એમ ત્રણ વરસ સુધી ઉપરા ઉપરી નાપાલ થયા હતા. ત્યારથી જ આખા માણમાં એક માનવતા આવી ગઈ હતી કે

મેટ્રીકમાં કોઈ જ પાસ થાય નહિ!

વળા અમારી પછાત શાંતિમાં તો એવો પથ્થર એક વહેમ હતો કે, એમાં મેટ્રીકમાં પાસ કોઈ જ ન હોય! એ તો પરાક્રમમાં એસે કે તંબુમાં તરત ઢળી પડે! ઘીરટરીયા જ થાણ થઈ અમ. કોઈએ એનું પાઠશ્ક કહ્યું હતું કે નહિ એ તો ખખર નથી, પથ્થર પેર દાયમાં લેતાં જ તરત ઢળી પડવાનો એ વહેમ એટલો સજ્જન હતો કે એ અમદાવાદ આગીને હસેલાં એક એક કામગી મારા પિતા ઉપર વીરપુર મોહીએ કે એમને ચિંતા ન થાય!

ડોક્ટર સાહેબ અમારી સાથે જ આવે ને મંડપની ખદાર આખો દિવસ બેસી ગયો! કોઈ પેરમાં અમને શંકાને લીધે નિરસાહ આવે તો એ ઊંઘાડી ગયો!

મેટ્રીક મંડપની એ છાપ પહેલી હોવાથી આજ દિવસ સુધી એવી ને એવી લગભગ રહી છે! સેક્રો ને હામગી વિદ્યાથી એનાં રાજા કમળાસંકરભાઈ આવતા ભોજ માટે ઊઠ્યા રહી જતા. એ વખતે એ 'હેડ' હતા. પહેલો દિવસ ખરાબર થાક છે. મંડપમાં કાકરી પડે તો સંભળાય એવી શાંતિ થઈ ગઈ કેવળ પેર વહેવારનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. પેર વહેવાર રહ્યો. કોઈ ઢળી પડ્યું કે નહિ એ ખખર નથી. પણ હું ઢળી પડ્યો ન હોય એટલું મોક્ષ! એટલામાં આજ દિવસ સુધી જ રચ્ચ, રપ્પ, સમર્થ શબ્દ રણીતો, કાનમાં અથડાયા કરે છે, એવો રણીતો આખા મંડપને ભરી દેતો સંભળાયો: 'Gentleman Question No.' કાંઈક જુલ હતો તે મુધરાવવા શ્રેદે. વીરમિત્ર દિવેલી મોહી રહ્યા હતા. આઢી અમદાવાદ આવ્યો. ત્યારે ખખર પડી કે વંશપરંપરા કુટુંબવેલીની જતનથી જળવેલી સંગીત ઉપાસનાને લીધે એ શબ્દરણીતમાં એવું રચ્ચ રપ્પ સામર્થ્ય હતું, કે મંડપમાં એક વખત કે એ વખત બોલ્યા પછી, એક પથ્થર હોકરો ગેરસમજમાં રહ્યો ન હતો! આજે સિદ્ધાની પર્લટની કરતાં એના અવાજ વિશે કાંઈ ખરાબ રાખવામાં આવે છે કે નહિ, એ તો હામથી ભાગ્યથી લાખનું જો પબ્લિક સર્વિસ કમીશન સરકારે નીમ્યું

હોય એ બાજુ, પણ નિયમ અને વ્યક્તિ એ એના એને મેળ મેળવતાં આ લાલ તુમારી ફાલોને કામ દિવસ નહિ આવડે તે નહિ જ આવડે !

શિનાજી મહારાજ વિષે એના ચારિત્રકારે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે એમની સુહોની છત એ બુદ્ધને આભારી હતી એના કરતાં પણ વિશેષ તો બરાબર યોગ્ય માણસની બરાબર યોગ્ય જગ્યા માટેની ભતપક્કઈથી વિશેષ આભારી હતી. આંહીં એક રમુજ વાતનું સ્મરણ થઈ આવે છે. ૨૯. હીરાલાલ પારેખના વખતમાં શુબરાતમાં કાંઈક 'રીસર્ચ' કરવા ના હેતુથી એક મંડળી જેવું કાંઈક અમદાવાદમાં આવેલું. તેમાંના એક સુખ્ય માણસને દેવવદન એટલે સોમનાથ પાટણ અને એ અલુહિલપુર પાટણથી જુદું છે એની ખબર જ ન મળે ! અમને, એ, શુબરાતમાં 'રીસર્ચ'ના શોખ નથી, એ વિષે માથણ આપી રહ્યા હતા અને નોમી કુડીએ બેસીને એ ભાષણ કું સાંભળી રહ્યો હતો ! આ શુબરાત !

ડોક્ટર સાહેબે અમને બન્નેને આજુ અમદાવાદ ખતાવ્યું. વર્ષો પછી પોતાના ચિરજીવીના કોઈ પાંચ પુસ્તકમાં મારી આ દેંડી જીવનવેખા પ્રગટ થયેલી તે વાચીને વૃદ્ધ ડોક્ટરે એક પ્રેમભર્યા પત્ર ને થોડી માહિતી મુદારણા અને એકઠી હતી !

ધણું કરીને આ પરીક્ષાના છેલ્લે દિવસે—એક પોસ્ટમેન અને શોધતો આવ્યો. મારા એક મનીઓર્ડર હતો. ફક્ત રૂપિયાનો. હું તો મોકલનારનું નામ વાચીને હચ્છ થઈ ગયો. મારા કાકા પાસેથી તપાસ કરી સરનામું મેળવી અને પંચકી સાહેબે પોરબંદરથી એ મનીઓર્ડર મોકલ્યો હતો. ધણું કરીને એમનાં વહુએ, એટલું એ નાનુસરખું, પણ બરાબર સમયસર ચોજેલું કામ આજ દિવસ સુધી હું સંભારી રહ્યો છું. એને હું એક કલાકૃતિ કહું. એમાં ભાવના હતી.

આ પૈસા લેણા ન હતા. કે એ ધારણા પણ ન હતા. પરંતુ જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થાય, તે દિવસે જીવાન માણસ છે, કામુક અમદાવાદમાં લેવા કારવવાનું એવાનું મન થાય, તો બરાબર તે જ દિવસે એના

હાથમાં આવે તેમ, સંભારીને, કંપના કરીને, આમ પૈસા મોકલવી, એ વસ્તુ કરવી ધણી જ અઘરી છે. અને એમાં પંચકી સાહેબ તો ત્યાં પોલીસ સુપ્રી-ન્ટેન્ડેન્ટ હતા અને મારા ઉપર બહારવટાનાં કામ લટકતાં હતાં !

આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસે આ પ્રમાણે અલુધારી રીતે બરાબર યોગ્ય સમયે યોગ્ય પગલાંની મદદ મને આપી હોય એમ સંભારતું નથી. એટલે આ એક એકાકી ઉદાહરણ વધારે આકર્ષક બનીને હજી પણ પોતાની સ્મૃતિની અનોખી મીઠાશ ભળવી રહ્યું છે !

પછી તો મને એવા અનુભવ થયો કે કોમ તરીકે પારસીકામમાં માણસનું કામ કદર કરવાની અનોખી જ ઉદારતા છે. એની તોલે આવે એવી કોઈ સંસ્કારિતા બીજે શોધવી મુશ્કેલ પડે !

જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થઈ તે દિવસે નાટક કંપની—ધણું કરીને ૨૯. કાલાલાઈ ધોળશાની—એણે અનિદ્ર ઉપા કે ઉપારવન એવો કોઈ ખેલ રાખેલો કે પછી વીણવેલી કે અગ્રમતી હોય ! એ ખેલ એવા વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં ઉપડેલાં. અત્યંત લોકપ્રિય ખેલ ગણાતો ને 'સખી સ્વપ્ન મહી' મનમોહન મેં, તીર-ખ્યા એકાત વિષે શરતે એ કવિતા આપી, પ્રેક્ષકો જ ઝીલી લેતા હતા !

એમાં આવડતું હીડાણનું દરખ એના ભગ્ય કેખા-વથી જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરીને ખેચી રાખતું હતું ! નાટકની લોકમાનસ ઉપર ધણી જ ઉંડી અસર છે અને છતાં આપણે ત્યાં એ વિષે હજી પણ કોઈ થઈ શકતું નથી એ જેવો તેવો દુઃખનો વિષય નથી. તમામ નાટક કંપનીઓ એક સઘને, એક નાટક કંપનીની પહેલી ચક્રચાત જો કરી શકે, તો હજી પણ નાટક માટે લોકહૃદયમાં ધણી અવકાશ છે.

મેટ્રીક પાસ થઈ જવાય તો મારી ઇન્જા દેશા-રાજમાં ગમે ત્યાં છુટી જવાની હતી. કારણ કે ત્યાં પગાર ઝોઝો મળે, પણ સાહેબોને પાર નહિ. એમાં

ને 'રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ' જેવું કંઈ હાથમાં આવી નય તે તો બેડો પાર ! પણ જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ ખજાર પડી કે આ નોકરી ઉપર તો ભોરમ બેઠા છે ને એ કાંઈ એમાં કાંઈ ઉદરમાને પેસવા દે તેમ નથી !

નયુરામ શર્માના આશયમાથી મને એક મોહિની લાગી હતી ગમકૂળ મીલનું ફેશમી પીળો કિનારનું ધોતિયુ એ વખતે વેખવનો કપનનાનું અ નિમ દષ્ટિમિન્દુ હતું. મને પણ થયું કે જો મેટ્રિક થઈ જવાય, પચાર મળે, તો આલું ધોતિયું પહેરીને હમેશાં નોકરીએ જઈએ. હાથમાં લાકડી હોય. ખભે બેસ હોય. માથે પાકડી હોય. મોમાં પાન હોય. અગિયાર વાગે જમીને નીકળ્યા હોઈએ. કામ કાંઈ હોય નહિ. ને હોય તો કણખીને ઢેબે ચડાવવાનું. આના કરતાં બધારે મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મે એવું કંઈ એ વખતની કાંઠિયા-વાડની હવામાં જ મળે નહિ !

એટલે મેટ્રીકની પરીક્ષા આપ્યા પછી હું સીધા મૂળી પાસે નળિયા કળેને ગામ છે ત્યાં ગયો. એ વખતે અબ્બાસકરભાઈ ત્યાં મારતર હતા.

ત્યાંથી હું પાછો વિરપુર આવીને રહ્યો. ને મેટ્રીકના પગિણામની શક જોતો બેઠો.

પણ મારા મનમાં શંકાનો પાર ન હતો. મેટ્રીક થનારા કોઈપણ મદાનપુરૂષ હજી સુધી તો અમારા ગામમાંથી નીકળ્યા ન હતા, એટલે જ્યારે મેટ્રીકના પગિણામમાં મારું નામ આવ્યું ત્યારે તો અમારે ત્યાં ઉત્ખરતો કોઈ પાગલ ન હતો. એ મહાન પ્રસંગને ઉચિત સ્મરણાંજલિ આપવા ગમજીભાઈએ, મારી કપનનાના અંતિમ મિન્દુ જેવું પેલું પીળો કોરનું, રામ-કૂળ મીલનું, દીવાનો, વડાશે, કોકટશ, એરીમશે પહેરતા એવું, ધોતિયું આપાંચું! કારણકે એ વખતે એ ઉંચામાં ઉંચી ફેશનમાં ગણાતું! આ 'ફેશન' કેવી ઈન વસ્તુ છે કે તે પહેલાં 'એન' ક્વેલીટીની ગણાતી ટોપી એ ફેશનમાં હતી. આજ માંધીકષ ફેશનમાં છે. હવે વળી ઉનાહું માથું ફેશનમાં આવ્યું છે. પણ એ તમામ ફેશન વચ્ચે રહેલો માણસ એ

તો એ તો એ જ રહ્યો છે! જીવન સરની પોતાની આ કેરી દુરામહી નિહાળતા !

મેટ્રીક થનાંની સાથે જ મેં બંને ગમે તે કપના કરી ગમી હતી, પણ રામજીભાઈને 'પોસ્ટલ ડેપુટમેન્ટ' ને 'પેન્શનેયલ સર્વિસ' એ બે ઇન્ડેએ એવી મોહોની લગાડેલી કે એમણે મને એમાં જ જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ એ પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ !

અજી તો કરી હતી ટપાલખાતાને એટલે રાજી-ટથી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનો કાગળ આવ્યો. એટલે આ ધોતિયું, પુનાલેધર કહેવાતા, પણ ખરી રીતે તો સનાળાના મોચીએ, પોતાની મરીમરીથી પીળા ચામડાના બન્ધ-વેશા સ્લીપર, કોટ, પાકડી એવા બાદશાહી કાકામાંથે હું રાજકોટ પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને મળવા ઊપડ્યો. મને વિશ્વાસ હતો કે મારો વિજય જ છે, સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મારા મોતીના ફાણા જેવા બાકુર અને શ્રમ રાતી ભાષા એના ઉપર મોહી પડવાના ! પોસ્ટ ખાતામાં ત્રણેક જગ્યા ખાલી હતી અને તે મારે ઉમેદવારને પરીક્ષા માટે બોલાવ્યા હતા. એમાં એક હું પણ હતો. ઘણી વખત સરકારી ખાતી જાહેર ખજારા ને 'ઇન્ટરવ્યુ' એ તો એક પ્રકારની કમચાજ બની અંધેલ હોય છે. અલગત સફેદ, પણ એ વખતે આપણને થી ખજાર ? પરંતુ એ વખતે પોસ્ટખાતામાં તો ખાસ કોઈને આકર્ષણ નહિ એટલે આ જાહેરખજારના જવાબમાં પાત્ર છ જણા જ આવેલા, પણ એમાંથી બે ત્રણ જણા જુદા જુદા પોસ્ટમાસ્ટરના સમાજમાંથી હતા, એમ વાન વાતમાં ખજાર પડી. એક જણે તો મને કહ્યું કે મારું તો લગભગ નક્કી જેવું છે. આ તો આપ કરવું પડે. સરકારી ખાતાએ જ્યારે 'કાળા ખજાર' 'એન' વગેરેની તપાસ કરતાં હશે ત્યારે એમને ખજાર પડતી હશે ખરી કે એમના જ અવરિષ્ટ જીવનસાકાનો આ પ્રત્યાધાત છે !

એ વ્યવસ્થિત સડો છેક ઉપરથી નીચે સુધી ફેલાયેલો છે ! બ્રિટિશનું ને સળી ગયેલું ગામ આપણે ભાગ આવ્યું છે તેમાં, ક્યાંથી કેટલું કાપું

એનો પથ તુમારી સરકારને પત્તો લાગે તો ચ માલું !
સુધારો તો તે પછી બજો દૂર છે !

એટલે ખરી રીતે આ ત્રણ જગ્યા માટે પોરટ
માસ્તરોના જ બની જી બાણિયા મુક્તી થઈ ચૂક્યા
હતા. 'ઇન્ટરવ્યુ' તો એક ઢોંગ હતો. આમાં મારો
ક્યાંય પત્તો ખાય તેમ ન હતું. જે આવ્યા હતા એ
તમામના કરતાં મારી સક્તિ વધારે હતી. કારણ કે
મેં 'મણી વખત પોરટમાસ્તરનું કામ કયું' હતું. પણ
આઈર્ષી કાંઈ એ વાતને સ્થાન જ ન હતું.

એપ્રિલને એટલે પટાવાળા સાથે વાતો કરતા
અમે છએ જણા બેઠા રહ્યા.

ચોડીવાર થઇ. એક વાણિયા જેવા ગૃહસ્થ
બહાર આવ્યા. એમણે બધાને બહાર બોલાવ્યા ને
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પાસે રજુ કર્યા.

હવે અમારી છએ જણાની નવી પરીક્ષા શરૂ થઈ

સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ બેઠા હતા. ધણું કરીને લાલ
કાકા નામ હતું. એમના હાથ નીચે એક બીજા
પારસી ગૃહસ્થ હતા. એમણે અંગ્રેજી ડીક્ટેશન લખાવ્યું.
વાણિયા શીરેરતદાર તેમને જોવામાં મદદ કરી
રહ્યા હતા.

એક જણાએ ત્રણ બૂલો કરી હતી. દુરત સાહેબે
એને 'દિલગીર છું' કહીને બહાર મોકલી દીધા !

પછી મણિવંતો વારો આવ્યો. સદ્ભાવે એક
જણો એમાં પણ ઉઠી ગયો.

બાકી ચાર રહ્યા. જગ્યા ત્રણ હતી. ત્રણે જણા
નક્કી હતા. પણ દેખાવ કર્યા વિના છુટકો ને હતો.
સાહેબ પ્રમાણિક ને સારો લાગ્યા. પણ વાણિયા
ભાઇ શીરેરતદાર-સુખ્યા. એક જણો હવે ઉઠવો જ
નેહ્યો. આ બાબતુભાઇ ઉઠે તો સારું એવું જાતિ
રક્ષાનું અભિમાન પણ કદાચ એમને થઈ ગયું હશે.
ગુજરાતીનું ડિક્ટેશન લખાવવું શરૂ કર્યું. એમાં તો
કાંઈ ભય જ ન હતો. એમ વિચાર પણ આવ્યો કે
સ્વયં સુંદર ને શુદ્ધ ગુજરાતી લખવું. જેથી કટો-
કટીના પ્રસંગે આપણો નંબર બંધો રહે !

પણ એમાં ને એમાં એક બ્યવહાર મલતી થઈ
ગઇ. નરસિંહરાવ ને ન્હાનાલાલ વાંચેલા. 'હમે' સંસ્કારી
મણાય એ ખ્યાલ હતો. 'બંદારે' ને 'તંદારે' તો
ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની શૈલીના નમુના તરીકે મગજમાં રમતા
હતા. એટલે આમાં પણ એમ જ લખવું ને અક્ષર
—અક્ષર તો કોઇ ચીજ બનાવ્યા હતા. છાપખાનાના
કામચોપીટો સિવાય બીજા બધાએ મારા અક્ષરને
વખાણ્યા છે !

શિરેરતદારે મારો કાગળ હાથમાં લીધો ને અક્ષરો
જોઈને એ જરાક અંખો પડી ગયો !

પણ અરે, અરે, આ શું ? તેણે પોતાની આંખ
ઉપર ચશ્મા બરાબર ઠરાવ્યાં. ને પ્રસન્નતાનું એક
મોણું ત્યાં છવાઇ ગયું. તે કાગળગ દસી પડ્યો હતો !

— 'અરે...શી...તમને તો ગુજરાતી પણ નથી
આવડતું !' મારી સામે જોઈને તેણે કહ્યું ને પારસી
સાહેબ પાસે મારો કાગળ થયો.

આજ 'પણ 'સંદેશ'નું ગુજરાતી 'કાંઈ' કહેનારા
પારસી ભાઇઓ મને મળ્યા આવે છે તો એ જમાનામાં
'બંદારે' તંદારે' ને 'હમે' એ કાંઈ ચલાવી લે ખરા ?
ને તે પણ પોરટખાતામાં ? 'બંદારે' તંદારે' ને
'હમે' ઉપર લાલ ચોકડીઓ પડી હતી !

સાહેબે મારી સામે નેયું. 'મિ... I am
sorry' એટલું બોલીને એમણે કાગળમાં માથું
નાખી દીધું.

પણ આજના તાગ પી. એચ. ડી. કરતાં તે
વખતના તાગ મેટ્રીકના મગજમાં રાઇ વધારે રહેતી.
મૂળ તો આ અંગ્રેજ ફેરોલોઇ એમાં રાઇનું પ્રમાણ
જ વધારે છે. એટલે આપણા માયામાં ક્યાં રાઇ
બોળી હતી ?

'પણ સાહેબ ! શું છે ? ક્યાં બૂલ છે ? આ
બૂલ નથી !' મેં કહ્યું.

'મિ.' ઇન્સપેક્ટર જેવા હતા તે વચ્ચે બોલ્યા:
'Do you mean to say, અમે બોલું' નેયું
છે એમ ?'

‘તમને ગુજરાતી ભાષામાં શી ગતાગમ પડે સાહેબ ?’ મોમાંથી બિનાવળે આકાર વાક્ય નીકળી મધુ. નીકળ્યા પછી ધણું થયું કે ન નીકળ્યું હોત તો સારું.

ઇન્સપેક્ટરે જવાબ ન આપ્યો. પણ એ જરાક રાપથી भारी સામે જોઇ રહ્યો. એટલામાં થેલા સ્પિરિટદારે મીઠાસાથી કહ્યું : ‘હવે તમે જઇ રહ્યા છો હો ! પાછળથી પરિણામ તમને જણાવીશું !’

એની આ ઝેરી મીઠાશ તો સહન જ થઇ ન શકી : ‘તમે શું પરીક્ષાનું પરિણામ આપવાના હતા ? તમને પોતાને જ આવડતું નથી ને !’

એટલું બોલીને ઝપાટાબંધ ઝોરીસની બહાર નીકળી ગયો. પાછળ ઝોરીસમાં દારવનું એક મોજું ફરી વળ્યું હતું !

છેક કમ્પાઉન્ડની બહાર આવીને મને લાગેલા આ અન્યાયી વલણ વિષે વિચાર કરતો બિભો રહ્યો. એ વખતે આ તરવડાની ઉઠેલ નહિ મળેલો, કે કુદરત ધણી વખત, દેખીતા અન્યાયની આરક્ત પથ્ય ન્યાય જ આપે છે !

દુઃખમાં હું પોરટખાતાને માટે લાલક ન હતો. અને પોરટખાતું મારે માટે લાલક ન હતું.

એક ઝાઝ નીચે બિભો બિભો હું મનની અમરતા સમાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એવામાં અચાનક જ કોણ જાણે ક્યાંથી, આ બાજુ ફરવા નીકળી પડેલા, બીલખાના ડોક્ટર નરેન્દ્રરામ દેખાયા. આદો સરકુલનો પાથો બીલખામાં એમણે જ નાખ્યો હતો. એમણે મને જોયો પાસે આવ્યા ધડીમર ચહેરા તરફ ને વેષ તરફ જોઇ રહ્યા :

‘આહી ક્યાંથી ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘આહી’ પોરટલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઝોરીસમાં આવ્યો હતો !

‘કેમ ?’ એમને નવાઈ લાગી : ‘તમે તો મેટ્રીક થઇ ગયાનાં ? હવે શું કરવું છે ?’

મેં કહ્યું : ‘એટલા માટે જ આવ્યો હતો !’

‘પોરટખાતામાં ? અરે ! એમાં શું છે ? કોલેજમાં નથી જતું !’

‘શી બહુ આકરી. ખરચો...’

‘બધું થઇ રહેશે. તમે ઘેર તો ચાલો. હવે ઈતર્યા છો !’

ડોક્ટર નરેન્દ્રરામ મને પ્રેમથી પોતાને ઘેર લઈ ગયા. આ એક અરેખર અદ્વિત્ય અકસ્માત મને જણાયો છે. એમણે મને કોલેજ જીવનનો લાભ સ્વ. જળ્યો એમણે કહ્યું : તમે જુનાગઢ કોલેજમાં ભણી ત્યાં પ્રોફે. બાદ છે. જોઈ છે. અને મદદ કરશે ને તમને શીની તો માફી મળી જ જશે !’

એમની પાસેથી બે બલામથ પત્રો લઇને હું પાછો સનાળા ગયો.

ત્યાં મારી સાથે પોરટખંડર મેટ્રીકમાં ભણતા બે મિત્રો, હરિલાલ નરેન્દ્રરામ માફ, અને ઉમંગલાલ મોદનમાલ મોટા એમના કામળ હતા. એ બન્ને જુનાગઢ બહાઉદીન કોલેજમાં જવાના હતા. છોટાલાલ માનસંભ કામદાર એ પથ્ય ત્યાં જ જવાના હતા.

માફ તો જેવટની ધંડી સુધી કોલેજમાં જવાનું નક્કી ન હતું. આ બન્ને મિત્રોએ અત્યાગ્રહ પૂરક લખ્યું હતું કે એક વખત કોલેજમાં હાખલ થઇ જવું. બહી બધું એની મેળે થઇ રહેશે. એમના પત્રોએ મારા અચ્ચર વિચારને સ્થિર કરી. થોડી ધણી મુઠી થઈ કોલેજમાં જવા નીકળ્યો.

એ વખતે બહાઉદીન કોલેજ જુનાગઢની, શિયાવાડમાં સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. આ નવાખ નાના હતાં ને કૃતરાંતો શોખ આપનારા કોઇ અંગ્રેજ હજી મળ્યો ન હતો. અને વળી તે વખતે નવાખી ન હતી. રેન્ડલ નામના અંગ્રેજ એમનીનીટ્રેટર તરીકે હતા. જેમ્સ રોકાટ પ્રિન્સિપાલ હતા. પ્રોફે. હોડીવાલાની અગ્રાધ વિદ્વતા વિષે અને એવી જ વિચિત્રતા વિષે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી રસિક ચર્ચાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેતપુરાના અત્યંત દોશિયાર મણાતા ફરટકામ વિદ્યાર્થી વાલજી દેસાઈનું નામ પથ્ય આ કોલેજ સાથે સંકળાયેલું હતું.

પ્રોફે. મદાદેવ મદદાર જોશી, એમની. નાટો કલિદાસનાં શીખવવાની પદ્ધતિ ઉપર તો વિદ્યાર્થીઓ વખાણ કરતાં ચાકતા નહિ. એટલે ઉવટે મેં પણ બહાઉદીન કોલેજમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

નાના હતા ત્યારે ગીરનારને અમે દૂરથી જોયા કરતા હતા. ખીલખાથી તો એ રાતદિવસ સાથે રહ્યો હતો. એ ગિરનારનું સાન્નિધ્ય મળે એ પણ આ નિશ્ચય કરવામાં એક કારણ બન્યું હતું.

હુંગર, નદી, દરિયા, અને જંગલ એ મને હમેશાં સ્વપ્નનાં જોવાં જ લાગ્યાં છે. એટલે ગીરનારનો હુંગર નિત્ય જોવા મળશે એ વિચારે પણ જૂનાનહ બવાનું જ નહીં ક્યું.

એ વખતે કાંઈક વિચાર્યો જોતો ધસારો વધારે હતો. આપણે તો બરાબર જોઈએ તેટલા જ ફૂલ માર્ક મેટ્રીકમાં મેળવેલા. નહિ એક ઓછા કે નહિ એક અઢકા. એટલે હોસ્ટેલમાં જબા મળશે કે નહિ એની ચિંતા હતી.

પણ સદ્ગુણો સલધાના સાહેબે, વહેલો તે પહેલો એ હિસાબ રાખેલો એટલે 'રૂમ' મળી ગઈ. અંતે કોલેજમાં દાખલ થવાનું બની શક્યું, એટલે મારા ઉત્સાહનો પાર ન હતો.

પ્રોફે. મહાદેવ મલ્હાર જોશીને વિક્રમોર્વશાયનો શ્લોક 'અસ્યા સર્ગેત્રિધૌ પ્રજાપતિરમૃત્ત્વં ચન્દ્રો જ્ઞ કાન્ત પ્રમ્નઃ, અને 'વેદાભ્યાસ બ્રહ્મ'નું રસિક વિવેચન કરતા સાંભળ્યા અને મારો અંતરાત્મા ડાલી ઉઠ્યો !

મને પહેલી વખત લાગ્યું કે આવું કાંઈક સાંભળવાની આંતરરુધા તો મારા હૃદયમાં કાણ જણે ક્યારની બેઠી જ હતી ! નિત્ય એ સાંભળું ને હું ડાલી છું !

મનમાં યાચ કે ઓહો હો ! આ કલિદાસ ! કવિ તો આ કહેવાય.

ધણું કરીને એ અરસામાં જ મારી કવિતા પણ મને મુકીને ચાલતી યઈ ગઈ.

હું દિવસે દિવસે જ્ઞાનસાગરના કિનારાને જોઈને વધુ ને વધુ એમાં લીન થઈ ગયો.

તમામ લખવાનું તો નહિ, પણ ધણુંખરું લખવાનું મેં એ અરસામાં છોડી દીધું, છૂટી ગયું એમ કહીએ તો ચાલે. તે છેક ખી. એ. થયાં પછી પાછું જરૂર ! (આણ.)

વૈશાખ

આકાશી અવધૂત આયો !
મહાનલ, આકાશી અવધૂત આયો
ઘેરી ધરાતલ છાયો,
ગગન કેરો જોગંદર આયો—મહાનલ.
આભ—એકે એણે ધૂણી ધખાવી
આહલેકી હાક કઠોર લગાવી
ઘેર કુતાસ જલાયો—મહાનલ.
ખીંગળી ઝસૂ જટાને પ્રસારી
વૈશાખી ભેરીને અધરે ધારી
ભીપણ રાગ જગાયો—મહાનલ.
ભાસે જલે એને સિંદૂરી જવાલા
કંઠે બૂસે એને કિશુંધી માલા
રંગ કચુંખી લગાયો—મહાનલ.
વનવનમાં એના ગાળે નિસાસા
ભુગભુગ એની જાણે પિપાસા
શોષ ન કર્યા સખાયો—મહાનલ.

વંઠાળે જોગીના ફરકે છે તેજા
મલાર પ્રાણી કરાં ધૂળે કસેજાં
દારુણ હલેને લાયો—મહાનલ.
ગામસીમે છાયે વાગેળે દોરાં
માળે ગોવાળ અજપ બપોરાં
વગડે તો લોકે ધુન્યાયો—મહાનલ.
આભ ભરી ર્ધ અસિન્નશુળે
ધૂમી રલી તું તો ધરણીની ધુળે
હમર નાચ રચાયો—મહાનલ.
તપસી ! તારે કયાં મમતા—માયા !
કર્માય મળે નહિ ટાલક—છાયા
પોતીકા પ્રાણે લાવાયો—મહાનલ.
આકાશી અવધૂત આયો !
મહાનલ, આકાશી અવધૂત આયો
જેખી જોગંદર આયો !

ધરાતલ ઘેરી દિગંત છાયો.

અકરન્ન કવે

પાશ્વરે પોતાનો અનુભવ આ કામમાં ઉપયોગમાં લીધો. હાકવાથી મરી ગયેલા કૂતરાનાં મગજમાંથી થોડો ભાગ લઈને એક સસલાને ઈન્જેક્શન માર્યું. સસલું મદિના પછી હાકવાને લીધે મરી ગયું. પાશ્વરે સસલાનું મગજ ઉધાડીને તેમાંથી થોડો ભાગ લઈ બીજા સસલાને ઇન્જેક્શન માર્યું. બીજું સસલું મદિના પહેલાં મરી ગયું બીજાને એપ બીજા સસલામાં દાખલ કર્યો: ત્રીજું સસલું એથી ૫ વરેલું મરી ગયું. એ રીતે એકવીસમા સસલાને હાકવાથી મરતાં માત્ર ૭ દિવસ જ લાગ્યા. પાશ્વર આથી ઓછો સમય ન કરી શક્યો. બાવીસમા સસલા પછી ત્રેવીસ, ચોવીસ... ત્રીસ સુધી એ જ સમય. તેમાં પાશ્વર ફેર ન કરી શક્યો, એટલે એ એર સિલ શક્તિવાળું નક્કી મયું.

પાશ્વરે એનું નામ હાકવાનો ચેપ (Virus) પાડ્યું. આ ચેપ શુદ્ધ કચ્છર તરીકે બધી રીતે કામ આપી શકે. જંતુઓ છૂટા પાડવાની મુશ્કેલી આમ દૂર થઈ. માત્ર એક વરસ બાકી રહી: આ ચેપ એટલો પાતળો શક્તિશીલ બનાવવો કે તે હાકવાનાં જંતુઓના મારણ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય—એનું ઇન્જેક્શન મારી શકાય. પાશ્વરની પ્રયોગશાળા કાઠજુના રસોડા જેવી બની ગઈ. જનાવરના એરી જંતુઓવાળા લોહી કાચના વાસણોમાં ભરેલાં પડ્યાં હતાં. કાચની પટ્ટીઓ પર પડેલાં ટીપાં અમકતાં હતાં: નાની નાની રકાબીઓમાં મીઠકણ મળ્યા પડેલા હતા. મૂત્ર અને પાચન રસથી ભરેલાં કાચનાં વાસણો એક બાળુ ગોઠવેલાં હતાં. કેટલીક પેટીઓમાં જંતુઓના કચ્છર તૈયાર કરીને ભરી રાખ્યાં હતાં.

દેશદેશવરથી અનેક જાતનાં પારસલ આવતાં. પાશ્વર હવે તેના પર ઓછું ધ્યાન આપતો. હમણાં તો હાકવાના જંતુઓને લગતાં કાર્યમાં તેનું મન પરાવાયેલું રહેતું.

ભંડારીયામાં ફૂકડાં, ખૂંક, ધોળા ઉંદર અને સસલાંનો પાર નહોતો. એક ખુણામાં એક નાનો વંદેશ પણ રાખેલો હતો. આ બધાં પ્રાણી પ્રયોગો માટે લાવવામાં આવ્યાં હતાં. સૌને પાશ્વર પોતાના હાથે ખવરાવતો.

પણ હમણાં તેણે એ બપોને છેડી દીધા હતા. તેનું ધ્યાન માત્ર કૂતરાં પર જ હતું.

પાતળા દોરા વડે શીશીમાં ટીંગાડેલો હાકવાથી મરી ગયેલા સસલાનો મગજનો ભાગ: નીચે એ જ ચૂસવા રાખેલા કેસ્ટીક પોટાશના ટુકડા—ના પ્રમાણે સુકવવાની બવરમાં કરી. બીજી ઓરડાની ઉંચુ તાલ ધારવા માં આવી હતી. અમ સુકવેલા મગજના ટુકડામાં રહેલા કાચનાં જંતુઓની ભવંકરતા ઓછી કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. ચૌદ દિવસે આ ચેપ તુકશાન ખાં મટી જતો. આ ચેપના ઇન્જેક્શન પાશ્વરે કૂતરાને મારવા માંડ્યા. રોજ એક દિવસ ઓછો સહેલો ચેપ વાપરના માંડ્યો. પંદરમે દિવસે હાકવાથી તુઈ મરી ગયેલા સસલાના જેમનું ઇન્જેક્શન માર્યું.

કૂતરા શ્વસે કે મરશે ?

એક મદિનો ગયો: બીજો મદિનો... ત્રીજો... ચોથો કૂતરો. સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત રહ્યો. રક્ષણીય ઇન્જેક્શનો અસરકારક પૂરવાર થયાં: કૂતરાના હાથ આમે રક્ષણ મળ્યાં મયું. પાશ્વરને એ કૂતરા દેવ જેવો લાગ્યો. તેણે તેને ખૂબ સાકર ખવડાવી, અને માંસ હાકેતો નારતો કરાવ્યો.

૧૮૮૩ના જુલાઈની ૧૪મીએ તેની જન્મશ્મિતી મરને તકતી મારવામાં આવી:

“અહીં આ લૂઈ પાશ્વર ૧૮૨૨ના ૨૭મી ડીસે અવરના રોજ જન્મેલો હતો.” પાશ્વરને આ વિધિમાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ હતું. લોકોએ તેને “પાશ્વર ઝીંદાબાદ” ના હર્ષનાદથી વધારી લીધી. નગરપતિએ બાપજી કહ્યું: પાશ્વરના કાર્યની કદર કરી પાશ્વરને જીતકાળ ચાદ આવ્યો. તેની આંખો બીની ચર્મ ગઈ. તેણે ગળું સાફ કર્યું અને સફતો આભાર માન્યો.

૧૮૮૭નો આખો ટિપાળો પાશ્વરે હાકવાના ચેપની રસી લગાડવાનાં પરિણામો તપાસવામાં ગાળ્યો. પરિણામો બરાબર આશુષ પડતાં હતાં. રસી મુકે

દરેક કૃતરો હઠકાથી મુક્ત રહેતો હતો. પાશ્વરને પોતાનાં પરિણામો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ નહોતી. છતાં ઉત્સાહના હર્ષનાદો સર્વત્ર ગાજવા લાગ્યા. કેટલાક સંકારીઓ ટીકા કરવા લાગ્યા.

પાશ્વરે ધણું વર્ષોની પોતાની મહેનતનાં પરિણામો વિગતવાર તપાસી જવા એક સમિતિની માગણી કરી. ૧૮૮૪ના મે માસમાં સમિતિ નીમવામાં આવી. મેરીએ મળ્યાં તેને 'હઠકાથી સમિતિ'નું ઉપનામ આપ્યું.

સભ્યોએ તપાસ શરૂ કરી: રાજ પ્રયોગો કરવામાં આવતા. 'હઠકાથી સમિતિ'ના પ્રમુખ ડૉ. વર્દિપયને પાશ્વરને ધન્યવાદ આપ્યા. "તમારી ક્ષેત્ર અદ્ભુત છે. હું તમને અભિનંદુ છું."

પાશ્વરના મુખ પર શરમના રોડકા પડ્યા. "ક્ષેત્રની વાત હજી ખૂબ વહેલી લાગે છે." પાશ્વરે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું. વર્દિપયને આશ્ચર્ય થયે પાશ્વર સામે તાકી રહ્યો. "કેમ વહેલી!" વર્દિપયને પ્રશ્ન કર્યો.

"કારણ કે હઠકામાં કૃતરો રાજ સેરીમાં દોડતાં નથી, અને હઠકામાં કૃતરો કરકાયા પછી આટલાં બધાં ઇન્જેક્શન લેવા લોકો ખુશી ન હોય. મારા અને સહ-રીઓના અપવાદ સિવાય બાકી લોકો તમને નહીં મળે. તમે જ લેશો!"

"ના." વર્દિપયને કહ્યું. "જસ સાહેબ! તો પછી આ ક્ષેત્રની વાત શું કામ કરવી?"

"છતાં, તમારી શોધ મોટી ક્ષેત્ર છે." વર્દિપયને ફરીથી કહ્યું.

"હઠકામાં કરડે પછી જનાવરને હઠકા થતો અટકાવી શકાય એવો ઉપાય શોધ્યો નથી: ત્યાં સુધી હું માણસને હઠકા થતો અટકાવી શકીશ નહીં. અને એટલા માટે આપણે ક્ષેત્રની વાત નહિ કરી શકીએ. વળી ત્યાં સુધી હઠકામાં જનાવર કરડેલા માણસને મૃત્યુમાંથી બચાવી શકાય નહીં."

ફરી નમ્રતા!

પારીસની નજીક સેઈન્ટ કલાઉડની પ્રસિદ્ધ જગ્યા છે. ત્યાં એક મોટો બગીચો છે. તેમાં એક નાનો મહેલ હતો. ફ્રાંસ-પ્રશિયાના યુદ્ધ દરમિયાન આ મહેલનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો—માત્ર થોડી જગ્યા બચી હતી.

હઠકાને લગતાં કામ માટે કૃતરોમાં રાખવા ઇજવણીના પ્રધાને મોન્સિયર પાશ્વર માટે થોડી રકમ મંજૂર કરી, પણ આ કૃતરો ક્યાં રાખવાં એ પ્રશ્ન મંડ પડ્યો. જે કોઈ જગ્યા પસંદ કરવામાં આવે ત્યાંના આબુખાલુના રહેવાસીઓ વાંધા ઉઠાવે. છેવટે સેઈન્ટ કલાઉડ પાસેના મહેલની પસંદગી થઈ. તેમાં ભેદતા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા.

૧૮૮૫માં 'હઠકાથી સમિતિ' ફરી મળી. નીચેના મુદ્દા પર પ્રયોગો તપાસવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું:

- (૧) કૃતરોને હઠકામાંથી મુક્ત કરી શકાય!
- (૨) હઠકામાં જનાવર કરડેલા માણસને હઠકા થતો અટકાવી શકાય!

પાશ્વરે સમિતિને બધી વિગતવાર માહેતી આપી. લેમબુલી આપ્યા પછી છેવટે કહ્યું: "જે હઠકામાં જનાવર કરડે અને દુરત ઇક્તર પાસે રક્ષણાત્મક રસીના ઇન્જેક્શનો લેવામાં આવે તો જે અઠવાડિયામાં દર્દમાંથી મુક્ત મળી શકે. કારણ કે હઠકામાં ઝેર ધીમે ધીમે અસર કરે છે. ઝેર ઝાનતંત્રોમાં પહેલે તે અઠાઉ રક્ષણાત્મક ઇન્જેક્શન લેવામાં આવે તો તેની ઇવલેશન અસરમાંથી મુક્ત મળી જાય. આ માટે મને ખાતરી છે અને આ પ્રયોગ મારી જાત પર અજમાવવા હું તૈયાર છું."

પ્રથમ મુદ્દો પુરવાર કરવા સાથે કૃતરોને હઠકાવાની રસી આપવામાં આવી, અને પછી રક્ષણાત્મક ઇન્જેક્શનો શરૂ કર્યાં. બધા જ કૃતરો સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીમાં ઇજવતા રહ્યા. પણ પાશ્વરે વિરુદ્ધ એકેડેમી ઓફ મેડીસીન પડી. દેવ અને ઈર્ષ્યા કામ કરી રહ્યાં હતાં!

x ના લેખના તાલેટરમાં પ્રગટ થયેલ મુદ્દા પાશ્વરના પુસ્તકમાંથી એક પ્રકરણ

ભગિની

તત્ત્વી : પુષ્પાવતી મહેતા

✽ આઠ અંક પ્રગટ થઈ ચલા છે. પહેલી જ નજરે ગમી જાય તેવું આ માસિક ફક્ત પણ તમારા ઘરમાં ન આવતું હોય તો જાણવો

✽ નવા પ્રશ્નો, નવી રજૂઆત, વિચારપ્રેરક સાહિત્ય એ બધા માટે 'ભગિની' એવું બેઠરો છૂટકે બંધની કિંમત ફક્ત આના વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૭ પચ્ચીસ માં રૂ. સાડા સાત માલુમ થવા માટે લખો.

પુષ્પાવતી મહેતા. વિકાસ ગૃહ, આનંદનગર, અમદાવાદ-૭
બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૭

પો. બો નં. ૬૭૮, મુમર્થ-૨

પો. બો નં ૭૭, અમદાવાદ

સુખી જીવન ગાળવા માટે બચત કરો

આવી કારખી માંઘવારીમાં નાણાંની બચત શી રીતે થઈ શકે ?
બિનજરૂરી તેમજ વધુ પડતો ખર્ચ કરી કરી બચત થઈ શકે.

કરેલી બચત સુરક્ષિત રાખવી શી રીતે ?

બચત કરેલી રકમના

ના. હિંદ સરકારના સંપૂર્ણ આયપતવેરા મુક્ત ટ્રસ્ટ વ્યાજ આપતા

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટ ખરીદો

- ૧ આ સર્ટીફિકેટ ખરીદવામાં સરળ છે. તેમજ વડાવવામાં પૂરતી સગવડવાળો છે.
- ૨ ખરીદ કર્યા તારીખથી રૂ. ૫ નાં કરનાં એક વર્ષ પૂરે થયેથી અને રૂ. ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫૦૦૦ ના કરનાં દોઢ વર્ષ પૂરે થયેથી વ્યાજસહ વડાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી

પોસ્ટ ઓફીસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો
અથવા

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર તથા સ્થાનિક અધિકૃત આડતીયાને મળો.

અધિકૃત આડતીયા તરીકે નિર્માણ અરજ કરો :

- (૧) પ્રકાશન ખાત્રું, વડોદરા
- (૨) સ્થાનિક વહિવટદાર, મહાલકરી

મં ॥ પુ તે રવીન્દ્રનાથ (મૈત્રેયીદેવી)આથી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

“યો

દમી મેઝે પહેલું છું.—” પુરીથી સમાચાર સાંપડ્યા.

રેશન ઉપર પળવાર મઠિ એમને નિરખી લેવા માનવમેદની ભેગી મળી હતી. એમને કહીયે નહોતાં બેમા તેવા માણસો પણ એમને તુરત જોળખી ગયા. એમની વિશ્વવ્યાપી પ્રતિભા એમને અજણવા રહેવા દે એમ ક્યાં હતું. શુરહેવ કાન્ધરેહે જે રૂપમાં માનવ-હૃદયને રૂપમાં હતા, એવા જ એક અપૂર્વ જ્યૌતિર્ભવ રૂપમાં પ્રત્યક્ષ દેહધારી રવીન્દ્રનાથનાં દર્શનમાં છૂપાયો હતો. ટેટકેટલાં હૃદયોને એમણે પ્રકૃત્સ્થિત કરી વિક-સાવ્યા છે, ટેટલા ખખા યૂગાઓને એમણે વાચ્યા આપી છે, ટેટ-ટેટલીયે વણકથી ક્યાને એમણે વાણી અને શબ્દ દેહ આપ્યો છે તે કોણ નથી જાણતું ? પરંતુ એમની સ-શરીરી હાજરી, એમનું કાણુભરતું દર્શન પણ માનવ-મનને આનંદે ઊછળતું કરી ચૂકતું એ ખહુ જોછા જાણે છે.

સે શુષ્ક ચાય મયન મેલે

હુદિ ચોલેર કિરણ ફેલે

જમની જૈન પુર્ણ પ્રાણેર મંત્ર લાગે ઘોંટાતે
જે પારે સે આપની પારે, પારેસે ફુલ ફોટાતે !

તેઓ માનવહૃદયમાં ફૂલ પ્રગટાવી શકતા. યૂગી જડ ધરતીમાં જે રીતે ફૂલ બેગે છે તે રીતે—

મિશ્વાસે તાર નિમેષેતે

ફુલ જેનો ચાય ડહે જેતે

પાતાર પાછા મેલે દિયે

દાહડાચ થાકે હોટાતે !

આ વાત આપણે ધણીવાર અનુભવી છે.

સાડા નવ વાગ્યા, ને મોર્થ બેન્ગાલ એકસરેસ શિલિયુરિ પ્લેટફોર્મમાં પ્રવેશી.

ઉત્સુક જનતાએ મારગ કરી આપ્યો. માંક માંક ખુરસી વગેરે સાથે એમનાં કબજાની સામે બહુને

બેઠી રહી. બે પથારીનાં એક નાનકડા કબજામાં ચોકલેટ રંગનો ઝબ્બો પહેરીને એ બેઠા હતા.

“અરે ચોભ, ચોભ, મારો સાજા ટુંગાર કંઈજ થયું નથી. ક્યાં લિપિસ્ટિક, ક્યાં રૂબ, એકદમ એકએકે અંદર આવી પહેંગી ?”

“સુધાકાન્તામાણુ નથી આવ્યા ?” —મેં પૂછ્યું.

“અહા, સુધાકાન્તામાણુ ન આવ્યા એટલે કંઈ મજા જ નથી જીવનમાં ખરું ને ! તો પછી હમણાં જ પાછો વળીને એને મોકલી આપું તો ઠીક થશે કેમ ? અને તમે તાર પણ શું મજાનો કરેશો ! Sudhakanta Babu's letter read clear. મેં એને કહ્યું કે આ આવડી થોડી લિપિકુશળ પત્રલેખક ક્યારથી થઈ ગઈ કે read clear આપણે આટલા તો આધુનિક નથી થયા. જોહામાં જોહો આવજ મુધીમાં તારથી કાઢીને આવો જવાબ તો નથી સાંપડ્યો કે—Rabindranath's letter read clear !”

“ઓ રે, પણ તમે તાર ખરાબર ન વાંચી શકો તો હું શું રૂં ?” મેં લખ્યું હતું કે Sudhakanta Babu's letter, જે પછી Stopને પછી Read clear. અહીંનો પહોડી પથ ઉધાડો છે કે ખંધ એ જણાવતું એમને ?”

‘હું એ કંઈ ન જાણું, મેં તો ચોકણું વાંચ્યું કે ‘રેડ કિલ્લર.’ એ તો મુસીબતમાં પડી ગયો. માણુ ખજવાળવા લાગ્યો. ‘રેડ કિલ્લર’—આ તો ખરાબર નથી.’

“તમે અહીં આવી ન પહેંગી ત્યાં મુધી આવશો, એ વાત મનાતી નહોતી—ક્યારે વિચાર બદલશો એની શંકા સદાયે રહ્યા કરતી.”

“એમ તો છે જ, એ તો અમારો વારસાગત સંસ્કાર છે Babu Changes his mind એ જાણે છે ને !”

સાંભળ્યું જ કે દારકનાથ દાકુર યુરોપના પ્રવાસે ગયા ત્યારે એમના કાષ્ઠકેશમાં હંમેશાં ફેરફાર થયા જ

કરતો. એ વિષે એમનાં એક સાથીએ જનમાં લખેલું કે હવે દુરતમાં અમારે બીજે રથે બેવાની વાત છે. છતાં નક્કી કર્મજી કહી ન શકાય, કારણ Babu changes his mind so often. આ વાત ઉપર અવારનવાર ચર્ચા કરતા. કારણ અભિપ્રાય બદલતા, ખાસ કરીને પ્રવાસનો કાર્પકમ બદલવામાં યુરોવ પણ સદાય તેવા જ રહેતા, એ કહેતા કે જણો છો ને—એનો મારો વારસગત સ્વભાવ છે.”

“તે” કલકત્તા ફોન કરેલો કે મુંડાં ક્યારેક ક્યારેક ફરીને હોટ ઇન્ડ જવાનું મન નથી થતું એમ નથી. તે પછી વિચાર્યું કે આ છોકરીને હવે વધુ દુઃખી નહિ કરું.”

“એથી જ તો આ વખતે તમને કંઈ લખ્યું જ નહિ, આવવા વિષે ઈસારો પણ ન કર્યો. અહીં સૌ કહેતા હતા કે મૂળ વ્યક્તિને કંઈજ ન લખ્યું અને બીજા બધાને લખવાનો અર્થ શું છે? મેં કહેલું કે એનો અર્થ બહુ મૂઠ છે. આ વખતે તેકવાયે નહિ જઈ, ને લખીશ પણ નહિ. કોઈ પણ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર નહિ કરું. મારો અધિકાર તો જ સંતોષારો, જો ધિરજ ધરીને નીરવપણુ રાહ બેવા કરીશ તો.”

“બરાબર છે. બરાબર છે. તું તો હવે મોટી માનસશક્તી યથા યથા લાગે છે, જે પાછળ રહે છે એજ વધુ વ્યાગળ આવે છે. જે વધુ ચૂપચાપ રહે છે એજ વધુ બોલે છે. જો કલકત્તા આવી હોત તો કદાચ તને સમજાવી દેત કે હવે વધુ આવ-જાની ધમાલ ન થાય એજ જાણું છે, પરંતુ એચિંતાનો જો તાર કરો કે—unavoidably detained, can't come. તો એ સહેવારી નહિ એ બહુ કઠોર લાગશે.”

“એ જાણતી જ હતી, એથી જ તો આ વેળા ન આવી. મને વખતે પૂજાટણે જે ચર્ચેલું, કલકત્તા મુખી આવીને—”

“ઓ! તે વખતે! તારી માદદરત આટલી મજબૂત થા માટે? એ બૂલી જ. જો આ વખતે તો

બરાબર નક્કી તારીએ જ આવી પહેાળ્યો હું—તોમાર દિન મચુના રોષ હવે છે દેહલી—દત મુખે!”

અમે જ્યારે મંગળ પહેાંચ્યા ત્યારે—બરોડા બાર ચંદ્ર ગયા હતા. —

‘અરે બાલુ! મારી પેલી પુરી-વાળા રૂપિયાની થેલી જરા સાચવીને રાખજે, અહીં વિષે વધુ કંઈ વાની જરૂર નથી. સફુના સ્વભાવ સરખા નથી હોતા બાલુ નામની ઉત્પત્તિ જાણો છો! એનું એક મોઢું એવું સંસ્કૃત નામ હતું. પણ હવે કોઈએ જાણ્યું નથી. જે દિવસે સાંજનું કે એ પટ્ટાભરો કાર્પ છે ત્યારથી એ બાલુ છે, હમણાં હમણાં વળા ફેળા—બાલુથી માલતું નથી એટલે કહ્યું છે Potato. મારી એક બાલુ છે બલકુર્ચન અને એક બાલુ છે પટ્ટો. બેરાબર નામ છે ને બેલ.’

‘પુરી-વાળા રૂપિયાની થેલી એ શું!’ મેં પૂછ્યું.

તે યુરોવ જોભ્યા—‘જોશું ને, બરાબર નજર મૂક, જેનો જે સ્વભાવ. પુરીમાં મને એક ‘પર્સ’ એટ આપવામાં આવી હતી, એમાં છે એજાઈન્ટ રૂપિયા ને આઠ આના રોકડા! હવે મારા એ જૂના દિવસો નથી,—હાથમાં છે નવનૂલ સાદીએજાઈન્ટ રૂપિયા, અને હવે એવે ટેકણે આબ્યો હું કે એ સંભાળીને જ રાખવા ભેદજે. એકવાર એક રથેથી એક પત્રરજું જ મૂક ચર્ચ મુખ, અરે ઉપાદી જ ભવા હતા તો બેલ પત્રરખા જ ઉપાદા હતા ને! પણ બેરાં શુદ્ધિ પછી કોને કહે!’

‘હે, પણ તમારું પેલું વાંસનું ફૂલદાન બહુ મજાનું અને સુંદર છે હો. આવા પાત્રમાં જ ફૂલ શોભી જો—ધણા શ્રીમતો કિમતી પાત્રમાં ફૂલ ગોઠવે છે. પણ એ એક રીતે. વધુ પડતું છે. એથી જ હું માટીનું ફૂલદાન પસંદ કરું છું. પણ તમારું આ વાંસનું ફૂલદાન તો એથીયે વધુ સુંદર છે. હે’ આ નીલા ફૂલનું શું નામ લેવા? એનો આ નીલ-વર્ણ અને વધુ મગે છે—દેખાવમાં તો સરસ છે. કોણ છે એ વિદેશી!’

‘પણ નામ સાંભળતા તમારો આંદર ઝોસરી જશે, એવું નામ છે ‘જેકારાન્ડા’

‘એ શું એ શું કહે છે? આવું સુકુમાર રૂપ અને આવું દંતવિમર્દક નામ! યાદ જ ન રાખી શકું. એક નામ યાદ છે ‘કારનેશાન’ તમારી દીકરી આ કૂલેનાં દેશમાં, પ્રકૃતિની નિકટ રહીને મોટી થઈ રહી છે એ બહુ સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. શહેરોમાં લોકોની બીકાભીક અને શાળાના અત્યાચારોનું વાતાવરણ પ્રાણ શોષી લે તેવું હોય છે. અમારે ત્યાં શાન્તિ-નિકેતનમાં છોકરા છોકરીઓ ખુલ્લા મેદાનોમાં અને ખોવાઈઓમાં ભમતા ભામે છે. વર્ષા શરૂ થતાં જ ટોળાખંધ સહુ બહાર નીકળી પડે જીભાળવા. ત્યારે શું આનંદ હોય છે એમના વદન ઉપર-આનંદવાનો સુરોગ એમને સંપડે છે. તે દિવસે તમારી પુત્રીએ એક જીવકું પકડી લાવી ધણીયે પ્રાણીતત્ત્વ સમજાવ્યું. જો કે એ શું ખોલી ગઈ એ કંઈ જ હું સમજી શકું નહિ, છતાં એથી એનો ઉત્સાહ નામ માત્ર પણ ઝોછો ન થયો. જો એનો ઉત્સાહ આવો ને આવો વધતો રહેશે તો અહીંના જીવ-જંતુઓને નિરુત્સાહી થઈ જવું પડશે.’

સાંજળેળા તેઓ વરંડામાં આવી એક ગુરદી પર આસન બમાવતા, સામેનાં પહોળાં વૃક્ષે એક પછી એક દીપ પ્રગટી ઊઠતા. ગુરુદેવને એ દ્રશ્ય બહુ ગમતું. અધકારે બહુ આવરાઈ ગયું છે, આકાશ અને પહોળાં એકાકાર બની ગયા છે માત્ર વચ્ચે વચ્ચે નાનાં નાનાં દીપકો દૂરનાં અદૃશ્ય જીવનની વાતો વહેતા દેખાય છે. ગુરુદેવ કહેતા—‘ત્યાં પણ માનવીની જીવનયાત્રા ચાલી રહી છે એ વાત વિચારતાં અજબ લાગે છે! આવાં નાનાં નાનાં એમના ધર છે. તો તેઓ કેવા પ્રકારનાં માણસ હશે? ને કેવી હશે એનની જીવન-યાત્રા? કંઈ જ બાજુતા નથી આપણે, માત્ર ગાઠ ગાઠ અંધારામાં આટલોક નાનકડો દીવો—દિલનો દીવો...”

‘અરે જો, આ અંધારા મેદાનમાં આપણો મહામાન્ય પોટેટો અને ઢાકતર શું કરે છે? આહ

અમારે ત્યાં છે, ત્યારે નક્કી કંઈક નવાનૂતી થવાનીજ’

સામેના પહોળા ઉપર ચિત્રિતા વગેરે છે, તેઓ દીવા દ્વારા હમણાં જ આપણી સાથે વાતો કરશે. અમારી પોતીકી એક સંક્રિતિક લાખા છે. એ માટે જ તેઓ દીવા સાથે તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

ઝોરે બાપ, વાત કંઈ નાની સૂતી નથી! સુચિત્રા દેવી વિરહિણી વેષે બેઠી છે, અને અહીંથી એનો બનેલી દીવાને હૃત કરીને મોકલશે! અરે, ઢાકતર, તમે તો મેધહૂલથીએ વધી ગયા. જુઓ, પેલો દીવો પ્રગટયો. આટલી બધી છૂટ-પૂં કંઈ રીતે સહન કરે છે આ!—વળા હસે છે, આટલું હસે છે શાને! વારંવાર કહું નથી તને કે મારી વાત ઉપર કદીયે હસતા નહિ. હું તો રચ્ચ કરી શકતો નથી. હાસ્યરસનું મને બાનજ નથી એ તો સાબિત થઈ ચૂક્યું છે તે તું નથી બાજુતી! કોઈ એકે પ્રાખ્યાપકે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ‘વિરિક’ કવિઓને હાસ્યની ગમજ નથી હોતી, અકાઠ્ય છે એમની દલીલો. ‘ઐતલે સ્વીકારવું’ જ રહ્યું કે કવિતા મને હાસ્યની ગમ નથી અથવા તો હું કવિ નથી. અને આટલો આટલી મહેનતે જો કવિપદ મેળવ્યું છે એ ઝોછું ગુમાવી દેવાય? શું જરૂર છે, એ કરતાં તમે મારી વાતો પર ન હસો એજ વધુ સારું નથી!’

‘એવું વળા કાણે લખ્યું છે?’—‘મેં પૂછ્યું.

‘કોક એક પ્રાખ્યાપક છે પ્રાખ્યાપક. એ વિના આવી વિશ્લેષણની શુદ્ધ બીજા કોનામાં હોય! આવી અકાઠ્ય દલીલ બીજું કોણ કરી શકે—નવ નવ ઉન્મેષશાલિની પ્રતિભા સિવાય!’

x x x

‘અહીં સાંજળેળા તમે શું કરો છો? ગંછળે રમો છો? આજકાલ બીજનો પવન ખૂબ છે.’

‘ના, એ બધી રમત અને જરાયે આવડતી જ નથી.’ મેં કહ્યું.

‘મને ય નથી આવડતી. છતાં ક્યારેક ક્યારેક અપાટમાં આવી જઈ’ છું ત્યારે રમી નાખું છું.’

અમે નાના હતા. સારે બધી જુદી જ રમતો હતી.
'માણુ' એ વેળા ખૂબ રમતી.'

'આજે સાળે મંછપે રમીશું ?' - એ પૂછ્યું.

'એમાં ખોટું શું છે ?' પણ છાપાવાળાએને
ખબર ન આપશો. મારે વળી આ એક પાપ છે,-
સાથે જ એસોશીએટ્ડ પ્રેસ, આ ખબર મળતાં જ
હમણે હગલા મંછપા આવવા માગ્યો-સટિંગ્ફિટ લખો
કે કયા મંછપામાં કયો ગુણ-કંઈ વિશેષતા છે-
મંછપો રમવાના ફાયદા, કંઈ કંપનીનો બનાવેલો
મંછપો સારો છે વગેરે. સટિંગ્ફિટ અને નામકરણની
છાપાવિમાંથી જાંમે નથી આવતો. પ્રચાનતને કહેવું
પડ્યો આજસુધીમાં જેટલા નામ મેં પાડ્યા એટલાની
એક સુચિ તૈયાર કરે અને પછી જુએ કે તેમાંથી
કોણ કોણ શું થયું છે ? જેટલા ખૂની, તે જેટલા ચોર
માફુ-અને આશીર્વાદો દિસાવે પણ મેળવેલા પડ્યો,
કે જેથી મારા આશીર્વાદ કેવા કિંમતી નિવડ્યા એની
પણ કંઈ ખબર પડે.'

સાંજે મંછપો લખને સૌ બેઠા. યુરુદેવની સાથે
મંછપો રમવામાં અમને બહુ મજા પડતી. છાપામા
ખબર આપવા જેવી વાત જ કહેવાય ને !

'જો, તમારી આજ્ઞાલની આ બધી બાજુ
હું જરાયે જાણતો નથી. બે બાજુ બાણું છું, એકનું
નામ નેપ અને બીજાનું નામ- 'એ નામ લખતાં હું
ચૂકી મરૂં છું. પણ કંઈક Poker જેવી રમત
હતી.' બધા ટેબલની ચારે તરફ ગોઠવાઈ ગયા. આણુ-
બાણુ બોલ્યા- 'આ શું, તમે યુરુદેવની પાસે કેમ
બેઠા ? તો તો તમને જેરુ નહિ બનાવી શકાય.'

'વાહ, એમાં શું ખાટું-ગોળું થઈ ગયું ?'
મેં પૂછ્યું.

'હેં પણ તારી મૂઠી ક્યાં ? રૂપિયા બદાર કાઢ,
વિના પૈસે મંછપે રમશો એ નહિ ચાલે, આ વખતે
મારી સ્થિતિ સારી છે. સાઠ આગળીસ રૂપિયા
રોકડા થેલીમાં પડ્યા છે એ જાણો છો ને ? બેઠકક,
હવે અત્યારે એ જ નહિ તે નથી જાણતો...'

સુધાકાન્તજાણુએ એમને પકડી પાયા, એ
બોલ્યા- 'આ શું ? નહી કંઈક મોટાળો કરો કે
આપે, પાના બદલો છો કે શું ?'

અને હાથમાના પાના ફગાવી દેતા તેઓ બોલ્યા
'ના, આવી જાડી બુદ્ધિને જાગીદાર રાખીને પાનાં
રમવાનું નહિ' અને મારાથી, ક્યારથી ધસારો મૂક્યું,
પણ ચૂરખની જોમ મો ફાડીને બેઠો છે તે બેઠો
જ છે. એ કરતાં ચાલો કવિતા વાંચીએ. આવી જાડી
બુદ્ધિવાળાઓ માટે મંછપો કરતાં કવિતા જ
વધુ સારી.'

x x x

પ્રભાતને પ્રથમ પ્રકાશ કાચ-ધર (ચારે બાજુ
કાચથી ઘેરાયેલો)માં આવી રહ્યો હતો. કાચની
જીંતની પેલી બાજુ બે મોટાં ફૂલ ખીસ્માં હતા.
ધરમાં કાચની કરામત ન જાણતો એક જમર યુગ્મ-
રવ કરતો વારંવાર એ ફૂલ પર લળવા મથતો જોઈ
સાથે અફળાતો હતો.

'આવ એ કમસિની, દાર ઉધાડીને મુક્તિ આપ
આ બદ્ધ જમરને. લણીવાર ચ્યાં બીચારો ફુટખી થઈ
રહ્યો છે, મેં ગામું હતું કે 'ચરે સે જમર પક્કો
ગુણગુણિયે' -પણ આની ફુરસા જેમ્મ અટક્યું
પડ્યું.....'

'તમારી આ પીળાં ફૂલની હારમાળા મઝબની
સુંદર લાગે છે હો, હું ક્યારનો બેઠો બેઠો એ જ
જેમ્મ રહ્યો હતો. કમ્મ ફૂલ છે એ ! કાંક અસિમ્મ
વંશી દરો નહી !'

'જરાયે નહિ. જંગલી લીલી છે, એકદમ જંગલી.'
'પણ અહિ ફૂલનું જ રાજ છે, ફૂલનો જ દેશ
- ન હોય એમ લાગે ! !'

'પરંતુ અત્યારે તો એની મોસમ જ નથી. માર્યે
એપ્રિલમાં અહીં ફૂલ જેવા જેવાં હોય છે. અત્યારે
તો આ બગીચામાં કંઈ જ નથી.'

પરંતુ આટલું જ તમે કહ્યું છે તે માટે હું
તમારો Grateful Madam-I am grateful

to you. ફક્ત તમારા માણસને જરા કહી આપજો કે હવેથી એક જ ફૂલદાનમાં આટલા ફૂલ ન ગોઠવે. પણ જ નેને, મહાદેવ હમણાં જ આ આટલા બધાં ફૂલ મૂકી ગયો. આટલાં બધાને એકી સાથે ગોઠવી દેતા એ સૌની વિશિષ્ટતા મારી જાય છે, અને એ બધાં મળીને પણ કંઈક સારાંક સુન્દરતા સહી શકતા નથી. જાપાનીઓની ફૂલ ગોઠવણી બહુ સુંદર લાગે છે. એનાં કારણમાં એની અત્યંત સાદગી જ છે. એ લોકો એક ફૂલદાનમાં એક જ ફૂલ રાખે છે, ને તેથી જ એ પરિપૂર્ણ પણે અવલોકી શકાય છે. એ એક જ બસ થઈ પડે છે.’

એ દિવસે રાત્રે જખખર તોફાન આવ્યું. ખારી-ખારણાં કેમ જાણે ભાંગી ન નાંખવા હોય, એટલા નેરથી આધી ઊપડી. અમને બીક લાગી, કારણ એમનાં ખંડની આકાશી-ખારી ઉઘાડી હતી, જરા ચિંતા થઈ, ચુપચાપ બીછી પગલે એમનાં ઓરડામાં બેઠને જોયું—તો એ મોઢી રાત્રે અધારામાં તેઓ ઊંઘી ગયા હોય તેમ લાગ્યું—એમણે એક માત્ર આદર જ ઓઢી હતી. અમે ખારી બંધ કરી નીરવપણે કામગીરી એમને ઓઢાડી બહાર આવ્યા આવ્યા.

વળતી પ્રકારે ઊઠતાં બોલ્યા—‘કાલ તમે વર-વહુએ મળીને કેવો ગોટા કરી નાંખ્યો, એ તો એક સમારોહ હતો, હું ચુપચાપ પડ્યો જોતો હતો કે હવે શું બને છે.’

‘આપ જાગી ગયા હતા કે શું? અમને તો કંઈ ખબર જ ન પડી.’

‘પાલ્લી જ નહોતી પછી ક્યાંથી પડે? રાતને બીજે પહેરે આવી ખારી બંધ કરી, પાછો ધટી-કંપ અંદર પ્રવેશી જાય તો એક જથ્થો મારાં બે મળતા ઝબ્બા ચોરી જઈને—’

‘અરે, આપના ઝબ્બા અમે શા માટે ચોરીએ?’ મેં કહ્યું.

‘પાછા વળી કહો છો ચોરી શા માટે કરીએ? સ્વભાવ પડ્યો એટલે. મેં જરાખર જોયું, મારા ઝબ્બા જેવા જ ઝબ્બા—’

‘એ તો ફ્રેસિંગ માઉન હતા—મેં કહ્યું.’

‘ફ્રેસ કરતાં કંઈક અંગ્રેજી નામ આપી દો એટલે પત્યું—એર, જે થવાનું હશે તે થશે, આ બધાં એકઠો જ નીકળ્યો છું ઝબ્બો જેને લેવો હશે તે લેશે. હવે તારા આ ધરના સ્વામીને કહે કે આજના સમાચાર સાંભળે. ચીનની વાતો હવે વધુ હું સાંભળી શકતો નથી. છાપું ઉઘાડનાની કે રેડિયોમાં ખખર સાંભળવાની ઇચ્છા જ થતી નથી, અને છતાં એ સાંભળ્યા વિના ચે રહેવાતું નથી. આંખ મીંચી ઓછી વેદનાનો આશા આવે છે? આ અભાચારનો ઇતિહાસ અસલ થઈ ઊઠ્યો છે, આશ્ચર્ય તો એ છે કે ગમે એટલું દુઃખ પામે, ગમે એટલી શુભ ભાવના લાવે, છતાં ચોક્કસ શુભ પરિણામ લાવી શકતું નથી.—શુભ કામના અને સફળતા ક્યાણની પ્રાર્થનાનું જાણે કંઈ ફળ જ નથી. વધુ જીવવાનું મન નથી થતું. હવે આ પૃથ્વી મારા વાસ માટે અયોગ્ય થઈ ઊઠી છે. માનવી માનવીનાં ઉરમાં અકારણ વારંવાર ફર જરી ભોંકવા શા માટે તૈયાર થતો હશે? આવી વંસંસતા હજુએ કેટલી જોવાની હશે!’

* * *

‘તમારા ઓઝોનો આ એક મોટો દોષ છે, જે કંઈક પણ અજાણ્યું બન્યું તો એને તમે જલદી ભૂલી શકતા નથી. કોણે શું કહ્યું ને શું નથી કહ્યું એમાં શું આવ્યું ગયું?’

‘મને તો લોકો જેટલી વધુ નિન્દા કરે છે એટલું વધુ જોર મળે છે. મારે માટે એ શક્તિવર્ધક કામ કરે છે. એટલે નકામી વાત મૂકીને મારે સતપરામર્શ લો. ચાલો કાવ્ય-અર્થા કરીએ. તમે એક કવિતા વાંચો, હું દત્ત ચિત્રે એ સાંભળ્યું.’—સુરહેવે કહ્યું.

‘પણ અત્યારે કંઈ ગમતું નથી.’ મેં કહ્યું.

‘આ જ તો તમારામાં ખામી છે. જ્યારે ખૂબ જ ગમતું જોઈએ ત્યારે જ તમને એમ નથી લાગતું. સાંભળ, હમણાં શું લખે છે કહે તો? લઈ આવ તો જોઈ.’

દશ્ય પહેલું

[એ]

પ્રથમ વચ્ચે માથું નાખી દઈને બેઠું હતું. એવો કાગલો એકે માથાસુસ મેઠો છે. એનાં શરીર પર લંગોટીવાળો હોય એવા એક છત્તું વસ્ત્ર સિવાય બીજું કશું નથી. માથે ફાટકું ફાળિયું છે ખરું. ઉજળી દૂધ જેવી ખાદીનું ઘોતિયું, કદની, બંડી અને ધોળા ટોપી મૂકી મુક્તિદાતા પ્રવેશ કરે છે.]

મુક્તિદાતા : ઊડો, પોપટ, ઊડો !

પોપટ (બેઠું) : કાણુ ? (લાંબી તંદામાંથી જાગતો હોય એમ ડોક ઉઘી કરીને આંખો મોળે છે.)

મુક્તિ : ઊડો, ઊડો, પોપટરાજ ! કાણુ શું, હું, હું- તમારો મુક્તિદાતા.

પોપટ : મુક્તિ ?

મુક્તિ : હા, હા, મુક્તિ. તમારે માટે મુક્તિ આવી છે. અમે લઈ આવ્યા છીએ. અમે તમારે માટે લલ્યા, આકરી સળંગો સહી, લાઈ ને ગોળીના બોમ બન્યા, શિર વધેરાવ્યાં. એકવાર નહિ, બે વાર નહિ અનેક વાર ને આજે તમારે આંતરે લઈ આવ્યા છીએ મુક્તિ, આઝાદી, ઊડો, ઊડો ! ઉડવા મરિડો.

પોપટ : પશુ ક્યાં ?

મુક્તિ : ક્યાં ? જાંચા જાંચા આકાશમાં જ્યાં તમે કદી ગયા નથી, જ્યાંની હવા તમે લીધી નથી. જ્યાંની મજા તમે માણી નથી, ધરતીથી ઉપર, અહર, એ...ખૂબ જાણે ઊડો. તમાર, પગની સાંકળો બાળે તૂટી છે. તમારી પાંખો વજૂટી છે. હલાવો એને અને અને ઊડો !....

પોપટ : પશુ ક્યાંય કશું દેખાતું નથી. કશું સૂઝતું નથી.

મુક્તિ : અત્યાર સુધી તમે અંધકારમાં હતા. જોયો તમારી આંખો, અને જુઓ કે બહાર તો પ્રકાશ છે, જુઓ, જુઓ જરા.

પોપટ : પશુ આ પાંખ તો, હાલતી નથી.

મુક્તિ : હલાવોને ! જરા જોર કરો.

પોપટ : (હાથ હલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા) નથી હાલતી, તમે જરા—

મુક્તિ : અમે તો તમારાં બંધન તોડ્યાં. શું પાંખેય અમે હલાવી દીધે ?

પોપટ : ઉપકાર તમારો બાહ ! પશુ આ અમારી પાંખને શું ચડું છે, જાંચી થતી જ નથી.

મુક્તિ : એ તો ઊઠવાની ટેવ નથી તેથી. જરા જોર કરો, જોર કરો.

પોપટ : (ફરીથી હાથ જાંચવા પ્રયત્ન કરે છે, પશુ હાથ જાંચો નથી થતો.) પશુ પાંખ જાંચ- કાય તોને ? (નિરાશ મુખે મુક્તિદાતા તરફ જુએ છે.)

મુક્તિ : (ખિન મોહું કરી, ડોકું હલાવીને) અરે, તમે ક્યાંય રહ્યા છો, ક્યાંય રહ્યા છો. નહિ તો ના કેમ ઉડાય ? તમારાં બંધન તો અમે છોડાવ્યાં.

પોપટ : હા, હા ! જુઓ, આ અમારી પાંખ ઉપર કાંઈ બેઠું છે, અમને ઉડવા નથી દેતું, જાંચાય નથી દેતું.

મુક્તિ : એમ ને ? એ—હમણાં એને ખંખેરી નાંખું છું. આ ધડીવારમાં એનેય ઉઘલાવી નાંખું છું. તમે તૈયાર થઈ જવ, હું આ આવ્યો.

(જવા મરિડે છે.)

પોપા : શું, જાનૂ કરશો ?

મુક્તિ : (પાછું જોઈને) જાનૂ શું, કાયદો કરીશ. હવે તો તમારું રાજ્ય છે. ને કાયદો આપણા હાથમાં છે.

પોપટ : તે, એ ઉતરી જશે ?

મુક્તિ : જરૂર. કાયદા આગળ એના સા કાર ! આ પાંચો જ સમજીને !

(જાય છે.)

કારે બહુ વરસ તમને ચૂસ્યા છે. હવે તમને ચૂસવાનો એમને આધિકાર નથી.

ખેડૂત : ખરું છે. પણ—તો, શું બધુંય દેવું માફ થઈ જશે ?

મુક્રિત : હારતો. બાળખાં મૂળ રૂઢઢ બેટલા પૈસા ભરાઈ ગયા હોય, તો બધાનું દેવું માફ.

રાણી : અરે બાપા ! એ બાળ ગણે તો તો બેસતું તું શું ! આ લખમીચંદ વાણીયાને તારી ખાર વરહ પહેલાં સો રૂપિયા લીધાંતા. દર વરહે પંદર નીસ આલીએ છીએ તોય એના સો તો લીધાને લીધા જ.

મુક્રિત : એ હવે નહિ આવશે.

રાણી : તો તો ખરું, બાપશા'બ. તમારા પત્ર પૂછ્યો. (બંને આનંદમાં આવી જાય છે.)

મુક્રિત : અને તમારી ગીરા જમીનો તમને પાછી મળશે.

ખેડૂત : શું કો'ણ, માબાપ ! આ અમારું કોણું સમઢીનાણુ ખેતર ખાર વરહથી ગીરા છે. ફક્ત રૂ. ૧૦૦માં મૂકેલું. કંઈ નહિ તો આણસાલજ ખસેં અઢીસેંતું પાકશે.

મુક્રિત : એ તમને પાછું મળી જશે. હવે તો કાયદો ચલાવો છે. ખેડે તેની જમીન.

ખેડૂત : ખસ, ખસ, બાપુ ! અગવાન તમારું બધું કરશે.

મુક્રિત : અહીં જમીનદાર ખરા કે ?

ખેડૂત : હારતો બાપુ !

મુક્રિત : જુઓ. એમને માટે પણ હવે કાયદો આવ્યો છે. વેઠ નહિ કરાવાય. લાગ પલુ હવે ત્રીજો જ આવતાનો. માખડવેરા બંધ.

ખેડૂત : તો તો ઉગરી જ બપ્પો. આખો મલક દખીદખી થઈ રહ્યો છે.

મુક્રિત : હવે તો તમારું રાજ્ય આવે છે.

રાણી : તો શું આજથી જ જમીન અમારી ને દેવું માફ ?

મુક્રિત : અરે એમ તો હોય. એ તો બધું કાયદેસર ચાલ. હવે તમે બધા અગ્રહ કરો, પછી કોરટમાં કેસ ચાલશે, અને પછી એનો ચુકાદો આવશે.

ખેડૂત : અરહ ?

મુક્રિત : હારતો. બધું કાયદેસર જ થવું બેસ્યો ને ! એને માટે ખાસ વકીલ રોકવામાં આવશે, અને પછી બધું વ્યવસ્થિત થશે.

રાણી : સારું, સારું, બાપશા'બ. એમ અરહ કર. તારો જો આ લખમીચંદ છૂટાય તો.

(અંદરથી 'મેળો નાખજો, માબાપ !' નો અવાજ આવે છે, અને થોડી વારમાં એક હાથમાં લાકડી સાથે એક ભંગી પ્રવેશ કરે છે.)

મુક્રિત : કોણ છે, અલ્યા ?

ભંગી : હું ભંગોડો, માબાપ !

મુક્રિત : અલ્યા, હવે તો તમે આઠાઈ છો, તમારે મટિય સરકારમાં કાવલા થવા છે.

ભંગી : કાવલ ?

મુક્રિત : હા, હા, જુઓ, હવેથી નામગિક તરીકેના બધા અધિકાર તમને મળે છે. બધા સવણીની પેઠે જ તમે છૂટથી હરીફરી શકો. મંદિરમાં પણ જઈ શકો.

ભંગી : તો તો માબાપ અમારાં મોટાં ધનભાગ ! પણ એ મંદિરમાં જઈએ તો મહંતો અમારાં મામાં તો ફોડી નાખે ?

મુક્રિત : અરે, કોણની છાતર છે ? કાયદો થયો છે. રોકે તો સીધા જેલમાં જ ન બેસી જાય !

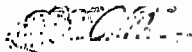
ભંગી : માબાપ, તો તો કંઈ પરણનાં દર્શન—

મુક્રિત : અને હવે તમે કોઈ પણ હોટલમાં જઈ શકો. બધે જ છૂટ. મોટરમાં પણ ફરી શકાય.

ભંગી : (મુક્રિદાતાથી થોડે છેટે ઢીને પગે પગે પકાતાં) બાપા, તમારો બહુ મોટો ઉપકાર.

ખેડૂત : અલ્યા એમ ! આ ઓગના પરતાપે તો અમે દુઃખમાંથી છૂટ્યા.

મુક્રિત : અમારો ઉપકાર ચાનો ? હવે તો તમારું

રાજા છે. બોલો—અપહિંદ (મોં વડાસીને બધાં
છેલ્લાં રહે છે)

જ્યો તમને કોઈને આટલું બોલતાં આવ-
ડતું નથી. હું 'જમ' બોલું ત્યારે તમારે બધાંએ
'હિંદ' બોલવાનું, શું ? બોલો 'જમ—'

બધાં : (એક બીજાની મોં સાચું તાણીને) હિંદ !

(સુકતદાના ત્યાંથી જમ છે બંગ્લી પણ 'એ
.....મેળે નાખતો..... માગાપ'ની જૂઓ પાડતો
પસાર થાય છે. પડો પડે છે.)

ૐ

દશ્ય ત્રીજું

સમય : ■ મહીના પછી એક સાંજ
(ખેડૂત ઓશરીના છેડા પર બેઠો કુકા પી રહ્યો
છે. ગજી પામેજ બેઠી બેઠી કપડાંને ચિમચાં
મારી રહી છે.)

ખેડૂત : આ તો મારી નાખ્યાં, બાપલા !

રાણી : બોમ્બો તમાનાં કરમ, કોઈ ધીરનારેય ના
રિયું. આ બે : પૈસાં લાવવા હોય તોય હવે કોણ
મારો બાપ ધીરે ?

ખેડૂત : જમીન બેઠી ખાતોંતાં તેય મધ.

રાણી : એમ તે કોઈ આપી રેલું હશે ? હું પહેલેથી
નહોતી કેતી, કે એ મોટાં માણસની વાતમાં
બરમાઈ ના જાય.

ખેડૂત : હવે આવવા તો દે એને !

(મુકિતદાતા પ્રવેશ કરે છે.)

મુકિત : કેમ, મજામાં ને ?

ખેડૂત : જવહોને. મારી નાખ્યાં લાઇસાંજ તમે તો

મુકિત : મારી નાખ્યાં ? તમારે માટે આટલો

સારા કાલદા પડ્યા, આ કચું. તે કચું. અને—

રાણી : એ કાપડાની જ મ્હોકાણ છે ને !

ખેડૂત : આ તમે કહ્યું. તારે, અજીરાહતમાં અરજી
નોંધાવી. મારા બાપનાં હમ, આ એક વરદમાં !

તો એક જમ વીતી ગયો. કાંઈ નહિ તોય પચ્ચો
ધક્કા થયા હશે. અને પૈસાંનું પાણી શું તે
તો જુઠું.

રાણી : રાહત લેવા ગયાં, ત્યારે જિલ્લા મજાણી
કાલવામાં બિતરી પડ્યાં. આ કોરતમા થયા, તે
હવે તો કોઈ ચાલકારેય પાંદે બોમાં રહેવા દેના
નથી. અમારો તો છવ જ બાણે છે, વગ્દ જે
મધુ તે !

ખેડૂત : અને કોણ બાણે હજી તે કેટલું સહેન
કરવું પડશે.

મુકિત : પણ લાઈ, એમાં ધીરજ એકએ. તમારા
એકલાનું કામ કંઈ થોડું જ છે !

ખેડૂત : એવોયો ચલોતધારો. હ મહીનાથી—અરજી
કરી, હજીય આરો નથી આવતો. દાંપિ બવ-
શાવી ખવંડાવીને ટંદીઆ તુટી ગયા. અને કૌં
રથી પેલા શેક શરમના બે વીધાં બોવા
આલતાંતાં તેય ગયા.

મુકિત : લાઈ ! થોડું તો સદન કરવું જ પડે !
આઝાદી કાંઈ અમથો આવે છે !

રાણી : ધૂન પડી તમારી એ આઝાદીમાં. અમને
અહીં મુખે મરવા દોને ! નાહકે છવ ઇલાઓ
શું કામ કરાવે છે !

ખેડૂત . (રાણીને) તું બેસ હવે.

મુકિત : હોય એનો. આ આપણું અગાન બોલે બે
વરસોથી કચાપેલા છીએ એટલે જ આ દશામાં
આવી પડ્યા છીએ.

ખેડૂત : આ તમારો કાપડો. તે કાંઈ કેતાતા, બેડે
તેની જમીન. આલા કાંઈરે ઠગોંગ વીધાં જમીન
ટેકટરથી બેડવા માંડી. હવે શું અમારું કરમ
બેડવાના છીએ ?

મુકિત : લાઈ, જગા ધીરજ રાખો. એનોય નિકાલ
થશે. એવો કાપડો અમે કરવાના જ છીએ.
૨૦૦ વીધાંથી વધારે જમીન એક આસામીને
બેડવા નહિ મળે.

ખેડુ : મારા બાપ, એ બધી વાત જવાહોને. કોઈ કશું કરતું નથી. નાહકના બધાને મધલાણે લટકાવી મેલો છે. તમારા કામદારી અમારા કરમ કેદિ સુધરવાનાં હતાં ?

મુક્તિ : તો શું, માડું ધોંચ્યાં તો ચોડું જ રહેવાનું છે ! ખેડૂત : ત્યારે તમે ધોળાં બગલાં જેવા હાથ દબને કાઢવાના છે ?

('એ મેળો નાખજો માખાપ !' નો અવાજ આવે છે. બંગી અને બંગડી પ્રવેશ કરે છે.)

મુક્તિ : અલ્યા, તમને લોકોને કહ્યું તોય હજી મેળો માગવાનું ના બુલ્યાં ? હવે તો તમે અમારા જેવા, સમાન—

બંગડી : આ બાપલા મારી નાખ્યાં.

મુક્તિ : પણ છે શું ?

બંગડી : આ આનાં (બંગડીને બતાવીને) મારી મારીને કાઢ્યાં બોખરાં કરી નાખ્યાં.

મુક્તિ : પણ કેમ કરતાં ?

બંગડી : અમારાય બધાંના જેટલો હક છે એમ કહીને હોટલમાં જવા બધાં—

મુક્તિ : તેમાં શું ચડ્યું ? એવો હક માટે લકવાનું છે ને, કેસ કરો, સરકાર તમારી છે.

બંગડી : ધૂળ પડી એ સરકારમાં. એ સપ્તકાંચિ કંઈ ધકકે ચઢાવ્યાં છે, ધકકે—

મુક્તિ : પણ વાત તો કરો !

બંગડી : તમે કાઢ્યું તું ; તે એલ્યા પટેલની હોટલમાં ચઢા પીવા ગયાં તાં.

બંગડી : તે ધીળી નાખ્યાં.

મુક્તિ : પણ મને તો લખ્યું તું એની ખબર લઈ નાખત.

બંગડી : બાપલા ! એવું લખતાં આવડતું હોત તો મોટા સાઇબ નો ચર્ચ જત !

ખેડૂત : તમે કે'તા'તા કે સરકાર તમારી છે, રાજ તમારું આવ્યું છે, પણ કોરટ તો તેની તે જ છે. કચેરીને પેલા સપરને હવાલદાર બધાં જોના એજ છે. કોઈ બદલાયું નથી અને અમે તો મરી ચાલ્યા.

બંગડી : આ હોતનો નેરમો ધકકો થયો, અથુ કંઈ ઠેકાણું જ પડે તારે ને !

મુક્તિ : એમ બધીરા થયે કામ ના ચાલે, બધું ધીમે ધીમે જ ચાલ અને કાવદો છે. એટલે ચોડા અધૂરા તો રહેવાનો જ.

ખેડૂત : હા, તમાગ કામદાર અધૂરા, ને કરવન અમારે ગળે.

મુક્તિ : આ બધું તમને શી રીતે સમજાવું ? પણ ધીમે ધીમે બધું ચાલે પડશે. તમે લોકો જરાય ચિંતા ના કરશો. જવાહો હવે એ વાત. પણ એટલું ખ્યાનમાં રાખજો કે તમે બલેલા નથી તેનું આ દુઃખ છે બલ્યા વિના કશું ના સમજાય. બહીએ ના, ત્યાં સુધી આવું ને આવું જ રહેવાનું.

રાણી : ને બલ્યાથી સુધરી જશે.

બંગડી : મોકેકા ઘૂંટાવી ઘૂંટાવીને મારી તો નાખશે ઝુંડ ને એવું બલ્યતાર.

મુક્તિ : અરે, હવે તો તમે મુક્ત થયાં છો, તમારે હવે તૈયાર થવું જોઈએ.

ખેડૂત : મરવા મારે ? આ ચાર વીધાં ભોંય ખેડી ખાતા'તા, તેજ ગઈ. હવે તો કોઈ ધીરનારેય ના રહ્યું. લેવા જઈએ છીએ તો કે'છ કે 'લડોને અમારી સામે કોરટમાં. લઈશો ને જમીનો બધી પાછી.' કોઈ ઉભય રાખતું નથી.

બંગડી : અરે બાપ અમારો મેળો માગવાનો ગયો ને ! માગવા નીકળીએ છીએ ત્યારે પ્રણામ કે'છે. 'જવને, હોટલમાં બેસીને ખાઓ, મંદિરમાં જાઓ, હવે તમે નાગરિક બન્યાં છો, માગવા સાનાં આવો છો !'

મુક્તિ : એ બધું સહેતું પડે લાઇએ આઝાદ કાંઈ અમથું ચવાય છે ? આ તો તમારું અગાન તમને આમ બોલાવે છે.

રાણી : તો શું તેજ દૂર કરવાનો કાવદો કરશો ?

મુક્તિ : કરશો શું, ચઈ રહ્યો છે ! હજાર ઉપરની વસ્તીવાળાં ગામોમાં ફરજિયાત કેળવણી લાખલ થશે.

ખેડૂત : અને પછી ?

મુક્તિ : પછી નિશાએ ખુલશે. મોટા-તમારા જવાને
પણ ભણવું પડશે. પ્રાદર્શનો નીકળશે.

રાણી : બધું ખરું, પણ આ પેટના ખાકાનું ?

ભંગડી : આ જુખનું ?

મુક્તિ : એ બધું જ ધીરે ધીરે થશે. તમને આજે એ
નહિ સમજાય કે એનાથી શા શા કાપડા છે !

ખેડૂત : આપુ, અમારે કંઈ જ સમજવું નથી. અમે
છીએ એમજ રહેવા દો તો જસ. તમારા કાપડાએ
તો ફેર કર્યો.

મુક્તિ : એમ જોવાય ? કાપડાને શું કામ વગોવો
છો ? એ તો કેટલા સુંદર છે !

ભંગડી : એથી અમારો શા ફાંડો વળશે. આતો બિલટા
જોલામાંથી ચૂકામાં પડ્યા.

ભંગડી : તમારા કાપડાથી તો ચાકમાં. કાણ જણે
કેના કેવા કાપડા કરે છે !

રાણી : જોલી સરકારને તો આપું કંઈ નહોતું. આતો
તમારી સરકારને કાપડા કરવાનો શેમ લાગ્યો
છે. આ આમ ધણું ને કાપડો, કલાણનો કાપડો,
લીંકણનો કાપડો, ભાં જુઓ ત્યાં કાપડા,
કાપડા ને કાપડા. ખીછ વાત જ નહિ.

પણ મુલું કાંઈ જોતું જ નથી કે કાપડાનું કામ છે
શું ! લોક મરે છે કે જીવે છે !

મુક્તિ : મોટા તંત્રમાં થોડું ધણું એવું રહેવાનું જ.

ખેડૂત : આપુ તમે જાવ. તમ તમારે ખુરશી ટેળજ.
પર ખેડીને મોટા મોટા કાપડા કર્યે રાખો, અને
કામગિયામાંથી આખી દુનિયાને સુધારી દો. અમને
તો સુખે મરવા રેશો તોય પાંક માનીશું.

મુક્તિ : તમે અજાન છો. તમારામાં સમજ નથી.
આ તો તમારું અજાન જોવે છે.

ખેડૂત : તો એનાય કાપડો કરજો

મુક્તિ : થશે (મુક્તિ દાતા જાય છે)

રાણી : અરે ભઈ, એમ કામજા ઉપર કાળા
અકાકા પાડ્યે દુનિયા બદલાય જતી હોય
તો ભઈએ શું ?

(પડ્યા પડે છે)

દરેક ચોથું

(ચોપટ ભીંઈ થઈને ઉત્સાહમાં આવી જાય)

ચોપટ : મેનારાણી ! મેનારાણી !

મેના : શું છે ?

ચોપટ : જો જો

મેના : શું ?

ચોપટ : મને થાય છે આ પાખો દયાનું. તું જા
હાથ દેને ?

મેના : પણ આ જમ જેવા બિલરે તોને ?

ચોપટ : મને થાય ■ ત્યાં સુધી આપણે તો
હાલીએ ત્યાં સુધી કાંઈ આરિને થોડું દા.
વવાનું ?

મેના : કારતો. ચાલો હું જ ફરમાવું.

ચોપટ : આપણે મફતનાં કચડાઈ મુખાં. આ બાળો
દી મેનાત આપણે કરીએ, પગેરો આપે
વહાવીએ અને.....

મેના : પણ આપણે એકલા જોર કરીશું તેથી શું
વળે.

ચોપટ : અરે એક હાથે એટલે બધા સગવડવાનાં.
એવું જોવા દરખાડે જમીન સોંપી દીધી. હવે
તો ખેડે તેની જમીન. પણ આપણે કામ લખા-
વીએ તો ને !

મેના : જોલ્યા વગર તો કામ ના પીરસે

ચોપટ : જો આ મારા પગમાં જોર આપ્યું.

મેના : અરે આ મારા પગ દેડે છે.

ચોપટ : આ બેડે.

ખેડૂત : એ જાગો, ખેડૂત જાગો.

ચોપટ : મુક્તિદાતા ! અમેજ છીએ અમારા મુક્તિદાતા.

મેના : આપણી મુક્તિ આપણે જ હાથમાં છે. અમારો
હાથ ! ચલાવો પગ.

(ખેડૂત સાથે મળી કાલિદાસ કરે છે. ખીજા ખેડૂતો
પણ કારતો વગેરે સાથે દાખમાં જોડાય છે દાખ
પૂરે થતાં)

જાગો ! જાગો ખેડૂત જાગો

આપણી મુક્તિ આપણે હાથે

જાગો ! ખેડૂત જાગો

ના જેના કાન ઉપર એ સ્વર પડે તેના પગ
જે જગ્યાએ થઈ જાય-જાણે તે મધુર સ્વરજનનમાં
! ફેસાઈ ગયા ન હોય !

કૂહ-કૂહ !

કૂહ-કૂહ !

કૂહ-કૂહ !

એકાકી કાતાકુંજમાં વિકસેલા પુષ્પની ઉન્માદક
ધ્રુવાસ કુંજ સુધી ફેલાયેલી હોય અને તે પુષ્પ કોઈને
પશુ દષ્ટિગોચર ન થઈ હોય-તેથી જ તે મધુર
સ્વરની સ્વામિની કોઈ સ્થળે દષ્ટિગોચર થતી નહોતી.

જેના જેના કાને તે મધુસંગીત પડતું તેનું હૃદય
કાંક સુંદર રમૃતિની પાંખે આકાશમાં જાંચે જાંચે ઝડપતું.

કૂહ-કૂહ

કૂહ-કૂહ

કૂહ-કૂહ

મધપ્રદામાંથી ઝરતાં રસભિન્નુઓ— !

મિલન માટે અધિરી બનેલી રમણીના મનમાં
ચંજતા ગીતના ધ્રુપદના એ સખ્તો—

પાલવની પાછળ છુપાઈને સ્તનપાન કરનાર
બાળકના મધુર કુંહાર—

કુંજવનમાં મૂંગા સંજેત કરતી રાધાના નયનોના
વૃત્તનો નાદ—

એવો મધુર અને કર્ણપ્રિય સ્વર સાંભળનારાના
મનમાં કદપનાની જાણે વર્ષા વરસી રહેતી !

x

x

x

આશ્રયસ્થાના પાંદડાઓમાં છુપાઈ બેઠેલી કોકિલા
દિગ્વિજયના મસ્ત પંથકસ્વરે ગાવા લાગી.

કૂહ-કૂહ

કૂહ-કૂહ

કૂહ-કૂહ

આશ્રયસ્થાના મોર દેખીને કોકિલાને બાધ્યું.

‘મારું ગીત સાંભળીને જ આ વૃક્ષોના અંગ ઉપર
આનંદના શેમર્યાં બેસા ચાલે છે.’

પૂર્ણ જહારમાં ખીસેલા જગીયાને જોઈને તેના
મનમાં થયું, “મારું ગીત સાંભળીને જ વસંતની
કળી આજે કેવી ખીલી રહી છે !”

રમણીય ઉષ્કાળ જોઈને તે મનમાં બોલી બીડી,
“મારા ગીતથી ઉદ્ધાસિત થઈને જ ઉષા આજે
આટલી સુંદર દેખાય છે.”

ચાંદની રાત્રે, લાયર્મા લાય પરોવીને, મંદ હાસ્ય
વેરતા પ્રેમીયુગલને વૃક્ષોની છાયામાં એકમેકને સુમન
કરતા દેખીને કોકિલા બોલી, “મારા ગીતથી જ
આનાં હૃદયમાં પ્રેમના કુચારા ઉછળવા લાગ્યા છે.”

મોરથી સુગંધિત આશ્રવશ્વ, પૂરજહારમાં ખીસેલી
વસંત, ઉષાની રમણીયતા અને પ્રેમીઓની પ્રેમચર્ચા
એ બધું સૌન્દર્ય મારા મીઠા કંઠે નિર્માણ કર્યું છે.
આ અભિમાનથી કોકિલા કુચારા લાગી.

તે આશ્રવશ્વને કહેવા લાગી, “હું સુષ્કા હૂંઠા
ઉપર જેમું તો તેને પણ કુંપળો કુટવા માટે !”

તેણે વસંતને કહ્યું, “હું રાત્રેરાત્રમાં ગાવા
માફું તો લઈયે નંદનવન બની રહે !”

તેણે ઉષાને સંભળાવ્યું, “સંધ્યાકાળ હોય ને
હું ‘કૂહ-કૂહ’ બોલું તો આશ્વમતો સૂર્ય ફરી પાછો
ઉપર આવે !”

પ્રેમી-પ્રેમિકાના યુગલને તેણે કહ્યું, “જો હું દૂર
દૂર દેશે બીડી જાઉં તો તમારો પ્રેમ પણ મારી સાથે
બીડી જાય !”

x

x

x

વર્ષાકાળ આવ્યો;

આંખના મોર અદશ્ય થયા.

આકાશમાંથી મૂશળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો.

મેઘના આકાશમાંથી દ્રઢિક ઉષા બહાર ડોકિયાં
કરવા લાગી પણ તે તો વહીબર પૂરતી.

ચાંદની રાત્રી છુપાઈ ગયેલા પટકુંઠ સરખી
દેખાવા લાગી.

કોકિલા પહેવાની જેમ ગાવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી પણ તેના કંઠમાંથી સ્વર જ બહાર નિકળ્યા નથી. શિયાળો આવ્યો.

અર્ધા વૃક્ષો ફાટેલ કપડાં પહેરેલાં બિખારીઓ જેવા જણાવા લાગ્યા.

બેઠૂનો ડાંગર ખાડે તેમ, સરીરને ધુળથી મૂકતો હેમતનો પવન વૃક્ષો અને વેણીઓના પાંદડાઓને કપાવી રહ્યો હતો, તેવા પવનથી ડરેલી હિંમત પણ પધારીમાંથી જલહી બહાર નિકળે જ રીતી ! કોકિલા આંદની રાત્રે અંધ સહેજ બહાર કોકિયું કરીને ચાલ્યા જતો.

પછી ફરક રાતે આકાશમાંથી આસુ સરવા લાગ્યા. તે જેવા કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેમિકાને દૂર છોડી ધર બહાર નોકળ્યો નહિ !

આમરુક્મીના કાળી ઉપર બેસી કોકિલા ગાવાનો

પ્રયત્ન કરવા લાગી. પૂરક સુકાઈ જવાનો તેને શક્ય થયો. પણ અંગમાં હતું તેટલું બળ એકું કરીને ગાવા લાગી

તેના કંઠમાંથી મહામહેનને સ્વર બહાર નીકળ્યો પણ—

તે વસતના આમરુક્મી પરનો સ્વર નહોતો—તે વસતના ઉપકાળનો સ્વર નહોતો—તે વસતની ચંદ્રી રાત્રીનો સ્વર નહોતો ! તે તે પેલા મધુર સ્વરનું શરૂ પ્રેમ હતું ! !

તેને ખુદને પોતાનો સ્વર સાંભળવો ન મળે. કોકિલા ચૂકી બતી. તેની આંખ કે સ્પર્શ બધાથી બીતી બતી. તે મનમાં ને મનમાં વખતને વાદ જગાવે લાગી “આવ, જલહી આવ મારા છવના શિરોમળ જલહી આવ.”

અમે કવિ

અમે કવિ: સમાજની મધુર સૂરોલી વાંસળી; ઠરી હૃદય ભગ્ન, મંથન ચક્રીય આત્મા હળી, સમાજ જયમ કૂંકતા ત્યમ સૂરો ઉરેથી ઝરી સદા અમરગીતને રટી જવાય હેતે કરી, અમે કવિ: સમાજના પથ પરે દીપો થા ખડા મથાલચી બની સુગાડોં સહુ સત્ય થયો અહા અહીં નિસરતા બધા પથિકને, અને અંતરે જરી મૂલ્ય નમ્રતા, શુભવી. અર્ધ અંતરરહે અને સળગતો હવે ધર મહીં દવાગિ મહા મથ્યો અતિશ બાળતો, સૂસવતો ધૂમી જો રહ્યો સમાજ અવ રોદ્ર ઘોર જજવે છ સિંહારને અને અમ કવિ તણા કેવન-કુદતા પામતા. અમે કવિ સમાજની બની ગયા છ જો વાંસળી હવે અરપવા રહ્યાં ગીત ઉરે અતિશે દળી.

[શ્રીરામ શર્મા હિંદીના લોકપ્રિય લેખક છે. અત્યારે એઓ જાણીતા માસિક 'વિશાલભારત'ના તંત્રી છે. ૧૯૪૨ની જનકાંતિમાં એમણે અને એમના કુટુંબે અગ્રયસ્થ લાગ લીધી હતો. એમણે એમના બે વહાલસોયા પુત્રોનું એ જનકાંતિમાં બલિદાન આપ્યું છે. રાષ્ટ્રીયતાથી રંગાયેલા એક પીઠ કાર્યકર ને સાહિત્યકાર આ સંસ્મરણો આલેખે છે. એક નવો પ્રાણ સ્ફુરતો આમાં દેખાય છે. યુગરાત આને સત્કારશે. —સંપાદક]

સને ૧૯૪૨ના આંકલનનાં દિવસોમાં, પછીવાર ૩૩ પરથી ગિરફતાર થયાં છતાં હું પોલીસને હાથ-પાયાં દબને છટકી ગયો ત્યારે ઘણા મિત્રોએ અને વાસ કરીને ડોક્ટર કેસકરે કહ્યું કે મને પોલીસ ક્ષીં પકડી શકે. મને ખાતરી હતી કે કામ કરતાં રતાં એકાદ દિવસ તો પોલીસના સંકળમાં સપડાવું ન પડશે. હો, ફક્ત છુપાઈ રહેવાની જ ભાવના હોય ના પોલીસનું કંઈ ન ચાલે. પણ સુખ્યા કામ કરવું હતું હતું. સુખાઈ, દિલ્હી અને અન્ય રથાનોએ જનું મને આત્રા આવતું પડતું હતું. પોલીસ અને મિલિટરીના ચક્રચૂકમાં પણ ઘૂસવું પડતું હતું. લગભગ દરેક પોલીસ સાથે 'આખમિયોલી' તો ઘર્ષ જ પતી હતી. બ્યારે ગોળીથી મારી નાખશે એવા બેવા સમાચાર મળ્યા ત્યારે તો સક્રિયતા વધુ પ્રમળ પડ ગઈ. કામ કરતાં અને લડતા લડતા મરવાની મેંજ મગજમાં હતી. પરંતુ મિત્રોની એ વાતથી તો કસવું જ આવતું હતું કે હું પોલીસની પૂકડમાં પડીં આપું.

'ખજારની મા કયાં સુધી બેર મનાવશે' એ વાળી રાત ન હતી. એ દિવસોમાં બંકરા તો તેઓજ હતા જે પોલીસને મળી ગયા હતા અથવા જેમણે જવસુસી કરી હતી. બપોલો લોકો તો હિંમતથી મેર્યાં પર કામ કરવાવાળા હતા. અરે રણક્ષેત્રમાં જયવાની ગેરન્દી કાંઈ નથી આવતું. કામ કરતાં કરતાં ગિરફતાર ન હોવાની વાત તો ૯૦ વર્ષના પેલા યુદ્ધાની વાત જેવી હતી જેણે પોનાના મોત વિષે પૂછાનાં કહ્યું હતું—'૯૦ વર્ષ સુધી મોત આવ્યું નથી તો હવે તો શું આવતું 'તું'! હા, એ વાત સાચી છે કે એ મારી ધરપકડના દિવસે-૪૨ની ૫મી ડિસેમ્બરે—મારી તંદુરસ્તી સારી

હોત, એ ચાર માઈલ ચાલી શકવાની દેહમાં શક્તિ હોત, તો પરિસ્થિતિ કદાચ સાવ જુદી જ હોત પણ યુગ્મના સાત દિવસના તારે, જેમાં ૨૨પરેચર ૧૦૦ થી ઉતર્યું ન હતું અને તાવ નિયમિતરૂપે ચઢતો જ રહ્યો હતો, એણે મને એટલો કમજોર બનાવી દીધો હતો કે સો મજ પણ નહોતો ચાલી શકતો. અસ્તુ. ધરપકડ અને મારપીટ, સાદી પહેરવાની વાત અને અન્ય વિષયો આ સંસ્મરણ માટે અપ્રાસંગિક છે.

હા, એ વાત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે દગો દેવો મારા સ્વભાવમાં જ નથી. મારી પુછ તો છે પ્રમાણિકતા અને સચ્ચાઈ. હું આ પુછને કંજૂસ વાણિયાની જેમ અશુભ રાખવા માગું છું. સને ૪૨માં પોલીસને જે દગો દીધો એ કાંઈ સ્વાર્થ માટે નહીં પરંતુ એક સંગઠન—કેસિસજનોના એક સંગઠન—દ્વારા વિશુદ્ધ રીતથી રચાયેલા નિયમો અનુસાર વિશુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનાની દ્રષ્ટિએ, દેશ માટે ઉપયોગમાં લેવા-એલ એ રીત લયે બરાબર ન હોય, પણ કર્તવ્ય પાલનની દ્રષ્ટિએ, બૌદ્ધિક બળને પ્રયોગ એ રીતે જ કરવામાં આવ્યો જે રીતે જંગલમાં સશસ્ત્ર વ્યક્તિઓથી ઘેરાઈ જવાતાં કાંઈ, છુપાઈ છુપાઈને નાસવાની ચેષ્ટા કરે તેમ. જે કંઈ એ દિવસોમાં કહ્યું એને આજે પણ હું યુક્તિયુક્ત સમજું છું.

એ વાતની બહુ થોડા લોકોને ખબર છે કે આત્રામાં હું રાત્રે ક્યાં રહેતો હતો. આત્રા શહેર, સુખ્યા, અને સુખ્યાની બહારના લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે હું રાત્રે ત્યાં જ રહેતો હતો. બધાં હું અન્ય સાથીઓ સાથે પકડાયેલો હતો, એટલે કે નારાયણ-અવનમાં આવેલા બેટાના કારખાનામાં. આત્રામાં મારી રહેવાની જગ્યા, એ એક એવું રથાન હતું જેની

કંપના પોલીસ પણ ન કરી શકે અને જે બતાવવાની અત્યારે જરૂર નથી. બસ, ત્રણ કે ચાર સાથીઓ અને મિત્રોને જ એ નિગસ-રથાનની ભણી હતી. ૫ પી. પોલીસનું અનુમાન હતું કે મારુ કાષ્ઠેન મિહાર છે, એટલે તેમણે પટનામાં કાળની ધરપકડ પણ કરી હતી જ્યારે એમને ખબર પડી કે ગિરફતાર કરવામાં આવેલી વ્યક્તિ તો કોઈ ખીજા જ છે ત્યારે એને છોડી દેવામાં આવેલ પરંતુ જ્યારે લક્ષ્મીનારાયણ પોલીસે (જે અત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ ચર્ચા લખે છે) પોતે પકડાતા, કું કયાં છું અને શું કંઈ છું એ બેઠ પોલીસને ખતાવી દીધો ત્યારપછી પોલીસનો માર્ગ બંધો ખરો સાફ થઈ ગયો. લક્ષ્મીનારાયણ પોલીસવાસ અને બૃદેવ પોલીસવાસ વિષયમાં તો પછી ક્યારેક લખાયું. અહીં એટલું જ લખવું પર્વાસ છે કે પોલિસે પોતાની સત્ક્રિયા અને કમળી કરી દીધી ધરની દેખરેખ રાખનાર પોલિસોની સંખ્યામાં સાશર એવો વધારો કરવામાં આવ્યો. દિવસ-રાત મકાન પર પહોંચે રહેતો. બહારનાં માટે અને આત્માવાસીઓ માટે પણ માકું મકાન ભૂતિયા મકાન જેવું હતું. જ્યાં કોઈ જતું નહીં. એમાં જરાયે શક નહોતો કે ત્યાં જવાથી જરૂર ધરપકડ થઈ જાય.

મકાનની ચારે બાજુ અને મકાનના દરવાજા પર બે છૂપી પોલિસના માથુસો ચોવીસે કલાક રહેતાં છતાં હું પોતે ધણી વાર રાત્રે મારા ઘરમાં રહી હતો. આત્રાનું રાત્રમંડી રોશન છૂપી પોલિસનો ખાસ આકે છે. એ રોશન પર પોલિસ હંમેશાં જામત રહે છે કારણ રોશન ચહેરામાં છે અને ગરાલિયર, ધોળ-પુર, ભરતપુર અને રાજપૂતાનાના અન્ય સ્થાનોની સંદર્ભ વ્યક્તિ રાત્રમંડી રોશને ઉતરીને ચહેરામાં છુપાઈ જાય છે. અને પછી ત્યાંથી મુંબઈ, પેશાવર, કલકત્તા તરફ પોતાની યાત્રા શરૂ કરી દે છે. રાત્રમંડી રોશન પર જ પં. શ્રી કૃષ્ણદત્ત પાલીવાલના સાળા શ્રીમતી રૂપરામ પાલીવાલની સાથે લક્ષ્મીનારાયણ પાલીવ નની ધરપકડ થઈ હતી ધરપકડ સમયે અને પછી પણ શ્રીમતી રૂપરામ પાલીવાલનું રૂપ એક વીરાંગના સમાન હતું. અને લક્ષ્મીનારાયણ પાલીવાલ

તો કાયરતાની સજીવ મૂર્તિ જ હતો. એ બંને બાદી બોમ્બ સાથે પકડાયા હતા. પરંતુ એમની ગિરફતારી પછી પોલિસે પોતાની સાવચેતી અને તપાસ વધારી દીધા.

એક દિવસ ટ્રાફિક એકસપ્રેસમાંથી મારે રાત્રમંડી ઉતરવું પડ્યું. દિલ્લીથી આવતો હતો. ટ્રાફિક એ દિવસે ગળમંડી રોશને સાંજને બહેને રાત્રે ૧૦ વાગે પહોંચેલ રાત માળવા માટે પ્રથમથી જ એક સ્થાન નક્કી હતું. પરંતુ રોશન પર સામે આવનાર મહાસય ઉતરતી વખતે ક્યાંય ન દેખાયા, ઉઘર કલાસનો ધમ્રો આગળ હતો અને તે કોઈ પાછળ પ્લેટફોર્મ પર રાહ ભેટા હતા. ઉઘર કલાસનો ડબ્બો જેવો બોલેલો કે રેલ્વે પૂલ નીચે ખગખર સામે બે છૂપી પોલિસના માથુસો દેખાયા. રિશનિ મંભિર લાગી. મનમાં જગા શંકા થઈ કે ધરપકડ કદાચ થઈ જશે. બચાવ એકજ રીતે શક્ય હતો જે હોશીયાર ઠીક રહે અને આશ્ચર્યથી કોઈ પ્રકારની શંકા ન ઉપજે તો કદાચ બચી શકાય. એક ક્ષણમાં જ બધું વિચારીને નિર્ણય કરી લીધો. ડબ્બામાંથી એ રીતે ઉતર્યો. ભણે કોઈ પ્રકારની જરાયે શંકા જ નથી છતાં પણ પોલિસવાળાની તેજ નજરનું ફોકસ મારા પર જ હતું અને તેઓ મારી તરફ આગળ પણ વધ્યા. પહેરવેશ પરથી નહીં વેપારી લાલો જેવો લાગતો હતો. સમજી લીધું કે જ્યારે પકડાવાનું જ છે ત્યારે પછી શા માટે બાલ રીતે નિભાવે હોવાનો દેખાવ ન કરવો! સાથે ખાસ વજન ન હતું એક નાની પોટલી હતી, જે લઈને દ્રઢતાથી આગળ વધ્યો. પૂલના પ્રથમ પગથિયે પગ રાખતા જ ત્રણપચીસે ચડે કરી દીધું—

ગિન સન સંજ વિરેક ન હોઈ,
રામ કૃષ્ણ ગિન સુલભ ન સોઈ.

આમલે પગથિયે પગ મૂકતાં યુગવાનો પ્રયાસ કરીને મેં પાછળ જોઈ લીધું તો છૂપી પોલિસના બે આંદગી અને રેલ્વે-પોલીસનો એક કોન્ટેનર લગભગ ત્રણ ગળના અંતરે ભણે ઘેરો પાલીને ચાલ્યા આવતા હતા. મેં એમની જગા પણ પરવા ન કરી. રામાય-

જુની મોપાઈથી ગળુગળુતો માપી માપીને ડગલાં બરતો આગળ વધ્યો—એ શંકાએ કે કોઇ પણ પકડાઈ જવાનો. પૂલની ખીજ બાજુ ગળુગળુતો ગળુગળુતો ઉતર્યો અને પોલિસનો જરા પચુ ખસાવ ન કર્યો. સ્ટેશનની બહાર વાંક વળતાં પોલિસવાળા દેખાયાં. એ લોકો ચાલ્યા તો આવતા હતા. પરંતુ મારી અને એમની વચ્ચે આઠ દસ મળતું અંતર પડી ગયું હતું. તેઓ એકબીજાના કાનમાં વાતો કરતા આવી રહ્યા હતાં. કદાચ તેઓ સમજ્યા હશે કે કોઇ ધર્મભીરૂ લાલાજી છે, જે પોતાના ધર તરફ જાય છે રાજમંડી સ્ટેશનથી પં. હરિશંકર શર્માનું મકાન બહુ નજીક છે પણ મારી તપાસમાં ત્યાં પણ પોલિસનો પહેરો રહેતો હતો એટલે ત્યાં જવું ચોખ્ખું ન હતું. સ્ટેશનની બહાર જઇને જોયું તો પોલિસો દૂર ઉભા રહ્યા હતા. સ્ટેશનનો મોર્ચો તો છતી લીધો હતો. પણ રાત વિતાવવાની હતી અને એ માટે મારા પોતાના ધરે જવાનું જ મેં નક્કી કર્યું.

પોલિસવાળાને એ થાપ આપી શકું તો ઠીક છે, નહીં તો રાત ક્યાંક ખીજે વિતાવવી પડશે. ગળુગળુતો ગળુગળુતો મકાનના દરવાજા પર ન્યાં પહોંચ્યા તો જોયું કે આર આદમી બેઠા છે—દરવાજાની બંને બાજુ એક એક આદમી, મકાનની સામે અને મકાનથી જરા દૂર એમ બીજા બે માણસો. એક અપરિચિત બાકીની જેમ એમને પૂછ્યું—“શું બદ્દલનો વાકો આજ છે ?” ખૂબ ખેરકારીથી એમણે જવાબ આપ્યો—“હા.”

“શું આપ કહી શકશો કે પં. કેદારનાથ બદ્દલ મકાનમાં રહે છે અને તેઓ ધરે છે કે નહીં ?”

“બદ્દલને મળીને શું કરશો ?”—આંખો કાઢીને એક પૂછ્યું.

“હું એમનો જીનો અસિલ છું, મચુરાઈ આગ્યો છું. એક સલાહ લેવી છે, જે બદ્દલ હોય તો રાત અહીંજ રહું નહીં તો ધર્મશાળામાં જવું પડશે.”

“વધુ બક બક કર મા. અમે નથી જાણતા બદ્દલ ક્યાં છે.”

“આપને તકલીફ તો પડશે, પણ જરા અંદર દુઆવીને બદ્દલનું મકાન તો બતાવો.”

પોલીસો તો આ સાંભળીને ખૂબ ગુસ્સે થયા અને ખીડી ફેંકીને એક અધિકાર પૂર્વક કહ્યું. “બક બક મત કર. તારી કમળપત્ની તો તને અહીં નથી લાવી ! જાતે જઇને જોઈ લે અથવા રસ્તો માપ જાણતો નથી અમે કોણ છીએ ?”

મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું—“માફ કરજો, આપને તકલીફ આપી. હું ન સમજી શક્યો કે આપ અમલદાર આદમી છો. હું જાતે જ જઇને પૂછી લઉંશ.” બસ, પછી શું ! અંદર જઇને મકાનના પાછલા દરવાજાથી મારા ધરે ચાલ્યો ગયો અને પ્રાતઃકાળે અધારામાં જ અસિલના રૂપમાં ધરની બહાર નીકળી ગયો.

* * *

આમાં વિજયનગર કોલોની તરફ જોવો હું એક ફિલ્મ આગળ વધ્યો કે એક સિવિક-ગાર્ડ અને એક એક છુપી પોલિસના આદમીએ મને પકડી લીધા. એક હાથ સિવિક-ગાર્ડ પકડ્યો અને ખીજે છુપી પોલિસના માથાસે. મેં આખી ખમીસ, લેધી અને કાળી ટાપી પહેર્યાં હતા. હાથમાં એક રજીસ્ટર હતું. જેના પર અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું—“કોન્ટ્રી બહાદુરસિંહ—મિલિટરી ઇન્સ્ટાર”. આંખ સાથે આંખ મેળવીને પોલિસે પૂછ્યું—“આપનું નામ ?”

મેં હસીને કહ્યું—“મારું નામ બહાદુરસિંહ. અંગ્રેજી લખ્યા હો તો વાંચી લ્યો.” “પણ તમારે યાજ્ઞાપર આવવું પડશે”—કંઈક સંકોચાતાં તેણે કહ્યું.

“યાજ્ઞાએ શું, મને ત્યાં ચાલો; પણ ચાલો જલ્દી, અને જે જવામાં વાર લાગે તેમ હોય તો પાસે ક્યાંથી મેજર રોહ સાહેબને ફોન કરી લ્યો. મોઢું યવાથી જે તુકશાન યશે એની જવાબદારી આપ લોકો પર રહેશે.”—મેં આત્મવિશ્વાસથી કહ્યું.

જવાબ સાંભળીને સિવિક-ગાર્ડ તેમજ છુપી પોલિસનો માથાસ, એક બીજાના મોં સામું જોવા

લાગ્યા. એમની મુખાકૃતિથી જ હું માગી ગયો કે મારો દાવ સીધો પડ્યો છે. એટલે મેં રિખ કરીને કહ્યું—“હી-, હું સમજ્યો. પણ બાપ્ત. હજી તમને દેરત-દુરમનની પિછાણ નથી. કંઈ વાંધો નહીં. આવી જૂન થઈ જ ગય છે. પરંતુ તમને કંઈ સહી હોય તો જઈ આશો ચાલ્યા પગ. ત્યાંથી જ સાહેબને ફેન કરી લઈશું. જે આપ અને ક્લી જ રોકશે તો આપની ખેર નથી. સેક્રેટ લારીયો ઉભી રહેશે અને લાખોનું નુકસાન મરો.”

‘માફ કરજો સાહેબ, અમારું કામ જ એવું છે. એક નામી બદમાશ શ્રીરામ શર્માને પકડવાનો છે. અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે તે ખાખી ખમોસ, લેધો અને કાળી ટોપી પહેરે છે અને આજ રસ્તે દિવસે નીકળે છે જીવંતાના અમલદારો એની શોધમાં છે. બાજકાલ એ આશ્રમા છે. ખોટું ન લગાડશો, જાઓ તમે.”

“કંઈ વાંધો નહીં. આ સમય જ એવો છે. બૂસ થઈ જ ગય છે—” કહીને હું પોતાગા બધી ગયો. એ દિવસ પછી એ પોષાક મેં ન પહેર્યો અને દિવસે એ રસ્તે નીકળ્યો પણ નહીં.

x x x

એક દિવસ સવારે આશ્રાની રાતપાંડે ચેરીયા થઈને કિનારી બગર તરફ આમળ વધ્યો ત્યાં આશ્રાના એક બહુ છુના છુપી પોલિસના માણસ અજમેરી-સિંદને જોયો. અજમેરીસિંદ લગભગ ૨૦ વર્ષથી આશ્રામાં હતો અને એ આશ્રાના લગભગ બધા જ કોન્સિજનને જાણ્યો હતો. ‘પરંતુ મારા ખંડેલા ચહેરા પરથી એ કદાચ મને ન ઓળખી શકે. છતાં મેં મને ડર તો હતો જ. મારે કિનારી બગર અને સેવ બગર પસાર કરીને હીલેટ પાર્ક સુધી જવું હતું સમય લગભગ સવારના નવનો હશે બીડ ખાસ ન હતી છતાં સાવધની તો રાખવી જ જોઈએ. મેં ઉતાવળે પત્ર ઉપાડ્યા અને આમળ વધ્યો અને જોવો સેવ બગરમાં પહોંચ્યો કે સાથેથી ૩૦-૪૦ ગજ દરથી સાત કોન્ટેનરો સાથે ઇન્સ્પેક્ટર રામપ્ર-

સાદને આવતા જોયો. પાછળ અજમેરીસિંદ હતો બચવાનો કોષ રસ્તો ન હતો. બહુ ખરાબ રીતે ફસાવો હતો. ઇન્સ્પેક્ટર રામપ્રસાદ મને સારી રીતે ઓળખતો હતો. આશ્રાના ‘સેનિક’ ના મામલામાં, એના ટૂંકી તરીકે એ મને ધણી વાર મળ્યો હતો. અને આ વખતે મને પકડવા માટે એ તનતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો જાગવાથી કે કડવાથી બચાવ સંકલિત ન હતો. બસ, એક જ વાત એ સમયે ધરપકડ ન થવા દીધી અને એ વાત એરી હતી જે જીવનમાં મેં કહી નથી કરી. આશ્રાની બગરના ઉપર સદા સુધા-અણ રહે છે. વિચાર્યું કે ધરપકડ થવાની જ છે. જે એક મિનિટ ઉપર તરફ જોવાથી પોલિસ છુપાવામાં પડી ગય તો કદાચ બચી જવાય. બસ, ધીરે ધીરે ચાલતા આવતા મેં એમજ કયું. અંદર હ્રસ્વ તો બેસવું જવું હતું કારણ જીવનમાં કદી મેં આવું નથી કયું. એટલી વારમાં-એક દોઢ મિનિટમાં-રામપ્રસાદ કોન્ટેનરો સાથે આવી ગયો અને ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ મને જોતો જોતો આમળ વધી ગયો. એ સમયેથી હશે કે કોષ લૂંટો શિપાલી છે! રામપ્રસાદે સેશન-બદા-લતમાં કહ્યું ‘પણ હતું કે મૂંઝા મુઠાવવાથી મારો ચહેરો એટલી બદલાઈ ગયો હતો કે તે મને ન ઓળખી શક્યો.

x x x

સપ્ટેમ્બર ‘૪૨ ની વાત છે. હું પં. શ્રીજીવંતા પ્રાણીવાનાના મકાનની ખાલુના ધરમાં બેઠો બેઠો આશ્રાથી પ્રગટ થનાર ‘આઝાદ દિ-કુરગાન’ માટે થોડું લખી રહ્યો હતો. જીલ્લાના કાર્યકર્તાઓ માટે એક ફેફડે તૈયાર હતો. ખર્ચાનો ખર્ચ થયા હશે. ખાખી ખમોસ પહેરીને ખાટલા પથ બેઠો બેઠો હું લખી રહ્યો હતો ત્યાં એકદમ સાદા પોષાકવાળા પોલીસના માણસોએ મકાનને ઘેરી લીધું. મકાન કુંવર બૈજનાથસિંહજી લલોગિયાનું હતું એ વખતે R S P. ના ઠાકુર મુક-દસિદ પથ ત્યાં જ હતા. મારે જણાવવું જોઈએ કે R. S. P. (ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પાર્ટી) સાથે મારે કંઈ સંબંધ નહોતો અને નથી. ઉધરસ ખાતે ધૂંકવાને બદલે ઉઠ્યો.

ચોક્કમાં જઈને મેં બધા કાગળ બાળી નાખ્યા અને નોકરને કહી દીધું કે પૂછે તો કહે કે ભેદ અર્જુનપુરનો રહેવાસી છું. અર્જુનપુર કુંવર ઐઝનાથસિંહના સગાનું છે. મકાનના પ્રત્યેક દરવાજે માથુસો ઉભા હતા. મુખ્ય દરવાજો તો ત્રણ ચાર આદમી હતા. એમને બપોરે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે તેઓ ત્યાં એમ શા માટે ઉભા છે ત્યારે એમણે ઉદ્વેગતાથી જવાબ આપ્યો કે થોડીવારમાં જ અંધર પડી જશે કે તેઓ શા માટે ઉભા છે. ઠાકુર સુકન્દસિંહ જમવા બેસી ગયા. એટલામાં જ પંદર-નીસ પોલિસ-થોડા પુનિશિર્માં અને થોડા સાદા પોષાકમાં ધડધડ કરતા મકાનમાં ધુસી આવ્યા. આંચણાની વરંકામાં ખાટલા પર હું બેઠો હતો. એકદમ દરીપર્વત ધાણાના દરોગા ઔલાદ અહમદે પૂછ્યું—'આપનું નામ શું છે ?'

“લાલસિંહ.”

“આપ કયાં રહેો છો ?”

“અર્જુનપુર.”

“અહીં કેમ છો ?”

“કુંવર ઐઝનાથસિંહ મારી ફરિયાદી છોકરા થાય. લાલસિંહને વખત છે. કદાચ અહીં એકાદ ઈન્સપેક્ટર મળી જાય, તો થોડું કમાઈ લઈ એ વિચારે આવશે છું.”

“કયાં સુધી રહેશો ?”

“ત્યાં સુધી કાંઈ કામ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી રહેવાનો વિચાર છે. જો આપને કંઈ વાંધો હોય તો અત્યારે જ ચાલ્યો જાઉં.”

‘હમણાં શું કરો છો ?’

‘ગામમાંની નિશાળમાં ઉડું અને મથિત બચાવું છું.’

‘હું’ કહીને એણે મકાન તપાસી લીધું અને કેવા હેરાન કર્યો અમને એમ કહીને ચાલ્યા ગયા.

જેવેઅર ‘૪૨ની વાત છે. ડો. કેસકર; રાધિરયામ શર્મા તથા હું વિચાર વિનિમય અને તર્કના આદિ-લનોની પ્રગતિ જાણવાને માટે મુંબઈ ગયા હતા. શ્રીમતી સુચેતા કૃપલાની અને દયાલાલ પટેલ સાથે વાતો ચર્ચા. અમે લોકો રૂપિયા પૈસા માટે નહોતા

ગયા પણ ચોજના સંબંધી ચર્ચા કરવી હતી. અવ્યુત પટવર્ધનજી સાથે પણ વાતો કરવી હતી. ચ. પી. માં મહેસુલવાળી આદિલનનો હું બાવલારિક દૃષ્ટિએ વિરોધી હતો. અમે સેન્ડહર્સ્ટ શેડપર એક ડોક્ટર મિત્રને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ડોક્ટર સાહેબ યુરુકલ કાંગડીના સ્નાતક હતા. એમણે જર્મનીમાં આખના ઇલાજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમનું મકાન પણ વારંવારે તપાસવામાં આવતું. અમે પણ એટલું સમજી લીધું હતું કે ત્યાં કંઈ ભય હોય ત્યાં જ ક્યારેક જયપાલ પણ સારી રીતે યદ જાય છે.

મુંબઈમાં મને સાત દિવસનો અવકાશ તાવ આવી ગયો. ટેમ્પરેચર ૧૦૪ અને ૧૦૪ની વચ્ચે રહ્યું. ચોર્સે કલાક તાવ રહેતો. ડોક્ટર સાહેબના લગ્ન કોઈ નોકર પણ ન હતા. એમનાં બાળકો હૈદરાબાદ હતા. એમના સાળા હતા. ડોક્ટર સાહેબ ગિચારા દવા ઘરમાં જ શેકાઈ રહેતા. પરંતુ સારવાર કરનાર કોઈ માથુસ નહોતું. ડોક્ટર સાહેબે સાળા સાહેબને કહી દીધું હતું કે જો કોઈ પૂછે તો કહી દેવું કે વનરચલીના કોઈ શેગી છે.

રૂમમાં ફક્ત પર પડ્યા રહેવાથી શરીર આખું લાકડા જેવું થઈ ગયું હતું. બપોરે બપોરે રાધેશ્યામ આવતા ત્યારે દેહચંપી કરાવી લેતો. પરંતુ ભય વધતો જતો હતો. એટલે રાધેશ્યામને ચ. પી. મોકલી દીધા. મારી હાલત એટલી ખરાબ હતી કે મને થયું કે મુંબઈમાં જ દેહ છુટી જશે. સખત તાવ અને અર્ધ-અનિર્ધારિત અવસ્થામાં નાનો પુત્ર સામે બેઠો બેઠો જાણે કહેતો હોય—‘બાપુજી ઠીક થઈ જશે માથું દાખી દઈ ?’ એમ લાગતું. આંખ ઉધા-હીને જોઉં તો કોઈ ન મળે

બરાબર સાત દિવસે એ અવકાશ તાવ ઉતર્યો. સાત દિવસના ઉપવાસ અને તાવ પછીની નયજાઈ. બોલી પણ નહોતું સકારું. પરંતુ તાવ ઉતર્યાં એટલે જાણે નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું. એટલે સાત દિવસથી વાળવામાં નહોતો આવ્યો. ગંદકીથી જીવ મુગાતો હતો. બેઠા બેઠા સરકતાં સરકતાં રૂમ વાળતો શરૂ કર્યો કે દરવાજા સામે બે ટોપા પહેરેલ વ્યક્તિઓ દેખાઈ.

નવીન યુગરાતી કવિતાના આ આપણા પ્રતિભાશીલ કવિ યુગરાતને ઘણા પરિચિત છે. ‘ગંગોત્રી’ અને ‘નિશીથ’ના કાવ્યો કવિતા પ્રેમીઓનાં તાબાં સુવાસિત ફૂલો જેવા હજી મહેકે છે. આ યુગના અગ્રગામી કવિઓમાં થી ઉમાશંકરનું સ્થાન ગૌરવ-વંતું છે.

એમની કવિતાને આપણે યુગબળોને ઝીલતી કવિતા કહી શકાએ. આપણી રાષ્ટ્રીય હડતે યુગરાતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. ગાંધીવાદની અસર તળે યુગરાતી સાહિત્યની ભાષાને આડંબર છોડી મથો. સાહિત્ય જીવનને માટે છે—એવી પ્રતીતિ ચર્ધ. સત્ય, અહિંસાના મંત્રો વાતાવરણમાં યુગવા લાગ્યાં. ગાંધીવાદની સાથે સાથે સામ્યવાદનું પણ જોર વધ્યું. સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ, મૂઠીવાદનો નાશ, ઇશ્વરનો ઈન્કાર, અને પીડિતો તરફ હમદર્દીના ચર સંભળાવા લાગ્યાં. આવા વાતાવરણમાં શ્રી ઉમાશંકરની કવિતા જન્મી છે.

“આતિથ્ય”માં એમની કવિતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જળવાઈ રહી છે. ‘શમે નહીં વેરથી વેર આંહી’ એ સત્ય રજૂ કરતાં ગાંધીવાદી વિચારો કે પીડિતોની વેદના ગાતાં સમાજવાદી વિચારોનું બળ, આ સંગ્રહમાં જળવાઈ રહ્યું છે. નવીન કવિતાના છંદોવિધાન પરત્વેનાં લક્ષણો, વિષયનું વૈવિધ્ય, સૂક્ષ્મ-મળથી માંડીને સુભવ્ય સુધીના બધા ભાવોમાં સંચાર કરતી કદવના, ક્ષુદ્રમાં રાચતી નહિ, પણ ક્ષુદ્રમાં મહત્તાનાં દર્શન કરાવતી દષ્ટિ આ કાવ્યસંગ્રહમાં પણ નજરે ચડે છે. ‘ગંગોત્રી’ રૂપે પ્રગટેલું કાવ્ય-ઝરણું ‘નિશીથ’માં કલરવ કરી ગયું. આજે એ સહુના ‘આતિથ્ય’ પામવા પ્રગટ થાય છે, એ આનંદની વાત છે.

હવે ‘આતિથ્ય’ની કાવ્યસમૃદ્ધિનો આસ્વાદ લેખકે. દેશના જીવનના પ્રસંગોનું પ્રતિબિંબ, શ્રી ઉમાશંકરની કવિતામાં સરસ ઝીલાય છે. મહાત્માજીના ૨૧ ઉપવાસ પછીના પ્રભાતે કવિનું હૃદય આનંદથી ગાય છે.

‘આજ આનંદ, આનંદ, આનંદની આજ સર્વત્ર ગાળે વધાઈ’ પૂજ્ય કેરુરુયા જતાં બાપુના ઉદ્ગારો પણ કવિતામાં ઝીલાય છે.

“અમર શિખા, લોળી જેને ગણી હતી, ધર્મ તે; સ્મરણ બની એ સાધ્વી ! આત્મન પ્રસીદ્ધ જ્યોતે”

ગાંધી-ઝીણા મુલાકાતો દરમ્યાનની ઈદના ચાંદ જોનાં કવિ કહે છે કે, હે બીજના ચંદ્ર !

આ પ્રલય ફળી ભૂમિને, પણ
શું ન હવે દંતાઝ પર
હંચી ઉપર તું લાવશે ?

શ્રી ઉમાશંકરની રાષ્ટ્ર-પ્રીતિ અને દેશભક્તિ ‘અદીન ભારત’ ‘બે હજાર વર્ષ પછી’ ‘ભારત’ જેવાં કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ભારતનું ગત ગૌરવ ફરી પુનર્જીવન પામે, જગતી જમાત વચ્ચે ભારતનું સંસ્કૃતિ નિર્જર ફરી વહેતું થાય એ જોવા કવિ ઉત્સુક છે.

સંગ્રહમાંનાં પ્રણય કાવ્યોની પરિમલ પણ આહલાદક છે. ‘ધીરથી આવી સખી, તે’ મુજ લાગ્ય મુશ્મું અને એ રીતે

‘આત્માની એ વરદ રમ્મ વસંત દીક્ષા’ મળી. પ્રણયીઓ ‘સાથે-સાથે’ આગળ ચાલ્યા.

‘લીધી કેડી નવતર, કંઈ છોડી પ્રાચીન ચીસા’ અને એમ કરતાં કરતાં

“અહો બે જીવોએ ઉર વિનિમયો જે અનુભવો” પ્રિયાના પત્રોમાં મૃદુહૃદયનો મૌન મહિમા” પ્રગટ થયો. પ્રિયાનું સુખ નીરખવાની અવશતા જન્મી. એના સદય અને ગહન નયનોનું આકર્ષણ વધ્યું અને આમ નમતી સંધ્યાએ,

“અમે માણી માણી હૃદયની ઉત્તણી મનબર” કૌટુંબિક સુખના કાવ્યો “ચપ્પ શુભ જેવડી” “એકલી” “ચિંતવન” અને “ભણતર” ઘણાં હૃદયગમ છે. ધરતું બધું કામ કરવાં ઉત્સુક બાળકને “ચપ્પ

એક શ્રીમાન તો કાળા મેઘ હતા અને બીજા ભાઈ હતા ગોરા-દેખાવાના. પુર્ણિમા અને અમાવાસ્યા સાથે જ પ્રગટ થઈ ગયા. એ અમાવાસ્યાની કાળાશ કંઈક સાવધાની પૂર્વક આવી હોત તો પુર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના સહયોગથી ધરપકડ થઈ જાત. જન્મે બકિત-એમાં એક દત્તા છૂપીપોસિસના પારસી ઇન્સ્પેક્ટર અમલો સમ-ઇન્સ્પેક્ટર ભરૂચા અને બીજા કદાચ ગોવાનીઝ પોસિસ-અફસર હતા. જન્મે શુદ્ધ હિન્દુ-સ્તાની બોલતા હતા. એ ગોવાનીઝ પોસિસના કમાચ સહિત ન પૂછ્યું હોત કે 'એવ તાર' નામ શું ?' તો મને બમ થાક કે કદાચ સુચેતાજીએ એને મારી પાસે મોકલ્યો હશે. પરંતુ એ એમણીએ પોસિસ-વાળા તરીકે એમને ઝોળખારી દીધા. જેની અને ખબર પડી કે તેઓ પોસિસવાળા છે, કે તરત જ મને જાણે મૂંઝાં આવી ગઈ અને હું એક તરફ ટળી પડ્યો. જવાબ દેવાને બદલે મેં હાથથી નિશાની કરી કે અંદર આવો, તેઓ આંખા અને ખુરશી પર બેસી મચા પકા પકા મેં કહ્યું—“અરારી બોલી શકાતું નથી. આપ લોકો પાસે આવો.” ગોવાનીઝ સાવ નજીક આવીને બેસી મથો અને વાતો ચર્ચ થઈ. એ મને પાછળથી ખબર પડી કે આ લોકોને કોંકર સાહેબના સાળા પાસેથી માહિતિ મળી ગઈ હતી કે હું વનસ્પતીને કોષ રેગી છું.

“તારું નામ શું ?”

“મારું નામ રામલાલ છે.”

“અહીં કેમ આવ્યો છે ?”

“મારો અંખો અરામ છે. ઇલાજ મારે આવ્યો છું.”

“ક્યાને રહેવાસી છો ?”

“એ આપને ખ્યાલ હોય તો જયપુરમાં વન-રથની નામની એક જગ્યા છે. તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં છે.”

“વાહ ! વનસ્પતીથી દીર્ઘ નજીક પડે કે મુંબઈ ?”

“કોંકર સાહેબ પં. હીરાલાલ સાહીબ દેસત છે અને શાખથી મદત ઇલાજ કરી દેશે. આપ જાણના હશે કે ઝોળખીતો હોય તો ઇલાજ સારો થાય છે.”

“મુદાં જોવો કેમ થતો જાય છે ?”

“હવે તો મુદ્દું નથી, જીવતો છું. જાત વિચારી સખત તાવ આવતો હતો. હમણાં જ હજી-તાર ઉતર્યો છે.”

“કેની દવા લીધી ?”

“હું અંગ્રેજ દવા નથી લેતો.”

“ક્યાં સુધી મુંબઈ રહેવું છે ?”

“જન જમી તો લાખો મેળખા. ચાલવાની સક્તિ આવે કે તરત જ ચાલતો થાઉં. મરી મથો હોત તો અહીં કોણુ લાવ પૂછત ?”

“મુંબઈ કેટલી વાર આવ્યો ?”

“પ્રથમ વાર.”

“હીઠ વનસ્પતીથી અહીં સુધીનાં મોટા મોટા રહેઠાણના નામ બતાવ.”

ધીરે ધીરે હું મોટા રહેઠાણના નામ બોલી મથો. થોડાં હાથે કરીને ન બોલ્યો. અને કહ્યું કે રાત્રે મધ્ય રહેઠાણ નથી જાણી શક્યો. પરંતુ એણે વીસ મિનિટ સુધી ઉલટ તપાસ કરી અને સવાલ જવાબ થતા રહ્યા.

“અંગ્રેજ ભર્યો છો !”

“સહી કરી ચકું છું. ચાર અંગ્રેજ ભર્યો હતો. કોષ ધીરે ધીરે બોલે તો થાકું થાકું સમજી ચકું. અહીં બોલવાથી કે અમરી અંગ્રેજ નથી સમજી શકેતો.”

“શું કામ કરે છે ?”

“હિન્દી-ઉર્દુ શીખવું છું. હવે ઇબરો લેવાની ઇચ્છા છે.”

“ક્યા ક્યા જાયા વાંચે છે ?”

“જીકુંતું “રિયાસત” અને હિન્દીતું “હિન્દુસ્તાન” એ મળી જાય તો.”

જવાબ જવાબની કડીથી થાકીને હું અંખો બંધ કરીને એક બાજુ સૂઈ મથો અને હાથના ઇલાજથી કહી દીધું કે થાકી મથો છું.

“Leave the wretched fool alone otherwise he is likely to Collapse.” (કમજબત મૂર્ખને મૂકે પાસે, નહીં તો કદાચ મરી જશે.) એમ કહેતાં તેઓ ચાલતા થયા.

મૂર્ખ કોણુ હતું. એ તો વાચક સમજી ગયા હશે.

નવીન યુગરાતી કવિતાના આ આપણા પ્રતિભાશીલ કવિ યુગરાતને ધણા પરિચિત છે. ‘ગંગોત્રી’ અને ‘નિશીથ’ના કાવ્યો કવિતા પ્રેમીઓનાં તાજાં સુવાસિત ફૂલો જેવા હજી મહેકે છે. આ યુગના અગ્રગામી કવિઓમાં શ્રી ઉમાશંકરનું સ્થાન ગૌરવ-વંતું છે.

એમની કવિતાને આપણે યુગબળોને ઝીલતી કવિતા કહી શકીએ. આપણી રાષ્ટ્રીય હડતે યુગરાતના ઇતિ-હાસમાં એક મહત્વનું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. ગાંધીવાદની અસરે તો યુગરાતી સાહિત્યની ભાષાનો આડંબર ભીડી ગયો. સાહિત્ય જીવનને માટે છે—એવી પ્રતીતિ ધર્મ, સત્ય, અહિંસાના મંત્રો વાતાવરણમાં યુગવા લાગ્યાં. ગાંધીવાદની સાથે સાથે સામ્યવાદનું પણ જોર વધ્યું. સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ, મૂડીવાદનો નાશ, ઇશ્વરનો ઈન્કાર, અને પીડિતો તરફ હમદર્દીના સુર સંભળાવા લાગ્યાં. આવા વાતાવરણમાં શ્રી ઉમાશંકરની કવિતા જન્મી છે.

“આતિથ્ય”માં એમની કવિતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જળવાઈ રહી છે. ‘શમે નહીં વેરથી વેર આંધી’ એ સત્ય રજૂ કરતાં ગાંધીવાદી વિચારો કે પીડિતોની વેદના ગાતાં સમાજવાદી વિચારોનું જળ, આ સંગ્રહમાં જળવાઈ રહ્યું છે. નવીન કવિતાના ઇતિહાસમાં પરત્વેનાં લક્ષણો, વિષયનું વૈવિધ્ય, સુદૃઢ મળથી માંડીને સુભવ્ય સુધીના બધા ભાવોમાં સંચાર કરતી કલ્પના, ક્ષુદ્રમાં રાચતી નહિ, પણ ક્ષુદ્રમાં મહતાનાં દર્શન કરાવતી દષ્ટિ આ કાવ્યસંગ્રહમાં પણ નજરે ચડે છે. ‘ગંગોત્રી’ રૂપે પ્રગટેલું કાવ્ય-ઝરણું ‘નિશીથ’માં કલરવ કરી ગયું. આજે એ સફુના ‘આતિથ્ય’ પામવા અગત્ય થાય છે, એ આનંદની વાત છે.

હવે ‘આતિથ્ય’ની કાવ્યસમૃદ્ધિનો આસ્વાદ લેખીએ. દેશના જીવનના પ્રસંગોનું પ્રતિબિંબ, શ્રી ઉમાશંકરની કવિતામાં સરસ ઝીલાય છે. મહાત્માજીના ૨૧ ઉપવાસ પછીના પ્રભાતે કવિનું હૃદય આનંદથી ગાય છે.

‘આજ આનંદ, આનંદ, આનંદની આજ સર્વત્ર ગાળે વધારા’ પૂન્ય કેરુરબા જ્યાં પાપુના ઉદ્ધારે પલ્લુ કવિતામાં ઝીલાય છે.

“અજ્ઞ શિખવી, ભોળી જેને ગણી હતી, ધર્મ તે; સ્મરણ જની એ સાંધી ! આત્મન પ્રસીદ્ધત રુચતે”

ગાંધો-ઝીણા મુલાકાતો દરમ્યાનની ઈદનો આંદ જોતાં કવિ કહે છે કે, હે ખીજના ચંદ્ર !

આ પ્રલય દૂખી ભૂમિને, પણ
શું ન દેવ દંતાય પર
કંચણ ઉપર હું લાવશે ?

શ્રી ઉમાશંકરની રાષ્ટ્ર-પ્રીતિ અને દેશભક્તિ ‘અદીન ભારત’ ‘જે હજાર વર્ષ પછી’ ‘ભારત’ જેવાં કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ભારતનું મત ગૌરવ ફરી પુનર્જીવન પામે, જમની જમાત વચ્ચે ભારતનું સંસ્કૃતિ નિર્ઝર ફરી વહેતું થાય એ જોવા કવિ ઉત્સુક છે.

સંગ્રહમાંનાં પ્રણય કાવ્યોની પરિમલ પણ આહવાદક છે. ‘ધીરથી આવી સખી, તે’ સુખ ભાગ્ય સુમધું અને એ રીતે

‘આત્માની એ વરદ રમ્ય વસ્ત્ર તો ઠીકા’ મળી. પ્રણયીઓ ‘સાથે-સાથે’ આગળ ચાલ્યા.

‘હીંધી ફેડી નવતર, કંઈ છોડી પ્રાપ્તિની ચીલા’ અને એમ કરતાં કરતાં

“અહો જે જીવે છે વિનિમયો જે અનુભવ્યા” પ્રિયાના પત્રોમાં મૃદુહૃદયનો મોન મહિમા” અગત્ય થયો. પ્રિયાનું સુખ નીરખવાની અવશ્યતા જન્મી. જોના સદય અને ગહન નયનોનું આકર્ષણ વધ્યું અને આમ નમતી સંધ્યાએ,

“અમે માણી માણી હૃદયની ઉગ્રધી મનશર” કોટુબિક સુખના કાળો “મધસ તુજ જેવડી” “એકલી” “ચિંતવન” અને “ભણતર” ધણાં હૃદયગમ છે. ધરતું ખૂંધું કામ કરવાં ઉત્સુક બાળકોને “મધસ

મુજ નેનડી, ત્યારે બધું કરવા દઈશ" એમ કહેલી માતા ડાઘણુદણા પતિ સાથે લડી પડે છે ત્યારે બચ્ચડી પૂછે છે,

"ગીરીશ બા, હું ચે ભયદારે, ચનરા વુજ નેનડી" ? આ પ્રશ્ન સ્ત્રી છારનના એક કરુણામય અંશને રૂપથી જાય છે. "એકડી" અને "બાણુતર" આ જ્ઞને કાવ્યો પાલિકાના આર્થિક પ્રશ્નને ઉપર રચાય છે. દરવાં જતાં પિતાએ ચોતાનું જાનું બગ બનાવ્યું પુત્રીએ પૂછ્યું, "તમે આંહી રહેતા હતા ત્યારે હું ક્યાં હતી?" જવાબ મળ્યો, "ભગવાન ખાસે" ફરી એકવાર એજ ધર પાસેથી પમાર થતા બચ્ચ બોલો લીધી,

"જુલિા બાપુ, ધર આરે
રહેતા આ બાને તમે એ,
એકલી હતી હું ન્યારે"

કેવો રહસ્યપૂર્ણ ઉદ્ધાર! કવિ-પુત્રીએ કવિ-પિતાને ઠીક ઠીક ચિત્તા કે ચિત્તવન કરતા કરી મૂક્યા છે.

પ્રણય પછી પ્રકૃતિ કિરિતો પ્રિય વિષય છે. "કાકિરિયા" "શ્રીમ ગીતા" "મખાહન" એ પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં "શ્રીમ ગીતા" અગ્રે છે. જટાજુટ વિખેરતો જોગી ઉનાળો, લીમડા તલે આડિયા લગાવી મેઢા. લીમડા ચે કેવા! "રૂલાવતા મુઠા ભર્યા હૈયાની ચઢન-છાવડી" શ્રીમત્તુ આ વર્ણન એટલે સદાચરણ લીમડાનો મહિમા જ તો!

કવિતા અને કવિ વિષેના શ્રી ઉમાશંકરના નિચારો 'કવિતા' 'કવિ ધર્મ' 'કવિ' 'કવિજન' વગેરે કાવ્યોમાં બ્યકત થયા છે. કવિતા એટલે

"ભૂમિ સિયર મધે શબ્દે, ચૈતન્યે ધનથી રહે,
કાલ્ય એને જ તો કહે"

કવિનો ધર્મ, -કંઠહ-તારાંજમાં લોક મચી રહે, તેવી કારમી પળે પછ, વિશ્વ કલ્યાણના ગીતો ગાવાનો, આલસેહામાં નાચ ચિહ્નણુ લેતી પ્રિયાવતમાને મેષદન દારા સદેશ મોકલવાની ચેષ્ટા કરનાર કવિને એની પ્રિયા સદેશ પાઠવે છે કે, "હે કવિ! તારા મેધને અહી નહી, પણ ક્યાન્ય વિના સુઝી અમાળની ભૂમિ

પર વગસવા કહે!"

"કવિ" નામની સામા કાવ્યમાં 'તે અને હું' વચ્ચેના સવાદમાં તે હું ને સૃષ્ટિના કુ.ઓ 'ગા અને શમવ કૈંકા, એવો સદેશ આપે છે.

અન્ય લલિત કલાના ઉપાસકો, નર્તિકા, ચિત્રકાર, અને શિલ્પકારોને પણ કવિનો સદેશ છે. નર્તિકાને, એ કહે છે કે,

"એ, એ, રચી સંવત લાસ્ય યુગાતશેધી
નર્તની આશ જનની જન મંગેડાની"

ચારે તું પણ, જમતના મંગલ કાળે, નૃત્ય કર,
ચિત્રકાર પણ એના ક્યક પર એવું ચિત્ર કે નેથી,

"પૃથ્વી અને હારકતા અમુનોનું પાત"

'શિષ્ય લાલસા'માં કવિ એવો ઇચ્છા બ્યકત રે
કે આ પદ્યરમાંથી "માનવ્યથી તરવત વધુ અહેરા"

આમ પ્રત્યેક કલાકારનો ધર્મ, જમતના નમજ કાળે, ચોતાની સર્જન-સંકિત વદાવવાનો છે.

બ્યકિતબંદે ઉદ્દેશીને લખાયેલા કાવ્યો પણ ઉદ્દેશ્ય માગી લે તેવા છે. કલિકાલ સર્વત્ર હેમા-આમ અને કુનિયાને પદ્યવર્ણન, અદ્યમ ઉર-રવન લર્ષ, અમસાન પાસેલા મિત્ર કે. ગોવિંદ રવામીને આપેલી અજલિ ભાવપૂર્ણ છે. વનમાં પ્રવેશતા કાકાસાહેબ, અને જલ રવજન ભી બજવંતરાય કાકારને ઉદ્દેશીને લખાયેલા કાવ્યો પણ લાક્ષણિક છે.

શ્રી ઉમાશંકરના કાવ્યોમાં ભૂમિ અને ચિત્ત-નના તાણાવાણા એકમીખમાં એવી રીતે યુગાચ છે કે ચિત્ત ભૂમિમય બની જાય છે. ને ભૂમિ ચિત્તનાત્મક બની જાય છે અપૂર્ણતાનો આનંદ માંચતા કવિ કહે છે કે,

"માત્ર : રહે દુશનું જીવન તો,
હવાસેહ ના કુવને ધરા પરે,
સર્વજ્ઞતા દૂર રહે, સદા મને
હો શુષ્કાના ઉગાડ અંતરે"

‘અહંની યાત્રા’ અને ‘અતીત’માં પણ ભિન્નિમય ચિંતનની પ્રતીતિ થાય છે, સાંકડી મનોદશામાંથી ક્રમેક્રમે કુટુંબ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને અંતે સમગ્ર વિશ્વનો યતો અહમ્ એની યાત્રા પૂરી કરે છે.

“શું છ રહેો અવજુ દાર અતીત યાન ”

કહેતા કવિને રૂઢ, સૌમ્ય અતીત, સર્વભક્ષી ભૂતકાળની મહત્તા બતાવે છે.

“ન્હોરો ભાવી ને નહીં વર્તમાન,
છવી રહેશે હાંફતો વિશ્વભક્ષી,
કાલતિ થે એ કલો ભૂતકાલ.”

આ અતીત ભૂતકાળ, માનવીના પુરુષાર્થની ગાથા સાંભળાવતો રહ્યો છે. માનવીનો વલો જતો મહાનંદ, ક્યારેક ગાતો, ક્યારેક ઠંડતો વલો જાય છે. અને મંત્ર સંભળાવે છે.

“શમે નહીં વેરથી વેર બ્યાંહી. સંસારનું નામ ખીલું સહેલું” વેગીલી ભાષા, વિચારની વિશદતા, વાંચકને સુગંધ કરે છે. “આબો છું મદિરો જોવા”. આ કાવ્યમાં, દક્ષિણ હિંદના મદિરાના દર્શને આવી ચઢેલ કવિ, મદિરાની ભવ્યતાની પડખો પડખ, વિદેશીને હાથે જર્જર થએલા, પોતાના દેશખંડુઓની દુર્દશાનું દર્શન કરે છે. આખું કાવ્ય ધણું વેગીલું, પ્રવાહી અને સુમધુર વર્ણનોથી ચિત્રાત્મક બન્યું છે. નહીં અને નાના પ્રકારની શિષ્ટાકૃતિઓથી શોકતા રત્નોનું વર્ણન હૃદયગમ્ય છે.

“દયારામનો તંબુર નોખને” કવિ હૃદયમાં ઉઠતી ભિન્નિજો એજ નામના કાવ્યમાં સરસ રીતે વ્યક્ત થઇ છે. કવિ દયારામના છેલ્લા વાક્યો ‘જખી રતનને દેને, તંબુરે રણછાડનેથી બિપડનું આ કાવ્ય, કવિના વિધવા રતન સાથેના ભાવમય જીવનમાં ડોકિયું કરવા નિમંત્રે છે.

આ સંગ્રહની શોભા તો એનાં ગેય કાવ્યો છે. શ્રી. ઉમાશંકરની કવિતા-રચના બ્યારે લોકગીતોની લય પકડે છે, ત્યારે અનુપમ રૂપ ધારણ કરે છે. એ

સાદી પંક્તિઓમાંજ સાચું કવિતા તત્ત્વ ઝડપાઇ બ્યાય છે, સરવાડાં અદાર કાવ્યો અને છૂટક વેરાયેલા ખીંચ ગીતો વાંચનાં આની પ્રતીતિ થશે. પરતીને માથે પહેલી સેંથી જેવી વાટકી કે શહેરમાં અગમગ રૂપનો દોલો ફરકારતી જતી સાપરતી દોકરી; દક્ષિણ હિંદમાં કુંગરે ભાંભરતી ગાવલડીનું રમરણ કે લીમડે બૂલંતી લયકાલોળ એવી લીભોળીઓ; દૈન વેશાખના ધખતા ધોમ કે અવાહની. મેઘલી રાત્રી; ભરીભરી ભાદ્ર સુંદરી કે આવણના ચૈકું થે કું ભિંજતા જતાં સરવાડાં, વર્ષાના વરણાગીચા આગીચા કે ઉનાળાના મધુરમહર્વા લીમડાં, શ્રી ઉમાશંકરને ઉલ્લાસથી ભરી દે છે. ‘પરખ’ ‘શુક્રતારા’ અને ‘અલખનો મધ-પૂડો’ ધણું સુંદર કાવ્યો છે. હાસ્યરસનાં કાવ્યોનાં ‘જવાનરાલ’ ‘ઝબ્બો’ અને ‘કવિ’ ગદ્યી શકાય.

હવે આપણે શ્રી ઉમાશંકરના કાવ્યોની શૈલી અને ‘હો-વિધાન વિષે વિચાર કરીશું. સામાન્ય વાચકની એવી માન્યતા હોય છે કે નવી કવિતામાં ‘પૃથ્વી’ હંદોજ ઉપયોગ વધારે થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા સાચી નથી. આજના કવિઓની વાણી અસરમેળ કે માત્રમેળ હોવામાં સરળતાથી વહે છે. ‘આતિથ્ય’માં સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરાત ‘અંભરી’ ‘વિષમ-હરિગીત’ ‘ગુલબંડી’ અને ‘લાવણી’ વપરાયા છે. જંગાળીમાંથી ‘દીધ-પચાર’ પણ આપાત કરવામાં આબો છે. આમ હંદની પસંદગી છુદે હાથે કરવામાં આવી છે, ‘લોકગીતો’ નો રાહ અને ભજનોના ઢાળ ઉપર રચાયેલાં ધણું ગીતો આ સંગ્રહમાં છે.

એમના પહેલા કાવ્ય સંગ્રહોમાં-જે યતિ-સ્વાતંત્ર્ય, કૃતિ-સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રાસ-રહિતરૂપ દેખાય છે. તેવું અહીં નથી. શ્રી ઉમાશંકરની શૈલીએ ‘પ્રાચીના’માંથી જુદી દિશામાં પ્રસ્થાન કર્યું છે. અખાના અખપને એમની કવિતા ઉપર જખરી અસર કરી છે. પરિણામે “આતિથ્ય”માં અર્થ-ભારે લન્ની પડતી પંક્તિઓ અને પ્રાસ મારેને આગ્રહ દેખા દે છે. અખા ભેટલા એ દુર્બોધ યતા નથી. પરંતુ ‘ગંજોની’ કે ‘નિશીથ’માં દેખા દેતી ભિન્નિમય

મુજ નેવડી, ત્યારે જાણું કરવા દઈશ" એમ કહેલી માતા ડાંગણવસાત પાંત સાથે લડી પડે છે ત્યારે બચ્ચડી પૂછે છે,

"ગીશ બા, કુચે જાણદારે, સમરા તુજ નેવડી"? આ પ્રશ્ન સ્ત્રી જીવનના એક કરુણામય અંશને રૂપથી જાય છે. "એકસી" અને "બજતર" આ બંને કાળો બાલિકાના માર્મિક પ્રશ્નો ઉપર રચાયેલા છે. ફરવા જતાં પિતાએ પોતાનું જીવનું ઘર બનાવ્યું, પુત્રોએ પૂછ્યું, "તમે આંધી રહેતા હતા, ત્યારે કું કયા હતી?" જવાબ મળ્યો, "અમવાળ પાસે" ફરી એકવાર એજ ઘર પાસેથી પમાર થતા જાય જોહી બીડી,

"જુઓ બાણ, ઘર આરે
રહેતા જ્યાં માને તમે મે,
એકસી હતી કું જ્યારે"

કેવો રહસ્યપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય! કવિ-પુત્રોએ કવિ-પિતાને ઠીક ઠીક ચિંતા કે ચિંતનન કરતા કરી મૂક્યા છે.

પ્રજુષ પછી પ્રકૃતિ કવિનો પ્રિય વિષય છે. "કાકરિયા" "ગ્રીષ્મ ગીતા" "મધ્યાહન" એ પ્રકૃતિ કાળોમાં 'ગ્રીષ્મ ગીતા, અનેક' છે. જટાજૂટ વિખેરેલા જોગી ઉનાળો, લીમડા તથે અડિંના લગાવી બેઠા. હોમડા ચે કેવો! "દિલાવતાં મુકતા ભાઈ દેવાની ચંદન-ઉપડી" ગ્રીષ્મનું આ વર્ણન એટલે સદાગતસદ લીમડાનો મહિમા જ તો!

'કવિતા અને કવિ વિષેના શ્રી ઉમાશંકરના વિચારો 'કવિતા' 'કવિ ધર્મ' 'કવિ' 'કવિજન' વગેરે કાળોમાં વ્યક્ત થયા છે, કવિતા એટલે

"ભૂમિ સિંધર ચઢે રાખે, ચૈતન્યે ધબકી રહે,
કાવ્ય એને જ તો કહે"

કવિનો ધર્મ, -કલ્પ-તાંકવમાં લોક મચી રહે, તેવી કારણે પણ, વિશ્વ કલ્યાણના ગીતો ગાનાનો, આશ્વમેધમાં નવ શિક્ષણ લેતી પ્રિયતમાને મેલકન દ્વારા સંદેશ મોકલવાની એજા કરનાર કવિને એની પ્રિયા સંદેશ પાઠવે છે કે, "હે કવિ! તારા એધને અહી નહી, પણ કાવ્ય વિના સુખી જન્માળની ભૂમિ

પર વરસવા કહે"

'કવિ' નામનાં લાખા કાવ્યમાં 'તે અને કું' વચ્ચેના સંવાદમાં તે કું ને સંજ્ઞિતા કુ:ખો 'ગા અને શમવ કે'કો, એવો સંદેશ આપે છે.

અન્ય લલિત કલાના ઉપાસકો, નર્તિકા, ચિત્રકાર, અને સિંધુકારોને પણ કવિનો સંદેશ છે. નર્તિકાને એ કહે છે કે,

"એ, એ, રચી સગત લાસ્ય મુખાવરોથી
નર્તવી આશ જનની જન્મ મંજરોળી"

માટે તું પણ, જગતના મંગલ કાળે, નૃત્ય કર,
ચિત્રકાર પણ એના દૃષ્ટ પર એવું ચિત્ર કે નેથી,

"પૃથ્વી બને યજ્ઞકર્તા અમૃતોનું પાત્ર"

'સિંધુ લાલસા'માં કવિ એવી મુઠ્ઠા વ્યક્ત કરે કે આ પદ્યરમ્યાંથી "માનવથી તરવરત વક્ત્ર ચહેરા"

આમ પ્રત્યેક કલાકારનો ધર્મ, જગતના મંગળ કાળે, પોતાની સર્જન-સક્રિત વહાવવાનો છે.

વ્યક્તિએને ઉદ્દેશીને લખાયેલા કાળો પણ ઉદ્દેશ્ય માગી લે તેવા છે. કલિકાલ સર્વેશ હેમાચાર્ય અને કુનિયાને પૂજ્યવાનું, અદ્યત્વ ઉર-સ્વપ્ન લર્ધ, અવસાન પામેલા મિત્ર ડૉ. ગોવિંદ સ્વામીને આપેલી અંજલિ ભાવપૂર્ણ છે. વનમાં કવેશતા કાકાસાહેબ, અને જદ સ્વપ્ન શ્રી પ્લગ'તરાય કાકારને ઉદ્દેશીને લખાયેલા કાળો પણ લાક્ષણિક છે.

શ્રી ઉમાશંકરના કાળોમાં ભૂમિ અને ચિંતનના તાણાવાણા એકનીજમાં એરી, રીતે મુ'યાય છે કે ચિંતન ભૂમિમય બની જાય છે. ને ભૂમિ ચિંતનાત્મક બની જાય છે. અપૂર્ણતાનો આનંદ માંવતા કવિ કહે છે કે,

"માત્ર : રહો દુરનું દૂર લઈય તો,
ઉત્તરોડ ના કુવને ધરા પરે.
અપૂર્ણતા દૂર રહો, સદા અને
હો લલુપોલા ઉપાસ આંધરે"

‘અહંની યાત્રા’ અને ‘અતીત’માં પણ ભિન્નિગમ ચિંતનની પ્રતીતિ થાય છે, સાંકડી મનોદશામાંથી ક્રમેક્રમે કુટુંબ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને અંતે રામચરિત્રનો થતો અદ્ભુત એવી યાત્રા પૂરી કરે છે.

“શું છ રહો શ્રવણ દાર અતીત ગાન”

કહેતા કવિને રૂઢ, સૌમ્ય અતીત, સર્વભક્ષી જૂતકાળની મહત્તા ખતાવે છે.

“નહોશો ભાવી ને નહીં વર્તમાન,
છવી રહેશે હાંફતો વિશ્વભક્ષી,
કાલિતે થે એ કલો જૂતકાલ.”

આ અતીત જૂતકાળ, માનવીના પુરુષાર્થની માયા સાંભળાવતો રહ્યો છે. માનવીનો વલ્લો જતો મહાનંદ, કથારેક ગાતો, કથારેક કંઈતો વલ્લો ગમ છે. અને મંત્ર સંભળાવે છે.

“શમે નહીં વેરથી વેર આંહી. સંસારનું નામ ખીનું સહેલું” વેગીલી ભાષા, વિચારની વિશલતા, વાંચકને મુગ્ધ કરે છે. “આઓ હું મંદિરે જોવા”. આ કાવ્યમાં, દક્ષિણ હિંદના મંદિરોના દર્શને આવી ચડેલ કવિ, મંદિરોની ભવ્યતાની પડખો પડખ, વિદેશીને હાથે જળર થએલા, પોતાના દેશપ્રેમીઓની દુર્દશાનું દર્શન કરે છે. આપું કાવ્ય ધણું વેગીલું, પ્રવાહી અને સુમધુર વર્ણનોથી ચિત્રાત્મક બન્યું છે. નંદી અને નાના પ્રકારની સિંધપાકૃતિઓથી શોભતા રત્નોનું વર્ણન હૃદયગમ્ય છે.

“દયારામનો તંબુર બોલેને” કવિ હૃદયમાં ઉઠતી ભિન્નિગમ એજ નામના કાવ્યમાં સરસ રીતે બ્યક્ત થઈ છે. કવિ દયારામના હૃદય વાક્યો ‘છખી રતનને દેનો, તંબુરે રણછાડનેથી ભિપડતું આ કાવ્ય, કવિના વિવશ રતન સાથેના ભાવગમ છત્રનમાં ડોકિયું કરવા નિમંત્રે છે.

આ સંગ્રહની શોભા તો એનાં જેમ કાવ્યો છે. શ્રી. ઉમાશંકરની કવિતા-રચના બમારે લોકગીતોની લય પકડે છે, ત્યારે અનુપમ રૂપ ધારણ કરે છે. એ

સાદી પદ્ધિઓમાંજ સાચું કવિતા તત્ત્વ ઝડપાઈ બ્યમ છે. સરવાળાં અદાર કાવ્યો અને છટક વેરાયેલા ખીન્ન ગીતો વાંચના આની પ્રતીતિ થશે. ધરતીને માથે પડેલી સેંથી જેવી વાટડી કે શહેરમાં ઝગમગ રૂપનો દીવો ફરકાવતી જતી સામરતી દીકરી; દક્ષિણ હિંદના કુંભરે ભાંભરતી ગાવલડીનું રમરણ કે લીમડે મૂંઝતી લયકાલોળ એવી લોએળોએ; દૈન વૈશાખના જ્યેષ્ઠ ધોમ કે અષાઢની મેવડી રાત્રી; ભરીભરી ભાદ્ર સુંદરી કે શ્રાવણના થોડું થોડું મિંજતા જતાં સરવાડાં, વર્ષાના વરણાગીઆ આગીઆ કે ઉનાળાના મધુગમભર્ષા લીમડાં, શ્રી ઉમાશંકરને ઉલ્લાસથી ભરી દે છે. ‘પરગ’ ‘શુકતારા’ અને ‘અક્ષખનો મધ-પૂરો’ ધણાં સુંદર કાવ્યો છે. હાસ્યરસનાં કાવ્યોનાં ‘જન્યનગ્રાહ’ ‘ઝબો’ અને ‘કવિ’ ગણી શકાય.

હવે આપણે શ્રી ઉમાશંકરના કાવ્યોની શૈલી અને છંદો-વિધાન વિષે વિચાર કરીશું. સામાન્ય વાચકની એવી માન્યતા હોય છે કે નવી કવિતામાં પૃથ્વી છંદોજ ઉપયોગ વધારે થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા સાચી નથી. આજના કવિઓની વાણી અક્ષરેણ કે માત્રામેળ છંદોમાં સરળતાથી વહે છે. ‘આતિથ્ય’માં સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરાંત ‘અંજની’ ‘વિષમ-હરિગીત’ ‘શુભળકો’ અને ‘લાવણી’ વપરાયા છે. બંગાળીમાંથી ‘દીર્ઘ-પથાર’ પણ આપાત કરવામાં આવ્યો છે. આમ છંદની પસંદગી છુદે હાથે કરવામાં આવી છે, ‘લોકગીતો’ નો શબ્દ અને ભજનોના હાળ ઉપર રચાયેલાં ધણાં ગીતો આ સંગ્રહમાં છે.

એમના પહેલા કાવ્ય સંગ્રહોમાં-જે યતિ-સ્વાતંત્ર્ય, શ્રુતિ-સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રાસ-રહિતસ્વ દેખાય છે. તેનું અહીં નથી. શ્રી ઉમાશંકરની શૈલીએ ‘પ્રાચીના’માંથી જુદી દિશામાં પ્રસ્થાન કંધું છે. અખાના અબ્ધવને એમની કવિતા ઉપર જખરી અસર કરી છે. પરિણામે ‘આતિથ્ય’માં અર્ધ-ભારે લગ્ની પડતી પદ્ધિઓ અને પ્રાસ મારેનો આગ્રહ દેખા દે છે. અખા જેટલા એ દુર્બોધ થતા નથી. પરંતુ ‘ગજોતી’ કે ‘નિશીથ’માં દેખા દેતી ભિન્નિગમ

સરળતા, કેટલાંક છંદ કાવ્યોમાં દેખાતી નથી લોક-
ગીતોના શબ્દમાં રચેલા કાવ્યોમાં શ્રી ઉમાશંકર નાચી
ફૂલી રહે છે. બાપા અને અમની વિલપવા દૂર થઈ
નવ છે. અને એમની નૈસર્ગિક કવિ-પ્રભા સોળે
કળાએ ખીલી જો છે.

આમ સુખખેલને ઝીલતી અને પોષતી, શ્રી
ઉમાશંકરની કવિતા આપણા સાહિત્યનું એક વેમીયું
ઝરણું છે. એનો કલરવ કલ્યાણદાયી છે. એનો પ્રવાહ
શાંત, ગંભીર છે. કાલક્રમે એનો પદ વિસ્તીર્ણ થશે
અને એ નદીનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે-“નગોત્રી” એ
હવે ગંગા બનવું ભેષ્ય છે શ્રી ઉમાશંકરે એમના કવિ
મિત્ર મુનિનાનંદન પંતને વિદેશી કહેલી કાવ્યપ્રકૃતિઓ

આપણે એમને ઉદ્દેશીને કહીશું કે, હે કવિ !

આને લબ્ય કવિહાસ માગે,
એટલું આપણું છે તમ શાગે,
ખળની વલનું યુગકર્મ,
દેશધૂવિ પ્રેરે કવિ-ધર્મ.
ધરણીનું સુકાણું તા અમી,
કરતે તે આર્દ્ર હૈયા-પ્રભી,
ઉધારી લારતનું અર્કાલ,
નર્તક દઈયનું કપાલ,
ઢરે રહ્યો આત્મ સુખમય,
કરી દો પ્રજા તમે તેને *

* બોલ હન્ડીઆ રસિઓના સૌન્દર્યથી

આતિથ્ય : લેખક, ઉમાશંકર જોશી, પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ.
કિંમત રૂ. ત્રણ, ટ. ખ. ૭ અપના.

સ્વ. મેઘાણીને

આ ભૂમિની એકતાના પ્રસંગે
સીમાકાના શુભ વિલયના આ મહારાષ્ટ્રપદે
સાહે છે એક જાંઠી દુઃખદ ક્ષતિ અહિં આપની મોજૂદીની.
આપે જાણ્યું થ ના કે મનુજમનુજની સેહરેખા હું સાધી;
સારી સોરાષ્ટ્રભૂમિ જ્વરરહિત બની સુકિતચૈતન્ય પામી
આપે તો એજ જાણ્યું નહિ જ મુલકમાં સુખિગંગા વહી રહી;
આપે સેવેલ સ્વપ્નું વરસ દિવસ માંહિ થયું સિદ્ધ દેવું.
આપે કીધેલ: ‘સ્વપ્ને પણ કદિય પરાધીનને સુખ નાહી.’
આને સ્વાધીનતામાં ડગ લારતી પળે આપ જો હોત આંહિ!
કિન્તુ સંકેત કોઈ અગમ કદિ હશે આપના એ પ્રયાણે:
જાંઠી સંવેદનાએ લરપુર દિલને ઘા પડયો હોત કેવો
જાણીને સુકિતદાતા મનુકલ્પનુ એ સંતનો અંત એવો!
કર્મે હીણાં અમે સો અઘટિત ઘટનાનાં બન્યાં મૂક સાધી;
ત્યારે જો ચાતનાના નવ બનવું પડયું લાગી, જોરે સુભાગી!

યશવંત દોશી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં મત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૮મું (ચાલુ)

‘સાંકડી શેરીમાં હંસા બહુ સામે તીર’

રો

શિશ્વી એવાન અવસ્થામાંથી બળી કેટલા વખતે? કંઈ ખબર ન હતી. બહુ કળતું ચાપ ઠાકવાની સ્થિતિ વીસરાઈ મઈ હતી. પદ્મ્યું ફરી ફાં જેવા ઉજળા સ્વચ્છ ઝોઝાક પાથરેલ પલંગ પર એને સુવાડી હતી. નાનાં એવા એરમમાં એક ખૂણમાં ફેલવાની હતી એમાં વાદળો રંગના તનમનીયાં; ને નવરંગી ચૂંદડીનાં કુતોનો ચુસ્ત કોષ્ટક મૂક્યો હતો. દિવાલ ઉપર ચરવડા જેલમાં બેઠા એકા કંતતા ગંધીજીની છબી હતી. ક્યાં હતી એ? સામેનું મારણું બ્રહ્મકોડેલું હતું. એણે ધીરે ધીરે બેઠા થવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સક્ષિત ન હતી. કોને ત્યાં હતી એ વિચારે તો નહોતી એટલે પડી રહી પદ્મ્યું ફરી ડાક ઉઘી ફરીને પાછળ બેસું - ખાટશે મારીને અડીને હતો ને ખારીમાંથી સામે હુમ્મસ ઘેરા ફંગરા દેખાતા હતા. હળવે હળવે એણે યોશીકે ખારી પર મૂક્યું—ને પછી માથું ટેકવીને બહાર બેઠા લાગી—વીશીકે હાથ નીચે ગાંધવં મોકલું કોષ્ટક સરોવર હોય તેવું નાનાકું સરોવર ફેલાયું હતું. સૂર્ય હજુ ઊઘ્યો ન હતો પણ શોખીન સહેલાણીઓ ફરવા નીકળી પડ્યા હતા. ઘેટાંના ટોળાં જેવા વાદળા સમૂહો એ સરોવરમાં નહાવા પડ્યા હોય તેમ દોટમદોટ આવતા હતા. પહાક પરનાં દૃષ્ટો બહુ બે હાથ જિંવા કરીને વિચારમાંની પ્રાર્થના કરતાં વચ્ચે વચ્ચે આનંદથી ડાલતાં હતાં. સરોવરનાં કાંઠા પર નજર કરે તો વિવિધ માળની કોઠીઓના હુમ્મટો મિનારા ને છત્રીઓ દેખાતાં હોય તેવાં દેખાતાં શાહિજી ક્યાં સુધી આં હુમ્મટો ને મિનારા નીચે પવરાયેલ સરોવર, એમાં હોડી ચાલવાનો આવતો છલ-છલ-છલ બવાબ, સામેના ફંગર પર પથરાયેલું વિસ્તૃત હુમ્મસ આ બધું બોધ રહી

સાંભળી રહી એ ક્યાં આવી હતી? આ ગાંધવં લોક તો ન હતો? હેલ્થે એ ક્યાં હતી? અચાનક વાદ ન કરી સહી, બહુ સ્મૃતિ એનો હુકમ માનવાની ના પાડતી હતી. કંટાળાને એણે નીચે બેઠા માંડ્યું. એક યુરોપીયન બાઇ એ બાળકોને લઇને સરોવરનાં કંઠિ ફરવા નીકળી હતી. હોકરાઓના ગાલ પર ગલ પડ્યા હતા. શાહિજી જે બારીમાંથી સુતાં સુતાં બેતી હતી તેની નીચે પડેલ એક બાકા પર બાવીને એ બેસી ગયાં.

હોકરાઓ વાતો કરવા માંડ્યા. બહુ બે પખીઓ ગીત ગાતાં હતાં. હોકરી પૂછતી હતી :

‘દિવસ પહેલો કે રાત ?’

હોકરો કહે ‘દિવસ’

હોકરી કહે ‘બોડી વાત-રાત, રાત પહેલાં પડે છે. પછી સૂરજ જોગે છે.’

હોકરો હસીને કહે ‘કવી મૂરખ જેવી વાત કરે છે, પહેલાં સૂરજ ઉગે છે પછી દિવસ આવે બપો બપો છે, પછી રાત પડે છે.’

હોકરી જરાક હાંધી કહે ‘રાત વિના દિવસ માથ કઈ રીતે ?’

હોકરો કહે ‘દિવસ તો પહેલાં બોધાયે.’

હોકરી કહે—‘ઉભો રહે—આત્મારે સૂરજ ઉઘ્યા છે ?’

હોકરો કહે—‘ના’

‘હવે ઉઘશે ?’

‘હા’

‘ત્યારે રાત પહેલાં ને દિવસ પછી’

સાથેની બાઇ હસી પડી, ઉપર સંવાદ સાંભળતી શાહિજીથી હસ્યા વિના ન રહેવાયું. બંને હોકરાઓ ઉપર બેસું ને ચરમાઈ ગયાં. બાઇએ બંનેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો ને કહે

“સરમાઓ નહિ. એનો બવાબ તો પડિતો પણ નથી ચોધી સહ્યા”

તાં હોઝરી કહે “જુઓ જુઓ સરજા ઉઘો”

ટોકરીઓના મથાળે સોનેરી ગસના ઝોળા સમેઘ મૂકી ગોરવભેર ઉન્નત મસ્તકે ચઢતો હતો. એજ વખતે ફરતી ટોપક ટોકરી પરના મદિંગના ધંટા વાગવા માંડ્યા. બજે કહેતા હતા: સરજા ઉઘો છે, નવો દિવસ શરૂ થાય છે. રાત અંધારભરી કાળજી ધેરી, દિશા યત્ન રાત મર્ધ છે, ખિરતર લપેટા, સામાન સંભાળો, નવું જીવન શરૂ થાય છે, પાછળ રહી ગયેલ રાત તરફ ન જુઓ, પ્રકાશ લાવતા ગીતો બાવતા, રંગો લાવતા નવા દિવસ બધી નજર રાખો”

શદિહી મૂંગી મૂંગી એ ધંટારવ સાંભળી રહી મંદ મધુર બલપ્રદં પવન સરેવર પડ્યો આવતો હતો. બજે એના મનની અનેક દિવસોની વ્યથા એ લઇ જતો હતો. યુ એ વ્યથા હતી, તેની પણ પાછી રચ્ચિતી ઊઠતી નહોતી. પણ એને માટે બજે આ ધંટારવે નવું જીવન નિર્માણ કરી મૂક્યું હતું. વ્યથાના બોઅ નીચે પિલાહને મરવાનું ન થી. વિષ્ણુના પદલાહનની જેમ એને ગોરવભેર આત્મસાત કરી આગળ ચાલવાનું છે. રાત્રિ એને સદેવ ધેરી વળી જીતી નાખે તે બજે એના વિધાવાને મંજુર નથી એણે આખો ઉધાડી ને જોયું એના બીના કથેલા માલ તરફ જોઈ પેલી આવા જેવી બાપ પૂછતી હતી.

‘આજે તમને ઠીક લાગે છે. અમે સૌ તમને શુભસ્વાસ્થ્ય પ્રાર્થના કરીએ’

‘હું માઠી છું એમ ક્યાંથી અબર પડી?’

‘સવાર સાંજ રોજ અમારી આ બેસવાની જગ્યા છે ને અવાર નવાર તમારા દિવર આ હોકરાને ફેળા આપે છે.

‘મારા દિવર?’

‘કદાચ તમારા બાપ પણ હોય—મારી તો કદપના’

શદિહીના મનજામાં અચાનક પ્રકાશ પડ્યો. પેલો કિરીટ—અમદાવાદના બેરીસ્ટરનો—યશ ચૂક્યું. એનું નિર્માણ પેલી બાપ કહેતી હતી ‘તમારા એ બાપ કે દિવર બહુ હેતાળ છે, આ બાળકો મિસનનાં છે.’

‘તમારા નથી?’

‘ના બહેન, હું તો કશી સેવિધા છું. અહીં અમારું મિશન એક અનાયાત્રમ ચલાવે છે, રેશ-માડીમાં ને બીજે ત્રીજે ધણાં અનાય હોઝરોએ ગમ્યા કરતા હોય છે. તેને અમે લઇ આરીએ છીએ ને મોટાં કરીએ છીએ.’

પણ શદિહીનું આન વાતમા નથી એ દેખાતા બાપ કહે,

‘તમારી તમિયત જલદી સારી થશે, આશુની દવા બહુ ચેતનવાળી છે.’

શદિહીએ કીમેથી કહ્યું ‘આશુ—સમજ’ ને નીચે પથરાયેલ યુગલ મુંડરીના નખ સમા સ્વચ્છ ને રમણીય સરેવર તરફ જોઈને કહે. ‘આમાં સોઠા ફૂંકી પણ મરવા હશેને—સંસાર કેવો વિચિત્ર છે, ચાલુસ ક્યાંનાં ક્યાં આવી ચડે છે.’

આજી મર્ધ હોય તેમ પાછી પથારીમાં આવી. લેંધ આવી મર્ધ.

ફરી જાગી ત્યારે એજ પથારી પાસે બેનથ બજે બેઠા હતા ને એક નસ નાનકડા ખાલામાં નરિંગીને રસ કાઢતી હતી

એક તો કિરોર હતો. ને બીજાને તો વખર કલે જોળખી સજી. એ હતો ફાસ ને ત્રીજા એ કળી સજી. એ નાની હતી ત્યારે વાડીમાં આવેલા બેરીસ્ટર.

શદિહીને આખો બનાડેલી જોષ બેરીસ્ટરના મો ઉપર ઉત્સાહ પથરાઇ ગયો. પ્રુરશી સહેજ પાસે જેઘીને કહે,

‘મહેન ઠીક છે ને? તે’ તે. અમારા થાસ લીએ ચકાવી દીધેલા. ધકીક તો યયુ લાવતાં તો લાગ્યા પણ અહીં કેસ જમડી જશે તો જવાબ શું દર્જસ?’

‘શદિહી એના સ્નેહનાં જવાબ રૂપે સહેજ દસી

‘કેમ મીસ શાપ’, આજે સાડે લાગે છે!’

‘અસાધારણ સરસ—આશુની દવા જ એવી છે.’

‘આશુની દવા કે અમુતની માનતા’

‘બેરીસ્ટર ચકાને વહેમી છે?’ નસે પૂછ્યું

‘બીક તો બેરીસ્ટરનેય લાગેને ? બીકના માર્યા બધુંય થઇ જાય’ અચ્યુતે તક દહતે કહ્યું.

પછી માનતા પ્રકરણ ચાલ્યું. અચ્યુતે આ અર્થુદગિરિ પરનાં ફેટલાં રચનાકાની માનતાઓ કરી, ફેટલે ટેકાણે જમને નમસ્કાર કર્યા, તેનો ઇતિહાસ બેરીસ્ટરે હસતાં હસતાં રજુ કર્યો. પહેલા ત્રણ દિવસ તો રાજ વસિષ્ઠાશ્રમમાં જમને આબ્યા પછી ખાવાનો નિયમ કર્યો, પણ સંભવ છે કે વસિષ્ઠ રામની સાથે વિમાનમાં ગયા હોય એટલે ભાં દાદ ન મળ્યા, પછી વળી પોતે જોને છે એ યાદ આબ્યુ એટલે વખતે પોતાના ટેવ ફક્તા હોય એમ ધારી દેલવાડામાં આદિનાથને ૩૦૦ નમસ્કાર કરીને આવવાનું નક્કી કર્યું.

રાહિણીએ ધીમેથી કહ્યું ‘૩૦૦૧’ ને આશ્ચર્યને રેતકથી પંદરેક વર્ષના એ છોકરા તરફ જોઇ રહી, છોકરા રંગે ઉજળા ન કહેવાય. આંખો બોળાને રેતક-બૂખી છે.

‘હું એકલોજ માનતા નહોતો માનતો મોટાં-કાકા પણ સહજ નામનો બપ કરતા હતા’ અચ્યુતે હાસ સામે જોઇને કહ્યું.

‘પ્રથ્વશ્રદ્ધા એાછી એટલે એ બધાં આવલાં મારીએ. સાચુ તો ભગવાન જે આપે તે હસીને લઇએ તે’

હાસ કહેતા હતા ને હાથની માળા ફરતી હતી.

રાહિણીએ પ્રસાર વતી એ માળા માગીને ફેરવેલા પ્રપત્ન કર્યો.

નીચે ફેરીઓ ખૂબ મારતો હતો.

‘બારડોલીનો જંગ જામે છે. યુજરાતની જનતાને સરદારની હાકલ’ અચ્યુત છાપું લેવા નીચે ગયો- નર્સ પણ ગઇ.

બેરીસ્ટર કહે ‘મારે કાલે અમદાવાદ જવું પડશે. ગાંધીજીનો કાગળ છે. કદાચ બારડોલી અંચે કંઇક કામ હોય.’

હાસ કહે ‘તમે જઇ આવો પછી મારે પણ

જવું પડશે. રાજ્યો પુરી થવા આવી છે’

‘રાહિણીની તળિયત સુધરતી જાય છે. એટલે એ દસ પંદર દિવસ તમે રહી શકો તો સારું’

અચ્યુત છાપું લાખો એટલે બેરીસ્ટર બહાર ગયા. રાહિણી ધીમેથી કહે.

‘હું પણ તમારી સાથે આવું’

‘શું કામ બેન? માંડ માંડ બે ચાર દિવસથી સારું દેખાય છે’

‘વાડીમાં સારું થઇ જશે.’

‘બહેન, ત્યાં શું સારું થાય ? ત્રણ દિવસ ને રાત તું બેભાન રહી એટલે અમે બધા તો ગભરાઇ ગયા. પછી આ અચ્યુતે બેરીસ્ટરને બોલાવ્યા, એ ઠાકતર સાથે આવ્યા ને ઠાકતરે કહ્યું કે તને કાંઈક ક્લિનરેશન પર તરફળ ખસેડવી પડશે, નહિતર જોખમ છે, એટલે તને અહીં લાવવાનું કહ્યું, કાંકે સાથે આવવું જોઇએ. નરસિંહ મહેતા કહે તમે અગ્રેજી બણો એટલે તમે જાઓ. તે આવ્યા અહીં રૂગનાથ-જીના મંદિરમાં પણ બેરીસ્ટર હાથના છૂટા, દિલના ય એવા મોટા’

‘પણ આપણને ને એમને શું ?’

‘એ કહે છે કે મારા દિકરાને ખ્યાવનારને મારા ધરમાં એક પાઇ હોય ત્યાં સુધી ખ્યાવું નહિ તો ધૂળ પડીને મારા ધનમાં. તે તે દિવસે ...’

‘એ તો કહે પણ આપણે બદલો લેવા થોડું જ કાંઈ કરીએ છીએ—મને વાડીમાં લઇ ચાલો, ત્યાં સારું થઇ જશે. નહિતર આપણી મેળે કયાંક જશું’

‘જોશું તને જરાક શક્તિ આવે એટલે એમ કરીશું’ હાસે જંબ વાળ્યો.

સાંજનાં સુતી સુતી સામેના કુંગરાના વેણ-વનો બેતી હતી. ત્યાં ધીમેથી સંભળાયા.

‘તમે પાછા તમારે ગામ આવ્યા જવાનો છો ?’ બોલું તો અચ્યુત હાથમ નારંગીનાં રસનો ખાલો ધરીને પૂછતો હતો.

શહિદીએ કાંઈ જવાબ આપ્યા વિના ખાલો લીધો. જાણે એની વાટ જ ભેટી હતી.

‘ તમે પાછા જશો તો હું સાથે આવીશ ’

શહિદીથી દસ્યા વિના ન રહેવાયું પણ બોલી નહિ. થયું કે જોઈ તો ખરી કે હવે શું બોલે છે.

‘ સાથે લાઇ જશોને ? ’

‘ શું કામ ? ’

‘ શું કામ કેમ ? તમારી તનિયત કોણ સાચવશે ? બાપા તો હવે છે નહિ ’

‘ તમે નહોતા ત્યારે કોણ સાચવતું ? ’

‘ ત્યારે તો તમે સાબ હતા ને ? ’

‘ શહિદી ફરી દસી. ’

‘ મને સાજી કરવાની તમને સોને આટલી બધી હેશિ શા સાર થાય છે ? ’

અચ્યુતે તરત જ જવાબ આપ્યો. ‘ બીભત્તી તો મને પુરી ખબર નથી. પણ મારું કારણ કહું. તમારા જેવું કારણ ક્યાં જોઈ નથી. કોઈનું પણ નહિ, ને તમે મોટાભાઈને બચાવ્યા છે ને ? તમને બને તેટલા ઉપયોગી થવું એ અમારી ફરજ નહિ ? બેરીસ્ટર ધંધામાં શેઠાણા છે, મોટાભાઈ એમના અબ્બા-સમાં ને આશ્રમજીવનમાં ગ્રંથાણા-હું એ એક અમારા કુટુંબમાં નવરો છું. તે એ બધાનું આજીવન સંભાળે છે. મુજબ આઠ ફરીશ ’ તે પછી જાણે વધુ પાંતું બોલાઈ ગયું હોય તેમ અદબ વાળી ગ્રંથપુષ્પ ઉભો રહ્યો. ’

‘ મારી હુજા તો વાડીએ ચાલ્યા જવાની છે. ’

‘ પણ ત્યાં તનિયત બમરો ? ’

‘ હો બમરો. મને સુધારોને શું કરવું છે ? ’

અચ્યુત કાંઈ ન બોલ્યો સત્તમ્ભ ઉભો રહ્યો, આંખ અંધારીમાંથી કારાઈ ગઈ. થોડીવાર જાણે ઉભા રહેવાનું ન હોય તેમ થોડીને બહાર નાસી ગયો. પાંખેની ઝોરડીનું બારણું બંધ થવાનો અવાજ આવ્યો.

શહિદીએ એના બોલાય તેટલા ઉંચા સાદે ડહું. ‘ અચ્યુતકાંઈ અહીં આવો ’

પણ એ સાદ કાંઈ ઝોરકા બહાર જાય તેને નહોતો.

‘ રાત્રે એ ઝોરકા ખાતી હતી ત્યાં કોઈક આવશે પગતળિયે માખણ થસવા માંડ્યું, પગ બેંચવા પ્રયત્ન કરી કહ્યું. ’

અચ્યુત કહે ‘ હું ’

‘ કાંઈ જરૂર નથી ’

અચ્યુતે કહ્યું ‘ રાજ બસ ’ હું. નસે ’ કહ્યું છે ’

અવાજ સાંભળી શહિદી જાગી. કહે, તમે રાજ કેમ માંડવા હતા ?

અચ્યુતે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

‘ કહો જોઈએ ’

અચ્યુતે તો પણ જવાબ ન વાળ્યો, ફક્ત માંખણ ભેરવી થસવા માંડ્યું.

‘ હું અહીં રહેવા તૈયાર છું પણ એક શરતે ’

‘ તમારે રહેવું પડવાનું જ છે ચાલવાની કશિત ક્યાં છે ? છતાં કહો ’

‘ અહીં તમારે જ રહેવાનું તમારા મોટાભાઈ કે બેરીસ્ટર કાંઈ નહિ ’

અચ્યુત તાળી પાડીને કહે ‘ સરસ-એ તો સહેજ છે મોટાભાઈને કવિતા વાંચવામાંથી નવરાશ નથી, ને બેરીસ્ટરને તો પળેબળેનો પાર જ નથી. એટલે એ અહીં નહિ આવે ’

શહિદી કહે ‘ પણ પાકું થવું જોઈએ. ’

‘ તાંબા ચડે, શાકજી કાઢે ’

‘ ને હું સારી ચાઈ ત્યાં સુધીની જ બંધાયી ’

‘ કણ્ઠ ’

‘ બોલું હું જ પૂછું તે વિષે સાચું જ કહેવાનું ’

‘ આતુ શા માટે બોલ્યા ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તમારી પાસે બોલું બોલું એવી તમને યંકા છે ? ’

‘ જોખખાણ વિના તો એવું જ ને ? ’

‘તમને બલે મારી ઝાળખાણ ન હોય, પણ મને તમારી છે’

‘ક્યાંથી ?’

‘ધરમાં વાંતો ચાપ ને ! આ બેરીસ્ટર છે એ આમ સાળ કાળબના છે, પણ તમારી આ સ્થિતિ બોધને સિગરેટ ચૂકી દીધી.’

‘તમારા પિતા વિષે આમ કેમ બોલો છો ?’

‘મને ટેવ પડી ગઈ છે મોટાબાઈ બંધીવાર એ માટે ટપાર છે’

‘તમારા ધરમાં કેટલાં જણ ?’

‘અમે બે ભાઈઓ, મારા બા ને બેરિસ્ટર’

બા જરાક સાળ માંડા બેવા છે’

‘બહેન એક નથી’

‘ના’

‘તમારી હું મોટી બહેન થાઉં.’

અચ્યુત મુગો રહ્યો

‘કેમ ? ન ગમે કે ?’

‘મને શું નહિ ? પણ મારે તો તમારી સાથે જ રહેવું છે’

‘તે રહેશે’

‘પણ બહેન તો સાસરે જાયને !’

શહિદી સારીવાર મુગી રહી. પછી બારે સાઠે હાથે ‘મારે એવું નથી.’

બેરિસ્ટર બીજે દિવસે ગયા. જતી વખતે શહિદી પાસે આવીને કહે

“નાસ્તિકનો મોટો સરદાર છું. ને મોઢો પાછ પછુ છું, પણ તારા ખાતર સિગરેટ ચૂકી છે. પાછો આવું ને હરતી ફરતી નહિ હોય તો આદિશ્વરને સિગરેટના કામ દબાવ દે”

શહિદીથી હસી પડાયું “હું ન સાજા થાઉં તેમાં આદિશ્વરનો શું કામ ?”

“એ જ કર્તા, બર્તા સંહર્તા છે ને તમારાથી તણખું પણ હાલતું નથી. તમારા આસ્તિકાના મત

પ્રમાણે-પણ તું સાજા થા પછી બધી ચર્ચા, પછી ગંભીર ચર્ચને જરા કડકાષ્ઠી કહે “એ અચ્યુત અહીંથી ખસવાતું નથી. કુંગરામાં રખડરા નાસી ન જતો.”

બીજે દિવસે દાસ પણ ગયા. એ કે શહિદીને અંતસ્તલમાં પ્રતીતિ ચર્ચ ચૂકી હતી કે એની નોકા કાંઈ નવા પ્રવાહમાં પેસી ચૂકી છે; પણ એ વિષે આગે વિચાર કરી શકે તેવી એની તખીયત નહોતી. દાસ-નીસ બિનિટથી વધારે વખત એકત્રી એક વિચાર કરતી તો મગજ કામ ન કરતું. એટલે આખો વખત બારી પાસે આરામખુરશી નાખીને બેસી રહેતી, બીંધનો સમય બાદ જતાં નીચે પસાર થતા મુસાફરો, સહેલાણીઓ કે નાનાં બૂલકાંની રમતો તે જોયા કરતી; સામે વનરાજીથી શોકતા પહાડો ને આનીના અંતસ્તલ સમા ચીતલ, સ્વચ્છ ને શાંત સરોવર સામે જોયા કરતી, સવારે એની બારી પાસેના બરખા પર પોપટનું ટોણું આવીને બેસતું. સાંજે પહોંચના આંખા પર બગલગિા પોતાની સભા જમાવતા, આ બધું બેઠી બેઠી જોયા કરતી. બોલવાતું કાંઈ મન ન હતું. અચ્યુત સાથે પણ એ રાત પછી બાગ્યે જ બોલી હતી. એ પણ મુગો મુગો એને જોઈતું પાણી, સુપ, રસ લાવવા મેલવાની દોડધામ કર્યા કરતો; શહિદીની તખીયત હાડે હાડે સુધરતી જતી હતી, એના ચહેરા પર નવી સુરખી બારાતી જતી હતી, તે જ એને મન મોટી બક્ષીસ હતી. અરે શહિદી જોન એનો ટેકો વધતે બેસતાં હાંકતાં, એનો બનાવેલ સુપ પીતાં-તે જ પુરતો બહોલો હતો. એટલે શહિદી મુગી મુગી બેસી રહેતી તેનું એને કુખ યતું નહોતું. શહિદી વખતસર દવા કે રસને ન લે તો જ એને કલેશ થતાં પણ બેરીસ્ટર ગયા પછી એનું કાષ્ઠવાર બન્યું નહોતું. એ જે આપતા તે એ લેતી. જાણે આભાર માનતી હોય તેમ સહેજ હસતી. એ સમજા ગઈ હતી કે અચ્યુતને માતુરનેક મળ્યો ન હતો-ને પિતાના સ્નેહ અસર આ અત્યંત સ્વમાનશીલ કિશોરને કોઈ કારણસર પડી ન હતી-કોઈ બીજો વખત હોત તો એણે આ એવા પ્રવ્રત સ્નેહાળ ને

ઔપધીય વનસ્પતિ અને વિટામીન

ઔ

પધીમાં વપરાતી જુદી જુદી વનસ્પતિમાં વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું (જેમાંથી વિટામીન 'એ' પેદા થાય છે.) પ્રમાણ કેટલું છે એ તપાસવા એક સંશોધનની શેઝના દ્વારા ધરવામાં આવી હતી. તેના પરિણામો જનરલ એન્ડ ઇન્ડિયન કેમિકલ સોસાયટીના તાત્કાલિક બેઠકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી મહત્વપૂર્ણ સારણાજ અહીંવા રજૂ કર્યો છે :

લીંબડાના પાકાં પાન લાંબા વખતથી નહીં રૂઝાતા થુમકા મટાકાવા માટે દવાઓની બનાવટમાં લગભગ અધિક વપરાય છે. આ પાકાં પાંદડામાં વિટામીન 'સી' અને કેરોટીન ખૂબ પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે એ નવાઇની વાત છે. બીજી બાજુ લીંબડાના કુમળા પાનમાં વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું પ્રમાણ જોણુ હોય છે. અકુલસાના પાંદડામાંથી કાઢેલું સરવું ઉપરસ અને ઠંડી મટાકાવા માટે અસરકારક ગણાય છે. આ પાંદડાઓમાં પણ વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું પ્રમાણ ખૂબ માલુમ પડે છે. લીલા ધાણાના પાંદડાં —કોથમરિ આપણા સામાન્ય ઉપયોગમાં આવે છે તેમાં પણ વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું પ્રમાણ ખૂબ માલુમ પડે છે. કોથમરિનો ઉપયોગ હિતજન્યો નોંધએ. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ આ વસ્તુ સહેલાઈથી વાપરી શકે અને સહેલાઈથી ઉગાડી શકે.

શ્રી. બ'સી ગાંધી, સી. દલ્લી
એફ. જયંતીલાલ દે. ઓઝા, એમ. દલ્લી
ડો. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ. દલ્લી, પીણ્ચ દો.

કાટાળા બાવળના પાંદડાં ખાવામાં વપરાતા નથી પણ પોટીશની બનાવટ અને બીજા ઔપધીય ઉપયોગોમાં વપરાય છે. તેમાં પણ વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું પ્રમાણ ખૂબ છે. થુમકા રૂઝવામાં વપરાતી વનસ્પતિઓમાં આવેલ વિટામીન 'સી' અને કેરોટીનનું પ્રમાણ હદ મટાકાવાનાં કામમાં કારણભૂત હોય નો બીજી એવી વનસ્પતિઓનું આ અંગે સંશોધન થવાની જરૂર લાગે છે.

કુદીનાના પાંદડામાં કેરોટીનનું પ્રમાણ સારુ છે પણ વિટામીન 'સી' જૂન છે.

લીંબડો, કુદીનો, કોથમરિ, બાવળ, છુરેન્ડો; અને આમણના પાંદડાંઓમાં કેરોટીન ખૂબ હોય છે. શેઝની કેરોટીન યા વિટામીન 'એ'ની આપણી જરૂરિયાત ૪૦૦૦ ઇન્ડરનેશન એકમોની છે. આટલા એકમો લગભગ પા શેર (૪૫૩ ગ્રામ ૯૧ શેર) છપરની ઝીંબે લેવાથી મળી રહે છે. બીજી વસ્તુ-ઝોની સાથે એવી રીતે પસંદગી કરવી નોંધએ કે જેથી છપરની જરૂરિયાત સહેલાઈથી પેરાકમાં આવી જાય.

નજોડા, પારિભટક, આવપન, છુરેન્ડોમાં વિટામીન 'સી'નું પ્રમાણ તળવાથી ઘટવાને બદલે વધે છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

તીરે આપેલા આંકડા જુદીજુદી વનસ્પતિઓમાં આવેલ કેરોટીન અને વિટામીન સી પ્રમાણ દર્શાવે છે.

નામ	સાંભોળ નામ	સેા ગ્રામે વિટામીન 'સી' (મીલીગ્રામમાં)	સેા ગ્રામે કેરોટીન (માઇક્રોગ્રામમાં)
૧. લીંબડો	મેહીલા અઝાડીરકટા	૫૦૦.૦	૭૫૦૦
પાકા પાંદડાં		૩૦૦.૦	૩૪૦૦-૧૨૫૦
કુમળાં પાંદડાં		૨૫૦.૦	૪૫૦૦
૨. અકુલસા (પાકાપાન)	અધટોડા વસોડા	૨૫૦.૦	૫૨૦૦
૩. કોથમરિ	કેરોટીનરૂપ સહીવય	૨૦૦.૦	૪૮૦૦
૪. બાવળના પાન	એકેશીલા એરેબીકા	૧૫૦.૦	૪૬૦૦
૫. દુર્વા ધાસ	સીનેફેર ક્રેટાઇલોન	૧૫૦.૦	૩૫૦૦
૬. નજોડ	વિટલુ નેચુડો	૪૦૫.૦	૨૪૦૦
૭. કારેલાના પાન	મેગેરોડા અરાનટીઆ	૧૬૬	૫૪૦૦
૮. કુદીનો	એન્થા સહીલા		

કોલમ્બીઅમ

ય

કોલમ્બીઅમ વિષય પરિચિતિ પેદા થાય છે. કોલમ્બીઅમ મળતી આવે એક જાત છે; તે કોલમ્બીઅમ તરીકે પડે છે, એટલે આ પરિચિતિને પહેલી વળવા શોધખોળ દ્વારા ધરવામાં આવે છે. એટલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આવી રીતે એક “નવી” ધાતુ ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવી. અમેરિકામાં તેને યુદ્ધ સંસ્થાનના કાર્યમાં અમર્યાદાન મળ્યું. અને યુદ્ધ ખતમ થઈ ગયું છે છતાં એની ઉપયોગિતામાં ઘટાડો થયો નથી.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા પર નાઇજેરિયામાંથી આ ધાતુના ખનીજ મળી આવે છે. તેના યુદ્ધ સ્વરૂપમાં આ ધાતુ કાચે જ કોઈ જોઈ શકે. કારણ કે તે અત્યંત જૂન પ્રમાણમાં ખીજ ધાતુઓની સાથે મિશ્રણ માટે વપરાય છે. આથી ખીજ ધાતુઓના ગુણમાં મોટું પરિવર્તન થાય છે, અને નવા ગુણો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ ધાતુનું નામ કોલમ્બીઅમ.

વસ્તુતઃ કોલમ્બીઅમ “નવી” ધાતુ નથી, પરંતુ તેના ઉપયોગો નવા છે. ૧૮૦૧ માં આર્થર્ હેચેટ નામના એક વિજ્ઞાનીએ કેટલાક ઝાંખા કાળા સ્ફટિકો તપાસીને અત્યંત જાણીતા હોય છે અને જાણીતા ખનીજો કરતાં તે જુદા છે, એટલે તેને એળખાવવા તેણે પોતાના દેશ અમેરિકાના માનમાં તેનું નામ કોલમ્બીઅમ પાડ્યું. કવિતામાં અમેરિકાને કોલમ્બીઅમ તરીકે સંબોધાય છે. અને તેણે સૂચના કરી કે કોલમ્બીઅમમાં રહેલી અજાત ધાતુને કોલમ્બીઅમ તરીકે ઓળખવી.

આ બધું તો જુલાઈ ગયું. ૧૮૪૬ માં હેચેટ સૂચવેલ ધાતુ જુદી પાડવામાં આવી, અને તેનું નામ “નીઓબીયમ” પાડવામાં આવ્યું. ગ્રીક પુરાણોમાં ટેન્ટાસસ નીઓબેનો પિતા છે. નીઓબીયમ અને ટેન્ટાસસ ધાતુ સાથે નીકળે છે. એટલું જ નહીં પણ દેખાવ અને ગુણમાં એક બીજાને મળતી આવે છે. આ ઉપરથી નીઓબીયમ નામ રાખવામાં આવ્યું.

હવે, લાંબા વખત સુધી આ નામ પ્રચલિત રહ્યું. પરંતુ હમણાં જુદું નામ પાડ્યું પ્રચલિત થવા લાગ્યું છે.

કોલમ્બીઅમના ખનીજ ખૂબ વિરલ છે, એટલે આ ધાતુની શોધ પછી એમ લાગતું હતું કે તેનો કોઈ ખાસ ઉપયોગ શરૂ નહીં. માત્ર એક નવાઈ તરીકે તે રહેશે.

કોલમ્બીઅમ ધાતુ પ્લેટીનમ જેવી સફેદ ધાતુ છે. તેના કેટલાક ગુણો અદ્વિતીય છે. તેનો સ્ફંદર ચળકાટ ખૂબ આકર્ષક છે. સ્વચ્છતામાં તેનો ઉપયોગ ધડિયાળાના ધરા અને ખીજ કિમ્બી ઝરેરાતની બનાવટમાં થતો, પરંતુ ગયા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન તેના કેટલાક નવીન ઉપયોગો જાણી આવ્યા છે.

એસ-ટરમાઇનના પાનાં અને કેટલાક બીજા અલ-કામેની બનાવટમાં વપરાતી, ખૂબ ગરમીમાં પણ ટકી શકે એવી મિશ્ર ધાતુઓની બનાવટમાં આ ધાતુ ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે. ખૂબ ગતિવાળા વિમાનોની બનાવટમાં તેનો ઉપયોગ અનિવાર્ય બનેલો જાય છે.

જેમ શરદી અને એવા બીજાં કોઈને દૂર રાખવા માણસને વિદ્યાર્થીનીની ગોળીઓ દાકતર આવે છે તેમ અમુક ધાતુઓની અમુક આમીઓની સાથે પ્રત્યાઘાત વધારવા કોલમ્બીઅમ તેમાં ઉમેરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, ઝાંખાની સાથે કોલમ્બીઅમ મેળવવાથી પેદા થતી મિશ્ર ધાતુ વેલ્ડીંગમાં વપરાતા ઇલેક્ટ્રોડ માટે આદર્શ રૂપ બને છે. સખત ગરમીમાં પણ આ મિશ્ર ધાતુ પોથી પાતી નથી, એટલું જ નહીં પણ તેની વિદ્યુત્પ્રવાહકતા વધે છે. કાર્યની સાથે મેળવવાથી કોલમ્બીઅમ કાર્બોઈડ બને છે. આ પદાર્થ એકદમ સખત છે. હથિયારો કાપવા માટે અને તાર ખેંચવા માટે બીજાં બનાવવા આ પદાર્થ ખૂબ ઉપયોગમાં આવશે એવી સંભવિતતા છે. ન કટાય એવી ગરબેલ (Stainless steel) ની બનાવટમાં કોલમ્બીઅમ ધાતુ ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે.

કોલાખાની વેધશાળા

મું બ્રહ્મી સુપ્રસિદ્ધ કોલાખા ઝોન્ઝેરેટરી-વેધશાળા ખાંધવા ૧૮૨૩માં કંપની સરકારના હુકમથી કોલાખામાં એક રરજી પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૬માં વેધશાળા બંધાઈને ત્યાર થઈ પરંતુ કોષ્ટકજન પદ્ધતિસર વેધશાળા અવસોડકોનો નોંધવાનું કામ ત્યાં થતું નહોતું.

આ નિષ્ક્રિયતા ૧૫-૧૬ વર્ષ સુધી આવી. ૧૮૪૧માં રીતસર નોંધો તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ થયું. આ વેધશાળાના પ્રથમ વેધશાળો મિં. કુનીન નીમાયા દત્તા, તેમને આખવામાં આવેલા યંત્રોમાં ખૂબ આમીઓ હતી એટલે એ બધાં વિલાયત પાછા મોકલવામાં આવ્યા હતા. લંડનની રાયલ સોસાયટીએ ફરેલી બહામણે અનુસાર પદ્ધતિસર અવસોડકોનો નોંધવાનું કામ ૧૮૪૧ પછી શરૂ થયું અને હવામાન, લોહ-ચુંબકતા અને સમયને લગતાં સિગ્નલો-આટલા વિષયોથી વેધશાળાએ પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. ૧૮૬૫માં મુંબઈ સરકારે વેધશાળાને લગતી સુધારણાથી એક સમિતિ નીમી. સમિતિની બહામણમાં મુખ્ય એ હતી કે આધુનિક યંત્રો મેળવવી અને બાહોરા લેખજ યોગ સામકાત-વાળો નિશામક નીમવો. આ બહામણોનો અમલ તુરંત કરવામાં આવ્યો અને એજ વર્ષમાં મિ. સી. એમ.એસ.ને નિયમક તરીકે જોડાવવામાં આવ્યા મિં. એમ.એસ.ને એક. આર. એસ. (F. R. S.) તરીકે ચૂંટવાનું મહામાન મળ્યું હતું.

૧૮૬૫-૧૮૬૪ વર્ષના ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં મિં. એમ.એસ.ની દેખરેખ નીચે વેધશાળામાંથી ઉપ-કોગી પ્રકારનો પ્રગટ થયો: પૃથ્વીની લોહ-ચુંબકતા અને હવામાન એ બંને વિષયોમાં શોધખોળ હાથ ધરવામાં આવી હતી. ૧૮૯૬માં મિં. એમ.એસ.ના અવસાન બાદ પાગરી પેઠ નિકે ડો. એન. એ. એફ. મૂમની નિમણૂક કરવામાં આવી. ૧૮૯૮ના ધરતીકંપના આચ્છા અને તેને લગતો વિશેષ અભ્યાસ કરવા બ્રિટિશ એસોસિયેશનની સમિતિના માર્ગદર્શ અનુસાર એક ધરતીકંપ-માપક યંત્ર (seismograph) વેધ-

શાળામાં જોડાવવામાં આવ્યું. વેધશાળાની હવાતિનો આ પૂર્વાર્થ.

૧૮૯૯માં વેધશાળાનું સંચાલન ટિંટી સરખરે મુંબઈ સરકાર પાસેથી પોતાના હાથમાં લીધું. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૯૦૦માં) મુંબઈમાં વીજળીકળ દાખલ કરવાનું નક્કી થયું એટલે લોહ-ચુંબકતાને લગતું કાર્ય કોલાખામાંથી કાઢી લઈ ને એવી કોઈ જગ્યાએ ખસેડવાનું નક્કી થયું કે જ્યાં વીજળીની અસર લોહ-ચુંબકતાને લગતાં સંશોધનના પરિણામો પર કોઈ અસર ન કરી શકે એટલે લોહ-ચુંબકતાના વિષયમાં શોધખોળ માટે એક નવી પ્રયોગશાળા અલોમારમાં બાંધવામાં આવી અને આ ખાતાનું બધું કાર્ય ત્યાં ૧૯૦૬માં પાંચ પાંચ લાખ જવામાં આવ્યું. આ વિષયને લગતું દેહલાં ૬૦ વર્ષ દરમિયાન કરેલ સુર કાર્ય ડો. મૂસે "કોલાખા મેગ્નેટીક રેક" એ નામના ગ્રંથમાં એકત્રિત કરી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

૧૯૩૦માં વાતાવરણીય વીજળી અને બીજાં એવા વિષયોને લગતા પ્રકો પર નિયમિત અવલોકનો શરૂ કરવામાં આવ્યા. વરસાદના વાદળો અને ખાસી ઝાડની કરતા વાદળોમાંની દિલચાસ અંગે થતાં વિદ્યુતીય ક્ષેત્રમાં પરિવર્તનો અને તેને લગતો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે. 'પૂરવો-પ્રવાહો'ને લગતી તપાસ પણ કરવામાં આવી છે. ધરતીકંપને લગતી શોધખોળનું કાર્ય પુષ્કળ વિગતારવામાં આવ્યું છે. સને ૧૯૩૭થી ટિંટી મધી વેધશાળાઓના ધરતીકંપ-માપક યંત્રોના પ્રયક્ષરણ કરેલાં અવસોડકો દર ત્રણ મહિને એક ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

કોલાખા અને અલોમારની વેધશાળાઓ ભૂ-ભૌતિક (geophysical) શોધખોળનું એક સારું કેન્દ્ર છે: પૃથ્વીની લોહ-ચુંબકતા, હવામાન જૂઝ અને વાતાવરણીય વિવિધ-આ વિષયોમાં નિયમિત અવલોકનો કરી ઉપયોગી માહિતી આ વેધશાળાઓ એકઠી કરે છે સમયની નિયમિતતા અર્થે તાગઓનું અવલોકન પણ રાખવામાં આવે છે. દિગ્માર્ધ ધરતીજાળોને સાચો ટાઈમ પૂરા પાડવાનું પણ કામ

કરવામાં આવે છે. લોક-યુગ્મકતા, હવામાન, શૂક્ર અને લગતાં માપ રાખવા માટે આધુનિક યંત્રોની પૂરેપૂરી સગવડ હોય છે. ખજોળને લગતું કાર્ય કરવા માટે પણ હાં સારી સાધન-સામગ્રી વસાવવામાં આવેલી છે. ૧૮૪૧માં ગ્રેહહેલ્સ કેટલાક ચંદ્રો દેખી નિયમિત રીતે શોધવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. આવા યંત્રોમાં હવાનું દબાણ માપવાનું યંત્ર-મેરે-મિટર અને વસ્ત્રાદ માપવાનું યંત્ર (રિઇન ગેઇજ) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ દ્રષ્ટી નોંધ લેવાયા વેધશાળા જેવી એક સ્થાનથી સરંધાની સવિસ્તર માહિતી આપી ન શકે, પણ તેની લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓને ખ્યાલ આપવા પૂરતી છે. આ વેધશાળા જેવાની તક મળે તો ચૂંટતા નાં આ વેધશાળા હજી વધારે લોકોપયોગી નીવડે એમ ધ્યાની વિરમીએ.

પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન

એક હજાર વર્ષ પૂર્વે હિંદુસ્તાન અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં સંહિત અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ અભ્યાસની પ્રગતિ કેવી હતી, તે સંબંધી પ્રમાણ્યૂત સાધનોદારા એકત્રિત કરેલી માહિતી આપતો એક પ્રાચીન ગ્રંથ હિંદના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ થોડાં વખત પહેલાં પ્રગટ કર્યો છે.

આ ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અલ-ગિઝનીએ આરબી ભાષામાં લખેલો છે. એક વલોડી તોમાં નામના તુર્કીના વિદ્વાને આ ગ્રંથનું સંપાદન કરેલું અને કેટલાંય વર્ષોની મહેનતનું આ પરિણામ છે. પ્રકાશકની શોધમાં સંપાદક મહારાજ મુરોપમાં ખૂબ ફરી વળ્યા પણ તેમાં તેઓ નાસીપાસ થયા. પણ તેમના સુંદર કાર્યની કદર કરીને હિંદના પુરાતત્ત્વખાતાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એનો અંગ્રેજી તરજૂમે હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

અલ-ગિઝની અગિયારમી સદીમાં મૃત ગયા. તેઓ ગીઝનીના સુલતાન મહમદના દરબારમાં અનેક ન્યોતિષમાંના એક હતા. એશિયા ખંડના બુદ્ધ બુદ્ધ-પ્રદેશોની યુગોળનું જ્ઞાન મેળવવાના તેમને ધણા

પ્રસંગો મળેલા. તેઓ અનેક ભાષાઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આથી તેઓ અનેક જાતિઓમાં લખી શકતા અને તેમની રીતભાતો, માન્યતાઓ અને ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાન વગેરેનું સરસ અવલોકન જ્ઞાનપૂર્વક કરતા હતા. આ બધા અવલોકનનાં પરિણામો 'અલ-કવનુન-અલ મશુદી' નામના તેમણે લખેલ ગ્રંથમાં ભેગા કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તક 'અલ-મશુદી'ના સાર રૂપ છે. હિંદની તે સમયની યુગોળ અને દેશમાં મળી આવતા ખનીજો અને બીજા વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું તેમાં વર્ણન છે.

પુસ્તક ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખેલું છે: પ્રથમ પ્રકરણમાં, પૃથ્વી સંબંધી સામાન્ય વર્ણન, અક્ષાંશ અને રેખાંશને ખાસ ધ્યાનમાં રાખી પ્રદેશોના ભૌગોલિક વિભાજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. વિશેષ સમજૂતી માટે આ બધા અહેવાલ કોઠાના રૂપમાં પણ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. બીજા પ્રકરણમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યવંશની સરખાત વગેરે વિષયો આવે છે. ગ્રહ-યુગ (Glacial age) ને લગતા સિદ્ધાંતોનું પણ આ પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. અર-ખરતાનમાં થેમેનની ટેકરીઓમાંથી મળી આવેલા પુરાવાના આધારે ગ્રહયુગ પ્રવર્તેલો એવો સિદ્ધાંત સૌ પ્રથમ અગિયારમી સદીમાં આ ગ્રંથકારે બહાર પાડેલો. ત્રીજા પ્રકરણમાં સોનું રૂપ તાંબુ ધરવાદિ ધાતુઓ અને તેનાં ખનીજો કયા પ્રદેશોમાં આવેલાં છે અને તેમાંથી ધાતુઓ કેવી રીતે કાઢવી એ સંબંધી વર્ણન આવે છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં, પહેલા વિભાગમાં વનસ્પતિઓને લગતું વિવરણ છે. જનજાતનાં છાંય, વેશ અને વસ્ત્રો તેમનાં દળ-કુદ, ઔષધિમાં તેમની ઉપયોગિતા, તેમનું પ્રાસિધ્યાન વગેરેનું વર્ણન છે. બીજા વિભાગમાં, જળચર અને બીજા પ્રાણીઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. એ પ્રાણીઓને ઓળખવા તેમની વિશેષતાઓ, તેમનાં નિવાસસ્થાનો, ઇત્યાદિ ઉપયોગી માહિતી આપેલી છે.

સર્વ વિજ્ઞાનોનું ઉત્પત્તિસ્થાન પશ્ચિમના દેશોમાં છે એવું પુરવાર કરવા મથતા ઇતિહાસકારોને આ ગ્રંથ અવશ્ય વિચારવો પડશે.

('કરંટ સાયન્સ' ની એક નોંધને આધારે)

બે નવજીવન પ્રકાશનો

(૧) સમૂળી કાન્તિ

(લે. કિશોરલાલ મશરૂવાળા; પ્રકાશન નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. અમદાવાદ મુદ્દ, રોડ રૂપિયો.)

૧. ધર્મી શ્રી સંકરરાવ દેવ સાથે દેશના સામાજિક-રાજકીય વચ્ચે પ્રશ્નો પર ત્યાંના આગેવાન કાયદરાએ કરેલી ચર્ચા દરમ્યાન પોતે રજૂ કરેલા વિચારો લખી નાખવા જતાં શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાથી લખાઈ ગયેલું આ પુસ્તક આપણા સ્વાસ્થ્ય પામેલાં છતાં તેજ વખતે પામરતા ને નીનિમ્ન અને તાળમે જઈ બેઠેલા દેશમાં કરવાની મરામતિયા નહિ પણ મૂલગામી કાન્તિનો માર્ગ બતાવે છે.

શ્રી મશરૂવાળા સાહે દષ્ટિ અને કુશાલ છુદ્ધિવાળા આપણા પ્રથમ પંડિતના સંમાન્ય વિચારક છે. વિવેક, અસંકુચિતતા, છુદ્ધિયુક્તા, મોલિકતા અને લોકસંમ્મતી દષ્ટિ એ એમની વિચારણાના કાયમી શુભોંતુ આ પુસ્તક પણ મનોહર દર્શન કરાવે છે.

એમની આ કાન્તિવિચારણા એકદેશી નથી. ધર્મ, સમાજવ્યવસ્થા, અર્થકારણ, ગત્યસાધન ને કેળવણી જેવા પ્રમુખવસ્તુઓએ એકેએક મહત્વના અંગને એ રૂપરશ્મિ વણી છે. એ પણ ભૂતાવી આપે છે કે આ બધું વિચારતી ને લખતી વેળા એમના ચિત્ત આગળ જગતમાં ને આપણા દેશમાં દેખાતું માનવી ને માનવી વચ્ચે વધતું જતું છુદ્ધિપણ એમને અકાળાવતું ખડું હતું. એમણે એ બેદ ને કલહના વિશોધનને જ આશ્રય કાન્તિનું સાધન અને સાધ્ય બને મણેજ જણાય છે તે આ કારણે. દરેક ધર્માનુયાયી પોતાના ધર્મઅંગને ઉચ્ચપ્રણીત માને તેથી ઝગડા થાય છે ને એટલે શ્રી મશરૂવાળાએ સૂચવ્યું છે કે કાંઈ ધર્મઅંગને ઉચ્ચપ્રણીત માનવો નહિ. એવી જ રીતે કાંઈ માનવીને ઉચ્ચરતો અંશ કે પેનજર માનવાની હદ પકડવામાંથી બેદ ને કલહ જન્મે છે તે એ વાત બંધ કરવાની શ્રી મશરૂવાળાએ સૂચવી છે, અનેક દેવ દેવતા, ગ્રંથ, પિત, ગુરુ આદિની ને તેમની પ્રતિમાઓ કે પ્રતીકોની ઉપાસના પણ બેદલાવ વધારનારી છે,

તો ધી. મશરૂવાળા કહે, એક સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરને જ અનન્ય નિષ્ઠાથી માનો, બીજા કશાને નહિ. વાવટા આદિની પ્રતીક પૂજા તથા ધર્મનિર પ્રવૃત્તિને ધર્મના ત્યાગ્ય અનિષ્ટો એમણે મર્યાદા છે તે પણ આ દષ્ટિથી સામાજિક કાન્તિમાં આપણા લોકોમાંથી યાતિભાવનાનો સરખર અને સમાજમાંથી યાતિધર્યા નાબૂદ કરવાની તેમજ બાધા લિપિ વેશ શિષ્ટાચાર ધંધા પ્રવર્તતી વિવિધતા ને એકતાનો રિવેક અને સંકુચિત અસ્થિતાનો ત્યાગ કરવાની એમની સૂચના પણ આ બેદવિશોધન અર્થે જ છે. કેળવણી વિશે પણ તેઓ કહે છે કે 'ધર્મની જેમ કેળવણી માણસને માણસથી જુદી પાડનારી નહીં પણ એક કરનારી હોવી જોઈએ' (પૃ. ૧૪૧) અને તેથી જ નિર્મેળ સત્યની સંપ્રાપ્તિના સંભવની અશ્વતાને મારણે, પણ તેથી વધુ તો કામો ને પ્રજ્ઞાએ પ્રેમ ને એકતા શીખવવાને બદલે તેમને છુદ્ધ પડતાં ને ઝડપ કરતાં શીખવવા જેવાં તેમજ અનિષ્ટ પરિણામેને કારણે જ, તેઓ કેળવણીમાં ઇતિહાસને અપાતા મહત્વને ધણું ઓછું કરી નાખવાની ધણીઓને કાન્તિમારક લાગે એવી સૂચના કરે છે.

એવી જ રીતે જગતમાં તેમજ હિંદમાં અત્યારે દેખાતું કાંઈપણ જનહિતેથીને વિવાદિત કરી શકે એવું માણસાદર્શના લોપનું દર્શન શ્રી. મશરૂવાળાને માણસાદર્શની એટલે ચારિત્રની પુનઃપ્રતિષ્ઠાને સમૂળી કાન્તિનું બીજું સાધ્ય દર્શાવવા પ્રેરે છે. આર્થિક કાન્તિ વિશે લખતાં શ્રી. મશરૂવાળાએ કુદરતી સામગ્રી, મનુષ્યમજા અને અનુકૂળ રાજ્યપત્ર ઉપરાંત પ્રજ્ઞના ઘાન અને ચારિત્રને યોગ્ય પરિણામ કહી એનું મદત્વ સમજાવ્યું છે. એવા ચારિત્રના પડતર માટે શિક્ષા અને દીક્ષા કરતાં અનુકૂળ વાતાવરણના સર્જન પર એમણે કાર મુક્યો છે લાંબી દૂરેથી ચોજનાઓ પ્રજ્ઞના ચારિત્ર પર શી અસર કરશે તે એવા પર એમણે કાર મુકી દેખાત તરિકે હિંદના બાયલા પાછળની દૂર દષ્ટિએ આજેના પરિણામ તરફ આમળી યાદી છે ચારિત્રના રિષર અને અસ્થિ અંગોની આથી તેમજ વિસ્તર થી ચર્ચા કરી

છે. રાજકીય ક્રાંતિમાં પણ પ્રજાના ચારિત્ર પર જ એમો બધે ભાર મૂકે છે ને લખે છે કે ‘પ્રજા પોતાના ચારિત્રથી જોડલા સુખસ્વાનંદને લાલચ હોય તેથી વધુ સુખસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે નહીં.’ જાહેર હોદ્દા ને નોકરીઓની ચર્ચા વેળા બધાં, વર્ગાટકા-વારી, ખાતાઓનાં ભારણ ખરચ ને જંગળ તથા લાંચ ફરત ધન તેની સાથે જોડાયેલા દોષો બતાવી એ પ્રશ્ન પણ જૂની પરંપરા બદલવાનો અને ચારિત્ર વૃદ્ધિનો જ એમ તેમજો છેવટે કહ્યું છે. પુસ્તકના ઉપસંહારમાં જગતની વર્તમાન અસ્વસ્થતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી, તેનાં કારણોનું ઉચિત દર્શાવતો અને આકૃતિઓ સાથે સુંદર પ્રયત્ન કરણ કરી, શ્રી મહારાજાએ સમગ્ર વિચારણાના સાર કે અર્થ જેવું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તે પણ આનું જ છે. આ રજા એમના સંદેશ : ‘તાર્કિક’ કે જે મોટામાં મોટી ક્રાંતિ કરવાની છે તે આપણે જડ જાહોજલાલી કરતાં માણસાને સૌથી વધારે મહત્વ અને જીવ માટે સૌથી વધારે આદર આપતાં શીખવાની છે. એને અભાવે કોઇપણ પ્રકારનું રાજતંત્ર કે અર્થવાદ કે ધર્મ મનુષ્યને સુખદાંતિ આપશે નહીં... આપણે એવી ક્રાંતિ કરીએ કે જેમાં પહે પહે આપણી માનવતા દેખાય અને ખીલે, અને સમગ્ર માનવજાતિને તે પંથે વાળે.’ (પૃ. ૧૬૨)

આટલું જાનમાં રાખીએ અને વધુમાં એ સમજી લઈએ કે શ્રી મહારાજાની દષ્ટિ લોકસંગ્રહ પર પૂરતો ભાર મૂકનારી છે તો એમના નિર્ણયો અને સમગ્ર વિચારણા આવા કેમ છે તે તરત સમજાઈ જશે. લોકસંગ્રહ પર ભાર મૂકવાને લીધે જ તેઓ અસ્પષ્ટતાનશીલતા જેની અશક્ય નહિ તોય સફળતા એવાં મનુષ્યપ્રાણી-ઓમાંથી કોઇ દેહનાં કોઈમાં ઇશ્વરભાવ કે પેગંબરપણું આદેશવાની મના કરે છે, જેનો ભંગ રાજ કે સંતથી માંડી મનુષ્ય કે પામર જન સુધી કોઇથી થઇ શકે નહિ એવી સમાજવાસ્થ્ય લક્ષી નિયમબંધરચનાઓ આગ્રહ રાખે છે, અને ગ્રેયાઈ મનુષ્ય સમાજધર્મની અવગણના કરે તેને અનિષ્ટ ગણે છે. ‘કેળવણીકારનું કર્તવ્ય માનવ પુરુષાર્થની દિશા અને ગતિને વારંવાર તપાસના રહી એને માર્ગ પર રાખવાનું અને અનિ-

ષ્ટોથી બચાવવાનું છે.’ (પૃ. ૧૨૮) એમ કેળવણી સંબંધમાં તેઓ કહે છે તે પણ આ દષ્ટિની પ્રેરાઇનેજ. સર્વધર્મસમભાવ જની જગત સર્વધર્મસમભાવને ‘શ્રદ્ધાળુ નારિકતા’નું વ્યક્ત વલણ ગણી એક જ ઇષ્ટ ધર્મને અનન્ય નિષ્ઠા અર્પવાની તેમજો સૂચના કરી છે એ પણ એજ કારણે.

શ્રી. મહારાજાના બધા નિર્ણયો બધાને સ્વીકાર્ય થાય એવું કદાચ નહિ બને. છેલ્લી છેલ્લેખી તે વાત જ લો. જે ભેદવિશેષન અને વિસંવાદનિવારણ એમને ઇષ્ટ છે તેને સ્વાહવાદી સર્વધર્મસમભાવ વધુ અનુકૂળ કે માણસની અનન્યભાવી સ્વધર્મનિષ્ઠા એ વિચારવા જેવું છે. ‘બીજાને ધર્મ બીજાને મુચારક, મારા મને’ એવી વૃત્તિ એમજો સાથે સૂચવી છે, છતાં સામાન્ય માણસ પોતાના ઇષ્ટ ને વારસામાં મળેલા ધર્મની એકલાક્રિયતા લીધે આગે સંકુચિત, અંતુની ને ઇતરધર્મનો નિંદક નહિ બને એની શી ખાતરી ? અને સર્વધર્મસમભાવ એ શ્રદ્ધાળુ નારિકતાની વૃત્તિ શા માટે ? બીજી તાર્કિક ભૂમિકાથી જોતાં એ સમજી જાનની ને પરમ આસ્તિકતાની દશા છે. એવી જ રીતે ઇતિહાસનું જ્ઞાન એ ભેદ વધારવામાં પરિણમે છે તેથી અનુપયોગી છે એ વાત પણ બરાબર નથી, વર્તમાનને સાચો ઓળખવા તેનાં બીજા જેમાં હોય છે તે જીવકાળને પૂરો ઓળખવો ને તે જે કંઈ શીખવે તેનો લાભ લેવો એ જરૂરી છે. ઇતિહાસ જે શીખવે છે તે એ કે એ કંઈ શીખવતો નથી એ અવજવાણી તો માનવીની હૃદયતાને લીધે જન્મી છે, ઇતિહાસની પોતાની નજાણ કે ખામીને લીધે નહિ. ધર્મે બિલા કરેલા વિદ્વાનોમાં પ્રતીકપૂર્ણની વાન કરતાં વાવટાપૂર્ણની વિરુદ્ધ જરા ભખાયું છે. તેના અધિવેદી અતિરેકથી ચતા અનર્થો બતાવાયા છે, પણ તેનાથી કેળવણી-કેટલાક શ્રેણી ને ચતા કેટલાક લાભ તરફ પણ જોડું જોડાયું. આર્થિક ક્રાંતિ માટે સેનાચાંદી જેવી વિરલ અને જીવન માટે અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી નહિ એવી વસ્તુઓને વધુ કિંમતી માનવાને બદલે જીવન જેના વિના આલો શકે જ નહિ તેવી હવા, પાણી, અજ જેવી વસ્તુઓને કિંમતી ગણવાની

એમાંનાં પુરુષાધિગાન અને મુદ્રાસ્થાને કારણે ખ્યાન ખેંચે છે. પ્રકૃતિગીતોમાં 'ચાંદ રહી જાય', 'વસંત પધારે', 'ખેતરની વાટ', 'હીંચકો', 'પૂણિ'માં અને 'તારાનાં ગાન' તથા મુદ્રાસ્થાને 'મુદ્રાસ્થા', 'શકિતનાં ગાન', 'રત્ન' અને 'પથિક' ઉપર ગણ્યામાં તે તરફને લીધે તેમજ મીઠી ગેયતાને લીધે સંમંદનાં સૌથી આગળ મુદ્રાધિ એવાં ગીતો ગણાયો. ગેયતાની કવિની ઉપાસના ગીતોના કવિનાતરવને તથા કાવ્યકલાને કવિ પાસેથી પૂરતું ખ્યાન મેળવવા દેતી નથી એમ સંમંદનાં કેટલાંક કાવ્યો આપણને કહે છે. ગેયતા ગદ્યરત્ન. ઠાંકતી પણ કેટલાંક ગીતોમાં જણાય છે. શબ્દોનું ઔચિત્ય અને કાવ્યોદ્દિષ્ટિ રહસ્ય કે ભાવ સમજવાના યત્ન કરતાં કેટલાંક કાવ્યોની નમુનાઈ વરતાઈ આવે છે. કવિએ સંમોત નેટલી ઉપાસના શુદ્ધ કવિતાની પણ કરવાની છે એટલું જ આ સ્વયે છે.

અ. મ. રા.

વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો

(લેખક : પદ્મશાન્ત રણછોડાલાલ શાહ, બી. એસ સો., એ. એમ. આઈ. ઈ. ટી. પ્રકાશક : બાંતી સાહિત્ય સંપ લિ. મુંબઈ અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

અ

જોઈ જાણમાં જણીતા વૈજ્ઞાનિકોએ લોક-ભોગ્ય વિજ્ઞાનનો સામાન્યજનતામાં પ્રચાર કરવા માટે, બધાથી સમજાય તેવી સાદી અને સરળ જાણમાં, અનેક સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે. પરંતુ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તો અવારનવાર માસિકોમાં જાણતા વિજ્ઞાન વિષયક ચોક્કસ લેખો સિવાયનું બીજું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય નહિ જેવુંજ છે. જાણથી પદ્મશાન્ત શાહ આમ જનતામાં વિજ્ઞાન માટેની અગિયારી ઉત્પન્ન કરવાના રત્ન ખેડથી ધણી વર્ષો થઈ 'કુમાર' અને અન્ય માસિકોમાં વિજ્ઞાન વિષયક લેખો લખતા રહ્યા છે અને હાલમાં પોતાના આવા ચોક્કસ લેખો માસિક-ચંદ્રી તારવીને "વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો" નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરીને, ગુજરાતી ભાષામાં લોક-ભોગ્ય વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વિકસાવવાના રત્ન કાપમાં

સુંદર ફાળો આપવા બદલ તેમને ધન્યવાદ થશે. તેમના આ પ્રથમ સંગ્રહમાં રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન, ખગોળવિજ્ઞાન અને અન્ય વિજ્ઞાન વિષયક સાદી અને સરળ જાણમાં લખાયેલા ચોક્કસ લેખો છે. અને આખું પુસ્તક પહેલેથી છેલ્લે સુધી રસથી અને આનંદ સાથે વાંચવું મને તેવું છે. આપણા રાજ્યના જીવનના ઉપયોગી વિજ્ઞાનના વર્ણનો અને ખાસ કરીને "પરજાણીઓની બીવરમાં" 'શ્વનિ મિચોની કળા' 'સૌરમ, સજીવન અને સૌંદર્યના રસાયણો' 'નેવા' વિજ્ઞાનના અપરા વિષયોનું જ્ઞાન બધાથી સમજી શકાય તેવી સાદી જાણમાં રજૂ કરવા બદલ તેમને નેટલાં અભિનંદન આપીએ નેટલાં યોગ છે. ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાન વિષયક લેખો અને પુસ્તકો લખનારને વિજ્ઞાનની પરિકલ્પના સમજાવી મોટી મુશ્કેલી નડે છે, તેના તોડ જાણ પદ્મશાન્તે પોતાના લેખોમાં નેટલાં બધે ભેજના પારિભાષિક શબ્દો ગુજરાતીમાં છે, તે વાંચીને અને જાણીતા અંગ્રેજી પારાભાષિક શબ્દોનો જ્યાં આવશ્યકતા લાગી છે ત્યાં સમજૂતી આપીને એમને એમ ઉપયોગ કરીને કાઢ્યો છે ગુજરાત-અને કાઢિયાવાડની વિજ્ઞાન અને ગ્રેમી જનતા તરફથી આ નાનકડા પુસ્તકને સુંદર આવકાર અને આદર મળશે અને લાઇ પદ્મશાન્તની માફક આપણા અન્ય ઉત્સાહી લેખકો માસિકોમાં જાણેલા પોતાના વિજ્ઞાન વિષયક લેખો પુસ્તક રૂપે જાણીને અને લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનના ખાસ પુસ્તકો લખીને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી તેને સમૃદ્ધ બનાવશે તેવી હું આશા રાખું છું. પુસ્તકનું મુદ્રણ સારું છે અને કેપાલ આપણે છે. આવકારની જોખવારી ભેટાં પુસ્તકની કિંમત મળી જ બાજનો છે. પુસ્તકમાં રહી ગયેલી અશુદ્ધિઓ શુદ્ધિપત્રક આપીને સંભાળપૂર્વક અને ચીવટથી સુધારો છે અને મને ખાતરી છે કે બીજા આવૃત્તિમાં બધીય અશુદ્ધિઓ દૂર થઈ જશે.

નિર્લેખકર અમરજી ધાણિક

એમ. એ., ડી. એસ. સી. એ. આર. આઈ.

સી., એક. એન આઈ.

આ વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો

- [૧] મેઘધિન્દુ : લેખક : ધૂમકેતુ [૨] પાતાળકૂવો : લેખક : કશિર પેટલીકર
[૩] ગગનરાજ : લેખક : અનુ. : મૂળશંકર ભટ્ટ [૪] મિસ્તર આદમ : લેખક : જયંતિ દલાલ

* ઉત્તમ પુસ્તકો આપતી ગુજરાતની આ એક અગ્રગણ્ય ગ્રંથમાળા છે. આટલા વર્ષમાં એણે જે જે પુસ્તકો આપેલાં છે તે જ એની સાક્ષી પૂરે છે. આ વર્ષે પણ એક એકથી ચડિયાતાં એવા ચાર પુસ્તકો અમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. વાંચ્યા પછી ગ્રાહકોને પણ એવી પ્રતીતિ થશે.

* માત્ર આઠ જ રૂપિયાના નાના લવાજમમાં ચાર પુસ્તકો આપવા એ આજની કાગળ, પ્રેસ અને ખીણ થીજ-વસ્તુની સખત મોંઘવારીના પ્રમાણમાં સાવ સસ્તાં આપને લાગશે, પણ અમે કેવળ અમારા ગ્રાહકોની સંખ્યા ઉપર એ સાહસ કરીએ છીએ આ યોજનાથી ચારે ચાર પુસ્તકો જે ભાઈ લવાજમ મોકલશે તેને સ્વચ્છ પોસ્ટથી ઘેર બેઠાં એપ્રીસાથે મળી જશે.

આ વર્ષના ચાર પુસ્તકોનો ટૂંકો પરિચય

- [૧] મેઘધિન્દુ : ધૂમકેતુ : કિં. ૩-૦-૦ ગ્રાહક ને સૌર્યનો કસુંબલ રંગ આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓને લાગ્યો છે. લેખકે પાતાની તેજસ્વી પ્રતિભાથી આ વાર્તાઓમાં પ્રાણ-પૂર્ણ છે. [૨] પાતાળ-કૂવો : કશિર પેટલીકર : કિં. ૩-૦-૦ બહુતા લેખક મુંદરમ્ આ પુસ્તક વિશે કહે છે : “ ઘણાં વરસ પછી મેં આવી વાર્તા રસપૂર્વક વાંચી. ઘણી કુશળતાથી, સંયમથી અને છટાથી એ લખાઈ છે. ” [૩] ગગનરાજ : અનુ. : મૂળશંકર ભટ્ટ : કિં. ૨-૦-૦ જૂલે વર્નની આ સાહસિક નવલકથા અનેક નવા પ્રદેશમાં લઈ જાય છે શરૂથી તે અંત સુધી પ્રવાહ વેગભર્યો વહ્યો જાય છે. આમદક્ષિણામૂર્તિ-આંખલાનું આ પ્રકાશન ગ્રંથાવલિના ગ્રાહકોને આપવાનું નક્કી કર્યું છે. [૪] મિસ્તર આદમ : જયંતિ દલાલ : કિં. ૧-૮-૦ બહુતા લેખક પેટ ટેન્કના એક ઐતિહાસિક પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. આ નવલકથાનો સંસ્કાર આપણને પ્રેરણા આપે તેવો છે. સમાજની મનોદશાનું વેધક ગ્યાન આમાં છે.

આ ચાર પુસ્તકો, ઘેર બેઠાં માત્ર આઠ જ રૂપિયાના જૂજ લવાજમમાં આને જ મંગાવી લેશો. આ ખલાસ થયા પછી પુસ્તકો નહિ મળે.

આશા છે કે દર વર્ષની જેમ આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહીને આપનો પૂરો સહકાર અમને આપશો.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે-અમદાવાદ ભીમરાજ બિલ્ડિંગ-કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબાઈ-૨

સુદેશ નવલના બાર આના પાદેશમાં એક રૂપિયા

જ્ઞાન પીઠ

- હમડેગ -

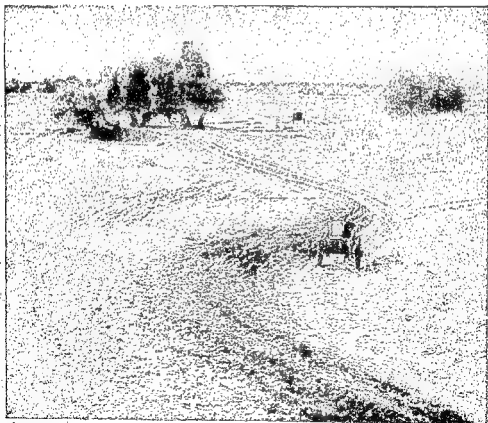
જાત અને જાતરચના

સંહિત્ય અને સંસ્કારવાંચકોએ વિશિષ્ટ સ્થાન દાખવતું આજનાં ઘરોનું એક માત્ર અગ્રણી માસિક

‘શિર્ષિ’ - વર્ષ અઢાર • ‘નવરચના’ - વર્ષ તેર • જુલાઈ ૧૯૪૮ • અંક થ્રીથો

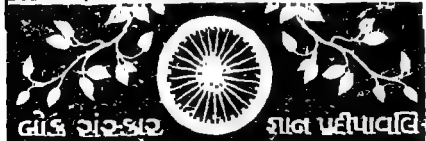
અપાઢક

ધર્મરાલ મોહનલાલ દવે

જાન પોલિ

-દમકેતુ-

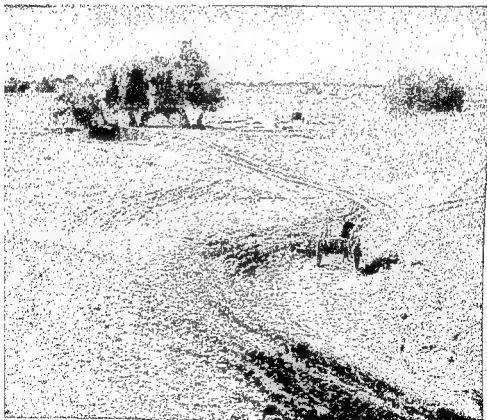

સાહિત્ય અને સંસ્કારવાચ્યુઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન દાખવતું આજનાં ઘરોનું એક માત્ર અગ્રણી માસિક

‘હાંસી’ • વર્ષ અઠાર • ‘નવરચના’ • વર્ષ તેર • જુલાઈ ૧૯૪૮ • અંક થોથો

સંપાદક

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ દવે

પાણીના ઓણારે
દિવસે નવસાત વિષદી

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાનિ' કામજુમારો છે જાણનારો એવા લીસા ડેરાડેવાપનો સર્જક
છે. એણે અમે કહેતા નથી.

એમ તો ખરી કે સાબુમાં કાપચો દૂર કરવાનો કિસ્મિયો છે એમ કાં ન કહેવું ?

- કાનિ જુમારો છે અબ્બલ ન'બરનો સાબુ.
- સફાઈનો મોનીયર.
- કામજુમારો કામજો સાચીને ખંડો બળતરા કે
કામ કરવો નથી.
- નાચુક ચિત્રકારી મુગંધવાળો એ સાબુ
ચાલતો કેટલો ?

સ્વચ્છતાની બીજી ઉંચી બનાવટોમાં શીકણાઈ, મુગંધીતેલ,
દારીના સાબુ, પોપાના સાબુ, ચોપાલજી કાપ વગરનું
વગરે વગરે છે.

કાનિ

જોવાનો સાબુ

સ્વચ્છ કે એકલ-મીસલ લીમીટેડ, ગુ'બઈ.

કાનિ

2086 17 Gujarat

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ: વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપર્ટીસ લિમિટેડ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

ગ્રોસરી વાપરવા ભલામણ કરે છે

પ્રવીણ
ગ્રાઉપ શ્રી રા

બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક દવાવાળા યાસેથી મળશે

પ્રવીણ લેબોરેટરી

ગુણાત્મક મતમ

બિના પાનાર
ભાવચાર કેમીકલ વર્કસ
વ્યાપાર (સી.વી.એલ.)

બાટલીની કિંમત

૩ ઓ સ રા.	૦-૮-૦	૪ ઓ સ રા	૨-૮-૦
૧ „ રા.	૦-૧૪-૦	૮ „ રા	૪-૮-૦
૨ „ રા.	૧-૮-૦	૧૬ „ રા.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

ધ્યાન આપો નહીં
વાવણી રોડ
નવે ૭૬૬૬

જીમરી

વાવણી રોડ
બાલક મેળવો

જીમરી લેવી માનવ
માનવ જીમરી બને
મજબુત બને છે

સારા વસ્ત્રો પહેરો
જો જાનવાર કોઈ
જીમરી દવાવાળાને

એન્ટ : કચનલાલ વાડીલાલની કું
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

અનેક રોગની એકજાવા

જીવનચારા

૩.૬ માર્ક ડેન. સ્. નં. ૩૦૨

કોલેરા, સ થાણી શરદી, બદનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અસહિત, સોળ, અજીર્ણ
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, હમ, દાંત, દાઢમાં કળતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુજલ્ય, હેરી કંખ,
ખાદાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, થા પડવો,
લોહીની કળતું, તથા અનેક જાતના દરદો માટે મળ
શેલ્વે, સ્ત્રીમર થા ખોટરની યુસાફરીમાં તાત્કા
લિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમુકય ઔષધિ.
કિંમત મોટી બાટલી રૂા ૧૫૫, વચલી બાટલી
રૂા. ૫ અને નાની બાટલી રૂા ૦.૫૦ ટ.અ. જુદું

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ
સ્ટોર : કચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

कुल अकस्मात्
रु. ५५,००,०००थी वहु

कामकाज करवा लागवगवाणा
अने शक्तिशाली ओज्ज्वा
लोभमे छ.

नेपथून अस्सुरन्स
कंपनी लिमिटेड

: छेड अफिस :

नेपथून पील्डींग, सुंभर्.

अमदावाद खांय :

पांग्रुवा, अमदावाद.

सभाज, साहित्य अने संस्कारसु भासिक

जिर्मि अने नवरथना

'जिर्मि' वर्ष १८ : 'नवरथना' वर्ष १८ : अंक दोधो

जुलाई : १९४८

कभ

१ प्रसंगावलि	धूमकेतु	५
२ रपष्टता (काव्य)	प्रवात	१०
३ छवनपंथ	धूमकेतु	११
४ वादीनो धयो	पन्नालाल पटेल	१७
५ सुकईकरशाह	अनंदवन भडेल	२१
६ न्यायाधीशानु ओक दृश्य	धूमकेतु	३१
७ भारपीठ अने अपमान	श्रीराम शर्मा	३३
८ कौमी शुलागी !	सुरेशचंद्र अकवर्ती	३६
९ श्रद्धा (काव्य)	शेखराम आशुवाला	४०
१० रसायन सारसु रचदरान-“स्वारिड्डा” पञ्चमन्त २. शाह		४१
११ क्यारे (काव्य)	कान्तीलाल ना. पाठक	५१
१२ सुरदेव अमारे आंगले	अनु० रमणीक मेघाशु	५२
१३ नव्य पंथे	ज०	५४
१४ विद्यानगरने आंगले		५५
१५ जेर तो पीयां छे नथी नथी	हरिक	६०
१६ सभनना रगतरेज		६८
१७ जिर्मि (काव्य)	सुरेश	७३
१८ आर देहा	वि. स. आडिकर	७४
१९ अंथसमीक्षा	अ. म. रा.	७६

: वार्षिक लवाजम :

देसर्मा : रु. ७-८-०

:: परदेशर्मा : रु. १०-०-०

आ २ ती साहित्य संघ लिमिटेड
भीमराज जिर्दिग : ४०५, कालवादेवी रोड : सुंभर्-२
करनाडीज युल नीजे : गोधीरस्तो : अमदावाद
आफ्रिका भाटेनु सरनामुं :

दयागल आधुंल सज, चो. भा. नं. ७६, SOROTI,
(B. E. Africa)

ધૂમકેતુનાં

હેલ્થ

નવા પુસ્તકો

મેઘખિન્દુ રૂપિયા ત્રણ
રજિ. પોષેજ સાત આના
(ખેતિકાસિક કાલ્પનિકાનો સમ્રાટ)

જ્ઞાનગોષ્ઠિ રૂપિયા એક
રજિ. પોષેજ પાંચ આના.
(પ્રૌઢશિક્ષણ માટે સરળ ગતો)

નવો, વાર્તાસંગ્રહ છપાય છે

વન છાયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ.

ક્ષીણ થઇ ગયેલાં જીવનતત્ત્વોની

નવરચના

કરવા

શાફ્ટધરનો

અષ્ટવર્ગયુક્ત

‘અવન પ્રાશ અવલેહ’

વાપરી શકિત અને સ્વાસ્થ્ય મેળવો.

શાઓકત પદ્ધતિથી બનાવનાર.

ભ્રમનગર

શાફ્ટધર લેખારેટરી લિ.

ભ્રમનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

સુખી જીવન ગાળવા માટે બચત કરો

આવી કારખી મોંઘવારીમાં નાણાંની બચત શી રીતે થઈ શકે ?

ખિનજરૂરી તેમજ વધુ પડતો ખર્ચ કમી કરી બચત થઈ શકે.

કરેલી બચત સુરક્ષિત રાખવી શી રીતે ?

બચત કરેલી રકમના

ના. હિંદ સરકારના સંપૂર્ણ આયપતવેસા સુક્ત ઠરે ટકા બચાજ આપેલા

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટ ખરીદો

૧ આ સર્ટીફિકેટ ખરીદ્યામાં સરળ છે તેમજ વટાવવામાં પૂરતી સગવડવાળાં છે.

૨ ખરીદ કર્યા તારીખથી ૩૯ મનાં દરનાં એક વર્ષ પુરૂ થયેથી અને ૩૯, ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦ ના દરનાં દોઢ વર્ષ પુરૂ થયેથી બ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહતી

પોસ્ટ ઓફીસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો

અથવા

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર તથા સ્થાનિક અધિકૃત આડતીયાને મળો.

અધિકૃત આડતીયા તરીકે નિમ્નાવા અરજી કરો:

(૧) પ્રકાશન આદ્ય, વડોદરા. - (૨) સ્થાનિક વહિવટદાર, મહાલકારી

પ્રસંગાવલિ.

[૧]

દુણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એ વખતે એક હુંગરીરાજમાં એ ચિત્રકાર રહેતા હતા. એમની વચ્ચે સ્પર્ધા હતી. બન્નેમાં ઉત્તમ કૌણ એ નક્કી થતું ન હતું. ફરેક બીજાના કરતાં પોતાની ભાતને વધારે ઉત્તમ માનતો. પોતાના વિષે કોને હીજો અભિપ્રાય હોય ?

છેવટે એ સ્પર્ધાના પડઘા દેશના રાજાને ઠાને આવ્યા.

બન્નેની વિશેષતાઓનો પણ પહિતોએ ઘટસ્ફોટ પાડ્યો.

પણ એમની વચ્ચે ન્યાય આપવો ઘણો મુશ્કેલ હતો. એ વસ્તુ જ એવી કે એમાં તો તુંડે તુંડે મતિભિન્ના.

છેવટે રાજાએ પોતાના મહાલયમાં ભિત્તિ ચિત્ર કરવા માટે બન્નેને આમંત્રણ આપ્યું.

ત્યારે એમનું કામ પૂરું થશે ત્યારે નક્કી પ્રત્યુત્તર અપાશે એમ નિર્ણય થયો.

પછી બન્ને ચિત્રકારો પોતપોતાના કામ ઉપર બેઠા. એમની જુદી જુદી બેઠકની વચ્ચે પડદો રહેતો.

એક જણાએ પોતાના ભિત્તિચિત્રની કદવના થકી અને મહિનામાં રંગ પુરીને ચિત્ર પૂરું કર્યું.

બીજાએ ભિત્તિમાં એવી આબેહુબ રચના કરી કે એ એક રંગચિત્ર જ લાગે ! પણ રંગચિત્ર ત્યાં ન હતું. રંગચિત્રનો આભાસ એણે જણા કર્યો હતો !

પહેલાં રાજાએ પહેલું ચિત્ર જોયું ને એ ખુશ થયા. ખરેખર એ અદ્ભુત હતું. એ રંગચિત્ર જોઈને હરકોઈ માણસ ડોલી ઉઠે એવી અત્યુપમ એની કલા હતી.

પછી એ બીજું ચિત્ર જોવા ગયા. ત્યાં એ એક ચિત્રમાંથી, અનેક ચિત્રનો દેખાવ આવતો જોઈને, રાજાએ કહ્યું કે ‘આ રંગચિત્ર ખરેખર વધારે સુંદર છે !’

હલાકાર, જે એમની સાથે હતો, એણે નમીને કહ્યું: 'પણ મહારાજ! એ રંગવડે કરેલું ચિત્ર જ નથી. એ તો નાની નાની રંગીન ત કતી વડે કરેલી રચના છે.'

ચિત્રકારના ઘેર્યની આ કસોટીએ સોને છક્ક કરી નાખ્યા.

'ત્યારે એ સર્વોત્તમ હલાકોશલ્યના તમે સ્વામી છો તો તમને નમન હો!'' રાજા પોતે ચિત્રકારને પ્રણામી રહ્યો સૌ દરબારીઓ પણ એની આ ઉપાસનાને નમી રહ્યા.

કોઈએ રાજાને પૂછ્યું: 'મહારાજ! પહેલું તો રંગો વડે કરાયેલું ચિત્ર હતું, જ્યારે બીજું તો રંગોનો આભાસ આપતું હતું-છતાં તમે એને કેમ વધારે ઉત્તમ ગણ્યું?'

'રાજાએ જવાબ આપ્યો: 'પહેલા ચિત્રમાં પળપળનો હલાકારનો ઉત્સાહ, આનંદ બિલો થતો ભેઈ શકતો હતો. અને તેથી એ અફ-ભુત હતું પણ બીજામાં તો પળપળનો હલાકારનો સંયમ પ્રગટ થતો ભેવાતો હતો અને તેથી એ વધારે અફભુત હતું.'

રાજાની આ ઉંડી સમજણનો ખ્યાલ આવતાં સોનાં મન વળી વધારે આનંદ પામ્યાં!

[૨]

અમુકખરના જમાનામાં એક ચિત્રકાર હતો. દસવંત એનું નામ. ભાતનો શીસ્તી.

એ નાનો હતો ત્યારથી પોતાના આપ સાથે રાજમહાલયમાં ઝાડવાને પાણી પાવા જાય. બીધ પાણી પાચ ને પોતે બિલો બિલો રાજમહાલયની સુંદરતા ભેળા કરે!

ત્યાં એણે કેટલાક ચિત્રકારોને કામ કરતા

ભેળા અને એને પણ લગની લાગી, ચાક લઈને એ પણ બેઠો લીટા કર્યા કરે!

આપ ઘણો કપડો આપે કે 'અલ્યા! કોઈક દિવસ ભે બાદશાહ સલામતને ખજર પડી કે આ જમીન તે ખગાડી છે, તો રાટલો મારો ટળી જશે!'

પણ છોકરાને લગની એવી કે જશક જમ્યા લીડી કે તરત કાંઈક લીટા દોરી કાઢે!

એક વખત આવતાં જતાં શાહી ચિત્રકારની નજરે આ લીટા પડ્યા!

એ તો ભેઈજ રહ્યા.

બધાને એમ યાચ કે આમાં શું ભેવાતું છે તે આવડા મોટા ચિતારા થઈને પોતાનો વખત વગાડે છે!

પણ એમણે તો લીટા ભેળા ને દિલ ડોલી ઉઠ્યું. પૂછ્યું: 'આ કેણુ કરે છે?'

'અરે! એ તો એક શીસ્તીનો છોકરો છે. છે એવો આળવતીશ. જ્યાં જમ્યા ભુએ ત્યાં લીટા કર્યા જ કરે છે!'

પણ શાહી ચિત્રકારે એ આળવતીશ છોકરામાં એક મહાન આત્મા ભેળો હતો. એણે છાને ખુલેથી બિલા રહીને છોકરાની તલ્લીનતા ભેઈ! થઈ રહ્યું. બીજે દિવસેથી દસવંતને શાહી ચિતારાએ પોતે શીખવવા માંડ્યું.

ધીમે ધીમે દસવંતની પીછી તો ખીલતી જ ગઈ. ખીલતી જ ગઈ. કેટલાય સહાધ્યાયી એની પાછળ રહી ગયા. એમ કરતાં કરતાં તો એ દિલ્હીનો શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર ગણાવા લાગ્યો.

ધીમે ધીમે એની કીર્તિ શહેનશાહને કાને આવી એનાં માન વધ્યાં. મરતબો વધ્યાં.

એની બોલબોલા યાવા માંડી. પણ દસવંત ચુરને બૂદ્યો ન હતો. એની ચુરભક્તિ અપાર.

હવે એવું ગન્યું કે રાજદરબારના ઊગતા સૂર્યના પુત્રરીઓએ તો દસવંત પાસે સોને તુચ્છ ગણવાનું શરૂ કર્યું.

એનો શુરુ પણ એની હાજરીમાં શહેન-શા. ને જ હાથે ઊગત વર્ગમાં ખપવા માંડ્યો.

શરૂ તો શરૂ હતા. એ બોલતા નહિ. પણ એના વૃદ્ધ ધોળા નીમાળમાં ફિલગીરીની રેખા દસવંતે દેખી લીધી. પોતાના ચુરની આવી અવહેલના એનાથી - દીઠી, બર્ષ નહિ. એવું મન ખાડું થઈ ગયું. એણે મનમાં કાંઈક નિર્ણય કરી લીધો.

—અને પછી સોને એક દિવસ વજલાત ગેવા સમાચાર મળ્યા.

દસવંત ચિતારો અદૃશ્ય થઈ ગયો !

ક્યાં ?

કોને ખબર ?

કોઈ કહે. એ કુંગરાઓમાં ચિત્ર કરવા ચાલ્યો ગયો. કોઈ કહે પોતાની યુગી આરાધના એણે ઘર આંગણે શરૂ કરી લીધી.

પણ પછી એ કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ. એના ચુરનું અદ્વિતીય સ્થાન તરત અદ્વિતીય જ થઈ રહ્યું !

[૩]

‘લી’ એનામાર્થે ડા વીન્સી’ ના પ્રખ્યાત ચિત્ર ‘લાસ્ટ સપર’ ‘હેલ્દા લોજન’ વિષે એક પ્રસંગ કહેવાય છે, એવું ગન્યું કે, આ

ચિત્ર કરવામાં ડા વીન્સીએ ઘણો વખત લીધો. એમાં જુસસ કામ્પસ્ટ પોતાના બાર શિષ્યો સાથે વધસ્તલે જતા પહેલાંનું છેલ્લું લોજન લેવા બેઠા છે એ પ્રસંગ ચિત્રિત કર્યો છે. તેમને દગો આપનાર શિષ્ય જુડાસ પણ એમાં છે. આ દગો આપનાર માણસનો કામળ, સુંવાળો પણ મહા વિશ્વાસવાદી ચહેરો, ડા વીન્સીને ક્યાંય મળતો ન હતો. અને તેથી ચિત્ર પૂરું કરવામાં વખત જતો હતો. હયુકે આ ચિત્ર કરવા આપેલું અને ધાર્મિક વાતાવરણ જમાવવામાં એને એનો ઉપયોગ હતો; પણ આંહી તો ચિત્ર પૂરું જ થતું ન હતું !

હયુકના ધાર્મિક કાર્યકર્તાએ ડા વીન્સીને કપકો પણ આપ્યો ને એક વખત હયુક સુધી વાત ગઈ.

કાર્યકર્તાને બહુ શુરૂ થતો. નોંધને ડા વીન્સીએ ‘ચાંતિથી કહ્યું’ : ‘આ ચિત્ર હું તારકાલિક પુરું તો કરી દઉં નામકાર ! પણ એક સરત છે !’

‘શી સરત છે તે બોલોને, તમારી તમામ જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવા હું તૈયાર છું !’ પાદરી કાર્યકર્તાએ ઉત્સાહમાં ઉતાવળે કહ્યું.

‘મારે જે ચહેરો નોંધે એ છીએ, જુડાસનો, તે તમે પૂરો પાડી શકો તેમ છો. બોલો કબૂલ છે ?’

પેલા પાદરીભાઈ તો એના ઠંડાગાર થઈ ગયા કે એમને વાલ્યા હોય તો લોહી ન નીકળે ! મૃત્યુ પછી સેંકડો વર્ષ સુધી મળે એવી અપકીર્તિના ઝ્યાલથી એ તો એવા મૂળ ઉઠ્યા કે બોલતા જ બંધ થઈ ગયા !

ડા વીન્સીએ એ ચિત્ર લગભગ બે વર્ષ પૂરું કર્યું હતું.

[૪]

દસિજી હિંદમાં એક ગામડાને પાદર એક નાતું સરખું મંદિર હતું. હતું તો નાતું, પણ એની નાબુક સુંદરતા જે જુએ તે ટાલી જાય, એવી અતુપમ કારીગરી એમાં કરનારાઓએ કરી હતી.

જાણે કેઈ ફેલની કળી, પોતાનું સ્વપ્ન જોતી શાંત નિદ્રામાં પડી અધ હોય! એવી કંઈ અફૂલત સુંદરતા કલાકોવિદોએ ત્યાં મૂકી હતી!

જે મંદિર કોણે ક્યું છે એ કોઈને ખબર ન હતી. એનો એક પૂજારી હતો. અને એ મંદિરના રૂપની તોલે આવે એવી એ પૂજારીને એક દીકરી હતી.

આખું ગામ એ મંદિરને પકડાયે પોતાનું, દુઃખ ભૂલીને ધેવડી શાંત અર્ચા કરવા બેસતું. ત્યાં કેંકનાં અશ્રુ લૂછતાં. કેંકને આરામ મળતો. કેટલાક નિરાશ જીવનને પુનર્જીવન બની. મંદિરેમાં કેવળ પથ્થર રહ્યાં એ જમાનો હજી આવ્યો ન હતો.

એક વખત જંઘીસખાની વિનાશક લોહીનો કોઈ જંગલી વારસ ત્યાંથી નીકળ્યો. મંદિર માત્રનો નાશ કરવાની કેવળ પશુવૃત્તિનો એના લોહીમાં ગુલુ હતો એણે આ મંદિર એણે. ઘડીભર એની કારીગરીએ એને આકર્ષ્યો પણ પછી એણે તરત મંદિરનો નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો, ગામ આખું ઠરગચું પણ એમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. આવું મંદિર હવે કોઈ કરી શકે તેમ નથી એ દલીલની આંહી કેઈ અસર ન હતી. જંગલનો કાયદો એ જેમનો કાયદો હતો એમની પાસે સિદ્ધા માગવી એ કૂસ્તાને પાનો ચડાવવા જેવું હતું.

સો નિરાશ થઈ ગયા. વૃદ્ધ પૂજારી રોઈને ઘરને થૂણે બેઠો રહ્યો.

પૂજારીની જીવાનદીકરીએ સૈન્યના સરદારની મુલાકાત ચાગી. એને વિશ્વાસ હતો કે એ સરદારને પીગળાવી શકશે.

પણ જ્યારે એ સરદારના મુલાકાત તંજુ-માંથી બહાર નીકળી, ત્યારે એના પગમાં પક્ષઘાતી એવી ધૂળરી આવી બઈ હતી એના મોં ઉપર નૂર ન હતું. આંખમાંથી તેજ ઉડી ગયું હતું કિંમત ભરેલા હાથે એણે સોને 'મંદિર જયી ગયું છે. કાલે સરદાર મૂકામ ઉઠાવી જાયો!' એટલું જ કહ્યું.

રાતના આગ્રથમાં વેદનાના આંસુ જલ જેવા તારાઓ જ્યારે ઉભરાવા મંડિયા, ત્યારે સરદારના તંજુ તરફ જવા માટે, એક જીવાન રમણી, છાને પગલે, ગામની ધૂળમાં પોતાનાં પગલાં ન પડે એની સંભાળ લેતી, ચાલી રહી હતી.

પોતાના ઘરના જોખણમાંથી પૂજારીએ એ જોયું અને એ ત્યાં જ બેસી ગયો.

ચોકોદારોએ એ જોયું, ને લાકડી ઉપર માથું નમાવી એ આંખો મીંચી ગયા. નારી મંડળે એ દીકું, અને શોકધેરા ધુરંમટમાં એમણે છાનાં આંસુ પાડ્યાં. મહાજને એ નીરખ્યું, અને દુકાનને તાળાં દઈ દીધાં.

ખીજે દિવસે સવારે તો સરદાર ચાલ્યો ગયો હતો. ગમેતેમ, મંદિર સહીસલામત રહી ગયું હતું.

આખા ગામે સાંજટાણે એનો મહોત્સવ માંડ્યો હતો.

મંદિરના પાછળના વિશાળ સરોવરમાં

જલનાકાઓ ને દીપાવલિનો શબ્દગાર થયો હતો. શરણાઈ વાગતી હતી. વનના તાલપત્રો ગાતાં હતાં. લોકોના કંઠમાં ઘેલછા આવી રહી હતી.

આકાશી પડછાયાનાં મોકિતકેને જલ-દોરીએ હીંચાળવા માંડ્યાં અને એક પછી એક જલનોકાના દીપ પ્રગટવા માંડ્યા.

પણ એ જ ક્ષણે થઈ અને સૌની દૃષ્ટિએ જલમાં હીંચાળા લેતું એક શબ નજરે પડ્યું.

‘કોણ છે ?’ ‘કોણ ?’ ‘હા !’ પ્રશ્નોથી ને આશ્ચર્યચ્છોથી આકાશ બરાઈ જવા માંડ્યું અને છેવટે એક નિશ્ચયાત્મક શબ્દ હવામાંથી ઉઠ્યો : ‘પૂબરીની પુત્રી છે !’

‘આ... હા !’ હૃદયની તીવ્ર વેદના સમેત એક આહવાર બધેથી સંભળાવા માંડ્યો.

અને ખીણ જ ક્ષણે એક પછી એક જલ-નોકાઓના દીપ શુભ થવા માંડ્યા. શરણાઈઓ મૂક બનવા માંડી. તાલપત્રમાંથી વેદનાની વાણી સંભળાવા માંડી.

માણસ માત્રનાં પગલાં ઘર તરફ પાછા ફરવા માંડ્યાં. કેવળ શોકવેરી આંખના મૂંઝાં આંધ્રુ જેવા તારાઓ માત્ર આખી રાત પ્રકાશતા રહ્યા !

દક્ષિણ હિંદના પ્રખ્યાત કેશવમંદિરના પશ્ચિમમાં આજ પણ પૂબરીની પુત્રીની આત્મ-ત્યાગની છાની વેદના બેઠી છે ! મંદિરના દર્શનથી પવિત્ર થતા પહેલાં દરેક યાત્રી પોતાના અંતરમાં જીવાન નારીની ચરણપૂલિને પહેલાં શીર્ષ ઉપર ચડાવે છે !

[૫]

નૃનામાં નાનો જણાતો પ્રસંગ ખરી રીતે ઘણું જ મૂલ્યવાન વસ્તુ પ્રગટ કરે એવું

પણ બને. કાશ્મીર કે પ્રસંગ એ તો વ્યક્તિના જીવનજોતનો એક સાચો અંશ પ્રગટાવે છે. માત્ર એ પ્રસંગનો ખરો અર્થ સમજવો ભેદ છે. સંત ક્રાન્સીસ વિશે કહેવાય છે કે એને મન દરેકે દરેક વૃક્ષ, હાથરના બાળક જેવું જણાતું. કુદરતનું સૌન્દર્ય ભેદને મુગ્ધ બનનારા કેટલાક પંડિતો. કુદરતનાં એવાં વર્ણન લખે છે કે બહે, એ કુદરતને સમજ્યા હોય. ખરી રીતે પુસ્તકમાં જે વાંચ્યું હોય તેવું એ માત્ર વધુ વિવરણ કરતા હોય છે. વૃક્ષ સાથે કે જંગલ સાથે તન્મયતા તો એ જ સેવી શકે છે જે રાતદિવસ એની દોસ્તી રાખે છે. સંત ક્રાન્સીસને કુદરતને ભેદને હાથરનાં ભૂલાં પહેલાં બાળકો સાંભરતાં ! એણે કુદરતને પોતાની મા કહીને સંભાધી નથી. એને માટે કુદરત એ કવિઓની કુદરત રહી ન હતી, એ એવા પ્રકારના કવિ હતા કે જેને કવિતા સ્ફુરતી નહિ. જે કવિતામાં જ જીવતા. એક સ્ત્રીની વાત છે. એક વખત એણે પોતાના પતિને કહ્યું : ‘સ્વામી ! મને મારું જીવન ખારું થઈ જતું લાગે છે. રાત ને દિવસ મને ચિંતા થાય છે કે મારા બાઈ મને વારંવાર કહે છે તે કયાંક સાધુ સંન્યાસી થઈ જાય નહિ. એ સાધુ સંન્યાસી થઈ જાય તો એનાં ઓઝારાં શું થાય ?’

પતિએ કહ્યું : ‘તમે કેમ બોલો છો ? તમારા બાઈને વૈરાગ્ય આવ્યો છે !’

‘અરે ! એ વારંવાર સંસારને મુઝા કહીને ધિક્કારે છે. વિરક્તિની વાતો કરે છે. સંત સાધુનો મહિમા ગાય છે.’

‘પણ એ બરાબર એ વખત જોબન લે છે ખરો ?’

‘હાવે, હોજન તો બન્ને વળત લે છે!’
‘તે પહેલાં જે યાક ને અચાણાં એને
બાવતાં હતાં તે જ લે છે કે બીજાં?’

‘અરે! એમ તો એક ચીર અધૂરી હોય
તો સોનું માથું લાંગી નાખે છે!’

‘ત્યારે હું તમને કહું. તમે સૌ મણુ ફની
તળાઈમાં નિરાંતે સૂઈ બાજો. આ તમારો
ભાઈ છે ના, એ આ જનમારામાં તો શું,
આવતા સાત જનમારામાં પણ વૈરાગ્યને પકડે
થકે એમ નથી. કેટલાકને વાતડહાપણનો
રોગ લાગુ પડે છે વાતોમાં ભુઓ તો ડાહ્યા
ડાહ્યા-ખાકી વાતમાં ઠાંઈ માલ નહિ! હુનિયામાં
જેણે જેણે સંસાર તજ્યો છે એણે એ એક
પળમાં જ તજ્યો છે. રણક્ષેત્રમાં જેમ બે
ફણમાં જ ખખર પડે કે વીર છે કે બીર છે,
એના જેવું જ આ સંસારત્યાગનું શાસ્ત્ર છે.
તજનારા એને બે પળમાં જ તણ દે છે, ખાકી

બહિર ખખર કરનારાઓએ વૈરાગ્ય અપનાવ્યો
હોય એવું કયાંય બન્યું નથી. હા, એ વેધ
કદાચ અપનાવશે. પણ તો એ એની વહુને
બોલાવવા તમને જ ઓકલશે એટલે તમતારે
નિરાંતે ઉઘાજો.’

એટલે આ પ્રમાણે પ્રસંગનું મૂલ્યાંકન
જેવું તેવું નથી. એક વાક્ય જેમ માણસને
પ્રગટ કરી દે છે તેમ એક જ પ્રસંગ માણ-
સનું સાચું આપ બતાવી દે છે

મહાત્મ કૃતિ નાની દરેક વ્યક્તિના જીવન-
પ્રસંગો, એ અધારી રાતના આકાશી તારા
જેવા છે કે જે સાર્થબૂદ્ધિ માણસને પથદર્શન
કરાવે છે.

આવું પ્રસંગોનું સાહિત્ય આપણી પાસે
કેટલું જોણું છે?*

ધૂમકેતુ

* શ્રી મુમુક્ષુ આવી એક પ્રસંગવલિ થોડા રહ્યા છે.

રુપરૂપતા

‘ત્યારે વળી આ ચીત થા? —

સોનદરની રસરેલતી આ શી બધી રસજેલના?’

... .ત્યાં વીજળી શી આવતી,

— કોટે વળગતી, દાગતી,

ચસચસ જતા રસધૂંટડા અધરોદ્ધવે એ સામટા :

‘આથી વધુ ઉત્તર તણી શું રુપરૂપતા કશી હજી?’

પ્રવાસ

ધૂમકેતુ

તે સમયની બહાઉદીન કોલેજ એક રીતે કાઠિયાવાડમાં પોતાનું અનોખું સ્થાન ધરાવતી હતી. અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ હોવા એ કોલેજ માટે એ વખતે માનની અવધિ ગણાતી. અને જુનાગઢ કોલેજમાં જેમ્સ સ્ટોટ પ્રિન્સિપાલ હતા. તે નવલકથાકાર સ્ટોટના ખાસ અધ્યાપકો પૈકી હતા. એમણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. 'આનંદો, રમતિમાળ, મળતાવડા' ને વિદ્યાર્થીપ્રિય હતા. એ વખતે અંગ્રેજ એ શીખવતા.

પણ જેને વિદ્યાર્થી 'વાતાવરણ' કહેવામાં આવે છે, એ વાતાવરણની દૃષ્ટિએ પણ બહાઉદીન કોલેજને ઉત્તમ કહી શકાય તેવી સામગ્રી એ વખતે ત્યાં હતી. કોલેજમાં ખરું આકર્ષણ ગ્રેફિસરોને હોતું નોંધ્યું.

નવાખીને બદલે એકમિનિસ્ટ્રેટર હતા, એટલે જુનાગઢનું રાજ્યતંત્ર ઉપરટપકેની કાંઈક સુવવસ્થા આણી શક્યું હતું. એ સુવવસ્થાના એક ભાગ લેખે કોલેજને પણ લાભ મળ્યો હતો. ગ્રેફિસરોનાં મન સ્થિર થયાં હતાં. અને વિદ્યાર્થી અનુરાગ કહી શકાય એવું કાંઈક વાતાવરણમાં પણ પ્રગટ્યું હતું.

એ વાતાવરણ પ્રગટાવવામાં ગ્રેફિસરોનો ફાળો તો હતો જ. પણ પેટી દરપેટી ચાલી આવતી દંત-કથાઓ ને અર્ધ સત્યકથાઓનો પણ કાંઈ જોછો ફાળો ન હતો. ગ્રેફિ. હોડીવાલા વિષે કહેવાતું કે એ પોતાના વિષય સિવાય કુનિયાની બીજી કોઈ બાબતમાં માથું મારતા જ નહીં. એ પાણી તો પીતા જ નહિ. સોડાવોટર એ જ એમનું પાણી. બધું

કરીને એમનાં પત્ની મરણ પામ્યાં હતાં. ને એક છોકરો હતો તે જ મહિને એમનું મોં જોવા પામે તો નસીબદાર ! ત્રીસ માથે એ પોતાના પુસ્તકોમાં જ તદલીન રહેતા. મોગલ જમાના ઉપર એ એક પ્રમાણસૂત્ર ઇતિહાસકથ ગણાતા. અને એમનો સિક્કાઓ વિષેનો, ખાસ કરીને પર્યાન સિક્કાઓ વિષેનો, અભ્યાસ તબજોમાં માન ચૂકવતો.

સ્વભાવની વિચિત્રતાને પરિણામે જ એ આંહો ખૂણે પડ્યા હતા. બાકી એમનું વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન ખરેખર આશ્ચર્યજનક હતું. એક વખત એમણે આઠીઅવળી વાતોએ ચઢી જતાં ઉંદર વિષે એક કલાક સુધી એવું માહિતીપૂર્ણ અને અદ્યતન શાસ્ત્રીય સંશોધનવાળું બાપણ આપ્યું હતું કે સાંભળનારાઓ હચમચ ગયા હતા !

ગ્રેફિ. હોડીવાલાની બીજી પણ રમુજ વાતો અમને ચાંદનીમાં સાંભળવા મળતી. એક વખત સ્ટોટ સાહેબ રજા ઉપર ગયેલા. ત્યારે અંગ્રેજ લેવાતું એમને ભાગે આવ્યું. 'મીસ્ટરનું' 'ચેરેકાપ્ત લેસ્ટ' ચાલતું. ગ્રેફિ. હોડીવાલાની એક વિચિત્રતા હતી કે એ ભાગ્યે જ સીધું ચાલતા. એ એક ટેકાણેથી ચાલવાનું શરૂ કરે, પછી ખૂણા પાડતા પાડતા જ ચાલે ! દરમ્યાન એમનું મોં ધડીક હસે, ધડીક બાપણ કરે, ધડીક વાતો, કરે ધડીક આત્મચત કરે. અને આ બધું જ સ્વાભાવિક. એનું ચાલે તો એ પુસ્તકો સિવાય બીજા કોઈની જોડે મોલે જ નહિ. આટલા બધા વિદ્યાભ્યાસને એમને એક કિલ્લિ આપેલી. બીજાને માટે જે પુસ્તકમાં રહેતું, એ એમને માટે જાણ ઉપર રહેતું !

તે દિવસે એ કલાસમાં આવ્યા અને બુલકલો સ્વભાવ એટલે પુસ્તક તો ઘેર જુલો ગયેલા. વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ વખતે હજી કવિતા વંચાવતો શાળા પ્રોફેસરો રાખતા. એ પ્રમાણે મીટલન શરૂ થયો. વિદ્યાર્થી વાંચવા માંડ્યા. પ્રોફે. હોડોવાલા પુસ્તક વિના કેવળ ચાહતર ઉપરથી, લોટીઓ ઉપર લોટીઓ, એમના રૂપેરી ઝીણા કાંઈક તીવ્ર લાગે તેવા સ્વરે પણ ઉચ્ચાર શુદ્ધિ ને આપશુદ્ધિમાં અનન્ય મહાપ્રતેવી સુદરતાએ, આપવા માંડ્યા, ને આખો વર્ગ તેો ચિત્તવર રિશર થઈ ગયો.

આવા અમાધ તથાસથી શાનના પ્રભાવે એમનો વર્ગ આસવો હોય ત્યારે ચીં કે ચું કે એ કાંઈ કહેવાં કાંઈ થાય જ નહિ. એમનો કલાસ એટલે એમનો કલાસ.

એ આવે, એ'ય સાથે જુએ કે ન જુએ, ચોપડી ઉપાડે ન ઉપાડે, અને શરૂ કરે. તે છેક ધંદડી વાગે ત્યાં સુધી એમના વિષયની આકર્ષિતા એમની પાસે ખળભો. એક પછી એક રાત મૂઝા જમ ને આમળ વધતા જાય. વિદ્યાભાસજ વિવેનો આજનો આપણો અમાસ ધણો પરિવર્તન પામ્યો છે, છતાં વિદ્યા વિવેનો એકતાનતા એ પણ આરિતો જ એક શુધ્ધ છે એ વસ્તુ તો કો સ્વીકારી શકે તેવી છે. એ એકતાનતા આપણામાંથી આજે સરી જતી લાગે છે. પણ એ વારસો બોધ નાખવા જોવો નથી. મમ, ઉલ્લેખ, હસ્તાક્રોશ્વલ સૌરુ' શામે વિદ્યા-મંદિરમાં ચોગ્ય રચાન હોય; પણ વિદ્યા પ્રત્યેની કેવળ વિદ્યાની આતર પ્રીતિ, એ વાતાવરણ પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે છવતું રહે, એમ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિય ચેતના અમૃત રહેવાની શક્યતા છે એ જૂથવા જેવું નથી. કદાચ અસામાન્ય ભક્તિએના આજ-મન મારે એ અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રોફે. હોડોવાલાની કોથી રચુલ વાત એક મીઠી જ છે. રહેનારે અને એ કહી હતી. એ એક વખત કલકત્તામાં કાપજ કરવા ગયા. બંગાળમાં 'વ' 'અ' નો ભેદ તો છે નહિ. એટલે આપણકતાં દરેક

'હોડોવાલા'નું નામ સંભળીને પ્રેક્ષકો તો ચિત્તર ભરાઈ ગયા. કોઈ નાજુક રમણીને બદલે બ્યારે પોતાની ઉગાડેથી ઝીણી છટીને પોતાના નિયમ પ્રમાણે એક હાથે રચાવતા પ્રોફે. હોડોવાલાને ખંચ ઉપર નોવા ત્યારે પ્રેક્ષકો તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ! આ હોડોવાલા !

હોડોવાલા કેમના એમાં સમાય તેવા પણ ન હતા. આ એમના સ્વતંત્ર અવાસે એમને એક એ વખત ઠીક ઉચ્ચા અમલદારો સાથે કાટકાવેલા પણ ખરા. પણ ખરેખરી બાહ્યબુદ્ધિને વરેલા એટલે એ વાતની એમને કાંઈ જ અસર નહિ. એક વખત યુનિવર્સિટીનું કમિશન બહાઉદ્દીન કોલેજ તપાસવા આવેલું. કમિશન, ઉપરના માર્ગ ઉપર ફરતું હશે ત્યાં, જુલે તુકે કમ્પાઉન્ડના મધેમાંએ, એમની આ પરિજ કાજરીનું ખાન ન રહ્યું તેથી, કે પછી એમની કાજરીના મનમાં, પણ એમાં વિષાધકારની વાતમાં આવે છે એમ, 'ના હું તો ચાઈલા' એમ માવાનું મન થઈ આવ્યું ! અને પછી એ તો મધેમાંના ચર ને બહા-ઉદ્દીન કોલેજનો પુરમટ !

કમિશનમાં કોઈ ડીબજી દરી એને મનકરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કોઈ ને નહિ ને પ્રોફે. હોડોવાલાને કહ્યું : 'એમાં તમારે ત્યાં તો કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં મધેમાં જૂકે છે !'

'એટલું શાક' છે સાહેબ !' હોડોવાલાએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : 'મીઠા કેટલોક બગાડે તો, કોલેજની અંદર જૂકે છે !

ત્યારે એ વખતની કોલેજમાં પ્રોફે. હોડોવાલાની કાજરી એ એક અસંત સુચક વસ્તુ બની રહેતી. વિદ્યાભાસજ કહ્યા હોય એનું એ છવતું ઉદાહરણ હતું.

એવા જ બીજા પ્રોફેસર, વિદ્યાભાસજ કરતાં પોતાની અનોખી સૈદ્ધાંતી આકર્ષક થઈ પડેલા, તે મહાદેવ મહાર જોયો. મહારાષ્ટ્રીય નવલકથાકાર વામન મહાર જોશીના એ લાણ. એ કાલિદાસ શાખનતા ત્યારે આપણે કલિદાસનું નાટક શીખીએ છીએ એમ ન લાગે; કલિદાસના જાણે જમાનામાં આપણે ચાલી

રહ્યા છીએ એમ લાગે. એમની શૈલીમાં પાંડિત્યનો સંભાર એણામાં એછો. પણ વિષયને રજુ કરવાની એમની રીતિ, એમાં તન્મય ચર્ચા જવાની એમની શક્તિ, અને હંડી તરવટ ચર્ચા એ ખાસ આકર્ષણ જમાવતાં. અને તે એટલે સુધી કે કેટલાકને માટે તો એ શીખવનાર પ્રોફેસર ન રહેતાં, લગભગ જીવન ધડનાર પ્રેરકબળ રૂપ બની ગયા હતા. તે છતાં પ્રોફે. જોશી પ્રત્યે બહુ માનથી ન જોનારો પણ એક વર્ગ હતો. પરીક્ષાનાં ફિઝિયોલોજી એ અદ્ભુત મણાતા. વળી એ પોતે ભાગ્યે જ પરીક્ષક નીમાતા. પરીક્ષા માટે 'નોટ્સ' આપતા જ નહિ. એટલે જેમને ઝટ પરીક્ષા પસાર કરી પટોપટ નોકરી લઇ લેવા માટેની ધરકેળવણી થતી હતી, ને પોતાનામાં સાહિત્યમીતિ જેવો કાંઈ જ અંશ ન હતો, એ તમામને પ્રોફે. જોશી પ્રત્યે ખાસ માન ન હતું.

પ્રોફેસર પેન્ડે પણ હોડોવાલાની પેઠે અનેક હતકથાઓના પ્રેરક હતા. એ પ્રોફે. હતા ગણિતના. પણ એમની પાસે સંસ્કૃતની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રીઓ પણ આવે. એ શીઝીકસના પણ ખ્યાલ હતા. તે પહેલાં તો એ સંસ્કૃત પણ લેતા. એના જેવો કંઠા મગજનો કાંઈ જ આદમી નહિ હોય. શીઝીકસી એમનો ખાસ વિષય હતો. એમણે જીવાનીમાં જે રંગ જોયા હતા એની પાસે તમામ ગઝલોનો રંગ શીઝીકસી પડી જતો. એ વખતે એમની પાસેથી નીકળનારો ઘેર પહેલ્યા પછી પણ બે કલાક સુધી એમણે વાપ-રેલા અતરની મોઢિનીમાંથી ધૂટી શકતો નહિ.

એમને ચાલતાં ન આવતું. એ દાદના પીપની પેઠે દબે જતા. રસ્તે સીધું ચાલવામાં એમને મહેનત કરવી પડતી. એના કરતાં એ આડા અવળા ત્રાસા, કરડા, ભૂમિતિની આકૃતિની જેમ જ જતા. એમના મોં ઉપર હમેશાં એક નિખાલસ આળકનું સ્મિત ફરકતું રહેતું. પ્રોફે. પેન્ડેએના જેવું સ્મિત મેં આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસના ચહેરા ઉપર જોયું નથી. એ એક ઝનોખી જ નિર્દોષ, - વિનોદી પ્રેમાળ વસ્તુ હતી. એની શીઝીકસી કેટલી ગઢન હતી

અને જીવંત હતી એના એક પ્રસંગ વાદ આવે છે. એને બે ધ્રુવ હતા. બન્ને સુંદર તંદુરસ્ત તેજસ્વી શક્તિ-શાળી. મોટાને ગણિતનો નૈસર્ગિક વારસો મળ્યો હતો. બ.ર. તેર વર્સે એ ઇન્ટરના અધરા કોયડા ઉઠેલી હોતો. એના પિતાની આસાનો એ મહાન સ્તંભ હોતો. મા તો એની મૃત્યુ પામી હતી. પણ ન્યારે જુઓ ત્યારે પિતાના સ્થળ શરીરની આસપાસ બન્ને કિશોરો વિંટળાઈને બેઠા જ હોય, ને અધરા કોયડાને, સાદી શૈલીમાં પ્રેમ ભરેલા સ્મિત સાથે ઉઠેલા, પ્રોફે. સૂતા હોય! ધડીભર એમ લાગે કે ના, આંહી! વિદ્યાભ્યાસ જેવું કંઈક છે. આ પ્રોફે. પેન્ડેએના મોટા છોકરો ધણું કરીને ભાઉલાહેય, ઇન્ડિયન-જામાં મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારે એ છોકરાને બહુકે શીખડારનાર વીરપુર કુમાર જોરાવરસિંહજી એના મૃત્યુનો ખરખરો કરવા ઘેર ગયેલા. પ્રોફેસર પોતાના એ જ શાંત, મધુર સ્મિત સાથે આટલો જ ઉતર આવ્યો: 'હવે આ બીજાને તુમે શીખવાડો.' આ એમની તરવટ સાતિ!

પ્રોફે. પેન્ડેએની પણ વિદ્યાસાધના કેટલી જળ્યાર હતી એવું એક અર્ધસત્ય ઉદાહરણ અમને 'પર'પરાથી પ્રાપ્ત થયું છે. એક વખત કોઈ 'સીનીયર રેન્જર' આવેલા એમણે પ્રિન્સીપાલ સ્ટાફને રમત રમતમાં કહ્યું કે અમુક પેપરનો આ દાખલો ત્રણ રીતે થઈ શકે. સ્ટાફ રમુજ માણસ હતો. ત્યાં પ્રોફે. પેન્ડેએ બેઠા હતા, એની પાસે એ પેપર એ લઈ ગયા. ને કહ્યું કે આ દાખલો તો ત્રણ રીતે કરી શકવાની ભાઈ વાત કરે છે.

પેન્ડેએ એ પેપર લાગમાં લીધો. થોડીવાર એમાં બેસ્યું. અને પછી શાંતિથી કહ્યું: 'But I can solve it in eleven ways' આ પ્રોફે. પેન્ડે!

પ્રોફે. મહેતા, પ્રોફે. ઘૂર્ગે ને પ્રોફે. સવધાના પોતપોતાના વિષય પૂરતા એવા જ નિષ્ણાત, મણાતા. ટૂંકમાં એ વખતના જીનાગઢમાં વિદ્યાર્થી વાતાવરણ હતું. અને કેટલેક અંશે સ્વતંત્રતાનો ધૂનવું પણ વાતાવરણ હતું. સિંધી વિદ્યાર્થીઓને વધારે સમયતા

આપવાનું ચાલુ હતું; પણ હળુહળુનો ઠોમરાઈ પ્રવેશ પામ્યો ન હતો.

એ જમાનામાં બારમી ડીસેમ્બરે, સહેનચાલી જન્મદિવસના મહોત્સવ પ્રસંગે, પાંચ સાત મુમાખી અંગ્રેજ અમલદારોની વચ્ચે ઉભા રહીને, નિર્ભયતાથી એમ બોલવું કે 'Loyalty is too tender a feeling to be expressed in this way' એ રાજદ્રોહ સમાન જ ગણાતું. પણ ત્રીજે. ભેશીએ એ વાક્ય ઉચ્ચારીને સોને ધડીબર સ્તબ્ધ કરી મૂક્યા. મહા ખંધો ને મુમાખીવાળો રેન્ડલ બોલ્યા વિના જ જરાક ત્રંસી આંખે ને ઉંચી ડોકે, અને અભિમાન ભરેલે મહેર પેતાની આ વાક્ય પ્રત્યે નાખુશી દર્શાવતો ઉઘો નીચો પણ થઈ ગયેલો. મણું કરીને રોટિ કાંઈક વિવરણ પાણી નાખીને એની મરખી પછી હણી લીધી હતી.

આ પ્રમાણે પ્રિવિયસનું વર્ષ ચરૂ થયું. મારી પાસે ડોક્ટર નરસેરામની આપેલી બે ચીઠ્ઠી હતી. એક ત્રીજે. ભેશી ઉપરની હતી. ખીછ ત્રીજે. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ઉપરની હતી.

ખાંભી જે કાંઈ ટપુશન મળે તો પણ એ લેવાનું શક્ય ન હતું. પ્રિવિયસમાં એ વખતે ગણિત હતું. ગણિતને ને મારે બારમો અંકમા રહ્યો છે. એટલે તમામ વખત એના જોવા ઉઠેલમાં જ આંધ્રો જતો. રોકસરથીયે માટે પ્રમત્ત કર્યો, પણ પતો લાગે તેમ લાગ્યું નહિ.

એટલે આ દ્રોશીય ઉપર ધણી મોટી આધાર હતો. ત્રીજે. ભેશીએ કાણુ જાણે કેમ, મને પહેલેથી જ સત્કાર આપ્યો ને આખી માટી અપાવવાનું વચન આપ્યું. પણ ત્રીજે. ભટ્ટ સાહેબ, કાણુ જાણે શું રહ્યું હતું મહેલો બરાબર બાર એક વાગે બાર તરફ એટલે કે પછી mood માં નહિ હોય, પણ એમણે કાંઈ કાણું આપ્યું નહિ. નહિતર વિદ્યાર્થીઓને એમની પણ ઠીક હુંક મળતી હતી.

પણ મેં એક વસ્તુ જોઈ છે. મારો જે કાંઈ

મોટામા મોટા દુશ્મન હોય તો એ મારો સ્વભાવ. આ બાળુ ગીરનાગનો કુંગર દેખાતો હોય, જન્મની ઘેરી લીલો છાયા ચારે તરફ પોતાનું આકર્ષણ જમાવતી કાલેજ હોરટેશને વિંટાયેલી હોય, થોડે દૂર નાના કાળા પથ્થરાઓમાં ઘસેને કળરાના ચોખ્ખાં પાણી વહેતાં હોય, દૂરદૂર પરીવાતનાં જલસરેવર માનસનગરે પડતાં હોય, અને એ વખતે પ્રિવિયસના પેલા દાખલા ગણવાનું માથા ઉપર ભટકતું હોય—પાણુસ જેમ બળવો કરીને લાગે તેમ ધણીવખત તો હું ચોપડીએ ફેંકીને ભાગી જ જતો. જન્મલ તરફ ત્યાં ઠીક પડે ત્યાં જે ચાર માર્દલ અંદરના ભાગમાં જાડને કાંઈ રમણીય એકાદ સ્થાનમાં ખેસી જતો એવી રીતે કાંઈ પણ હેતુ વિના કુદરતને જોમા જ કરવી, જોમા જ કરવી, ન એનાથી તૃપ્તિ પામવી, ન એના વિષે કાંઈ કવિના લખવી, ન એનો અભ્યાસ કરવો, પણ કેવળ દૃષ્ટિનો આનંદ લીધા કરવો, એ મારા સ્વભાવનું એક નિયમક તત્ત્વ હોય એમ મને લાગે છે। બહાડિલીન કાલેજમાં મને જો કાંઈ મોટામાં મોટા સ્વેચ્છાનંદ મળ્યો હોય તો આ. 'રબકજી' માં એક સ્કુરણ છે :

'કાંઈ પેસા મારે જીવે છે, કાંઈ નામ માટે જીવે છે, કાંઈ મદરવાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા જીવે છે. નીલાંબ મુમરાઓમાં હેતુ વિના રમણવા માટે તો કેવળ હું એકલો જ છું' છું' એ અનુભવના પડમારૂપે લખેલું બધામ છે।

એમાં જે લીલાંબમ ટેકરાઓનો ઉલ્લેખ છે, એવા વિશાળ, નાખી નજર પડે એ ત્યાં સુધી ફેલાયેલાં, લીલાંબમ મેદાનો એ ઉતાકામક—નીલગિરિનાં મેદાનો છે. લીલાંબમ ને વચ્ચે, વચ્ચે હરિપાળી કુંજોથી ચોક્કસ, ઉંચા નીચા ટેકરાઓ ઉપર ઘસેને દૃષ્ટિ પડે એ ત્યાં સુધી આસ્થા જતાં એવાં સુંદર મેદાનો લાગે જ બીજે જોવા મળે. મદુરાની નારીશોભામાં એની સારી ઉજર લીલી મોટા પડાની કોર ને વચ્ચેની લાલ ભોં, અથવા એથી વિરુદ્ધની રચના, એ ત્યાંની આ નેચર્જિક શોભાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, મહેસુર

એંગલોરની લાલસિંદુરગી ભોં ને આ નીલાં હરિ-
માળાં મેદાનો-એ જન્મેનો સુભાગ ચેત્ત કલાકારે નિત્ય-
વ્યવહાર વસ્તુમાં વણીને જન્મશૂંભની સુંદરતાને એક
પ્રકારની અંજલિ આપી છે. કલાતી વિશ્વમાન્યતા
છતાં, દરેક પ્રકારની કલામાં પોતાના દેહનો પરિગ્રહ
મહેકવો જોઈએ એ આવી રીતે.

પણ દોરેજ કાંઈ દરેકનો કવિતા માટે જીવી શકે
નહિ. એણે તો એમાં નિયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકોમાં જે આપ્યું
હોય તે ચલાવવું જ જોઈએ? એટલે પ્રેરે. પેન્ડરે
પાટિયા ઉપર દાખલા ઉપર દાખલા કર્યે જતા
હોય ને મારા જેવા અરસિયા થોડા જિવજા ગીરનાર
ઉપર નજર મારીને બોડા હોય! આનું પરિણામ જે
જોઈએ એ જ આપ્યું.

પ્રિવિયસમાં છ માસિકમાં જ ગણિતમાં ધ્યાન-
નમઃ થઈ ગયું. એને પરિણામે મહામહેનતે મેળવેલી
પેલી ક્રીડાપ પણ મર્યાદા. બીજી ટર્મમાં પહેલેથી જ
ધ્યાન રાખીને મંડાયો. પણ એ આકુરતીભાર ક્યારેક
પાછો એવો ઉપલેખો મારી દેતો કે એક જે દિવસ
નહિ પણ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી હું ગપોરેથી નીકળી
પડું તે ઉકે મોડી સાંજે કોઈ ને કોઈ જમણેલીએથી
પાછો ફરતો નજર ચડે!

એ વખતે ઉપરકોટ, અડીકરી ને નવધણ કુલો,
રાખેશ્વર રાણકના મહેલ, ગીરનારનો કુંગર, સોનરેખ
નંદીના પટ, કાગવાનાં પાણી, દત્તાત્રેયો કુંગર એ
બધાં રખડવા માટેનાં ચાલક બની ગયેલાં. ત્યાં ચલા
વિના ચાલે જ નહિ.

બીજી ટર્મમાં મહેનત તો કચકચાવીને મારી હતી.
એ મહેનત છેવટે ફળી પણ ખરી. અમારી 'રૂમ' માં
અમે જે વચ્ચ ચાર જણા બેગા થઈને મંડાયતાં
દાખલા ગણવાં, એમાં મારી ગણના હોંસિયાતરમાં ચલા
માંડી. અધરા અધરા કોણડા હું હાલવા સક્તિમાન
પણ થયો. ખાસ યત્ન એ ચાર માટે સહેલું ગણાવા
માંડ્યું. પરીક્ષા આવી. એક પછી એક દિવસ જતા ગયા
તેમ વિજયપંથનું નિર્માણ ચતુર્થ ગયું. છેલ્લો દિવસ,
ધણું કરીને ગપોરે, એલજીઆનો પેપર હતો. અમે

સૌએ બહાર ભેગા રહીને એક પછી એક વાતો ફરી
ફરીને યાદ કરી લીધી. પરીક્ષાનો લંડ થયો. અંદર
ગયા. કેટલીક વસ્તુઓ તો અમે હમણાં બહાર જ
કરી ગયા હતા તે આવી હતી, અને એ પાછી મેં
જ કરી હતી, એટલે પેપર ભેતાં જ અમને સૌને
આનંદ આનંદ થઈ ગયો. મારા ભાઈઓ, મારા મિત્રો,
એમને તો ખાતરી થઈ ગઈ કે ભેશી વ્યાજ ફાળ્યો
છે. એણે હમણાં આપણને બતાવી હતી એ જ બધી
ફૂંચીઓ આવી ગઈ છે!

પણ કુદરતનો વિચાર જૂદો જ લાગ્યો. પૂરપૂરી
તાવણી વિના, કેવળ જેને લાગ્યેરેખા કહે છે એ
રખા ઉપર મારો પંથ, મેં ક્યારેય સીધી રીતે આગળ
વધતો જોયો નથી. આજનો પેપર લાગ્યેરેખર હતો.

એક નાની સરખી બૂલ અકસ્માત થઈ ગઈ. જે
'પ્રોબેશ' આવડતાં હતાં તે વહેલે મોઢે થવાનાં જ
છે, એમ ધારીને પહેલાં જેટલાં અનુભવી લાગ્યાં,
તેમને ઉપાડી લેવાનો વિચાર કર્યો. દેખીતી રીતે સહેલો,
પણ ભારે અધરા એવો એક દોષડો ઉપાડ્યો! એને
મટે જલ્દ તો પાંચ મીનીટ ધારી હતી. ત્યાં પંદર
થઈ ગઈ ને હજી તો શરૂઆતની જ થુંચ ઉકલી ન
હતી. વખતના એ ખ્યાલે મજબૂર્માં શેરબંધરયા અંતે
હિતાવળ આપ્યાં! પછી તો જે કાંઈ ઉપાડ્યું એની
દશા, ચાક ઉપરનાં પીંડા જેવી થવા માંડી.

બધાનો અંજ વાળી નાખવા માટે, જે ફટ પ્રશ્નો
બણીલા લાગ્યા ને જે હમણાં જ કર્યા હતા તે ઉપાડ્યા!

પણ કોણ જાણે શું ચર્યું, મન નિરુત્સાહી થઈ
ગયું કે હિતાવળ થઈ, બચતા આવી કે વખત ગયાનો
પથારીપ સતાવવા માંડ્યો-હમણાં કર્યા હતા એ
તમામચર્યું એક પણ કામ ન આવ્યું. વિશ્વાસરાવના
મૃત્યુથી વ્યાકુળ થયેલા સદાશીવરાવના જેવી બુદ્ધ
રચના ચલા માંડી!

ધડિયાળમાં ભેલ્યું તો ચોણાપાંચ! પંચે તો 'પેપર'
દેવાનો. આ કલાક રહ્યો-ને આંધી' એક પણ દાખલો
ગળે નહિ! આના ઉપર તો ગણિતની બીજાં બંને
પેપરોનો આધાર રાખ્યો હતો!

એટલે હવે આ હારેલી લગાઈ લખાવવાનો કાંઈ જ અર્થ ન હતો. એમ લાગી ગયું. હવે થાય તે બલે યાવા દો એવી આફરી નિરાશા બાપી મધ, એટલે વિચાર કર્યા વિના તરત ઊભો થઈ ગયો. પેપર મૂકી દીધું ને બહાર નીકળી ગયો.

નિરાશાને ઠાંકવા માટે બગીચાઓમાં ફરવા આવ્યો ગયો.

સૌએ માન્ય કે એણે તો જ કરેલ તે જ આન્યું છે એટલે માર્યો છે કપાટો.

પણ ત્યારે હું ફરીને પાછો આવ્યો, ત્યારે ચિત્તો મળ્યા. એમણે કહ્યું : 'તમે તો પોણા ચારે જ ઉઠી ગયા એટલે અમે સમજી ગયા કે કપાટો મારી દીધો છે.'

'પોણા ચારે ! અત્યારે કેટલા થયા છે ?' પેટમાં ખીંચે પ્રાર્થના પડ્યો. ત્યારે તો વખત નેવામાં પણ બૂલ થઈ કે શું ?'

'અત્યારે પોણાપાંચ અમે સાઠચારે પૂરું' કયું. આપણને તો બહુ સહેલું લાગે જ, કારણ કે આપણે બહાર કહ્યું હતું તે આન્યું. ને તમે તો એ દમણાં જ માંડી ગયા હતા !'

પોણાચાર નેવાને બદલે વ્યથતા એવી થઈ ગઈ કે પોણાપાંચ નેવા એનો પશ્ચાત્તાપી થા તો એવો આફરો લાગ્યો કે પા કલાક સુધી કાંઈ બોલી જ શક્યો નહિ ! પણ હવે શું થાય ? વરસ તો બણે ગયું-પણ કદાચ હવે આ કોલેજ જીવન જ અન્યું !

એ વખતે અખાદ્ય કરબાઈ કનિકાણા હતા, એટલે ત્યાં બાબરા પાસે, પહોંચી ગયો. પરિણામ આવશે આત્મનું હશે. ત્યારે ધરતે-ત્યાં જેસી ગયો.

પણ પરિણામ કાંઈ આવ્યા વિના રહે ! એક દિવસ એ તો ટપાલમાં અચૂક આવીને ઊંચું જ રહ્યું. મળ્યું કરીને ૨૯ માઈ થટતા હતા !

હવે શું થાય ?

એટલામાં ત્યાં બાબરાની મીડલસ્કુલને જરાક ફેરવણી કરીને રાજકુમારમાં જઈ ન શકે તેવા નાના બગીચામાં કાંઈગરાસીવાના કુમારો ભણવા આવે, એવું

રૂપ આપવાની વાત ચાલે. એને માટે મકાન તૈયાર થઈ મન્યું હતું. હોસ્ટેલમાં હજી કાંઈગરાસી પેતાના કુમારોને મોકલવા તૈયાર ન હતા. થાણદાર સખ્તી કરી હતી એક બે સાંઢિયા હોસ્ટેલ કુમારોને લઈને આવતા હતા. બીજા આવવા માંગ્યા હતા. એ વાતને વધુ સફળ કરવા પ્રાંત સાહેબને ત્યાં મુકામ પડેલો એનો લાભ પણ લેવાનો હતો.

એક સાગ અબુલ્લી નાગરમાસ્તરને મીડલ સ્કુલ માંથી બદલી ત્યાં મુકવા હતા. એટલે મીડલ સ્કુલ માટે તાત્કાલિક માણસ બોધવું હતું. 'મેં' થાણદાર મારફત જરૂર આપી અને પ્રાંતનો મુકામ ત્યાં એટલે, સીધી જરૂર પહોંચી જતાં, 'ઇન્ટરવ્યુ' લેવા માટે પ્રાંતે જ બોલાવ્યો.

સામાન્ય રીતે આ નિમણૂક એન્યુ. ઇન્સપેક્ટર કરતાં. પણ આ એક અમાધારણ ઉતાવળનું કામ બણી પરજારી જરૂરનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

હું ત્યાં પ્રાંતને મળવા ગયો, ત્યારે એક અફરમત થયો. કોઈ કાઠી ગરસીયા કે પછી થાણદાર એક સિક્કો લાવેલા, પ્રાંત સાહેબને એ વાતને શોખ. એટલે એ સૌ એ સિક્કો નેવામાં તક્લીન.

હું ગયો ત્યારે આ સિક્કો નેવાય. આ સિક્કો અને પરિચિત હતો. મારા પિતાએ 'મથેયા' કહીને એની બોળખાણ કરાવી હતી. અને પછી તો અહીં તરીથી થોડું વાંચીને ગઈલસેન વિષે કાંઈક બણેલું બહુ તો કાંઈ ખજર નહિ. પણ કામચલાઉ વાત બણ્યાં.

એ સિક્કા વિષે પ્રશ્ન થતાં, કોઈને કાંઈ ખજર લાગી નહિ. એટલે મેં આગળ વધીને સિક્કો હાથમાં લીધો. નેચો તો 'મથેયા' ટાઇપનો.

એટલે અને જો માહિતી હતી તે મેં કહી. પણ નહિ આ ત્યાં એરડા પ્રધાન જેવી આ માહિતીએ તો મારે માટે સારો અભિપ્રાય અંધાની દીધો. અને

મો

ખળાના આગેવાન અને વાદીના ધણી રધા પટેલ ઉભા થયા ને જીએ અવાજે હાંકે મારી: 'અલે ભાઈ જરા છાના રહીને સાંભળજો ગધા !'

ને આ સાથે જ મોદમાં બેઠેલા લગભગ બસો પ્રુથોના હોકાં જાણે સોપથી સિવાઈ ગયા; સાથે આતુરતાની મારી આંખો પહોળી થઈ રહી.

સૌ કોઈને-અરે રધા પટેલની આજુબાજુ બેઠેલા પેલાં મુખી મતાદારો સુદ્ધાને થવા લાગ્યું: 'આ ડોસાને ક્યારેય નહિ ને કાલ રાતનું થયું છે શું? રાતે કે' છે વાદી ફેડી નાખીને અત્યારે ધ-હમજાં તો વાતો કરતો'તો ને આ ઝોચિંતાનું શું થઈ આવ્યું ભાઈ ?'

આમ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. જ્યે પ્રેના પ્રખળ વિરોધને દખાવવા પછુ રધા પટેલ ઉભા તો નોંતા જ થતા. આ બોલતા તે પછુ આસપાસની એમની પેલી ટાઢી-બીની તલવારોને પ્રસારે આપવા પૂરતું જ.

એમજે આસપાસ નજર ફેરવતાં પૂછ્યું: 'ક્યાં ગયો આપણે? પેલો બહેનશરી બાણે ?'

સૌ કોઈને ધણુબર તો થયું: 'માનો ન માનો બાણાભાઈએ કાલનું વળી કંઈ સુધારાનું લક્ષ્ણ' બંધું' છે, પછુ આ વખત તો રધો ડોસો વિદ્યેયોં લાગે છે; નક્કી એને નાત ખહાર મૂખી દેવાનો !'

'આ રહ્યો કાકા.' કહેતો એક જુવાન બિભો થયો.

અને પેલી ચારસો જેટલી આંખો રધા પટેલ પરથી ખસીને આ જુવાન તરફ મંડાઈ રહી. એના પરની રેખાઓ ને રંગ કહી રહ્યો હતો કે એ સાચે જ 'બહેનશરી' છે. એટલું જ નહિ ખાદી પહેરજી ને ટોપી સુધારક હોવાની ચાડી પછુ ખાતાં હતાં. નોક્રે બે ત્રણ વર્ષના પ્રયત્નનું પરિણામ તો દળી દળીને હાંકણીમાં વાળવા સરખું જ આવ્યું હતું.

* વાદીનો ધણી : જેના કબર બીએ કોઈ જ્ઞાતિમાં થી પિરસી જ ન શકે એવા માલધારી.

'ક્યાં ગયું તારું' પેલું લખાણ ?' રધા પટેલે આંખો ઉઘાળતાં પૂછ્યું.

અને વળી સૌ કોઈએ અટકળ કરી: 'બાણા-ભાઈએ, નક્કી કાં તો રાજમાં કે કાં તો કોક છાપામાં નાતનું કંઈ શું લખી માર્યું' લાગે છે.'

પછુ ખૂદ બાણાભાઈ જ વિચારમાં પડી ગયો હતો. પૂછવું જ પડ્યું: 'કયું લખાણ કાકા ?'

'તારું' પેલું બારમાં બંધ કરવાનું....તપ તે' વરસ દોઢ વરસ પર, આજ મામનાં પેલા રેવાનું બારનું બંધ કરાવવાનો દરાવ લખ્યો 'તો !'

પછુ આ શું ? અપીણથી ઘેરી બનેલી રધા-કાકાની પેલી કમુખલ આંખો તો પ્રસન્નતાના પૂરમાં જાણે નાચી-ડોલી રહી હતી ! ને આ જોઈ કોકોની ચિંતા ઝોલોં થઈ ગઈ, સાથે રહસ્ય જાણવાનો રસ વધી પડ્યો.

બાણાભાઈને જ નહિ' લગભગ સૌ કોઈને એ દરાવ યાદ આવ્યો. એમાં બારમાં બંધ કરવાનું નક્કી કરીને જ્ઞાતિના ધણાં માર્ગસેના-મુખીમતાદારો અને વાદો તથા કથરોટ-કાઢીના ધણી સિવાય લગભગ બધાવની સહી લેવામાં આવી હતી.

પછુ હાથ રે રધાકાકા તારી છબ ને અક્કલ ! એ ડોસો એક આજ બિભો થયો કે એક થયો હતો તે દિવસે...ને. માત્ર મધ્યાહ્નકાલ, શબ્દોમાં જ બાણાભાઈનું કંઈ આવેલું નાંચ, 'હ હ હ હ' કરતું ધરાતાળ-સાતમે પાતાળ !

એમની દલીલ દરેકને ગળે સત્યનારાણના પ્રસાદની જેમ. 'મટક' કરતીકેને જીતરી ગઈ: 'વાત તો સાચી છે ! બાપમાં કોઈ જરીબ ધરનાં છાકરાં આવ્યા બવસરે ક્યાંક અબ્બું દેખવા પામે તે એ ધ આ અજિવારનું-બારનું બંધ પડતાં મટી જાય ! ...'

ને સહી કરનાર વર્ગ પોતે જ સ્વપ્નમાંથી જાગતો હોય તેમ ફાળ સાથે બોલી બિઘે: 'ખરી વાત છે... રધાકાકાની વાત સોજેસોજ આની સાચી છે. ...'

ત્યારે વિગ્નવર્મા દિગ્ધન સાથે હેડે બેસતાં રમાકાકાએ કહેલા પેલા વાક્યના તો જાણે ચારે દિશાથી પકાડા પડેલા ' સાચી વાત છે ! બેઠા કાંઈ ગાંઠા નંતા કે આવા બંધા બાંધે ! '...

અને આ બધું યાદ આવતાં જ સૌ કોઈ વિચાર-માં પડી ગયા : ' એ કાગળને સ્વીકારની તોલે તો કરી નાખ્યો છે ત્યારે, પાછું શું છે વળી ? ને તેજ આજ દોઢ વરસે જતું ! ' ને કાંઈએ અટકાવ કરી : ' માને ન માને પણ કાલ રાતનું કંઈ થયું છે...કે'છે : પેલી રેવાની છાદીએ, ડોસાને ચોતે કાકે આકર્ષી વેણ સંભળાવ્યા'તાં...તો કાંઈએ આ અટકાવને આગળ ચલાવી : ' ખનવા જોગ છે, રેવાની છાદીને બાણાએ જ સ્વીકાર્યાકું હોય કાં તો ! '

પણ બાણાભાઈની અટકાવમાં તો આતું પણ કંઈ જ ન આવી શક્યું. ને તેથી જ તો પ્રહરું ને ? ' એ કાગળ નહિ હોય તો બીજો બનાવીશું કાકા; પણ એનું કરવું છે શું એ તો કહો ! '

' શું તે-મારે પૂ. એમાં અગૂડો (સહી) કરવો છે ને આજથી ખારમાં બંધ કરી એ ઠરાવને પાળવો છે, ' કાણુ પછી ઉમેર્યું : ' મારે તો આ કાળાજી બંધ પાકાં છે. '

બીજાઓની જેમ બાણાભાઈને પણ આ હજી મરકરી જ લાગતી હતી. હસતાં હસતાં કહ્યું પણ ખરું : ' અરે એક બગિચારતું બંધ પાકો તોય ધવ્લું છે કાકા. '

બાણાભાઈને અત્યંત આપતાં કેટલાકોએ માત્ર હાસ્ય ક્યું ત્યારે કોઈ કોઈએ તો ધીમેથી કહ્યું પણ ખરું : ' હા...હા!...ખાકી એમ કે ' કે ભરવું છે પણ કાંઈ કયાં છે ! '

ત્યારે પેલા પાઠી, કથરાઈ ને કડીના ઘણી-ઓને તો રથા પડેલની આ ' મરકરી ' પણ નહોતી મમતી. એ-ત્રણ છુટ્ટા તો છોદાઈ જ પડ્યા : ' અરે

* કાળા : બારમાને બીજો દિવસે નાતના માણસોને ધર પ્રમાણે કાળવીને આપવામા આવતું ખરું. '

તમેય શું રથામાઈ ! તમે જાણો કે હવે હું પણ એમાંથી-વાંદરાને નસરણી આપવા એવું થાય છે એ તો તમે જુઓ જ જાઓ છો. '

પણ એમણે જોયું તો રથાભાઈ ગંભીર હતા. એટલું જ નહિ પેલા રેવત-વર્ગમાં જઈ લખ્યા હતા; વાંદર ટાળીના આગેવાન ભણેશરીને તો પેલા ઠરાવ લખવા પણ બેસાડી દીધો.

સૌ કોઈને ખાતરી થઈ રથાકાકા મરકરી નથી કરવા પણ ખરા દિલથી કહે છે...ને સાથે જ એ નાનાં મોટાં મજાજમાં પેલા એક જ સવાલ ધૂમી રહ્યો : ' આમ જોયિંતાનું !...નથી તો કાંઈએ જોઈ-વગુ લી પીરસવાતું ' કહ્યું કે નથી આ બાણાભાઈએ કાંઈ બાણુ ઠોકરું...ત્યારે ડોસાના મનને આટલી દહે થવાનું કાંઈ કારણ ? '

ત્યારે પેલા શાસનધારીઓને વહેમ વધ્યો : ' કે પછો અપીણના ઘેનમાં તો આમ નથી કરતો ડોસો ! '

પરંતુ સચ્ચારિકરો ડોસાનો અવાજ, માન-વતાકારી એ આંખો અને કુઃખ-દયા ભરેલ એ મોં વગેરે કહી રવાં હનાં હતાં કે, અસહનો-નોંઠ વરસ પહેલાં આ જ જાણત. ઉપર ભણેશરીને વિરોધ કરવા બિરો કયેસો પેલા બંધો રથો ડોસો તો નથી જ.

બીજી બાણુ બાણાભાઈએ પણ ખીસામાંથી કોરો કાગળ ને પેન કાઢી એ જ મિનિટમાં ઠરાવ લખી કાઢ્યો. લાણુ-ટુંકે ' કંઈ જ નહિ—રામનામના બે અક્ષર : ' આજથી ગ્રાંતિએ બંધ ફરત અગિયારતું બારતું કે કાળા ખાલા, હું કે મારા ધરતું કોઈ પણ નાનું-મોટું જાય તો હપતાકાગમા મરાવલી માયોનું બધું જ પાપ મારે માથે છે ! ' જસ આટલું જ.

નીચે પોતાના ફરતખત કરી એ ઠરાવ અને પેન રથાકાકા સામે ધર્મ : ' લો કાકા પહેલી સહી તમારી જ થવી જોઈએ. '

રથા ડોસા ભોઠો આગળ જોખવટ કરતા હતા :

‘તમને બધાને થશે કે ભણેશરીના પેલા સો-બસો અંગૂઠાથી ભરેલા દોઢ હાથ હાથ લાંબા કામળનું મીથર કરી નાખનાર રથા ડાસાને દોઢ વરસે જીવું આ શું મળ્યું ભાઈ? પણ એની હું તમને માંડીને વાત કરે.’—

ક્યાન આવતાં એમણે ભણેશરીના હાથમાંથી કામળિયું લીધું ને બીંત પર રાખી જિલા જિલા જ, જણે કે દરિયાનો ખુલ્લાખાંચાભર્યો કિનારો ન દોરતા હોય તેમ છત્રીસ આક્ષરોમાંથી આવડતા બે અક્ષર, ‘ર’ ‘ધો’ પાઠી દીધા. પેન પાછો આપતાં વાતને આગળ ચલાવી.

‘દોઢ વરસ ઉપર જ્યાં ગામમાં પેલા રેવાના મોત ઉપર ભણેશરીએ હા હો કરી મેલીતી: ખારમાં ખંધ કરે રે... ખારમાં ખંધ કરે!’ અમારા ગણ્યા-ગાંઠા આગેવાનો સિવાય બધાય, જણે કે ધાડમાં ન જતા હોય એમ અમારા ઉપર રાતાપીળા થઇ બેઠા હતા. પણ કે ‘ઢી ડાસો બે-પાંચ છુલુ થંવેયો, એક છોડ્યો બીજો છોડે નજર ફેરવી રહ્યો.....’

પેલા કામળિયાને પીઠ પર લઇને અંગૂઠાઓ માટે સરકી રહેલી ઘાળીના અવાજ સિવાય બહું મુમસામ હતું. ત્યાં સુધી કે કોઇને, કંઠા પણ થઇ આવે. સીંતને! ટેકા લઇ મદારીની અદાથી નજર ફેરવતા આ છુલુએ જીવતાં જીવતાં માનવીઓના પૂતળાં તો નથી કરી નાખ્યાં?

પણ સાચું કહીએ તો-એવું, નહિ તો એના જેવું તો હતું જ. આ બધાં માનવ હૈયાંની દોરી અત્યારે જણે એક રથા ડાસાના હાથમાં જ ન હોય તેમ સૌ કોઇ એમની વાતને એકી અવાજે ટેકા આપતા માર્યા હલાવી રથા હતા.

ડાસાએ એક બાર વિશ્વાસ નાખી જણે સ્વગત કહેતા હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું: ‘એ ધરમનાં કામમાં સાઠે છુલિ નાહી એવા આ ડાસાએ આઠી છલ મારી!...શું કહ્યું ‘તું જો ચાદ છે?’

લગભગ સૌ કોઇએ, નકારમાં માથું હલાવ્યું.

અને રથા પટેલે દોઢ વરસ ઉપરના ભણેશરીના ચપ્પો ટાંકી સંભળાવ્યા: ‘તમારી એક દંક, ને વરે! કરનાર ગરીબ માણસને આખો અવતાર!... જરૂર વિચાર કરે કે, ઘરઘણીની જમીન, બળદ કે બારે મહિના છાશ પૂરી પાડતી બેંશ-આવું કાંક ને કાંક તમને મલતા પેલાં બે કડછી રીરામાં ફૂલ થઇ ગયું છે!...વગેરે કહેતાં ડાસાએ પથ્થાપાથ કરતાં શૂન-ગારની જેમ કપૂર કપૂર, કે, ગરીબ માણસને કાંક દિવસે મલતાં ગળપણુનો કાળિયો, જીલદાના તમે બધા ઝુંઢાવી લેવા બેઠા છો’ આવી પોતાની દલીલ પાછળ પોતાનો સ્વાર્થ હતો; પોતાને તથા પોતાના સાથીએને ચિંતા હતી: ‘તો તો પછો આપણું’ આ ઘી, કંસાર ને શીરો પીરસવાનું શાસન આપમેળે મટી જ બધ ને!...ને એક વાર બે જમ પેથ્યાં તો પછો વીશ-વાજનના વરા નીકળતા પણ વાર શી લાગે? ને ડાસાએ હસીને ઉમેયું... ‘પછો અમારે તો પેથો વાઢી, કડછી ને કપરોટ ખરમા-ને તે મ માંડનાં ઘી ભરીને જ ફેરવવાનાં ને!’

ડાસાનો અકિન્ય બેઠીને તો એ અખિ ૫ મોપાડમાં હાસપતી જણે રેલ ચાલી.

આ સાથે જ પેલા શાસન વાઢીઓમાંથી બે-ત્રણ છુલુ છોડાઈ પડ્યા: ‘અરે, તારે ખારમાં ખંધ કરવાં હોય તો જંધ કર, પણ આવું બધું કે’વાનું કાંઈ કારણ?’

‘કારણ કે’-પણ એકાએક રથા પટેલ થંભી ગયા, જણે ઝુલ્યાંટ ખાધી હોય તેમ પેલા અવાજ સાથે અખિઓનો શેષ પણ અદશ્ય થઇ ગયો, એને ખદસે જણે કાંઈ સ્વપ્ન ન જોતા હોય તેમ ગંભીર બની કહેવા માંડ્યું: ‘કાલ રાતે એ’ખળાના જમી રથા પછી ગામ જમવા બેઠું ને હું વાઢી લઇને ‘ઘી પીરસવા નીકળ્યો. પીરસતો પીરસતો ઘેલી પંગતને છેક છેડે જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એકે’ છું તો ટાઢથી દૂંઠવાતાં ત્રણ છોકરાં એક જ સાંસો ઝોઢી એક-મેકમાં એવાં લપાઈને બેઠાંતાં કે આપણને એક જંજુ બેઠું છે એમ જ લાગે. પણ આવું તો હું ને તમે

ધણા ઠેકાણે જોઈએ છીએ. એમાં કંઈ નવાઈ જોઈ
જ નોતું ને તેથી હું પણ ધી પીરસીને હેંઝ્યો જ
મયો હોત. પણ !

ડોસાએ એક ભેરથી થાસ લીધો ને આગળ
ચલાયું : 'ભગવાનનું કરવું તે પેલાં ગણમાંથી બે
ભાણાં ઠેકાણે ને વાદીમાં ધી ખૂટ્યું. ધર બાણી મો
ફેરવી મેં વારિયાવાળાને ધી સાવવાની હાક ચારી
ને એના આવવાની વાટ જોતો હું બોલો રહ્યો.

'આપણી નાતના દંત્રે તો તમે જાણો છો !
એક નાંકિ ફૂટારના બઢવાનો ને એમને નિભરવાનો
હસો મચી રહ્યો હતો, તો ખીજે નાંકિ પેલાં માગણો
જાણે 'હાલોસાઈ' ફરી રહ્યાં હતાં. જમવા બેઠેલાંમાં
કોઈ સંક્રાંતિમાં મટે પડેલીથી લઈને હતું તો કોઈનું
છાંદે રડતું હતું કોઈ ફાળે આગતું હતું તો કોણ,
હજી પિરસણ પૂરું પીરસાઈ તો રહ્યું નથી ને-ચોખા
(ભાત) મટે ખૂમો પાડતું હતું.....

ને આ બધી ધમાલમાં મારે કાને ઝોચિંતાની
જીવી ખૂમ પડી જાણે કોઈને વાધે જાણું ! પીક
ફેરવીને જોઈ હું તો, જોઈ જાણુંને જોઈ પાસમાં
લઈને બેઠેલી પેલી ખાર-તેર વરસની છોકરી જમણા
પાસાવાળી હાથે વરસની છોકરીને ટીપી રહી હતી.
મારતાં મારતાં કેતી હતી, 'રાં...ક ! જોતી નથી
તે ધી ઠોળી નાખ્યું !...લે ! આ !...વારે ખાવું
તો હું આલતી છોડા, પણ એમ જાણુંનો કળસો
ઘી ધી નાખ્યો-તે...લે !...ખા લે !...'

'આમ એ મોટી છોકરી મોલતી હતી, રોતી
જતી ને નાતી છોકરીને ઝૂંટી જતી હતી. મેં ધણી
ય ધમકાવા માંડી પણ સાબળે તો ને ! જાણુંમાં
પૂરું પેલો આઠેક વર્ષનો એનો ભાઈ પણ મજરાટનો
મારો રહ્યા મંડ્યો.....

એટલામાં તો ધીના વારિયાવાળો આવી લાગ્યો.
મેં કંટાળા સાથે પૂછ્યું : 'એને શાઈ આ છોકરાનું

કોઈ રણીધણી છે કે નહીં ?

'તે વાદિવાવાળો કે' છે : 'રણી-ધણી તો
કાકા ! ફોટેક વરસ પર મરી ગયો...નહ પેલો ખારમાં
મટે કપડો ફેરો 'તો ?' ને જોણું હોય તેમ જોણે,
મારા રહા પર ધણી ઝીંકયો : 'છવટે બેસો વેચીને
ખાવું કયું' 'તું ?...એ જ રેવાનાં આ ગણ છોકરાં !

'મને દયા છતી બેગી જાણ પણ વણી હતી.
મેં પેલી મોટી છોકરીને જાણેથી ઝાંલો લીધો 'શું
કરવા મારે છે ?...જાની રે' હેક !

'મારે કેવું 'તું કે, હું તને ખીજું ધી આપીશ.
પણ એ પહેલાં તો એ છોકરી, જાણે એમની આ
ભિખારવા દયા મેં જ એકસે ન કરી હોય એમ
વાધણી પેઠે મારા તરફ ધૂરકો બીડી, રડતાં રડતાં
કેવા મંડી : 'જાની રહીને-કાલે તારા જવા મોટાં
મોટાં પાપડાં બાંધીને ફાળા આવા આવશે, ત્યારે...
હું શું ખરડાવીશ મારું કપ્પાળ !' ને જોણે તો ભાઈ
જાણે ફોટેક વરસ પર મરેલો ખાપ આને જ ન મરી
ગયો હોય તેમ મોં જોણું ને વિલાપ આદર્શ :
'ખાપા ! તું મરી ગયો...ને હતું એ ધી લેતો ગયો...
ઘડી અમારું દવે કોણ રણીધણી ?'

રહા પોલનો અવાજ પણ ગળગળો થઈ બેઠો.
તૂટક તૂટક વાકયે કહેવા લાગ્યા : ખરી વાત છે !...
ને કોણ નથી જાણતું !...રેવાના ખારમાંથી બે બેસો
ખંડી આપવી પડી ને—

ને ડોસાએ થળું સાથે કરવાના નિર્ણયે પ્રયત્ન
સાથે પછડીને મોટો કરતાં હોયું—'ને એ જ
ધીએ મને થયું કે ધીક પડ્યાં આ ખારમાં ખાવાં...
ધીક પડ્યો આ અવતાર ને ધીક પડ્યાં આ
સાસને ન !'

આ સાથે જ ડોસાએ પેલી પછડીને મોટો
કેંક્યો. જોકે, લોકોને કાને તો રાતે ફેરવી વાદીનો
અવાજ જ અચ્છાઈ રહ્યો : 'દીક !'

[અમદાવાદમાં ભદ્ર પાસે શાહી મહેલમાંનો બહારનો એક ભાગ]

લતીફ : ગળ્બ થયો, યા ખુદા ગળ્બ થયો.

પુરમ : શું છે લતીફ ! આટલો ઉતાવળમાં કેમ ?
ક્યાં જાય છે ?

લતીફ : ગળ્બ થયો, પુરમખાન ! ગળ્બ થયો.
યા ખુદા ! યા ખુદા !

પુરમ : અરે પશુ જરા ભોભો તો રહે. ગભરાટ ફર
કર. સીધી વાત તો કર. થયું છે શું ?

લતીફ : પુરમખાન ! એ એ ખાં સાહેબ ! મને
કર્મ ન પૂછો, મને બહીંથી કેખસક આવ્યો,
યા ખુદા !

પુરમ : ખુદાને વારતે ખડો રહે. જરા આશયેશ
લે આમ પાગલ જેવો ક્યાં ન કર. કહે, શું છે ?

લતીફ : આપ તો સુલતાન સલામતના વડા નોકર
છો. ના, નોકરાના વડા છો. આપ ધારો તો
અમને બચાવી શકો. અમારા સૌની જિંદગી
આકૃતમાં છે. હોવાન સાહેબને. અખર થશે તો
અમને મુશ્કે બહાર કાઢી ચૂકશે. યા તો ફાંસીને
લાકડે બઢાવશે, સુલતાન સલામત ખફા થશે તો
યા અલ્લા ! યા પરવર દિગાર !

પુરમ : ખામોશ આખી બીના અને બતાવ. અને
આ લવારી બંધ કર. કહે-પ્રદાવંદ ક્યાં છે ?
બહીં તકિયો પશુ બરાબર બિછાવ્યો નથી.
જલદી કર. બધું બરાબર ગોઠવી દે. હમણા સુલ-
તાન સલામત આવી પહોંચશે.

લતીફ : ચાહે ઉસ્મુક સુલતાન સુશામખાનામાં છે.
સુલતાન સલામત ગુચલ કરી રહ્યા હતા. હમા-
મખાનાના બધા નોકરો હાજર હતા. કરીમ
અને અબ્દુલ સુલતાનને નવઘાવતા હતા. કરીમે
મફલતમાં સુલતાન સાહેબના પાક બદન ઉપર
ધમધમતું પાણી નાંખ્યું.

પુરમ : યા અલ્લાહ ! કેવો એક.

લતીફ : અને એમના બદન ઉપર પાણી નાખતાં
એમાંથી ગુચર પામેલો ઉંદર નીકળ્યો. સુલતા-
નના શરીર પર પડ્યો, બધાએ જોયો, અને સૌ
કાર્મ થોડી ગયા.

પુરમ : ભારે એમદખી, મળ્બ થયો, પછી શું
થયું ?

લતીફ : હું તો ગભરાટનો માર્યો બહીં દોડી આવ્યો.
પુરમખાન ! આજ હમામખાનાના નોકરોને
કેખસક આપવામાં આવશે, એમને સભ્ય કરવામાં
આવશે, એમના પર દેશનિકાલના ફરમાન
કાઢવામાં આવશે, યા ખુદા ! એમના સર કાપ-
વામાં આવશે.

પુરમ : નાપાક ! નિમકહરામ કાયર ! દોરતોને છોડી
બહીં દોડી આવતાં તને શરમ નહીં આવી ?

લતીફ : પાણી ગરમ કરવાનો હવાલો મારા સર પર
છે. મને દેહ કરવામાં આવશે, મારી અક્કલ કામ
નથી કરતી. ખુદા બધું એ કમબખત ઉંદર
ક્યાંથી ગુશમખાનામાં પાણી ગરમ કરવાની
કુંદીમાં આવી બેઠો !

પુરમ : ઉંદર મરેલો જ હતો ?

લતીફ : એ ઉકેલેલા પાણીમાં ઉંદર તો શું પશુ ફું
હોલિ તો પશુ મરી ગઈ. મને બચાવો ! એ
મને બચાવો.

પુરમ : લતીફ ! ફું શું તને બચાવું. બચાવે તો
ખુદા બચાવે. તે ભારેનો યુનો કયો છે. સુલ-
તાન સલામતનો દિમાગ આજ બહીં ફૂચરથી
નહીં સમજાય એવો ચર્મ થયો છે.

લતીફ : સર્વાલખું હતું કે એમના અમ્માબાન હંસા-
બાઈની જિવારતે દમણાં જ બર્ધ આવ્યા. પછી
ચોતે બહુ ગમગીન રહે છે.

પુરમ : ચર્મ શતથી તો એમને દેખીને મને ચામ છે,

કે સુલતાન ઇન્સાન નથી, પણ ફિરસ્તા છે.
લતીફ ! જા. મહેલના એક ખૂણામાં જઈ ખુદાની
બંદગી કર.

લતીફ : ખુરમખાન ! યુનો કળલ છે. અને બચાવો.

ખુરમ : માગલ આદમી ! કહું છું તેમ કર, વખત
ગુમાવ્યા વગર જા ખુદાની બંદગી કર. આજના
મામલાની અને ખખર નથી. આજ બહી ફત્તરથી
મારા જીવને ચેત નથી. ખઈ કહું છું, જા પાક
પગલ ફિમારની બંદગી કર.

ગોપી : બંદગી !

ખુરમ : નેક નામવર દીવાન સાહેબ કિવામ ઉલ્લખુલ્ક
મલિક ગોપીને પ્રણી ખમ્મા !

મમેા ગોપી : ક્યાં છે લતીફ !

ખુરમ : જી હજુર ! સુલામ હાજર છે. અને માફ
કરો, વજરે આલમ ! મારી મફલત થઈ ગઈ.

ગોપી : ખુરમ ! હમામખાનાના સલામત નોકરોને
પહેરજ કરવાનો મારો ફકર છે. લતીફ સૌથી
મેટો યુનેગાર છે. સખખ, યુનાની આખી
જવાબદારી એના સર પર છે. સુલતાન સલા-
મતના નકાવાના પાણીમા ઉંદર ! ત્યા બધા
બધાઓ કામ કરે છે. નથી કોઈની દેખરેખ, નથી
કોઈની તોફારી ! આજે હમામખાનામા ઉંદર,
કાલે રસોઇખાનામાં ઝંદર. લતીફને કંઈ કરો, અને
સખખ આફતાખમીએને કાલફતરમાં મારી
સામે પેશ કરો.

[બંદરથી આવજા આવે છે]

અવજા : નિગાહ રખો, બાદશાહ સલામતની સવારી
આ રહી છે.

ખુરમ : ખુદ બાદશાહ પધારે છે.

ગોપી : તો શું ! મારા ફરમાનનો અમલ જાણી કરો.

મુઝફ્ફરશાહ : દીવાન સાહેબ મલેક ગોપી !

ગોપી : ખુદાવિંદ !

મુઝફ્ફરશાહ : આપે કિયું ફરમાન કાદયું તે જાણવા

બાદશાહ પંતેખર છે.

ગોપી : બેબલખી માફ હજુર ! પણ ફરમાન એ છે,
કે કાલ ફત્તરમાં હમામખાનાના નોકરોની
તપાસ થશે અને પછી આપ નામદાર બાદશાહ
સલામતના ફકમથી એમને સજા ફરમાવવામાં
આવશે. સૌથી મેટો યુનેગાર આ લતીફ છે.
અહીંથી એ નાસી છૂટવાની તજવીજમાં હતો,
મેં એને મિરફતાર કર્યો છે.

લતીફ : હજુરના કહેવામાં માફ સર છે. સુલતાને
આલમ સરમુખતવાર છે.

ગોપી : બસ. જાગન બંધ કર. શાહી મહેલમાં
આવી મફલતો અને આવી બેબલખી !

મુઝફ્ફરશાહ : દીવાન સાહેબ ! હજી મારી જન
હેવાત છે. મારા તેર સાલના રાજઅમલમાં
આવી મફલત કદી થઈ નથી. આજે જ એ
ખીના બની એમા ખુદાલાની કાંઈ ખાસ
મરજી દેખાય છે. ખુરમ ! દીવાનસાહેબને તે
મારી મક્કલ રાજન કરી નથી લાગતી.

ખુરમ : ના ખુદાવિંદ ! દીવાનસાહેબને કું મળી જ
ન્યાં રાકયો. અત્યારે જ એમની મુલાકાતે જનાર
હતો, અને હમામખાનામાં આ ફકીકત બની ગઈ.

મુઝફ્ફરશાહ : દીવાનસાહેબ ! આ સૌ ઉપર યુરસો
કરવો બ્યાખખી નથી. ખુદા મારી કસેટી કરે
છે. મુમાલથી દિલને બંદગી અને ખુદાની વાલ્થી
ભરી દેવા નહીં કયું છે. આજ કું સૌની મફલ
ચાકું છું.

ગોપી : સુલતાન સલામત ! નોકરો અને ખિદમતગારો
પર રહેમદિલી રાખવાની વાતને પણ કાઢો
છે. યુનેગારોને લાયક સજા.

મુઝફ્ફરશાહ : ખાગોજી ! દીવાનસાહેબ ! આજના
પાક અને ચાંત દિવસને યુરસાની ગરમીથી
બેખર નહીં કરો. મછ કાલ આખી રાત મેં
ખુદાની બંદગી કરી હતી, એની પાસે ફકમની
માંગણી કરી હતી. ફરમાને શરીફની આખરી

નકલ કરી હું જરા ફરિય થયો અને અને પુદાનો દુકમ સંભળાયો અને એ ફરમાન અમલમાં મૂકવા મેં એકરાર કરી લીધો છે.

ગોપી : સુલતાને આલમ ! તો શું આ શુનેશારને ઊંડી મૂકવામાં આવશે ? એમને માશી આપવામાં આવશે ?

મુઝફ્ફરશાહ : માશી ! માશી આપવાની વાત નથી. માશી મંજિવાની વાત છે. પુરમ ! નોકરોને અહીં હાજર થવા કહેો, કહેો અને કે કેટલા માથુસોને. આ કામ પર નીમવામાં આવ્યા છે ?

પુરમ : એકસો, પુદાવંદ !

મુઝફ્ફરશાહ : એકસો માથુસ. એકસો માથુસો ફક્ત એક ઇન્સાનની તહેનાતનો બેબ પોતાની ખાંધ પર ઉઠાવી શકતા નથી, એ અજબ વાત છે. હું તો હવે ત્રેક થયો છું. જિંદગીથી રખસદ લેવાને તૈયાર થયો છું, તે જાઓ માશી બહુ છું. પણ મારા હીકરાઓ લુલાન છે. તેઓની માશી તમે કેમ ઉઠાવી શકશો ?

સતીક : ખાદશાહ જિંદગ્યાદ !

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! સરકારી ફક્તરખાનાના તમામ માથુસોને અહીં હાજર થવા ફરમાન કરો.

પુરમ : છ હજુર !

ગોપી : જેમજેમી માફ નામવર ! પણ કસુરની સજા તો થવી જ નોંધએ. આપ તો દરિયાવ કિલાહ છો, તે સૌને માશી બક્ષો છો, પણ શુનેશારો એનો લાભ ઉઠાવે છે. શહેરમાં યુના વધતા જાય છે. ચોરી, લૂંટ, બેઇમાની, રખવતખોરીની દરિયાદો વધતી જાય છે.

મુઝફ્ફરશાહ : મલેક ગોપી ! રાજ્યા ચોરી વધે છે, સખખ !

ગોપી : સખખ એ કે સુલતાનમાં સખખ નથી, શુનેગારોને સજા કરવાની તાકાત નથી.

મુઝફ્ફરશાહ : તાકાત ! હીહીહી...

ગોપી : ખરાખર છે, નામવર ! આપે મંકુના કિલ્લાને ઘેરા લલી માળવામાં જીત મેળવી, ધારના સુલતાનને હરાવ્યો. નાની મોટી કરેલો લખામ્યો ફતેહ કાઢી. સુલતાન સલામતની તીરંદાજ અને તલવારખાજ તો મુકમલજૂર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : તો બી.

ગોપી : તો બી, આપે મંકુ જીતી એના સુલતાનને પાછી આઝાદી આપી, એના જનાનખાનની આરતોને પાછી શીપી એ હીક ન કયું. નામવર ! તાકાત વધારે પડતી ઉદારતથી શરમિંદો પડે છે.

મુઝફ્ફરશાહ : તો શું તાકાતને જુએના કામથી એમ મળે છે ?

ગોપી : હાર્યા ફુરમનને જીવતો ઊઠવો એ હકૂમતી તાસીર નથી, રાજ્યવહીવટની એ હીક હીક ચાલખાજ નથી.

મુઝફ્ફરશાહ : ફુરમનને સિકરત આપી ફતેહ મેળવનાર કદી કાનો થઈ જ શકતો નથી !

ગોપી : કાનાઇનો કાલ લઇ ફુરમન વધારે જોર પકડતો જાય એ સાચી જીત નથી. પોતાના મુલકમાં ચોરી-લૂંટકાટના કાખલા વધતા જાય, ફેટવાળી નખળી પડતી જાય, શાહીસરત કમ-જોર થતી જાય એ સહતનતને મોટે સલામત નથી. જેમજેમી માફ, નામવર ! પણ રહમ-કિલીને પણ હદ હોય છે.

મુઝફ્ફરશાહ : રહમકિલીને પણ હદ હોય છે. હીવાન સાહેબ ! રહમકિલી એ કંઈ કામ રાજ્યનો સરહદ નથી, એકઠી કરી રાજ્ય અધવાની દોલત નથી. સુનો ! શહેરમાં ચોરઝાકુ વધે છે સખખ મુલ-તાનની રહમકિલી નથી.

ગોપી : તો નામવર !

મુઝફ્ફરશાહ : સુલતાનની સહતનતમાં મળતે પેટ-પુરું ખાવાને મળતું નથી. ચોરઝાકુ એરાચારામ કરવા પોતાની જિંદગીનું જોખમ ખેડતો નથી.

પણ પોતાના તેમજ પોતાના કુટુંબકીયાનું, પોતાના આગ કુરબાની પેટાનુભરી માટે યોરનું સાદસ કરવા કંપલાવે છે. અહમદાવાદની આસપાસ નજર કરો, રો, તલાસ કરો મુસ્કની કેવી હાલત છે એનો ખ્યાલ કરો. જૂને મરલા લોકોનો અંદાજ નિકાલો.

ગોપી : રાજ્યવહીવટ આવી ફિલ્સફી ઉપર નથી ચાલતો.

મુઝફ્ફરશાહ : રૈયતની ને દોલતની મુસ્કના હાકિમને હાથે થતી બરખાદીમાં પણ કું નથી માનતો.

ગોપી : મુસ્કનો બાદશાહ સલ્તનતનો સરમુખત્યાર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : ના દીવાનસાહેબ ! મુસ્કનો બાદશાહ સલ્તનતનો રકત વહીવટદાર છે. લોક પાસેથી એ લે છે. લોકના લાભ અને કાલા માટે એ આપે છે.

ગોપી : તો આપે અહમદાવાદની રોનક વધારવા શું કરી રાખી છે ?

મુઝફ્ફરશાહ : અહમદાવાદની રોનક વધી એ વાત કબૂલ છે. એ વધારવામાં આસપાસના પિદર મહમમદશાહનો હિસ્સો હતો એ હકીકત છે. પણ એ રોનક વધી છે અહમદાવાદની આસપાસની રૈયતને ભોગે.

ગોપી : ખુદવંદ ! ન સમજ્યો.

મુઝફ્ફરશાહ : વાત સાંધે છે દીવાનસાહેબ ! અહમદાવાદની બહતી એની આસપાસના વસતા ખેડૂતો, શીલો અને દેહાતી લોકોની આમદાની માધી હિસ્સો લઇને થઈ છે. એમ પસીનાથી જમીન ખેડી, આપણે ઈશ્તિઆરામ કર્યો, મોજા રોખની તજવીજ કીધી

[પુરમ પ્રવેશ છે : એની સાથે ચેહા દફતરીઓ પણ હાજર થાય છે. બધા કુરનિસ કરી બેસા રહે છે.]

પુરમ . બેઅઈની માફ ! પરવાનિગાર ! સૌ કોઈ આપની ખિદમતમાં હાજર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! મારી ખિદમત હવે બહુ થઈ, મારે હવે મારા ખુદાની ખિદમતમાં હાજર થવું છે

ગોપી : સુલતાને આવમ ! આજ આપની મક્સદ સમજતી નથી. આપના આવાજમાં રાજિંદા સર સંભળાતા નથી. મહિનાઓથી આપ બોરાક પણ લેતા નથી.

મુઝફ્ફરશાહ : દીવાન સાહેબ ! જરા ખામોશ. આસ્તે આસ્તે બધું આપને રોશન થશે.

પુરમ : બેઅઈની માફ પરવર ! આપ ફરમાવો તો થોડી રકમ ખેરૌતમાં વાપરીએ.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! તારી વફાદારીથી હું હંમેશા ખુશ છું પણ હું કહે છે તે વાત મારે કબૂલ નથી. સરકારી તિબેરીમાં મેં આજ સુધી એટલી રકમ ખર્ચી છે, કે પરવાનિગારના હપ્તારમાં એનો મારાથી જવાબ પણ આપી શકાય એમ નથી. સરકારી તિબેરીમાં જમા થયેલી રકમ મારી નથી. મેં એને ખેરકારીથી મહેલોની મરામતમાં, મહેરોની ફિલ્લેનધીમાં, લશ્કરી અસખાખમાં, ફોજ બરીઆતોમાં, ચાહી હાકમામાં આપખુદીથી વાપરી છે. અને એમ કરવાનો હક્ક નથી; રૈયતના કોઈ પણ હાકિમને એવો ખર્ચ કરવો મુનાસિબ નથી.

પુરમ : અજાતાલાના આપ પર ફઝલ હો.

બધા : અજાતાલાના આપ પર ફઝલ હો.

ગોપી : સુલતાન સલામત ! આપની રજા લઉં તે પહેલાં આ દસ્તાવેજ ઉપર આપની મહેર મારવાની અરજ મનૂર રાખવા મહેરખાની કરશે.

મુઝફ્ફરશાહ : એ રોના દસ્તાવેજ છે, દીવાનસાહેબ !

ગોપી : ખુદવંદ ! ખાનજહાન મહિંસુલ્તમુલ્કે વજા ફરમાવો બેસુમાર પેસે સરકારી તિબેરીમાં મુક્યો છે.

મુઝફ્ફરશાહ : સખખ

ગોપી : સખખ એ કે રાજ્યમાં કેટલાક ધાર્મિક

પુરુષોને એનામત થયેલા વજ્રદાઓના અસલ માલિક મુજરી ગયા છે. એથી એમની બગીચ સરકારમાં લીધી છે.

મુઝફ્ફરશાહ : અને એ દોલત સરકારની માલેકી કામ એ માટે તમે ખારી મોર માંગો છો ?

ગોપી : એમ જ છે સરકાર !

મુઝફ્ફરશાહ : ઓ ઓ ! આજ જુમ્માને દિવસે મારા પર આ શો સિતમ ! મોહિય ઉલમુલક મુલકની દોલત કાચે રીક મહોબત કરે છે. એ બેવફા અને બેશરમ માણસને કહો કે આવવા નાપાક કામ બદલ ખુદા એને જરૂર બારી સળ કરશે. વજ્રદારો મુજરી ગયા તો શું થયું ? એમના ધેરાછાકરાં દેવાત છે કે નહીં ? એ નહીં હોય તો એમના નોકરચાકરાં છે કે નહીં ? એમને એ મિલકત વહેંચી દો. ઓ ! આ ગેર-ઈસ્તિસારી કામ બદલ હું તે તમને શી સળ કરું ! ખુદા તમને માફક સળ જરૂર કરશે. જાઓ, જેની પાસેથી એ દોલત લીધી છે, એમને નહીં તો એમના વારસદારોને, કુટુંબજીવાનો, નહીં તો એ વજ્રદારો કામદાર કરનારા નોકરોને એ મિલકત પાછી સોંપો, અને એ બીચારા ગરીબ આદમીઓના કામલ થયેલા જિગરને માથીના ઘસાવથી રગાવી દો.

ગોપી : સુલતાન સલામત !

મુઝફ્ફરશાહ : અને સુનો ! સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનું શાહી ફરમાન જાહેર કરો, કે મુજરાતમાં દેવ-રાજાનોના વજ્રદાર એમના વારસોને વહેંચી આપવામાં આવશે. એમાં દરેક છોકરાને જે અને છોકરીને એક બાગ કામગર રહેશે અને એમાંનું કોઈ હયાત ન હોય તો એ મિલકત એમના નોકરોને વહેંચવામાં આવશે.

પુરમ : અક્ષાતાલાના આપ પર ફક્લ હો.

(બપ છે.)

ગોપી : જહાંપનાહ ! સંતાન ન હોય તો નોકરોને

મુલામોને એ મિલકત વહેંચી દેવી,

મુઝફ્ફરશાહ : મુઝફ્ફરશાહનો ને આખરી હુકમ છે.

મુલામો તરફ આટલી સુગ કેમ આવે છે-નોકર-ચાકર ઇન્સાન નથી ? કિયમે ઉલમુલક દીવાન સાહેબ ! ખુદાની ખંદગી કરો. આજના જુમ્માને દિવસે ખુદાની રહમ ચાહો. વખત કમ છે. નમાઝનો વખત થવા આવ્યો છે. મારી કિમતી અબ લકી બરપાદ નહીં કરો. મારે હજી ધણું કામો કરવાના છે.

પુરમ : (આવીને) ખુદાવંદ ! બહાર નગરશેક અને શેહાણી આપને મળવા હાજર બીમા છે.

મુઝફ્ફરશાહ : મને ખબર છે પુરમ ! દીવાન સાહેબ ! આપ દીવાનગીરી કરો છો, પણ મુલકમાં ગમ-ખવાર બનતી હાલતથી આપ વાઢેચાર નથી, હું અને પુરમ, ધણીવાર નગરચર્ચાં ભેવા નીકળીએ છીએ. ગરીબોની કમનસીબી ઉપર આંસુ પાડી તે દુર કરવા બનતું કરીએ છીએ. દેશમાં દુકાળ છે. અદમદવાદની બહાર હાલત ધણી જગીર છે. મેં જ નગરશેકને હાકીકતોથી વાંકી કરવા અહીં આવવા ફરમાન આપ્યું છે. પુરમ, શેકને કહો અહીં ખુદીથી આવે.

ગોપી : સુલતાન આલમ ! અપ થાકી મવા છો. આપ જરા આરામ લ્યો.

મુઝફ્ફરશાહ : હું થાકી ગયો છું એ સાચી હકીકત છે. આજે તેર વર્ષના અમલમાં કોઈના પણ દિલને રંજ નહીં કરવા મેં બનતી તબવીજ કરી છે, મુરસાની તલવાર આન કરવા મેં મારાથી બનતું કર્યું છે. છતાં, મારાથી ચક્લતો થઈ હશે. આજ એ ચક્લતો, બૂલો, બદકામો, પુરાઈઓ વાહ કરું છું એ માટે ખુદાતાલા પાસે માથી માંચુ છું. એમના પાક ફરમાન મુજબ આવવા કોશિસ કરું છું.

[નગરશેક અને શેહાણી પ્રવેશે છે, સાથે બીજા થોડા ધ્વતરનવેશો પણ પ્રવેશે છે.]

પણ પોતાના તેમજ પોતાના કુટુંબકચ્છીવાનું, પોતાના ખારા ફરજદારીને પેટપુત્તરી માટે ચોરીનું સાહસ કરવા ઝંપલાવે છે. અહમદાવાદની આસપાસ નબર કરો, ફરો, તલાશ કરો મુલ્કની ફેવી હાલત છે એનો ખ્યાલ કરો ભૂખે મરતા લોકોનો અંદાજ નિકાલો.

ગોપી : રાત્રિપહોલ આવી ફિફ્ફરી ઉપર નથી ચાલતો.

મુઝફ્ફરસાહ : રૈયતની ને દોલતની મુલ્કના હાથેમને હાથે ચતી બરબાદીમાં પણ હું નથી માનતો.

ગોપી : મુલ્કનો બાદશાહ સલ્તનતનો સરખુખત્યાર છે.

મુઝફ્ફરસાહ : ના દીવાનસાહેબ ! મુલ્કનો બાદશાહ સલ્તનતનો ફક્ત પહોલકાર છે. લોક પાસેથી એ લે છે, લોકના લાભ અને કલ્યાણ માટે એ આપે છે.

ગોપી : તો આપે અહમદાવાદની રોજનક વધારવા કુ કમી રાખી છે ?

મુઝફ્ફરસાહ : અહમદાવાદની રોજનક વધી એ વાત કબૂલ છે. એ વધારવામાં આસામન પિદર મહમમદસાહનો હિસ્સો હતો એ હકીકત છે. પણ એ રોજનક વધી ■ અહમદાવાદની આસપાસની રૈયતને ભોજો.

ગોપી : ખુદાવિંદ ! ન સમજાયો.

મુઝફ્ફરસાહ : વાત સાહે છે દીવાનસાહેબ ! અહમદાવાદની બદલી એની આસપાસના વસતા ખેડૂતો, બાલો અને દેહાતી લોકોની આમદાની-માથી દિરસો લઈને ચર્ચ છે. એમ પસીનાથી જમીન ખેડી, આપણે અંજારઆરામ કર્યો, જોજ-શાખની તબવીજ કાપી.

[ખુરમ પ્રવેશે છે : એની સાથે થોડા દારૂરીઓ પણ હાજર થાય છે. બધા કુરનિસ કરી બેસા રહે છે.]

ખુરમ : બેઅદબી માફ ! પરવરદિમાર ! તો કાંઈ આપની ખિદમતમાં હાજર છે.

મુઝફ્ફરસાહ : ખુરમ ! મારી ખિદમત હવે બહુ ચર્ચ. મારે હવે, મારા ખુદાની ખિદમતમાં હાજર થવું છે.

ગોપી : સુલતાને આવમ ! આજ આપની મક્સદ સમજાતી નથી. આપના આવોબમાં રાજિંદા સુર સંજળાતા નથી. મહિનાઓથી આપ બેઠાક પણ લેતા નથી.

મુઝફ્ફરસાહ : દીવાન સાહેબ ! જરા ખામોશ. આસ્તે આસ્તે બધું આપને રોજાન થશે.

ખુરમ : બેઅદબી માફ પરવર ! આપ કુમારો તો થોડી રકમ ખેરોતમાં વાપરીએ.

મુઝફ્ફરસાહ : ખુરમ ! તારી વફાદારીથી હું હમેશ ખુશ છું પણ તું કહે છે તે વાત મારે કબૂલ નથી. સરકારી તિબેરીમાંથી મેં આજ સુધી એટલી રકમ ખર્ચી છે, કે પરવરદિમારના દરબારમાં એનો મારાથી જવાબ પણ આપી શકાય એવું નથી સરકારી તિબેરીમાં જમા થયેલી રકમ મારી નથી મેં એને બેરકારીથી મહેલોની મરામતમાં, શહેરોની ફિફ્ફેબધીમાં, બરકરી અસજાનમાં, ફોજ બઢરીઆતોમાં, ચાલી હાથમાં આપખુદીથી વાપરી છે. મને એમ કરવાનો હક્ક નથી; રૈયતના કોઈ પણ હકિમને એવો ખર્ચ કરવો સુનામિય નથી.

ખુરમ : અજ્ઞાતાસાના આપ પર ફક્લ હો.

બધા : અજ્ઞાતાસાના આપ પર ફક્લ હો.

ગોપી : સુલ્તાન સલામત ! આપની રજા લઈ તે પહેલાં આ દસ્તાવેજ ઉપર આપની મહોરે મારવાની ગરજ મચ્હૂર રાખવા મહેરબાની કરશો.

મુઝફ્ફરસાહ : એ રોજા દસ્તાવેજ છે, દીવાનસાહેબ !

ગોપી : ખુદાવંદ ! ખાનબહાન મહિબુલ્લિમુલ્ક વજ-ફાએનો બેસુમાર પૈસો સરકારી તિબેરીમાં ચૂકવે છે.

મુઝફ્ફરસાહ : સખખ

ગોપી : સખખ એ કે રાજ્યમાં કેટલાક ધાર્મિક

પુરુષોને એનાયત થયેલા વજ્રાઓના અસલ માલિક મુજરી ગયા છે. એથી એમની જગીર સરકારમાં લીધી છે.

મુઝફ્ફરશાહ : અને એ દોલત સરકારની માલિકી થાય એ માટે તમે મારી મોર માંગો છો ?

ગોપીન્દ્ર : એમ જ છે સરકાર !

મુઝફ્ફરશાહ : યો યો ! આજ ભુખાને દિવસે મારા પર આ શો સિતમ ! મોહિય ઉલમુલક મુલ્કની દોલત સાથે ઠીક મહોળત કરે છે. એ બેવફૂદ અને બેશરમ માણસને કહો કે આવવા નાપાક કામ બદલ ખુદા એને જરૂર મારી સળ કરશે. વજ્રાઓ મુજરી ગયા તો શું થયું ? એમના બેરાંછોકાઈ હૈયાત છે કે નહીં ? એ નહીં હોય તો એમના નોકરચોકરો છે કે નહીં ? એમને એ મિલકત વહેંચી દો. યો ! આ ગેર-ઈન્સાફી કામ બદલ હું તે તમને શી સળ કરું ! ખુદા તમને માફક સળ જરૂર કરશે. જાઓ, જેની પાસેથી એ દોલત લીધી છે, એમને નહીં તો એમના વારસદારોને, કુટુંબકથીલાને, નહીં તો એ વજ્રામાં કામકાજ કરનારા નોકરોને એ મિલકત પાછી સોંપો, અને એ બીચારા મરીખ બાદથીઓના ધામલ થયેલા જિગરને મારીના મહાબથી રુઝાવી દો.

ગોપી : સુલતાન સલામત !

મુઝફ્ફરશાહ : અને સુનો ! સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનું શાહી ફરમાન જાહેર કરો, કે સુબદાતમાં દેવ-રમાનેના વજ્રા એમના વારસોને વહેંચી આપવામાં આવશે. એમાં દરેક છોકરાને એ અને છોકરીને એક ભાગ કાયમ રહેશે અને એમાંનું કોઈ હયાત ન હોય તો એ મિલકત એમના નોકરોને વહેંચવામાં આવશે.

પુરમ : અક્ષતાલાના આપ પર ફઝલ દો.

(બોલે છે.)

ગોપી : જહાંપનાહ ! સંતાન ન હોય તો નોકરોને

સુલામોને એ મિલકત વહેંચી દેવી,

મુઝફ્ફરશાહ : મુઝફ્ફરશાહનો તે આખરી હુકમ છે.

સુલામો તરફ આટલી સૂચ કેમ આવે છે-નોકર-ચોકર છન્ડાન નથી ? કિયે ઉલમુલક દીવાન સાહેબ ! ખુદાની બંદગી કરો. આજના ભુખાને દિવસે ખુદાની રહમ માલો. વખત કમ છે. નસાઓ વખત થવા આવ્યો છે, મારી કિંમતી અળ ધરી બરખાદ નહીં કરો. મારે હજી ઘણાં કામો કરવાના છે.

પુરમ : (આવીને) ખુદાવંદ ! બહાર નગરશી અને શેઠાણી આપને મળવા હાજર થયા છે.

મુઝફ્ફરશાહ : મને ખબર છે પુરમ ! દીવાન સાહેબ ! આપ દીવાનગીરી કરો છો, પણ મુલ્કમાં ગમ-ખવાર બનતી હાલતથી આપ વાકેફમાર નથી. હું અને પુરમ, ધણીવાર નગરચર્ચા બેઠા નીકળીએ છીએ. મરીમોની કમનસીબી ઉપર આંસુ પાડી તે દૂર કરવા બનતું કરીએ છીએ. દેશમાં દુકાળ છે. અઘમદાવાદની બહાર હાલત ધણી બંધીર છે. મેં જ નમરોશને હકીકતોથી વાકેફ કરવા અહીં આવવા ફરમાન આપ્યું છે. પુરમ, શેઠને કહો અહીં ખુદીથી આવે.

ગોપી : સુલતાને આલમ ! આપ શાહી મયા છો. આપ જરા આરામ લ્યો.

મુઝફ્ફરશાહ : હું શાહી થયો છું એ સાચી હકીકત છે. આજે તેર વર્ષના અમલમાં કોઈના પણ દિલને રંજ નહીં કરવા મેં બનતી તબવીબ કરી છે, શુરસાતી તલવાર આન કરવા મેં મારાથી બનતું કહ્યું છે. છતાં, મારાથી ગફલતો થઈ હતી. આજ એ ગફલતો, બૂલો, બદકામો, શુરાઈઓ વાદ કરું છું એ માટે ખુદતાલા પાસે મારી માંચુ છું. એમના પાક ફરમાન મુજબ આપવા ફેકિશ કરું છું.

[નગરશી અને શેઠાણી પ્રવેશે છે, સાથે બીજા થોડા દ્વેતરનવેશો પણ પ્રવેશે છે.]

પણ પોતાના તેમ જ પોતાના કુટુંબકળીયાનું, પોતાના ખ્યારા ફરજદારી જેટલુમરી માટે ચોરીનું સાદસ કરવા ઝંપલાવે છે. અહમદાવાદની આસપાસ નજર કરો, ફરો, તલાશ કરો મુલ્કની કેવી હાલત છે એનો ખ્યાલ કરો. જૂને મરતા લોકોનો અંદાજ નિકાલો.

ગોપી : રાત્રિવહીવટ આવી ફિસ્ફી ઉપર નથી આલતો.

મુઝફ્ફરશાહ : રૈયતની ને દોલતની મુલ્કના હાકેમને હાથે મતી બદખાદીમાં પણ કું નથી મળતો.

ગોપી : મુલ્કનો ખાદશાહ સંસ્તનેતનો સરમુખત્યાર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : ના દીવાનસાહેબ ! મુલ્કનો ખાદશાહ સંસ્તનેતનો ફક્ત વહીવટદાર છે. લોક પાસેથી એ લે છે, લોકના લાલ અને લાલા માટે એ આપે છે.

ગોપી : તો આપે અહમદાવાદની રૈયતક વધારવા શું કમી રાખી છે ?

મુઝફ્ફરશાહ : અહમદાવાદની રૈયતક વધી એ વાત કબૂલ છે. એ વધારવામાં આલામન પિદર મહમમદશાહનો ફિરસો હતો એ હકીકત છે. પણ એ રૈયતક વધી છે અહમદાવાદની આસપાસની રૈયતને બોલો.

ગોપી : ખુદાવિંદા ન સમજાવો.

મુઝફ્ફરશાહ : વાત સાફ છે દીવાનસાહેબ ! અહમદાવાદની બહતી એની આસપાસના વસતા બિડ્ડતા, બીલો અને ટેકાવાી લોકોની આગદાની-માથી ફિરસો લઇને ચર્પ છે. એમ પરસીનાથી જાપીન ખેડી, આપણે અલ્લખારામ કર્યો, મોજ-શોખની તળવીજ કીધી.

[પુરમ પ્રવેશી છે : એની સાથે ચોડા દક્તરીએ પણ હાજર થાય છે. જાધા કુરનિસ કરી જમા રહે છે.]

પુરમ : બેઅબ્બી માફ ! પરવરદિયાર ! સૌ કોઇ આપની ખિદમતમા હાજર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! મારી ખિદમત હવે બધું થઈ. મારે હવે, મારા ખુદાની ખિદમતમાં હાજર થવું છે

ગોપી : સુલતાને આપમ ! આજ આપની મક્સદ સમજતી નથી. આપના આવાજમાં શરિફા સર સંભળાતા નથી. મહિનાઓથી આપ પોરાક પણ લેતા નથી.

મુઝફ્ફરશાહ : દીવાન સાહેબ ! જરા ખામોશ. આસ્તે આસ્તે બધું આપને શેશન થશે.

પુરમ : બેઅબ્બી માફ પરવર ! આપ ફરમાનો તો થોડી રકમ ખેરીતમાં વાપરીએ.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! વારી વફાદારીથી હું કબેજ ખુલ છું પણ તું કહે છે તે વાત મારે કબૂલ નથી. સરકારી તિનેરીમાંથી એ આજ સુધી એટલી રકમ ખર્ચી છે, કે પરવરદિયારના દરખાસ્તમાં એનો મારાથી જવાબ પણ આપી શકાય એમ નથી. સરકારી તિનેરીમાં જમા થયેલી રકમ મારી નથી. એ એને બેલકારીથી મહેલોની મરાયતમાં, શહેરની ફિલેન-ધીમાં, લશ્કરી અસયાનમાં, ફોજ બરીઆતોમાં, થાકી કાઠમાં આપખુદાથી વાપરી છે. મને એમ કરવાનો હક્ક નથી; રૈયતના કોઈ પણ હાકેમને એવો ખર્ચ કરવો મુનાસિબ નથી.

પુરમ : અક્ષાતાલાના આપ પર ફક્લ હો.

જાધા : અક્ષાતાલાના આપ પર ફક્લ હો.

ગોપી : સુલતાન સલામત ! આપની રાજ હલ્લે તે પહેલાં આ દસ્તાવેજ ઉપર આપની મહોર મારવાની અરજ મનૂર રાખવા મહેરબાની કરશો.

મુઝફ્ફરશાહ : એ શેના દસ્તાવેજ છે, દીવાનસાહેબ !

ગોપી : ખુદાવંદ ! ખાનજહાન મહિરુલ્લિમુલ્કે વજ-ફાઓના બેસુમાર પૈસો સરકારી તિનેરીમાં ચૂકવે છે.

મુઝફ્ફરશાહ : સખબ

ગોપી : સખબ એ કે રાજવમા ફેટલાકે ધારિંદ

પુરુષોને એનામત થયેલા વણદારોના અસલ માલિક શુભરી બધા છે. એથી એમની બગીચી સરકારમાં લીધી છે.

મુઝફ્ફરશાહ : અને એ દોલત સરકારની માલેકી થાય એ માટે તમે મારી મોર મંજી છો ?

ગોપી : એમ જ છે સરકાર !

મુઝફ્ફરશાહ : એ મો ! આજ ભુખાને દિવસે મારા પર આ શો સિતમ ! મોહિય ઉલમુદક મુદકની દોલત સાથે કીક મહેબબત કરે છે. એ મેલફૂદ અને મેશરમ માથુસને કહો કે આવા નાપાક કામ બદલ ખુદા એને જરૂર મારી સજા કરશે. વણદારો શુભરી બધા તો શું થયું ? એમના ઘેરાંછોકરાં દેવાત છે કે નહીં ? એ નહીં હોય તો એમના નોકરચાકરાં છે કે નહીં ? એમને એ મિલકત વહેંચી દો. મો ! આ ગેર-ઈન્સારી કામ બદલ હું તે તમને શી સજા કરું ? ખુદા તમને માફક સજા જરૂર કરશે. બાબો, જેની પાસેથી એ દોલત લીધી છે, એમને નહીં તો એમના વારસદારોને, કુર્બાનખીલાને, નહીં તો એ વણદારો કામકાજ કરનારા નોકરોને એ મિલકત પાછી સોંપો, અને એ ખીમારા ગરીબ આદમીઓના હાથલ થયેલા જિગરને મારીના શુલાળથી ફટાવી દો.

ગોપી : સુલતાન સલામત !

મુઝફ્ફરશાહ : અને સુનો ! સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનું સાચી ફરમાન જાહેર કરો, કે મુઝફ્ફરશાહના દેવ-શ્વાનોના વણદાર એમના વારસોને વહેંચી આપવામાં આવશે. એમાં દરેક છોકરાને એ અને છોકરીને એક લાગ કામચ રહેશે અને એમાંનું ફોલ હવાત ન હોય તો એ મિલકત એમના નોકરોને વહેંચવામાં આવશે.

પુરમ : સલાતાલાના આપ પર ફઝલ હો.

(ભય છે.)

ગોપી : જહાંપનાહ ! સંતાન ન હોય તો નોકરોને

સુલાઓને એ મિલકત વહેંચી દેવી,

મુઝફ્ફરશાહ : મુઝફ્ફરશાહનો ને આખરી હુકમ છે.

સુલાઓ તરફ આટલી સુમ કેમ આવે છે-નોકર-ચાકર ઇન્સાન નથી ? કિયમે ઉલમુદક દીવાન સાહેબ ! ખુદાની બંદગી કરો. આજના ભુખાને દિવસે ખુદાની રહમ ચાહો. વખત કમ છે. નમાઝનો વખત થવા આવ્યો છે. મારી કિમતી અમ્મ લડી બરબાદ નહીં કરો. મારે હજી બધું કામો કરવાના છે.

પુરમ : (આવીને) ખુદાવંદ ! બહાર નગરશેઠ અને શેઠાણી આપને મળવા હાજર થીલ છે.

મુઝફ્ફરશાહ : અને ખબર છે પુરમ ! દીવાન સાહેબ ! આપ દીવાનગીરી કરો છો, પણ મુદકમાં ગમ-જવાર ખતતી હાલતથી આપ વાકેફાર નથી. હું અને પુરમ, ધણીવાર નગરચર્ચા જેવા તીક-જીએ છીએ. ગરીબોની કમનસીબી ઉપર આંસુ પાડી તે દૂર કરવા ખનવું કરીએ છીએ. દેશમાં ફુઝાળ છે. અહમમલાવાદની બહાર હાલત ધણી ગંભીર છે. મેં જ નગરશેઠને હકીકતોથી વાકેફ કરવા અહીં આવવા ફરમાન આપ્યું છે. પુરમ, શેઠને કહેજો અહીં ખુશીથી આવે.

ગોપી : સુલતાને આલમ ! આપ મારી મવા છો. આપ જરા આરામ રહો.

મુઝફ્ફરશાહ : હું મારી મવા છું એ સાચી હકીકત છે. આજે તેર વર્ષના અમલમાં કોઇના પણ ફિલ્લેને રંજ નહીં કરવા મેં ખતતી તખવીજ કરી છે, ઘુસ્સાની તલવાર ખાન કરવા મેં મારાથી ખનવું કહ્યું છે. છતાં, મારાથી મફલતો મદ્દ હશે. આજ એ મફલતો, શૂલો, બદકમો, છુરામજો માદ કરે છું એ માટે ખુદતાલા પાસે મારી માંચ છું. એમના પાક ફરમાન મુજબ આપવા કાસિસ કરે છું.

[નગરશેઠ અને શેઠાણી પ્રવેશે છે, સાથે ખીબ થોડા દફતરનવેશો પણ પ્રવેશે છે.]

પણ પોતાના તેમ જ પોતાના કુટુંબજીવીઓ, પોતાના ખાસ ફરજોની પેટપુત્રોની માટે યોરોનું સાદસ કરવા અપલાવે છે. અહમદાવાદની આસપાસ નજર કરો, ફરો, તલાશ કરો મુસ્લિમો કેવી હાલત છે એનો ખ્યાલ કરો જુએ ચરતા લોકોનો આજ નિકાલો.

ગોપી : રાજ્યવહાવટ આવી ફિઝુલ્લી ઉપર નથી ચાલતો.

મુઝફ્ફરશાહ : રૈયતનો ને દોલતની મુસ્લિમો હોમને હાથે થતી બદખાદીઓ પણ કુ નથી માનતો.

ગોપી : મુસ્લિમો બાદશાહ સત્તાનેતને સરખાવવાર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : ના દીવાનસાહેબ ! મુસ્લિમો બાદશાહ સત્તાનતને. ક્રમ વધોવટદાર છે. લોક પાસેથી એ લે છે. લોકના લાભ અને લાભ માટે એ આપે છે.

ગોપી : તો આપે અહમદાવાદની રોજનક વધારવા શું કરી રાખી છે ?

મુઝફ્ફરશાહ : અહમદાવાદની રોજનક વધી એ વાત કબૂલ છે એ વધારવામાં આશામન પિદર મહમમદશાહનો હિસ્સો હતો એ હકીકત છે. પણ એ રોજનક વધી છે અહમદાવાદની આસપાસની રૈયતને બોલો.

ગોપી : ખુશખબર ! ન સમજાયો.

મુઝફ્ફરશાહ : વાત સાહે છે દીવાનસાહેબ ! અહમદાવાદની બદલી એની આસપાસના વસતા બેટો, બીલો અને દેહલી લોકોની આમદાની-માધી હિસ્સો લાખે થઈ છે. એમ પસીનાથી જમીન ખેડી, આપણે અંચઆરામ કર્યો, બોજ-રોજની તબવીજ કીધી.

[પુરમ પ્રવેશી છે : એની સાથે થોડા દફતરીઓ પણ હાજર ચાલે છે બધા કુરનિસ કરી બેઠા રહે છે.]

પુરમ : જેઝલ્લી માફ ! પરવરદિમાર ! સો કાંઈ આપની ખિદમતમાં હાજર છે.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! મારી ખિદમત હવે બદ થઈ. મારે હવે મારા ખુદની ખિદમતમાં હાજર થવું છે

ગોપી : મુતતાને આનમ ! આજ આપની મક્સદ સમજતી નથી. આપના આવાજમાં રોજિંદા સુર સંભળાતા નથી. મદિનાએથી આપ બેરોજ પણ લેતા નથી.

મુઝફ્ફરશાહ દીવાન સાહેબ ! જરા ખામોશ. આરને આરને બાહુ આપને રોજનક થશે.

પુરમ : જેઝલ્લી માફ પરવર ! આપ ફરમાવો તો થોડી રકમ બેરોજમાં વાપરીએ.

મુઝફ્ફરશાહ : પુરમ ! તારી વફાદારીથી કું હમેક ખુશ છું પણ કું હમે છે તે વાત મારે કબૂલ નથી. સરકારી તિબ્બેરીમાંથી એ બાજ મુખી એટલી રકમ ખર્ચી છે, કે પરવરદિમારના દરખાસ્તમાં એનો મારાથી જવાબ પણ આપી કબજ એમ નથી સરકારી તિબ્બેરીમાં જમા થયેલી રકમ મારી નથી એ એને બેરકારીથી મહેસોની મરામતમાં, કાઢેરોની ફિઝેગધીનાં, લશ્કરી અસમાનમાં, ફોજ બહરીઆતોમાં, શાહી કાંદાકમાં આપખુદીથી વાપરી છે. અને એમ કરવાનો હક્ક નથી; રૈયતના કાંઈ પણ હકીમને એવો ખર્ચ કરવો મુનાસિબ નથી.

પુરમ : અહમદાવાદના આપ પર ફકલ હો. બધા : અહમદાવાદના આપ પર ફકલ હો.

ગોપી : સુલતાન સલામત ! આપની રજા લઈ તે પહેલાં આ દસ્તાવેજ ઉપર આપની મહોર મારવાની અરજી અજૂર રાખવા મહેરબાની કરશો.

મુઝફ્ફરશાહ : એ જોના દસ્તાવેજ છે, દીવાનસાહેબ ! ગોપી : ખુશખબર ! ખાનજહાન મહિબુલ્લેમુલ્લે વજ-કાઓનો બેસુમાર પેસો સરકારી તિબ્બેરીમાં મૂક્યો છે.

મુઝફ્ફરશાહ : સંખ્ય ગોપી : સંખ્ય એ કે રાજ્યમાં કેટલાક ધાર્મિક

પુરુષોને એનામત થયેલા વજ્રહાઓના અસલ માલિક શુભરી અથા છે, એથી એમની જાગીર સરકારમાં લીધી છે.

મુઝફ્ફરશાહ : અને એ દોલત સરકારની માલેકી થાય એ માટે તમે મારી મોર મણિ છો ?

ગોપીન : એમ જ છે સરકાર !

મુઝફ્ફરશાહ : એા એા ! આજ જુમ્માને દિવસે મારા પર આ શો સિતમ ! મોહિય ઉલમુલક મુલકની દોલત સાથે ઠીક મહોબત કરે છે. એ બેવકુફ અને બેશરમ માણસને કહો કે આવા નાપાક કામ બદલ ખુદા એને જરૂર મારી સજા કરશે. વજ્રહાશ્રી શુભરી ગયા તો શું થયું ? એમના બેરાંછોઠારાં હૈયાત છે કે નહીં ? એ નહીં હોય તો એમના નોકરઆદારો છે કે નહીં ? એમને એ મિલકત વહેંચી દો. એા ! આ બેર-ઈન્સાફી કામ બદલ હું તે તમને શી સજા કરું ? ખુદા તમને માફક સજા જરૂર કરશે. જાઓ, જેની પાસેથી એ દોલત લીધી છે, એમને નહીં તો એમના વારસદારોને, કુટુંબકમીલાને, નહીં તો એ વજ્રહામાં કામકાજ કરનારા નોકરોને એ મિલકત પાછી સોંપો, અને એ ખીચારા ગરીબ આદમીઓના ધાયલ થયેલા જિમરને મારીના શુલાબથી સજાવી દો.

ગોપી : સુલતાન સલામત !

મુઝફ્ફરશાહ : અને સુતો ! સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનું શાહી ફરમાન જાહેર કરો, કે શુભરાતમાં દેવ-રશનોના વજ્રહા એમના વારસોને વહેંચી આપવામાં આવશે. એમાં દરેક હોકરાને એ અને હોકરીને એક જામ કામચ રહેશે અને એમાંનું કોઈ હયાત ન હોય તો એ મિલકત એમના નોકરોને વહેંચવામાં આવશે.

પુરમ : અહાતાલાના આપ પર ફઝલ હો.

(જાય છે.)

ગોપી : જહાંપનાહ ! સંતાન ન હોય તો નોકરોને

શુલાઓને એ મિલકત વહેંચી દેવી,

મુઝફ્ફરશાહ : મુઝફ્ફરશાહનો ને આપરી હુકમ છે.

શુલાઓ તરફ આટલી યુગ કેમ આવે છે-નોકર-આકર ઇન્સાન નથી ? કિયે ઉલમુલક દીવાન સાહેબ ! ખુદાની બંદગી કરો. આજના જુમ્માને દિવસે ખુદાની રહમ આહો. વખત કમ છે. નમાઝનો વખત થવા આવ્યો છે. મારી કિમતી અજ લઈ બરખાદ નહીં કરો. મારે હજી ઘણાં કામો કરવાના છે.

પુરમ : (આવીને) ખુદાવાંદ ! બહાર નગરશેઠ અને શેઠાણી આપને મળવા હાજર લીધા છે.

મુઝફ્ફરશાહ : મને ખબર છે પુરમ ! દીવાન સાહેબ ! આપ દીવાનગીરી કરો છો, પણ મુલકમાં ગમ-ખવાર બનતી હાલતથી આપ વાકેફગાર નથી. હું અને પુરમ, ઘણીવાર નગરચર્ચાં ભેગા નીકળીએ છીએ. ચરીઓની કમનસીબી ઉપર આંસુ પાડી તે દૂર કરવા બનવું કરીએ છીએ. દેશમાં ફુકાળ છે. અહમદાવાદની બહાર હાલત ઘણી ગંભીર છે. મેં જ નગરશેઠને હકીકતોથી વાકેફ કરવા અહીં આવવા ફરમાન આપ્યું છે. પુરમ, શેઠને કહો અહીં પુરથીથી આવે.

ગોપી : સુલતાને આલમ ! આપ યાદી મયા છો. આપ જરા આરામ લ્યો.

મુઝફ્ફરશાહ : હું યાદી ગયો છું એ સામી હકીકત છે. આજે તેર વર્ષના અમલમાં કોઇના પણ દિલને રંજ નહીં કરવા મેં બનતી તબવીબ કરી છે, યુસ્સાની તલવાર ખાન કરવા મેં મારાથી બનવું કહ્યું છે. છતાં, મારાથી ગફલતો થઈ હશે. આજ એ ગફલતો, ભૂલો, બદકામો, છુરાઈઓ યાદ કરું છું એ માટે ખુદતાલા પાસે મારી માંચુ છું. એમના પાક ફરમાન મુજબ આપવા કાશિય કરું છું.

[નગરશેઠ અને શેઠાણી પ્રવેશે છે, સાથે ખીજા ચોદા દફતરનવેશો પણ પ્રવેશે છે.]

નગરશેઠ : બહાં પનાદ ! બહેનવાજ, મરીબપરવર !

મુઝફ્ફરશાહ : આવો નગરશેઠ ! આવો બહેન ! દીવાન સાહેબ દાબર છે. એમની સામે જ કેફિયત રજૂ કરો.

નગરશેઠ : શું કહું ખુશિંદ ! ગળબ થઇ ગયો છે. કાળ યોધકિયું બેસી ચૂક્યું છે. મુલક બળું-બળું થઇ ગયો છે. પાણીનું એક ટીપું નથી. શહેર બહાર મામકામાં મનખો કીકિયું માફક ઊભરાય છે. અને તરફિયા મારી મરી જાય છે.

શેકાણી : બાદશાહને ધણી ખમા ! નદીમાં જળ નથી, વાવ-ફવા સુકાઇ ગયા છે. કાકારોમાં શણી નથી. દોરો મટિ ધાસ નથી. હવે તો ભગવાન દયા કરે તો છે બાપજી !

મુઝફ્ફરશાહ : યા અલ્લાહ ! રહમ કર. બાદશાહના કાકારોમાં શણી હતો તે કમથો ગરીબોને વહેચી દેવા કુદમ આપી દીધો છે. સરકારમાં ફાલત પડી છે, તે જોઈતો હોય તો—

નગરશેઠ : ખરે ફિરતો જેવા બાદશાહ ! અમે તો આટલા સંઘ્રાણવાળો સુલતાન એવા પણ નથી. ફાલત તે કંઈ ખવાય છે ત્યાં દેવ રહેયો હોય, યાને અલ્લા અફા હોય ત્યાં આપણા મનખનું શું ચાલે ! ધૂળના વટોળીઆ ચોમેર ભીડી રહ્યા છે. કાઈ અફેર વાળું દૂર દેખાય છે; અને દેખાય છે એવું અમોપ થઈ જાય છે. ચામ, બેંસ, બળદ, ખરોડનાં મુકા જમીન પર સડતા મથાય છે. અને હવે તો બાવજી ! માણસનાં દાહ પિંજર પણ અટવાતાં જણાય છે.

મુઝફ્ફરશાહ : બસ, નગરશેઠ ! તમે કહો છો તે કેફિયત મારી નજર બહાર નથી. મામલો વધારે ગંભીર થતો જાય છે, લોકોની મુશીબતો મારાઓ વધુ વાર દેખી સકાતી નથી.

ગોપી : કુદરતના કાપ આજળ આપણી શી મુંજલ છે.

શેકાણી : ખરી વાત છે બાપજી ! દેવ રહેયો દોસે

છે. કુકળીઆઓના ટોળેટોળાં શહેર બહાર ઊભરતાં જાય છે. જમીનમાં કસ નથી, ખેતી માટે પાણી નથી, ખાવાને દાણો નથી :—

મુઝફ્ફરશાહ : અને ખુદાની રહેમત આદમખત પર પાછી લાવવામાં ઇન્સાનમાં અરમાન નથી, એની બંદગીમાં એટલી તાકાત નથી, માણસ માણસમાં હવે ઇતમાર નથી, દિલ સાફ નથી, બિંદગીના રાદમાં હવે કાંઈ એવી નૈયત-નેજા નથી.

ગોપી : આપે તો પણ કમું, પણ રૈયત કમનસીખ તે એમના—

મુઝફ્ફરશાહ : રૈયત કમનસીખ ! દીવાનસાહેબ ! કુદરત ગદમદિલી પણ બતાવે છે, અને કદી કાપ પણ કરે છે. ઇન્સાનની ફરજ છે કે કુદરતની જોઈનજર સામે સર ખુકાવી, ખચવા માટે ખુદાની બંદગી કરવી જોઈએ. બાકીમાં હોરાન થતા કમનસીબોને જનતી મદદ આપવી જોઈએ યાદ રાખો, કુનિયામાં નેક કામ કરનારા કમ હોય છે, બદકામ કરનારા ધણી હોય છે.

શેકાણી : આપ તો અમારે ત્યાં ભગવાનના માણસ છો, ફિરતો જેવા એ બાદશાહ તમારી આટલી જોાય છે તો કુઃખ વેઠવા હિમ્મત પણ મળે છે.

મુઝફ્ફરશાહ : હું ફિરતો નથી, શેકાણી ! હું ધ્રુવજી છું કે હું ખુદાનો ફિરતો હોત. આ મરીબો પર આવી પડેલી આફત કાંઈ પણ રીતે નાબૂદ કરત. મુકામાં જે કહેર વતી રહ્યો છે, એનું બધા ન થઈ શકે એમ નથી, એનો ખમાલ આપેલા સહેલ પણ નથી.

શેકાણી : અમે તો કંઈક માનતા માની આપજી, અને લોકો યતનબધન કરાવે છે, આરથાનું પરમાણુ છે. કુદરત રાજી ચામ અને દામુ ભુએ એટલે બસ.

મુઝફ્ફરશાહ : આયુ કહે છે, બહેન ! બંદગીથી કમલો તો ચામ છે જ. બંદગી સાફ દિલથી.

અને પાક મુરાદથી કરવામાં આવે તો. સાચી વાત છે, બંદગી કરો. ખુદાની બંદગી કરો. ગાંફેલ. અનેલા અને મફલતમાં પડેલા આદમીને ખુદા હમેશાં સાચો રાહ બતાવવા તૈયાર હોય છે. મુશીબત એટલી જ છે કે આદમી ખુદાનો અવાજ સાંભળવા તૈયાર નથી.

ગોપી : દુકાળ કંઈ આજ મહેસોવહેસો આવ્યો છે. એ તો મેં પાંચ વર્ષે આવ્યા જ કરે છે.

પુરમ : એઆદમી માફ, પણ આ દુકાળ તો ગળબનાક ખરાબ છે. શોકે છવડાની માફક મરે છે હોરકાંકરની બરબાદીનો પાર નથી.

નગરશેઠ : બસા બાદશાહ ! આપ સુલતાનની ફૂંટી ફૂવા કરે. અમર તપો આપતું રાજ, પણ દુષાળા જનવર સદંતર બીટી ગયા છે. એમના દાહમસ ખાવા જુએ ટળવળતાનો મનખો લલચાય છે, અધરમના અને હવારા કામો આંખે જોતાં મનકુ માનવા ના પાડે છે. ગાયઝાંજાની હાલત બમકર છે. અગેએ ધણીધણીઆણીએ દહાળીઆઓને જાતે ખાસના તથુખલા આવતા જોયા છે.

શેઠાણી : બાપજી ! કુદરત કોપી છે. નહીં કેખવાતું કેખતું પડે છે. નહીં સાંભળેલું સાંભળતું પડે છે. આ સાબરમતી અને વાત્રક-પણે પાંચ સાત નહીંઓના પાણી એકઠા થઈ લીલાલહેર કરતાં હતાં, ત્યાં કળરથો પાણી પીવા નથી મળતો. બીજાને ત્યારે નહીંઓ માઠા મૂંદ્રી જળબબા-કાર બોલાવે છે, અને નહીં તો અધગાઉ બોલ બોદતાંયે ટીપું પાણી નથી નીકળતું.

નગરશેઠ : બાદશાહ સલામત ! પૈસા આપી અનાજ વેચાતું મળે એ તો સમજાય એવી વાત છે, પણ પાણી માટે પૈસા આપવા પડે એ તો કારમો કળજગ જ કહેવાય.

શેઠાણી : અરે પણ પૈસા આલતાયે પાણી મળતું હોત તો ધૂળ નાંખી. પૈસાની દબને શું કરે,

પાણી જ નહીં હોય ત્યાં શું ચાપ, અનાજ જ નહીં હોય ત્યાં શું ખાપ ?

ગોપી : ખોદકામ અને બાંધકામના થોડાક સરકારી કામો શરૂ કરાવવામાં આવ્યા છે દુકાળીઆને કહો કે ત્યાં કામે લાગી અપ.

નગરશેઠ : હીવાનસાહેબ ! કામે લાગવાને પણ મહેનત કરવી પડે છે. ચરીરમાં કંઈ આરાશ હોય તો હાથપગ ચાલે, પણ પેટમાં મોટી બખોલો પડી હોય ત્યાં હાડકાં કહું કામ કરવા કપાથી વળે.

શેઠાણી : મળવાત તો પેટના ખાઠા ખૂરવાની છે. ધરમનાં મુસ્તકામાં કળિમળના વણુનો વાંચા છે, તેવું જ આજે નજરે જોવા વાદો આવ્યો છે. અમે એવું તે તો આ છબે કેમ કહું જાય ! કહેતાં સાંભળતાં પણ પાપ લાગે મહારાજ ! મરીગોના દુખનો તે કંઈ પાર છે. આ મૂંચા ઘાપી પેટ માટે આપણે કંઈનું કંઈ કરી બેસીએ છીએ તો એમની તે શું યુઅંચ. બીજા થવાની શક્તિ નહીં હોય તો તે વળી કાઠાળો પાવડો બિચકવા ક્યાં જાય બાપજી ! જનવર જનવરને નથી ખાતાં, માણસ જનવરનું માંસ ખાવા લલચાય છે બાપજી ! જો લમવાન ! માણસ માણસને ખાવા જાય છે. આ તે કેવો કપરો કાળ !

નગરશેઠ : બસા બાદશાહ ! આપની રહમદિશીને સ્તીયા નથી, પણ દૈવ રફેયો હોય ત્યાં કોને કહીએ. આ બધી નજરે જોયેલી હકીકત કહીએ છીએ.

શેઠાણી : અમે શાક્ષીમાં ગયા, પછી તો પગે હેંડપા. અનાજના કાચળા હતાં તેટલા તો વહેંચ્યા. એકેક દાણા માટે ચતા કિકિયારી અને કકળાટ જોખને અમારા છવ તો રૂંધાઇ ગયા, અકળાઇ ગયા, રેપા, અને નહીં ખસાતાં પાછો વળ્યા. કાણ, બધે કોના પાપ, કોના ગાપ આડે આવતા હશે ! એ તો દૈવ બધે માળાપ !

ગોપી : નગરશેઠ ! અને શેઠાણી. કીક વાત છે. તમારી કેફિયત સાંભળી. રૈયતને રાહત આપવા સરકાર પોતાથી બનવું કરશે. બાદશાહ યુઝફરશાહની રહકેદિથી તો ખુદકમચદ્દર છે. ગરીબો માટેની એની કાળજી તો તમને બધાને માલૂમ છે. સરકારી ખજાનામાંથી બનતી મદદ આપવામાં બાવી છે તે તમે જાણો છો. અને આપવામાં આવશે, એની ખાતરી રાખજો. સરકાર ગઠનનાં પગલાં તાકીદથી ભરશે એની હું જવાબદારી લઉં છું.

નગરશેઠ : દીવાનસાહેબની મહેરબાની છે.

ગોપી : રજુ પુદરત આપણે આજે સૌ લોકોને જાણે એ તો તમે બધા સમજે જ છો, આપણાથી બનવું આપણે કરી છરીશું.

નગરશેઠ : એ તો બરાબર છે. ત્યારે અમને જવાની રજા ફરમાવે. બાદશાહ સલામત ! એટલે બધું.

શેઠાણી : હારતો, કેવ શમેા હોય તો દેવની પ્રાર્થના કરીએ. બીજો કેઈ જોછો જ ઉપાય છે, ઉપવાળાએ ધાર્યું હતું તે થશે. ભગવાન આપના ઉપર આ વરસાવે, ત્યારે અમને રજા છે !

ગોપી : બાદશાહ સલામત ! નગરશેઠ આપની રજા ચાહે છે. રાહત માટે સરકાર તરફથી તાકીદનાં પગલાં લેવામાં આવશે એવી મેં એમને ખાતરી આપી છે.

યુઝફરશાહ : અને કહ્યું, દીવાનસાહેબ ! બંદગીમાં અને તમારે ખસલ કરી જગાડવો.

ગોપી : બેઅદબી માફ પુદાવું ! અને ખબર નહીં. નગરશેઠ આપની રજા ચાહે છે.

યુઝફરશાહ : નગરશેઠ બહોં હાજર રહેશે. અને શેઠાણી મારે માટે કુવા પેકારશે.

ગોપી : સરકારી રાહતના પગલાં વિશે હું નગરશેઠને સમજાવતો હતો.

યુઝફરશાહ : બરાબર છે. સરકાર પુદ રાહતનાં પગલાં લેશે, અને રૈયતનાં દુઃખ કમી થશે.

શેઠાણી : ભગવાન આપ નામદારનું બોધું સાચું કરો.

યુઝફરશાહ : ખુરમ !

ખુરમ : જી હજૂર ! ફત્તરનાં કામદારો બધા આવી હાજર બિલા છે.

બધા : બાદશાહ સલામત.

યુઝફરશાહ : ખુરમ ! આજ જુમ્માનો મુખ્યરિક દિન છે. જમાદ ઉલ અવલની બીજી મવારીખ છે.

ખુરમ : જી હજૂર !

યુઝફરશાહ : અને નચાઝનો વખત થવા આવ્યો છે.

ખુરમ : પુદાવું ! આપનું કહેવું બરાબર છે.

યુઝફરશાહ : વાલિદોના તખ્ત ઉપરથી મારી શાહી ઉઠાવી દેશે, અને બહોં મારી નજીક સાહુ પિછાનું પિછાવે.

ખુરમ : જોવો કુકમ !

યુઝફરશાહ : એકવાર ફરીથી મારા હાથ સહા ફરી દો જેથી ખુશની બંદગીમાં હું હાથ નેડી બિતો રહી શકું.

ખુરમ : બતીફ !

[જલદાન વગેરે તરત લાવવામાં આવે છે. બાદશાહ હાથ ધૂએ છે.]

ગોપી : અમને રુખસદ છે જલ્દિપનાહ !

યુઝફરશાહ : દીવાનસાહેબ ! રુખસદ તો હું માંશુ છું. શાહી રાજબહેલના નોકરો, ખિદમતગારો ફત્તરીઓ બનવા જોય છે કે શાહી અમલ દરમ્યાન તમારા કોષ ઉપર મેં ગુસ્સો કર્યો હતો. એમ કરી તમારા દિલમાં રંજ પેદા કર્યો હતો. હું સુલતાન યુઝફરશાહ પાકપરવરદિયારને યાદ કરી તમે સૌ સરકારી ખિદમતગારોની અને મેરહાજર રહેલો મારી કુખી રૈયતની માફી ચાહું છું.

બધા : બાદશાહ સલામત ! અમે તો આપના—

યુઝફરશાહ : ખાબોશ ! મહેરબાની કરી આખિર.

વાર જરા અઠમથી મુનો, આજ મારી સોને
છેલી સલામ છે. વાલિદોની આરામગાહ નજીક
બધ મેં જોમની રંગ લઇ લીધી છે, માદી
પરથી પહુ હું મારે હલ્લ ઉઠાવી લઉં છું. આજ
આપની છેલી મુલાકાત છે. હું મુઝફ્ફરશાહ
આપ સૌની ફરીથી માફો ચાહું છું. મુલજર!
ભત્તીક! પુરમ, બેરદામખાન, ખાનખાનાન,
મુખારિઝ ઉલ મુલક, વઝીર ઉલમુલક, રાનારાવ,
નગરશૈક, શોભાગચંદ, મહમ્મદ! હું સો કાઇની
વિશામ લઉં છું.

બધા : બાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ સલામત!

મુઝફ્ફરશાહ : પરવરદિગાર! વખતોવખત હું કુરાને
શરીફ પઢ્યો છું. મા આલીમ ઉત્તમી પઢી છે.
એમાંના ફરમાન મુજબ જિંદગી મુમરવા મેં
કોશિશ કરી છે. મેં કદી ચુરસો ક્યો નથી,
પાદશી યોરત પર નજર બગાડી નથી. હમેશાં
અઠમ મુજબ ચાલવામાં મેં કદી રાખી નથી.
મા અલ્લાહ! તારા બન્દો મુઝફ્ફરશાહ આજ
તારી આખરી બંદગી કરે છે. તારા કદમોમાં
સર ઝુકાવી મંજી છે. તું મારા પોતાના પાપને
લખને મુજરાતની રૈયતને સ્તાવતો હોય તો એ
માટે મને પોતાને સજા કર. અને આ ફાતી
દુનિયામાંથી ઉઠાવી લે. અને તારે ખાતર આ
મરીબ લોકોને દુકાળના પંજમાંથી બચાવ.

બધા : ઇન્સાન અલ્લાહ! બાદશાહ સલામત!

મુઝફ્ફરશાહ : આ મરીબ મુઝફ્ફર આ ફુઝી
રૈયતનો મુખમરો એક સકતો નથી.

નમરશૈક : એ ફિરસ્તા જેવા બાદશાહ! અમે તો
આપની બન્ધા સમાન છીએ, આપના વજર
અમે કયા જઈએ.

મુઝફ્ફરશાહ : અને એ ખુદ! એ મેં નેક દાનતથી
તારી બંદગી કરી હોય. મેં સાફ દિલથી તારી
ખિદમત ઉઠાવી હોય, તો મારી આટલી અજબ તું
જર સાંભળજે. મારી ગફલતો માટે મને સજા

કરજે, અને મારી ફુઝી રૈયતને આપાદી અને
બરકત વધજે.

બધા : બાદશાહ સલામત, બાદશાહ ઝિન્દાબાદ.

પુરમ : ખુદાવંદ! હજરત કુતુબે આલિમ શાહશૈખ
સૈયદ શુરકાતુદ્દીન મુખારી તશરીફ લાવે છે.

મુઝફ્ફરશાહ : જેની એક આમળ બધ મારે હરરોબ
સર ઝુકાવું એકએ એવા પાક શૈખસાહેબ ખુદ
અહીં પધારે છે! ખુદાના રાહ ન્યારા જ છે.

શૈખજી : મુઝફ્ફરશાહ! આ મેં તું સાંભળ્યું. કાલ
રાતથી આપે આ તૈયારી કરી લીધી છે. અમારા
પર આટલી બધી બજબજરતી!

મુઝફ્ફરશાહ : હજરત કુતુબે આલિમ સાહેબ! આપ
ઠીક ઠીક પર તશરીફ લાવ્યા. વાલિદની કબર
પાસે જમ આભો. પછી, કરમધોલ જમ
મઠમ બીબીરાણીની કબર પાસે જમ માફ
ચાંચી. આજ આપની માફ માથું છું. ફુવા
માથું છું.

શૈખજી : મુઝફ્ફરશાહ!

મુઝફ્ફરશાહ : હું નાપાક સુલ્તાન સફીએને અને
ફરીશોને ધિક્કારતો હતો. પણ આપની નજીક
રહેવાનું માન મળ્યા પછી આપના હકાપણના
નરનો મને પણ ફાલો મયો, અને મારી ગેર-
સમજ દૂર થઇ. મારીએ ગફલતો માટે, સફી
અને અદીબોને શરૂઆતમાં પૂરતો માનમરતબો
નહીં આપવા બદલ મને માફી આપો.

શૈખજી : ખુદા તને જરેર ખુદ માફ કરશે. ફિરસ્તાના
મુખ ધરાવનાર એ સુલ્તાન! તારી ઉપર
ખુદાની દયાનો વરસાદ વરસશે.

મુઝફ્ફરશાહ : હજરત શૈખ સૈયદ સાહેબ! હું તો
આપનું એક નાગીઝ ફરજંદ છું. આપની સાથે
ઠીક ઠીક સખક પઢ્યો છું, છતાં હું કબૂલ કરું
છું કે હું બેચુનાહ નથી. મેં રૈયતની દોલત-
ચાલી મોજશોખમાં ઉઠાવી છે, મરીબોની આમ-
દાની સરકારી અળનામાં બરાવી છે. આપની

પાક ફુવા ચાહું છું. ચાહું છું કે મારી રૈયત ઉપરની આફતો દૂર થાઓ, કુદરતની ખદા નજર મીઠી થઈ જાઓ, અને બાગેબેદિસ્ત જેવો મારો યુજસાતનો મુલક અસલ હતો તેવો રોનક અને ખરકતથી ભરેલો થઈ જાઓ.

શેખજી : ખુદા તારી પાક મુશાફ બરૂર બર લાવશે. હવે તું આગમ કરન્કેટલા દિવસોથી તે કંઈ ખાધું નથી તારી તબિયત-નાદુરસ્ત થતી લાગે છે

મુઝફ્ફરશાહ : હજરતે આલિમ ! મારી જિંદગી મેં ખુદાને સોંપી દીધી છે. ખુદાના પાક દરખાસ્તમાં હું હાજર થઈ જઈ તે પહેલાં આપ હજરત પાસે એકમે બાબતની મંજૂરી કરી લેવા ઇરાદો રાખું છું. મેં રહબદિલીથી રાજ કીધું છે. એ કમળેરીની નિયાની નથી. તેમ સખ્તાઈ અને જખ્ખરજીતી હતેહમદ રાજ્યવહીવદની સાબિતી પણ નથી. વઝીર રૈયતનો એક ખિદ્મતગાર છે. બાદશાહ મુફકનો આબાદી માટે કામ કરનારો વહીવટદાર છે. આ સુનહેરી સુકન મારા શાહબાદને સમજાવજો, આ આપણા વઝીર ઉલમુફકને ખરાખર શેક્ષન કરજો.

શેખજી : મુઝફ્ફર, તું કંઈ ફિકર નહીં કર, અને હવે તું આરામ કર.

મુઝફ્ફરશાહ : હું કુરાને સરિફની મારી પોતાના હાથની નકલ મક્કા મોકલતો હતો, હજ કરવા જનારા સૌ કોઇને માટે સરકારી જહાજની તજવીજ કરતો હતો.

દેખજી : તાગ અમલમાં જે દરતુર ચાલુ હતા તે ચાલુ રાખવા માટે હું સુલતાન સિફંદરને તેમ જ વઝીર ઉલ મુફકને જરૂર ઇશ્તારસ કરીશ.

શેખી : ખુદાવંદ ! હવે આપ આરામ કરો. હજરત શેખ સૈયદ સાહબની હજૂર હું કબૂલ કરું છું કે આપની પાક મકસદ મુજબ રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવા હું નાના શાહબાદને મદદ કરીશ. શેકાણી : ઝો ભગવાન ! બહું મળે, પણ સેંકડોના

પાલણુદારનો વાકો વાળ ન થયો.

મુઝફ્ફરશાહ : બાઈ ! એવું મત બોલ. આ મરીમ મુઝફ્ફર માટે ફુલ કર. ચા અફ્લા ! બહું થયે, પણ મારી બેચુનાહ રૈયત ઉપર સિતમ ન કરો. ચા પરવરદિગાર, અને માર, પણ આ મારી રૈયતને ઉતાર.

શેખજી : સૌ કોઈ બદગી કરો. આજ જમાદ ઉલ અવલની બીજી તવારીખ છે. જુમ્માનો મુખાલિક રોજ છે.

મુઝફ્ફરશાહ : આપ સૌની મતે રમ છે ? માફી છે ? બધા : સુલતાન સલામત ! સુલતાન ઝિન્દાબાદ.

મુઝફ્ફરશાહ : મારી રૈયતને ખ્યાવ, અને તારી ખિદમતમાં લઈ લે. ચા ખુદા !

(બાદશાહ તથિયે હજે છે)

ખુરમ : મારા સરકાર ! બન્દા પર રહેમ કરો.

શેખજી : ખામેશ. કોઈ આવાજ નહીં કરો. મુઝફ્ફરશાહ કોઈ અજબ સપનું જોઈ રહ્યા લાગે છે. શેકાણી : ઝો ભગવાન ! આવો બાદશાહ થયો તો મેં કદી બપ્પો નથી.

શેખજી : બહાર મરજક વધે છે. બધાને ખામેશ રહેવા કહો.

લતીફ : હજરત સાહેબ ! બહાર અફ્લાની મહેર બરસી રહી છે. આકાશમાં વાદળાઓ ચઢી આવ્યા છે.

નગરશેઠ : સાચે જ મોતી જેવા સુન્દ દપડી રહ્યા છે. શેખજી : ખામેશ રહો. સુલતાનનો રહ જીજનના રાહ પર જવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે.

શેકાણી : ખરેખર ! બાદશાહની બંદગી ફળી. ચારેકારથી વાદળા ચઢીકાઠા ખસવા મંડ્યાં છે.

શેખજી : ખામેશ.

ખુરમ : ઝો ફરિસ્તા ! તારા ફરજદાને અહીં અકેસા મૂકી ક્યાં ચાલ્યો ગયો.

શેખજી : ખામેશ ! અલ વિદાય ! અલ વિદાય. બધા : અલ વિદાય ! બાદશાહ ઝિન્દાબાદ.

પછી શેખ ત્યાં ન્યાયના આસન ઉપર બેઠો. અને એની પાસે ફાદર એલીઆસ શુપચુપ બેઠો હતો. ન્યારે લોકોટાણું કેદીની મુખમુદ્રા તરફ જોઈ રહ્યું હતું. રામેશ અને મરીયમ, બન્ને ખલીલની પાછળ લીધાં હતાં. પણ જેણે સત્યનું જ આચરણ કર્યું છે એને કય કેવો ? અર્ધાં નિર્ભય હતાં.

શેખ અખ્યાસ લુલ્લાન કેદી તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે મોઢા લોધરા અવાજે પૂછ્યું : ' તારું નામ શું ? '

' ખલીલ ' જુવાને જવાબ આપ્યો.

શેખે કહ્યું : ' તારાં માળાપ કોણ છે ? ક્યાં છે ? તારે સર્ગાવહાલમાં કેણ છે ? તું ક્યાં જન્મ્યો છે ? '

ચારે તરફ ઊભેલા ખેડૂતો ને સુધામો તરફ ખલીલે દષ્ટિ કરી : જોકે એના ઉપર એમની આંખોમાંથી વિચ્છારની આગ વ્યાપી રહી હતી. અને એણે શાંતિ-કરેલી વાણીમાં કહ્યું : ' દબાયલાં, કચરાયેલાં, ભૂખ્યાં ને તારસ્યાં આ સઘળાં જ મારાં સર્ગાવહાલમાં સંબંધી છે અને આ આંખો વિશાળ દેશ એ મારી જન્મ જન્મ્યા છે ! '

શેખ અખ્યાસે કંઠી મચ્છરીકરેલા અવાજે જવાબ વાળ્યો : ' આ લોકને તું તારા જાતભાઈ કહે છે પણ એ એમ નથી માનતા એનું શું ? એ જ કહી રહ્યા છે કે તને સિક્કા થવી જોઈએ. તારો ન્યાય તોળાવો જોઈએ. જે દેશને તું તારી જન્મ-ભૂમિ તરીકે ગણવાનું કહે છે એ દેશ પણ, તને કાઢી મૂકવાની માગણી કરે છે. આનું શું ? '

ખલીલે જવાબ વાળ્યો : ' અજ્ઞાનમાં સમગ્રતા પ્રભુ, પોતાના સારા માણસોને પણ કેદમાં નાખે છે, અને એમને, જુલમમારોમાં એકઠકથુ સત્તા ચલાવનારાઓમાં ફેરવી નાખે છે; એવી જ રીતે દેશ પણ, ન્યારે એના ઉપર એકઠકથુ જુલમી રાજકર્તા હોય છે ત્યારે, દેશજનોને સુક્રા કરવાનો પ્રયાસ કરનાર ઉપર, દંડાખાજ ચલાવે છે. પરંતુ તેથી શું ? ! મા માર્દો હોય કે અજ્ઞાન હોય એટલે શું ' પુત્ર ' એની પાસેથી ખીન્ને કાગો જશે ? દવાવાન મનુષ્ય પોતાના

દુઃખી બાંધવને, એના અજ્ઞાનને કારણે પણ, સહાય કરવાની ના પાડી શકે ?

જેમણે મને તમારી પાસે રજૂ કર્યો છે, એ આ ગરીબ કેંગાલ માણસો એવા જ છે. એમણે પોતાના ઉપરનો જ જુલમ ચાલુ રાખવા, તમારે આંગણે એમણે જીવન જેવું જીવન, વેડી નાખ્યું છે. અને આ દેશ પણ, એ જ છે. લોકો જુલમીઓને પણ એણે પોતાના ઉપર બેસવા દીધા છે ! '

મચ્છરીકરેલું મોઢું હાસ્ય શેખ હસી રહ્યો. તે ખલીલ તરફ ફર્યો : ' ઢોર સાચવનાર છોકરા ! તને શું એમ લાગે છે કે તું આમ બોલશે એટલે અમે તારા તરફ દયા રાખીશું ? જે કમંકર માણસ છે એના ઉપર દયા રાખવાનું અમારે માટે શક્ય જ નથી. '

ખલીલે જવાબ વાળ્યો : ' એ સાચું છે કે હું ઢોરોનો રખેવાળ હતો, પણ મને ખુશાલી તો એ વાતની છે કે, હું ઢોરોનો રખેવાળ હતો; એમને કાપનાર કસાઈ ન હતો. મેં મારા ઢોરને હરિયાળી લીલી ભોંના ધાસચારા તરફ હમેશાં દોર્યાં હતાં. એમને ચોખ્ખાં ઝરણાનાં પાણી પાયાં હતાં. અને એમને સહીસલામત પાછાં ખીલે આપ્યાં હતાં. એમાંના એકને જંગલમાં વડોનો ભોગ બનવા મેં કદાપિ રજાનું ચૂક્યું ન હતું. '

આ પ્રમાણે હું ઢોરોનો રખેવાળ હતો. અને આ જ પ્રમાણે જ તમે માણસો પ્રત્યે વર્તન રાખ્યું હોત, તો આ કેંગાળ માણસો મરીખીનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છે અને તમે મહેસોમાં મળ માણો છો, એ બન્યું ન હોત. રોસના બાદશાહ નીરોનો આ કમંકર ચીતવારસો છે ! '

શેખના કપાળ ઉપર પરસેવાના બિંદુ ઇટ્યાં. એનો ગુરસો, એણે શાંત દેખાવાના પ્રયત્નમાં પક્ષી નાખ્યો. ' જાણે કે ખલીલની વાતને પોતે કાંઈ મદત્ત જ આપતો ન હોય !

તેણે ખલીલ તરફ આંખોથી લાંબી કરીને કહ્યું : ' તું અધર્મિનું ને નાસ્તિક છો. તારી વાદિયાત વાતને અમારે સાંભળવી નથી. અમે તને ગામના મુખીને

સોંપી દીધાં છીએ. એ તારા ન્યાય કરશે. હવે તું કાં, તારું જતરક્ષણ શોધી લે, અથવા આ લોકોને કુમારો દોરવા માટે એમની જ માફી માગી લે. તેણે હજી તને ક્ષમા મળી શકે. તું દોરોતો ચારનારો, પાછો તારો એ ધધેા કરે તો એમાં અમને વધી નથી.

ખલીલે અત્યંત શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. 'એક યુદ્ધમારને સળ આપવાનું કામ ખીલે યુદ્ધમાર કરી શકે નહિ. અને એક નાસ્તિક, પોતાની જાતને પાપી-ઓની સામે રક્ષવામાં કાંઈ અર્થ જોતો નથી.' અને ખલીલે લોકોના તરફ દૃષ્ટિ કરી : 'મારા ભાઈઓ! તમે જોને તમારા બેતરોતો રવામી માનો છો અને જોને માટે તમે જીવન નીચોળા કરો છો, એ માણસ મને આવી તમારી પાસે ન્યાય આપવા આગ્યો છે. તમે ચારે તરફથી મને જોવા માટે બેગા થયા છો. હું હયા માટે માનું એવું એક દરમિયાન જોવા તમે આગ્યા છો. તમે દેશવાસીઓએ, તમારા ભાઈને, અને દેશ તમારે, તેના યુગને જોવા માટે, ઝૂંપડાં છોડ્યાં છે. તમે શિકારીઓના પંજમાં ફૂંજતા પ્રાણીને જોવાની આસા મળી હશે ન્યાયાધીશો સમક્ષ એક નાસ્તિકને જોવાનો સ્લાવો લેવા તમે આગ્યા છો. હવે મારી વાત સાંભળો. મારા ઉપર હયા ન કરતા. પણ ન્યાય કરજો.

તમને જ બધાને હું મારા ન્યાયાધીશો ગણું છું. લોકમત એ ઈશ્વરીમત છે. પંચ લાં પરમેશ્વર. તમારાં હૃદયને જામત કરો. આનંદી મારું કહેવું સાંભળો. અને પછી તમારું અંતર જેમ કહે તેમ કહો. તમને કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું અધાર્મિક છું પણ મેં શું પાપ કર્યું છે એ કાંઈએ કાંઈ કહ્યું નથી. મને ચોરડાકુતી માફક બાંધ્યો છે, પણ મેં શેની ચોરી કરી છે એ કાંઈએ કહ્યું નથી. મારું હું સળ

માટે લાયક છું એ તમને જણાવ્યું છે. પણ તું મુનો જો એ તમને કાંઈએ જણાવ્યું નથી.

એટલે મારો મુનો શું છે એ હું જ તમને કહું. તમારી આ દીન દીન અને કંઠાલ અવસ્થાને હું સમજ્યો એ જ મારો મુનો છે. તમારી ડોક ઉપર જે ધોસર પડ્યું છે એ ધોસરાનો બધંકર બાર હું કળા ગયો એ જ મારો મુનો છે. તમારી કળાળ નારીઓને માટે મને દિલગીરી થઈ આવી, એ મારો મુનો છે. તમારાં જાલજલ્મીને માટે, મારી આપમાં આંસુ આગ્યાં, એ મારો મુનો છે. હું તમારાં માંનો એક કંઠાલ છું. મારાં મામાપ આ જમીનમાં રક્ષા કે ને અથ જ જમીનમાં મર્યાં. એમણે વારેશ રહેલી છાયા તળે હું ધણી વખત મેટો છું. હું એવા ઈશ્વરમા માનું છું, જે ઈશ્વર તમારા દુઃખનો સાદ લઈલ્યા વિના રહી શકે નો નથી. અને જે પુસ્તકઘાન વડે, આપણે સધળા ભાઈઓ બનીને જીવી શકીએ, એ પુસ્તકઘાન મને ખપે છે.

જે જાન વડે, આપણે સૌ સરખાં છીએ એવો પ્રકાર પથરાય, એ જાનનો હું પૂજારી છું.

હું જ્યારે મારાં દોરને બંધને વગડામાં ફરતો હતો, ત્યારે મને તમારાં કંઠાલ, ચીથરકાલ, પાડકાંછાપ, ઝૂંપડાંમાંથી, દુઃખી આત્માઓના જાણે રહનઅવાજ અને પડતા હતા! ભગદેવોની એવી તો આત્મવાણી પવનની પાંખે મડીને મારા કાનમાં પડ્યા પાડતી હતી, કે હું એ સાંભળતો ને ઊભો થઈ જતો! એ હો હો! માનવજાતમાં આટલું બધું દુઃખ રેલાઈ રહ્યું છે! મેં તમને વરજોથી ત્રાસેલા ઘેટાં રૂપે દીકાં. મેં મારો ભરવાઈધંધો, ઘેટાંને મદદ આપવાનો સ્વકાર્યો, અને તેથી આ જ સૌ વરજો, મારા એ મુનાને સળ આપવા બેગા થયા છે.

ન્યાય હવે તમારે આપવાનો છે.'

સને ૧૯૪૨માં સરકારી કર્મચારીઓએ જે ભુદ્ધ કર્યો, જે અમાનુષિક અત્યાચાર કર્યો અને લોકોએ દેશહિતને ખાતર જે બધું સહન કર્યું, તેનું વાસ્તવિક ચિત્ર લોકો સમક્ષ હજી રજૂ નથી થયું. અતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પણ સને ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ પર હજી કોઇ પ્રમાણિક પુસ્તક પ્રગટ નથી થયું. એક મહાશયે કોઈકની ઈર્ષ્ટ અને કોઈકનો પશ્ચર લઈને મકાન ચણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ મહાશયને આદિ-લન સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો અને લખવામાં એમણે બહુ પરિશ્રમ કર્યો નહીં. હા, બિહારના શ્રી બલદેવનારાયણે બિહાર સંબંધી ઘટનાઓ પર એક સુંદર પુસ્તક જરૂર લખ્યું છે. લોકો પોતાના કામ-કાજમાં મશગૂલ છે. અવકાશ પણ નથી મળતો. મને પોતાને પણ સને ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ પર પુસ્તક લખવાનો સમય નથી મળતો એટલે જ આ સંસ્મરણ-માલા શરૂ કરી છે.

મારપીટ અને અપમાનની એટલી બધી ઘટનાઓ છે કે એને લેખબદ્ધ કરવામાં આવે તો પોતાનાં પોષા ભરાય. મને દુઃખ એક જ વાતનું છે. કેટલાક લોકો પોતાનું ગૌરવ ખતાવવા માટે જ માર-પીટની બાબતોને વધારીને લખે છે. વર્ણનમાં અતિરંજન એક ભયંકર દોષ છે. નૈતિક દ્રષ્ટિએ એ સાહિત્યિક વ્યક્તિયાર છે અને પતનોન્મુખી છે. આજે માર-પીટની આ જે વાત લખવામાં આવે છે તે મહત્તા માટે કે દેખાવ કરવા માટે નથી કે નથી કોઈ પ્રકારની સંકાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે. ખાંડિયામાં માથું મૂક્યા પછી સાંભેલાનો શું ડર ? રણસેનમાં ગયા પછી મોતની કે ધાની બીક રાખવી એ કાયરતા છે અને એનો બદલો માગવો એ તો પશ્ચાદ્ધતા છે.

યાતના અને કષ્ટ પોતે જ પુરસ્કાર છે. એનો બદલો વાળી જ કેમ શકાય ? અને કષ્ટ તથા દુઃખ જેની વ્યક્તિગત સંપત્તિ હોય તેને તો આવી કંઈ ફરિયાદ કરવાની હોય જ નહીં. સ્વર્ગીય શુદેવના

શબ્દોમાં—‘દુઃખ આમાર ધરેર બિનિસ,’ તો પછી નૈતિક દ્રષ્ટિએ પોતાના કષ્ટ અને દુઃખોના બદલામાં કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા પુરસ્કાર મેળવવાની ઇચ્છા કરવી એ ઠીક નથી. મારી ધરપકડ આગ્રામાં ૭ ડિસેમ્બર ’૪૨ ને દિવસે થઈ. માર-પીટના વિષયમાં લોકોમાં અફવાઓનું એક જબરું મોજીનું બીંધું. મારા ગામમાં તો એક ભાઇએ એવા સમાચાર પણ ફેલાવ્યા કે પોલીસે મને એટલો માર્યો કે માટું મૂકી દીધું. પડોશના ગામમાં પણ એ સમાચાર ફરી વળ્યા. થોડા લોકો ખરખરે પણ આવ્યા. પણ ખરી વાત તો એ છે કે મને જે માર-પીટ થઈ તે ફક્ત ધરપકડ સમયે જ થઈ અને મને સળ્લજ બાંધવામાં આવેલ હાથકડો અને ડંડાના ધાથી કાનપટ્ટી પણ સોજી ગઈ અને ડાબો કાન તો બિલકુલ ફૂટી જ ગયો. એ વળી સંતોષની વાત હતી કે જમણા કાન પર લા પડવા છતાં તે સારા થઈ ગયો. મસ્કરીમાં એ કહેવાનું મળી ગયું કે હવે એક કાને વાત સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખી નહોતો શકાય. માર-પીટ માટે તો મને જરા પણ અફસોસ નથી. મેં પણ દસ-વીસ ગોરાઓને માર્યા હતા. અને એ દિવસ પહેલાં કોઈ મને મારી નહોતું શક્યું. ખુદ એ લોકોને જ મેં માર્યા હતા. એ દિવસોમાં પણ જે કોંગ્રેસના અનુશાસનનો ખ્યાલ ન હોત અને પોલીસોને મારવાનું જ અમે વિચાર્યું હોત તો અમારા સાથીઓ એ વાત જાણે છે કે અમારી પાસે એટલી શક્તિ અને સાધન એ સમયે હતાં કે અમે એ મૂર્ત પોલીસવાળાની લાશોનો ફંગર ખડકાવી દેત, પરંતુ કોંગ્રેસની પ્રતિબંધોના સવાલ હતા. અમને જે ખરાબ લાગેલું અને હજી લાગે છે તે હતો પોલીસોના દુર્બંધાર. દુર્બંધારમાં અમે માર-પીટને નથી ગણતાં. પીઠ પાછળ હાથ બાંધીને, છપી પોલીસના ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. ચક્રવર્તી, છપી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર વીરેન્દ્રસિંહ અને અન્ય પોલીસવાળાઓએ લાત, હાથકડો અને ડંડાઓને

ને માર મારેલો એનો અમને જરા પણ અફસોસ નથી. હા, અમારા સાથે શ્રી. પીતામજર પંતને અમારી આ દાક્ષત ભેટને ખૂબ કલેશ થયો પરંતુ અમને જે વાતોથી કલેશ થયો તે તો હતી પોલીસ-વાળાઓની ખેદા મંદી મળેા જે મારા જીવનમાં કદી કોઇને મળ નથી દીધી, અને મને જ્યારે જે-ત્યાર વાર મળ દેવામાં આવી ત્યારે તો મનજી જ થઈ ગયો. એકવાર એક ઉપુટી કલેક્ટરે અદાલતમાં મળ દીધી હતી અને જે ઉપુટી કલેક્ટર તેમ જ સિરસ્તોદારને અદાલતમાં જ સારી પેઠે માર્યા હતા. વર્તમાન કુમરાવ મહારાજને જે અપમાનિત થવાથી ગોળાએ દીધા હોત, પરંતુ તેમણે મળ નહોતી દીધી.

જે એમણે મળ દીધી હોત તો બેમાંથી કોણ જીવતું હોત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. મને થયેલી માર-પીટ વિષે વધુ લખવું મિનજરૂરી છે. ઉપરે તો મારને અંગે બેશુદ્ધ જેવો હું થઈ ગયો હતો, કોરણ મુંમળની બિમારીને અંગે ખૂબ નજાણ હતી, અને એ કમળેરી ન હોત તો પોલીસ પકડી જ ન શકત. કોટવાળીમાં મને નહોતો મોરવામાં આવ્યો. ત્યાં તો ૫૫ મિનિટ સુધી તેઓ સવાલ જ કરતા રહ્યા. જવાબ દેવામાં હું ધણે ઉઘ થઈ જતો હતો. મારની ખીંકને બદલે સાદસમાં વધારો થયો હતો. મને એમ હતું કે કોટવાળીમાં પણ મારશે પણ એમ ન બન્યું. કોટવાળીમાં તો અમારા સાથે સર્વ શ્રી રામાનંદ આચાર્ય, ગોપીનાથ શર્મા અને મનોહરલાલ શર્માને માર પકડ્યા.

વાચકોને એક વાત બતાવવામાં મને જરૂરે સંશય નથી, પોલીસે મારી સાથે જે દુર્બલ્લહાર કર્યો અને મારા મોટાં દીકરા રમેશ પર જે અમાતુષિક અત્યાચાર કર્યા, એને લાંધે મનમાં એક એવી ચોટ લાગી છે અને મારા વિચાર કંઈક એવા થઈ ગયા છે કે જેથી નવા સુધી કર્મચારીઓ પર આપણે મંપૂર્ણ અધિકાર ન હોય ત્યાં સુધી સરકારમાં કામ કરવાની ઇચ્છા નથી રહી, દાશનિક દ્રષ્ટિથી જોઈએ

તો અપમાનનો પ્રમાવ ટાણેકાક તાવ જેવો હોય છે એની અનુભૂતિ વગર એમ જ લાગે. જે કે માનસિક વિકાસ સારી રીતે નથી થઈ શકતો. એટલે એ અપમાનને પણ હું તો મારા નૈતિક અને માનસિક વિકાસાથે ઈશ્વરે આપેલા દાન તરીકે સમજું છું અને કાનૂની દ્રષ્ટિએ મારો હજી પણ એવો વિચાર છે કે અમુક કર્મચારિયો પર મારા તરફથી મુકદ્દમા દાખલ કરું. હવે હું મારા પુત્ર રમેશ પર વીતેલ ધટનાઓનું વર્ણન એના જ શબ્દોમાં નીચે દેઉં છું. એ માઠ ગાળું જોઈએ કે રમેશ પર કરવામાં આવેલા અમાનુષિક અત્યાચારોના વિવરણ પૂર્ણ બાપુજીએ મને આપ્યા દીધી હતી કે એ વાતોને સમાચારપત્રોમાં જરૂર દેવી જોઈએ. એટલે જ મેં 'પ્રતાપ', 'યોગી', અને 'સેનિક'માં એનો જ લખેલો એક લેખ દીધો હતો. રિસ્કોના 'અર્જુન' એને ઉધૂત કર્યો હતો. લેખમાં વર્ણવેલી વાતો અક્ષરશઃ સાચી છે એટલું જ નહીં પણ જે કંઈ બન્યું છે, એને ધટાકોને એની ઉમરતાને અમે જોઈને કરી છે. સને ૧૯૪૨માં રમેશની ઉમર ૧૭ વર્ષની હતી, હવે રમેશ પર વિતેલ વાતોને એના જ શબ્દોમાં વાંચો:—

“મધ ૨૬ જુલાઈ ૧૯૪૨ની સવારે લગભગ નવ વાગે આમા જિલ્લાના છપી પોલીસના અમલદાર શિવશરણ આવ્યા અને મને કહ્યું કે ઉપુટી સાહેબે (છપી પોલીસના ઉપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. ચક્રવર્તી) બોલાવ્યો છે. થોડું કામ છે. બે કલાકમાં તો પાછો આવી જઈશ, જમતો હતો ત્યાંથી બીડીને હું તેની સાથે ગયો. બાલુચંગ (આમાનો એક વિભાગ)માં લગભગ બે કલાક પછી ચક્રવર્તી આવ્યો અને મને કહ્યું—“તારી પાસે જે રિવાજર છે તે મને દઈ દે. જુદેવ અને સુરજભાઈ વગેરેના બખાનોથી અને અમને મળેલા સમાચાર મુજબ સાબિત થાય છે કે તારી પાસે બે રિવાજર છે. અમને એ પણ બતાવ કે આવતી દગી આચરે તમે થું કરવાના છો? નામ સહિત બધો કાર્યક્રમ મને બતાવી દે. અમને તો જોકે ખબર છે પણ તું નહીં બતાવ ત્યાં સુધી તને છોડવામાં નહીં આવે, ” મેં ત્યારે એ

વાતો વિષે મારું અગાન જાહેર કયું" ત્યારે તે કોંઈથી ઊછળી પડ્યો.—“હું તારા ઉપયોગ એ અપયુક્તિ-વાળ મુકદ્દમામાં કરીશ, જેમાં તારા ખાપને ફેસી મળવાની છે.”

સાંજે મને ત્યાંથી કોટવાળીમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં જુદેવ પાલીવાલ જોડે વાતો કરાવી, તેણે પિતાજીની રાઈફલ અને બંદૂક વિષે પૂછ્યું. ત્યાંથી મને લોહામંડી ચાણામાં અને પછી ઘરે લઈ ગયા. મારું ઘર બદામરતીમાં છે જે લોહામંડી ચાણાના વિસ્તારમાં છે. સાંજથી શરૂ થયેલી મારા ઘરની તપાસ રાતના દોઢ સુધી ચાલી અને તેમાં જુદેવ પાલીવાલે મારી માને ખૂબ હેરાન કરી, મને રાત્રે એ વાગે કોટવાળીમાં પૂરવામાં આવ્યો.

શરૂઆતના છ દિવસોમાં તો મને માઝા સુજ-બુંદો ભોજન મળ્યું. વચમાં જુદેવ, ચક્રવર્તી, રામ-પ્રસાદ, વીરેન્દ્રસિંહ વગેરે મને બચાવ દેવા માટે સમજાવતા રહ્યા. પરંતુ જ્યારે મેં કંઈ જ કહેવાની ના પાડી ત્યારે રામપ્રસાદે કહ્યું—“બેટા, મેં તારા ખાપ પાસેથી ૪૯ પાનાની કબજાત લીધી છે તો તું તે કંઈ વિસાતમાં છે ?” હું એ બાજુનો હતો કે એ ખોટી વાત છે અને મને ફેસલાવવા કહેવામાં આવી છે, એટલે હું વધુ સાવધ થઈ ગયો. તે જ દિવસથી મને કાચી જેલનો ખોરાક એટલે ત્રણ વાના રોજનું ભોજન મળવા લાગ્યું. શરૂઆતમાં જમવામાં પાંચ પૈસાના પડેલા સવારસાંજ મળતા હતા. પછી સવારસાંજ ચાર પૈસાના ચણા અને એ પૈસાનો ગોળ મળવા માંડ્યો. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં કે ઓગસ્ટના અંતમાં જ્યારથી ચરકારે કાચી જેલના ફેદીઓનો ખોરાક પાંચ વાના રોજનને કર્યો ત્યારે મને છ પૈસાના ચણા અને ચાર પૈસાનો ગોળ મળવા માંડ્યો. આ સામાન પણ જયોરે સાકા ખાર અને દોઢની વચ્ચે તથા રાતે ક્યારેક છ વાગે તો ક્યારેક રાતના છેક ખાર કે એક વાગે મળતો હતો. એકવાર તો એ વાઝ્યા પછી જ મળ્યો હતો. મોટે ભાગે તેઓ મને મારવાને અને સવાલ પૂછવા માટે રૂમમાં લઈ

જતા હતા. અને એને લીધે પણ ખાવાનું મોડું મળતું. ઓછામાં ઓછું આઠ કે દસ વાર તો સાંજના ચણા બીજે દિવસે જયોરે મળ્યા. સપ્ટેમ્બરની મધ્યમાં કે અંતમાં તો તાવને લીધે મારાથી ખવાનું નહીં, ચણા અને ગોળ એક ખૂણામાં પડ્યા રહેતા. પાણીને માટે એક ફૂટલું માટલું બહાર રાખવામાં આવ્યું હતું; જેમાં પીવા માટે તેમ જ પાયખાને જવા માટે પાણી રહેતું. મારે તો અંદર જ દિશાએ બેસતું પડતું અને હાથ ધોવા પાણી પણ મને તો અંદર જ મળતું. પદ્દ દિવસોમાં ફક્ત એ કે ત્રણ વાર જ બંગીએ જેલ સાફ કરી હતી અને તે પણ ત્યારે કે જ્યારે દારૂડિયા-ગોની ઊલટી, પેશાબ અને મળને લીધે પાસેના રૂમમાં બેસતું પણ દીવાનજી માટે ફકિન ચર્મ પડ્યું હતું. ક્યારેક ક્યારેક તો ધંધાઘરી બદમાશોની સંખ્યા કાચી જેલમાં મારી સાથે ૧૯, ૨૦ની થઈ જતી.

સ્નાન તો એમણે મને સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં—પ્રથમ સપ્તાહના અંતમાં અથવા દ્વિતીય સપ્તાહની શરૂઆતમાં—કરવા દીધું હતું; તે પણ ત્યારે કે જ્યારે મેં જે થોડુંક પણ ખાવાનું મળતું હતું તેનો પણ ત્યાગ કર્યો અને આમરણાત અનુશનની ધમકી આપી. જૂન-હડતાળ ચાર દિવસ ચાલી અને પાંચમે દિવસે તેમણે મને સ્નાન માટે પાણી દીધું તથા એક ચૂંચી અને ડુવાલ જે મારા જ હતા, તે દીધાં. કપડામાં તો મારી પાસે ફક્ત એક જાંઘિયો રહી ગયો હતો. એ પણ જ્યારે જુઆથી જ હાથો હોય એમ લાગતું હતું. બીજા કપડામાં પણ એટલા બધા જૂઆ હતા કે મારે તે પાવખાનામાં ફેંકી આવવા પડ્યા. એકલો જાંઘિયો પહેરીને રહેતો હતો. બીંધ આવતી ત્યારે ફોટેલી સાંઘડી પર પડ્યો રહેતો.

આઝા—કોટવાળીની નીચેથી નાળુ બચ છે, એથી ત્યાં હંમેશાં ભેજ રહે છે. એકવાર વરસાદ પહેલાં ખૂબ ઉકળાટ હતો અને લાલ કીડીઓ અને બીન જતુંઓએ ઘર બદલવું શરૂ કરી દીધું હતું. એમાં રપેનીશ માખીઓ પણ હતી એ કડવાથી જે ફેદલા ઊઠ્યા તે નાની જેલ સુધી મારી સાથે આવ્યા. એક દિવસ મેં,

પોલીસના ઈન્સ્પેક્ટર રામપ્રસાદને એ ફરિયાદ દેખાડ્યા. એણે સાલ મર્યાદા મસાસો એની ઉપર લખાવ્યો. કુઝ અને વેદનાથી હું ફરિયાદો ગણો. એ કાચી જેલમાં ઊડી બેસી શકું પણ મારે માટે અસંભવિત થઈ ગયું. નીચેથી એ લખાવે કડીઓ હળેરોની સંખ્યામાં નીકળી પડ્યા હતા. કડી પત્ર પર ચઢીને કરડતા હતા. ઉપરથી સાઠ કેન્ડલ પાવર બલ્બને અંગે કડી ખરડા હતા સત્તર સુધી મારે ઓરડામાં આંટા જ માર્યા કરવા પડતા લગભગ સાઠ ત્રણ વાગે ઉપદ્રવ થતો અને મને ઝાલે હજારો બેઠક કરી હોમ એવો માલ લાગતો.

એક દિવસ મેં 'પહેરાપરના સિપાહીને બત્તી છુટાવવાનું કહ્યું તેણે પોતાની જવાબદારી પર સાઠ નવ વાગે બત્તી છુટાવી દીધી અને કહ્યું—'અમે પણ ઉવટે માણસ છીએ. દીવાનજી પોતે પણ બત્તી છુટાવવાં માટે નારાજ નહીં થાય.' પણ લગભગ દસ વાગે બત્તી ફરી સળગી. પૂછ્યું તો ખબર પડી કે જુદેવ સાહેબ (જુદેવ પાલીવાલને કોટવાળામાં સાહેબ કહીને બોલાવવામાં આવતા હતા) સિનેમા જોઈને પાછા આવ્યા હતા. એમણે સિપાહીને પૂછ્યું—'આરોપી ક્યાં છે ? બત્તી કેમ બળે છે ?' સિપાહીએ કારણ બતાવ્યું એટલે જુદેવ સાહેબે કહ્યું, 'આ જોય છે, ધર નથી. બત્તી કરો, અને દીવાનજીને કહેવાવો કે બત્તી કદી ન છુટાવવામાં આવે. એ દિવસોમાં કોટવાળામાં જુદેવ પાલીવાલની બોલબાણ હતી તે પોતાના પિતા જીવારામ પાલીવાલની આગે પર કલંક લગાવતો હતો.

માર-પીટ, અન્ય અત્યાચાર અને મારી જૂન-હડતાળ તથા શારીરિક કમજોરીને કંઈ જ સંબંધ ન હતો. જૂન-હડતાળના દિવસોમાં અને કમજોરીના દિવસોમાં મારા પર જે માર પડ્યો, કોરડા અને ખેડાતી ઠોકર વડે મારી જે દયા કરવામાં આવી તે હું ન સહી શક્યો, અને એ ક્ષા હજી પણ તાવ આવે ત્યારે પીડા આપે છે.

એક દિવસ રામપ્રસાદે પોતાના ડ્રેસિંગ-રૂમમાં

મને બોલાવ્યો. ચક્રવર્તી પણ ત્યાં જ હતો. હું જો એમનું કહેવું માનું તો મને આશ્ચર્ય. એ. એકમાં કમિશન ઉપર મોકલવાનું કરાવ્યું. મેં ના પાડી એટલે મને ખૂબ ધમકાવ્યો. અમેરિકન હોવાના મામલામાં પકડાયેલા એક ચોરને મારી નજી સમક્ષ ખૂબ મારવામાં આવ્યો અને મને કહેવામાં આવ્યું કે બે દિવસનો સમય આપીએ છીએ. વિચારી લે નહીં તો આજી પણ જૂરી દયા કરવામાં આવશે.

બે દિવસનું અડીમેટ પૂરું થયું કે તરત જ મને ફરી બોલાવવામાં આવ્યો. મેં ફરિયાદો પત્ર પણ નહોતો તૈયાર ત્યાં ચક્રવર્તીએ ખૂબ જોરથી એક સંધ્ય મને મારી. દીવાલ જોડે અથડાઈને હું પુરતી પકડીને જોઈને થઈ ગયો. મંદી મળી દેતો દેતો ચક્રવર્તી ફરી મારી તરફ આગળ વધ્યો કે વચ્ચા રામપ્રસાદે કહ્યું કે 'કુપુડી સાહેબ, શ્રીસે ન થાઓ. હજી બાળક છે. હું સમજતી લઈશ. આપને તો ધંસી મળવાની જ છે. આને તો હું રાજી કરી લઈશ અને પછી આપ છોડી દેજો.' ચક્રવર્તી ખૂબ ગરમ હતો. રામપ્રસાદ મને સમજાવવા લાગ્યો અને ફરી મને કાચી જેલમાં મોકલી દીધો. બે કલાક પછી ફરી મને બોલાવ્યો. આ વખતે મને મારો નહોતો પણ ફેકન સમજાવ્યો. જુદેવ પાલીવાલ પણ હાજર હતો. એની તરફ સંકેત કરીને ચક્રવર્તીએ મને કહ્યું—'હું જુદેવના જુદાની પૂજા જરાબર પણ નથી. એના જેવો સાચો છોકરો શોધો એ ન જરૂર.' બસ, એ દિવસ પછી નિમિત્ત રૂપે મારી માર-પીટ રાફે થઈ ગઈ. ચક્રવર્તી પાંચ છ દિવસ અને છેલ્લા ચાર-પાંચ દિવસ માર-પીટ ન થઈ. બાકીના દિવસોમાં સતત મને મારવામાં આવ્યો—એક જ દિવસમાં બે લણી વાર.

આ ઉપરાંત (કાચી જેલમાં સહન કરી એ ઉપરાંત) જે ખાસ ખાસ યાતના મેં વેડી તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) લાત, ધુસ્તા, અને થપડનો માર તો એટલો અને એવી રીતે પડ્યો કે જેટલા દિવસોમાં

શરીર પર એ બધા આધારો થવા છતાં આત્મા પર તેની અસર ખિલકુલ ન થતી.

(૨) એકવાર ભારે હું ભૂખ-હઠતાળ પર હતો ત્યારે ખુરસીના એક પૂટલા પાયા વડે મને મારવામાં આવ્યો. આ માર એવો પડ્યો કે જેથી હું દોઢ કલાકમાં ત્રણ વાર બેહોશ થઈ ગયો. હું ડાબે પડ્યો પડી ગયો હતો અને બેહોશ થઈ ગયો હતો. હોંશમાં આવ્યો કે તરત જ એમણે મારી જમણી બાજુના સાંધાઓની ખખર લીધી. જડણું, ઢાંડા, કોણી, ઘૂંટી, વગેરેના સાંધા તો હજુ ખરાબ છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં મેં દવાફે માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈએ ન સાંભળ્યું.

(૩) હાથ બંધા કરાવીને બેઠો રાખતા હતા અને હાથ નીચા કરું તો જૂરની ઠોકર મારતા હતા. શરૂઆતમાં તો હું હાથ ચેતન-હોન થઈ બધા ત્યાં સુધી બંધા રાખતો હતો પણ પછી મેં એમ કરવું પણ છોડી દીધું. બાજુનો હતો કે તેમને જે કોઈ પણ રીતે મને મારવો જ છે તો પછી એક કસરત વધારે શું કામ કરવી ?

(૪) એકવાર ચક્રવર્તીએ મારી કાનપટ્ટી, પીક અને પિંડોમાં પણ જૂરની ઠોકર લગાવી હતી: અને લીધે-સોળે તો ખાસ નહોતો ચડ્યો પણ કોષ, લગ્ન અને ફોલોનું પ્રમાણ વધુ હતું.

(૫) પૂન્ય પંડિત જવાહરલાલજી, બાપુજી, મૌલાના આઝાદ અને કોંગ્રેસના અન્ય નેતાઓને મંદી ગાળો દેવામાં આવતી હતી. મારા પિતાજીને તો એમણે એટલી અને એવી ગાળો દીધી કે જે મેં કદી સાંભળી નહોતી. અમારા ઘરમાં કોઈ ગાળ નથી બોલતું અને કોઈ એ સહન પણ નથી કરતું. મને ખબર છે કે એકવાર પિતાજીએ એક ડેપુટી-કલેક્ટરને અદાલતમાં ગાળો દેવા માટે માર્યો હતો.

(૬) બે વાર તેમણે મારી આંગળીઓ પર ખુરસીના પાયા રાખ્યા. ઉપર એક વાંકડિયા વાળવાળા સિવિક ગાર્ડને બેસાડવામાં આવતો. છુંદાયેલી આંગ-

ળીઓ લપને હું નાની જેલમાં ગયો હતો. તે જૂરી પડી ગઈ હતી.

(૭) એકવાર રાત્રે ખાર વાગે મને ઉઠાડીને લઈ ગયા. આ દિવસોમાં મેં સૂઈના દર્શન નો કર્યો જ ન હતો. તેમને મન હતું એક તમાશાનું સાધન હતો. બોબન ચાલતું હતું અને મને બોલાવવામાં આવ્યો. ચણા અને ગોળ ખાવાવાળાને પકવાનોનો લોભ દેખાડવામાં આવતો. હા, તેઓ ઉઠાડીને લઈ ગયા. અને ત્યારે મને સૌથી વધુ માર પડ્યો, એ દિવસે મારા પર કોરડાનો માર પડ્યો. થોડાની લગામ જેવો સખત કોરડો હતો. મને એકદમ નસ કરીને મારવામાં આવ્યો. મેં કંઈ જોઈયો જ પહેર્યો હતો તે પણ ઉતસવી લીધો. કોરડા પડતા હતા ત્યાં કોટવાળા આગાનું તેડું આવ્યું. કોટવાળા મિ. આગાનું મારા તરફનું વર્તન મનુષ્યતાભર્યું હતું, છતાં તેના હાથમાં કંઈ સત્તા ન હતી. હું છૂપી પોલીસનો કેદી હતો.

(૮) એકવાર મારા પગ અને હાથને એટલા કસીને બાંધી દીધા કે તે જૂરા પડી ગયા. હું વધુ સહન ન કરી શક્યો, અને બેલાન થઈ ગયો.

છેવટે ત્યારે તેમણે પેતાના બધા પ્રયત્ન નકામા મથેલા જોયા, અને જેવું કે હું એમનાં ચણા-ગોળ નથી ખાતો, રોજ માર ખાઈને બેહોશ થઈ જાઉં છું અને મારા થુંકમાં લોહી પડવા માંડ્યું છે ત્યારે તેમણે મારનું બંધ કરી દીધું—કદાચ મારી માતાના અશ્રુ પરિશ્રમને લીધે પણ અદાલતમાં તેમણે બહુ દોડાદોડ કરી હતી અને બધા ચોંકી ગયા હતા. માએ કેટલીયે બખડાએ તાર પણ કર્યો હતા. ૧૬ કે ૨૦ સપ્ટેમ્બરથી મને સખત તાવ આવવા લાગ્યો અને ૨૧મીની રાત્રે મારી સ્થિતિ તો ખરાબ થઈ ગઈ. પાણી પીવા માટે ઘસડાઈ ઘસડાઈ માટલા તરફ જતો હતો ત્યાં બેસી પણ ન શકતો અને ખાવાનું તો ખતારું જ નહીં.

૨૨મી સપ્ટેમ્બરે સુરેને કહ્યું—‘હજી બધાન આપી દે નહીં તો હજી ત્રણ માસ રાખશે. તારી મા ૨૪મીરવડીને ગરી જશે.’ મેં પણ એટલું તો

સમજી લીધું હતું કે ત્રણ માસ વધુ રાખશે તો છત્રી નહીં ચકું. એક માસ પછી વધુ જીવવાની આશા ન હતી પછી શા માટે મારું, મારા કુટુંબનું તથા મારા પિતાનું નામ બદલાય કરૂં જીવને કહી દીધું કે 'મારા માતાપિતાને બદલાય કરવા કરતાં તો હું મરવું પસંદ કરું. મારા દેશ પર પણ હું કંઈક નહીં લગાડું. બધા તારા જેવા નથી હોતા. તું તો ઈંદો બકરો છે જે જાડો થયો જાય છે.' 'તો ડોકરો ખાતો ખાતો કૃતરાત્રી મોતે મર'—કહીને જીવે આલ્થો ગયો. એ પછી અને કોઈ મળવા ન આવ્યું. ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે અને કંઈ જ કામનો ન જાણીને નાની જેલમાં મોકલી દીધો.

૨૩મી સપ્ટેમ્બરે અને ખૂબ તાવ હતો. ડોક્ટરે તપાસીને દવાખાનામાં દાખલ કરવાનું કહ્યું. પરંતુ જેલરનો ખાસ દુકમ હતો કે દવાખાનામાં ન દાખલ કરવામાં આવે; નહીં તો હું કોટવાળાની કાચી જેલમાં બીમાર પડીને આવ્યો છું એમ સાબિત થઈ જશે. એ દિવસ જેલરમાં પડ્યો પડ્યો કણસતો રહ્યો દવા ન હતી અને ભોજન પણ ન હતું. જેલની પાંચ રાત્રી મળી, પણ તાવમાં ખાંધ સકાય તેવી ન હતી. ૨૫ કે ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે દવાખાનામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. પદ દિવસો ખાદ્ય દવાખાનામાં પ્રથમ વાર માતા તથા બહેનો સાથે મારો મિલાપ થયો બહેનને તો હું છ મહિને મળતો હતો. મારી ધરપકડ પછી તે છટી હતી ૧૦૬૨ ડિગ્રી તાવ હતો. કામગીમાં નાખીને મળેલા જન-વરની જેમ લટકાવીને દવાખાનામાં પહોંચાડ્યો હતો. દવાખાનામાં કવીનાઈન સિવાય બીજી દવા જ ન હતી.

આ પરિસ્થિતિમાં શું કરીશ તે નથી કહી શકતો. અને એ વખતે ફક્ત એક બે વાતાનું બળ હતું

ભારે હું પકડાઈને આવ્યો, ત્યારે માતા પાસે રપર્ટ માટે વાંકો વળ્યો. અને આશીર્વાદની જગ્યાએ એક મંત્ર એણે આજ્ઞા દઈને કહ્યો હતો. "ધરપકડની અને ચિન્તા નથી તારા બાપુજીને પણ નહીં થાય. બસ મારું મોં કાળું નહીં થવા દેતો. મારા દુધની ઈજાજત રાખજે. જીવેવના સમાચાર પછી ખૂબ ચિંતા થાય છે."

આ ચાર વાક્યોને લીધે જ મેં કાચી જેલ, માર-પીટ અને બધો ચાતનાંએ સહન કરી. મારી માએ એક એવી સ્ત્રી થઈને—જેનો એક પુત્ર હમણાં જ મર્યો હોય, જેનો પતિ જેલમાં હોય અને જેને રાંસીની સજા કરાવવાનો પોલીસ દમ મારતા હોય અને જેનો બીજો પુત્ર પણ જઈ રહ્યો હોય—અને એવો ક્રિપેટ આપ્યો તો પછી હું માતાનું મોં શું કાળું કરીશ! એ ભાવના મારામાં હતી."

છિપ્તુકવ વર્ણનથી વાચક સમજી શકશે કે માર-પીટ અને અપમાનની રૂપ-રેખા કયા પ્રકારની હતી. જેલમાં ભારે અમને ખતર મળ્યા કે જૂઠું બયાન દેવા માટે અને અમુક આદમીઓના નામ દેવા માટે રમેશને ખૂબ ચારવામાં આવે છે, ત્યારે દિલ એ વિચારે મૂંઝવે લેતું હતું કે પુત્ર કયાં કંઈક ન લાગવી દે. પણ ભયવાનનો કૃપાથી એણે માન-મર્યાદાનું રક્ષણ કર્યું એટલું જ નહીં પણ એમાં વધારો પણ કર્યો.

(કેમરો:)

★

સંગીતનો જ્ઞાનવાળો લલે પદ લખે, સંગીત-કારની મદદથી પણ લલે પદ લખાય, પણ અગેય કાવ્ય હોય જ નહિ એવો આગ્રહ ન રાખી શકાય. કાવ્ય અને પ્રકારનું હોય; ગેય અને અગેય ગદ્યપદ્ય (ગેય) અને (છંદ) અગેય એ ત્રણે પ્રકાર મારે મન બરાબર છે.

—કાકા કાલેલકર

એક સમયે પુરુષ તદ્દન મૂર્ખ અને અભિમાની હતો. સીની સીને તે શુભામ માનતો અને શુભામની જેમ રાખતો. તેના દૂબળા હાથ ફરતી પુરુષે લોહાની સાંકળો ખાંધી રાખેલી, અને તે પણુ એવી રીતે કે ધરકામ કરવામાં આડી ન આવે પણુ તેના ધરમાંથી નાસી જતાં રોકી રાખે.

અને સી પણુ બહુ પુરુષની ઈચ્છા સાથે સંમત થતી હોય તેમ શુભામ પેઠે જ રહેતી. તેના મનમાં શું હતું તે કોણ કહી શકે ? પણુ તે શાંતિથી ઘરમાં ફરતી અને ધીરજથી ધરકામ કરતી. પુરુષનું ઘર ચોખ્ખું ને ચળકતું રાખતી, અને દિવસ આથમતાં સંધ્યાદીપ ચેતાવીને ધરના રક્ષણ માટે સર્વ દેવોને પ્રાર્થના કરતી. પુરુષ માટે તે રસોઈ તૈયાર કરતી, જલપાન બનાવતી અને પૂજા માટે ફૂલો ચૂંટી લાવતી; અને પુરુષ પણુ તેના અર્થહીન અભિમાનમાં બધી વસ્તુ સ્વાભાવિકપણે સ્વીકારી લેતો અને અત્યંત આત્માશ્લેષ કરતાં બોલતો; “હું ! તે મારા માટે આ બધું કરે છે કારણ કે મારા સિવાય તે રહી શકે નહીં.”

જ્યારે સર્જનહારે પુરુષના મનનો વિચાર બાંધ્યો ત્યારે એ હસ્યા અને બોલ્યા, “આલો ત્યારે એની જરાક મઝક કરો.”

✽

પૂછી એક દિવસ પુરુષ જ્યારે બહાર શિકારે ગયો હતો ત્યારે સર્જનહાર સીને ઉપાડી ગયા અને પોતાની યાસે સંતાડી લીધી.

તે દિવસે પુરુષ જ્યારે ઘરે પાછો આવ્યો-થાકેલો, ભૂખ્યો, તરસ્યો-ત્યારે તેણે જોયું કે તેના માટે કશું જ તૈયાર ન હતું-ભૂખ શમા-

વવા લોજન નહો, તરસ છીપાવવા પાણી નહીં, પૂજા કરવા ફૂલો નહીં-તેની જરૂરિયાતો અને સુખસગવડનું ધ્યાન રાખનાર ત્યાં કોઈ જ ન હતું. ક્રોધમાં તે લાંબ બૂલી ગયો. અસહાય ચીકાયેલા બાળકની પેઠે તે ફૂંકા મારવા લાગ્યો, પોતાના વાળ ખેંચવા લાગ્યો અને સીને બોલાવવા કઠોર સ્વરે બૂમો પાડવા લાગ્યો. પણુ સી આવી નહીં. તેને બદલે સર્જનહાર આવ્યા અને નિર્દોષ રીતે પૂછ્યું, “શું થયું છે ?”

“શું થયું છે ?” પુરુષે રાઠ નાખી, “ક્યાં છે પેલી દુહા સી ? તે જ મારા માટે બધું કરતી હતી-મારી ભૂખ શમાવવા લોજન કરતી, તરસ છીપાવવા પાણી લાવતી અને પૂજા કરવા ફૂલો ચૂંટતી.”

“બસ એ જ કે ?” સર્જનહારે પૂછ્યું.

“હા,” પુરુષ બોલ્યો અને સહેજ ચૂંચવાઈ પૂછ્યું, “ત્યારે બીજું શું ?”

સર્જનહારે તેના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપ્યો. પણુ શાંતિથી કહ્યું, “વારુ, તારા માટે તને બધી વસ્તુ તૈયાર મળશે-ભૂખ શમાવવા લોજન, તરસ છીપાવવા પાણી અને પૂજા કરવા ફૂલો.”

✽

ત્યારથી, સર્જનહારની પ્રેરણાથી, કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ વડે પુરુષને બધું જ તૈયાર મળવા લાગ્યું-ભૂખ માટે લોજન, તરસ માટે પાણી, પૂજા માટે ફૂલો, પણુ પેલી સી દેખાઈ નહીં.

આમ દિવસ પછી દિવસ વીતવા લાગ્યા. ક્ષણેક્ષણની નિયમિતતાથી પુરુષને જે જોઈએ તે મળતું.

પણ કંઈક જૂટતું હતું. કંઈક અત્યંત સૂક્ષ્મ, કંઈક અવર્ણનીય એક ત્યાં ન હતું-સદાયને માટે તેણે શુભાચ્યું હતું હવે લોજન એ ખાલી લોજન હતું, પાણી માત્ર પાણી હતું, અને ફૂલો કેવળ ફૂલો હતાં. બધું લોજનમાંથી સ્વાદ ચાલ્યો ગયો હતો, પાણી-માંથી શીતળતા ચાલી ગઈ હતી, અને ફૂલો-માંથી સુગંધ ચાલી ગઈ હતી. આખી ચોજના ઠાંધ અગમ્ય લેનએ ગોઠવેલી મરકરી હોય એવું તેને લાગ્યું-ફૂર યંત્રવત્ વહિયાળ જેવું કામ કેવું ભયંકર, કેવું અસહ્ય!

✽

તે દિવસે દિવસભરના શ્રમથી કંટાળી પુરુષ ઘરે પાછો આવ્યો. તેણે ભોયુ કે બધી જ વસ્તુ તૈયાર હતી-તેની બૂબ શમાવવા લોજન, તરસ છીપાવવા પાણી, પૂજા કરવા માટે ફૂલો. પણ એ બધાંયે તેની મૂંગી મરકરી કરી રહ્યા હોય તેવું એને લાગ્યું. એકાએક એક તરંગે તેને ગાંઠા જેવો કરી મૂક્યો અને

શુસ્સાના આંસુ તેની આંખોમાંથી ટપકી પડ્યા. લોજનને તેણે પાટુ લગાવી, પાણીને ઢોળી નાખ્યું અને ઈશ્વર માટે તૈયાર રાખેલા ફૂલો પર તેણે રાક્ષસી નૃત્ય કર્યું. અસહ્ય ક્રોધમાં રાક્ષસની પેઠે તે બૂમો પાડવા લાગ્યો.

સર્જનહાર તેની પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું, “વળી તને શું થયું?”

“શું થયું?” પુરુષ સુરંગ ફૂટે તેવી બૂમ પાડી “શું થયું?” આવી હૃદયહીન મરકરી ઠોને ભેંધ્યો છે? હાઈ ભવ આ બધું મારી સી અને પાછી આપો.”

સર્જનહારે સ્મિત કર્યું અને તેની સ્ત્રી તેને પાછી આપી. તે દિવસે પુરુષે સ્ત્રીના પગમાં લોહાની સાંકળને બદલે હાથમાં સોનાની બંગડીઓ પહેરાવી, ગળામાં મોતીનો હાર પરાવો અને પોતાના હૃદયસરસી આંખો, આવેશમાં દુઃસકા ખાતો ઘાલ્યો.

“તું શુભામ નથી, તું-તું ગીત છે; તું મારા શૂન્યસંસારને ભરી દેતું સંગીત છે.”

★

શ્રદ્ધા

અહો! મસ્ત કેવી અમારી જવાની!
નશામાં ડુબાવે લહર આ હવાની!
સમંદર ઉછાળા ભલે મારી યાકે;
ન નૈયા અમારી કદી દૂબવાની!

—રોખાઆદમ આલુવાલા

“નર્મા નર્મા નન્દર મારી ડે.....

માદી ભરી ત્યાં આપની.” —કલાપી.

૧. પ્રાસ્તાવિક

પ્રા

મીનકાળમાં એક સમયે પત્થરચુન હતો. અર્વાચીનકાળ એ પ્લાસ્ટિકો—કૃષ્ણકો—નો યુગ છે. કૃષ્ણકે વિશે દરેકને ખ્યાલ છે જ. દરેકજ આપણી સમક્ષ કૃષ્ણકોની કેટલીય મીન્ટો પડે છે. ફાઉન્ટન પેનો, બ્રિ-માળોના તથા કમરના પદ્મકો, મીઠાઈના પારફક્ક પડીકાઓ, ચશ્માની કેમો—અરે, હવે તો ચશ્માના કાચ સુદ્ધા—રંગબેરંગી રમકડાં, આ કોણી ખીવાના પ્યાલા-રકાબીઓ, આમોશીનની રેકર્ડો, રેડિયોસેટની કેબિનેટો, કચ્છકાની ફિફ્મો, દાંતનાં બ્રશો, ફૂનિમ રેસી વસ્ત્રો, એ સર્વે રસાયણના કૃષ્ણકો આપણા જીવનનું બધું એક અંગ બની ગયાં છે. વિજ્ઞાન અને તેમાંય રસાયણ-વિજ્ઞાન, કેટલી ઝડપથી પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવતું પ્લાસ્ટિકો અથવા કૃષ્ણકો પૂરું પાડે છે. અત્યારે દુનિયામાં, અને ખાસ કરી અમેરિકામાં, પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૯૩૬માં પ્લાસ્ટિકોનું વેચાણ ૨૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરમાંથી વધીને ૧૯૪૬માં ૭૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલું પહોંચ્યું હતું અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે બેથી ત્રણ વર્ષમાં ૧૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરે તે પહોંચશે.

અને માત્ર ધર ધરની વસ્તુઓ નહિ પણ બૌદ્ધોગિક પત્રોત્પાદનમાં પણ કૃષ્ણકોનું આવામનન સફળ થઈ શક્યું છે. તેમણે કે દ્વારો વડે અવાહન બવાની ધારતી નહિ, ભારે વજન નહિ, ભતે જ રંગીન હોવાથી રંગવાની કઠાકૂટ નહિ, ધાતુઓની મજબૂતાર્થ સાથે સરખાવી શકાય તેવી મજબૂતાર્થ પણ ખરી, એ બધી સગવડોને લીધે પ્લાસ્ટિકોએ ઉદ્યોગમાં પણ ભારે નામના મેળવી છે. પ્લાસ્ટિકોના આવવાથી યંત્રોના બહુબદ્ધતો અવાજ પણ અતિ-સ્થ એજો થઈ જવાનો. એટલે કારખાનાંમાં ધોંધાટને રજાને સ્થિતિ થવાથી ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ પણ સંતોષનો આશ એવો.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્લાસ્ટિકો—કૃષ્ણકોનું મૂળ હાથીદાંતની તરંગીને કારણે અટકી પડેલા ‘બિલિયાઈ’ બોલના ઉત્પાદનમાં જડે છે. ન્યુચર્સીના બૉલન લાટે ઈ. સ. ૧૮૬૮માં (John Hyatt) રેને નાઇટ્રિક એસિડ અને કપૂર સાથે મેળવી પહેલપહેલું કચ્છકું બનાવ્યું અને થોડા જ સમયમાં ભતભતની વસ્તુઓની બનાવટમાં કચ્છકું વપરાવા લાગ્યું, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૯૭માં કૃષ્ણક. ફિલિ નામના એક જર્મને કાગળનાં પૂકાં ઉપર કેસીનનું દ્રાવણ લગાડી તેના સૂકાયા પછી બીજી રાસાયણિક ક્રિયાઓ વડે તેને વાંદરૂકું બનાવવાનો પ્રયોગ કર્યો. દ્વંધને ફાડીને બનાવવામાં આવતું દ્વંધનું એ અપત્ત કેસીન ત્યારસુધી પાષ પદાર્થો બનાવવામાં જ વપરાતું હતું. હવે એનો બૌદ્ધોગિક ઉપયોગ શોધાયો. ફિલિના બીજા સાથી એડોલ્ફ રિપ્ટેલર, જે આ જ દિશામાં પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા, તેમની સહાયથી કેસીનની અંદર ફોર-માલ્ડીહાઇડ્રેટ નામના રસાયણના ઉમેરાથી બીજા પ્રકારનું પ્લાસ્ટિક શોધાયું. એક જર્મને કંપનીએ આ પ્રોસેસનું પેટન્ટ પણ કંઠાવી પ્લાસ્ટિકના બૌદ્ધોગિક ઉત્પાદનનું મંડાણ કરી દીધું.

દરમિયાન ૧૯૦૭માં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એફ અમેરિકામાં બિઓ હેન્ડ્રીક એકેશને ફિનોલ્ફ અને ફોરમાલ્ડીહાઇડ્રેટના સંયોગથી ફૂનિમ લાખ બનાવવાનું શોધી કાઢ્યું અને તેનું તેમણે “બેકેલાઇટ”નું નામા-સિધાન કર્યું.

પછી ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, રશિયા, એ બધા દેશોએ તેને ઉત્પન્ન કરવાનું શરૂ કર્યું અને તેમાં અત્યાર સુધી પ્રગતિ થવા જ કરી છે. દરિયાં તરીકે ૧૯૪૪માં અમેરિકાની કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીની પ્રયોગશાળામાં, ધાતુઓના રસ રેડીને જેમ ધાતુઓના આકારો ઢાળવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે પ્લાસ્ટિકોનો પણ રસ રેડીને વજર દબાવે, પ્લાસ્ટિકોના આકારો ઢાળવાની પદ્ધતિ શોધાઈ. થર્મો-કાસ્ટ નામથી ઝાળખાયેલ આ પ્લાસ્ટિક દેખાવમાં સીસ કરવા માટે વપરાતી લાજ લાખને મળતી આવે છે અને ૨૦૦ ગ્રામી સેન્ટીગ્રેડે પ્રવાહી રહે છે.

પ્લાસ્ટિકના ઉદ્યોગોનું મહત્વ એમાં રોકાયેલી મૂડીના આંકડા પરથી સમજાશે. ૧૯૩૭માં ઇંગ્લેન્ડમાં આ મૂડી ૫,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની હતી અને તેમાં ૨૫,૦૦૦ માણસોને મેજ શગલી હતી. હિંદમાં પણ મુદકાળ દરમ્યાન બહારની આવક ન ચલાવે કારણે, પ્લાસ્ટિક બનાવનારી કંપનીઓ ઊભી થઈ હતી, જેમાં, એરોલાઇટ મોદીંગ કંપની, ઇન્ડિયા મોદીંગ કંપની, ઇન્ડિયન પ્લાસ્ટિક્સ કંપની, પ્લાસ્ટિક્સ પ્રોડક્સ લિમિટેડ, એવન્ટ્રેન્ટ ઇસ્ટ્રીક્ટ ફેક્ટરી (મેંગલોર), અને કે ઇન્ડિયનવરોંગ કંપની, વગેરે નામે મણી શકાય છે. બીજા પગલા તરીકે પ્લાસ્ટિક બનાવવાનો કાચો માલ, જેમકે; ફોરમાઈડાઈડ, ફિનોલ, યુરિયા ફ્યેસિક એનહાઈડ્રાઈડ, કુરકુરાલ, કેટલાક આઈસોલ વગેરે પૂરા પાડે તેવા રાસાયણિક ઉદ્યોગો શરૂ કરવાની આવશ્યકતા હતી. હવે હિંદના રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં થોડીબધી પ્રગતિ થઈ ગઈ છે, પણ કાચો માલ તેમજ અનુકૂળ મંત્રોના અભાવને લીધે તેના વિકાસ ક્ષયો છે. આ કિશોમાં શિમાર ટાર પ્રોડક્ટસ લિમિટેડ નેફ્થેલિનમાંથી ફ્યેસિક એનહાઈડ્રાઈડ બનાવીને સાથે કાળો નોંધાવ્યા છે. તે ઉપરાંત કમરના હોર્સ, શેરડીના ફૂલા વગેરેમાંથી કાઉન્સીલ ઓફ સાયન્ટીફિક અને ઇન્ફરિટ્રમ્સ રીસર્ચ નીચેની પ્રયોગશાળામાં કુરકુરાલ બનાવવાનો પેન્ટ પણ ખડો કરવામાં આવ્યો હતો. વળી, આજ પ્રયોગશાળા નાયલોન^{૧૦} અને ગ્લાસ^{૧૧} દિલ્લેમાંથી બનાવવાનું શાંધી કાઢવામાં આવ્યું હતું. હિંદની અંદર પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગમાં કાચા માલ તરીકે વાપરવા માટે બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થયા છે. જેમકે, શેકે, ^{૧૨} કાલુ ^{૧૩} તથા સિલામાં ^{૧૪}ની ઝાબડું પ્રવાહી વગેરે. લોક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પણ આ અંગે શોધખોળ અને તપાસ થઈ રહ્યાં છે. આમ હિંદમાં મુદ્દ દરમ્યાન પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગના જે મૂળ નંખામાં છે, તે હવે પછીના સમયમાં મુદ્દ વધુમાં વિકસીને હિંદને આ ઉદ્યોગમાં પણ સ્વાયત્તી બનાવશે એવી આશા વધુ પડતી નથી.

૨. પૂર્વપીઠિકા : પ્લાસ્ટિકો અથવા કંઈપણનું કુળ પ્લાસ્ટિકો અથવા કંઈપણનું કુળ સમજવા માટે રસાયણશાસ્ત્રમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓનો થોડો પરિચય કરવો પડશે. આ સંજ્ઞાઓ રસાયણશાસ્ત્રની લઘુ લિપિ છે. આ લઘુલિપિ વિશ્વના દરેક ભાગમાં વપરાય છે અને મને તે ભાષામાં પણ સંજ્ઞાઓ સરખી જ હોવાથી દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં રસાયણશાસ્ત્ર અંગેની નવી પ્રગટ થતી માહિતી સરળતા પૂર્વક ઇલાવવાની સમ્ભવ પ્રાપ્ત થઈ શકી છે.

દરેક દ્રવ્ય અણુ^{૧૫}-પરમાણુઓનું^{૧૬} અનેક છે એ વાત તો હવે 'જૂની અને નવધીતી' થઈ છે, હિંદી, ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસમાં અણુ-પરમાણુ સંબંધી જ્ઞાન હોવાના પુરાવા છે, પણ આધુનિક યુગના રસાયણશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અણુ-પરમાણુ વિશેનું ચોક્કસ મતભેદ મહાન રસાયણશાસ્ત્રી નોર્ડન ડેલ્ટને (૧૭૬૬-૧૮૪૪) કહ્યું હતું તેના મત મુજબ કોઈ પણ દ્રવ્યનો પરમાણુ એટલે તે દ્રવ્યને...ભારના જે નાનામાં નાનો, કણ શેષ રહે તે, અને તેનું ત્યાર પછી ભંગન થઈ શકે નહિ આવા પરમાણુઓના ભેદમાં પણ હોઈ શકે; તથા પરમાણુઓ પાંચ ભેદમાં શકે; તેથી વધુ પણ ભેદમાં શકે. પરમાણુઓ ભેદાત્મક એક અણુ ઉત્પન્ન કરે. દરખાત તરીકે પાણીની અંદર હાઈડ્રોજન^{૧૭} અને ઓક્સિજન^{૧૮} નામના બે તત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલો છે, તેમાં બે પરમાણુ હાઈડ્રોજનના અને એક પરમાણુ ઓક્સિજનનો સંયુક્ત થયો હોય છે. હવે હાઈડ્રોજનના બે પરમાણુ જે ભેગા રહેલા છે તેને હાઈડ્રોજનનો એક અણુ પણ કહી શકાય, આ અણુ-પરમાણુઓ દ્રવ્યની અંદર અમુક ચોક્કસ પ્રમાણમાં જ સમાયેલા છે. આપણી પરંપરા અમુક જમ્યામાં હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન હોય તો તેમાં વિદ્યુતનો તથા બે પસાર કરીને આપણે તેમાંથી પાણી બનાવી શકીએ પણ એ પાણીમાં બે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન એ પ્રમાણ કાયમ રહેવાનું. અને વધારાનો હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન વાફરે સંયુક્ત થયા પગર જ રહેવાના.

આ અણુ-પરમાણુઓ સારામાં સારા સફળદર્શક થતે વડે પણ ભેદ શકતા નથી, તો નરી આંખે તો ક્યાંથી દેખાય ? આધુનિક શોધખોળોએ પરમાણુ-ઓને વિદ્યુતકણોના બનેલાં પુરવાર કર્યા છે અને હવે પરમાણુઓને બેદોને પરમાણુની બીતરતું અવલોકન કરી શકાય છે.*

આ પરમાણુઓની સંખ્યા દર એટલી છે, એટલે જગતનાં દર મૂળતત્ત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમાં સૌથી હલકા હાઇડ્રોજન છે. આ હાઇડ્રોજનની સંજ્ઞા H (એચ) છે. તે જ પ્રમાણે, ઓક્સિજનની O (ઓ) નાઇટ્રોજનની N (એન) અને કાર્બનની C (સી) છે. હવે 'પ્લારિક' એ એવું ક્ષય છે કે જેમાં આ ચાર જ પરમાણુઓ છુટે છુટે રચાયે બેસાયેલાં છે. આ ચાર પરમાણુઓ હવા, પાણી, અને કાલસામાં રહેલાં છે એટલે પ્લારિક એ હવા, પાણી અને કાલસાનું વંશજ છે એમ કહેવું એ તદ્દન સાચું છે.

હવે જે રીતે એક મૂળતત્ત્વ ખીજા મૂળતત્ત્વ સાથે બેસાય છે તે દરેકની એક પ્રકારની સંપત્તિ પર (જેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં વેલેન્સીટી કહે છે) અવલંબે છે. આપણા દેવદંડીઓને ચારથી માંડીને અસંખ્ય હાથ કળેલા છે. મૂળતત્ત્વનું પણ તેવું હોય છે. હાઇડ્રોજનને એક હાથ છે. ઓક્સિજનને બે હાથ છે. કાર્બનને ચાર હાથ છે. નાઇટ્રોજનને બે હાથ છે. એટલે હાઇડ્રોજનના એક હાથ હોવાથી તેને ઓક્સિજન સાથે બેસવું હોય તો હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુ પોતાનો એક એક હાથ ઓક્સિજનના બે હાથ સાથે મિલાવે તો જ તેમનો સંયોગ થઈ શકે. આ સંયોગ તે પાણી, જેમાં હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુ ઓક્સિજનના એક પરમાણુ સાથે બેસાયેલા છે. સંજ્ઞાઓની અંદર તેનું ચિત્ર આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય:

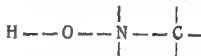

કાર્બનને ચાર હાથ હોવાથી કાર્બન સાથે હાઇ-

ડ્રોજનનો સંયોગ નીચે મુજબ થાય:

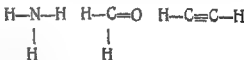

આ પદાર્થ બેજવાણુ અથવા 'મીથેન' રસ છે. હાઇડ્રોજન, ઓક્સિજન કાર્બન અને નાઇટ્રોજનના હાથ પહોળા કરી દેખાડીએ તો રસાયણિક સંજ્ઞા-ઓમાં આ પ્રમાણે ચિત્ર દોરાય:

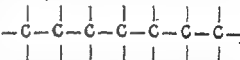
હાઇડ્રોજન ઓક્સિજન નાઇટ્રોજન કાર્બન

હવે આ દરેકનું બેસણું કરીને આપણે કાગળ ઉપર જુદા જુદા પદાર્થો બનાવી શકીએ. આ બધા પદાર્થોને પ્લારિક સાથે સંબંધ છે:

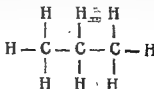

એમોનિયા^{૨૭} ફોસ્ફોરિકાઇડ એસિડમિન^{૨૮} (અપાનવાસુ)

કાર્બનને પરમાણુ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવે છે. ખીજા પરમાણુ સાથે બેસવા ઉપરાંત, તે પોતાના જ પરમાણુ સાથે પણ બેસી શકે છે,

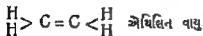
જાડીના જુદા રહેલા હાથ સાથે ખીજા પરમાણુઓ હાથ મેળવી શકે છે. 'મીથુ' રસ આ પ્રકારનો પ્રદાર્થ છે:

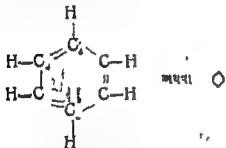
* (જુઓ લેખિકા "વિજ્ઞાનનાં વ્યાપકરણ" માંના "પરમાણુઓની બીતરતા" નામનો લેખ : ૫. ૬૪.)

કાર્બનની સાકળમાં એકથી વધુ કહીઓ પણ હોઈ શકે છે.

ઉપર દર્શાવેલી એથિલિન વાયુ છે, જે પ્લારિટકના અભ્યાસમાં મહત્વનો છે. કાર્બનના પરમાણ્વ સીધી સાકળમાં બનાવવા ઉપરાંત વલયાકાર ૨૦ સ્વરૂપે પણ જોડાઈ શકે છે. એવું બન્યું કે કામરમાંથી બેન્ઝીન નામનું પ્રવાહી દ્રવ્ય બનાવના તે જ કાર્બન અને જ કાર્બોજનના પરમાણ્વોનું માલૂમ પડ્યું. હવે સીધી સાકળમાં બેન્ઝીનને દર્શાવી શકાતું ન હતું એટલે કેકુલે નામના એક રસાયણશાસ્ત્રીને બહુ ગૂઝવડો ઊભો થયો. તે વખતે બહો પાસે તાપતા તાપતાં એને એક ઝોડું આવ્યું. તેમાં એણે પરમાણ્વોનો એક નાચ જોયો. એકાએક એક પરમાણ્વ દૂધો અને એની પોતાની જ પૂંછડી મોઝા પડી. કેકુલેને તરત જ સૂઝ પડી મધ અને બેન્ઝીનનું ચિત્ર એણે નીચે મુજબ રજૂ કર્યું:

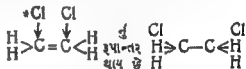

આ એક અત્યંત મહત્વનો પદાર્થ છે. આના ઉપર ખીમ પરમાણ્વો નીચે મુજબ વળગી શકે છે.

પ્રસ્તુત પદાર્થ બેન્ઝીનમાંથી એક કાર્બોજન પરમાણ્વ નીકળી OH અણુ આવે તો જે નવો પદાર્થ બને તે દર્શાવે છે. આ નવો પદાર્થ ફિનોલ અથવા કાર્બોલિક એસિડ છે.

ઉપર દર્શાવેલા જોડાણમાં નવાં બે રેખાઓ ચીતરી છે તે પદાર્થની મજબૂતાઈ નહિ પણ તે રચણ નબળાઈ સૂચવ છે. આપણે 'સેફ્ટી પીન'નું દર્શાવેલ સમજો. 'સેફ્ટી પીન' ના બે છેડાઓ સહેજ પણ તક મળતાં છૂટા થઈ જશે. તે જ પ્રમાણે, આપણે ચીતરેલા એથિલિન વાયુની અંદર પણ આવી જ રીતિથી પ્રવર્તતી હોવાથી તેના ઉપર ખીમ કોઈ દ્રવ્યનો કુમલો થતાં આ નબળા કહી વૂટી જવાની અને નવો પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવવાનો. આવા પદાર્થોને 'અત્યંત' રજૂ કરેલામાં આવે છે એથિલિન પણ આ જ પ્રકારનો પદાર્થ છે. એથિલિન પર ક્લોરિન વાયુનો કુમલો થતાં આમ બને છે:

પ્લારિટકના સર્જનમાં અણુઓની બે ક્રિયાઓનાં વિશિષ્ટ નામો પાડવામાં આવ્યાં છે. એકને કન્ડેન્સેશન અને બીજાને પોલિમેરાઇઝેશન કહે છે અને બીજાને પોલિમેરાઇઝેશન કહે છે. બીજાકરણમાં જુદા જુદા અણુઓ એક જ થઈતા ઉત્પન્ન કરે છે. અણુસંયોગમાં એક જ પ્રકારના અણુઓ એક જ થઈ જાય છે, અને પદાર્થ બારે બારે બને છે. એથિલિન જેવા 'અત્યંત' પદાર્થોના કિરસાઓમાં આ પ્રમાણે બને છે. અત્યંત રહેવા કરતાં નમળી કહીની જગ્યાએ જેવા જ ખીમ અણુઓ જોડાઈ તેને તૃપ્ત કરે છે. બીજાકરણમાં બે જુદા જુદા અણુઓનો સંયોગ થાય છે અને પાણી છૂટું પડે છે. જેમકે, ફિનોલ અને ફોરમાલ્ડીહાઇડ સંયુક્ત થતાં એક નવો જ પદાર્થ જન્મ પામે છે અને તેમાંથી પાણી મુક્ત થાય છે. આ નવો જન્મેલો પદાર્થ તે જ 'પ્લારિટક' નામથી મસજૂર થયો છે.

ગતિઓમાં જેમ તકો હોય છે તેવાં પ્લારિટકો અથવા કન્ડેન્સેશન પણ બે તક છે. એક વિભાજન થર્મો-પ્લારિટક અને અથવા ઉષ્ણ-મુદ્દ કહે છે અને બીજાને થર્મોસિટિક અથવા ઉષ્ણ-કોર કહે

છે. થર્મો-પ્લાસ્ટિક એ લાખ જેવો પદાર્થ છે. તેને ગરમ કરતાં તે ઓગળવા માંડે છે અને ઠંડા પાડતાં સખત બને છે. થર્મોસેટિંગ પ્લાસ્ટિક ગરમ કરતાં પહેલાં નરમ માટીના લોચા જેવો હોય છે પણ એકવાર એનો રસ કરીને એના આકારને ધક્કા પછી તે આકાર કાયમ જ રહે છે અને તેને પછી નરમ કદાપિ કરી શકાતો નથી.

૩. કદપકોના પ્રકારો

પ્લાસ્ટિકો અથવા કદપકો વિશે વાત કરતાં એના લખનારા 'શિર્માચક' શબ્દ વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. અજબ જેવી ગતિથી કદપકોના ઉદ્યોગમાં પ્રગતિ કરાઈ છે. એમાં વપરાતા કાચા માલનું વૈવિધ્ય ચકિત કરે તેવું છે. વનસ્પતિથી સહાર દિંદની અંદર એનો કાચો માલ અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોનો રસ પૂરો પાડે છે. વૃક્ષોનો સુંદર, લાકડાનો બેઠર, શેરડીના ફૂલો, સોયાબીન, જુદાણા, મગફળાનો ઓળ, ગિલામાંની ઝાલનો અર્ક, કાજુના જોડાનો અર્ક વગેરે પદાર્થો આપણા દિંદમાં પ્લાસ્ટિકોનું સર્જન કરવા વિજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક સંશોધન મંડળની પ્રયોગશાળામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે.

ફિનોલ, ફોર્માલ્ડીહાઇડ, કારબોઈડ, ૯૦ ગ્લિસેરિન, ૯૫ દૂધ, કપૂર, સુરિયા, ૩, નાઈટ્રીક ૪૦ અને મેંધકના તેજામાં ૪૫ વગેરે, પ્લાસ્ટિકોના સર્જનમાં લાજ લખે છે. હવા, પાણી, કાલસો અને કેટલાંક ખનિજોના તત્ત્વો પ્લાસ્ટિક અથવા કદપકોમાં સમાયેલાં છે, અલ્કારિક લાવામાં લખીએ તો ઉપરના ચાર દ્રવ્યોનું રક્ત પ્લાસ્ટિકની નસોમાં વહે છે. પ્લાસ્ટિકોના ઉપર આપણે એમના ગુણધર્મો પ્રમાણે જે જે વિકાસ પામ્યા છે તે વિકાસોમાં તેમના જુદા જુદા પ્રકારોની વિચાર કરીશું.

ઉષ્ણ-મૃદુ કદપકો અથવા થર્મોપ્લાસ્ટિકો

કચકડું : ફિનિમ રેશમ, ગન-કોટન, ૪૨ ફેટિ-આરીની ફિલ્મ, અને કેલોમિન ૪૩ એ ચાર પદાર્થો પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. સેલ્યુલોઝ ૪૪ (વનસ્પતિના રેષા) અને નાઈટ્રિક એસિડ અથવા

સુરોખારના તેજાના સંયોગથી એ જન્મેલા છે. કાંઈ કચકડાને કદપક કહેવા ન તૈયાર થાય એમ બને પરંતુ કદપકોનો પિતા તો એ જરૂર છે. સેલ્યુલોઝ એ શુદ્ધ કરેલું ૩ છે. તેની અંદર નાઈટ્રિક અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ નાંખવાથી નાઈટ્રો-કોટન ૪૫ બને છે અને પાણી છૂટું પડે છે. તેમાંથી એસિડ છૂટા પાડીને પાણી વડે તેને સાફ કરી તેમાં આઈકોહોલ ઉમેરવામાં આવે છે અને પછી કપૂર સાથે તેને મસળવામાં આવે છે. આ રીતે કચકડું બને છે અને તેમાંથી નેપ્રોએ તેવા આકારો બનાવાય છે.

સેલ્યુલોઝ એસિટ ૪૬ : કચકડું એકદમ સળગી જાઉં તેવું હોય છે. સેલ્યુલોઝ એસિટ સળગતું નથી. એને બનાવવા માટે શુદ્ધ કરેલા ફેને એસિટ ૪૭ એસિડ ને એનહાઇડ્રાઈડ, ૪૮ તથા સલ્ફ્યુરિક એસિડના મિશ્રણ સાથે આસવવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં પુષ્કળ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી સાલ ન બગડે માટે આ ક્રિયા જે વાસણમાં કરવામાં આવે છે તેને ઠંડું રાખવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે, બાવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ આસપ્થી જેવો હોય છે. એને પાણી સાથે ઘોળને એસિડ કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને ત્યારપછી ખીજું પાણી રેષાવાથી એકે તત્ત્વોના રૂપમાં સેલ્યુલોઝ એસિટ છૂટું પડે છે. આને એસિટોન ૪૯ નામના અવાહીમાં ઓગાળી તેમાં લોટ અથવા તેવા ચોગ્ય પદાર્થ મેળવી કણક બાંધવામાં આવે છે અને એ લોચામાંથી પતરાં, નળીઓ, લાકડીઓ, વગેરે નેપ્રોએ તેવા આકારો બનાવી લેવાય છે.

ફેરીનના કદપકો : ફેરીન એ દૂધમાં રહેલું પ્રોટીન ૫૦ છે. દૂધને ત્યારે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી દહીં અને પાણી જુદું પડે છે. આ દહીંમાં ફેરીન રહેલું છે. આ ફેરીનને સૂકવીને તેવું ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે અને તેમાં ચોગ્ય રંગ ઉમેરી ગરમી અને દબાવણથી નેપ્રોએ તેવા આકારોના ખીખામાં ઢાળવામાં આવે છે. સૌથી છેલ્લે આ આકારોને ફોર્માલ્ડીહાઇડ વડે સ્નાન કરાવવામાં આવે છે એટલે તે સખત બને છે. ફાઈન્ટન પેન, બટન, કાંસકા, બકલ વગેરે આ પ્રકારના

રના કંપકો-પ્લાસ્ટિકો-છે.

પોલિરિટરિને^{૫૧} કંપકો : રિટરિન^{૫૨} નામના પદાર્થના અણુસંયોગ—પોલિ મેરાઇઝેશન—વડે આ પદાર્થ બને છે. રિટરિન બેન્ઝીન અને એથેલિનમાંથી બને છે અને આ બન્ને પદાર્થોના જનક કોષસો છે. રિટરિન પ્રવાહી છે પણ અમુક સંયોજોમાં તેને ગરમ કરવાથી તેનો અણુસંયોગ થાય છે અને તે ધન બને છે. એમાંથી બનતા કંપકો બહુ સુંદર હોય છે. ખાસ કરીને તેમનો સ્વભાવ વિદ્યુત-શક્તિ હોષ વીજળીના ઉદ્યોગમાં વપરાતા પદાર્થો (સ્વિચો, ઇન્સુલેટર વગેરે) તેમાંથી બનાવવામાં આપે છે.

પોલિવિનીલ^{૫૩} કંપકો : રિટરિનનો એસેટિક એસિડ સાથે યોગ કરવાથી આ પ્રકારના કંપકો જન્મ છે. આ કંપકો રાસાયણિક ક્રિયાઓ વડે ખવાઈ જતા નથી એટલે તેમનો ઉપયોગ રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં વપરાતા વાસણો અથવા સામગ્રી બનાવવામાં થાય છે. ઇસેટિક એસિડના 'કવર' તરીકે પણ આ કંપકોનો ઉપયોગ થાય છે. એસેટિક ને બદલે હાઇડ્રોક્સેટિક એસિડ^{૫૪} પણ આ જ પ્રકારના કંપકો ઉત્પન્ન કરે છે.

એકિલિક^{૫૫} કંપકો : આ કંપકો એકિલિક એસિડ અને એસિટોનના યોગ વડે બનાવવામાં આવે છે. 'ડાય ડાન' ^{૫૬} પરરપેકસ^{૫૭} વગેરે નામથી એ ઝોળખાય છે. વીજળીના ઉદ્યોગમાં આ ભતના કંપકો વપરાય છે પણ તેનો અંશે ઉપયોગ ફાંલના ચોકમાં બનાવવામાં થાય છે. 'પરરપેકસ' કાચ જેવું પારદર્શક છે અને તેમાંથી અમાના 'લેન્સ' બને છે. કાચને તો ધસીને લીસા કરવા પડે પણ આ તો માત્ર બીખીમાં જ બની શકે છે. ઓપ્ટિકલ કાચ કરતા આની પારદર્શકતા જરા પણ ઊંચતરી નથી.

આ બધાં કંપકો ઉષ્ણ-ચક્ર છે. માત્ર કેસીનના કંપકોને કેવળ ફેરમાઈડોહાઇડ્રેટ્સ સ્થાન કરાવેલું હોવાથી તેમને ગરમ કર્યા પછી ફરી ઢાળી શકાતાં નથી.

હવે આપણે ઉષ્ણકોર અથવા થર્મોસેટીંગ

કંપકોનો વિચાર કરીએ. આ પ્રકારના પ્લાસ્ટિકો લેકિને વધારે જણીના છે આ પ્લાસ્ટિકો 'એથાઇલ' ^{૫૮} અને 'બીટલ' ^{૫૯} નામથી જણીતા છે.

એથાઇલ : ઉપર જણાવેલા ફિનોલ અને ફેરમાઈડોહાઇડ્રેટના સંયોગ વડે એથાઇલ બને છે. ફિનોલનો જનક કોષસો છે. ફાલસામાંથી કામર અને કામરમાંથી ફિનોલ ફેરમાઈડોહાઇડ્રેટ કાળજીવાળું (કાળજી મેનોકેસાઇડ) અને પાણીમાંથી બને છે. એક નળા (ડાઈલ) માં આ બન્ને પદાર્થોને ગરમ કરવામાં આવે છે. પાણી છૂટું પડે છે અને લાખ જેવો પદાર્થ નળીમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે છે એ વસ્તુ 'હાર્ડ પ્લાસ્ટિક' બને છે અને સ્થિતિ તેનું ચૂલું કરવામાં આવે છે. એની સાથે બીજા પદાર્થો (લાકડાનો હેર આદિ) મેળવી રંગ વગેરે ઉમેરી યોગ્ય ઉષ્ણતામાન આપી મોહક પ્રેક્ષમાં રાખી, એકાએક તેવા આકારો બનાવી લેવાય છે.

બીટલ : આ પ્રકાર સુરિઆ અને ફેરમાઈડોહાઇડ્રેટ સંયોગમાંથી જન્મે છે. 'એથાઇલ' અપાર-દર્શક હોય છે ત્યારે 'બીટલ' કાચ જેવું પારદર્શક હોય છે. સુરિઆ એ પ્રાણી જ દ્રવ્ય હતું, પરંતુ ઈશ્વર નામના રસાયણશાસ્ત્રીએ મૂળ તત્ત્વોમાંથી તેનું સર્જન કરી કાઢ્યું. કૃત્રિમ રીતે જ આર્થેનિક—સેન્ડ્રીમ દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા તેમાં સુરિઆ પ્રથમ હતું. તેની બનાવટ અપાનવાયુ અને અમાર-વાયુમાંથી કરવામાં આવે છે. 'બીટલ' પ્રકારનાં કંપકોનું સર્જન 'એથાઇલ' ના પ્રકારની રીતે જ થાય છે. રંગબીજા, પેટ, ઇત્યાદિ કંપકોનું સર્જન આ પ્રકારનું છે.

બીજા પ્રકાર :—ઉપર તો થોડા જ પ્રકારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે ફેલ્ડાઈ પ્લાસ્ટિકોને મળતા પ્રકારો વિશે જણાવું ઠીક થઈ પડશે.

કુરુરાલ કંપકો : કુરુરાલ અનાજનાં ઊંખાં (જાંઘાં) અને ફેરમાઈડોહાઇડ્રેટના સંયોગ વડે ઉત્પન્ન થતું પ્રવાહી છે. આમાંથી કાળા રંગના કંપકો બનાવી શકાય છે.

ગ્લિસ્ટ્રાલ કંપકો : આ પ્રકાર ગ્લિસેરિન અને સીંધુ અથવા આમલીના તેળાં એ એના ચોમ વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

ગ્લેસીન^{૧૦} કંપકો : આ યુરિયાના કંપકો જેવાં જ હોય છે. એમાં મુખ્ય પદાર્થ સાયનેમાઈડ^{૧૧} છે, જે ખાતર તરીકે આજ સગી વપરાતું હતું.

રબર : ખનાવટી રબર ખરી રીતે પ્લાસ્ટિક નથી પણ તેની સાથે તે નજીકના સંબંધ ધરાવે છે. રબરમાં નિથોપ્રીન^{૧૨} નામનો પદાર્થ હોય છે. આ નિથોપ્રીન એસિટલિનમાંથી બને છે અને એસિટ્રમ^{૧૩} નામના તરવની કાજરીમાં એનો અણુસંયોગ થઈ 'રબર' બને છે.

નાઇલોન : નાઇલોન કૃત્રિમ રેશમની ખનાવટમાં ક્રાન્તિ આણી છે. કુદરતી રેશમ કરતાં પણ તે મજબૂત છે. પેરેશુટનું કાપડ 'નાઇલોન'નું બનેલું છે. નાઇલોનના કાંતના ક્ષણ વગેરે પણ બને છે પણ વસ્ત્રોમાં તો તેણે હા કરી છે રેશમ એ એમિનો એસિડ^{૧૪} અથવા પ્રોટીન નામના કાર્બોન^{૧૫} સ્વરૂપો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પ્રોટીનમાં કાર્બન અને કાર્બોક્સીજનના અણુઓ સંકળાયેલા હોય છે અને એક છે $C-O-O-H$ નું જૂથ અને બીજા છે $N-H$ નું જૂથ સામેલ હોય છે. અમેરિકાની ડ્યુ પોન્ટ કંપનીએ બાવા એમિનો એસિડોના અણુસંયોગ કરીને રેશમ જેવો પદાર્થ બનાવ્યો અને તેનું નામ 'નાઇલોન' પાડ્યું. મૂળ પદાર્થના રસને ચારણીના છિદ્રોમાંથી ખેંચી સુંદર તંતુઓ ઉત્પન્ન કર્યાં અને તેમાંથી રેશમી કાપડ બન્યું. નાઇલોનમાંથી કાપડ તેમ જ કંપકો બને છે બની શકશે અને તેનું બાવિષ્ય અત્યંત ઉજાવળ છે. ૧૯૪૨ પછી જેટલું નાઇલોન કાપડ બન્યું તે બહુ યુદ્ધમાં જ વપરાતું હતું.

૪. સજીવકલોના અંગો

કંપકોના સજીવની આદિ ભૂગિજ પ્લાસ્ટિકનું ચૂર્ણ તૈયાર કરી રાખી તેને ખીખામાં નાંખી આકારો ધરાવતું છે. અમેરિકામાં તો આનું તૈયાર ચૂર્ણ વેચાય છે અને તેમાંથી આકારો બનાવવા માટે જેને બેઝિન

તે મંગાવી બનાવવા માટે છે. એક કળવેલા "શીખ" (હોબી) તરીકે ત્યાં તો ધણી વ્યક્તિઓ કંપકોના સજીવનાં રસ લે છે. આ તૈયાર ચૂર્ણ પ્રથમ મૂળ પદાર્થ બનાવી, તેમાં રંગ અને વર્ણન વધારવા બીજો માલ-જો બાંધેલું, લાકડાનો ભૂંડો હોય છે-મેગ-વવામાં આવે છે. આ મેળવણી કરનાર પદાર્થને "ફિલર" કહે છે. "ફિલર"નું પ્રમાણ બાંધેલું આવશ્યક છે. ફિલર કંપકની મજબૂતાઈમાં વધારો કરે છે. પણ તેની મર્યાદા હોય છે. વીસ ટકા ફિલર વાપરવાથી આકાર સત્તર ટકા જેટલી મજબૂતાઈ વધે છે; આઠીસ ટકા કરવાથી મજબૂતાઈમાં જૂજ વધારો થાય છે અને પચાસ ટકાથી તો ઊંડટી મજબૂતાઈ ધટે છે! જેટલો આ મર્યાદા બળવળી ખાસ જરૂરી છે. પચીસ ટકા જેટલો લાકડાનો ભૂંડો મોટે ભાગે સૌથી વધુ મજબૂતાઈ લાવી શકે છે. મૂળ પદાર્થનું ચૂર્ણ કરવા માટે ગરમ કરેલા "શેલરો" વપરાય છે. "શેલર" વડે મેળવણી પણ સપ્રમાણ થાય છે. ચૂર્ણ કરતી વખતે ગરમીનું પ્રમાણ પણ બરાબર સચવાતું બેઝિન નહિ તો ચૂર્ણ એકદમ કઠક અને તે વપરાય તેવું બની જાય. ચૂર્ણ તૈયાર થયા પછી એને ચાખતે "પેક" કરવામાં આવે છે અને ત્યાંથી તે "ખીખા"માં ભરાય છે. આ ખીખા એકસાથે આકાર-પચીસેક નૈઝા કાઢવાની શક્તિ ધરાવે છે. ચૂર્ણને એક કાંઠામાં ભરવામાં આવે છે તેમાંથી સ્વતઃ (એટોમેટિકલી) તે ખીખામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર પછી તેના ઉપર દબાણ આપવામાં આવે છે. સાથે જ ખીખાને તપાવવામાં આવે છે અને તારખાદ દબાણ બાંધેલું કરી, ખીખાને હંકુ પાડી તેમાંથી આકારોને મુક્ત કરવામાં આવે છે. આ બધી ક્રિયાઓ 'માઈ. સી. આઈ. (પ્લાસ્ટિક્સ) સિમિટ'ની હેન્ડ-બુક્કમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે.

૧. "ખીખાને ૧૦ કિમી સેન્ટિમીટર ધુધી તપાવે અને તાપ ચાકુ રાખીને જે આકાર કેવો નીકળવાનો હોય તેના કરતાં થોડું વર્ણન વધારે ભરતે ચૂર્ણને ખીખામાં ભરો.

૨. દર ચોરસ ઇંચે અડધો ટન જેટલું બાંધું

દબાજી રાખીને બીબાને બંધ કરો.....

૩. બીબાને તપાવવાનું ચાલુ રાખો. જો જ દબાજી કાયમ રાખી ૧૬૦ ડિગ્રી સુધી મરચી આપો. જોછી મરચી બીબાને બરાબર આકાર લેતાં પદાર્થને બદલાવે છે.

૪. આ ક્રિયા પૂરી થતાં વરાળ બંધ કરો અને ૬ કલાક પાછી પ્રસરાવી બીબાને ૬ કલાક પાડો.

૫. બીબા ઉપરનું દબાજી દર ચોરસ ઇંચે ૧ થી ૨ ટન જેટલું વધારી આપો. બીબા સુધી ઉષ્ણતામાન ૫૦ ડિગ્રી (મૂળ ૬૦ તે) સુધી પાછું આવે નહિ ત્યાંસુધી આ દબાજી ચાલુ રાખો.

૬. દબાજી કાઢી લો. બીબાને જોલો અને અંદર તૈયાર થયેલા આકારને બહાર કાઢો. બીબા આકારે બનાવવા ઉપરની ક્રિયાઓનું પુનરાવર્તન કરો.

આકારે બનાવવાની બીજી પદ્ધતિઓ

ઈન્જેક્શન અને એક્સટ્રુઝન મોલ્ડીંગ, લોડિંગ, કારિટિંગ વગેરે પદ્ધતિઓ પણ વપરાય છે. “ઈન્જેક્શન મોલ્ડીંગ”માં પદાર્થનો રસ કરી ૬ કલાક બીબામાં રેકવામાં આવે છે. અહીં તે ઠરી જાય છે, અને ત્યાર પછી બીબામાંથી આકારને કાઢી ભેવામાં આવે છે. રસ રેકતી વખતે બીબા ઉપર દબાજી ચાલુ હોય છે અને આકારને છૂટા પાડતી વખતે બીબા ઉપરથી દબાજી કાઢી લેવામાં આવે છે. “એક્સટ્રુઝન મોલ્ડીંગ”માં પદાર્થના રેસર ઉપર પતરાં તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી જોડાએ તેવા આકારે બહારમાં આવે છે પછીની ક્રિયાઓ ઈન્જેક્શન મોલ્ડીંગને મળતી છે.

“કારિટિંગ” એ સૌથી સરતી પદ્ધતિ છે. આને માટે મુખ્ય વસ્તુઓ સીસું, કાચ અથવા રમરનું બીજું અને એક મરચી આપવા માટે કાઠી, એટલી છે. પદાર્થનો રસ બીબામાં રેકવામાં આવે છે અને પછી એ બીબાને અમુક સમય સુધી મરચ રાખવા માટે કાઠીની અંદર મૂકવામાં આવે છે. અહીં તેને આકારે ૮૦ સેન્ટિમીટર જેટલી ઉષ્ણતામાને ચારથી

માંડીને દસ દિવસ સુધી રાખવામાં આવે છે અને પછી આકારને બીબામાંથી છૂટા પાડવામાં આવે છે. સીસાના બીબા બહુ સગવડભર્યા પડે છે કારણ કે તેમાંથી આકારને બીજું બાંગીને સહેલાઈથી મુખત કરી શકાય છે અને પછી એને ફરી જોગાણીને નવું બીજું પણ જલદી બનાવી શકાય. “કારિટિંગ” પદ્ધતિને ગેરલાભ એ છે કે જોખમાં તૈયાર થયેલી વસ્તુઓ દબાજી આપીને તૈયાર કરેલી વસ્તુઓ કરતાં બધી નબળી હોય છે.

પોલા આકારે બનાવવા માટે “બ્લોઇંગ”ની પદ્ધતિ વપરાય છે. આમાં બીબાની અંદર પ્લાસ્ટિકના એ પતરાં વચ્ચે દબા અથવા વરાળ દબાજી લાગે પસાર કરવામાં આવે છે અને પ્લાસ્ટિકનો ધારેલો આકાર તૈયાર થાય છે.

લેમિનેશન (પ્લાસ્ટિકનું અત્તર) : કામળ અથવા કાપડ ઉપર “પ્લાસ્ટિક”નો લેપ મારવો તો “લેમિનેશન” કહે છે. આવી રીતે અત્તર કરેલા કામળ અથવા કાપડને દબાજી નીચે મૂકી પ્લાસ્ટિકના પાટિયાં તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે બધા મજબૂત હોય છે, લાકડાનાં આખા પાટિયા કરતાં “પ્લાસ્ટીક” જે પાતળાં પાટિયામાંથી બનેલું હોય છે, તે બધું મજબૂત હોય છે તેવું જ, લેમિનેશન વડે તૈયાર કરેલું પ્લાસ્ટિકનું પાટિયું એકલા પ્લાસ્ટિકના બનાવેલા પાટિયા કરતાં મજબૂતાઈમાં વધે છે—આ લેમિનેટેડ પાટિયાં પ્રુક્કળ મજબૂત હોય છે—એટલે સુધી કે ધાતુઓની જગ્યા પણ તેણે પાડવી લીધી છે. લાકડાના કે ધાતુના પાટિયાં તો લાગવાનો સંભવ ધરાવે છે, જ્યારે આ પાટિયાં લાગ્યે જ લાગે છે. બીજુ, વજનમાં તે બધા હલકાં હોય છે. એનું એલ્યુમિનીયમથી આડું છે. તે ઉપરાંત, તેજાજ કે ક્યારથી એ ખવાતાં નથી તેમ જ ધાતુની માફક લેખને કાટ લાગવાનો પણ સંભવ નથી. વિવિધ રંગોની અંદર આવાં પાટિયાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેમનું સામાન્ય કદ ૧૦૦×૫૦ ઇંચ અને જાડાઈ ૦.૦૦૪ ઇંચથી ૪ ઇંચ જેટલી હોય છે. એના નળાં અને સળિયાં પણ બની શકે છે.

૫. કંપકોની વ્યોપકતા : જીવનમાં અને વ્યવહારમાં

કંપકોની વિવિધ વસ્તુઓની એક માદી બનાવવામાં આવે તે તે પ્રકૃતિ લાંબી થાય. દિવસે દિવસે તેના નવા નવા ઉપયોગો શોધતા જાય છે.

એક સંસ્કૃત કવિ છે ક્ષણે ક્ષણે યજ્ઞવલ્ક્ય મુપૈતિ તદ્વેચરૂપં રમણીયતાયાઃ । કંપકો હારા રસાયણશાસ્ત્રી રવિપ નવીનતા ધારણ કરે છે એટલે કંપકો રસાયણશાસ્ત્રની રમણીયતા છે એમ કહેવું મયામી છે. કંપકોની બનેલી વસ્તુઓનું વૈવિધ્ય એટલું બહુ છે કે જે તેના બનાવનારાઓ અને વ્યવનાવનારાઓનું જીવવાણીપણું નહોત્ય તે અત્યારે બને છે તેના કરતાં કેટલીય વધારે વસ્તુઓ કંપકોની બને.

કંપકોએ સર કૌસા ક્ષેત્રની શરૂઆત કંપકના બનેલા 'હાફવેર' થી કરીએ, ખારણીનાં હાથા અને તાળાં, પઢાના સળિયા, બાથરૂમના સાધનો, ઇલેક્ટ્રીક શ્રીટિંગો, નામનાં અને નંબરનાં પાટિયાં, જાતજાતનું ફર્નીચર વગેરે આ માદોમાં સમાવી શકારો. લંડનની સૌથી મહાન અને સૌથી વ્યાપકિત વેસ્ટમેન્ટ હોટેલની સમગ્રઠમાં કંપકોના બનેલા સાઠઠજાર 'ફ્રિટિંગો' વપરાયા હતા અને ત્યાર પછી ત્યાંની બીજી હોટેલોએ પણ તેનું અનુકરણ ક્યું હતું.

એરોપ્લેનના ભાગો તૈયાર કરવામાં કંપકોની બધી સામગ્રી વપરાય છે. એનાં-પંખો, પાંખો અને બીજા બધા સાધનો કંપકના બનેલા હોય છે. મોટરકારમાં તે કંપકોને ઘૂસવાનું સાડું બાંધે મળી ગયું છે. કંપકના બનાવનારને ખરો તકાદો આમાં જ પડશે એમ લાગે છે. મોટરની કાયા (Body) ના બધા ભાગો કંપકના હવે બને છે અને એની પેનલ, તેમજ અનેક મોટર તેમ જ હડિયાળના 'કવરો' કંપકોનાં જ હોય છે. રિટર્નરિંગ વ્હોલ, ઇલેક્ટ્રીક હોર્નનું બટન, ગતિ-નિયંત્રણ કરવા માટેના જુદાજુદા દડાઓ, બહાર જોવાનો સેક્ટરી-કાચ વગેરે કંપકનું જ બનેલું હોય છે. ૧૯૪૧માં ફોર્ડ મોટર કંપનીએ અમેરિકામાં સળંગ પ્લાસ્ટિકની મોટર બનાવી હતી.

એબ્રિનના ભાગો, દંત-ચક્રો (ગિઅર્સ) એરિંગો, ટાયર, ટ્યુબ વગેરે સર્વ કંપકમાંથી જ બનાવેલા હતા.

રસાયણ ઉદ્યોગમાં પણ કંપકોએ નવું ક્ષેત્ર હાથ ક્યું છે. રસાયણશાસ્ત્રની ખરેખરી ઉપાધિ રસાયણો વડે ધાતુઓ તેમજ બીજા પદાર્થોનું ખવાઈ જવાની ધારતી રહે છે, તે છે. હવે એવા ખાસ પ્રકારના કંપકો બનાવવામાં આવે છે કે તેમના ઉપર રસાયણોની અસર થાય નહીં. આ પ્રકારમાં 'હેલેમ' ૧૫ અને 'ક્રીસ્ટલ' ૧૬ નામના કંપકોનું નામ લઈ શકાય. બધા પ્રકારના તેજબીઓ કેપ તે સહન કરી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક ઓગળનારાં દ્રવ્યો જેમને 'સોલ્વન્ટ' ૧૭ કહેવામાં આવે તેમની પણ તેના ઉપર અસર થતી નથી. ટેકસોલેક્સ ૧૮ અને ટાઇની-લેક્સ ૧૯ નામનાં અસર કરેલાં (લેમિનેશન કરેલાં) કંપકો પણ રસાયણ ઉદ્યોગમાં વપરાય છે આ કંપકો નરમ તેજબી એમોનિયા ધોરકસ ૭૦ સાથુ વગેરે આદર્શ ૭૧ના પ્રભાવ સહન કરી શકે છે, તે ઉપરાંત, આલ્કોહોલ, પેટ્રોલિયમ, તૈલી પદાર્થો એથિલિન, ક્લોરિન, બ્લીચીંગ પાઉડર ૭૨ મધકેના વાયુ, ૭૩ હાઈડ્રોજન પેરોક્સાઈડ ૭૪ કાર્બન ટ્રાઈક્લોરાઈડ ૭૫ અને સમુદ્રના પાણીની પણ તેમના ઉપર અસર થતી નથી.

યંત્રોના ઉદ્યોગમાં અસર કરેલાં કંપકોએ હવે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો છે. દંતાવાળા ચક્રો (ગિઅર્સ) આમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એના વપરાશથી યંત્રોના અવાજ સમૂળગો રોકાઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ મજબૂતાર્થમાં પણ તે ધાતુના બનેલા ભાગ કરતાં અલિવાતા છે, શરૂઆતની કિંમત જરા વધારે પડે છે એ ખુરું પણ તેના બદલે તે તેના ટકાઉ-પણાથી સારા પ્રમાણમાં વાળી આવે છે. તેને કાટ ચઢવાની બીક નથી એટલું જ નહિ પણ નેહતે બદલે પાણી આંછને ચલાવી શકાય છે. ધાતુના બનેલા ભાગ પર ધૂળ જમી જાય તે તે અટકી પડવાનો ખટકો રહે છે પણ આના ઉપરની ધૂળ તે અંદર મરીને તેને મજબૂત બનાવવાનું કામ કરે છે!

પણ અત્યારે ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ કંપકોને

વપરાય વીજળીક ઉદ્યોગમાં ટ્રાન્સફોર્મરના મૂંચળા ઉપર વાનિશનું અતર લગાડવા માટે મોટરના અમોચરમાં, રિવય મોર્ડીમાં, પાવર સ્ટેશનોની મોટી મોટી પેનલો ઉપર વિદ્યુતપ્રવાહ ચાલુ અને બંધ કરવાના સાધનોમાં, અતિશય વીજળીક દબાણ ધરાવતા તારના કવર તરીકે, અને બીજે બધે રથજે, વીજળીક ઉદ્યોગમાં કંપકોએ મોખરાનું સ્થાન લીધું છે.

રેડિયોની ખનાવટમાં પણ “કેબિનેટ” હવે કંપકોની બને છે. તે ઉપરાંત રેડિયો પકડવાના તથા અવાજ વધારે આછો કરવા માટેના ફ્લૂ, વાસ્વ ધારણ કરવાની ‘એફો’, લાઇટરપીકરના ફિટિંગ વગેરે પણ કંપકોના જ સર્જેલા હોય છે.

એક્સાઇટના ‘સિમેન્ટ’ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આના વડે કંપકોને સાધવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. તે ઉપરાંત, કાચ અથવા ધાતુ સાથે કંપકને જોડવા માટે પણ તેમને વાપરી શકાય છે. ઇલેક્ટ્રીક તથા રેડિયોના ભેટપોને તેમની કંપકની એક ઉપર આવી રીતે જ સંધાય કરવામાં આવે છે. આ સિમેન્ટ પેસ્ટ, પ્રવાહી અથવા પાઉચરના રૂપમાં લખ્ય થાય છે. આ સિમેન્ટ વડે પ્લાઈ-વુડને કંપક સાથે જોડી શકાય છે. ટેબલ ઉપર કંપકનો ‘સ્લેબ’ પણ આવા સિમેન્ટ વડે મોટાડી શકાય છે.

અશ્માના કાચ અને ફેબો ખનાવવામાં કંપકોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. તે ઉપરાંત દાંતના બ્રશ પણ એમાંથી બને છે. પ્લાસ્ટિકના કાચ ચાલુ કાચ કરતાં પારદર્શકતામાં ચહે છે. પણ તેના જેટલા કઠણ ન હોવાથી ખસારા વડે ઉત્તરમાં બજારી પડે છે. એટલે એને મટે ખાસ જુદું પ્રેક્ષિક અને ધક્કાનું કપડું વાપરવું પડશે. વળી સુક્ષ્મદર્શક તેમજ દૂરદર્શક યંત્રના કાચ અને કેમેરાના કાચ કંપકમાંથી બનાવાય છે. આ જાણીને નવાઈ ન લાગવી નેહએ; કારણકે હમી પાકવામાં પહેલાં કાચનો ઉપયોગ થતો હતો ત્યારે હવે કચકાની જ દ્વિત્વ વપરાય છે અને તેનું મૂળ તો ૧૮૮૯ જેટલું જૂનું છે.

દાંતના બ્રશ, સિગરેટ તથા ગીઠાઈ વીંટવાનો

પારદર્શક કાચનું કંપકનો બનેલો છે. એને ‘સેલોફેન’ કહે છે. એના વડે કંકાયેલી વસ્તુઓ તાજ તેમજ બેજ વગરની રહી શકે છે. વળી રેયોન નામથી એળખાતું કૃત્રિમ રેશમ કંપકનું જ સજોદર છે.

મયાળે કંપકો વિશે “ન્યાં ન્યાં નમર મારી ઠરે, માદી ભરી લ્યાં આપની” એવી કલાપીએ લખેલી કવિતાની એક કડી ટાંજી છે. તે કટલી બધી સાચી છે એ તો સવારના પહોરમાં કંપકથી સુશોભિત થયેલી એલામ કંપિયાળની ધંટડીથી જાણીને, પ્લાસ્ટિક કપરકાંપીમાં પ્લાસ્ટિક ચમચાવડે ચા નાસ્તો કરી, પ્લાસ્ટિકની ફેમ વડે મહેલા અરિસા સાથે પ્લાસ્ટિકના દાથાવાળા અસ્થાથી દળમત કરી કપા પહેરી ખિરસામાં ફાઉન્ટન પેન, કસિંગ, ચમ, સિગારેટની કબખી, (જે સર્વે પ્લાસ્ટિકનાં જ બનેલાં છે) વગેરે મુજી ઓફિસે બેઈ પ્લાસ્ટિકના બનેલા ટાઇપરાઈટર ઉપર કામ કરી, પ્લાસ્ટિકનો ટેલિફોન વાપરી, કાંજે જેના ધણખરા કામ પ્લાસ્ટિકની વસ્તુઓથી શોભાવમાન થયા છે એવી મોટર-બસમાં બેસી થેર આવી, પ્લાસ્ટિકની કેબિનેટવાળા રેડિયોમાંથી સમાચાર તથા સંગીત સાંભળી, પ્લાસ્ટિકની ધાળા-ઓમાં કરેલા બોબનવિધિથી પરવારી, કઠાય પ્લાસ્ટિકના કૂકરોમાંથી શીતરબખાજ રમી ચાકાને બીજા રિવસે એ જ કમ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી, છેક બીથતા સુધી, કંપકોની માખમાં સામાન્ય-બન કેટલો બધો વીંટળાયેલો છે તે સ્વીકારવાથી જ સિદ્ધ થશે.

પ્લાસ્ટિક વિષે વિસ્તૃત વાંચન કરવું હોય તો જુઓ પ્રમાણ:-

1. Making and moulding of Plastics—by L. M. T. Bell.
2. Plastics Engineering—Delmonk J.
3. Industrial Plastics—Plastes.
4. Industrial Plastics—H. R. Simonds.
5. Plastics—V. E. Yarsley and E. C. Couzens.

લેખમાં વપરાયેલા રાસાયણિક પરિભાષના શબ્દો

૧ Plastics. ૨ Casein. ૩ Formaldehyde. ૪ Phenol. ૫ Thermo-cast ૬ Urea. ૭ Phthalic anhydride. ૮ Furfural ૯ Naphthalene. ૧૦ Nylon. ૧૧ Glyptal ૧૨ Shellac. ૧૩ Cashew nut ૧૪ Bihlawan shell. ૧૫ Molecules. ૧૬ Atoms ૧૭ Hydrogen. ૧૮ Oxygen. ૧૯ Nitrogen. ૨૦ Carbon. ૨૧ Valency. ૨૨ Methane. ૨૩ Ammonia. ૨૪ Acetylene. ૨૫ Paraffin. ૨૬ Ethylene. ૨૭ Straight chain. ૨૮ Ring. ૨૯ Benzene. ૩૦ Carboic Acid. ૩૧ Unsaturated. ૩૨ Chlorine. ૩૩ Condensation ૩૪ Polymerization. ૩૫ Saturate. ૩૬ Thermo-plastic ૩૭ Thermo-setting. ૩૮ Carbide. ૩૯ Glycerine. ૪૦ Nitric acid. ૪૧ Sulphuric

acid. ૪૨ Gun-cotton. ૪૩ Collodion. ૪૪ Cellulose. ૪૫ Nitro-cotton. ૪૬ Cellulose Acetate. ૪૭ Acetic Acid. ૪૮ Anhydride. ૪૯ Acetone. ૫૦ Protein ૫૧ Polystyrene. ૫૨ Styrene. ૫૩ Polyvinyl. ૫૪ Hydrochloric acid. ૫૫ Acrylic ૫૬ Diakon. ૫૭ Perspex. ૫૮ Bakelite. ૫૯ Beetle. ૬૦ Melamine. ૬૧ Cynamide. ૬૨ Neoprene. ૬૩ Sodium ૬૪ Amino acid. ૬૫ Haveg. ૬૬ Keebush. ૬૭ Solvent ૬૮ Texolex. ૬૯ Tynolex. ૭૦ Borax. ૭૧ Alkali. ૭૨ Bleaching powder. ૭૩ Sulphur dioxide. ૭૪ Hydrogen Peroxide. ૭૫ Carbon tetrachloride. ૭૬ Cellophane.

કચારે

કચારે તારી હોડલી હાંકી

હો બાધ ! તેં કચારે તારી હોડલી હાંકી.

કચારે સફર ફર માંડી

દરિયા પાર આટલી મજલ તેં કાપી....કચારે

થેરા બૂધવતો સાગર અક્ષાટ આન

ઉછળે છે લોહ ઢોટ દેતાં તરંગગ્રાહ

જોના પર સ્વાર થતી ચાલી

જો બાધ ! તારી હોડી તો ઢોટ દેતી ચાલી

કચારે તારી હોડલી હાંકી....

કાન્તિલાલ ના. પાઠક

વપરાશ વીજળીક ઉદ્યોગમાં દ્રાવ્યોત્તેજના મૂલ્યના ઉપર વાર્નિશનું અસ્તર લગાડવા માટે મોટાગના આર્મેચરમાં, સ્વિચ બોર્ડોમાં, પાવર સ્ટેશનોની મોટી મોટી પેનલો ઉપર વિદ્યુતપ્રવાહ ચાલુ અને બંધ કરવાના સાધનોમાં, અતિશય વીજળીક દબાણ ધરાવતા તારના ક્વર તરીકે, અને બીજાં ઘણે સ્થળે, વીજળીક ઉદ્યોગમાં કંપોઝાઇ બેઝારાનું સ્થાન લીધું છે.

રેસિનની બનાવટમાં પણ “કેબિનેટ” હવે કંપોઝાની બને છે. તે ઉપરાંત સ્ટેશનો પકાવાના તથા અવાજ બંધારે એછો કરવા માટેના દડા, લાલ્લ પારણ કરવાની ‘બેકેટ’, લાઉડસ્પીકરના ફિટિંગો વગેરે પણ કંપોઝાના જ સર્જેલા હોય છે.

બેકેટબંધના ‘સિમેન્ટ’ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આના વડે કંપોઝાને સાધવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. તે ઉપરાંત, કાચ અથવા પાણી સાથે કંપોઝાને ભેડવા માટે પણ તેમને વાપરી શકાય છે. ઇલેક્ટ્રીક તથા રેસિનના ભેખેને તેમની કંપોઝાની બેકેટ ઉપર આવી રીતે જ સંધાણ કરવામાં આવે છે. આ સિમેન્ટ પેસ્ટ, પ્રવાહી અથવા પાઉડરના રૂપમાં લબ્ધ થાય છે. આ સિમેન્ટ વડે પ્લાસ્ટ-વૂડને કંપોઝા સાથે ભેડી શકાય છે. ટેબલ ઉપર કંપોઝાને ‘સ્લેબ’ પણ આવા સિમેન્ટ વડે મોટાટી શકાય છે.

અશ્માના કાચ અને ફેમેા બનાવવામાં કંપોઝાને ઉપયોગ થવા માડ્યો છે. તે ઉપરાંત દાંતના બ્રશ પણ એમાંથી બને છે. પ્લાસ્ટિકના કાચ ચાલુ કાચ કરતાં પારદર્શકતામાં ચહે છે. પણ તેના જેટલા કઠણ ન હોવાથી ખસારા વડે ઉત્તરકા બજાવી પડે છે. એટલે એને માટે ખાસ જુલુ મોલિસ અને ધસવાનું કપડું વાપરવું પડશે. વળી સૂક્ષ્મદર્શક તેમજ દૂરદર્શક યંત્રના કાચ અને કેમેરાના કાચ કંપોઝાથી બનાવાય છે. આ અણીને નવાઇ ન લાગવી ભેષએ; કારણકે ઊંચી પાડવામાં પહેલાં કાચના ઉપયોગ થતા હતા ત્યારે હવે કચકડાની જ દિશ્વ વપરાય છે અને તેનું મૂળ તો ૧૮૮૯ જેટલું જૂનું છે.

દાંતના બ્રશ, સિમરેટ તથા મીઠાઇ વીંટવાનો

પારદર્શક કાચના કંપોઝાનો બનેલો છે. એને ‘સેલોફેન’ કહે છે. એના વડે દંકાયેલી વસ્તુઓ તાજી તેમજ ભેજ વચરની રહી શકે છે. વળી રેસિન નામથી એળખાતું કૃત્રિમ રેશ્મ કંપોઝાનું જ સંકોદર છે.

મથાળે કંપોઝા વિશે “ન્યા ન્યા નમર મારી કૃર, યાદી ભરી લાંબાપની” એવી કલાપીએ લખેલી કવિતાની એક કડી ટાંકી છે. તે કટલી બધી સાચી છે એ તો સચારના પહેરમાં કંપોઝાથી સુશોભિત થયેલી એલામ ક્રિયાળની ધંટડીથી જાણીને, પ્લાસ્ટિક કપરકામીમાં પ્લાસ્ટિક ચંચલાવડે ચા નાસ્તો કરી, પ્લાસ્ટિકની ફેમ વડે મહેલા અરિસા સામે પ્લાસ્ટિકના હાથાવાળા અસાથી હળમત કરી કપડાં પહેરી ખિરસામાં ફાઉન્ટન પેન, કસિંકો, અરમા, સિગારેટની કબ્બી, (જે સર્વે પ્લાસ્ટિકનાં જ બનેલાં છે) વગેરે મૂકી એકાંકિને બર્ષ પ્લાસ્ટિકના બનેલા ટાઇપરાઈટર ઉપર કામ કરી, પ્લાસ્ટિકનો ટેલિફોન વાપરી, સંજો જેના ધજાખરા ભાગ પ્લાસ્ટિકની વસ્તુઓથી શૈલાવમાન થયા છે એવી મોટર-બસમાં બેસી ઘેર આવી, પ્લાસ્ટિકની કેબિનેટવાળા રેસિનમાંથી કાચાચર તથા સંગીત સાકળી, પ્લાસ્ટિકની ચાળી-એમાં કરેલા બોબનવિધિથી પરવારી, કદાચ પ્લાસ્ટિકના કૂંડરાઓથી શેતરબજાણ રમી ચાકીને બીજા દિવસે એ જ કામ થકે કરવાની તૈયારી કરી, છેક બીથતા સુધી, કંપોઝાની માવામાં સામાન્ય બન કેટલો બધો વીંટળાયેલો તે સ્વીકારવાથી જ સિદ્ધ થશે.

પ્લાસ્ટિક વિષે વિસ્તૃત વર્ણન કરવું હોય તો જુઓ પુસ્તકો.

- 1 Making and moulding of Plastics—by L. M. T. Bell.
2. Plastics Engineering—Delmonk J.
3. Industrial Plastics—Plastes.
4. Industrial Plastics—H R. Simonds.
5. Plastics—V. E. Yarsley and E. C. Couzens.

લેખમાં વપરાયેલા રાસાયણિક પરિભાષના શબ્દો

૧ Plastics. ૨ Casein. ૩ Formaldehyde. ૪ Phenol. ૫ Thermo-cast. ૬ Urea. ૭ Phthalic anhydride. ૮ Furfural & Naphthalene. ૧૦ Nylon. ૧૧ Glyptal ૧૨ Shellac. ૧૩ Cashew nut ૧૪ Bhilawan shell. ૧૫ Molecules. ૧૬ Atoms ૧૭ Hydrogen. ૧૮ Oxygen. ૧૯ Nitrogen. ૨૦ Carbon. ૨૧ Valency. ૨૨ Methane. ૨૩ Ammonia. ૨૪ Acetylene. ૨૫ Paraffin. ૨૬ Ethylene. ૨૭ Straight chain. ૨૮ Ring. ૨૯ Benzene. ૩૦ Carboxylic Acid. ૩૧ Unsaturated. ૩૨ Chlorine. ૩૩ Condensation ૩૪ Polymerization. ૩૫ Saturate. ૩૬ Thermo-plastic ૩૭ Thermo-setting. ૩૮ Carbide. ૩૯ Glycerine. ૪૦ Nitric acid. ૪૧ Sulphuric

acid. ૪૨ Gun-cotton. ૪૩ Collodion. ૪૪ Cellulose. ૪૫ Nitro-cotton. ૪૬ Cellulose Acetate. ૪૭ Acetic Acid. ૪૮ Anhydride. ૪૯ Acetone. ૫૦ Protein ૫૧ Polystyrene. ૫૨ Styrene. ૫૩ Polyvinyl. ૫૪ Hydrochloric acid. ૫૫ Acrylic ૫૬ Diakon. ૫૭ Perspex. ૫૮ Bakelite. ૫૯ Beetle. ૬૦ Melamine. ૬૧ Cyanamide. ૬૨ Neoprene. ૬૩ Sodium ૬૪ Amino acid. ૬૫ Havel. ૬૬ Keebush. ૬૭ Solvent. ૬૮ Texolex. ૬૯ Tynolex. ૭૦ Borax. ૭૧ Alkali. ૭૨ Bleaching powder. ૭૩ Sulphur dioxide. ૭૪ Hydrogen Peroxide. ૭૫ Carbon tetrachloride. ૭૬ Cellophane.

કચારે

કચારે તારી હોડલી હાંકી

હો બાપ ! તેં કચારે તારી હોડલી હાંકી.

કચારે સફર ફર માંડી

દરિયા પાર આટલી મજલ તેં કાપી....કચારે

મેરે મૂલતો સાગર અફાટ આમ

ઉછળે છે લોહ દોટ હેતાં તરંગનાડ

એના પર સ્વાર થવી, ચાલી

એ બાપ ! તારી હોડી તો દોટ દેવી ચાલી

કચારે તારી હોડલી હાંકી....

કાન્તિલાલ ના. પાઠક

મં ગ પુ તે રથીગ્રનાથ (મેત્રેયોદેવી) માંથી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

૫ જાતે દિવસે અમે સૌ મજુરે રમવા બેપ.
યોડીવારે ગુરુદેવ બોલ્યા—“તારી પેઠી કવિતા તારા આ
મિત્રને સંભળાવ ને ? એમા શરમાવા બેબુ શુ છે ?
કવિતા કાળથી એ શરમાવા બેબુ છે એમ હું નથી
માનતો, એ એમ માનત, તો પ્રવાસી ઉપર જાણ
ઉપકાર માવ.”

આખરે મારે કવિતા વાચવી જ પડી.

આને ઉત્તર મેં આપ્યો છે. પેખી કાળા પૂંઠાની
ચોપડી ભઈ આપ ભેડે ! મારો જવાબ વાંચી
સંભળાવું. પૂરી હતો ત્યારે ‘જન્મદિન’ કવિતા જેમાં
અંધેશી તે ચોપડી—

“તોમરા રચિલે જારે

નાના કલકારે

તારે તો ચિનિને ધામિ

બેનન ના મોર અંતર્યામી,

તોમાદેર સ્વાશ્વરિત સેદ મોર નામેર પ્રતિમા

વિદ્યાતાર સ્થિતી સીમા

તોમાદેર હાથિર કાઢિરે

કાલ સમુદેર તીરે વિરલે રચેન મૂર્તિલાનિ

વિચિત્રિત રહસ્યેર જલનિકા ઝનિ

સ્વપ્નાર આપન નિષ્ઠા

કાઢિર હરતો

મિસાયે આલોક અધકાર

કેહ એક દેહે તારે કેહ દેહે આર

જલ જલ સ્વ આર છાયા

જાર કલ્પનાર માયા

આર માલે માલે કલ્પ્ય રજુ નિયે પરિચય ગ્રથિ

અપરિચયેર મૂમિકા ત

સસાર સેલાર કલે તૌર

એ સેલેના રચિલેન મૂર્તિવાર

મોરે કલે માલિતે ઘાલો તે

સાદાય કાલોતે,

કે ના જાલે સે ક્ષણ-મનુર

જલેર વાલાર નીચે મિત્રોવે માળિયા હવે જૂર.

સે વહિયા એનેઠે એ દાન

સે કરે ક્ષણેક તોરે અમરેર માન

સહતા મુદ્દતે દેવ પૈંકિ

સુઠ કલ્ય સુલિ રચ કાલિ—

ઘાર પાકે કાલ રાત્રિ સવ વિદ્ય પુચે મુઠે ફેલા

તોમાદેર જનતાર સેના

રચિત એ પુતલિ રે

સે કિ સુષ્પ વિરાટ સુલિ રે

પ્રકાયે આલોતે નિલ્ય રવે ?

એ કયા વરુપના કરો જલે

તલ્લમ આમાર

કાપન ચોપન કપકાર

હાસેન કિ આલિ કોણે સે કયાઈ માલિ આજ મને ”

અમે સૌ સ્તબ્ધ થઈ બેઠા જ રહ્યા કદાચ એ જ
સાચું હતી કે—એ ક્ષણભંગુર—કાળના અંક નીચે
અવી સુષ્પવારમા જ ભાગીને મૂકી યઈ જવાનું પશુ
નિર્માયુ હોય, પશુ મન એ માનતું નથી. અધુરે
અર્થ જશે શું ? અવશીષ માત્ર અપડીક ધૂળ જ રહે-
વાની ? એ વિરાટ રૂપરૂપિ આ કાપા ગુમાવશે,
આ રૂપ ગુમાવશે એ તો જાણ્યું છું, પશુ પછી શું
બીજું કંઈ જ અવશેષ નહિ રહે ? જે ચિરંતન કલ્પ
ખની આ કુખ્ય વિરાટ વેરાન ને વળાટી સદાય
પ્રકાશમાં અમરતું રહેશે ? જાણું છું કે મહાકવિ તો
અનત કાળ સુધી સત્ય સ્વરૂપે પ્રકાશમા જ કરવાનાં
છે. હતાં હતાં એટલાથી જ મન આનંદમાં રહેતું નથી.
એ માનવી, એ સારીરી, ભૌતિક દેહધારી અધૌતિક
માનવી, જેને વિષયતાએ અત્યંત સુન્દર રૂપ આપી
સરભ્યો હતો એ માનવી કયા ચાલ્યો ગયો ! એમનાં
કાળોનો અમરતા એ ખોટને ઝોઝી પૂરી કરી શકે
એમ હો ? એ દિવસે આજની વાત કહી જ સકાતી
ન હતી, કે—“સહસા મુદ્દતે દિવે દાંડી મૂકિ કામ પૂરી
રવે આકિ, આર રવે કાલ રાત્રિ સખ ચિત્ત ધૂરે
મુઠે ફેલા.”

“વચ્ચત હોલેદ વૃદ્ધ હવે જે મરે

બદ ઘૂળા મોર સેદ જમાળાર પરે

પ્રાણ ઘેરોલેઓ તોમાવેર કાછે તલુ

તાદ તો કલાન્તિ પ્રકાશ કરિને કશુ.”

આ વાત એમના જીવન વિષે કેટલી બધી સાચી હતી તે તેમના પરિચયમાં આવનાર સૌ જાણતા. એથી વર્ષની અવસ્થાએ પણ તેઓ નવપૌવનનાં પ્રતીક હતા, શારીરિક કષ્ટ પણ નિર્જાતા, માંદગીની કષ્ટ પણ પ્રકારની કલાન્તિ, કંઈ જ એમના મનને સ્પર્શી ન શકતું. જ્યારે તેઓ અમને આવી હાસ-પરિહાસ બરી વાતોથી આનંદ કરાવતા રહેતા અને સાંજે કલાક-પછી કલાકો પોતાનું કંઈક વાંચી સંભળાવતા રહેતા, એ સમયે એમનાં શરીરમાં રોગનાં મૂળ તો પ્રસર્જે જ જતા હતા, લગભગ દેજ તાવ આવી જતો, પણ તેઓ એ વાતને મથકારતા જ નહિ, એમની એ રીયલિતે કારણે બીજા કોઈ ચિન્તાતુર યા બહુ અસ્થિર થઈ જઈ એ એમને મમતું નહિ. છેલ્લી મોટી માંદગી પછી એમનું શરીર ઉત્તરોત્તર દુર્બળ થતું જતું હતું. એમને પીડા થતી, વેદનાં વધતી છતાં તેઓ એ બધું હસતે મોઝે, કવિતાના ઝરણાં, સૂરની સરિતામાં સહારપટ્ટોટક પાછળ શરીરનાં સમસ્ત દુઃખદર્દને ગોપવી રાખતા. એમણે સદાયે એ બધું ગોપવી જ રાખ્યું છે, કાંઈને નામની પણ ચિન્તા કરવા દેવાની વાત તો ફર રહી, પોતાની આરે બાજુનાં વાતાવરણને એમણે સદાયે આનંદથી સભર રાખ્યું છે. માનવ-જીવન કેટલું આનંદજનક, કેટલું પ્રાણરક્ષથી પરિપૂર્ણ, અને કૌટુંબી સુરિનમ્ય હોઈ શકે એ વાત અમે એમને ન જોયા હોત, તો કહીએ કેટલી પણ ન શકત. જીવનમાં જે ગણના-માંડ્યા દિવસ એમની સાથે ગળવાની સુન્દર તક મળી છે, એની પળેપળ અમે માણી છે, એટલું જ નહિ, પણ અમે જિંદગી જીવવાની જેમ જીવ્યા છીએ. આપણું આવાજુ દૂંકે છે તે એમનો આવો પરિચય પામ્યા વિના કહીએ બરાબર ન સમજાત. “પ્રાણ એરોલેઓ તોપાદેર કાછે તલુ, તાઈ તો કલાન્તિ પ્રકાશ કરિને કશુ.”—આ શબ્દો નિત્ય નિત્ય પ્રત્યક્ષ થયા છે.

૧૯૪૮માં કલિમ્પોન્ગમાં તેઓ અસ્વસ્થ થઈ ગયેલા, તે પછી લગભગ એક વર્ષ સુધી તેઓ દારૂચીરિને પીડાયા હતા. છતાં પોતાની માંદગીની પથારીને પણ તેઓ પોતાનાં હાસ્થકૌટુંબી અજવાળી રાખતા માંદા માણસના ઓરડા લેખે એમના ઓરડાનું વીતાવરણ આનંદવિહોલું કે શુદ્ધ જરાયે નહોતું. એમની સેવામાં રહેવાનું સદ્ભાગ્ય જેને જેને સાંપડ્યું છે, એમને કહીએ કંટાળો કે વિષાદ સ્પર્શી નહોતાં. એમની નિકટ રહેનારાંઓનાં નિત્ય નવાં નામ પડતાં, અને સૌ આનંદ-હાસ્યથી ભર્યાં બધાં રહેતા. એમનો સાથ સૌને અત્યંત મુખકર રહ્યો છે. એ સાથમાં મુખ હતું, જીંડા આનંદ હતા. અને હતી જીવનની ઉત્તમવળતા: રોમથી પીડાતા હોવા છતાંયે ગુરુદેવ આનંદ-સ્વરૂપ કવિ હતા. જીવનનાં આખરી દિવસ સુધી તેઓ અપરાધેય હતા. આ વખતે એક વાત યાદ આગે છે—

કલિમ્પોન્ગ ત્રણ દિવસ અચેતનાવસ્થામાં ગાળ્યા બાદ કલકત્તાના બહેર રસ્તા ઉપર ઓમ્બુલન્સમાં એમની સ્વાભાવિક ચેતના પાછી ફરી, અને થોડીવાર આંખો માંડીને આરે બાજુ નજર કરી તેઓ બોલ્યા “મને આ બધીં ક્યાં પૂછી છે, આ તો એક પિંજર છે. આની બહાર શું છે એ મને જરાયે દેખાતું નથી.” જ્યોતિષાણુ એમના ઓશીકા પાસે બેઠા હતા, એમણે કહ્યું, “અમે પણ આપનાં સિવાય બીજું કંઈ જ જોઈ શકતા નથી.” અને ગુરુદેવ હસીને અમારા તરફ, જોઈને બોલ્યા, “એટલું પૂરતું છે એમને ?” અસલ વેદનાની વચ્ચે પણ એમનાં મોં પર હાસ્યને અમકાશ-આલુ હતો. આજે તો એ માત્ર સંભારણાંમાં જ પામવું રહ્યું છે. છતાં આ એક આપણું આનંદની વાત છે કે આપણે મોડાં આવ્યા છતાંયે જરાયે વચ્ચિત રહ્યા નથી. સદાન જૂનાં કવિ-જીવનનાં છેલ્લા દિવસ સુધી ચિરંતન નવીન નિત્ય-સુવાન રહ્યા—જરા એમને સ્પર્શી જ નહિ.

* * *

આજે સવારે એમની તબિયત ઠીર ન હતી. સવારમાં એમને પ્રભુભ

વરંડામાં ખુરશી પર કલાન્ત દેહે આઠા પડ્યા હતા. ધુમ્મસ અને વાદળામાં ચંદ્રને આવડતા ઝંખો તકો એમના શરીર પર પડ્યો હતો એ પૂછ્યું, “દાકતરને બોલાવીશું ?”

“ નોનસે-સ દાકતર ! દાકતર મને શું કરી આપવાનો છે ? હું ઓછો દાકતરી દવા ખાઉં છું ! વળી આ તો મારું હૃદયનું દરદ છે. હું જાણું છું કે એ જ મારું દાર છે,—સૌને પોતાનું એક એક દાર હોય છે, મારું મૃત્યુપાણ્ય બધી—આ રથોજ છે એમિંતાનું એક દિવસ એ બટકી જશે, અને એ સાડું જ છે. જોને...મારે વિષે કશું નહોતું કે એ મૃત્યુથી અત્યંત ડરે છે એટલે જ બધે બધે લખે છે કે હું ખીતો નથી, ખીતો નથી. પણ એ સાચું નથી, જરાયે સાચું નથી. છત્રન માટે અને વધુ ચિંતા નથી, પરવા નથી. હજી ફક્ત એક જ મનમાં રચી કરે છે, અને તે શું એ તું જાણે છે ? આ જે વિશ્વભારતીને આટલા પરિશ્રમ કરીને આ રિશ્તિએ પહોંચાડી છે, તેવું મારી જેરદાજરીમાં શું કર્મ જ મૂલ્ય નહિ રહે ! એની પાછળ એ કેવો પરિશ્રમ કર્યો છે તેની તને કયાંથી ખબર હોય ? કેવા દુઃખમાં એ દિવસો વિતાવ્યા છે, ભારે નાની વહુની કંઈક સુધા મારે લઈ લેવા પડ્યા હતા, કરજ ચારે બાજુથી વધે જવું હતું. વિદ્યાર્થીઓને પઠાવું ખવરાવે—પહેરાવીને રાખવા પડતા, કારણ આમ તો કોઈ

પોતાના બાળકને મોકલે જ નહિ, બિલટાનાં પંડું ચાડીશાકું ખગ્ગી બીજાઓને ના પાડી આવે. આવી જાતની મદદ અને મારા દેશવાસીઓ તરફથી મળે છે. અને બીજી જાણુથી ત્યારે જ એક પછી એક મૃત્યુશોકનાં પ્રસંગો આવ્યા કરતા, એ દુઃખનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો હુપ્ત થઈ ગયો છે. શોકો જાણના કે હું—અને શોષીન શ્રીમંત છીએ, હકીકતમાં હું પૂરેપૂરો નિરાધાર બન્યો હતો, મારા સંસારમાં ધરમાં જરાયે શ્રીમંતાઈ ન હતી. નાની વહુને ધણે ભાર વહેવા પડ્યો તો એ વિષે એ કહીયે કંઈ મનમાં પણ ન લાવતી. પરંતુ જે આટલા રિશ્તો દેશવાસીઓ તરફથી બીલા ન કરાત, તો માત્ર અધા-ભાવે આટલું સહનું ન પડત. સદાય ન મળતી એ સામાન્ય વાત હતી, પણ શું વિરાધ-વિશ્વો ! ખેર, જરાકો એ વાત, થવાનું હતું તે થઈ ગયું, પણ હવે આટ—આટલી મહેનતે જે “ વિશ્વભારતી ” બીજું કશું છે, એવું મારી જેરદાજરીમાં જે કર્મ જ મૂલ્ય ન રહે તો આટલા દિવસોના આ બધા પરિશ્રમ નકામો જશે, અને રચી વગેરે છત્રી પણ શું લઈને એમની ચારે બાજુ જે એક મહત્તર આવેજન બહુતર કમંક્ષેત તૈયાર થઈ ગયું છે, તે લાંબી પડતાં એ અત્યંત અસહાય થઈ પડશે ! મૃત્યુ વિષે વિચારતાં આ એક જ વાત મને મૂંઝવે છે, અને તે મારી “ વિશ્વભારતી ” સંસ્થાની—બીજી કોઈ જ નહિ,

૧ નાની વહુ—ગુરુદેવના પત્ની.

૨ રથો—ગુરુદેવના પુત્ર-રથીન્દ્રનાથ.

નવ્ય પંથે

છવવા નિંદગી, છવતા આવરે નિંદગીની બધી યુજિઓથી, આવડું બોક્ષા એમ આવ્યા કરે છવવા નિંદગી સૌ સમાન. આહીં છવે બધા એ ધરેડે સદા છવડું એ સદા કા રુચે નો ? વત્તિ મારી અને રુચિ રોકે મને : નિંદગી નવ્ય પંથે લઈ હું.

૧૦ ની તા. ૮મીએ પહેલવહેલું બપોરે બપોરું
કે ગવર્નર જનરલ લોડઁ માઉન્ટબેટન
વિધાનગર તા. ૧૪મીએ આવે છે ત્યારે ખ્યાલ જ
નહિ આવેલો કે એ અપૂર્વ દરજ્જાની અદેખાઈ કરીને
વર્ધોથી નિયમિત મોડો આવતો વરસાદ વહેલો ચઢી
આવશે અને આનંદમાં ભાગ્ય કરશે !

મેડા જિલ્લાની ધરતીએ હિંદના બધા લાટસા-
સાહેબનો પાદરપદ્મ જીવનમાં એક જ વખત કરેલો
છે. સન ૧૯૨૭માં શુશ્રૂષામાં રેલસંકટ પારાવાર
તુકસાન કરી પ્રજાને પામમાં ભરી હતી ત્યારે વીર
વિઠ્ઠલભાઈ વડી ધારાસભાના, લોકનિયુક્ત પહેલા પ્રમુખ
હતા. અને એમની સૂચનાને લીધે લોડઁ અરવીન આ
પ્રદેશમાં પધાર્યા હતા. તે સિવાય તો બપોરે બપોરે
એ લાટસાહેબોની સ્પેશિયલ ઝાડીઓ અહીં ચઢીને
પસાર થઈ હશે અને થાંભલે થાંભલે અવળાં મોં
કરીને ખભે ખંધૂક લઈને પોલીસ ઊભી રહેતી ત્યારે
ખંધ ખારજામાંથી કદાચ એ સાહેબોમાંથી કોઈએ
ખહાર મોઢું કાઢ્યું હોય અને આ પ્રદેશની ધરતીએ
એમાંથી શંખના દર્શન કરી લીધાં હોય તો !

તે પછી આ બીજી વખત, અને તે ય સ્વ. વિઠ્ઠલ-
ભાઈના જ ભાઈ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની સૂચનાથી
હાલના ગવર્નર જનરલ લોડઁ માઉન્ટબેટન ખિરલા
વિશ્વકર્મા વિશ્વવિદ્યાલય ખુલ્લું મુકવા આવતા હતા.
પરંતુ આ આવવામાં આભજમીનનો ફેર હતો. લોડઁ
માઉન્ટબેટન છે તો ગવર્નર જનરલ, પરંતુ ઝેરી
નાગમાંથી ઝેરની દાંઠ ઠાઠી નાખ્યા પછી એ જેમ
ભયંકર પ્રાણી રહેતું નથી, તેમ પહેલાના ગવર્નર
જનરલોમાં અંગ્રેજોની સામ્રાજ્યચાહીનું ઝેર હતું, તે
આજના ગવર્નર જનરલમાંથી કાઢી લીધેલું હતું.
એમને આ પહે રચાપનાર કોઈ અંગ્રેજ સત્તા ન
હતી પણ હિંદની પ્રજા હતી એટલે એ ગવર્નર
જનરલ ગોરી આમડીનો છે છતાં હિંદી પ્રજા તેને
પોતાનો જ ગણે છે, એટલે એ રીતે મેડા જિલ્લાની
ધરતી પર ગવર્નર જનરલનું આગમન એક અપૂર્વ
દરજ્જા બનવાનું હતું.

પરંતુ આપણે માણસો કે પ્રાણીઓ જ અદેખાં
નથી, કુદરત પણ અદેખી છે. તા. ૧૦મીથી જ
વાદળોએ દોડદોડ કરવા માંડી. થોડા થોડા ઊંટા
વેરી બીકે પણ બતાવવા માંડી, અને તા. ૧૨મીની
રાતે એ અદેખાઈએ ભાગ પણ લખ્યો. બંધાતા
મંડપનો કદાચ મોટો દરવાજો વરસાદે અને પવને
ધૂળમાં મેળવ્યો. હવે જે દૂધા વખત રહ્યો હતો
તેટલા સમયમાં ફરીથી દરવાજો ઊભો થઈ શકે તેમ
ન હતું. અને એવટ મંડપ દરવાજા વગર જ રહ્યો !

વરસાદ હેરાન, તો નહિ કરે એ ભયમાં ને ભયમાં
તા ૧૪મીનું સવાર પડે છે. વાદળ આકાશમાં ધોર
ધાલ્યો છે. અગિયાર વાગે કાંઈકમ છે. નવ વાગે હું
રોડનેથી નીકળું છું ત્યારે કોઈ કોઈ ઊંટા પકતા
હોય છે. મનમાં થાય છે કે, આ વાંદળો વરસાદ
અણીને વખતે જ દાળમાં ફૂલ ઝોરશે કે શું ?

હસ વાગે તો મંડપ ચિત્રર થઈ ગયો હતો.
મંડપની બહાર પણ મોટી સંખ્યા ઊભી હતી.
અમત્રયનું કાઠ બતાવી હું સૌથી આગળ, ઊપાના
પ્રતિનિધિઓને જેસવા માટે જે જગા હતી ત્યાં
પહેલો હરોળમાં એક કેસ સામે ખેંડા. મંડપ હતો
તો સાહે પણ આસપાસની રંગના કાપડથી આચ્છાદિત
એ સાહે મંડપે ય સોહામણો લાગતો હતો. બાસપીઠની
પાછળ મહાત્માજીની મોટી આકૃતિ એવા લખગોળ
આકારે યજ્ઞમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી કે, આ બધી
પ્રવૃત્તિનું પ્રેરણાસ્થાન એ હોય તેમ બાવનાશીલ
હેવાને લાગે. આગળ જે આંદોની ખુરશીઓ ગોઠવાઈ
હતી, તેની ચોખરે રેખલને અઢેલીને સ્વ. વિઠ્ઠલભા-
ઈનો ફોટો એમની આજુકાજ નેવી આંખો પ્રેક્ષકો
ઉપર મંડાઈ હોય તેમ મુકામલો હતો.

બાસપીઠની પાછલી હરોળની જગા ધીમે ધીમે
પુરાતી હતી. આગલી હરોળ સાવ ખાલી હતી. શ્રી.
બીખાભાઈ પટેલને લાખો કોટ પહેરી, ખિરલામાં હાથ
નાખી, કંઈ કામ પ્રસંગે રોજ ઉપર ચઢતા જોયા
ત્યારે એમના મોં ઉપર આનંદની તૃપ્તિ દેખાતી
હતી. શ્રી. જોરધનભાઈ પટેલ જે યોરે છે થોડું

અને કરે જી બધું તે વગર મોઢ્યેઆધ્યે આમતેમ ખાદીનાં કેટલાંક લૂન પહેરી આંટા મારતા હતાં એમની કોઈ દિલચાલ વિના કારણ હોતી નથી, એટલે એ આંટા મારવામાં કઈ પ્રવૃત્તિ હશે એમ માની લીધું હતું શ્રી હરિવંશભાઈ શાહ કાવંકર્તાઓમાં સૌ કરતાં જુદા, છતાં એ જુદાવસ્થા અનવયો પકડી જ ન શકે તેમની રોજની અપળતાએ જે કાઠાનું પમલા ઉપાકાર હતા તેમાં દેખાઈ આવતી હતી સૌ કરતાં જુદાનું પણ લપાલચો ફર ભાજતા અને એક કામ કરવાના સ્વભાવવાળા શ્રી રમણલાલ એન્જિનીયર અંદર ફરતા દેખાતા હતા કઈ કામની જવાબદારી પણ હશે, છતાં કઈ ભાગ ભજવતા ન હોય તેમ એમના મોં ઉપર ચાંત દેખાતી હતી સૌ કરતાં હકપથી પમ ઊપકાર હતા, સૌથી ઊંચા એવા આચાર્ય શ્રીપતરાવ જુનરકરના નરી ઉમરતી એન્જિનીયરિંગ કોલેજના એ પ્રિન્સિપાલ છે ચૌદનું સૌ ફર્ તો ઘણું જ હોય છે, પરંતુ જુદાવસ્થા- પણ આકર્ષણ છે એવો ખ્યાલ થોડી વ્યક્તિઓ જ કાપે જી ઊંચું શરીર, ઔર વર્ણ, ધોળા વાળ, તદુરસ્ત બાંધે અને કેટલાંક લૂનનાં ઊંચા ને વધુ ઊંચા દેખાતાં સુખ પોષાક સાથે શ્રી જુનરકરને જેતાં જુદાવસ્થામાં પણ સોહામણીપણું છે તેના ખ્યાલ આવ્યો સોના પ્રાણસમા શ્રી ભાર્ગનાલભાઈ દેખાતા ન હતા અને દેખાય પણ ક્યાથી ? એ સવાલ મનમાં ઊભો થયો એ જ મારી મૂખાઈ રોજન ઉપર એ તો મહેમાનને ભેવા ગયા હોય એ સાવ વગર વિચારે સમજાય તેવી હકીકત છે

સુખ ચાતો જતો હતો કાં તો તાપ વેઠાય, કે કાં તો કઠી સહેવાય, પણ એ બનેલી દરીદ્રાઈમાં જે બહારો યામ છે તે વેઠેલા સૌથી અધરા છે વાઢળા તાપ વ્યાકળવિકળ કરતો હતો પણ છતાં સતોષ હતો, કે એ તાપને મજકાર્યા વગર મોરો અવર્તે જનરલ આવતો હતો-સામ્રાજ્યશાહી દમામ ન હતો પોલીસો મો ફરવીને ઊભી ન હતી રસ્તો જનતા માટે બંધ થયો ન હતો જેમ કેઈ લાડીતો લોક નેતા આવે તેવી જ ધમાન હતી અને એ વિચાર

ધુ ત્યા રોજ ઉપર એક દેશી હોવા છતાં મોરો માણસ જેની ચામડી ને મજબૂત બાંધેલા રેશમી કેટલાંક લૂન પહેરેલ પુરુષ આવ્યો હજુ સુધી આત્મી દરોળમાં કોઈને એસવા મધ્ય ન હતું ત્યાં એ પ્રથમ આવીને બેઠો. તરત જણ્યું કે એ ખભાતના નવાં છે રાજ-નવાનો તરફ જે એક જાતની ધૂણા આપણને યુવામીને લીધે બાપી મંદ છે, છતાં એને જેનાં માનરૂતિ જન્મી મુગ્ધ હવાકામાં પોતાનું રાજ્ય બેઠવી દેવા માટે સૌ પહેલાં તૈયાર થનાર એ નવાંને આજ પ્રથમ જોવા પછી જણ્યું કે વિદ્વાનમત્રને એમણે ૪૧ દર્શનું જ્ઞાન કૃષ્ટું જી અથોએ પરિસ્થિતિને સમજી સત્તા ઉઘાડવામાં જો સાચુપણ બતાવ્યું, બરાબર એ જ સાચુપણ નવાંને બતાવ્યું છે અને એ સાચુપણ જાત જરૂર એ જનતાની સહાનુભૂતિ મેળવી શકશે

સવા અગિયાર થતાં એનનો અવાજ આવે છે ફોટોગ્રાફરનું જૂય જીલુ ચર્ચ મધ્ય મહેમાનો વ્યાસપીક ઉપર અવ્યા રોડવાઈ ગયા જમણી માણથી પહેલા હતા, વડોદરાના રાજકો હુમાં રાજપ્રજા વચ્ચે જે લાખો મજબૂદ ચાલેલા, અને હેવટ રાજને નમરું મૂળી પ્રભાકેય વડાપ્રધાન તરીકે કબૂલ કરવા પડ્યા તે કો જીવરાજ મહેતા જેમની કાર્યશક્તિ, કુદિ શક્તિ અને બંધરશાક્તિ સર્વ સ્વીકૃત જી એવા એ વડા પ્રધાન થોડા જાડા, સ્થૂલ અને છુદિનો ચમકારો મો ઉપર ન દેખાય, તેવા સામાન્ય માણસ લાખા ત્યારે એક વસ્તુ ખોટી પડતી લાગી થોડો અમરતા જાડા માણસને વગેરે છે, કે એનામાં છુદિ ઝોછી હોય છે !

તે પછી હતા, નાજુક શરીરના, સ્થામરમના, અને જિલકુલ ધનાઢ્યની છાપ ન પાડી શકે તેવા કરોડપતિ શ્રી ધનશ્યામભાઈ ગિરલા પરંતુ એમની માતવાડી પીળી પાંદડી જેતા એમનામાં જબરુ મનો બળ હશે એમ લાગ્યું દેશપરદેશનો જેના જીવનમાં બેદ ન જ રહે રોજની મુસાફરીને લીધે જગત જેને ધરઆપણું બની ગયું હોય, તેવા ધનાઢ્ય માણસ બીજાની આખે સારા દેખાવાની પરવા કર્યા વગર

મારવાડીની પીળી પાથડી પહેરે એ જરૂર દૃઢ મનો-
બળ ખતાવે છે. એક બાજુ હિંદનો મોટો ધનાઢ્ય
ને એટલી જ તીક્ષ્ણ વેપારી બુદ્ધિવાળો, અને બીજી
બાજુ એટલું જ સાવ સામાન્ય, પ્રતિભા વિનાનું
શરીર! આવા આવા વિરોધાભાસ સહનું, ઉપર કુદરત
એ તો કહેવા નહિ માગતી હોય કે મારા આગળ
આમીના કાળાગોરાનો કે પ્રતિભા-સામાન્યતાના
બહારના દેખાવનો કંઈ એ નથી? કુદરત બલે ગમે
તેવાં નખરાં કરે, શ. રપ લાખનું દાન કરી બિરલા
વિશ્વકર્મા વિશ્વવિદ્યાલય આપણે આંગણે ઊંચું કરાવનાર
એ શેઠને હું કદીકર નેહ રહ્યો.

એથી સાવ વિરુદ્ધ, રૂપ, લક્ષી, સત્તા અને
કૃતી જુવાનીનો સંયમ બાજુમાં એટલા વડોદરાના
મુવરાજ શ્રી. કૃતેહસિંહમાં થયો હતો. સોટા જેવો
પાતળો, કસાયેલો, મજબૂત અને ગોરો વર્ણ, કૃતી
મુઠો, સંસ્કારની કૃતિસતાના અતુલ્ય વજરનો નિર્દોષ
અદેશ, પોતે રાજ્યની હોવાથી ખીનથી કંપક ઊંચો
હું તેથી સમગ્રજાતિ, જનતામાં બળવાનો પ્રસંગ નહિ
પડવાથી કૃતિમ એક લીધી હોય તેમ વધુ પડતું
અસ્થિ રાખેલું શરીર ચોખ્ખું વરતાઈ આવતું હતું.
એને નેહને સ્વાભાવિક અંદાજ સાથે આળ્યો. એને
ખૂન કરવા મારાઓ જંગલમાં લાઇ ગયા, છતાં એ
રાજકુમારને નેહ છાતકી મારાઓનાં હૃદય પણ
પીગળી ગયાં હતાં, એની છઠ્ઠી આંગળી કાપી લાઇને
એને જીવતો ઠોડી દીધો હતો. એ હેઠાં કેમ પીગળી
ગયાં હશે એનો ખ્યાલ મુવરાજની સુકુમારતા અને
સૌંદર્ય નેતાં બરાબર તાદરશ થયો. સાચો જ આવાં
કૃતને કમ્પી નાખતાં દૂર હૈયાં પણ ઝોગળી બન્યા!
એ પછી હતા એવા કૃતમાંથી પાકટ ચલેલા, આગળ
કણું તે ખંભાતના નવાજ સાહેબ.

તે પછી આવ્યાં, જેમની સુન્દતાની ખ્યાતિ
બહાર ગયાંનો વિષય બનેલ છે તે લેડી માઉન્ટમેટન.
સાવ સાદો પોશાક—ફેક, સેંદ્ર અને માથે લીલા
રંગનો પટો. બિલકુલ ક્ષારો ન મળે. ખોટો દમાખ
ન મળે. અને મુંબઈના મર્ચન્ટ સ્ટેશને બતી આવતી
ગોરી ઓઝો ભેળી એ બળો બન્યો તો બિલકુલ જુદી

તરી ન આવે, બસ એવાં દેખાવાં લેડી માઉન્ટમેટન.
તો શું લોકો જેમની સુંદરતાની વાતો કરે છે તે
ખોટી? ના ખોટી નહિ, પણ સાચી. મુવરાજમાં
સારો વરસાદ પડે છે એમ સાંભળીને આવેલ પરદેશી
કિયાળામાં વરસાદ પડતાં મુવરાજમાં ન જુએ, અને
જેમ કહે કે મુવરાજમાં સારો વરસાદ પડે છે એ
સાંભળેલ વાત ખોટી? તો આપણે જેમ કહીએ કે
વરસાદ સારો પડે છે એ સાચું, પણ બહા માથુસ
એ તો ચોમાસું હોય ત્યારે પડે ને? બરાબર એવો
જવાબ લેડી માઉન્ટમેટનની સુંદરતા અંગે આપી
શકાય. સુંદરતા એ માનવજીવનમાં કાયમ ટકનાર
અવસ્થા નથી. સુંદરતા માનવજીવનની યૌવન ઋતુમાં
પૂરતારમાં ખીલે છે. યૌવનની ઋતુ જેમ જેમ
ઝાસરતી બન્ય છે તેમ તેમ સૌંદર્ય ઝાસરે છે.
મુલાખનું પૂરપૂરું ખસેલ કૂલ ગમે તેટલું સુંદર અને
સુંગમિત હોય, પણ એ વખત વીતતાં કરમાય છે
અને સુખંધી બીડી બન્ય છે. એવી એ સુંદરતા,
યૌવનઋતુ વીતી થયા પછી લેડી માઉન્ટમેટનને
બેનારને ન દેખાય તો એમાં નવીન કાંઈ નથી.
જેમની હાપચીએ કરચલીએ પડેલી નેહ એમને
કોઈ સુંદરતા અંગે ઉપહાસ કરે તે, એમને એટલું જ
કહેવાતું હોય કે, મુજ વીતી ટુંબ વીતશે, ધીરી
આપણાં!

એ પછી આવે છે, જેમની તીક્ષ્ણ સુહિદશક્તિ
માટે એમના હિંદ આવતા પહેલાં આપણે ધણું ધણું
સાંભળ્યું હતું, અને હિંદનો કોઈ પણ રસ્તો, સર્વ
પક્ષનો સ્વીકાર્ય એવો રસ્તો ઝંઘ કાઢીને વાતને વેગળી
મૂકનાર લોર્ડ માઉન્ટમેટન. ઘેરા લીલા રંગનો લાકરી
પોશાક પહેરેલ એ ગંદામુલકોનો અદેશ તાપને લીધે
થોડો રૂચ થયો હતો. છતાં મોં ઉપર કંટાળો
જણાતો ન હતો. સરદારશ્રીની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકીને
આનંદ અનુભવતો હોય તેમ એ પ્રશન્નિગ્નજનમાં
જણાતો હતો. ત્રણ વર્ષ મહિના સુધી યંત્રીમિશન
હિંદમાં રહ્યું છતાં ને કંઈ તોફાની ન શક્ય, અને
લોર્ડ વેવલ મૂંઝવાઇ ગયો, એવી પરિસ્થિતિમાં લોર્ડ
માઉન્ટમેટને જે સમૃદ્ધતા મેળવી હતી; એથી એના

અને કરે છે બહુ, તે વચર મોઢવેચાઢવે આમતેમ ખાદીનાં કોટપાટલૂન પહેરી આંઠ મારતા હતા. એમની કોષ્ટ દિલચાલ વિના કારણ હોતી નથી, એટલે એ આંઠ મારવામાંય કંઈ પ્રવૃત્તિ હતી એજ માની લીધું હતું. શ્રી. હરિવલ્લભદાસ શાહ કાર્પેકર્તાઓમાં સૌ કરતાં વૃદ્ધ, છતાં એ વૃદ્ધાવરથા અગ્રવયો પકડી જ ન શકે, તેમની રોજની મુખળતાએ જે કંઠાટાગ્રથ પત્તાં ઉપાડતા હતા તેમાં દેખાઈ આવતી હતી. સૌ કરતાં જુલાન, પણ ધમાલથી દૂર ભાગતા અને એકું કામ કરવાના સ્વાભાવવાળા શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર અંદર ફરતા દેખાતા હતા. કંઈ કામની જવાબદારી પણ હતી, છતાં કંઈ ભાગ ભજવતા ન હોય તેમ એમના મો ઉપર ચાંત દેખાતી હતી. સૌ કરતાં કંઠથી પમ લેપડતા હતા, સૌથી ઊંચા એવા આચાર્ય શ્રીપતરાવ જુનરકરના નવી ઉપાડતી એન્જિનીયરિંગ કોલેજના એ પ્રિન્સિપાલ છે. ધોવનનું સૌંદર્ય તો પ્રજામાં હોય છે, પરંતુ વૃદ્ધત્વમાં- પણ આકર્ષણ છે એવો ખ્યાલ થોડી વ્યક્તિઓ જ આપે છે. ઊંચું શરીર, મોર વણું, ધોળા વાળ, તંદુરસ્ત બાંધે અને કોટપાટલૂનને ઊંચા ને વધુ ઊંચા દેખાડના સુપર પોષાક સાથે પ્રિ. જુનરકરને જેતાં વૃદ્ધત્વમાં પણ સોહામણાપણું છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. સોના પ્રાણસમા શ્રી ભાઈલાલભાઈ દેખાતા ન હતા. અને દેખાય પણ ક્યાંથી? સવાલ મનમાં ઊભો, થયો એ જ મારી મૂખાઈ. રોજન ઉપર એ તો મહેમાનને લેવા ગયા હોય એ સાવ વચર વિચાર્યો સમજાય તેવી હકીકત છે.

શુદ્ધ ચતો જતો હતો. કાં તો તાપ નોંધ, કે કાં તો ઠંડી સહેવાય, પણ એ જાનેની દરીફાઈમાં જે બકાશે યાય છે તે વેઠવા સૌથી અધરા છે. વાદળો તાપ આકળવિકળ કરતો હતો. પણ છતાં સંતોષ હતો, કે એ તાપને મણકમાં વચર મોરો મનરંજનરલ આવતો હતો-સાત્રાભ્યશાંતિ દમાય ન હતો. પોલીસો મોં ફેરવીને ઊભી ન હતી. રસ્તો જનતા મટિ બંધ થયો ન હતો. જેમ કોઈ લાડીએ લોક-નેતા આવે તેવી જ ધમાક હતી. અને એ વિચારું

હું ત્યાં રોજ ઉપર એક દેશી હોવા છતાં મોરો માણસ જેની ચામડી ને મજબૂત બાંધાનો, રોજની કોટપાટલૂન પહેરેલ પુરુષ આવ્યો. હજુ સુધી ચામડી હરોળમાં કાઢને બેસવા મળ્યું ન હતું, ત્યાં એ પ્રથમ આવીને બેઠો. તરત જણ્યું કે એ ખંભાતના નવામ છે. રાજ-નવાઓ તરફ જે એક જાતની ધૂણી આપણને પ્રલામોને લીધે બાપી મૂક છે, છતાં એને જેના માનવૃત્તિ જ-મી. મુંમું ઇલાકામાં પોતાનું રાજ્ય બેજની દેવા માટે સૌ પહેલાં તૈયાર થનાર એ નવાને આજ પ્રથમ લેવા. પછી જણ્યું કે વિદ્યાનગરને એમણે ૪૬ હજારનું ધાન કુપું છે. અંગ્રેજોએ પરિસ્થિતિને સમજી સત્તા હોડવામાં જે શાલ્યપણ બતાવ્યું, બરાબર એ જ શાલ્યપણ નવાને બતાવ્યું છે. અને એ શાલ્યપણ બદલ જરૂર એ જનતાની સહાનુભૂતિ મેલવી શકશે.

સવા અગિયાર થતાં એન્ડનો અવાજ આવે છે. ફેરોડાફરોનું જૂથ ઊભું થઈ ગયું. મહેમાનો બાસપી ઉપર આ બા. મોડવાઈ મવા જમણી ખાણથી પહેલા હતા, વડોદરાના રાજકુળમાં રાજપ્રાન્ત વચ્ચે જે લાંબો મજમાક ચાલ્યો, અને ઉવટ રાખને નમતું મૂકી, પ્રબલેય વડાપ્રધાન તરીકે કબૂલ કરવા પડ્યા તે કો. જીવરાજ મહેતા. જેમની કાર્યશક્તિ, જુદિ-શક્તિ અને અવસ્થાશક્તિ સર્વ સ્વીકૃત છે એવા એ વડા પ્રધાન થોડા ભડા, સ્થૂલ અને જુદિનો ચચકારો મોં ઉપર ન દેખાય, તેવા સામાન્ય માણસ લાગ્યા ત્યારે એક વસ્તુ ખોટી પડતી લાગી. લોહો અમસ્તા ભડા માણસને વગોવે છે, કે એનામાં જુદિ જોડી હોય છાં?

તે પછી હતા, નાજુક શરીરના, સ્વામરંગના, અને ગિલકુલ ધનાઢ્યની અપ ન પાડી શકે તેવા કરોડપતિ શ્રી. ધનસ્વામદાસ ગિરલા. પરંતુ એમની મારવાડી પીળા પાધડી જેતા એમનામાં જબરું મનો-બળ હતો એમ લાગ્યું. દેશપરદેશનો જેના જીવનમાં ભેદ ન જ રહે, રોજની મુસાફરીને લીધે જગત જેને ધરમાંજણું મની ગયું હોય, તેવો ધનાઢ્ય માણસ ખીમની આંખે સારા દેખાવાની પરવા કર્યા વચર

મારવાડીની પીળા પાષાડી પહેરે એ જરૂર દંડ મનો-
બળ ખતાવે છે. એક ખાજુ હિંદનો મોટો ધનાઢ્ય
ને એટલી જ તિક્ષ્ણ વેપારી શુદ્ધિવાળો, અને ખીજી
ખાજુ એટલું જ સાવ સામાન્ય, પ્રતિભા વિનાનું
શરીર! આવા આવા વિરોધાભાસ સહુ, છેવટ કુદરત
એ તો કહેવા નહિ માગતી હોય કે મારા આગળ
મામડીના કાળાગોરાનો કે પ્રતિભા-સામાન્યતાના
ખઠારના દેખાવનો કંઈ ભેદ નથી! કુદરત બધે મને
તેવાં નખરાં કરે, રૂ. ૨૫ લાખનું દાન કરી બિરલા
વિશ્વકર્મા વિશ્વવિદ્યાલય આપણે આંગણે ઊભું કરાવનાર
એ શૈલને હું ધડીભર નોઈ રહ્યો.

એથી સાવ વિરુદ્ધ, રૂપ, લક્ષ્મી, સત્તા અને
કૃતી જુવાનીનો સંગમ બાજુમાં મેઠેલા વડોદરાના
ધુવરાજ શ્રી. કસેહસિંહમાં થયો હતો. સોટા જેવો
પાતળો, કસાયેલો, મળખૂત અને ગોરો વર્ણ, કૃતી
મૂંઝો, સંસારની કુટિલતાની અનુભવ વગરનો નિર્દોષ
મહેરો, પોતે રાજખીજ હોવાથી ખીજથી કંઈક જાણે
હું તેવી સમગ્રજાતિ, જનતામાં લગવાનો પ્રસંગ નહિ
પ્રવાથી કૃત્રિમ એક લીધી હોય તેમ વધુ પડતું
અછક રાખેલું શરીર ચોખ્ખું વરતાર્થ આવતું હતું.
એને નોંધને સ્વાભાવિક અંદાજ સાથે આવ્યો. એને
ખૂન કરવા મારાઓ જંગલમાં લઇ ગયા, છતાં એ
રાજકુમારને નોઈ ધાંતકી મારાઓનાં હૃદય પણ
પીગળી ગયાં હતાં, એની જાડી આંગળી કાપી લઇને
એને જીવતા છોડી દીધો હતો. એ હેવાં કેમ પીગળી
ગયાં હશે એનો ખ્યાલ ધુવરાજની સુકમારતા અને
સૌંદર્ય નેતાં બરાબર તાદરસ થયો. સાચે જ આવાં
ફલને કચડી નાખતાં દૂર હેવાં પણ આંગળી જાય!
એ પછી હતા એવા ફલમાંથી પાકટ થયેલા, આગળ
કણું તે ખજાતના નવાજ સાહેબ.

તે પછી આગ્યાં, જેમની સુદરતાની ખ્યાતિ
બહાર ચર્ચાનો વિષય બનેલ છે તે લેડી માઉન્ટબેટન.
સાવ સાદો પેશાક—ફ્રેક, સેંકલ અને માથે લીલા
રંગનો પટ્ટો. બિલકુલ દારો ન મળે. ખોટા દમામ
ન મળે. અને મુંબઈના ચર્ચિત સ્ટેશને જતી આવતી
ગોરી સ્ત્રીઓ ભેગી એ બળી જાય તો બિલકુલ જુદી

તરી ન આવે, જસ એવાં દેખામાં લેડી માઉન્ટબેટન.
તો શું લોકો એમની સુદરતાની વાતો કરે છે તે
ખોટી? ના ખોટી નહિ, પણ સાચી. સુદરતામાં
સારો વરસાદ પડે છે એમ સાંભળીને આવેલ પરદેશી
શિયાળામાં વરસાદ પડતાં સુદરતામાં ત જુએ, અને
જેમ કહે કે સુદરતામાં સારો વરસાદ પડે છે એ
સાંભળેલ વાત ખોટી? તો આપણે જેમ કહીએ કે
વરસાદ સારો પડે છે એ સાચું, પણ બહા માણસ
એ તો ચોમાસું હોય ત્યારે પડે ને? બરાબર એવો
નવાજ લેડી માઉન્ટબેટનની સુદરતા અંગે આપી
શકાય. સુદરતા એ માનવજીવનમાં કાયમ ટકનાર
અવસ્થા નથી. સુદરતા માનવજીવનની ચીવન ઋતુમાં
પૂરતારમાં ખીલે છે. ચીવનની ઋતુ જેમ જેમ
આસરતી જાય છે તેમ તેમ સૌંદર્ય આસરે છે.
શુભાખનું પૂરપૂરું ખીલેલ ફૂલ મને તેટલું સુંદર અને
સુંગધિત હોય, પણ એ વખત વીતતાં કરમાય છે
અને સુવંધી ભીડી જાય છે. એવાં એ સુદરતા,
ચીવનઋતુ વીતી ગયા પછી લેડી માઉન્ટબેટનને
જોનારને ન દેખાય તો એમાં નશીન કંઈ નથી.
એમની હૃદયથીએ કરચલીઓ પડેલી નોઈ એમને
પ્રકટ સુદરતા અંગે ઉપદ્રાસ કરે તો, એમને એટલું જ
કહેવાનું હોય કે, સુખ વીતી ગુજ વીતશે, ધીરી
ખાપણિયાં!

એ પછી આવે છે, જેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશક્તિ
માટે એમના હિંદ આવતા પહેલાં આપણે ઘણું ઘણું
સાંભળ્યું હતું, અને હિંદનો કોઈ પણ રસ્તે, સર્વ
પક્ષનો સ્વીકાર્ય એવો રસ્તો ઝડપીને વાતને વેગળી
મૂકનાર લોર્ડ માઉન્ટબેટન. ઘેરા લીલા રંગનો લક્ષરી
પોષાક પહેરેલ એ મંદાચુસદ્દીના મહેરો તાપને લીધે
થોડો રૂલ થયો હતો. છતાં એ ઉપર ઠંડાળો
જણાતો ન હતો. સરસરશીની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકીને
આનંદ અનુભવતો હોય તેમ એ ખુશમિજાજમાં
જણાતો હતો. તથ્ય તથ્ય મંદિના સુધી મંત્રીમિશન
હિંદમાં રહ્યું છતાં એ કંઈ તોડ કાઢી ન શક્યું, અને
લોર્ડ વેવેલ મુંબઈમાં ગયો, એવી પરિસ્થિતિમાં લોર્ડ
માઉન્ટબેટન એ સફળતા મેળવી હતી; એથી એના

ઉપર એને વગર જોયે હું મુખ્ય થયેલો હતો. એટલે એ મુગતાશરી આખે હું કપાલીય હાથે. એના સામે તાકી રહ્યો અને એ દરેક હાથે એના મો ઉચ્ચથી લુલ્હા લુલ્હા તેજ-ગૈનિકના મુલસદીના પ્રતિજ્ઞાના, સમજાવતાના—મણે કૂટયા જ કરતાં હોય તેન લાગ્યા કર્યા !

એમની ખાલુમાં બેઠા હતા કાબેલ અને કુશળ વહીવટકર્તા પ્રાંતના શુદ્ધમત્રી શ્રી મોગા જી દેસાઈ એમને આ પહેલાં ૫ જોગેલા સેવક તરીકે અને સત્કારથીને હતા તો એના એ જ ત્રી મોગારજીભાઈ પરજી આજે શુદ્ધમધાન તરીકેનો એમનો દમામ ચોખ્ખો દેખાઈ આવતો હતો સત્તા તરીકે જૂના જમાનામાં રાજ્યએ ગજબંટ રાખતા તેમ એમણે રાજ્યદંતે ઠેકાણે સોટી રાખી હોય તેમ એમની સોટી ઉપર નજર જતાં લાગ્યું એ સોટી જાણાર્થી જનારે જ્યારે દોટી જોઈ છે ત્યારે રાજ્યકની સ્થિતિ જગાડે છે સત્તાનો મદ જને મારી દૂધમાં પોતા જોતી આખે દેખાયો હોય પરજી એમની વહીવટી કો સિયતનો વિચાર કરતાં એ મ. ૧ મે તો ૫ એમને શોભે એવા છે એમ કહ્યું કરવું રહ્યું

પછી એકા હતા શ્રી મણિમહેન પટેલ આમ તો છે સાવ સાદા, ઉમરના પ્રમાણમાં વહેલા જૂદ પશુ મર્ધ થયાં છે પરજી કિંદના ચાલુક્ય સરદારશીના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરનાર એ કેટલા કાબેલ હશે તેના ખ્યાલ તો એ રચાનનો વિચાર કરતા કોને સહેજે આવશે તે પછી હતા વિજયના કમિશ્નર શ્રી મીરચદાણી અને છેવટ હતા હું જેમને નથી એજાખી ચક્રેયે તેવા કોષ્ટ જીવાં જાહેન આમ આગલી દરોજ પૂરી થાય છે અને મારા આ લાગ્યા લવારાશી તમને કટાણે પણ આવશે હશે એટલે તે પછી તમા જે મર્ધવાહી થઈ એ દુઃખમાં પતાવી તમને વધુ હેરાન નહિ કરું

સરદારશી નાદુરસ્ત તમિયતને લીધે આવી ચક્રવા ન હતા એટલે એમનો અવેન સદેશી શ્રી મોગારજી બાપજી પ્રથમ વર્ષે સમજાવ્યો તેમાં એક વરજી તરફ તેમણે ખાસ ખ્યાન એચ્ચુ હતું 'દેશમાં વિના

ચાતમ તરફો થયા છે અને એ સૌની સામે સજ્જ થનારો ઉત્તમ ગરો જનનાના અગ્રણ્યગ્રંથ રચન તમક મર્ધ' વધ લગી જવું એ છે પ્રામોમતિ એ અજોરો મુખ્ય અને પ્રથમ પ્રશ્ન છે અને એનો મોટો અખતરો વિજાનપ્રરમા આજે થઈ રહ્યો છે અને અખતરમાં થયેલો પ્રમતિ એ અગે મદાતમાં જીતા મળેલા જાણીતો અને એ અખતરનાં મુદ્દો ખ્યાલ, એ સૌ માટે જરૂર શ્રી બાપનાવજાઈ અભિ નદનના અધિકારી કે અને અં પ્રમગે બોર્ડ અને લેડી માઉન્ટેનના આવસથી લાંબા કાર્યકર્તાઓ અને પ્રદેશના લોકો જરૂર પ્રોત્સાહન મેળવશે મામદારની મરીમ અચાન અને મોળી પ્રમને કે નવ મુવાન કાર્યકર્તાની પેઢીને જતાવવા અત્યારે કિન્હસ્તા નની સામે પડેલો કૌથી મોટામાં મોટો પ્રશ્ન મામ કાઓના પુનરુદ્ધારનો છે મુખ્યત્વે આ દશિખિકુધી અમે સદમા સ્વાથ્ય અને સ્વય પૂર્ણતાના સિદ્ધાંત ઉપર અને પ્રામજનવાતા દિલ માટે રચાયેલો આ પ્રામવિદ્યાપીઠી લીધી કરવાના કામ પાછળ લાગી મયા હોએ'

તે પછી રોડ' માઉન્ટમેનને વિશ્વવિદ્યાલય ખુલ્લું મૂકવા અજોનો વિનતિ કરવા શ્રી બાપનાવજાઈ પટેલ જ્ઞાસપીદને મોખરે આવ્યા લાંબા કોટ અને કાગી રોપી મૂકેના, નોકરીમાંથી વિનતિ લઈ પ્રમજીય પ્રવૃત્તિ આદરિને બેઠા એ જૂદ પશુ ફરી મુવાની અનુમતતા વિજાનમરના વિશ્વકર્માએ સરથાનો ખ્યાલ આપતા કહ્યું 'આ વિશ્વવિદ્યાલય એ તો વિશાળ લાવિ થોજનાનો એક ભગ છે જે થોજનાનું ખેપ આ પ્રદેશના લોકોના આર્થિક સામાજિક અને સારકૃતિક સવાનો ઉકેલ વાનું છે, આમી સરથાત તરીકે છ મામ અને કસગામાં મોટવર્કસ અને ગટર કરવાની થોજના તૈયાગ થઈ છે, અને જેને સરમરે મજૂરી પણ આપી છે મકાનના આધકારમાં જરૂરી એવો સામાનનો મોટો ભાગ અહીના વર્કશીપમાં તૈયાર થાય છે અને ખજારી થેજના છે કે વીજળી મારફત મામદાર ઉઘોગો મજબન કરવા માટેની જરૂરી મશિનરી અહી મનાવવી કેળવણીના હોને આટ'સ અને સાયન્સ

કોલેજ ગ્રંથ સાલ શરૂ થઈ છે અને તેમાં પ્રથમ વરસે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ લાલ લેસી હતો—આ સાલે ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લાલ લેસી તેની ગણતરી છે. હોરેલ ઝપાટાખંડ તૈયાર થાય છે અને આપારું ખોલે સ્થાનિક વિદ્યાર્થીક જિભી કરવાનું છે. ભવિષ્યમાં મેડિકલ, કોમર્સ અને બીજી કોલેજો ઉદ્ઘાટવાની યોજના વિચારેલી છે. આખી યોજના જનતાને જે રીતે સહકાર મળે છે તે ચાલુ રહેતાં દસ વર્ષમાં પૂર્ણ કરવાની આશા મહેત્તો છે.

આ પછી લોડ માઉન્ટગેટને ઊભા થઈ ઉદ્ઘાટનનું મંગળ પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું, કે 'સરદાર પટેલ પાસેથી સંસ્થા આંગે ધણું ધણું સાંભળ્યું હતું. એને નજરાનજર જોઈને મને ધણું આનંદ થયો છે. મહાત્માજીની ધણી ઇચ્છાઓમાંની એક, આમવિદ્યાર્થીક સ્થાપવાની ઇચ્છા પૂર્ણ હતી. ગામમાં અને શહેરોની જરૂરિયાત, વિનંતતા વગેરે જોતાં વિદ્યાર્થીક જીવિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સરદાર પટેલની આ આંગેની દૃષ્ટિ સર્વતા હિંદ માટે ધણી અગત્યની છે અને મને આશા છે કે બધીની પ્રયોગ સફળ થતાં હિંદના બીજા ભાગોમાં પણ આ પદ્ધતિએ કાર્ય શરૂ થશે. કેળવણીનું મુખ્ય ખોલ આદિય ધાતર છે. વિદ્યાર્થીઓને ઝોલ કેળવણી મળવી જોઈએ, કે એવી જોનામાં પ્રભાશિ-કતા, શુદ્ધિપૂર્વકની કાર્યશક્તિ અને દરેક વસ્તુની બંને બાજુને જોઈને સુઝના કરી શકે તેવી તોલન-શક્તિ કે જેથી પૂર્વગ્રહનો મોઝ ન બને. આજે હિંદને જે જાતના નાગરિકો જોઈએ છે. તે જાતની કેળવણી નવી વિદ્યાર્થીકોએ આપવી જોઈએ. એ રીતે ભવિષ્યની પ્રજા સરદારના આ કાર્યને આશીર્વાદ સભ મણશે. આજે જેનું ઉદ્ઘાટન હું કરું છું, તેના યશ મિ. બિરલાને કાળે જાય છે કે જેમના મોટા દાનથી આ વિશ્વવિદ્યાલય ઊભું થયું છે.'

આમ મંગળ પ્રવચન પૂરું કરી લોડ માઉન્ટ-ગેટને ટપલ ઉપરનું વીજળીક બટન દાખ્યું, ત્યાં તેથી જસો વાર દૂરના વિદ્યાલયનો પક્કો ખસી ગયો અને કોલેજ ખુલ્લી મુકાયેલી જાહેર થઈ.

જે જ પ્રમાણે લેડી માઉન્ટગેટને કન્યા છાત્રાલય ખુલ્લું મુકવાની વિનંતિ કરતાં એમણે ઓકળવણીની

અગત્ય ઉપર જે જોલ કહી, એજ પ્રમાણે બટન દાખ્યું એટલે ઉપરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. આમ બંને વખત બટન દાખ્યતાં પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ તે જોઈ બંને પતિપત્ની એક બીજાની સામસામું જોઈ દરયા.

છેવટ પ્રિ. જુનરકરે સૌનો આભાર માન્યો અને પ્રસંગ પૂરો થયો. મહેમાનો વિદ્યાનગર જોઈ ખેતી-કાડી રમ્યાં ગયા.

આ અપૂર્વ પ્રસંગ મનમાં વાગેળતો હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે તાપ ધણું હતો, ચાલીને આવ્યો હતો. તેમ પાછા ચાલી નીકળવાની દિગત ન હતી. મોટરમાં પકાપંડી હતી એટલે ગિરદી જોઈ ન ચાય ત્યાંસુધી તેમાં જોસવાની વૃત્તિ ન હતી.

નવરાત્રો વખત જોઈ હું વિદ્યાનગરની ભૂમિ ઉપર ચક્કર મારવા નીકળ્યો ત્યાં મજૂરોને કામ કરતા જોઈ નવો વિચાર આવ્યો. મજૂરો ઘંટી વહીને ભઠ્ઠામાં જોડાતા હતા. હિંદનો મોરો ગવર્નર જનરલ આ પહેલો અને હેલ્સો એમને ધેર આવ્યો, સો વાર છે જ મોટો પ્રસંગ બની ગયો, પણ આ મજૂરો તો જેપમાં પ્રાણી હોય તેમ, ન એમના સ્થાનેથી ચાલીને એ પ્રસંગને સ્થળે ડોકિયું કરવાય આવ્યાં. એક બાજુથી દેરાદૂનથી શ્રી. મણિખેન, દિલ્હીથી લોડ અને લેડી માઉન્ટગેટ, શ્રી. બિરલા, મુંબઈથી શ્રી. ડાલાભાઈ પટેલ વગેરે જોડી જોડીને જે સ્થળ ઉપર આવ્યા, વડોદરાથી યુવરાજ આવ્યા ને ખંભા-તથી નવાજ આવ્યા, મારા જેવા દૂર દૂરથી ગાડી, મોટર કે પગપાળા આવ્યા, તે પ્રસંગનું કંઈ મહત્ત્વ જ ન હોય તેમ આ ધરતી ઉપરના મજૂરો એમનું કામ છોડીને જે ધડી ત્યાં ન આવ્યા !

આ દશ્યની કસુતા વિચારતાં થયું, કે પ્રજાના જે વર્ગ વચ્ચે પહેલું અંતર કયારે કપાશે ? વિદ્યા-નગરના સજ્જ આમવિદ્યાર્થીકનાં સ્વપ્ન સફળ કરી જે આ અંતર દૂર કરશે, તો આજના અપૂર્વ દશ્ય કરતાં, એ વળતું દશ્ય અલૌકિક દશે, તેની કોમળી ના કહેયો નહિ.

અપૂર્વ દશ્ય આજે જોયું, પણ અલૌકિક દશ્ય આ બિંદીમાં ભેવા મળશે કે કેમ એ પ્રસંગે જવાબ તો ભવિષ્યના ઇતિહાસ વગર બીજો કોણ આપી શકે !

ઝેર તો પીધાં છે બાણી બાણી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં ત્રત અમારાં

૬૨૬

પ્રકરણ ૯મું (ચાલુ)

‘ સાંકડી શેરીમાં હંસા બહુ સામે તીર ’

તે દિવસથી શેરિણીનો કલેજ-તાપ ઝાઝા થઈ ગયાં. કુખ તો જે મહાપ્રાણે બાણી માડીને તે અનંત સુધી વિવિધ સ્વરૂપે બીજાવિસ્તાર કરેલ છે તેને શું ઝાઝા વેઠવાં પડ્યાં છે? હિમ, વર્ષા અને અગ્નિ એને કંટકેટલાં નવીન રૂપો લેવાની ફરજ પાડી છે? એના ને અન્યના મોઢે એને ચિત કરવા શું શું કાવતરાં નથી કર્યાં? પણ એણે જે દાર કણુરી નથી-તો એના જ એક બાજો શા સાફ શરણાગતી રીકારવી; તકકૂમી હોઈ શકે છે, ત્યાસ ખાવા થંભી શકાય છે, પણ તે તો ચેનન્યના વિજય પ્રસ્થાન માટે જ. કુખની મારી એ ધમને ઘરણે જાય તો તો એની ભાગવત ભક્તિ લાજે. ઉદ્વેગ આશ્વેા મયો. મોં પર ફરી રનેહ ને વાસલસનું તેજ પથરાવા માંડ્યું. માત્ર કંઠમાં કારવપનો એ મંદ સૂર રહી ગયો તે રહી ગયો અમ્યુતથી એ કાંધ સભાળાય તેવા નહોતો. એટલે એ તો શેરિણીમહેનગી તમિલત રાજ રાજ સુધરતી જતી નિહને રાજ રાજ થતો, અનમાં છૂપો છૂપો ગર્વ પણ લેતો કે એની જ સારવારથી શેરિણી-બહેન સાશાં થયા છે. બેરિરરરનો એમાં કાંઈ દિરસો ન હતો તે ખાસ એના આનંદની વાત હતી; ને જોળા બાંધે એના આ ગર્વ શેરિણી બાળળ પ્રગટ કરતાં ય એને સંકાય ન થતો.

‘ બધા જાય તમે એકલા જ લઈ જશો? બારે મોઢિયા તમે ભાષ. ’

‘ કહેને બીજા કોણે ચાકરી કરી? ’

‘ નસ-ખરીને ’

‘ એમાં શું? ’

‘ અમ્યુતભાઈ ઝેર તે જ મહત્વનું-બીજા બધાનું ખાલી આંટાફેરામાં. ’

અમ્યુત બીજાબીજાટ દસી પડતો. શેરિણી એના વાસે હાથ ફેરવતી કહેતી-‘ સાચી વાત છે તમારી, તમે મારી સાથે આ બે મહિના નહોત તો હું એક ન ચર્ષ થઈ જાત, કેવી વિચિત્ર વાત છે! મોટેમાં નાનાંને મોટાં કહી ઉઠેવાનું બકિમાન લેનાં હોય છે, પણ નાનાં મોટાંએને પ્રેમ જીવન-ફેવત-પ્રમાણ બાપે છે તેનો મહિમા તો કાંઈ કહેતું જ નથી. ’

અમ્યુત પોતે આ વાત સમજ્યો હતો કે નહિ તે ખગર નથી. પણ શેરિણીને તો ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી કે અમ્યુત વિના એને માટે ફરી સ્વાસ્થ્ય મેળવવું અશકય થઈ પડ્યું હોત.

અમ્યુત એનાં કપડાં પોતો, એની રસોઈ કરતો, એની પથારી આપતો, એને માખણ ખસતો, બજે! બપોર વચ્ચે શેરિણીની સાથે કેરમ રમવા પણ બેસી જતો. કેરમ શેરિણીને રમતાં કાવતું નહોતું, એટલે છેક નીચે રોસનમાં બર્જન કોણની ચોપાટ એ માટે લઈ આવેલો.

થોડે થોડે બહાર ફરવાની શક્તિ આવી એટલે ફરવા જવાનું શરૂ થયું. કોણક દિવસ સનસેટ પોસ્ટ ઉપર તો કોણક દિવસ વસિષ્ઠાશ્રમને રસ્તે જતાં, શક્તિ આવવા માંડે ત્યારથી શેરિણીએ અમ્યુત પાસેથી કામ ઝોણું લેવા માંડ્યું-ને કોણક અમ્યુતમાં રસ લેવા માંડ્યો. એ શું બણે છે? કેટલાંમે નંબર રાખે છે? મિત્રો કોણ કોણ છે? સિનેમા જોવા જાય છે કે નહિ?

એક દિવસે પૂછ્યું: ‘ તમે રાજ કસત કેમ નથી કરતા? ’

‘ તમે તો મારી સંભાળ લેવા માંડી. ’

‘ બહુ જ ને, કેમ ન લઉં? ’

‘ તમારી તમિલત સંભાળો તો પણ ધણું છે. ’

‘ પણ તમે અખાડે કેમ નથી જતા? ’

‘ કોણે કહ્યું? ’

‘તમારી વાતમાં કોઈ દિવસ આવ્યું નથી.’

‘અમારા ધરમાં દંડ-બેઠકનું વાતાવરણ નથી. અલગત કુસ્તીને લક્ષીપદાનું છે ખરું. હું ને મોટાભાઈ સુદિની કુસ્તી કરીએ, ને બા ને બેરિસ્ટર લક્ષીપદાની, અલગત જીભથી જ.’

‘શહિદી હસીને કહે: ‘જીભ બાબતમાં તમારા ધરમાં કોઈ માંબું જાય તેમ નથી લાગતું.’

‘મોટાભાઈ એવા નહિ. બાકીના ત્રણ પુરતું તમારું વિવેચન સાચું છે.’

‘તમારા મોટાભાઈ...’ કહીને શહિદી અટકી ગઈ.

‘એ બા ફુનિયાના માણસ નથી. એમને શું કહેવા તે જ સવાલ છે. પહેલાં વિજ્ઞાન લખીને બી. એ. થયા. જમીની રસાયણવિદ્યા શિખવા ગયા. લાં ઝીક ભાષા શીખી ખાતર શીખતા હતા-ત્યાં શું એ ઘેલું લાગ્યું, કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ છોડી દીધા-ને ઝીક તરફતના અભ્યાસ પાછળ મડયા. હમણાં વળી તત્ત્વજ્ઞાન વાંચે છે, એમની છુદ્ધિ ગમે તેમા ચાલે.’

‘તમારી પણ એછી નથી.’

‘એમ તો બેરિસ્ટરનો વારસદાર છું ને ? પણ મોટાભાઈ અનોખી તાસીરના માણસ છે. બહુ બોલે નહિ, પણ જ્યારે દલીલો કરે ત્યારે બેરિસ્ટર પણ ધંભી જાય; આમ તો ચોતાના માર્ગે ચાલ્યા જાય ને ચાલ્યા આવે. એકવાર બા ને બેરિસ્ટર બોલતા હતા ત્યાં જમીને બેરિસ્ટરને કહે:

‘હવે એક શબ્દ પણ બોલ્યા છો તો હું કાટ’માં તમારી સામે કેસ માંડીશ-કે તમે મારી બાને મારો છો.’

બેરિસ્ટર તો ચાલા જ થઈ ગયા. તે દિવસથી અંદર અંદર ગમે તે હોય પણ અમારા જેવતાં તકરાર અટકી ગઈ.’

શહિદી આવી બનીને કહે: ‘તમારા બાબા તમારાં બાને મારે છે ?’

‘એટલે હું એને બાબા કે કાકા નથી કહેતો બેરિસ્ટર કહું છું.’

‘હજી પણ ?’

‘હવે જવલ્લે જનતું હશે-પહેલાં વધારે હતું-મારી બાને સ્વભાવ પણ જરા કંકાસ કરવાનો તો ખરો.’ મારીવાર શહિદી મૂંગી રહી પછી કહે:

‘તમારાં બા રૂપાળા નથી ?’

‘મારી બા ? રૂપાળાં કેમ નહિ ? મારા કરતાં તો રૂડી છે. મોટાભાઈ ને એમનું મોઢું ભળતું છે. મોટાભાઈ તો રૂપાળા મણાય જ. પણ તકરારનું મૂળ કારણ તો બેરિસ્ટરને જરાક ગરૂ પીવાની ટેવ. વિલા-યતથી આવ્યા-ત્યારની.’

‘શહિદીને જાણે આશ્ચર્યપરંપરા ઉઘાટી લાગી ‘ગરૂ પીએ. છે !’

‘હા, લગભગ રોજ-પણ એટલું કહેવું બેઠકે કે અમજ કોઈ દિવસ ચુમાવતા નથી.’

‘ગાંધીજી નહિ કહેતા હોય !’

‘કહે. ખબર પડે તો. પહેલાં તો જાણે ખબર ન પડવા દે. ને ખબર પડે તો ય એ કાંઈ ગાંધીજીને ગાઠે એમ મને દેખાય નહિ.’

‘બીજા કાંઈ અવશ્યો ખરા ?’

‘બીજા...’ અચ્યુત આટલું બોલતો જ મૂંગો થઈ ગયો.

‘તમારા મોટાભાઈ બે કાલા હોય તો બેરિસ્ટરને શા સારુ નથી અટકાવતા ?’

‘ગાંધીજીનું પણ ન માને એમ કહ્યું તો પછી મોટાભાઈ શું વિસાતમાં !’

‘તમારું ધર તો ભારે !’ કહી શહિદી બીડી મૂકી. એટું મન ખિન્ન થઈ ગયું.

એક દિવસ અચ્યુત કહે: ‘કાલે તમારે એકલાં કરવા જવું પડશે.’

‘તમે કયાં જવાના ?’

‘મોટાભાઈના કાગળ છે. ‘એ આપુરોડ પર એમના કોઈ મિત્રને મળવા આવવાના છે. તે મળી આવું.’

‘હલે, જમ આવો, સાંજે આવી જાઓ’

સારે રસ્તેને જવા નીકળતા નીકળતા કહે ‘મને એમ હતું, કે તમે મોટાભાઈને સાથે વેતા આવવાનું કહેશો’

શહિદીનું મોં સહેજ ઝખઝખ ગયું તરત દરેકને કહે ‘જરૂર વેતા આવજો’

‘તુમે ના પાડી છે ને?’

એ વખતે તો હું માંદો હતો, એટલે વસ્તી ગમતી નહોતી આજે તો સાજી છું

સાંજે એ એનો પાછો આવ્યો

‘કેમ, હેમનજાણ ન આવ્યા?’

‘હિતાવળે પાછો જવું હતું’ અમુને હાથપમ ઘોતા કહ્યું ‘તમારા ખર્ચ પૂછતા હતા—મળવાનું મન પણ હતું પણ રાતના ગયા સિવાય છૂટકો નહોતો’

‘મહુ જરૂરી કામ હતો’

‘ધરતું બધું’

અઠવાડિયા પછી અમુલ ટપાલ એક્સિસેજી આવીને કહે ‘પાછો આવત’

‘શું થયું?’

, બરિસ્ટર તથા મોટાભાઈ આવે છે’

‘તે એમાં ગણગણ શું ગયા?’

‘એમને ક્યા હિતારવા? તમને નોખા કેમ રાખવા? અને પૂછાવ્યું હોત, તો પણ કોઈક અસ્ત-પસ્ત સમજાવીને અટકાવ્યા હોત’

‘શું કહેત?’

‘શહિદીનહેનની તમિયત હજી સારી નથી, ઘોખાટ સહન કરી શકતા નથી. વજેરે’

‘પણ શું જરૂર?’

‘કેમ તમે મારી પાસેથી વચન લીધું છે ને, કે એમને કોઈને અહીં ન આવવા દેવા’

‘એમાં આટલા હાડિયા ફાડિયા થઈ ગયા.’

‘ન થાય! પ્રાણી જમ અરૂ ખચત ન જાય’

ચીક તે તમે વચનમાથી છુટા—પછી કાઠ? એ લોકો સાંજે આવવાના છે ને? શાક-દૂધની સમવક કરવાની રહેશે?’

‘તે તો થઈ રહેશે પણ રાખવાનું?’

‘બધું થઈ રહેશે હું થોડી મદદ કરીશ’

પણ માદા માણસને ત્યાં હાવસરકર સાથે આવતા વિચાર નહિ થતો હોય?’

‘પણ તમે ક્યા માદા છો? ને કાઠને એની ચિતા નહિ હોય?’

‘બેરિસ્ટર ચિતા કરે તો તો થઈ—’ કહી એ જાનરમા બેપડી ગયો

શું બાળક છે? છોકરીઓ ધરધર ગમતી હોય છે, ત્યારે આમ જ એને છે’ પછી તરત જ કહે- ‘મને શો ભય છે!’

સાજબુધી મનમા ને મનમા એણે ગટયા ક્યું ‘મને શો ભય છે! સત્પત્રકામ મારી સાથે જ છે ને એ લોકોને મળ્યા વિના તો થોડું જ ચાલવાનું હતું? થેર જતા એમને થેર બેઠવ્યાં વિના તો ન જ ચાલત એના કરતા અહીં મળ્યા, ખીજુ શું?’

સાંજે બેરિસ્ટર આવી પહોંચ્યા સાથે અમુલે પાણુ હતું નેના કરતા પણ વધારે રસાલો હતો એક રસોયો, બે તોપર, એ દક્તર મનોગે—એમ સૌ હતા શહિદી રસોડામાં તપેલા આવતી હતી બેરિસ્ટર એ બોધને કહે

‘આવવા દે અમુલને, સાંવ હ.’ કહેવા જાય ત્યાં શહિદી કહે ‘રસ્તામાં આ નથી મળ્યો એટલે આકળા થઈ જાઓ છે ને?’

આ ચૂતમાં મધ, પણ બહેન તને તે આ કરવા દેવાય! માક ..’ કહી ડોકું ધૂણાવ્યું

‘આ છોકરો કોઈ દિવસ નહિ સુધરે.’

‘એણે જ મને સાજી કરી છે કાકા’

‘ક્યા—અભ્યા સમજ, મોહન રસોડામાં આવો

તમારું કામ સમજી લો—બહેન પાસેથી.’

શહિદીએ એને રાંધવાતું સુસળવ્યું. ઝારદામાં આવીને જુએ તો બેરિસ્ટર એકલા બેઠા સિગારેટ પીએ છે. ‘માફ કરજો બહેન, આજે બે મહિને તને સાજી બોધે એટલે દાઢ કાઢું છું.’

મા બાળકની અણુઆવડત પર હસે તેવું હસીને શહિદી કહે: ‘મારી કાકી ક્યાં?’

‘આ પછવાડે આવે.’

‘હું આ લાલું’ કહીને એ આ લેવા ગઈ. આ લઈને આવતી હતી ત્યાં ‘કેલું રમ્ય!’ સ્થાન બોલતું કોઈક દાખલ થયું. એક યુવક બોલતો હતો. ‘કાકાજી! તમે ખરે જ સુદર સ્થાન પસંદ કર્યું છે. મરવાલું પણ આ સ્થળે તો ગમે.’ સામાન મૂકી એ બારી-માથી સરોવર જોતો હતો. ‘વીડીના હીરા જેવું સરોવર લાગે છે.’ શહિદી સમજી કે આ જ હેમંત. જોતાં જ વસી ગયું. કે આનાથી કોઈને લયતું કારણ હોઈ શકે તેમ નથી. જેમનું હૃદય આખર્ખાં આવીને વચ્ચું હોય તેવા માણસો આ ગિરાન સમૃદ્ધ-ગદિલ સમાજમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે. શહિદીને લાગ્યું કે આના જવડે જ મળી આવનાર નિષ્પાપ ને સરળ-હૃદયી માણસોમાંનો આ યુવક છે. એણે ધારેલું કે હેમંત ભારેખમ ને દુખળો પડિત હશે; ને ચરખા તો હશે ને હશે. પણ બોલું તો શરીર સુઝાળ ને સ્વસ્થ છે, ને અંગિા પણ સગના પડળ અડધા વિનાની પ્રાતઃકાળના નવોદિત કુસુમ સમી સ્વસ્થ છે.

સરજમુખીનાં ફૂલો જેમ સૂર્ય તરફ ભાવપૂર્વક નીરખ્યા કરે, તેમ એ જોડીદારે આ પડાડો ને સરોવરને નીરખી રહેલ છે. એની કાજરીની એને ખબર નથી.

‘તું વાટ જોઈને સાંજ મુકી જોશી રહીશ તો જ એને ખબર નહિ પડે—એ તો અમારે ઘેલો છે, પાણી, પહાડ ને પાન જુએ તો એ સમયને ભૂલી જાય.’ બેરિસ્ટર કહ્યું. હેમંત એકદમ પાછો ફર્યો. શહિદી સામે ચડિત ચઢને જોઈ રહ્યો. શહિદીએ પણ એની સામે જોયું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં આના અંગૂઠે ચડેલ એર

પોતે ચૂસ્યું હતું એ વાત એને યાદ આવી—ધણે ફેર પહી ગયો હતો—અમરતો હેમંત મળત તો એળખત પણ નહિ—પણ આજે એ સાધારણ વાત સાધારણ ગઈ ન હતી. જે સરલતા ને નિર્બાળતાથી તે દિવસે એર ચૂસ્યું હતું તે જ ફરી એનો આધાર હતી. એણે હસીને પૂછ્યું.

‘કાકા શું લે છે તેની ખબર છે—તમેને, આ આ લેશો કે કાશી?’

‘તમે પધારીમાં દશે એમ ધારતો હતો. એટલે સામેથી આવીને મળીશ તેમ માનેલું; તમે સારાં છે ને?’

‘સારું છે.’

‘સારાં તો લાગે છે.’ કહી એણે આનો ખાલો લીધો; ને પાસે બેઠલ પોતાની ખાને આપ્યો.

‘આ મારાં બા છે. એમને તમને જોવાની ખૂબ હોઈ હતી.’

‘મને થતું—તું કે તને નાની બાર વર્ષની હતી તારે, જોયેલી તે ફરી જોઈ—તારે તો બહેન ગિરછન ગયા.’

‘જોપાળ ભગત તો વિશાળ વડ જવા હતા. એ જતાં તો કેટલાંતો આધાર ગયો કહેવાય ખાકી કાપદામાં તો જીનો આધાર પતિ.’

‘આમને તો એક કાપદો જ દેવતા, કાપદાએ તો સત્તાનાથ વાળી નાખ્યું.’

‘આપણું તો વાણું નથી. કાપદાની સેવા—પૂજ કરું છું એટલે તો આ બધી છાકમછાળ આવે છે.’

‘મૂર્ખ એ છાકમછાળ, જોલાવણો નહિ મને વધારે, હું તો મનમાં મનમાં એમ કહેતી હતી, કે બિચારી શહિદી—હજી છોકરું કહેવાય ત્યાં બેય બાજુથી ધરનાં ભાંડાં તૂટી પડ્યાં—થયું કે જરાક દિગ્મત આપતી આવું.’

‘તમે જરાક રસોડામાં જુઓ તો, આ મોઢને રસોડા શરૂ કરી.’

‘આ જી, તમે મને કેદી નિરાને બેસવા દીધી છે,’
કહી બોરે જરાક ટેકા દબાવે બેઠો.

બેરિસ્ટર દસીને કહે ‘બહેન મારા સમ બે
સાચુ ન કહે તો—તારી કાકીનું ચરીર એમ કહે
છે કે એને બેઠેસ કરવી પડતી હોય.’

શહિદીથી દરયા વિના ન રહેવાયુ હેમ ત પણ
હસી પડ્યો.

‘તમે તો વધીલ એટલે સામા માણસ પાસે
બધું કબૂલ કરાવતાં આવડે બાકી માફ ચરીર વાગેન
થઈ ગયું છે વાણુ વધી ગયો છે કાઈ લોકો થોડું જ
વધ્યું છે.’ રસોડામાંથી એ બોલતાં હતો.

બેરિસ્ટરે ધીમેથી કહ્યું ‘વાણુ વધ્યો છે આ
વાત સો ટકા સાચી છે.’

‘ખાને તમે ચિકાવશો તો આણુવાનાને આનંદ
નહિ રહે કામીયું’ હેમતે કહ્યું.

‘બસ તો આ બહાર ચાલ્યો, રાજપુતાના
કનખમાં અંતિ મારી આવ્યું’ કહેતા બેરિસ્ટર
બહાર ગયા.

શહિદી મૂગીમૂગી મેસી ગઈ કહી કહેબી
એમા ગઈ નથી એટલે આ બધું એને નવું નવું ને
કાંઈક બરી વિચિત્ર લાગતું હતું પતિ-પત્નિ આમ
અમરે ને તેય મોટા દીકરાની હાજરીમાં, પાછી પોતે
કોઈક અલ્પથી મન્યા બેઠી હોય ત્યારે એ કેમય એની
રુબી સાથે બધ બેઠું નહિ મન કહેતું હતું કે ચાલ
પાછા વાડીમાં જતાં રહીએ તું આનો છુવ નથી,
તારો માથો ખીન્ને જ.

‘તમે કુશર ચડો છો ખર?’ હેમત એને
પૂછતો હતો.

‘હજુ એટલી યકિત નથી આવી’ જિયુ બોલ્યા
વગર શહિદીએ જવાબ આપ્યો.

‘મને પહાડ બેઠેને પિયર બોલા જોટવો આનંદ
ચાય છે.’

શહિદીએ ઉપમા સાંભળી જિયુ બેઠું હેમત
સામેના લીલા કુળર, ઉન્નતચિર્ષ પહાડો ખૂબ
બાવપૂર્વક બેઠ રહ્યો હતો.

‘માણસો આટલું બધું સૌંદર્ય વિના ચૂંચે
વેરાવલું પડ્યું છે છતાં શા સારું કંઈકતા દરો કે કુખી
ચતા દરો! ઈશ્વરે સાચુ જ કહ્યું છે, કે સોયારન
એના બધા જ જરૂર જવાહીરમાંય આના સોમા ભાગનોય
નહિ દીધો હોય શું રજો છે!’

શહિદીને મૂગી બેઠે મોં ફેરવીને અંગ્રેજીમાં કહે
‘you might think me a Bit Mad,
you may’

શહિદી દસીને કહે ‘હું કશું નથી સમજતો.’

‘અંગ્રેજી નથી જાણતા?’ મને તો થયું કે તમે
જાણતા હશો—મનાય તેવું નથી’ પાછી નીરખી
નીરખીને કહે તમે બાપાથી પર છો બિચારી બાપા
તમને બેઠેને જન્મે છે.’

‘કે ફરી જાય છે.’

‘ના એ તો બચવાનને બેઠેને જ.’

‘સાવ સાચું કહ્યું.’

પત્ર વાંચે નિવર્તન લગાવ્ય મલસા સહ’ શહિ
દીએ ધીમેથી કહ્યું.

‘સરફત જાણો છો? સરફત.’

‘બહુ સરસ તો નહિ પણ મારા મનને નવ
રાવવા જોટલું બાપાએ શીખવ્યું છે. કહે છે તમે
ધણી બાપાએ જાણ્યો છો.’

‘પેલાં દેખાય છે તે દેલવાડાનાં દહેરાને? શહિ
દીએ જીવી મરેને કહ્યું.

‘ના એ તો અચનગ છે, દેલવાડા નીચાણમાં છે.’

‘કોલે બધું.’

‘અચ્યુતભાઈ પણ ધણી દેવસથી કહે છે—બધું.’

બીજી દિવસે દહેરાં બેઠેને પાછા ફરતાં હતો,
અર્જુનની નીચે વહી જતા એક વહેણ પાસે શહિદી
શાક ખાવા બેઠી અચ્યુત થોડે દૂર આમલીનું ઝાક
બેઠે આમળા ઉતારવા ચડ્યો હતો, હેમત દેલવાડાના
દહેરાના સિખરો પર પથરાયેલા આયમતા સૂર્યના
સોનેરી તાર જેવા કિરણો તરફ બેતો હતો.

‘તમને એક વાત મ્હું તો માઁ’ નહિ લાગે ને’
શહિદી એ બોલતો હતો.

‘તમે, જેણે મને જીવંતદાન આપ્યું છે તેવું માહું’ હાથે ?’

‘તમે સૌએ જે આશા બાંધી છે તે વાત ન છેડતા.’

હેમંતે સહેજ પાસે આવીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

‘આજે તો નહિ પણ આપણે જીવશું તો તમે જોશો, કે તમને જોનાથી દુઃખ બેપર તેવું નાનું શું પગલું’ પણ અમારા હાથે નહિ બરાબ.’

‘તે વિચારે તો હું અહીં રહી છું, પણ જેમ જેમ વાત બાણીની બાંધે છું તેમ મનમાં મૂંઝાઈ છે.’

‘કાકા તમને મને તેવા હાથે પણ એ એક વિરલ માણસ છે. આટલા લોકોને બીજે સમાજ વચ્ચે એટલા નિર્ભીકને સ્વાધીન માણસ ક્યાં છે? એ તો જોળખશો ત્યારે ખબર પડશે.’

‘એ સાથે બહુ સંબંધ નથી. તમારા કુટુંબ સાથે પરિચય થયો છે તેને હાસેલી દેવાનો હેતુ મારા મનમાં નથી. પણ મિથ્યા આશા ન બંધાવ તે જ મારી વાત છે, બાકી અન્યુતભાષણે મારી સેવા કરી છે તેવી તો માનવ્યો બાઈ થે ન કરે.’

હેમંતે પાસેના પથરા પર બેસતાં કહ્યું:

‘તમારા જેવું સ્પષ્ટતા ને મધુરતાનું મિશ્રન જન્મલે જ જોવા મળે છે. અને એટલું સરસ નથી આવડતું છતાં સાચી વાત કહે—હું આવ્યો છું કેવળ દિશાસો દેવા. કેટલી કારમી વેદનામાંથી તમે પસાર થઈ રહ્યાં હશે તેની કલ્પનાથી પણ મારી આંખો કોઈ કોઈ રાત્રે આંસુથી છલકાઈ ગઈ છે. તમને થશે શું કામ? મારો સ્વભાવ અહીં તો પરિચયે હતો—પણ કોઈનું આટલું દુઃખ સાંભળીને તે આંસુ ન આવે તો માણસ ચવા શું કામના? હૈયું આનંદથી છલકાય નહિ, શોકથી સંતોષ થાય નહિ તો એ ઇશ્વરના એ દાનનો અર્થ શું?’

‘વચમાં કહું, મને આજે દુઃખ નથી. ઘમરાળ નહિ પણ જીવનરેવતા અને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવા હું માંદગીમાંથી બેઠી થઈ છું.’ શદિષ્ટીએ કહ્યું: જોના સ્વરમાં નિરપેક્ષતા હતી.

‘તમને તે દિવસે જોયેલા તે પછી મળ્યો નથી.

કાકાજી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા, તેની મને ખબર’ હતી, મનમાં ખૂબ ગમતું હતું કે આવી સર્વાર્થજ્ઞા કન્યાને શબ્દ જોવા મળશે. કેવો લાગવવાનું હતું! જર્મની ગયો-ક્રિસ મયો-મોસની મનોદારી ખીણો ને ચિત્રવેષક મૂર્તિઓ જોઈ, પચ્ચ મારા મનમાં જે ચૂંતે હતી તેવું...’ શદિષ્ટી ઉત્થાવળે કહે: ‘એવું ન કહેા. મને કલેશ થાય હું સત્વકામની છું.’

‘તમે મને સમજ્યા નહિ સત્વકામનાં તમે રહો તે જ સ્વાભાવિક છે, તે જોએ તો તમે મરી જાઓ. તમારું સ્વત્વ જોનાથી અલિપ્ત છે.’

‘સાચે જ ?’

‘હિંદાડું જ દેખાય છે. રંગ અને ફિરકા જોવી એ વાત છે.’

શદિષ્ટીના મોં પર ઉત્સાહ ને તેજ પથરાયું— હેમન્તભાઈ—તમે મને લયમુક્ત કરી.’

‘ભય તો સેનાનીઓ પમાડે, હું તો સૌંદર્યો-પસક છું.’ હેમન્તે હિંદાસીન બાવે કહ્યું. કાંઈક કહેવા જતો હતો તે મનમાં જ શમાવી કહ્યું:

‘ચાલો અન્યુત આવ્યો.’

અન્યુત જોળાખાના આમળાં બતાવી કહે:

‘તમને વૈદે જીવન ખાવાતું કહ્યું છે ને! એટલે લાભ્યો.’

‘ત્યારે અત્યાર સુધી શું હું ચૂંત્યું ખાઈને રહેતી હતી?’ શદિષ્ટીએ પાડું આમળું મોંમાં મૂકતાં કહ્યું.

‘તમને પણ ચોટાભાઈનો ચેપ લાગવા માંડ્યો. પણ આટલી જલદીથી ?’

શદિષ્ટી ગંભીર થઈને કહે: ‘કેમ ?’

‘કાબરવ’

શદિષ્ટી હસી પડી: ‘એ તો મારી વારી ને મંદગીનો વારસો છે, ત્યાંની હવામાં જ કાળપ ભયું છે તમે આવજો, એટલે ખબર પડશે.’

‘જોજો, એ જાણો ત્યારે જૂલતા નહિ’

‘પરમ દિવસે જ જવાની છું.’

‘પરમ દિવસે જ ?’ હેમન્ત જોબી બેઠ્યો.

શદિષ્ટી મીઠું હસીને કહે: ‘હા. પણ દિવસ થઈ ગયા.’

[આજી]

[પાન ૧૬ નું ગાથ]

ખીન્ને કે ત્રીન્ને દિવસે કમળથી શીઠરકુલમાં માસ્તર તરીકેનો કુકમ પણ મળી ગયો.

એક રીતે એ બધું વખતસર ગોઠવાઈ ગયું. નિકળ કરો કે હવે કાલેખની બીજી ટર્મમાં જઈને પાછું પ્રિવિયસમાં દાખલ થવું અને આંહી નોકરી કરતાં ને પૈસા બચે એમાંથી જ ખરચ કાઢવું.

બાખરાની કમળથી શીઠ રકુલમાં નોકરી કરવા માંડી. બાખરાથી કરિયાણા હોલ બે ગાઉ. જાને વેતાં મુખીએ તો અધારાં ચપે કરિયાણા વચ્ચે વળી વેંકળા આવે ત્યાં બે મહી બેસાય.

બાખરામાં એ વખતે હેડમાસ્તર તરીકે નારદ-લાલ પેપટલાઈ વૈસવ. બધું કરીને એ મેરખીના નામર મુદરચ દતા. રવજાવના અત્યંત કોમળ અને માડું ન ભયારે તેવા. મારવાઈમાં એમ કહેવાય છે. કે એ બે એકીએ ભેગી ચાલ એટલે ગીત શરૂ થાય. કાઠિ-વાડને માટે એમ કહેવાય કે, એમાં નામર ને વાળિયા એમ બે ભેગા થઈ જાય એટલે તમામ માણસાઈને એક દોર મૂકે એવી ફજાડે પ્રતિજ્ઞાગીરી કરે થાય. અને પ્રતિજ્ઞાગીરી તો ફેણુ કહે-પણ દલકાટ ખટ-પટ મંડાય. અમારે ત્યાં એ વખતે શીઠરકુલમાં બે નામર ને બે વાળિયા ને વચ્ચે હું એક બાલણ, એમ પંચક રચાયલું. ને પંચુજ આતામાં તો કાંઈ વાતમાં માલ નહિ છતાં આ બે ભેગા થવાથી થોડું થયું થવંજુ જેવું રહેલું. પણ નારદલાલ શાકરવેણીતવા જાંઠા અબ્બાસી દતા. જેમ બને તેમ અલિપ્ત રહેવા પ્રયત્ન કરતા. ને કેટલેક અંશે એમને સાટે કંઠી ઝાકાય, કે એ અલિપ્ત રહી રહ્યા દતા.

ને છતાં એ બે પણ વચ્ચે મારી આકરી કરોટી નીકળતી. એક રીતે એને અનુજાવ અને મળવા માંડ્યો એ સારું થયું. મેં જાનેને જળવીને માડું ગળાળ્યે રાખ્યું. કારણ કે મારે સાં થોડા દિવસનો વેષ ભાગવવો એમાં કમકાં જાણી થાય તો યોસાય તેવું ન હતું.

એ વખતે ત્યાં એક પોસ્ટમાસ્તર દતા, તે સાહિલ ના ચોખ્ખી. નારદલાલ પણ વિદાન જેવા. એક જગજવન માસ્તર દતા, એ પણ સાદિતપ્રેમી એટલે અને ત્યાં કીક ગોઠી ગયું. થોડો થલો સંસાર પણ માંડ્યો. મનમાં બીક હતી કે બે આમાં ગોઠવાઈ જવાશે તો પછી પેલો તાર તૂટી જશે. પણ કા-ભાગ્યે ત્યાં અમારી યાતિના એક સાધુચરિત બ્રાહ્મણ દતા, મરવજુ ભેટી, એની પાસે જ ધર મળી ગયું. એટલે કેટલીક ઉપાધિ નીકળી મઠ.

આપણી પાસેથી ને કેટલીક 'દાહપ' થાલો મળે છે ને એ હવે પાછી આવવાની નથી, એ વચ્ચેમાં આવજુ ભેટીને મુખી સમય. બાલણ, ખરા અર્થમાં સવારથી કામે ચડે તે બપોર સુધી. સાંજે કમા વાંચે. સોને સદુપદેસ આવે. વિદ્યતા એકી, પણ પવિત્રતા થણી; ને સજ્જનતા તો રવજાવ જાય. એ પણ કોષ્ટની, કાંઈક પણ સેવા કરવામાં માગે, એને પેતાની માને, વિરક્તિ સંસારની દિવિ-ધુનિ જેવી. ને સિદ્ધપ્રેમ કોષ્ટને પણ બે મહી માન થાય તેવા. નારી સન્માન, આપણે જમમાં ઉઠા થઈ જમ્યે છીએ તેવું નહિ, પણ નારી માત્રને જગ-દંબા રૂપ મળવારું જુરવાણી નારીસન્માન એમનું જ.

માવજુ ભેટી પાસે હું રહ્યો એટલે મારી કેટલીક ધર મહેનત એની મેળે ટળી મઠ. એથી વખત કીક જાયતો. અભાસ મેં ચાલુ રાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં કાંઈ સાદત્ત પ્રગટિ કરી જણાવી નથી. પણ એ સમયે મેં જગલોનો અભાસ રાખે ક્યો. એમાં કાંઈ મણના પાત્ર પ્રગટિ તો થઈ રહી નહિ. પણ થોડો પરિચય મળ્યો.

બાખરામાં હું લગભગ નવદશ મહિના રહ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં તો અણખરા વેપારી વચ્ચેના હોકરા આવતા. પણ કાઠી કોષ્ટને વિદ્યાને રવાડે ચાલવાની એ વખતે ઉલ્લેખ થયેલો. એટલે હોરોલમાં કાઠી ગીરસદાનોના કુમારો પણ આવતા થયા હતા. એમને આ બ્રાહ્મણીયા લાલુતરમાં કોષ્ટ રીતે મળ પડતી નહિ. એમનાં ગામમાં મુખીને આંહી આવેલા

એટલે એમનાં મન ત્યાં એમના ચામડામાં હતાં. એક વખત હું એક છારા સેટલમેન્ટ જોવા ગયેલો. ત્યાં એક છોકરીને શિક્ષિકા બાઇએ પૂછ્યું કે તને બાણું ન ગમે? એણે માથું હચાવીને ના પાડી. ‘તને તને શું ગમે? મેં’ કહ્યું. એણે જવાબ આપ્યો: ‘મને તો બાણાં વીણવા જવા દો તો ગમે.’ એણે એના દિલની સાચી વાત કહી દીધી.

નિષ્ણદશર્માએ, કુમારને કણનરો જોવા બહુ ગમે છે, એ અવલોકન કરીને, પક્ષીઓની સંખ્યાથી કુમારને યથિત શીખવાડવાનું શરૂ કર્યું. એમ હિંતો પેદાશમાં વાત છે. આપણી કેળવણી, હજી જન્મ સંસ્કારને શી રીતે કેળવણીક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કરવો, એના વિચાર જ કરી શકી નથી. હજી તો એ પુરાણની હવામાં જે વાત ઉડતી હોય તેને પકડી લેવામાં પ્રગતિની અવધિ માને છે. અંદેશની આબોહવામાંથી, કેળવણી ઊભી કરવાનું રવાના, તો હજી માતૃભાષા બ્યારે ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરશે, ત્યારે કોઈક કેળવણીકારને આવશે. આ કાઠી કોમના કુમારને એટલા માટે અમે ઇંગ્લેન્ડ સ્પેલિંગમાં પૂરી દેતા—અને એમના જે વારસાગત સંસ્કારો, એ જૂદી જ દિશાએ એમને ખેંચતા, એટલે એ ખેંચતાણમાં, ડોક્ટરનાં સર્ટિફિકેટ મેળવી પાંચપંદર દિ ધેર ભાગી જવાની ધમાક જ વધારે ભાગે તો રહેતી. આપણે આપણા રાજાઓનો વાંક કાઢીએ છીએ, પણ એમને અંગ્રેજોએ, જેમ આપણને તેમ એમને, કેળવણીદાર જ એવા ઇન્ડિયાના વિહીન બનાવી દીધા હતા કે એમને એમની ઇન્ડિયાના કોઈ જ કોઈ રહ્યું નહિ. જો એક કોઈ નજરે ચડ્યો, તે જે બોલે તે બાબા પાંચ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે. પણ આ તમામ અનર્થોનું મૂળ કેળવણીની ખોટી પ્રથામાં રહ્યું છે, એટલું જાણીતાથી સમજીને આપણે આપણી કેળવણી ધર્માં,

કોઈ એક બાકિતની પૂબને મહત્ત્વ ન આપતાં, આપણી પરિસ્થિતિ ને પ્રશ્નોને મહત્ત્વ આપવાનું શરૂ કરીએ, એ હવે જરૂરી છે. હજી સુધી તો આપણે વધારે શું, તમામ એક કંઠે કણુલ કરે એવું કોઈ જ પાઠ્યપુસ્તક વિવાદીઓ સમક્ષ મૂકી શક્યા નથી. એ આપણી નિર્બળતા ચોડી શરમજનક છે?

અંગ્રેજી ગમે તે પાઠ્યપુસ્તકની અંધાવલિ ઉપાડશે તો એમાં શુદ્ધ અંગ્રેજી સંસ્કાર નજરે પડશે આપણી કોઈ એવી અંધાવલિ ખરી?

બાબામાં અને જગજીવન માસ્તરનાં સંસ્કર્માંથી એક ફાયદો થયો. એ કેટલેક અંશે અસંવેદ તરફ દળતા, કોઈક ગહન માણસ હતા. મેં એમનું એક રેખાચિત્ર વર્ષો પછી લખ્યું હતું. અને તે ‘બોલો બરવાડ’ ‘તોતી’ એ જે સાથે ‘પ્રદીપ’માં રથાન પામ્યું હતું.

એમણે એક વસ્તુનો રસ લગાડ્યો. જે અસાધ્ય જેવું જણાતું હોય તેમાં રસ લેવાનો. એટલે અને માનવાની અદ્યત્તશક્તિ તરફ જે અભ્યાસી વૃત્તિ ક્યારેક ક્યારેક આવી જતી, એનાં ખીજ આ જગજીવન માસ્તરના સંસ્કર્માં રહ્યાં હતાં. એ નિખાલસ દુલ્હા, રસિક શોખીન આદમી હતા. એક વખત ધરના સુખી હશે એટલે હજી અમુક પ્રકારની કુલ્લકતા ખતાવી શકતા જ નહિ. એમણે અને કેટલીક વખત તો પોતાના નાનાભાઈ જેવા પ્રેમ ખતાવીને સદ્ પ્રત્યામાં રહેલા જળની પ્રતીતિ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ હજી એ પ્રયત્ન માટે મારી જોઈએ તેટલી શક્તિ વિકસિત નહિ એટલે એ વસ્તુ બહુ આગળ ન વધી.

પણ એ ખીજ રહ્યાં. ને વારંવાર અને Mysticism—કોઈક અદ્યત્ત બળ છે—એવું અસંવેદનું આકર્ષણ આપતા રહ્યાં. [ક્રમશઃ]

ગુ

૩ અને શિષ્ય આ સંસ્થા આપણે ત્યાં હવે રહી નથી. હવે આપણી પાસે શિક્ષક છે ને વિદ્યાર્થીઓ છે. અથવા વધારે ચોખ્ખા શબ્દમાં મૂકવું હોય તો પાઠ્યપુસ્તકો છે ને પરીક્ષાર્થીઓ છે. શિક્ષક પણ ધીમે ધીમે હુપ્ત થતા જાય છે અને અભ્યાસના આર્થિક ક્રમે તો હુપ્ત થઈ જ નથી. જે સમાજમાં મજૂરને પાંચસો મળી શકે ને શિક્ષકને સો પણ ન મળે, અને છતાં વધારાનાથી મામદાના મુખી સુધી સો, સમાજોમાં શિક્ષક પાસે સેવા મામતો શરમાય પણ નહિ, અને પ્રધાનો પોતાનો પગાર પંદરસો વધતા બાદબચ્ચાને પાંચસો મૂકીને, સેવાની વાતો થી કરે અને પોતાની જ નફાકંટ મોટી પગારલાઈને, સેવાધર્મનો અંગેશ પહેરાવ્યા કરે ને લોકો એ માન્યા કરે, ત્યાં હવે આનો વર્ગ, હવે પછીનાં વર્ષોમાં, આર્થિક રીતે જ અસ્તિત્વમાં રહી ન શકે, એ વગર કહે સમજાય તેવી વાત છે. એમનું રથાન બીજા કોઈ લેવું જ પડશે. હવે પછી પ્રધાનોનાં પ્રવચનો એ જ શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગો થઈ રહે તો નવાઈ નહિ શિક્ષણના ફેલાવાની વાત સાથે એના અર્થતંત્રને જે રીતે જોડવામાં આવે છે, અને અત્યારે જીવન જીવવાનું જે ધોરણ અસ્તિત્વમાં છે, એ બંને વસ્તુઓનો આપણે આકાશ મૂકીને વિચાર કરીએ, તો એક જ વસ્તુ હીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે. સો રૂપિયાથી પાંચસો રૂપિયા સુધી કમાનાર મધ્યમવર્ગે અભ્યાસના ધોરણે સમાજમાંથી નહિ થવું જ જોઈએ. એ વર્ગ અનાજાડીથી મરે, પોષણના અભાવે મરે, ક્ષય રોગથી મરે કે રોમના ભુદા ભુદા કુમળા દારા મરે. પણ હવે પછી મધ્યમવર્ગ સમાજમાં કોઈ રીતે રહી શકે તેમ નથી. મધ્યમવર્ગનો સ્વચ્છંદ અનિવાર્ય છે. સમાજવાદી રચના માટે એ જરૂરી પણ છે. અને આપણા અભ્યાસના તંત્રદારો જ આ વસ્તુ સિદ્ધ થવાની છે, એ એની એક ખૂબી છે.

સદ્સાગ્રે કે દુર્ભાગે શિક્ષક, ડોક્ટર, વકીલ, ગુમાસ્તા, કારકુન, અને નીચલી પાપરીનો અમલદાર એ જમામ આ મધ્યમવર્ગના લોપમાં લોપાઈ જવા માટે નિર્મોલ્ય થયેલ છે.

આજ એની હજી ખમર પડી ચકી નથી. પણ આવતાં થોડાં વર્ષોમાં એ વાતની ભવંકરતા સમાજની ટુલાને ઢાંચી પહોંચાડ્યા વિના નહીં રહે.

પણ અત્યારે આપણે આ મધ્યમવર્ગની વાતનું કામ નથી. આપણે શ્રેષ્ઠ શિષ્ય વિષે કાંઈક કહેવાનું હતું. કોઈપણ રીતે આપણે આપણા શિક્ષણ સંસ્કાર પ્રચાર માટે એ શ્રેષ્ઠિયની સંસ્થાને ફરી જામવ કરી ચકીએ, તો એ એક જ રસ્તો દેખાયો છે. અત્યારે સરકાર ગુજરાતને થઈ શકે તેમ છે. પ્રજા ને એ રીતે તૈયાર કરવાનું તો જ બની શકશે. પણ એ સંસ્થા કેવળ અક્ષરજ્ઞાન આપીને એસનારી નહિ હોય. એ તો માણસ માણસ વચ્ચે ફરીને સંબંધ બાંધી દેનાર ખરેખરા અર્થની શ્રેષ્ઠ સંસ્થા થાય. ગામડે ગામડે અક્ષરજ્ઞાન આપનારો તો બેસશે; પણ સરકારજ્ઞાન આપનારો ક્યાં છે? ગુજરાત એક લાખ રવિચંદ્ર મહારાજ કથાથી કાઢશે!

એટલે સરકારે એ શ્રેષ્ઠને રથાને પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિને, એ શિક્ષણને, જ્ઞાનપ્રવાસને, સામાન્યસંસ્કાર જન્ય હરેકે હરેકે પ્રકાશનને, એમ તો રંમંજૂમિને, કથાને, એ સમજાને સમાજમાં તાર્કિક વહેતાં મૂકવાની જરૂર પડશે. તો જ આ હિમંચન જેવા જીવનમંથન યુગમાં કોઈક પણ જીવનનું બળ નિર્માણ થશે. નહિતર સાથ સાથ તરંગો અફળાશે શીશુ પેદા થશે. અને કદાચ જનસુસી ને ટીકાખોરી એ પ્રજાનીય યુલ્લેસ થઈ જશે. અત્યારે જ એ થઈ રહ્યો છે.

તેમજ સરકાર અને પ્રજાનો સંબંધ પણ અત્યારે હવે શ્રેષ્ઠિય જેવો સ્વપાઈ જવો જોઈએ. અત્યાર અગાઉ એ સ્વપાઈ ગયો હોત તો સાફ હતું. શિષ્યની જેમ સાન્નિધ્યોટી તમામ પૃથ્વીનો પ્રત્યુત્તર, શ્રેષ્ઠ આપે જ છે, તેમ આ આપણી મુખ્ય લોકશાહીમાં જે પૃથ્વી માન, તેનાથી આપણા કેટલાક પ્રધાનો શ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે તેમ શ્રેષ્ઠ થવાની જરૂર નથી. એ પોતે સાચા હશે, તો એમના પ્રત્યુત્તરોથી લોકજ્ઞાન વધવાનું જ છે. લોકશાહી રીતરસમને હજી જનતા દેવાલી આવે છે. એ લોકશાહી રીત કંઈ સોએ સો

ટકા કુંદનની ખનતી નથી. કયાંય મની શકે જ નહિ. પણ આપણે ત્યાં સ્થપાયેલી લોકશાહી, જે કોઈ સાધુ સંતના પદછાયાનો આધાર રાખવાનું ગૌરવ લેતી હોય, તે એના પ્રધાનોને જુદી રીતરસમ રાખવાનું કહેવાનો લોકોને અધિકાર છે.

સરકાર આપણે માટે હવે શરૂ રચાને છે. આપણે એના શિષ્યો છીએ. જે કોઈ ખોટી ટીકા થાય, વાહિયાત વાત થાય. અવ્યવસ્થાની ખૂમ થાય, એ તમામે તમામનો સરકાર, સ્પષ્ટ સુરેખ ને સમજી શકાય તેવા ઉત્તર આપવો જ જોઈએ એ ઉત્તર એ ન આપે તો શકે છે; આપી ન શકે તો મૂર્ખ છે; આપવા માટે ગદ્દા. તલ્લાં કરે તો પૂર્ત છે. સરકાર શરૂપદનું ગૌરવ જાળવવું હોય તો એ એક જ રસ્તો છે. તમામ શંકા કુશંકાને દૂર કરવાનો. શરૂસો કરનારને લોકો તરત નકારી કાઢે છે. “અધિક વખત સુધી તમે અમને કાઢી શકો તેમ નથી” એવા ઉડતાં વાક્યો કોઈ એક પ્રધાનના મોંમાં મુકામાં આવ્યાં છે. ખનતા સુધી એ ખોટા જ હશે. ગાંધીજીના પદછાયાનો આધાર લેનાર માણસ આવું બોલે એ સંભવતું જ નથી. પણ એ વાક્યનો જે એક શતાંશ પણ સાચો હોય તો એ વસ્તુ આપણે માટે શરૂમજન્ય ગણાવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, આપણે અંગ્રેજીની તુમાખી વિષે મને તે કહીએ, આવું ખીન લોકશાહી વાક્ય કોઈ પણ આંદોશ અંગ્રેજ બચ્ચો પણ બોલે નહિ. કદાચ આપણી પ્રજાએ, તેમજ આપણા પ્રધાનોએ, તમામે હજી લોકશાહીના પાઠ ભણવાના બાકી હશે.

સરકારની પાસે એનું એક સરકારી વર્તમાન વાળિંગ છે તે ખરી રીતે નોકરશાહીની યાંત્રિક રીતરસમનું, રસકસ વિનાનું, શુષ્ક વસ્તુ એવું છે. એણે પોતે એક એવું વાળિંગ ન રાખવું જોઈએ જેમા એ પોતાના સાચી લોકશાહીને વરલા, તમામ સેવકોની શંકા કુંદકાઓના પ્રત્યુત્તર વાળે ને અવ્યવસ્થા વિષે માર્ગદર્શન પણ દરાવે અને વળી લોકશાહી સિદ્ધાંતની સમજણ પણ આપે ? આ ‘પ્રેસકોન્ફરન્સ’ના ધર્તીમ કરતાં એ વધારે સારું નહિ ?

આ કામ ધણું ભારે છે એ ખરું. પણ જે કહેવાય છે તેમ, વીસેક દળરૂપિયાના ખરેખર મુખ-પ્રસરકાર આ ટેબલ ઉપરથી પેલા ટેબલ ઉપર ફાંપલો કેમ લઈ બળ છે એનું ‘પ્રદર્શન’ કરવા માટે, રીતમ કરી શકતી હોય તો એ માર્ગ કરતાં આ માર્ગ વધારે સર્જનાત્મક ગણાય, એની તો વાદ આપવાની જરૂર પણ ન હોય. શંકા કુશંકાને છુટથી દરવા દેવી, પછી શરૂસો કરવો, કાવદો કરવો, પછી કામદાનો ફાયદો કહેવા નીકળવું—એ લાંબી રીતરસમ કરતાં આ વાતકાલિક શંકા નિવારણની રીતરસમ, સાચા માટે, વધારે સારી ન ગણાય ?

This is called double enlightenment. Therefore good men are bad men's instructors, And bad men are good men's materials.

[૨]

હિંદી સરકારની કસોટી લોકોના મનમાં અત્યારે તો એ વસ્તુ પર અવલંબે છે. પહેલી વસ્તુ : નિઝામનો પ્રશ્ન; બીજી વસ્તુ : અપહરણ થયેલી નારીઓનો પ્રશ્ન. આ બન્ને પ્રશ્નો ઉપરથી જ હિંદીસરકાર એ ખરી હિંદીસરકાર છે, કે કેવળ અંગ્રેજોને સંનિર્મિત ભ્રમણાત્મક પદછાયા છે, એનો વિવેક લોકો કરવાના છે. નિઝામનો પ્રશ્ન ધણો લંબાયો છે, એના લંબાણમાંથી રાઠ્ઠાદારી આંદીધુટી અંગ્રેજોએ મૂકી છે, એનો ખ્યાલ સામાન્ય માણસને તો ન જ હોય. એ તો એમ જ માને કે હિંદીસરકાર અતિશય નિર્બળતા દર્શાવી રહી છે. પણ પંડિત જવાહર પોતે જ કયુલ કયું છે કે હિન્દુસ્તાનના મધ્યમાં જે સાર્વભૌમ નિઝામ રહી શકે તો હિન્દીસરકાર એ અર્થહીન શબ્દ થઈ રહે છે. આ સત્યાગત પ્રચટ કર્યા પછી, નિઝામે જે પગલાં લેવાં માંડ્યાં છે, એ એટલાં બળદર પરિણામની આગાહી આપનારાં છે, કે આ સાર્વભૌમની ભૂમિકાનો પ્રથમ ઈન્કાર કર્યા પછી જ એની સાથે એક સામાન્ય વિવેકના સંદેશની પણ હિંદીસરકાર

૭૫

૭૫ અને શિષ્ય આ સંસ્થા આપણે ત્યાં હવે રહી નથી. હવે આપણી પાસે શિક્ષક છે ને વિદ્યાર્થીઓ છે. અથવા વધારે યોગ્ય સંખ્યામાં મૂકવું હોય તો પાઠ્યપુસ્તકો છે ને પરીક્ષાર્થીઓ છે. શિક્ષકો પણ ધીમે ધીમે કુપ્ત થતા જાય છે અને અભ્યાસના આર્થિક ક્ષેત્રે તે કુપ્ત થઈ જાય છે. જે સમાજમાં મજૂરને પાંચસો મળી શકે ને શિક્ષકને સો પણ ન મળે, અને છતાં વડા-પ્રધાનથી મામડાના મુખી સુધી સૌ, સમાજોમાં શિક્ષકો પાસે સેવા માગતાં સરમાય પણ નહિ, અને પ્રધાનો પોતાનો પગાર પંદરસો વધતા સાદાકથાનો પાંચસો મૂકીને, સેવાની વાતો કરી અને પોતાની જ નફાટ મોટી પગારચાલીને, સેવાધર્મનો અંગે પહેરાવ્યા કરે ને હોંકો એ માન્યા કરે, ત્યાં હવે આપો વર્ષ, હવે પછીનાં વર્ષોમાં, આર્થિક રીતે જ અસ્તિત્વમાં રહી ન શકે, એ વગર કંઈ સમજાય તેવી વાત છે. એમનું રથાન ખીળ કોઈકે લેવું જ પડશે. હવે પછી પ્રધાનોનાં પ્રવચનો એ જ શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગો થઈ રહે તો નવાઈ નહિ શિક્ષણના ફેલાવાની વાત સાથે એના અર્થાત્તને જે રીતે જોડવામાં આવે છે, અને અભ્યાસે જીવન જીવવાનું જે ધોરણ અસ્તિત્વમાં છે, એ બંને વસ્તુઓના આપણે આકાશ મૂકીને વિચાર કરીએ, તો એક જ વસ્તુ હોવા જેવી રચના દેખાય છે. સૌ રૂપિયાથી પાંચસો રૂપિયા સુધી કમાનાર અમ્યમવર્ગે અભ્યાસના ધોરણે સમાજમાંથી નષ્ટ થવું જ જોઈએ. એ વર્ગ અનાજવત્તથી મરે, પોષણના અભાવે મરે, શૂન્ય રોગથી મરે કે રોગના જીદા જીદા કુમળા દારા મરે. પણ હવે પછી અમ્યમવર્ગે સમાજમાં કોઈ રીતે રહી શકે તેમ નથી. અમ્યમવર્ગનો મૃત્યુખંડ અનિવાર્ય છે. સમાજવાદી રચના માટે એ જરૂરી પણ છે. અને આપણા અભ્યાસના તંત્રદારો જ આ વસ્તુ સિદ્ધ થવાની છે, એ એની એક ખૂબી છે.

સદ્ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે શિક્ષક, ડોક્ટર, વકીલ, ગુમાસ્તો, કારકૂન, અને નીચલી પાલરીનો અમલદાર એ તમામ આ અમ્યમવર્ગના લોપમાં લોપાઈ જવા માટે નિર્મોહ્ય થયેલ છે.

આજ એની હજી ખબર પડી શકી નથી. પણ આવતાં ચોલાં વર્ષોમાં એ વાતની બચકરતા સમાજની દુલ્હાને હાની પહેંચ્યાક્યા વિના નહી રહે.

પણ અભ્યાસે આપણે આ મધ્યમવર્ગની વાતનું કામ નથી. આપણે ગ્રંથે શિષ્ય વિષે કાંઈક કહેવાનું હતું. કોઈપણ રીતે આપણે આપણા શિક્ષણ સંસ્કાર પ્રચાર માટે જો ગ્રંથશિષ્યની સરથાને ફરી જામત કરી શકીએ, તો એ એક જ રસ્તો ટકવાનો છે. અભ્યાસે સરકાર મુકરથાને થઈ શકે તેમ છે. પ્રજા ને એ રીતે તૈયાર કરવાનું તો જ જની શકશે. પણ એ સંસ્થા કેવળ અક્ષરજ્ઞાન આપીને બેસનારી નહિ હોય. એ તો માણસ માણસ વચ્ચે ફરીને સંબંધ બાંધી દેનાર ખરેખરા અર્થની ગ્રંથે સંસ્થા થાય. ગામડે ગામડે અક્ષરજ્ઞાન આપનારો તો બેસશે; પણ સરકારજ્ઞાન આપનારો ક્યાં છે? ગુજરાત એક સાંખ રવિશંકર મદારાજ ક્યાંથી કોઠશે?

એટલે સરકારે એ ગ્રંથપદને રથાને પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિને, એ શિક્ષણને, જ્ઞાનપ્રવાસને, સામાન્યસંસ્કાર જન્ય હરેકે હરેક પ્રકાશનને, એમ તો રંભભૂમિને, કથાને, એ સપ્તાને સમાજમાં તાત્કાલિક વહેતા મૂકવાની જરૂર પડશે. તો જ આ હિમંચન જેવા જીવનમંથન મુખમાં કંઈક પણ જીવનનું ખળ નિર્મોહ્ય થશે. નહિતર સામ સામા લરંગો અકળાવેને શીશુ પેદા થશે. અને કદાચ નવનુસી ને રીકાખોરી એ પ્રજાકીય ગુણ થઈ જશે. અભ્યાસે જ એ થઈ રહ્યો છે.

તેમજ સરકાર અને પ્રજાનો સંબંધ પણ અભ્યાસે હવે ગ્રંથશિષ્ય જેવી રચનાઈ જવો જોઈએ. અભ્યાસ આગાહ એ રચનાઈ ગયેા હોત તો સારું હતું. શિષ્યની જેમ સામીજોટી તમામ પૃથ્થાનો પ્રત્યુત્તર, ગ્રંથે આપે જ છે, તેમ આ આપણી મુખ્ય લોકશાહીમાં જે પૃથ્થા સાંખ, તેનાથી આપણા કેટલાક પ્રધાનો ગુસ્સે થઈ જાય છે તેમ ગુસ્સે થવાની જરૂર નથી. એ પોતે સાચા દરે, તો એમના પ્રત્યુત્તરોથી બેઠકાન વધવાનું જ છે. બેઠકાહી રીતરસમને હજી જનતા રેવાતી આવે છે. એ બેઠકાહી રીત કાંઈ સોએ સો

ટકા કુંદનની બનતી નથી. કયાંય મની શકે જ નહિ. પણ આપણે ત્યાં રથપાચેલી લોકશાહી, જે કાંઈ સાધુ સંતના પદ્મજાયાનો આધાર રાખવાનું ગૌરવ લેતી હોય, તો એના પ્રધાનોને જુદી રીતરસમ રાખવાનું કહેવાનો લોકોને આધિકાર છે.

સરકાર આપણે માટે હવે ગુરૂ રચાને છે. આપણે એના શિષ્યો છીએ. જે કાંઈ ખોટી ટીકા થાય, વાહિયાત વાત થાય, અન્યવચયાની જૂઝ થાય, એ તમામે તમામનો સરકારે, રપટ સુરેખ ને સમજી શકાય તેવા ઉત્તર આપવો જ જોઈએ એ ઉત્તર એ ન આપે તો શકે છે; આપી ન શકે તો મૂખ છે; આપવા માટે ગદલાં. તલ્લાં કરે તો ધૂત છે. સરકારે ગુરૂપદનું ગૌરવ જાળવવું હોય તો એ એક જ રસ્તો છે. તમામ શંકા કુશંકાને દૂર કરવાનો. ગુરૂસા કરનારને લોકો તરત નકારી કાઢે છે. "અમુક વખત સુધી તમે અમને કાઢી શકો તેમ નથી" એવાં ઉકતાં વાક્યો કાંઈ એક પ્રધાનના મોંમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. બનતા સુધી એ જોડાં જ હશે. ગાંધીજીના પદ્મજાયાનો આધાર લેનાર માણસ આતું બોલે એ સંભવતું જ નથી. પણ એ વાક્યનો જો એક શર્તાશ પણ સાચો હોય તો એ વસ્તુ આપણે ગાંઠે સરમજન્ય ગણવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, આપણે અંગ્રેજીની તુમાખી વિષે ગમે તે કહીએ, આતું ખીન લોકશાહી વાક્ય કાંઈ પણ આધોજો અંગ્રેજી બચ્ચો પણ બોલે નહિ. કદાચ આપણી પ્રજાએ, તેમજ આપણા પ્રધાનોએ, તમામે હજી લોકશાહીના પાઠ લખીવાના બાકી હશે.

સરકારની પાસે એવું એક સરકારી વર્તમાન વાળિંગ છે તે ખરી રીતે નોકરશાહીની ચાત્રિક રીતરસમનું, રસકસ વિનમનું, શુષ્ક વસ્તુ બેવું છે. એણે પોતે એક એવું વાળિંગ ન રાખવું જોઈએ જેમા એ પોતાના સાચી લોકશાહીને વરેલા, તમામ સેવકોની શંકા કુશંકાઓને પ્રત્યુત્તર વાળે ને અન્યવચયા વિષે માર્ગદર્શન પણ કરવે અને વળી લોકશાહી સિદ્ધાંતની સમજણ પણ આપે ? આ 'પ્રેસકો-ફર-સના' ધર્તીંગ કરતાં એ વધારે સારું નહિ ?

આ કામ ઘણું ભારે છે એ ખરું. પણ જો કહેવાય છે તેમ, વીસેક હજાર રૂપિયાના ખરચે સુખ-ધસરકાર આ ટેબલ ઉપરથી પેલા ટેબલ ઉપર ફાંપેલો કેમ લઈ જાય છે એવું પ્રદર્શન કરવા માટે, શીઘ્ર કરી શકતી હોય તો એ માર્ગ કરતાં આ માર્ગ વધારે સર્જનાત્મક ગણાય, એની તો યાદ આપવાની જરૂર પણ ન હોય. શંકા કુશંકાને છુટથી કરવા દેવી, પછી ગુરૂસા કરવો, કાયદો કરવો, પછી કાયદાનો ફાયદો કહેવા નીકળવું—એ લાંબી રીતરસમ કરતાં આ તાત્કાલિક શંકા નિવારણની રીતરસમ, સાચા માટે, વધારે સારી ન ગણાય ?

This is called double enlightenment. Therefore good men are bad men's instructors, And bad men are good men's materials.

[૨]

હિંદી સરકારની કસોટી લોકોના મનમાં અત્યારે તો એ વસ્તુ પર અવલંબે છે. પહેલી વસ્તુ : નિઝામનો પ્રશ્ન; બીજી વસ્તુ : અપહરણ થયેલી નારીઓનો પ્રશ્ન. આ બંને પ્રશ્નો ઉપરથી જ હિંદીસરકાર એ ખરી હિંદીસરકાર છે, કે કેવળ અંગ્રેજો સર્જિત ભ્રમણાત્મક પદ્મજા છે, એનો વિવેક લોકો કરવાના છે. નિઝામનો પ્રશ્ન ધણો લંબાયો છે. એના લંબાણમાં શી રાબદારી આંદોલન અંગ્રેજોએ મૂકી છે, એનો ખ્યાલ સામાન્ય માણસને તો ન જ હોય. એ તો એમ જ માને કે હિંદીસરકાર અતિશય નિર્બળતા દર્શાવી રહી છે. પણ પરિત જવાહરે પોતે જ કમુલ કર્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના મધ્યમાં જે સાર્વભૌમ નિઝામ રહી શકે તો હિન્દીસરકાર એ અર્ધહીન શબ્દ થઈ રહે છે. આ સત્યાગ્રહે પ્રગટ કર્યા પછી, નિઝામે જે પગલાં લેવાં માંડ્યાં છે, એ એટલાં બપોરે પરિણામની આગાહી આપનારાં છે, કે આ સાર્વભૌમની ભૂમિકાનો પ્રથમ ઈન્કાર કર્યા પછી જ એની સાથે એક સામાન્ય વિવેકના સંદેશાની પણ હિંદીસરકાર

આપણે કરવાની હા પાડે તો જ એ પોતાનું મોરવ જળવી શકે તેમ છે.

કાસિમ રીઝવીનો હેટલો પાસે નહિ, પણ લ'બાણુ કરવાની જુદાતેના કાંસસો, 'હવે નવું રૂપ પકડે છે મવન' જનરલ રાજગોપાલચારીની પ્રશંસા. શાંતિપ્રિય પ્રધાનોને એમાંથી એક એવી બ્રમણા ઉત્પન્ન કરાવવાની એની નેમ છે કે કદાચ હવે આ પ્રશ્ન ઉકેલે. પણ જેમ જવાહરલાલને પકાર ફેંકતો રીઝવી એ પગવિનાનો પકડાયો હતો, તેમ જ આ પ્રશંસા કરતો રીઝવી, એ હવાઇ તરંગને પકડાયો જ છે. સાચો રીઝવી પોતાનું કામ ક્યે' નાચે છે. હિંદુ બહુમતવાદને લઘુમતવાદમાં જેમ બને તેમ જલદી ફેરવી નાખવાનું. એક વરસ એણે 'એમ્સુ બીજુ' એક વરસ 'એમવાની' એની નેમ છે. એ વર્ષો દરમ્યાન કરોડો રૂપિયાની લૂંટ એણે હિંદુમત પાસેથી મેળવી લીધી હતી. સરકાર જ્યારે પ્રભને બહાદુર બનવાનું કહે છે ત્યારે એને એક વસ્તુરચિતોના કાંખ્યાલ નથી, કાંખ્યાલ છતાં એ વિષે ઉલ્લેખ કરે એને પોસાય તેમ નથી. ઉંચા અમેરિકન હથિયારો રોકાકારો પાસે છે. કેવળ ઓફિસના સામાન્ય પ્રજા પાસે છે. આ બંનેની વચ્ચે મુકાબલો કરવા માટે કોઈ આ જમાનાનાં હથિયારોને જાણનારો ઉભો રહી શકે ખરો?

એટલે એમ કહેવાનો કોઈ જ અર્થ નથી.

હિંદીસરકાર પાસે એ જ માર્ગ છે. એક માર્ગ તો એ કે અત્યાર સુધી જ ચાલેલી પ્રવૃત્તિ હિંદીસરકારના મોરવને હણનારી છે. એનો જવાબ માગવાની. અને એ જવાબ થોડા ન હોય તો તરત ચકાઈ કરવાની. ત્રીજો કોઈ માર્ગ છે જ નહિ. જવાહરલાલ નહેરુ શાંતિસમયના આદ્ય પ્રધાન છે. એમને વિગ્રહ કરતાં દુઃખ થાય છે. એમની આ મનોદશાનો ખોટો લાંબ ઉઠાવવાના શક્તિ સામે પક્ષે છે. આખી ભૂમિકા આ રીતે ઊભેલી છે, જે ગુસ્સીમબાઈઓ શાંતિને ચાહનારા છે એમની રજા કરજ અત્યારે એક જ છે નિઃશ્વાસસરકારને લકાઈને પંથેથી પાછા વાળવાની. લકાઈ થશે તો એક અનિચય વસ્તુ આવીને ઊભી

રહેવાની. ચીનના જેવો, કોઈ દિવસ ન થમે તેવો ભયંકર આંતરવિગ્રહ. એ આંતરવિગ્રહ હિંદુમુસ્લિમ તમામને નમળા પાડશે-ને અંગ્રેજોને ખળવાન બનાવશે.

બીજે એવો પ્રશ્ન અપહરણ થયેલી બીએને છે. એ પ્રશ્ન વાટાપાટથી પતાવવામાં બંને સરકારની માથુસાઈ રહી છે. એ પ્રશ્ન કોઈ દિવસ લકાઈથી પડે તેમ નથી. લકાઈથી એને પતાવવાની ઈચ્છા રાખનારાઓને જો એના પરિણામની ખબર હોત તો એ ફૂંટ ઉઠત. એ લકાઈ મધ્યએશિયાથી સીસેન સુધી ને પાકિસ્તાનથી બર્મા સુધીની હતી. એમાં તમામ હિંદુઓ ને તમામ મુસ્લિમો સપડાશે. એમાંથી બંને કોમનું નામનિશાન જ નકશા ઉપરથી ઉડી જશે. એને પરિણામે હિંદુ કે મુસ્લિમ કોઈ સંસ્કૃતિ જ હવે પછી પૃથ્વી પર નહિ રહે. અપહરણ થયેલી નારીઓને માટે વધારેમાં વધારે ઉંચા ખમીરવંતા હિંદુમુસ્લિમભાઈઓ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળી આવે એ એક જ માર્ગ દેખાય છે. હિંદીસરકાર તમામ પ્રયત્ન કરશે પણ આ પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ આવે તો એનાં વેરઝેર વર્ષો સુધી ધુધવાતાં રહેશે. અને છેવટે સર્વનાશનાં બીજ રોપશે.

પરંતુ આ તમામ વસ્તુઓમાંથી એક વિચાર રુકુરે છે. હિંદી સરકાર સજ્જાતમક સામર્થ્યને તાત્કાલિક વેગ આપવા માટે એક પત્રકું તો અવશ્ય બનવું પડે. એણે હિંદુ કોમમાંથી તમામ શાંતિને બદલકાર કરવું સરકારી ફરમાન બહાર પાડવું જોઈએ. હિંદુની, હિંદુ સિવાય કોઈ શાંતિ ક્યાં પણ લખવાની, પૂછવાની, વળખવાની, પૂછા કરવાની, કે નેધિવાની મના ફરમાવી દેવી જોઈએ. માથુસ પોતાનો ધધો લખાવે. બસ. એટલું જ નહિ જે કોઈ પોતાનો શાંતિ લખાવે તે એક પ્રકારની નાલાયકીનો પુરાવો મણી લેવો જોઈએ. પ્રધાનોમાંથી કોઈ પોતાની શાંતિમાં રસ નેતો દેખાય, તો તરત એની નાલાયકી તોષપાત ચઈ જવી જોઈએ. આ નિયમનું કંઈક પાલન થઈ શકે, તો થોડાં વર્ષોમાં આટલી બધી આંતરશાંતિમાં વહેંચાળે, પોતાનું તેજ ગુમાવતી હિંદુમત મોંઘ

તો સામર્થ્ય મેળવે! આટલા બધા નાશમાથી બે આટલું અમૃત મળે તો પણ આ વિનાશ મેલિ નહિ ગણાય.

[૩]

સૌરાષ્ટ્ર સરકારના પ્લાનમાં તો છે જ, પણ બ્યારે શુભરાતનું એકમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે શુભરાતથી પચાસવર્ષ પાછળ રહેલું સૌરાષ્ટ્ર, એને ત્વરિત ગતિથી વિકાસાવાનું કામ કરવાનું હોય, તો પુસ્તકલયની ક્ષમતા પ્રશ્નિતને એકદમ વેગ આપવો ધરે. સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ ભાવનગર સિવાય કોઈ જગ્યાએ પુસ્તકાલયના નામને થોડા એવું પુસ્તકાલય નથી. જૂનાગઢનું પુસ્તકાલય તો ઇ. સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં પણ નિર્માણ હતું. આજ તો કદાચ એમાં હેઠલાં પચાસ વર્ષનું એકપણ સાફ પુસ્તક નહિ હોય. ગોડાલની કાપચીરીમાં તો બધાં જાપાની પથ દર્શન ફર્લેન્ડ ત્યાં પુસ્તક કેવું? વિદ્યાર્થીનાં, અત્યારે તો પાઠ્યપુસ્તકો ચલાવાને, એક પ્રકારની એકતા આણુવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ ભવિષ્યમાં સૌરાષ્ટ્રનાં બાળકો માટે એક પાઠ્યસમિતિ નીમી, થોડા પુસ્તકોનો પ્રબંધ થવો આવશ્યક છે. ગાયકવાડના સુલક જેટલું સામાન્ય જ્ઞાન તો તત્કાલ કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ જાય એ થઈ જવું જરૂરી છે. નહિતર હજી તો ત્યાં મધ્યયુગી વાતાવરણના સંદર્શ નહિ પણ કૃષ્ણઅંશમાં રાચવાનો મોહ એછો થયો મુશ્કેલ છે. તમામ કાઠિયા વર્ણને એક કરનારી એવી સોરઠી સૈનિક ઢુકડીની રચના—ખરેખરી લશ્કરી તાલીમ આવતી લશ્કરી કોલેજ, ગીરનારને આંગણે પહેલાં જ રથપાઠ જાય તો, સોરઠના અત્યારે અધરા લાગતા ધણા પ્રશ્નો-માથી એના પ્રધાનો નવરા થાય તેમ છે.

કાઠિયાવાડને પોતાની બોનાખી જ વિશિષ્ટતા છે. એ વિશિષ્ટતાને માર્યા વિના દુનિયાનાં તમામ પ્રવૃત્તિઓનો નીચોડ, સૌરાષ્ટ્રને આપવામાં આવશે તો થોડા જ વખતમાં એ ભૂમિમાંથી ધણાં રત્નો નીકળશે. પણ એ તમામનો આધાર સાચા દિલથી, માત્ર પ્રવચનથી જ નહિ, નાગર અને વાણિજ્યાના

સામે સામા રચતા નોકરી પેતરામાંથી, બે પ્રધાનો યશસ્વી થઈને બહાર નીકળે તો તેના ઉપર છે. અને એ પણ જો માટીનાં જ પૂતળાં નીકળશે તો આ દેશ ઉપર આવનારી, ચીનનાં જેવી પચીસ પચાસ વર્ષની આંતરિક લોહીની નીગળતી, સુદ્ધભિમાંથી, કેવળ એક પુશ્કર જ એને બચાવે!

સૌરાષ્ટ્રમાં શિક્ષણ સંસ્કાર ફેલાવવાને માટે બોલેલો સ્વપ્ન વધારે સમર્થ બધાંતો હોય તો, સૌરાષ્ટ્રનાં તમામ જૂનવાણી રૂપો—કથા કહેનારાઓ, ચારણો ભાટો, ગીરો, પુરાણીઓ—એ સધળાને થોડું નવું લોહી આપવાનો એક પ્રયત્ન કરવો ધરે. બાળના જમાનાની નવી માણસાઈ ધકના માટે, વિચારસરણીમાં બે બે ફેરફારો જરૂરી છે, તે વિશે વિચારવિનિમય કરવાનો એક યત્ન થવો જોઈએ. તેમ જ રંગભૂમિના સંચાલકોને, સીનેમાવાળાઓને તેડીને, સરકારની મહેત્તો અને તેમાં જેટલો પ્રત્યક્ષ શુભસંકાર જરૂરી છે એ સમજાવવાનો પ્રબંધ કરવો પડે. એમાં કંઈ એ તમામ વાતને સમજી જશે એમ નહિ બને. પણ એ વર્ગને એક ઔરવપૂર્ણ જ્ઞાન જગશે કે આપણો પણ એક સુંદર ઉપયોગ છે. અને પૈસા કમાઈને આપણે નવી રચનામાં આપણું સ્થાન રાખી શકીએ તેમ છીએ. લોકસેવકોમાંના જે કેટલાક આ પંથે પલોટાયેલા હોય, એ તો ઉપયોગી થઈ પડવાના જ. માર્ગદર્શક તરીકે એમનું સ્થાન ધણું જ આગળ રહેવાનું પણ એ રીતે તમામ એકધારા દારીઓની વચ્ચે સાંકળ થઈ જવાની. લોકટોળાને કેવળ રાજ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અધમ વસ્તુ છે. પણ એ જ લોકટોળાને આનંદ આપી, સંસ્કારવાનો યત્ન કરવો એ ઉત્તમ વસ્તુ છે. જેટલો જો વિવેક શરૂ થશે, તો ધણા મોટા પાયા ઉપર જ્ઞાનને વ્યાપક કરવાની પ્રવૃત્તિ જમી જશે. આમાં સરકારી નિયમ ન જ હોય પણ એનું ઉત્તેજન ને માર્ગદર્શન જરૂર હોય. જેટલું જ નહિ, માર્ગદર્શન નહિ હોય તો એ વસ્તુ અવિવેકી પણ થશે. કોઈપણ દિસાએ સૌરાષ્ટ્રના દરેક ગામડાને જ્ઞાનપ્રદીપ પહોંચાડી દેવો જોઈએ.

એનો મત એ તો જ મત હશે-નહિ તો આંધળા દેખાદેખી થઇ રહેશે.

[૪]

આપણે જે કાંઈ ઉત્સવ ઉજવીએ, એનું સાચું સ્થાન જીવનમાં ક્યાં છે, એનું જો ખ્યાન રાખીએ તો એનો દરેક ઉત્સવ આપણને એક પ્રકારનું સાંસ્કારિક શિક્ષણ આપી જાય. ઉત્સવોને કેવળ ઉત્સવો બનાવવા જતાં એમાં કંઈ જ અર્થ નહિ રહે. એમને કાંઈ હેતુનો વાધો પહેલવધા જતાં એમાં ઉત્સવ નહિ રહે એને બબ્બવસ્થિત ધમાલ કરી દેતાં એ કેવળ થાક આપી જશે. અંધનશાળ હોય ને પ્રગ્જીવ મોટા સમૂહના વખતનો નિવાર કરવાનો હોય ત્યારે કાંઈને કાંઈ પ્રકારે આવા સામાજિક મેળાવામાં વારંવાર થાય એ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે. પણ એમની બવસ્થામાં જેટલો વિવેક આપણે બનાવીશું એટલું એનું ખરું મૂલ્યાંકન રહેશે ખાતરી બધું મહેનત જ થશે.

એ રીતે ભોંટાં, ઝીણામાં ઝીણી બાબતથી માંડી મોટામાં મોટી બાબત સુધી, કાંઈકે એવી બવસ્થા કરવાનો અભ્યાસ કરી લેવો પડે. ક્યે વખતે કંઈ વસ્તુ અનિવાર્ય હશે એની વિવેકભરી સમજણ ત્યાં હોવી જ જોઈએ. ટાંખાવૃત્તિનો ખરો ખ્યાલ પણ એક માનસશાસ્ત્રીની આદ્યથી આપણમાં આવી જશે જોઈએ. આપણે હવે આપણે લોકસરકારના માંડે ઉપર છીએ ત્યારે તો આ ઉત્સવોને બવસ્થિત કરવામાં આપણી શક્તિનો પરિચય દેખાડીએ એ જરૂરી છે.

આપણા પછી સમાજોમાં વખતનો કંઈ ખ્યાલ જ કાંઈને રહેતો નથી. એ ઉપરાંત કંઈ વસ્તુ ક્યે વખતે આવરવક રીતે હાજર રહેવી જોઈએ એનો પણ કાંઈ વિવેક હોતો નથી. બેસવા મારેની કાંઈ આદર્શ રચના આપણે શોધી શક્યા નથી. કંઈની કળવણીનો આપણને કંઈ ખ્યાલ જ નથી. ક્યે વખતે 'માહક' જરૂરી છે ને ક્યે વખતે એ હાનિકર્તા પદાર્થ

છે એ વસ્તુ પ્રત્યે પણ આપણે વિવેક કરી દેખાડ્યો નથી.

સજા સંચાલન કાયદાની જેટલો જરૂરીબાત છે, એના કરતાં એક હજાર ગણી વધારે જરૂરીબાત આપણે સમાજવ્યવસ્થાની છે. કાંઈને થાક લાગે તો પ્રેક્ષકમાંના કાંઈનું ખ્યાન એમના વિના એ કો રીતે બહાર બહુ શકે એનો તોડ આપણે હજી માંડી છે. એથી વધારે તો એ કે કાંઈ પણ સજાએ વધારેમાં વધારે એક બેકકમાં કેટલો વખત લેવો પડે કે જે સામાન્ય ગાણસન માનસિક પરિશ્રમનું માપ પણ ફર્યાદે, એ વસ્તુ પણ આપણે નક્કી કરી નથી. સમાજવ્યવસ્થાની આ તમામ વસ્તુઓ હવે આપણે મામદાની કાગળથી ચહેરના 'ટાઉન હોલ' સુધી ફેલાવી દેવાની જરૂર છે. એવું થશે તો આપણમાં જે એક પ્રગ્જીવ દેખે છે, બબ્બવસ્થાનો, એને આપણે કંઈક અંશે દૂર કર્યો કહેવાશે.

સજા બંધ થતાં બવસ્થિત રીતે પહેલાં બહાર નીકળી જવાનું પણ હજી આપણાથી બની શકતું નથી તેમ જ વક્તા પ્રખ્યાત હોય તો, યીથરડા જેવા કાગળથી માંડી ને રૂપકડી નોટો સુધી સહીએ કરવાનો જયજો તરત એની પાસે ધરવામાં આવે છે એ વસ્તુ પણ સુધારણા માટે છે.

ઉત્સવો આપણે જીવનવિધાયક બળ તરીકે ગોઠવવાના છે. એમ આપણે એમને ગોઠવીશું તો એમનામાંથી આપણે ધણું પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

દરેક નાની મોટી બાબતમાં સમાપતિથી માંડીને નાનામાં નાના પ્રેક્ષક સુધી સર્વેએ પોતે અમુક સમયને માટે સર્વેશથી અમુક નિયમોનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે એમ સમજીને કો વર્તે એ જરૂરી છે.

એવું નહિ થાય તો તો આ ઉત્સવો આપણે માટે એક પ્રકારની ધમાલ જ સરજી જશે.

ખરી રીતે તો આ ઉત્સવો દ્વારા પ્રાચીન સમયમાં તો સંસ્કારની ભૂમિતને જાગ્રત રાખવામાં

આવતી, સંસ્કારી ને સામાન્ય માણસોને એક તંતુએ બાંધનારી એ અમોઘ શક્તિ છે. આપણે એમને શક્તિ રૂપે ગણવા નોંધ્યો. જેમ આપણે કોષ (મશીનરી) સાથે ફાવે તેમ રમ્મત કરતા નથી કારણકે એ શક્તિ છે તેમ આપણે ઉત્સવો સાથે કે લોકસમૂહ સાથે ફાવે તેમ રમ્મત કરવાનું છોડી દઈએ. કેવળ આનંદ આપવામાં ઉત્સવનું ક્ષતિશ્રી નથી. ઉત્સવો દર વખ-

તની કાંઈક ક્રમિક પ્રગતિનું માપ રચુ કરે એ પણ જરૂરી છે. આટલો સાદો જણાતો ફેરફાર કરવામાં ઘણી મોટી વ્યવસ્થાશક્તિનો પણ ખાપ નથી કેવળ પોતાની સામાન્યશુદ્ધિ વાપરીને પણ એ કરી શકે.

એવું થાય તો આપણે આપણા ઉત્સવો દ્વારા એક મોટું સામાજિક જ્ઞાત પરિવર્તન ઉત્પન્ન કરી શકીશું,

ભીર્મિ

એ આવતી,
 હવનની મીઠી જ્યોત્સ્નિકા ફેલાવતી,
 એ આવતી પ્રિય લાડતી,
 મોંઘી મચ્છરી જેમ હળવે મધુર પગલાં પાડતી,
 પદ પદ મહી કવિતા મીઠી ત્રિલોક કેરી સુણાવતી,
 પરમા પ્રકુલ પ્રેયસી શી અનુપ ભીર્મિ આવતી.

હૃદયાંગણે એના અવાજે અજબ ધૂન મચી જતી,
 રવિરાજકિરણે જેમ પલટાઈ મહી સ્વરમય થતી;
 ફવ ફવ ઉઠે મધુગીત, મનકોયલ મીઠું આલાપતી;
 લવ પ્રાણશોભા જે વસી તનમાં પ્રકુલ થતી છતી,
 ને પરમ પદ આરાધતી.
 એ આવતી.

આવી ઉરે ક્ષણ માત્ર રહી, તદપિ જગતૂ પલટાવતી;
 રસદીપ આશાનો ઉરે પળ માગમાં પ્રગટાવતી;
 પરબ્રહ્મની પરમા પ્રભાને એ અમર આરાધતી.

એ આવતી ને વહી જતી;
 પણ આવતાં તે હવનમાં પ્રકુલની જ્વલતિ લાવતી
 એ ભીર્મિ, કેવી કલાવતી !

સરોદ

નદીને કહિ કહિ એક લાકડાનો ખારસો ચોટા કટકો તરતો જતો હતો, તેના ઉપર કાંઈ ઉપરના ચાર દેહકાં ફટકો મારીને ચઢી બેઠા. તે લાકડાનો કટકો નદીના પ્રવાહમાં ખેંચાયા લાગ્યો. પેલા ચાર દેહ-કાઓ જળપ્પટનના આ નરીન અનુભવમાં એકદમ મરત થઈ ગયા કારણ કે આવી મઝાની સફર તેઓએ અગાઉ કદી જ કરી નહોતી.

પ્રથમ સમયે આનંદની તંદ્રામાંથી જાગીને પહેલો દેહકો બોલ્યો, "અરેઅર, આ તો ખૂબ વિલક્ષણ કટકો છે. એકાદા જીવંત પ્રાણીની જેમ તે દોડતો-ફરતો જાય છે. આવો કટકો આ પહેલાં દુનિયામાં કોઈએ કદી જોયો જ નહિ હોય."

આથી બીજો દેહકો બોલ્યો, "દારત, તું જૂલ કરે છે, આ કટકો લાકડાના બીજા કટકો પ્રમાણે નિર્જીવ છે. તે ખિચારો કેવી રીતે હાલચાલ કરે ! અરે, ગાંડા ! નદી સમુદ્ર તરફ દોડતી ધસતી જાય છે અને તેની સાથે તે આપણને અને તે કટકોને પણ લઈ જાય છે."

એ સાબળીને ત્રીજો દેહકો બોલી બેઠ્યો, "તમારી બનેની તેમાં સાફ જૂલ છે. કટકો હાલતો નથી અને નદી વહેતી નથી. તમોને જે ગતિ દેખાય છે તે આપણા મનની વિચારશક્તિની છે. આ શક્તિ સિવાય જગતમાં કશી જ હાલચાલ થઈ શકતી નથી."

પછી તો તરત જ તે ત્રણ દેહકાઓમાં આ વિષય ઉપર મોટા અવાજથી વાદનિવાદ થઈ ચયો. હરેક પોતાનું જ કહેવું સાચું છે એવું અદ્વૈતચર્ચા પ્રતિ-પાદન કરતો હતો, તેમની ગાળાગાળી ખૂબ વધી પડી. ચોટથી ખૂબ સમય સુધી લુમખરાસા પાડવા પણ થયો સમય થયો છતાં તેઓ એકમત થઈ શક્યા જ નહિ.

આ બધો વખત ચોથો દેહકો તેઓની આ ગાળાગાળી લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળતો એકદમ સ્વસ્થ બેઠો હતો. તેઓ ત્રણે તેમી તરફ વળ્યા અને તેનો મત પૂછવા લાગ્યા.

ચોથો દેહકો બોલ્યો, "તમારામાંથી દરેક જણ કંઈક અંશે સાચો છે. અધુન અસલ એવું કોઈ નથી. કટકો, પાણી અને આપણું મન એ ત્રણે ગતિમાન છે."

તેનું આ બોલવું સાંભળી તે ત્રણે દેહકાં ચિદામ થયા. પોતાનું કહેવું પૂર્ણસત્ય નથી એ કબૂલ કરવા તેમના પૈકી કોઈ તૈયાર નહોતું. ફક્ત પોતે એકલો જ સંપૂર્ણ સાચો છે અને બાકીના બંને ખોટા છ એવો દરેકનો પાંચ મત હતો.

અને ચોક્કસવારમાં તો એક વિલક્ષણ વાત બની. અધિક્ષણમાં તો તે ત્રણે દેહકાઓએ એકજ યદને તે ચોથા દેહકોને લાકડાના કટકો ઉપરથી ભરેથી વહેતા તે નદીના બેંક પ્રવાહમાં ધકેલી દીધો.

★

જગતના અલ્પજ્ઞ કલ્પદોનું મૂળ શેમા છે એ આપણે શોધવા લાગીએ તો તે અજ્ઞાનમાં અને તેથીયે વધુ તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન સમજીને અચ્છક એસનારા મનુષ્યોના અઘંકારમાં છે એવું જોવા મળશે. સત્ય જોટલી ગૂંચવણકારી વાત આખી દુનિયામાં બીજી એકેય નથી. સત્યને હંમેશાં અનેક પરસ્પર વિરોધી પાસાં હોય છે. જીવનના મર્યાદિત અનુભવોથી તે તમામ પાસાં એકદમ એક બ્યક્તિને દેખાતાં નથી. તેમાંયે જગતમાં સત્યના નામ નીચે અધર્મસત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખૂબ ચાલે છે.

એમ જોવા જતાં તો સત્ય એટલે શું અને તે કેવી રીતે નક્કી કરવું એ પ્રશ્ન અરેઅર ખૂબ કઠણ છે. તે કટલો મુશ્કેલ છે તે નીચેના દર્શાવે ઉપરથી અણીશે.

એક દિવસ એક મૃદસ્થ પોતાના મિત્રની સાથે નદીકાંઠે ફરવા ગયા હતા. ફરતાં ફરતાં નદી તરફ ભેળીને તે બોલ્યા, "પાણીમાં માછલાં કેવી ખૂબ મઝાથી રમે છે તે જુઓ."

તેના મિત્રે તેને પૂછ્યું, 'તે કેવી રીતે ખરું ! શું તો કંઈ માછલી નથી અને તે પાણીમાં ફૂંકી

મારતા માછલાને મઝા જ પડે છે એવું તું જા ઉપ-
રથી કહે છે ?”

પેલા મુદ્દરથે તેનો ઉત્તર આપ્યો, “પણ તું
એટલે કંઈ હું નથી; પાણીમાં રવન્ધંથી ફૂગડી
મારવામાં એ માછલાને જે મઝા આવે છે તેવું ચાન
મને હોવું શક્ય નથી એવું તું જા ઉપરથી કહે છે ?”

સાત્ય એ ઇન્દ્રધનુષ્ય પ્રમાણે અનેકરંગી હોય
એ સાચું છે. પણ તે ઇન્દ્રધનુષ્યની જેમ માન રમ્ય
નથી. તે ઉપર પણ હોય છે—કડવું હોય છે. અને
એટલે જ સર્વસામાન્ય મનુષ્યોને તેવું સંપૂર્ણ દર્શન
દુઃસહ હોય છે.

“સાત્ય એ ઝેર જેવું છે—તે યોગ્યક પ્રમાણમાં
લીધું તો જ તેનો ચોપધ જેવો ઉપયોગ થાય નહિ
તો તે પ્રાણુષાતક નિવડે.” એવું એક લેખક જે
વિનોદમાં કહ્યું છે તેનો અર્થ કરીએ તો તે આ જ
છે. બીજો એક લેખક કહે છે, “ચલચ્ચ માટે આપણે
જેમ શુદ્ધ સુવર્ણ વાપરતા નથી તેમ સંપૂર્ણ સાત્ય
પણ સમાજના વ્યવહારના ઉપયોગમાં આવતું નથી.
તેમાં ભેજસેળ કરીએ તો જ તેનો પ્રસાર સુલભ
જન છે.”

સત્યની શાબ્દિક પૂઠ કરનારા પણ અર્ધ સાત્ય
ઉપર જીવનારા આજના લૌકિક જગતનું દર્શન ચાર
દેહકાંની રૂપકથામાં વાંચકોને ચોક્કસ મળી રહેશે.

વિવેચક અને સર્જક.

વિવેચક સર્જક હોઈ શકે એમ નહિ પણ સર્જક વિવેચક
હોઈ શકે. સ્વભાવે જે સર્જક છે તે વિવેચક બને તોય સર્જક
મટી શકતો નથી. તે વિવેચનમાં પણ સર્જન કરવાનો. વિવેચન
એ એવો પ્રકાર નથી કે જેમાં સર્જન ન આવે. ખડું જોતાં તો
સર્જકતા આણવી એ સર્જકનો શુભ છે. કવિત્વ ટાંગેરે શાકુ-
તલનું વિવેચન કર્યું છે, પણ તે સ્વભાવે સર્જક છે એટલે એ
વિવેચનમાં પણ સર્જન આવ્યું છે. શાકુતલનું ચાર લોટીનું બેટનું
વિવેચન જુઓ, એ સર્જકતા નહિ તો બીજું શું ? જરૂર, વિવે-
ચકને ચોક્કસ બંધનો છે, પણ બંધનમાં તો શક્તિ ચાર ખીલે
છે. જેમ સોનેટ રચનાર કવિને ચોદ લીટીનું અને એવું બીજું
બંધન હોય છે છતાં તેને બંધન લાગતું નથી તેમ વિવેચકને
બંધન હોય છે છતાં સર્જકને તે બંધનરૂપ નથી.

નદીને કાંઠે કાંઠે એક લાકડાનો ખારસો મોટો કટકો તરતો જતો હતો, તેના ઉપર કાંઠા ઉપરના ચાર દેહકાં કૂદકો મારીને ચઢી બેઠો. તે લાકડાનો કટકો નદીના પ્રવાહમાં ખેંચાયા લાગ્યો. પેલા ચાર દેહ-કાઓ જળપ્રપંતનના આ નરીન અનુભવમાં એકદમ મરત થઈ ગયા કારણ કે આવી મજાની સફર તેઓએ અમાઉ કદી જ કરી નહોતી.

ખૂબ સમયે આનંદની તંદ્રામાંથી જાગીને પહેલો દેહકો બોલ્યો, “ખરેખર, આ તો ખૂબ વિલક્ષણ કટકો છે. એકાદા જીવંત પ્રાણીની જેમ તે દોહતો-કૂદતો જાય છે. આવો કટકો આ પહેલાં દુનિયામાં કોણે કદી જોયો જ નહિ હોય.”

આથી બીજો દેહકો બોલ્યો, “દારદ, તું જૂલ કરે છે. આ કટકો લાકડાના બીજા કટકા પ્રમાણે નિર્જીવ છે. તે બિચારો કેવી રીતે હાલચાલ કરે ? ખરે, ગાંડા ! નદી સમુદ્ર તરફ દોહતી ધસતી જાય છે અને તેની સાથે તે આપણને અને તે કટકોને પણ લઈ જાય છે.”

એ સાંભળીને ત્રીજો દેહકો બોલી ઊઠ્યો, “તમારી ખતેની તેમાં સાદું જૂલ છે. કટકો હાલતો નથી અને નદી વહેતી નથી. તેમને જે મતિ દેખાય છે તે આપણા મનની વિચારસક્રિયતા છે. આ શક્તિ સિવાય જગતમાં કંઈ જ હાલચાલ થઈ શકતી નથી.”

પછી તો તરત જ તે ત્રણ દેહકાઓમાં આ વિષય ઉપર મોટા અવાજથી વાદવિવાદ શરૂ થયો. દરેક પોતાનું જ કહેવું સાચું છે એવું અટકારત્વથી પ્રતિ-પાદન કરતો હતો, તેમની આગામીની ખૂબ વધી પડી. મોટેથી ખૂબ સમય સુધી જીમજીરાકા પાડવા પણ થયો સમય ચલ્યો છતાં તેઓ એકમત થઈ શક્યા જ નહિ.

આ બધો વખત ચોથો દેહકો તેઓની આ આગામીની લક્ષપૂર્વક સાંભળતો એકદમ સ્વસ્થ બેઠો હતો. તેઓ ત્રણે તેની તરફ વળ્યા અને તેનો મત પૂછવા લાગ્યા.

ચોથો દેહકો બોલ્યો, “તમારામાંથી દરેક જણ કંઈક અંશે સાચો છે. અધુજ અસલ એવું કહેવું નથી. કટકો, પાણી અને આપણું મન એ ત્રણે જતિમાન છે.”

તેનું આ બોલવું સાંભળી તે ત્રણેય દેહકાં ચિાપ થયા. પોતાનું કહેવું પૂર્ણસત્ય નથી એ કબલ કરવા તેમાંના પૈકી કોઈ તૈયાર નહોતું. હકત પોતે એકતો જ સંપૂર્ણ સાચો છે અને બાકીના બંને ખોટા છે એવો દરેકનો પાકો મત હતો.

અને ચોડીવારમાં તો એક વિલક્ષણ વાત બની. અર્ધસૂણમાં તો તે ત્રણે દેહકાઓએ એકજ થઈને તે ચોથા દેહકોને લાકડાના કટકા ઉપરથી જોરથી વહેતા તે નદીના જોડા પ્રવાહમાં ધકેલી દીધો.

જમતના અસંખ્ય કલ્પોનું ખૂબ શોમાં છે એ આપણે શોધવા લાગીએ તો તે અજ્ઞાનમાં અને તેથીયે વધુ તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન સમજીને અક્ષક એસનારા મનુષ્યોના અધકારમાં છે એવું જોવા મળશે. સત્ય એટલી ચૂંચવાડાકારી વાત આખી દુનિયામાં બીજી એકેય નથી. સત્યને હંમેશાં અનેક પરસ્પર વિરોધી પાસાં હોય છે. જીવનના મર્યાદિત અનુભવોથી તે તમામ પાસાં એકદમ એક બ્યક્તિને દેખાતાં નથી. તેમાંયે જમતમાં સત્યના નામ નીચે અર્ધસત્ય પ્રજ્ઞન પ્રમાણમાં ખૂબ ચાલે છે.

એમ જોવા જતાં તો સત્ય એટલે શું અને તે કેવી રીતે નક્કી કરવું એ પ્રશ્ન ખરેખર ખૂબ કઠણ છે. તે કેટલો મુશ્કેલ છે તે નીચેના દર્શાવ ઉપરથી જણાયો.

એક દિવસ એક મૃદસ્થ પોતાના મિત્રની સાથે નદીકાંઠે ફરવા ગયા હતા. ફરતાં ફરતાં નદી તરફ જોઈને તે બોલ્યા, “પાણીમાં માછલાં કેવી ખૂબ મજાથી રમે છે તે જુઓ.”

તેના મિત્રે તેને પૂછ્યું, “તે કેવી રીતે ખડું ? તું તો કંઈ માછલું નથી અને તે પાણીમાં ફૂંકી

મારતા માછલાને મઝા જ પડે છે એવું તું શા ઉપ-
રથી કહે છે ?”

પેલા ગૃહસ્થે તેનો ઉત્તર આપ્યો, “પણ તું
એટલે કંઈ હું નથી; પાણીમાં સ્વચ્છંદથી ફૂગ્યા
મારવામાં એ માછલાને જે મઝા આવે છે તેવું ચાંન
મને હોતું શક્ય નથી એવું તું શા ઉપરથી કહે છે ?”

સત્ય એ ઇન્દ્રધનુષ્ય પ્રમાણે બનેકરગી હોય છે
એ સાચું છે. પણ તે ઇન્દ્રધનુષ્યની જેમ માત્ર રમ્ય
નથી. તે ઉપર પણ હોય છે—કાંઈ હોય છે. અને
એટલે જ સર્વસામાન્ય મનુષ્યોને તેનું સંપૂર્ણ દર્શન
દુઃસહ હોય છે.

“સત્ય એ એર જેવું છે—તે થોડાક પ્રમાણમાં
લીધું તો જ તેનો ઓષધ જેવો ઉપયોગ થાય નહિ
તો તે પ્રાણધાતક નિવડે.” એવું એક લેખકે જે
વિનાદમાં કહ્યું છે તેનો અર્થ કરીએ તો તે આ જ
છે. બીજો એક લેખક કહે છે, “ચલણ માટે આપણે
જેમ થુલક સુવર્ણ વાપરતા નથી તેમ સંપૂર્ણ સત્ય
પણ સમાજના બ્યવહારના ઉપયોગમાં આવતું નથી.
તેમાં ભેળસેળ કરીએ તો જ તેનો પ્રસાર સુલભ
બને છે.”

સત્યની સામ્પ્રદિક પૂજા કરનારા પણ અર્ધ સત્ય
ઉપર જીવનારા આજના દાલિક ભગતનું દર્શન ચાર
દેહકાંની રૂપકથામાં વાંચકને ચોક્કસ મળી રહેશે.

વિવેચક અને સર્જક.

વિવેચક સર્જક હોઈ શકે એમ નહિ પણ સર્જક વિવેચક
હોઈ શકે. સ્વભાવે જે સર્જક છે તે વિવેચક બને તોય સર્જક
મટી શકતો નથી. તે વિવેચનમાં પણ સર્જન કરવાનો. વિવેચન
એ એવો પ્રકાર નથી કે જેમાં સર્જન ન આવે. ખરું ભેતાં તો
સર્જકતા આણવી એ સર્જકનો ગુણ છે. કવિનર ટાંગોરે શાકું-
તલનું વિવેચન કહ્યું છે, પણ તે સ્વભાવે સર્જક છે એટલે એ
વિવેચનમાં પણ સર્જન આવ્યું છે. શાકુંતલનું ચાર લીટીનું ગઠેનું
વિવેચન જુઓ, એ સર્જકતા નહિ તો બીજું શું ? જરૂર, વિવે-
ચકને ચોક્કસ બંધનો છે, પણ બંધનમાં તો શક્તિ જોર ખીલે
છે. જેમ સૌનેટ રચનાર કવિને ચોદ લીટીનું અને એવું બીજું
બંધન હોય છે છતાં તેને બંધન લાગતું નથી તેમ વિવેચકને
બંધન હોય છે છતાં સર્જકને તે બંધનરૂપ નથી.

નદીને કાઠિ કાઠિ એક લાકડાનો ખાસ્સો મોટો કટકો તરતો જતો હતો, તેના ઉપર કાઠિ ઉપરના ચાર દેહકાં કૂટકો મારીને ચઢી બેઠા. તે લાકડાનો કટકો નદીના પ્રવાહમાં ખેંચાયા લાગ્યો. પેલા ચાર દેહકાઓ જળપ્રપંદનના આ નદીને અનુભવમાં એકદમ મરત થઈ ગયા કારણ કે આવી મઝાની સફર તેઓએ અગાઉ કદી જ કરી નહોતી.

પ્રથમ સમયે આનંદની તંદ્રામાંથી જાગીને પહેલો દેહકો બોલ્યો, "ખરેખર, આ તો ખૂબ વિલક્ષણ કટકો છે. એકાદા જીવંત પ્રાણીની જેમ તે દોહતો-કૂટતો જાય છે. આવો કટકો આ પહેલાં દુનિયામાં કાઠિએ કદી જોયો જ નહિ હોય."

આથી બીજો દેહકો બોલ્યો, "દારત, તું જૂલ કરે છે. આ કટકો લાકડાના બીજા કટકા પ્રમાણે નિર્જીવ છે. તે બિચારો કેવી રીતે હાલચાલ કરે! અરે, ગાંડા! નદી સમુદ્ર તરફ દોહતી ધસતી જાય છે અને તેની સાથે તે આપણને અને તે કટકાને પણ લઈ જાય છે."

એ સાંભળીને ત્રીજો દેહકો બોલી ઊઠ્યો, "તમારી ખતેની તેમાં સાદ જૂલ છે. કટકો હાલતો નથી અને નદી વહેતી નથી. તેમને જે મતિ દેખાય છે તે આપણા મનની વિચારશક્તિની છે. આ શક્તિ સિવાય જગતમાં કશો જ હાલચાલ યઈ શકતો નથી."

પછી તો તરત જ તે ત્રણ દેહકાઓમાં આ વિષય ઉપર મોટા અવાજથી વાદવિવાદ શરૂ થયો. દરેક પોતાનું જ કહેવું સાચું છે એવું અદ્વૈતાત્મથી પ્રતિ-પાદન કરતો હતો, તેમની આળામીની ખૂબ વધી પડી. મોટેથી ખૂબ સમય સુધી જીમખરાડા પાડ્યા પછી કોઈ સમય થયો છતાં તેઓ એકમત થઈ શક્યા જ નહિ.

આ બધો વખત ચોથો દેહકો તેઓની આ આળામીની લક્ષપૂર્વક સાંભળતો એકદમ સ્વસ્થ બેઠો હતો. તેઓ ત્રણે તેની તરફ વળ્યા અને તેનો મત પૂછવા લાગ્યા.

ચોથો દેહકો બોલ્યો, "તમારામાંથી દરેક જણ કંઈક અંશે સાચો છે. અધુન અસલ એવું કાઠનું નથી. કટકો, પાણી અને આપણું મન એ ત્રણે ગતિમાન છે."

તેનું આ બોલવું સાંભળી તે ત્રણેય દેહકા ચિાપ ગયા. પોતાનું કહેવું પૂર્ણસત્ય નથી એ કબૂલ કરવા તેમાંના પૈકી કોઈ તૈયાર નહોતું. ફક્ત પોતે એકલો જ સંપૂર્ણ સાચો છે અને બાકીના બંને ખોટા છે એવો દરેકનો પાઠો મત હતો.

અને થોડાવારમાં તો એક વિલક્ષણ વાત બની. અર્ધલક્ષણમાં તો તે ત્રણે દેહકાઓએ એકત્ર થઈને તે ચોથા દેહકાને લાકડાના કટકો ઉપરથી જોરથી વહેતા તે નદીના બેડા પ્રવાહમાં ધકેલી દીધો.

★

જગતના અસંખ્ય કલરોનું મૂળ શેમાં છે એ બાંધેલો શોધવા લાગ્યોએ નો તે અજ્ઞાનમાં અને તેથીયે વધુ તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન સમજીને અણક બેસનારા મનુષ્યોના અધઃકારમાં છે એવું જોવા મળશે. સત્ય જોટલી ગૂંચવણાકારી વાત આખી દુનિયામાં બીજી એકેય નથી. સત્યને હંમેશાં અનેક પરસ્પર વિરોધી પાસાં હોય છે. જીવનના મર્યાદિત અનુભવોથી તે તમામ પાસાં એકદમ એક વ્યક્તિને દેખાતાં નથી. તેમાંયે જગતમાં સત્યના નામ નીચે અર્ધસત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખૂબ આવે છે.

એમ જોવા જતાં તો સત્ય એટલે શું અને તે કેવી રીતે વહેતો ફરવું એ પ્રશ્ન ખરેખર ખૂબ ધૂંધળો છે. તે કટલો મુરકેલ છે તે નીચેના દર્શાવે ઉપરથી જણાયો:

એક દિવસ એક મુદ્દસ્થ પોતાના મિત્રની સાથે નદીકાંઠે ફરવા ગયા હતા. ફરતાં ફરતાં નદી તરફ જોઈને તે બોલ્યા, "પાણીમાં માછલાં કેવી ખૂબ મઝાથી રમે છે તે જુઓ."

તેના મિત્રે તેને પૂછ્યું, "તે કેવી રીતે ખડું! તું તો કંઈ માછલું નથી અને તે પાણીમાં ફૂગતી

મારતા માછલાને મઝા જ પડે છે એવું તું શા ઉપ-
રથી કહે છે ?”

પેલા ગૃહસ્થે તેનો ઉત્તર આપ્યો, “પણ તું
એટલે કંઈ હું નથી. પાણીમાં સ્વચ્છદેથી ફૂગાડી
મારવામાં એ માછલાને જે મઝા આવે છે તેવું માન
મને હોતું શક્ય નથી એવું તું શા ઉપરથી કહે છે ?”

સત્ય એ ધન્વન્તર્યુ પ્રમાણે અનેકરંગી હોય છે
એ સાચું છે. પણ તે ધન્વન્તર્યુની જેમ માત્ર રમ્ય
નથી. તે ઉપર પણ હોય છે—કશું હોય છે. અને
એટલે જ સર્વસામાન્ય મનુષ્યોને તેવું સંપૂર્ણ દર્શન
દુઃમઠ હોય છે.

“સત્ય એ ઝેર જેવું છે—તે થોડાક પ્રમાણમાં
લીધું તો જ તેનો ઔષધ જેવો ઉપયોગ થાય નહિ
તો તે પ્રાણહતક નિવડે.” એવું એક લેખકે જે
વિનોદમાં કહ્યું છે તેનો અર્થ કરીએ તો તે આ જ
છે. જીને એક લેખક કહે છે, “ચલણ માટે આપણે
જેમ શુદ્ધ સ્વર્ણ વાપરતા નથી તેમ સંપૂર્ણ સત્ય
પણ સમાજના વ્યવહારના ઉપયોગમાં આવતું નથી.
તેમાં ભેજસેળ કરીએ તો જ તેનો પ્રસાર સુલભ
જાતે છે.”

સત્યની શાબ્દિક પૂજા કરનારા પણ અર્ધ સત્ય
ઉપર જીવનારા આજના દાંભિક જગતનું દર્શન ચાર
દેહડાંની રૂપકથામાં વાંચકને ચોક્કસ મળી રહેશે.

વિવેચક અને સર્જક.

વિવેચક સર્જક હોઈ શકે એમ નહિ પણ સર્જક વિવેચક
હોઈ શકે. સ્વભાવે જે સર્જક છે તે વિવેચક બને તોય સર્જક
મટી શકતો નથી. તે વિવેચનમાં પણ સર્જન કરવાનો. વિવેચન
એ એવો પ્રકાર નથી કે જેમાં સર્જન ન આવે. ખરું જોતાં તો
સર્જકતા આણવી એ સર્જકનો ગુણ છે. કવિર ટાલોરે શાકુ-
તલનું વિવેચન કર્યું છે, પણ તે સ્વભાવે સર્જક છે એટલે એ
વિવેચનમાં પણ સર્જન આવ્યું છે. શાકુતલનું ચાર લીટીનું ગદ્યનું
વિવેચન જુઓ, એ સર્જકતા નહિ તો ખીજું શું ? જરૂર, વિવે-
ચકને ચોક્કસ બંધનો છે, પણ બંધનમાં તો શક્તિ જોર ખીલે
છે. જેમ સોનેટ રચનાર કવિને ચોદ લીટીનું અને એવું ખીજું
બંધન હોય છે છતાં તેને બંધન લાગતું નથી તેમ વિવેચકને
બંધન હોય છે છતાં સર્જકને તે બંધનરૂપ નથી.

—કાકા કાલેલકર.

હિરોશિમા

[લે. નોન હર્સી; અનુ. નિરુ દેસાઈ; અતિ પ્રકાશન; વિકેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ; મૂલ્ય પોણાબે રૂપિયા.]

અતિ પ્રકાશનની અનુવાદમાળાનો આ પ્રથમ મળ્યો છે. 'ન્યૂયોર્ક'—પ્રેમિન પ્રતિનિધિ તરીકે નોન હર્સીએ એક માસ જાપાનમાં રહી હિરોશિમા પર ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની છઠી તારીખે અણુબોમ્બે જે વિનાશ વરસાવે છે તેની એ જનાવના સાચા સક્ષીઓ પાસેથી એકઠી કરેલી હકીકતને આધારે તે જ પાત્રોને વાર્તાના પાત્રો બનાવી બની રહે ત્યાં સુધી તેમના જ શબ્દોમાં લખેલી વાર્તા જેની લાખો પ્રતો દુનિયામાં વેચાઈ છે તેનો આ અનુવાદ છે.

'વાર્તા હિરોશિમામાં બોમ્બ પડ્યો ત્યારે હાજર એવાં છ જાણના અનુભવોની આસપાસ ગૂંથાય છે.' એ છ એમનું આયત્તુ' આવી રહ્યું નહિ હોય એટલે, અને આપણને તેમનાં વીતકનું આ જાપાન મળવાનું હોય એટલે, થોડી ધૂળ સાથે બગીચા મળેલાં. બોમ્બનો સૂર્યના જેવો ઝળકારો, પછી તેણે સરજેલો ભયાનક વિનાશ, આગ, વાવાઝેદું, વરસાદ, માનવીઓનાં શરીર પર એણે કરેલી પ્રાણહાતક તેમ જ રોગકારક અસર—આ સર્વનું સાક્ષાત્કારક ચિત્ર આ કથામાં મળે છે. સાથે જાપાનીઓની દેશભક્તિ ને સહેનશાહ-ભક્તિનું તેમ જ ખિસટું પછી લંડનવાસીઓએ બતાવેલી સમાજભાવના જેવી સમજાવવાનું પણ એમાં દર્શન થાય છે. આખો હેવાલ મિસ સસાકીએ પાંદરીને પૂટેલા 'તમારો દેવ એ આટલો ભલો અને દયાળુ છે તો પ્રભુને આટલો બધો કનડે છે શું કરવા ?' એ પ્રશ્નનો તથા ક્રાંતર સીમસે પોપને લખેલા 'સાચી વાત તો એ છે કે આજના સ્વરૂપમાં ઠોક હેતુ સધાતો હોય તો પણ 'સમગ્ર યુદ્ધ' નાથી છે કે કેમ તે ભેટુ ભેટાએ, અને તેણે શુભ થવાનું હોય તો પણ તેનાથી અનેકમણાં અનિષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્નવાનું' આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક પાપ આગ્રાથી પેદા નથી થતું !' એ શબ્દોનો આપણાં અંતરમાં

પણ સમગ્ર પડ્યો પડાવે છે. અનુવાદ કંઈક ઉતારે થયો લાગે છે.

મિસ્તર આદમ

(લે. ગેટ ફેન્ક; અનુ. જયંતી દલાલ; અતિ પ્રકાશન; ભારતી સાહિત્ય સંઘ; એક રૂપિયા.)

ગેટ ફેન્કની મૂળ કૃતિની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનો શુજરાતી વાચકોને જ્ઞાનમાં રાખીને તૈયાર કરેલો આ અનુવાદ છે. અણુબોમ્બથી સરળતા વિનાશની સાચી વાસ્તવ કથા ઉપરની કૃતિએ આપી, તો આ વાર્તા અણુબોમ્બની વિનાશક અસરની એક કલ્પનાકથા રજૂ કરે છે. અણુબોમ્બથી પુરુષની પ્રજનનશક્તિ પર નબીર અસર થાય તો જાનવજાતનું યું થાય એની કલ્પના કરીને કર્તાએ આ મનોરંજક વાર્તા લખી કાઢી છે. અણુબોમ્બથી સાહિત્ય સરજવાનો આવો પ્રયાસ પશ્ચિમના લેખકોની સૃષ્ટિ ને ફળદ્રુપ બતાવે છે.

પશુરાત્ન્ય

(અનુ. જયંતી દલાલ; અતિ પ્રકાશન; વિકેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ અમદાવાદ; મૂલ્ય, પોણાબે રૂપિયા.)

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને આનાતોલ કાન્સની મધ્યહર કલાકૃતિઓ સાથે જેને સરખામણીનું માન મળ્યું છે એ જ્યોર્જ ઓરવેલ કૃત 'એનિમલ ફાર્મ' નો આ શુજરાતી અનુવાદ છે. જોન્સની મેનોર વાડીનાં પ્રાણીઓ લૂંક મેજરની પ્રેરણાથી માનવસની વર્ષોથી આઘાતી દાદાગીરીની સામે યર્ષ કૃતિ કરી પશુરાત્ન્ય સ્થાપે છે. કોઈ શાસક નહિ અને કોઈ શાસિત કે શોષિત નહિ એવી રચના એમને કરવી હતી, પણ પછી એમાં એક પક્ષે કેવી રીતે યુક્તિ-અર્થથી સત્તા જમાવી, કાન્તિના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનો ખર્ચ કરવા મંડિયા છતાં પોતે કાન્તિ આણુ જ રાખે છે એવો દંભ કર્યાં કરી, જે માનવીને તેમણે શત્રુ માન્યો હતો તેની સાથે જ વેપારને નાતે સંબંધ બાંધી, છેવટે તો પશુરાત્ન્ય નામ છોડી દઈ જુડું

મેનેરવાડી નામ પર આવી જવાનું કહ્યું એની રસપ્રદ વાત એમાં પછી કહેવાય છે. વાત એકલી રસપ્રદ નથી, બોધપ્રદ પણ છે. કર્તાની નજર સમક્ષ કાન્તિ પછીનું રશ્મિ તો છે જ, પણ સરચુખતવારી તંત્ર નામાં નામાં કૂચાકૂચા છે એ દેશો પણ છે. જે સિદ્ધાન્તોને આગળ કરી કાન્તિ કરી તેને ધીરે ધીરે દ્વિગો દેતા રહી પોતાની સત્તા મજબૂત કરવાની એક પક્ષની રમત ક્યાં લઈ જશે તે કર્તાએ ખતાવવા ઈચ્છ્યું છે. રસપ્રદ પ્રાણીવાદી જેવી લાગતી આ કથા આમ એક મનની બોધક કટાક્ષગર્ભ રૂપકૃતિ બની છે.

આવી સસાર સફળ કટાક્ષ વાર્તાની અનુવાદ માટે પસંદગી કરવામાં શ્રી. જયંતી દલાલે સાચી દષ્ટિ ખતાવી છે. ભાષાંતર માટે નખળાપોચી પર-પ્રાંતીય નવલકથાઓ ને વાર્તાઓમાંથી જોએ ન આવતા આપણા અનુવાદકા અને પ્રકાશકો 'ચિત્ર પ્રકાશન'ની આ અનુવાદમાળા પાસેથી ધડો ભે એ ખડક ઇચ્છવા જેવું છે.

અનુવાદ સારો થયો છે. પૃ. ૪૦ પર 'સોપાન' શબ્દની જગતિમાં જૂલ થઈ છે. 'સોપાનપતિ' એવો અર્થ અનુવાદકના મનમાં એ વખતે હશે તેવું એ પરિણામ લાગે છે.

ખગોળપ્રવેશ

(લે. છાંદુભાઈ મુધાર; પ્ર. ચરેતર એન્સુકેશન સોસાયટી, આણંદ; મૂલ્ય સવાળે રૂપિયા)

જુજરાતના ઉત્સાહી ખગોળપ્રેમીઓએ રથપેશ આણંદના તારક મંડળ તરફથી ચરેતર એન્સુકેશન સોસાયટીએ પ્રકટ કરેલી તારક અંધાવલિનું આ ખીલું પુસ્તક છે.

પુસ્તકના બે ખંડ છે : પહેલો સૂર્ય અને સૂર્ય-મંડળના પ્રકો તથા ધૂમકેતુઓ વિશે અને બીજો આકાશગંગા અને નિહારિકાઓ વિશે જ્ઞાતીય ચોક્કસાધવાળી માહિતી આપે છે. એ માહિતિ જાતે જ રસિક છે, તેમાં એને યોર રસિક ને સરલ ખતાવનારો જશ લેખકની કલમને જાય છે. જેમ ૧૭ પરિશિષ્ટો ને સાથે જોડેલી નક્ષત્રપટ તેમ સંખ્યાબંધ ચિત્રો પણ પુસ્તકને ઉપકારક બન્યાં છે.

પૂરી ભારતીય દંજનું, આ પ્રકારના કોઈ પણ દેશી પુસ્તક કરતાં વધું માહિતી આપવાનો યત્ન કરતું, પાઠ્યપુસ્તક તરીકે લખાયેલું તદ્દિ છતાં તેવું કામ આપે એવું, પૂરી જ્ઞાતીય અને તેમ છતાં લોકજોગ્ય શૈલીમાં આભાનવેશપૂર્વક લખાયેલું આ પુસ્તક આવા પુસ્તકના અભાવની ગુજરાતની શરમ ટાળે છે. શ્રી. મુધારનો શ્રમ, ખગોળના વિષયની એમની જાણકારી, એ વિષયની એમની ઉપાસના, અન્યતે એ શીખવવાનો એમનો ઉત્સાહ તથા એમને સાડું કામ આપતી એમની કલમ નોંધને પાત્ર છે.

લુપ્ત પાશ્ચર્ય

(લે. ડૉ. નરસિંહ શાહ; પ્રકા. ગુજર્ અંચરન કાર્યાલય, અમદાવાદ; રૂ. રૂપિયા.)

મો

કમ ક્યુરી પછી એવા જ અત્યંતનિષ્ઠ વિજ્ઞાનોપાસક અને માનવજાતના મહાન ઉપકર્તા લુપ્ત પાશ્ચર્યની ગ્રેરક જીવનકથા આપણા ઉત્સાહી વિજ્ઞાન લેખક ડૉ. નરસિંહ શાહ તરફથી મળે છે એ આનંદનો વિષય છે. પાશ્ચર્યના જમાઈએ લખેલા તેના વિસ્તૃત ચરિત્રનો અને તેને લગતી ખીજ સામગ્રીનો વધાશય ઉપયોગ કરી વાર્તાના જેવું રસપ્રદ વાચન આપે એવી શૈલીમાં ડૉ. શાહે આ પાશ્ચર્યચરિત્ર લખ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ નોરમલનો વિદ્યાર્થી બન્યો ત્યારથી શરૂ થયેલું તે એના અવસાન સુધી ચાલેલું પાશ્ચર્યનું વિદ્યા-અર્થપણ-શૂખતરસ ને અંગત મુખ્ય સમયકો તો ઠીક પણ પોતાના લગ્નને સમય પણ તેને વિસરાવી દેતી તેની વિજ્ઞાનરતિ અને સંશોધનપરાયણતા તથા તેનો અવિચ્છાત ઉદ્યોગ, આ સર્વનું આ પાશ્ચર્ય જીવનકથામાં એક જીવનચિત્ર મળે છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નવું અર્પણ કહેવાય એવી પાશ્ચર્યની શોધોનો ઇતિહાસ તેમ જ પાશ્ચર્યના અંગત વ્યક્તિ જીવનનો પરિચય પણ એમાંથી મળી રહે છે. જોકે આખી જીવનકથા એ ખતાવી આપે છે જ કે પાશ્ચર્યને વિજ્ઞાનની અનન્ય ઉપાસના સિવાયનું અંચત જીવન બાકે હતું જ ગોઠું.

પુસ્તક જુવાનો માટે ગ્રેરક વાચન બને એવું છે.

એ લખાયું છે પણ સારી રીતે. કેટલીક રચનાઓ અંગ્રેજી સંસ્કાર વ્યક્ત કરે છે અને પૃષ્ઠ ૫૦ પર 'ઉચ્છલીય' ને 'અિન ઉચ્છલીય' જેવો અસુભગ પ્રયોગ નજરે પડે છે એટલું જરા ભાષા વિશે નોંધવું પડે તેમ છે.

સિ. સ્નેહાધીન ઝવેરચંદ

(સંપાદક, મહેન્દ્ર મેઘાણી; પ્રકા. નવસર્જન કાર્યાલય, મોટા આંકડિયા; મૂલ્ય, ત્રણ રૂપિયા.)

સ્વ. મેઘાણીએ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર લખેલા પત્રોમાંથી સચવાયેલા અને આવા ઉપયોગ માટે તેમના પુત્રને મળેલા અડીસો પત્રોમાંથી વીજેલા ૧૭૬નો આ સંગ્રહ છે. મોટા ભાગના પત્રો વ્યવહારને લગતા છે ને પ્રાસંગિકતા તથા અંગતતાથી આગળ જતા નથી, અને તેથી બધા જ પત્રો અમરતાના અધિકારી નથી, પણ સ્વર્ગસ્થ મેઘાણીના મીઠાપરકરતા વ્યક્તિત્વની પરિચાયક સાધનસામગ્રી તરીકે જ તેને વાપરી છૂટવાનો સંપાદકને ઇરાદો જણાય છે. ઉપમાવંત મુલાકામ રનેહાળ દેવું, સૌજન્ય, નમ્રતા, સોરઠી આત્મપ્રેમ, લેખક તરીકેની બવહાર-નિપુણતા, સાહિત્યકારનાં ઝોરવ ને અધિકારના રક્ષણનો આગ્રહ, કૌટુંબિક ઉપાધિઓએ સર્જેલું બીન-રમાં બારેલું કારુણ્ય આ સર્વનો આ પત્રોમાંથી મળતો પરિચય આપણને સ્વ. મેઘાણીની સાચી જાણખાણ કરાવે છે. આ સાથે સ્વ. મેઘાણીને જ સિદ્ધ હતું તે સરળ પ્રવાહી ગદ્યને તથા કથો દાંબો ન કરતી છતાં પદ્ય જેવી એમની પત્રલેખનકળાનો પણ પરિચય આ પત્રસામગ્રી આપણને કરાવે છે. પત્રોની પસંદગી કાક ધોરણે કરવાની જરૂર હતી એટલું કહેવું જોઈશે.

જ્ઞાનગોષ્ઠિ

(લે. 'ધૂમકેતુ'; પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુંબઈ-અમદાવાદ; એક રૂપિયા.)

સ્વ. રારજ ભોમવતા થયેલા આપણા દેશમાં સામાન્યજનતાને સંસ્કાર-શિક્ષણ આપવા 'લોકસં-

સ્કાર જ્ઞાનપ્રદીપાવલિ' ની સાહિત્યકાર તરીકે અજ્ય સ્ફૂર્તિવાળા અને સમયને પારખવાની આવડતવાળા 'ધૂમકેતુ'એ કરેલો યોજનાના શ્રીમંત્રેય આ પુસ્તિકાથી મંડાય છે. 'રાષ્ટ્રવ્યાપી અભિનવ સર્જન આદિલનમાં પોતાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન નોંધાવી જવો કે લેવો એ હેતુથી આ પ્રયત્ન થયે છે' એ 'ધૂમકેતુ'ના ચબ્દો એમનો આશય સમજાવે છે.

જનતાની પાસે સંસ્કારશિક્ષણ અર્થે 'પદોચ્ચત્ર' દર્શનતકચાચો સારામાં સારું કામ આપે 'ધૂમકેતુ' આ બધે છે એથી તેમણે આ ૮૦ પાનાની પુસ્તિકામાં ૩૬ નાની વાતો લખી છે. એમાંની કેટલીક પ્રચલિત વાતો છે, કેટલીક જૂના પ્રમુદામાંથી લીધી છે અને કેટલીક પોતે જોડેલી છે. ફરોને કશુંક કહેવાનું હોય છે. આ કારણે આ વાતોને 'ધૂમકેતુની સુમેધ-કથાઓ' એવું નામ ખુશીથી આપી શકાય. જૂની સુમેધકથાઓ જનતાના કંઈને હેરા સુધી પહોંચી ગઈ હતી, એવી સિદ્ધિ આને મળે વા ન મળે, 'ધૂમકેતુ' એક સુંદર શુભનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા છે એટલું જ બસ છે. ભાષા હેતુને વફાદાર ને સરળ છે. એમાં ક્યાંક ક્યાંક કાઠિયાવાદીપણું આવી જાય છે પણ એને કોણ કહેવાનો સમય હવે રહ્યો નથી. પુસ્તિકા પ્રચારને પાત્ર છે.

મેધમિન્દુ

(લે. 'ધૂમકેતુ'; પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુંબઈ-અમદાવાદ; ત્રણ રૂપિયા.)

એ. તિહાસિક કાલ્પનિક કથનિકાનો સંગ્રહ એ આ પુસ્તકનું પરિચાયક ઉપશીર્ષક છે. પણ એમાં સંગ્રહાયેલી ૪૩ યીજોમાં એ, 'કવિને' તથા 'કર્મિ' અને શુદ્ધિ, એવી અંતિહાસિક કાલ્પનિક કથાઓ નથી. એ એમાં 'કવિને' વિશેષ ખ્યાન એવે એવું લખાયું છે. અને 'ધૂમકેતુ'ની સાહિત્યભાવના આપણને જાણખાવે છે. બાકીની ૪૧ કૃતિઓ 'ધૂમકેતુ'એ 'રજકરણ' અને 'જલમિન્દુ' માં આપી હતી તેવી અંતિહાસિક કાલ્પનિક કથાઓ છે. એ ઉપનિષદ

કાળથી માંડી સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ સુધીના સમય પટમાંથી 'ધૂમકેતુ' એ માનવીની કોષ્ટ ને કોષ્ટ લખતા, પરાક્રમ કે ઉદાત્તતાને માનવીના શ્રીમત્ વિભૂતિમત્ કે ભિન્નિત તત્ત્વને, ઉપાડી તેની કથનિકાઓ રચી છે. એને 'કથનિકા' એવું નામ કર્તા આપે છે. આપણે તેને 'પ્રસંગિકા' પણ કહી શકીએ. એકાદ પ્રસંગ જ આલેખવો ઉદ્દિષ્ટ હોય છે એટલે એનું સ્વરૂપ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ દૂર્ઘ્ન હોય છે. પ્રસંગ હોય નાનકડો, પણ કર્તા એને આલેખે છે છતાપૂર્વક. નાની વાતનેય મોટી ને રૂપાળી કરીને આવી લખાવટ મૂખી શકે છે. આનું રસાત્મક આલેખન 'ધૂમકેતુ'ને ખડુ ફાવી મળ્યું છે. કથનિકાઓના ઉપાડમાં 'ધૂમકેતુ' ખાસ ખૂબી દેખાડે છે, જોકે હવે તેની લેખનશૈલી કેટલીક વાર બંધાર્થ ગયેલી લાગે છે ખરી. બધી કથનિકાઓ તેમાંના પ્રસંગને કારણે, તેમાંથી સ્ફુટ કે અસ્ફુટપણે સ્ફુટતા કે કર્તાએ તારવેલા બોધ કે સ્ફુટને કારણે તેમ જ આવા રસાત્મક આલેખન—જેમાં વાર્તાકાર 'ધૂમકેતુ'ના અંતરમાં રહેલો કવિ પણ ક્યારેક ચૂંછ ઉઠે છે—ને લીધે વાંચકે આકર્ષક અને છે. 'અવધિ રે! અવધિ!' સાધુ ઉપસુરતનો જય હો! અને 'કીર્તિ'ની ખાખ' જેવી પ્રસંગકથાઓને આવી આ સંગ્રહની ઉત્તમ ને આકર્ષક કૃતિઓમાં ગણાવાય. ભાવનારસિક વાચકોને માટે પ્રેરણાદાયક વાચન પૂરું પાડે છે માટે આ પુસ્તક આવકારને પાત્ર છે.

૫. ૧૭૩ પર 'નિમજન' ને બદલે 'નિમજન'નો ખોટો પ્રયોગ થયો છે. શિશ્યોને માટે 'કંઠારણ્યધિરાજ'ને 'કંઠારણ્યધિપતિ' (૫. ૨૨૩-૨૨૪) પ્રયોગ જરા વિચિત્ર લાગે એવો છે. 'જીવન જીવવાની કલા' માં (૫. ૫૨) એ વાર સાચા નામ 'વિક્રમશીલા'ને બદલે 'વિક્રમપુરા' છપાવ્યું છે. આનું બધું બીજી આવૃત્તિ વેળા સુધારી લેવા જેવું છે.

માનવતાનું મીઠું જળાત

(સંપાદક 'સંતબાલ'; મૂલ્ય, એ રૂપિયા.)

જીણીતા જૈન મુનિ શ્રી. નાનચંદ્રજી મહારાજે સં. ૧૯૯૧-૯૨ના મોતાના મુનિપ્રના આત્મચરિત્રમાં

આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો એમના સમ્મિલન સંતબાલજીએ સંપાદિત કરેલો આ સંગ્રહ સાચા સુખનું સ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય. જીવનનું સ્વરૂપ, મનુષ્યત્વ, સંસ્કારોની અસર, અહિંસા આદિ વિષયો પરત્વે સામાન્ય જનને તે સમજી શકે એવી સરળ ને સીધી ભાષામાં તેમ જ ઉચિત દૃષ્ટાંતકથાઓની મદદથી સારો બોધ આપે છે. મહારાજશ્રીના ઉપદેશમાં આપ્રદાશિકતા નથી, નવી દૃષ્ટિનો ઉદાર અને સમજી સરોકાર છે. અન્ય ધર્મના અધ્યોક્ષા એમને પરિચય પણ સારો છે. આથી સૌ કોઈ ધર્મના ધર્માભિમુખ અને સંસ્કારપ્રેમી સંજનને આ પુસ્તક ગ્રાહ્ય અને પ્રિય મુદ્ધ પડે તેવું છે.

સ્વામી રામદાસજી

(લે. મગનલાલ રામચુરા; પ્રકાશ આનંદાશ્રમ, રામનગર, કન્હનગઢ; મૂલ્ય, ત્રણ રૂપિયા.)

Visionના તંત્રી અને 'ધર્મરત્ન શોધમાં'

જેમાં પુસ્તકોના લેખક, દક્ષિણ ભારતના વિદ્યમાન સંત સ્વામી રામદાસના સંપૂર્ણ ચરિત્રનો આ ગ્રંથ હશે એવું અનુમાન પ્રથમ જગાડનાર આ પુસ્તક વસ્તુતઃ સ્વામીજીના સમાચરમાં લેખક જેટજેટલીવાર આવ્યા છે તેનું એટલે સ્વામીજીના યુગરાત-કાઠિયાવાડના પાંચ પ્રવાસોનું, બપોર ૨જી કરે છે. સ્વામીજીની અનન્ય પ્રભુનિષ્ઠા અને પ્રાણીમાત્રને રામરૂપ જોનારી દૃષ્ટિનો પરિચય પુસ્તકમાંથી વાચકને મળશે. યુગરાતમાં સ્વામીજીને પ્રથમ સત્કારનાર ને એમના સમાગમમાં પ્રથમ આવનાર લેખકનો, એમની સંનિપ્રીતિ અને સ્વામીજીની ભક્તિનો, પણ એટલો જ પરિચય પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. સ્વામીજીનો ઉપદેશ અંદર હિતારથેલા તેમના સંખ્યાગ્રંથ પત્રોમાંથી મળી રહે છે અને પુસ્તકના અંત ભાગમાં પણ થોડો સ્વતંત્ર રીતે આપવામાં આવેલ છે. પણ તે હજુ વધુ અપાયેલો હોત તો સાડું હતું એમ લાગે છે.

દિનરાત

[લે. બનુભાઈ બાસ-સ્વપ્નસય; આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ-૨; મૂલ્ય, આર રૂપિયા.]

ક્રિનાભેષક 'સ્વપ્નરથ'ને વાર્તા-ભેષક તરીકે રજૂ કરતાં વીસ વર્ષનાં આ સંપ્રદાય અંદરની વાર્તા સૃષ્ટિમાંના સ્થળોને ઝાંઝોળું વેવિંચ તથા પ્રકૃતિ અને પાત્રોનાં વર્ણનોમાં અને ઉપમાઓમાં કતાની કલમનો ચમકાર ઠીક પ્રમાણમાં દેખાડે છે, છતાં એક છાપ તો વાંચનારના ચિત્ત પર એ પાડે જ છે કે કતાને એમાં પોતાની અમુક દૃષ્ટિ ને વિચારવલણો રજૂ કરવામાં ભેટલો રસ છે એટલો વાર્તાના ઉદ્ભવકાર કલાવિદાનમાં નથી. 'ઉરસમાં'ને ભાગ્યે વાર્તા કહી શકાય. સામ્યવાદના ભક્તે મુસલમાનોના ગોમાં મૂકેલો સંવાદ છે. એ 'તરવતાર' અને 'સંવાદ' પણ એવા વિચારપ્રધાન કે ચર્ચાત્મક સંવાદો છે. સારા પ્રકૃતિ વર્ણનથી બીજી રીતે શોભતી 'દિનરાત' એ વાર્તામાં વર્ણન નહિ જેવું છે. દુનિયાની બહેતરીમાં અરબજી પટેલની શ્રદ્ધાનું આલેખન કરવા તેમાં પણ કતાએ એક સંવાદ ગોઠવી દીધો છે. 'પ્રેમ અને ફરજ' પણ આ વર્ગમાં આવે. આ વાર્તાઓમાં વાર્તાનું દાહ પડું બંધાતું નથી. વળી જે વિચારસરણી અર્થે કે સંવાદ રૂપે એમાં રજૂ થઈ છે તેમાં કેટલેક ટેકાણે વૈચલ્ય પણ આપ્યું છે. છતાં કતા વારતા ખાતર વારતા લખતા નથી પણ અમુક ખ્યેષ દૃષ્ટિ સંગીપ રાખીને લખે. એ બિના જ આપણને એમને સદ્ભાવથી સાંભળવા પ્રેરે તેમ છે. એમનું ખ્યેષ કમું છે તે 'સાંભળતી જમીન' (એ પણ સંવાદ-ચર્ચાત્મક છે) માં એમણે પોતે જ કહી આપ્યું છે. માનવીના ઐકિક સુખના અધિકારમાં અને એ સુખને સંપાદવતા જગતના નવસર્જનમાં કતાની શ્રદ્ધા ગંભીર બધે એવી છે એને ઉલટતાથી અને કલાત્મક રીતે વાર્તાઓ બાંધતી હરી યશી નથી એ જુદી વાત છે.

શુદ્ધ પ્રેમનું તો એને કેમ કહેવાય, પણ કામનું, સ્ત્રીપુરુષોના જાતીય આકર્ષણ અને કેદલાજાણું 'મવવાળી' 'દોતો વિદાસ', 'ત્રીજી નવન' 'ખહારી

ખાણું' બપાન, 'જમની', 'કાયા' અને 'ખાટની ભીર' જેવી વાર્તાઓમાં થયેલું આગળ પડતું નિરૂપણ આ સમઠની તરત જ બાન પર આવે એવી બીજી વિશિષ્ટતા છે એના વાચનના પ્રથમ પ્રત્યાધારે એખલિયે ન હોય એવો વર્ચનાર પણ અજાણને ભોલી લોક-વાનો કે માનવી દેવ નહીં એ કળમ, પણ પશુઓ સાથે સમાન છે એવી તેની વાસનાઓને વૃત્તિઓનાં ને તેના માટીપગાપણનાં આ તે શાં મૌરવ? આ વાર્તાઓનાં પાત્રો ને તેમના સંજોગો એક સરખાં નહીં એ ભેતો તેમજ 'સાંભળતી જમીન' માંના કતાને ખુલાસો જણ્યુંતો એ ઉકળાટે એભો તો યરો, છતાં કતા આવા નિરૂપણમાં કંઈક વિરોધ રસ ખતાવે છે એવી છાપ તો બૂંસારી નહિ.

સંપ્રદાની સર્વસંમતિએ સારી ગણ્યા પાવ એવી વાર્તાઓ આ : કુનને લક્ષ્મી ને કુહાને કેવી રીતે લક્ષ્મીમાં ધક્કેલ્યા તેની કહાણી કહેતી, માનવતા પર આગળી મૂકતી, 'ફુલ'; બ્યાજસુસણના વૈભવનાં વારસે એક અખળાના શીશરસજીને ખાતર પોતાનું ભોલી આપ્પાનો સુંદર કિરસો વર્ણવતી 'બ્યાજનો વારસ'; મુઝ વિભતીય આકર્ષણની વાર્તા 'કાન્તા' અને જગલના કેન્કાકટર ને તેના સુકામોના મજૂરો પરના જુલમની વાત કરતી 'દાગ્ડ અને અહમદ'. 'અઘાત ભાનિ', 'જમના' અને 'કાયા' પણ કતાના સાગ વાર્તાપ્રયોગો છે.

હા, સમગ્ર છાપ એવી જ પડે છે કે સંપ્રદાની ધણી વાર્તાઓ 'સ્વપ્નરથ'ના વાર્તાલેખનની પ્રયોગ-દશાની છે, અને ધણી વાર્તાઓ ઉદારવર્ગમાં લખી નાખેલી લાગે છે. સંપ્રદામાં કામોપાદો બને પ્રકારનો માલ ભેજો ક્યોઈ તેને બદલે પસંદનો કદક બનાવી દોત તો ઠીક થાત એમ પણ લાગે છે. ભાષાની અશુદ્ધિઓ તો મારી મારી કતા દૂરી પડે એ પૂરતું ન લાગે એટલો બધો છે.

આવતો અંક

ઉર્મિ-નવરચનાનો ઓગસ્ટ અંક આપણી સ્વાધીનતાના મહા ઉત્સવના અલિપેક રૂપે ખાસ અંક તરીકે તા. ૧૫મી ઓગસ્ટે પ્રગટ થશે.

—સંપાદક

આ પાંચ પુસ્તકો તમે વાંચ્યાં?

કલાકારની સંસ્કારચાત્રા

લેખક

રવિરાંકર રાવળ

લોકજીવનના ધબકતા પ્રાણનો સંપર્ક સાધીને તેમા મોટી રહેલી માનવતાના સંકાર તાર પકડવાનો આ પુસ્તકના લેખકનો પ્રયાસ છે. સો ઉપરાંત ચિત્રા સાથે.

કિંમત ૪-૧૨-૦૦ • ૨જી, ટપાલ ખર્ચના ૦-૮-૦

ઈલા કાળ્યો

ને રતન સિવાય બીજાં બધાં

લેખક

ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા

નવા ગીતો ઉમેરીને નવી આદતિ પ્રગટ થઈ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવેા સચોટ નિદોષ ભગિની પ્રેમ કોઈએ નાંચા નથી.

કિંમત ૨-૮-૦૦ • ૨જી, ટપાલ ખર્ચ ૦-૬-૦૦

અર્વાચીન

કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો

લેખક - રામનારાયણ વિ. પાઠક

અભ્યારીઓને ને નિશ્ચારીઓને નવો પ્રવાહ ખતાવના વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહ

કિંમત ૩-૦-૦૦ • ૨જી, ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦૦

પથિક

લેખક - પ્રસાંત

લોક કંઠે ચડેલા પિરતોલીસ ગેપ ગીતોનો સંગ્રહ

કિંમત માત્ર સવા રૂપિયો

૨જી, ટપાલ ખર્ચ છ આના

ગુજરાતી ભાષા-લેખન

લેખક - કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

લેખન-શુદ્ધિ એ કોઈપણ ભાષાના લેખનનું પ્રથમ અંગ છે. આ પુસ્તક દરેકને કિંમતી માર્ગદર્શક જેવું બની રહેશે. કિંમત પાંચ રૂપિયા • ૨જી, પોસ્ટેજ ખર્ચ દસ આના.

ગા પિત સ્થા ન • ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

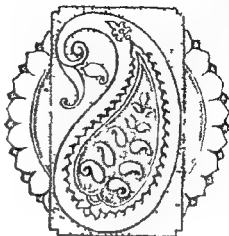
નાંદીજ પુલ નીચે • અમદાવાદ ● શ્રીમરાજ ગિરિડગ • કાલબાદેવી રોડ • મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી લારાચંદ માણેકચંદ રવાણી; ૧૬ શ્રીમાળી રોડસાચી • અમદાવાદ.

અદક : દલિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ • ભારતી મુદ્રણાલય : હરજીવાળી પોળ • ચાર રસ્તા; ખાડિયા • અમદાવાદ.

વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કું ફરનાન્દીજ પુલ પાસે • અમદાવાદ.

ગુજરાતના પ્રથમ કેટિના સાત ચિત્રકારોનો ચિત્રમંત્ર

ગંગા ન મા ન ભાનુ આ ન અદ્યતન દર્શન
તમન પીજ જન્ય જ જેવા મળે

એભાવાદ શાહ સમિત્યાલ પગિષ, છગનલાલ ભદવ, મજલાવત્રિવર્તી
ભિજુમાઈ આચાર્ય, ચદ્રસકુ ગવળ, ગાંધી શાહ

ગાંધી કલાકારોના ઉત્તમ ચિત્રોને આવી એકી માથ મગ્ર નાગા આ
છે શ્રુભ અનમં ભેટ આપના લાયક આ ચિત્રમંત્ર ના છે

દિગ્દર્શક મહાશયી રૂપિયા ૧૦૦ ૨૦ પેકેટોરતલ આલ આલક

પ્રાપ્તિસ્થાન ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરનાનીજ પુન નીચ અમદાવાદ શીમરા નિર્માણ કાલમાહેવી ના ૨ ન

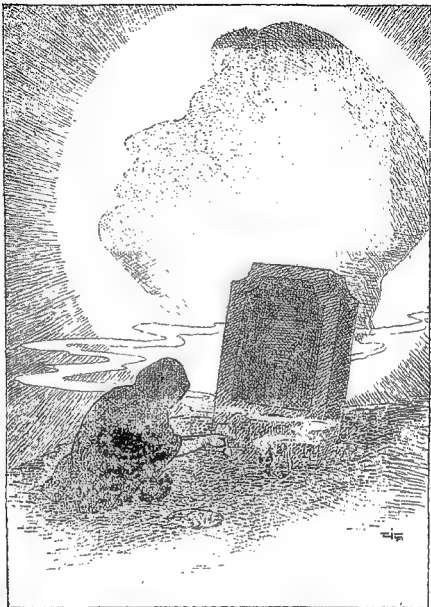

એલેક્સાન્ડર કલામકક પ્રાપ્તિ

પ્રાપ્તિસ્થાન લિમિટેડ ના ૨ ન

સેલેક્શન

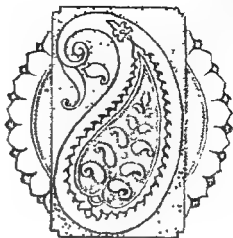
શ્રેયાલ મો. દવે

સ્વાતંત્ર્યપ્રજ્ઞા કના યએદ્રા એ નામી અનામી શહીદીને, સ્વાતંત્ર્યના
પ્રથમ મંગળ વર્ષની સમાપ્તિ કાળે અમારી એને હળશે. વંદના હો!
ચિત્રકાર : ચંદ્ર ત્રિવેદી

નવરથના

ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના સાત ચિત્રકારોનો ચિત્રસંગ્રહ

રંગ, રેખા ન ભાવનું આવું અદ્ભુત દર્શન
તમન ખીંચે જવલ્યે જ એવા મળશે.

સોમાલાલ શાહ, રસિકલાલ પરિખ, હમનલાલ ભટ્ટ, મજલાલમિલે
ભિજુભાઈ આચાર્ય, ચંદ્રસેંકર રાવળ, શાંતિ શાહ
સાત કલાકારોના ઉત્તમ ચિત્રોન આહી ઓડી સાથે સંગ્રહવામા આ
છે. શુભ અવસરે ભેટ આપવા લાયક આ ચિત્રસંગ્રહ ધર્યા છે.

કિંમત માત્ર અઢી રૂપિયા • ૦૭૫૨૭ પોસ્ટેજના સાત આના

પ્રાપ્તિસ્થાન • ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિ.
ફરના-લીઝ પુલ નીચે-અમદાવાદ ગ્રીમરાજ બિલ્ડિંગ કાલ્યાણદેવી મેટ શાળા

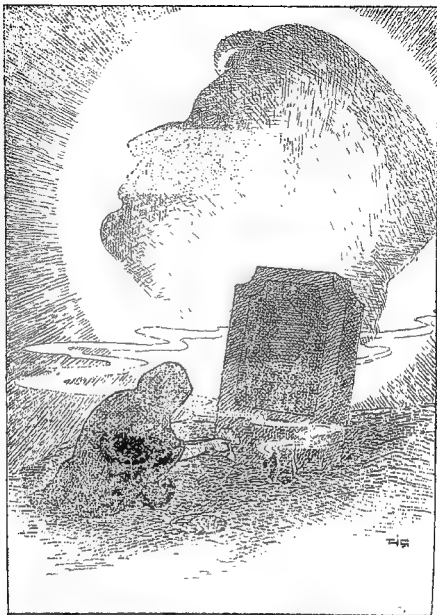

‘મેઘવનુ’ કલા મંડળ પ્રકાશિત

૫૬ ભાગનાર • ત્રીપદ પ્રિન્ટરી • અમદાવાદ

૧૧૭૧

સ્વાલ મો. દવે

સ્વાતંત્ર્યપત્રમાં કના ચએલા એ નામી અનામી સહીદોને, સ્વાતંત્ર્યના
પ્રથમ મંગળ વર્ષની સમાપ્તિ કાળે અમારી એને હૃદયે પંદના હો!
ચિત્રકાર : ચંદ્ર ત્રિવેદી

કાવ્ય

નવરથ

‘શ્રીમિ’-વર્ષ ૨૮ • ‘નવરથના’-વર્ષ -

भूमी शिलाहल
१५१११ १२ दिनेही

જાજ ભલે આશા આપે
એમનો સાથ

જંદુ
અમીરો નય દાવોનો એટલોજ
છે કે,
જાવા માટે મળ્તિ જેવો બીજો
કોઈ સાબુ નથી

રેનેડ

ગાદ નિંદા
નો દાવા છે

ડાન્ત

ઉચ્ચતામાં અમે

સ્વસ્તિકે આજીવ મીલત લીમિટેડ,
કુલ્લ

મોટી વાપણ ભોલામણ રે છે

પ્રવીણ ગ્રાઉપ મીડીયમ

બાળકને તેકરત રાખે છે

દરેક ક્ષણલાલ પાંદોળી મળશે

પ્રવીણ લેબોરેટરી અપલોખિત મુંબઈ

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

આરલીની દિગ્ગત

ઓ સ ૧ ૦-૮-૦ ૪ ઓ સ ૩ ૨-૮-૦
 ,, ૩ ૦ ૧-૦ ૮ ,, ૩ ૪-૮-૦
 ,, ૩ ૧-૮-૦ ૧૬ ,, ૩ ૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

આરલીની દિગ્ગત

એન-૮ -કચ્છલાલ વાલીલાલની કું.
 મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

આરલીની દિગ્ગત

કાલેરા, સરકાળી વરની બદનનો કુખાવો પાળી-
 વિહર, સધિવા, અશકિત સોભ, અછલું અપચો,
 ખાસી, ચાસ, કમ, કાલ, કાદમા કલતર, પેટપેટનો
 કુખાવો, અમુ અમુ, ઝેરી કાંખ, મોઢાનો દુર્ગંધ કરેક
 બદના વાથ, ઘા પડવો, લોહી નીપ્યવું, તથા અનેક
 બદના કરોમા તેમજ વેદને, રીમર થા મોટરની
 મુચ્ચારી મા તાલસિન્દ પયેચી થઇ પડનારી અમ-
 લ્ય ઓમધિ કિમત મોટી આરલી રા ૧૧૧, વચલી
 આરલી રા II અનેનાની જાડશી ગાન્ધી ખ.લુડ.

દરેક ટેકાણે વેચાય છે

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

રોગી-૮ કચ્છલાલ વાલીલાલની કું.
 પ્રિન્સેસ રોડ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

નેપચૂન

જિંદગી આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકાજ કરવા લેણાવગ
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો એમજે છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન પીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પાંચકવા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારણ માસિક

ભીમિ અને નવરચના

‘ભીમિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ અંક પાંચમાન-છઠ્ઠો

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૮

ક્રમ

૧ હું વેદ નહીં કરું	રવિશંકર મધારાજ ૫
૨ એક વાંતિ અને	નવની દલાલ ૩
૩ પાનગોષ્ઠિ	જનકવિ ૧૩
૪ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૧૭
૫ શાંતિની શોધ ૨૮
૬ પાલસમણિ	ધૃશ્વર પેટલીકર ૩૩
૭ કેસરનું ફૂલ	દેવેન્દ્ર સત્યાર્થી ૪૧
૮ ‘રણછોડલાલ અને બીજા’ નાટકો એકચર્ચા પ્રો. હસિત બૂચ ૪૭	
૯ પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને નર્ક	વિ. સ. ખાંડેકર ૫૧
૧૦ બે ઉદારરણુ	શ્રીરામ શર્મા ૫૩
૧૧ જ્યોતિ ઝળ્યા કાવ્ય	પ્રવાલ ૫૬
૧૨ અંખરા	જા ૫૬
૧૩ લોકસાગરને તીરે તીરે	પરિવર્તક ૬૦
૧૪ પંદરમી ઓગસ્ટ	સૌભાગ્ય ૬૫
૧૫ ‘૪૨ની લોકકાન્તિનો એક અંખર શકીદ બનારસીદાસ ચતુર્વેદી ૭૧	
૧૬ દિલ્હીસમ્રાટ બહાદુરશાહ	વિજયશંકર મ. મદ ૭૩
૧૭ ગુરુદેવ આમારે આંગણે	અનુ. રમણિક મેધાણી ૮૧
૧૮ ખોરાકમાં ફૂમાનું મહત્વ	ભૂપતરાય મો. દવે ૮૪
૧૯ વિદ્યાવંશન બંસી ગાંધી, પ્રો. જ. દે. ઓઝા, ડૉ. ન. પ્ર. શાહ ૮૭	
૨૦ આર્તરેટણા કાવ્ય	શશિન ઓઝા ૮૯
૨૧ અંચસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૯૧-૯૬

નિવેદન

‘ભીમિ અને નવરચના’ માસિકનું મુદ્રણ તેમજ પ્રકાશન રચના બદલાતાં ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર એમ બન્ને માસના અંકો સાથે પ્રગટ કર્યા છે. હવે પછીનો અંક ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થશે. આહમકે તેની નોંધ લે.

વ્યવસ્થાપક

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી નમનાદાસ મા
અંદે સ્વાણી : મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.
મુદ્રક : નમનાદાસ માણિકઅંદે સ્વાણી : અનેકાન્ત
મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

આરીયટ ઓફિસ ફોર

સુદર, મંગળ, હાથ-
ધાસ લે-સ, વિચાર-
પાન, આ કૃષિયથી
આપવાહો તેવા દિલ
પસદ ટોકિ-અગોહર
દોઢાએ બલ્ક સહેલા
કથી જ એથી સકાય
છે. કૃષિયથી સારા
ફોટાઓ ન બેચાય તો

પૈસા પાછા આપવાની ગેરંટી છે નં ૧ ઓફિસ
પ્લેટ કૃષિય ૧૨૮ પરથી રાખકા ઇચ્છે ફોટા
પાડે છે સાચમા પ્લેટ હાડ મશાવા તથા ફોટા
પાડવાની સરળ રીત મફત કિચત રૂ ૧-૮-૦,
પોસ્ટેજ ૧-૮-૦ અથવા
નં. ૨ ઓફિસ ફિલ્મ કૃષિય ૧૨૦ની ફિલ્મ
પર રાખકા ઇચ્છે ફોટાઓ પાડે છે, ફોટા પાડ-
વાની સરળ રીત મ.ત. મુલ્ય રૂ ૧૫-૦-૦
પોસ્ટેજ રૂ ૧૧

આરીએન્ટલ કૃષિય હાઉસ

(D. F. 105) અલીગઢ

હીલ્સ થર્ડ ગમેલાં જીવનતત્ત્વોની

નવરચના

કરવા

શાંગધરનો

અષ્ટવર્ણચુક્ર

‘જીવન પ્રાશ અવલોક’

વાપરી સકિત અને રચાણ મેળવે.

સાચીકાત પદ્ધતિથી બનાવનાર

બમનગર

શાંગધર લેખારેટરી લિ.

બમનગર (સોરાષ્ટ્ર)

નાણાંની સહીસલામતી સાથે સંપૂર્ણ આયજતવેરા ચુકાત સારું વ્યાજ મેળવવા
ના હિંદ સરકારની બાંહેધરીવાળાં પોસ્ટ ઓફિસનાં
પાંચ વર્ષનાં, સાત વર્ષનાં તથા બાર વર્ષનાં

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદો.

(૧) પાંચ વર્ષનાં તથા સાત વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા પછી બે વર્ષની
અંદર મને ત્યારે વ્યાજ વગર તથા બે વર્ષ પૂરાં થયેથી વ્યાજસહ
વટાવી શકાય છે.

(૨) બાર વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા તારીખથી રૂ ૫ ના દરનાં એક વર્ષ
અને બીજા દરનાં દોઢ વર્ષ પૂરું થયેથી વ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.
વિશેષ માહિતી માટે રૂબરૂ મળે:- સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર.

અથવા

પોસ્ટ ઓફિસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવે.

(પ્રદાશન ખાતું, પંડારા તરફથી પ્રસિદ્ધ)

હું વેઠ નહીં કરું

રવિશંકર મહારાજ

એ

ક વખત રાત્રે દશ વાગે હું જહાર ગામથી યોગ્યાસણ પાછો આવ્યો. ત્યારે દર ગામથી એક પ્રબળપ્રતિભાઈ મળવા આવેલા હતા. તે બિચારા સવારના ભારી રાહ જોતા હતા. તેમને બીજી સવારે વહેલા ગાડીમાં પાછા જવું હતું. એટલે તેમને યોલાવીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

તેમણે જણાવ્યું કે...ગામના સુખી અમને વાસણ અનાવવાની માટી લેવા દેતા નથી, એટલે અમારા ગામમાં એક વાર પધારવાનું આમંત્રણ આપવા આવ્યો છું.

રાત્રે મોટું થયું હતું એટલે વધુ વિગત ન પૂછી. હું જાણતો જ હતો કે ગામેગામ આજે કાંદાગરો વેઠ નથી કરતા તેમને સુખીએ, તલાટીએ, ધગેરે પજવે છે અને હેરાન કરે છે. મેં તેમના ગામે જવાની હા પાડી. ત્યાર પછી થોડા દિવસે હું તેમના ગામે ગયો.

ત્યારે કુંભાર લોકો હિજરત કરવાનો વિચાર કરતા હતા. એમને માટી ન મળે તો ધંધો શું કરે ? અને ધંધો ન કરે તો ખાંચ શું ? મેં સુખી કેમ ના પાડે છે, તેની વિગત પૂછી. તેમણે જણાવ્યું:-

‘મહારાજ’ અમને સરકાર તરફથી માટી માટે સાત વીધાં જમીન મળી છે, પણ તે જમીનની માટી વાસણમાં કામ આવે તેવી નથી. છંદો વગેરેમાં આલે. એટલે અમે બીજે અમે તે ઠેકાણેથી માટી લાવતા હતા, અને લોકોને વાસણ પૂરાં કરતાં હતાં. તે વખતે અમે દર વર્ષે ચોરાનાં તથા ધર્મશાળાના છાત્રના માટે નળિયાં વેઠે પૂરાં પાડતાં હતાં. પણ અમને બંધારે અંબર પડી કે આ ચોરાના મહાનખર માટે દર વર્ષે સરકાર તરફથી અસુક રકમ મળે છે, અને તે અમને આપવામાં આવતી નથી. ફક્ત અમારી પાસે અંગૂઠો પ્રકાવી લે છે. વળી ધર્મશાળા માટે નળિયાં આપીએ છીએ

નિશાળ માટે તે ભાડે આપવામાં આવે છે. તેના ભાડામાં અમારો કંઈ અધિકાર નહીં. અને ધર્મશાળા પર અમારો કંઈ અધિકાર નહીં. આ રીતે અમે વેઠ કરતા હતા. તેનું અમને લાન થયું.

‘કેમકે આજે આખો દેશ ભગ્યો છે. એ વખતે અમને પણ લાગ્યું કે આ વેઠ કરીએ છીએ તેમાં ફક્ત નાણાં, વાસણ નથી જતાં પણ અમારી માણસાઈ બધી છે. એટલે એ વેઠ કરીને માણસાઈ ખોલી ? એ કેમ જાને ? આખા દેશે આજે પૂજ્ય ધાંધીજીના પ્રતાપે શુભામી કાઠીને આજ્ઞાદી મેળવી છે. એમને પ્રતાપે અનેકને સામાજિક શુભાગીનું લાન થયું છે. તેવી રીતે અમારી નાતમાં પણ ભગૃતિ આવી છે. તેથી અમને પણ આ કાર્યમાં વેઠ છે એનું લાન થયું. અને તે સાથે જ ભારે દુઃખ થયું અને લાગ્યું કે વેઠ કરનાર અને કરાવનાર બન્ને માણસાઈ પૂએ છે.

‘અમે વેઠ કરીએ છીએ ત્યારે અમારા દિલમાં કામ કરાવનાર પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય છે, ક્રોધ હોય છે. અને કામ કરવાની અંતરની ઈચ્છા નથી હોતી, છતાં કરવું પડે છે. એટલે અમારા આત્માનું પતન થાય છે. વળી અમારી પાસે વેઠ લેનાર જીવમગારની ભાવનાથી અમારી પાસે કામ લે છે, અને એથી એના આત્માનું પણ પતન થાય છે. આમ વેઠ કરનાર અને લેનાર બન્નેનું પતન થાય.

ખરી રીતે આમનું કામ કરવાનું હોય, નિ માટે ધસાવાનું હોય તો કામ કરનારને અને લેનારને એમ બન્નેને આનંદ આવે છે. બન્ને વચ્ચે સચિત્ર સંબંધ બંધાય છે. અને બંનેની ઉન્નતિ થાય છે. જ્યારે એ જ કામ વેઠ બને છે ત્યારે બંનેનું પતન જાય છે.

‘આ વેઠ બંને ફરજ બે વચ્ચેનો ભેદ અમને દષ્ટ સમજાવે. અને અમારા દિલમાં નકકી થઈ ગયું કે હવે વેઠ ન જ કરવી.

‘પણ આનું જાન અમને જે લાગે થયું તે જ લાગે, વેઠ કરાવનારને એનું જાન કંઈ થાડું થાય ? એટલે અમને વેઠ કરાવનાર પ્રત્યે તિરસ્કાર ન થયો. પણ જે દુઃખ પડે તે ભોજવી લેવાનું કરાગ્યું, અને અમને એમ સમજાઈ ગયું કે જ્યાં જીવમ વેઠનાર છે ત્યાં જીવમગાર હોય છે. એટલે અમારા દિલમાં નિર્બંધ થયો અને જીવમ સહન કરવાનું છોડ્યું. તે જ લાગે જીવમ કરનારને પણ જીવમી રીતે છોડવી જ પડે છે, પણ તે પહેલાં જીવમ વેઠનારને, જીવમ કરનાર તરફથી પૂજ સહુનું પડે છે. પણ પરિણામ બન્ને માટે શુભ છે.

‘આમ અમે વેઠ છોડી એટલે સુખીએ અમારી છાશ બંધ કરી, ગધેડાં ચરતાં હતાં તેમને ડભામાં પૂરવા માંડ્યાં; માટી તો બંધ કરી જ. અને ખીજ અનેક આડકતરી સુફેલીઓ ઊભી કરી.

‘માટી બંધ થવાની સાથે અમારી આજીવિકાનું સાધન વાસણ ઘડવાનું પણ બંધ થયું. ગધેડાં અમારે વેચી દેવાં પડ્યાં આમ બન્યું. એટલે આમ છોડીને જવાની પણ નિશ્ચય કર્યો. અને અમારામાંના બે ત્રણ કુટુંબો જહાર ગયાં પણ ખરાં. આ વખતે આપની સહાય મળશે તો અમારી સુસ્ફેલી ટળી જશે. એમ લાગ્યું એટલે અમે આપને મળ્યા. હવે અમારે શું કરવું તે કૃપા કરીને અમને જણાવો.’

આ પછી થોડા દિવસે સમય મેળવીને હું એ ગામે ગયો. વિનયભરી સમજાવટથી

જે

[૧]

સ્વતંત્રતાના નામોચ્ચારમાં પણ કવિએ મીઠી સુધાભર્યાનું કદમ્બુ છે તે સ્વતંત્રતાને એક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું. ૧૯૪૭ ના ઓગસ્ટની ચૈદમી તારીખની રાતે અંગ્રેજોએ હિંદમાંથી સત્તાધારી તરીકે વિદાય લીધી. અને પદરખીના પ્રભાતમાં હિંદ હિંદીઓનું બન્યું. સૈકાની જૂલાખીની બેડીએ તોડીને હિંદ આઝાદ બન્યું. અને વધુમાં તે એ હતું કે હિંદમાં લોકશાસન સ્થાપ્યું. આ એક વર્ષનું અવ-

લોકન કરવાની

લાક્ષ્યને કાલ

રોકી શકે એમ

છે? આ એક

વર્ષમાં આપણે

એક બાબુથી

અકલ્પ્ય સિ-

દ્ધિને પુનઃ

ખડકતો બેચો

છે તો બીજી

બાબુએ બા-

લ-સ્ના નં ગ્ય

સાને કરાળ

કાચાં ફાટી

બીજા, બાલ-

સ્વા તંત્ર્ય તો

પ્રાસ કરી જવા

મથતા બચ

અને અનિ-

છીને પણ

‘રોક્યું’ રોકારો ?

માનવ સારરને આ લુધાળ હજી શાતા પામ્યા નથી. એ ધર તે તોફાનો રોધમાં બઢકે છે. આઝાદ હાથ ધરવાથી જ કેવળ એનો ઉકેલ નહિ આવે ત્વરિત ચોખ્ખા ને એનો અચલ લાજો માણસોને સાંતિ આપરો.

આ પ્રશ્નને ઉકેલ આવી ગયો. ન બને, પણ મન સંધાયુ. પણ મારા મનમાં તો વિચાર એ આવ્યા કરતો હતો કે આવી સામાજિક અસ-માનતાને, આવી ગુલામીને ક્યાં સુધી સાચવી રાખીશું? પેલા બિટની ઠાકે બાંધેલી વંદીના પંડના કારની જેમ આ પરિસ્થિતિ ક્યાંક આપણે! હોસ તો નહિ કરે! આપણે સવેળા ચેતીએ.

બેચા છે. એક છેડે પ્રજાનો સ્વાધીન રહેવાનો, સ્વમાની રહેવાનો અટલ નિરધાર નિરખે છે તો બીજે છેડે માનવ સ્વાભાવનું કારણ દૈન્ય, પદાચનની વૃત્તિ. અને આઝાદ પ્રજાને જરૂર જેમ ન આપે એવી ગિન જવાબદારી, સંક્રમિત સ્વાર્થ-વૃત્તિ અને દિલચોરી બેચાં છે. ક્યાંક ફલમારે નમ્ર બનતા આંખા જેમ હાથમાં આવેલી સત્તાના ભારથી વધુ વિનમ્ર બનતી વ્યક્તિ દષ્ટિગોચર થઈ છે તો મોટે ભાગે સત્તાનો મદ સેવકોને એટલો તો અચો

છે કે લોકશા-

સન અને

પ્રજા કલ્યાણ

તો માત્ર શો-

ભાના શબ્દો

બની ગયા છે

એક વર્ગ સુક્ત

રીતે ચાલુ રા-

ખેલી નફાખોરી

અને એને લીધે

આમ સમુદાય

ની વધતી જતી

કંઠા સિયત

અને કુસહ

બનતો એમને

જીવન સંઘર્ષ

પણ આ સા-

લમાં બેચાં

મળ્યાં છે. આમ

સ્વાતંત્ર્યનું પ-

હેતુ વર્ષ એક વિચિત્ર અનુભવ જેવું બની ગયું. છે. જે સિદ્ધિ સાંપડી છે તે મનને મુશ્કિલ કરે છે. ગૌરવભાવે બરી દે છે. પણ જે ન બનવા જોગ બન્યું છે અને બને છે તેથી હવે માત્ર શરમ ઉપજે છે એ કહેવું અઘરું છે. હવે તો એની લાગણી પણ રોકી રોકાઈ કે આતું જ બન્યા કરે તો ‘સ્વતંત્રતાને હોઈ શકે? આમ અં વર્ષનાં પીનકનો

એક વિચિત્ર સામયીનો મન્યા કરી ચૂકે છે.

શું શું બન્યું ?

૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની પંદરમી તારીખ આવી ત્યારે યશુ જનતાએ દેશમાં એક કારમા બાને તો સંધરી રાખ્યો જ હતો. સરકારને, ઇતિહાસને, જૂઝોળ અને સરકારે જે જમિને એક જ બેનાવી હતી તેને ધર્મને નામે બોલતા સત્તાના રાજકારણે ભાગલા પાડીને બાંગી નાંખી હતી. દેશમાં જ દેશી વિદેશી બન્યા હતા. આને ધણાએ પોતાના નિરાશા જનતાના રાજકારણ માટે આવકારદાયક વસ્તુ માની હતી. આમ સમુદાયમાં એક રાહનની સામયી હતી.

નિવાસી જે નહીં બન્યું હતું તેને ગાંધીજીએ પોતાની સામયિક દ્વારા અભિવ્યક્તિ આપી. એમની વેધક દષ્ટિએ પરિસ્થિતિને માપી બેઠી હતી. આઝાદી જે રીતે આવી હતી, જેટલે અંશે આવી હતી તેથી એમને જરાકે સંતોષ ન હતો. વાળખી રીતે જ એમને અંગ્રેજના જવાબા પત્રના પાઠ, ભાગના પઠના પાઠ, સત્તા હાથ કરવાના કારનામાં પાઠ્ય જે વસ્તુ સંગ્રહ સૂત્ર રૂપે વધી રહી હતી તેની પ્રતિતિ ધધ મધ હતી. આનંદમાં આવી ગએલાંને એમણે વાપો નહીં પણ પોતે તે હળાહળની ધૂટ પીવાની તૈયારી રાખી.

અને આઝાદીના ઉત્સવની ઉજવણીના અવેશમાં

ઐદની

ઓગસ્ટ ૧૯૪૭

ની મધ્ય રાત્રિ !

કોનાથી એ

બધ્ય અપમ

જૂલો શકારો?

સંકુનાં હૈમાં

આનંદે પુસ્ત

કિત બન્યા

હતાં. ભાગ

લાગે ભારે

બોલે મનપર

હતો જીતવ

આવિ વિવેના

અચંદ આશા

વાટે એને ખૂબ

દગવો બતા

વેહતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

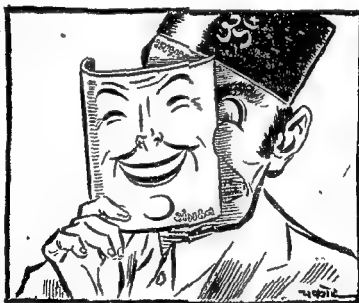
હતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

હતો. અને

નવું સ્વરૂપ

હિંદુ મહાસભા ફરી એકો જુનો સ્વરૂપ નવા સ્વરૂપમાં ધારણ કરે છે

હિંદુ મહાસભા એકાદ્ય અભિવ્યક્તિ વસ્તુ 'પંડિત માહિંદ'ને ટનકીજીના સૂત્રોચ્ચાર વસ્તુ 'આપણું રાજ' શરૂ થયું.

ગાંધીજીએ એને વધાવ્યું: 'મારે મધે સાગરમતી ફરે છે, મનપરથી નહીં કંઈને, સમસ્ત દેશના

મનિહાસમાં આવી નૃષંસતાનો નોટો મળવો મુશ્કેલ છે.

આર્જી એ સાથ સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર થયું છે કે

આ રમખાણો, માનવહત્યા, આગ, લૂંટ, અપહરણ,

અત્યાચાર, વગેરે સહુ કંઈ એ માત્ર અંદાન ન હતું.

પણ પુરા

વ ચાલા નહીં

હોય ત્યાં તો

ભાગનાપડેલા

પંજીબમાં

માનવ જાતે

એના સમમ

મનિહાસમાં

નહીં જોયો

હોય એવો

હત્યાકાંડ સર

થયો. આવેલી

આઝાદીના

પડેલાંના પત

ધાએ મન

વતાગૂમવાની

પણ બનવીનું

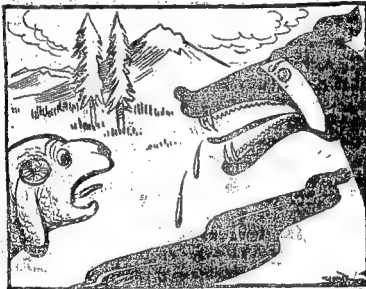
પસંદ કયું.

ધર્મોપતા ન હતી. એ તો હતી સત્તાના રાજકારણની એક સાથ. લોકશાસનને નિષ્ફળ કરવાની એક પ્રવૃત્તિ. જનતાની આવી, લાગણીનો લાભ લેવાનું એરે જોગાળમાંથી પણ કમદો મેળવવાનું એક કાવતરું. સરકારથી જેવાં જોછાં બોલાં રાજપુ-રુપે પણ લોકસભામાં બારે અઢીઘન્ટે સંબોધનાં કર્યું: 'તમારું હૈત જોઇ લીધું.'

નવી આઝાદીને માથે જડ મૂળમાંથી જીખડી પડેલાં લાખો લોકોને ફરીથી ખગભર કરવાનો બારે બેઠો આવી પડ્યો. આકાશ કાંઈ જેવું તેવું તો ન જ હતું. લાખોની સંખ્યામાં હિંજરતીઓ આવતા હતા. અહીંનું અચકારણુ તો મૂંઝવાળું જ હતું. સાથે સાથે આ આવનારને દુઃખી દશામાં જોઇને અહીં પણ પેલા બીજા હવા-કેડના પડલા ન પડે, છોટા ન બોડે એ માટે તહેદારી રાખવાની હતી. એક બાલુથી જનતાની લાગણી ઉસ્કરાયેલી હતી. બીજા બાલુથી કંદર કાચીવાદીઓ, પોતાની સત્તાનો અંત નહકે આવી રહ્યો છે એમ માની જોડેલા સાક્ષીવાદીઓ અને લોકશાસનને પળખેર પણ સોંપી ન શકે એવા સત્તાલોહુપો આવી પળની હિરણ્ય કરી અસંવધ પ્રજાના મતમાં ફગાવેલ એરે રેડી રહ્યા હતા.

ગાંધીજીએ અને અમુક અંશે નહેરુ સરકારે આ દુષ્કરમાં ન ફસાવવાને માટે પ્રયત્નને અતુરોપ કર્યો. એમાંથી ચીજ એ તો પ્રજાની ઉસ્કરાયેલી લાગણીને ચોખ વિધાયક દિશામાં વાળવાનો મહાપ્રયત્ન પાળે કર્યો. 'આને કું સાત એકલો અટૂંકો છું.' એવી નિખાલસતાથી એમણે ચલને જારી જ રાખ્યો. સરકારની નાવડી પણ ગાંધીજીને જ ગમે તેવી દિશામાં જઇ રહી હતી. ગાંધીજીએ પોતાના

વડુતુ જ્ઞાન : નવી આવૃત્તિ

પાકીરવાને કાકરીર સામે વડુતુ ફેપ ધારણ કર્યું પણ એ જેની વચ્ચે વહેતી સંચિતમાં વહેતું મૂળ સ્વરૂપ દેખાઈ આવ્યું. સમય વીત્યા બાદ જ દિલ્હીમાં ફાદો નીકળેલાં આ રમખાણોની અવકરતાનો એની પાછળ રહેલા આઝાદના મૂળમાં જ લા કરવાના કાવતરાંની સાચી બાજુ સ્પષ્ટ શકે. પણ આઝાદી આ પડકારને તો છતી ગઈ. દિલ્હીમાં ફરી શાંતિ સ્થપાઈ. પણ એ શાંતિનો પ્રાપ્તિ ક્યુ ક્યુ હતો. એ હવામાંથી પાંગરેલી ન હતી. એવું જ લાગતું હતું કે અને નહેરુ પરાજી આ કડવાં ઘંટડાં

અસંતોષને પોતાનીપાસે જ રાખીને ભગીરથ કાય આ-રંધુ. જા તને હોડમાં મૂકીને પણ એમણે કલ કરામાં તો આ વિધવ-કને તોડ્યું. એટલામાં જ આ ધૂંધ વાતી આંગ અચાનેક જ દિલ્હી માં ફાટી નીકળી.

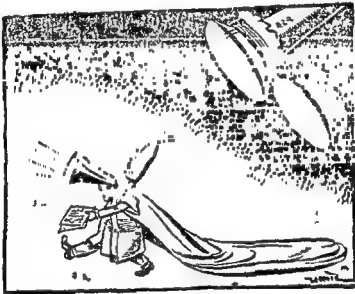

જિતારાથી રહ્યા હતા.

ચાર અડવાડિયાના દુકા માગામાં જ નવહિંદ સામે ભયંકર પ્રત્યે આવીને ખડા થયા હતા. એક એકમાં નોંધાવેલ આઝાદીને જોખમમાં મુકવાની શક્તિ હતી અને વધુમાં તો સર્વે સાથે મળીને લોકશાસનને હટાવવાની કોશિશમાં હતાં. આનાં અનિવાર્ય એવાં કેટલાંક પરિણામ આવવા જ લાગ્યાં. નવા લડાતા બંધારણ ઉપર આનો એવો ચઢવો તો નોકરશાહીની આંખે જોવાની સત્તાધીશોની

રજાના મનાયાર આવતા હતા. ડાંગર! રાજ સર હરિસિંગે કાકને કાઢ્યો અને શેર કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લાને જેલ મુકતા કર્યા ત્યારે જ પહેલા વહેલી પરિસ્થિતિની ભયંકરતાનો ખ્યાલ આવ્યો, અને કાશ્મીર ક્યા રોજ સાથે જોડાય છે એનો વિચાર જ આવતો હતો ત્યાં તો કાશ્મીર પર જ આક્રમણ શરૂ થયું. કાશ્મીર હિંદ સાથે ભળ્યું અને તાત્કાલિક લશ્કરી ક્રમક મોકલતી હિંદ શ્રીનગરને અને એ રીતે કાશ્મીરને પાકિસ્તાનનો જિત્તાએકો

આદન વધતી આહી. ખીજ ખાલુથી આવા સમયમાં પણ અસામાજિક કૃત્યો ચાલુ રાખનારા અને કાળાં જાનર તથા નફાખોરીમાં રાખનારાઓએ ધીરે ધીરે સરકાર પરની ચોતાની અસરને વધા રવાના થતા કર્યાં. આમલમાં પ્રથમ વાત એ નિયંત્રણોને દૂર કરાવવા નાખીને લેણાં રહેશે ? કયામતના દિન સુધી ?

છાપડે ઢાંક્યા !

દેશભાદના નિઝામે દુનિયાને ઉવરવા ને આડે પાછે ટોરવા નથી સમાચાર એ નિયંત્રણોને સંરચા રચાવી છે. શાદમુરની જેમ હજી ક્યાં મુઘી નિઝામ રેતીમાં ખાધું તો એ છે દર કરાવવા નાખીને લેણાં રહેશે ? કયામતના દિન સુધી ?

પાકિસ્તાની ગ્રેરજા હોજ જૂનામલનો સવાલ થયો અને મધ્યરથ સરકાર તથા જૂનામલની આરજી હકમતે મેળા મળીને કામ લીધું, અને પાકિસ્તાનના હાથ હેઠળ જડ્યા. નવાખને દૂતરાં મૂકીને કરાંચી ભાખી જવું પડ્યું.

પણ પાકિસ્તાને તો જુદી જ રમત આહી હતી. મળા ચપાઈને પણ કાશ્મીરમાં કચું જની

જ કાશ્મીર પરના હમલાનું કોભાંડ બિચું કરેલું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંરચામાં ન્યાય સાંપડશે એવી આશા રાખી બાહરસંયુક્ત વર્તાવ રાખનાર હિંદને અને જગતના આજ સમુદાયને ભારે નિરાશા થઈ. પાકિસ્તાની જૂદાણાને સત્તાની સમતુલા બળવવા ચયતા રાષ્ટ્રોએ ટેકો આપ્યો અને જાણે હિંદ જ આક્રમણમોર છે એવો દેખાવ થયો. તપાસ પંથ હિંદમાં આવ્યું અને છેવટે પણ પાકિસ્તાને ચોતાનાં લશ્કર

પ્રાન્ત બંનનાં અટકાવ્યું. હિંદે આવા પ્રશ્નને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સમિતિ સમક્ષ મુક્યો. પાકિસ્તાનની હદમાં થઈને આવના તાપશવાળાને અટકાવવાનું કામ જ જો પાકિસ્તાને કચું હોત તો આવી પરિસ્થિતિ જ કીમી ન થાય. પણ હકીકત તો એ છે કે પાકિસ્તાને જ કીમી ન થાય.

કાશ્મીરમાં લઢી રહ્યાં છે તેની કળ્યાત કર્યાં જાણવા મળે છે. અત્યારે તો એમ લાગે છે કે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની તપાસવું મમે તે પરિણામ આવે પણ હિંદી સંઘે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન તો તોપ અને ગોળીના, બળથી જ પાકિસ્તાન સાથે બતાવવા પડશે.

કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ધૂધવાતો જ હતો, હિંદની આદ્યસંયુક્ત પરદેશીનીને આજના દુષ્ટતાભર્યા જમાનામાં કશું સ્થાન ન હોઈ શકે એવો પાક આપી દુનિયા હિંદને બાણીવતી હતી, તે સમયે જ છેલ્લા બે હજાર વર્ષનાં સદુથી વધુ કરપીણ અને માનવદ્રોહી બનાવ બન્યો. ગ્રેમનો સંદેશો ફેલાવવા મથતા, વેરને અવેરથી વશ કરવાનું રસાયણ જનતાને શીખવતા મહાત્માજીની ના. ૨૦ મી જાન્યુઆરી એ હત્યા કરવામાં આવી. કોમીવાદી રાજકારણે લોકશાસન પર, હિંદની નવી આઝાદી પર ઘા કર્યો, એટલું જ નહીં પણ સમસ્ત દુનિયાના એક માત્ર પ્રકાશ કિરણને એમણે દેપ અને સત્તાના અધારમાં ગૂંચળાવી નાંખ્યું. હિંદના જીવનમાંથી તો બાણે પ્રકાશ આપ્યો ગયો. આજે તો ગાંધીજીની ગેરહાજરી વધુમાં વધુ સાલે છે, એમ જ લાગે છે કે મોહતાજનો સાચો હમદર્દી ગયો, લોકશાસનનો સાચો હામી ગયો. એના જતાં પ્રજામાં અસામાજિક કૃત્ય માટેની જે આંખ શરમ હતી તે પણ અંધ. હિંદે આઝાદી મેળવી પણ ગાંધીજીને ગુમાવીને ! આઝાદીની કેટલી ભારે ક્ષિપ્ત આપવી પડી ? અને તેમાં ય ભારે એ આઝાદી જ મોઢી પૂરવાર થતી જાય ત્યાં તો ગાંધીજીની ખોટ કેટલી વધુ સાલે તેની તો કલ્પના જ કરવાની રહી.

યંબળના રમખાણો, બચકર હત્યા, પારાવાર તુકસાન : ઇતિહાસમાં કામપણું નથી થઈ એવી હિજરત, અને નીતિમતાનાં અને માનવતાનાં સર્વ મૂલ્યોનું હત્યાપન; જૂનામઢમાં ખેલાએલી મેલી રમત, કાશ્મીરપરતું ખુલ્લે ખુલ્લું આક્રમણ : પાકિસ્તાને હિંદની વિકાસ દેડીપર ગમખાવેયો આટલો અવરોધ આજે હોય એમ હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન પણ એમણે ઉપસાવી આપ્યો છે. તરંગી સ્વતંત્રતાને નામે

હૈદરાબાદના નિકામ એક ગોળબસ બેવડી લઘુમતીને પડયો લપ્પને, પોતાના ધર્મની ન હોવાના કાણે ભારે બહુમતી પર આપખુદી ચાલુ રખાવવા માંગે છે. આમાં પ્રશ્ન હિંદની સર્વોપરિતાનો નથી. આસક્તજી નિકામની હકૂમતનો નથી. હિંદુ અને ચુરિધમનો નથી. ખરી રીતે તો પ્રશ્ન એ પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યનો છે. નિકામ, રક્ષી અને પાકિસ્તાન — હથિયાર વગેરેની જાળમાં પાકિસ્તાની હિંદો સંઘ વિરોધી કામગીરી હવે તો સાવ ખૂલ્લી પડી છે — આપખુદીને ચિરંજીવ બતાવવા મથી રહ્યા છે. હિંદો સંઘ અને મુલ્કો પ્રજા સાચી આઝાદી માટે મથી રહ્યા છે. કાશ્મીર જેમ અહીં પણ એમ જ લાગે છે, કે આખરી ફેસલો તો તોપ અને બંદૂક જ આપી શકશે.

[૨]

આ બનાવોની પડખે જ લોકશાસનના પ્રથમ વર્ષની, પ્રજાની અને રાજકર્તા પક્ષની સિદ્ધિઓ, પ્રામાણિક યત્નો અને નિષ્ફળતાને બેઠાં રહ્યાં.

સદુથી પ્રથમ રાજકર્તા પક્ષની કામગીરીને બેઠાં કરણ કે એના આઘાત પ્રત્યાઘાતમાંથી અન્ય થણી વસ્તુઓનો ઉદ્દગમ થતો બેઠાં શકાય છે.

રાજકર્તા પક્ષ સામે થયેલ વિકટ પ્રશ્નો આવીને બિભા રહ્યા. તેમાં (૧) હત્યાકાંડ અને નિરાશ્રિતોનાં રક્ષણ અંગેનાં જીવનની પુનઃ સ્થાપનાનો પ્રશ્ન (૨) પાકિસ્તાનમાંથી ગ્રેરણ મેળવી અહીં બિભા કરવામાં આવતા અંગેના અને રાજ પ્રત્યેની પ્રજાની વફાદારીનો પ્રશ્ન અને આના જ પ્રત્યાઘાત રૂપે કામગીરી રાજકારણ (૩) ગાંધીજીની હત્યા (૪) કોંગ્રેસનું સંસ્થા તરીકેનું પેટાતું સ્વરૂપ (૫) પરદેશ નીતિ (૬) અનિર્મલજીની નીતિ (૭) પ્રજાની બહેતરીનો પ્રશ્ન (૮) દેશીરાજ્યોનો પ્રશ્ન. આટલા ઉપચારવા યોગ્ય મુદ્દા છે, એમને જરા વિગતે બેચાની જરૂર છે.

[૧] નિરાશ્રિતોનાં પ્રશ્નો:

આ વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં પ્રથમ એ કળ્લ કરવું જ રહ્યું કે આ પ્રવિરાટ કદ ધારીને હિંદની પ્રજા સુખે જીવે છે તેટલા વિરાટ કદે તો કાણ

સામે આવ્યો નહીં' દોન. હા, છેલ્લા સમયાર મુળ્ય
મીનમાં કમ્યુનિસ્ટોએ જીતેલા મુલકમાંથી લગભગ ત્રણ
કરોડ જેટલાં નિરાશિતો સંગઠી મુલકમાં જ્યા
નીકળી ચૂક્યા છે એ સમાચાર તાજા જ મળે છે.
અને વધુમાં તે આ વિગત માત્ર એક માર્ગ છે.
કમ્યુનિસ્ટોએ જીતેલા મુલકમાંથી સરકારી મુલકમાં જ
આ લોક આવી રહ્યા છે. જૂના એક ચીની કવિએ
કહ્યું છે તેમ: "અમે આવ્યા એ દિશામાં પાછો
ફરતો કાંઈ મુશ્કેલ એ બાળ્યો નથી" x

પણ હિંદ અને ચીનની આ પ્રજામાં સરખા-
મણી તો માત્ર ઉપવક જ કરી શકાય. આપણે તો
હિંદ આ પ્રજામાં શું કયું તે સાથે જ લેવા દેવા છે.

એકલા પશ્ચિમ પંજાબમાંથી જ ત્રીસ લાખ
ગ્રામવાસી (Rural) હિન્દી અને અગીઆરલાખ
કરખાવાસી (urban) હિન્દી આવ્યા છે. આ
સંખ્યામાં સિંધ અને સરદહના હિંદુસીખની સંખ્યા
હિન્દવાની, આ સંખ્યાને સામે પક્ષે પૂર્વપંજાબ-
માંથી જનારા મુસ્લિમોની સંખ્યા સાદીચોત્રોસ
લાખ ગ્રામવાસી અને નવલાખ કરખાવાસી હતી.
ફલ હિંદ હોડી જનારની સંખ્યાનો અંદાજ તો
નીકળવાનો મુશ્કેલ છે કારણ કે હિંદી સરકારે અને
સાધારણ રીતે હિંદી પ્રજાએ પણ પરકોમતી લઘુ-
મતી હિંદમાં સ્વચ્છતા પૂર્વક નિશ્ચિત રીતે રહી શકે
એ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, માનવતાના સ્વૈ-
ચ્ચ શિખર સર કરવા મથતી આ અપ્રતિમ
રાજનીતિએ પ્રજા પાસેથી મહાન ભોગ પણ લીધો.
મહામત્ત આ નીતિના હામી હતા અને એજ કારણ-
સર એમની હયા યદ એમ કહીએ તો ખોટું તો
નહીં જ કહેવાય. આ કારણસર એકવાર હિંદને
નવજ મળેલા મુસ્લિમો પણ પાછા આવે છે, અને
આને લીધે જ કેટલા મુસ્લિમોએ હિંદ છોડ્યું એ
કહેવું પણ મુશ્કેલ બને છે.

એ દેખીતું છે કે આ પ્રજામાં માત્ર સંખ્યાની
અમુલ્યની વાત કરવી કે કદાચ તાજા સમયે
રાખવાનો યત્ન કરવો તે છીછરી વાત છે. સાત

નિર્મૂળ બનેલી બહોળા માનવ સમુદાયને પાગ
અન્ય સ્થળે સતોતપૂર્વક વિકાસક્ષમ રીતે સ્થિર
કરવા એ જ લઘો મોટી સવાલ છે. પુરાણમાં આવા
સ્થાનવ્યત્ન યજ્ઞેશ્વ (Displaced) લોકોનો પ્રશ્ન
યુદ્ધબાદ લઘો જ ઉઘ બન્યો છે. આવા પ્રશ્નોમાં
માત્ર સાધન સમગ્ર કરતાં ય માનસિક પુનરુદ્ધાપ-
નાનો પ્રશ્ન લઘો જટિલ હોય છે.

ઉપર ઉપરથી એમ લાગે કે હિન્દીઓનો
પ્રશ્ન લાગે પડ્યો છે પ્રાન્તોમાં, દેશી રાજ્યોમાં અને
કેન્દ્રીય કેન્દ્રોમાં એમને સમાવી લેવાયા છે. એમને
પંગમર થવાને માટેની યોજનાઓ થઈ છે અને
લઘુ ટેકાણે એ યોજના પર અમલ પણ થયો છે.
જેટલું થયું છે તે લઘુ પુણી થવા જેવી વાત છે.
પણ તે તો પામેરામાં પડેલી પૂણી જેની
વાત છે. ખરું કરતાં કામ તો ઉપર કહ્યું તેમ
આ વિશાળ હિન્દી સમુદાયને માનસિક રીતે પુનરુ-
સ્થાપિત કરવાનો, ઉપયોગી, ઉલ્ભા નાગરિક બના-
વવાનો, પ્રજાના વિકાસમાં સાથ પુરાવનાર બનાવ-
વાનો છે. આ દિશામાં લઘુ ઓછું કાર્ય થયું છે
એ માટે કેમકે પણ હોય કાઢવા પડેલાં એ જાણી
લેવું જરૂરી છે કે આ કામ સરકાર કરતાં પ્રજા જ
વધુ સારી રીતે કરી શકે છે. અલગત સંગઠાર એ
કામ માટે પ્રવર્તમાં હતસાહ પેદા કરવો જોઈએ.
ઓગમાં ઓગી હાનિએ શક્ય એટલા ટૂંકા સમયમાં
આટલી મોટી સંખ્યાને ગરીબ, ધર્મોધીના હાથમાંથી
મેટી લાગે સલામત રીતે અહીં લઈ આવવામાં
હિંદી સરકારે લઘુ મોટી કામગીરી બજાવી છે તેની
કદર કરતાં પંજાબ એમના અહીં આવી ગયા પછીના
કાર્યમાં જોઈએ એટલો વેગ, તીવ્રતા કે નિષ્ઠા દેખાયા
નથી એ વાત અહીં નોંધવી જ રૂઢી. રાજકર્તા પક્ષ
સામે આવી પડેલી મુશ્કેલીને કાંઈ પાર ન હતો,
આવા કામને માટેની માનસિક કે અન્યથા એમની
તૈયારી ન હતી, પ્રજાની પોતાની આર્થિક અને માન-
સિક દશા આ સ્થિતિમાં ખૂબ ઉપયોગી યદ પડે
એવી ન હતી. સાધન સામગ્રીની ભારે એવી ટાંચ
હતી, એ સર્વ કારણોમાં લઘુ વજદ હોવા છતાં ય

આ વાત તો નોંધવી જ પડશે. આને તો એક જા-
એથી નિર્મળ થયેલી આખી પ્રજાને બીજો ઠેકાણો
જમીનમાં ખેસાડવાની, વિકાસક્ષમ બનાવવાની,
એમને લાગેલા માનસિક આઘાતને ગળી નાંખી
એમને માનસિક સ્વસ્થતા બક્ષવાની કામગીરીમાં ખૂબ-
જ થોડો વિકાસ સાધી શકાયો છે.

[૨] આખા વર્ષ દરમિયાન હરેક દિવસના
હરેક કલાકે એક પ્રશ્ન સરકાર અને પ્રજા બન્નેને
મંત્રબા ક્યાં છે, તે છે હિંદમાં રહી ગયેલી લઘુ-
મતીનો પ્રશ્ન. હિંદના ભાગલા પડાવવામાં આ લઘુ-
મતીએ ઘણો મોટો ફાળો આપેલો. ભાગલા બાદ
પણ હજુ સર્વથા આ લઘુમતીને, હવે પોતાને
આ દેશમાં જ રહેવાનું છે અને કેમવાહને ઉત્તેજનાડું
રાજકારણ હવે મરી પડવાનું છે એવી ખાતરી નથી
થઈ શકતી. એ સારી વાત છે કે દેશીય તથા
પ્રાંતીય સરકારોએ લઘુમતીનું બની શક્યું એટલું
રક્ષણ કર્યું છે, દેખીતી રીતે કોમી એખલાસને
વહુમાં વહુ વ્યાપક બનાવવાનાં હરકોઈ પંથમાં
લીધાં છે. આમાં રાજકીય કુતેહ, સિદ્ધાન્ત ભક્તિ,
માનવપ્રેમ અને ગાંધીજીની અસર એ સંકુનો મોટા
હિસ્સો છે.

છતાં આને એમ નહીં કહી શકાય કે ખાસ
કરીને સુરક્ષિત લઘુમતીનો પ્રેમ સરકારે સંપાદન
કર્યો છે. પાકિસ્તાન તથા એમના અહીંના મળતી-
આગ્રોએ એક પછી એક એવી પરિસ્થિતિ પેદા
કરી છે કે એક બાજુથી હથેલીમાં માંદ બેવાની
આવડત ડેબી મેટેલા સુસ્થિતિને બીતર અને બીતર-
રમાં પુરાણાં સ્વપ્નાં હાથપેતામાં સાચાં પડતાં લાગે
અને બીજી બાજુથી હિંદુ કામીવાદને બારે પુષ્ટિ
સાબિત અને એક-કુખદ વાત એવી - પશુબની છે
કે ઘણા ઉચ્ચ સ્થાનેથી હિંદુ કેમીવાદને ઉત્તેજન
મળ્યું છે, આ ખેતિબેચમાં દુનિયાએ ગાંધીજીને
શુભાખ્યા અને માનવચુકત રાજકારણના એક
પ્રખર હિમાયતીની હાંક ખેલ. કારમીર અને હૈદરા-
બાદના પ્રશ્ને કેમીવાદી રાજકારણને વ્યગ્ર રાખ્યું
છે. હવે તો હિંદુ મહાસભાને પણ રાજકીય રીતે

પુનર્નિર્વિત કરવાની વાતો થઈ રહી છે. ફરી એક
વાર એ દુષ્કંઠ બનશે ચાલતું થકું લાગે છે. આને
અટકાવવામાં સરકાર અને પ્રજાને નિષ્ફળતા મળી
છે અને એ નિષ્ફળતા એ જ સફળતા છે એમ
બતાવવા, આ ના બનશે સમતુલાનો યતન છે એવો
દેખાવ કરી સંતોષ લેવાઈ રહ્યો છે.

[૩] ગાંધીજીની હત્યા એ તો હિંદની પ્રજા અને
સરકારને માથેનું સડુથી મોઢું કલંક છે, પણ એ
સાથે જ એમના જીવનનો, તેમ એમના સુધુનો
બોધપાઠ પણ ભૂલ્યા જતો લાગે છે. દિંદને
હજેવાતી આઝાદી મળી ત્યારે જ એમણે એમની
લાક્ષણિક રીતે જનતાને કવી હીંદુ હતાં: 'મારે
માટે સાબરમતી દૂર છે નવખલી નજીક.' પંદરમી
ઓગસ્ટ બાદ એમનાં પ્રાર્થના પ્રવચનો, લેખો,
નિવેદનો સર્વનો પ્રપાત સર તો બારે નિરાશાનો હતો.
આવેલી આઝાદી ન તો એમની કદવનાની આઝાદી
હતી કે ન તો એમણે કલ્પેલી રીતે આની હતી. જો
સંસ્થાને એમણે જાગૃતિક ક્રાંતિનું પ્રગળ હથિયાર
બનાવી તે જ સંસ્થા સત્યાના પ્રથમ સંરેખે જ
માદીપત્રી નીકળી. અરમાનો અને મુશ્કેલી તો ક્યાંય
ગંધ, રાષ્ટ્રપિતાના દેશમાં તો બારે નિરાશા હતી.
'હું એકલો છું' એ કહેલી વખતે એમના મનમાં
વેદનાનો કેવો અગ્નિ પ્રજ્વળ્યો હશે એની આજે
કદવના પણ કેમ આવી શકે? પંદરમી ઓગસ્ટે
એક અશક્તિમાં શ્રી ક.મા. સુન્દરીએ નોંધ્યું હતું,
"ગાંધીજી રાષ્ટ્રપિતા છે, પણ એવા કે કોઈ એમનું
કર્ણ સાંભળતું નથી!"

આને દેશમાં સડુ મોઢ પોતાને ગાંધીજીના
વારસ ગણાવે છે. એક એવી કદવના રૂઢ થઈ લાગે
છે કે ગાંધીજીનું નામ દેવાથી એમને: 'માર્ગે' ન
ચાલવાના સર્વ ઝુના સાથે થઈ જાય છે.

ગાંધીજીના માર્ગે જવાનો ઉત્કાર કરીને, પોતે
ચાલે છે તે જ ગાંધીજીનો માર્ગ છે એવો દાવો
સત્યાધીશ પણ આજે કામ કરી રહ્યો છે.
પરિશ્રામ વિષે તો આજે થી વાત કરવી

[૪] ક્રોડેસના સ્વરૂપ પદ્ધતી વા

રીતે તો ઉપરની વાતમાં આવી જાય છે. ગાંધીજીની કેંગ્રેસ ગાંધીજી સાથે ગઈ. આજે કેંગ્રેસ એક રાજકીય, અને તેમાં સત્તાધારી પણ જાયો છે. એક પછી એક પગલાં એવાં ભરાયાં છે કે કેંગ્રેસે જે કાર્યક્રમને આગળ ધરીને જનતાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો અને એ રીતે સત્તાનાં રચાન સુધી પહોંચી તે જ કાર્યક્રમને રદ કરવામાં આવે છે, પાટો ઢેલવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ તો આખરી સંદેશમાં 'કેંગ્રેસનું' લોકસેવકસંઘનું સ્વરૂપ કહ્યું હતું. કેંગ્રેસે જીવન જ રૂપને મારણ કર્યું, એ સુદહ, એકરાગી, Monopolistic, પણ જાયો. સત્તા મારફત સેવા (નૈટલી થઈ શકે એટલી)નું સ્વરૂપ આપનારું અને છતાં જાહેરાત તો ગાંધીજીની આખરી શિખામણને અનુસરવાની કરી ! 'આઝાદીની દીપ્તિ'ની વાત ગઈ, મજૂર હિસાબ પ્રગટાવવાની વાત પણ ગઈ. આનો પડઢો જેમ કેંગ્રેસના બંધારણ પર પડ્યો તેવી જ રીતે હિંદી સંઘના નવા ધડાતા બંધારણ પર પણ પડ્યો છે. આ એક ભારે દુઃખદ વાત છે, છતાં હકીકત છે. કેંગ્રેસનું બંધારણ પથટાયું. કેંગ્રેસનું પ્રજામિત્રુપ સ્વરૂપે પણ પથટાયું. સત્તાએ સાવ થોડા સમયમાં વિકૃતિ આણી.

[૫] બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે લડતા આઝાદી-સુદના સમયથી હિંદની પરદેશનીતિ એક આકાર લઈ રહી હતી. શાહીવાદી અને સત્તાધારી ચાલસ ધરાવનારાઓનો વિરોધ અને આઝાદીપસંદ પ્રજાઓ સાથે દુમદહીં : આ એ વખતનો સર હતો. એના મૂળમાં તો હિંદી પ્રજા પોતે પરતગ્ર હતી તે વાત હતી. પણ હિંદી પ્રજા સ્વતંત્ર બની ત્યારે આ મૂળ વાતને રાજકીય રીતે, ઉપસાવવાની વાત આવી. આમાં હિંદની આદર્શયુક્ત પરદેશનીતિનું મૂળ રહ્યું છે.

હિંદ આજે સત્તાની સમગ્રતાનું રાજકરણ એના ઉત્કટતાએ પડેલું છે. હિંદ એમાં એક પા પીગ પડે બળવાની ચેત્તવ રીતે ના પાડે છે, અને એનાં ફજારે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ સંસ્થાને હાથે અયોગ્ય વર્તન પણ વેડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં

સંઘ સંસ્થાની ચૂંટણીના અને છેવટે કાંગ્રેસના પ્રશ્ન પર હિંદની સાવ વાળખી, ન્યાય અને નીતિ-યુક્ત માનણીઓની પણ ઠકા ઉઠાવવામાં આવી છે, અને એક વાર તો હિંદને જ કાંગ્રેસમાં આક્રમક હોવાનું કબૂલવા હિંદની હદ લગી પણ આ સંસ્થા પહોંચી હતી. છતાં હિંદે એ સંઘ સંસ્થામાં પોતાનો વિશ્વાસ ભરી રાખ્યો છે. કારણકે હિંદની પરદેશનીતિનો પાથો આંતરરાષ્ટ્રીય એખલાસની, મુદ્દા-નિવારણની આદર્શનીતિ પર રચાયો છે.

અનુભવે એટલું પણ ટીખણું છે કે આટલું જ જરૂર નથી એ સમય આવી શકેલો છે જ્યારે સત્તાના રાજકારણના વિષયકને તોડવા, આઝાદ પ્રજાઓને માથે તોળાઈ રહેલા શાહીવાદે શોષણને લક્ષમાં રાખીને હિંદે પોતે એક સમકક્ષ પ્રજાઓનું ભૂષ જીવું કરવું. આવો 'પ્રયોગ' એ જ આ આદર્શયુક્ત નીતિને અમલી બનાવી શકે. એકલા હાથે તો આવી નીતિનું પાલન એ છતાં આંખે લૂટાવા જેવી વાતમાં પરિણમે.

[૬૪૭] અ-નિર્વચણી નીતિ અને પ્રજાની જાહેરનીતિ પ્રથમ એ એક જ પ્રશ્નની બે બાજુ બેવા છે. આઝાદીના પહેલા વર્ષમાં આર્થિક રીતે આમ સમુદાયની તો પાલમોટી જ રહી છે. આનાં અનેક કારણોમાં, દેશપણ પ્રકારની સળંગસત્ત પોળનાનો અભાવ, ઉદ્યોગપતિ અને મૂડીકારોની સરકાર પરની ઘેરી અસર એ બે મુખ્ય કહી શકાય. નિર્વચણ માત્રથી પ્રજાની હામાફી વધી એમાં નિર્વચણનો નહીં નિર્વચણના સરકારી તંત્રનો હોય હતો. આ વચ્ચેની સ્થિતિ કરીને એમાં સુધારો કરવાને બદલે સરકારે અ-નિર્વચણનો સરનો સમારંજની પ્રયોગ કર્યો અને છ માસ કરતાં પૂરું માગમાં પ્રજાની હામાફીની માત્રા, સહનશક્તિની મર્યાદા બહાર જતાં, ફરીથી નિર્વચણ મૂકવાની સ્થિતિમાં સરકાર મૂકાઈ છે. પ્રજાની કમ્મર વટ્ટી રહી છે. કૂચાવેલાં છે, બેહદ નફાખોરી ચાલુ છે. શોષવારી વધતી જાય છે. પ્રજાના મોટા ભાગને મરે છેવડું મુરકેડ છે. સરકાર હજુ વિચાર નવાથી રહી છે !

[૮] છેલ્લો વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન તે દેશી

રાજ્યોનો પ્રશ્ન. ઘોડાં ડેહકાઉસીનું બાકીનું રહેલું કામ સરકારે બારમાસ જેટલા ટૂંકા આખામાં પૂરું કર્યું એમ કહેવાય છે. આમાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. જે રીતે 'મર્નર' કે 'યુનિટ' કરવામાં આવ્યાં કે પણ પર ઊભા રહી શકે એવી (Viable) રિયાસતો રહેવા દેવાઈ એ વાત વિષે જરૂર અભિમાન લઈ શકાય પણ આને જ દેશી રાજ્યના કહેવાતા પ્રશ્નની બાળતમાં આખરી શબ્દ તરીકે સ્વીકારવા જતાં ભારે ભ્રમ ઊભો થશે. આજની પરિસ્થિતિને કાબી રવજૂ આપવાનો ચન માત્ર પ્રશ્નનો અને લોકશાસનનો શોક કરનારી વસ્તુ બનશે. માત્ર સાલિયાણાનો પ્રશ્ન જ આમાં અગત્યનો છે એમ ન માનવું નેહમ્મે. આજની યોજનામાં ધ. આ રાજપ્રમુખો અને મળએને હિંદના રાજકારણમાં સ્થાપિત હિતનો સ્વાંગ ભજવવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. આ વસ્તુ લોકશાસનમાં જરાકે અઘાવી લઈ શકાય એમ નથી જ.

બનાવો અને એમાંથી ઉદભવતા વિવિધ પ્રશ્નોને આપણે ઉપર નેપા. અહીં 'અમલ'ની લાક્ષણિકતાઓને નેપી નેહએ.

એ વસ્તુ તો સાવ નિર્વિવાદ છે કે લોકશાસન પ્રજાના કેળવાએલા મત અને વિશ્વાસ પર જ નબી શકે. આ વિશ્વાસ એ ને માત્ર આદર અને શ્રદ્ધાનાં નાણિયાણું જ વણામે હોય તો ઝાઝો ન ટકે. પણ ને એમર્ સમજણનો પાસ અથમે હોય તો જ ટકી શકે. આ સમજણ પેદા કરવી અને ફૂટવી એનું જ નામ એ લોકશાસનની કેળવણી. આ કેળવણીની લાક્ષણિકતા એ છે કે જે સત્તાપર હોય તે પહે તો લોકશાસન વિષે ખૂબ સાવચેત રહેવું રહ્યું. જે સત્તાપર હોય એ પક્ષ લોકશાસનની રીત રસમેના આદર કરે તો એના જે વિરોધી હોય તે બંધારણીય રીતની સ્વયં સ્વીકૃત મર્યાદાને કેડી દબને અનિચ્છનીય માર્ગે જાય. પરિણામે તો લોકશાસન જ ન રહે. એ એક પ્રકારની તાનાશાહી જ બને.

કેન્સિસ આજે રાજકીય પક્ષ તરીકે સત્તાપર છે. એણે પ્રજાને લોકશાસનની કેળવણી આપવાને

માટે કેટલું કામ કર્યું તે નેપા સમજવા નેપી વાત છે. આનો સાવ સાદો અર્થ કરવો હોય તો એટલો ચપ શકે કે એણે પોતે લોકશાસનની કેટલી મર્યાદા સ્વીકારી ? કેટલી અવગણી ? પ્રજાના દિલમાં લોકશાહી રસમની વેલ ફૂલે દામે એ માટે એણે શું કર્યું ?

વર્તમાન વિષે નિરાશા અને ભાવિ વિષે ભય ઉત્પન્ન કરે એવી વાતો આ માનસિક ભૂમિકા પર બની છે, અને પ્રજાના ઇતિહાસમાં હમેશાં બનતું આવ્યું છે એમ એ માનસિક ભૂમિકાના ભૌતિક આવિર્ભાવ પણ થાય છે. હૈયા છે. સકુથી પ્રથમ તો રાજકર્તા પહે સર્વ વાત સામે એક સળગ હથિયાર શોધ્યું. આને આપણે 'સંકેતવાદ'ના નામે ઓળખાવી શકાય. કશી પણ વસ્તુની વાત આવે ત્યારે તુરત જ સંકેતને આગળ ધરવામાં આવે, નિઃકમીની એક એક પણ એ વાસ્તવિક રીતે તો સંક્રાન્તિની-કટોકટીની, સંકેતની પણ છે. સાચો પુરુષાર્થ એ સંકેતની પાંદીને વટાવીને પ્રજાને આગળ લઈ જવામાં છે. માત્ર એ સંકેતને જ આગળ ધરીને યથાર્થિતિને ટકાવી રાખવાનું કામ કરવું એ તો જૂતકાલીન ગૌરવ પર જીવવાનું પ્રયત્ન નેહું છે.

અમલનાં માનસિક લક્ષણો ક્યાં એમ સવાલ પૂછાય તો ખૂબ નકર રીતે ત્રણ ચાર વસ્તુઓ આગળ ધરી શકાય. પહેલું તો રાજકર્તા પહે તંત્ર (Government) ને રાજ (State) સાથે અને એ બન્નેને પોતાના પક્ષ સાથે એકરૂપે વણુવ્યા કર્યું છે. પક્ષ સામેના વિરોધને રાજદાર લગી ગણાવવાની હદે રાજકર્તા પક્ષ મથો છે. આના તો અમણીન પૂરાવા મળી શકે એમ છે. પણ એના પરિણામ વિષે અસાવધ રહેવું એ તો લોકશાસનને જા ધરામાં પધરાવવા નેહું છે. ને આ જ એકલ વાલું રહે તો પરિણામ તો તાનાશાહીમાં જ આવે. ભક્ષે ભાષાં 'સેવક' અને 'સેવા' તથા 'સેવ્ય'ની રહી પણ પરિણામ ને એનું એ જ રહે છે.

યથાર્થિતિમાંથી ધ પાછળ લઈ

(અનુસંધાન પાન ૧૬)

વિજય

આજના સ્વાતંત્ર્ય દિને સ્વદેશીની ભાવનાને પોષણ આપવા દેશની સેવામાં પોતાની યજ્ઞતિ અર્પે છે.

ધી વિજયમીસા કુંતી.

અમદાવાદ

રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગને સહકાર આપવો

* ————— ઐ સાચું સ્વદેશાભિમાન છે.

કેટલાક મિત્રો મને દપડો લખી મોકલે છે. તમે પાન ગોષ્ઠિ બંધ કેમ કરી? એટલે મને થયું કે લાવને ત્યારે, નગરા બેઠા જે એ ચાર પાન [નાગરવેલનાં] વંપરામાં તે એમ ધારીને. લખવા તો બેઠો, પણ વિષય-કોષ વિષય જ મળે નહિ. જે કે પાનગોષ્ઠિમાં એ સુખ છે કે કોષ વિષયની તમારે જરૂર જ નહિ. છતાં જ્યારે લખવા બેઠા ત્યારે કોષિક એવું ન લખીએ જેમાં વિષયનો વિષય હોય ને વાતની વાત હોય, અને વળી કોષિક કંઈ હોય!

એક વખત મને અતુલ્ય મળ્યો તે જ આજ તો આપું છું. તમારો જીવડો તો ક્યારનો આધુનિક રાજકારણ ઉપર કોષિક ગણવા તુલસી રહ્યો હશે પણ એમ કંઈ મારો હી ક્યો નથી. મને પણ મોદા-રજી દેસાઈના હાથની, મોઢા આગળ એ જોડછાની પેઠે જોમી રાખે છે, ને ફોટામાં વારંવાર દેખાય છે, એ હાકડીની ભા! પીક લાગે છે. હમણાં એ સોલાપુર આટી મારી આગળ ને નિગમ જેવા નિગમ તો શાંત થઈ ગયો? અને વળી એગણે આગાદી કરી કે ત્રણ ચાર મહિનામાં નિગમનું ઠેકાણું. આજથી ચાર પાંચ મહિના પહેલાં પ્રજા એવી જ આગાહી કરી હતી કે ઉતાવળા થાવ માં ભા! અમારા પાન બહાર નિગમની વાત ન હોય. ચાર છ મહિનામાં એ ઠેકાણું પણ આ તો બહાની પેઠે, નેતાના મહિના એટલે જરા વાર તો લાગે નાં? આડી ભવિષ્યમાં જેમ શ્રી. મેદાણી લખતા કે માંદલો તો આનંદ-શરભાઈનો તેમ લખાય કે આગાહીઓ તો મોરારજી ભાઈની તો નાં નહિ! પણ હું, ભટ્ટા! આ નવ નવ મહિના થ્યાં ત્યાં હાલ્યું છે, આ પાકી-સ્તાન વાળા અખી બોલ્યા તે અખી ફેક કરે છે, અને આપણે નવ મહિના સુધી બીતાળના ચલોક જ પડ્યા એ માણું કયું રાજકારણ હશે? કે શાંતિમાં એ આવતી કાલિનો આ નવો તુરખો હશે? આપણે તો ના! આ લેડા પાણીમાં બિતરવના સોગંદ લીધા છે. એમ તો સરકાર બધાને પહેંચી વળે તેવી છે. બુએતિ એક કાયદો ક્યો ને કાયદો

યાને હેઠા તો બેસારી દીધા! એ તો વળી કોઈ પેચવાળો હશે, એણે હાંક્યું કે હવે આ ગ્રીષ્મ કાપડ બાપા! આવતે અવતાર પાને! તો! અને માણું માણસનું મન, કાણુગણે શું છે તે કામદાનો અક્ષર વાંચવા બેસું? ચ રહેતું નથી, એટલે થઈ પડી દોડાદોડી! અને એ તો પછી બાપા રહી જવાની વાત, એટલે જેમ ખાડિયા આગળ બસમાં બેસવા દોડે છે એમ જ તો! પણ કાયદો તો ચાલુ ગયો કે નહિ? બલેને એની અસર ગમે તેવી થઈ! અક્ષર માંડ્યાં હશે તો કોઈ હી વચ્ચે. મારો તો એમ જ વિચાર કે તમામ બાબતને લગતાં પહેલપહેલાં કાયદા કરી નાખીએ. એટલે જાગવાં વાળા કેમ બાંધે છે એની ખબર પડી જાય અને એ ખબર પડે, પછી આપણે સુધારા કમિશન બેસારતાં કેટલીવાર? આવું હોય તો આપણા થોડાક નવરાધૂપ 'ધ'ગ્ગડ રીટર્ન' ના રીંગણાં પણ નોખાય અને તે સોને એમ લાગે છે બાકી જવાહરલાલે ચોખ્ખું ન સંભળાવ્યું કે અમારા હોય ગણાવે છે—પણ ચુકું-ચુકું એક પણ નેચો?

આપણા આ લેડો આવા ટીકાખોર છે એ ખબર પણ જાતી હમણાં જ પડી. તે પહેલાં તો તમામ પ્રકારની યરવીરતા આ લેડોમાં જ દેખાતી હતી! પણ માળા લોકો બારે ઢોંગીલા! પોતે દેતાં થેટાં ને સિંદનો દેખાવ કરીને સભામાં બાબળા કરે. એમાં આપણા નેતા છેતરાઈ ગયા ને સ્વરાજ લઈ લીધું. નહિતર તો ત્યારે જ ના ન પાડત—? એવી સંતાની જૂખ આંહીં મેને હતી! સત્તા તો અમારી પાછળ દોડતી હતી અને એને પદોંચવા દેતા ન હતા—પણ લોકોએ બારે ગોટાળો કર્યો. હવે તો આ થેટાં છે એ ખબર પડી એટલે હાકડી વિના ઠેકાણું નહિ આવે. થોડાક મોં બંધ કરનારા કાયદા કયાં વિના લોકના મોટા વર્ગનું કે નહિ થાય અને મા! એ તો તમે બહાર જી બુએતિ, એટલે તમને એમ લાગે. જઈ કયે કોથળી અંદર જવાય એ

ન પડે-ને ક્યાંથી બહાર નીકળાય એની પણ ખબર ન પડે. એ તો અમે રાત દી આ રાજદારી નેતાઓ-રીનોં ધણો કરેલોં એટલે કાંઈક ગતાગમ પડે બાકી કોચો પોચો તો તળમાં રહી જાય !

જુઓને 'પ્લાન રાખ્યું' તું, કાઠીકમરા કલા-ગરા નિશાળિયાની પેઠે પાર્કીસ્ટનખાસતરને, નોટ ખતાવી ખતારીને ખાતરી કરાવી' ની કે તમારા કલા પ્રમોણે સોલેખ ? તમને અમે માલ મોકલતા રહ્યા છીએ. તો'ક અમે એકે કહી ન ગયો કે આ રેલ્વે અમારી છે ને રૂપિયા તો ભરી દીધા છે ! એ તો સારું થયું' કે તરત ખાતામાં જોયું એટલે ખબર પડી કે હજી રૂપિયા નથી આવ્યા, સિંધથી રેતીના કાંકરા આવ્યા છે, નહિતર એક વરસ પછી ખબર પડે તો ? કારકુનની ભૂખ ! માળા હમણાં ગોરા સાંજ બાળી જતાં કાળા સાંજના જમાનામાં કારકુન પશુ દાટી ગયા છે !

પણ હેં બાઈલા ! આ તમારી ભૂલો તો ઠીક-આવી કાંઈ ભૂલો હોતી હશે ! આપણે સૈન્ય જીકાની સપ્તમે, સેંકડો હજારોનાં જન જન, હિંદુ હિંદુ મદી જન, ઓઆ ઉપર ઇતિહાસે નહિ જાણેલા એવા અત્યાચારો થાય, અને તમે તો ખે જ વાક્ય બોલો. આ બૂલ થઈ ગઈ અમારી. વિશ્વાસે ને વિશ્વાસે-ને નહિતર બીજો ધણી ધારી લ્યો ! એ તો તમારી લોકશાહી હિંમત એટલે તમે બોલો, બીજો હોય તો કહેશે નથી રમતા જા. અમે દી કહીએ છીએ તો'ય રાત કીધા કરે છે !

માણું લોક મારે અગળચેલીકું છે. પોતે કાંઈ કરવું નથી ને બીજા કરે છે એની ટીકામાંથી નવડુ ચાતું નથી. દોષ જુએ છે ને ગુણે કાંઈ જોવું નથી. એ એમ નથી જોવું કે પેલો લોટ આવ્યો એમાં ઇપજો હતી-તો અમે તરત ઇપજો કડાવીને પછી લોટ વાપરવાની સૂચના છાપમાં પહેલાં કરાવી દીધી' તી ! ને તે પણ કેવા મેટા અક્ષરે ! પાંચ વરસની 'રી તમામ પોજના અમે સૌથી પહેલાં લોક- માટે પ્રગટ કરાવી દીધી'તી. ગોરા સાંજ પાંકોને મળતો જ નહિ-અમે ત્યાં જાઈએ ત્યાં

પહેલી 'પ્રેસ કોન્ફરન્સ' ભરીએ છીએ. ને ગાર્ડન-પાર્ટી લઈએ છીએ. એ તો પ્રેસવાળા બહુ મંડ્યા કે અમને સંપ્રમ શીખવો ને લીખવો, ને બીજું, આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ અત્યાચાર સહન કરે એ તો જાણે કાંતિને અમે બધે થાય છે, પણ આપણા છાપવાળા માળા, એ ગૈરાની જન લખ્યા કરતાં'તા. અને અમારે કાંઈ દિવસ, એક આખી જાત ખતમ થઈ જાય તો બલે, પણ કાંઈ ધર્મી રાજ રહેવા દેવું નથી ને ! એટલે આ છાપાને જરાક અડીપીલી કરી છે, બાકી અમારાં પ્રવચનોને પાંચ પાંચ 'એમ' માં મૂકીને, પોસ્ટનના કપા ખાલી કરવાવાળો અમારા જ બાઈઓને, એમ કાંઈ અમે સતાવીએ ? પણ માળા સમજે જ નહિ ! અત્યાચારના આંકડા આપે ! અત્યા ભાઈ ! ખૂતા મરકો, અપહરણ, અત્યાચાર-એના આંકડા અપાતા હશે ! એનાં તો પછી પાંજળથી પુસ્તકો ક્યાં નથી લખાતાં ? લેખો ક્યાં નથી લખાતાં ? બહેને વાંચવાવાળા મરી ગયા હોય પણ એમનાં નામ તો અમર થઈ જાય !

હવે જુઓને, અને જાણે આ પુસ્તકોને અમે ઠીક-ઠીક લોકો એળખતા થયા છે. એળખાણને લોકો ખાણ માને છે. હું એને ખીણ માતું છું. એક વખત અને ને અનુભવ થયો તે પછી તો મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આપણે જે કામ ન કરવાં. એક જાણે કાંઈ ધંધાદારી એટલે વૈપારી રાજદારી નેતાને ધણે ન મડકું. એ તમને ચડાવી દેવાનો ! અને બીજું ને પંદરકા છોકરો જતી કરવા નીકળ્યા હોય એવા ધંધાદારી લોકસેવકોના બાપણોમાં ન જવું. પણ એક વખત તે છતાં બૂલ થઈ ગઈ. એમાંથી એક એળખાણ થઈ. એ એળખાણવાળાને ખમર પડી કે મારે વરમાં સારી 'ફ્રેચ'નાં સોંધાં નેત્રએ છીએ.

એણે પંરોપકાર કરવા મોટે અને એક ચિઠ્ઠી લખી આપી. એ સાહેબને ત્યાં મારી આંખ જોઈ તપાસી જરામર નખર મેળવી અમાં લેવાનાં હતાં. આપણે તો ચિઠ્ઠી લખ્યામાં ને બપો મળતા. ત્યાં

સાહેબ ન હતા. પણ એનો કમ્પાઝિન્ડર બેઠો હતો એને ચિઠ્ઠી આપી. હવે મને શી ખબર કે આ કમ્પાઝિન્ડર પંદર દિવસ થયાં રહ્યો છે એટલે તમામ શીશીઓ હાથમાં ફેરવવાનો શોખ ધરાવે છે ! મેં તો ચિઠ્ઠી આપી ને એ વાંચીને, છક્ક થઈ ગયો હોય તેમ મારી સામે જોઈ રહ્યો : 'ઓ' હો ! સાંબ ! આપની તો મેં બહુ વાર્તાઓ વાંચી છે ! જાલે જ મેં એક વાર્તા, બહુ સરસ છે. હું તો આંહી પણ લાવ્યો છું—' એણે ટેબલના ખાનામાંથી ચોપડી કાઢીને બતાવી ને મારા તો રામ રમી ગયા !

હું હમેશાં મેં વસ્તુથી મૂળું છું. એક અમિથી ને બીજું મારા વખાણનારાથી. અનિબંધી બચવાની આશા રાખી સકાય. બાહી આ બીજામાંથી તો તમારું મૃત્યુ અનિવાર્ય.

મને થયું કે હવે આંહીથી ભાગી છુટાય તો સારું. કારણ કે આ જે આંહી બેઠો વાર્તાઓ વાંચે છે એ મારી આંખ ચોક્કસ ફોડવાનો ! એટલે મેં કહ્યું : 'ત્યારે હું પંદરેક મિનિટ પછી આવું. ત્યાં સાહેબ આવી ગયા-હશે !'

'અરે ! હમણાં જ આવશે. ખેસાં ને, તમારી પેલી વાર્તામાં એક ભાઈ આવે છે—અરે ! એનું નામ જુલો ગયો.....'

'પણ ભાઈ ! મારે આંહી તો ચસવાનું કામ છે !'

'એમાં વાંધો નહિ સાહેબ ! આપણે ટીપાં નાખ્યાં હાથએ એટલે પછી સાંબ આવીને તરત નંબર કાઢી આપશે !'

એણે તો તરત એક કપકડી શીશી ઉપાડી પણ ખરી. મેં કહ્યું : 'પણ ભાઈ ! આમાં ટીપાં નાખવાનાં નથી. આ તો બેતાબાના ચસમાં છે !'

'અરે સાંબ ! એમ કાંઈ આપને ખબર ન હોય ? ન તમારે તો રાત દી વાંચવાનું કામ... પણ આપની પેલી વાર્તા...'

મેં કહ્યું : 'જુઓ ભાઈ ! તમારું નામ શું ?'

'ભાઈશંકર !'

'ત્યારે જુઓ ભાઈશંકરભાઈ ! આપણે અત્યારે હવે એ બધી વાતને ખાડામાં નાખીએ, આપણે

આપણા આ કામમાં ધ્યાન રાખો !'

'હા હા, સાંબ ! ભલે, આપ આંહી' પધારો—આ હું લાવ્યો...'

ભાઈશંકર એક શીશી તો ઉપાડી આવ્યો પણ મને એની એવી બીક લાગી કે ન પૂછે વાત. એને શીશીઓ ફેરવવાનો ઉત્સાહ જોઈને મારા તો રામ-રમી ગયા !

મેં કહ્યું : ભાઈ ! આમાં ટીપાં નાખવાનું કામ નથી હો—' એણે કહ્યું : 'તો જેવી આપની ઇચ્છા. પણ અમને ખબર નહિ હોય ? રાત દી આ ધંધો છે. તમારો પછો અરધો કલાક બગડશે !'

એટલે ભાઈશંકરે મારી આંખમાં ટીપાં નાખ્યાં. ને પછી તો મારી આંખો મીંચાણી એટલે બેઠો નવી નવી સાહિત્યકૃતિઓની વાતો કરવા !

હવે ? મારો જવાબ આપ્યા વિના શી રીતે છૂટકે થાવાનો ? એટલે અરધો કલાક એની સાથે સાહિત્યની ટૂંકી વાર્તા વિષે લખણાર્થિક કરી. અરધા કલાક પછી સાંબ આવ્યા ત્યારે ખબર પડી કે ભાઈશંકરે જોતાં જો જુઓ' તો.

મારી દૃષ્ટિને બરાબર પંદર દિવસ સુધી એનાથી શોષણ પડ્યું.

ત્યારે આ આપણા ભાઈશંકર કમ્પાઝિન્ડર વાળી વાત છે ! ખબર તો સૌને છે કે દાળમાં કાંક કાણું દેખાવા માંડ્યું છે ! પણ કહી શીશી ને કહી દવા ધ વાત બધી ભગવાન બરોસે ! એટલે જે વખતે જે હાથમાં હોય એ રમકડું કાઢી નાખે. લોકબાળક રીતે તો કીક-નહિતર એ ભાંગીને વળી બીજું !

પહેલાં તો જેને સાબરમતી રેતસભામાં ગંધડાં જ ગણતો—એ આપ. સી. એસ. નો બળેલો હવે પાછો બધે સિકકો વાગવા મંડ્યો છે. એ એક જણે મને કાગળ લખ્યો છે. એમાં એણે લખ્યું છે કે જાણે તમારી કૃતિનું મૃત્યાંકન તો હોય જ નહિ—કારણ કે એ તો અમૃત્ય જ કહેવાય—એટલે દારૂનિષેધમાં બાપા ! તમે મોકલતા રહે ને અમને પસંદ આવશે તો અમે લેશું.

ધરતો ધધો છે ! જેમ અમારે આ ધધે

જેમ કહેવાય છે કે દુનિયાને ન્યા

સિદ્ધાંતની ખગર પડી ત્યારથી એવું નિકંદન નીકળ્યું. એ સિદ્ધો સાચવનારાં વેપારી મણુબેદ એણે તમામ વસ્તુને વેપારમાં ફેરવી નાખી. મારી પડ્યો મારો એક બારે જીવિહીન મિત્ર રહે છે. એ મને કહેતો— તો કે વેપારીઓ તો દલકા છે જ, એમણે કાળો બગર કપોં, માથની નંગી ઊભી કરી. અને વસ્તુમાથને વેપારની દૃષ્ટિ લગાવી દીધી. પણ કવિના, કલા, ભાવના, શિક્ષણ, સરકાર, એવી એવી તમારી બારે બારે મૂંચવાન બીજોનો, ને લોકો વેપાર કરવા નીકળ્યા ને વસ્તુને નહિ પણ તમામ પ્રકારની માનસિક શક્તિને એમણે વેસામાં ફેરવી નાખી— કોઈ કપાલ પેકા કોઈ કપાંચ પેકા, એ નવા પ્રકારના વેપારી, આ જુના પ્રકારના વેપારીથી બધારે સારા એમ ? શ્રદ્ધ વેચવો—ને 'પ્રિયેચેન્ડા' કરવો—એમાં કયું વધારે સારુ છે એ તમે કહી શકશો ?

કલાકાના કરતાં પણ ધંધાધારી રાજદારી માણસો વધારે ભયંકર છે.

હું તો એ જીવિહીન માણસના નિદાખોર પડછાયાને ત્યાર પછી પડ્યો જ ચડ્યો નથી.

પણ મને એમની એક બીક તો લાગે છે. આ જીવિહીન ધણીવખન સાચી વસ્તુને કપાકથી આળા મોલી શકે છે !

અને પછી તો આ હમણાં—જૂંટણીમાં થયું 'એવું' જ તો ! તેરા તેમ જોર તેરા ખેલ 'મનકી માયા એલ મોહનિયા ! મનકી માયા એલ ' એટલે લોકોને હવે અક્ષરવાન નહિ પણ વિવેકની જગર પડે તેમ લાગે છે !

ભગવાન ! ભગવાન ! આપણે તો આ પાન-ગોષ્ઠિમાં, પાન એટલે મલ જળ છે એમ કહીને કોઈ કાપ ન મૂકે તો 'ધણું'. બાકી તો આ મોટી વાતમાં આપણો ગમ પણ રું વળે ? ને સૌ બળે છે ? પાનગોષ્ઠિ એટલે તો પાનગોષ્ઠિ, એમાં નહિ સારું કે મોહ, નહિ દંબ કે ધડા. નહિ મનોરથ કે આલેખ. નહિ વાન કે ચીત એ આ

' ? ને દિવાચર્ય આંબું' એ અમારી પાનગોષ્ઠિ ! એને સાચો માનનારો જીવિહીન; ને 'મેટી મનનારો અકલ્પહીન. *

(અનુસંધાન પાન ૧૧ થી ચાલુ)

પરિસ્થિતિ તે નોકરશાહીની અંતિમ ૬૬ બનેલી જડ. અંગ્રેજીના અમલમાં સર્વ વસ્તુના દોષનો ટોપનો નોકરશાહીને માથે ચડેલો. આને નોકરશાહી લગભગ એવી જ દૃષ્ટિમાં છે. જણ સાથે સાથે એની તુમાખી વધી છે. લામવમ અને લાંચકરનનું જોર પણ વધ્યું છે, અને સાથે સાથે કાર્યક્ષમતાનો કુસહ અભાવ પણ વધ્યો છે.

ત્રીજી વસ્તુ તે આવી નોકરશાહીના રથાનિક અંગ્રેજા પર રાજકર્તા પક્ષના રથાનિક એકમની લામ-વગ અને દામ્ય દબાર વધ્યા છે તે દશકોત. આના યુગવા તો થી ખેર અને ડો. રાજેન્દ્રાચાર્યા નિવેદનો અને પક્ષના સભ્યોને આપેલી શિખામણમાંથી મળે છે અને એ થા કેટલી ઊંડા મથો છે તેની પણ જાણતા વળગતઓએ આ શિખામણ સામે દાખવેલા રેલ પરથી જોવા મળે છે.

મોથી વસ્તુ તે રાજકર્તાપક્ષે દાખવેલો કાપકનો અનાદર. વરિષ્ઠ ન્યાયાલયના ન્યાયમૂર્તિઓએ પૂરી અંબારતા પૂર્વક આ વિષે સંકુલું લક્ષ દોષ્યું છે. એટલે એ વિષે અહીં માત્રો ઉકાપોલ કરવાનું રહેતું નથી.

આમ આ વર્ષનું સરવૈયું કાઢવા જઈએ તો આર્નલ અને ઉશાસ આશવાને બદલે, આજાદ થવા તે બદલ પ્રફુલ્લતા અનુભવવાને બદલે જીક્ષ્ણ સંકાશીલ બની જવાનું છે.

આજે પ્રજાના મનમાં બારે વસવસો દેખાય છે અસંતોષ બહુબલ છે. સફ પોતાની ભતને જ જાણે સ્વચ્છ પૃથ્વી રહી છે, આ છે આઝાદી ? જીવિપૂર્વક જો આ અસંતોષને માના નહીં મળે તો એ કેવું રસજ લેશે એ કેમ કહી શકાય ?

નવી આઝાદીમાં દિંદેનો કોઈ મિત્ર નથી બન્યો. આંતરિક રીતે અને બાહ્ય રીતે એની આઝાદીને જૂંટલી લેવા કે પાંખી કરી દેવા અનેક અનિષ્ટ બળ તૈયાર થયા છે. એ સફને જતી શકાય, ને પ્રજાને સાચી લોકશાસનની તાલીમ અપાય તો. પણ કમ-નસીબે એની આડે તો 'અકલ્પહીન' તો રાફ જોવા છે.

★

ધૂમકેતુ

બહાદુરને જેલમાં બંધાવે હું ફરીવાર પ્રિયિયમની પરીક્ષા આપવા માટે દાખલ થવા ગયો. ત્યારે કોલેજની બીજી ટર્મ હતી. રેસીડન્સીમાં ક્યાંય 'કમ'નો પત્તો ખાવ તેવું ન હતું. એ વખતે પોરબંદરના આરા સંગ્રામી રેવાનંદરનો પણ ત્યાં અધ્યાસ ચાલતો. ધન્ય કરીને એ પછુ મારી પેટે જ પ્રિયિયમમાં ભીડી ગયેલ. એટલે ત્યાં બીજી ટર્મમાં પરીક્ષાથી તરીકે અમારા બન્નેનો ભોગ થઇ ગયો.

અમે 'કમ' કાઢવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્યાંય પત્તો ખાધો નહિ. ક્યાંક ફળીમાં ઘોંઘાટ ધણી હોય તો ક્યાંક કોલેજથી અંતર ધણું હોય. ક્યાંક ભૈરાં વધારે હોય તો ક્યાંક છોકરાં ભાગ હોય. અમારે તો કળિયા ફરવાળની આસપાસમાં મળી જાય તો જ મક્કાન ખપ લાગે તેમ હતું. આતે મેં ડાખી દિશામાં ગઢની રાંચે રાંચે આંધ્ર લાટડાં છાણાં ને આમ ગેચવાળાં રહેતાં હતાં એમાં એક નાનકડી ઝોરડી સૌથી કમી. ઝોરડી બીજો માળ હતો અને આખા ફળીની પ્રવેશ ઉંચી ઉપર હોવાથી. એક રીતે છુટક પછુ કહી શકાય તેવી હતી.

આદી વધિ એક જ હતો. ફળીમાં ઢોર ધણી હતાં. એ સધળાનાં છાણાં વગેરે ઝોરડીની પાછળ જ સંપાત્ત હતાં. મને તો એમાં કાંઈ બહુ વાંધા-બરેણું લાગ્યું નહિ. પછુ રેવાનંદર તો રહ્યો ડોક્ટરી પાતાવરણમાં ઉછરેલ. એને આ વસ્તુ ખૂબવા માંડી.

પણ બીજો ક્યાંય ઝોરડી હતો નહિ. એટલે ચલાવ્યા વિના છૂટકો ન હતો. પછુ હમેશાં સવારે બીડીને ઝામે બંને બંધાં સામ સામ્ય ચોપડીં કોઢીને બેસાંએ, પરંતુ ડોક્ટરના હુકમે ક્યાંય નિરાંત મળે નહિ. એને ફતામાં જઈ દેખાવું. પંચીમાં બવંકર

રાગ નજરે પડે. ફળીમાં કાંઈક દ્રાદી નીકળવાની બીક લાગે. એવું મન હમેશાં આને લીધે બ્યમ થઈ જાય. મહુવામાં મળ આવે નહિ. એને તો એક પ્રકારનો માનસિક ત્રાસ થઈ પડ્યો.

ગાથો, ભેંસો, ઘાસ, છાણુ, એ તમામ દોવાતાં હોય, છાણાં ચપાતાં હોય, ખાણુ તૈયાર થયાં હોય, હુંસાં બહાતાં હોય, એ તમામ વસ્તુ મારામાં તો લોહીના વારસા રૂપે રહી હતી, મને એમાં આનંદ આવતો. લોકો અલખત. સ્વચ્છતા રાખતા ન હતા, પણ એમાં બીજો કાંઈ જ ઉપાય ન હતો. એટલે હું તો સ્વતંત્રતાની માફક કે પછી જડની માફક એ નાનકડી ઝોરડીને ચોટી જ રહ્યો. એમ ને એમ એક અઠવાડિયું ખેંચી કાઢ્યું.

એક દિવસ સવારે હું જરાક મોડો બીડ્યો. બેઠું ત્યાં રેવાનંદર સળે નહિ! માર્યા. બાગી ગયો કે શું થયું તેનો વિચાર કરવા બેઠો. પ્રસ્તેષ કપડાં બહુ ખરાબર હતું, એટલે ક્યાંક ફરવા ગયેલ હશે એમ ધારી મેં ઝોરડી સાદ કરી, તોચેથી પાણી ભરી આવ્યો, બંનેની વાંચવાની બેઠક જમાની દીધી, દાખિયા ખગૂર એવો કાંપક નારતો કાઢ્યો, કારણ કે એ વખતે હું આ પીતો નહિ, અને અત્યારે પીછું છું ખરેખર, પણ એને જવાબે ધારું ત્યારે દેશવંદો આપી શકું એવી રીતે બસન વિના પીછું છું, એવું કારણ એટલું જ છે કે જે દેવ નાનપણથી કે કિશોરવયથી પાડવામાં આવતો નથી, એ દેવ ધણું કરીને. પાછળથી મોટી વયે તથ જ ન શકે એવા કોઈ બંધન રૂપમાં જ કરીને તમોરામાં બેસી શકતો નથી.

ચોટીવાર થઇ ત્યાં રેવાનંદર પગ દોડર ચડતાં જતા ને મેં બેસું

અન્ય ઉત્સાહ હતો. એવી જાણી શી મોટી ઘાડ એણે મારી હશે કે આ ઉત્સાહ એમાંથી પ્રગટ થયો જો એનો વિચાર કરું છું ત્યાં રેવાચંકરે ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. 'આસ, ઘાડ, તૈયાર થઈ જા!' એણે તો આવતાં વેંત તરત મને કહ્યું.

મેં કહ્યું: 'પણ ક્યાં જાવું છે? ઓરડી મળી જી ક્યાંય?'

'ઓરડી? અરે! હું આસ તો ખરો, મોટો રાજમહેસ આપણને કાઢી આપ્યો છે!'

'પણ કેણે? વાત તો કર!'

રેવાચંકરે તો વિનય મેળવ્યો હતો. સિદ્ધિ એના હાથમાં હતી. તેણે ગર્વથી કહ્યું: 'મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે આંહી રહેવું નથી. આંહી ચારે તરફ ઘાસ, છાણ, લાકડાં પડ્યાં છે. હું તો ત્યાં પોરબંદરમાં ઘાસની માંસડી ઉપર ફળીમાં ચાઈ રહેતો, પણ આપણે પરીક્ષા દેવી છે. જે સાંભળ, આજ તો એડો પાર થઈ ગયો છે. હું ઓરડી શોધવા માટે જ વહેશે નીકળી ગયો હતો. પણ ક્યાંય પતી ખાધો નહિ. ફરતો ફરતો કન્યાશાળા સામે જઈ ચડ્યો. ત્યાં સામે મોટું આલીશાન મકાન, મોટી ઉમ્મી, અંદર માણસો આવે જાય, કામ કરે, બહાર પાટિયુ લટકવું હતું તે વાંચ્યું. 'નૃસિંહપ્રસાદ મજુમદાર'

કોઇ મોટા જમીનદાર કે ક્ષત્રીમદાર હતા. મેં તો હરિને બંધોરે પ્રવેશ્ય અંદર જ પ્રવેશ કર્યો. રેવાચંકરે ચલાવ્યું; મોટા આગળ દીવાનખંડમાં પોતે બેઠેલા જમીને પૂછ્યું 'મજુમદાર સાહેબ છે?'

'કેમ છું કામ છે ખાઈ?' મજુમદારે અવાજ દીધો.

હું તો રેવાચંકરની વાત સાંભળી જ રહ્યો. આજે મોટું પરાક્રમ કર્યું હતું એમાં તો કાંઈ રેવાચંકરે ન હતું.

'પછી શું થયું?' મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

'સાંભળ તો ખરો!' રેવાચંકરને પોતાના આ સાદસની અક્ષરે અક્ષર હકોકત કહેવાની તાલાવેલી લાગી હતી. મારે એનો જવાબી અંત બોધવો હતો.

'પછી તો મજુમદારને વાત કરી. બે વિવાદી છીએ. બહુવા આવા છીએ. હાથે રસોઈ કરીએ છીએ. ક્યાંય ઓરડી હોય તો બોધએ છીએ.'

મજુમદાર તો આ કોલેજીયન હાથે રસોઈ કરે ને બણે એ વિચારે ખુશ થઈ ગયા. એણે તો મને કહ્યું: 'આ ડેલી ઉપરનો 'રૂમ' નમને ફાવશે?'

'કેરડો'ક છે?' મેં પૂછ્યું.

'અરે! સાંભળ તો ખરો. ડેલી ઉપરનો રૂમ બેવા મયો તો ત્રીસપાંત્રીસ રૂટ લાંબો ને એટલો જ મોટો. અંદર ખુરશીઓના ટગલા. કાચ પડેલા. બે ત્રણ પથ્રમ હતા. મજુમદાર સાહેબ કહે, તમારે રાખવું હોય તે રાખો, બીજું નોકર ફેરવી નાખશે!'

'ત્યારે અત્યા! બે પથ્રમ તો રાખી લેવા હતા!'

'અરે!' રેવાચંકરે ચલાવ્યું: 'રખાય! તો પછી કેણે વિવાદી લેખે? એટલે મેં તો કયું અમારે કાંઈ જ નોંધવું નથી. અમે તો હાથે એક વખત ખોંચડી પકવવાવાળા છીએ. પણ એમણે કહ્યું કે રોટલી શાક જે નોંધએ તે આપણે રસોડેથી લઈ જઈએ!'

'ખરેખર?' આવો કોઇ માણસ, આ કળા-જુમમાં આમ અહરમાત, બે તાજા અમળ્યા જેવા વિવાદીઓને પોતાની ડેલી ઉપરનો આવાડો મોટો દીવાનખંડ જેવો 'રૂમ' વાપરવા આપી દે, વગર કાંઈ. એ વાત કોઇ રીતે મારે મળે જોતરે નહિ. પણ ત્યાં તો રેવાચંકરે ખરેખર બીસ્તરે બાંધવા માંડ્યો. ચોપડીઓ રેક કરી. નાડી તો કરવાની ન હતી. કે મજુર પણ શોધવાનો ન હતો. ખજો બીસ્તર સાંકડાં જિવાડીને અમે તો નવ દિવસના આ અમારા રહેઠાણને નમસ્કાર કર્યા. મહું નવ દિવસનું ચૂકવવાનું ન હતું—પણ મહિનાના

છ આના બાહુ ઠરાવેલું એટલે ઉદારતાથી આખા મહિનાનું બાહુ આપી દીધું. નવ દિવસના જે આના ચુકવવામાં તો સામ સામે મરકરી ચવાનો ભય પણ ખરો !

છતાં મને હજી એમ લાગતું હતું કે ડોક્ટરે કાંઈક કાચું બાકયું હશે તો જોઈને કાંઈ નહિ પાછું ફરતાં બોં ભારે પડી નહીં !

અમે ગયા ત્યારે મજુમદાર ન હતા. રેવાશંકરે એના મેટા ચિરંજીવી રતિભાઈને પકડી પાડ્યા. રતિભાઈએ પોતે સાથે ચાલીને તરત રૂમ ખાલી કરાવી દીધી. એને અડોને જ એમનું પોતાનું સપનચૂક હતું તેવું બાકયું પણ અંદરથી દેવરાવી દીધું. અમારા નિવાસસ્થાનને સ્વતંત્ર આવળની સગવડ કરાવી દીધી. તે દિવસે તો રેવાશંકરે એમના આતિથ્યનો લાભ પણ લીધો. અધી રસોઇ ઉપાડી આળ્યો, અમે જમ્યા. બજાર ઉપરની વિશાળ સુંદર ખારી ઉઘાડી. આખો 'રૂમ' પ્રકાશથી ભરાઈ ગયો, અમારા આનંદની કોઈ સીમા જ ન હતી.

અમારા આ મહાભાગ્યની શી વાત કરવી ? રસોઇ લેવા રેવાશંકરે અથા ત્યારે, મજુમદારને ત્યાંથી એમનાં જીજ્ઞાસુઓને જોઈએ, અથાજી, હાથ વગેરે લઈ જવાનું એને કહ્યું હતું, રેવાશંકરે એ વિશેની મને વાત કરી. મને તો આ કોઈ અસહ્ય આદર્શની સિદ્ધિ સમી પરીકથાના પ્રકરણ જેવું લાગતું હતું. અમે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યાં જ ટુસિ હપ્રસાદ મજુમદાર પોતે આવ્યા.

હું તો એની સામે જોઈ રહ્યો. જે હાથ જોડીને એમને નમસ્કાર કર્યા. જૂના જમાનાના, કોઈક વખત મળી આવતા, અત્યંત સુંદર રીતભાવવાળા માણસોમાંનાં એ એક હોય તેમ લાગ્યું. કાંઈક ગંભીર, ચિંતનશીલ, પણ સહૃદયતાથી ભરપૂર. તમારી શક્તિને જાણે. તમારી માર્ગદર્શને પણ તરત જાણી લે. સ્વચ્છ, સાદા, ઘોળાં વસ્ત્રમાં એમની સગવડતા કાંઈ ઢાંકી રહી શકે તેવી ન હતી. ચહેરો

નેતાં જ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે આ માણસમાં કાંઈક એવું છે જે અનેકોમાં કોઈ દિવસ બેવા જ મળ્યું નથી. સામાન્ય કદના, સાદા દેખાવના, પણ આકર્ષક ને એકદમ પ્રતાપી પુરુષ હતા. પ્રતાપ એ શબ્દ પણ જાણે એમના વિશે કહેવામાં કાંઈક અન્યાય થતો લાગે. સૌમ્ય તેજ કહીએ તો ચાહે. એણે રેવાશંકરને પૂછ્યું : 'આ તમારા દોસ્તદાર ? એ ક્યાંના છે ?'

'વીરપુરના—'રેવાશંકરે કહ્યું. એ વખતે હજી મારો સુકામ વીરપુરમાં હતો.

'એમ ? સારું સારું, આપણે ત્યાં સવારમાં હાસથાય છે તે તમે લઈ આવજો. ને જ્યારે જ્યારે આજસ થાય ત્યારે ત્યારે રસોડેથી જ જોઈએ તે લઈ આવવું. શાક, ફદી, દાળ એ તો હમેશાં લઈ આવજો. એટલે તમારે રાંધવામાં બહુ વખત ન જાયડે. ક્યાં રાંધશો ?'

રેવાશંકરે એક ખૂણે બતાવ્યો. ત્યાં ચોકડી પાસે હતી.

'રાંધતાં આવડે છે ?'

રેવાશંકરે મારી તરફ આંગળી ચીંધી : 'એને બાદી રોટલી બધું આવડે છે. હું ખીચડી બનાવું છું !'

'સારું સારું. પૂજ્ય બાન રાખીને ભણો !' સગડી છે તમારી પાસે !'

અમારી પાસે તો કોઈ ન હતું. રેવાશંકરે જવાબ આપે તે પહેલાં એમણે જ કહ્યું 'આપણે ત્યાં નીચે બણી પડી હશે, રતિભાઈને કહેજો કાઢી આપે. ને કાંઈ વાસણ જોઈએ તે પણ લઈ લેજો !'

મજુમદાર ગયા પણ એ વખતે લાગ્યું કે આ માણસ નહિ પણ કોઈક પ્રકારનું જાણે વાતાવરણ જ હતું ! સૌમ્ય, સાદો, એકદમ સાંત, જૂના પરંપરાગત સજ્જનતા અને સુરચિ બધો એ બધવા ધારીએ તો પણ બહી શકાય જ નહિ એક પ્રકારની ન સમજી શકાય તેવી કરુણ

અન્ય હિસાબ હતો, એવી જાણી શી મોટી ધાડ એણે મારી હશે કે આ હિસાબ એમાંથી પ્રગટ થયો છે એનો વિચાર કરું છું ત્યાં રેવાસંકરે ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. 'ચાલ, છીંક, તૈયાર થઈ જા!' એણે તો આવતાં વેત તરત મને કહ્યું.

મેં કહ્યું: 'પણ ક્યાં જવું છે? ઓરડી મળી છે ક્યાંય?'

'ઓરડી! અરે! તું ચાલ તો ખરો, મોટો રાજમહેશ આપણને કાઢી આપ્યો છે!'

'પણ કોણે? વાત તો કર!'

રેવાસંકરે તો વિચાર્યો એવો હતો. સિદ્ધિ એના હાથમાં હતી. તેણે મનથી કહ્યું: 'મેં તો નિમ્મય કર્યો હતો કે આંહી રહેવું નથી. આંહી ચારે તરફ ધાસ, છાણાં, લાકડાં પડ્યાં છે. તું તો ત્યાં પોરણદરમાં ધાસની માંસડી ઉપર ફળીમાં સૂઈ રહેતો, પણ આપણે પરીક્ષા દેવી છે. જો સાંભળ, આજ તો બેડો પાર થઈ ગયો છે. હું ઓરડી શોધવા માટે જ વહેલો નીકળી ગયો હતો. પણ ક્યાંય પત્તો પાડી નહિ, હરતો હરતો કન્નારાળા સામે જઈ ચડ્યો. ત્યાં સામે મોઢું આલીશાન મકાન, મોટી ડેલી, અંદર માણસો આવે જાય, કામ કરે, બહાર પાટિયુ લટકવું હતું તે વાંચ્યું. 'શિશુપ્રસાદ મજુમદાર'

કોઇ મોઢા જમીનદાર કે ખનામદાર હતા. મેં તો હરિને બરાસે ધન્યજ્ઞ અંદર જ પ્રવેશ કર્યો. રેવાસંકરે ચલાવ્યું; મોઢા આગળ દીવાનખંડમાં ચોત બેઠેલા જમીન પ્રજ્ઞ 'મજુમદાર સાહેબ છે?'

'કેમ શું કામ છે ભાઈ?' મજુમદારે અવાજ દીધો.

હું તો રેવાસંકરની વાત સાંભળી જ રહ્યો. આજે મોઢું પરાક્રમ કયું હતું એમાં તો કાંઈ કેવાય તેમ ન હતું.

'પછી શું થયું?' મેં આગુરતાથી પૂછ્યું.

'સાંભળ તો ખરો!' રેવાસંકરને પોતાના આ સાહસની અક્ષરે અક્ષર હકોક્ત કહેવાની તાલાવેલી લાગી હતી. ચારે એનો જલદી અંગ ભેંધતો હતો.

'પછી તો મજુમદારને વાન કરી. બે વિદ્યાર્થી છીએ. બહુવા આપ્યા છીએ. હાથે રસોઈ કરીએ છીએ. ક્યાંય ઓરડી હોય તો ભેંધીએ છીએ.'

મજુમદાર તો આ કોમેડિયન હાથે રસોઈ કરે ને બહુ એ કિયારે ખુશ થઈ ગયા. એણે તો મને કહ્યું: 'આ ડેલી ઉપરનો 'રૂમ' નમને ફાવશે?'

'કેવડોંક છે?' મેં પૂછ્યું.

'અરે! સાંભળ તો ખરો, ડેલી ઉપરનો રૂમ લેવા ગયો તો ત્રીસપાંત્રીસ કુટ લાખો ને એટલે જ મોટો. અંદર ખુરશીઓના દમધા, કામ પડેલા. બે બહુ પવન હતો. મજુમદાર સાહેબ કહે, તમારે રાખવું હોય તે રાખો, બીજું નોંકર ફેરવી નાખશે.'

'ત્યારે અલ્લા! બે પથ્થર તો રાખી લેવા હતા!' મેં કહ્યું.

'અરે!' રેવાસંકરે ચલાવ્યું: 'રખાય? તો પછી કોણ વિદ્યાર્થી લેખે? એટલે મેં તો કહ્યું અમારે કાંઈ જ ભેંધવું નથી. અમે તો હાથે એક વખત ખોચડી પકવવાવાળા છીએ. પણ એમણે કહ્યું કે રોટલી શાક જે ભેંધીએ તે આપણે રસોડેથી લઈ જીએ!'

'ખરેખર? આવો કોઈ માણસ, આ કળ-જુમમાં આમ અકસ્માત, બે તદ્દન અબળવા જેવા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની ડેલી ઉપરનો આરડો મોટો દીવાનખંડ જેવો 'રૂમ' વાપરવા આપી દે, વખત બાંહે, એ વાત કોઈ રીતે મારે મળે જીતરે નહિ. પણ ત્યાં તો રેવાસંકરે ખરેખર બીસ્તરો પાંધવા માંડ્યો. ચોપડીઓ ચેક કરી. યાડી તો કરવાની ન હતી. કે મજુર પણ શોધવાનો ન હતો. ખભે બીસ્તરો મોટામાં છિપાડીને અમે તો નવ દિવસના આ અમારા રહેઠાણને નમસ્કાર કર્યા. ભાડું નવ દિવસનું ચૂકવવાનું ન હતું—પણ ચંદિનાના

છ આના ભાડું દરાવેલું એટલે ઉદારતાથી આખા મહિનાનું ભાડું આપી દીધું. નવ દિવસના બે આના ચૂકવવામાં તો સામ સામે મરકરી જવાનો ભય પણ ખરો !

છતાં મને હજી એમ લાગતું હતું કે ડોક્ટરે કાંઈક કાચું બાક્યું હશે તો બીજું કોંઈ નહિ પાછું કરતાં બોં બારે પડી નહોતો !

અમે ગયા ત્યારે મજૂમદાર ન હતો. રેવાશંકરે એના મોટા ચિરંજવી રતિભાઈને પકડી પાડ્યા. રતિભાઈએ પોતા સાથે ચાલીને તરત રૂમ ખાસી કરાવી દીધી. એને અડોને જ એમનું પોતાનું રાખનગૃહ હતું તેનું પારણું પણ અંદરથી દેવરાવી દીધું. અમારા નિવાસસ્થાનને સ્વતંત્ર આવળની સગવડ કરાવી દીધી. તે દિવસે તો રેવાશંકરે એમના આતિથ્યનો લાભ પણ લીધો. બધી રસોણ ઉપાડી આપ્યો. અમે જમ્યા. બજાર ઉપરની વિશાળ સુંદર બારી ઉપાડી, આપ્યો 'કુશ' પ્રકાશથી ભરાય ગયો. અમારા આનંદની કોઈ સીમા જ ન હતી.

અમારા આ મહાભાગ્યની શી વાત કરવી ? રસોણ લેવા રેવાશંકર ગયો ત્યારે, મજૂમદારને પાંચી એમનાં બીજાનોએ જે ભેષ્યએ, અથાણું, છાસ જેવે લાઇ જવાનું એને કહ્યું હતું, રેવાશંકરે એ પેત્રી મને વાત કરી. મને તો આ કોઈ અસાધ્ય માદશની સિદ્ધિ સમી પરીકથાના પ્રકરણ જેવું લાગ્યું હતું. અમે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યાં જ સિંહમસાહ મજૂમદાર પોતા આવ્યા.

હું તો એની સામે ભેષ્ય રહ્યો. બે ઢાંચ બેડોને મને નમસ્કાર કર્યા. જૂના જમાનાના, કોઈક પત મળી આવતા, અલંકાર સુંદર રીતભાતવણા બુસોમીનાં એ એક હોય તેમ લાગ્યું. કાંઈક શીર, ચિંતનસીલ, પણ સહૃદયતાથી ભરપૂર. હારી શક્તિને બાણે. તમારી માથોદાને પણ તરત થી લે. સ્વચ્છ, સાદાં, ચોળાં વસ્ત્રમાં એમની ગતતા કાંઈ દાંઢી રહી શકે તેવી ન હતી. ચહેરા

બેતાં જ પ્રતીતિ શુદ્ધ ગાંધી કે આ માણસમાં કાંઈક એવું છે જે અનેકમાં કોઈ દિવસ એવા જ મધ્ય નથી. સામાન્ય કદના, સાદા દેખાવાના, પણ આશ્ચર્ય ને એકદમ પ્રતાપી પુરુષ હતા. પ્રતાપ એ શબ્દ પણ બાણે એમના વિષે કહેવામાં કાંઈક અન્યાય થતો લાગે. સૌમ્ય તેજ કહીએ તો ચાલે. એણે રેવાશંકરને પૂછ્યું : 'આ તમારા દોસ્તદાર ? એ કયાના છે ?'

'વીરપુરના—'રેવાશંકરે કહ્યું. એ વખતે હજી મારો મુકામ વીરપુરમાં હતો.

'એમ ? સારું' સારું, આપણે ત્યાં સવારમાં છાયાયા છે તે તમે લઈ આવજો. ને જ્યારે બપોરે આજસ સાથ ત્યારે ત્યારે રસોડેથી જે ભેષ્યએ તે લઈ આવવું. શાક, ઠંઠી, દાળ એ તો હમેશાં લાઇ આવજો. એટલે તમારે રાંધવામાં જલ્દી વખત નં બજાડે. ક્યાં સંશયો ?'

રેવાશંકરે એક ખૂણે બતાવ્યો. ત્યાં ચોકડી પાસે હતી.

'રાંધતાં આવડે છે ?'

રેવાશંકરે મારી તરફ આંગળી ચીંધી : 'એને બાટી રાંધેલી બધું આવડે છે, હું પત્રીચડી બનાવું છું !'

'સારું સારું. ખૂબ જ્યાન રાખીને મણો !' સમઢી છે તમારી પાસે ?'

અમારી પાસે તો કાંઈ ન હતું. રેવાશંકર જવાળ આપે તે પહેલાં એમણે જ કહ્યું : 'આપણે ત્યાં નીચે પાણી પડી હશે, રતિભાઈને કહેજો કાઢી આપે. ને કાંઈ વાસણ ભેષ્યએ તે પણ લઈ લેજો !'

મજૂમદાર ગયા પણ એ વખતે લાગ્યું કે આ માણસ નહિ પણ કોઈક પ્રકારનું બાણે પાતાયરણુ જ હતું ! સૌમ્ય, સાદો, એકદમ શાંત, જ પરંપરાગત સજ્જનતા અને સુસ્થિ ભરોં એ જૂલવા ધારીએ તો પણ જૂલી સકાય જ નહિ એક પ્રકારની ન સમજી સકાય તેવી.

ચહેરા ઉપર મેહી હતી. પાંડવથી થોડો ક્ષતિહાસ મેં જાણ્યો ત્યારે ખબર પડી કે એ ઘરની લક્ષ્મી તો ત્યાં ન હતી કદાચ એ કારણ હોય કે વખતે રતિબાધ ને વહીવટ કરતા એના ખાસ જવહાર કુશળતા અમને પણ જણાતી નહિ-એ કારણ હોય, ને એ એક જ ઘરના ને ગણ્યા તે ભવિષ્યની પ્રતિષ્ઠાના વારસ હતા તેથી હોય, પણ કરણતાની એવી અસ્પષ્ટ અને છતાં સ્પષ્ટ રેખા ને કોઈક વિરસ ચહેરા ઉપર જોવા મળે છે એ રેખા ત્યાં હતી ' આજ પણ મને એ વાદ છે. જાણે થોમસ-મેનનું કોઈ પાત્ર !

ધણું ખડું તો આપણે ત્યાં સમાજમાં ચહેરા હોતા જ નથી. મોડાં હોય છે મોઢામાં ખાસ જોવા જેવું જાદુ જ આણું હોય છે, અંતરંગ જીવનની એકાદ રેખા પણ જ્યાં જોવા મળે ત્યાં માણસને કંદરતી રીતે જ કાંઈક આકર્ષક લાગે છે. મજબૂદારના ચહેરામાં એ હતું. અંતરંગ જીવનની થોડી સુંદર રેખાઓ ત્યાં બેસી મઠી હતી.

‘પરાજય’ ની નવલકથામાં એક આવી, વહી ગયેલા જમાનાની છેલ્લી પ્રતિકૃતિ આપવાનો, થોડો પ્રયત્ન થયેલ છે- એમાં આવે કોઈ મંત્ર ૧૦ જીન્ટલમે પ્રતિગિયિત થયેલા રેખાઓ તો નવાઈ નહિ.

મજબૂદાર સાહેબના હોવાનખાના જેવા વિશાળ-ખડનો ઉપયોગ, રેવાશંકરે ને મેં, અબ્બાસી તરીકે જોળાવે છે એ ઘટનાએ વિદ્યાર્થી આસમમા ધણું મોટું આજનું ફેન્ડો ! અને ત્યાર પછી તો એ ક્ષતિહાસ વારંવાર જોતો હતો ! અમાન મયા પછી, અ ખાડ, દરેક વખતે કોઈ ને કોઈ જે કશું વિદ્યાર્થીઓ જરાબર અમારા પગલે ચાલીને મેળવતા જ નહોત. ધણું ખરું એ મેળવનારાઓ પછી નાગર વિદ્યાર્થીઓ મેળતા. પણ મજબૂદાર સાહેબની હલ્લના વિશાળતા એટલી હતી કે અમારા મયા પછી એ ખાડ મેળવવા જે વિદ્યાર્થીઓ ગયેલા- તેમણે કાંઈક વધારે પડતા ઉત્સાહમાં, પોતાનો ગતિજન્ય ઉત્થેષ કરી નાખ્યો, ત્યારે મજબૂદાર સાહેબે એમ

જવાબ આપેલા કે પેલા એ વિદ્યાર્થીઓ આંહી રહી ગયેલા એ જો આ વખતે આહા નહિ આવે તો આ તમને આપી શકાય ! અને ખરેખર એમણે વધો સુધી એ ખાડ એ પ્રમાણે પડી વિદ્યાર્થીઓને અપાતો રાખ્યો !

કોલેજ ઓડી દીધા પછી, ફતરાં પાળનારી નવાખીના જમાનામાં તો જૂનામનુ ખાસ આકર્ષણ રહ્યું ન હતું, પણ મોરવાડ ગયો ત્યારે જૂનામનુ દરતો એક આંટો માર્યો, રેસીડન્સી નેટ્રી, કાળવો દરવાજો, પરિનિવાર, બલે ક્યો. તે વખતે મજબૂદાર સાહેબને મળવા પણ ગયેલો. ધણું કરીને એ ન હતો.

આ પ્રમાણે અમારું મહેણાણું તે શહેર ખડું અમે ખીચી પસવવા આંધ્યા. ક્યારેક આજસ થાય તો વીશીમાં પણ જઈએ. વખતે કેવળ દુશ્મકારીનો હોંગ પણ કરીએ આંધીજીએ યુધ્ધગાન કર્યો પહેલાં જ તમામ મરીશો મારોનો તો ને મેં જ હતો-ખજૂર અને મગજી-એના વિશે વીટામીનની શોધમાં પડ્યા વિના જ, અમે એ વાપરતા અને એમ ને એમ અમારૂં ગાડું મજાવતા હતા.

હવે તો પ્રિવિપસમાં પાસ થવા વિના શુટકો જ ન હતો. નપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ‘પ્રીશીપ’નો લાભ મળતો નહિ, એટલે એ પ્રયત્ન પણ કરવાનો ન હતો. એટલે જીડું ઘાલીને મોડ્યા ગોખવા. આ આપણી સુનિવર્સિટીને આપણે મને તેટલી નિંદીએ પણ એણે થોડું થોડું ચાંમળું પાણી દરેક વિવરનું આપીને વિદ્યાર્થીની સક્રિય મારે એક જનનું આકર્ષણ તો જીલું ક્યું જ છે. પણ આ તમામ વિદ્યા અને એમાં મળતા કલાસ-એના ઉપર નેહરીનો આધાર છે, એ ભવંકર પ્રલોભન જીલું કરોથી જ, વિદ્યાની કેંડી અને નીરસના જીલાં થયાં છે. પણ એ વિષયકનો કોઈ અંત, આવરની આપણી પ્રત્યક્ષ સક્રિયતાથી બાવે, એ શંક્ય લાગતું નથી. હજી પણ એ કલાસ એ જ ગોખણુવિદ્યા, ને એ જ જૂની રીતરસમ, એક વિવરને, આમાથી કાઢીને

આમાં મૂકે કે પેલામાંથી કાઢીને પેલામાં સમાવે—
એથી વિશેષ કલ્પના કોઈની પાસે નથી. જીવનની
અને વિદ્યાની વચ્ચે જે અંતર વધી ગયું છે, અને
આજે દુનિયાનું અંતર ઘટવાથી આપણી જે નવી
પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેને લગતી ચિંતાનશીલ
વ્યવહાર અને આદર્શ એવી વિદ્યાપીઠ કોઈની પાસે
નથી. યુનિવર્સિટીની જગી ઘડવાના પાસે આ
વિષય કે તે વિષયની આગમતરી છે. નવી શિક્ષણ-
દૃષ્ટિવાળા પાસે રેડિયાની તકનીક અને પૂણીનું
શાસ્ત્ર છે! દુનિયાએ સાધેલી તમામ વૈજ્ઞાનિક
પ્રગતિશીલતા બધું નાશ પામી જ ગઈ છે એવું
સમજીને એ આંકડો મૂકવા માગે છે. ને એ
પ્રગતિશીલતા નાશ પામી નથી, પામવાની નથી,
અને હજી એની સિદ્ધિના માર્ગ વધારે ને વધારે
આગળ ધપવાનો છે, એ હકીકત છે. એટલે એમાં
ભિન્નતા વિદ્યા અભ્યાસે જેને મંડી છે. ને એ પ્રયોગ
જેમના ઉપર થાય છે એ વિદ્યાર્થીઓનાં મન
કેળવણી નિયંત્રિતાના કૃતમેલ તરીકે અત્યારે તો
વપરાય છે! ભવિષ્યમાં થાય તે ખરું!

આમ અને પણ કૃતમેલ તરીકે એટલી હવા
ભરાઈ તેટલી હવા મગલમાં ભરીને પ્રિવિયસની
તેવારી માંડી. એમ કરતાં કરતાં પ્રિવિયસની પરીક્ષા
આવી આ વખતે ટુક્કો લાગી ગયો. માંડમાઠ
ગણિતમાં તીકળી ગયા. પણ રેવાસંકર ઘણું કરીને
એ વખતે પોણું જીતી ગયો અને પછી તો એણે
જીવનની દિશા જ બદલી નાખી.

પ્રિવિયસ પાસે થવાથી આમાં ઊંડાઈ આવેથી.
એટલે હવે તો કાંઈ પણ વિદ્યાના વેદીને પણ
એમ. એ. થઈ જવું એવો નિશ્ચય થઈ ગયો. આ
નિશ્ચયમાં અનેક વિક્ષેપ આવતાં જ રહ્યાં. છતાં બી.
એ. મુશીબતે માર્ગ તો ધીમે ધીમે કાઢ્યો પણ ખરો.

પ્રિવિયસ પાસે થઈને પછી પાછો વીરપુર ગયો.
એ વખતે ત્યાં એક રાજકુમાર કોલેજ ચાલી. નવી-
સંવી રાજકુમારની સંકેતનંદના જોળણીતા
એક મુલાખમાઠ નામક કરીને અમદાવાદના જ કાંઈ

અનાવિદ્ય મુદત્ત્ય એન્જીનેટ—એ ત્યાં હેડમાસ્ટર તરીકે
હતા. બીજા એક ભાતગરના દેવે બી. એમ. હતા.
જે પાછળથી તો હમણાં અમદાવાદમાં ડેપુટી હતા. એક
જે બીજા પણ હતા. આમાં વીરપુરના રાજકુમારો
ભણતા. ધરમપુર દરગાહના કુમારો પણ સંગમને
લીધે ત્યાં આવ્યાને રહેતા. એવી રીતે જો વીર
પચીસ કુમારો માટે, રોજનની પાસે એક તાની
સરખી કોલેજ કાઢી, રાજકુમારની કોલેજની અત્યંત
ખર્ચાળ ને મોટાલી નિદાગીમાંથી પોતાના કુમારોને
જગ્યાવી લેવાનો તેમ જ આર્થિક વિદ્યાભ્યાસમાંથી
તરીપાર ઊતરવાનો પ્રયત્ન સફળતર ડોક્ટર હમીર-
સિંહજીએ આદરેલો. આ સંદેશની હજી શરૂઆત
ને વીરપુર એક પૂણીમાં એટલે એમને હમેશાં એક
જે માણસની ટાંચ રહેતી. હું ભોળાંજોળે ત્યાં હતો
ત્યારે એમને કાંઈ માણસને ખપ પડ્યો. અને
માસિક રૂપિયા ત્રીસના પગારથી હું એમાં સંકળિત
શુભરાતી શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

આ જોવાના હેતુ તો એટલો જ હતો કે એ
સમયે જે રકમ મળે તે જગ્યાવાને પાછું ઇન્ટરનું
ટકું ચાલતું રાખવું.

આવી રીતે ત્રણ ચાર મહિના કાઢીને હું પાછો
જૂનાગઢમાં આવી ગયો. સદામાએ એ વખતે એક
ખપ્પટપત્તિ જેવો પ્રસંગ જાળી ગયો. એ વખતે મને
ચાહ છે ત્યાં સુધી મને રૂમ નં ૭ મળી ગયું. એ
રૂમમાં સંગમથી તરીકે હમણાંસ મોહનલાલ
પોદા—પોરબંદરના મારા જૂના મિત્ર હતા. એને
સાહિત્યનો રસ હતો. અને પણ આખો દિવસ
ગોમણપુટીનો કંડાલો હતો. એટલે ઇન્ટરમાં એમને
સંગમ મળી ગયો. —એ અભાગમાં બહુ લાભદાયી
થયો. પણ વધુ મારી વાત તો એ બની કે
પોરબંદરના માડભાઈઓ—દરિયાલ નરેશંકર મોડ
અને મણવતરાય શુભાવરાય. માડ—આ જુનેએ
મને કોલેજલાખન કાંઈ પણ દિસામે
વાનો આગ્રહ કર્યો હતો, નાનાસ પુષ્પા
જો બન્ને ભાગ્યે. ઇન્ટરમાં નાના
એટલે એ પણ મારી સાથે ઇન્ટર

છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર એ તો ત્યાં જૂનાગઢમાં મહાન રાખીને જ રહ્યા હતા. આફ્રિકાના પ્રાણુશંકર બેઠો પણ હતા. આ પ્રમાણે ૭-૮૨માં જૂના દોરતોનો પાછો ત્યાં મેળો મળી ગયો એ વસ્તુ બારે પ્રોત્સાહક થઈ પડી.

એ વખતે—સમગ્ર થોડો વખત જ થયેલા, પણ પછી તો હમેશના જની થયેલા, કેવા વેકુંદરાય વિદુલરાય કિકાણી—એ અમારી ત્યાંની જૂનાગઢની મંડળીના વિનાશઆત્મા થઈ પડ્યા હતા. રસિક, વિનાશ એ નાગરકોમતું બધું કે જીવન અનુષંગી વસ્તુ જ બની રહેલ છે. એટલે આ તમામ મિત્રોએ એમના વિનાશમાં અને બેળવી લીધા; એની અસર મેટામાં મેટી એ થઈ કે જૂનાગઢમાં હું મે ત્રણ વર્ષ જરાબર ટકીને કામને પાર પાડી શક્યો. કિકાણી વિષેનો એક અકસ્માતી જીવનપ્રસંગ તો હજી બધું મઠ કાલે બન્યો હોય એટલે તાબે અને પાછ છે. અમે મિત્રો આંદોલનમાં, લીમડાની છાયા નીચે બેઠા બેઠા, ભૂમિ-તિની આકૃતિએ ત્યાં જમીનમાં પાડી રહ્યા હતા, અમે અલકમલકની માડીને બેઠા હતા. કિકાણીએ પ્રિવિમસ પછી પ્રયત્ન માડેલા નાશિકની પોલીસ ટ્રેનનીંગ કોલેજમાં જવાનો. પણ એવું હજી પરિ-શ્રામ આપ્યું ન હતું. ધણી જ આજીવતાથી ત્યાં જવા માટે એ તકલી રહ્યા હતા. શરીર પણ એવું ખડતલ, કસાપયું ને એ કામને માટે થોડું હતું. આપકવાલ સરકારની રોકાવરીય માટે એમનો પ્રયત્ન હતો. હરપજે પોતાના એ પ્રયત્નને સફળતા મળે એની એ રાહ બેઠ રહ્યા હતા. એમને આ દુખ્યત ચક્રંતલા અને પ્રેરે. બેઠાના કાલીદાસ વિવેચનમાં રસ પડતો ન હતો. અમે સૌ બેઠા મળીને વાંચતા ત્યારે પણ આનંદ વિનાશ રસિક વાતો એવું કાંઈક હંવામાં આદતું રહેતું હોય તો કિકાણીનો અંતરાત્મા થોડોવાર અવ્યાસમાં તલ્લીન રહી—નહિતર એ જાય.

તે દિવસે કિકાણી બહુ જ આજીવતાથી પોતાના ? રજૂ કરી રહ્યા હતા. અકસ્માત અને

અચાનક મેં કહ્યું, ‘તને ત્યાં લખાવ કરે તો શું ?’ ‘તો અરે દોસ ! તો તો રંગ રહી જાય. તને મહિને સાત રૂપિયાની રોકાવરીય આપવી જા-મને પચાસ મળવાના છે !’

મેં કહ્યું : ‘બે જે હો કિકાણી પછી ફરી જાનો નહિ !’

‘અરે, ફરે શું ? આપી જા—આમણા ! તને આપી !’

અમારો આ વિનાશ બેઠને માઠામાં હસી પડ્યા પછી તો અમે બીજી વાતોએ ચડી ગયા. વાત બુધાર્થ મઠ. ને કોલેજજીવન શરૂ થઈ ગયું !

અચાનક ધણું કરીને ત્રીજે કે ચોથે દિવસે કિકાણીનો એક તાર આવ્યો. એને એકદમ લખાવ થઈ જવાયું આમંત્રણ હતું !

જે પ્રમાણે કિકાણીનો અકસ્માત તાર આવ્યો હતો, જરાબર તે જ પ્રમાણે એક દિવસ લોબીમાં ચોરટ્રેન અને મનીઓડર આપવાની શોધ કરે. બીજા બધાને તો મહિને મહિને મનીઓડર આવે એટલે એ જોળાળે—પણ મને શોધતાં તો એને ફીક વખત લાગ્યો. બારે પતો લાગ્યો ત્યારે હાઈ વાંચતાં હું આભો જની ગયો. કિકાણીએ ત્રણ મહિનાના ગણીને એકવીસ રૂપિયા મનીઓડરથી મોકલી દીધા હતા !

વિનાશમાં થયેલી ધાતને એ આ પ્રમાણે વળગી રહેશે એવી કલ્પના તો મને પણ નહિ થયેલી. વધો પછી અમે અમદાવાદમાં અચાનક બેઠા થઈ ગયા—ત્યારે એ જૂની વાતો સંબારીને મે ધડી બધું બધું વધો વીસરી ગયા હતા !

આ પ્રમાણે જૂનાગઢમાં મને મિત્રોના ધણે મંદર સંગાથ મળી રહ્યો હતો અને તેથી મારી થોજવા પાર પડશે એમ મને લાગતું હતું. એવામાં એક દિવસ અમારા ઉપર આપત્તિ ઊતરી પડી. જો કે એ વખતે તો સહેજમાં હું ગચી ગયો પણ એ આપત્તિ ઊતરી હોત તો તો બારે યાન !

જાહાકેહીન ઠાલેજમાં એક તાસ્તી હતી. જાપટ શાસ્ત્રી. એ બિચારા આ સદીમાં રહેતા ખરા, પણ ઘણું ખરું, વિહરતા છટ્ટી, સાતમી, આઠમી સદીમાં. એમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન તો ઘણું વિશાળ અને તલસ્પર્શી હતું. પણ ઠાલેજ વાતાવરણમાં એ, પુસ્તકાલયમાં પુરાયલા કોષ જૂના અવશેષ જેવા લાગતા ! એવો જ એમનો વેપ હતો. અને એવી જ એમની બાપા પણ હતી.

ઠાલેજમાં તો બધા નિશ્ચિત જૂવાનિયાઓ ભેગા થાય છે. વાળતાં આવડે તો નમાશ થઈને રહે ને નહિતર તમને બનાવે પણ ખરા ! એ અવસ્થા જ કાંઈક વિનોદી વાતાવરણને વધુ અનુકૂળ-સંસારની તકલી છાંયડી દેખેલી હોય નહિ, સૌ સરખેસરખા હોય-એટલે જો વિનોદે ચડી જાય તો નિહોંખવાવનો પણ મુશ્કેલી ભરેલો મેળવાયદાર વિનોદ પણ આવી થડે !

આ જાપટ શાસ્ત્રી એક ભરું હાપડી લાવેલા તે નેપાળનું હતું. સવારમાં એની સાથે ઘણી વખત રેસીડન્સી પાછળના કાળવા વેંકળા પાસે ફરેલી વીણવા આવતા. શાસ્ત્રીજી સાથે આ રસિક નારીનો મેળ કેમ મળ્યો હશે એ પણ એક કાપડો જ હતો. એમની બોલી ચાલી તો જૂનવાણી હતી—અને એમાં આ રીતભાત નવા જમાનાની હતી—એટલે છોકરાઓના મનમાં એ એક કુતૂહલનો વિષય થઈ રહેતા. છતાં પ્રોફે. બેશી એને પોતાના વિદ્યારુ નેટલું માન આપતા ને સંસ્કૃતની પોતાની તમામ મુશ્કેલીઓ એની પાસે રળી કરતા, એ હવાને લીધે જાપટશાસ્ત્રીને પણ વિદ્યાર્થીઓ નભાવી લેતા; બાકી એ વર્ગમાં બેસે-કાદમ્યરી શીખવવા માટે, એમના દંમધા વિનાના બાપાંતરે મુશ્કેલીઓ સમજાવવા માટે, અને જોઈ ન આવે કે વિનોદ કરવાનું મન ન થાય એવો વિરલો પાપાણુ વિદ્યાર્થી તો કોઈક જ નીકળે !

એટલે જાપટશાસ્ત્રીના વર્ગમાં પહેલેથી છલ્લે સુધી તાલીઓ ચાલતી જ હોય. શાસ્ત્રીજીની કચ્છુતા એ હતી કે ઘણું ખરું આ તાલીઓ વિદ્યાર્થીઓ

પોતાની પ્રશંસા માટે પાડે છે એમ એ ઘણી વખત સમજતા. છતાં તથાંશ નબરે પડી બપ ત્યારે છોકરાનું નામ બધી પછી લેતા—બીજો દિવસે પ્રોફે. બેશી પાસે જતાં એ છોકરાના પગ ધૂળતા હોય !

જાપટ શાસ્ત્રીની આ વર્ગ ચલાવી ન શકવાની અશક્તિ એ હંમેશની ચર્ચાનો વિષય હતો. અને પ્રોફે. હોડાલાલા અને બેશીને એ વિષે ઘણી વખત બિડતી પણ ખરી. રોકટ ઘણા ભલો મિત્ર-સીપાહ હતો—પણ વારંવાર થતાં આ તોફાન એને પણ આકરાં જણાતાં.

એમાંથી તો જાપટ રહે—કે રાટલો ખૂએ—એવી પરિસ્થિતિ પણ કોઈક વખત ધૂરકતી દેખાતી.

હવે આ સંજોગમાં એક વખત એનું બન્યું કે શાસ્ત્રીજી પોતાની જૂની ઢબે બેઠા વાંચે. પ્રસંગ કાંઈક શંગારિક હતો. ‘સુરતસંગ્રામ’ શબ્દ આવે. તરણુ વિદ્યાર્થીઓને આ શબ્દનો મોહ જગ્યો. કોઈક ટીખળીને, શાસ્ત્રીજીને બતાવવાનું આ અમેઘ શબ્દ લાગ્યું. થોડીવારમાં તો વાતાવરણમાં ગરમી આવી. બધે કે એક વણકહેલી યોગના ઊભી થઈ ગઈ.

એક વિદ્યાર્થી બોલો થયોઃ ‘સાહેબ !’ પછી વળી આ મલેચ્છ ભાપાના ઉચ્ચારણથી ભડક્યો હોય તેમ જીભ કઢીને ‘ચુરુહ ! મારે જરા શંકા છે !’ કરીને મનમાં હસતો ને મોંએથી અતિ ગંભીર બનીને બોલો રહ્યો !

આ નાટકનો ચેપ તરત આખા વર્ગને લાગી ગયો. એક પછી એક છોકરાઓ બોલો થયા માંડ્યાઃ ‘ચુરુહ ! આ વિષય જરા ગડન લાગે છે !’

કોઈ ટીખળી વળી ‘ચુરુહ ! આ વિદ્યાર્થીઓ મંદ્યુહિ છે, આપ સમયે રીતે વિવરણ કરશે તો જ કાંઈક માર્ગ પામશે !’

એમ સૌ પોતપોતાની વિનોદવાણી બતાવતા બોલો થયા માંડ્યા. પણ હદ તો પંચોગીએ કરી. પંચોગી સુંદર કાવ્યો વખતો, લેખો વખતો, એનામાં સાદિયકારનો મુખી

હતો તેણે ઊંઘા મધને કહ્યું 'સુરત' આ 'સુરત સંગ્રામ' એ કયા આગળ થયેલું ?

આખો વર્ગ તો ખડખડાટ હસી પડ્યો ને નારીઓના નાચી જતાં પલ્લુ ધ્યાન છૂટી પડે એવો ઘેઘાગ થયો એ વખતે પ્રિન્સીપાન રોકેલ નીચે ઢનાસ ટો

પણ શાસ્ત્રીજી બાપટ-મિયાગ મરામર બાર વરસ સુધી માસી બનારસમાં ન્યાકરણ બજારા હતા તેમણે પચોતીને સામો પ્રશ્ન કર્યો 'તમે શરણા છો ?

'સાહેબ ! આમાં શરણાનો શું સંબંધ છે ? આ જુદા ક્યારે ને કયા થયેલું એ જાણ્યું હોય ના પ્રશ્નપત્રમાં લખવા થાય !

પચોતીથી થોડે દૂર હું બેઠો હતો. નાટકને આવો રંગ પકડ્યું જોઈને મને પણ એવે લાગ્યો બોલો થયો 'સાહેબ આ આટલું વાક્ય કોણે પાડ્યુંથી લખ્યું નહિ હોય ? કારણ કે તે વખતે સુરત તો વસેતું નહિ કે પછી આ કોઈ બીજા સુરત વિષે ઉલ્લેખ હશે ?

એક પછી એક વિનોદમાં, મજામાં ને મનોમજાએ એવી વાણી છોડ્યાં એ સૌધતા જ રહ્યા ને બાપટશાસ્ત્રી એમ ધારતા રહ્યા કે છોકરાના ખરેખર આમાં કોઈ સમજના નથી !

આ કરુણનાટકનો કવો હારવ્યવસ્થા આવત એ દેવેનું મુરકન હતું પણ સદ્ભાગે તે વખતે જ મારે પ્રવેશ કર્યો

શાસ્ત્રીની ખેંક પછી તે દિવસે જ ફરી, પણ બીજા વિશે દનસ રાઝ થયો, બેઝી સાહેબ સાકુ ન્તાન લાઇને આવેના, તેમના ચહેરા ઉપર આજે રુદ્રત તેજ હતું, કાંઈ બેસીને વિનિહ કર્યો હતો આજે એમના ટાટિયા ધ્રુવના માથા હતા, ત્યાં મન ઉપર જ પ્રગટ મૂકો, બે હાથે અદ્વતવાળી જોશ સાહેમે કહ્યું 'આજે મારે તમારી સાથે બીજી વાત કરવાની છે. કાંઈ જેમણે બાપટ શાસ્ત્રીને બનાવ્યા-એમણે શાસ્ત્રી ઉપર નહિ, મારા ઉપર થો કર્યો છે'—અને પછી તો એ વાણીની ઉમ્મત

અને સત્યાગિતા વધારી રહ્યા એમનો ઠરે એક નામ ઉચ્ચાણુ 'મિ—પન્નાની—માર્ગ મારા તે રામ રમી ગયા પચોતી તે દિવસે મારી પામે જ બેઝી એ બોલો થયો—ને મારા જિહ્વા ઉપરથી લાકી બોડી ગયું કા તો નવે મારું નામ આવે છે મને તો આખી કીશી અપારનાર જ બેઝી સાહેબ પણ એ વજ્રપ્રહાર તે દિવસે પચોતી પામે જ અટક્યો હું એ દોરાવા નિગાન બની ગયો ત્યાર પછી મોઢ દિવસ કેન વિલ થઈ એ બાપટ શાસ્ત્રીની મરકરી કરવાની હિમ્મત કરી ન હતી બે કે તે કોશન તો ચાનતા જ

આ પચોતી જગજાજ આજે ધણુ કરીને નથી. પણ પચોતી, સ્વ કવિ ગિરધર, મ. બાઈસકર ત્રિવેદી, રમણીક, પ્રાણીકર સોમશંકર તથા પ્રતાપરાય મોહી અને મ. મળિશંકર ત્રિવેદી, અને કેટલા અરી યુનાનરાય ધેળકિયા—એ સૌ એ વખતે સર્જનમાં રસ લેનાર માહિત્યપ્રદાતા, બ્યક્તિઓ મણાવ છોટાનાન માનસોંગ મામદાર તે વખતે લખના નહિ—પણ એમનો સાહિત્યનો પ્રેમ-એક પ્રાર્થના જીવનનમના જેવો હતો એમની પામે આજે પણ ધણી જ દારે વિરન કહેનાય તેવી યુવરાની માહિત્યની કેટલીક કૃતિઓ અને માહિતીઓ દરી એમનો એ રોજ કેટલા એકાએક અને સતત છે એવું હિન્દુ ધર્મમાં ન મળ્યું મારી નવનકયા પૃથ્વીક ની આવારે યોનુક્ય નવનકયાવિ પ્રગળ થતા માગ જમીને એ સુધારી વધારી પ્રેમમાં પણ આપેની છે' એમણે છ સ ૧૯૨૫ ના રહ નવેના 'સુમરાની' ની એક નકલ અને મોહતી આખી છ જેમાં 'પૃથ્વીક ની તે વખતે લેવાલી આખી સમાચારના છે

પચોતીની કેટલીક કૃતિમાં બહાઉદીન કોયેજ મેગેઝીનમાં પ્રગટ થયેલી છે એમના મોટાભાઈએ 'રજુર' નામથી કેટલીક ગ્રંથો લખેલી તે ખરેખર સુદર છે એ વખતે 'બહાઉદીન કોયેજ મેગેઝીન'માં લખનારાઓમાં સ્વ. કવિ ગિરધરના કેટલાક કાવ્યો પણ ધણુ લોકપ્રિય થયેલા. ખાસ કરીને એવું

‘ઉતારોજ પ્રભુ ઇ અમ દેશે આશીર્વાદ !’ એ વારંવાર ગવાતું ને મેળાવાડમાં ઝીલાતું.

નાની સંરખી એ સાહિત્યકાર મિત્રાની તે વખતની ઊગતી મંડળીમાં ફેટલાક તેજસ્વી તારાઓ પશુ હતા. મારી નાખે એની ગરીબી — અને છતાં સ્વભાવમાં રહેલ સ્વમાનની — બીચી ખુમારી એણે એમાના એ તેજસ્વી તારાઓને અકાળે ઝડપી લીધા એમ કહીએ તો ચાલે. એક આ કવિ ગિરધર અને યોગેશ્વર રવ. બાઈશંકર દિવેદી.

એ બંને વિષે વિસ્તૃત રીતે નોંધવા બેવડું થઈ છે. આંહી તો એમની સાહિત્ય પ્રિયતાની વાત કરી છે. એ વાતાવરણને લીધે હું પશુ કાંઈક તો લખતો રહેતો.

એ સમયે મેં કેટલીક નોંધ લખેલી. ખાસ કરીને પ્રૌદિ. મહાદેવ મલ્હાર બેશી, શાકુન્તલ શીખવતા, તેના બાપ્પાનનો સાર ચેર આવીને ગુજરાતીમાં લખી લેવાની કાંઈક પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી. ‘શાકુન્તલ’ નું એ પુસ્તક અત્યારે મારી પાસે છે, તેના પૃષ્ઠો ઉપર તોચાર તરફ અંગ્રેજી નોંધો ખડેલી છે; પશુ આ ગુજરાતી સાર-ધણું કરીને તે સમયે જ લખેલો જાગે છે. પહેલાં કેટલાંક પત્તાં એ નોંધનાં ખેતપાત્ર ગયાં છે. તેમ જ નારીખ અને સાહ નાખેલાં જણાતાં નથી, છતાં તે વખતે વપરાયેલી શાહી અને કાગળ ઉપરથી, અનુમાન થાય છે કે આ નોંધો, બાપ્પાનો ઉપરથી જ ચેર તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવી જણાય છે.

એવું આપું પુસ્તક હાથ આવે તો કાંઈક માર્ગ-દર્શન મળે. નોંધ છે તેમાં આગમાં હર પૃષ્ઠ નથી. હર મે પૃષ્ઠથી શરૂ થાય છે. પાંચમા અંક વિષે એ નોંધમાં ત્રીયે પ્રમાણે છે: વાક્યો વગેરે સુધાર્યા વિના નોંધ જેવી છે તેવી જ આંહી આપી છે, એટલે એમાં રહેલા સંવર્ણો હોય એ મારી એ સંમતની સંમતવાની મર્યાદાને અંગેના હોય, જ્યારે પ્રૌદિ. બેશીએ એ વસ્તુને વધુ વિશદતાથી અંગ્રેજીમાં રજૂ કરી હોય.

“* પાંચમાં અંકની શરૂઆતે કરતા પહેલાં કાંઈક કહેવું આવશ્યક છે. પાંચમા અંકમાં કાલિદાસ પોતાની પ્રતિભા શક્તિ (Originality) દર્શાવે છે, પરંતુ આ અંકની એક ખાસ ખૂંચી છે. સર્વત્ર ‘ધાતુ’ ખરું કાવ્યોએ, સત્ય અને અસત્યના વિવાદને જગત સમક્ષ ધરવા થત ક્યો છે; અને સત્યનો જય દર્શાવી અસત્યથી જગતને દૂર રહેવા ઉપદેશ આપે છે. આ અંકમાં કાલિદાસ એ સત્યનો વિવાદ લાવે છે. કેન્દ્રમાં એ વિવાદ નથી. મિથ્યતા, ‘Satan & God’ અસત્ય અને સત્યનો બધંકર વિગ્રહ આપે છે; ભવજૂનિ, રામલંબના હેયમાં સત્ય અને ન્યાયને વિજય અપાવી, ‘હા હા વેલિ સ્કુટલિ ફ્લૂચ...’ એવો આંતર વિગ્રહ ચલાવે છે; પરંતુ કાલિદાસ, શકુન્તલા અને કુષ્મંત એ એ ઉદાર હૃદય વચ્ચેના પોતાના સૂત્રને વળગી રહેવાનો — જે વિગ્રહ આ અંકમાં આપે છે, તેવો વિગ્રહ તેટલી જ કલાથી કોઈ કવિએ દર્શાવે નહિ હોય. જગતમાં સત્ય-અસત્યનો વિગ્રહ ચાલે છે, અને તેનું પરિણામ અથવા ન્યાય જગતમાં જ મળી જાય છે. જે ઉદારચિત્ત આત્માઓ પોતાના ‘સત્ય’ ને અને સૂત્રને જીવનપથ તરફ વળગી રહે તેના ન્યાય આ જગતમાં નથી. એ ન્યાય કાલિદાસ જ્યાં અંકમાં મારીચના આશ્રમમાં અપાવે છે, કાલિદાસની માન્યતા તેને “The poet of Transcendentalism” બતાવે છે. જગત અને તેનો ન્યાય આવા એ સત્યો વચ્ચેના વિગ્રહનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા બસ નથી. અને તેથી આ ન્યાય જગતથી કોઈ બહારના પ્રદેશમાં જ સંભવે છે. વસ્તુતઃ, પાંચનાર જણે છે તેમ શકુન્તલાનું કથન સત્ય હતું. રામજે શાપના પરિણામે પોતાના ન્યાયને સત્ય માન્યો હતો અને તેથી આ જૂલ છતાં રામનો એ સત્યમિત્ર હતો. એ જે સત્યોનો વિગ્રહ મારીચના આશ્રમમાં થયો જાય છે. રોકસપીઅર — કાંઈક અને જ મળતી સત્યની લામણ એથેલોમાં લાવી શકે છે.”

x શકુન્તલનો પાંચમો અંક. જેમાં નંદી મળે છે તે રામ બધો વાત થઈ

પરંતુ એ સત્યો કરતાં, એક શંકા એ વિગ્રહનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. અને છતાં એ એ સત્યો વચ્ચેનો વિગ્રહ, ન્યાય માટે કાલિદાસની પેઠે, તેને પણ સ્વર્ગમાં મોકલાવે છે. અને છેવટ દિવસો શેક્સપીયર આનંદમય અંત લાવે છે, જ્યારે ઇંગ્લેન્ડના કાલિદાસ, શોકમય ચિત્ર સાથે પડેલા પાડે છે."

કાંઈપણ ફેરફાર વિના ઉપરની નોંધ આપી છે એ એવા હેતુથી કે પ્રેરિ. જ્ઞેસીની શેક્સપીર થોડાક પણ આંખો ખાસ આવી શકે. કાલિદાસ એમનો મણો જ પ્રિય કવિ હતો. અને રજુરજોને એ મહાન રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય મણુતા હતા. આજે આ સૂર્યાસ્તનોમા નવું તેજ આવી શકે તેવા મણો સંભવ છે છતાં, કાંઈ વખત આ આખી નોંધ જડી આવે, તો ફરીને એનો અભ્યાસ કરી, કાલિદાસ વિષે જ એક પુસ્તક લખવા વિચાર થાય છે, તે વખતે આમાંથી કેટલું ઉપયોગી નિરૂપયોગી મણાય એવી કાંઈ વિચેષ્ટરખા કાંઈ મિત્ર વખતે સહૃદયતાથી આ ઉપરથી પણ દર્શાવે એમ ધારીને આટલું આપ્યું છે. ચોથા અંકમાં, પ્રવેશકનાં છેલ્લાં વાક્યો, જ્યાં આનંદ-સૂચક પ્રિય વદાને કહ્યું કે આ કવિના શાપની વાત આપણે સકુલતરૂને જણાવવાની નથી-ત્યાં નોંધ નીચે પ્રમાણે છે. "વિચરે દ્વિવેર નવુ જો મુલ એષ શ્વાન્ત-સ્તિષ્ઠ્ઠા. રજિતવ્યા લલુ પ્રકૃતિચેતવા પ્રિય સસી... વગેરે. કાલિદાસે આ વાક્યમાં 'ઝેળવણી'ની સર્વાન્ય વ્યાખ્યા, મનુષ્ય હૃદયની નિર્બલતા અને વિશેષમાં કેટલાંક વ્યાવહારિક સત્યો આપી દીધાં છે. * મનુષ્ય કેટલું ગુપ્ત રાખી શકે છે, એ જ્યારે જાણી શકાય ત્યારે તેની મહત્તા જાણી શકાય; પરંતુ ગુપ્ત એ પ્રકારનાં કાંઈ શકે કુટુંબની નિર્દોષ પવિત્ર ગુપ્ત વાતો, રત્નકંથમાં એ જીવનના કેટલાક પવિત્ર ગુપ્ત ભેદો; અને વિષમય દોષમય ગુપ્ત ભેદો. આ પાછો એ પ્રગટ કરવામાં અને જીવનના નિર્દોષ ગુપ્ત રહસ્યો અપ્રગટ રાખવામાં મનુષ્ય હૃદયની નેટલી મહત્તા, અને તેથી તેના પ્રચાલુમાં તેની

ઝેળવણીનું માપ થાય છે, તેટલું અન્ય કોઈ કાર્યથી થતું નથી. જીવનના કેટલાક ભેદ ગુપ્ત રહેવા જ જોઈએ. ઉત્તમ મિત્રની વ્યાખ્યા આટલા માટે 'ગુપ્ત' વ મૂલિ ગુણનુ પ્રમીક્રોલિ' એમ છે. 'પ્રકૃતિ પેલવ' એ શબ્દ વાપરી કાલિદાસ કલાવિધાનની સીમા દર્શાવે છે. મનુષ્યહૃદય ભયંકર અને નમન સત્ય સહન કરવા કાંઈ પણ સમયમાં તૈયાર હોવું નથી. કેટલાંક સત્યો ભયંકર છે. માણસના જીવન ઉપર સમગ્ર દૃષ્ટિએ કાલિદાસે કેટલો મંબીર વિચાર કર્યો છે એ આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. સાથે સાથે સકુલતાની 'મુદુપ્રકૃતિ' અને તેથી ઝેળવણીનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ પણ જણાઈ આવે છે."

અહ પ્રમાણેની સાકુલતા ઉપરની નોંધ એ વખતે કરી જણાય છે.

આખરુંકર દ્વિવેદી આ સધળા મિત્રોમાં એક રીતે જૂદા તરી આવતા. એ આમમાં રહેતા. કાલે-જ્યાં બહુવા આવતા. પણ એમનું સધળું જ ચિત્ત 'સાલિત્ય અભ્યાસ' ની પાછળ હતું. એમને પાસ, નપાસ અને કલાસની કાંઈ પડી ન હતી. એ વખતે એમણે 'શ્રીયુત ચક્રમ'ના લેખો એ ગીતે કેટલાક વિવેદી લેખો લખેલા. એમના એક ફકરા તે વખતનાં લખાણને આધારે નીચે આપેલ છે, પણ એ તો એમની સક્રિયતા મણો જ એકાં પરિચય આપે છે. એમણે પાછળથી 'ગુપ્તચોરિત' નામે હસ્તલિખિત માસિક કાદેવું. એની પાછળ પણ એની સતત આરાધના હતી.

બહાદુરીન કોલેજના ઇ. સ. ૧૯૧૭ના જાન્યુ-અંકમાં 'શ્રીયુત ચક્રમ'ના લેખો નામે બાહ્યકરે લખેલો લેખ વિનાસ્સાલિત્ય રૂપે છે, પણ એમની ખરી સર્જનાત્મકચક્રિત તો ઉત્તમ પ્રકારના વિચારક તરીકેની હતી.

હેવું ઉપનામ પસંદ કરવું એની હકમચલમાં પડેલા શ્રીયુત ચક્રમ નોંધ લખે છે: "લલિત-પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાનકાર-અન્સકર જ્ય; હા એ નામ પણ જાહેસવું જ છે. એ ઉપરથી નીચળતાં બીજ

* How many secrets you can swallow"

નામે 'પલીત' હું નથી ધારતો કે કોઈ પણ લેખક પોતાની મેળે સ્વીકારે. એટલે વધારે સુંદર નામો મળે તો ફીક, નહિતર આ રજા બીજા વધારે નામ, પસંદગી માટે—

રા. વિલાપી. રા. બ્રાન્ત. રા. નરંગ. રા. મિસ્કન. રા. રૂ. રા. હ. રા. શાન્ત. રા. બક. રા. શુક. રા. કુંજ. રા. અરણ્ય. રા. કામુક. રા. બમર. રા. જલેશ્વર. રા. વિન્તુ

આ 'કવિ સહસ્ર નામાવલિ' નો અંત આવે તેમ નથી. અક્ષત્ત તે એક નવા કવિ માટે આવકાર-દાયક ગ્રંથ છે, સામાન્ય લોકરચિત્તે અગ્રિય થઈ પડે એવું મારે નથી કહેવું.

આવી રીતે આ વિનોદી લખાણો 'સ્વયંવંશ' 'કુખાળ' 'વૃત્તનવર્ષાભિનંદન' વગેરે આગળ ચાલે છે. પણ જે બાઇશંકર દિવેદી પાછળના લખાણમાં માત્ર બે વર્ષ પછી જ દેખાયા તે આમાં નથી. બાઇશંકરની ઉપાસના અને આરાધના-ખાસ સાહિત્યના કેવળ નિર્જ શોખની ખાનર કેટલી-કેટલી તીવ્ર અને ઉત્કટ હતી, એનો આજે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે ખરેખર એમ એક ઉત્તમ પ્રકારનું જ સાહિત્યરત્ન અઠાણે ઝંપાઈ ગયું ન હોત-તો રંક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવી કહેવાય એવું કોઈ તે કોઈ પુરતક એ મૂકી જાત.

એની સાહિત્ય ઉપાસનાનો થોડોક પરિચય આ એક નીચેના મિત્ર ઉપરના પત્રમાંથી મળી આવે છે:

* પ્રિય બાઇ

હું તો અર્ધચંન હતો. મારા તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રીના ઉત્સાહે હું હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ લઈ શક્યો; અને મારા હૃદયવ્યવસ્થાના વિકાસ થતાં બહાર વરસની વયથી જ, કુટુંબનો બોલો શિરપર લઈ

વિમાન-વ્યવહારનો વિકાસ

૧૯૪૭માં ૧૮ નેટલા માર્ગી ઉપર ૨૮ વિમાની સેવાઓ ચાલુ હતી, આજે ૨૭ નેટલા માર્ગી ઉપર ૪૧ વિમાની સેવાઓ કામ કરી રહી છે. ૧૭ દૈનિક અને ૭૦ સાપ્તાહિક સેવાઓ છે. ૧૯૪૮ના બન્યુઆરીથી એપ્રિલ સુધીના અરસામાં આ નેટલી વિમાન વ્યવહાર સરેરાશનાં ૧૬૭ વિમાનોએ ૨૩૪ પાલટાની અને ૧૬૮ બીજા વિમાન-સેવકોનો સહાયથી ફક્ત ૪૮,૫૮,૮૬૩ માઇલનું ઉડ્ડન નોંધાવ્યું હતું એ દ્વારા ૧,૨૪,૭૫૩ મુસાફરો અને ૨૫૭૩ ટન સામાન તથા ટપાલને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવેલ હતી.

એક પણ મિત્રની સહાય વિના, મારા કુળની ખાન-દાનીને છાજે એવી રીતે દુનિયામાં ગ્હી, દુનિયાના થોડા જ લોક સમજી શકે એવી જીવનભાવનાને બિની આંધ આપવા દીધા વિના વ્યવહાર ચંદાવી કોલેજનું શિક્ષણ પ્રરં કયું. મારા એકે એળખી-તાએ મને કની સ્થાન વદન બોલે છે? મને કની પ્રસન્નતા ત્યાગતાં બેસેલો છે? અને પ્રભુએ મને કંઈ નથી આપ્યું છતાં બધું આપ્યું છે. મારું ઘર મને જરા પણ પ્રતિકૂળ નથી. મારા મિત્રો હું અમાયક છું છતાં જરૂર પડ્યે મમે તે કંઈ શકે એવી શક્તિ-વાળા હોતા, નિષ્પાલસ અને બદાહુર છે, અને આટલાં વર્ષોમાં મેં કેટલા હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા છે! ચિત્રો અને ચોપડીઓનો મારો મોહ હજી નથી ગતયો. આટલા વરસની નિદ્રામાં નવસો નેટલી ચોપડીઓ તો પારકા * હાથમાં ગઈ છે—ગુમાવી છે—એમ કહી શકું! અને દર વરસે અહીંસા ત્રણસોનાં ચિત્રો ચોપડીઓ ખરીદતો આવ્યો છું... પ્રભુએ મને આમાં કેટલી સહાય આપી છે એનો વિચાર માત્ર જ મને એના ગાતાવરણમાં રાખવાને બસ છે."

જે બાઇશંકરને મેં પાછળથી બધામાં તે બાઇ-શંકર આમાં દેખાય છે. એક અર્ધચંન ગુજરાતી જીવાન. પુસ્તકો પણ ધરતી શોભા જેવી થીજ છે એ ખ્યાલ જ-આજથી ત્રીસ વરસ પહેલાં-એમના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપવા માટે બસ છે.

(ક્રમશઃ ચાલુ)

* બાઇશંકર દિવેદીની સાદીમાં બે પડી મોજે પ્રગટ કરેલ લખાણમાંથી આ પત્રનો ફક્ત ટાંકો છે.

* આવી એક ચોપડી એમની માત્રી પાસે છે. ઓલાંનું His masterpiece.

એક ગવૈયો હતો. એને છત્રી બહિસ હતી એ એવી તો અદ્ભુત હતી કે એ પોતે, પોતાની આ સમૃદ્ધિનો સાગર ભેળને, એની છાળને રાતદિવસ રેલાવ્યા જ કરતો. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ એની સ્વરની મસ્તીમાં ઊડતો જ હોય !

એક દિવસ એની મનોહારિણી સ્વરવાદિ કામા એ યથેચ્છ વિહાર કરી રહ્યો હતો, એટલામા કેાણ બંધે ળ્યાથી થોડાક ભૂલા રહેલા શબ્દો એના કંઠમા બેસી ગયા.

એ પોતે પોતાનાથી આશ્ચર્ય પામતો હોય તેમ, આ મનોરમ શબ્દાવલિને, સ્વરને હોંટાળે ટોલાવવા માડ્યો. ઘડી બે ઘડી ગઈ અને એમાથી તો એક સુદરી જન્મી.

એની સામે એ ભેધ જ રહ્યો એની કલ્પનામા પણ એણે આવી અનુપમ સુદરી કેાઈ દિવસ ભેધ ન હતી ! આટલી સુદરતા પૃથ્વીમા પણ છે, એની એને પહેલી જ વખત ખબર પડી.

ગવૈયાએ એને પૂછ્યું, 'તમે કેાણ છો ?'

'માત્ર નામ કવિતા સુદરી !' પેલી સ્ત્રીએ હસીને જવાબ આપ્યો. તમે મને નથી ઓળખતા ? હું તો તમારે આગણે નિત્ય હાજર છું !'

'કેાણ તમે ?' એ તો તમને આજે જ જોયા !'

ત્યાર પછી તો ગવૈયાની વાણીમા અજબ જેવો ફેરફાર થયો. એ જે મધુર સુરાવલિ છોડતો એમાથી શબ્દાવલિના મનમોહન ફેર

મગ્ન થવા માડ્યા અને એમાથી તો કંઠ કંઠમા લોકઝીલણ થઈ શકે એવો કાવ્યમૂર્તિએ નીકળવા માડી !

ગવૈયાને અત્યાર મુઠ્ઠી લોકો મહાન મહુતા પણ એનાથી દૂરને દૂર રહેતા.

હવે તો એને આગણે રાત ને દિવસ, કાવ્યપિપાસુઓની સંગીતરસતરસ્યાઓની, અને સામાન્ય અસામાન્ય તમામ માણસોની ઠંઠ જામવા માડી.

જ્યારે જુઓ ત્યારે એને ત્યાં લોકોની મેદની જામી જ હોય !

[૨]

ગવૈયાને ત્યાં કીર્તિ તો દાસી જેવી થઈ ગઈ એને ત્યાં કવચનો વરસાદ વરસવા માડ્યો, એને ત્યાં સંગીતભૂખ્યાઓના ટોળા ભટકવા માડ્યા એની પકિત પકિત લોકકંઠમા બેસીને હવામા રમવા માડી.

એક વખત એની પાસે પ્રેમતુ એક અદ્ભુત શુભ શબ્દગીત રમતુ રમતુ આવ્યું એને એણે પોતાની સ્વપ્નવાનિકામાથી સંગીતના એવા એવા મધુરસ્વરખાલા પાયા કે એના શબ્દે શબ્દમા અત્ર પ્રેમનો ઉન્નત ઉન્નત પ્રગટી નીકળ્યો.

એ ગીત ગવૈયાએ જાણુ અને લોકકંઠમા તો ઘેલછાના બંધે પૂર વહ્યા મેદની એની શાછળ ગાડી થઈ ગઈ લોકો જાન ભૂલોને હાલતા ચાલતા એ મીત જ ગાવા માડ્યા. સ્ત્રીએને એનો નયો ચડ્યો પુરુષોને એની મોહિની લાગી ઘેર ઘેર એ જ સ્વરો ધૂમવા માડ્યા આકાશમાથી એ જાનતા પડ્યા પડ્યા માડ્યા.

પણ કોણ જાણે કેમ તે દિવસથી ગવૈયાની શાંતિ ગઈ !

એનો આનંદ ઊડી ગયો. એની મસ્તી ચાલી ગઈ. એની સંગીતની મજા જાણે મારી ગઈ. પણ કીર્તિ તો એને પડછાએ પડછાએ રમતી હતી. એ હજી ગીતો કરતો જ ગયો—અને લોકકંઠમાં અદ્વિતીય એનું એનું સ્થાન પણ નિર્મોહ શરૂ થયું.

કીર્તિનો એ સ્વામી હતો. કંચનની એને ધરવા ન હતી. લોકપ્રિયતા એની પાછળ દોડતી હતી. પણ કોણ જાણે કેમ એને જીવનમાં કંઈક અધૂરું જણાતી હતી.

એને લાગતું હતું કે એ કંઈક શુભાવી રહ્યો છે.

૩

એક વખત એ ગામમાં એક ભજનિક સાધુ આવ્યા. ગવૈયો-એને આંખળવા ગયો. લોકોએ તો આ ગવૈયાને અપનાવ્યો હતો—એણે આપેલી મસ્તી લોક પાસે હતી. ભજનિકનાં ભજન તો કમોઢનાં ફેાતરાંની પેઠે લોકોએ ઉઠાડી મૂક્યાં.

સાધુ સમજી ગયા. એમને માટે આંહીં સ્થાન ન હતું. તે શાંત થઈ ગયા.

અરધી રાતે પોતાનાં ભજન એ પોતે એકલા ગાઈ રહ્યા છે તે વખતે પેલો ગવૈયો ત્યાં આવ્યો. તેણે સાધુ મહારાજના કંઠમાં અલૌકિક વસ્તુ જોઈ હતી. લોકોએ જાણી શક્યા નહિ એનું એને હઃળું થયું હતું. તેણે સાધુ મહારાજને યરણે પાત મૂકી, મહારાજ ! મને મારી કેલા દ્વારા જે શાંતિની ક્યાંય આખી પણ થતી નથી, એ શાંતિ આ તમારા

સ્વરમાં આવી ક્યાંથી ? મારે એ રહસ્ય જાણવું છે ! એ શી રીતે આવી ?

સાધુ એની વાતને સમજી ગયા. પોતાની વાત માટે આંહીં કેમ ભૂમિકા ન હતી. એ પણ સમજી ગયા. તેણે ધીમેથી કહ્યું : ‘તમારી પાસે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ હોય, તે પહેલાં લોકોને નહિ, ઇશ્વરને-અરણે ધરો. ત્યાંથી ઉઠાવીને પછી લોકોને એને પ્રસાદ આપો—શાંતિ ત્યારે આવશે !’

ગવૈયાને કંઈક સમજણ પડી. પણ વાતનો તાજ મળ્યો નહિ.

તેણે માથું ધૂણાવ્યું. ‘મેં તો જાપણ ! આની ઉપાસના રાત દિ કરી છે, પણ હજી એમાંથી શાંતિ-શાંતિ નથી આવતી ! એ ક્યારે મળે ?’

‘પ્રાયશ્ચિત્ત કરો ત્યારે !’ સાધુએ કંઈક સ્પષ્ટપણે કહ્યું.

‘પ્રાયશ્ચિત્ત ? શેનું ?’

‘ઉપાસના શક્તિ આપે છે. શક્તિ મળ્યા પછી જ કરોટી છે. એ કરોટી તમારી થઈ ગઈ ?’

ગવૈયો હવે ડાલી જાયો. એને સમજાઈ ગયું. એની શાંતિ કયે દિવસે ચાલી ગઈ હતી તે એને યાદ આવ્યું.

તે નગીને ચાલ્યો ગયો.

x

બીજે દિવસે લોકોટોળાં પાસે ગવૈયાએ લોકોની કે પોતાની પ્રિય ચીજ ન છોડી. ઇશ્વર સમર્પિત એક વસ્તુ ઉપાડી.

પહેલાં તો લોકોએ ભોડીવાર એને માનથી સાંભળ્યો, પછી એની પણ મંડકરી થવા માંડી.

‘અલ્યા એ ! આ તે હવે ગયો !’ એક જણાએ એ સાંભળે તેમ જ કહ્યું.

‘ગયો શું ? સાવ ગયો !’ બીજે જોડ્યો.

ગ્રીનએ તેમાં ટાપશી ન પૂરી. પણ એક કાંકરી ઉપાડીને ગવૈયા તરફ ફેંકી.

‘પછી તો બૂમાબૂમ, રીડિયારીક, ફરમાસુ ચીજોના હોટેલમાં અપાય છે તેવા હુકમો, અને હોટેલોનાં મનોવૃત્તિના પડલા પડવા માંડ્યા.

પણ ગવૈયો ત્યાં અદબ વાળીને શાંતિથી ઊભો રહ્યો.

થોડીવારે શાંતિ થઇ ગઇ.

એટલે એણે પોતાની ઝોની એ ચીજ ફરી ઉપાડી !

[૨] પશ્ચાત્તાપની મહત્તા

કોઇ ભરવાડ પાસે એક સો ઘેટાં હોય અને એમાં જંગલ રસ્તે આવતાં જતાં એક ઘેટું જોવાઇ ગયું, તો એ ભરવાડ શું કરે ? તવાણું યે નવાણું ઘેટાંને ઊભા રાખીને પેલા એક જોવાયલા ઘેટાંની પાછળ નહિ જાય ?

એ એક જોવાયલા ઘેટાંને જોળી કાઢવા આકાશ-પાતાળ એક કરશે. એને ગમે તેમ કરીને જોળી કાઢશે અને ન્યાયે એને એ મળશે ત્યારે એના આનંદનો પાર નહિ હોય.

મિત્રો ! આપણું જીવન પણ એવું જોઈએ. કારણ કે સ્વર્ગમાં કેવલાઓને પણ, અનેક સદૃશી માણસોને જોઈને જેટલો આનંદ થાય છે એના કરતાં, એક રત્નો બૂલેલા અને ફરી રસ્તે ચડી ગયેલા હુણ્ણીને જોઈને, વધારે આનંદ થાય છે !

કારણ કે જીવનમાં મહત્તા પશ્ચાત્તાપની

છે. જે રસ્તો બૂલેતો જ નથી એ સદ્ભાગી છે. પણ જે રસ્તો બૂલે છે, ને પશ્ચાત્તાપથી પાછો પોતાનો રસ્તો ચોધી કાઢે છે, એ વધારે સદ્ભાગી છે.

એક પણ હુણ્ણી આત્માને પશ્ચાત્તાપ કરીને સન્માર્ગે વળતો જોવો-એ દૃશ્ય વિશ્વ ને અતિ સુંદર એટલા માટે છે કે સેકંડો માણસના હૃદયને એમાંથી આશાનો સંદેશો મળે છે.

માટે મિત્રો ! પશ્ચાત્તાપી આત્માની મહત્તા જાણો. એ આપણા તમામના કરતાં, આપણામાંના સદૃશીઓ કરતાં પણ મહાન છે.

૨

એક સાધુ હતા. સંસારની માયા તણ કેવાનો એ ઉપદેશ કરતા. જે માણસ સંસાર તણ દેવો નથી તે માણસ મોક્ષ પામતો નથી. સંસારથી અલિપ્ત રહેવું હોય તો સંસાર છોડી જ દેવો જોઈએ. સંસાર તો કાજળની કેટલી જેવો છે.

આ ઉપદેશ સાંભળી પણ એમાં નયું સત્ય ન હતું. એમાં અર્ધસત્ય હતું. સૌ સંસાર તણ દેવો સંપિ કેમ ચાલે ? આવા અર્ધસત્ય ઉપદેશકને જવાબ આપવાની ભગવાનને પોતાને જ ક્ષમણ થઈ આવી.

ભગવાનને પોતાને પણ એવા સાધુજન ઉપર વધારે ધ્યાન છે, જે ‘સંસાર શું સરસા રહે ને મન મારી પાસ’ એમ રહેતા હોય, સંસારમાં હોય પણ સંસારના ન હોય. એટલે એમણે એક નાના સુંદર કિશોરવૃંદ્રૂ રૂપ ધર્યું. જઈને એક ઝરણા કાંઠે ઊભા. હવે ફરતા ફરતા પેલા સાધુજન એક ઝરણા પાસે આવ્યા. જુએ છે તો એક રૂપાળો છોકરો જોયો ઊભો ઝરણું જોવા કરે !

સાધુએ એને પૂછ્યું: 'ગેટા ! આંહી કેમ હોલો છે ? આંહી શું બુએ છે ?'

કિશોરે જવાબ વાળ્યો: 'હું રાહ ભોંટ છું.'

'રાહ જૂએ છે ! કેની ?'

'આ ઝરણાનું પાણી ખુબ વહી જાય તો પછી મારે ઠોરાધળ પગે સામે પાર જવું છે. હમણાં ખુબ પાણી ખૂટી જશે. એ પાણી ખૂટી જાય એટલે હું કોરેકોરા પગે સામે પાર નીકળી જાઉં.'

'અરે ! પણ પાણી એમ કાંઈ ખૂટે ? તું ગાંડો થયો છે કે શું ? એ પાણી તો આશુનું જ રહેવાનું. એ કોઈ દિવસ ન ખૂટે. એ તો સંસારપ્રવાહ જેવું છે !'

'એટલે નહિ ખૂટે ?' બાળકે હસીને પૂછ્યું.

'ના. નહિ ખૂટે ! તારે પાર જવું હોય તો તું એમાં સોંસરવો થઈને નીકળી જા. તો સામે કાંઈ જાય- !'

'હું સાધુ મહારાજ !' પેલા બાળકે હસીને કહ્યું: 'ત્યારે આ સંસારનું પણ એવું નહિ હોય ? આ ઝરણાના પાણી જેવું !' એનો છેડો છોડીએ તો પણ એ કાંઈ આપણા છેડો છોડે ? એ તો સોંસરવા નીકળી જાય તો જ પાર પકાય એવું નહિ હોય ?'

સાધુ મહારાજ તો છોકરાની વાત સાંભળીને છકક થઈ ગયા. વાત તો છોકરાની સાચી હતી. પોતે મનમાં જ ઘા ખાઈ ગયા. પોતે સંસાર છોડ્યો હતો, સૌને કહેતા કે સંસાર છોડો, પણ સંસારે કાંઈ એમને છોડ્યા હતા ? સંસાર તો એમની સાથે જ હતો.

પણ ત્યાર પછી એમણે નવી રીતે વાત

મૂકવાનું શરૂ કર્યું: 'સંસારને છોડવો હોય તો પહેલાં એને પાર કરે. પાર કરનારે એને છોડી શકે છે. છોડનારે સંસારથી લાગે છે, એટલે સંસાર એની પાછળ લાગે છે !'

વાત એની એ હતી. પણ વધુ સારી રીતે મૂકાયલી હતી. સત્યને વધુમાં વધુ નજીક પહોંચવાના પ્રયત્નમાં સત્યની પૂજા રહી છે.

આખું સત્ય તો કોઈને મળતું નથી. એટલા માટે કહ્યું છે કે જે શુરુ કરે તો રહે છે તે સત્ય મેળવે છે.

સાધુએ આટલી મનની ગાંઠ છોડી તો એમની વાણી સત્યની વધારે નજીક આવી.

૩

નાટક ખરેખર અદ્ભુત હતું. દરેક અભિનયકારે પોતાનો વેપ આગેડૂન ભજવ્યો. અને કેમ ન ભજવે ? કોઈ દિવસ નહિ ને અધ્યાનક એક દિવસ એ સાધુજને કહ્યું કે હું તમારું નાટક જોવા આવીશ ! એ ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં તો આજે તમામ નટોએ પોતપોતાનો ભાગ ભજવવામાં કાંઈ કથાશ ન રાખી !

આ સાધુજનની ખ્યાતિ એમરે દેશાયલી હતી. એમને મન હુનિયામાં આત્મા સિવાય કોઈ પદાર્થ સત્ય ન હતો. આવા મહાન પુરુષને પણ, પોતે નાટક જોતા કર્યો, એ ઉલ્લાસમાં દરેક નટને શેર શેર લોહી ચડ્યું હતું ! નાટ્યકલાનો એ પરમ વિજય હતો.

પણ જ્યારે નાટક પૂરું થયું, ત્યારે રાજના પાત્રે આવીને સાધુજનને પ્રણામ કર્યો. એનો વીરરસ પ્રેક્ષકવર્ગને હમેશાં ડાલાવી રહેતો, પણ આજે તો એ હમેશના ડોહી જનારા પ્રેક્ષકોને પણ, જોનામાં કાંઈક નવીન તત્વ જણાયું હતું.

એના પ્રણામના પ્રત્યુત્તરમાં સાધુજને શાંતિથી કહ્યું: 'વીર રાજેન્! તમે બાબતુ' તો સરસ, પણ તમે તમારા હુશ્મન રાજાને હવે ધિક્કારો છો ખરા ?'

'હુશ્મન રાજાને ? એ ક્યાં હુશ્મન રાજા હતો ? એ તો મારો લાઈ હનો ! ત્યાં કેવો હુશ્મન રાજા ને કેવો મિત્રરાજા ?'

'ત્યારે તમે કોઈ કોઈને ધિક્કારતા નથી કાં ?'

'એમાં ધિક્કારવાનું ક્યાંથી હોય પ્રભુ ! આ તો નાટક હતું !'

'તો તો ખડું સારું. મારે એ જ બાણુ' હતું, પણ ત્યારે હું તમને એક સવાલ પૂછું ?' સાધુજને શાંતિથી કહ્યું: 'આ તમારું નાટક બે-ત્રણ કલાકનું હતું. તમે સૌ એમાં જ હતા તે પોતપોતાના બાણકાર હતા. તો નાટક સારું થયું. ને વળી હેતુમી-તિમાં પણ વધારો થયો. તમને આનંદ પણ થયો આ કુનિયામાં પણ, આપો બે ચાર કલાકને ઘણે-બે ચાર દસકા રહેવાના કોઈએ, તેમાં એનું નાટક બાજવવામાં આપણે એક મીઠા ખરેખર હુશ્મન બની જઈએ છીએ, એ નાટક તમને ખોટું લાગતું હોય તેમ લાગતું નથી ? આ નાટકને અંતે તમે એક બીજાના હુશ્મન રહેતા નથી-તો આ બીજા નાટકને અંતે કાં હુશ્મનાવટ બાંધે ?'

'મારે તો તમને આમાંથી આ વસ્તુ જણી તે આપવાની હતી એટલે હું એવા આગ્યો હતો.'

'આપણને જેમ રામબજન કરતાં આવડે તો આપણે તરી જઈએ, ને નહિતર મક્કતું મોં ફાળે, તેવું જ આ સમજવું. નાટક

કરતાં આવડે નો કરનારો તરી બાય. ને જોતાં આવડે તો જોનારો પણ તરી બાય. ખાડી જેને આવડે નહિ, એ તો ગમે તે કરે, તો પણ ત્યાં ને ત્યાં રહે !'

સાધુ મહારાજ ચાલતા તો થયા, પણ નાટકવાળાઓ તે દિવસથી નાટક નાટક વચ્ચેનો ભેદ સમજી ગયા. કરતાં આવડે તો નાટક, નહિતર તો પછી એ પણ ભવકા !

૪

એક વખત એક જગરા પાણીના પ્રવાહમાં બે જણા ખેંચાયા. એમાંના એકને એક લાકડાનો ભારે કકડો મળી ગયો. વજનદાર ને ભારે એટલે એનો આધાર એને ઠીક મળ્યો છે એમ ધારીને એને એ ચોટી પડ્યો. ને ખેંચાતો ચાલ્યો.

બીજાને કોઈએ દોરડું આડું દેંધ્યું હતે એનો આધાર મળી ગયો.

બ્યારે પ્રવાહનો વેગ નરમ પડ્યો ત્યારે ખબર પડી કે ભારે લાકડાનો આધાર લેનાર ટૂંકી ગયો હતો !

આ સંસારમાં પણ જીવન એવું છે. કીર્તિનો, પૈસાનો, પ્રતિષ્ઠાનો આધાર લેનારા એના ભારે ટૂંકી મરે છે.

પ્રવાહમાં આધાર આપે પણ પોતાના ભારથી તમને મુંઝવી ન દે એવી એક દોરડી જ છેવટે તો તાર છે.

એ દોરડી-એટલે જીવનની કોઈ પણ સાધના. પછી એ નાની હો કે ચોટી. એ વસ્તુ મહત્વની પણ નથી.

૫

અને તેમાંના એકે કહ્યું: પ્રભુ ! અમને ધર્મ વિષે કાંઈક કહો.

(અનુસંધાન પાન ૭૦)

પો

તાનો દીકરો નિશાળમાં જઈને વાંચે તો ચો ત્યારે નાશાના આનંદનો પાર રહ્યો ન હતો. ચોથી ચોપડીમાં પડ્યો ત્યારથી એ કળિયાવાળાને કાળજપત્તર પણ લખી આપતો ચર્ચા હતો. કળિયાતું કોઈ એને શોધતું આવતું અને નાશાને પૂછતું કે બપોલો ક્યાં ગયો, મારે ના આટલો કાળજ વંચાવશે છે, ત્યારે એ અભય આકૃત પિતાને પોતાનું જીવન ધન્ય લાગતું.

પૂરતું એ જ વિદ્વાન દીકરો યુજરાતી બણી રહીને જીભડક હાડકાનો થઈ જવાયા, બણી રહ્યાં ત્રણ વર્ષ થયાં તો ય કંઈ મજૂરી કરતો ન હતો ત્યારે નાશાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાનો છોકરો બણીને સાંકળ ફરી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતા નાશાએ, નાતપણમાં છોકરાને પોતાના કંધે, ફોલ વગાડવાનો પણ શીખવા દીધો ન હતો. નાનાં છોકરાં મામાપના કંધાની સહજ નકલ કરતાં હોય છે. પરંતુ બપોલો ત્યારે ખીટીએ ભરવેલું ઢાલકું લેઈ, ગળે ભરવી એની ઉપર દાંડિયો વગાડવાની મળ લૂંટવા જતો ત્યારે એ જ બાપ એને રોકતો. છોકરાનું ચિત્ત જે બજાર વગર ખીજમાં પેસી જાય તો વઘા (વિદ્યા) એને ચડે નહિ. એ એક જ કારણે નાશાએ દીકરે સાન ચોપડીઓ પૂરી કરી ત્યાં સુધી એની પાસે કંઈ કામ કરાવ્યું નહિ, તેમ જ કરવા હોય નહિ. એને એક જ સેનાકામના છેલ્લે છેલ્લે જગી હતી કે સાતમી ચોપડી છોકરો પૂરી કરીને નિશાળનો મારતર ખેને. પરંતુ આખો કરિયો કહોળાને કિનારે ત્યારે દુખી મરે તેમ બપોલો સાતમીમાં દુખી મર્યો ન પાસ ચર્ચો. બીજી વખત હુબકા મારી પણ સર્ટિફિકેટ ફોટો ગોલી ન શાશુ તો ન લાખ્યું.

સોળ વર્ષનો બપોલો ન ચર્ચો મારતર કે નથી કરતો મજૂરી, આપણી આમમાં જીવનિયાતનાં છોકરાં એજો રખડવા કરે છે. હવે ત્રીજો એને ચોપડાવાનું ઢાલકું વગાડવાનું કોઈ લખતપણે છે છે તો એ વગાડતાં ય એને સ્વર્ગ આપે છે !

ગિતારા નાશાને તો લેને મધ પૂત જોર પો આધ બસમ, એના જેવો ઘાટ થયો.

ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી, મજૂરિયાત ઘરમાં, ચારી અસર્જ મોંઘવારીમાં, જીવાન છોકરો કામધંધો કરી વગર રખડવા કરે એ દુઃખ નાશો જ બણી રહે. તું કંઈ મજૂરી કર. એમ કહી હતીને એની જીભડા ક્યાં થઈ ગયા; પણ બપોલો એકતો જે ન થયો. તેમાં બપોલોની મા મરી ગઈ. બપોલો કરતાં નાની એની એન ઘરનું કામ કરે છે, નવરી હોય ત્યારે બાપ સાથે જેતરમાં કોઈની મજૂરીએ જાય, અને વિદ્વાન દીકરો ગામમાં છોકરાઓ સાથે રમવા કરે ! હહાહા! જોજો છે ને રાજ નાશો નિસાસો નામે છે કે મને નખખોદિયાને છોકરાને ભણાવવાની કમતિ ક્યાંથી સ્ત્રી ? મારે એવા શા પેપારધંધા હતા કે બપોલો વગર અહી રહ્યું હતું ? બાપ પ્રયે કળિયાનાં બધાં કાળજપત્તર કોઈની પાસે વંચાવી લખાવી લે છે એમ હું કંઈ ના કરી શકું ?

એ નિસાસો જીવવાને સાંભળ્યો હોય તેમ બપોલો જાતે એક દિવસ નોકરી શોધીને એમાં દાખલ થઈ જવા બાપની મજૂરી આગ્રહ લાગ્યો, ત્યારે નાશો મજૂરી આપતાં આનાકાની કરવા લાગ્યો !

બપોલો એને મસૂતી નોકરી શોધી લાગ્યો હતો. ગામમાં એક હરિજન સેવક સંઘ મારતર આજતું હરિજન કન્યા છાત્રાલય હતું. એમાં નોકરીનો જગા ખાલી પડી હતી. છાત્રાલયમાં ફક્ત પંદર કન્યાઓ હતી. તે અંગે બહારથી જે સોજબાવ ખરીદી લાવવાની હોય, કેઈ મહેમાન આવે ત્યાં તેને લેવાયકવા જવાનું હોય, તેવું લિખાં હાડકાંવાળો કરી શકે તેવું કામ હતું. અંદરનું બધું કામ તો છોકરીઓ જાતે કરી લેતી. એટલે ઘર અંગે જે કંઈ કામ હોય તો ચુકવતિ તરીકે કામ કરતાં બહેનનું શેલું જીવન કહેવાય. બગાર માસિક રૂપિયા ત્રણચોસ હતો. આબાડછેટને લીધે એમાં ગામનું કોઈ નોકર તરીકે કામ કરતું ન હતું. બહારનો જે નોકર હતો તે છૂટ્ટો થયો હતો. એટલે આપનાં ત્રાજ કહ્યાં ત્રણ સાંભળવા બપોલોને એ નોકરીએ અહી જતાની રમ્ય જોરણા મધ આવી.

નાથાને એક જ વાતનો મને ક્યારેય બરાતો હતો. આશ્રમમાં, મામના લોકો છાત્રાલયને આશ્રમના નામથી જ સંબોધતા, દેશભંગીની છોડીઓ રહી એટલે એનું મન પાણું પડતું હતું. 'ખાવાનું' તો ઘેર આવીને હતું, પરંતુ સાથે રહેવાનું એટલે જીવેજીવનપણે છોડીઓને અડી જવાપ, જકેન વટલાવામાં માને નહિ એટલે એમનું પાણી વ યોગ્ય ના હોય, હું તો કીક પણ નાતના લોકો થી વાત કરે ! આ રીતે વિચારતાં નાથાને જીવ છોડકારને એ નોકરીએ મોકલતાં ચાલતો ન હતો. પરંતુ બીજા બાજુ રખડતા છોડકારને નોકરીએ ના જઈશ એમ કહેતાં ય જીમ ઉપડતી ન હતી.

છેવટ નાથાએ એમની અમમ રસોડા કહતાં કહ્યું : ' એક ઘરને તને નોકરીએ જવાની છૂટ આપું. '

' થી ? '

' તું આશ્રમની છોડીઓને અડે નહિ. '

નાથો હજુ એનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં બળલાએ કહ્યું : ' નહિ અડું. '

' પાણીની માટલી પણ તારે જુદી રાખવી. '

' રાખીશ. '

' જકેન મને તેટલો આમલ કરે પણ ત્યાંની કોઈ ધીજ તારે મોઢામાં ના મૂકવી. '

' નહિ મૂકું. '

હજુ આમળ કંઈ કહેવા નાથાએ જીમ ઉપાડી પણ શું કહેવું તે જડ્યું નહિ એટલે એણે કહ્યું : ' હું શું કહું છું ? જો એમાં ચૂક થઈ છે તો મારા જોડે કોઈ બૂકો નથી. તું જો ચોખ્ખો રહીશ તો નાતનો કું રહોડો જમીશ. '

બળલા એ બધી ઘરનોનો અમલ કરતો નોકરી કરવા લાગ્યો. આશ્રમનાં જકેન, આનંદીજકેન, ગુરુપતિ તરિકે બેનચ માસથી જ નવાં આખ્યાં હતાં. છતાં એટલા થોડા વખતમા ગામ એમના કામથી, સ્વભાવથી અને પ્રેમથી ખુશ-ખુશ થઈ ગયું હતું. - બળી આનંદીજકેન બીજી રીતે પણ લોકનિહાથી રૂ પોતાની માટલીમાંથી આનંદીજકેને ખાંચો બરી દૂર હતાં. ગામડામાં કામ કરતી કોઈ વિધવા, કુંવારી, વેલીને એના સામે ધરો.

કે સ્વતંત્ર સ્ત્રી, બલે આશ્રમમાં સતી સીતાથી ચડે એવી હોય, પણ એ નિંદાનો ભોગ થવા 'વગર નથી રહેતી. એ અંગેનો મોટો ભોગ શિક્ષિકાઓ બને છે. આનંદીજકેન પહેલાંનાં મૂલ્યવતિ બકેન પણ મળનાં હતાં, આંગળી બીધે એનું કોઈ વર્તન એમનું ન હતું, છતાં એ કુંવારાં હતાં એટલે કોઈ કોઈ તક-વિતક કરતા-આટલી ઉંમર સુધી એ કેમ નહિ પરણતાં હોય !

પરંતુ આનંદીજકેનના પતિ પણ દરિજન કામ કરતા હતા. એમની સાથે રહેતા હતા અને જીજ્ઞાસા મનોમાં કરીને એ લોકોનાં મુખ દુઃખ જણી મુરકેલીઓ અંગે મદદ કરતા. જાને પતિપત્ની દરિજન કામને વરીને સાથે રહી કામ કરતાં એટલે મામના લોકો ઉપર એ કંપતિની ધણી અસર પડી હતી. બળલાએ પણ એ વાતો સાંભળી હતી. છતાં એણે આશ્રમમાં જ દરથો જોવા માંડ્યા તે તો એને પૃથ્વી ઉપરથી ઉપાડીને સ્વર્ગમાં લેઈ જતાં હોય તેવાં સાગતાં હતાં.

એ જ દિવસે નોકરીએ ચડ્યો તે દિવસે જ આનંદીજકેનના પતિ, મુખમખાઈ, એક મામાપ વગરની દરિજન બાળાને ગામડે ફેરણીએ નીકળેલા ત્યાંથી બાપ્પા હતા. બાર વર્ષની એ મંદી અને ચીંધરેલાં છોડીને જોઈ બળલાને ય મુગ ચડી. જકેન સાથે એ વાત કરતો હતો ત્યાં એ છોડી નજીક આવી એટલે એ દૂર ખસી ગયો.

આનંદીજકેન કોઈ સ્વજનને આવકાર આવતાં હોય તેમ એ છોડીનો હાથ ઝાંસી પોતાના ધરમાં લેઈ ગયાં. આશ્રમની બીજી છોડીઓ નિશાળે ગઈ હતી એકાદે મજા સ્વલ્પ સંપોતે. આતો તત્કાલ જીવનમાં પહેલો હતો, એટલે નવન ખીલે આવતાં દોર જેમ બડકે તેમ એ બડકતી હતી. અને એથી વિશેષ બડકતો હતો બળલા !

' તારે પાણી પીવું છે ? ' એમ સવાલ કરી, છોડી શો જવાબ આપે છે તેની રાહ જોવા વગર પોતાની માટલીમાંથી આનંદીજકેને ખાંચો બરી દૂર હતાં. ગામડામાં કામ કરતી કોઈ વિધવા, કુંવારી, વેલીને એના સામે ધરો.

એ અનાય છોડરીએ પરીઓની બે કોક વાતો સાંભળી હતી, એટલે પોતે કોઈ એવા પરીઓના પ્રદેશમાં તો નથી આવી ચડી એમ એ પિત્તળના ચક્રચક્તા ખાસા સામે ફાટી આંખે તાકી રહી. મા મરી જતાં, નજીકનું કોઈ સમૂહ ત હોવાથી, દોષની દોડરીને ત્યાં સગાઈ શોધી, એક પિત્તળ એને મૂકી આવ્યો હતો. પરંતુ એ બહેનનો કણી, નવી શેઠવ લાવ્યો હતો ત્યાં એ દુઃખી સ્ત્રી બીજાને શી રીતે મદદ કરી શકે ? એકાદ મહિનો ન છૂટકે રાખીને કાઢી મૂકી. મામનો દેડવાડો મોટો હતો એટલે કૂતરાને જેમ કંકડો વધ્યો થટ્યો રોટલો નાખે તેમ લોકો એને રોટલો નાખતાં. જી માસથી આમ રખડતી, ને પાછી આ ઉંમરે મ રોટલો એ છોડરી છેવટ સુમનભાઈના હાથે ચડી ગઈ એટલે એ તેડી લાવ્યા.

સુમનભાઈએ કહ્યું : 'મારી સાથે આવ,' ત્યારે એને બિચારીને એ સાચું જ નહોતું લાગતું. અહીં બધાં એને હોહોડે કરતાં હતાં ત્યારે ચોખ્ખાં કપડાં પહેરેલો, આંખે ચશ્માવાળો, બિજાણિયાત માણસ એને શું કામ સંધરે ? છતાં ફળિયાવાળાં બધાંએ એને સાથે જવા સમજાવ્યું, ત્યારે અનિચ્છાએ રહતાં રહતાં એ સુમનભાઈની આગળ થઈ હતી.

રસ્તામાં સુમનભાઈ એની સાથે માયાભરી વાત કરતાં કરતાં જે આશા આપતા હતા એ એના માન્યામાં નહોતી આવતી. મળીને ગામની બાગેલે આશ્રમ છે. બીજું પંદર જેટલી સરખી ઉંમરની છોડીઓ છે. બધાં જાતે ખાવા બનાવે છે, ખાત્ર છે, ફૂંચ્યા પાણી કાઢે છે, કપડાં ધુએ છે, માયામાં ફૂલ ખોરીને અળોડો વાળે છે, સ્લેટ ચોપડીઓ લેઇને નિશાળે બપો છે. એ બધાંની સંભાળ લેનાર એક બહેન છે, જે બધાંની મા હોય તેમ કાળજી રાખે છે. એ અનાય છોડરીને શી રીતે માન્યામાં આપે-કે આવું બધું કોઈ ખંપ વગર કરે ?

પરંતુ માનાં કરતાં વધુ હેતુથી એક સ્ત્રી એને માણીને આલોઁ ધરી-રહી હતી. એ આવાને નહોતી પકડતી છતાં આંચક કરીને એને ખાત્રો હાથમાં આપેા. છોડીએ આવું ચોખ્ખું પાણી

છવનમાં આજ પહેલવહેલું લેવું. આવેા આલો અને આવું પાણી, એનાથી કેમ ખીતાય ? કોઈ મા વહાલ કરતી હોય તેમ બહેને. એને પાણી પાઇ શાંત પાડી.

'શું તારું નામ ?'

છોડી નામ કહેતાં અચકાઈ. રસ્તામાં જાણાં વીણવા એ જતી ત્યારે મામના બિજાણિયાત છોકરા છોડરી એનું નામ દેઈ એને ખીજવતા. આવું નામ તે વળી કોઈ છોડીનું હોતું હતો એમ કહી એ ચાળા પાડતા. એટલે પોતાનું નામ કહેતાં છોડી અચકાતી હતી.

આનંદીબહેને ધીરે ધીરે એને પોતાની સોડમાં લીધી હતી. 'શું નામ તારું ? તારે અહીં ગભરાવાની જરૂર નથી ?'

છોડી બોલી, 'મારું નામ તમને નહિ ગમે.'

'શાંથી ?'

'મામનાં છોકરાં મને એ નામથી ખીજવતાં હતાં.'

'હું તને નહિ ખીજવું.'

'પણુ તમને નહિ ગમે.'

'તો હું નવું નામ પાડીશ.'

'નવું નામ પડાય ખરું ?'

'ચાર છોડરીઓનાં નામ મેં નવાં પાડ્યાં છે. હવે તો કહીશને, તારું નામ ?' આનંદીબહેને એને ખબો યાખડી હિંમત આપતાં કહ્યું.

અચકાતાં અચકાતાં એ છોડીએ કહ્યું : 'મારું નામ વાંકી.'

એ નામથી ખુશ ખુશ થઈ ગયાં હોય તેમ આનંદીબહેને એને બાકી પડતાં બોલ્યાં : 'અરે માંડી છોડી ! આવું મગ્ગનું નામ છે ને તને મગ્ગનું નથી ?'

વાંકીના સકાચ હૃદયમાં જી ખંબેરાઈ ગયો હોય તેમ બહેનની સોડમાંથી ખસ્યા વચર જી એ માની દૃઢ અનુભવ તો હોય તેમ સોડમાં થોડીવાર સધી

કદ ખોળા-આળા વગર લપાઈ રહી એ અનાથ બાળાને નથી હબ્બા મળતા એ એના કુદરતી પ્રેમ બર્મા થરે બોલી ' સાચુ કહો છો, બહેન ' માડુ' નામ તમને ગમે છે ? '

' બહુ ગમે છે મારી માએ મહુ નામ વાની પાડ્યું ' હોત તો હું રાજી થાત ' આનંદીબહેને સહજ ભાવે કહ્યું

પડી બહેને સાથે બેસીને પેતાના રસોડામાં જ એને જમાડી ફૂલે લેઈ જઈને પાણી બેચી આપ્યું, નાડાવી, આશ્રમમાંથી ચોખ્ખા કપડા આપ્યા આનંદમતાના આનંદમાં વાનીને બેવડાવી બહેને પૂછ્યું ' વાની બે બેઈ તારું મોઢું તું કેવી વહાની દેખાય છે ? ' સાથે જ વાની બહેનના સામે જોઈ કહી પડી

બહેને વાલીને પતિ પાસે લેઈ જતા કહ્યું ' સુમનભાઈ ' જુઓ બેઈ તમે ઘડી પહેલા લાખ્યા હતા એ આ વાલી કે ખીજ ? '

સુમનભાઈ ખુશ ખુશ થતા બોલ્યા ' વાલી, તું તો સાવ બહુલાઈ ગઈ હમણા નિશાબેથી છોડીએ આવીશ ત્યારે તને બેઈને કુવાઈ કરશે ? ' અને આ બધું દ્રશ્ય ક્યારેના ય ઊંડા ભાવથી બેઈ રહેતા બબલાને સંબોધા એ બેલ્યા બમના ' નાની આવી છે તે વાત ઘડીએને તું કહીશ નહિ હમણા નારતો કરવા એ નિશાબેથી દોડતી આવે ત્યારે આપણે વાલીને સતાડી દેઈશુ કાંઈ ન ખર નથી પડનાદારી કે એમનાથી ચડે તેવી નવી છોડી આશ્રમમાં આવી હ '

બહેને કહ્યું ' હજુ એવું માયું જોઈશું હું અબોડામાં ફૂલ મોસુ ત્યારે અ બધા કગ્તા ચડશે ચામ વાલી, અર્ધા કલાક નિશાબ દટવાની વાર છે ત્યા તારું માયું ચૂંચી દઈ

વાલી સંકેતમાં બોલી ' બહેન હ મારી મેલે ચૂંચીશ

' કામથી જી ભાતે ચૂચરે પશુ જાગે તો હ જ ચૂંચી દેઈશ '

શુ કહેવું તે સમજ ન પડવાથી મો કિપરને સંકેત રચ્ય દેખાય તેમ વાલી બહેન સામે તારી રહી બહેન એને પત્ની જના બોડા ' માથામાં જુ છે એટલે ના પાડે છે ને, હુચ્ચી ' '

વાલી મો મોકળું મુકીને બહુજા હસી પડી બહેન એને થાપડતા બોલ્યા ' જુની દવા મે ક્યારની કરી એ તું ના સમજ ? ઝાત વડે તારું માયું ચોખ્ખું તેમાં જુ મરો જાત તે દવા મે નાખી છે હમણા તારા વળ સુકાવા દેરા બેઈએ, પછી ઓળવું બેઈએ પછી ટોડીએ નારતો કરી કરી નિશાબે જરો એવે માયું છાડી નાખીશ એ આવે ત્યારે તને અબોડામાં ફૂલ ધાનોને મારે એમને ખતાવવી છે ' '

કાંઈ નહક બેનો હોય તેમ બનને બહેનને વાનીનું માયું ઓળતા બેઈ રહી એને મા વાઈ આવી પોતાની નાની બહેનના માથામાં એ જુએ કે માયું ધૂળાણુ ચપેલું દેખે ત્યારે એ એને માર મારતી બ્યારે અર્ધા તો બહેન હસતા હસતા વાનીના માથામાંથી જુ વીણે છે '

સવારમાં પોતાની જુદી પાણી પીવાની માગ્યી બનલો જે મરંથી ભરી લાગ્યો હતો, તે સામે ફરી માગ્યો ભરી નાત મરં મારો મરો પોને કામ બોલું કામ કરી રહ્યો હોય તેમ બહેનની નજર ન પડે તેમ એણે છાનીપાની માટની ભરીને ખૂણામાં મૂકી દીધી એ રાતે ઘેરથી જમાને આ યા પડી એ આશ્રમમાં સુતા હતો ત્યારે એને એકનો એક વિચાર મુગ્ધવનો હતો—જુલું પાણી રાખ્યા વગર સૌ બેથ પાણી પીવામાં શુ બમડી બન ? એ બે બોલું હોય તો બણેતા ગણેતા અને કિમ વરણના બહેન અને સુમનભાઈ શુ કામ એવો અ ન રાખે ?

બનનાની નોકરીને બે અરવાડિયા થયા છે બહેનની બલાઈની એવે જે વાતો સામળી હની તેથી બ્લોક થણી ભવાઈના એને જાનઅનુભવ થઈ રહ્યો હતો ' એને કાંઈ વાનું પાણી પીવા કે આમક કરવું ન હતું રકત એકાએ બે વખત

કહેલું કે, ‘બગલા ! તું મારા હાથનું કરેલું જ નમતો નથી, એટલે ખરું પૂછે તો મને કંઈ ગળ્યું નમવાનું કરવાનું દિલ થતું નથી. તું અમારા ઘરનો માણસ કહેવાય અને તને મૂકીને એવું જમતાં ગળે કેમ ભીતરે ?’

કંઈ આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વગર બગલાથી બોલી જવાયું : ‘એવું હોય તો જાવ બહેન, હું ખરેશ. બાપાને વડકું હોય તો છો વઢે ?’

‘ના, બપ ! તારું મન ના માનતું હોય ને તું ખાવ તે મને ન ગમે. તું નથી ખાતો તેથી મને કંઈ ખોટું નથી લાગતું, ફક્ત ગળ્યું જમતાં મન ખટકે છે એટલું જ.’

બગલા કંઈ ન બોલ્યો. ન જમ્યો. છતાં એનેય બેચેની લાગ્યા કરતી હતી. પરમ દિવસે બહેનના બે મહેમાન આવ્યા ત્યારે બધી છોડીઓને સાથે લેખને બધાં જમવા બેઠાં હતાં. આજે સાંજે આશ્રમના સૌ કરતાં મોટા ઉપરી પરીક્ષિતલાલભાઈ, આવવાના હતા. બહેન કહેતાં હતાં કે છોડીઓ ઉપર અમારાં કરતાં ય : એમને વધારે વહાલ છે. એ ઝાંખામાં પેસે ને છોડીઓ એમને બાઝી પડે છે !

અને એ દરખ બગલાએ સગી આંખે જોયું. ‘બપ આવ્યા, બપ આવ્યા ? કરતી છોડીઓ પરીક્ષિતલાલભાઈને ચોંટી પડી. ભાઈની ચહેરા આંખ જોઈને બગલા આશ્રમ જ બની ગયો, બધી છોડીઓમાંથી વાલીને એમણે તરત પટ્ટી પાડી. એને પાસે લેતાં કહ્યું : ‘ચાલો હવે શાંત થઈ જાવ. આ નવી બહેનની સાથે મને ઓળખાણ કરવા દો.’

બગલાને સવારથી જ બહેન કહી રાખ્યું હતું કે પરીક્ષિતલાલભાઈને તો છોડીઓ સાથે બેસાડીને જમાડ્યા વગર મૂકતી જ નથી. એટલે ધીમેથી, સુમનભાઈ કે બીજા કોઈની નજર ન પડે તેમ, બગલાએ બહેન પાસે આવીને કહ્યું : ‘હું પણ તમારી સાથે આજે જમવા બેસવાનો.’

‘મનથી કહે છે કે દેખાદેખી ?’

‘મનથી કહું છું.’

અને એ સાંજે બધાંની સાથે બેસીને જમતાં બગલાને જે આનંદ પડ્યો તેનો હર્ષ છાનો એ રાખી શકે તેમ ન હતો. વળી બાપથી છુપાઈને એ કંઈ કરવા માગતો ન હતો. એટલે વાળુ કપડો પછી એ ઘેર ગયો ત્યારે વગર પૂછે જ એણે બાપને કહ્યું : ‘હું ખાવાનો નથી.’

‘કેમ ?’

‘આશ્રમમાં ખાઈને આવ્યો.’

બગલા પ્રશ્નમિત્રજમાં હતો એટલે એ એટલા જોરથી બોલ્યો કે, પાંડોશીની વધુ જે લીમડા નીચે બહારી બાંધતી હતી એને કાને એ શબ્દો સ્પષ્ટ સંભળાયા.

કામ થયો ન કરતા દીકરા ઉપર નાયાને ધણી ખીજ ચડતી, છતાં એના ઉપર ગુસ્સો નહિ આવેલો તેટલો ગુસ્સો આ શબ્દો સંભો આવ્યો. એણે આડી તેડી વાત કર્યા વગર બે તમાચા ફીકરાના ગાલ ઉપર ચોડી વાળ્યા. નાયાને એ ગુસ્સો ચડ્યો હતો તેનું કારણ દીકરા જમ્યો એ કરતાં, એ એટલા જોરથી બોલ્યો કે પાંડોશણ સાંભળી ગઈ !

અંદરના ખંડમાં, ચૂલા આગળ દીકરાને શેષ જતાં નાચાએ કપડો આપતાં કહ્યું : ‘અકકમી ! જાલું નવાઈ કરીને આવ્યો તે આખા ગામમાં વાત ફેલાવે તેવી જેવી સાંભળી ગઈ તેનું ય તને ભાન છે ?’

બગલાએ જે મોટું શસ્ત્ર હતું તે અજમાવતાં કહ્યું : ‘તમે બાપા, વગર સમજાયે ખિન્નઓ છો. પરીક્ષિતભાઈ, સુમનભાઈ, બહેન, અને એમને ઘેર મેમાન આવ્યા તો, એ બધાં છોડીઓ સાથે બેસી જતો છે, પટ્ટી આપણે એમના કરતાં શા જાંચા થઈ ગયા કે ના જમાય ?’

નાયાએ એ દલીલનો રદિયો આપતાં કહ્યું : ‘એ બધા મોટા લોક કહેવાય. એમના વાદ આપણુથી ના થાય. આપણી નાત જાણે તો આપણને નાત બહાર મેલે. જેવી સાંભળી ગઈ છે એટલે વાત ફેરવી નાખવી પડશે. અને એ રસ્તો શોધી કાઢ્યો

કંઈ બોલ્યા-ચાલના વગર લપાઈ રહી એ અનાથ બાળાને નથી હંધ્યા મળતા એ એના કુદરતી પ્રેમ બર્બા સુરે બોલી ' સાચુ કહો છો, બહેન ' મારુ' નામ તમને ગમે છે ?'

' બહુ ગમે છે મારી માએ મારુ નામ વાંચી પાડ્યું' હોત તો હું રાજ થાત ' આનંદીગંધેને સહજ બાવે કહ્યું

પછી બહેને સાથે બેઠીને પેતાના રસોડામાં જ એને જમાડી ફેવે લેખ જમને પાણી બેચી આપ્યું, નવડારી, આશ્રમમાથી ન્યેપાળા કપડા આપ્યા આનંદમાના આનંદામા વાનીને જોવડાવી બહેને પૂછ્યું 'વાની જો જોઈ તારું મોદુ તું કેવી વહાની દેખાય કે ?' સાથે જ વાની બહેનના સામે જોઈ હતી પડી

બહેને વાલીને ખનિ પાસે લેઈ જતા કહ્યું ' સુમનભાઈ ' જુઓ જોઈ તમે પડી પહેલા લાગ્યા હતા એ આ વાની કે પીછ ?'

સુમનભાઈ ખુસ ખુસ થતા બોલ્યા ' વાલી, તું તો સાવ અદ્યાધ મધ હમણા નિશાળેથી છોડીએ આવશે ત્યારે તને જોઈને કંઈક કરશે ?' અને આ બધું દરમ કથારનો ય જોડા બાવથી જોઈ રહેલા બળલાને સમોધા એ બેલ્યા બનના ' વાની આવી છે તે વાન ગાડીએને તું કહીશ નહિ હમણા નારતો કરવા એ નિશાળેથી દોડતી આવે ત્યારે આપણે વાનીને સતાડી દેઈશુ મોહન ખનર નથી પડનાદરી કે એમનાથી ચડે તેવી નવી છોડી આશ્રમમાં આવી હ '

બહેને કહ્યું ' હજુ એવું મોદુ' એળી હું અમોડામાં ફૂવ મોસુ ત્યારે અ બધા કગતા ચડશે ચાન વાલી, અધો કવાક નિશાળ છૂટવાની વાર છે ત્યા તારું માથુ મૂકી દઈ

વાલી સકોચાઈ બોલી ' બહેન, મ મારી મેલે મૂકીશ

' કાવથી તું જાતે મૂકજો. પણ આજે તો હું જ મૂકી દેશા. '

શુ કહેવું તે સમજ ન પડવાથી મો હિપરનો સકોચ સ્પષ્ટ દેખાય તેમ વાની બહેન સામે તારી રહી બહેન એને પાણી બના બોલ્યા ' માથામાં જૂ છે એટલે ના પાડે કે ને, તુચ્ચી !'

વાની મો મોડણ મૂકીને બાગમાં હતી પડી બહેન એને ચામડતા બોલ્યા ' જૂની દવા મે ક્યારની કરી એ તું ના સમજ ? ડાશ વડે તારુ માથુ મોળ્યુ તેમાં જૂ મરાં જન તે દવા મે નાખી છે હમણા તારા વગ મૂકાવા દેવા જોઈએ, પછી એળવુ જોઈએ પણ છોડીએ નારતે કરી ફરી નિશાળે જશે એલે માથુ છાડી નાખીશ એ આવે ત્યારે તને અમોડામાં ફૂન ધાનીને મારે એમને બતાવવી છે !'

કોઈ નાટક જોતો હોય તેમ બનને બહેનને વાનીનું માથુ આગતા જોઈ રહ્યો એને મા વાન આવી પોતાની નાની બહેનના માથામાં એ જૂ જુએ કે માથુ ધૂગરાણુ થયેલુ દેખે ત્યારે એ એને માર મારતી જ્યારે અહીં તો બહેન હસતા હસતા વાનીના માથામાંથી જૂ વીણે છે !

સવારમાં પોતાની જુદી પાણી પીવાની માનની બળને જે મરથી બરી લાગ્યો હતો તે સામે ફરી માનની બરી વારત માર આપો ગમે પોને કેન ખોડુ કામ કરી રહ્યો હોય તેમ બહેનની નજર ન પડે તેમ એણે છાનીમાની માટની બરીને ખૂણામાં મૂકી દોધી એ રાતે ઘેરથી જમાને આ મા પછી એ આશ્રમમાં સૂતો હતો ત્યારે એને એકનો એક વિચાર મૂકવતો હતો—જુડુ પાણી રાખ્યા વગર સૌ બેથ પાણી રીતરમા સુ જમરે જમર ? એ જો મોડુ હોત તો બહુના ગણેના અને કોય વરણના બહેન અને સુમનભાઈ શુ કામ એવો બન ન રાખે ?

બળનાની નોકરીને જે અપવાદિયા થયા છે બહેનની બલાઈની એજ જે માતો સાબળી હતી તેથી બનેક ઘણી લવાઈતો એને જાતઅનુભવ થઈ રહ્યો હતો એને કોઈ ત્યાનુ પાણી પીવા કે ખાવા આમક કરવું ન હતું ફક્ત એકાએક વખત બહેને

કહેલું કે, 'બગલા ! તું મારા હાથનું કરેલું' ય જમતાં નથી; એટલે ખુનું પૂછે તો મને કંઈ ગળ્યું' જમવાનું કરવાનું દિલ થતું નથી. તું અમારા ઘરનો માથુસ કહેવાય અને તને મૂકીને એવું જમતાં ગળે કેમ થિતરે ?'

કંઈ આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વગર બળ-લાથી બોલી જવાયું: 'એવું હોય તો જાવ બહેન, હું ખટકા. બાપાને વડવું હોય તો છો વઢે ?'

'ના, ભણ ! તારું મન ના માનતું હોય ને તું ખાય તે મને ન ગમે. તું નથી ખાતો તેથી મને કંઈ ખોટું નથી લાગતું, કંકત ગળ્યું' જમતાં મન ખટકે છે એટલું જ.'

બળલો કંઈ ન બોલ્યો. ન જમ્યો. છતાં એને ય બેચેની લાગ્યા કરતી હતી. પરમ દિવસે બહેનના બે મહેમાન આવ્યા ત્યારે બધી છોડીઓને સાથે લેખને બધાં જમવા બેઠાં હતાં. આજે સાંજે આશ્ર-સૂના સૌ કરતાં મોટા ઉપરી પરીક્ષિતલાલભાઈ, આવવાના હતા. બહેન કહેતાં હતાં કે છોડીઓ ઉપર અમારાં કરતાં ય એમને વધારે વહાલ છે. એ ઝાંપામાં પેસે ને છોડીઓ એમને બાઝી પડે છે !

અને એ દૃશ્ય બળલાએ સગી આંખે જોયું. 'ભણ આવ્યા, ભણ આવ્યા ? કરતી છોડીઓ પરી-ક્ષિતલાલભાઈને ચોંટી પડી. બાઈની ચંદ્રાર આંખ બેંધને બળલો આજો જ બની ગયો. બધી છોડીઓ-માંથી વાલીને એમણે તરત પકડી પાડી. એને પાસે લેતાં કહ્યું: 'ચાલો હવે ચાંત થઈ જાવ. આ નવી બહેનની સાથે મને ઝોળખાણ કરવા લો.'

બળલાને સવારથી જ બહેને કહી રાખ્યું હતું કે પરીક્ષિતલાલભાઈને તો છોડીઓ સાથે બેસાડીને જમાડવા વગર મુક્તી જ નથી. એટલે ધીમેથી, સુમનભાઈ કે બીજા કોઈની નજર ન પડે તેમ, બળલાએ બહેન પાસે આવીને કહ્યું: 'હું પણ તમારી સાથે આજે જાવા બેસવાનો.'

'મનથી કહે છે કે દેખાદેખી ?'

'મનથી ખુનું છું.'

અને એ સાંજે બધાંની સાથે બેસીને જમતાં બળલાને જે આનંદ પડ્યો તેનો હર્ષ છતો એ રાખી રહે તેમ ન હતો. વળી બાપથી છુપાઈને એ કર્યું કરવા માગતો ન હતો. એટલે વાણુ કર્યા પછી એ ઘેર ગયો ત્યારે વગર પૂછ્યે જ એણે બાપને કહ્યું: 'હું ખાવાનો નથી.'

'કેમ ?'

'આશ્રમમાં ખાઈને આવ્યો.'

બળલો પુરામિળજમાં હતો એટલે એ એટલા જોરથી બોલ્યો કે, પાડોશીની વહુ જે લીમડા નીચે બઢરી બાંધતી હતી એને કાને એ શબ્દો સ્પષ્ટ સંભળાયા.

કામ ધંધા ન કરતા દીકરા ઉપર નાથાને ધણી ખીજ ચડતી, છતાં એના ઉપર ચુસ્તો નહિ આવેલો તેટલો ચુસ્તો આ શબ્દો સમો આવ્યો. એણે આડી તેડી વાત કર્યા વગર બે તમાચા દીકરાના ગાલ ઉપર ચોડી વાળ્યા. નાથાને એ ચુસ્તો ચડ્યો હતો તેવું દારણુ દીકરા જમ્યો એ કરતાં, એ એટલા જોરથી બોલ્યો કે પાડોશી સંભળી ગઈ !

અંદરના ખંડમાં, ચૂલા આગળ દીકરાને લેઈ જતાં નાથાએ ઠપકો આપતાં કહ્યું: 'અકકમી ! બહુ નવાઈ કરીને આવ્યો તે આખા આમમાં વાત ફેલાવે તેવી જોશી સંભળી બહુ તેવું' ય તને બાન છે ?'

બળલાએ જે મોડું શરૂ હતું તે અજમાવતાં કહ્યું 'તમે બાપા, વગર સમજ્યે ખિન્નઓ છો. પરીક્ષિતભાઈ, સુમનભાઈ, બહેન, અને એમને ઘેર મેમાન આવ્યા' તાં, એ બધાં છોડીઓ સાથે બેસી જમે છે, પછી આપણે એમના કરતાં શા ઊંચા થઈ ગયા કે ના જમાય ?'

નાથાએ એ દલીલનો રદિયો આપતાં કહ્યું: 'એ બધા મોટા લોક કહેવાય. એમના વાદ આપણાથી ના થાય. આપણી નાત જાણે તો આપણને નાત બહાર મેલે. જેથી સંભળી મઈ છે એટલે વાત ફેરવી નાખવી પડશે.' અને એ રસ્તો શોધી કાઢ્યો.

હોય તેમ એણે દીકરા-દીકરીને નાટક બજાવવાનું સીખવી પશુ દીધું.

બાર વર્ષની બનવાની નાની બહેન, જડી, બહાર આગળામાં વાસણ માળતી માળતી પાંડોરાણુ સામથે તેમ મોઢા સહિ બોનતી હતી 'અરવા બપ' આશ્રમમાં તે એકલા એકના કેળા ખાધા, ને મારા સારુ નથી લાગે તે યાદ રાખજે, કુ પશુ કાંઈ દહાડે એકલી ને ખાઈ જાઉં તો '

બનને બનાવટ કરતા બોલ્યો ' કેળા એવા મોઢા અને ગળ્યા હતા કે પેટ ભરીને ખાધા ત્યા સુધી વુ યાદ જ ન આવી '

આટલાથી ૫ નામને સતોષ ન થયો હોય તેમ દીકરાને નોકરીએ જવા ન દેવો જોઈએ એમ એને લાગ્યું અને ધડીથી એણે એ નિર્ણયનો અમલ કરી દીધો હોત પરંતુ એમ કરે તો જનીને ખાત્રી થઈ જાય એ બીકે એને તકકાનિક નોકરીએ બંધ ન કર્યો રાજના નિયમ પ્રમાણે બપોરે સુવા આશ્રમે ચાલ્યો ગયો એ પ્રસંગની ધડી પીતી મર્ધ એટલે નાથાએ વિચાર્યું કે જો આ નોકરી છોડાવીશ તો એ રખડપણ કરશે પચ્ચોટ રૂપિયા મહિને આવે છે તે મોઢા થશે એના કરતાં એની ઉપર નજર રાખવી ને નોકરી કચ્છા દેવી એ વચનો રસતો નાથાએ કાઢ્યો એની ચોકી કરવા દહાડામાં બે કોક વાર જડી આશ્રમમાં ડોકિયું કરી આવતી હતી નાથો પશુ દરરોજ નહિ તો બે દહાડે એકઠા થઈને આશ્રમ બાજુ ધડને નીકળતો

જડી કેમ આટા મારતી હતી એનો ખ્યાલ આનંદીબહેનને હતો એટલે એ કાંઈ જાતનો આશ્રમ એને કરતા ન હતા આશ્રમની ડોકીએ જ નહિ, પશુ એ ધરતી ૫ અરુણ ૫ લાય તેમ જડી ઉઘે જોને આવીને ચારી જતી

એક દિવસ તો એ ચેરથી બપનાના જમીને નીકળ્યા પછી, રાત્રે ડાનીમાંના આશ્રમમાં આવી, ને વાંકને એણે છૂપાઈને જોવા લાગી પૂનમની રાત હતી ચોકમાં ડોકરીએને આનંદીબહેન ગવડાવી રહ્યા હતા પદર છાકરીઓના પગ અને હાથ સાથે

છાપડતા હતા મીત નવું હતું એને જડી કાન દેઈને સાબળી રહી હતી બીજું મીત પશુ નવું આબુ-ગીજુ પશુ એણે નહોતું સામબુ

ત્રણ મીત પોતે ગવડા પા પછી બહેને કહ્યું 'તમારામાથી કાંઈ મીત રહે કરો '

એક છાંડી બોલી : 'વાનીને સાડા આવડે છે '

'અલ વાલી ત્યારે વુ મીત ઉપાડ '

વાલી બોલી 'મને તો તમે માઓ કેા તેણુ મીત નથી આવડતું '

'જે આવડે તે મા '

'પરવામદથી તે જીતમાં એ મીત મને તો આવડે છે '

'બહુ મજબુત ચાન ઉપાડ '

વાનીએ જ્યાં એ મરમે લામે લોકે લનકાર્યો અને છાંડીઓ રમણે ચડી ત્યાં બે અને ત્રણ લીંગમાં જડીની ધીરજ ડાલી લીધી એનું હેયુ અને રારીર મરમે ક્રોનવા તણે ઉપર ચડ મધુ જડી દોડીને મરતાના મેળામાં હાખય ચડ મર્ધ

'કાણુ ' કાણુ ' કરતા બધા થ બી ગયા

'જડી' એ રાત્રી ઉચ્ચારતા બધા બહેનના સામે તાક્યા અને આખના ઇસારાલમાં બધાએ બંધ પડેલાં મરમે ઉપાડી લીધો માતાના નામનો હોકારો થતા જૂઓ ભાન જૂની ધૂણવા લાગે છે, બરામર એ જ પ્રમાણે જડી ભાન જૂની મરમે ધૂમવા નાગી

પછી તો આશ્રમ જડીને માટે એક આકેષણનું રમણ મર્ધ પ્રમેળો લાગાઓતી મર્ધા એને મર્ધ માથે ફૂલ મોલવાનું ક્લિલ થઈ આવ્યું બહેન એને આશ્રમમાંથી ફૂલ ચૂટવા દેતા એટલું જ નહિ, પશુ માથું પશુ જોગી દેતા વિશેષમાં તારા કપડા કેટલા મેલ્યા કે કહી સાણુ આપી ફૂલે ધોઈ નખા પતા જડીને ચતુ કે બહેનનું કંઈ કામ ન કરીએ તો ફેવુ જુડું કહેવાય ? પછી તો બહેન ના કહેતા રહે ને જડી એમનું પાણી કાઢી દે કપડા ધોવા લાગી જાય બપનાને પશુ કામ કરવા લાગે અનાજ સાથે કરવાનું હોય, દળાવા ઘંટીએ જવાનું હોય,

એમ નોકરી તો બળ્લો એકલો કરતો હતો, પણ જડી ય બધો વખત આશ્રમમાં ફાગર રહેતી !

નાથો આ અંગે ચિંતા કરતો તે ધર્મને લીધે નહિ, સમાજને લીધે. છતાં એ આશ્રમમાં જતો ત્યારે એનું મને ય કુણું થઇ જતું. આનંદીબહેન એને કાકા કહેતી ત્યારે એ શરમાઇ જતો. એ બે હાથ જોડીને વિનંતિ કરતો કે મને એવું કહી ના શરમાઓ. ક્યાં તમે ને ક્યાં હું? છેવટે એવી કાઠ વિનંતિને આનંદીબહેન ન ગણકારી ત્યારે એણે કહ્યું કે, જો તમે એમ કહોને મને નીચું જોવાડાવશો તો હું આશ્રમમાં નહિ આવું, અને એ છેલ્લી ધમકીએ જ બહેનને નમતું જોખ્યું હતું. છેવટે એ અવરજવરથી પરિણામ એ આવ્યું કે, આશ્રમમાં બહેનના પાણિયારેથી પાણી પીવામાં કે રસોડેથી ખાવામાં કાંઈપણ નથી એમ એણે જાહેર કર્યું. પછી બંને એમના રસોડા-પાણિયારામાં હરિજન છોડીઓ પ્રવેશતી હોય. એ પોને જિય વણું છે એટલે એમાં કશો બાધ નહિ !

ત્રણ મહિનાની આ નોકરીમાં જ બળ્લને માટે શહેરની નોકરી આવીને જીભી રહી. બળ્લો દેખાવે સુધ્ધ, કામમાં ચપલ અને વર્તનમાં વિવેકી હતો એટલે આશ્રમમાં આવેલ સુમનભાઈના રોહી ડોક્ટરને એ પસંદ પડી ગયો. છેલ્લા એક વરસથી એ નવા બેત્રણ નોકરથી એવા હેરાન થઇ ગયા હતા કે બળ્લને જોતાં એ આવે તો તેડી જવાની વૃત્તિ એમને બગી. સુમનભાઈને વાત કરી. આશ્રમ માટે એ ધણો ઉપયોગી હતો, છતાં ડોક્ટર સાથે જવામાં બળ્લનાં વધુ હિતે હતું એટલે એ ના પણ શી રીતે પાડે ?

નાથાને ભવિષ્યનો લાભ સમજાવી દીકરાને ડોક્ટર સાથે જવા દેવા સુમનભાઈએ સંમતિ મેળવી. બળ્લો તો જવા તૈયાર હતો. વિચારવાનું રહ્યું હવે આશ્રમ માટે નોકરનું. બીજો કાઠ મળી આવે ત્યાં સુધી પોતે કામ કરશે એમ નાથાએ કહ્યું ત્યારે બળ્લર પણ ન હતી કે પોતે કામ માટે આશ્રમમાં રહી જશે. જડી સાચમાં મદદ કરતી એટલે

નાથાને એ કામ વધુ ન લાગ્યું. વળી આનંદીબહેન અને સુમનભાઈની એટલી માયા દિવસે દિવસે વળ-ગતી હતી કે આશ્રમ છોડવાનો વિચાર આવતો ન હતો. અને એ ચાર માસની નોકરીમાં અડવા આભડવાની કે ખાવાપીવાની છોજ એની ક્યારે જોડી ગઈ તેનો એને જ ખ્યાલ ન હતો.

આજથી નિયાળમાં ઉનાળાની રજાઓ શરૂ થઇ હતી. ડાગળ લખ્યા હતા એટલે દરેક છોડીને રજાઓમાં એનાં વાલી તેડી મયાં હતાં. અનાથ હતી ફક્ત વાલી. આનંદીબહેન અને સુમનભાઈને રજાઓમાં મુંબઈ જવું હતું. રોહીઓનો ધણો આગ્રહ હતો. આગ્રહ હોવાનું દારણ હતું. આનંદીબહેને વિધવા થયા પછી સુમનભાઈ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. વળી સુમનભાઈની મુદારક તરીકે વિધવાને પરણવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. આમ એ લગ્ન જેમ મુદારક દષ્ટિએ થયેલ હતું, તેમ સેવાના ક્ષેત્રે પણ એટલું સફળ થયું હતું. સુમનભાઈ પરણીને એટલે હરિજન-સેવાનું ક્ષેત્ર કદાચ છોડશે, એમ પહેલાંના કાર્યકરોનાં થયેલાં લગ્નનો અનુભવ જોતાં ધણા માનતા હતા. પરંતુ બન્યું સાવ બીજું, સુમનભાઈએ ક્ષેત્ર તો ન છોડ્યું, પણ આનંદીબહેનને એ ક્ષેત્રમાં લાવી એટલે વધારે કંથો. અને જાત્રાલયનું ત્રેમપૂર્વક એમને કામ કરનાં જોઈ દરેક મનમાં વિચારેલો ભાવ વ્યક્ત કરતા : ‘ સુમનભાઈ, અમે તો માનતા કે તમે પરણીને એટલે એક કાર્યકર્તા એછો થશે. પણ તમે તો બીજા એક કાર્યકર્તા વધારી આપ્યો.’ આનું સફળ નીવડેલું લગ્ન બાણી બનેલા રોહીઓ જે લગ્ન પછી એમને મળ્યા ન હતા, તે દરેકને આગ્રહ હતો કે રજાઓમાં તમે બંને મુંબઈ આવો.

બંનેની વાતો એટલી ઉઘાડી હતી કે નોકર હોય તે કે જાત્રાલયની છોડીઓ પણ સર્વ હકીકત જાણતી. વાલી સમજી ગઈ હતી કે બહેનને પોતાની મુંજવણ થાય છે. પોતાને લીધે જાહેરને મુંબઈ જવાનું માંડી વાળવું ન પડે માટે વાલીએ કહ્યું કે, મને મારી દેખની છોડીને ત્યાં નાથાકાકા ગેલી જશે એટલે હું રજાઓ સુધી ત્યાં રહીશ.

: ભિમિ :

ઓગસ્ટ : ૧૯૪૮ : ૪૦

આનદીબહેને શકા ખતાવેલી કે, તારી બહેન તને નહિ સધરે તો ?

વાલી ૫ સમજતી હતી કે સધરવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ મુજેબુ ખે રખાઓ કાઢી નાખની, જેથી 'મહેનને પોતાને લીધે મુશ્કેલ જવાનું માડી વાળવું ન પડે એટલે એણે અદા નહોતી છતાં આનદીબહેનને કહેવું કે, રખાઓ પૂરતી જરૂર એ મને રાખશે, એ બચારી છે તો બહી પણ એનેા ધણી ના પડે એટલે શુ કરે ? આદલા દહાકા તો રાજી થમને રાખશે

છાત્રાનયમાથી નાથો વાનીને તેડીને એની ફેાઇની છોડીને ત્યા મુકવા ચાલ્યો ત્યારનું દશ્ય કોઇ જુઓ તો એ બેઠેને આપ-દીકરી જ માની લે

મુઝ જવાની તૈયારી કરતા આનદી બેને કહ્યું 'નાથાભાઇ જેવા પ્રાકૃત માણસ પણ ચાર માસના આશ્રમના સહવાસથી અપૂરવતાની સૂઝ બુલી ગયો. પણ આપણે ફેળવાયેલો સમાજ, વાનો કરે છે, 'પણ વર્તનમાથી એ સૂત કાઠતો નથી'

મુમનભાઇ 'પ્રાકૃત માણસોને જીતવા સહેલું છે-સરકૂતને જીતવા અધુરું' છે'

આનદીબહેન એ વિચારમાથી ખીજ વાત કરતા બોલ્યા 'વાનીનું બિચારીનું કોઇ વાખી નથી એટલે મને થયું, વાનીને આપણે દત્તક લેઈએ તો ?'

મુમનભાઇ કટાક્ષ કરતા બોલ્યા 'શી શ્રિદક્ષ ઉપર ? આપણે દરિદ્રજન સેવક સંઘના દત્તક છીએ ત્યા એને દત્તક લેઈને શુ છત્ર આપશો ?'

આમ બને દપતી અધુરજની ઉપર જવાના હોય એટલા ઉમગથી મુજબની તૈયારી કરતા હતા ત્યા વાલીને પાંઠો લેઇ નાથો વીયે ગોઢે આપ્યો

'શુ થયું એમ આનદીબહેન પૂડે તે પહેલાં વાની મુસકે મુસકે રડવા લાગી

એને ખોળામા લેતા આનદીબહેનની આખોમાથી પણ આસુ વહેવા લાગ્યા

ફેાઇની દીકરી શોકવના સાવથી જળી રહી હતી એટલે એણે વાલીને ન કહેવાના કડવા વેલું કહી પાછી કાઢી હતી નાદાની આખમા પણ જળજળિયા

આનદીબહેને વાનીને આવાસન આપતા કહ્યું- 'છાની રહે, બહેન' તને રખાડતી મૂકોને હું મુશ્કેલ નહિ જાઉં'

નાથો મનનો ફૂગો ખોખારીને કાઢી નાખ્યા પછી બોલ્યો 'તમે જોન, હું છુ ત્યા સધી એની ચિંતા ના કરશો મુજબ તમને બધા કેટલા ભાવથી ખોલાવે છે ને ના જાઓ એ કેમ ચાલે ? વાનીને હું મારે ઘેર લેઈ જઈશ મારી જડીની જેમ એને ના રાખું' તો મને ભરમાણી માતાના સમ છે !'

આનદીબહેને સામેા સવાલ કર્યો 'પણ તારી નાત ?' 'નાત મને શું' કરવાની હતી ? અમે જોગીઓ (રાવળીયા) તો વેરામી જેવા અમારે વળી નાન જાન કેવી ? નાત પૂછશે તો મને કહેતા આવડે છે'

આનદીબહેને જોયું કે નાથો ઉપર ઉપરથી નહિ, પણ અતરથી જોનતો હતો એનો અરવી-કાર એ સદી લે તેમ ન હતો, એ પણ એના મો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાવુ હતું એટલે વિશેષ આના-કાની ન કરતા વચચે રગ્તો કા'તા બહેને કહ્યું 'તમે એમ કરો તો નાથાભાઇ' ઘેર લેઇ જઈને લોકોના નિંદાપાત્ર થયા કરતા અદો આશ્રમમા જ રહો તો ?'

'પણ મને એવી લોકોની બીક હોયત્યારે ને કે મુજબથી આવો ત્યારે વાની એમ કહે કે જડીની જેમ મે એને ગણી છે, તો પછી ખુશ થશાને ?'

નાથાનો એ જોન દપતીના કાનમા કાલમ ચૂંળ્યા કરતો હોય તેમ નાથો યાદ આવતા એ સન્દેહો પડ્યા પડતો હતો

વાની પણ બહેનની મુશ્કેલી જાણતી હતી એટલે નાથાના મોલ સમી-એની આગળ યઇ અઇ એક વેળા પડેના પારકે ઘેર દોરી જતો નાથો, ખીજ વેળાએ વાલીને દીકરી ગણી પોતાને ઘેર તેડી ગયો

અને એક કેવલચેન સેવામાની દપતી એક પ્રાકૃત જનની માણસાઇના દરિયામા નાહી રહ્યું'

૫૫ ધા ફૂલ વસંતમાં ખીલે છે પણ કેસરનું ફૂલ પાનખરમાં ખીલે છે. હજી દગણાંજ આ ટેકરી પરથી પાંખો પ્રસારીને ઊઠી ગયેલી પેલી રાખોડી રંગની વડ-વાજોળ કદાચ કેસરના ફૂલોને સંતુષ્ટ મને જોવા માટે આ તરફ આવી બેસી હશે. શું આ ધરતી કદી એટલી વાંઝણી થઇ જશે કે કેસર ઊગવી જ બંધ થઇ જાય ?

અહીં કેટલી ધમાલ છે ? આ યુવતીઓ છે કે રંગબેરંગી પરીઓ ? કેસર વીણતી આ યુવતીઓને જોઈ 'હું' ત્યારે તેમના સરીરના અવયવોની સુઝે-ળતા મને મુગ્ધ કરે છે અને હું તેના શિશ્પીને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી, જેણે માંસમાં પતથરની જેમ અણિયો અને જુકટિઓ પેદા કરી છે.

રંગની આ લહેરોમાં હવે મારું દિલ ઊછળવા માંડ્યું છે. શું કારખીરની બધી જ નારીઓ એક-સરખી સૌંદર્યદર્શી છે ? નહિ. ન તો તમામ એક-સરખી નાજુક, ન તો એકસરખી લક્ષિત અને ન તો એકસરખી ઉન્મત છે. રંગ અલગ ચીજ છે. રૂપ અલગ ચીજ છે.

ટેકેદાર (ઇજરદાર) લલકારી રહ્યો છે. "જલ્દી હાથ ચલાવો જલ્દી."

યુવતીઓ પુલકિત ચહેરે ફૂલો વીણી રહી છે. પ્રથમ તો ટેકેદારનો ટર્કશ સાદ સાંભળી થરથરી જાય છે, પરંતુ ફરી અગાઉની જેમ જ તેમની વાતોની પરપરા શરૂ થઇ જાય છે. એમ લાગે છે કે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું સાંઘ્ય સૌંદર્ય આ ખેતરમાં એકત્ર થઇ ગયું છે. આ ગોરી ગોરી ગર-દનો, કાળી કાળી આંખો-કાળાં વાઙાં સમી-જોમાં વીજળી ચમકી રહી હોય. ઓખો કાર્તિકના મઘ કરતાં થ વધારે રસીલા અને ચમકીલા ! વાતો કરે છે ત્યારે ઓખોના ખૂણા હાલે છે અને મારા હૃદય પર રંગીન છંટકાવ થઇ જાય છે.

કેટલીક વૃદ્ધ નારીઓ પણ ફૂલો વીણે છે. વર્ષોના વર્ષો લગી કેસર વીણવામાં જ એમની યુવાની વીતી ગઇ છે. એ જ્યારે દુઃકનો (નવોહાઓ) ખતી આ તરફ નીકળી આવી હતી, ત્યારે આ ખેતર અત્યારની માફક જ કેસર ઉત્પન્ન કરતા હતા.

પેલી રાતા પહેરણવાળી નવયુવાન સ્ત્રી-જે કોઇ આળસની માતા ખનનારી છે-ફૂલ વીણતાં વીણતાં ચાકી જાય છે-જેમ મુલે લાલા (એક પુષ્પનું) નામ) ની ડાળી વરસાદના ભારથી નખી જાય છે તેમ !

હરી ફરીને મારી દ્રષ્ટિ પેલી ભોળી યુવતી ઉપર આવી કેન્દ્રિત થાય છે, જેણે લાલા રંગનું ઊતી પહેરણુ પહેરેલું છે. એની નર્ગરિ આંખોમાં લલન છે. સંકોચ છે અને કંઈક કંઈક બીક પણ ! એના ચહેરાપરની જલપણની તોફાની લાક્ષિમા, હવે ગંભીરતા તરફ પ્રથમ ડગલું ઉપાડી રહી છે. એમ નથી કે એણે મને જોયો નથી. જેવામાં તો કશી છુરાઇ નથી. અને જો એમાં કોઇ અનિષ્ટ હોય તો હું એને પૂછવા ચાહું છું કે તીરછી નગરે કોઇ અભિપ્રાય તરફ જોડ્યું, અને પછી પાંપણે કાળી લેરી, એ શું ઝાઝી બેઘ-સાડી છે. એના દંડોની સુઝેળતા બેઠે કે એની પાતળી પાતળી અગૂલિઓ !

ટેકેદારના શબ્દો ધગધગી આપી રહ્યાં છે, કંપાવી રહ્યાં છે અને જ્યારે તે લાલ-પીળા બની ચિત્કારી ઊઠે છે, "હજી ઝડપથી-હજી ઝડપથી-" ત્યારે દરેકને ત્રણે પીળા પડી જાય છે. વૃદ્ધ નારીઓને પણ !

ફૂલોની પાંખડીઓ વેગવેગ રંગની છે. દરેક ફૂલમાં છ છ રેપાઓ છે : ત્રણ પીળાં અને ત્રણ નારંગી ! ફૂલ વીણી લીધા પછી તેને મુકવવા સારુ તડકામાં નાંખી દેવામાં આવે, અને પછી નારંગી રેપાઓ-જે અસહ કેસર છે-અલગ કરી લેવાશે. પીળાં રેપાઓ દેંટી દેવાં જોઈએ, પરંતુ એ ક્યાં તો એમ જ કેસરમાં મિશ્ર થઇ જશે, અથવા નાજી જુજ તેનું વજન વધારવા સારુ મેળવી દેવામાં આવે.

ન્યારે હું મારી પત્ની અને પુત્રી સહિત મને અઠવાડિયે ચાંદનીમાં ફેરવના ફૂલ જેવા આપ્યો હતો, ત્યારે ફેરવના રેખાઓ સુવર્ણની માફક ચમકી રહ્યા હતા. કદી હું આકાશપરના તારલાઓને જેતો રહ્યો અને કદી ફેરવના રેખાઓને !

મારા માનસમાં એક ખૂબસૂરત તરવીર અંકિત થઈ ગઈ છે. આ લીલા પહેરણવાળી ભોળી યુવતીએ ફરી એકવાર મારા પ્રતિ નેહ લીધું છે.

હું સાત વર્ષ અગાઉ પણ કાશ્મીર આવ્યો હતો. તે રેખા જે તરવીર મારા માનસપર આપેલા અંકિત થઈ ગઈ હતી, તે ય કાયમ છે. એ બીજા વાત છે કે તેમાં ફેરવનું ખેતર મોજૂદ નથી, અને એ કમી આ વખતે પૂરી થઈ ગઈ છે.

ફેરવ વીણતાં વીણતાં યુવતીઓ સમૂહગત રીતે સહસા એકું ગીત ગાવા લાગી છે, જેને સાંભળી ઠોકારની હલકમાં પણ સંમીલના સૂર ઉપર-તમે થવા માંડ્યા છે:—

ચાર ગાંધીએ પામપુર વતે,
કુંગોશુ રૂઠ નાહ મતે,
મુછઝ તતે બહુસ થતે,
બારસાધયધુ યુજતમ કાર !

[બાવાઈ: મારો પ્રીતમ પામપુર તરફ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં ફેરવના ફૂલ તેને બાંધી પડ્યા હતા ! તે ત્યાં છે અને હું અહીં. ઓ પ્રુદા ! મારી ઇચ્છા સાંભળ.]

પેલી લીલા પહેરણવાળી યરમાળ યુવતી મોટી થઈને કદાચ આ મીતમાં પોતાના જીવનનો કોઈ નિરતેજ પહેલા રંગ સતેજ કરવાની કોશિશ કરશે.

આ ધરતી જીન્દગી-નીન્દગી છે. એ કંઈક નેહ-મન. કિનારે કિનારે અને કંઈક આવી ખસતી ચાલી ગઈ છે. ચારેકોર અનેક નાની નાની એકબી અટુકી ટેકરીઓ નજરે પડી રહી છે.

હું ઠોકારને પૂછું છું: “આ ટેકરીઓને અહીં શું કહે છે ?”

તે ઉત્તર આપે છે: “વદરીયા કરેવા.”

ઠોકારનો ચહેરો-જેનાપર જાંઠી કરચલીઓ દાદિ-જોયર થઈ રહી હતી-જોર બી મંબીર બની ગયો છે. જાણે તે પણ એક આવસ્થક બંધિત છે, અને જાણે આ પ્રશ્નો ઉત્તર તેજ આપી શકે છે !

ઠોકારે મને પોતાની પાસે ચારપાંચ ઉપર બેસાડી લીધો. તે મને બતાવી રહ્યો છે કે આ બધા “વદરીયા કરેવા” વરસાદી-ધરતીના ઢુકકા છે પણ ભારે ફળદ્રુપ છે.

“તો શું આ બધા જ વદરાઓમાં ફેરવ થાય છે ?”

“ના ફેરવ તો પામપુરના જ વદરાઓમાં જોડે છે. આ બાર હજાર વીંધાં જમીન ઉપર પ્રુદાની મોટી ફૂપા છે. અહીં માટી ફેરવ પેદા કરે છે.”

જેણે મને એ વાત પણ કહી કે આ જમીન મહારાજની અંતર મિલકત છે અને જે કોઈ એનો ધનને રાખે છે, તે એની ફેરવની અર્ધી ફસલ પોતાના હાથ નીચે ખેતી કરનારાઓની વચ્ચે વહેંચી દે છે અને અર્ધી પોને લઈ લે છે, જેમાંથી તેને ધન્યતાના રૂપિયા ચૂકવવાના હોય છે.

“અહીં તોલા ફેરવ તૈયાર કરવા માટે ચાર હજાર ગણસો બાર ફૂલ નેહાયે છે.” તે લણાં અભિમાનપૂર્વક કહી રહ્યો હતો. જાણે તેના બાપ-નાના પરાપૂર્વથી ફેરવનો ધનને રાખતા આવ્યા છે, અને તેની ચોર આંખો-જેમાં અઢંભાવ પણ ઝંઘકે —અસ્ત થઈ લીધી છે. જાણે તેણે ફેરવનો આ મમ બતાવી દઈ, મને કદી ન કદી ફેરવનો ધનને રાખવા માટે ઉત્ક્રાંત કરી દીધો છે.

[૮]

ફેરવથી મને ખાર થઈ ગયો છે. હું બધાવ સ્થાને ફેરવને જેવા ચાહું છું. દિ-ફરતાનના નકરાપર હું દરેક સ્થળે ફેરવ છાંટી દેવા ઇચ્છું છું.

“ખ-ય ■ તે ધરતી, ન્યાં ફેરવે જન્મ લોલો !”

કાલેએક ફુકાનદારે આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં મારા માટે પાંચ રૂપિયાની ફેરવ તોળી આપી હતી. ખોસામાંથી રૂપિયા કાઢતાં હું વિચારી રહ્યો હતો કે સી ખબર

શ્રીનગરના દુકાનદારની પત્નીનું નામ કેસર હોય, અને તે ઘેર આવી તેની સમક્ષ પહોં કહી જોડે: "ધન્ય છે તે ધરતી, જ્યાં કેસરે જન્મ લીધો" અને એ સ્ત્રી એમ સમજે કે એના રૂપની પ્રશંસા થઈ રહી છે. એમ નહિ કે તેના પતિએ એક ભટકતા સાહિત્ય કારને થોડી કેસર વેચી એકાદ રૂપિયાની કમાણી કરી લીધી છે.

મારા માનસની બધી કાવ્યમયતા સમેટાઈને કેસરની કારેમોરે દરવા લાગી છે. મારી પત્નીએ કેસરી સાડી પરિધાન કરી છે. માતાની દેખાદેખીથી મારી પુત્રીએ પણ કેસરી ફેંક પહેરી લીધા છે, અને હું ખુશ છું.

કાશ! આ શરમાળ યુવતીએ કેસરના ખેતરમાં કેસરી પહેરણું પહેર્યું હોત, અને ત્યારે એનું ગોરું વદન એક સોનેરી ઝલક લઈ જીંઠત. એ મને ઓરખી સુંદર દેખાઈ દેત; અને હું વિચારતો હતો: એ કેસરના ખેતરની દીકરી છે... કે કેસરની દેવી છે !!

પ્રભાતે આકાશ પર કેસરી રંગનો હશેન્ના-ભાદ જોઈ હું ત્યારે વિચારું છું કે ઉપાએ મારા અંતરની વલણને સમજી લીધી છે, પણ આ રંગ તો એને સદાયથી ખારો છે. નિત્ય નવાં છે કેસરી ઉપાનાં લાડ, અને બધી રંગીન ભિંમિંઓ તો સદાયથી કવિએ અને સાહિત્યકારે જોડે હોળી ખેલતી આવી છે.

હું કેસરી ઉપા પ્રતિ જોઈ પેલી લજ્જાળળ નિહાળી યુવતીને આ વિચાર નહિ સૂચ્યો કે ઉપાની જાંતિ તે પણ કેસરી પહેરણું પહેરી લે? અથવા તે દરરોજ સૂર્યોદય પશ્ચાત જાય છે? ઉપાને નહિ તો કેસર વીણતાં વીણતાં કેસરના રંગને તો તે જોતી જ દશે, અને તે બાળીને તે બોલાઈ શી જતી હશે. અહીંથી જ તે કેસરી પહેરણું પહેરવાની પ્રેરણા વણી સરળતાથી મેળવી શકતી હતી. પણ કોણ તેને ખતાવે કે પેલું સરેલ જીની પહેરણું-જેને તેણે વણ્યું ઉમળકાથી સીવાડ્યું છે અથવા સીવાડનાર છે—કેસરી રંગમાં જરૂર રંગાવી લે!

પામપુર શ્રીનગરથી વણુ આવું નથી. ટાંચા નવ્ય છે. પરંતુ જે મળ પેદાશ જ્યાંમાં છે, તે ટાંચામાં

ક્યાં? હું કેટલીયવાર પામપુર જઈ આવ્યો છું અને કેસરના ફૂલો કટતાં ક્યાંક વધારે પેલી બોળી યુવતી જ મને આ આકર્ષણનું નિમિત્ત માલુમ પડી છે.

દર વખતે પેલું જ લીલું પહેરણું...લીલું પહેરણું! શું એની કને ફક્ત એક જ પહેરણું છે. આટલી ગરીબી! છપ્પ ચાહે છે, મારી પત્નીને ત્યાં સુધી નવી સાડી નહિ લઈ આવ્યું. જ્યાં સુધી તેની બધી સાડીઓ ફાટી નહિ જાય. આ બોળી યુવતીમાં શું કંઈ ઓછી જન છે? એનું દિલ શું કોઈ અસમ માટીથી બનેલું છે?

વણી કોશિય કરું છું કે કોઈ પ્રકારે એ બોળી યુવતી મારા હૃદયથી નીકળી જાય. એમ છતાં તે મારા હૃદયમાં સમાઈ રહી છે. મેં અનેકવાર તે તેને સ્વપ્નમાં પણ જોઈ છે. તે મને કેમ ઓઠતી નથી? તે કેમ એકીટશે જુએ છે? કેમ ખિલખિલાટ હસી પડે છે? મને શી ખબર હતી કે ભિંમિંએ એટલી ભિંમટી પડશે. જાણે તે કહેતી હતી...લીલા પહેરણુંથી આટલી સૂઝ શા માટે? ધાસ પણ લીલું હોય છે. બલ્કે હું તો આવું છું કે તમે પણ લીલા વસ્ત્રો પહેરો. હશે પણ લીલા ફુલાવા એવું છે... પણ તમે નહિ મનિતા...વારુ હું જ માની જઈશ. હું કેસરી પહેરણું પહેરી લઉં છું. શું તમે એમ સમજી બેઠા હતા કે મારી પાસે કેસરી પહેરણું જ નથી? વાહ! ખૂબ ધાણું તમે! મેં ગાંધ સાહેબ કેસરી પહેરણું સીવાડ્યું હતું પણ એમ જાણતી ન હતી કે એક વણુવદારે આવશે અને તે પહેરવાની મને ફરમાશ કરશે. મારી તરફ જુઓ...જુઓ...જુઓ તો મેં કેસરી પહેરણું પહેરી લીધું છે. હું કેસરના ખેતરની દીકરી છું...અથવા તો કેસરની દેવી છું.

કાલે પણ આજો દિવસ એવા જ પ્રયાસમાં રહ્યો કે કોઈ રીતે આ યુવતી મારા દિલમાં ઘાખલ થવા પામે નહિ. એક લેખ લખવા બેઠો ત્યારે મને લાગ્યું કે કેસરની એ દેવી મને કહી રહી છે: શા વિષય ઉપર લખશો? પેલા કેસરના ખેતર ઉપર, જ્યાં તમે મને પ્રથમ વાર જોઈ હતી, અથવા પેલા ઠેકાદાર ઉપર, જેણે તમને પોતાની નજીક પહોં માનવી ચારખાં ઉપર બેસાડી લીધા હતા કે

જ્યારે હું સ્નાન કરવા લાગ્યો ત્યારે મારા માન સના કોઈ અગોચર ઊડાણમાંથી કેસરની દેવીનો સાદ ધ્રુવન થયો પાણી ધણુ ચીતગ છે શું ? હ બાણુ છું કે તમે ડાઠ પાણીથી ન્હાવાનું પસંદ કરતા નથી અને કેમ કહ્યું નહિ ? શું હું ઇન્કાર કરી દેત ? હું અંદ દેવના સળખાવત અને અં પાણી મરમ મરી આપત સાણુ હું ? છે વારુ સ્નાન કરી લો હું મળે છું ન્હાવા બાબત સ્નાન-ગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે મારો ચરેડો ઉદાસ હતો પત્નીએ પૂછ્યું શી વાત છે ? કંઈક ખિન જણાવ છે ! પરંતુ મેં હસીને વાત ઉઘાડી નીચી અને તેને શું મહેન હું બીતર બોલું જ પીગળ્યે જતો હતો અને પરતાતો હતો કે કેસરના ખેતરમાં મથો જ શા માટે ?

અને જ્યારે હું સડેન રવા સારુ રમવિહિન જનમના તટપર ગયો ત્યારે પશુ અને બારી ગયું હતું કે પેત્રી કેસરની દેવી મારો પીઠો પડી રહી છે એક પાખાતર રગ છે જે ઊડતો ચાલે આવે છે આ રગ પોતાના સ્થાને ચોટી ગયો અને તરવીર બોની જો દાસીનો શા વાક છે ? આમ જ દિન ખસેડી લેવું હતું તો મને બેનાની ન હોત મારો ક્યુતેયો પ્યાર જમાડ્યો ન હોત ! આ કયાની રીત છે ? ખેતરની પાળ પર બેઠા રહી તમે એકીદલે મરી તરફ કેમ જોતા હતા ? તમે મરી જડે કશું બોલ્યા ન હતા પરંતુ તમારી આ મા તા બોની રીત હતી ? ત્યારે તને કેમ વારી નહિ નમે ? એકવાર નહિ બે વાર નાં તમે ના પૂરા સાત વાર પામપુરના ખેતરોના આવી અડધા અંનને પશુ પેચ્યું કે નારે આ બળથી મન ત્યારે તમાગથી પ્યાર મરના લાગ્યો

આ બાત જ ચા મુ બોનીય પશુ શક્યા નહિ અતે મુ કેત ! મુર ૧૦ તો હતો જ એની વાનોથી મ બોડુ મા યુ નથી પચું હું એનું સ્વાગત કરી શ તા ન હતો મરી જિયા હતી કે ત મને ત્યાગી દે અને માં મરી દે અને તેની આખોમાં જ્યારે આમુ આવી ગયા ત્યારે હું ભીતિ ખાધ એવતા મગની માં મિથર મની બેગો થઈ ગયો હેના તો મેં વિચાર્યું કે એને સાદ સાદ સળખાવી

ઈ “ કેવો પ્યાર ? કેવો આનંદ ? પશુ મુ મુ મુ મુ કહી શકો નહિ એના બ ને મે મુ કેસરની દેવી, રડ મા રડવાથી શો લાભ ? દુનિયાને બે દુનિયાની ભવિતાને બે આને નહિ તો પામપુરને જ બે અમુભરી આખો બુએ તો છે પશુ એમ આખી આખી પાતળી ચ દરની વચ્ચેથી જિંદગી અને દહિની વચ્ચે અમુ હોવા ન બેવચ્ચે કેમકે એ રીતે રમ પોતાની વાસ્તવિતા મુમાવો દે કે અને તારી જિંદગી તો ઊડનારી વડાગોળ છે શું તારા અમુ તારી પાખોને બારે નહિ મરે ? કોઈ દિવસ તને તારા પ્રેમી મળી જશે પશુ અને એડો દ આદ કરી દે ! તે સમજ નહિ બગમર રડતી રહી હું કેસરના ખેતરમાં ગયો ન હોત, તો આ મુસિમત આરી ખડી થઈ ન હેત

અમુમમાં જઈ અડધા વિચાર પાકેજ નયમથી જ દતા હવે એની ૧૪ જાણ પત્રી કે એકને છુ ઠીક જ થયું પગની મિતિ થીમી માત થઈ રહી હતી બજાર તો કામની મિતિ નથી હું વ્યવન હતો

ફરી અમમથી જ મારી ન તર હત પ્રતિ જોરે મધ અને કણુબરના માટે એમ માનમ પડ્યું કે મારા માનસપરથી રગતો ઢુકડો પીડી સામેની બારીમાં કપવા લાગ્યો છે આરા પચ અમુ ગયા કેટલા સપા અરેડો હતા ગતા માન બાણુ બે ઊજળા ગોખમાં ટીપક બગી રલા કોખ અને આ મે મે અધારી રાના જેમાં મેં ક્રીકમાંથી ચાનુ પ પુ વનુ

[૩]

લાખ નાખ નાસા છતાં મિન ખમતુ નથી ખિ ન રુ છુ મારા માથાના લામા વ બોની માદ ? મરત માનના ૨ હુ પડેના પામપુરની ત્રી હતી પત્રી મારા માનસની મેમરી ક પન્ન હવે આ ઓ હતી જે ક્રમમાં મદી વીધેની તરવીરની માં બારીમાં મેં હતી મારા પ્રતિ વે કેરી ઉકેલી જોઈ રહી હતી મેં મારા દિલમાં એક વેતના ની અનુભવી હતી કોઈ નાતન બાળક એકાદ મુગેની તરવીરના કોઈ બાગને બચાવી નાખે અને [૫ મા જેવી કુણી

વેદના થાય તેવી ! તે કસુરદાર હતી ?...નહિ. તે નિરપરાધી હતી...પછી વાંક કોનો હતો ? શું ત્યારે એ મારો વાંક હતો ?

કાલે ફરીવાર મેં તેને દૂરથી જોયો તો તે એક હાખતા (એક પક્ષીનું નામ) ની માફક મને નીરખી રહી હતી. થેર પાછો વળતાં મને લાગ્યું કે એ સ્થામ મહમરત આંખો મારી પૂંક પકડી રહી છે. મારી બિંદુઓના અન્યવાળામાં મેં અધારી રાતો સળગી રહી હતી. મેં મારી પત્નીનું રક્ષણ શોધ્યું. મારું હૃદય ધબકી રહ્યું હતું :

હિલ દરિયા સમન્દર કોંધા,
કોન હિલાં હીયાં જાને ?
વચે અપુ વચે બીળી,
વચે વનજ મહાને !

[ભાવાર્થ :—હિલ પણ એક દરિયા છે. સાગરથી કેટલોયે ઊંડો. કોણ જાણી શકે છે દિલની વાતો. એમાં શું હલેસાં, શું નોકા અને શું નાવિક બધાં જ રૂપી જાય છે !]

શું ગીત ગાનાર ખંજળખના આ કિસાનને ય મારી મારફદ આવી મૂંઝવણમાં સપડાવું પડ્યું હતું ?

હવે જ્યારે આ છતાના પ્રતિ જોઈ છું ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પેલી પામપુરની ફેવીએ જ આ રૂપ ધારણ કર્યું છે, પણ તેવું પહેરણ તો લીલા રંગનું હતું અને એને વાદળી પસંદ છે. એ કેસરી પહેરણ કેમ પહેરી લેતી નથી; પરંતુ જેમ દરેક કૂચને પોતાનું ગીત પસંદ હોય છે, તેમ દરેક કૂચને પોતાનો રંગ પણ પસંદ હોય છે.

મને યાદ છે: મેં નાનપણમાં એકવાર વાદળી રંગનો કાટ સીવાડ્યો હતો. ખરાબ તો લાગતો ન હતો. મા કલા કરતી હતી કે “જેટા ! પ્રત્યેક રંગ નવો હર્ષ અર્પે છે.” જો એને આ વાતની જાણ થઈ જાય તો એ ઝટ કહી દે: “આ વાદળી પહેરણ તમને ગમતું નથી, પણ જ્યારે તમે વાદળી કાટ પહેરી સાળામાં જતા હતા, તે દિવસો તમને યાદ નથી; અને એ વખતે તમને એ

વાતનું ય જ્ઞાન ન હતું કે વાદળી રંગ છોકરાઓને જીવ આપે છે કે કન્યાઓને ?

એની આંખો કેટલી લજ્જામયુક્ત છે. આ લજ્જા ન હોત તો એ કેટલી અપૂર્ણ માલમ પડત ! એટલી લજ્જા ય સારી નથી કે દિલનો મર્મ જ દિલમાં રહી જાય. હું એના પ્રતિ કેમ જોઉં છું ? મારા હૃદયના ધબકારા કેમ સતેજ થઈ રહ્યાં છે ?

એ બારીના રાણી કેની રીતે બની ? કોણે એને આ ભભકાભરી કેમમાં જડી ? કોને પૂછું ? કોણ સંભળાવે એની કહાણી ? એને આ ધરી ઉપર ફરવા માટે કોણે વિવશ કરી ? વાંક ગમે તેનો હોય, તે ખુદ એકસુર છે. હું તેને દૂરથી જોઉં છું. જેવામાં તો કશું અનિષ્ટ નથી, અને મને એનાથી નફરત પણ નથી.

આ સ્થામ નયનોવાળીના ચહેરાપર ક્યારેક ક્યારેક હારપતી લહર દોડી જાય છે. જે પ્રમાણે અધારી રાતે વીજળી કાળાં કાળાં વાદળોમાં ગોટાની અસંખ્ય ધારીઓ ટાંકી દે છે તે પ્રમાણે ! બીતર બીતરમાં જ મારું હૃદય સંકોચાઈ રહ્યું છે. વિચારું છું: એ રડતી પણ હશે ?

શું એને લીલી લીલી ધાસની યાદ આવતી નથી, જે મખમલની માફક એના પગ તળે પથરાયેલી રહેતી હશે ? હરિયાળી ધાસની માદક માદક ખૂસીઓ, જેણે ફૂલોની સૌરભ સિવાય એને હજારો વાર રીઝવી હશે. એ ભોળી તો નહિ હશે. એ જરૂર કોઈ ગરીબ કિસાનના થેર જન્મી છે. આ ભૂખરા રંગના મકાનની જોડે એનો નાતો ધણો જૂનો માલમ પડતો નથી. એ વાત તો હું કશા પણ સમર્થન વગર કહી શકું છું કે એ કોઈ વેસ્થાના દોકરી તો હરગિઝ નથી, નહિતર એ આટલી ભોળી અને નિર્દોષ દષ્ટિગ્રાહ્ય ન થાત, અને એની લાજમાં તો ખેતરો લહેરાય છે.

પરંતુ એ કશું ગાતી કેમ નથી ? સંગીત તો જાણતી હશે. આવશ્યક નથી કે અંસરી કોઈનું મુખ અડે તો જ વાગે.... પવન પણ સૂર જગૃત કરે છે. નિદ્રાના સૂર પરાજિત હોતા નથી. એમની નિદ્રા ચક્રાર શી હોય છે. કવચિત એના હૃદયમાં જરૂર

સર જગી પડ્યા હશે કરીને જ ખરા હવે નવનો
જ નહિ પણ મારા કણો પણ એના મકાનની પ્રદ
સિલ્કા કરતા રહે છે હવે તો હું જોઈ છું કે આખો
કરતાં કોનોને ક્યાંક વધારે બેકરારી છે કાચ ' હું
કહી દરથી જ એનું રસીનું ગીત સાળળવા પામું
હું વિચારું છું કોનો સતત પેની તરફ જ લક્ષિત
ગહે કે આખોમા એક રંગીન વટોડા જો છવાઈ
ભય છે લોમફેંગેએ લખ્યું છે " રાત્રિ સમીતથી
તરખતર થઈ જશે અને બધી ચિન્તાઓ—જો દિવસ
ખર અખરે સતાવતી રહે છે—અરખોની માફક
પોતાના ડેરા તથા ઉપાડી આગેલીથી પ્રસ્થાન કરો
જશે ' "

આમના જગતી ખેતર કહી તો આ ચુવતીની
છબ પર આવતા જ હશે ?

કોને બનાવું મર્મ-સહચર ? બીતિ રહે છે કે
સમાજનો હાથ વધીને પેની તમામ ખાનીઓને
પોતાના હનકમા કાનવી ન લે, જેમા મે લણા પ્રેમથી
અનેક રંગો એલાળ્યા છે પણ આ દરતો લાગેનો
જ રહેશે લાખ વાર વિચારું છું બીક બેકાર છે
મજાહબની બીક .. સમાજની બીક ખુદાની
બીક આ બધી બીકો

એ નીતિ શી જે કેવળ બીતિ ઉપર અવનમિત
હોય કેડા જ મૂકતી નથી એ નીતિ શી જે ધૂણા
શીખવે-વૈર શીખવે ના, હવે હું બીને નથી

કોને રાત્રે હું મારી બધી હિમ્મત એકઠી કરી,
સેને ત્યાં ચડી ગયો મે તેના પ્રતિ ફાટેલી ફાટેલી
આખેએ જોયું ઝટ તે મારા સ્વાગત મટે બિડી ધણી
માનથી તેણે મને કાળી કાસમીરી કામળ પર બેસાડ્યો
' પામપુરની દેવી ' મે અતરિક્ષમા તેને સંબોધી,
પણ મારા જોખો પર આ ચબ્બો આ યા "વમાર
નામ શું છે ? "

મધ્યુકત દેહગમ તેણે ઉતર આપો " કુમ
પોચ

/ અને મે જોયું કે એક કેમરી લગ્નના તેના
ગાંધે ઉપર ફટવા માંડી છે

"કુમપોચ ' મે પૂછ્યું "કુમપોચનો શું
' છે ? "

"કુમ પોચ એટલે કેસરનું ફૂલ "

અને તેને આવા સ્વચ્છ જોઈ દુરન ખ્યાન આવ્યો
' બધા ફૂલો વસતમા ખીને છે, અને કેસરનું ફૂલ
પાનખરમા ખીને છે ' "

મે ખુબી કે મારા કણોમા પેનું જ ગીત યુગ
રવું છે, જે મે પામપુરમા સાંભળ્યું હતું -

યાર જામીયે પામપુર તે,
કુમપોચનું ફટ નાહ મતે,
સુઝઈ તતે બહુસ થતે,
ખાર સાઈયલુ બુજતમ ઝાર ' "

હું વિચારવા લાગ્યો કે મારો પાછળ મારી
પાનીને પણ આ ખ્યાન કેમ આવી રહ્યો ન હોય
' મારો પ્રીતમ પામપુર તરફ યા યો ગયો અને ત્યાં
કેસરના ફૂલ તેને બાઝી પડ્યા હાથ ' તે ત્યાં છે
અને .. અર્ધી ઓ ખુદા ' મારી છત્તો સાબળ ' "

કુમપોચ ધણી લખિત લાગતી હતી તેના ચહેરા
પર આનંદની રાતી રાતી રેખાઓ એક જાળી તી
વણી રહી હતી રાત્રિનો પથમ પુરપતેને ત્યાં આ યો
હતો તેણે વિચાર્યું હશે કે હું તેને કેવળ રૂપિયા જ
નહિ આપુ બ કે ચિનારનું એક લીનું પા કું ય આપીશ,
જેનો અર્થ એ થાય છે કે મે એને મારા પ્રેમ પણ
સમર્પી દીધો

અને પછી કુમપોચ લાઠાના બનાવેલા ચિના
રના પાઠા પર એકચો અને બદામ મઠી લઈ આવી
મે એક બદામ ઉપાડી લીધી

ધન્યવાદ !

"એકચો નહિ લો ?

"એકચો તો કું ખાઈ ચૂએ છું ' "

સગડીમા કોવસા ધગધગો રવા દતા તેના
ગાંધેની જેમ ' "

કુમપોચો એ સગડી મારી તરફ સરકાવી દીવી
"ધન્યવાદ ! "

કેલ્લા નજીક હતા તેના ગાંધે કેસર અને ઉપાની
લાઈલાથી ક્યાંક વધારે સુન્દર સ્વામ રેશમી વાળ,
રાત્રિજોની અચ્છિત છાંબો સતાડેલા "

(અનુસંધાન પાન પર થી ચાહ)

૭૧

જરાત સાહિત્ય સભા— અમદાવાદ તરફથી હમણા જ પ્રગટ થયેલો પાંચ નાટકોનો એક સંગ્રહ પોતાની ગુણ વિશિષ્ટતાથી ગૂજરાતની સરકારી કલા-ત્રિય જનતાનું લક્ષ્ય ખેંચે તેવો છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યનો છેલ્લો એક સૈકાનો સમગ્ર દૃષ્ટિથી ખ્યાલ કરિયે તો તેનું વૈવિધ્ય, તેની સમૃદ્ધિ અને તેની પ્રગતિ શીલતા આપણામાં સંતોષની લાગણી ટ્રેરે તેમ છે. આપણે આ એક સદીમાં નર્મદ જેવો એકલ હાથે અનેક ક્ષેત્રો ખેડનાર પ્રગતિનાં બીજ વારનાર કલમકાર જોયા, દલપત જેવો આમજનતાને છતી જનાર દક્ષ કવિ જોયો, ગોવર્ધનરામ જેવાની પરિપક્વ પ્રતિભાનું દર્શન કર્યું, કાન્ત અને નંદાનાલાલ જેવાની કલાસિદ્ધિ જોઈ, ગાંધીજી, આનંદશંકર કે કલેલકર જેવાની સમર્થ નિબંધરચના જોઈ, મેઘાણી, મુનશી કે સુ-દર્શ સમાની સર્જકતા અને જગવંતરાય જેવાની મેધા જોઈ; આપણે જરૂર ગૌરવ લાઇએ તેવું આ ઊડતું રમરણુ નથી ? છતાં આપણી સાધનાની હતિ અહીં ડેમ ગણાય ?

આપણે ત્યાં આત્મકથા ચરિત્ર સાહિત્યની મૂડી તરફ નજર નાખિયે તો આપણામાં ક્યાં ભાવ જાગે છે ? આપણે ત્યાં શાસ્ત્રચર્ચાનું અંબ કેટલુંક વિકસ્યું છે એમ કાંઈ પૂછે તો આપણે કેટલુંક બોલી શકીશું ? અને રંગભૂમિની દ્રશ્ય તો આપણે ક્યાં ઓછી બાજી છે ! આપણે વિકાસપાંછુઓ છીએ, આપણે પ્રગતિ પ્રતિ અભિમુખ છીએ એટલું પણ આપણે જો આવી દિશાઓ વિષે દાખવી શકીએ, આપણો પુરુષાર્થ જો આટલું બતાવી રહે તો આપણે આપણી ગૌરવની લાગણીને ચિરાયુ અર્પાં શકીશું.

બાઈ યશોધર મહેતાની પહેલી જ કૃતિને આવ-કારતાં આ દૃષ્ટિએ સંતોષ અનુભવવાને અવકાશ મળે છે. એમાં આપણે ત્યાં ઓછાં ખેડાતાં બે ક્ષેત્રોનો સુદેર સમન્વય છે— છવનચરિત્ર અને નાટક. ગૂજરાત,

હિન્દ અને જગતની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાંની કેટલીકને એમણે પોતાનાં આ પાંચ નાટકોમાં સુરેખ આવેલી છે. રેડિયો માટે લખાયેલી આ નાટકોઓ પોતાના લાઘવથી, પોતાના વસ્તુથી અને પોતાના છવનદર્શનથી ગૂજરાતી નાટક સાહિત્યમાં કેટલીક રીતે મનન માગી લે તેવી નીવડી ઇ એમાં શક નથી. છેદ્દી એક સદીમાં આપણે આપણા જૂની કલાસંસ્થા બવાઇમાં રહેલી અનિષ્ટતા તોળતે તેમાં રહેલી કળ્પતા સમજવા, શિષ્ટ નાટકલેખકો અને રંગભૂમિ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવા મથ્યા. પરિણામ શું ? પરિણામ આજે આટલું જ કે આપણે ભવાઈ વિષે ભવાં ચડાવીને બોલવું છોડ્યું અને શિષ્ટ લેખકે બીનવેતન નટમંડળો દ્વારા છૂટક છૂટક નાટકો તપ્તા પર રજૂ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. કોઈક જાણુવાલ, કોઈક જમ્પશંકર રંગભૂમિ તરફથી તો કોઈક રણછોડરામ કે કોઈક અન્નવદન લેખકસમૂહ તરફથી રંગભૂમિ અને સાહિત્યકારો વચ્ચે રહેલા અંતરને વામવા પ્રયત્નમગ્ન રહ્યા છતાં એ જાનને બાજી એકબીજાની પ્રકૃતિ જ અનુકૂલ ન લાગી ! બીજો બન્ધુ પછી ગૂજરાતમાં આ મિલન ન થયું. એ દિશામાં લોકનાટ્યસંધાદિ સેતુરૂપ અને તે હવે આશાનાં ચિહ્ન છે ખરાં. વળી આપણી રંગભૂમિના અને આપણા સાહિત્યકારોના આ સમ્યન્ધ્યોં કેટલાંક આધુનિક કલા સાધનો પણ ઉપયોગી થઇ શકે તેમ લાગે છે. સિનેમા, રેડિયો, ટેલિવિઝન—આ કલાસ્વરૂપો જેમ એક બાજુથી પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરી આકર્ષણ જમાવતાં જાય છે અને તેમાં વૃદ્ધિ કરતાં જશે તેમ બીજી બાજુથી નાટક અને રંગભૂમિ વચ્ચેના વ્યવહાર પર પણ તે ઘણી મોટી અસર કરશે તેમ લાગે છે. સિનેમા કે રેડિયો નાટક સાહિત્ય અને રંગભૂમિને નિષ્કિંચન કરી મૂકશે તેવી ભીતિ સેવવાનું કાંઈ કારણ નથી. પ્રત્યેક કલાસ્વરૂપ જો તે સાચે જ કલા હોય તો કાંઈ કાળે પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાનું આકર્ષણ ખોલ શકતું નથી. વિકસતી જતી જનદૃષ્ટિ સમજશે કે દરેક કલાસ્વરૂપનું આવિષ્કરણ એનું

પ્રદાન પોતાનું જ હોય, તેની પાસેથી ઈચ્છવાની ચીજ પણ જુદા જુદા સ્વરૂપની હોય.

આપણે ત્યાં પણ નાટકોને ખૂબ જ રસીકોનું ક્ષેત્ર પ્રતિદિન વિખાસ દાખવી રહ્યું છે. રંગભૂમિ પર દર્શકોચ્છર કરવા સખાતા નાટકો કરતા રેડિયો દ્વારા શ્રુતિગોચર થવા સર્જાતા નાટકોની કારીગરી બિન છે થોડા પાત્રો, બ્લિન્ડરિવિઝ, ચેટ્સર સવાદકલા, વેગરાળુ વસ્તુવિધાન, રેડિયોનાટક આ રીતે કેટલાક વિશિષ્ટ તરવારો રસીક લોકોને છે, તેમ છતાં રેડિયો પર બજવાતા નાટકો તખ્તાનામની ધગત નથી એવું નથી બાઇ યશોધર મહેતાના આ સમૂહ 'રણુટો'ના નામની નાટકો આપણે ઉલ્લાસથી 'રેડિયોની રેડિયો'ની રીતે પણ જાણીએ છીએ. તેમ છતાં પરિસ્થિતિ વચ્ચે જ રાજ્ય એવા સંગીતમય નાટકો રેડિયો પર બજવા આપણે પૂરું પાડે છે. કવિ ન્હાતાલાલના નાટકોને રંગભૂમિ પર રજૂ કરતા નહીં સુસ્તીએ રેડિયો પર તે રજૂ થાય તો ધણી ઓછી થઈ જાય તેમ જ ડોનમિચીનું સાહસ્ય ઉચ્ચારણ પર છે, રેડિયો પર જ આધાર મળે છે. * બિન બિન રસજનિતો-રુચિતોને અનુસરીને નિરનિરાળા નટ્યકો હોવા જોઈએ એ અપેક્ષા તો સાઠર થાય ત્યારે ખરી પરંતુ તે દરમિયાન આ રીતે 'રેડિયોની રંગભૂમિ' ધણી રીતે સેતુકાર્ય બનાવી શકે તેમ છે. અહીં તરી જુજ ફેરફારો કરીને રંગભૂમિ અને રેડિયો માટે એ જ નાટક કે નાટિકા ઉપયોગી થઈ શકે એ સાદી હમીકત છે. બાઇ યશોધર મહેતાના આ પાત્ર નાટકો નજી રેડિયો માટે હખાયા હોવા છતાં આમ આપણી રંગભૂમિને પણ ઉપયોગી થશે તેમ લાગે છે.

શુ મળવનંદાયક હાકોરે આ નાટકોમાં "વખ્તા લાયકો માનવપ્રકૃતિના નિષ્પણ્ણમા વાસ્તવિકતાની સાથે રેખાલાયક તેમ પ્રસંગોપાત્ત એ પ્રકૃતિ વચ્ચેના ધર્મણુ કુદરતી રીતે જ પ્રકટ કરવાની એમની પક્ક,

તાજીબાઈ સવાદકોચર" વગેરે શ્રુતિ ગોચર થી ચરોપીય નાટકોનું દ્રવ્ય-અતિથાય શ્રીકૃષ્ણવત્તાની દરમિયાન આ લેખના નથી તે પણ એમને ગમ્ય છે એમની મનની પ્રસ્તાવનામાં એમણે આપણા સંગીતને ચરોપીય નાટકનાટિકાઓના બીજા દ્રવ્ય સાથે પણ સામ્ય રહેવા સૂચ્યું છે, તે દ્રવ્ય છે ગદ્યમયના, સૌન્દર્યની બિલુપ આપણે એટલું તો કહી જ શકીએ કે આ સમૂહમાંની પ્રથમ નાટિકા "રણુટો"ના આમાંના ધણી ખરા મુશ્કેલીઓ પર સદર છે.

કમળનામા તેમ મુશ્કેલીઓમાં પણ 'રણુટો' લાન નાટકનું રચના પહેલું છે, અમતાવાદને આગળે મિલકેલોગના કીમલેશ આપી ભારતીય હિતવાસના એવી મહાન કાન્તિના ભૌતિકર થયેના રણુટોના છાટાવાન બક્ષીસી આઈ છ તો સમય છ સ ૧૮૨૩ થી છ સ ૧૮૮૮, અંગ્રેજ રાજના અમનની ધ્યાનના તથા જમાવટનો સમય, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સર્વાંગ મેલ અને ભારતીય આદર્શોના દંડ આગ્રહ એ એ પ્રવાહોના અજુદા સંઘર્ષોનો સમય રા જ રણુટોના પાતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ તથા ઉલોગપરાયણ પુરુષાઈ વડે અમદાવાદના નામ હિન્દ મરાઠર કપુ જતે કમળને દેગને કમાને કથી મૂજગતની કૃષ્ણ એમણે દીવાલી આવા સપનના બાળપણથી મુલ્ય મુધીના છવનને દેહી રિચિયા (રેડિયો નાટિકા)ના કુશળતાપૂર્વક જોવાના બાઇ યશોધર મહેતાએ સાચે જ આ નાટક 'કેલ' અને પ્રેરિત ઘડીમાં લખ્યું હશે અદ્ભુત કરુણ, શાગર, વીર અને શાન્તનો સુ સુખ્યત આવાબોવ આ નાટકના રસકોષને સમૃદ્ધ કરે છે, રણુટોના તખ્તા પાત્રી નેહીયા, તેમના જીવનમાં પ્રતિનાયક બનવા જતા નિધિ ગ્રેયો જે ઉપનાયક-પીઝર્મ જ બની જાય છે તે સુરજરામ નાટકની યુગઆતમાં બાળક રણુટોનાવને ભગત કરેલો અહમદશાહના આમાંના અવાજ તેમ આ તથા મળ્યું તેની કારકીર્દિથી સંતોષ દાખવી જતાં એ જ અવાજ, આમ પાત્ર-લેખનની કળામાં મળ્યું લેખકે કીક કીક તો શુ ઉત્તમ કદી શકાય તેવી સિદ્ધિ મેળવી છે. જેને ગ્રી

* આ હકીકત તરફ એ જ અભિગમના એક અવાજમાં કવિની ન્હાતાલાલ વિશે લખતા પ્રથમ પાના દોષ્ટ-વેળા

બળવંતરાય દાકોર વિષ્ણુભક્ત સમું મણે છે તેવું વચ્ચે વચ્ચે-પ્રત્યેક દરબની શરૂઆતમાં ભૂમિકા સર્જતું લેખકનું પૂરક હિચ્ચારણુ, હીક હીક વિશ્વખસિત એવા મુદ્દીર્ધ વિષયને દક એકાગ્ર સંકલ્પના આપે છે; સંવાદમાં લાઘવ ચોટ અને નૈસર્ગિકતા દ્વારા વેગવંત જીવન નરપર છે; બાલક રણછોડલાલ તેમની મા (લાલબાઈ) અને અલ્પમદ્દશાફનો મૂઃ સાદ એવા ઉઠાવને વાદ્યાર કરતા દરબને લો કે રણછોડલાલ-જેહીબા (તેમની પત્ની) નો નાગર શૈક્ષીનો ગ્રોઠ પ્રીતિરસે સખર સંવાદ વાંચો કે પછી ફ્લીચંદ અને મગનભાઈ શેઠ સાથેનો તેમ જ મુધરાઈના બીરુ સભાસદો સાથેનો રણછોડલાલનો વાર્તાલાપ વાંચો, સર્વત્ર આપણે તે તે વાર્તાવરણુ વચ્ચે જ ચૂકાઈ ગયા હોઈએ એમ લાગે છે-નાટકની સમગ્ર અસર જ એવી છે કે જાણે આપણે આ સર્વ પાત્રોને આપણી દષ્ટિ સમક્ષ હરતાં હરતાં અને વાર્તાલાપ કરતાં જોઈએ છિએ. સંગ્રહનું આ પહેલું નાટક આપણા દેશમાં પુરુષાર્થનો આદર્શ મૂર્ત કરીને રવદેશપ્રિયતાની ભાવના જગાડી જનારા પુરુષને આમ સમુચિત અંગજી અર્પે છે. રણછોડ-ભાઈના ફાથે યજ્ઞેશ્વરી બીબા કેટલાંક સત્કાર્યો પેઢી લેખકે માત્ર મુધરાઈના પ્રમુખ તરીકે એમણે અમદાવાદને પાણીના નળ અને ગંદકી દૂર કરતી ગટરો આપી એનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે; રણછોડભાઈના જીવનનાં કેટલાંક મહત્વનાં કાર્યો આ રીતે નાટકમાં રહી ગયાં તે હીક થયું નથી. વળી પૌત્ર ચીનુભાઈ મોટા દાનવીર થનાર છે એવો મૃત અલ્પમદ્દશાફનો અવાજ રણછોડભાઈને જીવનસંધ્યાએ સંભળાય અને તે પરથી પૌત્રને 'આમળ પાછળનો વિચાર કરીને' દાન કરવા કહે છે તે હીક પરંતુ તે પરથી રણછોડભાઈના જીવન વિષે ન જાણનાર વાચકને એવો ભ્રમ થવા સંભવ કે રણછોડભાઈની મુદ્દી વળેલી જ રહેલી કે શું ? પરંતુતઃ આ નાટકના આત્મા જેવા રણછોડભાઈની ઉદારતા આજેય ગૂજરાતમાં મૂર્તિમંત છે. શરૂઆતમાં તેમ જેવટ લેખકે કલાત્મક સામ્ય અને ભારે સદ્ધ શાન્ત વત્સલ ભાવનું શિખર સજ્યું છે. સંવાદમાં આવતી ચમક કટાક્ષની, વિગાદની, પ્રતાપની તેમ

કરુણ શાન્તની પણ ખ્યાન ખેંચે તેવી છે.

“રણછોડલાલ” આમ આ સંગ્રહની જ નહીં પરંતુ ગૂજરાતની એક મણી શકાય તેવી નાટિકાઓમાં આનંદમય રચના મેળવી લે તેવી છે ગૂજરાતના એક મહાન શિલ્પીના જીવનને આ રીતે મુદ્દર અંગણે આવતી આ નાટિકામાં આપણી જીગની પ્રાપ્તિ માર્ગ ચીંધવાની તેમ ધડતારની પણ શંકિત છે.

પરંતુ પ્રો. દાકોર કે લેખક ખોતે પણ કહે છે છતાં બીજી નાટિકાઓમાં એવી કોઈ વિશિષ્ટતા નથી. ‘રણછોડલાલ’ને મુદ્દામણે આ નાટિકાઓમાંથી એક પણ ટકે તેમ નથી. “ડેન્માર્કનો મુસાફર”, ડેન્માર્કના રાજવીએ એકલેલા વહાલોનું મંડળ મિસર, અરબ-સ્થાન વગેરે દેશોમાં જઈ પૂર્વ વિષે જ્ઞાન મેળવે છે અને જેવટે એક કેવળ કાર્ટુન જ હિન્દ જાણીને જીવાન્ત રજૂ કરવા ડેન્માર્કમાં જીવતો પાછો ફરી શકે છે એ વસ્તુ પર ચણાએજ નાટક છે. વિકાસોની હિમ ધ્યેયસાધના, તેઓનું કર્તવ્ય પાલનમાં સમર્પણુ વગેરે આ નાટકમાં ખ્યાન ખેંચે તેવાં અંગો છે. પરંતુ અંગ્રેજો અને હિન્દ વચ્ચેના સમગ્ર વિષેની યુરોપીય કે જગત દષ્ટિ શું છે તે નિરૂપવાનો લેખકનો પ્રયાસ અહીં વધુ ખ્યાન ખેંચે છે. જેવટના દરબમાંના રાગ અને કાર્ટુન વચ્ચેના સંવાદમાં આનું સ્પષ્ટી-કરણુ મળે છે. અશાન્ત અને કુખ્ય હિન્દને શાન્તિ અને છૂટ આપતા અંગ્રેજોને ટટાર થયેલું હિન્દ કાઢશે તો પણ હિન્દનું તંત્ર “વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજાસત્તાવાદના અનુષ્ઠાન અંગ્રેજ આદર્શો ઉપર જ રચાયેલ” એ ભાવના નાટકમાં વણાયેલી છે. પ્રો. દાકોરના એક તાજા કાવ્ય “જય સોરઠ”માં આ જ દષ્ટિબિન્દુ વિસ્તારાયું છે. આપણે ત્યાં ઉપરનું કંત આદર્શો અનુસાર રાજ્યતંત્ર ન હતું એ વિધાન ચર્ચારપદ નથી ? આપણે આનંદશંકર મુવે તેમના ગ્રંથ “આપણે ધર્મ”માં આ સતનો વિશેષ આલેખ્યો છે. રંગીયો ડેકટર કેમર, કર્તવ્યનિષ્ઠ કુટુંબ-વત્સલ લાવેન, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ખંધો કારકુન, આ પાત્રો નાટકમાં સૌથી આકર્ષક છે.

“બંનીઅર” નાટકમાં શાકળદા-દારા-ઓર-મજેગની ત્રિપુટી વચ્ચે અકાઠા જેવા ફેચ ફાંકર

બર્નિઅર તરફ લેખકની કનમતી દષ્ટિ લાગે છે નિખાવસ બર્નિઅરની તટસ્થતા આકર્ષક છે નાટકનું વસ્તુ ગૃહધુની દષ્ટિએ નવનું છે તેમ રસજમાવટ પણ આગના બે નાટકો જેવી થન નથી દારા અને ઔર ગઝેમના પાત્રો વિશિષ્ટતા સંપન્ન છે જીવનમાં જે આદર્શને આપણે વધુ ધ્યાન ગ્રહિયે તેની સિદ્ધિમાં જ સાચું સુખ છે-ને દષ્ટિએ ઠરુણ દારાનો કે ઔર ગઝેમનો એ પ્રશ્ન વ્યર્થ લાગે છે 'દારાની આધ્યાત્મિક સાધના જીવનની એવી દીમતી ચીજ ગણાઈ છે કે જેની આગળ તમારી ઔર ગઝેમી માનસ તો શું પણ રાજની ચિદદશા પણ વીસગવા જેવી મનાય આ નાટકનો પ્રધાન ભાવ કયો ? નાટકની ટ્રેક ભાવના શી ?

“સીદીઅલી” નાટકમાં તખ્તાની દષ્ટિએ બદરમાં વહાણો આવતા અમનપારો ઠક્કા પર ચઢી જાય, બરફરી અમલારને વેડવા માણસ ગોઠવાય તેનું સૂઝન વાતોનાપ્રમાણી ન અણે, વ કેટલાક દોષો છે અતીનું પાત્ર તેજસ્વી છે હમાયુનું માર્દવ મોહક છે પરંતુ વસ્તુ ઝાણુ અને સિધિન સકલતાનાળુ થાય છે આગના બે નાટકો માફક આ નાટકમાં પણ પરદેહીની ભારત વિષેની દષ્ટિ સમજવાનો પ્રયાસ છે નટનું મુખ્ય પાત્ર અતી કહે છે, “હા, હિંદુ સ્વભાવથી શુ વર્ધ થકતુ નથી” હિંદુ વિશે જગતના જુદા જુદા દેશોમાં શી લાગણી પ્રવર્તે છે તે વિચારવાને લેખકનો આ ત્રણે નાટકોમાં પ્રયાસ છે હિંદુ અને ઈંગ્લેન્ડની લાક્ષણિકતાઓ અને તે બંનેનો સમન્વય પણ લેખકની દષ્ટિ સમજા આ સમઘના હીક હીક રચો છે અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ પ્રમના પ્રેમ પરનિર્ભર છે, હિન્દી રૂઝસામાં વ્યવસ્થાની હવા પ્રનાર અંગ્રેજ છે, બારિ અખડ હિંદુતાનનું સ્વરૂપ અંગ્રેજી વ્યક્તિત્વવત નતા અને પ્રમ અપાવાના પાયા પર હરી એવી કઈક એમની અઘાઓ છે આમાની કેટલીક ચર્ચાસ્પદ છે, છતાં આપણે સંબધ છે તેના નિરૂપણ સાથે જ. નેખકે તે કાર્યમાં હીક, કામિયાબી મેળવી છે.

■ ૧ નાટક ‘હૂએન્સમ’ તરફ લેખકનો “કઈક વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે” તેઓ વખે છે, “તેના સર્જનમાં એ સવિશેષ એકાગ્રતા સાધી છે” હૂએન્સમની તનમથતા-ધૂન લેખકને મુગ્ધ કરે છે હિન્દી સંસ્કૃતિના આરાધક આ ચોની પાત્રાણનું માત્ર લેખકની રચિતને હીક બદાર આગી થકતુ છે, સવાદ વચ્ચે શ્લોકાત્મક બને છે તે પણ નાટક સમઘના ભર્મિપ્રાધાન્યનો પ્રભાવ જ સ્વયં છે વાતાવરણમાં આભિભવ્ય પવિત્રતા અને રનેહનું મોહક પૂરું છે દર્શનિધાનમાં કેટલીક સુરેનીઓ અહીં પણ છે-હા ત હૂએન્સમ રનાન કરીને આવે એટલામાં તખ્તા પર શું થાય છે ?-નેનું સૂચને નથી ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા સ્વીકારીને ભારતની અર્જન પામતા એક સાધુવર્ધનું આ ચિત્ર સાન્તર સનું સુધી છેવટ લીતુ એકરમી છતાં આકર્ષક હિંદુરચ્છ છે

આમ પાંચ નાટકોનો એક સુદર સમઘ ગૂજરાતને શ્રી યશોધર ચહેતાની લેખિની આપે છે પાને નાટકોમાં નેખકની જીવનદષ્ટિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લેખક, મહાપુરુષો પર હાથ સ્થાપીને હિન્દુ વિશે વત્સલભાવ પારે છે હિન્દુનો વેપાર, હિન્દી પ્રમ-શક્તિ, હિન્દો ધર્મ, હિન્દી રાજ્યસત્તા, પરદેશી સાથેનો હિન્દો વ્યવહાર, નેખક આવી આવી રિમતોને રસસભર શેતીએ, પસદ કરીને નિરૂપે છે કુમારની સસ્તી માડીમાં ભેરાતે વાહ વાહ મેળવી લેવાની મામાન્ય ગીત ન પકડતા તેઓ અરસિક લાગતા પ્રસંગોના રસને ખીનવતા ચાહે છે જેવી રીતે વસ્તુની પસંદગીથી તેવી જ રીતે વસ્તુની પ્રશસ્ત્ય રજૂઆત વડે, અર્થાત્ ઝડપી જીવન સવા કલા અને પાત્રોને સજીવ કરતા વાતાવરણને જમાવવાની પ્રતિભા આદિ થકી, લેખકે સમઘને વિશિષ્ટ કર્યો છે આપણે આ રીતે પડેની જ કૃતિ દારા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર છોરો કરતાં સુચાન લેખક પાસે આવી જ બીજી કૃતિઓની ઈચ્છા રાખીયું.

ધર્મોર્થે હોડી ચલાવવા સિવાય મૂઠક બીજું કંઈ કરતો નવો અને કદી કંઈ કરવાનું મનમાં વિચારું' હોત તો પણ તે કરવા માટે તેને સમય જ મળ્યો ન હોત. વહેલી સવારમાં ઘેડો ફાટતા પહેલાં યાત્રાળુઓની અને કંઈ મોર્દો-જનમતી આ યાત્રાળુના માથુસો પેલી પાર લઈ જવામાં અને બીજા યાત્રાળુના માથુસોને આ પાર લાવવામાં જ પૂર્વ દિશામાં જોગેલો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થઈ જતો. યાત્રાળુઓ આંખે એ તેનું ભોજન ! અને કોઈએ કે'કેલું' ફાટ્યું'સાંધું' થોતીયું એ એનું વસ્ત્ર !

સાંજ પડતાં તો તે યાત્રીને લોચપોચ ચર્ચનય, રાહદારીઓની અવગળ્યર અટકી ગયો ત્યારે તે હોડીને ઠિનારે લાવી તેમાં જ સૂઈ જતો. જાંઘમાં તેને કોઈ વાર સ્વપ્ન આવે. સ્વપ્નમાં નદીમાં ડૂબતાં ડૂબતાં પોતે અચાવેલા એકાદ નાના યાળકનો કે સ્ત્રીને! અહોરો દેખાય.

આ નિરાશી આત્મના પ્રપ્ત્યસંચયનો ઇન્દ્રને ભય લાગવા માંડ્યો ! 'એમના મનમાં યહુ', રખેને કંઈ જોડીને એ ઇન્દ્રાસનના હજાર બની ખેસે તો ? બધા દેવાની સલાહ લઈ ઇન્દ્રે કળિયુગને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યો.

સંજ્ઞાનો સંગ્રહ હતો. યાત્રાળુના વિષે કહિ મૂઠકની પાસે આવ્યો. મૂઠક ખૂબ થાકી ગયેલો હતો. કહ્યું 'તેને કહ્યું', 'ભત્રા માથુસ, તું આટલાં આટલો શ્રમ કરે છે પણ તેનું ફળ તને શું મળે છે ?' મૂઠકે કંઈક કહ્યું.

કહ્યું મોડી વાણીમાં કહ્યું, 'આટલો આટલી સુંદર સ્ત્રીઓ તારી હોડીમાં પ્રવાસ કરે છે પણ તેમાંથી એકે મેં પણ હથેલાં મારી તારા કુખમાં લાવેને કલાકેક ચંપી કરી દીધી ખરી ?'

મૂઠકે નકારમાં ડોકું હલાવ્યું. કહ્યું મોઢ્યો, 'લાઈ, જગત આયું જ કૃતમ્ છે ! આ યાત્રાળુઓ તારી હોડીમાં જ મેવામિંકાઈ

(અનુસંધાન પાન ૪૬ થી ચાલુ)

કુંગોપોશ ભોળી તો ન હતી. હાંસરમાળ અવસ્થ હતી. વીજળીના પ્રકાશમાં તેનું વાદળી પહેરણ તેને શોભા અર્પી રહ્યું હતું.

વેશ્યાગૃહની પરિભ્રમણ થોડાક રિવાજ ફરારો પચાત જ મર્યાદિત રહે છે. હું એ પરિભ્રમણ પરિચિત ન હતો. ફેરિયાક, ધન્યવાદ અને ઉપકારના પછે પછ ફેરવાતા રંગ હું કુંગોપોશની કાઠીઓમાં કેવી રીતે દેખાત ? મારું દિલ ધગધગ રહ્યું હતું.

કુંગોપોશ એકલી અને બદામવાળું પાત્ર મારી સમક્ષ પુત્ર : ધનુ, અને મેં સહજ ખામોશીથી એક એકલો હિપાડી સુખમાં નાંખી દીધી. મારી તરફ તે જોવા લાગી. સારું જ, તે કેસરનું ફૂલ હતી.

હું કહ્યો. તેણે પણ રિમત કહ્યું. હું કહાય નાગરાજ હતો અને તે નાગરાણી ! અને કહાય દાસગીરની પુરાણી પ્રેમ-કથા એકવાર ફરી એવડાનારી હતી, પણ મેં સ્વસ્થ બની કહ્યું : "હું તો ગીત એકત્ર કરું છું."

"ગીત ?...કેવા ગીત ?"

"આમ્ય-ગીત"

"ગીત ! ગીત !...." એનાથી વધારે તે કશું બોલી શકી નહિ. મેં તેના પ્રતિ જોયું અને મને એવું લાગ્યું કે કોઈ નવોદાતા બમકાભર્યા વજો મારી સામે મેલાં થઈ ગયાં છે.

તેણે પોતાનું થોડું 'અનુ' ઉઠાવ્યું અને કંપતી અંગૂલિથી સામેના મકાન તરફ ઇશારો કર્યો, ત્યાં પાથક બહાર રહી હતી અને પ્રકાશ જગમગતો હતો : "જવ પેલી તરફ આંધા જવ. ત્યાં ગીત પણ વેચાય છે અને....અને....."

તેના હેઝમાં ખેતરોનો ગણગણાટ હતો અને હું ખેતરો તરફ જવા માટે જોડી ખેડી થયો, ત્યાં મારી ફેસર ઉત્પન્ન કરે છે.

અને બધા ફૂલ વસંતમાં ખીલે છે, પણ કેસરના ફૂલ તો પાનખરમાં ખીલે છે.

શું આ ધરતી કદી એટલી વાંઝણી થઈ જશે કે કેસર જોગવી જ બંધ થઈ જાય ?

આગિના હોઠ છે પણ તને ક'ી કોઈએ અધ્યુ
ખાતે આપ્યું છે ખરું ? તેમના હાથમાં પેડા અને
તારા ખોળામાં ટાંકા રેડાનાના હુડડા !

ગૂદમના મનમાં થયું, 'આને જ આ જગત
ફૂટક છે આના ફૂટક જગતમાં રહેશે મરતા તો—

પણ આ જગત છાડીને જતું ક્યા ?

કનિએ એને ખીજ જગતને ભાગે બતાવ્યો
તે જગતનું નામ સ્વર્ગ !

* * *

આ નવું જગત જુના જગત કરતા અનેકમણ
ફૂટક છે એવું ગૂદમને લાગવા માડ્યું ચાર ડગના
આને ન ચાને તેવામાં તો લનાકુજમાથી એકાંતો
અપ્સરા હાથ વેગતાં આગળ આવે અને તેની તરફ
તિરંગી નજરે જોતા કંઈ 'મહારાજ', આપ અમિત
થયા હશે! દામીની ચરણસેના સ્વીકારે !

— તેને યોવનાની તક ન આપતા તે નાકુજમા
લાઈ જતી ત્યાં અપ્સરાનો હાથ ગળાફરતો પકે
કે કુજમા વિકસેના પ્રુષોની શુભાષ લહરીઓમાં
તરવાનો ગૂદકને ભાસ થતો

ફરે લતાકુજમાની એક એક અપ્સરા આગી
રીતે તેનું સ્વાગતસના મરતી એટલું જ નહિ પણ
રહા, ઉર્વશી મેનકા, મૃતાયી દત્તાત્રિ અપ્સરાઓનાં
તો આપમઆસમાં અધવાનો એ નવો વિષય
મળી રહ્યો 'ગૂદમનો પ્રેમ કાળા ઉપર છે ? ગૂદક
પોત તો આ પ્રતના ઉપર આપી સંકરો નહિ પોતે
જ અપ્સરાના બા પાશમાં હાથ તેના ઉપર ઉત્કટે
પ્રેમ છે એવું તેનું તે વખતે વાગે પણ તે દૂર જતા
તે પ્રેમ કેવળ ભાસ હતો એવી તેના મનને ખાતરી
ચતી

અમૃત પીનું અને અપ્સરાના આલિંગનમાં
સમય પસાર કરવો એટલું જ તેને કામ રહેતું
કોઈ વાર પોતાની ધર્મોર્ધ હોડીની યાદ આવે નહિ
એવું નહિ પણ એ કોઈક પૂર્વરમૃતિમાં મરમન થયેનો
એવું લાગે ત્યારે તેની સેવામાં રહેલી અપ્સરા

તેને બા પાશમાં જતડી જેવી અને તે આલિંગનમાં
હોડીની વા તા તિચારી ક્યા પડી જતી !

*

આમ કાના દિવસ વડી મયા એની ગૂદકને
અપર ન પડી

પણ એક દિવસ એવો બિગો ના તરફ એકેય
અપ્સરાએ જૂનથી ચે બેયુ નહિ કોઈએ મભરી
નયમની ચાને તેની સમક્ષ અમૃતની પાતી ધરી નહિ
આ પનટાથેની પરિસ્થિતિ તેનું ન સમજાઈ
પૂન પ્રાયસ્થી એણે કલિની મુનાકાત સાચી
કનિએ એને નમસ્કાર કરીને કહ્યું 'આ તે તારી
મારી આખરી મુનાકાત !

એટલે ? ગૂદકે પૂછ્યું

સ્વર્ગમાં તારા આજે આખરી દિવસ છે !

તોણે શું —

"કાને ક્યા જવાનો છું ?

"નડમા" વિકટ હાસ્ય કરીને કનિ બોલ્યો
"તારું પ્રુષ્ય ભોખવીને તે પુરુ કધું ફૂલ કરમાઈ
જાય છે કે તેને ફેડી હાથે છીએ ને ? તેની રીતે
તારા બેવો માણસ પણ પુરુષીન થતા—

કનિએ આમ શું કહ્યું તે ગૂદકના સભાષ્ય
મુઠ્ઠા નહિ તેના નમ્રા નરકના ફૂંવી પ્રાણીઓની
ચિચિઆરીઓના પડવાઓ ગૂજવા શરૂ થઈ ગયા
હતા

છીને દિવસે દોહતો ગૂદકને સ્વર્ગદ્વારની બહાર
લાન્ધા અને ચમકતોને હવાને કયો

ગૂદકે ચમકતોને કહ્યું, 'નરકમાં પગ મૂકતા
પકેના એખાર પૂરો ઉપર જવાની મારી તિષ્ઠ
ક્રિયા છે'

ચમકતોને પણ ભટકવાની ઇચ્છા હતી !

* * *

ગૂદક નવો કિનારે પકેલી પોતાની ધર્મોર્ધ હોડી
તરફ દોડતો ગયો તેણે બેયુ હોડી ચનાવનાર ખીજો
કોઈ ન હોવાથી માત્રાણુઓમાંથી એકાદ જથ્થો હલેસા
મારતો હતો એને હલેસા ચારતા બરોબર ફાવતું
નહોતું

મૂળ લેખક શ્રીરામ શર્મા : અનુવાદક જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

પ્રશ્ન : સિએમર '૪૭ ના રોજ લખનારોમાં ચ. પી. સરકાર તરફથી પોલિસ ખાતામાં ડેપુટી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા માટેના અનેક ઉમેદવારો સાથે પબ્લિક સર્વિસ કમીશનના સંબોધે વાતો કરી. એ ઉમેદવારોમાં એક શ્રી વિજયશરણ ચૌધરી હતા જેમણે '૪૨ માં મારા હાથ નીચે કામ કર્યું હતું. શ્રી. વિજયશરણ ચૌધરી અને અન્ય સાથીઓ વિશે તો હવે પછીના કેટલેક લેખમાં લખીશું; પણ આ લેખમાં એમનું નામ એટલા માટે આપ્યું કે પબ્લિક સર્વિસ-કમીશનના સંબોધે વિજયશરણજીને '૪૨ ના આદેશન સંબંધી ઘણા રોચક પ્રશ્ન કર્યા. જે પ્રશ્નોત્તર થયા એનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે :—

પ્રશ્ન—સને ૧૯૪૨ માં આપે શું કામ કર્યું ?
ઉત્તર—સને '૪૨ માં હું એ આત્મઘાતક હુકમી (suicide squad) નો એક સભ્ય હતો જેનું સંગઠન ૫. શ્રીરામ શર્માના નેતૃત્વમાં થયું હતું.

પ્રશ્ન—એમાં આપ શું કામ કરતા હતા અને કયા પ્રકારનું દ્વંસાત્મક કામ કરતા હતા ?

ઉત્તર—સરકારી પુલ છાડવા, રસ્કારી વીજળીના કારખાના બરબાદ કરવા, યુદ્ધ-પ્રયત્નોમાં હાથેલા કારખાનાઓને તુકસાન પહોંચાડવું અને રેલ્વે એન્જિનને ખરાબ કરવા.

એટલામાં હોડી એકાએક એક બાળુ નખી. એક નાટું બાળક નદીમાં ઊથલી પડ્યું અને માતાએ કારમી ચીસ પાડી.

ગૂંદકે પાણીમાં જુસકા માર્યો અને ભેતભેતમાં તો બાળકની પાસે પહોંચી જઈ તેને બહાર કાઢ્યું. બાળક ખૂબ મરતારા મયું હતું પણ તે શુદ્ધ હતું. ગૂંદકને વિલક્ષણ આનંદ થયો. તે બાળકની માતાનું હસવું સુખારવિંદ બોધે તેનું મન બોલી બીધું.

"આ આનંદ આગળ અમૃતની માધુરી અને અસરગ્રા્ય હાવણ કંઈ વિસાતમાં નથી."

યમહૂતોએ કાંઠા ઉપરથી જૂસ પાડી, "ગૂંદક આલ વખત ન બગાડ."

પ્રશ્ન—રેલ્વે ટ્રેનોને ઊથલાવી નાખવાની રીત (Technique) શી હતી ?

ઉત્તર—પાટાના બોલ્ટ લખાડીને કોશવતી લાઇનને પોતાની જગ્યાએથી હટાવી નાખવાથી ગાડી ભેતરી જતી હતી.

પ્રશ્ન—આ કળા આપને કેણે શીખવાડી ? ૫.
શ્રીરામ શર્મા પોતે શીખવતા હતા કે ટેકની-શિયન રાખતા હતા ?

ઉત્તર—હા, તે ટેકનીશિયનો રાખતા હતા.

પ્રશ્ન—શું આપ કેઈ ટેકનીશિયનનું નામ ખતાવી શકશો ?

ઉત્તર—જા ના, એમની સાથે મારો પરિચય નહોતો કરાવવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન—શું એન્જિનની મશીનરી સંબંધમાં આપ કંઈ બણો છો ?

ઉત્તર—એન્જિનની મશીનરી વિશે હું એટલું જ બણું છું કે એને ખરાબ કરીને શી રીતે નકામું કરી શકાય.

પ્રશ્ન—આપે એન્જિનને નકામું કર્યું હોય એવા એકાદ દાખલો આપો.

ઉત્તર—આમ-ભરતપુર લાઇન પર બિયપુરી સ્ટેશન પાસે પાટા પરથી માલગાડીઓ ઉતારીને કેટલા ચે એન્જિનો નકામા કરી નાખવામાં આવ્યા હતા.

ગૂંદક કિનારે આવ્યો.

તેને ભેતાં જ વમહૂતો ચમક્યા.

એક બીબને કહેવા લાગ્યો, આપણે ભળતા જ માથુસને લઈ જતા હોઈએ એમ લાગે છે. એની આબુબાબુ પુરુષનું તેજેમંડળ છે. આને તો સ્વર્ગમાં જવાનો અધિકાર છે !"

"મારું સ્વર્ગ અહીં જ છે" ગૂંદક હસતાં હસતાં બોલ્યો.

"ક્યાં ?" ચમહૂતોએ પૂછ્યું.

ગૂંદકે પાણીમાં પડેલી હોડી તરફ બોલ્યું, દષ્ટિની પાછળ પાછળ તેનો દેહ પણ ત્યાં દોડી મથેા. પગની દાલચાલ અટકતાં જ હસેલા મારનાર દાયની દાલ-ચાલ રહે મધ મધ.

પ્રશ્ન—તો શું પેસેન્જર ગાડીઓને પણ જીતારવામાં આવી હતી, જેથી લોકોના જીવન અથા હોય ?

ઉત્તર—જી ના, એક પણ પેસેન્જર ગાડીને નથી ઉઘસાવવામાં આવી. પેસેન્જર ગાડીને જાણી જોઈને નથી જીતારી, અને કોઈને મારવાના મતના ન હતા કેંગ્રેસની અધિસતી નીતિનું તો અમે પાલન જ કર્યું છે.

પ્રશ્ન—શું આપ અન્ય કોઈ દેશના ક્રાન્તિકારીઓને જાણી છો જેમણે પેસેન્જર ગાડીઓને ઉઘસાવી હોય અને પછી પણ એમ કરવું ઠીક મર્યાદા હોય ?

ઉત્તર—જી હા, જાણી છું એવું ગંતિયામાં પણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ અમારી કાર્પ-પ્રણાલી અન્ય દેશોના ક્રાન્તિકારીઓથી ભિન્ન હતી. અમારે તો અંગ્રેજોના યુદ્ધ-પ્રયત્નોનો તથા યુદ્ધ પ્રયત્નોમાં લાગેલા કારખાનાઓનો અને ખીંગા એવા જ સાધનોનો નાશ કરવો હતો. અમારે કોઈનું ખૂન નહોતું કરવું કે કોઈ ધાક નહોતી પાડવી.

પ્રશ્ન—આજકાલ આપ શું કરો છો ?

ઉત્તર—આજકાલ હું રચનાત્મક કામ કરું છું અને એની રૂપરેખા આગ્રમણે છે મારા જીવનના તાલુકામાં, જ્યાંનો હું રહેવાસી છું, ધાડપાડુઓ અને અરાજકતાની એટલી બેલબોલા છે કે પ્રાંતમાં ભાગ્યે જ બીકો એટલી હોય. હું એ અરાજકતા અને ધાડપાડુઓ વિરુદ્ધ મારી સરકારને મજબૂત બનાવવામાં પડ્યો છું.

પ્રશ્ન—શું આપે ૧૯૪૨માં ધાડપાડુઓની સહાય લીધી હતી ?

ઉત્તર—જ્યાં સુધી મારે જ્ઞાત છે ત્યાં સુધી ક્યારેય નથી લીધો. મારે તો કોઈ ધાડપાડુ સાથે પરિચય થયો જ નથી; પણ આ વાતનો ખરો જવાબ તો આદોલ્ફ-સ-આલ્ફ પં. શ્રીરામ યર્મા જ દઈ શકશે.

ધણા મિત્રો પાસેથી અને ખજાર મળ્યા છે કે અનેક પ્રત્યાઘાતીઓ અને તકસાદુઓ મોકરીઓ ખાનગર, ક્રાંતિ

અને સને'જરના આદોલ્ફના પોતા વાઘા પકેરીને લાંબી-પકોળી વાતો હાકે છે. યુક્તપ્રાન્ત અને અન્ય સ્થળોમાં જે લોકો પોતાનું હવડું કામ કરતાં ઘટકવા ન હતા, તેઓ આજ કેંગ્રેસી અને ક્રાન્તિકારી બની રહ્યા છે. એવા દ્વધ-પીટા મજનુ-ઓની સંખ્યા નાની નથી. આજે તો અનેક કેંગ્રેસ-જન-અનેક પદાધિકારી કેંગ્રેસજન કાળા બજારમાં વ્યસ્ત છે અને કેંગ્રેસની દુહાડ કે છે, મને એ પણ ખજાર મળ્યા છે કે કેટલીક એવી વ્યક્તિઓએ પણ પોતાની સેવાઓની ડીંગ હાંકી જેમણે આદોલ્ફના કંઈ ભાગ નથી લીધો. યુ. પી. પી.એલ.કે.સી.સી.કે.એ સના સ્વર્ણને મારે એટલું જ કહેવું છે કે ૧૯૪૨માં ન તો ટેકનીશિયનની પોટ હતી કે ન કામની. પોટ હતી તો તે ફક્ત થોડા કાર્યકર્તાઓની.

ધણા મિત્રોએ મને ક્યારે અને પદદારા એ પ્રશ્ન કર્યા છે કે હું એ એવી વતનાઓનો ઉલ્લેખ જરૂર કરું જેથી એ ખજાર પડે કે જ્ઞાતિત્મક કાર્યકર્તાની રૂપરેખા થી હતી અને એ થી રીતે કરવામાં આવેલ કે એક બે અંચવા ફસ વીસ તો એમ કહી શકાય નથી જેનું વિસ્તૃત વર્ણન દઈ શકાય. અને વધી કયા સ્થાની વાત લેરી ? કેને મદત્તપૂર્ણ મથુવામાં આવે અને કોને સાધારણ ? ક્યારેક ક્યારેક તુલનાત્મક વિસ્તેષણ ફક્ત અગ્રિય જ નથી કોણ પણ અવાંજનીય પણ હોય છે. જ્ઞાતિત્મક કાર્યની ભિન્ન ભિન્ન વતનાઓ એટલી છૂટી છવાઈ છે કે એમાં પસંદગી કંઈપણ છે. છતાં અહીં ઉદાહરણ આપવા ખાતર બે વતના દેવામાં આવે છે અને તે એટલા મારે કે એકેને કાર્યકર્તાઓની ધમસ તથા સાહસનો ખ્યાલ આજે અને સાથે જ એ વાત પર પણ પ્રકાશ પડે કે વાસ્તવમાં એ કામ કરવાવાળા કોણ હતા.

ઉદાહરણ મારે હું આખાની ઈન્કમ-ટેક્સ-ઓદિસ અને સાદાપ્રાદ (મથુરા જિલ્લો) ના વિજ્ઞાની-ધરને સળગા-ધોને નષ્ટ કરવાની વાતનું વર્ણન કરું છું. કદાચ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સઘળા કાળજી સહીત કોઈ પણ ઈન્કમ ટેક્સ-ઓદિસ આખા સિવાય બાજવામાં નથી આવી. જાણે ૧૯૪૨ની વાત છે. દેશમાં આદોલ્ફ અને જ્ઞાતિત્મક કાર્યના પૂરની પોટ હતી; પરંતુ યુ. પી.

માં સારી રીતે સંમૂળન-કાર્ય ચાલુ હતું. ચ. પી. ની પોલિસને એ જ પરેશાની હતી કે આખરે આગ્રા જીલ્લામાં અને એના આસપાસના જીલ્લાઓમાં ધ્વંસાત્મક કાર્યો કેમ ચાલુ જ રથા છે ? વળી શહેરના લોકોની એવી ઇચ્છા હતી કે લોકો પર પ્રભાવ પડે એવું કંઈ કાર્ય થયું જોઈએ. એ લાખવામાં પણ મને સંડોવ નથી કે કેટલાક વેપારીઓ અમારા કાર્યની પ્રમાણિક કસોટી કરવા માટે પણ ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને બાળવાનું સચવતા હતા. મુશીબત એ ઊભી થઈ હતી કે એ લોકો જેમને 'ધ્વંસાત્મક કાર્ય' તથા આંદોલન સંચાલન સાથે ખાસ સંબંધ ન હતો, તેઓ પણ આ કામમાં પોતાને સંડોવતા હતા. એમની દરમ્યાનગીરીથી કામમાં દખલ તો પડતી જ હતી- દાખલા તરીકે આગ્રાના શ્રી મહેન્દ્રજીના કેટલાક લોકો સ્વદેશી બીજ-કંપનીમાં જઈને ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને બાળવા માટે લાઠીઓ માગ્યા કરતા કરતા હતા. મને પોતાને પણ એ વાતની ખબર હતી અને એને વધુ સમર્થન શ્રી. રામચરણ ગુપ્તાની વાતથી મળ્યું.

મારા કાર્યની રીત એ હતી કે જેની પાસેથી જેટલું કામ લેવું હોય તેને તેટલી જ વાત કહેવામાં આવતી હતી, જેથી એક બીજાને સંપર્ક ન થાય. એટલે જ શ્રી વિનયશરણજીને એ નહોતી ખબર કે ટેકનીશિયન કોણ હતા અને મૂળમાં એમનું શું સ્થાન હતું. જે બધી વાતોની માહિતી બધા લોકોને હોત તો મૂંઝવે પાસીવાસ અને લકઘીનારાયણ પાલીવાસની બંધુસીને લીધે ઓછામાં ઓછા ત્રણસો આદમી-એને પણ-ન-કેસમાં ઘસડી જવામાં આવ્યા હોત. આગ્રા-નાગરી-પ્રચારિણી સભાના શ્રી પુરુષોત્તમે તો પોતાના જૂઠા પરાક્રમેની મોટી મોટી વાતો ચારે તરફ એવી ફેલાવી કે ત્રણસે લોકો હેતરાઈ ગયા.

૬૧, તો આગ્રા ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને બાળવાની વાત શહેરભરમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. પોલીસને પણ ખબર પડી ગઈ. ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને ટીરફીટ

મેજસ્ટ્રેટને લખી પણ નાખ્યું હતું કે ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને બાળવામાં આવે એવો પૂરેપૂરો અંભવ છે માટે એના રક્ષણની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એ દિવસોમાં સેન્ટ્રલ કમાન્ડનું હેડક્વાર્ટર આગ્રામાં હતું. ત્યાં સેંકડો સૈનિક-વારીષો હતી. કરોડોનો લશ્કરી સામાન હતો. અગત્યના સ્થાનોના રક્ષણ માટે ઠંડી સડક તથા અન્ય સ્થળોએ સશસ્ત્ર પકેડે મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ સૈનિકોને ટુકડા પણ આપી રાખવામાં આવ્યો હતો કે જે કોઈ આદમી રોકવા છતાં જિલ્લો ન રહે તો ગાળીએ હથેલે; સ્વદેશી વિમા કંપનીની ઓફિસની સામે, પ્રેટરેસ્ટ ચર્ચના ખૂણાની સામેના મકાનમાં ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસ હતી. એને બાળવાની કોશિસ બધી વાર કરવામાં આવી હતી. પરંતુ સશસ્ત્ર પોલીસ અને સૈનિક ટુકડોએને કારણે લાગ ફાળ્યો ન હતો. અને શહેરના લોકો એ વાત પર મંડ્યા હતા કે ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસ બાળવામાં આવવી જ જોઈએ. મર્પાઈ અને આખરે પર વાત આવી ગઈ હતી. હેરાનગતિ તો ફૂઝ-પીતા મળતુઓ તરફથી હતી જે દેખાડવા ઇચ્છતા હતા કે અમે આ ક્યું ને તે ક્યું; પણ જોખમની વાત આવે ત્યાં ગભરાતા ના. પ્રથમ એ હતો કે ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસને બાળવી સી રીતે ? એક દિવસ તો હું પોતે જ પ્રેટરેસ્ટ ચર્ચના ખૂણા વાળા ઘાસમાં ગાયુધી કામગીરી ઓહીને પડયો રહી કે જેથી પ્રેટ્રો-લિંગની રીત શી છે તે બધી શકાય. એક દિવસના આ નિરીક્ષણે મને કાર્ય-પ્રણાલી વિચારવામાં સારી મદદ કરી. વસંતરાત્રી અને પણ મૂચના આપી દીધી કે પહેલાં રાતના સમયે ત્યાં કેવી દિલચાસ હોય છે એ બધી લેવું જોઈએ. કેટલાક લોકો પાસેના આગમાં જ પડ્યા રહ્યા. ગાળી નાખવાનો અન્તિમ નિર્ણય કરવામાં મેં બધા દિવસ લીધા. મારી એ કોશિસ હતી કે એવી કોઈ જૂઠા ન થવી જોઈએ જેથી કાર્યકર્તાને બળ ખાવો પડે. એમ તો મોનથી ડરવાળું કોઈ ન હતું. પરંતુ મૂખપોતાને લીધે બળ દેવો પડે એ પચું કંઈ હીક ન કહેવાય. વળી એક-એક સારો કાર્યકર એક-એક લાખ ખરાબર હતો.

એક યુક્તિ એ કરી કે ઇન્કમ ટેક્સના કામગીરી બેવાને બહાને વસનાના નામને ઓફિસમાં મોકલવામાં આયા છેથી ત્યાંનો નડરો સમજાવવા સરળતા પડે ત્યારે બધી માહિતી મળી ગઈ ત્યારે કામગીરી રૂપેના દોરવામાં આવી ત્યારે બાબતના માર્ગ નવા ડવામાં આવ્યા ઓરડાઓના પશુ નકસા બનાવવામાં આયા કે કયા રૂમમાં કયા કામગીરી થી માન્ય છે? ટેનીફોન આ છે? ત્યાં જવું કેવી રીતે અને કેવી રીતે પગી નીકળી જવું.

૧. ઇન્કમ-ટેક્સ ઓફિસથી હરિપવત થાણું મોટી રની મદદ હોય તો માડ પાસે મિનિટને અતરે હતી બીજી મુરદેની એ હતી કે ઇન્કમ-ટેક્સ ઓફિસની અડોઅડ માઇકલનામની એક એવો ઇન્ડિયન ઓફિસ હતી માઇકલની પાસે ઉપામ દરિયાર હતી નીજ વાત એ હતી કે ઇન્કમ-ટેક્સ ઓફિસ પાસે જ મયેતર લોહોનો એક નાનો એવો વાસ છે આ મહેતર લોહો લાડી ચાનાગમાં બહુ પ્રવીણ હોય છે એમની બહાદુરી પ્રસિદ્ધ છે સ્વામીભક્તિ, વીરતા અને પોતાના કિતેબીને માટે મરી મટવાની બાવના એમનામાં ઠાસી ઠાસીને ભરી છે, એટલે મહેતરો તરફથી કંઈ સહન કરવું પડે તો તેના પ્રમુખ માટે પશુ વિચારણા કરવાની હતી માઇકલ સાથે પશુ નડપુ પડશે એવો ભય હતો પરંતુ મુખ્ય અને નડરો વાત એ હતી કે ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસ પર કંઈ રીતે અને ક્યારે આક્રમણ કરવું? કુવર બેઝનાથ સિંહ બૌરિના દે માર આ માનતમાં વિચાર નિર્ણયમ અને મયી થયા બધાનો મત હતો કે રાતમાં જ ઇન્કમ ટેક્સ ઓફિસ બાબી નાખવી. હું એક વાર રાતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ નિહાળી આવ્યો હતો મે ર૫૯ કહ્યો દીધું કે મે રાતમાં બાબતોને પ્રયત્ન કરશું તો બધા આદમીઓના માર્ગો જવાનો પૂરો ભય છે નડરો સામે જ હતો કાપે ટેલીફોનના તાર કાપવાના છે, કેણે કપાથી આવવાનું છે, કેણે ક્યા ક્યા હથિયાળ રાખવાના છે, જરૂરત બીબી ચતા કેણુ કેણુ લાડી ચતાવશે, કેણુ બધા રૂમમાંથી સામગ્રી ઉઠાડીને

ખાસ કરીને ૨૬૬ ટેલીફોન-એક રૂમમાં હાગે કરશે અને કાણુ ટેલીફોન બાદશે? બસ, વાત એક જ જગ્યાએ બટન હતી કે હુમના કરારે મરે? બધાનો વિચાર રાત્રે જ હુમનો કરવાનો હતો ત્યારે દિવસે હુમનો કરવાના પક્ષમાં ફક્ત જ હતો મેં કહ્યું ઇન્કમ ટેક્સ ઓફિસને બાબતી છે એ બોલસ છે. હવે તો એને બાબતથી જ આપણી માન મર્યાદાની રક્ષા થઈ શકે તેમ કે જરૂર પડે તો કોઈ આદમીને બાન પશુ થઈ જવું પડે પરંતુ જો મયાનાની આશા હોય અને કામ સફળ થઈ જાય તો નાહક આપણા મયા માથા સાથીઓને જોખમમાં નાખવાથી શો કાપેદો? ઇન્કમ ટેક્સ એ ફિસ સળગશે જરૂર, પશુ રાતમાં નહીં દિવસમાં અને એના સમયે જ્યારે પોલીસ અને સૈનિક ટુકડીઓના હુમલાને જરા પશુ ચકાન હોય, આ કામમાં હું સર્વથી પહેલો રહીશ અને ગાડીના લોકો મારી પાછળ પાછળ આવે" આ સાબળીને મયા સાથીઓએ એક રવરે કહ્યું- "જેવી આશા કરશે એ પ્રમાણે જ કરીશું પરંતુ અમારા જીવતા તમને પડેના નહીં મરવા છતાં માટે આપની ભવમયા પ્રમાણે જ કામ થશે, એનામતમાં હવે આપ નિશ્ચિત રહો.

બસ, પછી મું બાકી રહ્યું? નક્કી થયું કે બીજો જ દિવસે સામના ચાર અને પાંચની વચ્ચે ઇન્કમ ટેક્સ ઓફિસને ખતમ કરી નાખવામાં આવે. બધું પનાવના સાત આઠ મિનિટથી વધુ રખત ન લાગશે જોઈએ નહિ તો અપાઝી થઈ જશે સડક પરના ચાબના પર ચીંતે તાર કાપવાનું કામ શ્રી રામચરણને સોંપવામાં આવ્યું હતું મનોદરનામને બીજા કામ ઉપગત જરૂર પડે મહેતરોના હુમલાનો મુકામવો કરવાનો હતો ઓફિસની અડોઅડ-આવીની માઇકલસ ત્યાં તરફથી રામચરણને હુનંતો થાય તો તેનો પશુ ખ્યાન રાખવાનો હતો ઓફિસમાં કામ કરતાવળાઓને લઈ જઈને એક જગ્યાએ રાખવાનું કામ વિભચરણને મોથુ હતું, આવી જ રીતે બધા કામ વહેંચાઈ ગયા હતા જે લોકોએ ઓફિસને બાબતમાં ભાગ લીધો એના નામ અ પ્રમાણે ૩.

સર્વશ્રી વિજયશરણ ઔધરી, રામશરણસિંહ, ગોપી-
નાથ શર્મા, મનોહરલાલ શર્મા, રમેશદત્ત પાલીવાન,
ભૂદેવ પાલીવાન, રૂપરામ પાલીવાન, અને વસંતલાલ
શ્રી. આ બાઇઓ ઉપરાંત બીજા કોઈ પણ વ્યક્તિ
ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસના મકાનની હદમાં નથી હોતી.
દેખાવ કરવાવાળાઓ અને દૂધ-પીતા મળતુઓ-
માંથી કોઈના પત્ર લખતા હતા તો કોઈના ચહેરા
પર માખીઓ ઉડાડવા નેટલું ચે બેર નહોતું રહ્યું.
એ બધા મકાનના દરવાજા પાસેથી જ છ પાંચ
બણી ગયા. અને એમ કેમ ન થાય ?

કામોસે કન છુતોકો બી નિરખત હૈ દુરકી !

જેવા ઇન્કમ-ટેક્સ-ઓફિસની સીમામાં હોવા તો
ઓફિસ બંધ થવાની તૈયારી હતી એક રૂઠ પુણ
મિયાંજી મકાનની બહાર મળ્યા. એમને અટકમાં
લઇને પાછા આવવાનું કહ્યું તો એ જરા ફાંખા
થયા, પણ જેવી પિરતોલ દેખાડવામાં આવી કે
શુપશુપ ચાલવા લાગ્યા. વરન્ડામાં ખુરસી પર તેમને
બેસાડ્યા. ઓફિસમાં હજુ કામ તો ચાલતું હતું. બે
બીજા કારકુનોને પણ વરન્ડામાં જ બેસાડ્યા. રટાટના
માથાસેને કહી દેવામાં આવ્યું કે અહીં કોઈ રૂપિયા
મટિ આવ્યું નથી કે કોઇને મારી નાખવાનું પણ
અયોજન નથી. અહીં જે કોઇનો અંગત સામાન
હોય તે લઇ લેવાની છૂટ છે. જે વિરોધ કરશે એને
જાનતું નોખમ છે. મટિ કોઇને કંઈ કહેવાનું નથી.
અંગ્રેજોએ દેશની છત્રાધિપતિ પિરુદ આપણા દેશને
યુદ્ધમાં સામેલ કરી દીધા છે એટલે યુદ્ધ-અપત્નોને
અમારે નિષ્ફળ જનાવવા છે. એક બડા કારકુનને
તો મકાન પર આક્રમણ થયું છે એમ ત્યારે જ
ખબર પડી ત્યારે અમારું કામ ચાર ચક્ર થયું.
ગભરાઇને તે દોડ્યો અને એક કાર્પકતો સાથે બહાર
નીકળવા માટે ઝડપવા લાગ્યો. મનોહરલાલ, વિજય-
શરણ, ગોપીનાથ, વસંતલાલ અને રમેશદત્ત પાલી-
વાન, એ બધા સરાજ દના, દેખાણ અને સંભવિત
હુમલાના મુકાબલા માટે પણ તે લોકો તૈયાર હતા.
બાકીના લોકો અંદર સામાન એકઠો કરતા હતા.
એ પાદ રાખવું નોંંધ્યું કે યુદ્ધને અંગે, આત્રા

ઇન્કમ-ટેક્સ ઓફિસમાં ફક્ત આત્રાના જ નહિ પણ
બીજા પૂર્વી જિલ્લાઓના ઇન્કમ-ટેક્સના કામગીરી પણ
લાવી રાખવામાં આવ્યા હતા. પેલા ત્રડા મદાશય
બંધારે ઝડપવા લાગ્યા ત્યારે એમને એક ધક્કો
મારવામાં આવ્યો. ગભરાઇને તે મેજ જોડે અથડાયા
અને ચીસો પાડવા લાગ્યા; પણ તે લાગી નીકળ-
વામાં સફળ થયા.

આ દરમિયાન મેહતર લોકોએ લાકડીઓ લઇને
આક્રમણની તૈયારી કરી. જેવા તેઓ લાકડીઓ
લઇને આગળ વધ્યા કે તરત જ તેમને ખબરદાર
કરી દેવામાં આવ્યા કે બે તેઓ કંઈ વિદ્ય કરશે
તો ગોળીઓના શિકાર થઇ જશે. તેમના તરફ
રિવાજરી તાકવામાં આવી, તેઓ પાછા પગલે જ,
કરીને ચાલ્યા ગયા.

માઇકલ તરફથી કંઈ આક્રમણ ન થયું. બે
થયું હોત તો એવા વિચાર દતો કે તેમના પર
ગોળીબાર કરવા અને તેમના હથિયાર ખૂંટવી લેવા:
એમ કરવામાં એકાદને મરણ પડે તો પણ પરવા
નહિ.

આ દરમિયાન ઇન્કમ-ટેક્સ ઓફિસના મકાનની
બહાર સડક પર અને અન્ય મકાનો પર બીડ લાગી
ગઈ હતી. આ બાજુ બધા સામાન અથવા કામગીરી
અને કપાટો પર પેટ્રોલ છાંટીને આગ લગાડી
દેવામાં આવી હતી. આ બધું કામ સાત-આઠ
મિનિટમાં જ થયું હતું. બધા લોકો આગ લગાડીને
પાછળની બાજુથી નીકળી ગયા અને છૂટા પડીને
નાસીને પોત પોતાનાં સ્થાન તરફ ચાલ્યા ગયા.
હવીવિટ પાર્કમાં બેસીને મેં ત્યારે બંધાને જતા
જેવા ત્યારે સમજી ગયો કે પોલિસને ખબર પડી
અઇ. જે કારકુન ત્યાંથી લાગી છૂટ્યો હતો તેણે
અવાગઠ-કોઈથી કૌન કરી દીધો હતો. બે કાર્પ-
કતોઓ પાંચ મિનિટ વધુ રોકાયા હોત તો સરાજ
પોલિસ સાથે અથડામણ થઇ જત. પણ ત્યાં તો
કામ પતી થયું હતું. મકાનમાં એવો બપોરે આગ
લાગી હતી કે કામગીરી જ નહીં પણ આત્રના કોઈપણ
દિવાલો પણ ફાટી ગઇ હતી. ધોળ દિવસે એક

મહત્વપૂર્ણ સરકારી ઔદ્યોગિક આય ન્યાયવાઓ આવે તે પોનીસ અને સેના માટે જલ્દી સરમતી વાત હતી. અહીં એ લખવું પણ જરૂરી છે કે ઇન્કમ-ટેક્સના સ્થાપના કોષ્ટ પણ માણસે, જેનમા જલ્દી જોખને કોષ્ટો ઓળખી કાઢવા નહોતા.

સાદાગાદના વીજળીધરને સગાવવાની વાત પણ અહીં એટલા માટે દેવી છે કે અમારા કાર્યક્રમમાં, બહાદુરાવાઓની નીકળનાર હાથડો-બેલેક્ટ્રિક સાથે સબલ રાખનાર એ કારખાનાઓને પણ નષ્ટ કરવાનો અમારો નિશ્ચય અષ્ટ ચૂરો હતો, જેમના તરફથી મુદ્દ-સંચાનનમા મદદ પડેયતી હતી. ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમા જેરક અને બહાદુરાવાદના વીજળીધરોનો નાશ કરવાનું નક્કી હતું, પણ પડેના સાલ પદના વીજળીધર સાથે પતાની તબુ હતું. સાંગાદથી દૂરના, ફિરોજગાદ, શિકેદાગાદ અને ઇલાવા સુધી વીજળી જાણ છે અને એક નાશન દવાળમામ (આમા) આવે છે અમારો એવો ખ્યાન હતો કે સાદાગાદના વીજળીધરનો નાશ કરવાથી મુદ્દ પ્રપ્તો સાડુ નુકસાન પડેયતી પરંતુ અમારી સુરક્ષાની એ હતી કે અમારી પાસે વીજળીનો કોષ્ટ મિશ્કી નહોતો. વિદ્યાના એમ એસ સી અને મોગ બનાવનારા તો હતા પણ વીજળીનો કોષ્ટ મિશ્કી ન હતો.

આ કોષ્ટાનો હિંદન શ્રી રામચરણ શુપ્ત વાળ્યા લક્ષ્મીનારાયણ પાનીવાનની સાથે રામચરણે મને મળવા આ મા એમની સાથે એક બ્યકિત હતી જેનો પરિચય એમણે આમ આપ્યો—“ આમનું નામ શિવચરણ વાન છે અને દિવાળગાદના રહેવાસી છે વીજળીના મામનામા ૧૮ હિસ્સા છે એમની પાસેથી આપ મમ લાઇ વડો છે શિવચરણ લાનની મારી આ મુનાકાત વિરે રામચરણ શુપ્ત અને લક્ષ્મીનારાયણ પાનીવાને પોનીસને વાત ન કરી હોત તો રામચરણ શુપ્ત અને શિવચરણ વાનની ધરપકડ ક્યારેય ન થાત ઓક્ટોબર ૪૨મા સાદાગાદ વીજળી ધરને બાળવાનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો.

આમાથી સર્વથી વસન્તલાલ ઝા મનોહરનાન શર્મા, વિજયચરણ ચૌધરી, ગોપીનાથ શર્મા અને ગુરુદાસપિસિદ આદાગાદ નરકે આપના સાજે સાદાગાદ આમળા મે ફર્મા જોટને દૂર એક મંદિર છે ત્યા રોકાવા સાધુએ ત્યા રોકાવાની ના પાડી પરંતુ બાળાજીને પ્રસાદ રૂપે આપનાની મિલકત આપવામા આવી અને કહેવામા આ પુ કે—” અમે લાકો દાગિજી (બહેવ) જમ્યે છોએ પાછળ આવતા ધરવાગાઓની આગ રાક જોવાની છે સવારમા જ ચાલ્યા જઈશુ “ સાદાગાદની એક દુકાને બાળન પણ કહ્યું સાદાગાદને એ જ દુકાનદાર જેનમા અમને આજળખા આજ્યો હતો અને સરકારી સામી એમા પણ તેનું નામ હતું મંદિરથી વીજળીધર લગભગ મે ફર્મા દૂર હતો લગભગ મે વાગે બધા નીકળી ગયા દૂધ જેની આદની પથરાઇ ગઈ હતી મૂલતિની નિરવતા અને ચાહતીના સૌંદર્યથી એલુ લાગતુ હતું કે જાણે પરીચોના દેશમા અમે જઈ રહ્યા છોએ વીજળીધ ના અક ક્રમમા પાસેની એક એકૂત બચરી ચમાર તમાકુ પીવા આજ્યો હતો વાજગાલર ૧૪ કર્મચારી એક ઠાકુર ૧૧ પાસે જતા વેત બમરીને અક્રમા લાઇ લીધી અને ઠાકુરના ક્રમમા ધુસ્પા, તો ઠાકુર રળાઇ આદીને સ્થૂ રલી હતો દ્વા સરકારે મરીનની ચાવી એની પાસે માગી તો એણે પામાર ક્યો ‘બાગો બહો થી ચારી બાવા કંઈ નહો મળે’ ચિંતોન એની સામે તાકી કે તરત જ ઠાકુરના હોશ જીરી ગયા કહી દીધું કે અમે કોંગ્રેસના કાંઈ કર્તા છોએ દ્વા-સરકારે નગાડી નાખવા આજ્યો છોએ કોખને મારવા કે સતાવવા નહી ઠાકુરે જીહીને તાણુ જોમ્યુ, એમ તો તાણુ તોડના માટે વસન્તલાલ ઝા અને શિવચરણ લાન મહેનત કરતા હતા પણ હજી તાણુ વાગુ ન હતું ઠાકુરે ચારીને તાણુ જોમ્યુ અને દવાળમાગતી ચાર બધ કરી દીધી, એટલામા શિવચરણ લાને દ્વા-સરકારે મારમા બરજ કુઠા ઓઈવને છોડી મૂક્યુ. તેન જાણે રાતુ રાતુ વહેના લાગ્યુ ત્યા બીજા ક્રમમા જ રેકર્ડ કોપર મતો હતો, ઠાકુરે પૂરતી મદદ આપી રેકર્ડ કોપર પોતામા

રમના તેમજ આંગણના કમાડ બંધ રાખ્યા હતા. જગાડના માટે મહેનત કરી તો એણે એવું ચીન બળવળું કે જાણે છૂટતો જ નથી ! જ્યારે ધમકી દીધી કે કમાડ તોડીને એને બહાર કાઢીને મારવામાં આવશે ત્યારે કાઢીને આશ્વાસન આપ્યું કે કેમ્પિસના લોકો આવ્યા છે, સત્તાવશે નહીં. એમને તો ફક્ત વીજળીબર જ જમાડી નાખવું છે. આ આશ્વાસન પછી તેણે દાર ખોદ્યાં અને આજીજી કરતો બહાર આવ્યો. એને કહી દીધું કે ડરવાની દંછ વાત નથી. એને પણ સાથે લીધો. કાગળો પણ ઉઠાવ્યા એટલામાં મશીનમાંથી તેજ નીકળી જવાથી એ પૂરવું તપી ગયું હતું. એક બચકર ઘડાકા અને વીજળીની આંજી નાખે એવી ચમક સાથે ટ્રાન્સફોર્મર નાલ રાખ્યું. કામ પૂરું કરીને સાવચેતી પૂર્વક આગળ વધ્યા. કારણ બરાબર સામે સાદાખાદ્યું ચાલું હતું. દયાળુબાગનો રસ્તો પકડ્યો. રસ્તામાં ક્ષાળબાગનો મિત્રો પણ મળ્યો જે વીજળી ચાલુ કરવા સાદાખાદ જતો હતો. આઠ દસ વાગે બધા દયાળુબાગ મળેને આગ્રામાં આવી પહોંચ્યા.

તોડફોડ (sabotage) ના કામમાં જે હેરાન-ગતિ બોગવવી પડી, આપણાં જ માણસો-કેમ્પિસ કાર્યકર્તાઓ-પાસેથી વચન મળવા છતાં જે મદદ ન મળી, એની શરિયાદ કરવી વ્યર્થ છે.

હવે તો સ્વતંત્ર ભારતની સમસ્યાઓ સને ૧૯૪૨ કરતાં પણ વિપમનર છે. ત્યારે તો બીજા સાથે લડાઇ હતી, હવે તો આપણા ઘરમાં જ નિંદનીય અને જઘન્ય કાન્ડ મચી રહ્યા છે. સને '૪૨ ના આદોલનની નાવ કિનારે લાગી મહ પછી શરિયાદ કેની ?

સજીના જળ કિ કિનારે પે આ જગા “ગાલિય”, ખુદાશે ક્યા સિતમો બેર નાખુના કહિયે.

૧. નાવમાં ખેસાં નડીને પેરે પાર જવું હતું. માર્ગ બવાનક હતો. નાખુદાએ હેરાન કર્યો અને હુજ દીધું પરંતુ નાવ તો કિનારે પહોંચાડી દીધી. એવી હાલતમાં શરિયાદ કરવી ઠીક નથી. જે થયું તે થયું.

જયોતિ ઝગ્યા

આજ મનમાં મહેરામણે માઝા મૂકી, આજ જીવન જયોતની જવડતના વધી; આજ અંતરનાં ઓઠણાં ઊડી ગયા, આજ શરીર સૌ મે સોહમ બન્યા. અમે અખંડ આણબરી અવની ઉમેળી, અમે અટવાયા બવરણી કેડી શોધી; અમે અંતર અબજાગી એ વીજળી બેઠ, અમે આતમનાંદે સદુ જીવન મોહ્યું. એવા વિશ્વના પગથારે પાની મૂકી, એવા સરખમનાં સરથી સંજીત છોડ્યું; એવા દિશનાં દરિયાવની મે લૂટે કીધી, એવા અણુનમને આંચ ન આવવા દીધી. અદા ! જીવનને બેઠ બેઠ જીવન દીધું. અદા ! અંતરને ઓળખીને અંતર દીધું; અદા ! દેહનાં દમનમાં એ દામિની દીધી, અદા ! જગમાં જીવનને જળવા મૂક્યું. અરે મુખોનાં શુભમાંથી પાછા ફર્યા, અરે કંટકની સોડ સોડ બેટી વળ્યા; અરે અગર-ચન્દનથી અટવાયા ત્યાં તો-અમે જીવનની ઉખાએ જીવ્યા જરા. આજે એકાદા અંશ એના ઊગી રહ્યા, આજે ઉમેલા અંશનાં ફળુમા ફૂટ્યાં. આજે ફળનાં આરવાહે અમે ફૂંપ્યા ફાંપ્યા, આજે અંધારા મધ્યમાં એ જયોતિ ઝગ્યા.

પ્રવાત

ઝાંખરા

એકની અલક્ષ્યતામાં નેક મે બૂધો વરહ એ એક પાછળનાં બધાયે બનાવેલા ભાગો જતા. ત્યાં ત્યાં ચતાએ શુષ્કતામાં દરિન નીચે પદા ! ત્યાં ઝાંખરા મે સાથમાં દેખાવવા ના ચૂકતા !

મહત્વપૂર્ણ સંકારી ઓફિસમાં આજ સમાવવામાં આવે તે પોલીસ અને સેના માટે જુદું કરમની વાત હતી. અહીં એ લખતું પણ જરૂરી છે કે ઇન્કમ-ટેક્સના રેટફેરના કોષ પણ માણસે, જેલમાં જાણી જોખને કોખને જોળખી કાઢ્યા નહોતા.

સાદાખાદના વીજળીધરને સજાવાવવાની વાત પણ અહીં એટલા માટે દેવી છે કે અમારા કાર્પેકમમાં, બહાદુરાખાદથી નીકળનાર દાણડો-છલેકિટ્ટક સાથે સંબંધ રાખનાર એ કારખાનાઓને પણ નષ્ટ કરવાનો અમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો, જેમના તરફથી મુદ્દ-સંચાલનમાં મદદ પહોંચતી હતી. ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં મેરઠ અને બહાદુરાખાદના વીજળીધરોનો નાશ કરવાનું નક્કી હતું; પણ પહેલાં સાદાખાદના વીજળીધર સાથે પતાવી લેવું હતું. સાદાખાદથી ટૂંકસા, હિરાખાદ, શિકોહાખાદ અને છટાવા સુધી વીજળી જાય છે અને એક લાઇન દવાળખાગ (આગ્રા) આવે છે. અમારો એવો ખ્યાલ હતો કે સાદાખાદના વીજળીધરનો નાશ કરવાથી મુદ્દ-અપલેને સાડું નુકસાન પહોંચશે. પરંતુ અમારી સુરક્ષા એ હતી કે અમારી પાસે વીજળીનો કોષ મિત્તી નહોતો. વિજાનના એમ. એસ. સી અને જોખ બનાવનારા તો હતા પણ વીજળીનો કોષ મિત્તી ન હતો.

આ કોષદાનો હિંદ સ્ત્રી રામચરણ ગુપ્ત લાખ્યા. લક્ષ્મીનારાયણ પાર્શ્વનાથની સાથે રામચરણેશ અને મળવા આવ્યા. એમની સાથે એક વ્યક્તિ હતી જેનો પરિચય એમણે આમ આપ્યો—“ આમનું નામ શિવચરણ લાલ છે અને હિતાગ્રખાદના રહેવાસી છે. વીજળીના મામલામાં જદું હિસ્સા છે. એમની પાસેથી આપ કામ લઈ લો છો.” જિવચરણ લાલની મારી આ મુલાકાત વિશે રામચરણ ગુપ્ત અને લક્ષ્મીનારાયણ પાર્શ્વનાથે પોલીસને વાત ન કરી હોત તો રામચરણ ગુપ્ત અને શિવચરણ લાલની ધરપકડ ક્યારેય ન થાત. ઓક્ટોબર '૪૨માં સાદાખાદ-વીજળી-ધરને બાળવાનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો.

આગ્રાથી સર્વશ્રી વસન્તલાલ ઝા, મનોહરલાલ શર્મા, વિજયચરણ ચૌધરી, ગોપીનાથ શર્મા અને ચુરદવાલસિંહ સાદાખાદ તરફ આવ્યા. સાલે સાદાખાદ આવળ જે ક્ષર્ધાજ જેટલે દૂર એક મંદિર છે. ત્યાં રોકાયા. સાધુએ ત્યાં રોકાવાની ના પાડી, પરંતુ બાબાજીને પ્રસાદ રૂપે આગ્રાની મિત્રા આપવામાં આવી અને કહેવામાં આવ્યું કે—“ અને લોકો દારૂજી (વલદેવ) નહયે છીએ. પાછળ આવતાં ધરવાળાઓનો અર્ધો રાંધ બેવાનો છે. સવારમાં જ ચાચા જઈયું.” સાદાખાદની એક કુશને બોજવ પણ ક્યું. સાદાખાદનો એ જ કુશનદાર જેતમાં અમને જોળખવા આવ્યો હતો અને સરકારી સાક્ષી-ઓમાં પણ તેનું નામ હતું. મંદિરથી વીજળીધર લગભગ જે ક્ષર્ધાજ દૂર હશે લગભગ જે વાગે બધા નીકળી ગયા. દૂધ જેવી ચાંદની પથરાઈ ગઈ હતી. પ્રકૃતિની નિરવતા અને ચાંદનીના સૌંદર્યથી એવું લાગતું હતું કે જાણે પરીચોના દેશમાં અમે જઈ રહ્યા છીએ. વીજળીધરના એક રૂમમાં પાસેની એક ખેડૂત ભગરી ચમર તમાકુ પીવા આવ્યો હતો. વીજળીધરના કર્મચારી એક ઠાકુરના પાસે જતાં વેંત ભગરીને અટકમાં લઈ લીધો અને ઠાકુરના રૂમમાં બુસ્યા, તો ઠાકુર રજાઈ એડીને સૂઈ રહ્યો હતો. ટ્રાન્સફોર્મર મશીનની ચાવી એની પાસે માગી તો એણે પડાર કયો. ‘બાગો અહીંથી ચાવી ખાવી કંઈ નહીં મળે.’ પિરેતાલ એની સામે તાકી કે તરત જ ઠાકુરના હોલ બેઠી ગયા. કંઈ દીધું કે અમે કેસિસલ કમ્પાર્ટ્સ છીએ. ટ્રાન્સફોર્મર જગતી નાખજ આવ્યા છીએ, કોખને મારવા કે સતાવવા નહીં. ઠાકુરે બેઠીને તાણું ખોલ્યું, એમ તો તાણું તોડવા માટે વસન્તલાલ ઝા અને શિવચરણ લાલ મહેનત કરતાં હતાં પણ હજી તાણું વાટ્યું ન હતું. ઠાકુરે આવીને તાણું ખોલ્યું અને દવાળખાગની ચાંપ જંધ કરી દીધી, એટલામાં શિવચરણ લાલે ટ્રાન્સફોર્મરમાં બરેલ ફૂડ ઝાઈલને છોડી મૂક્યું. તેણે જાણે રોટું રોટું વહેવા લાગ્યું ત્યાં જીજ્ઞા રૂમમાં જ રેકર્ડ-કોપર સૂતો હતો, ઠાકુરે પૂરવી મદદ આપી, રેકર્ડ-કોપરે પોતાના

કમના તેમજ આંગણના કમાડ બંધ રાખ્યા હતા. જગાડવા માટે મહેનત કરી તો જોણે એવું મૌન મળવું કે જોણે જીવતો જ નથી ! જ્યારે ધમકી દીધી કે કમાડ તોડીને એને બહાર કાઢીને મારવામાં આવશે ત્યારે કાપુરે આશ્વાસન આપ્યું કે કેમિસના લોકો આવ્યા છે, સત્તાવશે નહીં. એમને તો ફક્ત વીજળીઘર જ પગાડી નાખવું છે. આ આશ્વાસન પછી તેણે દાર ખોલ્યાં અને આજીજી કરતો બહાર આવ્યો. એને કહી દીધું કે ડરવાની કંઈ વાત નથી. એને પણ સાથે લીધો. કાગળો પણ હિઠાવ્યા એટલામાં મશીનમાંથી તેજ નીકળી જવાથી એ પૂરતું તપી ગયું હતું. એક બચકર ધડાકા અને વીજળીની આજી નામે એવી ચમક સાથે ટ્રાન્સફોર્મર નાશ પામ્યું. કામ પૂરું કરીને સાવચેતી પૂર્વક આગળ વધ્યા. કારણ બરાબર સામે સાદાખાદતું થાણું હતું. દયાળખાગનો રસ્તો પકડ્યો. રસ્તામાં દયાળખાગનો મિસ્ત્રી પણ મળ્યો જે વીજળી ચાલુ કરવા સાદાખાદ જતો હતો. આઠ દસ વાગે બધા દયાળખાગ ચઢને આગ્રામાં આવી પહોંચ્યા.

તોડફોડ (sabotage) ના કામમાં જે હેરાન-ગતિ ભોગવવી પડે, આપણાં જ આણસો-કેમિસ કાપકર્તોએ-પાસેથી વચન મળવા છતાં જે મદદ ન મળી, એની ફરિયાદ કરવી વ્યર્થ છે.

દલે તો સ્વતંત્ર ભારતની સમસ્યાઓ સને ૧૯૪૨ કરતાં પણ વિપત્તિમય છે. ત્યારે તો બીજા સાથે ઘડાઈ હતી, દલે તો આપણા ઘરમાં જ નિઃશક્તિ અને જઘન્ય ક્રાન્ડ મચી રહ્યા છે. સને '૪૨ ના આઠોસનની નાવ કિનારે લાગી ગઈ પછી ફરિયાદ કોની ?

સર્જના જળ કિ કિનારે પેં આ વ્રજા "ગાલિય", બુદ્ધો ક્યા સિતમે જોર નાખ્યા કલિયે.

૧. નાવમાં બેસીને નહીને પેલે પાર જવું હતું. માર્ગ બચાવક હતો. નાખુદાએ હેરાન કર્યાં અને કુખ દીધું પરંતુ નાવ તો કિનારે પહોંચાડી દીધી. એવી હાલતમાં ફરિયાદ કરવી ક્ષિક નથી. જે થયું તે થયું.

જયોતિ અગ્નિ

આજ મનમાં મહેરામણે માઠા મૂઠી, આજ જીવન જયોતની જલવંતના વધી; આજ અંતરનાં ઝોલણાં ઊડી ગયા, આજ શરીર સી રે સોડમ્મ બન્યા. અમે અખંડ આણબરી અવની ઉમેળી, અમે અટવાયા બવરણની કેડી શોધી; અમે અંતર અજવાગતી એ વીજળી નેહ, અમે આતમનાંદે સદૃ જીવન મોહ્યું. એવા વિશ્વના પગથારે ધાની મૂકી. એવા સરગમનાં સરથી સંગીત છોડ્યું; એવા દિલનાં દરિયાવની રે લૂંટા કીધી, એવા અણુમને આંચ ન આપવા દીધી. અહા ! જીવનને નેહી નેહી જીવન દીધું. અહા ! અંતરને જોળખીને અંતર દીધું; અહા ! ફેલનાં દમનમાં એ દામિની દીધી, અહા ! જગમાં જીવનને જળવા મોકલ્યું. અરે પુષ્પોનાં ગુલમાંથી પાછા ફપી, અરે કંટકની સોડ સોડ બેટી વળ્યા; અરે અગર-અન્નથી અટવાયા ત્યાં તો-અમે જીવનની ઉભાએ જીવ્યા જરા. આને એકાદા અંશ જોના ઊગી રહ્યા, આજે ઉમેશા અંશનાં ફણગા ફૂટ્યાં. આને ફળનાં આરવોદે અમે ફૂંડ્યા ફાંડ્યા, આને અંધારા મધ્યમાં એ જયોતિ અગ્નિ.

પ્રવાદ

ઝાંખરા

એકની અલક્ષ્યતામાં નેક રે જૂલો જઈ એ એક પાછળનાં બધાંએ સમજો ભાગી જતા. જ્યાં જ્યાં ચતાએ શુષ્કતામાં દરિન તૂટે પદા / જે ત્યાં ઝાંખરા રે સાથમાં દેખારવા ના ચૂકતા !

ન તો એણે કંઈ વધુ ખુલાસો કર્યો. એ એતર દૂર એ નીકળી ગયો. હશે અને મને શંકા આવી ? આગળ પારવટિયા હોય અને તે માટે તો એણે મને એતરે નહિ હોય ! હું બોલો રહી ગયો. પછળ છોકરો કેટલે ગયો તે જોવા નજર કરી. પણ એ તો દેખાતો બંધ થયો હતો. ચાર દિવસ ઉપર જ આ રસ્તે એ જવળને લૂંટવા હતા એમ હું નીકળ્યો ત્યારે મારા યત્નસાને સૂચના આવી હતી. શું કરવું એમ ધડીભર મૂંઝવણ થઈ. પણ તરત મેં આગળ ડગ બહુ. બહુ વખતથી ઉમેદ હતી કે મને પારવટિયા મળી જાય તો હું પ્રતિકાર કર્યો વગર ન રહું, તે આજે સામે ચાલીને આવતી હતી ત્યારે હું એ તક ન ઝડપી સેઝ' તો પછી મારી એ ઉમેદ વાંઝળી જ ગઈ.

જાણે મને પારવટિયાને બેટવાની તાકાવેલી લાગી હોય તેમ હું બમણા વેગથી ચાલવા-દોડવા-લાગ્યો. મન એની ગતિએ કલ્પનાના પતંગ ચલાવવા લાગ્યું. કેટલા માણસ હશે ? શું શું હથિયાર હશે ? મારી પાસે લૂંટવા જેવી કોઈ મૂડી ન હતી. ખિરસામાં એ પાંચ રૂપિયા હતા. કાંઈ કડિયાળ હતું અને એમને કંઈ ઉપયોગી નહિ પણુ લેઈ જાય તો વીસેક રૂપિયાની મને જોડે તે-શાા નંબરનાં આંખે ચરમા હતાં. લૂંટવાનો જય ન હતો, પરંતુ લૂંટાણું એમાં નાનમ હતી પ્રતિકાર કરવા પૂરતી તૈયારી હતી, પણ એ પ્રતિકાર ન લૂંટવામાં સફળ થવાની આશા ન હતી. ડાહ્યા થઈને પ્રતિકાર કર્યો વગર લૂંટાણું એમાં વાલિયાશાદી વ્યવહારિકતા હતા, પણ અન્યાય સામે બૂઝવાનું ખમીર ન કહેવાય.

થોડું ચાલ્યા પછી રસ્તામાં કોઈ સામુ પણ ન મળ્યું. વિચાર કરવાનું માંડી વાળવું હોય તેમ છેવટ મન બળ્યું--ચાલ કુત, પડશે એના દેવાશે !

દૂર ગાડાં બોલેલાં જોયાં. ગાડાં લેઈને ધોળે દહાડે પારવટિયા રસ્તો રોડી બોલો રહે એ વાતમાં માલ ન લાગ્યો. છતાં શંકા હતી કે કાંઈ ભાઈ, મર-જીયા બનેલા એ લોકોનું શું કહેવાય ? કોણ છે પ્રતિકાર કરે માઠનો પૂત એવી ખુમારી રાખીને બોમાં પણ હોય !

હવે ધીમા પડવાનો વખત ન હતો. દૂરથી એ લોકો પગલાં વરતી જાય તો એમને બમણું જોર મળે. હું નજીક ને નજીક જતો ગયો. એ બોલેલા માણસો બીજા જેવા દેખાયા. ગાડાંનો ઘાટ પણ એ પાછળનો (પંચમહાક્ષ) લાગ્યો. ગાડાં કોઈ માલથી ભરેલાં જાન્યો. થયું, આ લોકો તો લૂંટાવા નથી શું ? પગમાં વિશેષ જોર આપ્યું.

ગાડાં પાસે આવી પહોંચ્યા. એક માણસને પગમાં વાળુ હોવાથી વડ તીમે નાખ્યો હતો. બળદનો પગ ધાવલ થયો હતો. કંઈ એ થોડે દૂર તાપમાં તરફડતો હતો. પાંચ ગાડાં સાથે હતાં. પંચમહાક્ષમાંથી ખીડી જતાવવાનાં ટીમરુનાં પાન ગાડાઓમાં ભરેલાં હતાં. બધા ગાડાંત બીજા હતા.

મેં પૂછ્યું 'શું થયું છે ?'

એકે કહ્યું. 'મોટર ગઈ તેણે ગાડા-બળદ સાથે અથડાવ્યું.'

મેં અકસ્માતની સ્થિતિ જોઈ લેતાં કહ્યું : 'એ મોટર એણે બોલી ના રાખી ?'

'ના, ઝડપથી બિલટો ચલાવી ગયો.'

માણસને જાણે ગાડામાં દવાખાને લેઈ જવાનો, પણ પગમાં ધાવલ થયેલા બળદનું શું કરવું, એ કરણતા વિચારતાં મને મોટર ડાહ્યર ઉપર ખીજ ચડી. મેં પૂછ્યું : 'તમે એ મોટરનો નંબર જોઈ લીધો છે ?'

મોટા ભાગનાં એ માથુ ધુણાવી કહ્યું : બપોવા વગર શું જોઈએ ?'

એકે કહ્યું 'હું સુનરસી ભપકો છું.' મેં પાછળ નંબર જોયો તો, પણ કડિયાળના આંકડા હતા એટલે શી રીતે બિડલે ?

નિરક્ષરતા અને અકારણ અંતરે એ માનુભાવાનું બધાની પાંડણું રમત અંતે મન ખાડું થઈ ગયું.

એ મોટરવાળાને શી રીતે પકડવા તેનો વિચાર કરતાં મેં પૂછ્યું : 'તે પછી અદીથી કોઈ મોટર ગઈ ?'

'હા એ ગઈ.'

એ વાત આગળ ન ચલાવતા કાપી નાખી કિશોર બોલ્યો 'એટલે મનમાં ગડબાજ થતી હતી કે હવે ગાયને આ વખતે વ ગમે તેવા સાં પાસ લેઈ જવો પડશે ખેતીનાડીમાં આટો મારી એક વખત તપાસ કરી આવું ? એ વિચારમાં બેઠી ગયો આ સારે ડાહ્યો ત્યારે જાન ગૂમ

અ વાતનો સાર કાળી લીધા હતો એટલે કિશોરો કહ્યું ગાય ચારીએ ન જાય ગઈ હોય

મન વચ્ચે જ બોલતા અટકાવી એણે પૂછ્યું 'એટલે ?

મે કહ્યું ગય એની મેંજે તો મેં જણ નાસી ગય હોય

કિશોર 'બો, જણ અમ ખીતથી એ મે પાગ વખત છતાં ગયની પામ દર વખત ખેતરમાં ને ખેતરમાં ચરતી હોય એટલ અમે હાકી લાવતા એ હોકા સીમમાં મનમ ઘર બાધીને રહેતા હતા

મ કહ્યું દર વખત અને આ વખતમાં દર છ આ વખતે એ વેતરે આવેની હતી મરુ અતુમાન છે ત્યાં સુધી એણે છટકપાડું ન દાડા દવા માટે શરૂ કયુ ત્યારથી એલામાં વેતરે આવ વાની જાનિ જાગી હજે છેવટ પગ બાધના પા ત્યારે એ ઠાંતિ બેઠાજી મની હશે એટલે એ ખીલો તાડીને નાસી છૂટી હતી

કિશોરને ખાતરી ન થઈ હોય તમ એણે પૂછ્યું શા ઉપરથી તમે એ અતુમાન કરો છો ?

આવુ બનેલું મે જોયું છે મારા મિત્ર ડાલાબાધની બેસ આ જ પ્રમાણે વેતરે આવેનો તે ખીલો તાડીને નાસી ગઈ હતી તે હાથ ન આવો તે ન જ આવો

કિશોર કમ ન મેંજે એટલે મે કહ્યું 'એ ઠાંતિ આવેગમાં નાઉલું પ્રાણી કેટલુ દોડે એ શું કહેવાનું ? અને એમ ન થયુંજાતુ બેઈ કોઈ બાધી દે એટલે એની બાગ મળતી મુશ્કેલ મને

એ પગ ને મેંજુ એમાં કમ મોઝમાઈ એવું આજ નગ દિવસથી ન હતું એમત એને મારી બચતરીમાં નવું નાતુ એણે પૂછ્યું હવે ત્યારે ?

મને ગાય બાણે મ્યાથી ટીખળ મરતા મન થઈ આવ્યું કહ્યું બીજું શું ? માપુસ થતા શીખો મધ કાન સુધા બાગકાને આવે ગમે તટુ મારતા મીપના દે અપમાન રતા જતા એ ચાનતુ આગે બાળાને કમ કહેવાતુ નથી અન કહીએ તો નાસી જાય કે આપણે હેઝખાર છપારી પાઠા કરતાનું આવ ન આવણુ પડે છે— બાઈ અરિ નુ જ્યા હો ત્યાથી પાઠા આવ તો કોઈ મશુ નહિ કહે નાસા બા ખાતા પીતા નથી ! વગેરે

એમ હવે આવતા ને પ્રગટાવમાં પશુ રાજન રથાય તા એ પશુઓ પણ મારજડ સદન નહિ કરે અો કોઈ કરા જગે તા મે નાસી જશે પછી આપણે એને જોનારા ને એ જુગાડી જાગેર ખમર આપવી પડશે

બાઈ મ છા

તુ જન હો ત્યાથી પાડી આવ તન મારીશુ નિ તારે ન હો વા જેવું હોય તા ન દાડા દેઈશ તુ છટકાદ વરગે કે તગત વચે અમે સમજ જઈશુ કે તુ વેતરે આવી છે સારા કે મોઝ સાજની જાગરા તે ન લાન મરત તારી જીતિ કાળુ મહાર જાય ત પગેલા તને સાં પાસ લેઈ જઈશુ મટે તુ આગલી વખતની અમારા જુન મધે કંડી થાઈ આવ તારી વાડી ઘાસ પાણી લીધા વગર જામરા કરે છે તુ જડીશ તેનું તને ઘાસ નીર્મશુ પાણી મ્હોલ તેટલા વાત પાછશુ છેવટ તુ મ્હોલ તો તને સમજાગાં ન દાડા જકુ દૂધ વાહરડીને ધવડાનો દાખુ પણ એટા મછા ! તુ પાડી આવ

અને આવી જ બની અસર થશે જ એવી બાંહેવરી કોણ આપો ચક્રો ?

સમય રાતના નવ વાગ્યાનો. ગામ વચ્ચે ચોક છે. ત્યાં એક બાબુ પેટ્રોમેકસની ગતી ચોમેર પ્રકાશ પાથરે છે. લોકો સભાગૃહમાં ત્યાં બેઠા છે. છોકરાં કોતુકથી આગળની લાઇનમાં બેઠેલાં છે. ને કલબલ કરે છે. ત્યાં ગામના આગેવાન ધરમદાસ દયારામ-ભાઈને આવે છે. ને ને બેઠે લોકો ય વાત કરતા અંધ થઇ જાય છે. તે બંને જણા તૈયાર તાબેલી બેઠક પર જમાવે છે.]

ધરમદાસ : (બાબુમાં બેઠેલાને) કેમ હવે રાત કરશું ને? લોકો તો આવી ગયા છે.

ગોવિંદ : હા...હા રાત જ કરો. લોકો તો ક્યારના ય રાહ જુએ છે.

ધરમદાસ : (દયારામભાઈ તરફ ફરીને) રાત કરીશું ને

(મૂંઝી સંમતિ મળતાં જીભા થાય છે.)
ભાઈઓ ! આજે આપણે શા માટે એકઠા થયા છીએ એ તો તમે સૌ જાણો જ છો. આજે પંદરમી ઓગસ્ટ છે. આપણે દેશ આઝાદ થયે આજે એક વર્ષ થયું. એની ઉજવણી કરવા આપણે મળ્યા છીએ. આજના દિવસનું મહત્ત્વ આપણને દયારામ-ભાઈ સમજાવશે. આપણાં તાલુકામાં એવો કોણ હશે કે તેમને નહિ જાણખતો હોય ! નામ પ્રમાણે તેઓ દયાના અવતાર જેવા છે. મરીઓ માટે અને ખેડૂતો માટે તેમણે કામ કરવામાં દિવસ અને રાત એક કપાં છે.

(આ વખતે સભામાં કંઈક ગરબડ થાય છે.)
ગોવિંદ ત્યાં પહોંચી જઈ સાંત કરે છે. ધરમદાસ થોડોવાર અટકીને બેઠે છે.)

દયારામભાઈ આપણી બાબુથી ચૂંટાઈને લોકલ-બોર્ડમાં ગયા છે અને આપણા માટે હો છે. તેઓ ખૂબ કામમાં હતા તોય આપણા આગ્રહને વલ શબ્દે આજે પહોંચી છે એ જાલ આપણે તેમના આભારી છીએ. હું દયારામભાઈને બે બોલ બોલવાની વિનંતિ કરું છું.

(ગોવિંદ તાલી પાડે છે એ બેઠે) છોકરાં ય તાલીઓ પાડે છે અને દયારામભાઈ તાર્કીઓના મડગડાટ વચ્ચે જીભા થાય છે.)

દયારામ-ભાઈઓ અને ગાહેનો (આમ તેમ બેઠે) અરે બુલ્હો ! બહેનો તો હજુ મુશ્કાલીમાં જ સંખંડ છે. દેશ આઝાદ થયો પણ આંખો તો હજુ એજ દશમાં છે. આજે પંદરમી ઓગસ્ટનો દિવસ છે. ધરમદાસે કહ્યું તેમ મારે આજ રાત્રીમાં એક બે સભાઓમાં બોલવાનું હતું. એક જગ્યાએ પચાસ દિન કરાવવાનું હતું. પણ શું કરું? તમારો આગ્રહ હું કેવી રીતે નકારી શકું? તમારી સેવા કરતાં કરતાં હવે તો ઘોળાં આખ્યાં છે. પ્રભુને વધુ એજ પ્રાર્થના છે કે ગામ લોકોની સેવા કરતાં કરતાં જ છેલ્લી શ્વાસ મૂકું. તમારી વચ્ચે આવવાનું મન તો ક્યારનું ય થતું હતું, પણ કામના ભારણમાં આવતું જ ન હતું. આઝાદી આખ્યા પછી બિલકું મારા જેવાનું કામ તો વધી ગયું છે. રાજ કેટલીય ફરિયાદો આવે છે. કેટલાય મળા આવે છે. આઝાદીનું એક વર્ષ કેમ પસાર થઇ ગયું તેની ય મને તો ખબર પડી નથી.

એક વર્ષમાં તો કેટલું કેટલું ગતી ગયું. આપણા સરદાર સાહેબે તો જલદ કંઈ બતાવ્યો છે. બધાં દેશી ગળેપોતે દિંદોસંધમાં બેઠી દીધાં છે ને. કામ અંગેને પણ ન કરી શક્યા ને કામ મરનાર શ્રીએ કરી બતાવ્યું છે.

પુરુષ.૧:- (વચ્ચેથી બોલો કાંઈ છે.) સરદારે તો કહ્યું ક્યું છે, પણ તમે શું ક્યું એની વાત કરો ને?

દયારામભાઈ : (હસીને) હું એ વાત પર જ આવતો હતો. આપણા જુવાનિયા દયે અધોરિયા બની ગયા છે. માની પૂરો વાત તો સાંભળે. હું દિલ ખોલીને વાત કરવા આવ્યો છું તો કંઈ એમને એમ એણે ચાલ્યા જઈશ. (ધરમદાસ તરફ જુએ છે. ધરમદાસ તમે તમારે બોલે જાઓ એવી મૂંઝી સંમતિ આપે છે.) પહેલાં એમ કાગળું હતું કે આઝાદી આવ્યા પછી જુવાનિયા આગળ આવશે

અને બધું કામ હિપાડી લેશે. પણ કામને કામ કરવું નથી. મારી તમિષત સારી રહેતી નથી. છતાં થઈ ચાપ તે મેવા કરી છૂટું છું. ચુર પાસે સેવાની કંઈ બંધારી છે એટલે સેવા કરે જ છૂટકા ચુર તો ચાલ્યા ગયા. પણ એમની ખોટ તો કુનિયાબરને લાગશે. આને આગ્રાદીનો ઉત્સવદિન છે. છતાં આનંદ નથી તેનું કારણ એમની ગેરહાજરી છે. બાપુ આપણી વચ્ચે નથી. તેમણે જુએ મારી મારીને કહેલું કે જામકાનું કામ કરો. અને હું ત્યારથી તમારા લોકોની મેવામાં મંડી પડ્યો છું.

પુરુષ ૧: (વચ્ચેથી) પણ અમારી કપી મેવા કરી એ તો કહો.

દયારામભાઈ અને કહેવા તો હો. આગ્રાદી આવી તો ય તમે શિસ્ત ન શીખ્યા! માધીજીએ શાંતિમંત્ર આપ્યો તો ય શાંત રહેતાં ન આવડ્યું? આ રીતે તમે આગ્રાદી ટકાવવા માગો છો? એક તો કામ કરવું નહિ ને જે કામ કરતા હોય તેમની આડે આવડું.

લોકો: તમે તમારે બોલે ભલો...

ધરમદાસ. બાઈએ શાંત રહો. દયારામભાઈ જેવા આગેવાનની વાણી સાંભળવી એને ય હું તો પુરુષ સમગ્ર છું. એમની વાત શાંતિથી સાંભળો...

દયારામભાઈ. તમે લોકોએ ના...ના...કહેતો હતો તો ય અને લોકલેન્ડમાં મોકલી આપ્યો. લોકલેન્ડમાં હોઈ કે ન હોઈ તો ય તમારુ કામ તો હું કરતો આવ્યો છું તેમ કરે જ જવાનો. તમારી શિયાદી મારા પાન બહાર નથી. ધરમદાસ જેવા તમને બાઈલે આગેવાન બન્યા છે. એ ધારે તે કામ પાર પાડે તેવા છે. એ ગીતે તો તમે બાપુશાળી છો.

પુરુષ ૨: (જિભે યાદ જાય છે.) લોકલેન્ડમાં જવા માટે તમે ના પાડી જ નથી અને ના...ના પાડતા હતા તો ય ધરમદાસ તમને પકડી લાખ્યા હતા.

પુરુષ ૧: લોકલેન્ડમાં ચૂંટાયા પછી કહી આ પહેલાં આ મામમાં પમ ચૂક્યો છે? અમારી કપી રહિયાં તમે સાંભળી?

ધરમદાસ. (ઉચ્છ્વાસે બોલ્યા વાપ છે) તમારે ધાંધલ કરવું છે કે બાપુજી સાંભળવું છે? ૧.

પુરુષ ૧: અમારે તો આનો ખુલાસો કરવો છે.

ધરમદાસ ખુલાસો કરવો હોય તો આવજો થેરે ત્યાં જગ્યામાં વાત કરીશું.

પુરુષ ૨: શા માટે તમારા થેર આવીએ? આ કંઈ અમારા એકલાની વાત નથી. લોકો આમજી ખુલાસો કરો. લોકોના પ્રતિનિધિ છો તો પછી લોકોથી કેમ દૂર બાગો છો?

દયારામભાઈ (કૃત્રિમ ગીતે દસાને) તમે બેસી ભલો. હું બધા જ ખુલાસા કરીશ મેવકને વળી લોકો આમજી શું સંતાડવાનું હોય. પણ પહેલાં મારી વાત તો સાંભળો.

લોકો: તમે તમારે બોલો...

દયારામભાઈ. હું તમને એ વાત કહેવા માગતો હતો કે આગ્રાદી તો આવી છે પણ તેને પચાવવી મુશ્કેલ છે. આપણામાં સેવાભાવ નથી. માધીજી કહી ચલા છે તેમ રચનાત્મક કામ કરતા નથી. આપણે મત્ત અને અર્ધિસા બૂની ગયા છીએ. કામ કરવાના મદલે આપણે મોટી મોટી વાતો કરીએ છીએ. આજ સુધી અમારા જેવાએ તો કામ કરી ગતાર્યું. સ્વરાજ્ય પણ આપ્યું પણ...

જલોસો: (જિભે યાદ.) દયારામભાઈ! મારે જરા એક વાત પૂછવી છે. તમે બધા તો કહો છો કે સવરાજ આપ્યું પણ એ ક્યાં છે? કેમ એ દેખાતુ નથી? ધરમદાસ પણ કોંઈ કરે છે કે હવે તો સવરાજ નાઈ ગયું છે. પણ હું પૂછું કે મને તો કોઈ સવરાજ દેખાડો.

અવાજ. ધરમદાસના થેર આપ્યું છે. (લોકો દમને છે ને ગરજા વાપ છે. બાવિદ લોકોને શાંત રહેવાનું કહે છે.)

દયારામ: હોસા તમે બેસી ભલો. આપારે તો તમને એ બધું કેવી રીતે સમગ્રવું કે સ્વરાજ્ય આપ્યું છે કે નહિ? ધરમદાસના થેર આવજો નિરાતે પાતો કરીશું.

પુરુષ-૧: શા માટે ધરમદાસના ઘેર બોલાવે છે. લોકોની મંજૂરગુનો ખુલાસો લેખ સામે જ કરો.

ધરમદાસ: દયારામબાઈ કંઈ તમારી માંડી યેઝી વાતો સાંભળવા આવ્યા નથી. એ તો કંગ્રેસનો સંદેશો આપવા આવ્યા છે. આગલી આવી તો ય તમે આવ્યા ને આવ્યા રહ્યા. આજ સેવકની વાણી ય શાંતિથી સાંભળતા નથી !

દયારામબાઈ : એમાં એમનો દોષ નથી. આ બધાનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે. હવે આપણું પહેલું કામ જ અજ્ઞાનતા દૂર કરવાનું છે. આજ સુધી તો દેશમાં શાંતિ રૂપાવવામાં જ બધી સક્રિય ખર્ચોઈ ગઈ છે. એ આપણે દેશને સમૃદ્ધ નહિ કરીએ તો ખલાસ થઈ જઈશું. દેશને અનાજ નોંધ્યે છે. તમારે વધુમાં વધુ અનાજ જિઝાડો નોંધ્યે. એ તમે ખતથી કામ નહિ કરો તો દેશ જૂએ મરી જશે.

અવાજ: ખેતી કરવા છતાં જૂએ મરીએ છીએ એનું શું ?

દયારામબાઈ: તમે એમ વચ્ચે બોલશો નહિ. તમારે કંઈ પૂછવું હોય તો પછીથી મને પૂછો. તમારી વાત સાંભળવા હું બંધાયેલો છું. સેવકનું તો એ કામ છે. જરા ધીરજ રાખો. હા હું શું કહેતો હતો ! વધુ અનાજ જિઝાડો, બળખે પાક લેવાય તો હોય. પછાર જમીન પણ ખેડો ?

પુરુષ-૩: પણ ખેડવા માટે દોશ નોંધ્યે છે. તમે અપાયશો ?

દયારામ: લોખંડની મુશ્કેલી તો છે. એના પર તો કંદોલ છે. હું ક્યાંથી અપાવી શકું ?

પુરુષ-૧: લોખંડ પર કંટોલ છે તો ધરમદાસ ક્યાંથી લાવીને વેચે છે ?

પુરુષ-૨: તમે દમણનાં જંગલો બંધાયે તો માટે ક્યાંથી લોખંડ અને સિમેન્ટ લાવ્યા હતા ?

(લોકોમાં ગરબડ થાય છે. ધરમદાસ ઉત્કેષાદ આપ છે.)

ધરમદાસ: દયારામબાઈની વાત ન સાંભળવી હોય તો તમે ચાલ્યા જાઓ. કંગ્રેસ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે તો ય તેની ય વાત સાંભળતા નથી ! જોયું બેખ ધારણ ક્યો છે એવા સેવકની વાત તો સાંભળો ! આજીદી આવી તો ય જડ રેવા જ રહ્યા.

પુરુષ-૧: જડ રેવા રહ્યા નથી. જંગલનાં થપા છીએ. હું એમ પૂછું છું કે તમે અમારા ગામ તરફથી ચૂંટાઈને લોકસભામાં ગયા. તમે ગામનું શું બહુ ક્યું ?

અવાજ: હા... ગરામર છે. તમે અમાનું શું દાળદર ફેડ્યું ?

દયારામ: તમારા ગામ માટે કંઈ જુદું કરવાનું છે જ નહિ. અમારે તો આખા જિલ્લાનો વિચાર કરવાનો હોય છે.

પુરુષ-૨: અમે અરજ કરી કરોને ચાક્યા કે મામ ફવાને ચાલું બંધાવું છે અમને સિમેન્ટ અપાવો. કેમ એ કામ ન ક્યું ?

લોકો: ગરામર છે, ગરામર છે.

દયારામ:— શું ગરામર છે ! ગરામર છે... બધા હો ! સિમેન્ટ ક્યાં મારમમાં પડ્યો છે ને મળી નાય. મેં લોકસભામાં બલામણ કરી છે. અરજ મંજૂર થશે એટલે મળશે.

પુરુષ-૨: તો ધરમદાસે દમણ જ ફેવા સુધરાવ્યો તેમને સિમેન્ટ ક્યાંથી મળ્યો ? એ ક્યાંથી પરમીટ લાવ્યા હતા ?

અવાજ:- તમે અંગતો બંધાયો તે સિમેન્ટ ક્યાંથી લાવ્યા હતા ?

ધરમદાસ:- તમે ગરબડ ક્યાં વગર ખેંચી જાઓ.

પુરુષ-૧: હું નથી ખેંચવાનો, એ અમારા પ્રતિનિધિ છે તો મને પ્રથમ પૂછવાનો પૂરેપૂરો દણ છે.

લોકો: ગરામર છે, ગરામર છે.

પુરુષ-૧: ચોમાસામાં તળાવમાંથી પાણી ગામમાં આવે છે. એની પાછા હાંચી કરવા માટે તમને કહેવામાં આવ્યું નયોં ! કેમ એના ખુલાસો થયો નથી ?

તારામ મધુ ધીરે ધીરે થયે મેનમોડને
કંઈ આ એક જ માથે કે વાનું છ' કશું જ ચારી
પ્રાણ મહાર નથી

પદ્મડોસા દસારામજી મારી એક મે માન
સાળગી રંગે અગરજ આનું કોય તો આનું કેમ
માન એ મહે ? તમે કહો છો કે ખૂમ અનાજ
પકવો પણ મેશ પણ તમા અનાજમાંથી બાવળી
પડે પકેરાનાં નમડાના નાવ વધી ગયા મેળ
મ પણ મોથી મળ અને અમે પકવીએ એ
અનાજ તમારે સરુ જોતે પગી મેડુત ફેરી રીતે
હવે સવરાજ આપુ હોય તા આનું માને જ કેમ ?

અવાજ તમે તા કંટા હતા ને કે અગરજ
આવશે ત્યારે ખેડુતનું હાજર ફોટો જરી આ તો
અમારી દશા હતા જોના કરતાં ય અમલી છે

પુરુષ અગરજ શહેરમાં આપુ હોય તો
બા મામડામાં તો વધુ એનું એ છે લાયક સ્વતંત્ર
જોની એ છે અમનદારોની જોડકાં જોની એ છે
સુખી જોનો એ પોલીસ જોની એ છ' અમારી
ફરિયાદ જોની છે બતાવો કંઈ જાઓ સ્વરાજ્ય
આપુ છે ?

રોડો બરામજી છ' મરાજી છે

પદ્મડોસા હે દસારામજી ! તમે વ બાવળી માથેસ
શકેને અમને બનાવ નીમળ્યા છો કે વરાજ્ય આનું
છ નો મ દેખાતું નથી ?

ચોક્કા રોડા બરામજી મહે છે

ધરમદામ (વાન પાડા શકેને) શુ ધૂમ તારામ
કહે છે ' અમકન તા મ નહિ ને જીભા થયા
પૂરના મગજલ્ય તે રમ દશે ત દયારામબાઇ
તમન પડીને દેખા' ના પૂરી સાનગરી નહિ ને
માગ થમાન કરો છો

પુરુષ-૧ અમે ધમ ન ક તા માગતા નથી
અમે તો એટલ જ બધુવા મળોમે છીએ કે
અમારા મનથી ચુગાઈ લેકવમોડ'માં બેસતા
અમારા પ્રતિનિધિએ અમારું માગું શુ વધુ ?

અવાજ-શહેરમાં ફરી અગલી બધાંબો (દસાદસ
માન છે)

ધરમદામ-વાન રહેા અમેને મહેતા હતા ને
સાનુ છે તમે અગરજ માટે લાવન નથી તમે અગર
તમારી લાવમત મતાનતા દશેા જેણે તમારા માટે
બેખ ધારણ કરી તેને આ બંને આપેા છે !

(શાંડીવાર ચાતિ સ્થપાઈ છ' વરમ મા નીચે
મેમે છે)

દયારામ-તમારામાં જાગૃતિ ચારી છે તે જોઈને
મને આનંદ વાર છે પણ તમે જોઈ રૂને તમારી
શક્તિ વેદી મેશ નહિ દીધા મરી સરેની
છે પણ કામ મરુ મુકેન છે મે આખી જિંદગી
તમારી સેવા કરી ને તમે તમને જૂની મરો હોમર
તમારો ફરિયાદો મને ધરમ મા પકેચાડે ? હુ
મારી લાવમત વાપરીને મામને રા ત મને તેની
ખટપટ મરી રહો છ

અવાજ મત મરી ડો કે મનાના નામે મરો
આવેા છે ?

પુરુષ-૧ ડોઈ વચ્ચેથી મેશ મશા નહિ હુ
તેમની સાથે મેશ મેશ ખુતામે કરવા માથુ છે
તમે ખાનગીમાં અમારા માટે ખટપટ રવા હો કે
નહિ તેની સાથ અમારે કંઈ નિસ તત નથી પડેના
તો એ બતાવો કે મન દરેની એગરજથી આપ
એક ૧૧ સુધા કા બરો મના દતા

અનાજ માસ નહિવા મના મધારના હતા
(વડો હમે છ)

પુરુષ-૧ કુપા કરીને તમે કાઈ વચ્ચે બોનશી
નહિ દયાગમબાઈને જ જતા આપના હો
શહેરમાં મેશ મેશ તમે મામડાનું પ્રતિનિધિય
બાજો છે ?

દયારામ બાઈ ' તમારી વચ્ચે આવવાનું દિન તો
રેજા થયા કરેતુ હવે પણ શુ મુ ' હવે આ દેદ
નથી ચાલેતા તમારી ચાલ ત સેવા તા બેડા બેડો
કુ છ

પુરુષ-૧ તો પગી ચૂદણામાં શા માટે જીમ
રવા ? શરીર ન આનુ હોય તો મેગ બેમીને સેવા
કરો

ધરમદાસ:- (એકદમ ઊભા થઈ) તો તમારે જઈને લોકલેબોર્સમાં બેસવું છે? દયારામભાઈ જેવા બીજા દેશ સેવક તો દેખાડો?

પુરુષ-૧:- અમારે તો ક્યાંય બેસવું નથી. પણ અમારે એવો માણસ જોઈએ છે કે જે અમારી દાદ ક્રિસ્ટિયન સાંભળે અને તેને માટે લડે.

ધરમદાસ: એને માટે દયારામભાઈથી બીજી કંઈ કાપક વ્યક્તિ મળવાની હતી? એ છે તો વળી આટલું ય થાય છે.

લોકો: શું થાય છે !

અવાજ: ધરમદાસને સિમેન્ટ ને કોષ્ટક મળે છે. વૃદ્ધકોસા (ઊભા થઈને) હું દયારામભાઈ, ગામ-કૃપા માટે સિમેન્ટ નથી મળતો ને તમને અંને ધરમદાસને ક્યાંથી મળે છે ?

ધરમદાસ: (જેરથી તાડીને) આ કંઈ સભા ભરવાની રીત ન હોય. આખો દેશ પંદરમી ઝોગરટ ઊજવે છે ને તમારે ધાંધલ કરવું છે ? તમે તો શુલાભીમાં સળડો એ જ લાગના છો.

લોકો: અમને જવાબ આપો...જવાબ આપો.

ધરમદાસ: કોને જવાબ આપો ! જે બદામના આ લાલ્લી નીકળેલા ને ? એવાની વાટે ચઢશે તો વહેલા ખત્તા ખાશે. દયારામભાઈ, મરવા દો, એ લોકો હેરાન થશે ત્યારે જ આખો વિષડશે.

(દયારામભાઈ નીચે બેસે છે. 'લોકો હો...હો... કરે છે. ધરમદાસ ધુવાંધુવાં થાય છે.)

લોકોમાંથી: અમે ય તમારી એવી ધાંતો સાંભળવા નવરા નથી.

પુરુષ-૨:- બાઈઓ ! હવે અહીં બેસવાનો કંઈ અર્થ નથી. સેવા કરવા નીકળી પડનારા આપણી જેવી સેવા કરે છે તે તો તમે જોઈ લીધું. ચાલો-આપણે આવા ધર્મિયમાં ભાગ નથી લેવો.

પુરુષ-૨:- જ્યાં સુધી અમને ખાત્રી ન થાય કે આગ્રહી આવી છે ત્યાં સુધી અમે આગ્રહીનો ઉત્સવ નહિ ઊજવીએ.

લોકો: હા...હા... અમારે પંદરમી ઝોગરટ નથી ઊજવવી.

(લોકો હો...હો... કરતા ઊભા થાય છે.)

વૃદ્ધકોસા:-મારું 'જેટું' આ તો આખું 'કાળું' શાકમાં જતું 'હતું' ને? સવરાળ આવા વગર એની ઊજવણી કરવા ભેગા થયાં ત્યાં... શું લોકો ય કાપ છે ! (દયારામભાઈ પાંખે જઈને) તમે ય દયારામભાઈ આ હિંમતે અમને બનાવા નીકળ્યા છો ! (અને હસતાં હસતાં ડોસા ચાલ્યા જાય છે. લોકો ય ઉરકેરાટમાં ચાલ્યા જાય છે, જેકે ઉપર એકલા 'ધરમદાસ અને દયારામભાઈ રહે છે. તેમની બાજુમાં વિનોદ ઊભો છે.)

દયારામ:- લોકો તો એવા ને એવા રચ્યા. ગામડાં ક્યારે સુધરશે ?

ધરમદાસ: આવતા ભવે. જડ માણસોને વળી અકલ્લ હોત તો જોઈતું 'હતું' શું ? આ તો પેલા સમાજવાદીઓએ ચડાવી માયાં છે.

દયારામ:-સેવાની તો કદર જ નથી...

ધરમદાસ: કદર હોત તો 'ગાંધીજીનું' ખૂન થાત ખરું ? લોકો કોને કીધા ? એ તો કોઈના થયા નથી ને થાય પણ નહિ. ગાંધીજી જેવા ગાંધીજીને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉડાવી દાંધા તો પછી મારા તમારા જેવાનું 'તો પૂછવું જ 'કે' ! એ તો એમ જ ચાલે. આપણે તો 'કરતા હોય' એમ કદી જ કરવાનું...

દયારામ: (ગંભીર અવાજે) હા જ તો, સેવાનો બેખ લાંધો છે એટલે દેવ પડે ત્યાં સુધી તો સેવા કર્યે જ રૂટકો.

ધરમદાસ: ચાલ જોવિંદ ! અતી સદ્ લે. આખો દયારામભાઈ...

(જોવિંદ જતી લઈને આગળ ચાલે છે. પાછળ ધરમદાસ અને દયારામભાઈ ધીમે પગથે ચાલે છે. અંધાર રતાં પડે પડે છે.)

દારામ ગુલુ ધીરે વરિ થયે એ નમેડને કમ આ એક જ મપ કનવાનું છે કશું જ મારી ખ્યાન મદાર નથી

૧૬૩૦મા દયારામભાઈ' મારી એમ એ તાત સાગળી હ્યો અવરા / આનુ હોય તો આનુ કેમ માય એ કહો ? તમે કળો છો કે ખૂન અનાજ પકવો પણ મોશ પણ નાગા બળરમાથી વાતી પડે. પહેરવાની નુમણા બાવ વધી ગયા યોજ મદ પણ મોથી મગે અને અમે પકવીએ એ અનાજ તમારે અનુ જોમે પડી ખેડૂન ફરી રીતે હવે સરરાજ આહુ ભેર તો આનુ ચારે જ કેમ ?

અવાજ : તમે તો કળા હતા ને કે સ્વરાજ્ય આપશે ત્યારે ખેડૂતનું 'ગાંધી કોટી જરો' આ તો અમારી દશા હતાં એના કેળા થ અમલી છે.

પુત્ર-૨ : સ્વરાજ્ય શહેરમાં આપુ હોત તો બન આમણા તો ગડું એનું એ કે લાય સ્વત્ત એની એ ■ અમનદારોની જોડકમી એની એ છે મુખી એનો એ પોલીસ એની એ છે અમારી ફરિયા એની છે જતાવો કહ જાઓ સ્વરાજ્ય આપુ છે ?

વોકા : મરામત છે, મગામ છે

૧૬૩૦મા છે દયારામભાઈ' તમે થ બના માથસ અપને અમને બનારા નીમ્યા છો ? વરાજ્ય આનુ છ તો કેમ દેખાતુ નથી ?

વોકા : ટોસા મરામત ને છે

ધરમદાસ (લાન પાંડા મળે) શ ધૂળગરા ર ને છે ' ન કન તા મે નહિ ને જીભા થવા પૂજા મગાજ્ય તે રમ : દશે તે દયારામભાઈ તમા પડીને દેખાત ના પૂરી સાવગતી નહિ ને પોટા ધમાન કરો છો

પુત્ર-૧ : અમે ધમ ન ક ના મામળા નથી અમે તો એટલુ જ સ્પષ્ટતા માગીએ છીએ કે અમારા મનથી ચુકાત ન લોકવગોડ'મા બેસતા નમાતા પ્રતિનિધિએ અમારા માટે શુ કહ્યું ?

અવાજ : -શહેરમાં સુખી અંગલો જ ધાળ્યો (દસાદસ માન છે)

ધરમદાસ -સાન રહો અમેને પ્રેતા હતા તે સાનુ છે તમે સ્વરાજ્ય માટે લાય નથી તમે અહાં તમારી લાયમત મતાવતા હશે જેલે તમારા મોં બેખ ધારણ કરી તેને આ બદલો આપો છો

(ધોડીનાર ગાનિ સ્થપાય છે ધરમદાસ નીચે બેસે છે)

દયારામ -તમારામાં મારૂંનિ આરી છે તે જોહને મને આનદ થાય છે પણ તમે જોડે રહે તમારી શક્તિ વે.કી આ નહિ દીધા કરવી સહેવા છે, પણ કામ કરતુ મુશ્કેલ છે મે આખી જિંદગી તમારી મેવા કરી ને દવે તમને બૂલી ગયો હોયસ. તમારી ફાનિયો મને ધરમદાસ થયેચાડે છે હું મારી લાગવમ વાપરને મામને રાકન મમે તેની ખટપટ કરી રહો છું

અવાજ : મેવા કરો છો કે મવાના નામે મની ખાઓ છો ?

પુત્ર-૧ : કાંઈ વચ્ચેથી બોમળા નહિ શુ તેમની સાથે મેશએ મો ખુનામે કરવા માણુ છું તમે ખાનગીમાં અમારા મો ખમપન રતા હો કે નહિ, તેની સાથ અમારે કમ નિસમત નથી પડેના તો એ મનાવો કે મન પદરમી ઓમગટથી આપ એકે વર્ષ મુખી મા ભરાઈ ગયા હતા

અવાજ : મેસાવટાના ન મરા મધાના હતા (નહિ હમે છે)

પુત્ર-૧ : રૂખા કરીને તમે કાંઈ વચ્ચે બોમશે નહિ દયારામભાઈને જ જરાજ આપતા હો શહેરમાં બેખ ને. તમે મામણા પ્રતિનિધિવ બળવો છો

દયારામ ભાઈ : તમારી વચ્ચે આવવાનુ દિન તો રોજ થવા કરતુ હતુ પણ શુ મુઃ હવે આ દેહ નથી આવવો તમારી ચાપ તે સેવા દા બેડા બેડા કુ છું

પુત્ર-૧ : તો પડી ચૂટણામા શા મો જીભા રવા ? ચરીર ન આનુ હોય તો શેર બેસીને મેવા કરો

ધરમદાસ:- (એકદમ ઊભા થઇ) તો તમારે જાણને લોકલગેડમાં બેસવું છે? દયારામભાઈ જેવા બીજા કોઇ સેવક તો દેખાડો?

પુરુષ-૧:- અમારે તો ક્યાંય બેસવું નથી. પણ અમારે એવો માણસ જોઈએ છે કે જે અમારી ત્રાહ દરિયાઈ સાંભળે અને તેને માટે લાડે.

ધરમદાસ:- એને માટે દયારામભાઈથી બીજી કંપી લાયક વ્યક્તિ મળવાની હતી? એ છે તો વળી આટલું ય થાય છે.

લોકો:- શું થાય છે !

અવાજ:- ધરમદાસને સિમેન્ટ ને કોળાંડ મળે છે. વૃદ્ધકોસા:- (જીભા ચઢીને) હેં દયારામભાઈ, ગામ-કૂવા માટે સિમેન્ટ નથી મળતો ને તમને અને ધરમદાસને ક્યાંથી મળે છે ?

ધરમદાસ:- (નિરથી તાડૂકીને) આ કંઈ સભા ભરવાની રીત ન હોય. આખો દેશ પંદરમી ઓગસ્ટ ઊજવે છે ને તમારે ધાંધલ કરવું છે ? તમે તો મુલાકાતીમાં સમજા એ જ લાગના હો.

લોકો:- અમને જવાબ આપો...જવાબ આપો.

ધરમદાસ:- કામે જવાબ આપે ! બે ગદામના આ હાલી નીકળેલા ને ? એવાની વાટે ચઢશો તો વહેલા ખત્તા ખાશો. દયારામભાઈ, મરવા દો, એ લોકો હેરાન થશે ત્યારે જ આખો ઊધડશે.

(દયારામભાઈ નીચે બેસે છે. લોકો હો...હો... કરે છે. ધરમદાસ ધુવાંધુવાં થાય છે.)

લોકોમાંથી:- અંમે ય તમારી એવી સાતો સાંભળવા નવરા નથી.

પુરુષ-૧:- બાઈએ! હવે અહીં બેસવાનો કંઈ અર્થ નથી. સેવા કરવા નીકળ્યા પડનારા આપણી કેમી સેવા કરે છે તે તો તમે જોઈ લીધું. ચાલો-આપણે આવા ધર્તિગમાં ભાગ નથી લેવો.

પુરુષ-૨:- જ્યાં મુંઝી અમને ખાત્રી ન થાય કે આગાહી આવી છે ત્યાં મુંઝી અમે આગાહીનો ઉત્સવ નહિ ઊજવીએ.

લોકો:- હા...હા... અમારે પંદરમી ઓગસ્ટ નથી ઊજવવી.

(લોકો હો...હો... કરતા ઊભા થાય છે.)

વૃદ્ધકોસા:-મારું બેટું આ તો આખું દેશું શાકમાં જવું હતું ને? સવરાજ આવા વગર એની ઊજવણી કરવા બેગા થયાંતા... શું લોના ય થાય છે ! (દયારામભાઈ પાસે જઈને) તમે ય દયારામભાઈ આ હંમરે અમને બનાવા નીકળ્યા હો ! (અને હસતાં હસતાં કોસા ચાલ્યા જાય છે. લોકો ય ઊંડેરાટમાં ચાલ્યા જાય છે. બેકક ઊપર એકલા ધરમદાસ અને દયારામભાઈ રહે છે. તેમની આંખમાં વિનોદ જીભો છે.)

દયારામ:- લોકો તો એવા ને એવા રજા. ગામડાં ક્યારે સુપરશે ?

ધરમદાસ:- આવતા ભવે. જડ માણસોને વળી અકકલ હોત તો જોવતું હતું શું ? આ તો પેલા સમજવાદીઓએ ચડાવી માયાં છે.

દયારામ:- સેવાની તો કદર જ નથી...

ધરમદાસ:- કદર હોત તો ગાંધીજીનું ખૂન થાત ખરું ? લોકો કાને કીધા ? એ તો કાઢના થયા નથી ને થાય પણ નહિ. ગાંધીજી જેવા ગાંધીજીને ધર્મના છઠ્ઠા ભાગમાં હિડાવી દીધા તો પછી મારા તમારા જેવાનું તો પૂછવું જ શું ! એ તો એમ જ ચાલે. આપણે તો કરતા દોષ એમ ક્યાં જ કરવાનું...

દયારામ:- (મંબીર અચાને) હા જ તો, સેવાનો બેખ લીધો છે એટલે દેવ પડે ત્યાં સુધી તો સેવા કર્યો જ છૂટકો.

ધરમદાસ:- ચાલ ગોવિંદ ! જતી વાહ લો. ચાલો દયારામભાઈ...

(ગોવિંદ જતી વાહને આગળ ચાલે છે. પાછળ ધરમદાસ અને દયારામભાઈ ધીમે પગલે ચાલે છે. અંધકાર થતાં પડે છે.)

(અનુસંધાન પાન ૩૨ થી ૩૫)

અને તેણે જવાબ વાળ્યો: ધર્મ એ તમામ ક્રિયાઓને અને તમામ વિચારોને છાંઈ હોનારું જીવનબળ નથી કે જોના વિષે જૂઠો વિચાર કરવા પણ હોય!

પોતાની જીવનધ્વાને પોતાનાં જીવન-કાર્યોથી કેણ જૂઠી પાડી શકે?

અને પોતાના દૃઢ આત્મવિશ્વાસને પોતાના નિત્ય વ્યવહારથી પણ, ખરી રીતે જૂઠો કહી શકાય!

જોવા એ તદ્દન જુઠા જુઠા વિશાગ્રે, જીવનમાં કેણ પાડવાનું હતું: 'આ ઇશ્વર માટે-આ માટે માટે. આ મારા આત્મા માટે. આ મારા શરીર માટે'

ખરો વખત તમે નિત્યવ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે તમારો જીવનકાર્યક્રમ ખરી રીતે શું છે? એક જીવનો બીજા જીવ સાથે સંબંધ. એ છે કે બીજો કાંઈ?

એટલા માટે તમારું નિત્ય જીવન એ જ તમારું મંદિર છે. એ જ તમારો ધર્મ છે.

નિત્યના જીવન માટે ખરી રીતે, તમારે તમારી તમામ સામગ્રી સાધન સામર્થ્ય સાથે રાખવાનાં હોય છે.

જે સામગ્રી તમે તમારી જરૂરિયાતમાંથી તમારી પોતાની બનાવી લીધી હોય છે, અથવા તો તમારા નવરાશના વખતમાં તમારી કરી લીધી હોય છે.

એ જ પ્રમાણે તમારી નિત્ય જીવનની સામગ્રી જેવી જ તમારી ધાર્મિક વૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ, અને હોય છે.

તમે તમારી પૂજામાં, બકિતમાં, માળામાં, પ્રાર્થનામાં, તમારી શક્તિ જેટલું જ ઉદ્યમ કરી શકશો. વધારે પણ નહિ, અને જોણું થયું નહિ.

અને એ તમારી કલ્પના જેટલું જ તમારું ધર્મબળ હશે.

મધ્યસ્થ સરકારે શું કર્યું?

મધ્યસ્થ સરકારે પ્રાન્તીય સરકારોને ૧૯૪૭-૪૮ રૂબાના ઉત્પાદન વધારવાને જે સહાય કરી છે તેના આંકડા અને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:-

લોનો	પ્રાન્તો
(૦૦,૦૦૦ની સંખ્યામાં)	
૧૭	૧૭
૬૨	૧૦૧
૧૫	૭૫
૨૪	૨૩
૨૬	૬૮
૨	૨.૫
—	૨.૫
—	૨૧.૫
૪	૪
૫	૧૭

—મિશ્રિત.

જમીન સહાયક અને વિકાસ

ખાતરની વહેંચણી

ગિયાં

મત્સ્ય ઉત્પાદન

ફળ ચોળનાઓ

ફરિયાદી ચોળનાઓ

રોરઉંચેર ચોળનાઓ

અન્ય વિવિધ ચોળનાઓ

એ

ક તરફ એ અમર પ્રત્યારીની ખુલ્લી છાતી હતી અને ખીછ તરફ પાશવી શક્તિઓની જમાવટ. એક બાજુથી આવજા આવ્યો ધડાંગ અને એક પડછંદ કાપાને વિંધીને ગોળી ચાલી ગઈ. નંબર એક. પાછો આવજા થયો અને ગોળી વાગી-નંબર બે. આ પ્રમાણે એક પછી એક એક ગોળી ચાલી અને આઠ ગોળી એ શરીરને વીંધી ગઈ. નવમી ગોળીથી તો માથાના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા; અને નિહાંવ શરીર ધરણી પર ઢળી પડ્યું;—હિંદનાં સત્યાગ્રહનાં ઇતિહાસમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક સૈનિકોએ વીર-ગતિ મેળવી છે, પણ હપરા (ખિહાર)નાં કુલેના-પ્રસાદ શ્રીગસ્તવનાં પ્રમાણ પર તો હુનિયાનાં દોષ-પણ અર્ધસેક યોધાને છપો થઈ શકે તેવું છે. લાડીમારથી એનાં હાથ ભાંગીને બૂકા થઈ ગયા હતા અને ભાલા પણ એના દેહને વિંધી ચૂક્યા હતા, પણ એ વીર તેનાં રથાન પર અચળ બિભે હતો... નવમી ગોળીથી એનું મૃત્યુ થયું.

કોણ કહે છે કે કુલેનાપ્રસાદ અવસાન પામ્યા ? કોણ સંકુચિત દષ્ટિવાળી અને કલ્પનાદીન વ્યક્તિ જ આવી જૂસ કરી શકે. ખરી રીતે તો આપણે બરેલા જ છીએ,—કે જે આદર્શ વગરનું જીવન વીનાવી રહ્યા છીએ, જે આ ક્ષણખંડુર સંસારમાં પોતાને ચિરસ્થાયી સમજે છે, જે ભોગવિલાસ અને પ્રમાદ-મુક્ત જીવન વીતાવે છે, જેની સાથે કંઈ ધ્યેય નથી; દિલમાં કોઈ ધગશ નહીં, હૃદયમાં કશી લગન નહીં, નસમાં લોહી નહીં કે ગદનમાં કશું જોશ નહીં. હા, આપણે મુડલા છીએ અને કુલેનાપ્રસાદ,—જેમણે મૃત્યુનો હસતે મુખે વરમાળ જેમ સ્વીકાર કર્યો—અમર છે. પણ હું એક વીરગતિ કે જે મોટા મોટા યોદ્ધાને મારે પણ છપ્પની વરતું છે, એ અમર શાહીદને શું અકરસાત્ મળી ગઈ હતી ? ના જરાયે નહીં, એ તો એમની પ્રજાના સાધનાનું પરિણામ હતું;—ખરી રીતે એનું—સમસ્ત જીવન જ એની તૈયારીને માટે અર્પણ થઈ ચૂક્યું હતું. અમરતા એવી વસ્તુ નથી કે જે કોઈ જાનરમાં

અને એટલી સરળી મળી શકે. એ મહાપુરુષનું જીવન જીવનચરિત્ર તો કોઈ એના પૃથે ચાલનાર જ લોખંડતી, કલમથી લખાયેલું. આપણાં જેવાં નિમોલ્ય પુરુષનાં મૂળતા હાથમાં એ નાકાન કપાંથી હોય કે જે ભારતના ઇતિહાસની રમૂતિમાં પોતાની અગિય રેખા ખેંચી જતારા એ વીર શિરોમણિનું રેખાચિત્ર પણ દોરી શકે !

પરોઢના ચાર વાગ્યાનો સમય છે. હંડીના દિવસે છે, કુલેનાજીણુ બિડીને નિત્યસ્મૃતિ : નિવૃત્ત થઈને સરસિયાનું તેજ ચોળીને લગ્નર દોઢ લગ્નર દંડ એકક કરી રહ્યા છે. તે પછી મગદળ અને ફોએક્સનો નંબર આવે છે. સરીર ખૂબ કસાયેલું છે. એ દુપલ રકંઠ, વિશાળ વચ્ચરથળ અને મોંસસ જૂનઝો પર કોઈ લંબાદારી પહેલવાન પણ મુઠ્ય થઈ શકે છે. વ્યાયામ પછી તે ચણા ખાય છે અને પછી દૂધ પીએ છે. પછી પાછા પોતાનાં દેશસેવાનાં કાર્યમાં લાગી જાય છે. કોઈ વેળા ખેડેતોનું, કોઈ વેળા મજૂરોનું કામ હોય છે. આખો દિવસ પરિશ્રમ કરીને તે તેમને પોતાને થકવી નાખે છે. અગિયાર વાગે મૃતું અને ચાર વાગે ગ્રીડી જવું એ એમનો નિત્યનો નિયમ છે.

રાતનો સમય છે. કુલેના બાણ અગાસી ઉપર હમેશાં આંટા મારે છે. આ વખતે ઉંમર ચોવીસ વર્ષની છે. લગ્ન થયા એ વર્ષ થયા અને તે પછી એ વર્ષ મૃહસ્થતું જીવન માળીને એમણે બહુથર્પ-મત ધારણ કરી લીધું છે. એમનો વિશ્વાસ છે કે સત્તાનપાલન અને દેશસેવા બન્ને એકસાથે નથી થઈ શકતાં. બન્નેને એકસાથે ધમાનાદારીથી નથી ચલાવી શકાતા, સાથે સાથે તેઓ ગણગણી રહ્યા છે, “રઘુપતિ રાજવ રાજવરામ, પતિતપાવન સીતારામ.” પાછા કવિવર મૈથિલીશરણ ગુપ્તની કવિતાનો પાઠ કરે છે.

ન નનસેવા ન મનસેવા,
ન જીવન મૌર ધનસેવા
જુને હૈ દૃષ્ટ ધનસેવા
મદા સન્ની સુવનસેવા.

(અનુસંધાન પાન ૩૨ થી ચાલુ)

અને તેણે જ્વાળા વાળ્યો: ધર્મ એ તમામ ક્રિયાઓને અને તમામ વિચારોને છાઈ લેનારું જીવનભળ નથી કે જોના વિષે જુદો વિચાર કરવા પશું હોય!

પોતાની જીવનશૃદ્ધાને પોતાનાં જીવન-કાર્યોથી ઠોણ બૂઠી પાડી શકે?

અને પોતાના દૃઢ આત્મવિશ્વાસને પોતાના નિત્ય વ્યવહારથી પશુ, ખરી રીતે જુદો કઠો શકાય?

જેવા જે તદ્દન જુદા જુદા વિભાગો, જીવનમાં ઠોણ પાડવાનું હતું: 'આ ઇશ્વર માટે-આ માટે માટે. આ મારા આત્મા માટે. આ મારા શરીર માટે'

, બધી વખત તમે નિત્યવ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે તમારો જીવનધર્મક્રમ ખરી રીતે શું છે? એક જીવનો બીજા જીવ સાથે સંબંધ. એ છે કે બીજો કાંઈ?

એટલા માટે તમારું નિત્યનું જીવન એ જ તમારું મંદિર છે. એ જ તમારો ધર્મ છે.

નિત્યના જીવન માટે ખરી રીતે, તમારે તમારી તમામ સામગ્રી સાધન સામર્થ્ય સાથે રાખવાનાં હોય છે.

જે સામગ્રી તમે તમારી જરૂરિયાતમાંથી તમારી પોતાની બનાવી લીધી હોય છે, અથવા તો તમારા નવરાશના વખતમાં તમારી કરી લીધી હોય છે.

એ જ પ્રમાણે તમારી નિત્ય જીવનની સામગ્રી જેવી જ તમારી ધાર્મિક વૃત્તિ પશુ હોવી જોઈએ, અને હોય છે.

તમે તમારી પૂલમાં, બકિતમાં, માળામાં, પ્રાર્થનામાં, તમારી શક્તિ જેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ કરી શક્યો. વધારે પશુ નહિ, અને ઓછું પશુ નહિ.

અને એ તમારી કલ્પના જેટલું જ તમારું ધર્મભળ હશે.

★

મધ્યસ્થ સરકારે શું કર્યું?

મધ્યસ્થ સરકારે પ્રાંતીય સરકારોને ૧૯૪૭-૪૮ દરમિયાન ઉત્પાદન વધારવાને જે સહાય કરી છે તેના આંકડા અગ્રે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:-

	લોનો	માન્ટો
	(૦૦,૦૦૦ની સંખ્યામાં)	
જળસિંચન	૩૬	૩૧.
જમીન સાફસૂરી અને વિકાસ	૬૨	૧૦૧
ખાતરની વહેંચણી	૧૫	૭૫
બિયાં	૨૪	૨૩
મત્સ્ય ઉત્પાદન	૨૬	૧૮
મત્સ્ય ઊત્પાદન	૨	૨.૫
ફળ યોજનાઓ	—	૨.૫
ફિયાલય યોજનાઓ	—	૨૧.૫
ફોરકેટર યોજનાઓ	૪	૪
અન્ય વિવિધ યોજનાઓ	૫	૧૭

એ

કે તરફ એ અમર વ્રતધારીની ખુલ્લી છાતી હતી અને યીજ તરફ પાસવી શક્તિઓની જગાવટ. એક બાનુથી અવાજ આવ્યો ધડાંગ અને એક પડછંદ કાયાને વિંધીને ગોળી ચાલી ગઈ. નંબર એક. પાછો અવાજ થયો અને ગોળી વાગી-નંબર બે. આ પ્રમથ્ણે એક પછી એક એક ગોળી ચાલી અને આઠ ગોળી એ શરીરને વીંધી ગઈ. નવમી ગોળીથી તો માથાના ઢુકડે ઢુકડા થઈ ગયા; અને નિર્જીવ શરીર ધરણી પર ઢળી પડ્યું;—હિંદનાં સત્યાગ્રહનાં ઇતિહાસમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક સૈનિકોએ વીરગતિ મેળવી છે, પણ છપરા (ખિહાર)નાં કુલેના-પ્રસાદ શ્રીગસ્તવનાં પ્રયાણ પર તો કુલિયાનાં કોષ-પણ્ય અહિંસક યોધાને ઈર્ષા થઈ શકે તેવું છે. લાડીમારથી એનાં હાથ ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા હતા અને ભાલા પણ એના દેહને વિંધી ચૂક્યા હતા, પણ એ વીર તેનાં સ્થાન પર અચળ બેસી હતા... નવમી ગોળીથી એવું મૃત્યુ થયું.

કાણું કહે છે કે કુલેનાપ્રસાદ અવસાન પામ્યા ? કોષ સંક્રમિત દષ્ટિવાળી અને કલ્પનાહીન વ્યક્તિ જ આવી બુદ્ધ કરી શકે. ખરી રીતે તો આપણે નરેલા જ છીએ,—કે જે આદર્શ વગરનું જીવન વીનાવી રહ્યા છીએ, જે આ ક્ષણભંશુર સંસારમાં પોતાને ચિરસ્થાયી સમજે છે, જે ભોગવિલાસ અને પ્રમાદ-યુક્ત જીવન વીતાવે છે, જેની સામે કંઈ ખ્યેય નથી, દિલમાં કોઈ ધમરા નહીં, હૃદયમાં કશી લગન નહીં, નસમાં લોહી નહીં કે બદનમાં કશું બેશ નહીં. હા, આપણે મુંઝડા છીએ અને કુલેનાપ્રસાદ,—જેમણે મૃત્યુનો હસતે મુખે વરમાળ જેમ સ્વીકર કર્યો—અમર છે. પણ શું એક વીરગતિ કે જે મોટા મોટા યોદ્ધાને મોટા પણ્ય ઇર્ષાની વસ્તુ છે, એ અમર-શાહીદને શું અકરમાત્ર મળી ગઈ હતી ? ના જરાયે નહીં, એ તો એમની પ્રબળ સાધનાતું પરિણામ હતું;—ખરી રીતે એવું—સમસ્ત જીવન જ એની તૈયારીને માટે અર્પણ થઈ ચૂક્યું હતું. અમરતા એવી વસ્તુ નથી કે જે કોઈ બળરમાં

અને એટલી સરની મળી શકે. એ મહાપુરુષનું જીવન / જીવનચરિત્ર તો કોષ એના પંથે ચાતનાર જ લેખકની, કલ્પમયી લખશે. આપણાં જેવાં નિર્માલ્ય પુરુષનાં મૂળતા હાથમાં એ તાકાત ક્યાંથી હોય કે જે ભારતના ઇતિહાસની સ્મૃતિમાં પોતાની અસિદ રેખા ખેંચી જનારા એ વીર શિરોમણિનું રેખાચિત્ર પણ દોરી શકે !

પૌરોહિત્ય ચાર વાગ્યાનો સમય છે. ઠંડીના દિવસે ! 'છે, કુલેનાપાણુ બેઠીને નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈને સરસિવાનું તેલ ચેળાને હળદર દોઢ હળદર દંડ એકક કરી રહ્યા છે. તે પછી ચગદળ અને ડ્રેક્સનો નંબર આવે છે. શરીર ખૂબ કસાયેલું છે. એ વૃષભ સ્કંધ, વિશાળ વક્ત્રચળ અને માંસિક ભૂતઓ પર કોષ ધધાદારી પહેલવાન પણ મુગ્ધ થઈ શકે છે. વ્યાયામ પછી તે ચણા ખાય છે અને પછી દૂધ પીએ છે. પછી પાછા પોતાનાં દેશસેવાનાં કાર્યમાં લાગી જાય છે. કોષ વેળા ખેડતોતું, કોષ વેળા મજૂરોતું કામ હોય છે. આખો દિવસ પરિશ્રમ કરીને તે તેમને પોતાને થકવી નાખે છે. અગિયાર વાગે સૂવું અને ચાર વાગે બેઠી જવું એ એમનો નિત્યનો નિયમ છે.

રાતનો સમય છે. કુલેના પાણુ અગાસી ઉપર હમેશાં આંટા મારે છે. આ વખતે જામર ચોવીસ વર્ષની છે. લગ્ન થયા બે વર્ષ થયા અને તે પછી બે વર્ષ મૃદસ્થનું જીવન ગાળીને એમણે અશ્વત્થ-મત ધારણ કરી લીધું છે. એમનો વિશ્વાસ છે કે સંતાનપાલન અને દેશસેવા બંને એકસાથે નથી થઈ શકતાં. બંનેને એકમાથે ઇમાનદારીથી નથી ચલાવી શકાતા, સાથે સાથે તેઓ ગણગણી રહ્યા છે, “રણપતિ રાધવ રાજનરાય, પતિતપાવન સીતારામ.” પાંદા કવિવર મૈથિલીચરણ ગુપ્તની કવિતાનો પાઠ કરે છે.

ન તનસેવ્ય ન મનસેવા,

ન જીવન મૌર ધનસેવા

મુકે હૈ કલ્પ ધનસેવા,

સદા સત્ત્વી

તે પછી તે મરફન મેલ એલે જે
નવરે કામચે રામ મરફન ન પુનર્ભામ
કામચે દુ રાતના પ્રાંતિનાં કાનિનામ

આ પ્રમાણે જાણ કરના કરના રાતની પછીએ
નીની નામ છે. પરોડિયે નગમાં પાણી આવનાની
સાથે જ રનાન કઠીને તે નિર્વિકાર કપલા દાગર
સાથ છે, પાણુ' એ જ વ્યાખ્યાય પગે કાષ' સાધુ
સાથ છે.

છવન પર એક દષ્ટિ
'તેજસ્વિનાં ન શ્વઃ સ્મીક્ષતે'—અર્થાત્ તેજસ્વી
પુરુષોની ઉગ્ગર નથી વેગવાની, અને

one crowded hour of glorious life,
Is worth an age without a name

અર્થાત્ પ્રતિભાવન છવનનો એક કાર્પેન
કસાક કોર્તિગલિયુ જોયોથી કેટલોયે વધારે મદત
પૂર્ણ છે. એ અમર સદીરે પેલાના છવનમાં જથી
મળાને ત્રીસ જ વસંત ક્ષેત્ર હતી. એમનાં મદાન
પરંતુ દુઃક. છવનની થોડી જાણી જ આપણે અર્ધી
જોઈએ.

એ બધાઓના સુદૃષ્ટ જાગરને જોઈને પ્રત્ય-
જનોને પરમ આનંદ થને. મોટી મોટી કાળી
આંખો, ૨૧૨૦ રમ, મુદર છગર, માથા પર
મનોદર પાંકડિયા વાગ. જાગરોમાં રમતા રમતા એ
પેાને પીટાર્ક જતા પણ કેાને પેાને ન મારના.
જાને એક વર્ષના દના ત્વારે કેગી નેહની વખતે
એક છાંદરાએ એમના માથા પર નાની સરખી
લાડી મારી, જેથી માથુ કુદી નયુ' અને અખા
ગામમાં દાદાકાર મચી ગયો. જાને ધરના માણસો
એ અપદર્શી જાગર પર નારાજ થયા ત્વારે એમણે
જ દસીને કદી દીધું. "મમ એની નહીં", મારી
હતી. ત્વા પેરી તોડાનાની તાકડી ફેંકાગી હતી,
ત્વારે બમણી દુ' એ વરદ માવ્યા અને વામી મધુ,
અમ.

એક વખત પમુએને અવરતવા માટે નોકર
ચારો. કાંપી રહો જનો તે તોએ પણ મવા, અને
કાપવા જામી મવા આંજણી કાપી નાખી અને ખૂન

આનંદથી ધરની પાછળનાં જામમાં નેમીને દોડી
ટપકાવી રવા દના કે ન્હાંથી એમનાં બામી આખા
અને રાઈ પડ્યા. એમને છાની મરમા ગાંધવા એ
લોડીને લેનાં જ મબરજ મવા ત્વારે તેમને દસીને
કહ્યું "બાબી જુઓ તો કેટલું જડું" સાથ છે!
આમા આપણે આપની માવની માડી રંગીણુ"
માટીના ખાડામાં કપાયેલી આંગળીનું લોડી નેમને
આખું મર કમકમી કોટલું, ખમુ તેમને તો એમ જ
જાણુ' કે કેટલું ધણુ' જ નથી! પડી કંનાં પર
પિનાડમે પડી જાંધો અને તે રમવા જતા રહ્યા.
જાજ ખમુ પચપમી મામનાં વામીએ એ પીર
જાગરની વાદ કરી રવા છે.

જમવમાં દરતર જાગીને એ મામડિયા સહ
ઉપર એકલો, અકસરથી દરેલાં છ મામજ જમીન
કાપીને જડુ ને આરજુ એ તેનાં છવનનાં કમ દતો.
ન કમની સાથે લોકલુ' કે ન ચાલુ. નિશાનનાં
છાંદરાએ ચીડવના દના "અરે વાદ રે! આપ તો
યોગીરાજ જા! અમ મરીએ સાથે જા મારે જોડો!"
મવા આંડવા જ એમનાં માથી દના. અને છાંદરાએ
એમને 'સરમાજ' કહેતા દના! મોટા થયા પછી એ
કહેતા કે માસ એ સરમાજ રવાથે જ શાળાકીય
કુશાયારોથી માડું ગણાય કહ્યું.

દામરફસની પરીણ વખતે નાનાં બાપ એકને
જાણે જિમાર પડી ગયો કે રાત દિવમ એ એના
સેવામાં જ વેગાજ મવા. એને પરિણામે તે પેાને
જિમાર પડી મવા અને એ જ અરસામાં પરીણ
આપી, પરંતુ નાપાસ થયા. જેથી પકેલી વખતે
છોરજ એમને રહી પડ્યા દના અને પડી બીજા
વર્ષની પરીણમાં પમાર થઈ ગયા.

દામરફસમાંથી પસાર થયેને તે પડના મવા, પણ
એકવાર એ. એ. માં બળીને છાડી કીડું; અને ત્વારથી
જુદે જુદે રથને પેટિયુ' મેળવના મેળવના અખોમ
કરવા રવા છવનખો વિષવિદ્યામવમાં તેમજે જે
દિલ્લુ પ્રાપ્ત ક્યું તેનીને રથને મેળવડું. દુલ્લબ જ
'દડું. વિદી. અર્થે છવરંત નંમણી, મુલ્લડી,
(અનુષ્ઠાન પાન ૭૮.)

“મુલ્લી એવી તીવ્ર ધમ્મકા છે કે, હરકેઈ બોલે અને ઉપાયથી ફિરંગીઓને હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવા. મારી હાર્દિક ધમ્મકા છે કે, હિન્દ રવત્ર ચાય. જે આખાયે સંઆમનો બાર વહો શકે, અને બધાયે બોલેને એકત્ર કરી સંઆમની ધુરા વહે એવો સમર્થ પુરુષ આપજે, નીપળવી નહિ શકીએ તો શરૂ કરેલા સ્વાતંત્ર્ય સંઆમમાં આપણે ફાવીશું નહિ. અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા બાદ મારો સ્વાર્થ સાધવા મારે રાજ્ય કરવું નથી. તમે સર્વે રાજ્યો શત્રુને હાંકી કાઢવા તમારી તક્તવારે ખેંચશો તો હું મારી બાદશાહી સત્તા તમારી સમક્ષાત્તને સોંપવા રાજી છું.”

(1857: The Great rebellion: Ashok mehta p. 43)

૧૮૫૭ ના બાદગાર પ્રસંગે દિલ્હી સમ્રાટ બહાદુરશાહે જયપુર, ભોજપુર, બિકાનેર, અલ્હવાર વગેરેના રાજાઓને ઉપરની મતઘણનો કાગળ લખ્યો હતો. આ પત્રનો ધાર્થો જવાબ મળ્યો નહિ અને એમાં જણાવેલી શંકા સાચી પડી. હાલના સમયમાં પણ અરાબર તેવી જ સ્થિતિ નથી? આ કાગળની બાપા અને વિચાર આધુનિક છે પણ કમનસીબી એ છે કે, માનવ આત્માર હમેશાં વિચાર સાથે કદમ મિલાવી પ્રગતિ સાધો શકતો નથી. આમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, બહાદુરશાહની આસપાસ ફરદોશી રાજનીતિનું પુરુષો હતા ખરા. આ નીતિનું હાર્દ બહાદુરશાહ કે બીજા રાજાઓ અપનાવી શક્યા નહિ અને આખરે હિન્દીઓ પરદેશીની નાગચૂડામાં વધુ બીંસાયા.

ખુદશી વરસની ઉમરે ૧૮૩૭ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮મીએ અકબરશાહનું મૃત્યુ થયું ત્યારે બહાદુરશાહનું વય સાઠ ઉપરનું હતું. બહાદુરશાહ ઉપર અકબરશાહનો બહુ બાપ હોય એમ જણાતું નથી, કારણકે, અકબરશાહે પોતાની હયાતિમાં એકવાર એકને અને બીજવાર બીજા શાહબંદાને ગાદી મળે

તેવી બલામળ અંગ્રેજોને કરી હતી. આ બંને બલામળો નિષ્ફળ નીવડી જણાય છે. એક સમયનાં આ ચક્રવર્તિ બાદશાહો અંગ્રેજોના પેન્શનરો બન્યા હતા. અંગ્રેજોએ શાહઆઝમને મરાઠાના પંડતમાંથી છોડાવી પોતાનો આશ્રિત અને ઝણી બનાવ્યો હતો. તેને વાર્ષિક બાર લાખ રૂપિયા આપવાનું કરાવ્યું હતું. અનેક આશ્રિતો અને પરિચારકો સાથેના તેનો રાજમહેલનો વસવાટ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો. કાગેશ અંગ્રેજો તેનો મોભો તથા માનમરતબો પણ બાળવી રહ્યા હતા. સમયના વહેણ સાથે અંગ્રેજ સત્તા જમતી ગઈ અને દિલ્હીનો બાદશાહ નામ માત્ર બની રહ્યો. તેનો મોભો જાળવવાની યાત તો દૂર રહી પણ તેને અપમાનિત કરવાની યોજનાઓ હિન્દના હાકેમો વિચારી રહ્યા. છેવટમાં તો તેને રાજમહેલમાંથી બીજે ખસેડવાની યોજના વિચારી ચૂકેલી હતી પણ તે અમલમાં આવે તે અગાઉ બળવો ફાટી નીકળ્યો.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો બહાદુરશાહને શાંત પણ શોભી સન્માન તરીકે ઓળખાવે છે. એ કવિતાનો શોખીન હતો અને જાતે કવિત રચતો પણ ખરો. અકબરશાહે જેમ રાજ્ય રામચોદનગાયને અંગ્રેજો સમક્ષ પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા મોકલ્યો હતો તે જ પ્રમાણે બહાદુરશાહે એક સહૃદય અંગ્રેજ બેયોર્ન શેમસનને વિશિષ્ટ પાઠવ્યો હતો. આ બંનેમાંથી કોઈ સફળ થયું નહિ. બહાદુરશાહની માગણીઓમાં મુખ્ય બે હતી. એક વર્ષાસન વધારી આપવાની અને બીજી તેના દિલ્હી સમ્રાટ તરીકે યોગ્ય મોભો જાળવવાની. આ માગણીઓ નકારવામાં આવી.

બહાદુરશાહ આવા જવાબથી ચેત્યો નહિ. મુઝાબી પરાવર્તણી માનસે શાહઆઝમના કાળથી જે જડ ઘાટી હતી તે વધુ મજબૂત બનવા લાગી અને આ બાદશાહો હતાથ અને કાવર બની અંગ્રેજ રાજસત્તાના બાદા જેવા બની રહ્યા. બહાદુરશાહની મુઝાબી સમય ભર્યાં એવડાઈ. અંગ્રેજો તો તેના માલીક હતા પણ તેની અબીતી તરુણ

અને કુરાન મારે મોંએ છે. આ ઉપરાંતની મારી ચોખ્ખતાની કસોટી મુલાકાત વેળાએ આપ કરશે.”

આખરે અંગ્રેજોએ જ્વાળામુખીને યુવરાજ તરીકે સ્વીકારવાનું નક્કી મિરજા કુરેશને અમુક શરતોએ યુવરાજ તરીકે માન્ય રાખવાનું જણાવ્યું હતું. આ શરતો મુજબ યુવરાજને માસિક રૂ ૧૫,૦૦૦ આપવાના થયા હતા. વળી તેણે રાજમહેલ છોડી બીજા રહેવા જવાનું કબજ્જી કર્યું. ગાદી મળ્યા બાદ તેને બાદશાહ તરીકે નહિ પણ શાહજહાન તરીકે સંબોધવામાં આવશે એવી એક શરત હતી. તેના આશ્રિતોની સંખ્યા ઉપર પણ અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

આમ એક પરદેશી હકુમતના પ્રતિનિધિને મોગલ સમ્રાટનો છેલ્લો વારસ પોતાની મુરાદ પાર પાડવા વિનવે છે તે વિધિની કેટલી વિચિત્રતા છે ! આંતરિક અને કૌટુંબિક કલહ શું નથી કરાવતો ? બહાદુરશાહે વીસ વરસ આવી જ વિનંતિઓ કરવામાં ગાળ્યા હતાં. વળી તેણે સુન્ની ધર્મનો ત્યાગ કરી શિયા ધર્મનો સ્વીકાર કર્યાનું કહેવાય છે. અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા તે ધરામ સાથે સંપર્ક સાધી રહ્યો હતો અને ધરામના શાહ શિયા ધર્મના હોવાથી તેણે આ ધર્મ અંગીકાર કર્યો એમ કહેવાય છે. બહાદુરશાહે ધરામ સાથે શું મસલત કરી તે વિષય ઉપર ઇતિહાસ કાંઈ પ્રકાશ ફેંકી શકતો નથી. જિન્નતમહાલે પોતાના પુત્રને ગાદી મળે તે ખાતર આકાશપાતાળ એક થયાં પણ તેમાં તે ફાતી નહિ.

૧૮૫૭ ની શરૂઆતથી જ હવામાં તેજ જણાતી હતી. ડેલહાહીસી દિન્દોનો હાકેમ થયો ત્યારથી કેટલાંયે દેશી રાજ્યો બાલસા થયા હાલ્યાં હતાં. દિન્દો સિપાઈઓમાં અસંતાપ ધૂમાવા કરતો હતો. કેટલાંયે તાલુકાઓની મિલકતો ઝૂંટવી લેવામાં આવી હતી. દિલ્હીમાં હિન્દુ-મુસલમાન બંને ગેદિલ બની બેઠા હતા. અયોધ્યાના નવાબને પદબ્રજ કરી કલકત્તા પાસેના પરામાં નજરકેદી જેવી હાલતમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. અંગ્રેજોની સવતોણખી બેઠાની વિષે દિન્દોઓને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ચૂકી

હતી. આ પરિસ્થિતિમાં એક એવી ભવિષ્યવાણી વહેતી થઈ કે, દિન્દોમાં પરદેશી સત્તાનો સો વરસનો અમલ પૂરો થતાં જ તે નાશ પામશે. આ સાક્ષમાં અંગ્રેજ અમલનાં સો વરસ પૂરાં થતાં હોવાથી બધાંયે તેનો હાથ બંધા ઉત્સુક બન્યા હતા. વહ બાન્દશાહ પણ આમાં સંડોવાયો.

મેરઠમાં તા. ૧૦ મી મે ને રાજ અધ્યાનક સૈનિકો હક્કી બેઠવા અને અંગ્રેજોને કાપતા બીજા દિવસે દિલ્હી જઈ પહોંચ્યા. અત્યાર તપ્પી બાન્દશાહ જિન્નતમહાલના દાથમાં રમકડું હતો, હવે તે સૈનિકોનું રમકડું બન્યો. દિલ્હીના બાદશાહને પ્રતીક બનાવી જુદે જુદે સ્થળેથી વિકરી બેઠેલા સિપાઈઓ દિલ્હીમાં જમા થવા લાગ્યા, બાન્દશાદી વર્તુલ ઉત્સાહ અને આશાધેનું બન્યું. બાદશાહની સવારીઓ હાથી ઉપર નીકળવા લાગી. ‘ફિરંગી કે મારા’નો પોકાર ચારે દિશામાંથી સંભળાવા લાગ્યો. બાદશાહનો પુત્ર મિરજા મુમલ સેનાપતિપદે સ્થપાયો, પણ તેનામાં ચોળના શક્તિનો ખામી જણાઈ. વળી તે બવત્થા જળજવામાં કાળેલ નીવડ્યો નહિ. સિપાઈઓ સ્વેચ્છાચારી બનવા લાગ્યા હતા, પ્રજાની માલમિલકતની સલામતી રહી નહોતી. આમ દોઢેક માસ ચાલ્યું.

આ અરસામાં આખો યે રાહિલખંડ સળગી બન્યો હતો. બરેલીમાં ખાન બહાદુરખાને રવતંત્રતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો અને ત્યાંથી એક સેના મોહમદ બખ્તખાંની સરદારી નીચે જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં દિલ્હી આવી પહોંચી. આ સેનાને દિલ્હીમાં બાવબીનો આવકાર આપવામાં આવ્યો. બાદશાહે મોહમદ બખ્તખાંને મુલાકાત આપી. આ સેનાપતિએ બાદશાહ ઉપર સારી છાપ પાડી જણાવ્યું છે. બાદશાહ સમક્ષ નેના પુત્ર મિરજામુમલ વિરુદ્ધ પ્રબળનો તરફથી વળી કરિયાદો પેશ કરવામાં આવેલી હોવાથી તેને સેનાપતિપદ ઉપરથી દર કરી બાદશાહે મોહમદ બખ્તખાંને સેનાપતિ નીમ્યો. બખ્તખાંએ અવવરથા દર કરવા સખત હાથે કામ લેવાની પોતાની નીતિ બાદશાહને જણાવી અને

ઉભેય કે સાધનનાઓની મુદ્દર દરે તો તેમને જન
આકર્ષી શકા. ફરમાવીય આસ્થાએ તો અમૂલ્ય
સ્વન નના આપી

અખતખાએ મિષાખખોડે ચોગ્ય પગાર ચૂકવી
તેમના અંગઠદી વતનો દાની દોડુ નાગરિકોને
સચખ બનાવ્યા અને સૈનિકો નાગરિકોને પગલો
કાઢી નીચ મહત્ત ન એજવે અને રસ્થા સ્થાપી
આમ વગમગ અડીમાસ સુધી ગખનખાએ માચગીરી
આપી એવટના ભાગમા વીસેક દમર સિપાઈઓ
દિ હોમા જમા થયા દતા અએજને દિ-જામા પગ
વેસારો કરી કબજે વેરા બગીરથ પ્રવાસ કરી રજા
દતા નિઘ્યાન ધજનદાએ જ તો કરવાની કેની-
યોજનાઓ જુનાઈ મામથી વડવા ઓડેની પથ
પૂરતા સૈનિકોએ અખાએ આ યોગનાખાઓને સાખ
લસાનુ અએજ સેનાપતિને ચોગ્ય નાગેનુ નહિ

ઠકો મળે બરના મીઠા અથવા વાઘા અથવા
 શાયા અથવા બાઘાશી કુકું રાગમહેતનો ત્યામ કરી
 દુધામુના મલબામાં જણાયું દિનમાં શરમાલમાં
 ખામયામાં અથવા અથવા પુરોના ખૂન થયેલા તેનો
 અથવા મળે વાગતામાં આના આ આવાયામાં
 રીનો નો મેકિંગનો સગ જેને લે નો નમુ
 ૬૫

૧૫૧. હોય યથા આ આત્મી સનાએ ને
 અભાયાથી કયા ક તે સાનગીયા હં ૧ મારી ગ્રન્થ
 છે મનુ આ મિત્રો બદ રાખ્યા તમર આ લોભ
 અંબ મરના ૧ ના તમા ને ૧ હૃદયો મે
 આપમુ અગી કીત કાવચાન ૧ જુ વળે મના
 કીઅ

(Life of Lord Lawrence vol ii p 262)

આમ એ મારાથી એ જોઈ દિલ્લીના મંત્રો
કરતા વારા અને સૈનિકાના બાળક પછી એ
વારથી વધી જતાથી કેવાક દિલ્લી ડાગી ચાલી
નીડ્યા આ રેલવે અંતર સામના ક્યો એ
એ જો / છનિદાસના હાથે કે, રાજમહેસવા
ચોરી કરતા સૈનિકા માણ કડી કપડા મૂલ.

"General Wilson forthwith ordered a force to proceed to the palace gate, and to the gate of the adjacent fort, and to blow them open. Both were found deserted with the exception of a sentry at each post. One of them was dressed and equipped according to regulation and was marching up and down his beat armed with a musket. In the museum at Naples is to be seen the skull and helmet of a man who was found buried at his post in a sentry box in the midst of lava. The inscription states the occupant to have been a brave soldier but nothing could have been braver or cooler than the conduct of these two sepoy's who must have known that their fate was sealed. Both were immediately put to death."

Incidents in the Sepoy War 1857-58
Compiled from the private journals
of General Sir H. P. Grant G. C. B.

pp 131-132

તા ૧૬ મી મે બેરે મ તખાલો મા શાદની
મુલાકાત તાંધા અને સનલ બાવી ૬ કાશાદે
એન્ડ માથે દિ ૧ ગ્રામી ખીજ પ્રદેશમાં ચાનો મરુ
અને અગ્રેને સાથે મ સામ ચાનુ ગામવો બના
દુગાદને જખતખાની મનાદ મરામત જખાઈ અો
મીનો દિવસે નિર્ધમ લાલુ દરાયુ

પણ જીતી જાન્યોથી 'વરહુ'ને ધર નવ એવી
ધટની ગતી રહી હતી મિરજા દ્વાવીશકા બદાહુર-
શાહના વેરાઈ હતો કાતાગખ્તનો તે અસરો થાય.
આ અને જીતે એક સજો રમનખની અશ્રમેના

જસસી ખાતાને અધી ત્રિમતો પહેંચાડતા હતા. મિરજા ઇલાહીબક્ષને અંગ્રેજોએ કુશળતાથી પોતાનો કરી લીધો હતો. એક બાબુચી ઇંગ્લેન્ડના ન્યારે દરવાજા ચોળના ઘડતા હશે ત્યારે બીજી બાબુચી જસસી ખાતાનો વડો હડસન આવા દેશદ્રોહીઓને શોધી કાઢી મૂકવતો હશે ! અંગ્રેજોની સિતારો ચઢેનો કેમી ઇલાહીબક્ષ ફરી એકો અને બાદશાહને એવકા બનવાનો નિશ્ચય કરી દીધો. જેમ તાત્કાલ ટોપેને માનસિંહ ભાળી આવ્યો, ફેરબાદના મેલકોને પ્રવનનો રામ મળી આવ્યો, જાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને પણ કેપ દેશદ્રોહી મળી આવ્યો તેમ બહાદુરશાહને પણ તેનો જ વેવાઈ સાંપડ્યો અને તેની સલાહ અનુસાર તેણે બખ્તખાંની સાથે જંગમું બંધ રાખ્યું. બખ્તખાં બાજુ પારખી ગયો હતો. શુલ્કી તલવાર સાથે તે ઇલાહીબક્ષ ઉપર હુમલો કરવા ધસી આવ્યો. પણ બાદશાહે તેને વિનંતિ કરવાથી તે અટકી ગયો. અને પોતાની સેના સાથે રવાના થઈ ગયો. તે ક્યાં ગયો તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બાદશાહનું હૃદય ભાંગી ગયું હતું. માનીતી સુવાન રાણી અને બાળકપુત્રની સલાહે પણ એની શક્તિ હણી હોવાનો સંભવ છે.

દેશદ્રોહી ઇલાહીબક્ષે કેટલું હડસનને બધી વિગતવાર ખબર આપી. રવાઈ અને સલામતી સોધવા ઇલાહીબક્ષે મોગલાઈ વટાવી ખાધી* દહસન પચાસ ચોડસવાર સાથે હુમાયુના મકેનરા પાસે આવ્યો. બહાદુરશાહને ખબર પડી ત્યારે ઇલાહીબક્ષ સામે એક વિશાંદબંદી દાંટ જાખી તે અર્થેસંગી જાહેરો, પણ કરે શું ?

* “મિરજા ઇલાહીબક્ષને આ કામ કરવા મઠિ ફત્વામતી લાલચ આપવામાં આવી હોવી જોઈએ. કારણ કે, તેના વંશજોને આજે પણ માસિક બારેકો રૂબિયાઈ ચેનસદ મળ્યા કરે છે.”

આરુતમાં અંગ્રેજી શાળા પા. ૧૦૬૬

મહિંદ કુલશાખ

મકેનરાની આસપાસ સિપાઇઓ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા. રજબબલીને જિન્નતમહાલ પાસે મોકલવામાં આવ્યો. બહાર હડસન વાટ જોતો બિરો હતો. જે કલાક આમ ચિન્તામાં વ્યતીત થયા. જિન્નતમહાલે બાદશાહને સમજાવવામાં આગળ પડતે. ભાગ લીધો હોવો બાક્યે. આખરે, રાણી, જર્વાબખ્ત અને પોતાને હડસન તરફથી અભય વચન મળે તો શરણાગતિ સ્વીકારવાનું બાદશાહે કમ્પ્રમીસ કર્યું. હડસને તેમ કરવા હા પાડી.

જિન્નતમહાલ, જર્વાબખ્ત અને બાદશાહ ત્રણે જુદી જુદી પાલખીઓમાં બહાર આવ્યા. હડસન ખુલ્લી તલવાર સાથે તેમની પ્રીત્તિ કરતો બહાર બિરો હતો. જુદા, જર્જરિત અસહાય બાદશાહે પૂછ્યું : “આપ હડસન બહાદુર ?” આ સવાલનો જવાબ હડસને હકારમાં આપ્યો. બાદશાહે માગેલું અભય-વચન હડસને સ્વયંજે આપ્યું પણ પોતાના પરિવારક સામે જોઈ બોલ્યા “જે એ નાસવાનો પ્રયાસ કરશે તો ફતરારને મોતે મરશે.”

બાદશાહે પોતાની તલવારો હડસનને સોંપી દીધી. પછીથી ત્રણેને સંકેરમાં લાવવામાં આવ્યાં. પાલખીની આજુબાજુ સંખ્યાબંધ પરિવારકો અને લોકો ટોળે મળ્યા હતા પણ તે ધીરધીર વિખરાઈ ગયા. વિખ્યાત ચાંદની ચોકમાંથી ત્રણે પાલખીઓ પસાર થઈ ગઈ હતી ત્યારે જનતા આ કુરુણ દ્રશ્ય અચરજની દિષ્ટએ જોઈ રહી હતી. કેમકે દુવાલું પણ ફરક્યું નહિ. જનતા સ્તબ્ધ બની ગઈ હતી. નિઃશ્વ, નિઃશ્વ, નિર્વીચ પ્રજા પોતાના બાદશાહને બંદીવાન જોઈ જરાયે હલી બિડી નહિ. રાજમહેલ ઉપર ફરકતા અંગ્રેજ વાવટાંએ વચીકરણ ક્યું હોય તેમ સર્વે સ્થિતિસ્થાપક રહ્યા. *

* પકડાયા બાદ ત્યાર માસે તા. ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૫૮ ના રોજ બહાદુરશાહ, ઉપરનો કેસ ચાર થયો. ૬ મી માઈલ સુધી કામ ચાલ્યું. બહાદુરશાહ, તેનો પુત્ર જર્વાબખ્ત અને સંપૂર્ણ જિન્નતમહાલને કેદ કરી જેલને રવાના કરવામાં આવ્યાં. તેલકેમાં બહાદુરશાહ મૃત્યુ પામ્યો.

(અનુસંધાન પાન ૭૨ થી ચાલુ)

સંસ્કૃત એ તથા બાળાઓનું સાદું જ્ઞાન તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું અને દક્ષિણ દિશાની બાળાઓનું પણ સંક્ષિપ્તમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એમનો સંકલ્પ હતો. ત્યારથી જન્મજન્મથી સંભાળી ત્યારથી પોતાનાં યજ્ઞ પર જીભ રહેવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. ઘેરથી પૈસા લેવાનું મનનું નહીં, કારણકે એક બાઇ પટના મોસેનમાં અને બે બાઇ હાઇસ્કૂલમાં ભણતા હતા. નાની થી જાગીર પર મોળ વ્યક્તિઓને આધાર હતો.

પરંતુ-જી ભંજકતા

તેઓ મોઢ દિવસ કોઈપણ વ્યક્તિનું દુઃખ જોઈ રાકતા નહીં. એક વખત તે કંઈકથી આવતા હતા. ગામડામાં એક ખેડૂતનાં દરવાજા પર અટકવા. વાતચીત પછી એ ખેડૂતે કહ્યું: “મારી પત્નીને સ્વવાચક આવી છે; પણ બાઇ, ઘરમાં ચોખાનો દાણો નથી.” તેમણે આંગળીની ચીંટી કાઢી આપી દીધી. ઘેર આવ્યા પછી તેમને ખૂબ સાંભળવું પડ્યું, કારણકે તે વોટી લગ્નમાં ગયા હતા. લગ્ન વખતે સાસરેથી બે તથા કોટ પણ મળ્યા હતા,—ગરમ, રેશમી, ઓલગોટ, વગેરે—જે એકએક કરીને બીજાને આપી દીધા. એમનું જીવનસાથી હતું એક પહેરણ, પાવનમે અને વધારે ઠંડી હોય તો જડી. સ્વાસ્થ્ય સાદું હોવાથી એમને કોઈ ઝાતુની અસર થતી નહીં, યુવાન હોવા છતાં યોગીઓનાં જેવા આ પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું ધરવાળાઓને મનનું નહીં.

શ્રીમતી શ્રીવાસ્તવ પોતાની માતાની એકની એક પુત્રી હતી. જમાઈરાજ સારી ગીતે ખાખ પીએ, પહેરે ઓઢે એવી તેમની સાધુની પ્રવજા ઇચ્છા રહેતી હતી. તેથી પોતાની માતા પાસેથી થોડા રૂપિયા લઈને એકવખર એમનાં માટે ઓઢારકોટનું ગરમ કાપડ ખરીદાવેલ જોઈને તે તો નાખુશ થયા. સાંજે ફરવાને બહાને પત્નીને મજૂરોની ચાલીઓમાં લઈ ગયા, ત્યાં શ્રીમતી શ્રીવાસ્તવે જોયું કે નાની નાની ઓઢારીઓમાં તાપણીને ઘેરીને ત્યાં નખેદોડી મનુષ્યો

સતા છે. દરિદ્રાનું બપોર દસ્ય જોઈને તે તો સમસ્યો જોયા. ઘેર આવીને શ્રીવાસ્તવજીએ એ કોટનાં કપડાને પાછું આપી દીધું અને નાના નાના મજૂર આળે માટે કપડા ખરીદી લાવ્યા. આ સાચી શિશુનો તે વિરોધ ન કરી શક્યા. કુલેના પ્રસાદના જીવનનો આ ક્રમ હતો. મોઢેથી ન કહેતા ખુદ આંખોથી તે સાક્ષાત્ પરિચય કરાવી દેતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે જે દેશમાં લાખો નરનારી જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતોથી વંચિત છે, કરોડો અર્ધજૂખ્યા ચરીર તોડી રહ્યા છે ત્યાં થોડીક વ્યક્તિઓએ એકદારામમાં પડ્યા રહેવું એ ઘેર પાપ છે—મહાન અપરાધ છે.

તેમનું બ્યક્તિત્વ

. એ તેજસ્વી પુરવનાં અસાધારણ વ્યક્તિત્વને સંબોધમાં વર્ણવવું કંઈ સહેલું કામ નથી. જે અમર આત્માનાં મનુષ્ય પછી ૪૮ કલાક પછી પણ શરીર સજીવ સમું લાગી રહ્યું હતું, ચિતા પર રાખ્યા છતાં જેમના મુખ પરથી એવું નહોતું જણાતું કે કંઈ થયું છે, મૂઠો ટટાર થઈ હતી, ચહેરા અને આંખો ઉપર હાસ્ય હતું. તેમનાં સંવસની કંપના જ કરી શકાય છે. માની લો કે તેમને પોતાની જાતને કોર વત વડે આજને માટે જ કસી હતી. તેમનાં ભોજન સંબંધી નિયમ—જે કોઈપણ બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારીને માટે અનિવાર્ય છે તે આની પુરવણી રૂપે હતા. એ ધણુંખરું ઘડેના ફાડા ખાતા હતા, દૂધ અને રજોનું સેવન કરતા હતા, અને રાત્રે થોડા વિનાનું ભોજન કરતા, એમનો હાસ્ય જરતો ચહેરા એમનાં હૃદયનું પ્રતીક હતો. દુઃકાણમાં એટલું જ કે જે અચરતા તેમને મળી, તે તેમનાં સંપૂર્ણ જીવનની સાધનામાં જરૂરની હતી.

તેમનાં અર્ધાંગિની

અમર સહીદ કુલેનાપ્રસાદના અર્ધાંગિની શ્રીમતી તારારાણીનું થોડું જ્ઞાતિ અહીં ન અપાય તો તેમનું આ રેખાચિત્ર અધૂરું જ રહી જાય. શ્રીમતી તારારાણીનાં જે કંઈ યોગ્યતા, સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ અથવા કર્તવ્યચરાયણતા છે એનું કોય સંપૂર્ણપણે

તો તે અમર શહીદને જ છે. જે વાત રમાખાઈ રાનડેને માટે કહેવાતી હતી કે તે પોતાનાં પતિની સર્વોત્તમ સ્મારક હતી, એ જ કહેવત શ્રીમતી તારા રાણીને માટે પણ કહી શકાય છે. પોતાના બાકીનાં જીવનની પ્રત્યેક પણ શ્રીમતી તારારાણી એમના ધ્યેયની પૂરવણીમાં જ અરચી નાખવા ઈચ્છે છે. ગમે તેવા પ્રદેશમાં રહીને પણ તેમનાં આત્માને સંતોષ થાય એ જ તેમની એક ધૂન અને રટણ છે. તે કુલેનાપ્રસાદને મૃત માનતી જ નથી, બિલકુલ તેમનાં અસ્તિત્વનો જ હમેશાં અનુભવ કરે છે. જ્યારે તેમના મૃત્યુ વિશે કોઈ તેની આગળ વાન કરે છે ત્યારે તેને ખૂબ દુઃખ અને મનોવેદના થાય છે.

શ્રીમતી તારારાણી સાડું લખી લે છે. ઘણું જ સાડું લખી શકે છે. એમની બાપામાં પ્રતિભા છે, ભાવપૂર્ણતા છે અને સંવેદનશીલતા છે, કોઈપણ ત્રિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમણે શિક્ષણ લીધું નથી તો પણ તે પી. એ., એમ. એ. પસાર થયેલ ભીઓ કરતાં પણ વધારે સુંદર લખી શકે છે. તે કુખની એ ગર્ભવ્યાપી વિદ્યાપીઠની એમ. એ. ડી. લિટ. છે કે જેને મુકાબલે સેંકડો ઓકસફર્ડ, કેમ્બ્રિજ હાર્વર્ડ અને પેરિસનાં ત્રિશ્વવિદ્યાલયો પાણી બરે છે. જે ભીએ પોતાનાં પતિને નવ નવ ગોળીઓથી વીંધાતા જોયા છે તેનાં હૃદયની વેદનાની ઠપ્પના થોડી ઘણી તો જરૂર થઈ શકે છે; પરંતુ કેટલા બધા સંતોષનો વિષય છે કે આપણાં દેશની કેટલીયે અવિચારી શિક્ષિત વ્યક્તિ આટલું પણ નથી કરી શકતી.

કેવા બચંકર, પ્રલયકારી છતાંયે ગૌરવશીલ દબ્યો આ ક્ષીણકાળ બાલિકાએ જોયા છે ! પતિનું જીવ પડેલું છે. ગંગાકિનારા દૂર હોવાથી વચમાં થાક લેવાનું રહ્યું છે; અને તેમાં ગોળીઓનાં કૂચવાથી ચડ ચડ અવાજ થઈ રહ્યો છે. હજારોની કુલ જામેલી છે, ચિતા ઉપર પતિદેવ પડેલા છે, પૂજ્ય માતાજી અને પિતામહ પાસે જ બેઠા છે. એમને બીક છે કે એમની એ પ્રિય પુત્રી અમિયાં દૂદી ન પડે ! ચિતાની ઝાળમાં જ્યારે તેમનું પાર્શ્વે ચરીર ભસ્મ થઈ રહ્યું છે ત્યારે તે સ્વર્ગગવાન, અમિદેવ અને

ગંગાજીને હાથબારને માટે સ્મરી રહી છે. અને બાણે કે તેમને એ જ્વાળાઓની અંદરથી આકાશ તરફ જળી પોતાનાં પતિની મૃતિ દેખાઈ રહી છે અને પાણું સહીદનાં રસને ઝગલે ને પગલે આગળ વધતા અસાધારણ સંવર્ગી તથા મહાનિવૃત્તારી પતિની અર્ધાંગિની બનવાનું પણ ક્યાં કોઈ સરળ કામ હતું !

શ્રીમતી તારારાણી કેવી રીતે પોતાનાં દિવસો પસાર કરી રહ્યા છે, — સુદાન વિનાની પોતાની હોડી કેવી રીતે આગળ ધરાવી રહ્યા છે અને કઈ રીતે પોતાનાં આત્માચાર-પીઠિત પ્રાંતમાં આશા અને જીવનનો સંદેશ ભરી રહ્યા છે એ બધું જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. તે જે વખત તો જોલ જઈ આવ્યા છે. આખું વરસ અધારી કોટડીમાં એકાન્ત રહેવાની બક્ષિસ પણ મેળવી ચૂકી છે. નિર્દય હૃદયને તેમનાં આરોગ્યને ભંગો નાખવામાં કંઈપણ કસર રાખી નથી; પણ એ અધાએ તેમનાં પ્રબળ આત્માને વધુ પ્રબળ બનાવવામાં મદદ જ કરી છે. તેમનું એક હૃદય તો કુઃખિયા અને પીઠિતાનાં અંતઃકરણમાં બેઠે બેઠે પેસી પણ શકે છે. જ્યારે તેમનું લાભેલું જોલજીવનનું રેખાચિત્ર પ્રગટ થશે ત્યારે બેશક તે આપણાં સાહિત્યનો અમૂલ્ય ભંડાર થશે. એક વિખ્યાત કળાકારે કહ્યું છે :

God has given me power to paint what I suffer." અર્થાત્ કષ્ટરત્નને, મારા દુઃખોને ચીતરવા જેટલી શક્તિ આપી છે.

જે શ્રીમતી તારારાણી બાવી જ ધૂન અને દંઢતાથી પોતાનાં સાહિત્યપથ પર મોખરે રહેશે તો તે કેટલીયે પ્રસિદ્ધ બહેનોને જ નહીં, પરંતુ યશસ્વી ભાઈઓને પણ ખૂબ પાછળ મૂકી દેશે. દુઃખોની અડગ યટાઈ પર બિભેસી, અસહ્ય વેદનાઓનાં પહાડનો બોલો પોતાનાં હૃદય ઉપર ધારણ કરનારી આ સાહાય્યાર દીટની સ્ત્રીની સાહિત્યિક અને રાજનીતિક કલ્પનાઓ મહાન છે. અને સૌથી મહાન ખૂબીની વાત તો એ છે કે તેમને માટે સામાન્ય જનતાનો સંપર્ક મુશ્કેલ છે કે જે પોતાનાં હૃદય

વર્ગમાની મહિનાઓ માને છે તેમને માટે ખરેખર અસભવ છે એનું હૃદય કેટલી હૃદયવિદારક બધા દર વેદનાને છૂપાવી રહ્યું છે. — એન બહુ જ થોડા માણસો સમજી શકે છે એના માટે ગેરસમજન યથા જવાની આશા થાય છે પરંતુ જેને કુનિયામા આગળ વધીને પોતાના સ્વપ્નોને સત્યસિદ્ધ કરવા છે તે ગેરસમજૂતાની ચિન્તા શા માટે કરે ?

અમરશહીદની સ્મૃતિરક્ષા

અમર શહીદ કુલેનાપ્રસાદ તો પોતાના જીવનને પ્રાય કરી મયા અને હવે તે એવા ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચી ગયા છે કે જ્યાં એમને કોઇના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા નથી જે મહાનુભાવ મોદવસ આવા તર્ક કરવા લાગે છે કે જે કુલેનાપ્રસાદે જોખમમાં પડીને પોતાના પ્રાણને લોહમાં ન મૂકી દીધો હોય તો તેઓ આગળ ઉપર આ કામ કરી લેત, તે કામ કરી લેત, એ ખરી રીતે જાલ જ કરે છે જે પ્રમાણે લોકો જાલની સોય ઉતર અને દક્ષિણ તરફ આકર્ષિત થાય છે, તેજ પ્રમાણે શહીદોનું ધ્યાન એમના જીવનની હરપળે પોતાના તરફ આકર્ષી રાખે છે અને તેમને તેમના ધ્યેયથી ચિન્તિત કરવા એટલા જ અસંભવિત છે કે જેટલી નદીઓને સમુદ્રમાં પડતી રાહી રાખવી એ અમર શહીદના બલિદાનને સાધક કરવું એમના દેશવાસીઓની ફરજ છે અને તેને માટે અમારી સમગ્ર પ્રમાણે એક શહીદપ્રેસ, શહીદ પ્રથમાળા શહીદટ્રેકટમાળા, શહીદપુસ્તકાલય અને જે બની શકે તો એક શહીદઆશ્રમ પણ સ્થાપિત કરવો જરૂરી છે.

આ સરચાઓનું સંચાલન તદ્દન અસાધ્ય કાર્યિકાણ્ય અને ગતિશીલ વિદેશથી સહકાર રહીને થવું જોઈએ અને જો આ મધ્યઓમાં તો આર્થિક ખર્ચાત હોય તો એનો લાભ આસપાસના મામલામાં નાના બાળકોને મળવો જોઈએ બલિદાનની ચિનગરીથી જો વિદેશો અગ્નિ પ્રજ્વળવલિત કરવામાં આવે તો એ થામવ, એકનામું માટે થાતક ન સિદ્ધ થશે આવાત આનમાં રાખવા એવી છે કે જે વખતે અમર શહીદની

ચિનાની રાખ થર્મ તારે દળવગની બાક હિતેનિત થઇને જોર જોરથી કહાં રહાં હતી કે અમે તેનો બદલો લઈશું ત્યારે એ વખતે બહેન તારારાણીએ એમને સાત પાડીને કહ્યું હતું 'અદિસક રીતે,' આ શહીદની સ્મૃતિ હમેશા લોકકલ્યાણપ્રારથી જ હોવી જોઈએ બાળકો તો બપાને પ્રિય જ હોય છે અને કોઈપણ જાતે બેઠવાય વગર નજીકના ગમોના બાળકોને આનંદપ્રમે અને રમનમમતને માટે શહીદપ્રેસ તથા પ્રથમાળાને ઉદ્દેશ્ય જ દશે, જો તેને માટે 'નમરકાર નામનો એક પ્રથમ શ્રીમતી તારારાણી પોતે લખવા છૂટે છે એમા દેશપરદેશના શહીદોને તે જાહાજનિ આપશે અમર લેખક ગોર્ગીનું એક વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર પણ આ પ્રથમાળામાં પ્રકાશિત કરવાનો ઇરાદો છે સંસ્કૃત સાંસ્કૃતિક, પુષ્ટિકર માનસિક પોરાન આપવો અને તે પણ અત્યંત મૂલ્યમાં એ આપણી ટ્રેકટમાળાને ઉદ્દેશ્ય હોયો જોઈએ આ કષ્ટ વિકલપમ સાહિત્યસંસારમાં જ્યાં હવે તો વ્યાપારુદ્ધતિનો પ્રબળ પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે, ત્યાં આ પ્રકારનો સદ્દુદ્દેશ્ય એક ઉત્સાહની એક વહરી ફેલાવી દેશે આ સમ્યાએ ફિની જગતમાં બના પ્રકાશો આપ્યું સહરાનું રહ્યું બનાવી રહ્યા જ ત્યાં એ લીલીછમ વાડીની ગરજ સારશે

શું અમારું આ સ્વપ્ન અશક્ય છે ? અમે તો એને હમેશા સ્પષ્ટ જ માનીએ છીએ જે એ અમર શહીદના દેશવાસીઓ આપણે આપણા કર્તવ્યનું પાનન કરીએ તો આપણે શું ન કરી શકીએ ? શ્રીમતી તારારાણી તો આ સ્વપ્નને માટે પોતાના જીવનના બાળીના દિવસો અર્પણ કરવા હમેશા હિત્યુક છે પણ એના પર કોઈપણ જાતનો બોલો લાદવો અનુચિત છે એ તો દેશને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી ચૂક્યા છે અને લાખા સમય સુધી આપણને પોતાના ઋણી બનાવી મૂક્યા છે. હવે તો આપણે આપણી ફરજ સમજીને તેને અદા કરીએ

(અનુસંધાન પાન ૮૬)

મંગળુ તે રવીન્દ્રનાથ [મૈત્રેયીદેવી] ખાંચો

અનુવાદક : રમણિક મેઘાણી

‘હજીયે સુપચાપ કેમ બેઠી છે, નહાવું નથી શું?’

‘હવે બધુંશ. આજસ આવે છે.’

‘આજસ આવે છે—? એ તો બહુ સારું!’ ત્યારે તો બરાબર મારા જોવું જ. મને પણ અવારનવાર એવું થઈ આવે છે, અને હું સુપચાપ પુરસ્થી પર બેઠો જ રહું છું. સવારના બીજા પહોરે તડકામાં ઠાકા કરતા કાગડા બીડી રહ્યાં હોય, ‘આઈ તપસે માછ. તપસે માછ’ એવો ફેરીવાળોનો સાદ આવતો હોય, એક તરફથી વાસણવાળાએનો વાસણનો ખણખણાટ સંજગાઈને દૂર સરી જતો હોય ને બીજી તરફથી શેરીને નાકેથી બગડીવાળોનો સાદ આવતો હોય, અને દૂર ક્યાંક ખોરનાં હાથિયાં વાગતાં હોય, એવે સમયે વનમાળી આવીને કહે, ‘હવે બેઠો, નહાવાનું પાણી કાઢ્યું છે. મા, બાણું કાઢીને વાટ જોતાં બેઠાં છે,’—હું કહું કે ‘જા કહી કે કે હમણાં બહુ કામમાં છું’—અને ત્યારે એ સાચું પૂછે કે—‘શું કામમાં છે બાબા-મોશાય, તમે તો મૂંગામૂંગા બેઠા જ છો.’ હું એને વળતા ઉત્તર આપું કે ‘આમ મૂંગેમૂંગા બેઠા રહેવું એ જ તો કામ છે. આ કામ-ન-હોવાના કામમાં જ તો રોકાયો છું,—તું તારે બધને કહેને, એ બી. એ. થયેલી છે. તારા કરતાં વધુ સુદ્ધિશાળી છે, એ સમજી શકશે મારી વાત’ એ જ વખતે ગૃહિણી ત્યાં આવીને બેઠી રહે ને કહે—‘કેમ આજે હવે બેઠવું નથી કે શું? બહુ થી દારીને ઠીક કરું થઈ ગયું’—‘જરા વધુ થોભ ને! આ કામ-ન-હોવાનાં કામમાં છું, અત્યંત કામમાં છું’ આ રીતે જ તો શરીરનો દાટ વાળ્યો. સમયસર ન નહાવું. ન ખાવું.—બરાબર છે બરાબર, કામ ન-કરવાનાં કામમાં જ શરીર સાંવ નંખાઈ જવા માંડ્યું છે—કામ ન-કરવાનું કામ એ એણે કંઈ જોવુંતેવું કામ છે. એ તો અત્યંત આકરું કામ છે!—’ ઠીક ત્યારે, તમે તમારે બેઠા રહો, મારે તો વળી નિમંત્રણ છે. હમણાં જ બંધ પડશે. —’ ક્યાં? —’ કેમ, વીણીને ત્યાં સુરેશનાથનાં

ગીતો સાંભળવા જવાનું છે ને! —’ અરે રામ, તો તો આ કામ-ન-કરવાનાં કામને પડતું મૂકી હમણાં ને હમણાં જ બેઠવું પડશે—ત્યાં ગયા પછી એણે આજે ને આજે પાછા આવશે?’

એકીસાથે આટલું બોલી હસીને એમણે મારી સામે જોયું—‘કેમ લાગ્યું?’ આને જ કહેવાય સ્વત્ત્વસંભાષણ. વાર્તાલાપ બરાબર થયોને! પણ તારે તો કામ-ન-કરવાનું કામ જ ક્યાં છે?—ઠીક ત્યારે હવે નાહી નાખું!’

x x x

આજે ૨૨ મી મે છે. જુકુ નો જન્મદિવસ છે. પ્રભાતમાં ઉઠતાં જ એમણે કહ્યું—‘અહીં તમારે ત્યાં નથી મળતી શરણાઈ, કે નથી મળતી ઠાંધ બીજી જાતની વસંતી. શરણાઈ વિના ઉત્સવ ઉજવાય ખરે?’

આખરે ગ્રામોદ્ધારમાં શરણાઈ વગાડવી પડી. જુકુને એમણે ઈજીપ્તની એક સુદૂર પેટીમાં મિહાઈ ભેટ આપી, અને કહ્યું—‘આની અંદરની ચીજ તારે માટે છે અને બહારની આવરણનું મૂલ્ય હજી તું નહિ સમજે, એ તારી બા માટે છે.

સાંજબેળા આમંત્રિત બધાંએ આવ્યા. મોટા સંપત્તપણી વૃક્ષ તળેનાં મંડપમાં સહુ એમની આભુ-ખાણુ બેઠા. એ મંડપને નામ આપેલું ‘શિક્ષાતલ.’ તે દિવસે Crescent moon અને શિશુમાંથી ધણી કવિતાઓ એમણે વાંચી સંજગાવી. અને પછી એમણે કહ્યું—‘જુકુ, આજે તારા જન્મદિવસ જેટલી કવિતા વંચાઈ તેટલી તો મારા જન્મદિવસે પણ નહોતી વંચાઈ.’

આમંત્રિત મહેમાનો હજી બેઠક-ધરમાં જ બેઠા હતા. બોબન પતાવીને તુરત ગુરુદેવ બોલ્યા—‘આજ કયે રસ્તે થઈને મારા જોરકામાં જઈ? આજ તો તારા જોરકામાં થઈને જ મારા જોરકામાં જવું પડશે. જેઈ નો ખરે કે ત્યાં કંઈ રહસ્ય ગોપવાયું છે—’ ‘sanctum sanctorium!’...

‘અરે ! તમે સીએ ફેટલી રીતે Flatteay* કરી શકો છો !...તમને પોતાને એ ગમે છે. અને ખીખને પણ તમે તમારા ‘તાડ’ આ બેળવવા માગો છો.’

—‘એટલે ! આનો અર્થ ?’—‘એ’ પૂછ્યું.

‘આ ઝોરડો ખાખો મારી છબીઓ અને ઝોપડીથી ભરી દાંધો છે તે—’ એમણે કહ્યું.

‘પરંતુ કું ઝોહી જાણતી હતી કે આને તમે આ ઝોરડામાં ચપ્પને જશો ને ‘ફેટરી’ કરવા માટે તમારી છબીઓ દાંધું અને તમારા બધા પુરવઠાં અહીં જોડવી રાખું ? મારા વિષે ટીકા કરવાની એક પણ તક તમે જતી નહિ કરો—કેમ, હસો છો કેમ ? કું જાઉં છું. હમણાંને હમણાં બધીયે છબી ઉતારી નાખું છું.’

‘નહિ, કહી નહિ. એસ સુખ્યાપ એ ઉતારી નાખીસ તો મને માફ લાગશે. ‘ફેટરી’ કાને નથી મમતી ! એનો કાનને ઝાંઘો તે એકલીએ જ રાખ્યો છે ! રમુજ છું કેમ સમજી શકતી નથી ! તારી સાથે વાત કરવામાં આ જ આફત છે ! છું નજીકમાં સામે જ હો અને રમુજ જ કરવા કું છું પાસેનાં મહાનમાંથી કોઈને બોલાવવા જાઉં ! ઠીક ચાલ, એને બાંધે એક ભરી વાત કરીએ. એ સ્થિતિનિકેતનમાં બંખાળીનાં એક પ્રીકેસરની જરૂર છે. રમુજ પૂરી થતાં ચાળા ફરી ઉપડતાં જ તારા પિતાની જાણમાં કોઈ છે ! જેવો તેવો પંતુલ-સુદ્ધિવાળો માણસ ન બેઠ્યો. સાચેસાચ સાહિત્ય સમજનાર રસજી માણસ બેઠ્યો. કદાચ તું વિચારતી હો કે—‘કું આવું’—તો તું આવી શકે ખરી; પણ એ માટે તારે યોગ્ય સ્થળે અરજી કરવી પડશે. એમ નહિ કરે તો નહિ ચાલે. હવે કું ઝાંઘો કતાં-હતાં છું, વળી કું તો કદાચ તને લઈ પણ લઉં, પરંતુ મોકો કહેશે કે કું પક્ષપાત કરું છું, અને એવું ખીખને જુદાણું ચલાવશે....પણ એ, કું આ રમુજ કરતો હતો હો, એ વાત ચારે તને સદાય માદ કરાવતા રહેવું પડશે.’

x

■

x

‘હવે સુષ જવ રાત પડી.’

કેમ ? સુષ જાઉં છા માટે ? મહાની વર્ણની

* પ્રકાશક

ઝરખર સાંભળું છું. ને જૂતની વાતો વાંચું છું જરા આરામથી પડ્યો છું એ તારાથી નથી સહેવાઈ મનમાં થયું હશે કે—‘એમ તેમ પણ હવે કંઈક કરવું બેઠ્યો’—જા, તું તારે સુષ જા, કું અહીંથી વિના વકેલી મારા ઝોરડામાં જઈ કાઢીશ.’

‘વારૂ, તો પછે પેલું ‘બેન્જર્સ’ કું લઈ લે.’

‘એ મેરેબી, તારું મારી સાથેનું વર્તન = નાનો ખાખો કુધ પીએ જય જય’ ના જેવું છે. આ બિલકુલ ન ચલાવી લઈ ચકાવ એવું વર્તન છે, વાત વાતમાં—‘સુધાકાન્તનાથુને બોલાવું !’ એવી ધમકી છા માટે ! તમે અધા અને સમભો છે શું ! હજીયે કું નાનો કિંકો છું શું ? આ જો ને, સ્થિતિ-નિકેતનથી કલકતા જીવનમાં કંઈ ફેટલીયે વાર મયો. આજે દહઈ તેનો કંઈ દિસાજ નથી, તેમ જનાં હમણાં હમણાં મારી સાથે કોઈક એકાદ અભિભાવક વાણી હોવો જ બેઠ્યો—હોય જ છે. કોણ જાણે કું કદાચ કવાક બેલાવઈ જાઉં થા ખાખો ઉપડી જનારના હાથનો ચિહાર જાનું તો ! તે વખતે સાથે આવેલા એક લાઈ ‘બેલિયા’ રોશને ગાડી ઊભી રહેતાં જ ઉચે ઘાસે કોઈકા આખા ને કહે—‘ગ્રુકેવ આ બેલિયા છે હો’—‘શું કર, કહેવું જ પડ્યું કે—’ ‘ઝોહ, એમ છે કે શું ? ગઝમ જેવું છે, આ પૃથ્વી-ઉપર આટ-આટલા સ્થળોને આટલા નામે છે તેમ જ્યાં આ બેલિયા સિવાય ખીખું કંઈ જ નથી !’—પણ જવા કે એ વાત. આ લે, થિયોસોફિયોનું આ સંમખિક વાંચ. એ ગઝખની વાતો છે, પોત-પોતાનો અનુભવ બેખોકાએ એમાં રળુ કરો છે. બારે અચખા જેવું છે !’

‘બહા, તમે એ માની શકો છો ? કું તો નથી માની શકતી—

‘આ જ તો તમારા સૌની ખાખી છે, જેમ માનવા જેવી કોઈ સાગિતી નથી તેમ ન માનવા જેવી પણ કોઈ સાગિતી નથી, જેની બને ખાણ સજ્જાન હોય એનો નાહકનો છા માટે અવિશ્વાસ કરીએ ? તમે બધા જહુ મોટા મોટા વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા છો કેમ ? ને વાત ‘સીરમ્બેટિક પ્રુવ’ રીત-સરની સિદ્ધ થાય તે માનવી જ નહિ ! પણ એ રીતે બેઠ્યો તો સંસારમાં ફેટલી વાત સિદ્ધ થઈ

છે? વળી એવું કંઈક હોવાનોય ધણો સંભવ છે કે જે સિદ્ધ થતું નથી. ઘણે શકે નહિ કારણ એ માણસ માનવી જ્ઞાનને ગમ્ય હોતું નથી. એ સુખ રહેવા જ સમર્થેલું હોય છે ક્યારેક કંઈક એકાદ પણ કોઈ કોઈ વિશેષ વ્યક્તિમાં એ જરા જેટલું પ્રગટ થાય છે પરંતુ સિદ્ધ કરવા જેવું કંઈજ રથુણ ચિદ્ધ એ મૂળી જેવું નથી. એજ—કંઈ રીતે આ બધું લખાય છે કહે તો? અજબ જેવું નથી આ બધું? ”

“એ હશે, પણ હું એ નથી માની શકતી.”

—“આમ કહેવું એ અત્યંત જૂલ બધું” છે, એ શા માટે અસત્ય બોલે? ઉત્તરપીઠી કયે? એને શા ક્ષય છે?”

—“કેમ? ખોટું કોઈ કંઈ બોલતું જ નથી શું? પોતાને અસાધારણ સિદ્ધ કરવા?”

‘એ સંભવિત છે, પણ અહીં આણેને મને તો એમ નથી લાગતું. એવી વાતો એણે કહી છે કે જે એની છુદ્ધિ યા મગજથી કદાપિ સંભવિજ ન શકે—જે તું માની લે કે હું પ્રશ્ન પૂછું કે’બીજી જ કણે એનો ખરાબર જવાબ સુંદર રીતે એ વાળી શકે તો એને અસાધારણત્વ વિશેષણ આપવું જ જોઈએ. કારણ હું શું પૂછીશ તે તો એની જાણમાં ન હતું કે નોથી તે માટે તૈયાર થઈને આવે? આ વાત જ એને, નવી ભાળી મારી સાથે કંઈ રીતે વાતો કરતાં એ સમજવું તેને માટે આકર્ષે હતું, છતાં એણે તુરત ઉત્તર આપ્યો કે—“સુરખ છોડશ, હજીયે તારામાં છુદ્ધિ ન આવી” આ વાત આ રીતે તેણે જ મને કહી શકતા, એને આનો ખ્યાલ આવવો એ સંભવિત હતું શું? વળી ખીજી પણ એવી ધણીયે વાતો લખાઈ આવી કે જે એ કળી ન શકે, કે ન એ રીતે પ્રગટ કરી શકે. એકવાર એક સુંદર ઉત્તર લખાઈ આવ્યો કે “તમે અમારી પાસે આટલા ને આવા પ્રશ્નો શા માટે કરો છો? મૃત્યુ પામ્યા એટલે અમે ‘સજ્જ જનતા’ સર્વજ્ઞ થઈ ગયા છીએ એવું નથી. તમારી જેમ અમારા જ્ઞાનને પણ એક મર્યાદા છે.”—એવી એવી અદ્ભૂત વાતો લખાઈ આવેલી કે જેમાંની કેટલીક તો સમજી જ ન શકાઈ. શરીર એ કણું કે જે વૃક્ષ-લોકમાં છે, અને ત્યાં એક નવું જગત સરળ રહ્યો

છે. કોણ બણે એનાં કહેવાનું તાત્પર્ય શું હશે? જે ઝડપથી જવાબો લખાતા હતા. એ વિરમય ઉપખ-વતા હતા. એક પછી એક સવાલો સાંભળી, એનો અર્થ વિચારી, એના ઉત્તર લખ્યે જવા અને એ પળનાં ચે વિલંબ વિના, એ મને તો સહજ સંભવિત નથી લાગતું. અને વળી આટલું જુદાણું ચલાવ્યે લાભ પશ્ય શો?”

“તમારી વાત સાંભળીને તો એમજ થાય છે બણે આ પૃથ્વી પર કોઈ કદિયે અસત્ય વદતું યા ઉત્તરપીઠી કરતુંજ નથી. અને જો એમજ હોય તો પછી “હિસ્ટોરિક ટેમ્પરામેન્ટ” વાળા બાળાઓજ આ બધું કેમ વધુ કળી શકે છે? તમે પોતે કેમ કોઈ દિવસ કંઈ ન બોલ્યું?”

—“એ બેશક ખરું છે, અતિ પ્રમળ શક્તિ-વાળાઓ સારાં માધ્યમ બની શકતા નથી, ને કદાચ એનું ચે કંઈક કારણ હશે. અમુક માનસિક રિધિતિ વાળાઓજ કદાચ આ વસ્તુ વધુ ગ્રહણ કરી શકતા હશે. હું ફરીને જોઈશ. સ્વપ્ન ભગભગ નથી જોયા તેમ કહી છડું એટલા એમાં જોયા છે. માત્ર એક વાર નવાં ભાભીને સ્વપ્નમાં દીઠા હતા. બણે એ મૂંઝેમૂંઝા આવીને ઘર વચ્ચે ઊભા રહ્યાં. મેં ‘પૂછ્યું. તમે શા માટે આવ્યા, અહીં’ તો કોઈને તમારી જરૂર નથી.”

—“હું ચે કદી કંઈ જોઈ શકી નથી, ખૂબ ખૂબ ઇચ્છા છતાં. એથીજ હું એ વાત માની શકતી નથી.”

—“આમ કહેવું એ જૂલ છે જૈવથી, મોટી જૂલ છે. પૃથ્વીમાં એવું ઘણું ઘણું છે જે આપણે જાણતા નથી એથી એાણું એ બધું નથી જ એમ કહી શકાય? આપણે કેટલું જાણીએ છીએ? આપણે જાણીએ છીએ જરાક જેટલું, ત્યારે જે નથી જાણતા એના તો પારાવાર પડયો છે, એ જરાક જેટલા પર અવલંબીને, આંખો મિચી મો ફેરવી લીધે ન ચાલે, અને એ ઉપરાંત આટલા માણસો તુદ બાધીને એક પછી એક જુદાણું ચલાવતા રહે એ મારે ગળે ઉતરતું નથી. તેજ છતાં ધણી ગોટાળા થાય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું, પરંતુ જે વાતમાં

[અલુપ્તધ્વાન પાન ૯૭ ઉપર]

૧ હેરમાં રહેનારા લોકોનું આરોગ્ય દિનપ્રતિદિન ખસતું જાય છે. કારણ કે તેઓનું જીવન કૃત્રિમ હોય છે. સૌથી પહેલાં તેઓને ખોરાક તપાસીએ. સહેરી લોકોના ખોરાકમાં જે મહાન સુધારા થઈ રહ્યા છે. તે ઊંચતી પ્રજાતી તન્દુરસ્તીનો નાશ કરનારા છે.

સહેરીજીવનમાં રહેનારા લોકોના ખોરાકમાં પોષણ-દાયક તત્ત્વોનું મહત્વ ઘટ્યું છે. અને કેસ વગરના પદાર્થોનો ઉપયોગ છૂટથી થઈ રહ્યો છે. ફરસાણ, ભેજ પુરો, જનાવડી લીની સ્વાદિષ્ટ ચીજોનો ઝાસાવેલા ભાત, ખાંડનો ઊંચ ઉતારેલ જાંટ. રવો ચક્કીમાં ફળાવેલ ધૂસા વગરના લોટની રોટલી, મેંદો, સત્તવગરનું જનાવડી ઘી, પાવડર અને પાણીથી બનાવેલું દૂધ, ફોતરા વગરની ફાળો, તીખા, તળેલા પદાર્થો, ઠંડા પીણા, ચા, કોફી, ગરમ-તીખા મસાલા અને તેલથી નીતરતા અથાણા આવા આવા અનેક કેસવગરના પાચક અવયવોને ખોરાકમાં મદદરૂપ બને છે.

જે ખોરાકમાં શરીરને પોષણ આપનારા તત્ત્વોનો અભાવ છે. જે ખોરાકમાં શુદ્ધ લોહી જનાવવાનું તેજ નથી, જે ખોરાકમાં શરીર જાંઘવાનો ઝુણ નથી આવા પદાર્થોનો આહારમાં દરરોજ ઉપયોગ કરવાથી શરીર બસાવા માટે છે, અને અનેક રોગ ઉદ્ભવે છે.

શરીર માંદકું-રોગીષ્ટ થવાનું કારણ અશુદ્ધ આહાર-વિહાર છે. શુદ્ધ આહાર વગર આરોગ્ય પ્રાપ્ત નથી થતું. કૃત્રિમ અને અશુદ્ધ આહારની અસર મોટા આંતરડા પર થાય છે. પરિણામે કબજિયાત રહે છે. કબજિયાતને લીધે મોટા આંતરડામાં મળ જામે છે. મળ ત્યાં સહે છે. તેમાંથી એક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે. આ ઝેરોની ખરાબ અસર લોહી પર-શરીર પર પહોંચે છે અને શરીર રોગથી ધેરાય છે. કબજિયાતને દૂર કરવા માટે અનેક ઇલાજો ચોખ્ખામાં આવ્યા છે. અને લોકો દાનિગર વિવિધ પ્રયોગો

ખૂપતરાય મો. દવે

પોતાના શરીર પર અજમાવે છે. પરિણામે થોડો-ધણો લાભ તેઓને મળે છે. પણ જરૂરમંથી કબજિયાત નાબૂદ નથી થતી.

કબજિયાતને હંમેશ માટે દૂર કરવી હોય તો આહારમાં મુખ્ય ફેરફાર કરવા જોઈએ, જે ખોરાક શુદ્ધ અને મળશુદ્ધિમાં મદદ કરે તેવો લેવાય તો જ કબજિયાત કાયમી નાબૂદ થઈ શકે.

સામાન્ય રીતે ખોરાકમાં જે રસાઓ જે કૃત્રિમ (Cellulose) લેવામાં આવે છે તે ઘણું ઉપયોગી છે. અહત રસા-કૃત્રિમ પોતાની મેળાએ પચતો નથી, તેમ તેમાંથી લોહી પણ જનતું નથી. રસા-કૃત્રિમ સાચું કાર્ય તો ખોરાકને સહેલાઈથી પચાવવાનું છે. આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તે ગ્રાંથાં ચવાઈને અન્નનળી મારફત, જઠરમાં હોજરીમાં પહોંચે છે. જ્યાં ખોરાક ઘાટો-ચીકણો બને છે. તેમ જ જઠરમાં ખોરાક પચવાની ક્રિયા શરૂ થાય છે. જે ખોરાકમાં રસા-કૃત્રિમ પદાર્થ ન લેવાયો હોય તો જઠરમાં ખોરાકને પ્રવાહી બનાવવા માટે ઘણું સમય અને પરિશ્રમ પડે છે. આહારમાં કૃત્રિમ પદાર્થ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવામાં આવ્યા હોય સારે ખોરાકને એક-રસ થતાં બહુ ઓછો શ્રમ અને સમય લાગે છે.

કૃત્રિમ પદાર્થો ખોરાક જઠરમાં એક પ્રકારનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. અને તે કાર્ય એ છે કે જો કૃત્રિમ પદાર્થ આહારમાં લેવાયો હોય છે તે જઠરમાં જઈને પુલાય છે-પ્રસરે છે. જેથી ખવાયેલા ખોરાક જઠરમાં રિધર નથી થતા. જઠરમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં જઠરરસ (Gastric juice) ઝરે છે તેનાથી ખોરાક ઝકપથી ઝાઝળે છે, પચે છે.

હવે કૃત્રિમ પદાર્થો ખોરાકનું ખીજું કાર્ય જોઈએ. ખોરાકમાં કૃત્રિમ પ્રમાણ પૂરતા પ્રમાણમાં સચવાયું હોય તો મળશુદ્ધિમાં કાર્યમાં મદદરૂપ બને છે. કારણ કે કુદરતે અનનીના આંતરડાની ગોઠવણ એવી રીતે કરી છે: મોટા આંતરડામાં જે મળ જામે ગયો હોય છે તેને આગળ ધકેલવા માટે ખોરાક માંદો

પચ્યા વગરનો કૂચો (Cellulose) છાશનું કાર્ય કરે છે. એટલે કે મળને બરાબર સાફ કરવાનું કામ કરે છે. મોટા આંતરડાની ક્રિયાને ઉત્તેજિત કરી નિયમિત દરત લાવે છે અને જૂની કચાબિયાત મટે છે.

રેસા-કૂચો (Cellulose) કયા પદાર્થોમાંથી મળાયે ?

આપણે જે અનાજ ખાઈએ તેમાં કૂચો ઠીકઠીક મળે છે. ધઉં, જુવાર, હાથજીરના ચોખા, અડદ, મઠ, મગ વગેરે કઠોળમાં કૂચો મળે છે. પણ હાલની સુધરેલી રીત મુજબ લોકો ધઉંનો લોટ ચાળીને તેમાંથી થૂણું બહાર કાઢી નાખી દે છે. તેવી રીતે મગ, અડદ વગેરે ઠાળમાંથી ફેતરાં કાઢી નાખવામાં આવે છે. ચોખામાંથી ઉપરનું પક કાઢવા માટે મિલમાં સાફ કરવામાં આવે છે. અને ઝોસાવાને આહારમાં લેવાય છે. આમ દરેક કઠોળમાંથી તેનાં ફેતરાં અને થૂણું ફેંકી દેવાય છે. આમ જે મહત્વનો પોષણ-વાળો, ક્ષારવાળો, જીવનસત્વવાળો ભાગ છે તેને તદ્દન નકામો મથૂનીને જનવરને ખવરાવવામાં આવે છે. અથવા તો રસ્તા ઉપર ફેંકી છર્છે છીએ. અને આપણે એ બધા આરોગ્યવર્ધક તરવેથી વંચિત રહીએ છીએ. આખને સુદર દેખાય, જી અને સ્વાસ્થ્ય લાગે એવાં સત્તવ વગરનો ખોરાક લેવામાં આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. આમાં ગૌરવ કરતાં તો ચૂપાઈ, ગેરસમજ વધારે દેખાય છે.

ધઉંમાં સૌથી વધારે પૌષ્ટિક તત્ત્વો છે. અને તેથી આપણે આહારમાં ધઉંનો છૂટથી ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેમાં ઊંચા પ્રકારનું નત્રીલ (Proteins) છે. ઉપરાંત ચૂનો, લોહ, ફોસ્ફરસ અંધક, મેગ્નેશિયમ છે. ખાસ કરીને પોટેશિયમનું તત્ત્વ સૌથી વધુ છે. વિટા-મિન ઢિછે તપાસતા ધઉંમાં વિટામિન 'એ' અને 'બી' સારા પ્રમાણમાં છે. 'સી', 'ડી', 'એક', અને 'જી' તદ્દન સામાન્ય પ્રમાણ છે. આવા ઉમદ તરવેથી બરપૂર ખોરાકમાંથી સમજદાર લોકોએ કિંમતી થૂણું કાઢી ન નાખવું જોઈએ.

ધઉંની શેટલી બનાવતી વખતે થૂણું કાઢી નાખવું

નહિ. તેમ જ પૂરતા પ્રમાણમાં થૂણું આહારમાં લેવાય એ અત્યંત હિતકર છે. યુવાની કિંમત તેના ક્ષારોમાં છે. જઠરના દર્દોમાં, મંદાસિમાં, જઠરમાં ખટાશ વધી ગઇ હોય, જઠરમાં બળતરા થતી હોય, કલેજુ (Liver) બગડેલું હોય, લોહી ફીકકું-નબળું થઈ ગયું, મૂત્ર-પિંડો નબળાં થઈ ગયા હોય વગેરે દર્દોમાં ધઉંનું થૂણું સારી અસર પહોંચાડે છે. તેમ જ હૃદયુક્ત કરે છે. આ બધા પછી દરેક સાફ લાવે છે. ધઉંના ફાડાની થૂલી બનાવીને તેમાં સહેજ મીઠું (Salt) અથવા થોડો પ્રમાણસર ગોળ નાખીને ખોરાક તરીકે લેવાયો પણ ધઉંના પોષણતત્ત્વો અને કૂચો મળે છે; અને સહેલાઈથી પચી જાય છે. ઉપરાંત મળચૂદ માટે ઘણી ઉપયોગી છે.

ધઉંની જગમગે મેંદા જેવી પાચનક્રિયાને તુલસાન-કારક વસ્તુ આહારમાં ન લેવાય એ વધારે લાભદાયી છે. મગ, અડદ અને બીજા કઠોળમાંથી ફેતરાં ફેંકી ન દેતાં આહારમાં લેવા જોઈએ, જેથી ખોરાકની મીઠાશ વધશે.

આપણા આહારમાં શાક-ભાજીએને પણ ઠીક-ઠીક મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, પણ એને સમપૂર્ણ લાભ આપણે મેળવતા નથી. જેમ આપણે ધઉંમાંથી થૂણું અને કઠોળમાંથી ફેતરાં કાઢી નાખીને પછી જ આહારમાં લેવા માટે ટેવાયા છીએ તેમ ખટોટા, પરવળ, દૂધી, તુરિયા, મલકાં, ટીંડોરા, શકરિયાં, કારેલાં, પડેળાં, કટોલાં, કાકડી વગેરેની છાલ કાઢીને પછી જ શાક તરીકે ખોરાકમાં લઇએ છીએ. દરેક શાકની છાલમાં મહત્વના ક્ષારો પોષણતત્ત્વો, વિટામિન અને રેસા-કૂચા રહેલા છે એ જીવનું ન જોઈએ.

કાપીજ, કાપી ફૂલ, ગાજર, લીંસા વટાણા, સેમેક, વાલોર, ટમેટાં, પાપડી, બીંડા, લીલી ચોળી, ગવારશીંગ, ફણસી, ચણા, સરખવાની સીંગ, સોગરી, બીટ, કંદા વગેરેમાં પૂરતા પ્રમાણમાં રેસા-કૂચા મળી આવે છે.

આ ઉપરાંત લીલા પાનવાળી ભાજીએ જેવી કે પાલખ. મેથો, સુવા, તાંબળાં, ડોડી, કોયમીર,

કુદીનેા વગેરેમાં ક્ષારો, વિટામિન અને રેસન-કૂચા સમૃષ્ણ છે, તેમ જ લોહીને શુદ્ધ કરનારા ઉચ્ચ ક્ષારો છે.

આ બધા શાકભાજીઓ જેટલા બની શકે તેટલા થોડા પ્રમાણમાં કાચા ચાવીને ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. કાચા ન હાવે તો બાષ્પીને લેવા જોઈએ. (આફલા શાકભાજીઓનું પાણી ફેંકી ન ફેંતા ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લેવું) પણ ખૂબ ચોક્કસ-વીને-ખાળી નાખીને સરવ વગરના કરીને ન લેવાય એ વધારે ધ્યાનનીય છે.

ગાજર, ટમેટાં (પાકા), કાકડી, કેળી, ખીટરૂટ, સેલેક, કાંઠા (કુંગળી) આ બધાને સામાન્ય બારીક ઢુકામ કરીને અથવા ખમધૂધીથી બારીક બનાવીને તાજા દહીંમાં જમના પહેલા એકથી બે કલાક સુધી પલાળી રાખો ત્યાર બાદ ભોજનની સાથે અથવા જુદી રીતે એમ ને એમ લઈ શકાય. આ પ્રકારની કચુંબર સ્વાદુષ્ટ અને શક્તિવર્ધક છે. દહીં વગર પણ આ કચુંબર લઈ શકાય છે આ રીતે ભોજનમાં લેવાથી રેસા અને કૂચો જોઈએ તેટલો મળી શકે છે. આ બાકીયા વગરની-ચોરસ વગરની કચુંબરની બસર જરૂર અને આંતરમાં પર લખી જ સારી થાય છે. જૂનામાં જૂની કમળિયાત મટાડવા માટે આ કચુંબરનો પ્રયોગ આશ્ચર્યકારક ફાયદો કરે છે, આ બધા પછી દાંત સાફ રાખે છે. જરૂર અને આંતરમાંની કિંમતો મદદરૂપ બને છે. આ પૌષ્ટિક અને ક્ષારોથી ભરપૂર બલપ્રદ કચુંબરનું સેવન કરનારને કાંઈ પણ પ્રકારની બિમારી નથી આવતી

ફળોમાં રેસાવાળા-કૂચાવાળા તરવો છે. કેળાં, અમરૂળ, ચીક, કેરી, પપૈયુ, મોસમી, શંતરા, કાફી, અંજીર, અનનાસ, પીચ, સફરજન, વગેરે ફળોમાંથી જેટલા લઈ શકાય તેટલા ફળો છાલ સાથે લેવાનો ટેવ પાડવો જરૂરી છે. ફળો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ

છે, તેમ જ એટલે ક્ષારો અને મધુર રસોથી ભરપૂર છે. ફળોની છાલમાં કિંમતી તરવો છે. જીવનશક્તિ મેળવવા, લોહી વધારવા, અશુદ્ધ લોહીને શુદ્ધ બનાવવા માટે ફળો અત્યુત્કર્ષક કાર્ય કરે છે.

લેલા અથવા સૂકા નાળિયેરનું કાપડું ખૂબ ચાવીને ખાવાથી કૂચો સારા પ્રમાણમાં મળે છે. દાંત જમડી ગવા હોય તો સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત બને છે ઉપરાંત મળશુદ્ધિની કિંમતો ખૂબ જ મદદરૂપ બને છે.

આપણે મળશુદ્ધિ માટે આહારમાં રેસા-કૂચાનું મદરૂપ સમજાવ્યા. બહોં એક બીજી પણ બાબત લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી એ છે કે એકલા રેસાવાળા-કૂચાવાળા પદાર્થો ખોરાકમાં લેવાથી આરોગ્ય સમવાયું નથી, તેમ મળશુદ્ધિ નથી થતી. ખોરાકની સાથે દિવસભરમાં પાણીનું પ્રચલિત પણ જળવડું જોઈએ. કારણ કે ખોરાકને પચાવવા માટે પાણીની ઉપયોગિતા થયો મેંદી છે. એટલે દિવસ આખામાં પાંચથી સાત ખાલા સાકું પાણી પીવાનો ટેવ પાડવી; જેથી કમળિયાતમાંથી વહેલી તકે મુક્ત થવાશે.

મળશુદ્ધિ માટે જેટલીક બાબત કૌં કાંઈએ યાદ રાખવા જેવી છે. બે ખોરાક રેસા-કૂચા વગરનો, સુવાળો લોસો અને મેંદાના ભોટનો લેવાયો હશે તો જરૂરમાં એ પદાર્થો સખત રીતે જમી જાય છે. આ ઉપરાંત આંતરમાંની હલન-ચલનની કિંમત અત્યંત ક્ષીમી થાય છે. જેને લીધે ફરત-મળ ધાયાં કરતા થયો મોડો આવે છે.

આપણે આપણું યુવાવેલું આરોગ્ય પાણી મેળવવું હોય તો આપણા દરરોજના આહારમાં રેસાવાળો કૂચાવાળો (Cellulose) પદાર્થ ચીવટપૂર્વક લેવો જોઈએ. શાક-ભાજીઓ તાજા રસવાળા, ખાટા મીઠા ફળો અને ધણીનું ચૂલું તેમ જ કઠોળ ફેાતરાં સહિત લેવાની આદત મેળવવી પારો.

શ્રી ખસી ગાંધી, શ્રી. એસ. સી.
 પ્રો. જયંતીલાલ દે. એચ. એમ. એમ. સી.
 ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ એમ. એમ. સી. પી. એચ. સી.

નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર રાસાયનિકો

રાસાયનના વિષયમાં એક સંશોધન કરી નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર દુનિયાના રાસાયનિકો સંખ્યાથી શક્ય તેટલી માહિતી એકઠી કરીને નીચે આપી છે:

વર્ષ	નામ	વિષય
૧૯૦૧	જે. એચ. વાન્ટ હોફ આસ્ટરકામ અને બલિન	પરમાણુ રચના: દ્રાવણો: સ્ફટિકીકરણ મીઠાના અંગ્રા
૧૯૦૨	એમિલ શીયર, બલિન	સાકારાતું સંયોજન: પ્રોટીન
૧૯૦૩	સ્વાન્ટે આરેનિયસ સ્ટોકહોમ	આયોનાઇઝેશનનો સિદ્ધાંત
૧૯૦૪	સર વિલ્હમ રામ્સે, લંડન	વાતાવરણના વિવિધ વાયુઓની શોધ
૧૯૦૫	એડોલ્ફ ફ્રાંક એચર, મ્યુનિક	મળાતું સંયોજન
૧૯૦૬	હેનરી મોર્ગાન, પારીસ	ફેલ્ડોઓની: વીજળીક લટીની શોધ
૧૯૦૭	ઈ. છુકનેર, બલિન	આયવાની ક્રિયાતું રસાયન
૧૯૦૮	સર વ્હાન્ટ રાઇચર્ડ, માન્ચેસ્ટર	રેડિયો-એક્ટીવિટી
૧૯૦૯	વિલ્હેલ્મ ઓસ્વાલ્ડ, લીપ્ઝીગ	દ્રાવણોનો સિદ્ધાંત
૧૯૧૦	ઓ. વાલાક, ઝોટીન્જન	ટરપીનોતું રસાયન
૧૯૧૧	એડમ ક્યુરી, પારીસ	રેડિયમ અને પોલોનિયમની શોધ
૧૯૧૨	વિ. ગ્રીગનાઈ નાન્સી પી. સામારટીયર ટુલાઉસ }	કાર્બનિક સંયોજન અને કાર્બનિક રસાયનમાં સંસર્ગક્રિયા.
૧૯૧૩	એ. વર્નર, હાયરિચ	મેળમાત્રા અને રસાયનિક બંધારણ
૧૯૧૪	ટી. કમ્પ્લે. રિચાર્ડ્સ, હાર્વર્ડ	અણુવજન
૧૯૧૫	આર વિસ્કોટ્ટર, મ્યુનિક	ક્રોમોસોમ(પ્રોટીનો લીસો રંગ) અને રંગનો સિદ્ધાંત.
૧૯૧૮	ફ્રીટઝ હાબર, બલિન	એમોનિયાતું સંયોજન
૧૯૨૦	વાલ્ટર નેર્નસ્ટ, બલિન	વિદ્યુત રસાયન: થર્મી ગતિ શાસ્ત્રમાં સંશોધન
૧૯૨૧	ફ્રેડરીક સોડી, એડિન્બર્ગ	રેડિયો-એક્ટીવિટી
૧૯૨૨	એફ. કમ્પ્લે એસ્ટન, કેમ્બ્રિજ	આઇસોટોપ
૧૯૨૩	એફ. મેગલ, ગ્રાઝ (ઓસ્ટ્રીયા)	કાર્બનિક પદાર્થોનું સ્વભાવ પૃથક્કરણ
૧૯૨૪	આર. ઝીગ્મોન્ડી, ઝોટીન્જન	ક્રોમોસોમ રસાયન
૧૯૨૬	લો રવેલ્ડર્ગ, લિપ્સાલા	" "
૧૯૨૭	એચ. વીલેન્ડ, મ્યુનિક	પિત્તના ખાટા પદાર્થો-તેનબો
૧૯૨૮	એ. વીન્ડાઉસ ઝોટીન્જન	વિદ્યામીનો
૧૯૨૯	એ. હાર્ડન, લંડન એચ. ફ્રાંક મુલેન-વેલ્લીન, સ્ટોકહોમ }	સાકર આયવાની ક્રિયા

- ૧૯૩૦ એચ શ્રીશર મુનિક
૧૯૩૧ એફ. ખરજીસ, માનદાર્થમ }
રી. ખોસ, ઝોપાઈ (જર્મની) }
૧૯૩૨ છર્ગીય લાન્ગમુર, રેનેકટરી
૧૯૩૪ એચ સી મુરે. ન્યુયોર્ક
૧૯૩૫ મી અને મીસીસ એલિથો ક્યુરી, પારીસ
૧૯૩૬ પી. કીખાઇ, બુરીય
૧૯૩૭ ડબ્લ્યુ એન દાવર્થ, માન્ચેસ્ટર }
પોલ કારિર, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ }
૧૯૩૮ રીચાર્ડ કુહન, જર્મની
૧૯૩૯ પ્રો. એ. બ્યુટનાન્ડ
પ્રો. એલ. રેસિસા મુરીય
૧૯૪૩ જી. ફ્રાંક હેવેસી, સ્વીડન
૧૯૪૪ એટા હાન, જર્મની
૧૯૪૫ પ્રો. બાર્દુરી વિટાનિન, પીન્ડેન્ડ
૧૯૪૬ જી. પી. સુમનર, ડબ્લ્યુ એમ. રટાન્ડે }
જી. એચ. નોથરોપ }
૧૯૪૭ સર રાખર્ટ રાખીનસન, ઝોલ્ફર્ક

હેઇમીન અને કલોરાશીય
કેલ્સાનું હાઇડ્રોજન સાથે સંયોજન
નાઇટ્રોજનનું સંયોજન.
અલ્યુરમના
બારે હાઇડ્રોજન (ડ્યુટરિયમ)ની શોધ
કૃત્રિમ રેડિયો-એક્ટીવિટીની શોધ
સ પૂર્ણ આયોનાઇઝેશનનો સિદ્ધાંત

કરુરી અને વિટામીન જેવા
કાર્બનિક પદાર્થોનું સંયોજન .

આઈસોપ્રડના સંયોજન અને વનસ્પતિ
ઉપયોગી પદાર્થોનું અન્વેષણ અને સંયોજન.

જાણવા માટે

આજ્ઞાનેકથીય થાયોયુરીઆ નામનો પદાર્થ
ઉદ્દેશને ઝેર રૂપ માલુમ પડ્યો છે. તેનું દૂઝવેલું નામ
'આન્ડુ' રાખવામાં આવ્યું છે.

x

ઇંગ્લેન્ડની બેન્ક ફિન્સિઆ એક મોટામા મોટી
બેન્ક ગણાય છે. તેની સ્થાપના ૧૬૯૪ મા કરવામાં
આવી હતી.

x

ફાતરા કાઢી નાખેલ સારી જાતનું ચોખ્ખાનું થૂલું
દોરને ખવડાવવામાં આવે છે તેમાં નીચે દર્શાવેલા
પ્રમાણમાં ઉપયોગી પદાર્થો હોય તે.

ગ્રોટીન-૧૨.૮ ટકા, અરખી-૧૩.૪ ટકા, રેસા-

૧૩.૦ ટકા અને ફેસ્ટેડ-૬.૦

x

કરદી પેશ કરનાર જીવાણુ એક મીલીમીટરના
એક દશ હજારમાં કરતા પછી નાનો છે.

x

ચક્રમકવાળો કાચ-ફ્લોન્ટ બ્લાસ બનાવવાની
રીત ૧૬૭૪માં જ્યોર્જ રેવન્સકોર્ડ નામના એક
અંગ્રેજે શોધી કાઢી હતી.

x

બસો ઇય બ્લાસનું ફુનિવામાં સૌથી મોટું દૂર-
બીન અમેરિકામાં કેલીફોર્નિયા પાસે માઉન્ટ પાલો-
બરની વેપરાણામાં ગોઠવવામા આવ્યું છે. આ દૂર-
બીન વડે દશ લાખ પ્રચારક દૂર આવેલ
આકાશી પદાર્થો તપાસવાનું શક્ય બને છે.

અનુસંધાન પાન ૮૦ થી ચાલુ

શહીદીની છેલ્લી પળે

પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પતિ, અમરશહીદ કુલેનાપ્ર-
સાદનાં શરીરને, — જે જગ્યા પર ગોળીબોથી વીંધાયા
હતા—અહીં તારારાણી પોતાનાં બોળામાં લપ્પને
મેઠી છે. લોહીથી એનાં બધાં વસ્ત્રો ખરડાઈ ચૂક્યા
છે ત્યાં તો પોતાનાં પતિનાં મસ્તકમાંથી લોહીની એક
ધારા નીકળે છે કે જેનાંથી તારારાણીની અલ્લકાએ
પણ રક્તવર્ણી બની જાય છે અને તેમનું જોડણું
સંપૂર્ણપણે લોહીથી રંગાઈ જાય છે. એમની
આંખોમાં આંસુ નથી અને પોતાની પાસે કોઈએ
પોતાનાં પૂજ્ય માતાજીને કે જેમનાં ગોંઘાંથી “અરે
મારા શાશ્વ” એવા સખ્તા નીકળેલા છે તેમને આંગ-
ળાથી ધસારો કરે છે કે “આ રોવાનો સમય નથી.”
બધી વેદનાને ઘોળીને પીનાર એ એ બાળકો તથા
વૃદ્ધ માતાની મદદથી એ વેરવિખેર ચક્ર ગમેલ
પથિકને ઉઠાવી લે છે, — જાણે કે એનું બાકી
રહેલું એ જ કર્તવ્ય છે. શહીદનાં લોહીથી ખરડા-

યેલા વાળવાળી તારારાણીનું એ માતૃસ્વરૂપ
આપણી સામે છે કે જે કલ્પનાની આંખોથી
જેમનાં તેમ જોઈ રહ્યા છે અને અમારી આકાંક્ષા
છે કે હિંદના લાખો માણસો એમને એ જ રૂપમાં જુએ.

એ પણ સમય આવશે કે ત્યારે ‘સ્વતંત્ર
ભારતની માતા’એ પોતાનાં બાળકોને કુલેનાપ્રસાદનું
નામ લઈને ગ્રાંથાલિત કરશે, પાશ્વરૂપરત્નોમાં એમનું
ચરિત્ર હપાશે અને ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં એમનું
નામ શહીદોને ઉદાહરણરૂપ સાદર રજૂ કરવામાં
આવશે. ખરી રીતે આ દેશપતીનાં જીવનમાં મહા-
કાવ્યની સામગ્રી તૈયાર છે. પણ ક્યાં છે એ કવિ
કે જે એના ઉપયોગ કરી પોતાની વાણીને પવિત્ર
કરી શકે? ક્યાં છે એ લેખક કે જે અમરશહીદની
અમર ગાથા લિપિબદ્ધ કરીને પોતાને અમર બનાવી
શકે? અને ક્યાં છે એ નરપુંગવ કે જે આ અદ્ભુત
અભિદાનને પોતાનાં જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી શકે ?
ફરી ફરીને એ જ પ્રશ્ન થાય છે: ક્યાં
છે ? — ક્યાં...છે!

આર્ત રેડણા

મૂંઝાતું ‘તું’ મારું ઉરઝરણુ દેખી ગિરિવરો,
શીલા ઝાડી ઝૂંડે, અમમ પથને ધૂમ્રમસ દબો;
કુંધાણું ‘તું’ એનું કલસવ વણું ગાન દિલનું
હરીને થીજેલું હણું વહન એના સલિલનું !

૧. પરંતુ સહબાબી વીરલ પળ આભે કનકની,
મહા દીપિતવંતી સુભગ ઉઘડી રંગ મુરખી;
સિંધા, ઝાડી ઝૂંડે, જટિલ પથ પે તેજ ઝળક્યા,
ઉદાસી એકાન્તે રસમચરના કંઠે ગળક્યા !

અને વારિ ઠેરા હિમકણુ રહ્યા સર્વ પીગળી,
વળી જ્યાં મૃત્યુની ભયપ્રદ હતી શાંતિ પ્રસરી,
અને દેખી સીધા, ખડક ઉભાંતી સ્તબ્ધ સરિતા
સ્ફુર્તાત્માં સંગીતો, જગજગતી રૂપાશીર્ષ ગિરિનાં !

શું કે મારા નાના ઉર ઝરણુ માટે સિતિજમાં,
પગડોને હૈયું જલધિ ઝૂરતોતો વિરદમાં !
સૂણી સિંધુ કેરી દૂર દૂર ચક્રી આત્મ રેડણા,
રહી ના દૈવાને સુધ, વહી રજાં શીધ...ઝરણું !
ગાંધીજી

[અનુસંધાન પાન ૮૩ થી]

સાચું' યા ખોટું' કંઈ સાબિત કરી ન શકાય તે વિષે મન સદાયે ખુલ્લું રાખવું ઉચિત છે. કોઈ મણુ એક બાજુ દર્શી પડવું એ મૂખોષ છે. અને એથી જ વિવિધ લેખોનાં આવા અનુભવો વાંચવા મને બહુ ગમે છે.'

'ક્રમોત્તર વિશે વિચારતા મને શું મૂઝે છે તે નાલે છે ! ઓચિંતાનું' જે બંધન છૂટી જાય છે તે કદાચ સુસંગત રીતે છૂટવું નથી. જે આત્મા જેવું' કંઈ હોય તો તેનું 'જૂનું' બંધન છોડીને નવા જીવનમાં જવા માટે કદાચ ઠોષક માર્ગ વડાવવાની જરૂર છે, પરંતુ જે ઓચિંતાનું' એ બંધન છૂટી જાય તો એનું' છૂટવું' યોગ્ય રીતે ન પણ થયું હોય. એક જીવનમાંથી અન્ય જીવનમાં જવાનું' કદાચ એથી જ વિશ્વખિત અને અસ્વાભાવિક ઘર્ષ જાય છે. મેરાક, ખજાર નથી કે આ બધું' સંભવિત છે કે અસંભવિત, બધું'જ અનિશ્ચિત છે, છતાં લાગે છે કે ક્રમોત્તર અસ્વાભાવિક હોઈને જ તેમાં થોડી વેદના હોવા સંભવિત છે, કારણ એને માટે માનવી તૈયાર થોતા નથી. અને આ પરથી એક બીજી વાત પણ ખ્યાલમાં આવે છે કે-જ્યારે ઠોષવું' થે મૃત્યુ નજીકમાં દેખાવું' હોય ત્યારે આસકત યજ્ઞને સોઠાકુલ ઘટ એને કુ-નવી માયા-માતાના બંધનોથી બાંધવા મથવું' એ યોગ્ય નથી. મારા જીવનમાં જ્યારે જ્યારે પણ ઠોષવું' મૃત્યુ નિકટ આવ્યું' એમ જણાયું' છે, જ્યારે જ્યારે મેં જોયું' છે કે હવે કંઈ આરા જ નથી, ત્યારે ત્યારે મારી સમગ્ર સક્રિત એકત્ર કરીને મનોમન મેં 'વાંચવું' છે કે- તને કું' મુક્તિ આપું' છું', જ સુખેથી તું તારે નિર્દિષ્ટ પંથે પળ'. મારા પોતાનાં સંજ્ઞાને મણુ વળગી રહેવા મેં ઇચ્છ્યું' નથી. જ્યાંનું' જે નકકોજ છે તો આપણી આસક્તિ, આપણી વેદના એને આ મત્સ્ય-લોક સાથે બાંધી ન રાખે, એ બંધનોમાંથી મુક્ત થવા એણે ઇચ્છ્યું' ન પડે, એનો પંથ સુમય બનો-ત્યાગ જ જ્યાં મંગળ કરે છે ત્યાં નિરાસકત બની ત્યાગ કરે એ જ યોગ્ય છે. બાવિ-ઘટના-અવાહ આપણા કાળમાં નથી, પણ આપણે ચોટે તો આપણાં રહી રહીએ. Inevitable-અવશ્યમૂળાતી

સાથે કદીયે દ્વિલેા કરી નથી. ચાહે તેટલું' અગ્રિય હોય કે ચાહે તેટલું' વેદનાદાથી હોય, પરંતુ જે આવશ્યમૂળાતી છે તેની સાથે ઝઝૂમીને જખમાવામાં કંઈ લાભ નથી, ત્યાં તો નમ્ર બની એનો વિજય જ સ્વીકારવો પડે. એમાં જ કલ્યાણ છે. મારા મૃત્યુ સમયે જે તું પાસે હાજર રહી શકે તો કંઈનું' કરીને આકુળ બની મને પોકાર ન પાડતી, પણ અંતરથી મને મુક્તિ આપજે, મૃત્યુને પંથે પળનાર પ્રત્યેનું' આપણું' સૌથી મોટું' કર્તવ્ય એજ છે એમ મને લાગે છે.'

*

*

-જો, દ્રવ્યુ દમર્જાજ તારા મૃદંગવાખી આ મંથ આપી મયા. આવા પ્રસ્તકો જ મને વધુ ગમે છે. આ વિજ્ઞાનનો મંથ છે. તારો મંથ-સંઘ્રહ પણ જોયો. બહુ સરસ છે. ઘણાં સારા સારા વિદ્યાનાં મંથો પણ એમાં છે, પણ એ વાચવાનાં મંથો પણ એમાં છે. પણ એ વાંચવાનાં તો સોમંદ લીધા છે ને ? આ હ પેની સિરિમની નવલકથાઓ વાંચ્યા કરો છો ને ! ભેગી કરી છે એ બધી ઓશીકા પર નમીને ઝોલાં ખાતાં ખાતાં આવી બંધી લૂંટ-ખુનની વાતો જ વાંચ્યા છો, કેવી છે તમારી મુક્તિ ! આ કરતાં તો લોકસિદ્ધાંત માટે આ બધા પ્રસ્તકો વાંચી જઈને કંઈક પ્રસ્તક લખ-પ્રસ્તક. ફીક, પણ તારી આ 'હિમોનાથ' ની મોપડીઓ કું' લઈ જઈશ-સેનને આપીશ. દમર્જા એ લોકસિદ્ધાંત માટે જે પ્રસ્તક લખી રહ્યા છે તેમાં આ બહુ ઉપયોગી થશે, ચિંતા ન કરીશ. પુસ્તક તને જરાબર પાછું' મળી જશે. મેરાક, આ પૃથ્વી પર જેટલી 'મતિમાન' વસ્તુઓ છે તેમાં પ્રસ્તકો મુખ્ય છે, પણ મારા સ્વભાવ એવો નથી, મું' અજળ રહસ્ય-મય છે આ જગત ! અને એથીયે વધુ અજળ છે એનું' આ જરાક જરાક ઉઘડવું-દેખાવું' તે ! માણુ ધારી રોકે કે આપણે આ હાથ એ માત્ર નૃત્યશીલ અલ્પરમાણુઓનો એક સમૂહ જ છે ! આવા બધા પ્રસ્તકો મને વધુ નો એ માટે જ ગમે છે, કારણ કે એ મનને એક 'ઇમ્પર્સનલ' ને-વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વ તરફ, એક મુક્તિ પ્રતિ લઈ જવામાં અત્યંત સહાય કરે છે. ત્યાં તું-કું' કંઈજ નથી, ત્યાં છે ફક્ત નિયમ અને સંખ્યા.

કમર :

પ્રત્યક્ષ

(સં. અનુ. જયંતીલાલ આચાર્ય; પ્ર. સદેશ
લિ. અમદાવાદ; મૂલ્ય, દોઢ રૂપિયા.)

શાં

તિનકેતન પાને તેમજ કલકત્તા વિદ્યા-
પીઠમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કરેલાં પ્રેરક
પ્રવચનોના આ મૂલ્યવાન સંગ્રહનું નામ બધી રીતે
સાર્થક છે. જીવનમાં ઔપનિષદિક દૃષ્ટિએ સ્વલ્પચર્ચા
કેમ કરાય તે જ એ સર્વમાં પ્રબોધાયું છે. ઉપ-
નિષદોના અભ્યાસી પિતાના ઘરના મંડરે તેમજ
પોતાના ઉપનિષદોના અભ્યાસમંડળે રવીન્દ્રનાથને
ઉપનિષદોના સનાતન પ્રકાશમય સંદેશના કેવા કવિ-
વાતિકાર અને આધુનિક પુરસ્કૃતી બનાવ્યા છે
તેની પ્રતિતિ પુરસ્કૃતે પાને પાને આપણને થાય
છે. સાચું ને શુદ્ધ અધ્યાત્મજીવન બોધ બોદેલા
આજના માનવીને આત્મા, ક્ષણ અને જૂઠા તરફ
જ મોં રાખવાનું પ્રબોધતાં અને જીવનનાં શાશ્વત
મૂલ્યો શીખવતાં આ રવીન્દ્ર-પ્રવચનોનું ગુજરાતી
પ્રકાશન ખૂબ આવકારને પાત્ર છે.

પંચલુત

(અનુ. નગીનદાસ પારેખ; પ્ર. કમલ પ્રકાશન
મંદિર અમદાવાદ; અઢી રૂપિયા.)

કવિવર રવીન્દ્રનાથકૃત ‘વિચિત્ર પ્રબંધ’ના આ
ગુજરાતી અનુવાદ છે. અનેક સાહિત્યપ્રકારોના
પ્રયોગ કરનારા કવિવરે દળવા બનીને જે મૌલિક
દીપ્તિભર્યું ચિન્તન સ્વૈરનિહારી શૈલીમાં અત્ર ૨૦૮
કથું છે તે એના બોમ્બી બનો શકે તેવા વાચકને
સારિત્તક શુદ્ધિલક્ષી આનંદનો સારો અનુભવ
કરાવશે. આ સ્વૈરવિહાર છે પણ તે એક પ્રતિભાસાચી
કવિ અને તત્ત્વજ્ઞનો. એટલે લખાવટ અસર-મધુર
ને દળવી છે, પણ વિચારણા તો બીજી સપાટીની
અને તત્ત્વજ્ઞ મંદીર છે. વિષય પરત્વે કવિવરે કાંઈ
બંધન સ્વીકાર્યું નથી. પરિણામે, માનવીનું ચિત્ત,
નારીનો મહિમા, સૌંદર્ય, ભારતીય સંસ્કાર, આમીજી
જનના, મઘ ને પઘ, નર ને નારી, કાળનું તાત્પર્ય,
અદ્રતા, હાસ્યનાં મૂળ અને એવા વિવિધ વિષયોને

કવિવરના ચિન્તનનો પ્રકાશ મળ્યો છે. હાસ્યનાં
મૂળની એમણે કરેલી વિચારણા તો ખૂબ મૌલિક
ને મનનીય છે.

હેમન્તી

(અનુ. રમણલાલ સોની; પ્ર. કમલ પ્રકાશન
મંદિર, અમદાવાદ)

રવીન્દ્રનાથની સાત ચૂંટેલી વાર્તાઓના ગુજરાતી
અનુવાદનો આ સંગ્રહ છે. સાતે વાર્તાઓમાં બંગાળી
સમાજનું ચચાત્મક દર્શન થાય છે. ‘હેમન્તી’
‘હરસુદરી’ અને ‘કાદંબિની’ બીજી કરતાં વધુ સારી
છે અને રવીન્દ્રનાથનાં માનવવૃત્તિ નિરૂપણકોશલ,
સર્ગશક્તિ અને શૈલીયમકારનો સુદર પરિચય કરાવે
છે. કવિવરની માનવતાલક્ષી નજર પાંચેનાં જીવન-
કારણને બરાબર પકડી લે છે એ આ વાર્તાઓ
બતાવી આપે છે.

અંગનરૂલ

(લે. ગુકુલેશ; પ્ર. નેશનલ પ્રન્કમેશન એન્ડ
પબ્લિકેશન્સ લિ. મુંબઈ; ૩-૮-૦)

અંગ

અંગ્રેજી તેમજ જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાં
પુસ્તક પ્રકાશન કરવા ઇચ્છતી નવી પ્રકાશન સંસ્થા
એન. આઈ. પી. નું આ ગુજરાતી પ્રકાશન તેના
લેખક ‘અકુલેશ’ નો ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. રંગીલા-
પણું, વાસ્તવજીવન અને તેમાં સમાજનગરની
પાછલી મલીઓનાં માનવીઓનું જીવન આલેખવાનો
શોખ, પ્રયોગશીલતા અને અમુક ભાષા તથા શૈલીનો
ગેહ—એ બધાં એના લેખકનાં તેમના આગ્રહ
વાતોસંક્રોમાં દેખાયલાં લક્ષણો આ સંગ્રહની નવ
વાર્તાઓ પણ દેખાડી આપે છે. કદાચાપ્રસિદ્ધ
ધ્યાવનાપ્રધાન ‘અંગનરૂલ’, કરુણમર્મ ‘ગોપીનું ઘર’
અને ‘મનોહરી ટાપુ પર’, યુનાબેર જીવન માળના
રના અંતરની માણસાઇનું દર્શન કરાવતી ‘બીસા-
કાતર’ અને વાર્તાની લખાવટમાં એક નવો પ્રયોગ
દાખવતી ‘અર્થ વિનાની વાત’ સંગ્રહની વાર્તા
નોંધપાત્ર છે.

અદરશ શત્રુ

(લે. કાલિદાસ જાદવ; પ્ર આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ; મૂળ સામગ્રી રૂપિયા)

‘કુ’

‘માર,’ ‘ભારતી’ અને અન્ય સામયિકોમાં

પ્રગટ થઈ ચૂકેલી અને આ સંપ્રદમાં પ્રગટ થયેલી એકવીએ વાર્તાઓની મોટી વિશિષ્ટતા એ છે કે એ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓ છે. જૂના સમયમાં વાર્તામાં અદ્ભુત રસ લાવવા પવનપાવડી, ઊંચાણપાટલી, સિદ્ધાંતન, મંત્ર, સાધના આદિને લાવવા પડતાં. આજના યુગમાં વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ અને ભાવિ શક્યતાઓની કલ્પના એ રસ પૂરા પાડે તેમ છે. પવનપાવડી જેવી સિદ્ધિઓમા અધારના જમાનાને આરથા ઉદભવવી દુરદેશ છે, પણ વિજ્ઞાનની શક્યતાઓ તો તે જુર માની લે. આ સંપ્રદની વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક આ જાણે છે. તેમણે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ હકીકતોને અવલંબીને તેમજ વિજ્ઞાનની ભાવિ શક્યતાઓ વિષે કલ્પના ચચાવીને વાંચનારાઓની અદ્ભુત રસપ્રિયતા, સાહસપૂર્ણ અને કલ્પનાને પૂરતો ખોરાક આપે એવી આ વાર્તાઓ લખીને અત્યાસુધી આપણે ત્યાં યોગ્ય ખેડાયેલા વિજ્ઞાનજ્ઞાના વાર્તાપ્રકારનું નોંધપાત્ર સાહિત્ય ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં ઉમેર્યું છે. આ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓને વાર્તાઓ બનાવવાનો મથાસક પણ પ્રયાસ પણ લેખકે કર્યો છે અને મહા માનવીઓવે રમતા મુખ્યા છે. પંજીભે, બધી તો નહિ જ, પણ કેટલીક વાર્તાઓ વાર્તાનો રસાનુભવ પણ કરાવે છે. વિશ્વ-યુદ્ધ, અહુમેઝ, દિલ્હીના ગ્રામી વિદ્ય, ગાંધીજીની હત્યા જેવી ઘટનાઓ પ્રેરે તે વિચારોને ય કેટલીક વાર્તાઓમાં લેખે વણ્યા કે સૂચવ્યા છે. વાર્તાઓ નંર આવકારને પાત્ર છે ‘વાર્તાતરની વધુ સિદ્ધિને તો એટલી જ લેખકને સૂચના.

હુમ ભી અફસર થે

(લે. સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી; મુખ્ય વિકેતા, જીવન સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ; અંદી રૂપિયા)

યો

હ વાર્તાઓના આ સંપ્રદ તેના ખંતીલા જીવાન લેખકની જે વિશિષ્ટતા બતાવી આપે છે તે દુનિયા અને માનવીઓને જોવાની તેમની નજર અને તેનું આલેખન છે. ‘હુખીમાં’, ‘કાળિયો’ ને ‘મકાસવ’ જેવી વાર્તાઓમાંનાં મુખ્ય પાત્રોનાં રેખાચિત્ર અને ‘એક અનુભવ’, ‘કલ્પનાનું નકલ’, ‘નવા પ્રેરેસર’ જેવી વાર્તાઓમાંનાં પ્રસંગોએખન આની સાબિતીરૂપ છે. ‘ને છતાં થે કું નહોતી’ ને ‘મિસ બાનાજી’માં નાધિકાઓના માનસનું પૃથકરણ પણ લેખકે લીક કરી જાણ્યું છે. ‘કનુમામાં’, ‘હમ ભી અફસર થે’ અને ‘મારતર બાપા’ જેવી વાર્તાઓમાં કરુણ અને ‘હુખીયા’ તથા બીજી ઘણીમાં વિનોદ લેખકે સારા જમાવ્યો છે. વાર્તાઓની લખાવટમાં કથનશૈલીથી એક પ્રકારની એકવિધતા આવે છે તેટલાજવાની આ આશરપદ લેખકને જરૂર છે.

પ્રશ્નઅતિથિ

(લે. હસિત ખૂચ; પ્રકા. જયદેવ અધર્સ, વડોદરા; એક રૂપિયા)

કવિ શ્રી ન્હાનાલાલના સ્વર્ગવાસ પછી તેમને અંગત આપવા પ્રા. હસિત ખૂચે જુદા જુદા હોદામાં લખેલું ‘૭૪૫ સીટીનું’ આ કાવ્ય તેમની જમતી જતી હોદાની હથોડીનો તથો સ્વ. કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ પ્રત્યેના તેમના અંતરના ભક્તિભાવનો સારો પરિચય કરાવે છે. કવિ શ્રી ન્હાનાલાલના સ્વર્ગગમનને વધાવવા તથા તેમનો સત્કાર કરવા શુક, જહસ્પતિ, આદિ તથા ‘યુગયુગના ને દેશદેશના કવિ-જન-સંતાનો મેળો’ મળે એ કલ્પના જૂની પ્રણાલીની છે અને કાવ્યનિર્માણ કરતાં વિશેષ અત્યુક્તિયુક્ત લાગે છે, તેમ છતાં આકર્ષક છે અને તેનું નિવંદણ કવિએ સાદું કર્યું છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ માટે એ સ્વર્ગસ્થ કવિજનોમાં મોમાં આદરભાવો ઉદ્ગાર મૂકી શ્રી. ખૂચે કવિશ્રીના જીવન અને કવનનાં જુદાં જુદાં પાસણો ગુણાવેલી દિગ્દિશી જોવાનો નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. કાવ્ય વધુ પડતું પથરાય નયું લાગે છે.

પણ સહદયોને એ નડવાનું નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલને અપાયેલ અર્ચવિઓમાં આ કાવ્ય જુદું તરી આવશે.

સાત ચરિત્રો

[યો. નર્મોદાસ પાંચમ; પ્રકા. કચલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; પૃ. ૫ એ રૂપિયા.]

જીવનમાં ન મળી એટલી પ્રતિષ્ઠા ને લોકકદર મૃત્યુ પછી પામનાર ચીના યુની કોન્ફુસિયસ, એવેયો તાનસેન, 'સ્વરાજ'ના પ્રથમ મંત્રોચ્ચારક દાદાભાઈ નવરોળજી, સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રતાપી શુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ભારતના પ્રખર રસાયન-શાસ્ત્રી અને દેશભક્ત આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય, દક્ષિણ-કુવપ્રદેશ પર પહેલો પગ મૂકનાર અને ઉત્તર કુવમાં જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ ભેનાર સાહસવીર એમ્સ્ટરડામ અને પૂર્વી સ્વદેશી સેત્રસ બેન્કના સ્થાપક અને બાહોશ સંચાલક સોરામજી પોંચખાનાવાળા—આ સાત વ્યક્તિવિશેષોનાં 'કિશોર' માસિક માટે પ્રથમ લખેલાં લઘુચરિત્રો આમાં પુરતકાદક થયાં છે. લખાવટની દૃષ્ટિએ એમ્સ્ટરડામ ચરિત્ર સાડું લખાવું કહેવાય. તાનસેનનું ચરિત્ર બંગાળીમાંથી કરેલું બાધાતર છે.

યંત્રો સામે બળવો

(અનુ. ચંદ્રસેકર શુક્લ; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; દસ આના.)

પ્રવાહપતિતાના આજના જન્મમાં જન્મતા પ્રવાહના જે દેલ્હાઈ તટરથ નિરીક્ષક છે તેમાંના એક એચ. પી. જેકસે ૧૯૩૩ માં આપેલાં હીબર્ટ વ્યાખ્યાનોના આ અનુવાદ છે. યંત્રે માણસના હાથમાં શકિત દો મૂકી છે, પણ તે સાથે રાષ્ટ્રો, વર્ગો ને વ્યક્તિઓ વચ્ચે દરીદ્રાપ્ત, કલહ ને સુદોની અનેક સમસ્યાઓ ઊભી કરી તે માનવીનાં શેઠ થઈ બેઠું છે એ ખતારી, આપણી સંસ્કૃતિને યંત્રનાં અનિષ્ટોનાં ખાત હવે પ્રગટવા માંડ્યું છે તેની નિશાની તરીકે કેળવણી, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય,

કલા ઇ. ક્ષેત્રોમાં તેની સામે શરૂ થઈ ચૂકેલા બળવાનો વ્યાખ્યાતાએ ખ્યાલ આપ્યો છે. યંત્રનો ભૌતિક યંત્ર, તેમજ માનવીએ પોતે જ પેદા કરેલાં પ્રમશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજરચના, અર્થશાસ્ત્ર વગેરેમાં બધાએલા સંપ્રદાયો કે પ્રણાલિકાઓ જેવા સફળ યંત્ર, એવો વ્યાપક અર્થ કરી, જીવન કે ચૈતન્યની સર્જનાત્મક શક્તિએ એની સામે ઉઠાવેલા બળવાને મદદ કરવામાં ધર્મનું હિત છે એમ વ્યાખ્યાતાએ કહ્યું છે. પણ જેડસ યંત્રના શત્રુ નથી. યંત્રનો કાંકરો તે સાવ કાઢી નાખતા નથી એનું મંકરત્વ એ સમજે છે. 'જીવનને એક છેડે યંત્રો, સ્વતંત્રતા, સ્વયંસૂચિ, સર્જકતા ને આનંદને તરાપમારી ઝૂંગ-ળાવી નાખવા મથે છે. તે જ વસ્તુઓ જીવનને બીજે—એટલે કે કુરસદવાયે છેડે—ફરી પાછાં પ્રાપ્ત કરવાની તક' યંત્રો જ કામના કલાક ઘટાડીને માણસને આપે છે. શ્રી. જેકસ જે કહેવા માગે છે તે તો એ કે યંત્રનો માનવી પર નહિ, પણ માનવીના યંત્ર પર કાળૂ સ્થપાવો છાટ અને આવશ્યક છે. એમ થાય તો જ યંત્રનો સફળપ્રયોગ થાય. 'નવસર્જન એ જીવનનો જે મુખ્ય હેતુ છે તેની સિદ્ધિમાં યંત્રો મદદ કરે, ને યંત્રો જીવનનાં સ્વામી નહિ પણ સેવક બને, એ એનો સફળપ્રયોગ'.

માર જ ફરમાની આ પુસ્તિકા મનનીય છે. તેના અનુવાદનું પ્રકાશન એક સેવા છે.

અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા

(સંયોજક: વિદ્યુલ્લાસ કોઠારી; નવજીવન કમ્પાઈલ, અમદાવાદ; ચૌદ આના.)

ગુ

જન્મતાની કન્ય શિક્ષણમાં ભેષભાષા બનવાને હવે વાર નથી. આ સંલેખોમાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોની શક્ય તેવી પરિભાષા સ્વી. નાખવાનું કાર્ય તો પહેલી અગત્યનું કહેવાય. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંની શિક્ષણનો અનુભવ જેની પ્રાજ્ઞા ગુણો છે એવું આ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્રના સંખ્યાબંધ ખાસ ચળોના ગૂંદાતી પ્રયોગ રજૂ કરી અર્થશાસ્ત્રની

અદરશ શત્રુ

(લે. કાલિદાસ ભટ્ટ; પ્ર. આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ; મૂલ્ય સાઠાનણ રૂપિયા)

‘કુમાર’, ‘ભારતી’ અને અન્ય સામયિકોમાં

પ્રગટ થઈ ચૂકેલી અને આ સંગ્રહમાં અદરશ જ્યેષ્ઠી એકવીસે વાર્તાઓની મોટી વિશિષ્ટતા એ છે કે એ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓ છે. જૂના સમયમાં વાર્તામાં અદ્ભુત રસ લાવવા પવનપાવડી, ઊડણખાટલી, સિદ્ધાન્ત, મંત્ર, સાધના આદિને લાવવા પડતાં. આજના યુગમાં ધિત્રાતની સિદ્ધિઓ અને જાણે શક્યતાઓની કલ્પના એ રસ પૂરો પાડે તેમ છે. પવનપાવડી જેવી સિદ્ધિઓમાં અપારના જમાનાને આરથા ઉદ્ભવવી પ્રરેષ છે, પણ વિજ્ઞાનની શક્યતાઓ તો તે જરૂર માની લે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક આ જાણે છે. તેમણે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ હકીકતોને અવલંબીને તેમજ વિજ્ઞાનની બાંધે શક્યતાઓ વિશે કલ્પના અમાળીને વાંચનારાઓની અદ્ભુત રસપ્રિયતા, સાહસપૂર્ણ અને કલ્પનાને પૂરતો ખોરાક આપે એવી આ વાર્તાઓ લખીને અત્યારસુધી આપણે ત્યાં ઓછા ખેડાયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વાર્તાપ્રકારનું નોંધપાત્ર સાહિત્ય યુગ્મ માત્ર વાર્તાસાહિત્યમાં ઉમેર્યું છે. આ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓને વાર્તાઓ બનાવવાનો વધાસકથ પ્રયાસ પણ લેખકે કર્યો છે અને મઠી માનુષીબાવો રમતા મુક્યા છે. પશ્ચિમ, બધી તો નહિ જ, પણ કેટલીક વાર્તાઓ વાર્તાનો રસાનુભવ પણ કરાવે છે. વિશ્વલુક, અલુખોળ, દિલ્લેખા પ્રમુખ વિદેશ, માંથીજીની હત્યા જેવી ધરનાઓ પ્રેરે તે વિચારોને વ કેટલીક વાર્તાઓમાં લેખકે વણ્યા કે સ્વરૂપ છે. વાર્તાઓ જરૂર આવકારને પાત્ર છે ‘વાર્તાતરંગની વધુ સિદ્ધિ તો’ એટલી જ લેખકને સૂચના.

હમ બી અદરશ શત્રુ

(લે. સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી; મુખ્ય વિક્રેતા, જીવન સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ; અદી રૂપિયા)

ઓ

વાર્તાઓને આ સંગ્રહ તેના ખતીલા જીવાન લેખકની જે વિશિષ્ટતા બતાવી આપે છે તે ફૂંચિયા અને માનવીઓને જોવાની તેમની નજર અને તેનું આલેખન છે. ‘કપીળા’, ‘કાળિયો’ તે /મદાસ’ જેવી વાર્તાઓમાંનાં મુખ્ય પાત્રોનાં રૂપાચિત્ર અને ‘એક અનુભવ’, ‘કલ્પનાનું નકલ’, ‘નવા પ્રાદેશ’ જેવી વાર્તાઓમાંનું પ્રસંગાલેખન આની સાબિતીરૂપ છે, ‘ને છતાં ચે હું નહોતી’ ને ‘મિસ ગાનાજી’માં નાવિકાઓના માનસનું પૃથક્કરણ પણ, લેખકે, રીઠ જી. જાણું છે. ‘કુમાર’, ‘હમ બી અદરશ શત્રુ’ અને ‘માસ્તર બાપા’ જેવી વાર્તાઓમાં કરુણ અને ‘કપીળા’ તથા બીજી બધીમાં વિનોદ લેખકે સારી જમાવ્યો છે. વાર્તાઓની લખાવટમાં કથનરીતીથી એક પ્રકારની એકવિધતા આવે છે તેટલાંજવાની આ આસારપદ લેખકને જરૂર છે.

પ્રહ્લઅતિથિ

(લે. હસિત બૂચ; પ્રકા. જયદેવ જ્ઞાપ્તિ, વડોદરા; એક રૂપિયા)

કવિ શ્રી ન્હાનાશાસ્ત્રના સ્વર્ગવાસ પછી તેમને અંતરિ આપવા પ્રે. હસિત બૂચે જુદા જુદા હોદામાં લખેલું ‘હરપ લીટીનું’ આ કાવ્ય તેમની જામતી જતી હોદાની હથોડીનો તથો સ્વ. કવિ શ્રી ન્હાનાશાસ્ત્ર પ્રત્યેના તેમના અંતરના અક્તિબાજનો સારો પરિચય કરાવે છે. કવિ શ્રી ન્હાનાશાસ્ત્રના સ્વર્ગમનને વધાવવા તથા તેમને સ્તકાર કરવા શુક્ર, જુહરપતિ, આદિ તથા ‘યુગયુગના ને દેશદેશના કવિ-જન-સંતતણે મેળો’ મળે એ કલ્પના જુદી પ્રણાલીની છે અને કાવ્યનિરોલ કરતાં વિશેષ અલ્પક્રિયકત બાંધે છે, તેમ છતાં આકર્ષક છે અને તેનું નિર્વહણ કવિએ સારું કર્યું છે. કવિશ્રી ન્હાનાશાસ્ત્ર માટે એ સ્વપ્રકર કવિજનોનાં મોંમાં આદરભયો ઉદ્ભાર મુકી શ્રી. જ્યે કવિશ્રીના ‘જીવન અને કવનનાં જુદાં જુદાં વાસણો’ ગુણાન્વેષી હિંદી જોવાનો નષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે. કાવ્ય પદ્ય પદ્ય પદ્ય મધુ લાગે છે.

પણ સહદયોને એ નડવાનું નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલને અપાયેલ અંબલિઓમાં આ કાવ્ય જુદું તરી આવશે.

સાત ચરિત્રો

[લે. નયીનદામ પાણિખ; પ્રકા. કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; પો. ને રૂપિયા.]

વનમાં ન મળી એટલી પ્રતિષ્ઠા ને લોકાદર મળ્યું પછી પામનાર ચીના ઝાની કૅન્ડ્યુચિયસ, એવેશ તાનસેન, 'સ્વરાજ'ના પ્રથમ મંત્રીચ્ચારક દાદાભાઈ નવરોજી, સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રતાપી શુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ભારતના પ્રખર રસાયન-શાસ્ત્રી અને દેશભક્ત આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય, દક્ષિણ ક્રુવપ્રદેશ પર પહેલો પગ ચૂનાર અને ઉત્તર ક્રુવમાં જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ લેનાર સાહસવીર એમુંડસન, અને પૂરી સ્વદેશી સેત્રમ બેંકના સ્થાપક અને બાહોશ સંચાલક સોરાખજી પોંચખાનાવાળા—આ સાત વ્યક્તિવિશેષોનાં 'કિશોર' માસિક માટે પ્રથમ લખેલાં લઘુચરિત્રો આમાં પુસ્તકાદિક થયાં છે. લખાવટની દ્રષ્ટિએ એમુંડસનનું ચરિત્ર સાડું લખાયું કહેવાય. તાનસેનનું ચરિત્ર બંગાળીમાંથી કરેલું બાધાતર છે.

યંત્રો સામે બળવો

[અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; દસ આના.]

પ્રવાહપતિતોનાં આજનાં જગતમાં જગતના પ્રવાહના જે કેટલાક તટસ્થ નિરીક્ષક છે તેમાંના એક એલ. પી. જેકસે ૧૯૩૩ માં આપેલાં હીગટ વ્યાખ્યાનોના આ અનુવાદ છે. યંત્રો માણસના હાથમાં શક્તિ તો મૂકી છે, પણ તે સાથે રાષ્ટ્રો, વર્ગો ને વ્યક્તિઓ વચ્ચે હરીફાઈ, કલહ ને યુદ્ધોની અનેક સમસ્યાઓ ઊભી કરી તે માનવીનાં શ્રેષ્ઠ થઈ બેઠું છે એ ખતાવી, આપણી સંસ્કૃતિને યંત્રનાં અનિષ્ટોનાં બાત હવે પ્રગટવા માંડ્યું છે તેની નિશાની તરીકે કેળવણી, દ્વિચક્ષી, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય,

કલા ઈ. ક્ષેત્રોમાં તેની સામે શરૂ થઈ ચૂકેલા બળવાનો વ્યાખ્યાતાએ ખ્યાલ આપ્યો છે. યંત્રોનો ઔદ્યોગિક યંત્ર, તેમજ માનવીએ પોતે જ પેદા કરેલાં પ્રમથાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજરચના, અર્થશાસ્ત્ર વગેરેમાં બંધાયેલા સંપ્રદાયો કે પ્રણાલિકાઓ જેવા સુદૃઢ યંત્ર, એવો વ્યાપક અર્થ કરી, જીવન કે ચૈતન્યની સર્જનાત્મક શક્તિએ એની સામે ઉઠાવેલા બળવાને મદદ કરવામાં ધર્મનું હિત છે એમ વ્યાખ્યાતાએ કહ્યું છે. પણ જેકસે યંત્રના હતુ નથી. યંત્રનો કંઈકેય તે સાવ કાઠી નાખતા નથી એવું મહત્ત્વ એ સમજે છે. જીવનને એક છેડે યંત્રો, સ્વતંત્રતા, સ્વયંસ્ફૂર્તિ, સર્જકતા ને આતંદને તરાપમારી શૂંગ-ભાવી નાખવા મથે છે. તે જ વસ્તુઓ જીવનને બીજે—એટલે કે કુરસદવાળે છેડે—ફરી પાછાં પ્રાપ્ત કરવાની તક યંત્રો જ કામના કલાક ઘટાડીને માણસને આપે છે. શ્રી. જેકસે ને કહેવા માગે છે તે તો એ કે યંત્રો માનવી પર નહિ, પણ માનવીનો યંત્ર પર કાબૂ સ્થપાવે ઇષ્ટ અને આવશ્યક છે. એમ થાય તો જ યંત્રો સફળપણે થાય. 'નવસર્જન' એ જીવનનો જે મુખ્ય હેતુ છે તેની સિદ્ધિમાં યંત્રો મદદ કરે, ને યંત્રો જીવનનાં સ્વામી નહિ પણ સેવક બને, એ એનો સફળપણો.

ચાર જ ફરમાની આ પુસ્તિકા મનનીય છે. તેના અનુવાદનું પ્રકાશન એક સેવા છે.

અર્થશાસ્ત્રની પરિલાખા

[સંયોજક, વિદ્યુદાસ કોહારી; નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ચૌદ આના.]

ગુ

જરૂરતીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બોધભાષા બનવાને હવે વાર નથી. આ સંલેખોમાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોની, શક્ય તેવી પરિભાષા રચી નાખવાનું કાર્ય તો પહેલો અગત્યનું કહેવાય. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંના શિક્ષણનો અનુભવ જેની પાછળ રહેલો છે એવું આ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્રના સંખ્યાબંધ ખાસ શબ્દોના ગૂંજરાતી પર્થોષ રચ્યું કરી અર્થશાસ્ત્રની

શિશુભારતી અંથમાળા

(લે. રમણલાલ મોની; પ્રકા. કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મેટ દીઠ પાંચ રૂપિયા.)

કમલ પ્રકાશન મંદિરની આ બાલસાહિત્યની અંથમાળાના બે સેટમાં દરેકમાં છ એમ કુલ બાર પુસ્તિકાઓ હપાઈ છે. પહેલા મેટની છ પુસ્તિકાઓ તે 'અક્ષયા શિખાળતાં રશ્મિઓ'ના ચાર ભાગ, 'અક્ષયાની હર-રે' અને 'બહેકાનની બહાદુરી' અને બીજાની છ તે 'છળીકી બિલ્લી', 'બામટા બાપા', 'બાયરિયા-લાલ' 'લાકુની જાત્રા', 'બાળો બકેરા' અને 'બૂચવો ગંધેડા'. બાળકોને આપુ બહુ મૂંઝે છે માની લખા-યેલી આ પ્રાણીકથાઓ 'દિતોપદેશ'-'પંચતંત્ર'ની એવી વાર્તાઓ કરતા એ રીતે જુદી પડે છે કે આમાં માત્ર બાલમનરજન સિવાય અન્ય કરો જ બોધ-હિદય તેના પ્રેરક હેતુ તરીકે કામ કરતો નથી. શિખાળ, બિલ્લી, બકેરા, ગંધેડા જેવા પ્રાણીઓનાં તોફાન, ચતુરાઈ, મૂર્ખાઈ, કુજોતી, અટકચાળાઈની પ્રસંગ-અમાળા આમાં ચોળાઈ છે, જે બાળકોને વાર્તારસ ને અમત પૂર્ણ પાડે છે. બાયરિયા ને લાકુને પણ બે પુસ્તિકામાં સજીવ પાત્રો બનાવાયા છે !

ભગવાન પરશુરામ

(લે. હનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકા. ભારતીય વિદ્યા-ભવન વની મુર્ગરમંથરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ મૂલ્ય માઠાપાંચ રૂપિયા)

આપત્ત અને આર્પિતના ચોનાના દર્શનને સાહિત્યમાં ઉતારવા શ્રી મુનશીએ પચીસ વરસ-થી આદરેલા સાહિત્ય-મંદુર મૂર્ધોદ્ધતિ-અરુણ બનની, ભગવાન પરશુરામને કથાનાયક અને સહસાહુ-નને પ્રતિનાયક બનાવતી, મરચાટ વિગ્રહની મૂર્ધો-દ્ધતિ અને સહસાહુનના વધ મુખી પડેચિતી, અને આર્પતની ભાવનાનો વિકાસ આલેખતી શ્રી. મુનશીની આ મહાકથા એક વરસમાં બીજી આદરિત જુએ છે એ, સત્તવાળી કૃતિને કેવો ઝડપી લોકાદર મળી જશે-એ બતાવે છે.

★

૧૪૨૩

પ્રથમ વર્ષાએ મોર
નાચી હોં છે
તેમ
આઝાદીના પ્રથમ વર્ષ
કોનાં હેવાં હર્ષથી નાચતા
નહિ હોય !

પ્રભાત
પ્રોગ્રેસિવ સ્કૂલોના

બ્લોક અને ડીઝાઈન માટે
મશહૂર સ્કૂલોના
કૃષ્ણ સિનેમા પાસે
ચીકીકે રોડ, અમદાવાદ

१५

आजादी आनी पण् भाताना आसुं दछ सुशया नथी. जे डेसु गज्जे?
 विवहार : वड विवेकी

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી ચકાસો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ-૬

૧૪૨૬૨

ભીમી અને નવરસના
ભીમી ૧૬ નવરસના ૧૩
એપ્રિલ ૧૯૪૬ - સપ્ટે. ૧૯૪૮

14,262

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ - ૬